

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

- JD 1786

~~JD. 1788~~

GUJ

181.42

Sha

श्री ३ म

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम वेदप्रचार ग्रंथमाळा ॥

मीमांसा दर्शनम्

गृज्ज भाषाश्रीकायुतम्



अनुवादक

पं. मयाशंकरजी शर्मा.

आणंद.



प्रकाशक

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम ट्रस्टना ट्रस्टीजो.



विक्रमाब्द

२००८

सृष्टीसंवत्

१९७२९४९०५३

दयानन्दाब्द

१२७

-: મુદ્રક :-

કાન્તિલાલ ગીરધરલાલ શાહ

સ્વસ્તિક મુદ્રણાલય, જયુખીલીખાગ, મોદીખાના-વડોદરા.



પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૨૦૦૮



મૂલ્ય રૂ. ૮-૦-૦

॥ ओ३म् ॥

स्व. नारणल पुइषोत्तम वेदप्रयार अंधसाणा.

मीमांसा दर्शन

श्री.

मुमुक्षुने अब्यासार्थ

{

ભૂમિકા

સંપત્તિ બે પ્રકારની હોય છે, દેવી અને આસુરી. સીકંદર, અલ્લાઉદ્દીન, ઓરંગઝેબ, હિટલર, હુસેઇન અને વર્તમાન પાકીસ્તાનના અધિનાયકો આસુરી સંપત્તિના માલિકો છે. તેમનું વર્તન તે પ્રકારનો પુરાવો પુરો પાડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, ઇસુ, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી આદિ જગતની વિભૂતિઓ દેવી સંપત્તિધારી હતા, જેમણે જગતને ક્યા, ક્ષમા, શાંતિ, સુખના માર્ગે આકર્ષ્યા. રાગ, દ્રેષ, ઇર્ષા, વિશ્વાસઘાત, સુખની લાલસા પિપાસા અથે મદ્ય-માંસ, ચારિત્ર્ય હીનતા આદિ આસુરી સંપત્તિના લક્ષણો છે. જગતને શાંતિને નામે છદ્મ વેશે, સ્વાર્થ સાધનામાં માનવ સમુદાયને કળે વા બળે પોતાને આધીન કરવાને, જગતની શાંતિને નામે લડાતી લડાઇઓ એ આસુરી સંપત્તિધારી કૃત્યો છે. રશિયાના સામ્યવાદે અને યૂરોપ અમેરિકાનાં સામ્રાજ્યવાદે આજે સુંદર શબ્દો અને વિશ્વાસને નામે માનવીને મૃત્યુને આરે ધકેલી દીધા છે. આવે આપત્તિ સમયે ભારતનું મૂલધન, ધર્મજ, સૌનું રક્ષણ કરી શકે. હુઃખ છે કે ભારતના મોટા ભાગના સંતાનો પોતાના ધર્મને ભૂલીને પશ્ચિમના દાસ બન્યા છે. જ્યારે વેદજ્ઞાનરૂપી ગંગા દ્વારા સમસ્ત વિશ્વના દોષો શુદ્ધ કરવાનું જેમનું કર્તવ્ય હતું અને છે, તેમજ વૈદિક સૂર્ય દ્વારા જગતના અંધકારને દૂર કરવાનું પણ જેમનું કાર્ય સર્જાયેલું હતું અને છે, પરંતુ દેશ દેશાંતરના લોકોને પોતાની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાથી સુખદાતા બની, જેઓએ કાર્ય કરવાનું હતું તેઓ ઉચ્ચ આસને વિરાજતા, સ્થાનબ્રહ્મ બની વિશ્વને આર્ય કરવાને સ્થાને સ્વયં પતિત બની ગયા. ભારતની પૂણ્યભૂમિ જગતમાં વ્યાપતા અંધકારથી ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઉપર કહી વિભૂતિઓ પેટે એકાદ પુરુષને પેદા કરે છે. ધર્મપથ પર ચાલતા, વિપત્તિ છતાં તેને ન છોડનારા ધનહીન અને માનહીન બનીને પણ સતપથને કર્તવ્ય માનનારા આજે પણ વિરલ માનવીઓ ભારતમાં જીવે છે. એમના અંતરાત્મામાં “કૃણ્વંતો વિશ્વમ્ આર્યમ્ ।”નો નાદ છે. ભારે પાપાચારના મેલા આચ્છાદનને કારણે આ એાછી અગ્નિ ધરાવનાર આત્માઓ તેને ભસ્મ કરવા શક્તિશાળી નથી. છતાં નિઃસંશય આ પૂણ્યભૂમિ મહાન આત્માને જન્મ આપશે અને તે નાની નાની વિખરાયેલી, દબાયેલી, શુદ્ધ અને પવિત્ર અગ્નિ શિખાઓ દ્વારા સમર્થ કલહ કલેશરૂપી વાતાવરણને ભેદશે એવી સત્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સૌ ભારતીય ભાઈઓની આશા છે.

આ પુસ્તકની ભૂમિકા લખાવવાની શરૂઆત શ્રી. શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસે દેવલાલોમાં કરેલી અને ઉપરની પ્રથમ પંક્તિઓ લખાવ્યા બાદ બાકીનું પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે મુલતવી રાખેલું. શ્રી શૂરજીભાઈ છેલ્લા આઠેક માસથી કેન્સર જેવા મહારોગથી ગ્રસિત હતા. ચિકિત્સાર્થે એટલું વિષયના નિષ્ણાલ ડૉક્ટરોની સલાહથી યૂરોપ અને ત્યાંથી અમેરિકા પણ એપ્રિલ ૧૯૫૧ માં ગયેલા, અમેરિકામાં તેમનાં પર સફળ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામાં આવી અને ત્યાંથી આગસ્ટની અધવચ્ચે સ્વદેશ પાછા ફર્યા. સ્નેહી મિત્રો, પરિવારજનો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ માન્યું કે તેઓ

ભયથી મુક્ત થયા છે, અને ધીરે ધીરે શક્તિ સંપાદન કરી પૂર્ણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકશે. સ્વાસ્થ્ય લાભાર્થે તેઓને દેવલાલી રાખવામાં આવ્યા, જ્યાં શરૂઆતમાં તેમને થોડો લાભ પણ જણાયો પણ પછી દિનપ્રતિદિન તેમનું સ્વાસ્થ્ય વધુને વધુ ક્ષીણ થતું ગયું, જેથી આઠમી નવેમ્બરના દિવસે તેમને વધુ સારી ચિકિત્સાર્થે મુંબઈ લાવવામાં આવ્યા. અનેક ઉપાયો છતાં દૈવની ઇચ્છા કંઈ જુદી જ હતી, અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ને બુધવારે સવારના તેમણે જીવનલીલા સંકેલો લીધી.

આ રીતે તેમણે શરૂ કરેલ ભૂમિકા લખવાનું કાર્ય અધુરું જ રહ્યું. મીમાંસાનું પુસ્તક જલ્દી પ્રકાશન પામે ને વાચકોના હાથમાં જલ્દી મૂકી શકાય તે તેમની સતત ઝંખના હતી, અને માંદગીના બિછાનેથી પણ વખતો વખત તે માટે તાકીદ કરતા રહેતા, પણ હુઃખ છે કે તે પુસ્તક છાપીને બહાર પ્રકાશિત કરી શકાય તે પૂર્વે તે તેમણે સદાને માટે અહીંથી મહાપ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ તેમના અક્ષય આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે તેવું આપ સર્વે વતી તથા ટ્રસ્ટી મંડળ વતી પ્રાર્થુ છું.

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ કચ્છના વતની હતા. સત્ય તથા ધાર્મિક પ્રકૃતિના આર્ય મહાનુભાવ હતા ચુસ્ત આર્ય સમાજ અને આર્ય સાહિત્યને પ્રચાર કેમ વધુ પ્રચલે તેવી ભાવનાવાળા હતા અને તેથી આર્ય ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે પોતાની સંપત્તિ વપરાય તેવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. પરિણામે શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ટ્રસ્ટ તરફથી થોડા વર્ષ પૂર્વે ચાર વેદોના ત્રણ વિદ્યા-બ્યાસીઓને વિનામૂલ્યે વિતરણ કરવામાં આવેલા, અને તે દિશામાં સ્વાધ્યાય-શિલ્પોની ધાર્મિક વાંચનની ઇચ્છા અને તેટલી સંતોષી શકાય તે અર્થે આ મીમાંસા દર્શનના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર ટ્રસ્ટીઓએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. જેનો સર્વે યશ સ્વ. શ્રીયુત શૂંભાઇ વલ્લભદાસને ફાળે જાય છે તેમણે આ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પં. મયાશંકર શર્માને આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપવા માટે વીનવેલા અને મીમાંસા દર્શનનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પહેલા સ્વ. શ્રી જેઠાભાઇ પ્રેમજી ટ્રસ્ટમાંથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવેલું. પાછળથી જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની ફેરબદલીમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનાથે વિલંબ ન થાય એ આશયે શ્રી શૂરભાઈએ પોતા હસ્તકના બીજા ટ્રસ્ટ શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

આશા છે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓ આ ગ્રંથનો પૂરો લાભ ઉઠાવશે અને આજે જે આર્ય સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક વાતાવરણ ભારતમાંથી હુમ્મ થઈ રહેલ છે તેને ફરી દૃઢિભૂત કરવાના કાર્યમાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

ટ્રસ્ટીઓ વખતો વખત આ રીતે આર્ય ધર્મના ને વૈદિક ધર્મના પ્રકાશનો બહાર પાડવાની આશા સેવે છે અને આપના પૂરા સહકારની અને પરમ પિતા પ્રભુ પાસે સામર્થ્યની યાચના કરે છે.

લી. પ્રતાપસિંહ શૂરજી વલ્લભદાસ

મુંબઈ
મકર સંક્રાંતિ
૨૦૦૮

ટ્રસ્ટી

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ.

પ્રાકૃત્યન

ધાનેત્રસ્ય પ્રદાતારં તમોમિઃ સંકુલે પથિ ।

પ્રકાશમૂલમીશાનં ચિન્તયમિ દિવાનિશમ્ ॥

આજથી સાત આઠેક વરસ ઉપર એક દિવસ શ્રીમાન્ શેઠ શૂરજીભાઈ મુંબઈથી આણંદ ચરોતર પ્રદેશ આર્થ સમાજમાં પ્રસંગોપાત્ત પધાર્યા હતા. તે વખતે મેં તેમને કહ્યું કે શ્રી ગોતમીય ન્યાય દર્શન તો આપે છપાવી પ્રકટ કર્યું, હવે વૈશેષિક દર્શન છપવવાની જરૂર છે, કારણ કે, તે બંને ગ્રંથો એક બીજાના પૂરક છે. માટે જો છપાવી પ્રકટ કરવાનો આપની ઇચ્છા હોય તો હું તેનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષ્ય તૈયાર કરું.

આના જવાબમાં તેઓશ્રીએ બીજી જ વાત કહી. તેમણે કહ્યું કે, વૈશેષિક દર્શન તો નાનું છે તેને તો ગમે ત્યારે છપાવીશું પણ, મીમાંસા દર્શન મોટું છે માટે એનું તમે ગુજરાતી ભાષ્ય લખો તો હું ટ્રસ્ટ તરફથી તે છપાવી પ્રકટ કરું. વૈદિક અને આર્ષ દષ્ટિએ એના પ્રકાશનની જરૂર છે. મારી તમને સામ્રાહ વિનંતિ છે કે તમે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય લખો.

મને પણ વિચાર આવ્યો કે, મીમાંસા દર્શનનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય લખવું એ કઠણ અને નીરસતા-ભયું કામ છે, છતાં જો એનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય થઈ જાય તો આર્ષ દષ્ટિએ એ ઉત્તમ કામ થયું કહેવાય અને ગુજરાતીભાષાના વાહ્ય મહાયજ્ઞમાં એક નવીન આદુતિ આપ્યાનું પુણ્ય મેળવી શકાય. થોડાક વિચાર મન્યન બાદ મેં શેઠશ્રીને જણાવ્યું કે આપની સહિચ્છા અને સત્પ્રેરણા છે તો હું તેનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય કરીશ. તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, જરૂર એ કામ શરૂ કરો અને તેને લગતાં પુસ્તકોની જરૂર હોય તો મને લખશો એટલે હું તેનો પ્રબંધ કરી આપીશ. પુસ્તકોની મદદ મેળવી આપવામાં મુંબઈ નિવાસી વેદવિશારદ શ્રી સ્નાતક સત્યવ્રતજીના પરોક્ષ પ્રયત્નને હું ભૂલી શકું એમ નથી.

મને મારી ત્રુટિયોનો ખ્યાલ હતો, છતાં પ્રભુ પ્રેરણાથી ઉત્સાહિત થઈ કામ હાથ ધર્યું અને ઢોઢેક વરસમાં આ કામ પુરું કર્યું. આ પુસ્તક વાંચી જો કોઈ વિદ્વાનને આના કરતાં વધારે સાફ ભાષ્ય લખવાની પ્રેરણા થશે તો તે આનંદનો અવસર ગણાશે.

આ ઠેકાણે એ લખવું અસ્થાને નહીં ગણાય કે, ‘સદ્ગત જેઠા પ્રેમજી કુંઠના’* ટ્રસ્ટીઓ તરફથી જે જે વૈદિક દર્શનો પ્રકટ થયાં છે તેની પાછળ વેદદિવાકર મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીજીએ આર્યોમાં રેડેલી ચૈતન્ય-ભરી વૈદિક ભાવનાનું સાત્વિક બળ છે.

મીમાંસા દર્શન

‘મીમાંસા’ શબ્દ માન પૂજાયમા આ ધાતુ અને સન્ પ્રત્યયના યોગથી બન્યો છે. ‘માનવધર્માન્મયો લીધં શ્રામ્યઃસસ્ય’ ૩-૧-૬ મુનિવર પાણિનિજીએ આ સૂત્રદ્વારા ‘મીમાંસા’ શબ્દની સિદ્ધિ કરી છે. માનેર્જિજ્ઞાસાયમા આ વ્યનથી માન ધાતુને જિજ્ઞાસા અર્થમાં ‘સન્’ પ્રત્યય લગાડ્યો છે, એટલે મીમાંસાનો અર્થ જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વભાવિક છે આ દર્શનનું પહેલું જ સૂત્ર છે કે ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા’ આથી ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ધર્મ મીમાંસાનો એક જ અર્થ થાય છે. જિજ્ઞાસાનો અર્થ “જાણવાની ઇચ્છા” એવો થાય છે. છતાં જિજ્ઞાસા = જ્ઞાનેચ્છાસાધ્યો વિચારઃ (જ્ઞાનની ઇચ્છાથી સાધ્ય વિચાર) એવો અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આવો અર્થ કરવાનું કારણ એવું દર્શનિયું છે કે, ઇચ્છાનું વિધાન થઈ શકતું નથી, પણ વિચારનું વિધાન થઈ શકે છે આ વસ્તુ સ્વાધ્યાયોડ્યોત્તરઃ એ આર્ષ વાક્યથી સૂચિત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તના ઉપર । કરવો જોઈએ. આ ઉપરથી ‘ધર્મ જિજ્ઞાસા’ નો અર્થ ‘ધર્મ વિચાર’ કરવો એ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધર્મ એટલે શું

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. માનવજાતિને કર્મ કરવા પ્રેરણા આપનાર વિધિવાક્યથી જે અર્થ લક્ષિત થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. ચોદનાલક્ષણોડ્યો ધર્મઃ । ૧-૧-૨ વૈદિક પ્રવર્તક વાક્યરૂપ લક્ષણથી સમજાતો જે અર્થ તેનું નામ ધર્મ વેદ તથા ગ્રાન્થ-પ્રથેમાં અભ્યુદય-કારક પ્રવર્તક વાક્યો ધણાં છે. તેના ઉપર જૈમિનિ-મુનિએ ખૂબ બારીક વિચાર કર્યો છે અને પછી તેમણે ધર્મસંબંધી યોગતાના વિચારો આ દર્શનમાં પ્રકટ કર્યા છે. માનવીય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ધર્મ સમજી શકાતો નથી. એ સમજવા માટે તો ઇશ્વરીય વચનોજ જોઈએ. વેદ એટલે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. આ ત્રણેનો ઉપદેશ આપનારો અપૌરુષેય નિત્ય વહેતી જ્ઞાનમયી અને કલ્યાણ વરસાવતી વાગ્ધારા.

વેદના કર્મકાંડ ઉપર વિચાર કરનાર જૈમિનિમુનિ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાન ઉપર વિચાર કરનાર વ્યાસમુનિ હતા. જે કે વેદપ્રતિપાદ્ય કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ ઉપર બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ ખૂબ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે, છતાં ઉક્ત બંને મહા-મુનિયો વૈદિક ભાગનાં નલોમંડળમાં સૂર્ય અને ચંદ્રની માફક પ્રકાશી ગયા છે, એ એમનાં અપૂર્વ વેદ-પરિશ્રમ અને કાંતકર્શિતાનું ફળ છે. મહામુનિ વ્યાસ તથા જૈમિનિ

* મીમાંસા દર્શન જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટ તરફથી છાપવા પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી. એથી પંડિતજીએ એ ટ્રસ્ટને અહીં અજલિ આપી છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ બદલાવા સાથે આ આરંભાયેલી પ્રવૃત્તિમાં વિક્ષેપ આવતાં નવા ટ્રસ્ટીઓ પાસેથી એ પુસ્તક અંગેના સધના હકકો અને છાપેલાં કર્મો રૂ. ૫૦૦-૦૦ રૂપિયા પાંચ હજાર રોકડા આપીને મેં ખરીદી લીધાં છે. એટલે આ દર્શન સદ્વત નારણજી પુરષોત્તમ ટ્રસ્ટની મતા છે. પંડિતજીની આપેલી અજલિ આપી આ ટ્રસ્ટને અંગે સમજવી અને આ ટ્રસ્ટ તરફથીજ આ દર્શનની પ્રાસંગિક થાય છે.

—શૂરજી વલ્લભદાસ.

બને ગુરુ શિષ્ય હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે. વ્યાસ ગુરુ અને જૈમિનિ તેમના શિષ્ય હતા શિષ્યે 'ધર્મમીમાંસા' અને ગુરુએ 'બ્રહ્મમીમાંસા' લખી જનતા સમક્ષ વેદિક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનના માર્ગ સુપ્રકાશિત કર્યો. આ બંને વેદ-દિવાકર ધુરધર (વદ્ધનો) કયા સૈદ્ધાંતમાં અને કયા પ્રદેશમાં જન્મ્યા એ નિશ્ચય પૂર્વક કહેવામાં કોઈ સચોટ પ્રમણ ઉપલબ્ધ થતું નથી માટે તે સંબંધે મૂકલાવ સેવવો એ જ યોગ્ય જણાય છે.

ધર્મમીમાંસાના લેખક જૈમિનિ મુનિ ઇશ્વરમં માનતા ન હતા એમ કેટલાકનું માનવું છે તે અચેત્ય જણાય છે કારણ કે, બ્રહ્મમીમાંસામાં શ્રી વ્યાસમુનિ લખે છે કે,

સાક્ષાદ્વિરોધ જૈમિનિ: ૧-૨-૨૮

'વૈશ્વાનર' એ પરમેશ્વરનું નામ છે એની ઉપાસના જઠરાગ્નિરૂપ પ્રતીક અથવા ઉપાધિદ્વારા કરવી એમ કેટલાક આચાર્યો માને છે પણ જૈમિનિમુનિનો મત એવો છે, કે પ્રતીક અને ઉપાધિ વગર વૈશ્વાનર-પરમેશ્વરની સાક્ષત્ ઉપાસના કરવી એ ઠીક છે. હવે જો જૈમિનિ પરમેશ્વરને ન માનતા હોત તો તેની ઉપાસના માટે તેમનો ઉક્ત મત કેવી રીતે યોગ્ય થઈ શકે ?

સામાન્યતઃ મીમાંસકો માનતા આવ્યા છે કે, ધર્મ જ અપૂર્વદ્વારા ફળ આપે છે. કર્મનું ફળ આપવા માટે ઇશ્વરને માનવાની જરૂર નથી, પણ આની સાથે મીમાંસા-દશનકાર જૈમિનિ મુનિનો કેટલો સંબંધ છે તે જાણવાની જરૂર છે, બ્રહ્મમીમાંસામાં વ્યાસમુનિ લખે છે કે ફલમત્ત ઉપપત્તે: ૧-૨-૩૮ ફળ તો ઇશ્વર તરફથી જ મળે છે. જો ઇશ્વર ફળદાતા હોય તો તેનામાં વૈષમ્ય અને નિર્વૃણતા રૂપ દોષ આવવાનો સંભવ છે માટે વ્યાસમુનિ જૈમિનિનો મત ટાંકે છે કે ;— ધર્મ જૈમિનિરત એવ ૧-૨-૪૦ ઉપર કહેલો દોષ, ફળ આપવામાં ન આવે માટે ધર્મ અર્થાત્ કર્મ ફળનું સામાન્ય કારણ છે. આ મતથી ઇશ્વરનો ફળદાતા તરીકે નિષેધ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, ધર્મ જલે સામાન્ય કારણ રહે પણ વિશેષ કારણ તે ઇશ્વરજ હોઈ શકે. ઇશ્વર ફળ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે કર્મ જડ છે તે વિચરપૂર્વક ફળ આપી શકે નહિ.

મશ્વન્તિ માવા મૂતાનાં મત્ત એવ વૃથાગિવધા: ॥ ૧૦-૫

આ ગીતાના વાક્યથી પણ ઇશ્વર કર્મફળદાતા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જેમ ગુરુ વ્યાસ મુનિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં પોતાના શિષ્યના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માન સાથે કર્યો છે તેમ જૈમિનિ મુનિએ પણ પોતાના ધર્મમીમાંસા શાસ્ત્રમાં ગુરુ શ્રી વ્યાસમુનિના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માનપૂર્વક કર્યો છે, અને એમના મતને માન્ય પણ રાખ્યો છે. જેમકે :—

ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્વાર્થેન સમ્બન્ધઃ તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોડ્વયતિ—

રેકશ્ચાર્થેડ્નુપલબ્ધે તત્ત્રમાણં બાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૫

અર્થ :— શબ્દ અને અર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી તે બંનેમાં સંબંધની કલ્પના પુરુષ કરે છે, જેમકે : ' આ શબ્દથી આ અર્થ સમજવો. ' અહીં સંબંધ પુરુષકલ્પિત હોવાથી કેાઈક વખતે વાક્યનો અર્થ ખોટો પણ પડે છે કારણ કે માણસ ભૂલને પાત્ર છે; પણ વેદમાં તે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે; પુરુષ કલ્પિત નથી, તેથી બોધ આપનાર વૈદિક ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી અનુપલબ્ધ અર્થમાં સત્ય કરે છે, કારણ કે, વૈદિક શબ્દોનો અર્થ સાચોનો સંબંધ પુરુષની અપેક્ષા રાખતો નથી આ સૂત્રમાં બાદરયણુ વ્યાસમુનિના નામનો રૂપ છ ઉલ્લેખ છે.

જીવાત્મા.

મીમાંસકો જીવાત્માને શરીર ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના સાક્ષી તરીકે માને છે. એ પોતાના કર્મનું ફળ કાળાન્તરમાં ભોગવે છે. પોતે સ્વયં ચેતન અને નિત્ય છે જીવાત્માઓ અનેક છે એક નથી. આટલા અંશમાં તેઓ સાંખ્ય તથા નૈયાયિકો સાથે મળતા થાય છે. જૈમિનિ મુનિએ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધી કોઈ પણ સૂત્ર ધર્મ-મીમાંસામાં લખ્યું નથી, કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ વૈદિક વિધાનો અને તેના વિષયોને જ સમજાવવાનો છે.

સ્વર્ગ.

મીમાંસકો સ્વર્ગને માને છે જે વિધાનોમાં કર્મનું ફળ ન જણાવ્યું હોય તે વિહિત કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે. સ્વર્ગ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખનું નામ છે કડોપનિષદમાં નિયકેતાએ સ્વર્ગનું વર્ણન આપ્યું છે અને એ સ્વર્ગ ભોગવવાનો ઉપાય યમાચર્યે તેને સમજાવ્યો છે. એ સ્વર્ગના વર્ણનમાં સંભવતઃ અર્થવાદ છે. સુખ ભોગવનારને બૂખ તરસ ન હોય એમ કેમ બને ? સ્વર્ગને ભોગવનાર દેવોને પણ દેવો સાથે લડાઈઓ લડવી પડી છે અને મર પણ ખાવો પડ્યો છે આ બધું પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતમાં રૂપ છ સુખને અતે દુઃખ છે તેથીજ સ્વર્ગ-લોકતાઓ પુણ્યને ક્ષય થયે સામાન્ય માણસો બની જાય છે, માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખનું નામ સ્વર્ગ છે એ મીમાંસકોનો નિર્ણય યોગ્ય જણાય છે.

યજ્ઞ અને યાગ.

આ દર્શનમાં બુદ્ધા બુદ્ધા નામવાળા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો અને યાગો બતાવ્યા છે દ્રવ્ય અને દેવતા યજ્ઞનું સ્વરૂપ છે. જેને ઉદ્દેશીને હોમીય ઋચ્યેમો ત્યાગ થાય તે અથવા જેની સ્તુતિ થાય તે દેવતા કહેવાય છે. આ દેવતાઓનાં નામ આગ્નિ, વરૂણ,

વાયુ, અશ્વિનૌ વગેરે છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં વેદમાં અનેક દેવતાવાદ છે એમ આવણે જણાય છે પણ જ્યારે એક સદ્વિદ્યા બહુધા વદન્તિ ઇત્યાદિ મંત્ર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધાં એક જ દેવનાં નામ છે અને તે દેવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ક્ષત્ર છે. યજ્ઞની પ્રક્રિયા ઘણી વિશાળ છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓનો ખૂબ લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને મહાસુનિ પાણિનિએ ‘યજ્ઞ’ શબ્દમાં યજ્ઞ ધતુની કદ્દપના કરી અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો.

યજ્ઞ દેવપૂજાસંગતિકરણદાનેષુ

જેમાં દેવની પૂજા થતી હોય, જનતાનું સંગતિકરણ સંગઠન થતું હોય, જુદાં જુદાં અન્ન દ્રવ્યો યજ્ઞનાં સાધન તરીકે મેળવાતાં હોય અને દાન થતું હોય તે યજ્ઞ કહેવાય છે. કદ્દપસૂત્રો એ પ્રયોગ બતાવનારાં શાસ્ત્રો છે જ્યારે મીમાંસા, પ્રયોગો ઉપર વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર છે પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી પ્રયોગ કરવો એ સનાતન નિર્ણય નિયમ હોવાથી મીમાંસા દર્શન કદ્દપ સૂત્રો સાથે પણ બહુજ નિકટનો સંબંધ બતાવે છે. પ્રામકામો યજેત, વૃષ્ટિકામો યજેત સ્વકામો યજેત આમ જુદાં જુદાં ફળ મેળવવાની ઇચ્છાએ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું હતું. જો યજ્ઞ સર્વ અંગોથી પૂર્ણ થયો હોય, તેમાં ભૂલ થયેલી ન હોય તો વિધાનમાં બતાવેલું ફળ યજ્ઞ કરનારને જરૂર મળે છે સર્વ કર્મણઃ ફલવચ્ચ ભાવઃ એવો મીમાંસકોનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. વૈદિક વિધિઓ કદા પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ. કર્મનો વિચાર કરતી વખતે તેના અધિકારી યજ્ઞમાનનો પણ વિચાર કરેલો છે. ઋત્વિજોનો પણ વિચાર કર્યો છે. દ્રવ્ય અને તેના ગુણોનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. દેશકાળ પણ વિચાર બહાર નથી રહ્યો. વ્યક્તિગત સુખ અને સમષ્ટિગત સુખનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારે તો યજ્ઞમાનના અંતઃકરણની અને ચોગ્ય દ્રવ્યનો પણ શુદ્ધિ જણાતા નથી. વેદનો અભ્યાસ છૂટી ગયો છે એટલે આવાં કર્મો સમજી શકતાં નથી અને તેને લીધે એ કર્મોમાં લોકોને શ્રદ્ધા નથી અભ્યુદય થયો એ પણ ધર્મને લીધે છે. જ્યાં ધર્માચરણ નથી ત્યાં અભ્યુદય પણ નથી. પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડ વિચાર પૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં હતો ત્યારે જનતા સુખી હતી યજ્ઞ શબ્દનો ખોજે અર્થ અધ્ધર છે. તે હિંસાનો અભાવ સૂચવે છે. યજ્ઞ એ શ્રેષ્ઠતમ અને પવિત્ર કર્મ છે એવો નિર્ણય ઋષિ મુનિઓ અને વેદાનોએ અનુભવ ઉપરથી કર્યો હતો. યજ્ઞની અસર જડ પદાર્થો ઉપર પડતી હતી અને તેનાથી જગતમાં શાંતિ ફેલાતી હતી. યૌઃ શાન્તિ રન્તરિક્ષ શાન્તિઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રોથી એ બાબત સૂચિત થાય છે.

આ ધર્મ મીમાંસામાં ખાર અધ્યાયો છે તેથી તેને દ્વાદશ લક્ષણી પણ કહે છે. સામાન્યતઃ અધ્યાયના ચાર પાદ હોય છે. આ મીમાંસામાં ૩-૬ અને ૧૦ અધ્યાયોમાં આઠ આઠ પાદ છે. ચાર પાદનો અધ્યાય માનવામાં આવે તો આ ગ્રંથમાં ૧૫ પદર અધ્યાયો થાય છે. વૈદિક દર્શનોમાં મીમાંસા દર્શન સૌથી મોટું દર્શન છે.

ધમ્ મીમાંસા અને બ્રહ્મ મીમાંસાના એક જ સારના શૈલી છે. વૈદિક જગતમાં આ બે દર્શનો છેલ્લાં છે એના પછી કોઈ પણ દર્શન કાળાયું નથી. દર્શનો લખવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણા લાંબા કાળથી તેના અભ્યાસ કરવામાં આવતા હતા એટલે બધાય દર્શનોમાં બધાય મતનો ઉલ્લેખ છે

આ મીમાંસા દર્શન ઉપર મહાન્ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ નાનાનું લખ્ય છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીને પણ આ લાખમાંથી જ વેદાંત દર્શન વિષેના લખવાનો કળા હાથ લાગી હતી એ વિદ્વાનેા સમજી શકે છે. આ લાખના પાંચમી ભાગની સહાધ્યાયો મહામુનિ ઉપવર્ષે પણ આ મીમાંસા દર્શન ઉપર લખ્યા છે.

ત્યાર પછી કુમારિલ ભટ્ટ, મંડનામિશ્ર, મનવરપત મિશ્ર પાર્થસારથમિશ્ર અને માધવાચાર્ય વગેરે પ્રાંડ વિદ્વાનેા ધમ્ મીમાંસાના આતંગલીર અને વિસ્તીર્ણુ અથો લખ્યા છે અને એ દર્શનોને એક જ નામ દર્શનમિશ્ર આપીને તેમાં મૂકી દીધું છે આજે એના લોકતાઓ ભાગ્યે જ નજર પડે.

મારો પ્રકૃત ધમ્ મીમાંસા ઉપર લખ્ય કાળજીના પ્રયાસ એક સામાન્ય દિગ્દર્શન રૂપ જ છે. અને એ પ્રયાસમાં શ્રામાન શેઠ ગંગુભાઈના પ્રરણાએ કામ કર્યું છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી જૈમિન મુનિએ કર્મ કરવામાં આવનાર બધી ચોક્કસાઇ બતાવી છે એ ગુજરાતી વાચક વગને જણાયા વગર નહીં રહે. પ્રમાણ પાછળ કટલો બધે વ્યાપક અને ગાંભીર વિચાર છે એની કલ્પના પણ આવ્યા વગર નહીં નહ. આ પ્રાક્રંથન પૂરું કરું તે પહેલાં મારી અવપજના અને ત્રુટિઓને માટે વિદ્વાન વર્ગ પસે સાંજ લક્ષમાં મારું છું આ ગાંભીર અને વિશાલ ગ્રંથ ઉપર મારો અવપતમ પ્રયાસ માટે દયાળુ પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને આ સમર્પણ છે છીત

આણંદ
તા. ૧૫-૧૦-૫૧

સદ્વિદ્વાનોનો કૃપા ભાજન
પં. મયાશંકર શર્મા



વિષયસૂચિ

અધ્યાય ૧	પૃષ્ઠાંક	પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૪૩) લવન પ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય બર્હિષમાં વિનિયોગાધિકરણ ૧૩૬	
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૩૨) ધર્મજ્ઞાસાનું અધિકરણ	૧	પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૪૬) ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મત્વા- ધિકરણ ૧૫૦	
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૫૩) અર્થવાદ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૨૧	પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૧) નિવીતનું અથ વાદવાધિકરણ ૧૬૪	
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૫) સ્મૃતિ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૪૪	પાઠ ૫ કુલ સૂક્ત (૫૪) ધ્રુવાજ્ય આદિથી સ્વષ્ટકૃદ્ આદિશેષનું અનનુષ્ઠાના- ધિકરણ ૧૭૮	
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૦) ઉદ્ભિદ્ધાદિ શબ્દોનું યાગના- મતાધિકરણ	૫૯	પાઠ ૬ કુલ સૂક્ત (૪૬) અનારજ્ય વિહિત પશુતાદિ- નો પ્રકૃતિમાં નિવેશ કરવો એ અધિકરણ ૧૮૦	
અધ્યાય ૨		પાઠ ૭ કુલ સૂક્ત (૫૨) બર્હિ આદિ તથા તેના અગના પશુ અંગ છે એ અધિકરણ ૨૦૩	
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૯) અપૂર્વરૂપ ધર્મનું આખ્યાત- પદ પ્રાતપાદ્યાધિકરણ	૭૨	પાઠ ૮ કુલ સૂક્ત (૪૪) પરિક્રમ્ય સ્વામિનું કર્મ છે એ અધિકરણ ૨૧૮	
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૬) અંગાપૂર્વ ભેદાધિકરણ	૯૦	અધ્યાય ૪	પૃષ્ઠાંક
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૨૯) મહામત્વનું જ્યોતિષ્ટોમાંગ- ત્વાધિકરણ	૧૦૨	પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૮) પુરુષાર્થ જ્ઞાસાધિકરણ	૨૩૨
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૨) યાવજજીવિકામિહોત્રાધિકરણ	૧૧૨		
અધ્યાય ૩			
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૨૭) પ્રતિજ્ઞાધિકરણ	૧૨૫		

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૧)

સ્વરુનું છેદનાદિમાં અપ્રયો-
જકત્વાધિકરણ ૨૪૮

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૧)

દ્રવ્ય સંસ્કાર એકર્મ, કત્વથ'
છે એ અધિકરણ ૨૫૮

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૧)

રાજસૂય ઇજ્યાનું વિદેવનાદિ
અગ છે એ અધિકરણ ૨૭૦

અધ્યાય ૫

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૩૫)

ક્રમ નિયમાધિકરણ ૨૮૩

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૨૩)

વાજપેય યાગમાં સર્વ પશુ-
એને એકી વખતે ઉપાકરણ
આદિ ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું
એ અધિકરણ ૨૯૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૪)

પાંચ પ્રયાજોની એકાદશ
સંખ્યા સર્વસંપાદ છે એ
અધિકરણ ૩૦૩

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૨૬)

પાઠ ક્રમની અપેક્ષા ક્ષુતિ
અને અર્થ બળવાન હોય છે
એ અધિકરણ ૩૧૮

અધ્યાય ૬

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૫૨)

યાગ આદિ કર્મો સ્વર્ગાદિ
ફળનાં સાધન છે એ અધિકરણ ૩૨૭

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૧)

સત્રમાં સત્રિઓમાંના ફરેક
સત્રીઓનો સંપૂર્ણ ફળ સાથે
સંબંધ છે એ અધિકરણ ૩૪૧

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૨)

નિત્ય કર્મોમાં યથાશક્તિ
અંગોનું અનુષ્ઠાન કરના
સંબંધી અધિકરણ ૩૫૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી
અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું
આદાન કરવું એ અધિકરણ ૩૬૨

પાઠ ૫ કુલ સૂકત (૫૬)

દર્શમાં જે અભ્યુદયેષ્ટિ કર-
વામાં આવે છે તે નૈમિત્તિક
દેવતાનો વિભાગ બતાવે છે
એ અધિકરણ ૩૭૪

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૩૯)

સત્રમાં સમાનકલ્પોનો સાથે
અધિકાર હોય છે એ
અધિકરણ ૩૮૯

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૪૧)

વિશ્વજિત યાગમાં પિતા
આદિ અદેય છે એ અધિકરણ ૩૯૯

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૪૨)

અનાહિતાગ્નિનો જ ચતુર્હોત્-
હોમમાં અધિકાર છે એ
અધિકરણ ૪૦૮

અધ્યાય ૭

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૨૩)

પ્રયાજાદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રયુક્ત
છે એ અધિકરણ ૪૧૮

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૨૧)

રથન્તર આદિ શબ્દનો અર્થ
ગાન વિશેષ છે એ અધિકરણ ૪૨૬

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૬)

અગ્નિહોત્ર નામથી તેના
ધર્મનો અતિદેશ છે એ
અધિકરણ ૪૩૨

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૨૦)

સાંયંચરુમાં ઇતિ કર્તવ્યતાનો
અતિદેશ છે એ અધિકરણ ૪૪૨

અધ્યાય ૮

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૪૩)

પ્રતિજ્ઞા અધિકરણ ૪૪૮

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૨૩)

આતુર્માસ્ય અને સૌત્રામણિ
યગમાં ઐદિક ધર્મનો અતિ-
દેશ છે એ અધિકરણ ૪૫૯

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૬)

શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને
આગ્નાવૈષ્ણવમાં અગ્નીષો-
મીયનો ધર્માતિદેશ છે એ
અધિકરણ ૪૬૬

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૨૮)

દર્વિહોમ એ કર્મનું નામ છે
એ અધિકરણ ૪૭૫

અધ્યાય ૯

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૫૮)

અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો
અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે એ
અધિકરણ ૪૮૫

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૬૦)

ગીતિ એજ સામ છે એ
અધિકરણ ૫૦૩

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૫)

વિકૃતિમાં મંત્રાગત વ્રીહિ
આદિ શબ્દના ઊહનું
અધિકરણ ૫૧૯

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૬)

ઘૃક્ષિતિરસ્ય વૃક્ષઃ ઇત્યાદિમાં
સમાસનો ઊહ કરવો એ
અધિકરણ ૫૩૨

અધ્યાય ૧૦

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૫૮)

વિકૃતિમાં જે અર્થોનો લોપ
હોય તેવા પ્રાકૃત અર્થોનો બાધ
હોય છે અર્થાત એવાં પ્રકૃ-
તિમાં કહેલાં અર્થો વિકૃતિમાં
ન કરવાં એ અધિકરણ ૫૪૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૭૨)

કૃષ્ણ ચરુમાં પાકાનુષ્ઠાના
ધિકરણ ૫૬૧

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૭૫)

ખજવાદિમાં સામિધેન્યાદિ
પ્રાકૃત ઇતિ કર્તવ્યતાનું અનુ-
ષ્ઠાનાધિકરણ ૫૮૦

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૮)

અગ્ન્યાદિમાં નારિષ્ઠ હોમાદિ
સાથે નક્ષત્રેષ્ટ્યાદિનો સમુ-
ચય છે એ અધિકરણ ૬૦૦

પાઠ ૫ કુલ સૂકત (૮૮)

વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એક

દેશનું બ્રહ્મ કરવાનું હોય
ત્યાં જેટલી સંખ્યા હોય
તેમાંથી આઘ સંખ્યાનું
બ્રહ્મ કરવું એ અધિકરણ ૬૧૭

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૮૦)

રથંતર આદિ સામેનું તૃયમાં
ગાન કરવું એ અધિકરણ ૬૨૬

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૭૨)

જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરરોજ
હવિષમાં ભેદ હોય છે એ
અધિકરણ ૬૬૦

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૬૯)

પ્રદેશ અને અનારભ્ય વિધા-
નમાં નિષેધનું પચુંદાસત્વ
છે એ અધિકરણ ૬૭૬

અધ્યાય ૧૧

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૭૦)

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય
આદિ જે સમુચ્ચિત યાગો
છે તે બધા મળીને સ્વર્ગ
રૂપ રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે એ
અધિકરણ ૬૮૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૬૬)

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું
અનુષ્ઠાન તંત્રથી થાય છે એ
અધિકરણ ૭૧૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૫૩)

વેદ આદિ અંગોના કર્તાવ્યનો
કાળ કર્મના કાળથી જુદો
હોય છે એ અધિકરણ ૭૩૦

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૭)

રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નિવૈષ્ણ-
વાદિકમાં અંગોનું ભેદથી
અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે
એ અધિકરણ ૭૪૪

અધ્યાય ૧૨

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૪૬)

અગ્નિયોમીય અને પ્રયાજ
આદિથી પુરોહિતોનો ઉપકાર
થાય છે એ અધિકરણ ૭૫૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૭)

વિહાર અગ્નિ વૈદિક કર્મને
ભાટે જ હોય છે, એ અધિ-
કરણ ૭૭૦

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૮)

અષ્ટરાત્ર ૧૧ યાગમાં વત્સ-
ત્વક અને અહતવાસનો સમુ-
ચય છે, એ અધિકરણ ૭૮૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)

જપ, સ્તુતિ, આશી અને
અભિધાનોનો સમુચય છે
એ અધિકરણ ૭૯૧
સમાપ્ત ૮૦૩



મીમાંસા દર્શન

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રૌતકર્મપ્રવોધિનીમ્ ।
 નયન્તીં ચ પ્રસન્નાર્થા મીમાસાં મતિમાનયે ॥ ૧ ॥

મહર્ષિજેમિનિપ્રોક્તં મીમાંસાદર્શનં મહત્ ।
 યથાશક્તિ સમુદ્યુક્તો વ્યાખ્યાતુમહમન્જસા ॥ ૨ ॥

સહાયા અત્ર મે સન્તુ વિદ્વાંસઃ કરુણાલયાઃ ।
 ભક્ત્યા ચાર્વાજિતોઽધીશો ધિયાં મે ધિયમાહેરન્ ॥ ૩ ॥

પઙ્ગુગસ્મિ ગિરં નેતું ગૌર્જરીમાર્પભાવનામ્ ।
 તથાપિ કરુણામૃતિઃ પારં માં નેપ્યતીશ્વરઃ ॥ ૪ ॥

મહર્ષિ જૈમિનિ—પ્રણીત મીમાંસાદર્શનના આર અધ્યાય છે અને તેમાં વૈદિક કર્મકાંડનો વિચાર કર્યો છે. ‘સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ’ આ વિધિ વાક્યથી વેદનું અધ્યયન વિહિત કર્યું છે, અધ્યયન એટલે ગુરુપાસેથી અક્ષર શ્રદ્ધા કરવું તે. હા એ અંગે સીદત વેદનું અધ્યયન વિદ્યાર્થીએ ગુરુકુળમાં રહી અભિચર્યના પાલન સથે કરવું જોઈએ. વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી અધીત્ય સ્નાયાત્ એ વાક્યને આધારે સમાવર્તન સંસ્કારથી સંસ્કૃત શબ્દ અભિચારીએ ઘેર આવવું જોઈએ. અહીં સંશય એ થાય છે કે અધ્યયન પૂરું થયા પછી તેના ઉપર મનન કરવું કે નહીં. જો અધીત અર્થ ઉપર મનન—વિચાર કરવામાં ન આવે તો અધ્યયન નિર્વર્થક થઈ જાય છે, માટે ગુરુકુળમાં રહી અભિચારીએ મનન પણ કરવું જોઈએ. મનન એજ મીમાંસા. આ વિચારણા સામે કેટલાક લોકોનો એવો મત જણાય છે કે વેદના અધ્યયનનું ફળ તો સ્વર્ગ છે. માટે અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી તરત સમાવર્તન સંસ્કારને અંગે સ્નાન કરી અભિચારીએ ઘેર જવું જોઈએ. અધીત વેદ ઉપર મનન એટલે મીમાંસા કરવાની ક્ષી જરૂર નથી. કેવળ વેદના પાઠથી જ વેદાધ્યયન ચરિતાર્થ છે. આ શંકાના સમાધાનને લક્ષમાં લઈ મહર્ષિ પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે લખે છે :—

ધર્મજિજ્ઞાસાનું અધિકરણ.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (અથ) ગુરુકુળમાં રહી વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી (અતઃ) અધ્યયનનું ફળ અર્થજ્ઞાન હોવાથી (ધર્મજિજ્ઞાસા) ધર્મની જિજ્ઞાસા એટલે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:— આ સૂત્રમાં ધર્મનો અર્થ વેદ છે અને જિજ્ઞાસાનો અર્થ વિચાર છે. વેદનો પાઠમાત્ર રૂપ અભ્યાસ શબ્દ ભણી તેનો અર્થ સમજવો જોઈએ અને અર્થ ઉપર મનન પણ થવું જોઈએ. પાઠમાત્રથી જ ભણનારને સ્વર્ગ મળશે એવી કલ્પના કરવી ઠીક નથી. અધ્યયનનું ફળ તો અર્થજ્ઞાન છે અને તે ભણ્યા પછી તરત જ શરૂ જોઈએ. કવિતા શિક્ષક પાસેથી પાઠમાત્ર શીખ્યા પછી તરત જ તેનો અર્થ શીખવો પડે છે, નહીં તો પાઠમાત્ર ભણેલી કવિતા નકામી થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વેદાધ્યયનનું ફળ દૃષ્ટ છે, અદૃષ્ટ સ્વર્ગ નહીં. સર્વ કાંઈ અર્થ જાણવા માટે જ અધ્યયન કરે છે. માટે જ્યાં દ્રષ્ટ ફળ નિશ્ચય હોય ત્યાં અદૃષ્ટ સ્વર્ગરૂપ ફળની કલ્પના કરવી એ અન્યાય છે.

લભ્યમાને ફરેદ્દેષ્ટે નાદૃષ્ટપરિકલ્પના ।

વિધેન્તુ નિયમાર્થત્વાજ્ઞાનર્થકયં ભવિષ્યતિ ॥

અર્થ:—જ્યાં દ્રષ્ટ ફળ મળતું હોય ત્યાં અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના કરવી નહીં. વિધિ નિયમાર્થક ભાવાર્થો તેનું આનર્થકય નથી. ‘અકતાઃ શર્કરા ઉપદધાતિ’ આ કાંડાણે શર્કરાને ઘી થી બીજવવી કે તેવથી એના નિર્ણય વ્યાકરણ કે નિરુક્તિથી શબ્દ શરૂ નહીં, કારણ કે ઘીથી અને તેવથી પણ શર્કરા અકત શબ્દ શરૂ છે. માટે તેજા વૈ ઘૃતમ ઘી એ જ તેજ છે. આ વાક્યરૂપથી સમગ્ર શકાય છે, કે શર્કરાને ઘી થી જ બીજવવી જાદો, તેવથી નહીં. માટે વિચાર આવશ્યક છે અને તે વેદોના વાક્યો દ્વારા જ શબ્દ શરૂ છે. અર્થનું તત્વજ્ઞાન વિચારશાસ્ત્ર વગર પ્રાપ્ત થવું અસંભવિત છે, માટે મીમાંસારૂપ વિચારશાસ્ત્ર જરૂર આરંભવું જોઈએ.

અધીન્ય સ્નાયાત :—ભણીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ. એ વાક્યનો ભાવ ભણ્યા રૂપ ક્રિયા અને સમાવર્તનની અંગભૂત સ્નાનાક્રિયા એ બંને ક્રિયાનો એક જ કર્તા હોવા જોઈએ, એમ યત્નાવ છે. પણ વેદ ભણીને તરત જ અર્થ જાણ્યા સિવાય અને તેના ઉપર વિચાર કર્યા સિવાય સમાવર્તન સરકાર કરી જ દેવો એવા ભાવ નથી. **ધર્મયિ હિ વેદવાક્યાનિ વિચારાયતુ-મનર્થીતવંદો ન શક્નુયાત** (શાખર ભાષ્ય) જોણે અંગે સોદત વેદોનું અધ્યયન નથી કર્યું તે વેદોનાં વાક્યા ઉપર વિચાર કરી શકે નહીં. માટે વેદ ભણ્યા પછી વેદવાક્યરૂપ ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ પ્રથમ સૂત્રમાં ધર્મની જિજ્ઞાસા (વિચાર) કરવા કહ્યું પણ ધર્મ શી વસ્તુ છે ? ગાદ્યાદિની માફક એ પ્રશ્ન તો નથી જ કારણ કે, જેમાં રૂપ ન હોય તે આંખનો વિષય બની શકે નહીં. ધર્મમાં ચક્ષુગ્રાંથિ કાંઈ પણ રૂપ નથી. પ્રત્યક્ષ થયા વગર એનું અનુમાન પણ કેમ શક શકે ? પ્રત્યક્ષ થયેલી વસ્તુનું જ કાંઈ બીજા સમયમા અથવા બીજા પ્રદેશમાં અનુમાન થઈ શકે છે. અપ્રત્યક્ષ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત ગ્રહ પણ થઈ શકે નહીં અને વ્યાપ્તિગ્રહ વગર અનુમાન થઈ શકે નહીં. ધર્મનું કંઈ લક્ષણ તો હોવું જોઈએ કે જેથી તેના સામાન્ય ગ્રાંથ થઈ શકે, માટે ધર્મનું કંઈ લક્ષણ કરે, કારણ કે, **લક્ષણપ્રમાણાભ્યાં વસ્તુ સિદ્ધિ :** લક્ષણ અને પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી બીજા સૂત્રમા મહર્ષિ ધર્મનું લક્ષણ આધે છે.

ધર્મલક્ષણ—અધિકરણ.

ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(**ચોદનાલક્ષણ :**) ચોદના એટલે વૈદિક પ્રવર્તક વ કય એજ જેનું લક્ષણ છે એવા જ (**અર્થ :**) અર્થ હોય તેનું નામ (**ધર્મ :**) ધર્મ છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સમજવામાં વેદનાં વિધિવાક્યો જ લક્ષણ તરીકે જે એટલે અર્થત્વે સતિ ચોદનાગમ્યો ધર્મઃ જે સુખનું જ સાધન હોય અને એ વેદથી જણાતું હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. જેમ ધૂમથી અગ્નિ જાળી શકાય છે તેમ વેદના વિધિ વાક્યથી ધર્મ જાળી શકાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે **વેદોડ્ઘ્વિલો ધર્મમૂલમ્** એટલે વેદ જ ધર્મનું મૂળ છે. ક્રાઇ પણ માણસ જો આજી ઇન્દ્રિયોથી ધર્મ સમજવા ઇચ્છે તો તે કદી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. કેવળ પોતાની બુદ્ધિથી કે મનથી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. વેદ દ્વારાજ ધર્મ સમજી શકાશે વેદનાં વાક્યો લૌકિક વાક્યો જેવાં હોતાં નથી, અર્થાત્ લૌકિક વાક્યો ક્રાઇક વખત સાચાં અને ક્રાઇક વખત ખોટાં પણ હોય છે, પણ વેદવાક્યો તો હમેશાં સાચાં જ હોય છે; કારણ કે, એ વાક્યો રાગ, દ્વેષ, પ્રમાદ અને ભ્રાન્તિવાળા માણસોએ ઉચ્ચાર્યાં નથી. વેદ તો ક્રાઇ પણ માનવ-પુરુષથી નિર્મિત થયેલ નથી તેથી તે અપૌરુષેય છે. અપૌરુષેય વાક્યમાં પુરુષતા દોષો ઉતરવા સંભવિત જ ક્યાંથી હોય ? અને તેથી તેમાં અસત્યતા હોવાનો જરા પણ સંભવ નથી. માટે વેદ-વિહિત કર્મ આચરવાથી એકાંત કલ્યાણ જ થાય છે. વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં મહર્ષિ કણ્વદે પણ કહ્યું છે કે **યતોડ્ઘ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ** જેનાથી અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ મળે તે ધર્મ કહેવાય છે. તે અહીં પણ ચરિતાર્થ શાય છે. વેદપ્રતિપાદિત કર્મો જ અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનાં કારણો છે, માટે ચોદના-વૈદિક પ્રવર્તક વાક્ય જ ધર્મનું લક્ષણ છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે વાર્યોર્કાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં વર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૧૬-૨૪

કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે ધૃતિરૂપશાસ્ત્ર જ પ્રમાણ તરીકે છે, માટે હે અર્જુન, શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલું કર્મ તારે કરવું જ જોઇએ. આ કારણોને લીધે (ચોદના) એ જ ધર્મનું લક્ષણ છે.

ધર્મપ્રામાણ્યના વિચારનું અધિકરણ.

હવે ધર્મનાં નિમિત્તોની પરીક્ષાનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

તસ્યનિમિત્તપરીષ્ટિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તસ્ય) ધર્મના (નિમિત્તપરીષ્ટિઃ) નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ:—ચોદના એજ ધર્મનું નિમિત્ત છે એ બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે. હવે તેની પરીક્ષા કરવી રહી. વેદનાં વાક્યો સિવાય શું બીજાં ક્રાઇ પ્રમાણો ધર્મમાં પ્રસાર પામી શકે કે નહિ ? આ સદેહની નિરૂત્તિ તેની પરીક્ષા વગર થઈ શકતી નથી. ‘ પરીષ્ટિ ’ એટલે સાધક બાધક તરીકેથી વિચાર કરવો તે. આ વિચારે દ્વ રા જ્યારે સંશયની નિરૂત્તિ થઈ જાય ત્યારે જ સ્પષ્ટતા સમજી શકાય કે ધર્મ સમજવામાં કેવળ વેદ જ પ્રમાણ તરીકે છે. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું પ્રમાપક બની શકતું નથી, એ આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

ધર્મે પ્રત્યક્ષસ્ય અપ્રમાણતાયા અધિકરણમ્ ।

આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આધે છે અને તે ધર્મમાં પ્રસરતું નથી એ પણ બતાવે છે.

સત્સંપ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુધ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષ- મનિમિત્તં વિદ્યમાનોપલમ્ભાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(પુરુષસ્ય) પુરુષની (દ્વિન્દ્રિયાણામ્) ઇન્દ્રિયોનો (સત્સંપ્રયોગે) વિદ્યમાન પદાર્થો સાથે સંયમ થયા પછી (બુધ્ધિજન્મ) જે જ્ઞાનોનો જન્મ થાય છે (તત્) તે (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને તે (મનિમિત્તમ્) ધર્મ બળવાનું નિમિત્ત નથી. કારણ કે, (વિદ્યમાનોપલમ્ભાત્) તે વિદ્યમાન અર્થોનું જ જ્ઞાન કરાવે છે.

ભાવાર્થ:—ત્રીજા સૂત્રમાં ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું નિમિત્ત થઈ શકે છે કે નહિ ? તેનો વિચાર આ સૂત્રમાં કર્યો છે. અહીં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ ક્રોને કહેવું એ સમગ્રબ્યું છે અને પછી તેની શક્તિ ધર્મ સમગ્રવવામાં છે કે નહિ તે પણ બતાવ્યું છે.

જે પદાર્થો વિદ્યમાન હોય છે તેની સાથે પુરુષની ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થાય છે અને એ સંયમ થયા પછી જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે. એ પ્રમાણ કરણ ઇન્દ્રિયો છે, માટે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ જ્ઞાનનું પ્રમાણ ધર્મના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કારણ કે, ધર્મનું જે વખતે જ્ઞાન થાય છે તે વખતે ધર્મનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. અગ્નિહોત્રં જુહુયાત સ્વર્ગકામઃ ઇત્યાદિ વૈદિક વિધિવાક્યના અણગી ભવિષ્યમાં થનાર ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થયા પછી ધર્મનું અનુજ્ઞાન થાય છે અને અનુજ્ઞાન સાંગોપાંગ પૂર્ણ થયા પછી પુરુષમાં ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ધર્મથી સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી ક્ષણિત થાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણી સાધન તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયો ધર્મનું જ્ઞાન કરતી શક્તી નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કરણ ઇન્દ્રિયો હોવાથી આ કેકાણે ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે કહી છે. ન્યાયભાષ્યમાં ઇન્દ્રિયોને અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહ્યું છે અને એમ કહેવાનો હેતુ શા છે એ બળવાની જેની ઇચ્છા હોય તેમણે ન્યાયદર્શન ઉપરનું વાત્સ્યાયન ભાષ્ય જોવું.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી કારણ કે તેની શક્તિ વર્તમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવવામાં છે. ધર્મ તો તેના જ્ઞાન વખતે તે વિદ્યમાન ન હોવાથી ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય છે અને તેને લીધે ધર્મ અતીન્દ્રિય કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયો ધર્મના જ્ઞાનનું નિમિત્ત નથી એમ કહેવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને સાદૃશ્ય જ્ઞાન આદિ પણ ધર્મનું અનુમાન કરવામાં કારણ તરીકે નથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે, જે પદાર્થ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય ન હોય તેનો વ્યાપ્તિરૂપ સંયમ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી અને વ્યાપ્તિના જ્ઞાન વગર અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. આ કારણથી અનુમાન આદિ પ્રમાણે પણ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી શકતાં નથી, માટે, વેદના વિધિવાક્યોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ જ કારણથી આગળ લખવામાં આવ્યું છે કે **ચોદના** એ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, બીજું કાંઈ નહિ.

પ્રત્યક્ષાદિભિરપ્યેષ ગમ્યતે વિધિર્નૈવ વા ।

અક્ષાદીનાં પ્રમાણત્વાન્મેયધર્માર્વમાસિતા ॥

વર્તમાનકવિષયમક્ષં ધર્મસ્તુ માવ્યસૌ ।

અક્ષમૂલોઽનુમાનાદિસ્તેન વિધ્યેકમેયતા ॥

આ શ્લોકે જૈમિનીય ન્યાયમાત્રામાં લખવામાં આવ્યા છે. તેનો ભાવાર્થ પણ ઉપરના લખાણમાં આવી ગયો છે. ॥ ૪ ॥

સ્વતઃ પ્રમાણ્યાધિકરણ.

ધર્મમાં વેદનું સ્વતઃ પ્રમાણ છે તથા વેદધટિત પદોનો અર્થ સાધેનો સંબંધ નિત્ય અને અપૌરુષેય છે તે આ સૂત્રમાં સમગ્રનય છે.

**ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધસ્તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽવ્ય-
તિરેક શ્રાર્થેઽનુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં વાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥**

પદાર્થઃ—(તુ) પણ (શબ્દસ્ય) વેદધટિત શબ્દનો (અર્થેન) અર્થ સાધેનો સંબંધ (ઔત્પત્તિકઃ) નિત્ય છે. (તસ્ય) માટે જ ધર્મનું (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનકારણ વિધિ-વાક્ય છે (અનુપલબ્ધે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અગમ્ય (અર્થે) અર્થમાં (ઉપદેશઃ) ઉપદેશ (અવ્યતિરેકઃ) અર્થ સાધે અવ્યભિચરિત છે (અનપેક્ષત્વાત્) ધનર પ્રમાણોની અપેક્ષા ન રાખતો હોવાથી (વાદરાયણસ્ય) વાદરાયણ આચાર્યનો પણ એ જ મત છે.

ભાવાર્થઃ—આ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ પડ્યો છે તે, શબ્દ અને અર્થના સંબંધને અનિત્ય માને છે તેને દૂર કરવા માટે છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અમે શબ્દના અર્થ સાધેનો સંબંધને અનિત્ય માનતા નથી તથા એ સંબંધને કોઈપણ પુરુષ યત્નાઓ નથી. વેદધટિત પદોનો, અર્થ સાધેનો સંબંધ ઔત્પત્તિક એટલે નિત્ય છે. નિત્ય સંબંધથી અસત્ય અર્થ સમગ્રનય જ નહિ. જે લૌકિક વાક્ય ખોટું પડે છે તે તો પુરુષમાં રહેલા ધૂર્ભા, અજ્ઞાન અને દન્દ્રિયોની અશક્તિને લીધે છે. વેદવાક્યનો વક્તા કોઈ ધૂર્ભ કે અજ્ઞાની માણસ નથી. એ તો અપૌરુષેય છે અર્થાત્ વેદ કોઈ માણસે યત્નાવ્યા નથી. જ્યાં જ્યાં વાક્યનો અર્થ ખોટો પડે છે ત્યાં ત્યાં તે વાક્યના પ્રણેતા પુરુષમાં અજ્ઞાન આદિ દોષો હોય છે. વેદ અપૌરુષેય હોવાથી એ દોષો વેદવાક્યમાં ઉતરતા નથી અને તેને લીધે વેદનાં વાક્ય સત્ય જ હોય છે. નિત્ય વેદને ઋષિઓના હૃદયમાં ઉતારનાર સર્વજ્ઞ અને રાગાદિ દોષોથી રહિત પરમાત્મા જ છે.

આ જ કારણથી વેદનાં વિધિવાક્યો સત્યજ્ઞાનનાં જ કારણ છે. અલૌકિક અર્થમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો સંવાદ ન હોવા છતાં પણ ત્યાં વેદનો ઉપદેશ અર્થ સાધે કદી પણ વ્યભિચાર પામતો નથી. અર્થાત્ વેદિક ઉપદેશ લૌકિક અર્થમાં અને અલૌકિક અર્થમાં અસત્ય હોતો જ નથી. આ કારણથી દ્રષ્ટ અર્થમાં અને અદ્રષ્ટ અર્થમાં વેદજન્યજ્ઞાનમાં સંવાદની જરૂર જ નથી. સર્વ જેમ પોતાને પ્રકાશિત કરવામાં ખીન કોઈ તેજસ્વી પ્રદીપાદિની અપેક્ષા નથી રાખતો તેમ વેદિક જ્ઞાન પણ પોતાના અર્થની સત્યતા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની કે કોઈ પણ સંવાદિ પ્રત્યક્તિની અપેક્ષા રાખતું નથી. માનવની અશક્તિને લીધે જે દોષ માનવીય ઉપદેશમાં આવે છે તે દોષ અપૌરુષેય નિત્ય વેદમાં આવી શકતા નથી. માટે વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે, વાદરાયણ આચાર્યનો પણ આવો જ મત છે. અહીં મહર્ષિ જૈમિનિએ પોતાની માન્યતાને સત્ય કરાવવા વાદરાયણ ઋષિની સંમતિ યત્નાવી છે. આકો મહર્ષિ જૈમિનિ તો વેદને સ્વતઃ પ્રમાણ જ માને છે, તે આ

સૂત્રની પર્યાલોચના કરવાથી સ્પષ્ટ સમગ્રજ્ઞે, અગ્નિહોત્રં જુહ્યાત્ આ વાક્ય કાલત્વમાં પણ અસત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું નથી. આ જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદ ધર્મમાં નિરપેક્ષ પ્રમાણ છે.

શબ્દના નિત્ય સંબંધ વિષે ભાષ્યકાર શબ્દરત્નામી આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્યાદેવમ્, નૈવ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધઃ કુતોડસ્ય
પૌરુષેયતા અપૌરુષેયતા વેતિ, કથમ્ ? સ્યાદ્દેર્થેન સમ્બન્ધઃ
ક્ષુરમોદકશબ્દોચ્ચારણે મુખસ્ય પાટનપૂર્ણે સ્યાતામ્ ।
યદિ સંશ્લેષલક્ષણ સમ્બન્ધમભિપ્રેત્યોચ્યતે, કાર્યકારણ નિમિત્તનૈમિત્તિકા—
શ્રયાશ્રયિભાવસંયોગાદયસ્તુ સમ્બન્ધાઃ, શબ્દસ્યાનુપપન્ના એવેતિ ।
ઉચ્યતે, યો હ્યત્ર વ્યપદેદયઃ સમ્બન્ધઃ તમેકં ન વ્યપદિશતિ ભવાન્ ।
પ્રત્યાય્યસ્ય પ્રત્યાયકસ્ય ચ યઃ સજ્ઞામઙ્ગિલક્ષણ ઇતિ ॥

કાષ્ટ શંકા કરે છે કે, શબ્દનો અર્થ સાથે કાષ્ટપણ સંબંધ નથી, તો પછી, એ સંબંધમાં પૌરુષેયતા અને અપૌરુષેયતાનો વિચાર જ ક્યાં રહ્યો ? જો અર્થ અને શબ્દનો સંબંધ હોય તો કુર (અરુનો) કહેતાં છત્ર કપાઈ જતી જોઈએ અને મોદક ખોલતાં લાડવાથી મોટું ભરાઈ જવું જોઈએ. શબ્દ મોદકમાં આવતાં જ તેની સાથે સંબંધ શબ્દનારા અર્થ પણ મોદકમાં આવી જતા જ જોઈએ. પણ અર્થ મોદકમાં શબ્દ પેડે આવતા નથી માટે શબ્દ સાથે અર્થનો કાષ્ટપણ સંબંધ નથી.

ભાષ્યકાર એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે સંલેપ=સંયોગાદિ સંબંધના અભિપ્રાયે શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ છે એમ કહેવાતું નથી, કાર્યકારણભાવ, નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ, આશ્રયાશ્રયિ-ભાવ કે સંયોગાદિ સંબંધમાંથી કાષ્ટપણ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમાં નથી એ વાત સાચી હોવા છતાં જે વાતનો સંબંધ શબ્દ અને અર્થનો છે તેને તો તમે કાઢી જ દો છો. પ્રત્યાય્ય અને પ્રત્યાયક રૂપ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમાં છે. અર્થ પ્રત્યાય્ય એટલે બોધ્ય છે અને શબ્દ પ્રત્યાયક એટલે બોધક છે. આ પ્રમાણે બોધ્ય બોધક લક્ષણ સંબંધ માનવામાં કાષ્ટપણ આપત્તિ આવતી નથી અને એજ સંબંધ ઔત્પત્તિક અર્થાત્ નિત્ય છે. ॥ પ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે, એ પાંચમા સૂત્રમાં બતાવ્યું છે પણ એ તો શબ્દ નિત્ય હોય તો જ બની શકે, માટે હવે શબ્દ નિત્ય છે એ સાબિત કરે છે.

શબ્દસ્યાનિત્યત્વાધિકરણમ્

શબ્દના અનિત્યત્વનું અધિકરણ શરૂ કરે છે. વિષય, સદેહ, સંગતિ, પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંત આ પાંચ અધિકરણના અવયવો માનવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે શબ્દનિત્યત્વ સામે જે પૂર્વપક્ષ છે તે પ્રથમ બતાવે છે :—

કર્મૈકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(એકે) કેટલાક શાસ્ત્રકારો (કર્મ) કાર્ય માને છે કારણ કે, (તત્ર) શબ્દમાં (દર્શનાત્) કાર્યત્વ હોવાના હેતુઓનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દ પ્રયત્ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, નૈયાયિકા, બૌદ્ધો અને જેનો પણ

શબ્દને અનિત્ય માને છે. નૈયાયિકા સંયોગ અને વિભાગને પ્રાથમિક શબ્દનાં અસમવાયિ કારણ માને છે અને આકાશને સમવાયિ કારણ માને છે. ચેતનના પ્રયત્નથી કાષ્ઠ પદાર્થનો કાષ્ઠ પદાર્થ સાથે અભિધાતાત્મક સંયોગ અથવા વિભાગ થાય છે ત્યારે આકાશમાં પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી ઉત્તર ઉત્તર ઉત્પન્ન થતા શબ્દોનું પૂર્વ પૂર્વ શબ્દ અસમવાયિ કારણ હોય છે. આ પ્રમાણે શબ્દનાં મોઢાં દશે દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે. આ રીતે શબ્દ સકારણ હોવાથી અનિત્ય છે. ત્યારે શબ્દ અનિત્ય છે તો તેનો સંબંધ નિત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? **અસ્ય ક્રિયમાણસ્ય અર્થેન અકૃતકઃ સમ્બન્ધો નોપપદ્યતે ।** પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દનો અકૃત સંબંધ હોઈ શકે નહિ. **વળી વિનષ્ટઃ શબ્દઃ, ઉત્પન્નઃ શબ્દઃ**— શબ્દ નાશ પામ્યો, શબ્દ ઉત્પન્ન થયો આવા વ્યવહાર પણ થાય છે, એ પણ શબ્દને અનિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે. **શબ્દોઽનિત્યઃ, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત**—શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે, પ્રયત્ન કર્યા પછી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. જો શબ્દ નિત્ય જ હોય તો તેનો માટે પ્રયત્ન કરવા પડે નહિ. આ યુક્તિથી પણ શબ્દ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જો કાષ્ઠ કાદું કે, શબ્દ તો હંમેશાં વિદ્યમાન જ છે, પણ, તેના ઉપર આવરણ હોય છે માટે તે પ્રયત્ન કર્યા વગર સંભળાતો નથી. પ્રયત્ન કરવાથી શબ્દ ઉપરનું આવરણ દૂર થાય છે એટલે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને પછી તે સંભળાય છે. સંયોગ અને વિભાગ વગરનો ઉપયોગ શબ્દ ઉપરના આવરણને દૂર કરવામાં છે.

આનું સમાધાન પૂર્વ પક્ષી નૈયાયિક આદિ એવી રીતે કરે છે કે, શબ્દની અભિવ્યક્તિ થયાં પહેલાં શબ્દ વિદ્યમાન છે એ બાબતને સ્વીકૃત કરતું કાષ્ઠ પણ પ્રમાણ નથી. વિદ્યમાન વસ્તુની જ અભિવ્યક્તિ હોઈ શકે, અવિદ્યમાનની નહિ. બાહ્ય પ્રકાશના સંબંધથી વિદ્યમાન ઘડાની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે. પ્રકાશ થવાથી ઘડા ઉપર પથનપેલો અંધકાર જેમ દૂર થાય છે તેમ શબ્દ ઉપરથી કયું આવરણ દૂરી જાય છે ? શબ્દ ઉપર કાષ્ઠ આવરણ પડ્યું છે એવું અમને તો કાષ્ઠ પણ પ્રમાણથી જણાતું નથી. આ કારણથી શબ્દ અનિત્ય છે એને એના સંબંધ પણ અનિત્ય છે શબ્દ અને તેનો સંબંધ અનિત્ય હોવાથી તે પૌરુષેય છે અને તેથી વેદ પણ પૌરુષેય બની જાય છે. વેદ પૌરુષેય બનવાથી તે સ્વતઃ પ્રમાણ પણ બની શકતો નથી. ॥ ૬ ॥

શબ્દ અનિત્ય હોવામાં બીજું કારણ બતાવે છે :—

અસ્થાનાત્ ॥ ૭ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(અસ્થાનાત્)સ્થિર ન રહેવાથી.

ભાવાર્થઃ—શબ્દના ઉચ્ચારણના નાશ સાથે જ શબ્દનો પણ નાશ થાય છે અર્થાત્ ઉચ્ચારણનો સમય એજ શબ્દ સ્થિતિનો સમય છે. જો શબ્દ સ્થાયી અને નિત્ય હોત તો ‘ક’ ‘ખ’ આદિ વ્યંજનો તથા ‘ઘટ’ આદિ શબ્દના ઉચ્ચારણના નાશ થવા પછી પણ ‘ક’ ‘ખ’ આદિ વ્યંજનો અને ‘ઘટ’ આદિ શબ્દો સંભળાતા જ રહેત. પણ ઉચ્ચારણના વિનાશ સાથે વ્યંજન અને શબ્દો સંભળાતા અંધ પડે છે, શબ્દ ન સંભળાવાનાં કારણે જે વ્યવધાનાદિ હોય છે તે પણ આવરણ તરીકે જણાતા નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રીજું કારણ બતાવે છે :—

કરોતિશબ્દાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(કરોતિશબ્દાત્) શબ્દના સંબંધમાં ‘કરોતિ’ કરવું આદિ શબ્દો તે પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે રામ, તું શબ્દ કર, હે હરિ, તું શબ્દ કર. આવાં વ્યવહાર અનિત્ય વસ્તુના સંબંધમાં જ થઈ શકે છે, નિત્ય વસ્તુમાં નહિ. જેમકે ઘડો અનિત્ય છે માટે લોકો કુંભારને કહે છે કે, ‘તું મારે માટે ઘડો કર.’

આકાશ અને આત્મા નિત્ય છે માટે એના સંબંધમાં ‘તું આકાશ કર.’ અથવા ‘તું આત્મા કર (જનાવ.)’ આવાં વ્યવહાર કાઠી પણ કરતું નથી. જે શબ્દ નિત્ય હોત તે ‘તું શબ્દ કર’ આવાં અનિત્ય પદાર્થમાં થતો વ્યવહાર શબ્દના સંબંધમાં કદી પણ થાત નહિ, કારણ કે, નિત્યમાં કરવાપાણું હોતું નથી.

ઓર્થુ કારણ જતાવે છે:—

સત્त्वान્તરે ચ યૌગપદ્યાત્ ॥ ૯ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) અને (સત્त्वાન્તરે) જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં અને જુદા જુદા દેશોમાં (યૌગપદ્યાત્) એક સાથે શબ્દની ઉપલબ્ધિ થવાથી.

ભાવાર્થ:—જે હેતુથી તમે શબ્દને નિત્ય માનતા હો તે જ હેતુથી તમારે શબ્દને એક જ માનવો જોઈએ. જ્યારે શબ્દ એક અને નિત્ય છે તે, ત્યારે એક પુરુષ એક દેશમાં જે શબ્દ સાંભળે છે ત્યારે બીજા પુરુષે બીજા દેશમાં તે જ વખતે તે જ શબ્દ ન સાંભળતો જોઈએ. પણ એક જ ‘ઘટ’ શબ્દ જ્યારે દેવદત્ત મુંગઈમાં સાંભળે છે ત્યારે તે જ ઘટ શબ્દ યજ્ઞદત્ત કક્કતામાં પણ સાંભળે છે અને બોલે પણ છે. અદ્ય પરિમાણવાળા એક અને નિત્ય શબ્દમાં આવી વ્યવહારસ્થિતિ સંભવી શકે નહિ. અદ્ય પરિમાણવાળી એક વસ્તુ એક કેકાણે હોય ત્યારે તે તે જ વખતે બીજે કેકાણે હોતી નથી. શબ્દમાં આ નિયમ જણાતો નથી માટે શબ્દ નિત્ય નથી, પણ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો અનેક અને નિત્ય છે. ॥ ૯ ॥

પાંચમું કારણ જતાવે છે:—

પ્રકૃતિવિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧૦ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રકૃતિવિકૃત્યો:) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો ભાવ જણાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે શબ્દ નિત્ય હોત તે કાઠીની પણ વિકૃતિ અર્થાત્ વિકાર ન હોત પણ દૃઢ્યત્ આ ઉદાહરણમાં યજ્ઞે દ્વારનો વિકાર છે અને યજ્ઞ ધાતુનું જૂતકૃદન્ત જે ‘દૃષ્ટ’ છે તેમાં યજ્ઞરનો ‘ઈ’ વિકાર છે. નિત્ય વસ્તુ કાઠીનો પણ વિકાર હોઈ શકે નહિ. વિકારાત્મક પણ શબ્દ હોવાથી તે નિત્ય નથી પણ અનિત્ય છે. ॥ ૧૦ ॥

છઠ્ઠું કારણ જતાવે છે:—

વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃભૂમ્ના ॥ ૧૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્તૃભૂમ્ના) કર્તાઓના આદૃશથી શબ્દમાં (વૃદ્ધિ :) વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરનારા ઝોડી સાથે ધ્વનિ હોય તો શબ્દમાં વધારો થતો જણાય છે. એકજ ઘટ શબ્દનો એક માણસ ઉચ્ચારે છે તો તેનો અવાજ અદ્ય હોય છે પણ જ્યારે પચાસ, સો માણસ ઝોડી સાથે તેને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તેનો અવાજ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતો જણાય છે અર્થાત તે શબ્દ વૃદ્ધિ પામેલા જણાય છે. જો શબ્દ એકજ અને નિત્ય હોત તો ગમે તેટલા માણસો ઉચ્ચારણ કરનારા હોય તો પણ તેમાં વૃદ્ધિ ન જ થાત. વળી ઉચ્ચારણ જો નિત્ય શબ્દનું અભિવ્યંજક હોય અને શબ્દ વ્યંગ્ય હોય તો દ્વન્વરો અભિવ્યંજક હોવા છતાં વ્યંગ્યમાં વૃદ્ધિ ન જ થતી જોઈએ. અધારમાં રહેલા ઘટા ઉપર દ્વન્વરો દીવાઓના પ્રકાશ પડે તો પણ વ્યંગ્ય ઘટનું પ્રમાણ અભિવ્યંજક પ્રકાશને લીધે જરા પણ વધતું નથી. વ્યંગ્ય અને અભિવ્યંજકની આ મર્યાદા છે, તે શબ્દ અને ઉચ્ચારણમાં જોવામાં આવતી નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

સમં તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે, (તત્ર) અન્તે મતમાં (દર્શનમ્) દર્શન દર્શન=શબ્દ શ્રવણ તો (સમમ્) એક સરખું જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ શબ્દનો અનિત્ય માને છે તે નૈયાયિક આદિના પક્ષમાં તથા શબ્દને નિત્ય માનનાર મીમાંસક આદિના પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ એક જ ક્ષણ સુધી થાય છે, એટલે કે શબ્દનું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિક છે એમાં તો કાંઈ પણ વ્યવસ્થા વિવાદ જ નથી અને અન્તે પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિક જ છે. મીમાંસકના મતમાં વિદ્યમાન અને અનિવિયક્ત શબ્દ, ઉચ્ચારણથી અભિવ્યંજક થાય છે અને નૈયાયિકના મતમાં અવિદ્યમાન શબ્દ ઉચ્ચારણ રૂપ પ્રયત્ન કરવાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

અન્તે પક્ષ સમાન છે એમ કહેવાથી શબ્દના નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વનો નિર્ણય શક્ય શકતો નથી. સન્દેહ કાયમ રાખતાં એ શાસ્ત્રનો વિષય નથી. શાસ્ત્રથી તો નિર્ણય જ થતો જોઈએ માટે હવે નિત્યત્વ પક્ષમાં પૂર્વપક્ષવાદીએ જે જે દોષો આપ્યા છે તેનું ક્રમશી ખાંડન કરે છે.

સતઃ પરમદર્શનં વિષયાનાગમાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતઃ) વિદ્યમાન શબ્દનું (અદર્શનમ્) પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું માર્ગ (પરમ્) કેવળ (વિષયાનાગમાત્) શબ્દ પાસે વ્યંગ્યનું ન આવવું તે છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચારણ થયાં પહેલાં પણ શબ્દ તો વિદ્યમાન જ છે. છતાં તેનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું એનું કારણ એ છે કે એના ઉપર આવરણ છે રિશર અને અનિસક્ષમ વાતાવરણ (દવા) આકાશમાં પથરાયેલું હોય છે. એ વાતાવરણ પ્રયત્નથી દૂર થાય એટલે શબ્દ સાંભળી શકાય છે.

વાતાવરણ હટી ગયા પછી વ્યંજક દ્વર થતાં પાશ્વું શબ્દ ઉપર તે વાતાવરણ પથરાઈ જાય છે એટલે શબ્દ સંભળાતો અંધ પડે છે. આ વાતાવરણને સંસ્કૃતમાં ફેટલાક વિદ્વાનો સ્તિમિત વાયુ કહે છે.

શબ્દ નિત્ય અને વિદ્યમાન માનવાનું એ કારણ છે કે જે ‘ગ’ કાર કાલે ઉચ્ચાર્યો હતો તે જ ‘ગ’ કારનું આજે પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. માટે **સોડયં ગકારઃ** એવી પ્રત્યાભિજ્ઞા (ઓળખાણ) થવાથી શબ્દને વિદ્યમાન જ માનવો જોઈએ. દેવદત્ત જે શબ્દ ગણકાલે બોલ્યો હતો તે જ શબ્દ આજે પણ બોલે છે. જે ગણકાલનો અને આજનો શબ્દ જુદો હોય તો આવી પ્રત્યાભિજ્ઞા થઈ શકે નહિ.

શબ્દ જેમ નિત્ય છે તેમ તે એક પણ છે. વ્યંજકના બેદને લઈને જુદા જુદા પ્રતીત થાય છે. આ વ્યંજક કોણ છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે મુખમાથી નીકળેલા વાયુના સંયોગ અને વિભાગો શબ્દપ્રત્યક્ષના પ્રતિષ્ઠક તરીકે રહેલા સ્તિમિત વાયુને ફટાવે છે એટલે શબ્દનું તરત શ્રવણ થાય છે. એટલે વાયુના સંયોગ અને વિભાગોજ વ્યંજક છે. અહીં ભાષ્યકાર શ્રી શયરસ્વામી આ પ્રમાણે લખે છે :—

અભિગ્રાનેન હિ પ્રેરિતા વાયવઃસ્તિમિતાનિ વાય્વચ્ચન્તરાણિ પ્રતિબાધમાનાઃ સર્વેતો-
દિક્કાન્ સંયોગવિભાગાન્ ઉત્પાદયન્તિ, યાવદ્વેગમભિપ્રતિષ્ઠન્તે । તે ચ વાયોરપ્રત્યક્ષત્વાન્
સંયોગવિભાગા નોપલભ્યન્તે । અનુવરતેષ્વ ચ તેષુ શબ્દ ઉપલભ્યન્તે નોપરતેષુ ॥

અર્થ:—અભિગ્રાથી પ્રેરિત થયેલા વાયુઓ સ્તિમિત થઈ શબ્દ ઉપર પડેલા બીજા વાયુઓને ખસેડી ચારે દિશામાં સંયોગ અને વિભાગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાંસુધી વાયુમાં વેગ હોય છે ત્યાં સુધી સંયોગ વિભાગો થવા કરે છે. વાયુ સ્વયં આંખથી દેખાતો ન હોવાથી તેના સંયોગ અને વિભાગો પણ આંખથી જોઈ શકાતા નથી. જ્યાંસુધી સંયોગ વિભાગોનું ઉત્પન્ન થવું ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી શબ્દ સંભળાય છે. તે (સંયોગ વિભાગો) ઉત્પન્ન થતા અંધ પડે છે એટલે તેના (શબ્દ) ઉપર પાછા સ્તિમિત વાયુ પથરાઈ જાય છે અને શબ્દ સંભળાતો અંધ પડે છે, પણ આવરણની ઓથે શબ્દ તો વિદ્યમાન જ રહે છે, જેમ અંધારામાં ધડો વિદ્યમાન રહે છે તેમ આવરણ ઓથે શબ્દ વિદ્યમાન રહે છે. આ કારણથી શબ્દને નિત્ય માનવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ આવતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

શબ્દના સંબંધમાં **કરોતિ** શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, એ જે સૂત્ર હમાં અનિત્યત્વસમર્થક વ્યવહાર બતાવ્યો છે તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે:—

પ્રયોગસ્ય પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગસ્ય) શબ્દ કુરુ ‘તું શબ્દ કર’ આવા જે શબ્દપ્રયોગ થાય છે તે તો (પરમ્) ઉચ્ચારણના અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—‘તું શબ્દ કર’ આ ઉકાણે ‘કર’ નો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. તું શબ્દ કર, એટલે તું શબ્દ ઉચ્ચાર. ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે, માટે અહીં કૃ ધાતુનો અર્થ ઉચ્ચારણ કરવું થાય છે. આવા વ્યવહારથી શબ્દનું અનિત્યત્વ દરતું નથી. શબ્દના પ્રયોગ સંબંધી મહર્ષિ પતંજલિ મહાભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કહે છે. ॥ **લોકતઃ** ॥

યલ્લોકેડર્થમર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્જતે । નૈષાં નિર્વૃત્તૌ યત્નં કુર્વન્તિ । યે પુનઃ કાર્યા-
ભાવા નિર્વૃત્તૌ તાવત્તેષાં યત્નઃ ક્રિયતે તદ્યથા ઘટેન કાર્યં કરિષ્યન્ કુમ્ભકારકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ ઘટં કાર્યમનેન કરિષ્યામીતિ ન તદ્વચ્છબ્દાન્ પ્રયુયુક્ષમાણો ઘયાકરણકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ શબ્દાન્ પ્રયોક્ષ્યતિ તાવત્યેનાર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્જતે ॥

અર્થ:—વ્યવહારમાં તો દરેક અર્થને સમજીને શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. શબ્દને ઉત્પન્ન કરવા માટે કાંઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી. જેને ઘડાની જરૂર હોય છે તે કુંભારને ઘેર જઈને કહે છે કે તું ઘડો બનાવ, મારે તેની જરૂર છે. તે પ્રમાણે શબ્દના પ્રયોગની ઇચ્છા રાખનારો કાંઈ પણ માણસ ઘેરાકરણને ઘેર જઈને એમ નથી કહેતો કે બાપ ‘ શબ્દ બનાવ ’ મારે એનો પ્રયોગ કરવો છે. શબ્દપ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો તો પોતાને ઘેર બેઠા જ અર્થને સમજી શબ્દ પ્રયોગ કરી દે છે ઘડાને ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના ઉપાદાન કારણ-
રૂપ માટી લાડી તેને કેળવી તેમાંથી જેમ ઘડો બનાવાય છે, તેવું શબ્દમાં થતું નથી. કાર્ય વસ્તુનો વ્યવહાર જુદી જગતનો હોય છે અને નિત્યનો વ્યવહાર જુદી જગતનો હોય છે માટે શબ્દ કરો-
તિ આ કેટલાં કરોતિનો અર્થ બનાવે છે એમ નહીં પણ ઉચ્ચારે છે, એ જ અર્થ ન્યાય સંગત છે. માટે કાર્યવસ્તુના જેવા વ્યવહારથી શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

હવે ૯માં સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનો ઉત્તર આપે છે:—

આદિત્યવદ્ યૌગપદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(આદિત્યવત્) સૂર્યની પેઠે (યૌગપદ્યમ્) એકી સાથે સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ:—સૂર્ય કલકતા, મુંબઈ અને લાહોર આદિ જુદા જુદા અને દૂર દૂરના સ્થાનોમાં એક સાથે જોઈ શકાય છે એનું કારણ એ નથી કે સૂર્ય અનેક છે. અર્થાત્ મુંબઈમાં જે સૂર્ય દેખાય છે તે જ કલકતા આદિ નગરોમાં પણ દેખાય છે. સૂર્ય ધણે જ વિશાળ અને મોટો હોવાથી જ બધી જગ્યાના માણસોએ જોઈ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દ એક છે પણ તે વિશાળ અને મોટો હોવાથી બધે કેટલાંએ અઢી વખતે સાંભળી શકાય છે. સૂર્યમાં જેમ એક જ અને મહત્ત્વ ઈ તેમ શબ્દમાં પણ એકત્વ અને મહત્ત્વ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ૧૦ મા સૂત્રમાં કહેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે:—

વર્ણાન્તરમાવિકારઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(વર્ણાન્તરમ્) બીજો વર્ણ પ્રયુક્ત થાય છે માટે (અવિકારઃ) શબ્દમાં વિકાર થતા નથી.

ભાવાર્થ:—શબ્દમાં વિકાર થતો જ નથી. હ અને ચ અને બનાદ અને ઘોડાની માફક જુદા જુદા જ છે હ ના વિકાર ચ નથી અને ચ નો વિકાર હ નથી. ‘દધિ અન્ન’ ની જગ્યા પર ‘દધ્યન્ન’ જુદો શબ્દ જ પ્રયોગ્ય છે. જ્યારે હ કારનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે નિયમથી કંઈ ચ તું ઉપાદાન થતું નથી. જે વિકાર હોત તો પ્રકૃતિનું ઉપાદાન જરૂર થાત. જેને દહીં બોલું હોય તેમજ દહીંની પ્રકૃતિ દૂધને જરૂર લેવું પડે છે. ધારણ કે દહીં વિકૃતિ છે અને દૂધ પ્રકૃતિ છે. હ અને ચ નો પ્રયોગ કરતી વખતે આ પ્રમાણે હોતું નથી, માટે શબ્દમાં પ્રકૃતિ-વિકૃતિભાવ નથી, તેથી શબ્દ નિત્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અગ્યારમાં સુત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે :—

નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(નાદવૃદ્ધિપરા) શબ્દની કહેવાતી વૃદ્ધિ નાદપરક છે.

ભાવાર્થ :— ધીમો શબ્દ, મોટો શબ્દ આ પ્રતીતિ જનમાં નાંખનારી છે. શબ્દ અવયવ વગરનો અને સુદૃઢ છે. જેમાં થોડા અવયવો હોય તે અમુકની અપેક્ષાએ નાનું કહેવાય છે અને જેમાં અવયવો વધારે હોય તે નાનાની અપેક્ષાએ મોટું કહેવાય છે. શબ્દમાં જ્યારે અવયવો જ નથી તેવોતેમાં નાનાપણું અને મોટાપણું અને જ ક્ષતી રીતે : નારાયણ તો શબ્દમાં મહત્વ માગી જ શબ્દ નીલિ કારણે, એના મતમાં શબ્દ ગુણ છે અને મહત્વ એ પણ ગુણ છે. ગુણ ગુણમાં નથી રહેતો પણ એનો દ્રવ્યમાં જ સમાવે સંબધથી રહે છે એ એમનો સિદ્ધાંત છે. **ગુણે ગુણાનક્ષીકાર :**

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એક માણસ એલે છે ત્યારે ધીમો શબ્દ થાય છે અને ઘણા માણસો એક સાથે એલે છે ત્યારે શબ્દ મોટો થાય છે એ પ્રતીતિનું ઉપપાદન શી રીતે થાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે નાદમાં જ નાનાપણું અને મોટાપણું છે. નાદ એટલે શબ્દ જનક સંયોગ અને વિભાગો. અહીં શ્રી શયરસ્વામી આ પ્રમાણે લખે છે :—

મૃદુરકેન વદુભિષ્ચે ચાર્યમાણે તાન્યેવાક્ષરાણિ કર્ણશબ્દકુસીમણ્ડલમ્પ સર્વા નેમિ વ્યાપ્તુવાદ્ઃ સંયોગવિભાગનૈરન્તર્યેણ અનેકશો મદ્દનાત્ મહાન્ ઇવ અવયવાન ઇત્રોપલ-
ભ્યન્તે । સંયોગવિભાગા નૈરન્તર્યેણ ક્રિયમાણાઃ શબ્દમભિવ્યજન્તો નાદશબ્દવાચ્યાઃ
તેન નાદસ્યૈવા વૃદ્ધિઃ ન શબ્દસ્યેતિ ।

અર્થ :—એક માણસ શબ્દ એલે તો તે મૃદુ થાય છે અને ઘણા જણોથી જ્યારે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જ અક્ષરો કર્ણશબ્દકુસીમ સંપૂર્ણ નેમિને આપી વળતા સંયોગ વિભાગોથી નિરન્તરતાથી પ્રલય કરવામાં આવતા એ બંને મહાન્ અને અવયવવાન્ હોય એવા જણાય છે. નિરન્તર ઉત્પન્ન થતા અને શબ્દને અભિવ્યક્ત કરનારા સંયોગ વિભાગો જ નાદ-શબ્દના વાચ્ય છે, માટે વૃદ્ધિ (મોટાપણું) નાદની જ છે શબ્દની નહિ. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ નરકથી આપવામાં આવેલા દોષોને દૂર કર્યા પછી હવે પોતાના મત પ્રમાણે શબ્દના નિત્ય હોવામાં હેતુઓ જણાવે છે.

નિત્યસ્તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(નિત્યઃ) શબ્દ નિત્ય (તુ) જ (સ્યાત્) હોઈ શકે (દર્શનસ્ય) ઉચ્ચારણ (પરાર્થત્વાત્) બીજાને અર્થગોષ્ઠ કરાવવા માટે થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સુત્રમાં જે ‘દર્શન’ પદ છે તેનો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. દૃશ્યતે અજ્યતે શબ્દોડનેન ઇતિ દર્શનમુચ્ચારણમ્ જેનાથી શબ્દ દૃશ્યતે એટલે અભિવ્યક્ત થાય તે દર્શન અને દર્શન એટલે ઉચ્ચારણ.

ઉચ્ચારણ બીજાને અર્થ સમજવા માટે શાય છે. પોતાને અર્થ સમજવા માટે પોતે ઉચ્ચારણ કામ પણ કરતું નથી. હવે જે શબ્દ અનિત્ય-શાશ્વત જ હોય તે શ્રોતાને અર્થજ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી શબ્દ રિશર ન રહેવાથી શ્રોતાને ઉચ્ચારણથી જ્ઞાન જ ન થવું જોઈએ. ઉચ્ચારણ એ અર્થ સમજવામાં કારણ છે. કારણ ન હોય તે કાર્ય પણ ન થાય. **કારણભાવાત્ કાર્યા-ભાવઃ** એ સાર્વભૌમિક નિયમ છે. **ઉચ્ચરિતમાત્રે હિ વિનયે શબ્દે ન ચાન્યોડન્યાન્ અર્થ પ્રત્યાયયિતું શક્નુયાત્.** જે શબ્દ રિશર રહે તે જ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે. જે એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દની ધ્વનિ ઉત્પન્ન થતી રહે એ સાદરૂપથી ' આ એજ શબ્દ છે. ' એવું જ્ઞાન રહે એ અને અર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકશે તે આ કથન પણ કીક નથી કારણ કે, ઉચ્ચારણ કરનારને બીજી વખત ઉચ્ચારણ કરવાની દેખા જ નથી તે પછી સંયોગ વિભાગ રૂપ ઉચ્ચારણ વગર બીજા શબ્દો કેમ રીતે ઉત્પન્ન થાય. એક શબ્દને માટે જે પ્રવૃત્તિ થયો હોય તે જ પ્રવૃત્તિથી બીજા શબ્દ ઉત્પન્ન થશે એ માનવ બૂત્તબરેલું છે. આ કારણથી એટલે કે ઉચ્ચારણની પદાર્થ-તાને લીધે શબ્દને રિશર અર્થાત્ નિત્ય જ મનમાં જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં બીજો હેતુ આપે છે.

સર્વત્ર યોગપદ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વત્ર) એક વખત જોશબ્દના ઉચ્ચારણથી અધી ગાયોમાં (યોગપદ્યાત્) એકી સાથે સામાન્ય જ્ઞાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ' જો ' શબ્દ સાંભળતાં જ આ તે જ ' ગ ' કાર છે કે જે પહેલાં સાંભળ્યો હતો. આવી પ્રતિભિ જેટલા સાંભળનારા હોય છે તે બધાને શાય છે. આ બધાને જ્ઞાત અર્થાત્ ભુલેલા કેમ માગી શકાય ? પહેલી વખત જ ' ગ ' કાર સાંભળ્યો હતો તેના જોવા જ આ ' ગ ' કાર છે આવી પ્રતિભિ તે કામને પણ થતી નથી માટે સર્વની જે પ્રતિભિજ્ઞા છે તે જ શબ્દને નિત્ય કરાવે છે. ॥ ૧૯ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં ત્રીજો હેતુ આપે છે.

સંખ્યા ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(સંખ્યા ભાવાત્) જોશબ્દ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—દેવદત્ત કહે છે કે મેં આકાશ જોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો. અહીં એક જ રિશર જોશબ્દનું આક વખત ઉચ્ચારણ થયાનું સૂચન થાય છે. ઉચ્ચારણ કરનારને એ ભાવ કદાપિ નથી કે મેં આક જોશબ્દો ઉચ્ચાર્યો. એક જ જોશબ્દને આક વખત ઉચ્ચાર્યો. આમાં એક જ શબ્દની પ્રત્યાભિજ્ઞા થાય છે સાદરૂપને લીધે બધાજ બૂત્ત ખાય છે એ માનવ ખાતું છે. વળી એક વખત સ્પૃટ રીતે બુદ્ધ બુદ્ધ સદશ શબ્દો અનુભવ્યા હોય તે કામકરે કાળાન્તરમાં સાદરૂપને લીધે જમ થવાનો સંભવ છે. ગઈકાલે ઉચ્ચારેલો ' જો ' શબ્દ અને આજે ઉચ્ચારેલો ' જો ' શબ્દ એક જ છે, બુદ્ધ બુદ્ધ નહીં. એક વસ્તુનું એક વખત પ્રત્યક્ષ થયું હોય અને પછી તે વસ્તુ થોડા વખત ન દેખાય એટલે તે નાશજ પામી છે એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી, કાળાન્તરે પાછી તે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પરદેશમાં ગયેલો માણસ ઘરનાં માણસોને જોતો નથી અને ઘેર આવીને પાછા બુજે છે.

તો શું ગૃહજનના પુનર્દર્શન પહેલાં તેઓ વિનષ્ટ થઈ ગયાં હતાં અને આ તેના જેવાં કાષ્ટબીજો જ છે એમ કાઈ માને છે ? માટે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ન થવું એ કષ્ટ વિનાશનું કારણ નથી. અન્ન-દિત્તનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. માટે સંખ્યાના બળથી પ્રતીત થતી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાના બળથી શબ્દને નિત્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં ચોથો હેતુ આપે છે.

અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(અનપેક્ષત્વાત્) અપેક્ષા રહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કાષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. જેમકે ' પટ ' ઉત્પત્તિવાળું દ્રવ્ય છે તો તે સૂતર અને તેના અગ્રપરમ્પના સંયોગોની અવસ્થા અપેક્ષા રાખે છે. સમવાયિ અને અસમવાયિ કારણ વગર કાષ્ટ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ગુણ હોય તો તે પણ પોતાની ઉત્પત્તિમાં કારણની જરૂર અપેક્ષા રાખે છે. અપેક્ષા રાખનારો પદાર્થ અપેક્ષિત કારણનો નાશ થવાથી, કાર્યદ્રવ્ય અથવા પદાર્થ જરૂર નાશ પામે છે. સૂતરના નાશથી અથવા સૂતરના સંયોગોના નાશથી પટરૂપ દ્રવ્ય જરૂર નાશ પામે છે. પણ શબ્દ કાષ્ટપણ કારણની અપેક્ષા રાખી ઉત્પન્ન જ થયાં નથી તો પછી શબ્દ કાના નાશથી નાશ પામે ? શબ્દ તો અનપેક્ષ છે અને એજ કારણથી તે નિત્ય છે. ॥ ૨૧ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં પાંચમો હેતુ આપે છે.

પ્રત્યાભાવાન્ન યોગસ્ય ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (યોગસ્ય) વાયુ આદિ કારણ દ્રવ્યના સંબંધનું પણ (પ્રત્યાભાવાત્) જ્ઞાન થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક શાસ્ત્રકારો શબ્દનું ઉપાદાન કારણ વાયુ છે એમ માને છે. કારણ કે તે વાયુના સંયોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે. શાબ્દિકા શિક્ષામાં જણાવે છે કે “ વાયુરાપચતે શબ્દતામ્ ” માટી જેમ ઘડના રૂપમાં આવે છે તેમ વાયુ શબ્દના રૂપમાં આવે છે. આ શકાના ઉત્તરમાં આ સત્ર લખાયું છે. શ્રોતરૂપ ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થતા જ્ઞાનનો વિષય શબ્દ, વાયુના વિકાર હોઈ શકે નહિ. જે તે વાયુનો વિકાર હોય તો તેનું શ્રોતરથી કદી પણ અદ્ભુત થઈ શકે નહિ. વાયુનું જ્ઞાન કરાવનારી ઈન્દ્રિય તો ત્વક્ ઈન્દ્રિય છે. ત્વક્ ઈન્દ્રિયથી શબ્દનું કદી પણ અદ્ભુત થતું હોત તો શબ્દને વાયવીય માની શકાત અને પરિણામે શ્રોત્રેન્દ્રિયની જરૂર પણ ન રહેત. શબ્દમાં વાયુના અવયવો પણ જણાતા નથી માટે વાયુકારણ પણ નથી એટલે શબ્દ કારણ વગરનો હોવાથી નિત્ય છે. સદકારણવાન્નિત્યમ્ । ૪-૧-૧-એ વૈશેષિકમાં નિત્યનું જે લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે પણ શબ્દમાં ઘટતું હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં છઠો હેતુ આપે છે.

લિઙ્ગદર્શનાન્ન ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાન્ન) વેદમંત્રમાં પણ શબ્દ નિત્ય હોવાનું જણાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે “ વાચાઽવિરૂપનિત્યયા ॥ ” આ મન્ત્રમાં વેદ-વાણીને માટે નિત્ય વિશેષણ રૂપરૂ આપ્યું છે. તેથી પણ સમજી શકાય છે કે વેદવાણી નિત્ય છે. આ મન્ત્ર શાબ્દ ભાષ્યમાં તથા સુત્રત્રિતિમાં લખેલો છે. પ્રથમ યુક્તિથી શબ્દને નિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરી પછી શબ્દ પ્રમાણે પણ આપ્યું છે. આ ઉપર બતાવેલા બધા હેતુઓથી શબ્દ નિત્ય છે એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. નિત્ય નિરપેક્ષ હોવાથી વેદનું સ્વતઃ પ્રમાણ પણ આપો આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષ.

વેદાર્થ પ્રત્યાયકતાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(વા) “વા” શબ્દ પૂર્વપક્ષી વ્યવૃત્તિ કરવા માટે પ્રયોગ્યો છે. (ઉત્પત્તૌ) પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવા પછી પણ (અવચનાઃ) વાક્યાત્મક વેદો અર્થના અભોધક (સ્યુઃ) થવા બોધએ કારણ કે (અર્થસ્ય) વાક્યજન્ય જ્ઞાનમાં (અતન્નિમિત્તત્વાત્) પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સંબંધ નિમિત્ત રૂપે પડતો નથી.

ભાવાર્થ:—જો કે પદ અને પદનો સંબંધ નિત્ય છે પણ વેદવાક્યનો વેદવાક્યાર્થ સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી. પદાર્થ જ કંઈ વાક્યાર્થ નથી તેથી પદાર્થના પદ સાથેના સંબંધથી વાક્યાર્થનો ભોધ થઈ શકે નહિ. અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ ‘અગ્નિહોત્રનામક યાગથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવી.’ આ વાક્યાર્થને કેવી રીતે સમજવો ? માટે વાક્યનો વાક્યાર્થ સાથે સંબંધ માનો અને એ સંબંધને પુરુષ કલ્પત જ માનવો પડશે અને પુરુષ કલ્પત સંબંધથી વેદ સાપેક્ષ થશે અને તેથી તે સ્વતઃ પ્રમાણ રહી શકશે નહિ. જો સમ્યન્ધ નહીં માનો તો વેદવાક્યો નિર્રર્થક થઈ જશે. પદાર્થ એ વાક્યાર્થ નથી એનું કારણ એ છે કે પદનો અર્થ સામાન્ય હોય છે અને વાક્યનો અર્થ વિશેષ હોય છે. ગાઃ એ પદનો અર્થ ગાય સામાન્ય છે પણ ગાં દુગ્ધિ તું ગાય દો. આ વાક્યાર્થમાં તો કોઈ અમુક જ ગાયનો સંબંધ છે. બધી ગાયોનો નહિ. પદનો પદાર્થ જોડે સમ્યન્ધ નિત્ય અને અપૌરુષેય છે, પણ વાક્યનો વાક્યાર્થ જોડે તેવો સંબંધ ન હોવાથી એ સમ્યન્ધને પુરુષ-કલ્પત માનવો પડશે એટલે અનિત્ય અને કૃત્રિમ માનવો પડશે અને એમ માનવા જતાં વેદમાં સ્વતઃ પ્રમાણ નહીં રહે. જો સમ્યન્ધ ન માનવામાં આવે તો વગર સમ્યન્ધ અર્થ જણાવી શકતાં ન હોવાથી વેદવાક્યો અર્થભોધક થઈ શકશે નહિ. એવા પૂર્વ-પક્ષનો અભિપ્રાય છે.

ઐભિનીય ન્યાયમાળામાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

યદ્યપિ વર્ણાનાં નિત્યત્વાત્ એકાર્થોઽચ્છેદકસ્ય પદસ્યાપિ વર્ણરૂપતયા નિત્યત્વાદ્ વર્ણપ-દદ્વારા વેદસ્ય કારણસાપેક્ષં નાસ્તિ તથાપિ ‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ’ इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थे संगतग्रहणमपाक्षतम् ततो नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति ॥

અર્થ:—વર્ણ નિત્ય છે અને એક જ અર્થનો નિર્ણય કરાવનાર પદ પણ વર્ણરૂપ હોવાથી નિત્ય છે તેથી વર્ણ અને પદરૂપે વેદને કારણની સાપેક્ષતા નથી છતાં અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગ-કામઃ આ વાક્યની વાક્યાર્થમાં સંગતિ હોવી એ સાપેક્ષ છે માટે નિરપેક્ષ ન રહેવાથી વેદમાં પ્રમાણ નહીં રહે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જૈભેનિ સત્ત્વૃત્તિમાં પશુ લખવામાં આવ્યું છે કે —

અતઃ પદસ્ય પદાર્થે યથાશક્તિસ્મ્વન્ધઃ પદસમૂહરૂપવાક્યસ્ય વાક્યાર્થે ન શક્તિસ્મ્વન્ધઃ
કિન્ત્વન્ધઃ સ ચ પુરુષકલિતઃ ઇતિ કૃત્રિમઃ કથં ધર્મે પ્રમાણમ ? ઇતિ પૂર્વપક્ષાભિપ્રાયઃ ।

અર્થઃ—પદનો પદાર્થમાં જેવો સમ્બન્ધ છે તેવો પદસમૂહરૂપ વાક્યનો વાક્યાર્થમાં શક્તિ સમ્બન્ધ નથી, પણ કદાચ બીજો જ સમ્બન્ધ હોવો બંધાયે અને તે પુરુષ કલિપિત હોવાથી ધર્મમાં પ્રમાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? એવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. વાક્યનો અર્થ સાધનો સમ્બન્ધ પુરુષ કલિપિત માનવામાં આવે તો વેદો કદાચ માણસોએ જ બનાવ્યા છે એજ કલિતાર્થ શાય અને મનુષ્ય દોષપાત્ર હોવાથી એનો વચનો ધર્મમાં પ્રમાણભૂત ન જ માની શકાય. ॥ ૨૪ ॥ સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમામ્નાયોઽર્થસ્ય તન્નિન્નિત્ત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(તદ્ભૂતાનામ્) અગ્નિદોષ આદિ અર્થોમાં વાક્યરૂપથી વર્તમાન પદોને । (ક્રિયાર્થેન) ક્રિયાવાચક પદ સાથે (સમામ્નાયઃ) પદન બંધવામાં આવે છે માટે ક્રિયાવાચક પદ્ધતિ પદસમૂહથી જ વાક્યાર્થ બોધ શાય છે કારણકે (અર્થસ્ય) વાક્યાર્થજ્ઞાનનું (તન્નિન્નિત્ત્વાત્) પદાર્થોનું જ્ઞાન કારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ—અગ્નિદોષ જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ આ કેટલું અગ્નિદોષનામક દોષેનં સ્વર્ગે ભવયેત્ અગ્નિદોષ નામક દોષથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવું. આવું વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પદાર્થોના જ્ઞાન સિવાય શક્ય નહિ. પદોના શ્રવણે પદાર્થોની રચના શાય છે અને રચનામાં આવેલા પદાર્થો આક્રોશ, યોગ્યતા અતઃસન્નિધિના બળથી અસ્પર્શ અન્વય પામી ક્રિયાવશેણ્યક જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવે છે તેજ વાક્યાર્થ જ્ઞાન કરવાય છે. લૌકિક ભાષામાં પણ વાક્યોની વાક્યાર્થોમાં શક્તિ માનવામાં આવતી નથી. પદાર્થો જ અસ્પર્શ સમ્બન્ધ પામી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ કારણથી પદાર્થો જ વાક્યાર્થના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને પદોની પદાર્થોમાં નિત્ય શક્તિ બતાવી જ છે, શક્તિ એજ સમ્બન્ધ કહેવાય છે. માટે વેદવાક્યો નિર્દર્શક નથી પણ અર્થનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ છે. આ નેમ કરવામાં કદાચ પુરુષ આદિની અપેક્ષા કરતાં નથી માટે સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કેવળ પદાર્થજ્ઞાનમાં સમ્બન્ધ પ્રતીત થતાં નથી પણ વાક્યાર્થમાં કર્મ-ત્તાદિરૂપ સંબંધની પ્રતીતિ શાય છે. આટલો જ પદાર્થ કરતા વાક્યાર્થમાં વિશેષ છે અને આ સંબંધીકૃતપદના જ્ઞાનધાનથી આપોઆપ જલુષ બન્યે છે માટે વાક્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ માનવામાં આવતી નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ પણ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે

લોકે સન્નિયમાત્ પ્રયોગસન્નિકર્ષઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(લોકે) લૌકિક ભાષામાં પણ (સન્નિયમાત્) પ્રયોગ થવાથી વેદમાં (પ્રયોગ સન્નિકર્ષઃ) પ્રયોગની ઉપપત્તિ (સ્યાત્) શક્ય શકે.

સ્થાવાર્થઃ—લૌકિક ભાષામાં પદાર્થના વેદરૂપે પદાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક વાક્યનો પ્રયોગ શાય છે. તેજ પ્રમાણ વેદમાં પણ ગુરુપર પદાર્થો જ્ઞાનપૂર્વક વાક્ય પ્રયોગની ઉપપત્તિ શક્ય શકે. માટે વેદિક વાક્યો અર્થબોધક છે ॥ ૨૬ ॥

વૈદિક અપૌરુષેયતા-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

વેદાંશ્ચૈકે સન્નિકર્ષ પુરુષાણ્યાઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) વળી (વેદાન્) વેદોને પુરુષનિર્મિત (એકે) ફેટલાક માને છે, કારણકે, (પુરુષાણ્યાઃ) પુરુષોના નામોનો તેની સાથે (સન્નિકર્ષમ્) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—વૈદિકવિધિ લક્ષણ અર્થ એજ ધર્મ છે, કારણ કે, તે શબ્દોનો અર્થસાથેનો સંબંધ કોઈ પણ પુરુષે કરેલો નથી, અર્થાત્ અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ જાણવા આવે સંકેત રૂપ સંબંધ (શક્તિ) કોઈ પુરુષે કર્યો નથી.

આ સંબંધમાં વેદનો અને વાક્યનો આશ્રય લઈ વેદની નિત્યતા, અર્થબોધકતા અને સ્વતઃ—પ્રામાણ્ય ઉપર જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે બીજી રીતે આક્ષેપ કરે છે:

વેદો પુરુષકૃત છે, અને તે અનાદિ નથી એટલું જ નહિ પણ તે બહુ દુરના જૂતકાળના પણ નથી, કારણ કે વેદો સાથે આધુનિક પુરુષોનાં નામ જોડાયાં છે. જેમકે કાંક (વેદ) કાલા-પક (વેદ) પૈપલાદક (વેદ) મૌદુલ (વેદ). આ પુરુષોને લીધે વેદોની શાખા બંધાયેલી છે. ‘કંઠ’ નામના ઋષિએ જે વેદ બનાવ્યો તેનું નામ કંઠ શાખાનો વેદ. તેજ પ્રમાણે બીજા બધા વેદોમાં સમજવું. પુરુષના સંબંધ વગર વેદની સમાખ્યા—યૌગિકનામ અર્થાત્ શાખા બની શકે નહિ. જે કોઈ કહે કે એ બધા ઋષિઓએ વેદના ઉપર પ્રવચન કર્યું છે, તેથી તે તે ઋષિઓનાં નામ વેદ સાથે જોડાયાં છે તો તેના ઉપર પૂર્વપક્ષ એવા આક્ષેપ કરે છે કે :—

असाधारणं हि विशेषणं भवति । एक एष कर्ता, बहुवोऽपि प्रब्रूयुः । अतोऽस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात्, तस्मान्न प्रमाणं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

અર્થ:—એ બધા ઋષિઓમાંથી કોઈ એક કર્તા હોઈ શકે અને બીજા પ્રવચન—કર્તા પણ હોઈ શકે, માટે વેદના કર્તાનું સ્મરણ ન હોય તોપણ તેનો કર્તા માનવો જ જોઈએ.

विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत्

વિવાદ—અસ્ત વેદ વાક્ય પણ પૌરુષેય જ છે, કારણ કે તેમાં પણ વાક્યત્વ છે. જેમાં જેમાં વાક્યત્વ હોય અર્થાત્ જે જે વાક્ય હોય તે બધાં જ પુરુષ—નિર્મિત છે. જેમ રધુવંશાદિવાક્યો કવિ કાલિદાસે નિર્મિત કર્યા છે તેમ આ ન્યાયથી વેદવાક્યો પણ પુરુષ નિર્મિત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સૂત્ર.

अनित्य दर्शनाच्च ॥ २८ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અનિત્યદર્શનાત્) જન્મ અને મરણવાળા મનુષ્યોનું તેમાં જીવન-વૃત્તાન્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વેદમાં માણસોનો ઇતિહાસ પણ જોવામાં આવે છે જેમકે બર્બરઃ પ્રાચા-

હિરણ્યકામયત । કુસુરુવિન્દઃ ઔદાલકિરકામયત । હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ધત્વાદિ ઔદાલકિ એટલે ઉદાલકનો પુત્ર. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે યજ્ઞર્, ઔદાલકિ અને હિરણ્યગર્ભ વગેરે પુરુષોનાં પહેલાં વેદો ન હતા. કારણકે આ વેદવાક્યો એ પુરુષોનાં જન્મ પછી જ રચાયાં છે માટે વેદો પૌરુષેય છે અને તેથી અનિત્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮-॥

સિદ્ધાંત સૂત્રો.

ઉક્તં તુ શબ્દપૂર્વત્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વમ્) શબ્દમાં નિત્યત્વ (ઉક્તમ્) પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરી દીધું છે.

ભાવાર્થઃ—શબ્દ નિત્ય છે અને સંયોગ, વિભાગ આદિથી તે વ્યક્ત થાય છે એ તો આગળ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શબ્દ નિત્ય થવાથી વેદ પણ નિત્ય સિદ્ધ થઇ ગય છે, **વાચાવિરૂપનિત્યયા** એ શ્રુતિ વાક્ય પણ વેદને નિત્ય બતાવે છે.

સૂત્ર ૨૭માં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

આલ્યા પ્રવચનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(આલ્યા) કાંક આદિ નામો (પ્રવચનાત્) પ્રવચનને લીધે જ છે.

ભાવાર્થઃ—કંઠ, કલાપ આદિ નામનો સંબંધ વેદ સાથે જે જોડવામાં આવ્યો છે, તે તો તે ઋષિઓ પ્રવચન કરનારા હોવાથી જ છે. તેઓએ વેદોને કંઈ બનાવ્યા નથી. કર્તા હોય તો જ તેની સાથે નામ જોડાય એવો કશો જ નિયમ નથી. સમાખ્યાનું નિમિત્ત પ્રવચન જ છે, કર્તૃત્વ નહિ. **પ્રકર્વેણ વચનમ્=પ્રવચનમ્** કંઠ આદિ ઋષિઓએ અનન્ય સાધારણ પ્રવચન કર્યું હતું તેથી જ વેદ સાથે એમનું નામ જોડાયું છે. કોઈ ઋષિ બધા વેદોનું અધ્યયન ન કરતાં એક જ વેદનું અધ્યયન અને પ્રવચન કરે તથા તેમાં તે વધારે સ્ફુટ-અર્થ સમગ્ર અને સમગ્રની શક અને તેને લીધે તેનું નામ તે વેદ સાથે જોડાઈ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સૂત્ર ૨૮ માંના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન સૂત્ર.

પરં તુ શ્રુતિસામાન્યમાત્રમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) યજ્ઞર્ આદિ જન્મ મરણવાળા માનવીનો સંબંધ બતાવ્યો તે તો (પરમ્) કેવળ (શ્રુતિસામાન્યમાત્રમ્) શ્રવણ સામાન્ય છે.

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞર્ આદિ રૂદિ શબ્દો નથી પણ સામાન્ય યૌગિક શબ્દો છે એટલે એ શબ્દોનો વાચ્ય દ્વાર વ્યક્તિવિશેષ નથી. ‘ યજ્ઞર્ ’ એતો કેવળ શબ્દનું અનુકરણ જ છે અને તે વાચ્યપરક છે અને તે તો પ્રવાહરૂપે અનાદિ વાયુ છે માટે એમાં અનિત્યત્વનો ગન્ધ પણ નથી. પ્રવાહણી એટલે પ્રવાહણનો પુત્ર નહિ પણ **પ્રવાહયતીતિ પ્રવાહણઃ** એટલે પુષ્કળ ગતિ. અને ‘ હૃ ’ શબ્દનો અર્થ કર્તા થાય છે. માટે પુષ્કળગતિનો કર્તા અથવા આશ્રય. ફલિત્વ અર્થ વાચ્ય જ થાય છે. **હિરણ્યગર્ભ** તો અર્થ પણ **હિરણ્યં વૈ જ્યોતિઃ** તેજ પદાર્થોનો આધાર યન્માત્મા થાય છે અને તે પણ નિત્ય જ છે તેજ પ્રમાણે ઔદાલકિ આદિ શબ્દ યૌગિક હોવાથી

તેમાં ક્યાંય પણ અનિત્ય માનવીઓનું વર્ણન અથવા તેમનો ઇતિહાસ નથી. આ કારણથી વેદની અનિત્યતા અને પૌરુષેયતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

જૈમિનીય ન્યાયમાળામાં લખ્યું છે કે:—

અધ્યયનસમ્પ્રદાયપ્રવર્તકત્વન સમાધ્યા ઉપપદ્યતે । કાલિદાસાદિગ્રન્થેષુ તતત્સર્ગાવ-
સાને કર્તાર ઉપલભ્યન્તે । તથા વેદસ્યાપિ પૌરુષેયત્વે તત્કર્તૃ ઉપલભ્યેત । ન ચોપલભ્યતે !
અતો વાક્યત્વહેતુઃ પ્રાત્કૂલતર્કપરાહતઃ । તસ્માદપૌરુષેયો વેદઃ । તથા સત્તિ પુરુષબુદ્ધિદોષ-
કૃતસ્ય અપ્રમાણસ્ય અનાશક્કનીયત્વાત્ વિધિવાક્યસ્ય ધર્મે પ્રામાણ્યં સુસ્થિતમ્ ॥

અર્થ:—અધ્યયનસંપ્રદાયના પ્રવર્તકવર્તી પ્રમાણ્યનો ઉલ્લેખ થઈ ગય છે. કાલિદાસ
આદિ કવિઓના ગ્રંથમાં તો તે તે સર્ગની સમાપ્તિએ તે તે કર્તાઓનાં નામ મળે છે. જો વેદ
પૌરુષેય હોત તો તેમાં પણ કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ મળી શકત, પણ એવો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ
મળતો નથી, માટે વિમત્ત વેદવાક્યમ, પૌરુષેયમ, વાક્યત્વાત્ આ કારણે જે ‘વાક્યત્વ’
હેતુ આપ્યો છે તે પ્રતિશ્લ તર્કથી હેત્વાભાસ બની ગય છે, માટે વેદ અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે.
વેદ અપૌરુષેય હોવાથી તેમાં પુરુષની શુદ્ધિના દોષથી ઉત્પન્ન થતું અપ્રમાણ્ય આવી શકતું નથી.
આ કારણે વિધિવાક્યનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય છે. એ આપત સુદૃઢ બની ગય છે. અન્યત્ર પણ વેદની
નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે જેમકે:—

વેદસ્યાધ્યયનં સર્વં ગુર્વધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનસામાન્યાદધુનાધ્યયનં યથા ॥

સ્લોક વાર્તિક વાક્યાધિકરણમાં જુઓ.

અર્થ:—સર્વ વેદનું અધ્યયન ગુરુના અધ્યયનપૂર્વક છે સૂચ્યત્વ વેદના જેટલા ગુરુઓ થઈ
ગયા છે તે બધા જ પરંપરારૂપે ગુરુ પાસેથી જ લાધ્યા છે. પ્રકારે પણ વેદ રચ્યા નથી. જેમ
આજકાલના વેદના અધ્યયન કરનારા ગુરુઓ પાસેથી લાજુ છે, કોઈ વેદને અનાવતો નથી તેમ
પૂર્વકાળમાં પણ હતું એમ સમજવું. આથી પણ વેદની અપૌરુષેયતા સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે વેદમાં જણાતા અને કહેવાતા અસંગદ પ્રલાપો વિશે સમાધાન કરે છે.

સિદ્ધાંત સત્ર.

કૃતે વા વિનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—(કર્મણઃ) કર્મપ્રતિપાદક વાક્યનો (સમ્બન્ધાત્) અરરપરસ આકાંક્ષા
આદિવાળાં પદોથી સંબંધ બનતો હોવાથી (કૃતે) ગાથો વા સત્રમાસત્ ઇત્યાદિ કર્મમાં
(વિનિયોગઃ) સ્તુતિદ્વારા વિનિયોગ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—અસંબંધ આપત પૂર્વપક્ષે તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદવાક્યો
નિરર્થક છે, કારણ કે, તે વાક્યોમાંથી કશો અર્થ નીકળતો નથી. જેમકે:—

જરદ્રવો ગાયતિ મત્તકાનિ—ધરડો બળદ આનંદ જનક વેદમત્રો ગાય છે.

વનસ્પતયઃ સત્રમાસત—વનસ્પતિઓ સત્ર કરે છે.

સર્પો સત્રમાસતઃ— સર્પો સત્ર કં. ઈ.

ધરડો અળદ ફેલી રીતે ગાઇ શકે ? વનસ્પતિઓ અને સર્પો ફેલી રીતે સત્ર કરી શકે ? આ વાક્યો ચોક્કસી રીતે અસંબંધ પ્રલાપ બતાવે છે, એટલે એકંદરે વેદ આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણયક છે :—

जरद्वयोः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि ।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्नुमायां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

આ શ્લોકમાંથી કશો પણ અર્થ નીકળતો નથી કારણ કે તેમાં અસંબંધ પ્રલાપ છે. વેદ-મંત્રો પણ આવા જ છે.

આ શંકાના સમાધાન માટે આ સત્ર લખવામાં આવ્યું છે કે; કર્મપ્રતિપાદક વિધિ-વાક્યમાં જે પદો હોય છે તે આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિથી સાર્થક હોય છે. જેમકે અમિ-હોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ આ વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હોમદ્વારા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરો. પછી શંકા થાય છે કે હોમનું સાધન શું ? તો સામ, ધૂત આદિ દ્રવ્યો સાધન તરીકે બતાવવામાં આવ્યાં છે અને ફેલી રીતે હોમ કરવા ? એવી ઇતિકર્તવ્યતાની આકાંક્ષામાં એ રીત પણ બતાવવામાં આવે છે. કાઠ પદાર્થ કર્તવ્યથી, કાઠ કરણત્વથી તો કાઠ ઇતિકર્તવ્યતાથી ક્રિયા સાથે સંબંધ પામે છે. આમાં અનર્થ હોવાની શંકા જ રહેતી નથી.

હવે રહ્યાં જરદ્વયો ગાયતિ આદિ યોગ્યતા-હીન વાક્યો. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. એ વાક્યનો તો યાગરૂપ કર્મની સ્તુતિ દ્વારા જ વિનિયોગ છે. વેદમાં કેટલોક ભાગ અર્થવાદ પણ છે. એનો ઉપયોગ વિધ્યર્થની સ્તુતિ અને નિષેધ્યની નિદામાં હોય છે જેમકે :—

अर्थवादानामपि...स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावात् लक्षणया प्रयोजनवदर्थ-पर्यवसानं वक्तव्यम् । મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.

અર્થવાદો પણ પ્રયોજન-રહિત હોતા નથી, જે કે સ્વાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં એનું કશું પ્રયોજન હોતું નથી જતાં લક્ષણથી અર્થવાદપ્રતિપાદ અર્થ પ્રયોજનવાળા જ છે. તે ચ અર્થવાદા દ્વિવિધાઃ, વિધિદોષા નિષેધદોષાશ્ચ । અર્થવાદ એ પ્રકારના હોય છે (૧) વિધિદોષ (૨) અને બીજા નિષેધદોષ. આ ઉપરથી એવાં લાક્ષણિક અર્થ નીકળે છે કે વિદ્વાનો ન્યારે સંવત્સર સુધી જ્યોતિષ્ટોમ આદિ યાગ કરે છે ત્યારે પણ આદિ તિર્થંગ્યોનિવાળાં પ્રાણીઓ પણ સત્ર કરવા બેસી જાય છે. આ વાક્ય નિર્ણયક જણાતાં તેમાંથી યજ્ઞની સ્તુતિ ફક્ત થાય છે. પણ-ઓ પણ દુઃખ નાશને માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરે છે તો વિદ્વાન એવાં કર્મ આચરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? અહીં પણ ગાય છે કે યજ્ઞ કરે છે એવાં વાક્યાર્થ લેવાનો જ નથી પણ તેમાંથી લક્ષિત થતી જ્યોતિષ્ટોમ જેવા યાગની સ્તુતિ જ જરદ્વયો ગાયતિ રૂપ અર્થવાદમાંથી નીકળે છે.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે વૈદિક અર્થવાદોજ ધીમે ધીમે સમય જતાં લૌકિક ભાષાના કાવ્યમાં અલંકાર રૂપમાં પરિણમ્યા હશે.

આ પ્રમાણે વેદમાં કાઠ અસંબંધ પ્રલાપ જેવું છે જ નહિ માટે વેદ અપોરુપેય અને શ્વતઃ પ્રમાણ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીય પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે ।

અર્થવાદ-પ્રામાણ્ય-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું પહેલું સત્ર.

આજ્ઞાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતત્તર્યાનાં તસ્માદનિત્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(આજ્ઞાયસ્ય) વેદનું (ક્રિયાર્થત્વાત્) પ્રયોગન ક્રિયા જ હોવાથી (અતદર્થાનામ્) જે ક્રિયાઓધિક વાક્યો ન હોય તેનું નિર્ણયકત્વ છે (તસ્માત્) માટે અક્રિયા-ઓધિક વાક્યો (અનિત્ય) અનિત્ય અર્થાત્ ધર્મના ઓધ કરાવવામાં પ્રમાણરૂપ નથી.

ભાવાર્થઃ—જે વાક્યમાં ક્રિયા જણાતી હોય તે વાક્ય સપ્રયોગન ગણાય છે. સંપૂર્ણ વેદ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે છે. અતઃ જે વાક્ય ક્રિયાઓધિક ન હોય અર્થાત્ ક્રિયાર્થક ન હોય તે નિર્ણયક છે. જે પ્રવૃત્તિને કરાવે અર્થાત્ જે વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ અથવા કૃદન્ત હોય તે જ સત્ય છે અને જે વાક્ય કેવળ વસ્તુ વૃત્તાન્તનું કથન કરતું હોય તે સિદ્ધવાક્ય અથવા ભૂતાર્થક વાક્ય કહેવાય છે. એવાં વાક્યો ધર્મોઓધિક ન હોવાથી એમાં પ્રમાણતા માનવામાં આવતી નથી. ધર્મ એટલે અબ્યુદય જનક પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયા. જેમકે ‘ વાયુ વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ’ વાયુ એ વધારે વેગવતી અર્થાત્ યજ્ઞવતી દેવતા છે. આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ તેમજ વિધ્યર્થક કૃદન્ત પણ નથી, માટે આ વાક્ય ભૂતાર્થનું જ કથન કરનારું થયું અતઃ આ વાક્ય ધર્મમાં પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણ હંસઃ શુચિપદ્ વસુરન્તરિક્ષસદ્ હોતા વેદિપદનિધિર્-રોણસત્ । નૃષદ્ધરસત્વૃતસદ્યામસદ્બજા ગોજા ઋતજા અદ્રિજા ઋતમ્ ।

ક્ર. ૪-૪૧-૧૪.

આ મંત્રમાં પણ વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ આદિ ન હોવાથી ભૂતાર્થવાદ ખતી જાય છે માટે આ મંત્ર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ નથી. ભૂતાર્થવાદ વાક્યો અર્થવાદ વાક્યો ગણાય છે. સોડરોદીત્ આદિ વાક્યોમાં પણ વિધ્યર્થક ક્રિયા જણાવવામાં આવતી નથી માટે એ પણ અર્થવાદ ખતી જાય છે અને તેને લીધે અપ્રમાણ છે. સોડરોદીત્, તસ્માદન્યેનાપિ રોદિતવ્યમ્ ૨૬ ૨૭યો માટે ખીગ્ગઝા પણ ૨૩નું જોઈએ આવો વિધિ પણ કહી શકાય નહિ માટે સિદ્ધાર્થક અથવા ભૂતાર્થક અર્થાત્ જ વાક્યો અર્થવાદ છે અને તેનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય હોતું નથી. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સત્ર .

શાસ્ત્રદૃષ્ટિવિરોધાच्च ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (શાસ્ત્રદૃષ્ટિવિરોધાત્) શાસ્ત્ર સાથે અને દૃષ્ટ સાથે અર્થવાદ વાક્યોનો વિરોધ હોવાથી તે અપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થઃ—અર્થવાદ વાક્ય શાસ્ત્ર સાથે પોતાનો વિરોધ ખતાવે છે. જેમકેઃ—

સ્તેનં મનઃ, અનૃતવાદિની વાક્ । આ ખન્ને વાક્ય સિદ્ધાર્થક છે કારણ કે, તેમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી માટે અર્થવાદ છે. એ ખન્ને વાક્યાર્થનો વિધિ કલ્પવો રહ્યો કારણ કે,

વિધિના સ્પર્શ જગદે એ અન્ને વાક્યો નિર્રર્થક છે. વિધિ આ પ્રમાણે કહી શકાય. **સ્તેનં મનઃ કર્તવ્યમ્ વાગ્ અનૃતવાદિની કર્તવ્યા.** । ‘મનને રતેન અનાવવું’ અને વાણીને અસત્ય અનાવવી.’ આ વિધિ ‘**નાનૃતં વદેત્**’ એ પ્રત્યક્ષવિધિ સાથે વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. સાચું જે બોલવું અને જુઠું જે બોલવું આવે વિકલ્પનો આશ્રય કરી અન્ને ને સત્ય ઠરાવી શકાય નહિ. **વાગ્ અનૃતવાદિની કર્તવ્યા,** આ વિધિ તો આનુમાનિક થઈ અને **નાનૃતં વદેત** એ તો વૈદિક વાક્ય ઉપલબ્ધ હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં એક સરખું બળ હોતું નથી. પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ અનુમાન નિર્જળ છે માટે સત્ય અને નિર્જળમાં તુલ્ય બળ ન હોવાથી વિકલ્પ થઈ શકતો નથી. તુલ્ય બલવાળાં વાક્યોના વિરોધમાં જ વિકલ્પ પડી શકે છે. માટે **અનૃતવાદિની વાક્કર્તવ્યા** અને **નાનૃતં વદેત્** અહીં શાસ્ત્રનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે.

હવે દષ્ટ વિરોધનું પણ ઉદાહરણ તપાસો:—**ધૂમ એવ અગ્નેર્દિવા વદ્દે,** અગ્નિમાંથી ધૂમાડો જ દિવસે દેખાયો. અહીં વાક્યમાં **એવ** અત્યય અવધારણાર્થક છે. અને એનાથી એવો અર્થ ફલિત થાય છે કે દિવસે ધૂમાડો જ દેખાયો પણ અગ્નિ ન દેખાયો. દિવસમાં ધૂમાડો દેખાય અને અગ્નિ ન દેખાય એવો પ્રત્યક્ષ-વિરુદ્ધ છે. દિવસમાં અગ્નિ અને ધૂમાડો અન્ને જોઈ શકાય છે. આ પ્રમાણે અર્થવાદાત્મક વાક્યો શાસ્ત્ર સાથે અને પ્રત્યક્ષદષ્ટ સાથે વિરોધ ધરાવતાં હોવાથી અપ્રમાણ છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ત્રીજું સૂત્ર.

તથા ફલાભાવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (ફલાભાવાત્) નિષ્ફલતા જણાવાથી.

ભાવાર્થ:—ગર્જત્રિરાત્ર્યાભણમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે **શોભતેઽસ્ય ય એવં વદ્** ॥ જે ગર્જત્રિરાત્રનું જ્ઞાન ધરાવે છે તેનું મુખ શોભે છે. પણ જેનું મુખ ખરાબ હોય છે તેને પણ તેનું જ્ઞાન થયા પછી મુખ કંઈ શોભવા લાગતું નથી. માટે જ્ઞાન થવાથી મુખ શોભે છે એ કથન નિષ્ફલ છે. આવી રીતે ભૂતાર્થવાક્યો=અર્થવાદો નિષ્ફલ બાબતને પણ કહેતાં હોવાથી તે (ભૂતાર્થવાદ=અર્થવાદો) અપ્રમાણ છે. ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું ચોથું સૂત્ર.

અન્યાનર્થક્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(આનર્થક્યાત્) નિર્રર્થક હોવાથી. અર્થવાદો અપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:—**પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્રોતિ । તરતિ મૃત્યું તરતિ બ્રહ્મ-હૃત્યાં યોઽશ્વમેધેન યજતે ।** આ વાક્યો જે કેવળ સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય તો અનર્થક છે. કારણ કે એનાથી પ્રવૃત્તિરૂપ કર્મો થઈ શકતો નથી. જે ફળવિધિ હોય તો બીજાં કર્મો નિર્રર્થક થઈ જાય છે. જે પૂર્ણાહુતિથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો એકબી પૂર્ણાહુતિ જ કરી લેવી બીજી વિધિ કરવી જ શામાંટે ? જે અશ્વમેધથી બધું પુણ્ય મેળવાતું હોય અને પાપને દૂર કરી શકાતું હોય તો બીજાં કર્મ કરવાં સ્પષ્ટ રીતે નકામાં થઈ જાય છે. પણ જ્યારે બીજાં કર્મો પણ કરવાં પડે છે તો પછી પૂર્ણાહુતિથી બધું ફળ મળી જાય છે એ કહેવું નિર્રર્થક છે. અર્થવાદો આવી રીતે નિષ્ફળ અને નિર્રર્થક બાબતનું કથન કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ છે. (કેટલીક પ્રતોમાં **આનર્થક્યાત્** એવો પણ પાઠ છે.) ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

અભાગિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભાગિપ્રતિષેધાત્) અત્યંત અપ્રાપ્તો નિષેધ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યવહારમાં એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય તેનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત જ ન હોય તેનો નિષેધ બની શકે નહિ. વન્ધ્યાના પુત્રના વિવાહનો નિષેધ કોઈ પણ કરતું નથી. તે જ રીત શાસ્ત્રમાં પણ છે.

“ નાન્તરિક્ષે ચિન્વીત ” અન્તરિક્ષમાં અગ્નિનું ચયન ન કરવું. આ વાક્ય તદ્દન અપ્રમાણ છે. શું આકાશમાં અગ્નિચયન કોઈપણ પ્રમાણથી બની શકે છે ? (શું આકાશમાં હોમ થઈ શકે ?) ન્યારે અન્તરિક્ષમાં અગ્નિચયનની કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ જ નથી તો તેનો નિષેધ જ શામાટે જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્યો અત્યંત અપ્રાપ્ત અર્થનો નિષેધ કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ છે. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું છઠ્ઠું સૂત્ર.

અનિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિત્યસંયોગાત્) જન્મ મરણવાળા પુરુષોનાં ઇતિહાસ અતાવના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ વેદત્વાકાંત હોવાથી તે પણ વેદ જ છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ વગેરે વાક્યો સિદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે છતાં તે વેદ જ છે. સ ચ વેદો વિધિમન્ત્રનામધેયનિષેધાર્થવાદાત્મકઃ (મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશઃ) વિધિ, મંત્ર, નામધેય, નિષેધ, અને અર્થવાદ એમ પાંચ ભાગમાં વેદ વિભક્ત થયેલ છે. આ દષ્ટિએ અર્થવાદ પણ વેદ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે અને નિત્ય વાક્યમાં જન્મ મરણવાળા પુરુષોનો ઇતિહાસ ન આવવો જોઈએ. જો વેદમાં ઇતિહાસ માનવામાં આવે તો તે અનિત્ય થઈ જાય અને ધર્મમાં એનું પ્રામાણ્ય રહે નહિ. અર્થવાદમાં જન્મ મરણવાળા માણસોનો ઇતિહાસ છે જે આગળ અતાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :—**બર્બરઃ પ્રાવાહણિકામયત** ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ઇતિહાસનું કથન કરતા હોવાથી અર્થવાદ વાક્યો અપ્રમાણ છે. આનું સમાધાન થઈ ગયેલું છે છતાં તેનું અહીં ફરીથી ઉત્થાન કર્યું છે તે માત્ર પૂર્વપક્ષને બળવાન બતાવવાના હેતુથી જ છે. ॥ ૬ ॥

હવે સિદ્ધાંતપક્ષ લખવો શરૂ કરે છે.

વિધિના ત્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે.

(વિધીનામ્) વિધેય અર્થોની (સ્તુત્યર્થેન) સ્તુતિ કરતા અર્થવાદોની.

(વિધિના) વિધિ સાથે (ત્વેકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

(સ્યુઃ) સાર્થકતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદો વિધિસાપેક્ષ હોય છે તેથી વિધિવાક્યો સાથે એનો સંબંધ હોય છે. કેટલાક અર્થવાદો વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરી વિધિવાક્ય સાથે સંબંધ પામે છે. વિધ્યથ ક્રિયાપદમાંથી આર્થો ભાવના અને શાબ્દી ભાવના પ્રતીત થાય છે. આર્થો ભાવનાના ત્રણ અંશ હોય છે. જેમકે ‘**હિન્ધ્યાત્**’ આ વિધ્યર્થક પદ છે. આમાંથી ત્રણ અંશ પ્રતીત થાય છે. (૧) અર્થની સ્તુતિની જરૂર પડે છે. આ સ્તુતિનું સમર્પણ કરીને અર્થવાદો સાર્થકયને પામે છે. સાધ્યાકાંક્ષા (૨) સાધનાકાંક્ષા (૩) કથંભાવાકાંક્ષા. જેમકે:—(૧) કેન હિન્ધ્યાત્ ? (૨) કિં હિન્ધ્યાત્ ? (૩) કથં હિન્ધ્યાત્ (૧) શાશી કાપે ? (૨) શું કાપે ? અને (૩) કેવી કાપે ? આ ત્રણે આકાંક્ષાની પૂર્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. **કુદારેણ હિન્ધ્યાત્**, કુદારાથી કાપે, **વૃક્ષં હિન્ધ્યાત્** વૃક્ષને કાપે, **ઉદ્યમનનિપાતનરૂપેણ હિન્ધ્યાત્** વૃક્ષ ઉપર કુદારાના પા કરીને તેને કાપવું. આર્થોભાવના એટલે હેતુનક્રિયાને અનુકૂળ એવા પુરુષમાં રહેલો વ્યાપાર (યત્ન) વિશેષ. આ પ્રમાણે વેદના વિધ્યર્થક ક્રિયાપદથી પણ ત્રણ આકાંક્ષાઓ અંશ પ્રતીત થાય છે. વેદને યનાવનાર કોઇ પુરુષ ન હોવાથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રિયાના અનુકૂળ વ્યાપારને શબ્દમાં જ માનવો પડે છે. માટે તે શાબ્દી ભાવના કહેવાય છે. પુરુષની પ્રવૃત્તિને અન્યવ સાધ્યતારૂપે થાય છે. કરણની અપેક્ષામાં લિંગાદિ (વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ વગેરે)નું શ્રવણ કરણરૂપે અન્યવ પામે છે, પણ કેવળ લિંગાદિના શ્રવણથી પુરુષ ॥ પ્રવૃત્તિ થતી સંબંધિત ન હોવાથી તેને મદદ કરવા વિધેય

જેમકે:—વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ભૂતિકામઃ આ વિધિવાક્ય છે. આ વાક્ય સાથે ‘વાયુ’ દેવતાની સ્તુતિ કરનારે **વાયુવૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા** ‘વાયુ એ બહુજ ક્ષિપ્રગામી દેવતા છે.’ એ અર્થવાદ વાક્ય છે. આ પ્રમાણે વાયુની સ્તુતિ કરી પુરુષને કર્મ કરવામાં પ્રેરે છે, તેથી સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદ વાક્ય સાર્થક બન્યું છે. આ પ્રમાણે વિધેય અર્થની સ્તુતિદ્વારા અને નિષેધ અર્થની નિન્દાદ્વારા સિદ્ધાર્થક અર્થવાદો વિધિ સાથે સંબંધ પામીને સાર્થક થાય છે, માટે અર્થવાદો નકામા નથી. આ અર્થવાદથી **વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ભૂતિકામઃ** આ વિધિવાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે વાયુ માફક બળવાન પશુઓને મેળાવનાર માણસ ભૂતિ અર્થાત્ આબાદિને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ઉક્તવાક્યનો સીધો અર્થ એ નીકળે છે કે જે ભૂતિની (આબાદિની) ઇચ્છા કરતો હોય તેણે વાયુ માફક બળવાન પશુને પ્રાપ્ત કરવું. આ પ્રમાણે સિદ્ધઅર્થબોધક અર્થવાદ સંબંધમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જે આક્ષેપ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. ॥ ૭ ॥

હવે કેટલાક શંકા કરે છે કે અર્થવાદવાક્યો તો વેદમાં પાછળથી ઘુસાડવામાં આવ્યાં છે. વિધિવાક્યોની પેઠે એ વાક્યો સાંપ્રદાયિક અર્થાત્ નિત્ય નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં આ નજર

તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(સાંપ્રદાયિકમ્) અર્થવાદો સાંપ્રદાયિક નિત્ય (ચ) પણ (તુલ્યમ્) સમાન છે

ભાવાર્થ:—જેમ વિધિવાક્યો નિત્ય છે તેમ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિત્ય છે. વૈદિક સિદ્ધાર્થ બોધક વાક્યોનું અને કાર્યાર્થબોધક વાક્યોનું અનાદિ ગુરુપરંપરાથી અધ્યયન ચાલ્યા કરે છે. **સામ્પ્રદાયઃ પ્રયોજનં યેવાં ધર્માણાં, સર્વે ચ તે (ધર્માઃ) વિધિપદાનામ્ અર્થવાદ-પદાનાં ચ તુલ્યાઃ** ! વિધિપદોના અને અર્થવાદપદોના ધર્મો સમાન છે. પદોના ધર્મો આ પ્રમાણે છે. અધ્યાયનધ્યાયંતે, ગુરુમુખાત્ પ્રતિપત્તિઃ, શિષ્યોપાધ્યાયતા ચ સર્વસિન્ન

एवंजातीयके मुख्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च इदम् । मतो न प्रमादपाठः (शास्त्र-
भाष्य.) બણવું ન બણવું. ગુરુમુખથી જ્ઞાન થયું, હરેક વાક્યમાંટે શિષ્ય અને ઉપાધ્યાયની જરૂર
હોવી આ બધા ધર્મો વિધિવાક્યોમાં અને અર્થવાક્યમાં એક સરખી રીતે આદર સાથે મનાય છે.
વિધિવાક્ય સાથે અર્થવાક્યનું સ્મરણ પણ ગરાળર સાદ્યું આવે છે, માટે અર્થવાદવાક્યનો પાઠ
પ્રમાદ-પાઠ નથી અર્થાત્ પાઠજાથી મેળવેલો નથી પણ વિધિવાક્યો પેઠે તે વાક્યો પણ નિત્ય
છે. ॥ ૮ ॥

હવે બીજા સૂત્રના આલેખનું સમાધાન કરે છે.

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અર્થ (અનુપપત્તિઃ) શાસ્ત્ર અને દૃષ્ટવિરોધની પણ (અપ્રાપ્તા)
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રયોગે) શબ્દના પ્રયોગમાં (વિરોધઃ) વિરોધ
હોઈ શકે છે. (તુ) પણ (શબ્દાર્થઃ) શબ્દનો અર્થ હોવા તે (અપ્રયોગભૂતઃ) પ્રયોગ
કહેવાય નહિ (તસ્માત્) માટે (ઉપપદ્યેત) સ્તેનં મનઃ આદિ અર્થવાદની પ્રામાણિકતા
સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—અનુત્પત્તિ કરવું નહિએ અર્થાત્ અસત્ય બોલવું નહિએ. આવા અભિપ્રાયથી
જો પ્રયોગ થયો હોય તો નાનૂતં વચેત્ એ શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ થાય, પણ અનુત્પત્તિવાદની
વાક્યો એવા અભિપ્રાયથી પ્રયોગ થયો જ નથી એવો મનના વાક્ય એ અપ્રયોગભૂત કેવળ
શબ્દાર્થ છે, માટે તે વગેરે કરવામાં પ્રયોગજ નથી, અતઃ અમારા મનમાં વિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ
શકતી નથી સ્તેનં મનઃ એવો પણ કાંઈ સાથે વિરોધ નથી અને મનને સ્તેન શામેટે કહેવામાં
આવે છે એવી પણ વિગત પામી શકે છે, અને અર્થાત્ ચાર જેમ અદૃશ્ય રહે છે તેમ મન પણ
અદૃશ્ય રહે છે એવા અભિપ્રાયથી એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે માટે કાંઈ પણ બનતો વિરોધ નથી
અને એ બનતે અર્થ પ્રયાજનવાળા હોવાથી શાસ્ત્રમાં કાંઈ પણ બનતો વિરોધ નથી. ॥ ૯ ॥

હવે એક બીજા સૂત્ર કરે છે. વિધિના સ્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ
આ સૂત્રમાં અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ માટે હોય છે એમ બતાવ્યું છે પણ એ તો કેટલાક ઠેકાણે
અભિચરિત થયેલું બંતામાં આવે છે અર્થાત્ કાંઈ અર્થવાદ વિધેય કરતાં કાંઈ જુદા જ અર્થની
સ્તુતિ કરતા હોય છે. એનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં કરે છે.

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

પદાર્થ:—(તુ) 'તુ' શબ્દ શકેના નિરાકરણ માટે વપરાયો છે (ગુણવાદઃ) કાંઈ ઠેકાણે
અર્થવાદ ગુણવાદ તરીકે હોય છે અર્થાત્ ગૌણની સ્તુતિ કરનાર હોય છે.

ભાવાર્થ:—કાંઈક ઠેકાણે અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ ન કરતાં વિધેય સાથે સંબંધ રાખનાર
કાંઈ બિન્ન અર્થની જ સ્તુતિ કરે છે. આ ॥ સ્તુતિ ગૌણ-સ્તુતિ કહેવાય છે. માટે એ અર્થવાદ
ગુણવાદ થઈ જાય છે, જેમકે વેતસશાખાડવકામિદ્વાર્ષિ વિકર્ષતિ વેતસની શાખાથી
અગ્નિનું વિકર્ષણ કરે છે (કરવું) આહીં વેતસ અને અવક વિધેય તરીકે છે, માટે અર્થવાદ
એની જ સ્તુતિ કરવી નહિએ, પણ તેમ નહીં હોતાં વેતસ જેમાં ઉગે છે એવા પાણીની જ

સ્તુતિ અર્થવાદ કરે છે. જેમકે:—**આપો વૈ શાન્તા:** પાણી શાંત હોય છે. વેતસનું કારણ પાણી છે અને પાણીના ગુણનું કથન કરવાથી **કારણગુણાઃ કાર્યગુણાન્ આરભન્તે** એ ન્યાય પ્રમાણે વેતસમાં પણ તે ગુણનું (પાણીના ગુણનું) સત્વ પ્રતીત થાય છે. **અભિજનો હોય વેતસાવકયોઃ, તતસ્તે જાતે। અભિજનસંસ્ત્રવેન ચાભિજાતસ્તુતો ભવતિ।** યથા, અસ્માકાભિજનો દેવદત્તોઽસ્માકેષુ સ્તૂયમાનેષુ સ્તુતમાત્માનં મધ્યતે। **પથમત્રાપિ દ્રષ્ટવ્યમ્**

અર્થ:—અહીં જળ રૂપ સંપ્રધી એ વેતસ અને અવકનો અભિજન છે. કારણ કે તે (વેતસ અને અવક) જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અભિજનની સ્તુતિ કરવાથી, અભિજનત પણ સ્તુતિને પામે છે જેમકે અસ્માક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવદત્ત ન્યારે અસ્માકના અભિજનોની સ્તુતિ થાય છે ત્યારે તે પોતાની સ્તુતિ થતી અનુભવે છે. કારણ કે પોતે પણ એ વંશમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ સમજવું. આવી જ્ઞાતની સ્તુતિ કરનાર અર્થવાદ ગુણવાદ કહેવાય છે અને એ પણ પ્રામાણિક છે ॥ ૧૦ ॥

હવે બીજી શંકા કરે છે. મન સ્તેન નથી. એને સ્તેનની સાથે અભેદ યતાવંત તથા વાણીમાં અનુતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવું એમાં તો અર્થનો ચાકળો બાધ છે. જેમ કાષ્ઠ બળાને અશ્વ કહે તેવું ઉપલુ કથન (સ્તેનં મનઃ) થયું. આ બાધિત અર્થનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

રૂપાત્ પ્રાયાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(રૂપાત્) રૂપથી (પ્રાયાત્) પ્રાપ્ત થયું છે.

બાવાર્થ:—સ્તેનગત રૂપને હીધે એમ કહેવાય છે. સ્તેનમાં જેમ પ્રવેશન સંચાર હોય છે તેમ મનનો સંચાર પણ પ્રવેશન હોય છે. મન અદૃશ્ય હોવાથી એમાં થતો સંચાર પણ અદૃશ્ય જ હોય છે. આ કારણે હીધે મનનો સ્તેનની સાથે અભેદ યતાવંત છે માટે ગુણને હીધે થયેલો પ્રયોગ ઔપચારિક છે અને જ **સ્તેનં મનઃ** અર્થવાદ છે તે પણ ગુણવાદ છે. સત્યવાદની વાણીને પણ કાષ્ઠક કારણથી અનુતવાદની કહેવાય છે એ પણ ગુણવાદ છે ॥ ૧૧ ॥ હવે દૃષ્ટવિરોધનું સમાધાન કરે છે.

દૂરભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(દૂરભૂયસ્ત્વાત્) ઘણું દૂર હોવાથી.

બાવાર્થ:—ધૂમ પવાગ્નેર્દિવાદદશો આ વાક્યમાં ધૂમ જ દેખાય છે અને અગ્નિ દેખાતો નથી. આમાં પણ વિરોધ જન્મું કર્યું નથી, કારણ કે **સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સ્વાહા**। આ મંત્રદ્વારા પ્રાતઃ હોમ થતો હોય છે ત્યારે બાહુ દરથી તો ધૂમ જ દેખાય છે અગ્નિ દેખાતો નથી. તેજ પ્રમાણે **અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહા** આ મંત્રથી સાયંકાળ હોમ થાય છે તે વખતે દરથી અગ્નિની જ્વાળા જ દેખાય છે. અંધારાને હીધે ધૂમાડો દેખાતો નથી. **તસ્માદ્ ધૂમ પવાગ્નેર્દદશો નાર્ચિઃ** તથા **તસ્માદર્ચિરેવાગ્નેર્નર્તકં દદશો, ન ધૂમઃ** આ બન્ને અર્થવાદથી સૂર્ય અને અગ્નિના સંનિધાનમાં હોમની સ્તુતિ સિદ્ધ થાય છે. ધૂમાડા અને આગના અદર્શનને યતાવનાર શંકા ગોણુ છે. કેવળ બન્ને વખતે થતા હોમની સ્તુતિ જ છે, માટે એમાં કાષ્ઠપણ જ્ઞાતનો દૃષ્ટ વિરોધ નથી.

દૃષ્ટ વિરોધ નથી એને માટે બીજું ઉદાહરણ આપે છે

સૂયપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(સૂયપરાધાત્) સ્ત્રીના અપરાધથી (ચ) અને (કર્તુઃ) પતિહિન્નથી બે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે (પુત્રદર્શનમ્) પુત્ર ઉત્પાદકનો ગણાય છે. એટલે પુત્રમાં વ્યભિચારજન્યત્વનો સંભવ છે.

બાવાર્થ:—તત્ પ્રવરે પ્રવિંયમાણે દેવા પિતર इति प्रब्रूयात् । ત્યારે બ્રાહ્મણોનું વરણ થાય ત્યારે તેમણે દેવા; પિતર: એમ બોલવું જોઈએ તેને બદલે બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે ન ચવં વિદ્મઃ ब्राह्मणा वयम ब्राह्मणा वेति એમ બ્રાહ્મણો છીએ કે નથી એ એમ બોલતા નથી. આ તો એકબા દૃષ્ટ વિરોધ છે. કારણ કે બ્રાહ્મણત્વનો તો પ્રત્યક્ષથી જ નિશ્ચય થયો છે, એમાં સંશય હોવાનું કારણ જ નથી.

આ દૃષ્ટવિરોધના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે. સ્ત્રીની ભૂલથી સ્વકીય પતિહિન્ન કોઈ બીજા પુરુષના સંબંધથી પુત્રજન્મ થયો સંભવિત છે. જો સ્ત્રીથી એવી ભૂલ થઈ હોય તો વ્યભિચાર-જન્ય બાળક બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે ઉત્પન્ન કરે તેનો જ તે પુત્ર ગણાય છે. સ્ત્રીના ઋષિસ્ત્રામીના બીજથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો જ તે બ્રાહ્મણ ગણાય. પણ સ્ત્રીનું મન ચંચલ નહીં થયું હોય એની કશી ખાતરી નથી. તેથી પ્રવરનું મંત્રણ વખતે ઋષિઓ કહે છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી. ખરી રીતે જેનું બીજ તેનો જ પુત્ર ગણાય. વદમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदूक्षः

ऋ. ૫-૨-૧-૨.

ન શેષો અગ્ને અન્યજાતમસ્તિ । શિષ इति अपत्यं नाम । इति यास्कः

य एव हि जनयति तस्यैव हि तद्भवति । इति दुर्गाचार्यः

આ નિરુકતના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પાદકના જ પુત્ર ગણાય છે. આથી ઋષિઓએ પોતાના બ્રાહ્મણત્વવિષે સંદેહ બતાવ્યો છે તે સંભવિત છે. છતાં આ કેવળ અર્થવાદ છે અને તે વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરે છે. ઋષિઓએ જે પોતાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું છે એતો ગૌણ છે. આવા અર્થવાદમાં સાચા બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓની સ્તુતિ જ ફલિત થાય છે. માટે અર્થવાદ અપ્રમાણ નથી. ॥ ૧૩ ॥

હવે શાસ્ત્રવિરોધનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

આકાલિકેપ્સા ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(આકાલિકેપ્સા) તરફળ સુખની ઇચ્છા.

બાવાર્થ:—को हि तद्वद् यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा इति विदुः अतीका शान् करोति । આ વાક્યનો એવો અભિપ્રાય છે કે કર્મ કરતી વખતે શરૂઆતમાં કુદેશ થાય છે

અને તેનું કૃણ સુખરૂપ સ્વર્ગ તો પછીથી મળે છે અથવા જન-માન-તરમાં પણ મળે છે. તાત્કાલિક દુઃખથી ગભરાઇને કેટલાક કહે છે કે:—પરજન-મમાં સ્વર્ગ મળશે કે નહિ, એ કાણ જાણી શકે ? પરજન-મના સ્વર્ગની ઇચ્છાએ અત્યારે દુઃખ વેઠવું સારું નથી. જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામઃ અર્થાત સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારે જ્યોતિષ્ટોમ નામક યજ્ઞથી સ્વર્ગ મેળવવું. આમ કહીને પછી અર્થવાદવાક્યથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં સંશય યતાવવો એ હીક નથી. અને તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે, લાંબે સમયે પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગની નિન્દા કરી તાત્કાલિક સુખનો ઉપાય લેવો એ પણ જરૂરી છે. ઉક્ત અર્થવાદમાં પ્રત્યક્ષ કૃણની સ્તુતિ છે અને લાંબે સમયે થનાર કૃણમાં સંશય યતાવ્યો છે એ માત્ર ગૌણ છે. એટલે ઉક્ત અર્થવાદનો વિધિશાસ્ત્ર સાથે વિરોધ નથી.

સુબોધિની જ્ઞેનિન સૂત્રરૂપિતિમાં ઉક્ત અર્થવાદનો આ પ્રમાણે વિરુપટ્યાર્થ કર્યો છે.

કો હિ તદ્વેદ યદ્યમુષ્મિન્ લોકેઽસ્તિ વા ન વેતિ દિક્ષવર્તકાશાન્ કરોતીતિ જ્યોતિ-
ષ્ટોમે પ્રાગ્વંશશાલાયાઃ પરિશ્રમણં વિહિતં પ્રથમમ્ । અમુષ્મિન્ લોકે સ્વર્ગોઽસ્તિ ન વા કો
વેદ ? इदानीं धूमस्य मुखादिषु प्रवेशे सद्यो मरणं भविष्यतीति धૂमनिर्गमनार्थं चतु-
र्विधं द्वाराणि करोतीति वाक्याभिप्रायः ॥

અર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રાગ્વંશ શાળામાં પરિશ્રમણુ વિદિત કર્યું છે, તેમાં અષાં પારણું
અંધ હોવાથી ઋત્વિજ્ઞેના મુખમાં અને નાકમાં ધુમાડો પેસી જાય છે ત્યારે તે ગભરાઈને કહે છે
કે પરલોકમાં સ્વર્ગ છે કે નહિ કેને ખબર છે પણ અત્યારે ધુમાડાને લીધે મરી જઈએ છીએ,
એમ કહી ધુમાડો નીકળી જવાના દ્વાર ખુલ્લાં કરી નાંખે છે ॥ ૧૪ ॥

હવે ત્રોત્તમ સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

વિદ્યાપ્રશંસા ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(વિદ્યાપ્રશંસા) કેવળ વિદ્યાની પ્રશંસા કરી છે.

ભાવાર્થ:—શોભતે અસ્ય મુલમ્. ગર્ગત્રિરાત્ર પ્રાત્કાલમાં જે લખ્યું છે કે આ વિદ્યા
જાણનારનું મુખ શોભે છે. એ તો માત્ર વિદ્યાની પ્રશંસા છે એ વિદ્યા જાણનારનું મુખ સુંદર
ન હોય તો સુંદર બની જાય છે એવા અભિપ્રાય ઉપરના વાક્યનો નથી. એવી પ્રશંસાથી ક્તુની
સ્તુતિ બતાવી છે. શોભતે इव शिष्यैरुद्धीक्ष्यमाणम् । कुले सतनाध्ययनश्रवणान्मे-
धाग्नी जायते । (શાપરભાષ્ય) વિદ્યાનના મુખ તરફ શિષ્યોના સમુદાય શ્રદ્ધા-ભરી દ્રષ્ટિથી
જનતા હોવાથી વિદ્યાન ગુરુનું મુખ જાણે છે શોભે છે. તથા કુળમાં નિરન્તર અધ્યયનનું શ્રવણ
થતું હોવાથી આગક પેદાવી બન છે. આવી રીત ગૌણતાના અભિપ્રાયથી ઉપરનો અર્થવાદ છે
માટે તે પણ ગુણવાદ છે અને તેથી તે પણ ત્રિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચોથા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

સર્વત્વમાધિકારિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(સર્વત્વમ્) સર્વ કામોને પ્રાપ્ત કરે છે એ કહેવું એ તો (આધિકારિકમ્)
ઓપચારિક છે.

ભાવાર્થ:—પૂર્ણાદુતિથી બધા કામોની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કથન પણ ઔપચારિક છે. પૂર્ણાદુતિ સિવાય બીજા કર્મોની નિષ્ફળતા એ અર્થવાદ બતાવતો નથી. જેમ ‘ સર્વં અથ શુદ્ધં ’ અહીં સર્વ શબ્દ ધરમાં રહેલા અન્નના અભિપ્રાયથી ઉચ્ચારાયેલો છે તેમ પ્રદૂત કૃત્ત્વ ઇળતે ઉદ્દેશીને જ ‘ પૂર્ણાદુતિથી બધું મળે છે ’ એ વાક્ય ઉચ્ચારાયેલું છે. પૂર્ણાદુતિ વગર કૃત્ત્વ ઇળ મળતું નથી માટે પૂર્ણાદુતિના વિધિની સ્તુતિ માટે ઉપરનો અર્થવાદ છે, માટે એ અર્થવાદ પણ વિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી ॥ ૧૬ ॥

એજ પૂર્વપક્ષના સંગ્રહમાં બીજી રીતે સમાધાન કરે છે.

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:—(**फलस्य**) સુખરૂપ સ્વર્ગની (**कर्मनिष्पत्तेः**) કર્મથી નિષ્પત્તિ થતી હોવાથી (**तेषां**) કર્મોનું (**परिमाणतः**) પ્રમાણથી (**फलविशेषः**) ઇળમાં વધારો ઘટાડો (**स्यात्**) થાય છે. (**लोकवत्**) જેમ વ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ:—સ્વર્ગ એ સુખ વિશેષનું નામ છે. કર્મના પ્રમાણમા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યવહારમાં પણ જ્ઞતામાં આવે છે કે જે વધારે કામ કરે છે તેને કામના પ્રમાણમાં વધારે રાહ મળે છે અને થોડું કામ કરે છે તેને થોડી રાહ મળે છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્ણાદુતિથી અદ્યપકાગ સુધી ભાગવાય એવું સુખ મળે છે જ્યારે જ્યોતિષ્ટોમશી વધારે કાળ સુધી ભાગવાય એવું સુખ મળે છે. માટે ‘ પૂર્ણાદુતિથી બધા કામો પ્રાપ્ત થાય છે. ’ અને જ્યોતિષ્ટોમશી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવાદ અને વિધિમાં કંઈ પણ વિરોધ જણાતો નથી. **ज्योतिष्ठोमन यजेत स्वर्ग-कामः** આ વિધિવાક્ય છે અને **पूर्णादुतिमुत्तमां जुहोति सर्वमवाप्नोति** આ અર્થવાદ વાક્ય છે ॥ ૧૭ ॥

હવે પાંચમા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:—(**अन्त्ययोः**) અમાગિપ્રતિષેધાત્ અને આનિત્ય સંયોગાત્ આ બન્ને સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન (**यथोक्तम्**) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ:—**नान्तरिक्षे चिन्वीत** આ વાક્યને સ્વાર્થમાં પ્રમાણ્ય ન હોવા છતાં **रुक्ममुपदधाति** આનાથી સુવર્ણને વિધેય તરીકે બતાવવામાં આવે છે અને તેથી તેની સ્તુતિ-પરક જ ઉપરનો અર્થવાદ છે. **हिरण्यं निधाय चेतस्यम्** સોનું મૂકીને અગ્નિ ચયન કરવું જ્ઞાત્યે. અહીં વિધેયની સ્તુતિ માટે અર્થવાદની જરૂર છે. પૃથ્વી અને આકાશમાં ચયન કરે છે આવા અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિંદા થાય છે. એટલે ઉપરના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિંદા અને સુવર્ણની સ્તુતિ આમ બન્ને ફલિત થતાં હોય એમ જણાય છે. **असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः** (શાળર ભાષ્ય) આકાશમાં અગ્નિ ચયનનો પ્રસંગ જ નથી છતાં તેનો નિષેધ કરવો એ નિત્ય-અનુવાદનો સુચવે છે.

બળી ચર્ચકઃ પ્રાવાહણિકામયત આ અર્થવાદનું સમાધાન તો આગળ કરી આપ્યું જ છે. અર્થાત્ બળી એ પ્રવાહણનો પુત્ર હતો અને તેણે ઇચ્છા કરી આ જન્મમરણવાળા મનુષ્યનો સંબંધ વેદમાં બતાવ્યો છે એ કહેવું બોદું છે. કારણ કે એ બન્ને શબ્દો યૌગિક છે. અને તેનો અર્થ વાયુ થાય છે એ બંન્ધનું સમાધાન આગળ કરી આપ્યું છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે ‘વિધિવિનિગદાધિકરણ’ શરૂ કરે છે વિધિ જેવા કેટલાક નિગદો હોય છે. ‘નિગદ એટલે કેવળ પાઠ.’ એ નિગદોને વિધિ તરીકે ગણવા કે અર્થવાદ તરીકે? એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પૂર્વપક્ષ

વિધિ વાં સ્યાદપૂર્વસ્વાદ્ વાદમાત્રં હ્યનર્થકમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (વિધિ:) વિધિ (સ્યાત્) હોઈશકે (અપૂર્વસ્વાત્) અપૂર્વત્વ હોવાથી અર્થાત્ વિધિમાં સફલતા હોવાથી (હિ) કારણ કે (વાદમાત્રમ્) અર્થવાદ માનવાથી તો (અનર્થકમ્) તે ફલશ્રન્ય હોવાથી તે અનર્થક જ થઈ જશે.

ભાવાર્થ:—‘ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ’ આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથનું નિગદ વાક્ય છે. આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી તેથી તે વિધિવાક્ય જણાતું નથી તથા સ્તુતિ અને નિન્દા પણ એમાં જણાતી ન હોવાથી ઉપરના વાક્યને અર્થવાદ પણ માની શકાય નહિ. આ ઉપરથી પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપરના વાક્યને વિધિવાક્ય માનવું કે સંશય વાક્ય? પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે એને વિધિવાક્ય જ માનવું જોઈએ. અને એ યૂપમાં ઉદ્દુગરત્વનું વિધાન કરે છે અર્થાત્ યાગમાં ઉદ્દુગરનો યૂપ જોઈએ.

ऊर्ज्या उदुम्बरः, ऊर्कपशवः ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्रोति, ऊर्जोऽवबुध्यै, इति अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतोऽन्नरस ऊर्गुक्यते । उदुम्बररूपयोजार्जा यजमानार्थ-मध्वर्युः पशुरूपा मूर्जमाप्रोति । छति नैमनीय न्यायभाषा.

આ વાક્યનો ભાવ એ છે કે અધ્વર્યુ ઉદુમ્બર રૂપ ઊર્કથી યજમાનને માટે પશુરૂપ ઊર્કને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્નના અત્યંત સૂદમરસને ઊર્ક કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ઉદ્દુગરનો યૂપ બનાવવા, પશુને બલવાન બનાવવા અને યજ્ઞપ્રદત્તવવાળાં અન્નને પ્રાપ્ત કરવાં. માટે ‘ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ’ આ નિગદને વિધિતરીકે જ સ્વીકારવું જોઈએ. ને અર્થવાદ માનીએ તો તે ફલબોધક ન હોવાથી તે વાક્ય નિર્ધર્થક જ થઈ જાય. અર્થવાદો સ્વાર્થના પ્રતિપાદક હોતા નથી, તે તો લક્ષણથી સ્તુતિ અથવા નિન્દાનો બોધ કરાવે છે. માટે અર્થવાદ તો ન છૂટકયે જ સ્વીકારવો પડે છે. ન્યાસુધી શક્તિથી કામ સરતું હોય ત્યાંસુધી લક્ષણ માની શકાય નહિ, માટે પૂર્વપક્ષવાદી ઉપરના નિગદને વિધિતરીકે સ્વીકારે છે, અર્થવાદ તરીકે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં સિદ્ધાન્તવાદી શંકા કરે છે:—

લોકવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(લોકવત્) જેમ લોકભાષામાં વ્યવહાર થાય છે તેમ (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરે તો;

ભાવાર્થ:—લોકવ્યવહારમાં જ્યારે કાઠને ગાય વેચવાની હોય છે ત્યારે તે ગાય પોતાની સ્તુતિની અપેક્ષા રાખે છે. જેમકે ' આ ગાય તારે ખરીદતી નેહએ ' કારણ કે, આ ગાય ધણું દુધ આપે છે. અને જ્યારે જ્યારે વિચાર્ય છે ત્યારે ત્યારે વાછરીને જ જન્મ આપે છે. ગાયની આ સ્તુતિ સાંભળી ખરીદનારા ગાયને ખરીદે છે. તે જ પ્રમાણે **ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ** આ નિગદ વાક્યમાં પણ યૂપની સ્તુતિને માટે ઔદુમ્બરના પ્રયોગ થયો છે.

હવે પૂર્વપક્ષવાદી સિદ્ધાંતીની આશંકાનો નિરાસ કરે છે.

ન, પૂર્વસ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઉપરના સત્રમાં જે આશંકા કરી છે તે હીક નવા કારણ કે (પૂર્વસ્વાદ) પ્રત્યક્ષાદિથી નાબૂદી શકાય એમ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દુધ આદિ પદાર્થો તો જાણેલા હોય છે અર્થાત એ તો પ્રત્યક્ષ કરેલા હોય છે. માટે **ત્વયા ગોઃ કેતવ્યા** આ વિધિના **વહુક્ષીરાદિ** વાક્યો સ્તુતિપરક સંભવી શકે છે. પણ વેદિક વાક્યમાં ' ડોક ' પશુત્વસાધન છે એ કાઠ પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી માટે તે સ્તુતિ-પરક માની શકાય નહિ, એટલે **ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ** આને વિધિ તરીકે માનવું નેહએ. જે વિધિથી પ્રરોચના ન થઇ શકે તો પ્રત્યક્ષાદિથી અગમ્ય અર્થોની સ્તુતિ કરવાથી પણ પ્રરોચના થઇ શકતી નથી. માટે ઉક્તરથને અનુકૂળતા વિધિવાક્યથી જ પ્રરોચન થઈ કાર્યમાં પ્રવ્રત્ત થાય છે, માટે અર્થવાદ માનવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત કહે છે.

ઉક્તં તુ વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે પ્રયોગનયો છે. (વાક્યશેષત્વમ્ વાક્યનો) શેષ (ઉક્તમ્) કહ્યો છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદોનો સંગ્રહ વિધિવાક્ય સાથે હોય છે. ઉક્ત રથને સ્પષ્ટ વિધિ નથી, માટે વિધિની કલ્પના કરવી નેહએ. સ્તુતિ વગર એવા વિધિની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી, **ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ** એ અર્થવાદ જ છે અને તે સ્તુતિપરક છે. માટે અર્થવાદનું આનર્થક્ય નથી. **ઝગ્વા ઉદુમ્બર:** વગેરે વાક્યો ઉદુમ્બરની પ્રશંસાને જ જણાવે છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ આપે છે.

વિધિશ્ચાનર્થકઃ કચિત્ તસ્માત્ સ્તુતિઃ પ્રતીયેત, તત્સામાન્યા- દિતરેષુ તથાત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(કચિત્) કાઠક ઠેકાણે (વિધિઃ) વિધિની કલ્પના કરવી તે (અનર્થકઃ) અનર્થક બની જાય છે. (તસ્માત્) માટે (સ્તુતિઃ) સ્તુતિની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થવા યોગ્ય છે. (તત્સામાન્યાત્) તે જ સામાન્યને લઇને (દિતરેષુ) અન્ય અર્થવાદોમાં પણ (તથાત્વમ્) તે પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદમાં કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરવી એ અનર્થક હોય છે. જેમકે **વાયુ વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા** આ વાક્યમાં જે વિધિ કલ્પવામાં આવે તો તે એવી રીતે કલ્પી શકાય કે ‘વાયુને ક્ષિપ્રગામી બનાવવો જેમકે’ પણ આ વાત સંભવિત નથી. વાયુમાં ક્ષિપ્રગામિત્વ તો સ્વભાવસિદ્ધ છે. વાયુમાં ક્ષિપ્રગામિત્વ ઉત્પન્ન કરવું એ માનવીય પ્રયત્નને સાધ્ય નથી, માટે એવો વિધિ કલ્પી શકાય નહિ. આ કારણથી **વાયુ વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા** અહીં વાયુની સ્તુતિ જ છે અને તેથી તે અર્થવાદ ફરે છે તથા **વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત** એ વિધિનો શેષ બને છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સ્તુતિ માની શકાય છે, વિધિ નહિ. જ્યાં વિધિનો સંભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સંભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી બંધાયે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંતમાં બીજી યુક્તિ આપે છે.

પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થક્યં હિ તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રકરણ) પ્રકરણ (સંભવન્) સંભવિત થતો (અપકર્ષ:) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની શકાય નહિ. (હિ) કારણ કે (તં પ્રતિ) તેના સંબંધમાં (વિધ્યાનર્થક્યમ્) વિધિનું આનર્થક્ય આવે છે.

ભાવાર્થ:—જે પ્રકરણમાં વિધિની કલ્પના કરવા જતાં પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી બંધાયે. તેવું કોણે સ્તુતિ માનવી બંધાયે. જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં **યો વિદગ્ધઃ સ નૈર્ઋતઃ** અહીં વિધિ માનવાથી પ્રકરણનો જ નાશ થાય છે. કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસમાં નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી. ‘દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગાભાવાત્’ નૈમિનિસૂત્રગ્રંથાત્. **દર્શપૂર્ણમાસકર્મ પ્રતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધઃ વિધ્યાનમનર્થકં સ્યાત્. તસ્માન્સ્તુતિરેવ** । શાંખરભાષ્ય. દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રત્યે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનું વિધ્યાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે છે. માટે સ્તુતિ જ માનવી બંધાયે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતવાદી બીજી યુક્તિ આપે છે.

વિધૌ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(વિધા) નો વિધિ માનવામાં આવે તો (વાક્યભેદઃ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—ઔદુમ્બરો યુપો ભવતિ આ કોણે જે વિધિ માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે. એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્ય તથા વિધિના તાત્પર્યે ઉચ્ચારી શકાય નહિ, માટે જે વાક્ય કરવાં બંધાયે. એટલે વાક્યનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપે આવી પડે છે અને તે અનિષ્ટ છે. માટે સિદ્ધાંત એ છે કે વિધિવત્ (નગદો સ્તુતિપરક છે, એમ માનવું) બંધાયે. શાંખરભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે **તસ્માત્ વિધિવિભિન્નગદાનામપિ સ્તુતિરેવ કાર્યમર્થવાદાનામ્** હિતિ. ॥ ૨૫ ॥

હેતુવન્નિગદાધિકરણ.

હવે હેતુવત્ નિગદોનું સમાધાન કરે છે.

હેતુર્વા સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે. (હેતુ:) હેતુવત નિગદો હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. (અર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્) વાક્યની સફલતા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શૂર્પેણ જુહોતિ તેન હ્યઞ્નં ક્રિયતે । નૈમિત્તિ સૂત્ર-
જ્ઞાતિ આ હેતુવત નિગદમાં બીજું વાક્ય તેન હિ અઞ્નં ક્રિયતે છે. તેનું પ્રામાણ્ય હેતુપ્રતિ-
પાદક હોવાથી માનવું કે સ્તુતિઓષક હોવાની માનવું કે આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે
' હિ ' એ હેતુઓષક હોવાથી હેતુવતે લીધે જ એને પ્રમાણ માનવું જોઈએ. પહેલું વાક્ય
શૂર્પેણ જુહોતિ છે. (સૂપડાંથી હોમવું) કારણ કે તેનાથી અન્ન થાય છે. અર્થાત તેનાથી
અન્ન સાક થાય છે અને પછી અન્નને રાંધવાના ઉપયોગ માં લેવાય છે. આ ઉપરથી એ કલ્પિત
થાય છે કે જે જે કાંઈ અન્નસાધક હોય તે તે હોમસાધન છે. દર્વી અને સ્થાલી આદિ પણ
હોમસાધનત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પણ પ્રયોજનવાળાં છે. શૂર્પપદ . અન્નસાધનમાત્રનું
ઉપલક્ષક હોવાથી તેની પાસે ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમાં કેવળ નિગદ હેતુનું
પ્રતિપાદન હોવું જ માને છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંતવાદીનું કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદચોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે. (સ્તુતિ:) ઉપર બતાવેલા નિગદમાં
સ્તુતિ છે, હેતુ નથી. (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કલ્પના ઓષક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી. (ચ) અને
(તસ્ય) દર્શાવેલ આદિની (અચોદના) વિધિ નથી.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધાંતપક્ષી ઉપરના નિગદને શૂર્પની સ્તુતિ ઓષક માને છે. હોમ કરવામાં
સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને શૂર્પ એ હોમસાધન તરીકે પણ બતાવ્યું છે. અન્નને સિદ્ધ
કરવામાં શૂર્પ પ્રચરત છે એજ ભાવ તેન હિ અઞ્નં ક્રિયતે વાક્યનો છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(વ્યર્થે) જે વ્યર્થ પડે છે તેમાં (સ્તુતિ:) સ્તુતિ હોવી એ (અન્યાય્યા)
અન્યાય્ય છે. (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—સ્થાલી આદિ તો અન્નનું સાધન શૂર્પ કરતાં પણ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે
અન્ન કરવાનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમાં છે, શૂર્પમાં નથી. આને લીધે જે ધર્મ જેમાં
ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરવી અન્યાય્ય છે. આક્ષેપ કરનાર ઉપસા નિગદને સ્તુતિપરક
નહી પણ હેતુપરક માને છે. ॥ ૨૮ ॥

આક્ષેપનું નિરાકરણ.

અર્થસ્તુ વિધિશેષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે. (અર્થ) શૂર્પમાં પ્રકૃષ્ટ
સાધનત્વ છે. (વિધિશેષત્વાત્) વિધિનો શેષ હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી ભોક્ષ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ:—વિધેય જે શૂર્પ છે તેનો સ્તાવક અર્થવાદ છે. મારે તેનું હિ અન્ન ક્રિયતે આનાથી વિધેય અર્થની સ્તુતિ લેક્ષિત થાય છે. શૂર્પ સ્થાલી આદિની અપેક્ષાએ અન્નને સિદ્ધ કરવામાં બંને પ્રકૃષ્ટ સાધન હોય પણ, હજી લાંગલ આદિની અપેક્ષા એ તો પ્રકૃષ્ટ સાધન છે જ. લોકમાં પણ એવી રીત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન નામનો માણસ વધારે બળવાન છે. અહીં પણ બલવત્ત્વ અપેક્ષાકૃત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન વધારે બળવાન બંને હોય પણ સિંહથી વધારે બળવાન નથી એ તો ચોક્કસ છે, છતાં શિવદત્ત કરતાં વધારે બલવત્ત્વ માનવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે હજી અને લાંગલ આદિ કરતાં શૂર્પમાં (સપડામાં) અન્નસિદ્ધિ મારેનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ. મારે અવિદ્યમાન કે અવર્તમાન ધર્મને લીધે શૂર્પની સ્તુતિ નથી, પણ વર્તમાન ધર્મને લીધે જ સ્તુતિ છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ બતાવે છે.

**यदि च हेतुः अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेत्
अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ૩૦ ॥**

પદાર્થ:—(ચ) અને (યદિ) જે (હેતુઃ) હેતુ (અવતિષ્ઠેત) રહે, (નિર્દેશાત્) શૂર્પનો નિર્દેશ હોવાથી. (સામાન્યાત્) સામાન્ય શ્રવણથી તો (વિધીનામ્) (વિધિઓની) (અવ્યવસ્થા) અવ્યવસ્થા (સ્યાત્) થશે.

ભાવાર્થ:—દુર્ગ્ગનંતોષ ન્યાયથી ઉપલા નિગદ્ધમા હેતુવિધાનને સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વપક્ષવાદીના મતની સિદ્ધિ થતી નથી. શૂર્પનો ચોક્કસ નિર્દેશ હોવાથી શૂર્પનિષ્ઠ હેતુત્વને જ માની શકાય. દર્વીપિદર આદિને અન્નસાદ્ધના હેતુ માની શકાય નહીં. કારણ કે એને મારે શબ્દ પ્રયોગનો નથી. તૃતીયા વિભક્તિથી (શૂર્પપદોત્તર તૃતીયા વિભક્તિથી) અનકરણ-સામાન્ય જણાય છે. જે એમ માનવામાં આવે તો સર્વવિધિઓમાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય. તત્ર યાવદુક્તં સ્યાત્ જુહોતિ इति तावदेव अन्नकरणेन जुहोति इति शास्त्रे भाष्य. ન્યાં ' જુહોતિ ' શબ્દ સાંભળ્યો કે તેના અર્થે એવા જ થાય કે અન્નકરણથી હોમ કરવે આ પ્રમાણે થવાથી વિધિનો કશો અર્થ જ રહેતો નથી. મારે ઉપરના વાક્યમાં શૂર્પની વિધિ છે. કારણ કે તે તૃતીયાંત પદ છે અને તેનું હિ અન્ન ક્રિયતે આ વાક્યથી વિધેય શૂર્પની સ્તુતિ છે એ જ માનવું યોગ્ય છે. મારે હેતુવન્નિગદ્ધનું કાર્ય પણ સ્તુતિ જ છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે મંત્રો અર્થ જણાવવા મારે યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે એ બાબત સમજાવે છે.

मन्त्रसिंगाधिकरण.

मन्त्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया अर्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणम् अदृष्टार्थम्, दृष्टे संभवति अदृष्टस्य अन्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि संभवात् मन्त्रान्नानसनर्थकम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याभ्रयणम् ।

પ્રયોગમાં સમવેત અર્થને મંત્ર યાદ કરાવે છે તેથી તે અર્થવાળા હોય પ્રયોગનયુક્ત છે. દ્રવળ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું અને અર્થ ન જાણવો એથી કશો લાભ નથી, જો કોઈ કહે કે એથી અદૃષ્ટ કળ મળશે (અર્થાત્ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે) તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે જો દૃષ્ટ કળ સંભવી શકતું હોય તો અદૃષ્ટ કળ માનવું એ અયોગ્ય છે. દૃષ્ટકળ તો મંત્ર

બોલ્યા વગર પણ મળી શકે છે, દૃષ્ટ કરાને માટે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ નકામું છે એમ પણ ન કહી શકાય કારણ કે મંત્રોથી જ અનુષ્ઠાનગત અર્થને યાદ કરવા જોઈએ, એવા નિયમવિધિ પણ છે. માટે મંત્ર સાર્થક છે. **મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.**

આ પ્રમાણે મંત્રોનો ઉપયોગ તેની અર્થવત્તામાં છે એમ મીમાંસકો સ્વીકારે છે. હવે આના સંબંધમાં મહર્ષિ જૈમિનિનો શા મત છે તે સૂત્રદ્વારા આપણું જોઈએ.

તદર્થશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પદાર્થઃ—(તદર્થશાસ્ત્રાત્) જે અર્થ મંત્ર કહેવાને સમર્થ હોય છે તે જ અર્થમાં મંત્રને શાસ્ત્ર પ્રયુક્ત કરતુ હોવાથી.

ભ.વાર્થઃ—જો મંત્ર અર્થના અભિધાન દ્વારા પ્રયોગમાં ઉપયોગી હોય તો **ઊરુ પ્રથા ઊરુ પ્રથસ્વ** આ મંત્રથી જ અર્થનું સ્મરણ થઇ શકે છે તો પછી **પુરોહાસં પ્રથયતિ** એ વચન નિર્રર્થક થઇ પડે છે. જો ઉચ્ચારણ માત્રથી જ મંત્રની પ્રયાજનવત્તા હોય તો તેનો વિનિયોગ કરવા એ યોગ્ય છે. **સાક્ષઃ પુરુષઃ પરેણ જેષ્ઠીયતે નૂનમક્ષિભ્યાં ન પીડ્યતે** **ઈતિ ગમ્યતે** શાસ્ત્ર બાબત.

તેજનાળા માણસને જો કાંઈ બીજો માણસ દોરતો હોય તો એમ માનવું જોઈએ કે તે (જોને દોરવામાં આવે છે) જોઈ શકતો નથી.

તે જ પ્રમાણે સાર્થક મંત્રનો વિનિયોગ બીજું વાક્ય શામાટે કરે ? મંત્ર પાતે જ પોતાનો વિનિયોગ જણાવી શકે છે. જ્યારે મંત્રના વિનિયોગ કરનારાં બીજાં વાક્યો છે, ત્યારે તો સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે મંત્રનો અર્થ નથી. એટલે મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે અને તેનું કૃપા અદૃષ્ટ છે. આ ઉપરથી એજ ફલિત થાય છે કે મંત્રો નિર્રર્થક છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સૂત્ર.

વાક્યનિયમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થઃ—(વાક્યનિયમાત્) વાક્યમાં નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—મંત્રોમાં પદોનો ક્રમ નિયત હોય છે. **અગ્નિર્મુદ્ધા વિષઃ કકુદ્ અજ પ્રમાણે** બોલાય છે. જો સાર્થક હોય તો પદોના ક્રમનો નિયમ શામાટે હોવો જોઈએ ? ઉદાહરણ ક્રમ રાગે તો પણ અર્થ તો સમજી શકાય છે. **કકુદ્ વિષઃ** આમ બોલે તો પણ અર્થતો સમજી શકાય. **રાક્ષઃ પુરુષઃ** બોલાય તો પણ અર્થ સમગ્રય અને **પુરુષઃ રાક્ષઃ** બોલાય તો પણ અર્થ સમગ્રય, તો પછી નિયમ શામાટે જોઈએ ? **વિશ્વાનિ દેવ સવિતર આ કમથી** બોલવામાં આવે તો જ અર્થ સમગ્રય, અને **દેવ સવિત વિશ્વાનિ** આમ બોલવામાં આવે તો અર્થ ન સમગ્રય એવું કશું જ નથી. માટે જો અર્થ સમગ્રવવા એ જ મંત્રનો ઉપયોગ હોય તો તેમાં પદસંનિવંશનો નિયમ ન હોવો જોઈએ. છતાં નિયમ છે માટે મંત્રો નિર્રર્થક છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ત્રીજું સૂત્ર.

બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:—(**બુદ્ધશાસ્ત્રાત્**) જ્ઞાત વિષયમાં પણ શાસ્ત્રનો આદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આગ્નીધ્રેણ પ્રયોગાદ્ બહિરેવ અગ્નિવિહરણાદિકર્મ મદીયમ્ इति બુદ્ધે જ્ઞાતે અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહર બર્હિસ્તૂર્ણાહિ इति શાસ્ત્રાત્ પાઠાદ્ જ્ઞાતસ્ય જ્ઞાનં નિષ્પ્રયોજનમિતિ ભાવઃ જોમિનિ સૂત્રગ્રંથે. આના ભાવાર્થ એવો છે કે આગ્નીધ્ર નામના ઋત્વજે જાણ્યું હોય છે કે અગ્નિ વિહરણુ-આદિ પ્રમ પ્રયોગમાંથી બહાર જ કરવાનું હોય છે, છતાં તે કર્મને જણાવનાર શાસ્ત્ર-પાઠ છે કે **અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહરેત્**. આમ જ્ઞાત વસ્તુને જણાવનાર શાસ્ત્રમાં કોઈ અપૂર્વ અર્થ રહેતો નથી માટે મંત્રોનું પ્રયાજન કવણ ઉચ્ચારણમાં માનવું એ સીક છે. જાણેલું હોવા છતાં **અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહરેત્** એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ.

નનુ પુનર્વચનાત્ સંસ્કારવિશેષો ભવિષ્યતિ । एवम्, अस्मत्पक्षमेवाश्रितोऽसि, वचनमुच्चारणम् तच्च शक्यते कर्तुं नार्थप्रत्यायनम् तत् प्रतीते अशक्यम् ।

ફરીથી યોક્તવાથી સંસ્કારવિશેષ થશે, હા, જો એમ હોય તો અમારો પક્ષ જ તમે સ્વીકારી લીધો. વચન એટલે ઉચ્ચારણ. જાણેલા અર્થને જણાવવાને માટે ફરીથી ઉચ્ચારણ કરવાની જરૂર નથી. ' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું ચોથું સૂત્ર.

अविद्यमानवचनात् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:—(**અવિદ્યમાનવચનાત્**) સંસારમાં જે અર્થ ન હોય તેવા અર્થનું વર્ણન મંત્રમાં જણાય છે માટે તે ઉચ્ચારણને માટે જ છે.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞમાં એવા અર્થનું પ્રકાશન કરવું જોઈએ કે જે યજ્ઞનું સાધન હોઈ શકે, પણ મંત્ર એવા અર્થ યતોવ છે કે જે સંસારમાં ક્યાંય નથી શકતો નથી. જેમકે **ચત્વારિ શૃંગા ત્રયો અસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે ઇત્યાદિ** ચાર શીંગડા ત્રણ પગવાળો, એ માથાવાળો, સાત હાથવાળો વૃષભ છે. શું આવા કોઈ પણ અર્થ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે ! જો નથી, તો અપ્પટ થાય છે કે મંત્રનો અભિધેય અર્થ કશો જ નથી. હા, એવા મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ કે જેનાથી યજ્ઞમંત્રથી કંઈક અપૂર્વ અર્થ ઉત્પન્ન થાય. **મા મા હિંસીઃ** આનું વાક્ય દિસા કરતાં કરતાં પણ યોક્તવામાં આવે છે માટે મંત્રનો અભિધેય અર્થ કશો જ નથી. ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(**અચેતને**) જડને (**અર્થબંધનાત્**) સંબોધન કરી રક્ષણ આદિ કરવાનું કહેવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ **ઓષધે ત્રાયસ્વૈનમ્** ’ હે યોષધિ, તું આનું રક્ષણ કર. યોષધિમાં એ સમજશક્તિ જ નથી કે હું આનું રક્ષણ કરું અથવા આને દુઃખ આપું ! તો એને રક્ષણ કરવા કહેવું એ નિર્વર્થક છે. માટે મંત્રનો અર્થ વિવક્ષિત નથી. મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે. શૃણોત પ્રાવાણઃ ‘ હે પતથરા ! તમે સાંભળો ’ આ પણ ઉદાહરણ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું હકું સૂત્ર.

અર્થવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:—(અર્થવિપ્રતિષેધાત્) અર્થ: અપર વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અર્થોમાં પણ એક બીજા સાથે જોવામાં આવે છે. અવિતિર્ઘૌરદિ-
તિરસ્તારિક્ષમ્ ઇત્યાદિ. અદિતિ ઘૌ છે અને અદિતિ નાન્દસ છે અદિતિ ચેતન છે અને ઘૌ
જડ પદાર્થ છે. એ બન્ને એક કેમ હોઈ શકે છે ? વળી નાન્દત ઘૌ પણ હોય અને અંતરિક્ષ
પણ હોય એ કેમ બને ? એક જ દેવદત્તનો માણસ, માણસ પણ હોય, પશુ પણ હોય, પર્વત પણ
હોય અને ઘાસ પણ હોય એ કરી પણ બની શકે ? માટે મંત્રો અર્થના અભિધાયક નથી. મંત્રો
તો યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનમાં ઉચ્ચારણને માટે હોય છે એ જ માનવું હીક છે. વળી એક ઈકાણે કહ્યું
છે કે રુદ્ર એક જ છે અને આગળ જઈ વળી કહે છે પૃથ્વીમાં દુદ્ધો અક્ષંજ્યાત્ છે. આવા વિરોધ
અર્થોનું કશું જ પ્રયોજન નથી. ॥ ૩૬ ॥

પૂર્વપક્ષનું સાતમું સૂત્ર.

સ્વાધ્યાયવદવચનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેઠે (અવચનાત્) ઉપદેશ=વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય: સ્વાધ્યાય=વેદ ભણવો જોઈએ. અહીં જેમ અક્ષર-
ગ્રહણનો વિધિ છે તેવી રીતે સ્વાધ્યાયાર્થ: સ્મરતવ્ય: આવો કોઈ વિધિ નથી. માટે મંત્રદ્વારા
જ અર્થનું સ્મરણ કરવું જોઈએ આવાં નિયમ માનવાની કશી જ જરૂર નથી. આ ઉપરથી પણ
જણાય છે મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે છે અર્થ જાણવા માટે નહિ. ॥ ૩૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું આઠમું સૂત્ર.

અવિજ્ઞેયાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(અવિજ્ઞેયાત્) કટલાક વૈદિક પદોનો અર્થ પણ જણાતો નથી.

ભાવાર્થ:—વેદના મંત્રમાં એવા ઘણાં યે પદો અને વાક્યો છે કે જેનો કશો જ અર્થ
સમજાતો નથી. જેમકે ‘ અમ્યક્ સા ત હન્દ્રઃ કૃષિરસ્મે ’ इत्यादि सृण्येव जर्भरी
तुर्फीरी इति हन्द्रः सोमस्य काणुका । આ વાક્ય કયા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એ કશું
જ સમજાતું નથી માટે મંત્રને જો કેવળ ઉચ્ચારણ માટે જ માનવામાં આવે તો એમાં કોઈ
પણ દોષ આવે નહિ. માટે ઉચ્ચારણાર્થક મંત્રો છે.

પૂર્વપક્ષનું નવમું સૂત્ર.

અનિત્યસંયોગાન્મન્ત્રાનર્થક્યમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(અનિત્યસંયોગાત્) અનિત્ય અર્થનો વેદમંત્રોમાં સંબંધ હોવાથી
(મન્ત્રાનર્થક્યમ્) વેદ મંત્રોની અનર્થકતા છે.

ભાવાર્થ:—વેદમાં આંતર્ય અર્થાનું વર્ણન છે. જેમકે: કિં તે કૃણ્વન્તિ કીકટેષુ ગાવઃ ગાયો નારા કીકટોમાં શું કરવાની છે ? કીકટ=કેષ દેશનું નામ છે.

નૈવાશાખં નગરસ્, પ્રમંગદો રાજા । ‘ નૈવાશાખ ’ નામનું નગર છે. ‘ પ્રમંગદ ’ નામનો રાજા છે. ઉપર આતાવેલા નામવાળું નગર અને ઉપર આતાવેલા નામવાળો રાજા બન્નારે ન હતાં ત્યારે ઉપરના મંત્રો ન હોતા એ સિદ્ધ થાય છે- તો વેદાનું નિત્યત્વ ક્યાં રહ્યું ? માટે વેદના મંત્રો અર્થજ્ઞાન માટે નથી પણ ઉચ્ચારણ માટે છે અર્થાત્ વેદના મંત્રોનો કર્ણ જ અર્થ નથી, આ ઉપરથી જણાય છે કે તદેતૈસ્તદર્થશાસ્ત્રાદિભિઃ કારણઃ મન્ત્રાણામ્ અવિ-વક્ષિતવચનતા । તે તે અર્થવાળાં શાસ્ત્રઆદિના કારણે મંત્રમાં વિવક્ષિતવચનતા નથી. ॥૩૬॥

ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ સમાપ્તઃ

સિદ્ધાંતપક્ષ.

અવિશિષ્ટસ્તુ વાક્યાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવ્રતિ સૂચવે છે. (વાક્યાર્થઃ) વૈદિક વાક્યનો અર્થ (અવિશિષ્ટઃ) લૌકિક વાક્યસમાન છે.

ભાવાર્થ:—લોક-વ્યવહારમાં જેમ પદો અને વાક્યો સાર્થક હોય છે તેમ વેદમાં પ્રયો-ગ્યેલાં પદો અને વાક્યો પણ સાર્થક છે. અર્થાત્ વેદના મંત્રોનો અર્થ વિવક્ષિત છે. અર્થ જણાવવાને માટે જ યજ્ઞમાં મંત્રોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. મંત્રોદ્વારા યજ્ઞોના અંગો અને તેનાં ફળો પ્રકાશિત થાય છે. યજ્ઞ અને યજ્ઞના અંગો જો સમજી જ ન શકાય તથા તેનો ઉદ્દેશ જાણી ન શકાય તો યજ્ઞનું અનુશાન જ થઇ શકે નહિ. આ કારણે લીધે મંત્રો યજ્ઞસિદ્ધિને માટે અર્થનું પ્રકાશન કરીને કર્મ ઉપર ઘણું જ ઉપકાર કરે છે. વેદના મંત્રોનો અર્થ યજ્ઞાદિ કર્મ કરતી વખતે અવશ્ય જાણવા જોઇએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે.

ઉત્તરપક્ષનું સૂત્ર.

ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાર્થેન) ગુણ આતાવવા માટે (પુનઃ) ફરીથી (શ્રુતિઃ) બ્રાહ્મણ આદિ વાક્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—મત્ર ત્રિંગ દ્વારા જ અર્થ સમજાયો હોય છતાં વચન દ્વારા ફરીથી તેજ અર્થનું કથન કરવું એમાં અર્થના ગુણનું વર્ણન હોય છે. જેમકે: ‘ ચતુભિરગ્નિમાદત્તે ’ આ પુનર્વચનનું ફળ એ છે કે ગાયત્રેણ હન્દસા આદદે આનાથી આદાનરૂપ અર્થનું જે પ્રકાશન થયું છે તેમાં ચતુષ્ટયરૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ કરી. અર્થાત્ ચાર મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને આદાન કરવું. આ પ્રમાણે મંત્રોના સમુચ્ચયનું વિધાન થાય છે. માટે પુનર્વચન નિરર્થક નથી. ॥ ૪૧ ॥

આ પણ ઉત્તરપક્ષનું સૂત્ર છે:—

પરિસંખ્યા ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ:—(પરિસંખ્યા) પરિસંખ્યા નામક વિધિથી ત્યાજ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—વેદમાં ત્રણ પ્રકારના વિધિઓ હોય છે. (૧) અપૂર્વ વિધિ. (૨) નિયમ-વિધિ (૩) પરિસંખ્યા-વિધિ.

વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તે નિયમઃ પાશ્વિકે સતિ ।

તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તે પરિસંખ્યેતિ ગીયતે ॥

પ્રાર્થણા પ્રમાણાન્તર (શબ્દ પ્રમાણ સિવાયના) થી જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તે અર્થને જે પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘ અપૂર્વ વિધિ ’ કહેવાય છે.

જ્યાં જે અથવા વધારે સાધનો હોય તેમાંથી કાર્યને સિદ્ધ કરવા એકની પ્રાપ્તિ થયા પછી બીજા સાધનોની અપ્રાપ્તિ થાય છે. અનેક સાધનોમાંથી કયું સાધન નિયમથી કાર્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવું તે જતાવનાર વિધિ ‘ નિયમવિધિ ’ કહેવાય છે.

જે સાધ્યમાં જે સાધનો એક સાથે પ્રાપ્ત થતાં હોય તેમાં એકની નિવૃત્તિ કરાવવી અર્થાત્ નિવૃત્તિદ્વક વિધિ કરવી તેનું નામ ‘ પરિસંખ્યા વિધિ. ’ ઉદાહરણ:— **યજેત સ્વર્ગકામઃ** આ ‘ અપૂર્વવિધિ ’ કહેવાય છે કારણ કે, યાગ સ્વર્ગ માટે હોય છે તે (શબ્દપ્રમાણ સિવાય) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત નથી. ઉક્ત વિધિથી જ સમગ્રય છે કે યાગ સ્વર્ગને માટે છે, માટે તે ‘ અપૂર્વવિધિ ’ કહેવાય છે.

‘ **ઘ્રીહીન્ અવહન્તિ** ’ આ નિયમવિધિનું ઉદાહરણ છે. ત્રીદિને છાતરાંથી રહિત કરવામાં અનેક સાધનો હોય છે તેમાંથી એક ‘ અવહનનથી ’ જ છાતરાં રહિત કરવા ‘ આ નિયમવિધિ કહેવાય છે.

જ્યારે કોઈ રોગીને દુગ્ધ ખાવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વેદ સમજે છે કે દરરૂ પ્રમાણે રોગીએ દુગ્ધ ખાવાં સારાં નથી જતાં રોગીના સંતોષને ખાતર કહે છે કે જે દુગ્ધ ખાવાં હોય તે ‘ મોસળી ખાતી ’ આ દેશણે વેદનો અભિપ્રાય મોસળી ખવાડવામાં તાત્પર્ય નથી પણ બીજાં દુગ્ધ ન ખાવા દેવાં એમાં જ એનું તાત્પર્ય છે.

‘ **પંચ પચ્ચનસ્વા મધ્યા:** ’ આ ઉદાહરણ પણ પરિસંખ્યા-વિધિનું ગણાય છે. આમાં પણ ઇતર પ્રાણીઓને ન ખાવામાં તાત્પર્ય છે, પંચનખના વિધાનમાં નહિ.

આ પ્રકારનાં ઘણાં ઉદાહરણાં પરિસંખ્યાના હોય છે તેનું જ્ઞાન વેદના અર્થ જાણવાની ઇચ્છા કરનારાએ મેળવવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

ઉત્તર પક્ષનું બીજું સૂત્ર.

અર્થવાદો વા ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) અને (અર્થવાદઃ) વિધેયના સ્તાવક અર્થવાદો પણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—ઉરુપ્રથા ઉરુપ્રથસ્વ આ વિધિવાક્ય છે અને પુનોઢાશં પ્રથયતિ આ પ્રથમવાક્ય જ્ઞાત જે પ્રથન છે તેની સ્તુતિ કરવા માટે બીજું વાક્ય અર્થવાદ તરીકે વપરાયું છે. અર્થવાદથી સ્તુતિની પ્રતીતિ થાય છે અને સ્તુતિનું પ્રયોજન અનુષ્ઠાતાને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાનું હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ત્રીજું સૂત્ર.

અવિરુદ્ધં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(પરમ્) પરંતુ (અવિરુદ્ધમ્) વિરુદ્ધક્રમનો પાઠ કરવો એ તો અર્થ સ્મરણ કરવા માટે અવિરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ:—ક્રમપાઠનિયમાપૂર્વકરૂપનાત્ જૈમિનિ સૂત્રજ્ઞિતિ. , ક્રમથી પાઠ કરવામાં અપૂર્વની કલ્પના છે. અર્થસ્મરણ તો બંને રીતે થઈ શકે છે. વાક્યના નિયમને લીધે મંત્રો અનર્થક થતા નથી. ભાષામાં પણ વાક્યનો નિયમ હોય છે. જેમકે પિતાપુત્રો, દમ્પ્તાદિ. છતાં પણ એ અર્થવાણાં જ વાક્યો છે. નિરૂક્તમાં પણ પ્રયોગના નિયમને લીધે મંત્રોને અનર્થક માનનારાઓને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. **યથો પત્તન્નિયતવાચોયુક્તયો નિયતાનુપૂર્વ્યા ભવન્તીતિ લૌકિકેશ્વપિ ઇતદ્ યથેન્દ્રાગ્ની પિતાપુત્રાવિતિ ॥ ૪૪ ॥**

૬૯ ઉત્તરપક્ષનું ચોથું સૂત્ર. આમાં બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥ માં સૂત્રનો ઉત્તર છે.

સમ્પ્રેષે કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(સમ્પ્રેષે) આજ્ઞાકથનમાં (કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ) કાર્ત્ત્વસંબંધી દ્વયણ આપવું તે (સંસ્કારત્વાત્) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રદ્વારા આગ્નીધ્રો આજ્ઞાકથન કરવામાં આગ્નીધ્રને સંસ્કાર આપવાનો હેતુ છે. પ્રીક્ષણદ્વારા જેમ વ્રીહિનો સંસ્કાર થાય છે તેમ મંત્રદ્વારા સંપ્રેષ કરવાથી આગ્નીધ્ર નામક હોતાનો સંસ્કાર થાય છે. ગુરુ શિષ્યને અને તેના ગોત્રને જાણે છે છતાં પણ શિષ્યમાં સંસ્કાર ના પડવા માટે શિષ્યે ગુરુને અભિવાદન કરતી વખતે દરેકજા હું અમુક ગોત્રનો અને મારું અમુક નામ છે એમ કહેવું પડે છે. **અમુકગોત્રોત્પન્નોડમુકનામાહં ભવન્તમભિવાદ્યે એમ કહેવું પડે છે** શિષ્ટ ચારથી બાળક આદિમાં સંસ્કાર અને સંબંધના ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણકારને પણ સંપ્રેષ કરવાથી મંત્રોનું અનર્થક્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

ઉત્તરપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

અભિધાનેઽર્થવાદઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(અભિધાને) અસત્ અર્થના અભિધાનમાં (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ હોય છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ અધિષ્ઠાનવચ્ચનાત ’ અને અલેખનેઽર્થબંધનાત્ એ બંને સૂત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે.

જે મંત્રમાં અપ્રસિદ્ધ અર્થ બતાવ્યો હોય તે અર્થવાદ છે એમ સમજવું. **અત્વારિ શ્ચક્ર વ્રયો અસ્ય પાદાઃ દ્વે રાષે સત્ હસ્તાસઃ ત્રિધા વક્ષો વૃષભો રૌરવીતિ ।** આમાં ગોણુ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને તે ૧૧થી યજ્ઞની સ્તુતિ કરી છે. ચાર શુંગ બતાવ્યાં છે તે ચાર હોત્રના અભિપ્રાયથી, ત્રણ પાદ કહ્યાં છે તે ત્રણ સરનના અભિપ્રાયથી, બે માથાં કહ્યાં છે તે પાત્રી અને યજ્ઞમાનના અભિપ્રાયથી. સાત હાથ કહ્યાં છે તે વેદમાં વપરાતા (૧) ગાયત્રી (૨) ઉજિણુષ્ (૩) અનુષ્ટુપ્ (૪) બ્રહ્મી, (૫) પંક્તિ, (૬) ત્રિષ્ટુપ્ (૭) જગતી એ સાત અભિપ્રાયથી. ત્રણ કેકાણુ બતાવ્યાં છે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય ત્રણ વેદમાં બધાયો છે

એવો છે. માણસમાં એ યજ્ઞી મહાદેવ પ્રવિષ્ટ થયો છે એનો અભિપ્રાય એ છે કે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર માણસમાં જ છે આ પ્રમાણે ગૌણ અર્થનું એ મંત્રમાં પ્રતિપાદન છે. આનો વિરોધ ખુલાસો શાગર ભાષ્યમાં છે માટે ત્યાં જોઈ લેવું. જડ પદાર્થોને સંયોધન કરીને તેને જે કંઈ કહ્યું છે તે પણ યજ્ઞના સાધનોમાં ચેતનાના સાદરૂપને યતાવવા સારું છે અને એ પ્રમાણે ઉપપાદન કરી યજ્ઞની મહત્તા વર્ણવી છે. મારે મંત્રા અનર્થક નથી. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું હકું સત્ર

ગુણાદવિપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થઃ—(ગુણાત્) ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (અવિપ્રતિષેધઃ) અવિપ્રતિષેધ-અવિરુદ્ધ અર્થનું કથન (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—આ સત્રમાં અર્થવિપ્રતિષેધાત્ એ સત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે. અદિતિ ધોરૂપ છે, અંતરિક્ષરૂપ છે વગેરે જે કંઈ કહ્યું છે ગૌણ અર્થના અભિપ્રાયે છે. જેમ ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ આદિ શ્લોકમાં પરમાત્માને માતા, પિતા, અંધુ વગેરે કહેવામાં આવ્યું છે છતાં ગૌણાર્થક હોવાથી વિરોધ નથી તેમ અદિતિઘોઃ આદિ મંત્રમાં પણ વિરોધ નથી. ॥ ૪૭ ॥

ઉત્તરપક્ષનું સાધુ સત્ર.

વિધાવચનમસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થઃ—(વિધાવચનમ્) વિધાનુઅવચન (અસંયોગાત્) સ્વાભાવિક હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—સ્વાધ્યાયનું જેવી રીતે વિધાન કહ્યું છે તેવી રીતે તેના અર્થ જાણવાનું વિધાન નથી કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે અધ્યાયન હમેશાં અર્થવાળું જ હોય છે જે શબ્દ અથવા વાક્યનો અર્થ ન આવડે તેને યાદ રાખવાનો કશો જ અર્થ નથી. યાદ કરવા સાથે અથવા યાદ કરીને તેનો અર્થ જરૂર જાણવો જોઈએ એ તો સર્વત્ર સ્વાભાવિક અર્થ હોય છે. માટે મંત્રા નિર્ણયક નથી. ॥ ૪૮ ॥

ઉત્તરપક્ષનું આઠમું સત્ર

સતઃ પરમવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થઃ—(સતઃ) વિદ્યમાન અર્થનું (પરમ્) માત્ર (અવિજ્ઞાનમ્) જ્ઞાન નથી થતું એ તો પ્રમાદને લીધે.

ભાવાર્થઃ—આ સત્રમાં ‘ અવિજ્ઞેયાત્ ’ એ સત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. અમ્યક્, જ્ઞાત, જર્મરી તુર્મરી વગેરે શબ્દોના અર્થો છે. જે લોકો કહે છે કે એનો કશો અર્થ થતો નથી એ તો એ લોકોનો કેવળ પ્રમાદ છે. નિરુક્ત, વ્યાકરણ વગેરેની સહાયતાથી એનો અર્થ વેદોના ભાષ્યમાં કરેલો છે માટે ત્યાં જોઈ લેવો. આજસ પક્ષપાત ઝાડી દે તો જ મંત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અમ્યક્ શબ્દનો નિરુક્તમાં આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. અમ્યક્-

અમ્યક્તેતિ વા અમ્યક્તેતિ વા જેને જોઈ શકુ ત્રાસી ઉઠે એવી ઋષિ અર્થાત્ રેષણ શક્તિ. જુઓ નિગમકાંડ. સ્તુષ્ઠિ નો અર્થ અંકુશ શાય છે. સ્તુષ્ઠિરઙ્કુશો ભવતિ સરણાત્ જુઓ નિરુકતો નિગમકાંડ. જર્મરી તુર્ફરી દ્વિત્યેવમાદીનિ અશ્વિનો રમિધાનાનિ દ્વિવચનાન્તાનિ લક્ષ્યન્તે જુઓ શાંતર ભાષ્ય. ઝર્મરી અને તુર્ફરી એ અશ્વન દેવોના દ્વિવચનાંત નામો છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે મંત્રોમાં ક્ષાપ્ત પણ પદ કે વાક્ય નિરર્થક નથી. જેઓ અર્થ જાણવા વધારે પ્રયત્ન કરશે અને વધારે જ્ઞાન પેળાવશે તેને તેનો ઉત્તમ અર્થ મળી રહેશે. ॥ ૪૯ ॥

ઉત્તરપક્ષનું નવમું સ્તવ.

ઉક્તશ્ચાનિત્યસંયોગઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અનિત્યસંયોગઃ) અનિત્ય અર્થોનું વર્ણન મંત્રોમાં આવે છે એનું સમાધાન તો (ઉક્તઃ) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ—જન્મ મરણવાળા અર્થોનું વર્ણન મંત્રોમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન અ. ૧. પા. ૧. સ્તવ. ૩૧માં કરી દીધું છે, માટે ત્યાં જ જોઈ લેવું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મંત્રો બધા સાર્થક છે અને યજ્ઞાદિના પ્રયોગ વખતે અર્થને યાદ કરાવી તે ઉપકારક બને છે. ॥ ૫૦ ॥

હવે સિદ્ધાન્તમાં યુક્તિ આપે છે.

લિङ્ગોપદેશશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (લિङ્ગોપદેશઃ) અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ (તદર્થત્વાત્) મંત્રના અર્થજ્ઞાનને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ આગ્નેય્યા આગ્નીધ્ર મુપતિષ્ઠે ’ આ વિધાનમાં ‘ આગ્નેય્યા ’ એ મંત્રમાં અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ છે એનું જ્ઞાન અર્થના જ્ઞાન વગર સંભવી શકે નહિ. અગ્નિઃ દેવતા પ્રતિપાદ્યા અસ્યામ્ ઋચિ ઇતિ આગ્નેયી ઋક્ આવા નહિતપ્રત્યયનો અર્થ છે. આ મંત્રમાં અગ્નિ દેવતાનું પ્રતિપાદન છે એ જ્ઞાન અર્થના જ્ઞાન વગર કદી પણ સંભવી શકે નહિ. માટે મંત્રોના અર્થનું જાણવું આવશ્યક છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાન્તમાં બીજી યુક્તિ આપે છે.

ઊહઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થઃ—(ઊહઃ) ઊહનો નિર્ણય પણ અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થઃ—જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં વચન આદિનો ઊહ કરવા પડે છે. વ્યાકરણ બાણવાના અનેક કારણમાં વેદના મંત્ર સંયંત્રી ઊહનું જ્ઞાન હોવું એ પણ પ્રયોજન છે. મહાભાષ્યકાર શ્રી પતંજલિ મુનિ લખે છે કે—

ઋહઃ સ્વસ્વપિ, ન સર્વૈર્લિઙ્ગૈર્ન ચ સર્વાભિર્વિભક્તિભિર્વેદે મન્ત્રા નિગદિતાઃ । ત
ચાવશ્યં યજ્ઞગતેન પુરુષેણ યથાયથં વિપરિણમયિતવ્યાઃ ॥

અર્થાં લિંગોપા અને અર્થાં વિભક્તિઓપા વેદોમાં મંત્રો કહ્યા નથી અને તેથી યજ્ઞમાં
ઋત્યન્તરે જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં લિંગ અને વચનનો વિપરિણામ કરવા જોઈએ. આ વિપરિણામ
અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ. અમુક રચણે જ્યાં અર્થના આધે જણાય ત્યાં **एनम्** તો
જ્યાંએ **एनान्** એવાં એક વચનનાંથી બહુવચનનો ઓલ કરવા પડે છે પણ તેની સાથે પડેલા
' **मातामन्यतामनुपिता** ' આ કેટલાં **मातरो मन्यन्ताम् अनुपितरः** એવાં ઓલની પ્રાપ્તિ
થાય છે પણ ' **न माता वर्धते न पिता** ' માતા અને પિતા શબ્દને બહુવચનમાં વિપરિણત
કરવા નહિ. આતુ ઓલ નિષેધનુ જ્ઞાન જે મંત્રના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો થઈ શકે નહિ. જે
મંત્રા કેવળ અકૃષ્ટ થઈ હોય તો ઓલની પ્રસક્તિ જ નથી તો **न माता वर्धते** છતાં નિષેધની
જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? માટે મંત્રના જ્ઞાનની જરૂર છે. શબ્દની વૃદ્ધિ એટલે દિવચન અને બહુ-
વચનનો શબ્દ સાથે સંબંધ જોડવા તે. **शब्दवृद्धिर्नाम द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ५२ ॥**

સિદ્ધાંતમા ત્રીજી યુક્તિ આપે છે

विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

પદાર્થઃ—(**च**) અને (**विधिशब्दाः**) વિધિશબ્દો પણ ક્રાઇક કેટલાં મંત્રના અર્થના
સાધક હોય છે.

ભાવાર્થઃ—અગિાહોત્ર પ્રકરણમાં મહોપરથાનમાં લખ્યું છે કેઃ—

अग्ने गृहपते सुगृहपति रहं त्वयेति मंत्रे शतं हिमा इत्यस्ति । तत्र हिमा इत्यस्म
व्याख्यानं शतं हिमा इत्याह शतं हेमन्तान् इन्धिपीयेति वावैतदाहेति ।

જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિ.

આ મંત્રમાં **हिमा** એવું લખ્યું તેનું વ્યાખ્યાન સો હેમન્ત ઋતુ સુધી હું પ્રકાશિત
રહું આવું અર્થવાદમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જે અર્થજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ન હોય તો
મંત્રગત અર્થને અર્થવાદે પ્રકાશિત કરવાની શી જરૂર હતી, **एतद् यजुरिममर्थमाहेति**
यजुरर्थप्रकाशनं व्यर्थमिति भावः આ પણ જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિનું વાક્ય છે. ' પણ ' આ
અર્થને કહું છે આ પ્રમાણે યજુએ અર્થપ્રકાશન કરવું વ્યર્થ થઈ પડે ' જે મંત્રો નિરર્થક
હોય તો. માટે મન્ત્રો સાર્થક છે અને એના અર્થો જરૂર જાણવા જોઈએ. જેને અર્થોનું જ્ઞાન
નથી હોતું તેમની નિન્દા પણ કરી છે. માટે મન્ત્રો અર્થનો પ્રકાશ કરીને જ ઉપયોગી થાય છે,
કેવળ હિચારણુ દારા અદૃશ્યક નથી. ॥ ૫૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्यः द्वितीय पादः

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ પ્રારમ્ભયતે ।

સ્મૃતિપ્રામાણ્ય-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ધર્મસ્ય શબ્દમૂલત્વાત્ અશબ્દમનપેક્ષ્યં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(ધર્મસ્ય) ધર્મનું (શબ્દમૂલત્વાત્) મૂળ શબ્દ એટલે વેદ હોવાથી (અશબ્દમ્) જેને વેદનો આધાર ન હોય એવી આગત ધર્મમાં (અનપેક્ષ્યમ્) અનાદ્ય-ગણીય, અર્થાત્ અગ્રાણ્ય (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થઃ—વિધિ, અર્થવાદ અને મન્ત્રો ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રમાણ છે એનો નિવચ્ય ખીજ પાદમાં કરી દીધો છે. પણ સ્મૃતિ અને શિષ્ટાચારને ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણવાં કે નહિ ? **ગુરુરનુગન્તવ્યઃ, તદ્વાગં સ્થનિતવ્યમ્, પ્રથા પ્રવર્તયિતવ્યા,** ગુરુની આજ્ઞા માનવાં, લોકાના કલ્યાણ માટે તળાવ બાંધાવવાં, દેશને પાણી પીવા હવામાં બંધાવવા વગેરે સ્મૃતિ વાક્યો છે, આને વેદની માફક જ પ્રમાણભૂત માનવાં કે નહિ ? અને તે ધાર્મિક કાર્ય ગણવાં કે નહિ ? આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ધર્મનું મૂળ વેદ છે, માટે જે વેદમાં એનું વિધાન હોય તે તેને માનવાં, જે વેદનો એને આધાર ન મળતો હોય તે ન માનવાં એટલે કે સ્મૃતિ જે વેદમૂલક હોય તે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવી, પણ જે વાત વેદમાં છે, તે જ વાત જે સ્મૃતિમાં કરી હોય તે વેદથી જ તે સમન્વય છે પછી સ્મૃતિને માનવાની જરૂર ક્યાં ઉભી થાય છે ? સ્મૃતિકારો વેદમાંથી અનુભવ કરીને સ્મૃતિઓ લખે છે, વગર અનુભવ સ્મૃતિ ધર્મ શક્તી નથી માટે અનુભવને પ્રમાણ માનવું, સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવાની કરી જરૂર નથી, અર્થાત્ વેદ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, સ્મૃતિઓ નહિ એ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. કેવલપૌરુષવાક્યપ્રતિપાદ્યમ્ અશબ્દમ્ અવેદમૂલમ્ અનપેક્ષ્યમ્ અનાદરણીયં સ્યાત્. ઇતિ જૈમિનિ સૂત્ર ગ્રાનઃ સ્મૃતિવાક્યં ન ધર્મે પ્રમાણમ્, પૌરુષેયવાક્યત્વે સતિ મૂલ પ્રમાણ-રહિતત્વાત્, વિપ્રલમ્બકવાક્યવત્ । ઇતિ જૈમિનીય ન્યાયાભાગ-સ્માતનાં વાક્યો ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતાં નથી. કારણ કે, એના અનાવનારા કેવળ પુરુષો જ હોવાથી તે પ્રમાણ રહિત છે. જેમ ધૂત્ત લોકાનાં વાક્યો મૂળ વગરનાં હોવાથી અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ. આ ન્યાય પણ સ્મૃતિઓને અપ્રમાણિત કરવા વપરાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે ઉત્તરપક્ષ સિદ્ધાંત રૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે.

અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્ પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કર્તૃસામાન્યાત્) સમાન કર્તા હોવાથી (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) હોઇ શકે.

ભાવાર્થઃ—જે વાક્યસંદર્ભને વેદનો આધાર મળતો હોય એવા વાક્યસંદર્ભને (સ્મૃતિને) પ્રમાણ માનવો જોઈએ. સ્મૃતિઓ ઋષિઓએ બનાવી છે અને વેદના સૂક્ષ્મ અર્થને તેમાં વધારે વિસ્તારપૂર્વક સમન્વયો હોય છે. વેદથી સંપૂર્ણ અર્થ ન સમજી શકનારાઓને તથા વેદ ન સમજી શકનારાઓને ધર્મ સમન્વયવો એ હેતુ સ્મૃતિઓમાં સમાયો હોય છે. વૈદિકધર્મનું અનુ-

જ્ઞાન કરનારા ઋષિઓ સ્મૃતિઓના બનાવનાર છે એટલે ધર્મનુષ્ઠાન અને સ્મૃતિ આ બંનેના કર્તાઓ સમાન છે. જે વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તે વૈદિક ધર્મથી વિરુદ્ધ શામાટે લગ્ન કે વળી ઋષિઓ રાગદ્વેષથી રહિત અને જ્ઞાતી હોય છે. કેવળ જન કલ્યાણના ભાવનાથી પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે માટે એમને અસત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કશું જ પ્રયોજન નથી. અહીં શ્રી માધવાચાર્ય (સાયણાચાર્ય) આવા ન્યાય મૂકે છે.

વિમતા સ્મૃતિર્વેદમૂલા, વૈદિકમન્વાદિપ્રણીતસ્મૃતિત્વાત, ઉપનયનાધ્યયનાદિ સ્મૃતિત્વાત ।

વિમત સ્મૃતિ વેદમૂલક છે. કારણ કે, એ વેદ જાણનાર મનુઆદિથી પ્રણીત સ્મૃતિ છે. ઉપનયન અને અધ્યયન સ્મૃતિ પેટે. આ પ્રમાણે મન્વાદિ સ્મૃતિ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે છતાં તેમાં જ્યાં પ્રશ્નિષ્ઠ યાત્રાત જણાતી હોય તેના ત્યાગ કરવા એ વિવેકવાળી બુદ્ધિનું કામ છે. આનાથી મહાર્ષિ જૈમિનિ વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચારને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે. ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ-પ્રામત્ય-અધિકરણ.

વિરોધે ત્વનપેક્ષ્યં સ્યાદસતિ હ્યનુમાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (વિરોધે) શ્રુતિ સાથે સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ત્યારે (અનપેક્ષ્યમ્) સ્મૃતિ અનાદરણીય (સ્યાત્) થઈ જાય છે. (હિ) માટે (અસતિ) વિરોધ ન હોય તો જ (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ પ્રમાણ ગણાય છે.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ અર્થાત્ વેદની સાથે જન સ્મૃતિના વિરોધ હોય એટલે કે શ્રુતિ-વિરુદ્ધ સ્મૃતિ હોય તો તેને માન્ય ગણવી નહિ. જન વિરોધ ન હોય તો જ સ્મૃતિને માન્ય ગણવી. જનવાલ સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધે તુ શ્રુતિરેવ ગરીયતી ।

અવિરાધે સદા કાર્ય સ્માર્ત વૈદિકવત મતા ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જ્યાં વિરોધ પડે ત્યાં શ્રુતિ જ શ્રેષ્ઠ છે. માટે જ્યાં વિરોધ ન હોય ત્યાં જ સ્માર્ત કાર્ય વૈદિક કાર્ય પેટે કરવું. ॥ ૩ ॥

દૃષ્ટમૂલક સ્મૃતિનું અપ્રામાત્ય-અધિકરણ.

હેતુદર્શનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) કારણ કે (હેતુદર્શનાત્) હેતુ જણાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે લોક સર્વ કામને ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે બધાય સ્મૃતિકારો રાગદ્વેષ રહિત હોવા સંભવિત નથી, માટે લોકને લીધે વેદવિરુદ્ધ સ્મૃતિ પણ વિદ્વાન્ના બનાવે છે. આ કારણથી સ્મૃતિની કસોટી વેદ છે, વેદની કસોટીએ ચડતાં જે સ્મૃતિમાં વેદમૂલકતા ન જણાય તે સ્મૃતિને પ્રમાણ માની નહિ. યાગલક્ષેવિધાનની સ્મૃતિ અને મૂર્તિપૂજાના વિધાનની સ્મૃતિઓનું મૂળ વેદમાં નથી માટે એવી સ્મૃતિઓને માન્ય ગણવી નહિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ પ્રાબલ્યનું અધિકરણ.

શિષ્ટાકોપેઽવિરુદ્ધમિતિ ચેત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(શિષ્ટાકોપે) વૈદિક પદાર્થો સાથે વિરોધ ન આવે તો (અવિરુદ્ધમ્) સ્માર્ત પદાર્થનું અનુષ્ઠાન કરવું (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—વૈદિક પદાર્થ સાથે સ્માર્ત પદાર્થનો વિરોધ ન હોય તો સ્માર્ત પદાર્થનું પણ અનુષ્ઠ ન કરવું. આ હેતુએ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે **વેદં કૃત્વા વેદિં કરોતિ.** વેદ કરીને વેદિ કરવી. આ હેતુએ વેદ અને વેદિનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. **વેદો નામ દર્શનમ્ સંમાર્જનસાધનમ્** દર્શનનું અનાવણું જેમની સાફ કરવાનું સાધન, સાવરણી. **વેદિરાહવનીય-ગાર્હપત્યમધ્યવર્તિની ચતુરઙ્ગુલસ્વાતા ભૂમિ.** આહવનીય અને ગાર્હપત્ય વચ્ચે ચાર અંગળા બાદેલી ભૂમિ. વેદ અને વેદિ અનાવતી વખતે જે વચ્ચે છીંક આપી હોય તો આચમન કરવું **શ્રુત આચમન્** આ વાક્ય સ્મૃતિનું છે અને **વેદં કૃત્વા વેદિં કરોતિ** આ વાક્ય વૈદિક છે, આ હેતુએ સ્મૃતિવાક્યનો વૈદિક વાક્ય સાથે વિરોધ નથી વૈદિક વાક્ય ક્રમનું પ્રતિપાદન કરે છે જ્યારે સ્મૃતિ વાક્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. માટે **ક્રમસ્ય પદાર્થ-ધર્મત્વેન આચમનેન પ્રચલેન પદાર્થેન વાધે વાધકાભાવઃ** ક્રમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે અને આચમન એ તો પદાર્થ છે માટે તેનાથી શ્રીત ક્રમનો આધ થતો નથી અર્થાત્ વિરોધ થતો નથી. માટે સ્માર્ત આચમન પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

આના અંગ્રહમાં પૂર્વપક્ષતાદી કહે છે કે—

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ન શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્) શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય પ્રયોગથી પરિમાણનું જ્ઞાન થવાથી, (ન) ઉપર જે આગત કહી છે તે હીક નથી

ભાવાર્થ:—પ્રયોગ વિધિથી એમ જણાય છે કે આ કર્મમાં આટલા પદાર્થો જ કરવા જોઈએ એમાં સંખ્યાનું પરિમાણ સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે જે આચમન કરવામાં આવે તો સંખ્યાનું પરિમાણ=પ્રમાણ સચવાતું નથી માટે સ્માર્ત. આચમનનો આધ થાય છે અર્થાત્ ઉક્ત વૈદિક વાક્ય સાથે સ્માર્ત વાક્યનો વિરોધ હોવાથી સ્માર્ત આચમન ન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા કારણાગ્રહણે પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) અથવા (કારણાગ્રહણે) લોભાદિ કારણો ન હોવાથી (પ્રયુક્તાનિ) અનુષ્ઠિત આચમન આદિ અવિરુદ્ધ (પ્રતીયેરન્) જણાય છે.

ભાવાર્થ:—જે સ્મૃતિ અનાવવામાં કોઇ પણ જાતનો લોભ સ્વાર્થ, અથવા અજ્ઞાન વિદિત ન થતાં હોય એવાં સ્મૃતિ વાક્યો માનવામાં કોઇ પણ જાતનો વિરોધ નથી. છીંક આધા પછી આચમન કરવું આની પાછળ કોઇ પણ જાતનો સ્વાર્થ નથી તેમ તે અજ્ઞાન પણ નથી. એ તો સ્વચ્છતા છે માટે તે કરવું જોઈએ.

આચાન્તેન કર્તવ્યમ્, યજ્ઞોપવીતિના કર્તવ્યમ્.....શૌચં દક્ષિણાચારતા યજ્ઞો-
પવીતિત્વં એવંજાતીયકા અર્થાં વ્યવધાતારો ન ભવન્તિ । સર્વપદાર્થાનાં શેષભૂતત્વાત ।
તસ્માદાચમનાદિનાં પ્રામાણ્યમ્. ઇતિ શાખરભાષ્ય.

શુદ્ધિ અને ઉપવીત આદિ પદાર્થો ક્રમના વ્યવધાયક ગણાતા નથી. કારણ એના પાંચ પદાર્થોના અંગ ગણાય છે. માટે આચમન આદિ પ્રામાણિક છે અને તે કરવાં જોઈએ. આચમન એ પદાર્થ ગણાય છે અને ‘ અમુક કર્યા પછી અમુક કરવું ’ આમાં ક્રમ છે. પાંચ પ્રયોગ છે અને તેનાથી પદાર્થના ધર્મસ્વરૂપ ક્રમના આપ થતો નથી. એ ભાવ આ અધિકરણના છે. ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રદાર્થપ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

તેષ્વદર્શનાદ્ વિરોધસ્ય સમા વિપ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ—(તેષુ) તેઓમાં અર્થાત્ આર્ય અને મ્લેચ્છના પ્રયોગોમાં (વિરોધસ્ય) વિરોધનું (અદર્શનાદ્) દર્શન ન થવાથી (વિપ્રતિપત્તિઃ) વિશિષ્ટ જ્ઞાન (સમા) એક સરખું (સ્યાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યવમયશ્ચરુઃ, વારાહી ઉપાનહૌ, ઘૈતસે કટે પ્રાજાપત્યાન્ સંચિનોતિ આ વૈદિક વાક્યોમાં ‘ યવ ’ ‘ વરાહ ’ અને ‘ વૈતસ ’ શબ્દો આવતાં છે. આર્યો અને આર્યોતર મ્લેચ્છો એ શબ્દોનો જુદા જુદા અર્થોમાં પ્રયોગ કરે છે ‘ યવ ’ ને આર્યોલોકો અણીવાળા ધાન્યમાં એટલે જવમાં પ્રયોગ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો ‘ કાંગ ’ નામના ધાન્યમાં પ્રયોગ કરે છે. ‘ વરાહ ’ નો આર્યલોકો ભુંડ અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો કાષ્ઠ કાળું પંખી એવા અર્થ કરે છે. ‘ વૈતસ ’ નો આર્યલોકો વંજીલ (નેતર) અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો નાંખુ અર્થ કરે છે. યવ આદિ શબ્દોનો અર્થ વ્યવહારથી જાણી શકાય છે. અને આર્ય અને મ્લેચ્છોના વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ એક સરખી જ છે અર્થાત્ કોનો પ્રયોગ સાચો છે અને કોનો પ્રયોગ ખોટો છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી કારણ કે જનને જનના પ્રયોગનું પણ સમાન છે. એટલે પરિણામ એ આવે છે કે કાષ્ઠક વાર ચરુ યવનો જનાવવા તો કાષ્ઠક વાર કાંગનો જનાવવા જોઈએ. જવ અને કાંગનો વિકલ્પ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ભુંડ અને કૃષ્ણ શકુન તથા ‘ નેતર ’ અને ‘ નાંખુ ’ અર્થોમાં પણ સમજવું. આ પ્રમાણે યવ આદિ શબ્દોના વિકલ્પ માનવા એવા પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૮ ॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

શાસ્ત્રસ્થા વા તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવ્રતિ સૂચવે છે. (શાસ્ત્રસ્થા) આવા શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય વેદમાંથી શોધવો (તન્નિમિત્તત્વાત્) વેદ તથા તેને અનુસરનારા શાસ્ત્રો જ એવા પ્રયોગોમાંથી સત્ય અર્થ જાણવાનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રીય ધર્મના જ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધિ જ યલગતી હોય છે. આવે કેકાળે લૌકિક પ્રયોગોને આદર આપવામાં આવતો નથી. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં ‘ યવ ’ શબ્દનો અર્થ

‘ જવ ’ જ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ યવ ’ શબ્દને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. ‘
યજ્ઞાન્યા ઔપધયો મ્હાયન્તે અથૈતે મોદમાના હવોત્તિષ્ઠન્તિ । ન્યારે ખીછ ઔપધિયાં
 મુકાઇ નય છે ત્યારે ‘ યવ ’ ઔપધિ ન્હાઇ હર્ષ પામતી હોય એવી રીતે ઉભી હોય છે
 અર્થાત્ ખીલી રહેલી હોય છે. આ અર્થવાદથી નિર્ણય થાય છે કે યવ એટલે જવ. ‘ વરાહ ’ ના
 સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે. **તસ્માદ્ વરાહં ગાવોડનુધાવન્તિ** વરાહ ને જોઇને
 ગરાદિ પશુઓ તેની પાછળ દોડે છે. જંગલી ભુડની પાછળ ગરાદિ પશુઓ દોડે છે એ પ્રસિદ્ધ
 છે કાળો કાઇ પંખીની પાછળ ગરાદિ પશુઓ દોડનાં નથી. આ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે
 ‘ વરાહ ’ નો અર્થ ‘ ભુડ ’ થાય છે, પંખી નહિ.

વૈતસના સંબંધમાં અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે:— ‘ **અપ્સુ વજ્જુલો જાયતે** ’ વંજુલ
 પાણીમાં ઉગે છે, નેતર પણ પાણીમાં ઉગે છે. ‘ જનંબુડાનું ’ ઝાડ કાંઈ પાણીમાં ઉગતું નથી એ
 તો કાંઈ પર્વત ઉપર અથવા નદીના કાંઠા ઉપર ઉગે છે, માટે આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે
 ‘ વૈતસ ’ એટલે ‘ નેતર ’. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જે પદોનો અર્થ પ્રસિદ્ધ હોય તેને જ સત્ય
 માનવો અને ખીજા પ્રયોગોને ગૌણ માનવા. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય પદાર્થોમાં જ પ્રામાણ્ય છે.
 શાસ્ત્રીય અર્થ કરવામાં મ્લેચ્છાદિના પ્રયોગની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગમાં લેવી નહિ. ॥ ૯ ॥

મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધાર્થપ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

ચોદિતં તુ પ્રતીયેતાવિરોધાત્ પ્રમાણેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(**ચોદિતમ્**) મ્લેચ્છાએ કરેલો વ્યવહાર (**તુ**) પણ (**પ્રમાણેન**) પ્રમાણ
 સાથે (**અવિરોધાત્**) વિરોધ ન હોવાથી (**પ્રતીયેત**) શબ્દોનો અર્થ કરવામાં સ્વીકારવા
 જોઇએ.

ભાવાર્થ:—પિક, નેમ, સત, તામરસ, આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ આર્યોએ કર્યો નથી અને
 મ્લેચ્છાએ એ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે, તો એ શબ્દોના અર્થ કરવામાં મ્લેચ્છ વ્યવહારને
 પ્રમાણભૂત માનવા કે ‘ પિક ’ આદિ શબ્દોના અર્થની નિગમ, વ્યાકરણ અને નિરુક્તનાં
 બળની કલ્પના કરવી જોઇએ ?

આ પ્રકારના સદિહમાં આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ
 મનાય છે, અશિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ મનાતો નથી, માટે ઉપર કહેલા પિક આદિ શબ્દોના
 અર્થની નિર્ણય મ્લેચ્છોના પ્રયોગથી કરવો જોઇએ નહિ પણ વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને નિગમની
 પદ્ધતિએ કરવો જોઇએ.

આ પ્રમાણેના પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન આ પ્રમાણે છે.

મ્લેચ્છોએ જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને તેના પ્રમાણભૂત વૈદિક શાસ્ત્ર સાથે
 વિરોધ ન આવતો હોય તો મ્લેચ્છ પ્રયોગને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવો.

જો મ્લેચ્છોના પ્રયોગથી અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય તો પછી વ્યાકરણ અને નિરુક્તની
 જરૂર શી છે ?

એ શંકાનો ઉત્તર એ છે કે, જે શબ્દોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ મ્લેચ્છોએ પણ આસ અર્થમાં
 કર્યો હોય તેવા શબ્દોના અર્થ નિર્ણય કરવામાં વ્યાકરણ અને નિરુક્તોદિના ઉપયોગ છે.

વળી આર્યોએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય, તથા મ્લેચ્છોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ પણ માન્ય કરવામાં ન આવે અને એવા શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણ અને નિરુક્તાદિની સહાયતાથી કરવામાં આવે તો શબ્દોનો અર્થ અભ્યવરિયત યદ્યન્તય રૂઢિત લીધે શબ્દોનો અર્થ વ્યવસ્થિત યદ્યન્તય છે. જેમ 'યવ' આદિ શબ્દોના અર્થોનો અર્થવાદ સાથે વિરોધ છે તેવા વિરોધ કાદ્ય પણ વેદમંત્ર કે અર્થવાદ સાથે પિદ્ય આદિ શબ્દ પ્રયોગોનો નથી. માટે પિક આદિ શબ્દોના અર્થ મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિથી માન્ય રાખવા જોઈએ. મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિ ઉક્ત શબ્દમાં આ પ્રમાણે છે. પિક=કાયલ. નેમ=અર્ધુ. તામરસ=પદ્મ સત=લાકડાનું ખનાવેલું સો છિદ્રવાળું ગોળા પાત્ર. આને માટે જુઓ શાગર ભાષ્ય. આ પ્રમાણે કાદ્યકે કાદ્યો મ્લેચ્છ પ્રસિદ્ધિને પણ જાને તે અવિરુદ્ધ હોય તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા. ॥ ૧૦ ॥

કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રંથોના અસ્વતઃ પ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પ્રયોગશાસ્ત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(પ્રયોગશાસ્ત્રમ) બૌદ્ધાયન, આપસ્તંબ આદિ સૂત્રગ્રંથો પ્રયોગશાસ્ત્ર છે અર્થાત્ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો છે અને તેને પણ અપૌરુષેય માનવા જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—બૌદ્ધાયનાદિ કલ્પસૂત્રો અપૌરુષેય માનવાં જોઈએ અને એ સૂત્રગ્રંથો સાથે જે બૌદ્ધાયન આદિ નામો જોડાયા છે તે તો કડ આદિ નામ પેઠે પ્રવચનને લીધે છે, અથવા એ સૂત્રોને સ્વતઃ પ્રમાણ માનવાં જોઈએ કારણ કે બૌદ્ધાયન જેવા આચાર્યોના વચનમાં અસત્યતા હોય જ નહિ. આ કારણથી કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ છે અને અપૌરુષેય પણ છે એવું પૂર્વપક્ષકારનું મનન્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત પક્ષ ખતાવે છે.

અસન્નિયમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(અસન્નિયમાત્) પૂર્વ અવિદ્યમાન એવા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ એનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જન્મ મરણવાળા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ કલ્પસૂત્ર ખતાવ્યાં છે, તેના જન્મ પહેલાં એમના સૂત્રો ગ્રંથો મસારમાં હતાં જ નહિ માટે તેને અપૌરુષેય કહી શકાય નહિ. કાદ્યક આદિ વેદ ગ્રંથમાં તો કડ આદિની પહેલાં પણ એ વેદ તો વિદ્યમાન હતા માટે કડ આદિ વેદના પ્રવચન કરતાં હતા અને કલ્પસૂત્રના બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓ તો નિર્માતા હતા. વળી આપસ્તંબ સૂત્રમાં વૈદિક વાક્યો સાથે કાદ્યકે કાદ્યો વિરોધ પણ છે જેમ કે—સર્વાણિ હર્વીષિ પર્યગ્નિ કરોતિ એમ આપસ્તંબ ઋષિ લખે છે જ્યારે વૈદિક વાક્યમાં પુરોહાશં પર્યગ્નિ કરોતિ લખ્યું છે. તથા હવિષ્યોને પાંચેન કરવાં એમ આપસ્તંબ લખે છે. જ્યારે કવળ પુરોહાશને જ પર્યગ્ન કરવાં એમ વૈદિક કહે છે. આ વિરોધને લીધે કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કલ્પસૂત્રગ્રંથો અપૌરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણ નથી ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ અત્રાવે છે.

અવાક્યશેષાચ્છ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (અવાક્યશેષાત્) વાક્યનો શેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ:—વૈદિક વિધિવાક્યોને વિધિરૂપતાવદ્ અર્થવાદ રૂપ એવ વાક્યો હોય છે. ન્યારે સૂત્રક થાના વાક્યોમાં એવાં શેષ વાક્યો હોતાં નથી. જેમકે ક્રત્વિજો વૃણીતે, વૃતા યજન્તિ, દેવયજનમધ્યવસ્યન્તિ ભાષ્ય. એ વાક્યોમાં વિધિ છે એવું સમગ્ર શકાતું નથી, કારણ કે, વર્તમાન કાળનાં પ્રત્યયનો જ નિર્દેશ છે. વળી રતુતિ કરનાર કોઈ વાક્ય શેષ પણ નથી માટે સૂત્રવાક્યોને વેદનુક્ય માની શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

આ પણ ઉત્તરપક્ષનું જ સૂત્ર છે.

સર્વત્ર ચ પ્રયોગાત્ સંનિધાનશાસ્ત્રાચ્છ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (સર્વત્ર) અર્થે કેદાણે (સંનિધિપઠિતશાસ્ત્રાત્) સંનિધિ પઠિત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (પ્રયોગાત્) કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આચાર્ય નું એવું વચન છે કે, સર્વતિથિપુ અમાવાસ્યા અર્થાત્ સર્વ-તિથિઓમાં દર્શયાગની કર્તવ્યતા છે. પણ સન્નિધિપઠિત વૈદિક વચન છે કે પાર્ણમાસ્યાં પાર્ણમાસ્યા યજેત । અમાવાસ્યાયામ્ અમાવાસ્યયા યજેત । અર્થાત્ અમાવાસ્યાને દિવસે જ દર્શયાગ કરવો.

આ શ્રોત વચન સાથે આચાર્યનું વચન વિરુદ્ધતા ધરાવે છે. માટે ઔદ્યાયન આદિ આચાર્યનાં કલ્પસૂત્રો સતત પ્રમાણ નથી, મન્વાદિ સ્મૃતિઓનાં વચનો પણ વેદ સાથે વિરોધ ન ધરાવે તે જ પ્રમાણ ગણુવાં, આદીનાં અપ્રમાણ સમજવાં. આચાર્યો પણ ભુલને પાત્ર બની શકે છે માટે સતત પ્રમાણ તો નિત્ય અત્રાદિ વેદ જ હોઈ શકે, કલ્પાદિ અન્ધા નહિ. ॥ ૧૪ ॥

સામાન્યશ્રુતિકલ્પનાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્ તત્સંયુક્તં પ્રમાણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:— (અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્) અનુમાનની વ્યવસ્થાથી (તત્સંયુક્તમ્) તેનાથી સંયુક્ત (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) સર્થ શકે.

ભાવાર્થ:—યુતિ અને શિષ્ટાચારનું પ્રામાણ્ય તન્મુદ્ભૂત શ્રુતિના અનુમાનથી માનવામાં આવે છે. તો હોલકા-આદિના સંબંધમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે હોલકાદયઃ પ્રાચ્યૈરેવ કર્તવ્યાઃ હોલકા એટલે વસન્ત-ઉત્સવ. (હુતાશનિ) હોલીકા આદિ પ્રાચ્ય લોકોએ ઉજવવા બંધાયા, તો હવે શંકા એ થાય છે ‘ પ્રાચ્ય પુરુષોએ હોલકા-ઉત્સવ કરવો બંધાયે. ’ એવા ભાવની શ્રુતિની કલ્પના કરવી કે ‘ હોલકા-ઉત્સવ કરવો બંધાયે ’ આટલા જ ભાવની શ્રુતિની કલ્પના કરવી. અર્થાત્ પ્રાચ્યાદિ પદ યદિ । હોલકા-ઉત્સવ સમજવો કે કવળ ‘ હોલકા ’ સમજવો ?

આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે પ્રાચ્ય પદ ઘટિત હોવાકા-ઉત્સવ કરેલા એમ માનવું જોઈએ અને શ્રુતિ-અનુમાન પણ એવું જ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા સર્વધર્મઃ સ્યાત્ તન્ન્યાયત્વાદ્ વિધાનસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ— (અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાર્જિત મત્યંતે છે. (સર્વધર્મઃ સ્યાત્) હોવાકા-ઉત્સવ કરેલો માટે સામાન્યવર્તે ગણાયો જોઈએ (વિધાનસ્ય) વિધાન શ્રુતિ (તન્ન્યાય-ત્વાત્) એવા ન્યાયથી જ અનુમાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘ પ્રાચ્ય પૂર્વપક્ષે હોવાકા-ઉત્સવ કરેલા ’ આ પ્રકારની શ્રુતિનું અનુમાન કરવું નહિ પણ, ‘ સર્વ ધર્મો હોવાકા-ઉત્સવ-વસન્ત-ઉત્સવ ઉત્તરવેલા જોઈએ ’ એવા ભાવની શ્રુતિનું અનુમાન કરવું જોઈએ. કારણ કે પ્રાચ્ય (પૂર્વના) પુરુષ, પ્રાંત કહેવા એનો નિર્ણય થઈ શકેલો નથી. પૂર્વ, પશ્ચિમ તેા અમુકની અપેક્ષાએ હોય છે. અર્થાત્ પ્રાચ્ય કાષ્ઠ જનિવાસક શબ્દ નથી. સામાન્યવાચન વિધાન નૂત શબ્દનું જ અનુમાન થઈ શકે. પ્રાચ્યપદ ઘટિતનું અનુમાન કરતા અવ્યવસ્થા શબ્દ પછે ન. જેને આપણે પ્રાચ્ય પુરુષ કદીએ છોડીએ તેને જ કાષ્ઠની અપેક્ષાએ પાત્રતા પાત્ર રૂપ શકાય. તેમા સર્વધર્મતા વિધેર્ન્યાય્યા કુતઃ ? “ પદાર્થઃ કર્તવ્યો દત્તિપ્રમાણમસ્તિ વ્યવસ્થાયાં તુ ન કિંચિત્ પ્રમાણમસ્તિ ” શાખર ભાષ્ય. પદાર્થો કરેલા ઉત્તરવેલા જોઈએ પ્રમાણ છે પણ વ્યવસ્થામાં અર્થાત્ પ્રાચ્યોએ અશ્વત્થ દાક્ષિણ્યનાંએ પદાર્થો-વસ્તુનાં વ્યવસ્થા એવું માનવામા કશું પ્રમાણ નથી. માટે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન કરવું પાત્ર છે. ॥ ૧૬ ॥

આ પાત્ર સિદ્ધાંત સૂત્ર છે.

દર્શનાદ્ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થઃ— (દર્શનાત) અન્યત્ર જોવાથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ— (દર્શનાત) માફ-વ્યવસ્થા પણ થઈ શકતી નથી. જેમ કાષ્ઠ ત્રણ શિખા રખાવે છે, કાષ્ઠ પાંચ શિખા રખાવે છે. તેમ અમુક માણસો જ હોવાકા-આદિ ઉત્સવ ઉત્તરવેલા તેનો ઉત્તર એ છે કે દર્શનાત કર્મ સાથે ગોત્રનો સંબંધ હોય છે. અર્થાત્ અમુક ગોત્રના હોય તેમણે અમુક પક્ષે ગિરિયાઓ રખાવેલી અને મૃગવંશના હોય તેમણે (ઉપનયન વખતે) શિખા ન રખાવેલી. મુળદા મૃગવ. જેમ શબ્દ પ્રાચીન શબ્દ માફક અવ્યવસ્થિત નથી માટે ત્યાં વ્યવસ્થા પતી શકે પણ પ્રાચ્યે. હોલાકા કર્તવ્યો અહીં વસ્થા થઈ શકે નહિ. માટે અહીં તેા સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન પડી શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્ત આપે છે—

લિજ્ઞાભાવાત્ નિત્યસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (નિત્યસ્ય) નિત્યનું (લિજ્ઞાભાવાત્) કાષ્ઠ ચિહ્ન જણાવું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કર્તા-વિશેષનું નિયમ બાંધનાર કાષ્ઠ લિંગ અર્થાત્ ચિહ્ન જણાવું ન હોવાથી પણ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી કે અમુક માણસો જ હોલાકા-ઉત્સવ કરે. માટે ત્યાં તો સામાન્ય શ્રુતિનું અનુમાન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપની નિવૃત્તિ.

આખ્યા હિ દેશસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે પ્રાચ્ય આદિ (આખ્યા) શબ્દ (દેશસંયોગાત્) દેશના સંબંધથી નિષ્પન્ન થયો છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાચ્યત્વ જ્ઞાતિને માનીને તે જ્ઞાતિયુક્ત શ્રુતિની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી, કારણ કે, પ્રાચ્યત્વ જ્ઞાતિ નથી, ‘ પ્રાચ્ય ’ શબ્દ તો કેવળ દેશના સંબંધથી જ વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારું સૂત્ર.

ન સ્યાદ્ દેશાન્તરેષ્વિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(દેશાન્તરે) બીજા દેશમાં જતાં (ન સ્યાત્) પ્રાચ્ય-આદિ વ્યવહાર ન થવો જોઈએ (ઇતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જો કાષ્ઠ શંકા કરે કે જો ‘ પ્રાચ્ય ’ આદિ શબ્દો તો દેશના સંબંધથી બનેલા છે, તો શંકા એ થાય છે કે ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ દેશમાં પ્રાચ્યદેશનો પુરુષ ગયા પછી તે પુરુષને પ્રાચ્ય ન કહેવા જોઈએ, છતાં હોલાકા તો અને પ્રાચ્ય પુરુષ પોતે પણ પોતાને માટે પ્રાચ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, માટે પ્રાચ્ય શબ્દ દેશના સંબંધને લીધે નથી, પણ જ્ઞાતિવાચક છે એવું આક્ષેપ કરનારનું માનવું જણાય છે.

આક્ષેપની નિવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર

સ્યાદ્ યોગાખ્યા હિ માથુરવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે (યોગાખ્યા સ્યાત્) અન્યદેશમાં જવા પછી પણ યોગાખ્યા શબ્દ યોગિકતા રહી શકે છે (માથુરવત્) માથુર આદિ શબ્દ પેદા.

ભાવાર્થ:—જો યૌગિક શબ્દો હોય છે, તેને જૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન કાળનાં સંબંધ હોતો નથી અને યૌગિક શબ્દ વાચ્ય અન્યતો સંબંધ થવાથી તેને માટે નિષ્પન્ન થયેલો યૌગિક દૂર પણ થતો નથી જેમકે માથુર શબ્દ. જે મથુરામાં જન્મ્યો હોય તેને ‘ માથુર ’ કહે છે. એ ‘ માથુર ’ માણસ કાશી, કલકત્તા કે મુંબઈમાં જવાથી ‘ માથુર ’ મરી જતો નથી. તેમ પ્રાચ્ય પુરુષ ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં જવાથી તે પ્રાચ્ય મરી જતો નથી અને જેજ કારણથી એ જ્ઞાતિવાચક શબ્દ પણ બની શકતો નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થને ‘ યતાવયુ’ એટલું યૌગિક શબ્દનું મહત્ત્વ છે મોટે પ્રાચ્યર્જનૈઃ હોલાકા કર્તવ્યા આવી શ્રુતિનું અનુમાન ન કરવું પણ જનૈઃ હોલાકા કર્તવ્યા આવી શ્રુતિનું અનુમાન કરવું. કારણ સમાખ્યા-યૌગિક શબ્દથી કાષ્ઠ વ્યવસ્થા બંધી શકાતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

આક્ષેપ-સૂત્ર.

કર્મધર્મો વા પ્રવણવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) આક્ષેપ સૂત્રક શબ્દ છે. (કર્મધર્મ:) દેશને કર્મનું અંગ માંગ (પ્રવણવત્) ‘ પ્રાચીન પ્રવણ દેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવા ’ એની પેઠે.

ભાવાર્થ:—વૈશ્વદેવ યજ કરવામાં “ પ્રાચીનપ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત ” પૂર્વદિગા તરફ ઢળતા પ્રદેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવા આ વિધાનમાં જેમ દેશને કર્મના અંગ તરીકે જણાવ્યો છે. તેમ ‘ પ્રાચ્ય ’ દેશ કર્મનું અંગ શામાટે ન માનવું. અર્થાત્ પ્રાચ્ય દેશમાં હોલાકા-ઉત્સવ કરતો. આ દેશને દેશને કર્મનું અંગ શામાટે ન સમજવું ? ॥ ૨૨ ॥

આક્ષેપ સમાધાન સૂત્ર.

તુલ્યં તુ કર્તૃધર્મેણ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) શબ્દ આક્ષેપની વ્યાકૃતિ સૂચવે છે. (કર્તૃધર્મેણ) કર્તાના ધર્મસાથે (તુલ્યમ્) સમાનતા છે.

ભાવાર્થ:—જેમ અમુક કર્તા કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી તેમ દેશપણ કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી. જેમ કાઠ કાળા માણસે કાઠ ધાર્મિક કર્મ કયું હોય તો તેથી એ કર્મ કરવાના અધિકારી કાળા માણસે જ હોય છે એવા નિયમ બાંધી શકાતો નથી. કાળા માણસે બંધ્યા કર્મનું અનુક્રાન કયું હોય તો સંધ્યાનું અંગ કાળા માણસ થઈ શકતો નથી તેમ દેશ પણ કર્મનું અંગ થઈ શકતો નથી. તો પછી વૈશ્વદેવ યજમાં ‘ પ્રાચીન પ્રવણ ’ દેશ કર્મનું અંગ કેમ બને છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં તો પ્રાચીન પ્રવણે યજેત એવું પ્રત્યક્ષ વૈદિક વચ્ચે છે. અને અર્ધ હોલાકાદિ પ્રકરણમાં તો કૃતિનું અનુમાન કરવું પડે છે, માટે ત્યાં પુરુષ કે દેશના સંબંધ માની શકાતો નથી. સામાન્ય કૃતિનું જ અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ સર્વજન હોલાકા (વસન્તોત્સવ:) કર્તવ્યા આવી સામાન્ય કૃતિ જ કલ્પવી જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સાધુપદપ્રયુક્તિનું આધકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાચ્છબ્દેષુ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાત) પ્રયોગના નિયમનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોવાથી (જબ્દેષુ) ‘ અમુક જ શબ્દના પ્રયોગ કરવા ’ હત્યાકારક શબ્દોમાં (વ્યવસ્થા) નિયમ (ન સ્યાત્) થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ:—જવાદિ અર્થને માટે ગૌઃ, ગાવી, ગોણી અને ગોપોતલિકા આદિ શબ્દો છે. આ બધામાંથી ગૌરૂપ અર્થને જણાવવા માટે કયા શબ્દનો પ્રયોગ કરવા ? આને માટે આસ કાંઈ નિયમ જણાતો નથી, માટે ગમે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય. ‘ ગોઃ ’ પ્રયોગ સાચો છે અને ‘ ગાવી ’ પ્રયોગ ખોટો છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે, ‘ ગૌઃ ’ પદ સાધુ છે અને

‘ ગાવી ’ પદ અસાધુ છે એનો નિર્ણય કયા શાસ્ત્રે કર્યો છે ? અર્થાત્ કાઠ પણ શાસ્ત્રે શબ્દના સાધુત્વ અને અસાધુત્વ માટે નિયમ ઘડ્યો નથી. જે કાઠ કહે છે વ્યાકરણ શાસ્ત્રે નિયમ બતાવ્યા છે માટે વ્યાકરણ શાસ્ત્રે જેની વ્યુત્પત્તિ બતાવી હોય તે શબ્દ સાધુ ગણાય અને જેની વ્યુત્પત્તિ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ન હોય તે અસાધુ શબ્દ ગણાય અને આધારે અમુક સાધુ પ્રયાગ કહેવાય અને અમુક અસાધુ પ્રયાગ કહેવાય. **ગૌ:** પદ સાધુ છે કારણ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં છે. ગાવી ’, ‘ ગાળી ’ અને ‘ ગાપાન્નિકા ’ અસાધુ પ્રયાગ છે કારણ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં નથી અને તેને લીધે જ ગાવી આદિ શબ્દો અપભ્રંશ કહેવાય છે. તે એના ઉત્તરમાં પૂર્વ પક્ષ તરફના કહેવામાં આવે છે કે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી, કારણ કે વેદનો અને માટે કશા આધાર નથી. જે શાસ્ત્રનું મૂળ વેદમાં હોય તેને જ પ્રમાણ માની શકાય અને જેનું મૂળ વેદમાં ન હોય એ અર્થો જ શાસ્ત્રો છિન્ન મૂળ હોવાથી અસત્ય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દોના સાધુત્વ અને અસાધુત્વનું કાઠ નિર્ણાયક શાસ્ત્ર ન હોવાથી શબ્દોના પ્રયાગમાં કાઠ અવરજા નથી. ચત્તારિ અર્થોને માટે **ગૌ:** અને **ગાવી** આદિ શબ્દો પણ વાપરી શકાય અને અન્ને પ્રયાગોને સત્ય જ માનવા બંદર છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય ભાગિત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(શબ્દે) શબ્દમાં (પ્રયત્નનિષ્પત્તે:) પ્રયત્નથી ઉત્પત્તિ હોવાથી (અપરાધસ્ય) અપરાધનું (ભાગિત્વમ્) ભાગિત્વ અર્થાત્ કર્તૃત્વ શકે છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સ્થાન પ્રયત્નો બરાબર જે શબ્દ માટે ન હોય તે શબ્દોને ખોટા માનવા પડે છે. કાઠ શબ્દ રચનાના દોષને લીધે અને જ શબ્દ પ્રયત્નના દોષને લીધે ખોટા પડે છે. અકા કાને લીધે પણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ બરાબર થઈ શકતું નથી માટે લોકમાં જે બનતી શબ્દો હોય છે તેમાં જે સાધુ શબ્દ હોય તેના જ પ્રયાગ કરવો, અસાધુ શબ્દોના પ્રયાગ કરવો નહિ અને માટે વહિવટાકરો પણ છે જેમાં: **एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ।** આમાં શબ્દનું જ્ઞાન મેળવવા અને સાધુ શબ્દોના પ્રયાગ કરવા કષ્ટું છે અને તે ગુણવત્તવ છે. **तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितव न आप-भाषितव, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ॥** અપશબ્દ મ્લેચ્છ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણોએ મ્લેચ્છ ન બનવું જોઈએ.

એટલે કે અસાધુ શબ્દોના પ્રયાગ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સાધુ અને અસાધુ અર્થાત્ શુદ્ધ અને અપભ્રંશ એવા એ પ્રકારના બેદો શબ્દોમાં છે એમ બતાવે છે. સાધુત્વનો નિશ્ચય કરનાર વ્યાકરણ શાસ્ત્ર જ છે, વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અવૈત્તિક નથી. વ્યાકરણને વલ્લભ આધાર છે. **द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स यद् ब्रह्मविदो परा चैवापरा च । तत्र अपरा क्रवदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो व्याकरणम् निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इति आ-दिषां अपरा विद्यामां वेदनी मादृक् व्याकरणेन पण् अक्षरपाठोऽप्यं બળુાવ્યું છે. તોત્તરીય બ્રાહ્મણમાં પણ વ્યાકરણુ ॥ ઉપદેશના બતાવી છે. ‘ તે દેવા ઇન્દ્રમમ્ભુવન્-ઈમાં નો વાંચં**

નારા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિઓ પણ મનુ આદિ ઋષિ સમાન જ છે, એમનાં શાસ્ત્રો વેદ વિરુદ્ધ હોય જ નહિ, માટે ‘ ગૌ ’ આદિ શબ્દો જ સાધુ શબ્દો છે અને ‘ ગાવી ’ આદિ શબ્દો અસાધુ છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ પણ અતોવ છે.

અન્યાયશ્ચાનેકશબ્દત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (એકશબ્દત્વમ્) એક અર્થને માટે અનેક શબ્દો હોવા (અન્યાય:) અન્યાય છે.

ભાવાર્થ:—એક જ અર્થને માટે અનેક શબ્દો વાપરવા તે અયોગ્ય છે ગૌ: , ગાવી. ગોળી, ગોપોતલિકા આ બધા શબ્દો એક અર્થને માટે ન જ હોય. જે વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે તે એક જ ગૌ: ગાય રૂપ અર્થને માટે ન્યાય્ય છે. ખીચન બધા અપભ્રંશ છે. આમાં શંકા એ થાય છે કે ત્યારે શં હસ્ત: , કર: , પાણિ: આ ત્રણ શબ્દોમાં શં એકનો જ સાધુ માનવા અને ખીચન બે શબ્દોને અપભ્રંશ માનવા ? આનો ઉત્તર એ છે કે, આ ત્રણ શબ્દો તો વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે શિષ્ટ પુરુષોએ એ ત્રણ શબ્દોને એક જ અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યાં છે, માટે આ કેટલાં તો ત્રણ શબ્દો સાધુશબ્દો જ છે. પણ ગા: ને સ્થાને અપભ્રંશ ગાવી આદિ શબ્દોને શિષ્ટ પુરુષોએ વાપર્યા નથી, માટે સાધુ અને અસાધુ બંને મળીને જ એક શબ્દો હોય છે તેજ અનેક શબ્દો એક જ અર્થમાં અન્યાય્ય ગણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

આક્ષેપ-નિગ્રંહિત.

તત્ર તત્ત્વમભિયોગવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તત્ર) સાધુત્વ અને અસાધુત્વની ચિન્તાનિદામાં (તત્ત્વમ્) નિશ્ચય (અભિયોગવિશેષાત્ સ્યાત્) વ્યુત્પત્તિવિશેષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—જેઓ અભિયુક્તો શિષ્ટ વિદ્વાનો હોય છે તેના પ્રયોગથી જ સાધુત્વ અને અસાધુત્વનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. જેઓ શિષ્ટ હોય છે તેઓ પ્રયોગ કરવામાં ભૂલ કરતા નથી. શિષ્ટનું લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેઓ ભૂલ ન કરે. માટે પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિ જેવા શિષ્ટ પુરુષોએ જે શબ્દોને સાધુ તરીકે ઉપદેશ્યા તે જ શબ્દો સાધુ અને ખીચન અસાધુ આજ નિર્ણય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

તદશક્તિશ્ચાનુરૂપત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(તદશક્તિ:) ગૌ: આદિ સાધુ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં દેટલાકને અશક્તિ હોય છે તેથી અપભ્રંશ શબ્દ બની જાય છે છતાં (અનુરૂપત્વાત્) અપભ્રંશ શબ્દથી જ અર્થને બોધ થાય છે તે તો સાધુ શબ્દને અનુરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અપભ્રંશ શબ્દથી પણ અર્થનો બોધ તો થઈ શકે છે પણ તેથી તેમાં શક્તિ

માનવામાં આવતી નથી. સાધુશબ્દનાં કાંઈક વિકૃતિ પામીને અપભ્રંશ શબ્દ બની જાય છે તેથી તેમાં અનુરૂપતા અર્થાત્ સાદૃશ્ય રહે છે એ એ સાદૃશ્યને લીધે અસાધુ શબ્દથી પણ અર્થ બોધ થાય છે. અર્થનો બોધ કરાવતો એજ કંઈ સાધુશબ્દનું લક્ષણ નથી. સાધુશબ્દનું લક્ષણ તો શિષ્ટ-પ્રયુક્તત્વમ્ શિષ્ટપ્રયુક્ત વ ગુણ છે. માટે અપભ્રંશ શબ્દમાં શક્તિ માનવામાં આવતી નથી. ॥૨૮॥

ઉત્તરમાં યુક્તિ બતાવે છે.

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વિભક્તિવ્યત્યયે) વિભક્તિના વ્યત્યયમાં (એકદેશતાત્ મ્યાત) સાધુ શબ્દના એક દેશથી પણ અર્થબોધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—કાંઈકે અશ્મકેભ્ય આગચ્છન્તિ ને બદલે અશ્મકૈરાગચ્છન્તિ એવો પ્રયોગ બુદ્ધિથી કર્યો હોય તો પણ અશ્મક શબ્દના સાદૃશ્યથી સાંભળનારને બોધ થઈ શકે છે. વ્યુત્પન્ન શ્રોતા સમજી શકે છે પ્રયોગનાં બૂનથી પંચમી વિભક્તિને બદલે તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ' ગામી ' આદિ શબ્દોમાં પણ ગૌ: શબ્દનો એક દેશ છે જ તેને લીધે અર્થ બોધ થઈ શકે છે. પણ તેથી ' અશ્મકેભ્ય: ' ના અર્થમાં વપરાયેલો ' અશ્મકૈ: ' પ્રયોગ સાધુ કહેવાય નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે: વ્યાકરણથી શબ્દનું સાધુત્વ ઝાંઝાળી શકાય છે અને વ્યાકરણ વેદમૂલક છે માટે સાધુ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરતાં જાન્યે. આજ કારણથી પતંજલિ મુનિએ વ્યાકરણ બાળ્યા ઉપર ભર મર્યાદા છે કે અષ્ટે મ્લેચ્છ ન બની જઈએ માટે વ્યાકરણ બાળ્યું જોઈએ. (મ્લેચ્છા મા ભૂમેત્યધ્યેયં વ્યાકરણમ્) ॥ ૨૯ ॥

હવે લોક અને વેદમાં શબ્દોના અર્થોનું એક્ય છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

प्रयोग चोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગચોદનાભાવાત) વાક્યના ઉચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રતીતિ ન થવાને લીધે (અવિભાગાત્) શબ્દોના અર્થોનો વિભાગ ન હોવાથી (અર્થૈકત્વમ્) અર્થોની એકતા છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બન્ને સમાવિષ્ટ થાય છે. વૈદિકભાષામાં અને લૌકિક ભાષામાં જે પદો તથા વાક્યો વપરાયો છે તેનો અર્થ જ્યાં લૌકિક સંસ્કૃતભાષામાં થાય છે તેવા જ વૈદિક ભાષામાં પણ થાય છે. આ કારણે પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે વેદમાં પદો લૌકિક ભાષા કરતાં જુદા છે માટે અર્થો પણ જુદા હોવા જોઈએ. લોકભાષામાં ' દેવા: ' પદ લૌકિક ભાષા કરતાં જુદા છે ત્યારે વેદમાં ' દેવાસ: ' પદ વપરાયું છે. એજ પ્રમાણે બીજા પદોમાં પણ સમજ્યું. વપરાય છે ત્યારે વેદમાં ' દેવાસ: ' પદ વપરાયું છે. એજ પ્રમાણે બીજા પદોમાં પણ સમજ્યું. વેદમાં ' કર્ણેભિ: ' પદ વપરાયું છે ત્યારે લૌકિક ભાષામાં ' કર્ણૈ: ' પદ વપરાયું છે. આ પ્રકારે રૂપ વેદમાં ' કર્ણેભિ: ' પદ વપરાયું છે તથા કરતાં વેદમાં જુદોજ અર્થ થતો જોઈએ.

અર્થ પણ વેદમાં જુદી જનતા બતાવ્યા છે. જેમકે:—ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ દેવતા ગાયો ઉચ્ચ આકાશ તરફ મુખવાળી હોય છે. પણ લોકમાં ગાય રૂપ અર્થ તો નાંચે જમીન તરફ મુખવાળી હોય છે આ કારણે લીધે પણ વેદનાં વાક્યોનો અર્થ લોકભાષાને અનુસરી ન થતો જોઈએ કારણે લૌકિક અર્થ અને વૈદિક અર્થ જુદી જનતા હોય છે.

આનું સમાધાન સિદ્ધાંતપક્ષ તરફથી આ પ્રમાણે છે:—' દેવાસ: ' આદિ પ્રયોગો બહુ જ થોડા છે આથી જ્યાં ભાષામાં રૂપ વપરાય છે તેવાં જ વેદમાં પણ રૂપો વપરાયો. ' વિશ્વાનિ

દેવ, સવિતર દુરિતાનિ પરાસુવ આ અર્થાં રૂપ લોકભાષા પ્રમાણે જ છે. રૂપનો કાષ્ઠક કેકાણે ફેરફાર નાંધને જિજ્ઞાસુ અર્થ માની શકાય નહિ.

ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ આ તો કેવળ અર્થવાદ છે અને તેમાં ગાયત્રી સ્તુતિ છે. જે વેદમાં વપરાયેલાં પદોના અર્થ જુદા માનવામાં આવે તો એ શબ્દોનું શક્તિજ્ઞાન ન થવાથી વેદનો અર્થ જ થઈ શકે નહિ, અને તેથી વદમાં અયોધકત્વ આવી જાય.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત છે કે **ય એવ લૌકિકાઃ પદાર્થાઃ ત એવ વૈદિકાઃ** । પદોના અર્થો જેવા લૌકિક છે તેવા જ વૈદિક પણ છે.

લોકાવગતસામર્થ્યઃ શબ્દો વેદેડપિ બોધકઃ

લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં જેણે શબ્દશક્તિનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે વેદનો શબ્દોના અર્થપણુ નળણી શકે છે. માટે લૌકિક પદો અને વૈદિક સમાન પદોનો એક જ અર્થ હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે આકૃતિમાં શક્તિ માનવી એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ

અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થઃ—(અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્) દ્રવ્ય વાચક શબ્દ ન થવાથી.

ભાવાર્થઃ—જે શબ્દને જાતિવાચક માનવામાં આવે તો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે તે દ્રવ્ય-વાચક ન જ બની શકે. જેમાં ક્રિયા અને ગુણ સમવેત હોય તે દ્રવ્ય અર્થ કહેવાય છે, દ્રવ્યવાચક ન ગહેવાથી હોય એ આવે છે કે **एका देया, द्वे देये, षड् देये** એક ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી. આ પ્રયોગો અસંગત થઈ જાય, કારણ કે જોત્વરૂપ જાતિ એક જ હોવાથી તેમાં બે, ચાર, છ વગેરે સંખ્યાનો અન્યથ થઈ શકે નહિ. સંખ્યા એ ગુણ છે, તે જાતિમાં રહી શકે નહિ. આ કારણને લીધે પદ જાતિવાચક નથી પણ વ્યક્તિવાચક છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અન્યદર્શનાત્) અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—પશુત્વ જાતિ એક હોવાથી તેમાં ‘અન્ય પશુત્વ’ એવો પ્રયોગ થઈ શકે નહિ. **यदि पशुरुपाकृतः पलायेत अन्यं पशुमुपाकुर्यात्** । તૈયાર કરેલું પશુ ભાગી જાય તો તેના જેવું બીજું પશુ ઉપયોગમાં લેવું. અહીં જે પશુ શબ્દની શક્તિ પશુત્વરૂપ જાતિમાં હોય તો બીજી પશુત્વ જાતિ ન હોવાથી ‘અન્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ પણ, થયેલો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. માટે ‘પશુ’ શબ્દની શક્તિ વ્યક્તિમાં છે જાતિમાં નહિ. વળી ‘**पशुः पलायेत**’ આ પ્રમાણે લખ્યું છે. જે પશુ શબ્દની શક્તિ પશુત્વમાં હોય તો પશુત્વમાં પલાયન થવું જ અસંભવિત છે. પલાયન તો વ્યક્તિમાં સંભવિત છે, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી યોગ્ય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાર્થ સૂચવે છે (**क्रियार्थत्वात्**) પદની શક્તિ જાતિમાં માનવાથી જ ક્રિયા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—વ્યક્તિમાં શક્તિ માનનારે પણ જાતિનો તે પદથી યોધ થાય છે એમ જરૂર માનવું જોઈએ, નહીં તો ‘**इयेनचित्तं चिन्वीत**’ આ વાક્યમાં રૂપેન પક્ષીના જેવી આહવાનીય

અગ્નિને માટે વેદી બનાવવી. આ કેદાણે શ્વેનનો અર્થ અમુક શ્વેન વ્યક્તિ જ હોવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ મરી ગયા પછી શ્વેનચયન ક્રિયાનો લોપ થવો નંદ્યગ્ને. કારણકે જે વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને એ વાક્ય કહેવાયું હતું તે તો મરી ગયો. તો હવે તેનું સાદર્ય કેવી રીતે બાળી શકાય ? પણ આ કેદાણે જે શ્વેનત્વરૂપ જાતિમાં શ્વેન શબ્દની શક્તિ માની હોય તો જાતિ અમર હોવાથી જાતિસબદ્ધ વ્યક્તિનું સાદર્ય હમેશાં લઇ શકાય અને વૈદિક શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય ક્રિયા પ્રયોગનવાળી થાય. આજ ભાવ કુમારિલ ભટ્ટે પણ કહ્યો છે કે **વિશેષ્યં નામિધા ગચ્છેત્ ક્ષીણ-શક્તિર્વિશેષણે** । જાતિરૂપ વિશેષણમાં ક્ષીણશક્તિ થયેલી અમિધા અર્થાત્ પદ વિશેષ્ય એટલે વ્યક્તિવાચક પદ થઇ શકતું નથી. આ કારણથી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી નંદ્યગ્ને ॥ ૩૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં દૂષણો બતાવે છે.

ન ક્રિયા સ્યાત્ इति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:—(ક્રિયા) ક્રિયા (ન સ્યાત્) થઇ શકે નહિ. (**इति चेत्**) જે એમ કહેવામાં આવે તો તથા (**अर्थान्तरे**) બીજા અર્થમાં (**विधानम्**) વિધાન થાય છે તેથી (**द्रव्यम्**) જાતિ (ન) શક્ય નથી (**इति चेत्**) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—‘ વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ ’ ધાન્યનું પ્રોક્ષણ કરે છે આ પ્રોક્ષણ જાતિનું સભવી શકે નહિ પણ જાતિ-આધાર ધાન્યનું જ પ્રોક્ષણ શકે તથા ‘ એક પશુ ભાગી બન્ય તો અન્ય પશુ લાવવું, આ કેદાણે અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે સફળ થાય ત્યારે વ્યક્તિમાં શક્તિ માનવામાં આવે. એક ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી, દશ ગાય આપવી. અહીં સખ્યાનો સંબંધ પણ વ્યક્તિ સાથે જ સભવી શકે જાતિ સાથે નહિ, દશ ગાય એટલે દશ ગાં વ કહેવાય જ નહિ. જાન પણ ગણરૂપ વ્યક્તિનું થાય છે પણ ગાત્વરૂપ જાતિનું નહિ, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી નંદ્યગ્ને ॥ ૩૪ ॥

હવે ઉપરના સૂત્રમાં કહેલાં દૂષણોનો ઉદ્ધાર કરે છે.

સિદ્ધાંતસૂત્ર

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(તદર્થત્વાત્) વ્યક્તિને માટે હોવાથી (**प्रयोगस्य**) વાક્ય પ્રયોગને (**अविभागः**) બાંધ આવતો નથી.

ભાવાર્થ:—વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં તદ્વાણાથ વ્યક્તિનો બોધ થઇ શકશે, માટે પ્રયોગનો બાંધ માનવાની કશી જરૂર નથી. વ્યક્તિ અનન્ત હોવાથી અનન્ત શક્તિએ માનવી પડે અને તે બધાનો બોધ થતો અસંભવિત હોવાથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. જે અમુક જ વ્યક્તિમાં શક્તિ માનીએ તો બાહ્ય વ્યક્તિગણના બોધ વગર શક્તિ થાય છે એમ માનવું પડે, એ પણ અયોગ્ય છે. જાતિનું જ્ઞાન થાય તો જ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, જે જાતિનું જ્ઞાન ન થાય તો વ્યક્તિનું જ્ઞાન પણ ન થાય. આવા અન્યથ વ્યતિરેકથી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી સમુચિત છે. જાતિનો શબ્દ દ્વારા પ્રથમ બોધ થાય છે માટે જાતિમાં જ શક્તિ માનવી નંદ્યગ્ને. વ્યક્તિ અને આદૃતિના અભેદને લીધે વ્યવહારમાં કયાય પણ દોષ આવતો નથી. લિંગ સખ્યા આદિનો સંબંધ પણ અભેદના વ્યવહારથી થઇ શકશે. આજ કારણથી જાતિમાં જ શબ્દની શક્તિ માનવી, અને જાતિ એજ આદૃતિ છે. ॥ ૩૫ ॥

જાતિ આદૃત શક્તિ-અધિકરણ.

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ પ્રારભ્યતે ।

ઉદ્ગિષ્ઠાદિશબ્દાની યાગનામતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ ઉક્તં સમામ્નાયૈતદર્થ્ય તસ્માત્સર્વં તદર્થં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમામ્નાયૈતદર્થ્યમ્) વેદ વિધિ અને રતુતિના અનુષ્ઠય અર્થતો પ્રકાશ કરવા માટે ઈ એ (ઉક્તમ્) વાત કહી દીધી છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વમ્) અર્થાં વૈદિક પદો (તદર્થમ્) વિધ્યાદિમાંના કાંઈ પણ અર્થને માટે (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—વેદમાં કાંઈ પણ પદ નિર્ણયક નથી. કાંઈ વિષયર્થક હશે તો કાંઈ રતુત્યર્થક હશે. આવી પૂર્વપક્ષ તરફથી એ શંકા કરવામાં આવે છે કે—

ઉદ્ગિષ્ઠા યજેત । બલભિદા યજેત । અભિજિતા યજેત । વિશ્વજિતા યજેત ।

આ વૈદિક વિધિઓમાં ઉદ્ગિષ્ઠ, બલભિદ, અભિજિત અને વિશ્વજિત શબ્દો તૃતીયાંત વિકલ્પિતવાળા હોવાથી તેનાથી કાંઈ ગુણનું વિધાન થાય છે માટે ઉપરની વિધિઓ ગુણ વિધિઓ છે. જો એને ગુણવિધિ માનવામાં ન આવે તો ઉદ્ગિષ્ઠ આદિ પદો નિર્ણયક થઈ જાય. જેમ દધ્ના જુહોતિ આદી દધિ શબ્દ તૃતીયાંત વિકલ્પિતમાં છે તેથી તે દહીરૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. દહીંથી યાગ કરવા. તેજ પ્રમાણે ઉદ્ગિષ્ઠ આદિ દ્રવ્યોથી યાગ કરવા એવા અર્થ ઉપરનાં વાક્યાનો હોવા જોઈએ. આ કારણથી ઉદ્ગિષ્ઠા યજેત એ ગુણવિધિ વૈદિક વાક્ય છે. ॥ ૧ ॥

[સહ્યાંત સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા નામધેયં સ્યાત્ યદુત્પત્તાવપૂર્વમવિધાયકત્વાત્ ॥૨॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (નામધેયમ્) નામ (સ્યાત્) છે. (યદુત્પતૌ) જે શબ્દનો પ્રથમ અવગ્નમાં (અપૂર્વમ્) કાંઈપણ અર્થાન્તરમાં રૂપત્વ જ્ઞાન ન હોય તો તે ક્રમેનું જ નામ લાયક છે. (અવિધાયકત્વાત્) વિધિ તરફ તેનો સંભવ નથી.

ભાવાર્થઃ—જેમ દધિ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ઉદ્ગિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. દહીં જેમ એક દ્રવ્ય છે તેમ ઉદ્ગિષ્ઠ નામનું દ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી કરીને ઉદ્ગિષ્ઠા યજેત આ વાક્ય ગુણનું વિધાન કરવું નથી અને તેથી તે ગુણ-વિધિ વાક્ય પણ નથી. પણ ઉદ્ગિષ્ઠ એ યાગનું જ નામ છે એમ માનવું જોઈએ.

ઉદ્ગિષ્ઠતે પશુફલમનેન યાગન ઇતિ નિરુક્ત્યા નામત્વમ્ ઉદ્ગિષ્ઠપદસ્ય ઉપપચ્યતે । જે યાગથી પશુરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે યાગનું નામ ઉદ્ગિષ્ઠ યાગ. આ પ્રમાણે ઉદ્ગિષ્ઠ, બલભિદ, અભિજિત અને વિશ્વજિત આ પદો જુદાજુદા યાગનાં નામો છે. એ પદો કાંઈ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનાં વાચક નથી તેથી તે ગુણ-વિધિ થઈ શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

હવે 'ચિત્રા' આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણ.

યસ્મિન્ ગુણોપદેશઃ પ્રધાનતોઽભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(યસ્મિન્) જ વાક્યમાં (ગુણોપદેશઃ) અનેક ગુણોનો ઉપદેશ હોય છે તે ગુણવિધિ હોતા નથી (પ્રધાનતઃ) ધાતુના અર્થ સાથે તેના (અભિસમ્બન્ધઃ) નામધેયત્વપથી સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ:—“ ચિત્રયા યજેત પશુકામઃ ” આ વૈદિક વાક્યમાં જે “ ચિત્રા ” શબ્દ છે તે ‘ ઉદ્ધિદ્ ’ ની પેઠે યોગિક નથી. “ ચિત્રા ” શબ્દ તો ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વનું કથન કરે છે એટલે તે રૂઢ છે માટે તે ‘ ઉદ્ધિદ્ ’ શબ્દની પેઠે નામધેય તરીકે ગણાતો નથી. પણ પશુની અંદર ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વ રૂપ ગુણોનું વિધાન છે. એટલે અનેક રંગવાળું સ્ત્રીભૂતિનું પશુ એવો અર્થ થાય અને એ પશુદ્વયરૂપ ગુણનું વિધાન થવાથી ઉપરનું વાક્ય ગુણવિધિ છે એમ જણાય છે. આવું પૂર્વપક્ષ તરફથી કથન થાય છે. આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વ આ બંને ગુણનું વિધાન કરવા જતાં વાક્યમાં ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એક વાક્યને બદલે બે વાક્ય કરવાં જોઈએ. કારણ કે:—

પ્રાપ્તે કર્મણિ નાનેકો વિધાતું શક્યતે ગુણઃ ।

અપ્રાપ્તે તુ વિધીયન્તે બહવોઽપ્યેકયન્તતઃ ॥

પ્રાપ્ત કર્મમાં અનેક ગુણ એક માથે વિહિત થઈ શકે નહિ, જો કર્મ અપ્રાપ્ત હોય તો અનેક ગુણોનું વિધાન થઈ શકે. ‘ અગ્નિષોમીયં પશુમાલભેત ’ આનાથી પશુરૂપ કર્મની તો પ્રાપ્તિ થઈ ચુકી છે. આ કારણે લીધે ચિત્રા શબ્દ યાગની સાથે સમાનાધિકરણ હોવાથી ચિત્રા શબ્દ યાગનું જ નામ બને છે. ‘ ચિત્રાનામક યાગથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવી ’ એવો એનો અર્થ થાય છે. યાગની અંદર ચિત્રતા જુદી જુદી જાતનાં હવિદ્રવ્યને લીધે હોય છે. **દધિ, મધુ, ઘૃતમૂ આપઃ, ધાનાઃ તણ્ડુલાઃ** આ બધાનો જે યાગમાં સંબંધ હોય તે “ ચિત્રા યાગ ” કહેવાય છે. આવું નામ રાખવાથી બીજાં નામવાળા યાગોથી આ યાગ જુદો પડે છે. માટે ચિત્રા એ યાગનું જ નામ છે.

આજ પ્રમાણે “ બહિષ્પવમાન ” “ આજ્ય ” “ પૃથ ” આ શબ્દો સ્તોત્રવિષ્ણનાં નામ છે એને માટે આ પ્રમાણે વૈદિક વાક્યો છે “ **ત્રિવૃદ્બહિષ્પવમાનમ્** ” “ **પચ્ચદશાનિ આજ્યાનિ** ” “ **સસદશાનિ પૃથાનિ** ” આનો વિશેષ અર્થ ળોમનિન્યાયમાલામાં જોઈ લેવો. પવમાનાર્થમન્ત્રકત્વાત્ બહિઃસંસ્વન્ધાઃ બહિષ્પવમાનમ્ । આજિગમનાદ્ આજ્યાનિ । **પૃથૈઃ સ્તુવતે** । ઇતિ શાખરભાષ્ય. સભામંડપની બહાર પવમાનને માટે જે સ્તોત્ર ગવાય છે તે બોદિષ્પવમાન સ્તોત્ર. આગ્નિ=એટલે યુદ્ધ. યુદ્ધમાં જતી વખતે જે સ્તોત્ર બોલાય તે આજ્ય-સ્તોત્ર-લડાઈમાં ગયા પછી પાછળથી જે સ્તોત્ર બોલાય છે તે પૃથ સ્તોત્ર. આ માત્ર સામાન્ય અર્થ છે. આનો વિશેષ-ભાવ આકારત્રયોમાં જોઈ લેવો. ॥ ૩ ॥

હવે ‘ અગ્નિહોત્ર ’ આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણ.

(તત્પ્રખ્યન્યાય)

તત્પ્રખ્યં ચાન્યશાસ્ત્રમ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(**ચ**) અને (તત્પ્રખ્યમ્) અગ્નિહોત્ર ગુણને પ્રાપ્ત કરાવનાર (અન્યશાસ્ત્રમ્) બીજું શાસ્ત્ર છે, માટે ‘ અગ્નિહોત્ર ’ એ યાગનું નામ છે.

ભાવાર્થ:—“ અગ્નિહોત્રં જુહોતિ ” આ રૂઢાણે અગ્નિદેવતારૂપ ગુણનું વિધાન છે. આવું પૂર્વપક્ષનું કથન છે. ઉત્તરપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે ‘ અગ્નિદેવતા ’ તો અગ્નિજ્યોતિ જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહેતિ સાયં જુહોતિ આ મંત્રથી અગ્નિદેવતા તો પ્રાપ્ત જ છે, માટે ‘ અગ્નિહોત્ર ’ શબ્દ ગુણવિધાયક નથી પણ સાંજે કરવામાં આવતા યાગનું નામ છે. તેમજ **સૂર્યો જ્યોતિ જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સ્વાહા** આ મંત્રથી સૂર્યદેવતા યાગ જે સવારે કરવામાં આવે છે તનું નામ પણ ‘ અગ્નિહોત્ર ’ છે.

આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ~~અગ્નિ~~ સિતગુણપ્રાપ્તિશાસ્ત્રમન્યસ્ય
યતસ્તિવહ । તસ્માન્ તત્પ્રાપ્તિર્ન્યથામિતિ નામત્વામિષ્યતમ ॥ વિધાન કરવાને ઇચ્છા-
યેલા ગુણને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ કૃષ્ણે જીભું શાસ્ત્ર છે માટે અગ્નિહોત્ર શબ્દમાંથી અગ્નિ-
દેવતારૂપ ગુણવિધાન કરવું વ્યર્થ પડે છે તેથી ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ સાધ્યપ્રાતઃકાળ કરવામાં
આવતા યાગનું નામ છે. ॥ ૪ ॥

હવે શ્યેન-આદિ શબ્દોનું યાગનામત્વ છે, એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

(આને તદ્વ્યપદેશ ન્યાય પણ કહે છે.)

તદ્-વ્યપદેશં ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્-વ્યપદેશમ્) શ્યેન આદિ શબ્દોથી વ્યપદેશ થતો
હોવાથી, તે યાગનું જ નામધેય છે.

ભાવાર્થ:—‘શ્યેનેન અભિચરન્ યજેત’ આ વાક્યમાં જે શ્યેન શબ્દ છે, તેનો
વાચ્ય ગુણ તરીકે છે કે શ્યેન શબ્દ આત્ર યાગનું જ નામ છે. આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ
કહેવા ઇચ્છે છે કે, શ્યેન શબ્દ પાક્ષવિશેષમાં રૂઢ છે માટે તે ગુણવિધિ છે. આના ઉત્તરમાં
સિદ્ધાંતીનું એવું કથન છે કે શ્યેનનિષ્ઠ ગુણનું સાદૃશ્ય જે યાગમાં હોય છે તે યાગનું નામ શ્યેનયાગ
કહેવાય છે. જેમ શ્યેન કોષ્ટ પખી અથવા પદાર્થને ઝડપથી પકડી લે છે તેવી રીતે આ કર્મ દ્વેષ
કરનાર શત્રુને પકડીને નાશ કરે છે. જે શ્યેન ગુણનું વિધાન હોય તો શ્યેનનિષ્ઠ ગુણનું સાદૃશ્ય
શામાં માનવું. પોતાનું સાદૃશ્ય પોતામાં માની શકાય નહિ. માટે ‘શ્યેન’ એ ગૌણવ્રત્તિથી
યાગનું નામ છે. આજ પ્રમાણે ‘સંદેશેન અભિચરન્ યજેત’ આ વાક્યમાં રહેલો ‘સંદેશ’
શબ્દ પણ યાગનું જ નામ છે. “ગવામ્ અભિચરન્ યજેત” આ વાક્યમાં ‘ગા’ શબ્દ પણ
યાગવાચક છે. જેમ ગાય રક્ષણ કરે છે તેમ ગોનામક યજ્ઞ પણ રક્ષણ કરે છે. ॥ ૫ ॥

હવે વાજપેય-આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ. નામધેયે ગુણશ્રુતેઃ સ્યાદ્ વિધાનમિતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(નામધેયે) નામધેયપણાથી સંભાવિત કરવામાં આવેલો વાજપેય શબ્દ
(ગુણશ્રુતેઃ) નો અર્થ દ્રવ્યવિશેષ હોવાથી ગુણનું શ્રવણ છે. તેથી (વિધાનમ્) ગુણનું
વિધાન (સ્યાત્) થાય (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—“વાજ” એટલે અગ્નિ. તેનું પેય એટલે દ્રવીભૂત રસ. આ વ્યુત્પત્તિથી
‘વાજપેય’ શબ્દનો અર્થ “યવાગૂ” (ગાય) રૂપ અર્થ થાય છે. દ્રવ્ય હોવાથી તે ગુણ છે
અને તેનું વિધાન યાગમાં છે. અર્થાત્ “વાજપેય પદાર્થથી યાગ કરવો.” આ પ્રમાણે “વાજ-
પેયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત” આ વાક્યમાં વાજપેય દ્રવ્યનું વિધાન હોવાથી તે ગુણવિધિ
છે. ‘વાજપેય’ કોષ્ટ યાગવિશેષનું નામ નથી. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષવાદીનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યત્વાત્ ક્રિયયોર્ન ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ન) ‘વાજપેય’ ગુણવિધાન નથી (ક્રિયયોઃ) દર્શપૂર્ણમાસ અને
વાજપેયની ઇતિકર્તવ્યતા (તુલ્યત્વાત્) એક સરખી થઈ જતી હોવાથી.

ભાવાર્થ—વાજપેય શબ્દ ગુણભૂત દ્રવ્યવાચક હોય અને તેનું વિધાન યાગમાં હોય તે વાજપેયની ક્રિયા અને દર્શપૂર્ણમાસની ક્રિયા એક સંખી જ થઈ જાય. જો બન્ને ક્રિયાઓને તુલ્ય માનવામાં આવે તો ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ રૂપ ધર્મને લીધે દર્શપૂર્ણમાસ કરતાં વાજપેય યાગ જે બુદ્ધિ પડે છે, તે બની શકે નહિ. અર્થાત્ વાજપેયમાં ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ ધર્મો છે અને દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં એ ધર્મો નથી. **સમદશદીક્ષો વાજપેયઃ સમદશોપસત્કો વાજપેયઃ** ઇતિ શાંખ્યભાષ્ય. જો દર્શપૂર્ણમાસ અને વાજપેય સમાન ક્રિયાવાળા માનવામાં આવે તો ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ નું શ્રવણ ન થતું જોઈએ, માટે ‘વાજપેય’ શબ્દ ગુણનું વિધાન નથી કરતો પણ યાગવિષયનું એ નામ છે. ‘દીક્ષા’ અને ઉપસત્ સે મને લગતા ધર્મ છે. **સમદશોપસત્કો વાજપેય** ઇતિ ભૌમિકધર્મશ્રવણવિરોધાત્ । તસ્માદ્ ગુણવિધિર્ન । ઇતિ જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિઃ **ઉપસત્** ના સંબંધમાં શ્રી આર્યમુનિજી લખે છે કે:—

દીક્ષાદિન કે અનન્તર સોમાભિષવ દિનસે પૂર્વ પૂર્વ જો હોમ કિયે જાતે હૈં

उनका नाम उपसत् है ॥ ७ ॥

સિદ્ધાંતવાદી બીજાં હેતુ આપે છે.

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

(**एकशब्दे**) એક વાર ઉચ્ચારિત ધાત્વર્થમાં એક સાથે કર્મત્વ અને કરણત્વ સંબંધ કરવાં જતાં (**परार्थवत्**) પર=બીજાં જે “યવાગૂ” રૂપ અર્થના વિધાન પેડે.

ભાવાર્થ:—‘યવાગૂ’ રૂપ અર્થમાં વિધેયત્વ અને અનુવાદત્વ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો એકી સાથે માનવા પડે, કારણ કે ધાત્વર્થમાં અનુવાદનો સંભવ નથી. એ વિરુદ્ધ ધર્મ એક કાલાવચ્છેદને એક અર્થમાં માની શકાય નહિ. આ કારણને લીધે “વાજપેય” ને ગુણ તરીકે માની શકાય નહિ પણ તે યાગ વિષયનું નામ છે એમ જ માનવું જોઈએ.

कस्यचित् समीपे पाठाभावेन धात्वर्थानुवादामभवात् यथा स्वार्थविधानवान् यागः तथा परस्य गुणस्य विध्यर्थमनुवाद्यमपीति विरुद्धयोर्विधेयत्वानुवाद्यत्वयोः एकस्मिन् काले समावेशोपत्तिरिति भावः धीत जैमिनिसूत्र वृत्तिः—

યાગનો ફક્ત એક દ્રવ્યની સાથે એકી વખતે સંબંધ બાંધતાં તેમાં કર્મત્વ અને કરણત્વ રૂપ વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ વખતમાં સંભવી શકે નહિ માટે **यज्** ધાતુની આવૃત્તિ કરવી પડે, અને તેમ કરતાં વાક્યનો ભેદ થાય છે. **द्रव्येण यागं कुर्यात्** આ એક વાક્ય અને **यागेन फलं कुर्यात्** આ બીજું વાક્ય. આ કારણથી ‘વાજપેય’ શબ્દ ગુણ-વિધાયક નથી પણ અગ્નિ-હોત્ર-આદિ શબ્દની પેઠે યાગનું જ નામ છે. ॥ ૮ ॥

હવે ‘આગ્નેય’ આદિ શબ્દોની અનામતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

‘આગ્નેય’ શબ્દ કાદ કર્મનું નામ નથી પણ એ ગુણવિધાયક છે એ આ સૂત્રનો ભાવ છે.

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद् विधानार्थे न

चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

પદાર્થ:—(**तु**) “ **तु** ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ કરે છે (**तद्गुणाः**) કર્મ અને

ગુણનું (વિધીયેરન્) વિધાન થઈ શકે (વિધાનાર્થે) વિધીયમાન યાગ રૂપ અર્થમાં (અવિભાગાત્) વિભાગ ન હોવાથી. ક્રિયાનું જ વિધાન થાય અથવા ગુણાનું જ વિધાન થાય એવા ક્ષેત્ર નિયમ નથી. (ચેત્) એ (અન્યેન) બીજા કાષ્ટ વાક્યથી (ન શિષ્ટાઃ) ગુણો વિદિત ન હોય તો.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં આવું સંભળાય છે કે, “યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો ભવતિ” આ કૌશ્ઠિય અગ્નયે હોત્રમ્ ‘અગ્નિહોત્ર’ આવી વ્યુત્પત્તિ કરી અગ્નિનિર્મિત દ્વારા “અગ્નિહોત્ર” એ કર્મનામધેય છે, એવા નિર્ણય કર્યો છે, તેમ અહીં પણ ‘આગ્નેય’ શબ્દ પણ ‘અગ્નિ નિર્મિત’ દ્વારા કર્મનામધેય તરીકે માનવા જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતવાદી તરફથી આ પ્રમાણે બુલાસો છે કે, જે ‘આગ્નેય’ શબ્દને કર્મનું નામ માનવામાં આવે તો દેવતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. ‘અગ્નિહોત્ર’ માં તો અગ્નિદ્યૌતિજ્યૌતિરગ્નિઃ સ્વોદિતિ સાયં જુહોતિ આ વચનાન્તરથી અર્થાત્ બીજા મંત્રથી અગ્નિનું વિધાન થઈ ગયું છે, તેથી મંત્રવર્ણિ-અગ્નિરૂપ દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે માટે ‘અગ્નિહોત્ર’ ને કર્મનું નામ માનવામાં ક્ષેત્ર વાંધો નથી, પણ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ દત્ત્યાદિ કાષ્ટ બીજા મંત્રથી અગ્નિરૂપ દેવતા લખ્ય નથી માટે અહીં તો અગ્નિરૂપ દેવતાનું વિધાન કરવું જ જોઈએ. આગ્નેય શબ્દ દેવતાનું વિધાન કરી શકે છે, કારણ કે “અગ્નિદેવતા અસ્ય” આવા અર્થમાં તદ્દિતપ્રત્યયની ઉત્પત્તિ છે. દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેનું વિધાન કરવા જતાં અહીં વાક્ય ભેદ થઈ જશે એવી પણ શંકા લાવવી નહિ. કારણ કે કર્મ કાષ્ટ બીજા મંત્રથી વિદિત ન હોવાથી ગુણરૂપ વિશિષ્ટ કર્મનું એક જ વાક્યથી વિધાન થઈ શકે છે. માટે આગ્નેય શબ્દ યાગ-વિશેષનું નામ નથી પણ તે શબ્દથી દેવતારૂપ ગુણનું વિધાન છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગ્નેય શબ્દ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૮ ॥

હવે બર્હિસ-આદિ શબ્દોની જાતિવાચકતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

‘બર્હિસ’, અને ‘આજ્ય’ આદિ શબ્દો જાતિવાચક છે. સંસ્કૃત દર્ભ તથા સંસ્કૃત ધીનાજ વાચક નથી. એ આ સૂત્રના ભાવ છે.

બર્હિરાજ્યયોરસંસ્કારે શબ્દલાભાદતચ્છબ્દઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ—(અસંસ્કારે) સંસ્કાર ન થયો હોય તો પણ (બર્હિરાજ્યયોઃ) બર્હિસ્ અને આજ્ય શબ્દોના (શબ્દલાભાત) પ્રયોગ થવાથી (અતચ્છબ્દઃ) એ શબ્દો સંસ્કારવાચક નથી.

ભાવાર્થઃ—“બર્હિર્દુનાતિ” “આજ્યં ચિલાપયતિ” “પુરોહાશં પર્યગ્નિ કરોતિ” આ વાક્યોમાં જે બર્હિસ્ આદિ શબ્દો છે તેને સંસ્કાર વાચક માનવા કે જાતિવાચક ? જે કર્મને મન્ત્ર દ્વારા સંસ્કૃત કર્યા હોય તેનું નામ ‘બર્હિસ્’ રાખવું, એજ સંસ્કાર વાચક શબ્દ. આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ કહે છે કે, બર્હિસ અને આજ્ય એ શબ્દો મન્ત્રથી સંસ્કૃત થયેલા દર્ભ અને ધીના વાચક જ છે. યુષ અને આહવનીય શબ્દો જેમ સંસ્કારવાચક છે અર્થાત્ બીલા-માત્રો યુષ તથા અગ્નિમાત્રને આહવનીય તરીકે કહેવા ત નથી માટે તે સંસ્કાર વાચક છે. જાતિવાચક નથી.

આ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં સિદ્ધાંતવાદીનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ‘બર્હિસ્’ અને ‘આજ્ય’ આ બન્ને શબ્દો સંસ્કારવાચક નથી પણ જાતિવાચક છે. જ્યાં જ્યાં લોકમાં અથવા વેદમાં બર્હિસ્ અને આજ્ય શબ્દોના પ્રયોગ થયો છે ત્યાં ત્યાં જાતિ જ પ્રતીત થાય છે. જે દર્ભનો

મંત્રથી સંસ્કાર ન કર્યો હોય તેને પણ ‘ અર્દિસ્ ’ કહેવાય છે અને જે ધીનો સંસ્કાર ન કર્યો હોય તેને પણ ‘ આજ્ય ’ કહેવામાં આવે છે, જેમકે **વાર્હિરાદાય ગાવો ગતાઃ** ગાયો દર્શને લઈ ગઈ. “ **ક્રવ્યમ્ આજ્યમ્** ” ધી વેચવાનું છે. આ ટૂંકાણે સંસ્કૃત અર્દિસ્ તથા સંસ્કૃત ધીનો અભિપ્રાયજ નથી. આ કારણથી અર્દિસ્, આજ્ય આદિ શબ્દો જ્ઞાતિ-વાચક છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ‘ પ્રોક્ષણી ’ આદિ શબ્દોની યોગિકતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રોક્ષણીષ્વર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(પ્રોક્ષણીષુ) પ્રોક્ષણી આદિ શબ્દો (અર્થસંયોગાત્) ધાતુ અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રતીત થતો હોવાથી તે યોગિક શબ્દ છે.

ભાવાર્થઃ—‘ પ્રોક્ષણી ’ એટલે સેચનનું સાધન. આ શબ્દ કેવળ મંત્ર સંસ્કૃત જળનો વાચક નથી કારણ કે **પ્રોક્ષણીભિરુદ્દેજિતાઃ સ્વઃ** અહીં અસંસ્કૃત જળમાં ‘ પ્રોક્ષણી ’ નો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી. તથા જ્ઞાતિવાચક પણ પ્રોક્ષણી શબ્દ નથી, કારણ જળ-અર્થમાં ‘ પ્રોક્ષણી ’ શબ્દ સર્વસામાન્ય થયો નથી. અર્થાત્ આશ્રયક પુરુષોએ જળ-રૂપ અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. આ કારણથી સેચનરૂપ અર્થના સાધનમાં એટલે સામાન્ય દ્રવ્ય અર્થમાં વપર,યેલો છે, માટે ‘ પ્રોક્ષણી ’ શબ્દ યોગિક છે. **પ્રોક્ષ્યતે અનયા સા પ્રોક્ષણી** આવો યોગિક અર્થ એ શબ્દમાંથી નીકળે છે. પ્રોક્ષણનું સાધન જે જળ તેનું નામ પ્રોક્ષણી. “ **પ્રોક્ષણી રાસાદય** ” દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જે આ વાક્યનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં યોગિકતાના અભિપ્રાયે જ એ શબ્દ વાપર્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે “ નિર્મન્ય ” શબ્દની યોગિકતાનું અધિકરણ ખતાવે છે.

તથા નિર્મન્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(તથા) તેથી રીતે (નિર્મન્યે) નિર્મન્ય શબ્દમાં પણ સમજવું.

ભાવાર્થઃ—જેમ પ્રોક્ષણી શબ્દ યોગિક છે તથા નિર્મન્ય શબ્દ પણ યોગિક છે. “ **નિર્મન્યેનેષ્ટકાઃ પચન્તિ** ” આવું વાક્ય અગ્નિચયન પ્રકરણમાં છે. અહીં ‘ નિર્મન્ય ’ શબ્દની સ્વાર્થમાં કેવી વૃત્તિ છે ? આમાં એક પક્ષ રૂઢિવાદીનો છે બીજો પક્ષ યોગિકવાદીનો છે.

જે અરણીના ઘસવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘ નિર્મન્ય ’ અગ્નિ કહેવાય છે. લૌકિક મન્યન અને લાંબા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું વારણ કરવા માટે યોગરૂઢિનું આશ્રયણ કરવું એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું જણાય છે, અમન્યાધાન વખતે નિર્મન્ય કરીને ગાર્દપત્યમાં જે અગ્નિ સદૈવ પ્રદીપ રાખ્યો હોય છે તે ચિરમથિત અગ્નિ અર્થાત્ સાંખ્યા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ કહેવાય છે. તરત જ લૌકિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું નામ આ ટૂંકાણે “ નિર્મન્ય ” અગ્નિ છે, તેનાથી ઇષ્ટકા (ઇંટો) પકાવવી. જુનું અને તાજું ધી નવનીત (માખણ) માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં જે તાજું ધી હોય છે તેને જ નવનીત ધી કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે તાત્કાલિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને જ નિર્મન્ય અગ્નિ કહેવાય છે. એટલે ‘ નિર્મન્ય ’ શબ્દ યોગરૂઢ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે વૈશ્વદેવ-આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ. **વૈશ્વદેવે વિકલ્પ ઇતિ ચેત્ ॥ ૧૩ ॥**

દ્રવ્યરૂપ ગુણો વિધીયમાન છે તેનો (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (હતિ ચેત્) ને એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—આતુર્ભાસ્ય યાગનાં ચાર પ્રકરણ છે. (૧) વૈશ્વદેવ, (૨) વરુણ-પ્રધાસ (૩) સાક્રમેધ (૪) શુનાસીરીય. તેમાં પ્રથમ પર્વમાં આઠ યાગો છે. (૧) આગ્નેય અષ્ટાકપાલ, (૨) સૌમ્ય ચરુ (૩) સાવિત્ર દ્વાદશકપાલ (૪) સારસ્વત ચરુ (૫) પૌષ્ણ ચરુ (૬) મારુત સપ્તકપાલ (૭) વૈશ્વદેવી આમિક્ષા (૮) હાવાપૃથિત્ય એકકપાલ. આ આઠ યાગોની નજીકમાં જ “વૈશ્વ-દેવેન યજેત” આવું વિધાન છે. અહીં આગ્નેયાદીન યાગાન યજેત આવું અનુવાદ કરી ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દની દેવતા રૂપ ગુણનું વિધાન થાય છે. ને કે **વૈશ્વદેવ્યામ્ આમિક્ષાયામ્** માં ‘વૈશ્વદેવા’ દેવતા પ્રાપ્ત છે, છતાં બીજા સાત યાગોમાં તો ‘વૈશ્વદેવા’ દેવતા પ્રાપ્ત નથી ને કે ત્યાં પણ આગ્નેયાદિ શબ્દો તદ્દિતવૃત્તિ અગ્નિઆદિ દેવતાના વિધાયક છે જ તો પણ બીજો ઉપાય ન હોવાથી અગ્નિ-આદિ દેવા સાથે ‘વૈશ્વદેવા’ તો વિકલ્પ માનવા જોઈએ. ને ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દ કેવળ યાગનું નામ માનવામાં આવે તો તેમાં દેવતા અને દ્રવ્યનું વિધાન ન હોવાથી યાગનું સ્વરૂપ જ બની શકતું નથી. દેવતા અને દ્રવ્ય એ યાગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આ કારણને લીધે ને ‘વૈશ્વદેવ’ કેવળ યાગવિશેષનું નામ માનવામાં આવે તો વિધિ અનર્થક થઈ જાય છે, માટે ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દ ગુણવિધાયક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

[સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વા પ્રકરણાત્ પ્રત્યક્ષવિધાનાન્ન ન હિ

પ્રકરણં દ્રવ્યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રકરણાત્) યજ્ઞવાન્ વાક્યના સમીપ પાઠથી, (પ્રત્યક્ષવિધાનાત્ ચ) અને ઉત્પત્તિવિધિથી અગ્નિઆદિ દેવતા શ્રુત હોવાથી (ન) તેનો બાધ થઈ શકતો નથી. (પ્રકરણમ્) તથા સમીપપાઠ માત્ર (દ્રવ્યસ્ય) ઉત્પત્તિ શિષ્ટ દ્રવ્યનો (ન હિ) બાધક થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞવાન્ વાક્યો પાસે અર્થાત્ આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ દત્ત્યાદિ વાક્યો પાસે ‘વૈશ્વદેવેન યજેત’ વાક્યનો પાઠ હોવાથી ‘અગ્નિ’ આદિ દેવતાનો બાધ થઈ શકતો નથી તથા ઉત્પત્તિ યાગથી વિદ્ધિત જે પુરોહશ દ્રવ્ય છે તેનો પણ બાધ થઈ શકતો નથી. આ તરફથી **વૈશ્વદેવ** શબ્દ દેવતા-વિધાયક તથા દ્રવ્ય-વિધાયક થઈ શકતો નથી પણ એ શબ્દ કેવળ યાગવિશેષનું નામ જ થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા આઠ ય યાગોનું નામ ‘વૈશ્વદેવ’ છે.

આલોપ નિરાકરણ સૂત્ર.

મિથશ્ચાનર્થસમ્બન્ધઃ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (મિથઃ) યાગોની આદૃત્ત કરીને પણ અરસપરસ (અનર્થ-સમ્બન્ધઃ) અર્થનો સંબંધ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—આઠ ય યાગોનો અનુવાદ કરી અને પછી તેને ઉદ્દેશી આવૃત્તિ પામેલા યાગોમાં વૈશ્વદેવની ગુણવિધિ થાય તો શી હરકત છે ? એટલે કે, પ્રથમ યાગ વિધાનમાં અગ્નિ આદિ દેવતા માનવા અને બીજી વખત આવૃત્ત થયેલા યાગોમાં ‘વૈશ્વદેવ’ દેવતા માનવામાં આવે તો શો વાધો ? આ પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે ‘વૈશ્વદેવ’ યાગની આવૃત્તિ કર્યા વગર યાગ અને દેવતાઓમાં ઉદ્દેશ્ય-વિધેય ભાવનો સંબંધ કરી શકાય નહિ. ॥ ૧૫ ॥

ત્યારે યાગની આયુત્તિ કરે. એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પરાર્થત્વાદ્ ગુણાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાનામ્) ગુણાનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી

ભાવાર્થ:—દેવતા આદિ ગુણા અપ્રધાન હોય છે અને યાગ ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. અપ્રધાનનો ખાતર પ્રધાનભૂત યાગની આયુત્તિ સંભવી શકે નહિ, એટલે કે 'વિશ્વદેવ' દેવતારૂપ ગુણને ખાતર યાગની આયુત્તિ થઈ શકે નહિ. આ કારણને લીધે 'વૈશ્વદેવ' પદ ગુણવિધાયક નથી પણ નામવિધાયક છે. અને તે ઉપર કહેલા આઠ યાગોનું નામ વૈશ્વદેવ છે. અને એ રીતે નામધેય માનવામાં દ્રવ્ય અને દેવતાના પણ ઉપરની યુક્તિથી અભાવ ન હોવાથી 'વૈશ્વદેવ' નામધેય યાગ વ્યર્થ પણ નથી. કારણ કે તે યાગમાં અગ્નિ આદિ દેવતા અને દ્રવ્ય વિહિત છે જ અને એનો જ વ્યવહાર 'વૈશ્વદેવ' નામથી થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે વૈશ્વાનરમાં અષ્ટત્વાદિની અર્થવાદતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. પૂર્વવન્તોઽવિધાનાર્થાસ્તત્સામર્થ્યં સમામ્નાયે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(પૂર્વવન્ત:) અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિવાક્યથી પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે (અવિધાનાર્થા:) વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યગત ગુણા વિધિને માટે નથી (સમામ્નાયે) અષ્ટાકપાલ નવકપાલ આદિ વાક્યમાં (તત્સામર્થ્યમ્) વિધિનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ:—'વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેન્ પુત્રે જાતે' કાન્ધેષ્ટિ કાંડમાં આ વાક્ય છે. એનો અર્થ એ છે કે ન્યારે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આર કપાલમાં (માટીના પાત્રમાં) સંસ્કૃત કરેલા અર્થાત વિધિપ્રમાણે બનાવવામાં આવેલા પુરોડાશનું નિર્વાપ-(પ્રદાન) કરવા. આની સાથે બીજાં પણ વાક્યો છે.

યદષ્ટાકપાલો ભવતિ ગાયત્રી એવ એનું પુનાતિ । યત્રવ કપાલસ્ત્રિવૃતૈવાસ્મિન્સ્ટેજો દધાતિ । યદ્ દશકપાલો વિરાજૈવાસ્મિન્નન્નાયં દધાતિ । યદેકાદશકપાલો જગત્યૈવાસ્મિન્ પશૂન્ દધાતિ । આનો અર્થ એ છે કે જે આઠ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે ગાયત્રીથી પુત્રને પવિત્ર કરે છે. જે નવકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે પવમાન રતોત્રદ્વારા પુત્રમાં તેજ મૂકે છે. જે દશકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે વિરાજ્યો એને અન્નાદિ યુક્ત કરે છે. અને જે અગ્યાર કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે જગતીદ્વારા એને પશુ સંપન્ન બનાવે છે. યસ્મિન્ જાતે પતામિષ્ટિ નિર્વપતિ પૂત એવ સ તેજસ્વી અન્નાદ ઇન્દ્રિયાવી પશુમાન્ ભવતિ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી જે ઇષ્ટિ કરે છે તેનો પુત્ર તેજસ્વી, અન્નાદ, બળવાન્ ઇન્દ્રિયાળો અને પશુવાળો થાય છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે અહીં જે અષ્ટાકપાલ આદિ શબ્દો છે તે ગુણના વિધાયક છે કે અર્થવાદરૂપ છે. આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષનું એવું કથન છે કે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં અગ્નિ-આદિ ગુણા પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં રહેલા ગુણા વિધિરૂપે હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વિધિ તે આપ્રાપ્તની જ હોઈ શકે. અષ્ટાકપાલ આદિ વાક્યમાં જ વિધિનું સામર્થ્ય ગણી શકાય કારણ કે ત્યાં પ્રથમપ્રાપ્ત ન હતા. આ કારણને લીધે એ અષ્ટાકપાલ આદિ અહીં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિમાં ગુણ-વિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર. ગુણસ્ય તુ વિધાનાર્થેऽતદ્ગુણાઃ પ્રયોગે સ્યુરનર્થકા
ન હિ તં પ્રત્યર્થવત્તાઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(ગુણસ્ય) અષ્ટાકપાલાદિરૂપ ગુણનું (વિધાનાર્થે) વિધાનાર્થત્વ હોવાથી (અતદ્ગુણાઃ) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ પ્રત્યે તે ગુણો નથી કારણ કે ત્યાં દ્વાદશકપાલ હોવાથી તેનો અવરોધ થાય છે. બીજા યાગોનું તો વિધાન કરી શકે એમ નથી, માટે (પ્રયોગે) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિમાં તે (અનર્થકાઃ સ્યુઃ) નિર્રથક પડે છે તેને લીધે (તં પ્રતિ) વૈશ્વાનર યાગ પ્રત્યે (અર્થવત્તા ન અસ્તિ) તેની અર્થવત્તા નથી.

ભાવાર્થઃ—અષ્ટાકપાલાદિ સંસ્કૃત પુરોડાશ ‘વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્’ એ વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિમાં ગુણરૂપ બની શકતા નથી, કારણ કે તે કર્મમાં તો દ્વાદશકપાલ સંસ્કૃત પુરોડાશ ગુણરૂપે છે. આ કારણથી અષ્ટાકપાલઆદિ સંસ્કૃત પુરોડાશો નિર્રથક પડવાથી દ્વાદશકપાલના સ્તાવક રૂપે હોય તે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિમાં અર્થવાદરૂપે એ વાક્યો છે. અષ્ટાકપાલાદિ બીજા યાગોનું વિધાન કરી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાભાસ સૂત્ર.

તચ્છેષો નોપપચ્ચતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(તચ્છેષઃ) દ્વાદશકપાલ વિધિનો શેષ (ન ઉપપચ્ચતે) સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ—દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આ વિધિનાં શેષરૂપ પણ અષ્ટાકપાલ-આદિ બની શકતાં નથી અર્થાત્ વિધિનાં સ્તાવક અર્થવાદો પણ થઈ શકતા નથી. ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

અવિભાગાદ્ વિધાનાર્થે સ્તુત્યર્થેનોપપચ્ચેરન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(અવિભાગાત્) વિભક્ત ન હોવાથી (વિધાનાર્થે) વિધાનરૂપ અર્થમાં (સ્તુત્યર્થત્વેન) દ્વાદશકપાલના સ્તુતિરૂપે (ઉપપચ્ચેરન્) સિદ્ધ થઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—દ્વાદશકપાલમાં અષ્ટકપાલત્વ નિયમથી જ અન્તર્ગત હોવાથી એટલે કે પારરૂપ સંખ્યામાં આડથી અગ્યારથી સુધીની સંખ્યા અનિસક્ત હોવાથી દ્વાદશકપાલ સંસ્કૃત પુરોડાશનાં સ્તુતિરૂપે એ વાક્યો સિદ્ધ થઈ શકે છે. પારરૂપ અવયવીના આઠ, નવ, દશ અને અગ્યાર અવયવો છે. એટલે અવયવો દ્વારા અવયવીની સ્તુતિ છે એમ માનવામાં કરી શકત નથી. માટે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિ પ્રત્યે અષ્ટાકપાલ આદિ અર્થવાદો છે. ॥ ૨૦ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર.

કારણં સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ—(કારણમ્) શ્રીયમાણ પૂતત્વાદિનું કારણ (સ્યાત્) થઈ શકે (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો.

ભાવાર્થઃ—‘ ગાયત્રી एव एनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति ’ આ વાક્યમાં પવિત્રતા રૂપ ફળ સ્પષ્ટ રીતે શ્રુત થાય છે તો એ પવિત્રતાનું કારણ અષ્ટાકપાલ આદિ ગુણો માનવામાં આવે તો શો વાંધો ? જો એ પ્રમાણે કારણ માનવામાં આવે તો ગુણુવિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આ શંકાના સમાધાન રૂપે આ સૂત્ર છે.

આનર્થકયાદકારણં કર્તુર્હિ कारणानि गुणार्थे विधीयन्ते ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(અકારણમ્) અષ્ટાકપાલાદિ પવિત્રતાદિનું કારણ નથી (આનર્થકયાત્) માટે એ નિર્રર્થક પદ્ધતિ હોવાથી (ગુણાર્થે) સ્તુતિને માટે (વિધીયન્તે) તાત્પર્યના વિષય માનવામાં આવે છે (હિ) કારણ કે (કર્તુઃ) કર્તાને (કારણાનિ) ગુણના કૃણમણે છે.

ભાવાર્થ:—પવિત્રતાદિનું કારણ પણ અષ્ટાકપાલાદિ નથી, કારણ કે એમ માનવાથી વાક્યભેદ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારનો પણ ભંગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણબળ્ય કૃણાનો સંબંધ પણ યાગના કર્તા સાથે હોય છે જ્યારે અહીં પવિત્રતા કૃણાનો નયબંધ ઉત્પન્ન થતો નથી. આથી સંશયની સાથે કે અને તે યાગનો કર્તા નથી. આ કારણને લીધે પવિત્રતાદિ કૃણાના કારણ અષ્ટકપાલ આદિ નથી. આથી માનવું પડે છે કે અષ્ટકપાલાદિ વાક્યો વેદવાનરી હૃદિના અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે યજમાનપદની પ્રસ્તરોદિરતુત્યર્થતાનું અધિકરણ.

तत्सिद्धिः ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(તત્સિદ્ધિઃ) ‘ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ’ પ્રસ્તરદ્વારા યજમાનના કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ગૌણ વૃત્તિથી વપરાયેલા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શું છે ? એનું પ્રકારણ અહીંથી શરૂ થાય છે. ‘ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ’ આ દેકાણે યજમાનનું નામ પ્રસ્તર છે કે પ્રસ્તરનું નામ યજમાન છે ? એ સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાની છે. ‘ પ્રસ્તર ’ એટલે પ્રથમ કાપેલી દહની મુઠિ. આ દહની મુઠિથી યજમાનનું કાર્ય થાય છે. પરિધિ ઉપર દહની પરિધાન કરવું પડે છે. આ ‘ પરિધાન ’ યજમાનનું કાર્ય છે પણ દહની વડે તે થતું હોય તો પ્રસ્તર રૂપ અર્થને ગૌણ વૃત્તિથી યજમાન કહેવામાં આવ્યા છે એટલે કે યજમાન શબ્દદ્વારા ‘ પ્રસ્તર ’ ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ એ અર્થવાદ વાક્ય છે. યજમાનકાર્યં પરિધિ-પરિધાનં પ્રસ્તરઃ કરોતીતિ તસ્યાદ્ પ્રસ્તરાત્ યજમાનકાર્યસિદ્ધિઃ ઇતિ જેમાંનાન્યથ વૃત્તિ. ॥ ૨૩ ॥

આગ્નેય આદિ શબ્દો બ્રાહ્મણ આદિની સ્તુતિ માટે જ છે એ અધિકરણ આ સૂત્રનો વિષય છે.

जातिः ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(જાતિઃ) જન્મ પણ ગૌણવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ કરવાનું નિમિત્ત હોય છે.

ભાવાર્થ:—‘ આગ્નેયો વૈ બ્રાહ્મણઃ ’ પેન્દ્રો રાજન્યઃ વદ્યો વૈશ્વદેવઃ’ આ દેકાણે બ્રાહ્મણને આગ્નેય, ક્ષત્રિયને ઐન્દ્ર અને વૈશ્યને વૈશ્વદેવ કહેવામાં આવ્યા છે. આગ્નેય, ઐન્દ્ર અને વૈશ્વદેવ શબ્દો ગૌણવૃત્તિથી બ્રાહ્મણોદાને માટે પ્રયુક્ત છે. આ ગૌણવૃત્તિનું નિમિત્ત અગ્નિ જેમ બધા દેવોમાં મુખ્ય ગણાય છે તેમ બ્રાહ્મણ પણ મનુષ્યોમાં પવિત્રતાદિ ગુણોને લાભને મુખ્ય ગણાય છે. માટે મુખ્ય જન્મ અગ્નિ અને બ્રાહ્મણનો સમાનગુણ છે તેથી બ્રાહ્મણને આગ્નેય અથવા અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિવૈશ્વદેવો યદ્બ્રાહ્મણ ઇતિ બ્રાહ્મણસ્તુતિઃ જે બ્રાહ્મણ છે તે વૈશ્વદેવનો

(સર્વમનુષ્યોમાં) અગતિ છે ક્ષત્રિયમાં અને ઇન્દ્રમાં યજ્ઞના આધિક્યને લઈ ક્ષત્રિયની પ્રથા આ માટે ‘ ઐન્દ્ર ’ અને સર્વને અન્નાદિ પદાર્થ પૂરું પાડનાર હોવાથી વૈશ્યની સ્તુતિને માટે વૈશ્વદેવ શબ્દ વપરાયો છે. આ કારણથી આગ્નેયો વ્રાહ્મણઃ આ વાક્ય આલ્લભ્યની સ્તુતિપરક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૪ ॥

યજ્ઞાદિશબ્દોની યજ્ઞમાનસ્તુતિનું અધિકરણ.

સારૂપ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(સારૂપ્યાત્) સમાનતાને લઈને પણ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને તેનાથી સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—‘ યજ્ઞમાનો યૂપઃ ’ ‘ આદિત્યો યૂપઃ ’ ‘ યજ્ઞમાન યૂપ છે ’ ‘ અત્યાદિ યૂપ છે. ’ આ કેદ્રાણે યૂપને માટે યજ્ઞમાન અને આદિત્ય શબ્દો વપરાયા છે. ઓર્ધ્વત્વરૂપ ગુણ યજ્ઞમાન અને યૂપમાં સમાન છે, તેજસ્વિતારૂપ ગુણ આદિત્યમાં અને યૂપમાં સમાન છે. આવા પ્રયોગથી યૂપની સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે. ત્યારે યૂપને સુદર સુવાળો બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપર ઘી વેપડવામાં આવે છે એટલે તે ચળકાટ મારે છે. આ ચળકાટરૂપ ગુણ અતિત્વમાં અને યૂપમાં સમાન છે. આ કારણને લઈને અર્થાત્ ઓર્ધ્વત્વરૂપ સમાન ગુણથી યૂપને યજ્ઞમાન કહ્યો છે અને ચળકાટરૂપ સમાન ગુણને લઈને યૂપને આદિત્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી યજ્ઞમાનો યૂપઃ અને આદિત્યો યૂપઃ એ સ્નાયક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૫ ॥

અપરવાદિશબ્દોની ગવાદિસ્તુત્યર્થત્વનું અધિકરણ

પ્રશંસા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(પ્રશંસા) ‘ અપશવો વા અન્યે ગો અશ્વેભ્યઃ ’ આ વાક્યમાં ગાય બળદ અને અશ્વથી ભિન્ન પ્રાણીઓ પશુ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ગાય, બળદ અને અશ્વની સ્તુતિ માટે છે.

ભાવાર્થઃ—ઝાંટ, બકરે, ફતરે, ગાય અને અશ્વમાં પશુત્વ એક સરખું હોવા છતાં ગાય અને અશ્વ સિવાય પશુ જ નથી એમ કહેવામાં ઝાંટ, ફતરા અને બકરાની ગવાદિની અપેક્ષા એ નિન્દા જણાય છે અને ગાય તથા અશ્વની સ્તુતિ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ‘ યદ્ અઘ્નમ્ અમોજનં તત્ ’ ‘ યન્મલિનમ્ અવાસસ્તત્ । ’ જેમાં ઘી નથી તે બોજન નથી. ‘ જ્ઞ મેલું છે તે કપડું નથી. આ કેદ્રાણે પણ ઘી વગરના બોજનની નિન્દા તથા ઘી વાળા બોજનની સ્તુતિ જણાય છે. તેમજ મેલા કપડાની નિન્દા અને ઘોષેલા કપડાની સ્તુતિ જણાય છે. આ કારણથી ‘ અપશવો વા અન્યે ગો અશ્વેભ્યઃ ’ આ વાક્ય અર્થવાદ છે. ઉપરના વાક્યમાં ઝાંટ, બકરા અને ફતરા અદિને માટે ‘ અપશુ ’ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોવી તેમાં ગવાદિ પશુઓની પ્રશંસા એજ નિમિત્ત છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગનું કળા પણ પ્રશંસા જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ આલુલ્યથી સૃષ્ટિશબ્દનો વ્યપદેશ છે ’ એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

ભૂમા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ—(ભૂમા) ‘ સૃષ્ટિરુપદધાતિ ’ આ કેદ્રાણે સૃજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગના આલુલ્યથી સૃજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગવાળા અને તે ધાતુનો પ્રયોગ જેમાં ન હોય તે મંત્રો પણ સૃષ્ટિપદ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ:—સૃષ્ટિલિંગક મન્ત્રો અગ્નિચયન પ્રકરણમાં વધારે હોવાથી સૃષ્ટિલિંગક અને અસૃષ્ટિલિંગક બન્ને જાતના મન્ત્રોના સમુદાયને “ સૃષ્ટિ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. “ **બાહુલ્યેન વ્યપદેશા ભવન્તિ** ” જેનો પ્રયોગ વધારે હોય છે તેનાથી તે સમુદાય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. અમુક મન્ત્રોના સમુદાયને ‘ **સૃષ્ટિ** ’ નામ આપવામાં સૂજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગના જુમા અર્થાત્ બાહુલ્યને લીધે છે.

જે જનસમુદાયમાં છત્રીવાળા માણસો વધારે હોય છે તે સમુદાયમાં ઢાઈ છત્રી વગરના માણસો હોય તો પણ આખા સમુદાયને ‘ છત્રીસમુદાય ’ કહેવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે અગ્નિચયન પ્રકરણમાં આવેલા મન્ત્રોને સૃષ્ટિ પ્રયોગના જુમાને લીધે “ સૃષ્ટિ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

જે ધાટકા (ધાટો)નો સૃષ્ટિ મન્ત્રોથી અગ્નિકુંડ રચવામાં ઉપયોગ થયો હોય તે ધાટકા પણ સૃષ્ટિ કહેવાય છે.

સૃષ્ટિ મન્ત્રોના સંખ્યા ચયન સાથે છે. માટે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરીને ધાટકાનું ઉપધાન કરવામાં આવે છે. માટે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરનાર સૃષ્ટિ શબ્દ અર્થવાદ છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ **પ્રાણભૃત્** ’ શબ્દાદિ સ્તુત્યર્થક છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

લિङ्ગસમવાયાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(**લિङ્ગસમવાયાત્**) પ્રાણલિંગક મન્ત્ર પાસે પઠિત બીજા મન્ત્રોનો પણ પ્રાણભૃત્ મન્ત્રોથી વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ:— ‘ **પ્રાણભૃત્ ઉપદધાતિ** ’ આ ટીકાણે માત્ર એક જ મન્ત્રમાં પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. બીજા મન્ત્રોમાં ‘ પ્રાણ ’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી છતાં આખા મન્ત્રસમુદાયને ‘ **પ્રાણભૃત્** ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે. “ **અયં પુરોમુવસ્તસ્ય પ્રાણો મૌવાયનઃ** ” ગૌણવૃત્તિથી આખા મન્ત્ર સમુદાયનું નામ ‘ પ્રાણભૃત્ ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે છ કારણોથી ગૌણ શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવું આ ટીકાણે બતાવવામાં આવ્યું છે. આ છ સૂત્રોને એક શ્લોકમાં સાચણાચાર્યે આ પ્રમાણે બતાવ્યાં છે.

તત્સિદ્ધિજ્ઞાનિસારૂપ્યપ્રશંસાલિङ્ગભૂમાભિઃ

પઢિમઃ સર્વત્ર શબ્દાનાં ગૌણી વૃત્તિઃ પ્રકલ્પિતા ॥

આ સૂત્રમાં ‘ સમવાય ’ શબ્દનો અર્થ ‘ સમીપપાઠા ’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૮ ॥

વાક્યશેષથી સંદિગ્ધ અર્થને નિરૂપણ કરવાનું અધિકરણ.

સંદિગ્ધેષુ વાક્યશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—(**સંદિગ્ધેષુ**) જ્યાં વિષ્યર્થ સંદિગ્ધ હોય ત્યાં (**વાક્યશેષાત્**) વાક્ય-શેષથી નિર્ણય થાય છે.

ભાવાર્થ:—“ **અક્તાઃ શર્કરા ઉપદધ્યાત્** ” ઝીણું ઝીણું કાંકરાને ‘ શર્કરા ’ કહેવામાં આવે છે. શર્કરાને બાજીની પછી તેનું ઉપધાન કરવું એટલે અમુક ટીકાણે તેનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ

કરવો. આ કોષ્ટાણે વિધિનો અર્થ જે શર્કરાને ભીંજવવો છે તે ભીંજવવું કોષ્ટપણ પ્રવાહી પદાર્થથી થઈ શકે છે ઘી, તેલ અથવા ચરબીથી પણ ભીંજવી શકાય છે. તો આ વિધિમાં શર્કરાને શાનાથી ભીંજવવી એ સંદેહ છે, આ સંદેહની નિવૃત્તિ અર્થવાદથી થઈ શકે છે. આ વિધિનો અર્થવાદ તેજો વૈ ધૃતમ્, સ તૈજસમેવાગ્નિ ચિનુતે આ અર્થવાદમાં ઘીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે વિધેય અર્થ ધૃત જ છે. કારણ કે યઃ સ્તુયતે સ વિધીયતે એવા ન્યાય છે. આ ઉપરથી ઘીથી ભીંજવીને શર્કરાનું ઉપધાન કરવું એવો વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થવાદમાં હમેશાં વિધેય અર્થની જ સ્તુતિ હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સામર્થ્યને અનુસરીને જ વ્યવસ્થા કરવી એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અર્થાદ્ વા કલ્પનૈકદેશત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાખ્યાત યત્તાવં છે. (અર્થાત્) વસ્તુવૃત્તિસામર્થ્યથી વિધેય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (કલ્પનૈકદેશત્વાત્) કલ્પના-તર્ક પણ વદનો એક દેશ હોવાથી.

‘ હસ્તેન અવચતિ ’ ‘ સ્ત્રુવેણ અવચતિ ’ ‘ સ્વધિતિના અવચતિ ’ આ વાક્યોમાં હોમવા યોગ્ય દ્રવ્યોનું અવધાન શાથી કરવું તે યત્તાવવામાં આવ્યું છે. અવધાન એટલે હોમવા માટે રાખેલા દ્રવ્યને ભુદ્ પાડવું તે. “ હાથવળી અવધાન કરવું, સ્ત્રુવથી અવધાન કરવું, સ્વધિતિ (યજ્ઞમાં વપરાતું ચપ્પુ જેવું લોહાનું હાથિયાર) થી અવધાન કરવું. ” આમાં શકા એ થાય છે કોષ્ટપણ દ્રવ્યનું અવધાન કરવામાં આ વળે સાધન વાપરવાં કે વિકલ્પથી વાપરવાં ? આનું સમાધાન એમ કરવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યની યોગ્યતાને અનુસરીને અવધાન કરવું. જે કોષ્ટ શિરા જેવું દ્રવ્ય હોય તો હાથથી અવધાન કરવું, ઘી હોય તો સ્ત્રુવથી અવધાન કરવું અને કોષ્ટ અહુજ કહણ પદાર્થ હોય (જમકે ટોપર અથવા કોષ્ટ કહણ કળ) તો સ્વધિતિથી અવધાન કરવું. જે કે આમ કરવાનો કોષ્ટ સ્પષ્ટ વિધિ નથી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. કલ્પના એટલે તર્ક. તર્ક પણ જે યોગ્ય હોય તો તેને માનવામાં કરી હરકત નથી. વેદ અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ તર્ક પણ વદનો એક ભાગ જ ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે:—

આર્ષ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિગોધિના

યસ્તકળાનુસંધત્ત સ ધર્મ વેદ નતરઃ

વેદ અને શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ તર્કથી જે વેદનું અને શાસ્ત્રોનું અનુસંધાન કરી શકે છે તે ધર્મને માણી શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારમ્ભ્યતે ।

તત્ર ચાયં પ્રથમઃ પાદઃ

અપૂર્વરૂપ ધર્મ આખ્યાત પદથી પ્રતિપાદ છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

પહેલા અધ્યાયમાં પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું, વિવિધ અર્થવાદ, મંત્ર અને સ્મૃતિનો પણ નિર્ણય કર્યો છે. ગુણવિધિ અને નામધર્મના પણ નિર્ણય કર્યો છે તથા સંદિગ્ધ અર્થનો વાક્ય-શોધથી નિર્ણય કરવો એ પણ દર્શાવ્યું છે. હવે વિધિવાક્ય રૂપ પ્રમાણમાં કયો અર્થ પ્રધાન અને કયો અર્થ અપ્રધાન છે જેનાથી ધર્મરૂપ અપૂર્વ પ્રતીત થાય તે પ્રમાણ વાક્યમાં મુખ્ય ગણાય છે.

ભાવાર્થઃ કર્મશબ્દાઃ, તેભ્યઃ ક્રિયા પ્રતીયેતૈષ હ્યર્થો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(ભાવાર્થઃ) ભાવના રૂપ અર્થ સિદ્ધિને માટે (કર્મશબ્દાઃ) ધાત્વર્થ-વાચક કર્મશબ્દો અર્થાત ક્રિયાપદો છે અર્થાત ધાત્વર્થો યાગઆદિ ભાવનાને માટે હોય છે. કારણ કે (તેભ્યઃ) ધાત્વર્થોથી જ (ક્રિયા) અપૂર્વનામક ધર્મ (પ્રતીયેત) ગ્રાણી શકાય છે (હિ) માટે (एषः) આ (અર્થઃ) ધાત્વર્થરૂપ અર્થ (વિધીયતે) વિદિત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વિધ્યર્થક પદના ધાત્વર્થો આખ્યાત પ્રત્યય-વાચ્ય ભાવનામાં કરણત્વ રૂપથી અન્યથ પામે છે. યજેત નો અર્થ યાગેન ભાવયેત્ યાગથી ભાવના કરવી એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી ધાત્વર્થ ભાવનારૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે. વિધ્યર્થક ક્રિયાપદોથી ‘ ક્રિયા ’ એટલે અપૂર્વ પ્રતીત થાય છે. અપૂર્વનું જ બીજું નામ ધર્મ છે. વાક્યમાં ધાત્વર્થનું વિધાન થાય છે અને જેનું વિધાન થાય તે જ ધર્મ. અર્થાત અપૂર્વનું સાધન છે. નામના અર્થો ભાવના સાથે સીધી રીતે સંબંધ પામતા નથી. નામાર્થનો સંબંધ ધાત્વર્થ સાથે હોય છે અને ધાત્વર્થનો સંબંધ ભાવના સાથે હોય છે. સોમન યજેત આહીં સોમરૂપ નામાર્થનો સંબંધ યાગરૂપ ધાત્વર્થ સાથે છે અને સોમ વિશિષ્ટ યાગનો સંબંધ ભાવના સાથે છે. જેમ સોમન યાગં કુર્યાત તેજ પ્રમાણે યાગેન ભાવયેત્ એમ કહેવાય છે. ભાવનાના ત્રણ અંશ હોય છે કેન ભાવયેત્ ? કિં ભાવયેત્ ? અને કથં ભાવયેત્ ? આ કારણે ધાતુનો અર્થ જ ભાવનાનું કરણ હોય છે. કિં ભાવયેત્ ? નો જવાબ સર્ગં ભાવયેત્ હોય છે અને કથં ભાવયેત્ ? કેવી રીતે ભાવના કરવી ? એનો જવાબ ‘ અગ્નિનું અન્વાધાન ’ પ્રયાજ અને અવધાન આદિથી ઉપકાર કરી ભાવના કરો, એ હોય છે. નામાર્થ તો ધાત્વર્થના ઉપકારી હોય છે. ક્રિયા વગર દ્રવ્યો રૂપ સાધી શકતાં નથી. જેમકે—પચન ક્રિયા વગર નિષ્ક્રિય રહેલાં કાષ્ઠ અને તપેલી આદિ ભાત બનાવવા શકતાં નથી. આ ઉપરથી સમજાશે કે વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય હોય છે.

‘ યજેત ’ આમાં યજ્ઞ ધાતુ છે અને ત પ્રત્યય છે. ‘ યાગ ’ એ યજ્ઞ ધાતુનો અર્થ છે અને ભાવના ત પ્રત્યયનો અર્થ છે. આનું વિશેષ અપેક્ષીકરણ જેમિનીય ન્યાયમાલા તથા શાબર-ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોમાં છે માટે જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાં જ જાણ લેવું. ॥ ૧ ॥

આક્ષેપ કથન.

સર્વેષાં ભાવાર્થ इति चेत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વેષામ્) ‘અર્થો પદોનો (ભાવઃ) ભાવ (અર્થઃ) અર્થ છે (इति चेत्) એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત ?

ભાવાર્થ:—‘વાતુના’ અર્થ પેઠે ‘સોમ’ આદિ નામના અર્થનો અન્વય પણ સીધો ભાવનામાં જ માનવામાં આવે તો શી હરકત ? અર્થાત્ નામનો અર્થ પણ “ભાવ” માનવામાં આવે તો વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય છે અને નામનો અર્થ મુખ્ય નથી એ સવાલ જ ઉડી જાય.

તસ્માદેતેડપિ માકાઙ્ક્ષત્વાન્ ભાવવચનાઃ । સર્વેભુ ભાવ વચનેષુ નાસ્તિ

વિનિગમતાયાં હેતુઃ, કર્મશબ્દાઃ એવ અપૂર્વમ્ય વિધાયકાઃ ન દ્રવ્ય ગુણશબ્દાઃ । , ઇતિ શાપરભાષ્ય. ઉક્ત વાક્યના ભાવ એ છે કે નામ આદિ સાકાંક્ષ હોવાથી તે પણ ભાવવાચક છે. અર્થો જ પદો ભાવવાચક હોવાથી કર્મશબ્દો જ અપૂર્વનાં વિધાયક છે અને દ્રવ્યગુણ શબ્દો નથી એમાં કોઈપણ ગ્નનની યુક્તિ નથી, માટે અધ્યાય પદોનો અર્થ ‘ભાવ’ માનવામાં આવે તો ?

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલા આક્ષેપની નિવૃત્તિ માટે ‘નામ’ નું લક્ષણ આંધે છે.

યેષામુત્પત્તૌ સ્વે પ્રયોગે રૂપોપલબ્ધિસ્તાનિ નામાનિ,

તસ્માત્ તેભ્યઃ પરાકાઙ્ક્ષા ભૂતત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તૌ) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં (**યેષામ્**) જેઓના અર્થોની (**સ્વે પ્રયોગે**) પ્રયોગના ઉચ્ચારણ વખતે (**રૂપોપલબ્ધિઃ**) સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ હોય છે (**તાનિ નામાનિ**) તે નામ કહેવાય છે (**તસ્માત્**) અને તે કારણને લીધે (**તેભ્યઃ**) નામોના અર્થની ઉત્પત્તિ માટે (**પરાકાઙ્ક્ષા**) ધીમનની આકાંક્ષા (**ન**) હોતી નથી. કારણ કે (**ભૂતત્વાત્**) અર્થની સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ન’ નો અધ્યાહાર કરવા પડે છે અથવા ઉત્તરના સૂત્રમાંથી તેને આ સૂત્રમાં ખેચવા પડે છે અને તેનો સંબંધ ‘પરાકાંક્ષા’ ની પછી જોડવા પડે છે. ‘સોમેન યજેત’ આ ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. જે વિધિવાક્યમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનું વિધાન હોય છે તે ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યમાં સોમરૂપ દ્રવ્યનું વિધાન છે. ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદોનો અર્થ સિદ્ધ હોય તે ન મ કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યના શ્રવણ વખતે ‘સોમ’ રૂપ દ્રવ્ય સિદ્ધ હોય છે માટે સોમની ઉત્પત્તિમાં યાગ આદિની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે યાગ કરી પહેલાં સોમ દ્રવ્ય વિષમાન છે, માટે ‘સોમ’ એ નામ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સાધનમૂળ દ્રવ્યને માટે ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. નામનો અર્થ સિદ્ધ હોય છે. અને સિદ્ધ હોય છે તેથી જ તેનું યુગ્મરૂપે યાગાદિમાં વિધાન હોય છે. ॥ ૩ ॥

હવે આખ્યાતાનું લક્ષણ આંધે છે.

યેષાં તૂત્પત્તાવર્થે સ્વે પ્રયોગે ન વિદ્યતે તાન્યાખ્યાતાનિ

તસ્માત્ તેભ્યઃ પ્રતીયેતાશ્રિતત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાક્યના (**સ્વે અર્થે**) સ્વાર્થને માટે (**પ્રયોગે**) ઉચ્ચારણ સમયે (**યેષામ્**) જે પદોનો અર્થ (**ન વિદ્યતે**) હોતો નથી (**તાનિ**) તે (**આખ્યાતાનિ**) આખ્યાતાન્ત કહેવાય છે. (**તસ્માત્**) તે કારણથી (**તેભ્યઃ**) તેનાથી (**પ્રતીયેત**) અપૂર્વરૂપ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. (**પ્રયોગસ્ય**) ઉત્પત્તિ (**આશ્રિતત્વાત્**) પુરુષના પ્રથમને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદનો અર્થ વિદ્યમાન હોતો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે. ‘યજેત’ પ-માં ત એ આખ્યાત કહેવાય છે. વ્યાકરણની પરિભાષા પ્રમાણે **તિઙ્** માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કારણથી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે યાગની ઉત્પત્તિ પુરુષના પ્રયત્નને આધીન હોય છે. યાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી લીધી એટલે અપૂર્વરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે. નામાર્થનો સંબંધ તો ધાત્વર્થની સાથે હોય છે માટે નામાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરારમ્ભઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુનઃ) આ શબ્દ વાક્યાલંકાર માટે વપરાયો છે. (ચોદના) યજેત ઇત્યાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા **ચોદના** એ જ અપૂર્વ છે. કે જેનાથી (આરમ્ભઃ) યાગ આદિ વૈદિક કર્મનો આરંભ કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જે યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તો યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી ઘણા કાળને અંતરે ભાવિ સ્વર્ગ કેવી રીતે મળી શકે ? ‘ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી પણ કાળાન્તરમાં જે ફળ મળી શકતું હોય તો દંપતી નષ્ટ થવા પછી પુત્રરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થતું જોઈએ.’ આવી આપત્તિ શ્રી સાયણ-આર્ય આપે છે. **ચોદનેત્યપૂર્વ મ્ભઃ**, અપૂર્વ પુનરસ્તિ યતઃ આરમ્ભઃ શિષ્યતે । ચોદના= પ્રેરણાને અમે અપૂર્વ કહીએ છીએ. અપૂર્વ છે માટે જ યાગાદિનું વિધાન છે. અપૂર્વ એ મિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ છંદનરૂપ ફળ પ્રત્યે કુદારીનું ઉપાડવું અને મારવું રૂપક્રિયા વ્યાપાર છે તેમ સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રત્યે યાગાદિનો વ્યાપાર અપૂર્વ છે. અપૂર્વ ફળ મળે ત્યાંસુધી યાગ આદિના કર્તા જે યજમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે રહે છે. જ્યારે સ્વર્ગાદિ મળી જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે. બળતા અંગારા ફરી જવા છતાં તેની ઉષ્ણતા પાણીમાં જેમ અમુક સમય સુધી રહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થવા છતાં પણ સ્વર્ગ-આદિ ફળ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ કર્તામાં રહે છે ॥ ૫ ॥

કર્મોના ગુણપ્રધાન વિભાગનું અધિકરણ.

તાનિ દ્વૈધં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાનો (દ્વૈધમ્) એ પ્રકારના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગૌણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ:—ક્રિયાવાચક આખ્યાનો બધાં જ મુખ્ય હોતાં નથી, કેટલાંક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ હોય છે અને કેટલાંક દ્રવ્ય પ્રત્યે મુખ્ય હોય છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મનું લક્ષણ બતાવે છે.

યૈર્દ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય
ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(યૈ:) જેનાથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય (ન ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કાર્યતાથી કરવાને ઇચ્છાયેલું નથી (તાનિ) તે આખ્યાતાન્ત (પ્રધાનભૂતાનિ) મુખ્ય છે (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણપાત્તું લોકથી સિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કર્મથી દ્રવ્યમાં કાંઈ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનો ન હોય તે કર્મ મુખ્ય ગણાય છે અને તે કર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર આખ્યાતાન્ત અર્થાત્ ક્રિયાપદ પણ મુખ્ય છે. ક્રિયાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એ તો લોક વ્યવહારથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ અહીં આ યાગરૂપ ક્રિયા=કર્મ મુખ્ય છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર યજેત આખ્યાતાન્ત પણ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

ગુણકર્મનું લક્ષણ.

યૈસ્તુ દ્રવ્યં ચિકીર્ષ્યતે ગુણસ્તત્ર પ્રતીયતે તસ્ય દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (યૈ:) જે કર્મથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય સંસ્કાર્યત્વ રૂપથી (ચિકીર્ષ્યતે) કરવા ઇચ્છાય છે (તત્ર) ત્યાં ધાત્વર્થ (ગુણ:) ગૌણ જગ્યાય છે કારણ કે (તસ્ય) ધાત્વર્થ રૂપ કર્મનું (દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્યપ્રધાનપણું હોવાથી એટલે કે ત્યાં દ્રવ્યપ્રધાન અને કર્મ ગૌણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—જે કેટલાં કર્મથી દ્રવ્યમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો હોય તે કેટલાં ક્રિયા દ્રવ્યને ખાતર થતી હોવાથી ક્રિયા એટલે કર્મ ગૌણ ગણાય છે અને તે કર્મ—વાચક ક્રિયાપદ=આખ્યાતાન્ત પણ ગૌણ કહેવાય છે. જેમકે વ્રીહિ ન્ અવહન્તિ-ત્રીદિને ખાંડે છે. અહીં ખાંડવા રૂપ ક્રિયા ત્રીદિને બુસાથી પૃથક્ કરવા માટે છે માટે એ ક્રિયા=કર્મ ત્રીદિમાં શુદ્ધત્વરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારણથી અવધાન (ખાંડવું) ત્રીદિને માટે જ હોવાથી તે ત્રીદિરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ છે અને તેથી અવહન્તિ ક્રિયાપદ પણ ગૌણ છે. જે ક્રિયાનું ફળ અહીં જ દૃષ્ટ થતું હોય તે ક્રિયાને માટે ‘અપૂર્વ’ મનાવું નથી. ॥ ૮ ॥

હવે સંમાર્જન આદિ કર્મની અવધાનતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષનું સત્ર. ધર્મમાત્રે તુ કર્મ સ્યાદનિર્વૃત્તે: પ્રયાજવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે (ધર્મમાત્રે) સંમાર્જનિ અર્થાં કર્મમાં (અનિર્વૃત્તે:) દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર ન થતો હોવાથી (કર્મ) પ્રધાન કર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—સુચ: સંમાર્જિ. અગ્નિ સંમાર્જિ. પરિધિ સંમાર્જિ. પુરોહાશં પર્ષમિ કરોતિ. આ કેટલાં સંમાર્જન—આદિ કર્મ પ્રધાન કર્મ ગણવાં કે ગૌણ કર્મ ? અહીં પૂર્વપક્ષનું એવું કહેવું છે કે જે કર્મનું ફળ દૃષ્ટ જણાવું હોય તે ગૌણ કર્મ અને દૃષ્ટ ન જણાવું હોય તો પ્રધાન કર્મ ગણવું. સૂચનું સંમાર્જન કરવાથી કાંઈ દૃષ્ટ ફળ જણાવું નથી માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. સુમિ: સંમાર્ગ માવયેત્ અર્થાત્ સુચોથી સંમાર્જન કરવું. જેમ પ્રયાજ કર્મનું કોઈ દૃષ્ટ ફળ ન હોવાથી તે પ્રયાજ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે તેમ સંમાર્જન આદિ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

[સદ્ધાંતસૂત્ર.

તુલ્યશ્રુતિત્વાદ્ વેતરૈઃ સધર્મા સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (તુલ્યશ્રુતિત્વાન્) સમાન શ્રવણ થતું હોવાથી (હતરૈઃ) બીજા સાથે (સધર્મા) સમાનધર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—ત્રીહીન અવહન્તિ આ ઠેકાણે જેમ બીજી વિભક્તિ દ્રવ્યની પ્રધાનતા સૂચવે છે તેમ સુચઃ સંમાર્ષિ અહીં પણ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા સૂચવે છે. માટે અવહનન આદિ સમાન જ સંમાર્જન કર્મ પણ છે. અર્થાત્ અવહનન જેમ ગૌણ કર્મ છે તેમ સંમાર્જન પણ ગૌણ કર્મ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિથી સુચ રૂપ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા જણાવાય છે. સંમાર્જનરૂપ કર્મની પ્રધાનતા નહીં. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે કર્મ પ્રધાન કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારું સૂત્ર.

દ્રવ્યોપદેશ इति चेत् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યોપદેશઃ) ગૌણતાથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ છે (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થઃ—જે ‘ સક્તૂન્ જુહોતિ ’ આ ઠેકાણે દ્વિતીયા વિભક્તિ હોમ પ્રત્યે સકતુરૂપ દ્રવ્યની ગુણુતા બતાવે છે, માટે સ્વુચ્ શબ્દોત્તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિ ગુણુવાચિકા વિભક્તિ માનવામાં આવે તો શી હરકત ? ॥ ૧૧ ॥

આક્ષેપનો ઉત્તર.

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(ન) દ્રવ્યનો ઉપદેશ ગૌણ નથી (તદર્થત્વાત્) દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને માટે જ હોવાથી (લોકવત્) લોકમાં જેમ કર્મને માટે બીજી વિભક્તિ વપરાય છે તેમ (ચ) (તસ્ય) સ્વુગ્ આદિ દ્રવ્ય (શેષભૂતત્વાત્) શેષભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—લોકમાં જેમ ગ્રામં ગચ્છતિ આવા પ્રયોગ કરે છે તેમ અશ્વં ગચ્છતિ કરણભૂત અશ્વને બીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે સક્તૂન્ જુહોતિ અહીં પણ હોમ પ્રત્યે સકતુ કરણ છે. માટે અહીં તો સકતુની ઉત્તરમાં રહેલી બીજી વિભક્તિનો અર્થ લક્ષણાગ્રી ‘ કરણ ’ કરવાનો છે. એટલે કે ત્યાં કરણના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થયેલી છે. માટે સક્તૂન્ જુહોતિ આ ઠેકાણે દ્રવ્ય ગૌણ છે અને હોમરૂપ કર્મ પ્રધાન છે. કારણ કે, હોમરૂપ કર્મથી સકતુઓ ભસ્મીભૂત થાય છે માટે હોમરૂપ ક્રિયાથી તેમાં કાષ્ઠ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરી શકાતા નથી. આ કારણથી સકતુકરણુક હોમ એ કર્મ પ્રધાન છે. પણ સુચઃ સંમાર્ષિ અહીં તો સંમાર્જન ક્રિયાથી સુચરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર કરી શકાય છે માટે અહીં તો દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે અને સંમાર્જનરૂપ કર્મ તો દ્રવ્યને માટે જ થતું હોવાથી એ દ્રવ્યનું શેષભૂત છે અર્થાત્ ગૌણ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે સ્તોત્રાદિ પ્રાધાન્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સ્તુતશસ્ત્રયોસ્તુ સંસ્કારો યાજ્યાવદ્ દેવતાભિધાનત્વાત્ ॥૧૩॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું સૂચન કરે છે (સ્તુતશસ્ત્રયોઃ) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર છે. (યાજ્યાવદ્) યાજ્ઞ્યા નામક મન્ત્ર પેઠે. (દેવતાભિધાનત્વાત્) કારણ કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાનું પ્રકાશન કરે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રસંગે શંસતિ, નિષ્કેવલ્યં શંસતિ, આડ્યૈઃ સ્તુવતે, વૃષ્ટૈઃ સ્તુવતે । શંસત અને સ્તવન ગુણવાચક હોય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર અને સ્તુતિવાચક શબ્દો છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્રમાં આટલો બેદ જતાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ સ્તોત્રમ્ । જે મંત્રાનું ગાન કરી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. અને **અપ્રગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ શસ્ત્રમ્ ।** ગાન કર્યા વગર મન્ત્રસાધ્ય જે સ્તુતિ છે તેનું નામ શસ્ત્ર કહેવાય છે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગુણ કર્મ છે કે પ્રધાન કર્મ ? એના વિચાર કરતાં એ આ અધિકરણનો વિષય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણ કર્મ છે એવું માનવું પૂર્વપક્ષવાદીનું છે અને ‘ એ પ્રધાન કર્મ છે ’ એવું માનવું સિદ્ધાંતવાદીનું છે.

સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ સંસ્કાર છે, કારણ કે, સ્તુતિ કરવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. અને તેનાથી સંસ્કાર થાય છે. **યાજ્યાવદ્** એટલે યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા. યાજ્ઞ્યારૂપ ઋચ્યા બોલવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, માટે યાજ્ઞ્યારૂપ ઋચ્યાનું કૃણ સ્મરણ માનવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે દેવતાનું અભિધાન અથવા પ્રકાશન કરવાથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સંસ્કારફલક છે. યાજ્ઞ્યા, સ્તુતિ અને શસ્ત્ર એ બધાં એક સરખાં જ છે.

યાગની શરૂઆતમાં અધ્વર્યુ ઉભો થઈ જે ઋચ્યાથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે તે ઋચ્યાનું નામ ‘ યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા ’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાના પ્રકાશન દ્વારા સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી ગૌણ કર્મ છે. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે મુખ્ય ગણાય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ‘ અપૂર્વ ’ નાં ઉત્પાદક નથી. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અર્થેન ત્વપકૃષ્યેત દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥૧૪॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં દોષનું ઉઘાડન સૂચવે છે. (અર્થેન) કેવળ ઇન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણરૂપ કાર્ય હોવાને લીધે (અપકૃષ્યેત) માહેન્દ્ર યાગમાંથી મન્ત્રને દૂર કરવા પડશે (દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય) ઇન્દ્રનામથી પડત થયેલી ઋચ્યાથી જે સ્મરણરૂપ અર્થ થશે તેનાથી એ ઋચ્યા ઇન્દ્ર દેવતા પ્રત્યે જ (ગુણભૂતત્વાત્) ગુણભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—માહેન્દ્ર યાગની સર્નિધિમાં (પ્રકરણમાં) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનો જે મન્ત્ર અથવા ઋચ્યા બોલવામાં આવે છે તે મન્ત્રમાં તો ઇન્દ્રની જ સ્તુતિ છે, માહેન્દ્રની સ્તુતિ નથી, ખરી રીતે માહેન્દ્રયાગમાં મહેન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણ કરાવનાર મન્ત્ર હોવા જોઈએ. આ કારણથી માહેન્દ્ર યાગમાંથી ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રને દૂર કરી ઇન્દ્રયાગનાં પ્રકરણમાં જોડી દેવા જોઈએ. અને તેથી એ મન્ત્ર ઇન્દ્રદેવતા પ્રત્યે ગુણભૂત થઈ શકશે. આમ કરવા જતાં માહેન્દ્ર યાગસર્નિધિમાં ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રનો જે પાઠ થયો છે તે વ્યર્થ થશે આ વ્યર્થત્વરૂપ દોષ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ગુણકર્મ માનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો આ દોષ આવી શકે નહિ માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાનકર્માર્થ માનવાં જોઈએ.

માહેન્દ્ર યાગના પ્રકરણમાં જે ઇન્દ્રદેવતાક મન્ત્ર પઠિત થયો છે તે મંત્ર આ પ્રમાણે છે.

અમિ ત્વા શૂર નોનુમોઽદુઃખા ઇવ ધેનવઃ ।

દેશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્વૃક્ષમીશાનમિન્દ તસ્થુષઃ ॥

ઋગ્વેદ ૭-૩૨-૨૨.

આ ઋચ્યા ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને પ્રેરિત થઈ છે, મહેન્દ્રને ઉદ્દેશીને નહિ. માટે આ મંત્રથી ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે, મહેન્દ્રની સ્મૃતિ ન થઈ શકે. માહેન્દ્રયાગમાં માહેન્દ્રની સ્મૃતિ થતી જરૂરની છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વસૂત્રમાં આપેલા દૂષણ ઉપર સમાધાન.

વશાવ્દ્ વા ગુણાર્થં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (ગુણાર્થમ્) મહત્વગુણના સ્મરણને માટે પૂર્વોક્ત ઋચ્યા (સ્યાત્) હોવી સંભવિત છે. (વશાવત્) વશાની પેઠે.

ભાવાર્થઃ—“ અમિ ત્વા શૂર નોનુમઃ ” ઇત્યાદિ ઋક ઇદ્રમાં રહેલા મહત્વ ગુણના સ્મરણને માટે પણ હોઈ શકે. ઇન્દ્ર એ જ મહેન્દ્ર છે. મહત્વ રૂપ ગુણ એનામાં હોવાથી એ જ ઇન્દ્ર મહેન્દ્ર પણ કહી શકાય છે. માટે માહેન્દ્રયાગ સંનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઉપરની ઋચ્યા પઠિત થઈ છે તેને ત્યાંથી લઈ ઇન્દ્રયાગ સંનિધિમાં લઈ જવાની કશી જરૂર નથી.

વશાવત્ જેમકે: एषा वा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यां आलभेत અહીં અજાવશા શબ્દથી કર્મવિહિત ક્યું છે અને ‘ છાગ ’ શબ્દવાગ નિગમો છે. ‘ છાગસ્ય વપાયા મેદસ ’ વેદિક વાક્યમાં ‘ છાગ ’ પદ આવ્યું છે છતાં પણ વશાત્વરૂપ ગુણ વિશિષ્ટ છાગનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ ઇન્દ્ર પદથી મહેન્દ્રનું પણ ગ્રહણ અથવા સ્મરણ થઈ શકશે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ નથી. વિદત્વગુણ વિશિષ્ટ દેવદત્તને દેવતા દેવદત્તપદથી પણ સંબોધી શકાય છે. આ કારણથી ઋચ્યાનો અપકર્ષ=વિયોગ કરવા પડશે નહિ. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી ઉક્તપક્ષને દૂષિત બતાવે છે.

ન, શ્રુતિસમવાયિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(ન) ઋચ્યાનો અપકર્ષ=વિયોગ નહિ કરવો પડે એમ નહિ. (શ્રુતિ-સમવાયિત્વાત્) ઉક્ત શ્રુતિ અર્થાત્ ઋચ્યામાં ઇન્દ્રપદનો જ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ માહેન્દ્ર ’ પદનો અર્થ એ થાય છે કે મહેન્દ્રો દેવતા અસ્ય મહેન્દ્ર છે દેવતા જેના. તે માહેન્દ્ર ગ્રહઃ આ ઉકાણું ગ્રહનો અર્થ યજ્ઞને લગતું અમુક પાત્ર એવો થાય છે. મહેન્દ્ર શબ્દને તદ્વિત અણ પ્રત્યય લાગી ‘ માહેન્દ્ર ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. તદ્વિત અણ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ મહેન્દ્ર જ છે, મહેન્દ્ર શબ્દનો એક દેશ ઇન્દ્ર એ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ બની શકે જ નહિ. આ વ્યાકરણની મર્યાદાથી માહેન્દ્ર યાગના સંબંધમાં માહેન્દ્રદેવતાક ઋચ્યા હોવી જોઈએ તો જ મહેન્દ્રનું સ્મરણ થઈ શકે. આ કારણથી મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ પણ માનવી જાઈએ. આ કારણને લીધે મંત્રનો અપકર્ષ જરૂર કરવો જ પડે અને એમ કરવાથી વેદિક કર્મનો ભંગ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશભેદાच्च ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશભેદાत्) વ્યપદેશ કથનનો પણ ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે **बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यः** આ બંને વાક્યમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રને બુદ્ધ બુદ્ધ વર્ણવ્યા છે. જો ઇન્દ્રપદ્ધી મહેન્દ્રની સ્મૃતિ થતી હોત તો બીજા વાક્યમાં મહેન્દ્રનો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ થઈ પડે છે. માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. ॥ ૧૭ ॥

આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર છે.

गुणश्चानर्थकः ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ગુણ) ગુણનું કથન કરવું તે (અનર્થક) અર્થહીન છે.

ભાવાર્થ:—જો મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર એક જ હોય તો મહત્વ રૂપ ગુણનો નિર્દેશ શા માટે કરવો ? ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ છે તો ઇન્દ્રપદ્ધી જ ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે છે તો પછી મહેન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે હોવા જોઈએ ? છતાં પ્રયોગ થયેલા છે માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર બુદ્ધ હોવા જોઈએ અને તેથી જેમ દેવદત્તપદ્ધતી સાંભળનારથી યજ્ઞદત્તનું સ્મરણ નથી થતું તેમ ઇન્દ્રપદ્ધી મહેન્દ્ર રૂપ અર્થનું સ્મરણ ન જ થઈ શકે. ॥ ૧૮ ॥

तथा याज्यापुरोचोः ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (યાજ્યાપુરોચો) યાજ્ઞ્યા અને પુરોનુવાકયા ઋચાઓમાં જે ભેદનું કથન કર્યું છે તે પણ નકામું થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—જો ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ વ્યક્તિ હોય તો **महा इन्द्रो य भोजसेति । ऐन्द्र सानसिमिति ।** આ બે ઋચાઓમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો જે ભેદ બતાવ્યો છે તે પણ નિર્અર્થક થઈ જાય. ॥ ૧૯ ॥

સૂત્ર ૧૫ માં જે ‘ વશા ’ નું દુષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે પણ ઠીક નથી એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

वशायामर्थसमवायात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(વશાયામ) વશા એટલે વન્ધ્ય છાગી, (અકરી) વશામાં (અર્થસમવાયાત્) અર્થના સંબંધનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—વન્ધ્ય છાગીમાં વન્ધ્યાત્વનો જે સંબંધ છે તે પ્રત્યક્ષરિતે અનુભવી શકાય છે. એટલે **छाग्या वपाया मेदसः** છત્યાદિ વૈદિક વાક્યમાં છાગી પદ્ધતી શ્રવણથી વશાનું સ્મરણ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે છાગી અને વશા એ બંને શબ્દનો એક અર્થ છે, છાગીથી અભિન્ન ‘ વશા ’ હોય છે, પણ ઇન્દ્રપદ્ધી જે મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરવું છે તે યથાર્થ રીતે થઈ શકશે નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રમાં મહત્વ રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. ઇન્દ્ર મહાત્મ છે એ તો કેવળ શાસ્ત્રથી

જ નાણી શકાય છે, માટે ઇન્દ્રપદ્મી મહેન્દ્રનું સ્મરણ થશે અને તેના સમર્થનમાં જે 'વશા' નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે વિષય દૃષ્ટાન્ત છે, અર્થાત્ એ દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી, આ કારણથી 'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' એ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો માહેન્દ્ર યાગમાંથી અપકર્ષ થવો જ નોંધ્યો, જે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને સંસ્કારકર્મ (ગૌણકર્મ) માનવામાં આવે તો.

પૂર્વપક્ષવાદીનું ફરીથી ઉત્થાન થાય છે.

યચ્चेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ—(યત્ ચ હતિ) જે દોષ દેવામાં આવ્યો છે કે, 'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' ઇત્યાદિ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો અપકર્ષ કરવા પડશે એટલે કે જ્યાં ઇન્દ્રયાગનું વિધાન હશે ત્યાં ઉક્ત મંત્રને જોડવો પડશે. તો કહે છે કે, (સ્યાત્) અપકર્ષ બલે થતો. (અર્થવત્ત્વાત્) એ મંત્રનું સામર્થ્ય ઇન્દ્ર સાથે હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' ઇત્યાદિ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો અપકર્ષ થતો હોય તો થવા દેતા. જે મંત્રનો જેની સાથે સંબંધ હોય ત્યાં તેને જોડવો જોઈએ એ ન્યાય છે. ઉપર કહેલા પ્રગાથથી ઇન્દ્રનું જ સ્મરણ થતું હોવાથી ઐન્દ્રયાગની સંનિધિમાં એને મૂકવામાં કાઠપણ્ય હોય નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના સૂત્રે કરેલા આક્ષેપનું આ સિદ્ધાન્તસૂત્રમાં સમાધાન છે.

ન ત્વામ્નાતેષુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાગ્રત્તિ સચવે છે (ત્વામ્નાતેષુ) ઇન્દ્ર શબ્દથી આમ્નાત થયેલા બીજા મંત્રોમાં (ન) અપકર્ષ કરવા છતાં અર્થવત્ત્વ નથી તેમ આ કેકાણે પણ અર્થવત્ત્વ નથી.

ભાવાર્થઃ—યામ્યાઃ શંસતિ । શિપિવિષ્ટવતીઃ શંસતિ । આગ્નિમારુતે શંસતિ । મળ્દૂકસૂક્તમ્, અક્ષસૂક્તમ્ આ બંધ કેકાણે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું અદૃષ્ટાર્થત્વ જ સ્વીકાર્યું છે અર્થાત્ એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવ્યું છે કારણ આ મંત્રોનો અપકર્ષ કરવાથી તેનું અર્થવત્ત્વ રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે ઐન્દ્ર પ્રગાથમાં પણ પ્રધાન કર્મપાત્ર સ્વીકારવું જોઈએ. અપકર્ષ કરવાથી ઉપરના શસ્ત્રની પેઠે એમાં પણ અર્થવત્ત્વ રહી શકશે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષથી આક્ષેપ સત્ર.

દૃશ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ—(દૃશ્યતે) એ મંત્રોનો પણ અપકર્ષ થવાથી અર્થવત્ત્વ છે.

ભાવાર્થઃ—યામ્યાઃ શંસતિ ઇત્યાદિનો અપકર્ષ થવાથી તેનું અર્થવત્ત્વ જોવામાં આવે છે. તે તે મંત્રો તત્ત્વેવતાક કર્મમાં અર્થવાન છે. મંદૂક સૂક્ત અયનકર્મમાં અર્થવત્ત્વ છે 'રાજસુય' યજ્ઞમાં અક્ષસૂક્ત અર્થવત્ત્વ છે. કારણ કે, અક્ષેર્દીવ્યતિ એવું વિધાન છે. આ પ્રમાણે અપકૃષ્ટ થયેલા તે તે દેવતાવાળા મંત્રો તે તે દેવતાવાળા કર્મમાં અર્થવાન અર્થાત્ સાર્થક થઈ શકશે.

અપકર્ષ પામેલા મંત્રોનું અર્થવત્ત્વ હોવામાં આ બીજી પણ યુક્તિ છે. વાચઃ સ્તોમે નિવિશેષે સર્વા ઋચઃ ઇત્યાદિ દાશતયીરનુબ્રૂયાન્ વાયસ્તોમ ૩૫ કર્મવિશેષમાં બધી

ઋચાઓનો પાઠ હોઈ શકે છે. આથી પણ ઉક્ત પ્રગાથનું અર્થવત્ત્વ જોઈ શકાય છે. આ કારણથી એટલે કે અપકર્ષ થવાથી ઉક્ત પ્રગાથનું અર્થવત્ત્વ નહીં રહે શકે એ બીજી એને પ્રધાન કર્મ માનવું એ વાસ્તવિક નથી. ન્યારે અપકર્ષ થવા છતાં એનું અર્થવત્ત્વ રહે છે તો પછી એને સંસ્કાર કર્મ શામાટે ન માનવું ? માટે ઉપર બતાવેલાં સ્તોત્ર શસ્ત્ર દેવતાના સ્મારક હોવાથી સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા શ્રુતિસંયોગાત્ પ્રકરણે સ્તૌતિશંસતી ક્રિયોત્પત્તિં વિદધ્યાતામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) ધાતુના શક્તિરૂપ સબ્ધથી (સ્તૌતિશંસતી) સ્તુ અને શંસ ધાતુઓના શક્યાર્થો (પ્રકરણે) માહિન્દ્રપ્રદમાં (ક્રિયોત્પત્તિમ્) અપૂર્વની ઉત્પત્તિ (વિદધ્યાતામ્) કરે છે.

ભાવાર્થ:—સ્તુ અને શંસ ધાતુઓનો અર્થ સ્તુતિ કરવી એ શક્યાર્થ છે. એ સ્તુતિ અને શસ્ત્ર રૂપ શક્યાર્થ પ્રકૃત જે માહિન્દ્ર યાગ છે તેમાં ‘ અપૂર્વ ’ ને ઉત્પન્ન કરશે. સ્તુતિ એટલે ગુણવાત્સી અંદર રહેલા ગુણોનું પ્રકાશન કરવું તે. એટલે અર્થ એ થયો કે ગુણપ્રકાશન માવચેત્ત ગુણોના પ્રકાશ કરીને અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરવું. સ્તુતિ કરવાયા કોઈ પ્રત્યક્ષ રૂપ જણાવું ન હોવાથી અદૃષ્ટ અર્થાત્ અપૂર્વની કલ્પના કરવી એ ન્યાય છે. આ કારણથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે, ગૌણકર્મ નથી અર્થાત્ સંસ્કારકર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

આજ સિદ્ધાંતમાં બીજો હેતુ આપે છે.

શબ્દપૃથક્ત્વાચ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (શબ્દપૃથક્ત્વાત્) સંખ્યા વાચક દ્વાદશશબ્દથી પૃથક્ત્વ જણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સ્તોત્રાથી ઉત્પન્ન થતાં અપૂર્વો બાર છે માટે તેનાં સાધન પણ બાર હોવાં એ યુક્ત છે. જે સ્તુતિથી દેવતાનું સ્મરણ જ માનવામાં આવે તો દેવતામાં દ્વાદશપણોનો સ્પષ્ટ બાધ થાય છે. કારણ કે દેવતા તો એક જ છે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષમાં બીજો દોષ આપે છે.

અનર્થકં ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્વચનમ્) તે વચન (અનર્થકમ્) નિર્નર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—અગ્નિષ્ઠુત્ ક્રતુમાં આગ્નેય ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) હોય છે. અગ્નિસંબંધ-વાળી વિધિમાં અગ્નિદેવતાના પ્રકાશ કરવાનો હોવાથી આગ્નેયી ઋચાઓની જ પ્રાપ્તિ છે તો પછી આગ્નેયીભિઃ સ્તુવતે અર્થાત્ આગ્નિ દેવતાક ઋચાઓથી સ્તુતિ કરવી, આવી વિધિ અર્થ છે. અર્થપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વિધાન હોઈ શકે નહિ, પણ જે સ્તુતિનું રૂપ અદૃષ્ટ માનવામાં આવે તો આગ્નેયીષુ સ્તુવતે આ વચન સાર્થક થઈ શકે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાનકર્મ છે.

પૂર્વપક્ષમાં ત્રીજો દોષ આપે છે.

અન્યશ્ચાર્થઃ પ્રતીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અન્યઃ) બીજો (અર્થઃ) અર્થ (પ્રતીયતે) જણાય છે.

ભાવાર્થઃ—જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો સ્તોત્ર જન્ય ક્ષત કરતાં બીજું જુદીજ ભતનું કળ શસ્ત્રનું માની શકાય. અર્થાત્ એ બન્નેનાં અપૂર્વ જુદી જુદી ભતનાં માની શકાય. પણ જો એ બન્ને દેવતા રૂપ અર્થનું જ સ્મરણ કરાવતાં હોય તો બન્નેનો એક જ અર્થ થયો. એટલે **યદેવ સ્તોત્રમ્, તદેવ શસ્ત્રં સ્યાત્** (શાપરભાષ્ય.) જે સ્તોત્ર તે જ શસ્ત્ર એવું થયું. પણ એમ નથી. શાસ્ત્રથી તે બન્નેના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ પ્રતીત થાય છે અને તે વિગતથી અપૂર્વ છે. માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં બીજી યુક્તિ બતાવે છે

અભિધાનં ચ કર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (કર્મવત્) કર્મવાચક બીજી વિભક્તિ-અંતવાળું (અભિધાનમ્) નામ પ્રયુક્ત થયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રઠગં શંસતિ, નિષ્કેવલ્યં શંસતિ આ બન્ને વાક્યમાં જે નામ અર્થાત્ પ્રાતિપદિક છે તે બીજી વિભક્તિમાં વપરાયેલું છે. બીજીવિભક્તિવાળા નામનું કર્મ હમેશાં પ્રધાન હોય છે. જેમકે **અગ્નિદોષં જુહુયાત્** આ કૃદ્વાળે અગ્નિદોષક હવનરૂપ કર્મ પ્રધાન છે એ સર્વવાદ સંગત છે તે જ પ્રમાણે **પ્રઠગં શંસતિ** ઇત્યાદિમા પણ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ જ હોવાં જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં વળી એક વધારે યુક્તિ આપે છે.

ફલનિર્વૃત્તેશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલનિર્વૃત્તેઃ) કળની સિદ્ધિનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી ક્ષાન્તિ ઉત્પાત્તનું પણ શ્રવણ થાય છે. જેમકે **एष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहः** આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનો દોહ છે આ કૃદ્વાળે દોહનો અર્થ કળ સમજવું. જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણકર્મ હોત અર્થાત્ સસ્કારકર્મ હોત તો કળનું સાધન દેવતા જ હોત. પણ જો કળનું સાધન દેવતા ન હોતાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર જ છે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાન કર્મ છે. સિદ્ધાન્ત રૂપે થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

મન્ત્રના અવિધાયકત્વનું અધિકરણ.

વિધિમન્ત્રયોરૈકાર્થ્યમેકશબ્દાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વિધિમન્ત્રયોઃ) વિધિ અને મન્ત્રની (એકાર્થ્યમ્) એકાર્થતા છે (**एकशब्दात्**) એક જાતના શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વિધિવાક્ય અને મંત્રવાક્યમાં રહેલાં જે આખ્યાત (ક્રિયાપદો) છે તેનો વિધિરૂપ એક જ અર્થ માનવો જોઈએ. કારણ કે, ‘અન્નેમાં રહેલા આખ્યાતનો ભાવરૂપ એક જ જાતનો અર્થ છે, માટે “દેવાંશ્ચ યામિર્યજતે દદાતિ ચ જ્યોગિન્નાભિઃ સચતે ગોપતિઃ” આ મંત્રમાં યજતે અને દદાતિ ક્રિયાપદનો અર્થ વિધિ તરીકે કરવો જોઈએ. ॥૩૦॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા પ્રયોગસામર્થ્યાન્મન્ત્રોઽભિધાનવાચી સ્યાત્ ॥૩૧॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષનું નિગદ્યણ સૂચવે છે. (મન્ત્રઃ) મંત્રસ્થ આખ્યાતપદ (અભિધાનવાચી) અર્થ પ્રકાશનમંત્રપરક (સ્યાત્) હોઈ શકે (પ્રયોગસામર્થ્યાત્) કારણ કે, તેનું સામર્થ્ય અનુદાન કરવામાં અર્થનું સ્મરણ કરાવવામાં છે.

ભાવાર્થ:—મંત્રમાં રહેલા ક્રિયાપદો અર્થનો પ્રકાશ કરનાર હોવાથી તે વિધિ તરીકે નથી પણ અભિધાનવાચી છે, જ્યારે કર્મનું અનુદાન થતું હોય છે ત્યારે મંત્રગત ક્રિયાપદો કર્મસમવેત અર્થનું સ્મરણ કરાવે છે. માટે તે ક્રિયાપદ વિધાયક નથી.

एवामाख्यातशब्दानां तच्छब्दाद्युपबन्धनान् विधिशक्तिः प्रणश्येत ते सर्वेऽत्राभिधायकाः॥ એ આખ્યાત શબ્દો સાથે ‘તદ્’ શબ્દોનો પ્રયોગ હોવાથી તેમાં વિધિશક્તિ નાશ પામે છે માટે તે કેવળ અભિધાન વાચક છે.

સાચળાચાર્ય પણ લખે છે કે, “યચ્છબ્દાદિના વિધિશક્તેઃ ક્ષીણત્વાન્ સતિ હિ તસ્ય વાક્યસ્ય અનુવાદકત્વં પ્રતીયતે । ન તુ વિધાયકત્વમ્ । ‘યચ્છબ્દાદેઃ’ ઇત્યાદિ-શબ્દેન ઉત્તમપુરુષામન્ત્રણાદયઃ ॥ ભાવાર્થ :

‘યત્’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી વિધિશક્તિ ક્ષીણ થાય છે માટે એવું વાક્ય અનુવાદક હોય છે, વિધાયક નહિ. ‘યત્’ શબ્દ સાથે આદિ શબ્દ હોવાથી ઉત્તમપુરુષ અને આમંત્રણ વગેરે પણ સમજવાં અર્થાત્ જેમાં ઉત્તમપુરુષ, આમંત્રણ વગેરે હોય તે પણ અભિધાનવાચી સમજવાં, વિધાયક નહિ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, આખ્યાતપદ પ્રધાનકર્મવિધાયક અને ગુણુવિધાયક એવાં એ જાતનાં નથી પણ અભિધાયક પણ હોય છે. એટલે આખ્યાતપદ એકંદરે ત્રણ પ્રકારના હોય છે એમ જણાય છે. (૧) પ્રધાનકર્મવિધાયક, (૨) ગુણુકર્મવિધાયક અને (૩) અભિધાયક. માટે મંત્રગત આખ્યાતપદ વિધાયક નથી. આવા મત શ્રી સાચળાચાર્ય આદિનો જણાય છે. ॥ ૩૧ ॥

મન્ત્રલક્ષણ અધિકરણ.

તત્ત્વોદકેષુ મન્ત્રાભ્યા ॥૩૨॥

પદાર્થ:—(તત્ત્વોદકેષુ) કર્મ સમવેત અર્થના સ્મારક વૈદિક વાક્યોમાં (મન્ત્રાભ્યા) મંત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—મંત્ર કોને કહેવો એ બહુ મુશ્કેલી ભર્યો પ્રશ્ન છે. કારણ કે, એનું નિર્દેષ લક્ષણ થઈ શકતું નથી. લક્ષણ તો બાંધવું જ જોઈએ. લક્ષણ વગર મંત્ર કોને કહેવો એ સમજ શકાય નહિ. લક્ષણનો ઉપયોગ પૂર્વ આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

ઋપયોઽપિ પદાર્થાનાં નાન્તં યાન્તિ પૃથક્ત્વશઃ ।

લક્ષણેન તુ સિદ્ધાના મન્તં યાન્તિ વિપશ્ચિતઃ ॥

આ મંત્ર આ મંત્ર એમ બતાવતાં તેા ઋષિઓ પણ પદાર્થોના પાર પામી શક્યા નથી માટે લક્ષણ દ્વારા સિદ્ધ પદાર્થોના પારને પામ્યા છે. મંત્રનુ સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે 'દે, જે કર્મ સમવેત અર્થને રમરણ કરાવે તે મંત્ર. આ લક્ષણ પણ અવ્યાપ્તિથી મુક્ત થતું નથી, કાન્ત્ય દે વસન્તાય કપિજ્વલાન્ આલભેત આ વિધાયક વાક્યને પણ મંત્ર કહેવામાં આવે છે. એટલે જે 'વિહિતાર્થાભિધાયકો મન્ત્રઃ' વિહિત અર્થનો અભિધાયક મંત્ર હોય છે એ નિયમ રિશર થઈ શકતો નથી. ઋષિઓએ મંત્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યા કરી છે પણ એ બધામાં અવ્યાપ્તિ અથવા અતિવ્યાપ્તિનો દોષ રહી જ નથી, આ બધી મુશ્કેલીને લીધે સામાન્ય-આર્યો જૈમિનીય ન્યાયમાત્રામાં જણાવ્યું છે કે 'અભિયુક્તાનાં 'મન્ત્રોઽયન્' इति समाख्यानां लक्षणम् । 'આ મંત્ર છે' આવું અભિયુક્તોનું જે વાક્યમાં કથન હોય તેને મંત્ર કહેવો. એજ લક્ષણ હીક છે, મત્રસંદિતાઓમાં પણ આજ લક્ષણ લાગે છે. બીજાં મંત્રના ઘણા લક્ષણો જૈમિનીય ન્યાયમાત્રામાં બતાવ્યાં છે. જિજ્ઞાસુએ તે બાજુ જોઈ જવો. ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણનિર્વચન અધિકરણ સૂત્ર

શેષે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થઃ—(શેષે) જે મંત્રથી ભિન્ન છે તેમાં (બ્રાહ્મણશબ્દઃ) 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ વપરાયો છે.

ભાવાર્થઃ—જે મંત્ર ન હોય અર્થાત્ અભિયુક્ત લોકોએ જેને મંત્ર ન કહ્યો હોય એવાં વૈદિક ક્રમે આદિ પ્રતિપાદક વાક્યોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ પ્રયોગનય છે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના ઘણું બાજુ આટલા વિસ્તરે હોય છે.

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशया विधिः

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना

उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु

તેન દ્વિ અન્નં ક્રિયતે	હેતુ	પુરા બ્રાહ્મણા અમૈષુઃ	પુરાકલ્પ
તદ્ દગ્નો દધિત્વમ્	નિર્વચન	વાવતોઽશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્	વ્યવધારણ-
અમેષ્યા વૈ માપાઃ	નિન્દા	તાવતાવારુણાન્ ચતુષ્કપાલાન્	કલ્પના
વાયુર્વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા	પ્રશંસા	નિર્વપેત	
તદ્વ્યચકિત્સત્ જુઘવાને	સંશય		
મા હૌષમ			
યજમાનેન સંમિતા ઔતુમ્બરી ભવતિ	વિધિ		
માપાનેવ મહ્યં પચત	પરકૃતિ		

આ વિષયો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આવે છે. છતાં મંત્રોમાં પણ આમાંના ઘણા અર્થો હોય છે તેથી બ્રાહ્મણગ્રંથનું પણ ગ્ણટ લક્ષણ થઈ શકતું નથી, માટે મત્રભિન્ન અને કર્વાચત મંત્રના વ્યાખ્યા કરનાર જે ગ્રંથ હોય તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ॥ ૩૩ ॥

ઔદાદિનું અમન્ત્રવાધિકરણ.

અનામ્નાતેષ્વમન્ત્રત્વમામ્નાતેષુ હિ વિભાગઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થઃ—(અનામ્નાતેષુ) જે આમ્નાયમાં પડિત ન હોય તેઓનું (અમન્ત્રત્વમ) મન્ત્રત્વ નથી (હિ) કારણ કે, (આમ્નાતેષુ) જેઓના આમ્નાયમાં પાડે હોય તેમના જ (વિભાગઃ) વિભાગ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—હાલ, પ્રવર અને નામધેયમાં મન્ત્રત્વ માનવું કે નહિ એ સંશય છે. એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે તેમાં પણ મન્ત્રત્વ માનવું અર્થાત્ તેને પણ મન્ત્ર તરીકે સ્વીકારવા કારણ કે, મન્ત્રમાં જેમ અભિધાયકત્વ છે તેમ ઔદાદિમાં પણ અભિધાયકત્વ છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે ઔદાદિને મન્ત્ર તરીકે ગણવા નહિ કારણ કે યાજ્ઞિક લોકોની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જેને આમ્નાય કહેવામાં આવે છે તેને મન્ત્ર કહેવામાં આવે છે. યાજ્ઞિક અભિયુક્તો જેને મન્ત્ર કહે તેને જ મન્ત્ર માનવા બંધાયેલો. ઔદાદિમાં અભિયુક્તોનું મન્ત્ર તરીકે કથન નથી માટે તેને મન્ત્ર માનવા નહિ. મન્ત્ર વગરે જે વિભાગ પાડ્યા છે તે આમ્નાતમાં જ પાડ્યા છે અનામ્નાતમાં નહિ.

અગ્રયે જુષ્ટં નિર્ધપામિ એ ટુકાણે જે સૌર્યચર હોય તે સૂર્યાય જુષ્ટં નિર્ધપામિ આવા એક બીજા પદના પ્રક્ષેપ કરવા તેનું નામ ' ઔદ ' છે **કાશ્યપા વત્સાર** દત્તાદિ પ્રવર કહેવામાં આવે છે અને મુક્ષ્મણ્યાદિ નિગદોમાં ' **કૃષ્ણશર્મા યજતે** ' દિગ્વ્યાદિ નામ ' કહેવાય છે. આ ત્રણેનો આમ્નાયમાં પાડે નથી માટે એને મન્ત્ર તરીકે માનવા નહિ ॥ ૩૪ ॥

ઋક્ સંક્ષણનું અધિકરણ.

ઋગ્ યત્રાર્થવશેન પાદવ્યવસ્થા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થઃ—(યત્ર) જે વૈદિક વાક્યમાં (અર્થવશેન) પિંગલશાસ્ત્રમાં કહેલા છંદ પ્રમાણે (પાદવ્યવસ્થા) ચરણની વ્યવસ્થા હોય તે (ઋગ્) ઋક્ અર્થાત્ ઋકયા કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગાયત્રી આદિના છંદ પ્રમાણે જે મન્ત્રમાં એ પાદ ત્રણ પાદ ચાર પાદ વગરે હોય તથા પાદમાં અક્ષરોનાં ગણમ હોય તે તે ઋકયા કહેવાય છે અર્થાત્ ' **પાદેન અર્થેન ચ ઉપેતા વૃત્તવદ્ધા મન્ત્રા ઋચઃ** ' પાદોપી ઝાટલે ચરણોપી તથા અર્થોપી જે યુક્ત હોય, વૃત્તવદ્ધ હોય, એવા જે મન્ત્રો હોય તેને ઋકયાઓ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

સામસંક્ષણનું અધિકરણ.

ગીતિષુ સામ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થઃ—(ગીતિષુ) જે મન્ત્રોનું ગાન થતું હોય તે મન્ત્રો (સામ) સામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગીતિ ૩૫ જે મન્ત્રો હોય તે સામ કહેવાય છે અર્થાત્ જે ઋકયાઓનું ગાન થતું શકે છે તેને સામવેદ કહે છે. ॥ ૩૬ ॥

યજુર્સંક્ષણનું અધિકરણ.

શેષે યજુઃ શબ્દઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(શ્લેષ) ઋક્ અને સામથી બાકી રહેલા મંત્રોમાં (યજુઃ શબ્દઃ) યજુઃ એવો શબ્દ વપરાય છે.

ભાવાર્થ:—જે વૃત્તચક્ષુ ન હોય તથા જે ગીતિરૂપ પણ ન હોય એવા પ્રશ્નિષ્ટ પઠિત અર્થાત્ સાથે સાથે વાક્યના રૂપમાં જે મંત્રો પઠિત હોય છે તેને યજુઃ અર્થાત્ યજુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

નિગદાનું યજુર્બદ્ધધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. **નિગદો વા ચતુર્થ સ્યાદ્ ધર્મવિશેષાત્ ॥ ૩૮ ॥**

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું સૂચન કરે છે. (નિગદઃ) પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇધ્મં બર્હિરુપસાદય । આ વાક્યો નિગદો કહેવાય છે તે (ચતુર્થમ્) વેદનો ચોથો ભાગ (સ્યાત્) થવો જોઈએ (ધર્મવિશેષાત્) ઋક્ત્વ, યજુર્બદ્ધ અને સામત્વ ધર્મ કરતાં એમાં જુદો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જન્દોચક્ષુ, પ્રશ્નિષ્ટપાઠ અને ગીતિ એવા વેદના ત્રણ ભાગ છે. જે જ દોષચક્ષુ છે તે ‘ ઋગ્વેદ ’ જે ‘ પ્રશ્નિષ્ટ ’ ગદ્યાત્મક પાઠ છે તે ‘ યજુર્વેદ. ’ અને જે ગીતિરૂપ છે તે ‘ સામવેદ. ’ આ ત્રણ ભાગ કરતાં એક ચોથો ભાગ પણ વેદમાં હોવો જોઈએ અને તે ‘ નિગદ ’ છે નિગદનો સમાવેશ એ ત્રણમાંથી કોઈમાં પણ થતો નથી કારણ કે ‘ નિગદ ’ નો ધર્મ જુદો છે.

પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇધ્મં બર્હિરુપસાદય । અમીદમીન વિહર બર્હિસ્તૃણીહિ । ઇન્દ્ર આગચ્છ । હરિવ આગચ્છ । આવી યજુર્વેદના આમ્નાયમાં પઠિત વાક્યો નિગદ કહેવાય છે. એનો અર્થ બહુ જ સ્પષ્ટ હોય છે. એ જન્દોચક્ષુ નથી, ગીતિરૂપ પણ નથી. તેમ કેવળ પ્રશ્નિષ્ટ પાઠરૂપ પણ નથી પણ એ ત્રણે કરતાં એક ધર્મ તેમાં વિશેષ નજરે પડે છે જે કે યજુસ્ સાથે એનું સામ્ય જણાય છે. છતાં ઉપાંશુ યજુષઃ ક્રિયતે યજુ માનસિક અથવા બહુ જ ધીમેથી બોલાય છે જ્યારે નિગદ તો ‘ ઉચ્ચૈર્નિગદેન ’ ઉચ્ચ સ્વરથી બોલાય છે. ‘ યજુસ્ ’ માં ઉપાંશુત્વ ધર્મ છે જ્યારે ‘ નિગદ ’ માં ઉચ્ચૈસ્ત્વ ધર્મ છે. આટલા જ ધર્મ બેદથી નિગદ યજુસ્ કરતાં જુદો પડે છે. ઋક્ અને સામથી તો નિગદનો બેદ સ્પષ્ટ જ છે. આ કારણથી નિગદ એક વેદનો ચોથો ભાગ માનવા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

‘ નિગદ ’ એ વેદનો ચોથો ભાગ છે એમાં એક બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) વ્યપદેશ=શબ્દ વ્યવહાર હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ ‘ નિગદ ’ છે, યજુઃ નથી. આ યજુઃ છે, નિગદ નથી. આવા વ્યવહાર પણ યજુ અને નિગદમાં બેદ પાડે છે. જે યજુ અને નિગદ એક જ હોત તો ઉપર બતાવેલા બેદક વ્યવહાર ન હોવો જોઈએ, માટે યજુઃ કરતા નિગદ ભિન્ન છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે સિદ્ધાંતપક્ષ સ્થાપિત કરે છે.

યજૂંષિ વા તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (યજૂંષિ) નિગદો એ યજુસ્ જ છે કારણ કે (તદ્રૂપત્વાત્) યજુનું જેવું રૂપ છે તેવું જ રૂપ નિગદનું પણ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિલક્ષ્ટ પાઠ યજુસ્ અને નિગદનો એક સરખો જ છે, એટલે અન્તેનું રૂપ એક સરખું જ છે, માટે નિગદ એ યજુસ્ જ છે વેદનો કાષ્ઠ એ ચોથો ભાગ નથી. યજુસ્ જેમ ગદ્યરૂપે છે તેમ નિગદ પણ ગદ્યરૂપે છે માટે 'નિગદ' નો કાષ્ઠ જુદો બેઠ માનવાની જરૂર નથી ॥૪૦॥

વચનાદ્ ધર્મવિશેષઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(**વચનાત્**) બીજાને જણાવવાનું સામર્થ્ય ઉચ્ચ સ્વરે બોલવાથી આવે છે માટે (**ધર્મવિશેષઃ**) ઉચ્ચસ્તવરૂપ વિશેષ ધર્મ બેઠક નથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રનો અર્થ બીજાને જણાવવો છે તે ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યા વગર શક્ય નથી, કેવળ ઉપાંશુ જપ કરવાથી મંત્રનો અર્થ સામો માણસ જાણી શકતો નથી માટે કેટલાક યજુ-વાંક્યોમાં ઉચ્ચસ્તવ ધર્મ લાવવો પડે છે. આટલા કારણથી જ નિગદો યજુર્વેદથી જુદા પડી શકતા નથી. માટે નિગદ યજુસ્ જ છે. ॥ ૪૧ ॥

અર્થાન્ન ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ:—(**અર્થાન્**) અને (**અર્થાત્**) બીજાને જણાવવું એ અર્થવત છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક યજુર્વાંક્યોમાં જે ઉચ્ચસ્તવ ધર્મ રહ્યો છે તેનું કળ છે. અર્થાત્ એ ધર્મ નિષ્ફળ નથી. ' **અત્રીદ્મનીન્ વિહર** ' અથ ॥ **પ્રોક્ષગીરાલાદય** । આ વાક્યો કેવળ યોગ કહેવાવા પૂરતા જ બોલવામાં આવે તો સામો માણસ એ વાક્યોનો અર્થ કેવી રીતે સમજે ? માટે તે વાક્યો બીજાને તેનો અર્થ સમજાવવા ખાતર મોટેથી બોલવાં જોઈએ, આટલા માટે ઉચ્ચસ્તવધર્મ યજુર્વાંક્યોમાં હોય છે અને એને નિગદ કહેવામાં આવે છે પણ એટલાથી નિગદો યજુસ્થી જુદા પડતા નથી ॥ ૪૨ ॥

ગુણાર્થો વ્યપદેશઃ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:—(**વ્યપદેશઃ**) આ યજુઃ છે, નિગદ નથી. આ નિગદ છે, યજુઃ નથી આવા વ્યપદેશ થાય છે એ તો (**ગુણાર્થઃ**) ગુણને લીધે.

ભાવાર્થ:—યજુસ્ અને નિગદ આવા બે નામ પડ્યાં છે એ તો ખાસ અમુક ગુણ ખતાવવાને ખાતર. જેમાં ઉચ્ચસ્તવ ગુણ હોય તે નિગદ અને જેમાં ઉપાંશુત્વ ગુણ હોય તે યજુઃ એ ગુણને લીધે નિગદ યજુસ્થી જુદા પડતા નથી. જેમ બ્રાહ્મણત્વ બ્રાહ્મણમાં અને પરિત્રાજકમાં સરખું હોવા છતાં આમ કહેવાય છે કે આ તરફ બ્રાહ્મણોને ખેસાડો અને આ તરફ પરિત્રાજકોને ખેસાડો. ઉચ્ચસ્તવ ગુણ પરિત્રાજકમાં છે તેથી તેમાંથી કંઈ બ્રાહ્મણત્વ દૂર થતું નથી. આવા બ્રાહ્મણપરિત્રાજકન્યાયથી નિગદ અને યજુસ્ એવાં બે નામ યજુસ્નાં જ ગુણ વિશેષને લખે છે. ॥ ૪૩ ॥

સર્વેષામિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(**સર્વેષામ્**) સર્વવેદોને નિગદ નામ આપવું જોઈએ કે જે ઉચ્ચસ્વરે બોલવામાં આવે (**इति चेत्**) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—' **य उच्चैर्गद्यते स निगदः** ' જે ઉચ્ચેથી બોલાય તે નિગદ. ' એમ કહેવામાં આવે તો ઋચાને અને સામવેદના મંત્રને પણ નિગદ કહેવા જોઈએ કારણ કે તે પણ ઉચ્ચેથી બોલાય છે. ॥ ૪૪ ॥

ઉપરના આદેષનું સમાધાન.

ન ઋગ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઋગ્વા અને સામને નિગદ નહીં કહેવાય કારણ કે (ઋગ્વ્યપદેશાત્) તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઋગ્વા અને સામનો વ્યવહાર નિગદ શબ્દથી થતો નથી કારણ કે જે છન્દોગદ્ હોય છે તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે અને જે ગીતિના રૂપે આદાય છે તેનો વ્યપદેશ ' સામ ' શબ્દથી થાય છે ' અયાજ્યા વ નિગદાઃ ' નિગદોથી યજ્ઞ થતો નથી ઋગ્વાઓથી યજ્ઞ થાય છે. આવા ભિન્નત્વ વ્યવહાર ઋક્ અને નિગદમાં છે માટે ઋગ્વા અને સામને નિગદ ન કહેવાય પણ નિગદને તો યજુચ્ચ જ કહી શકાય. કારણકે બન્ને ગદ્યરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઋક્, સામ અને યજુચ્ચ આવી ત્રણ પદ્ધતિ વેદમાં બતાવી છે. યાજ્ઞી કોષ્ટ પદ્ધતિ અર્થાત્ ઉચ્ચારણ કરવાની રીત વેદમાં નથી. ॥ ૪૫ ॥

એકવાક્યતાલક્ષણનું અધિકરણ.

અર્થેકત્વાદેકં વાક્યં સાકાઙ્ક્ષં ચેદ્ વિભાગે સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(વિભાગે) વાક્યઘટક પદોના વિભાગમાં (ચેત્) જે (સાકાઙ્ક્ષમ્) એકાદ પદ બીજા પદ સાથે આકાંક્ષા રાખતું હોય તો (અર્થેકત્વાત્) તે એક પ્રયોજનવાળું હોવાથી (એકમ્) એક (વાક્યમ્) એક વાક્ય (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ:—વાક્યના ઘટક પદો જે એક બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખતાં હોય અર્થાત્ વાક્યમાં જટલા પદો હોય તેમાંથી જે એક પદ દૂર કરવામાં આવે અને તેને લીધે વાક્યનો અર્થ ન સમજી શકાય તો એક પદની બીજા પદની સાથે આકાંક્ષા છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે એક પદવિભાગ બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખતો હોય અને બધા જ વિભાગો એક જ ફળનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તે વિભાગો એક વાક્ય છે એમ સમજવું. ઉદાહરણ ' અગ્નયે જુષ્ટં નિર્વપામિ ' આ ઉદાહરણે બધાં પદો એક બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખે છે કારણ કે, જે તેમાંથી એકાદ પદને દૂર કરવામાં આવે તો બાકી રહેલાં પદો મળી કોઈ એક અર્થને સમજાવી શકતાં નથી. માટે એ ત્રણ પદો મળી એક વાક્ય કહેવાય છે અને નિર્વાપરૂપ એક અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વિભાગે સાકાઙ્ક્ષત્વે સતિ એકફલપ્રતિપાદકં યત્ તદ્ એકં વાક્યમ્ । (જૈમિનિ સુત્રવૃત્તિઃ) વિભાગ સાકાંક્ષ હોય અને એક ફળનું પ્રતિપાદન કરે તો તે એક વાક્ય કહેવાય છે ॥ ૪૬ ॥

વાક્યભેદાધિકરણ.

સમેષુ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:—(સમેષુ) એક બીજા સાથે આકાંક્ષા ન રાખતા પદસમુદાયોમાં (વાક્યભેદઃ) વાક્યોનાં ભેદ (સ્યાન્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—જે વાક્યો એક બીજા સાથે આકાંક્ષા ન રાખતાં હોય તે વાક્યો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવું. જેમકે આયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્ । પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતામ્ આ બન્ને યજુર્વાક્યો સમ છે અર્થાત્ એકની સાથે બીજાની આકાંક્ષા નથી, બન્નેનાં પ્રયોજનો જુદાં

બુદ્ધાં છે. માટે એ વાક્યોમાં ભેદ છે અર્થાત યન્તે વાક્યો ભિન્ન છે એમ સમજવું. જો કે ઉપરનાં વાક્યોમાં કૃતૃભિરપ એક અર્થ છે છતાં આયુષ્ અને પ્રાણ બુદ્ધા દેવાથી વાક્યભેદ સ્પષ્ટ થાય છે, તથા “**ક્લૃત્તીર્વાચયતિ**” અહીં કૃતૃભિરેવામાં બાહ્ય દેવાથી વાક્યોમાં સ્પષ્ટ ભેદ સમજાય છે. ॥ ૪૭ ॥

અનુપગાધિકરણ.

અનુષક્ષો વાક્યસમાપ્તિઃ સર્વેષુ તુલ્યયોગિત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:—(વાક્યસમાપ્તિઃ) વાક્યોમાં આકાંક્ષાની શાંતિ થતી હોય તે (અનુષક્ષઃ) સંજ્ઞા (સર્વેષુ) તથા વાક્યોમાં જોડવા નેહએ. (તુલ્યયોગિત્વાત્) સર્વ વાક્યોમાં આકાંક્ષાપૂરકત્વ સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “**યા તે અગ્નંડયાશયા, યા તે અગ્ને રજાશયા, યા તે અગ્ને હરાશયા તનૂર્વર્ષિષ્ઠા ગહરેષ્ઠોડયં વચો અપાવધીત્ ત્વેષં વચો અપાવધીત્ સ્વા હા**” આમાં ત્રણ વાક્યો છે. છેલ્લા વાક્યમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** ઇત્યાદિનો સંજ્ઞા છે, પરંતુ એ વાક્યોમાં એનો સંજ્ઞા નથી તે ઉપરનાં યન્તે વાક્યોમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** આદિનો સંજ્ઞા જોડવા કે નહિ ? આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે જો ‘**તનૂર્વર્ષિષ્ઠા**’ આદિ ન જોડવામાં આવે તે ઉપરનાં યન્તે વાક્યોમાં આકાંક્ષાની શાંતિ થતી નથી અને જોડવાથી આકાંક્ષાની શાંતિ થાય છે માટે એ યન્તે વાક્યોમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** આદિનો સંજ્ઞા જોડવા. ત્રણ વાક્યોમાં એનો આકાંક્ષાપૂરકત્વરૂપ ધર્મ સમાન છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જ્યાં જે પદોનો સંજ્ઞા જોડવાથી આકાંક્ષાની શાંતિ થતી હોય ત્યાં તે પદોને જોડવા નેહએ. ॥ ૪૮ ॥

વ્યવેતાનનુપકાનું અધિકરણ.

વ્યવાયાન્નાનુષજ્યતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ:—(વ્યવાયાત્) જ્યાં વ્યવધાન પડતું હોય ત્યાં (ન અનુષજ્યતે) અનુષંગ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—સં તે વાયુર્વાતેન ગચ્છતામ્ । સં તે યજ્ઞૈરજ્ઞાનિ । સં યજ્ઞપતિરાશિષા । આ ત્રણ મંત્રોમાં **સમ્** ઉપસર્ગ છે. ઉપસર્ગને ક્રિયાપદ સાથે જોડવા નેહએ માટે પ્રથમ મંત્રના **ગચ્છતામ્** ક્રિયાપદ સાથે **સમ્**ને જોડી **સંગચ્છતામ્** આવું ક્રિયાપદ સમજવું. જોડવું એજ અનુષંગ, હવે બીજા મંત્રમાં અને ત્રીજા મંત્રમાં ક્રિયાપદ નથી, પ્રથમ મંત્રનું ક્રિયાપદ ત્યાં જોડવું કે નહિ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા મંત્રમાં **ગચ્છતામ્** ક્રિયાપદ જોડી શકાશે નહિ કારણ કે **અજ્ઞાનિ** એ કર્તૃપદ બાહ્યવચનમાં છે. ક્રિયાપદનો બાહ્યવચનમાં વિપરિણામ કરીને જોડી શકાય નહિ. ત્રીજા મંત્રમાં જો કે કર્તૃપદ એક વચનમાં છે કારણ કે **યજ્ઞપતિ** એક વચનમાં છે છતાં બીજો મંત્ર વ્યવધાન રૂપે પડવાથી ત્રીજા મંત્રમાં **ગચ્છતામ્** ક્રિયાનો અનુષંગ થઈ શકે નહિ. અવ્યવહિત મંત્રમાં જ અનુષંગ થઈ શકે છે. આ કારણથી બીજા અને ત્રીજા મંત્રમાં ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરે એ જોઈએ અર્થાત વાક્યનો શેષ જે ઉચિત જણાતો હોય તેનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અંગાપૂર્વભેદાધિકરણ.

શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુબન્ધત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(શબ્દાન્તરે) ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓનો પ્રયોગ હોવાથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. (કૃતાનુબન્ધત્વાત્) ધાતુ ભેદને લીધે આખ્યાનવાચી ભાવનાનો પણ ભેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સોમેન યજેત । વાક્ષિણાનિ જુહોતિ । હિરણ્યમાત્રેયાય દદાતિ । આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ થયો છે, તે (ક્રિયાપદો) પર્યાય વાચક નથી. ધાતુઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તેને લીધે આખ્યાનો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એ બંને ભેદોને લીધે કર્મ અર્થાત અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. અર્થાત યાગજન્ય હોમજન્ય અને દાનજન્ય અપૂર્વો જુદાં જુદાં જ છે એક નથી. પૂર્વપક્ષવાદી સાધવશ્ય યુક્તિને લઈ એ ત્રણેનું એક જ અપૂર્વ સ્વીકારે છે પણ તે સિદ્ધાંતપક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. ॥ ૧ ॥

સમિદાધપૂર્વભેદનું અધિકરણ.

एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થઃ—(एकस्यैव) એક જ ધાતુનો ફરી ફરીને પ્રયોગ થયેલા હોવાથી (અવિ-
શેષાત્) તથા ગુણ આદિના તે પ્રયોગો વિધાયક ન હોવાથી (पुनः श्रुतिः) ફરી ફરીથી એક
જ ધાતુનું શ્રવણ આ ટેકાણે કર્મનું ભેદક છે, નહીં તે (अनर्थकं हि) એક જ ક્રિયાપદોનો
અભ્યાસ નિર્થક (સ્યાત્) થઈ જાય.

ભાવાર્થઃ - દર્શપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગો છે. સમિધો યજાંત । તનૂનપાતં
યજતિ । ઇહો યજતિ । બર્હિયંજતિ । સ્વાહાકારિ યજતિ । આ પાંચ વાક્યો છે અને તે
બધામાં એક જ ક્રિયાપદ વપરાયું છે માટે અહીં ધાતુભેદ ન હોવાથી એક જ કર્મ અને એક જ
અપૂર્વ છે એમ માનવું નેઈએ. આ બનતના પૂર્વપક્ષ સામે આ સૂત્ર સૈદ્ધાન્તિક ઉત્તર રૂપે છે.
કે, ધાતુ ભલે એક હોય પણ સમિધ, તનૂનપાત, ઈહ, બર્હિ અને સ્વાહાકાર એ પાંચ યાગોનાં
નામ છે, માટે પાંચ કર્મો જુદાં જુદાં જ છે, માટે અપૂર્વ પણ પાંચ છે. અગ્નિહોત્રં જુહોતિ
આ ટેકાણે અગ્નિહોત્ર શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી એ જેમ કર્મના નામ તરીકે છે તેમ
' સમિધ ' આદિપણ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી નામવાચક જ છે. જે સમિધ આદિ ગુણ
વાચક હોત તે તે ત્રીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત હોત. જેમકે દધ્ના જુહોતિ અહીં દધિ શબ્દ
ત્રીજી વિભક્તિમાં હોવાથી તેને ગુણ વાચક માનવામાં આવે છે, ' સમિધ ' આદિ શબ્દો ત્રીજી
વિભક્તિમાં નથી વપરાયા પણ બીજી વિભક્તિમાં વપરાયા છે માટે તે બધા ભિન્ન ભિન્ન
કર્મનાં નામ છે. માટે આ ટેકાણે તે એક જ ધાતુનો પ્રયોગ હોવા છતાં પાંચ કર્મના નામ
હોવાથી યજતિનો પાંચ વખતનો પ્રયોગ પાંચ કર્મ અર્થાત પાંચ અપૂર્વનું વિધાન કરે છે. ॥૨॥

આધારાધાત્મેયઆદિનો અંગાંગિભાવ અને

વિદ્વદ્વાક્યનું અનુવાદકત્વનું અધિકરણ.

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ:—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીથી ઉપલક્ષિત થતાં એ વિદ્વદ્વાક્ય (પ્રકરણમ્) પ્રકરણમાં આવતા છ યાગોનાં અનુવાદ ૩૫ છે (રૂપાવચનાત્) દેવતા અને દ્રવ્યના પ્રતિપાદક ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—યાગનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા છે. એ ૩૫ એ વિદ્વદ્વાક્યમાં નથી માટે તે વાક્યો વિધિરૂપ નથી પણ અનુવાદાત્મક છે.

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન છે. **યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો ભવતિ** । તાદ્બ્રૂતામગ્નીષોમાવાજ્યસ્યૈવ નૌ ઉપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજન્નિતિ । તામ્બ્યામેતમગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલં પૂર્ણમાસે પ્રાયચ્છત્ । એન્દ્રં દધિ અમાવાસ્યાયામ્ । એન્દ્રં પયોઽમાવાસ્યાયામિતિ । આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી **ય एवं વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસીં યજતે । ય एवं વિદ્વાન્ અમાવાસ્યાં યજતે ।** આ એ વિદ્વાક્યો છે કારણ કે એમાં ‘વિદ્વાન્’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. જે વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસી નામનો યાગ કરે છે અને જે વિદ્વાન્ અમાવાસ્યા નામનો યાગ કરે છે. આ એ વાક્યોમાં જે **યજતે** ક્રિયાપદ છે તે કોઈ અપૂર્વ યાગનું વિધાન કરતા નથી કારણ કે, જે તે યાગનું વિધાન કરતા હોત તે તેમાં દેવતા અને દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ થવો જરૂર હોતો. દેવતાની પ્રતીતિ ચતુર્થી વિભક્તિથી અથવા તદ્દિત પ્રત્યયથી થાય છે. ગુણવિધાયક દ્રવ્યની પ્રતીતિ ત્રીજી વિભક્તિથી થાય છે. આ બેમાંથી એક પણ ઉપરના વિદ્વદ્વાક્યમાં નથી માટે એ વાક્યો **આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો ભવતિ** આદિ છ યાગોનું અનુવાદક છે એમ જ માનવું જોઈએ, પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા શબ્દો યાગોના અનુવાદ કરે છે. **આગ્નેય** એટલે અગ્નિ-દેવતાક અને અષ્ટાકપાલ (પુરોડાશ) ૩૫ દ્રવ્યથી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યામાં યાગ કરવો એવો અર્થ છે. વિદ્વાક્યોને અનુવાદક માનવાં એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે અને વિધાયક માનવાં એ પૂર્વપક્ષ છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંતપક્ષ જ બતાવ્યો છે. આના ઉપર પૂર્વપક્ષ આગળ બતાવવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

હવે સિદ્ધાન્તવાદમાં યુક્તિ આપે છે.

વિશેષદર્શનાચ્ચ સર્વેષાં સમેષુ હ્યપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વિશેષદર્શનાત્) સૌર્યયાગ ૩૫ વિકૃતિમાં પ્રયાજ્ઞેનું દર્શન હોવાથી (સર્વેષામ્) આગ્નેય આદિ છ યાગો અને પ્રયાજ્ઞદિયાગો (સમેષુ) અથા સમાન હોય તો (અપ્રવૃત્તિઃ હિ સ્વાત્) પ્રયાજ્ઞાદની સૌર્યયાગમાં અપ્રવૃત્તિ જ થવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:—આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે અને પ્રયાજ્ઞદિ અંગ યાગો છે. વિદ્વદ્વાક્ય પ્રધાન છ વાક્યોનો જ અનુવાદ કરે છે, પ્રયાજ્ઞદિ અંગ યાગોનો નહિ. જે અથા જ યાગો પ્રધાન તરીકે હોય તો વિકૃતિરૂપ સૌર્ય યાગમાં પ્રયાજ્ઞની જે પ્રવૃત્તિ જેવામાં આવે છે તે ન આવત. **પ્રયાજે પ્રયાજે કુષ્ણલં જુહોતિ** આ પ્રમાણે સૌર્યયાગમાં પ્રયાજ્ઞનો અતિદેશ થાય છે. જે એ પ્રધાન હોત તે તેનો અતિદેશ ન થાત. **પ્રધાનસ્ય અતિદેશાભાવાત્** । આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે તેનો જ પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામક યાગથી અનુવાદ થતો નથી. પ્રયાજ્ઞ, અનુયાજ્ઞ અને પત્નીસંયાજ્ઞ એ આગ્નેય આદિ પ્રધાન યાગોના અંગ યાગો છે. ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ગુણસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રવણના સંયોગથી (ગુણઃ) ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે એ વિદ્વાદ્ય છે તે અનુવાદક નથી પણ અપૂર્વકર્મનાં વિધાયક છે. જો કે એ વાક્યોમાં યાગનાં સ્વરૂપ દેવતા અને દ્રવ્ય નથી છતાં એ સ્વરૂપ તો પૌર્ણમાસ્યામાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલો ભવતિ એ વાક્યથી મળી રહેશે. આગ્નેય પદથી અગ્નિ દેવતા સમગ્રતઃ છે અને અષ્ટકપાલ શબ્દથી ‘ પુરોડાશ ’ રૂપ દ્રવ્ય પણ સમગ્રતઃ છે માટે વિદ્વાદ્ય વિધાયક વાક્ય છે. આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ એ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી પણ ગુણવાક્ય છે. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા એ બે શબ્દો છ યાગોના સમુદાયના અનુવાદક પણ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાદ્ય-વિદિત યાગમાં દેવતા અગ્નિ છે અને દ્રવ્ય પુરોડાશ છે. ॥ ૫ ॥

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

**ચોદના વા ગુણાનાં યુગપચ્છાસ્ત્રાચ્ચોદિતે હિ
તદર્થત્વાત્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૬ ॥**

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિગદ્ય સૂચન છે. (ચોદના) યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ આ કર્મોત્પત્તિવિધિ છે. (ગુણાનામ્) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણાનું (યુગપત્) (શાસ્ત્રાત્) શાસન હોવાથી અર્થાત એક વાક્યથી એનેક ગુણાનું વિધાન હોવાથી. (હિ) કારણ કે (ચોદિતે) અન્ય વિધિથી વિદિત કર્મ હોય તો તદર્થત્વાત્ ગુણા કર્મને માટે હોવાથી (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યતે) તે તે ગુણાનું અલગ અલગ વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ યાનાથી દ્રવ્ય દેવતાથી વિશિષ્ટ કર્મવિધિ છે. એક જ વાક્યથી અનેક ગુણાનું વિધાન છે. જો આ ગુણવિધિ હોત અને પ્રધાન કર્મ કામ યોગ્ય વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું હોત તો ગુણે યદા જ કર્મને માટે હોવાથી એક એક ગુણનું પૃથક્ પૃથક્ વિધાન હોત. જેમકે ઋજુમાધારયતિ । સંતતમાધારયતિ । અહીં ઋજુત્વ અને સંતતત્વ ગુણાનું અલગ અલગ વિધાન છે તેમ ઉપરનાં સ્થળે પણ અગ્નિરૂપ દેવતા અને અષ્ટાકપાલ પુરોડાશ રૂપ દ્રવ્યનું પણ અલગ અલગ વિધાન હોત. પણ એ પ્રમાણે નથી માટે યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ ઇત્યાદિને અપૂર્વકર્મવિધાયક માનવું જોઈએ અને તે વિશિષ્ટ વિધિ છે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વ્યપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્વત્) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણાનું યુગપત્ શાસન જંમ ગુણવિધિનું આધક છે તેમ (વ્યપદેશઃ) ઉગ્રાણિ હ વા ઇત્યાદિ સમૂચ્ય વ્યપદેશ પણ આધક છે.

ભાવાર્થ:—‘ ઉગ્રાણિ હ વા પતાનિ હર્વીંપિ અમાવાસ્યાયાં સાંશ્રિયન્તે, આગ્નેયં પ્રથમચંદ્રે દક્ષરે । આ વાક્યથી અમાવાસ્યામાં ત્રણ પ્રધાન હવિષ્ય છે. આમાં દેવતાનો સમુચ્ય પતાવ્યો છે. હવે વિદ્વાદ્ય-વિદિત અમાવાસ્યાનામક યાગ તો એક જ છે. એક યાગમાં

એક સાથે અનેક દેવતાનો સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. જે દેવતાઓનો ચિદ્રૂપ માનવામાં આવે તો ઉપર જે સમુચ્ચય બતાવ્યો છે તે નિર્ણયક થઈ જાય છે. આ કારણથી ચિદ્રૂપાક્રયને અપૂર્વ કર્મ વિધાયક નહીં માનતાં અનુવાદક માનવું એજ યોગ્ય છે. ॥ ૭ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાત્) ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાદુતયો હ્યન્તે આ લિङ્ગવાક્ય પણ એક યાગ પક્ષમાં વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—પૌર્ણમાસસંજક યાગમાં એક અને અમાવાસ્યાસંજક યાગમાં તેર આદૃતિ આપવાનું લખ્યું છે તે એક યાગ પક્ષમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જે **યદાગ્નેય** આદિ વાક્યોને કર્મવિધિ તરીકે માનવામાં આવે તો પાંચ પ્રકાર આદૃતિઓ પણ અનુવાદ-આદૃતિઓ બે થકી: આદૃતિઓ પણ પ્રધાન આદૃતિઓ સિદ્ધ થઈ શકે, આ ઉપરથી વિરુદ્ધ થાય છે **યદાગ્નેય** આદિ વિદ્યત ' પૌર્ણમાસિ ' તથા ' અમાવાસ્યા ' સંજક યાગમાં વિદિત પ્રધાન પણ વળ આદૃતિ રૂપ કર્મનું ચિદ્રૂપાક્રય અનુવાદક જ છે. ॥ ૮ ॥

ઉપાંશુયાજના અપૂર્વત્તનું આધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પૌર્ણમાસીવદુપાંશુયાજ: સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(પૌર્ણમાસીવત્) ચિદ્રૂપાક્રયમાં જેમ પૌર્ણમાસીપદ અનુવાદક છે તેમ (ઉપાંશુયાજ:) ઉપાંશુયાજમન્તરાયજતિ એ વાક્યમાં બતાવેલા ' ઉપાંશુયાજ ' નું વાક્યક પદ પણ અનુવાદ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ:—જામિ ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વઞ્ચૌ પુરોહાશા ઉપાંશુયાજ મન્તરા યજતિ । વિષ્ણુરુપાંશુ યષ્ટવ્ય: । પ્રજાપતિરુપાંશુ યષ્ટવ્ય: । અગ્નીષોમો ઉપાંશુ યષ્ટવ્યૌ અજાવિત્વાય આ રૂકાણે ' અન્તરા ' વાક્યરૂપ **ઉપાંશુયાજ** પદ વિષ્ણુઆદિ જે પણ યાગ આગળ બતાવ્યા છે તેનું અનુવાદક વાક્ય છે કે અપૂર્વયાગનું વિધાયક છે એ સંશયના આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરફ ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યું છે અને એનો અર્થ એવા છે કે ચિદ્રૂપાક્રયમાં પૌર્ણમાસીપદ જેમ અનુવાદક છે તેમ આ રૂકાણે પણ અન્તરા વાક્યવાળું **ઉપાંશુ** પદ સમુદાયનું અનુવાદક જ છે. એ કાષ્ઠ અપૂર્વયાગનું વિધાયક નથી. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

ચોદના વાઽપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્દોષ સૂચવે છે. (ચોદના) ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક છે. (અપ્રકૃતત્વાત્) ઉપક્રમ વાક્યથી આકાંક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અન્તરા વાક્ય એજ વિધાયક છે અર્થાત કર્મોત્પતિવાક્ય છે. વિષ્ણુરુપાંશુ યષ્ટવ્ય: ઇત્યાદિ પણ યાગો વિધાયક નથી પણ અર્થવાદ છે, કારણ કે જામિ વા ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વઞ્ચૌ પુરોહાશૌ આ ઉપક્રમ વાક્ય છે, બે પુરોહાશ વાગ નિરન્તર કરવામાં દોષ

ખતાવ્યો છે. જામિ એટલે દોષ. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે એ યાગ વચ્ચે કંઈક વિધાન કરવાને ઇષ્ટ છે. આવો નિશ્ચય હોવાથી વિષ્ણુઆદિ ત્રણ યાગો એ પુરોઝાશ વચ્ચે ખતાવ્યા છે તેથી વિષ્ણુઆદિ યાગત્રય ઉપક્રમ વાક્ય સાથે આકાંક્ષા ધરાવે છે. આ કારણથી **ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ** એ યાગ મુખ્ય છે અને વિષ્ણુઆદિ વાક્યો અંતરાલગુણુકકર્મવિધિના શેષ અર્થાત અર્થ વાદો છે. જે કોઈ શંકા કરે કે **ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ** આ ટંકાણે **યજતિ** પદ એ વિધિ-વાચક નથી. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ **યજતિ** ક્રિયાપદ **લેટ્** લકારનું નથી પણ **લેટ્** લકારનું છે માટે તેનો અર્થ વિધિપણ થઈ શકે. કારણ **લેટ્** લકારનાં રૂપનો વિધ્યર્થ પણ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે **ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ** આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક જ છે અને વિષ્ણુઆદિ યાગત્રય અનુવાદ છે. ॥ ૧૦ ॥

ગુણોપબન્ધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(ગુણોપબન્ધાત્) ઉપાંશુત્વ રૂપ ગુણને લીધે ઉપાંશુયાગ નામ પાડ્યું છે.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ કહે કે ‘ ઉપાંશુ યાગ ’ એવું નામ યાગનું શામાટે રાખવામાં આવ્યું તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યાગ ઉપાંશુ કરવામાં આવે છે અર્થાત ખીન્ને નજીકમાં એટલો માણસ પણ વિષ્ણુદેવતાક મન્ત્ર ન સાંભળી શકે એટલો ધીમેથી મન્ત્ર બોલી આહુતિ આપવી નેમછએ. એટલે માત્ર એટલે જ હાલતા ચાલતા માલમ પડે એવી રીતે મંત્ર બોલવા. આ ઉપાંશુત્વ ગુણને લીધે યાગનું નામ પણ **ઉપાંશુ યાગ** રાખવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રાયે વચનાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રાયે) પ્રધાનકર્મમાં (વચનાત્) એનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—તસ્ય વા ઇતસ્ય આમેય એવ શિરઃ । હૃદયમુપાંશુયાજઃ । પાદૌ અગ્નીષોમીયઃ

પૌર્ણમાસ કર્મનું ‘આગ્નેય યાગ’ શિર છે. ‘ઉપાંશુયાગ’ હૃદય છે અને ‘અગ્નીષોમીય’ પગ છે. આ પ્રમાણે પ્રધાન કર્મ વાચક ન હોત તો તેનો પ્રધાન વાક્યો સાથે પાઠ ન હોત માટે અન્તરાધટત ઉપાંશુયાગ એ પ્રધાનયાગ જ છે. એ કોઈનો અનુવાદક નથી ॥ ૧૨ ॥

આધારાદિનું અપૂર્વતાધિકરણ.

આધારાગ્નિહોત્રમરૂપત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પદાર્થ:—(આધારાગ્નિહોત્રમ્) આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ કર્મ સમુદાયના અનુવાદક છે (અરૂપત્વાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાને જણાવનાર કોઈ પદ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઋજુમાધારયતિ સતતમાધારયતિ । આ વાક્યોની પાસે જ યદા ધારમા-ધારયતિ આવું વાક્ય છે. એજ પ્રમાણે દધ્ના જુહોતિ, પયસા જુહોતિ આ એ વાક્ય પાસે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આવું વાક્ય છે. માટે આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ ક્રિયા

સમુદાયના અનુવાદક છે. ક્રાઇ અપૂર્વ કર્મના વિધાયક અથવા યાગવિશેષના વાયક નથી, કારણકે જે અપૂર્વકર્મના વાયક એ જે પદો હોત તે ક્રાઇ દ્રવ્ય અને દેવતા વાયક પદો પણ તેની પાસે હોત. દ્રવ્ય અને દેવતા એ અપૂર્વકર્મનાં સ્વરૂપ છે, માટે, રૂપનો અભાવ હોવાથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૩ ॥

સંજોપવન્ધાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(સંજોપવન્ધાત્) સંજાવાચક પદ બીજી વિભક્તિમાં છે તેથી પણ આધાર અને અગ્નિહોત્ર પદો અનુવાદક છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધ કર્મ વાયક શબ્દ ત્યારે બીજી વિભક્તિ આવેલી હોય છે ત્યારે એ દ્વિતીયાન્તપદ અનુવાદક હોય છે, આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ આ બન્ને પદો દ્વિતીયાન્ત છે માટે અનુવાદક છે. અપૂર્વ કર્મવિધાયક નથી. અપૂર્વ કર્મવિધાયક પદ ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે જેમકે ચિત્રયા યજેત અહીં ચિત્રયા એ તૃતીયા વિભક્તિવાળું પદ છે માટે ચિત્રા એ અપૂર્વ કર્મનું એટલે યાગવિશેષનું વાયક છે. ॥ ૧૪ ॥

અપ્રકૃતત્વાच्च ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અપ્રકૃતત્વાच्च) સમીપમાં ક્રાઇ દેવતા વાયક કે દ્રવ્ય વાયક પદ નથી.

ભાવાર્થ:—જો આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ એ પદો અપૂર્વ કર્મવિધાયક હોત તે તેની પાસે દેવતા વાયક અને દ્રવ્ય વાયક પદવાળાં વાક્યો હોત. દ્રવ્ય દેવતાનાં પ્રકાશક વાક્યો સમીપમાં ન હોવાથી યાગ અપૂર્વ કર્મના રૂપનો અભાવ છે. માટે એ બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

ચોદના શબ્દાર્થસ્ય પ્રયોગભૂતત્વાત્

સંનિધેર્ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ચોદના) ઉક્તવાક્ય કર્મોત્પત્તિ સૂત્ર છે. (શબ્દાર્થસ્ય) ઉક્ત વાક્યનો અર્થ (પ્રયોગભૂતત્વાત્) અનુષ્ટયરૂપ હોવાથી (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી જે શ્રવણ છે તે (ગુણાર્થેન) ગુણના લાભ માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઋજુમાધારયતિ, ઓમ્નહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને વાક્યો અપૂર્વવિધાયક છે, અનુવાદ વાક્ય નથી, કારણકે, એ બન્ને વાક્યથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અનુદાનરૂપ છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર નામક કર્મ અનુષ્ટય છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર શબ્દોનું ફરીથી શ્રવણ છે તે ગુણના લાભ માટે છે, એટલે કે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ કર્મવિધાયક વાક્ય છે અને દધ્મા જુહોતિ આ વાક્યથી ઉક્ત કર્મમાં દધિરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ ગુણવાક્ય છે. દેવતાની પ્રતીતિ મંત્રમાંથી થાય છે. આ કારણથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર રૂપ કર્મમાં દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી એમાં રૂપનો અભાવ પણ નથી. ॥ ૧૬ ॥

દ્રવ્યસંયોગાચ્છોદના પશુસોમયોઃ પ્રકરણે હ્યનર્થકો

દ્રવ્યસંયોગો ન હિ તસ્ય ગુણાર્થેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થઃ—(પશુસોમયોઃ) પશુ અને સોમઘટિત વાક્યોથી (ચોદના) અપૂર્વકર્મનું વિધાન છે. (દ્રવ્યસંયોગાત્) પશુ અને સોમરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણપદિત હૃદય અને પેન્દ્રવાયવવાક્યથી વિદિત યાગ હોય તો (અનર્થકઃ હિ) પશુ અને સોમરૂપ દ્રવ્યનો સંયોગ અર્થ શબ્દ નય. (ગુણાર્થેન) પશુપદ અને સોમપદને ગુણવાચક માનવાથી તેની સાર્થકતા (ન હિ) નથી.

ભાવાર્થઃ—ભૂતોન્નિષ્ટેભ પ્રકરણમ્ લખ્યું છે કે હૃદયસ્ય અવગતિ, અથ જિહ્વાયા અથ વક્ષમ્ इति અને પશ્ચી અગ્નિપોમીયં પશુમાલભેત એમ શ્રુત વાક્ય છે. તેજ પ્રમાણે પેન્દ્રવાયવંગૃહ્ણતિ, મૈત્રાવરુણ ગૃહ્ણતિ, આશ્વિનં ગૃહ્ણતિ આ વાક્યોના પાદ પાસેજ સોમેન યજેત વાક્ય શ્રુત છે. આથી સમગ્રનય છે કે અગ્નિપોમીયં પશુમાલભેત અને સોમેન યજેત આ બંને વાક્યો અપૂર્વકર્મના વિધાયક છે. જે હૃદયાદિઘટિત વાક્યને યાગ વિધાયક માનવામાં આવે તો પશુ અને સોમપદને પ્રજ્ઞાન અર્થ નથી દ્રવ્યનો લાભ તો અળવ્યા ધારયા જુહોતિ આ વાચ્યથીજ થઈ જાય છે. દદ્ધા જુહોતિ આ વાક્યમાં જેમ ' દધિ ' પદ ગુણવાચક છે તેમ સોમપદ ગુણવાચક પણ શબ્દ શક્યું નથી માટે શુક્રન અને વાક્ય અપૂર્વ કર્મવિધાયક છે, અનુવાદક નથી. ॥ ૧૭ ॥

અચોદકાશ્ચ સંસ્કારાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) આં (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (અચોદકાઃ) અવિધાયક હોય છે.

ભાવાર્થઃ—સંસ્કાર ભાષક વાક્યો અપૂર્વકર્મવિધાયક શબ્દ શકતા નથી. પેન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ આ તો દ્રવ્યનું પ્રદણ કરવું જોઈ આવે છે એટલે પ્રહણથી સોમઆદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર સૂચિત થાય છે, એ કારણ અપૂર્વકર્મનું વિધાન નથી. ॥ ૧૮ ॥

તદ્દેદાત્ કર્મણોઽભ્યાસો દ્રવ્યપૃથક્ત્વાદનર્થકં હિ

સ્યાદ્દેદો દ્રવ્યગુણીભાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(કર્મણઃ) સોમેન યજેત હત્યાદિ વાક્યથી વિદિત કર્મની (અભ્યાસઃ) આશ્રુતિ માનવી ભેદજ્ઞે. (તદ્દેદાત્) દેવતા સંબંધમાં ભેદ હોવાથી (દ્રવ્યપૃથક્ત્વાત્) પાત્રભેદો લીધે દ્રવ્યમાં પણ ભેદ માનવા ભેદજ્ઞે અને તેથી સંસ્કારમાં (ભેદઃ સ્યાત્) ભેદ પડે છે. (દ્રવ્યગુણીભાવાત્) દ્રવ્ય પ્રતિ પ્રદણનો ગુણીભાવ હોય છે એટલે કે દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને પ્રદણ ગોણુ=અંગ હોય છે. માટે પ્રધાનને અનુસરી અંગની આશ્રુતિ કરવી પડે છે. (અનર્થકં હિ) જે એક જ વખત પ્રદણ કરવામાં આવે તો ક્રમવિધિ અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—સોમરસરૂપ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં ઈન્દ્ર; વાયુ આદિ દેવતાઓ અનેક હોવાને લીધે દેવતા દીક દ્રવ્યનો પંથુ ભેદ કરવો પડે છે અને એ ભેદોને લઈ યાગ રૂપ ક્રિયાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસ એટલે આવૃત્તિ.

દસ ગ્રહરૂપી પાત્રોનું એકી સાથે ગ્રહણ થઈ શકે છે છતાં દ્રવ્ય જુદા જુદા વિદિત કરે લેવાથી સંસ્કારનો પણ ભેદ થાય છે.

સોમરસરૂપ એક દ્રવ્યના સંસ્કારમાં જુદા ગ્રહણો એટલા માટે કરવા પડે છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યે ગ્રહણ ગૌણ પડે છે માટે જેટલાં દ્રવ્ય તેટલાં ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. પ્રધાનને અનુસરી અંગની આવૃત્તિ થાય એવો નિયમ છે. દેવતાના સંબંધ ભેદથી પણ યાગનો ભેદ હોય જોઈએ. જેટલા દેવતા વિદિત હોય તેટલા યાગો (આકૃતિઓ) પણ કરવા જોઈએ. જો દ્રવ્યને વિજ્ઞાન કરી એકીજ વખતે યાગ કરવામાં આવે તો આગ્નિનો દક્ષમો ગુણતે અગ્નિની દેવતાવાળો દશમે ભેવો એ કમવિધિ નિરર્થક થઈ જાય માટે દેવતાના ભેદથી યાગરૂપ કર્મનો પણ ભેદ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સંસ્કારસ્તુ ન મિચતે પરાર્થત્વાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(સંસ્કારઃ) પશુબંધનરૂપ સંસ્કારના (ન મિચતે) અભ્યાસ થતો નથી (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી અને પરાર્થત્વ (ગુણભૂતત્વાત્) અંગ હોવાને લીધે બને છે.

ભાવાર્થ:—આદિરે વશું વપ્રાત્તિ । પાલશે વપ્રાત્તિ । આ ઠેકાણે બંધનની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ ખેરને ખીલે પશુને બાંધવું અને પછી પલાશને ખીલે બાંધવું એવી આવૃત્તિ કરવી નહિ. કારણ કે ખીલે પશુને બાંધવું એ એક એનો સંસ્કાર છે અને એ સંસ્કારનો ભેદ થતો નથી. યુપ (ખીલો) રૂપ દ્રવ્ય એ પરાર્થ અર્થાત્ બંધન માટે હોય છે એટલે તે ગૌણ અર્થાત્ અંગ પડે છે અને બંધન એ પ્રધાન પડે છે. અંગને અનુસરીને પ્રધાનની આવૃત્તિ બની શકે નહિ. માટે ખદિરના અથવા પલાશના ખીલે પશુને સંસ્કાર માટે બાંધવું. ॥ ૨૦ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મભેદનું અધિકરણ.

પૃથક્ત્વનિવેશાત્ સંખ્યયા કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(પૃથક્ત્વનિવેશાત્) અલગપણાનો નિવેશ હોવાથી (સંખ્યયા) સંખ્યાને લીધે (કર્મભેદઃ) કર્મનો ભેદ અર્થાત્ બિન્ન બિન્ન કર્મ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ:—વાજપેય યાગના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે સપ્તદશ પ્રાજાપત્યાન્ પશુન્ જાલમતે । આ સત્તર પશુઓનું દાન કરવારૂપ પ્રકરણમાં શુ એક જ યાગ કરવો કે સત્તર પશુ દાન આપવાનાં કલાં છે માટે સત્તર યાગો કરવા. આમાં પૂર્વ પક્ષ એમ કહેવા માગે છે કે યાગ એક કરવો અને સત્તર પશુઓનું દાન કરવું, બ્યારે સિક્કાતપક્ષકારનું કથન છે કે સત્તર પશુઓનું અલગ અલગ વિધાન છે માટે સત્તર યાગો અલગ અલગ કરવા. આ પ્રમાણે અહીં સંખ્યાને લીધે કર્મમાં ભેદ પડે છે અર્થાત્ સત્તર પશુઓની સંખ્યા બતાવી છે માટે યાગરૂપ કર્મ પણ સત્તર કરવા. ॥ ૨૧ ॥

સંજ્ઞાકૃત કર્મભેદનું અધિકરણ.

સંજ્ઞા ચોક્ષત્તિસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સંજ્ઞા) સંજ્ઞા (હત્પત્તિસંયોગાત્) કર્મવિધાયક વાક્ય સાથે

પાઠ હોવાથી કમંભેદ છે.

હોવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમયાગ વિધિની સમીપ આ વાક્યો છે. અથૈષ જ્યોતિરશ્વ વિશ્વજ્યોતિરશ્વ સર્વજ્યોતિરેતેન સહસ્રદક્ષિણેન યજેત । આમાં (૧) જ્યોતિઃ (૨) વિશ્વજ્યોતિઃ (૩) સર્વજ્યોતિઃ આ ત્રણ નામોથી ત્રણ ભુદા ભુદા યાગોનું વિધાન છે કે એ ત્રણ જ્યોતિષ્ટોમનાં યાગનો અનુવાદ કરનારા નામ છે ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે એ ત્રણ નામો જ્યોતિષ્ટોમનાં જ અનુવાદક છે અને જ્યોતિષ્ટોમમાં સહસ્રદક્ષિણા આપવી એવું ગુણવિધાન છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું કમન છે કે એ નામો ત્રણ ભુદા યાગોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને એ ત્રણ યાગોમાં સહસ્રદક્ષિણા આપવી એવું ગુણ વિધાન છે. જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એનાથી ભુદો છે અને એમાં બારમોની દક્ષિણા હોય છે. આ પ્રમાણે ‘જ્યોતિઃ’

દેવતાભેદકૃત કમંભેદનું અધિકરણ

ગુણશ્રાપૂર્વસંયોગે વાક્યયોઃ સમત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(જ) અને (અપૂર્વસંયોગે) પૂર્વકમંમાં મુજબનો નિવેશન થઈ શકતો હોવાથી (ગુણઃ) ગુણ કમંનો ભેદ છે અર્થાત્ તે (મુખ્ય) કમંનંતર માનવામાં કારણ પડે છે. (વાક્યયોઃ) બંને વાક્યોની (સમત્વાત્) સમતા=તુલ્યતા હોવાથી.

હોવાર્થ:—તપ્તે પચસિ દધ્યાનયતિ સા વૈશ્વદેવી આમિક્ષા વાજિન્યો વાજિનમ્ । (ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવાથી દૂધ ફાટે છે તેમાં જ ફોદા ફોદા હોય છે તેને આમિક્ષા કહે છે અને જો પાણી હોય છે તેને ‘વાજિન’ કહે છે.) આ વાક્યમાં વિચાર એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આમિક્ષા’ દ્રવ્ય તે ‘વિશ્વદેવ’ રૂપ દેવતાને માટે છે. અને આમિક્ષારૂપ દ્રવ્યથી વિશ્વદેવને ઉદેશી હોમ કરવો, પણ વાજિન્યો વાજિનમ્ આ વાક્ય શા માટે મુકવામાં આવ્યું છે. ‘વાજી’ પદ શું ‘વિશ્વદેવ’ નું અભિધાયક છે કે કોઈ બીજી દેવતાનું વાચક છે ? જો બીજી દેવતાનું વાચક ન હોય તો ‘વિશ્વદેવ’ નું જ તે અનુવાદક છે એમ માનવું પડે અને તેનો અર્થ વાજ=પણ અને “વાજ” એટલે બળવાન એવો અર્થ કરવો પડે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદી “વાજી” પદને વિશ્વદેવ નું અનુવાદક માને છે અને વાજિન રૂપ ગુણ તેને જ આપવાનું કહે છે. સિદ્ધાંતવાદી એ મતનું ખંડન કરે છે અને તેની પુષ્ટિમાં એમ જણાવે છે કે વાજ પદ વિશ્વદેવનું વાચક નથી. કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં વિશ્વદેવને માટે ‘વાજ’ પદ વપરાયું જ નથી. માટે ‘વાજી’ એ ‘દેવતાનંતર’ નું વાચક છે અને એ વાજી દેવતાને ઉદેશીને વાજિન દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી વૈશ્વદેવી આમિક્ષા અને વાજિન્યો વાજિનમ્ આ બંને વાક્યો તુલ્ય બલવાળાં છે એટલે એકની અપેક્ષાએ બીજી ગૌણ પડતું નથી. એ બંને વાક્યોમાં ગૌણ મુખ્ય ભાવ નથી. કમંવિધાન વખતેજ આમિક્ષા દ્રવ્યનું વિધાન થઈ જતું હોવાથી વૈશ્વદેવને માટે વાજિન-દ્રવ્યનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આમિક્ષા દ્રવ્ય સાથે વાજિન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ પણ બની શકતો નથી. આ કારણથી ‘વાજી’ પદવાચ્ય કોઈ અપ્રસિધ્ધ દેવતા છે તેને માટે વાજિન દ્રવ્ય છે. આ રીતે દેવતા અને દ્રવ્ય એ બંને યાગના સ્વરૂપ નિબંધન થતાં હોવાથી તે એક ભુદું કમં જ છે અર્થાત્ વાજિદેવતાક વાજિનદ્રવ્યક કોઈ યાગ વિશેષનું એ વાક્ય વિધાયક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આ ઠેકાણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદિક સિદ્ધાંતમાં મુખ્ય દેવ તો પરબ્રહ્મ જ છે પણ તેની અનંત શક્તિઓને લીધે તેનાં અનંત નામ પડે છે અને તે તે શક્તિને ભુદા

બ્રહ્મા દેવો પશુ માનવામાં આવે છે. એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમ્ભવ હરેઃ
૩૫માં સર્વ વ્યાપક એકજ દેવ ગૃહ છે અને એ ૩૫થી પ્રતિરૂપવાળો અર્થાત્ આરોપિત રૂપવાળો
તે કહેવાય છે. આ ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન દેવતાના નામ સાંભળી સિદ્ધાંત વિરૂધ્ધ કલ્પના
કરવાની ઉતાવળમાં કોઇએ પડવું નહિ.

વાજિન અને આમિક્ષા દ્રવ્યનો વિકલ્પ શા માટે ન માનવો ? એ પ્રશ્નનું
અમાધાન કરે છે.

અગુણે તુ ગુણસ્તત્ર પ્રતીયેત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ :—‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ સૂચવે છે (અગુણે) નો કર્મ વિધાયક
વાક્ય ગુણનું વિધાન ન કરે તો (તત્ર) ત્યાં અર્થાત્ તે વાક્યથી વિહિત કર્મમાં (ગુણઃ)
ગુણની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય.

હોવાર્થઃ :—જેમકે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ ઉત્પત્તિવાક્ય એટલે કર્મવિધિવાક્ય
છે. આ વાક્યથી ગુણનું વિધાન થતું નથી તેથી ગુણ વિધાનને માટે ખીજા વાક્યની જરૂર
પડે છે, એટલે કે દધ્મા જુહોતિ । પયસા જુહોતિ આ વાક્યોથી ગુણનું વિધાન થાય છે. દાંધ
અને પયઃ આ બન્ને ગુણોના વિકલ્પ પશુ યજ્ઞ શકે છે કારણ કે એ બન્ને ગુણો ઉત્પન્નશિષ્ટ
છે. એટલે કે કર્મનું વિધાન થઈ શકે પણ એનું વિધાન છે. પશુ વૈશ્વદેવી આમિક્ષા અહીં
વિશ્વદેવ યાગના વિધાન સાથે જ તદ્વિત પ્રત્યયના બળે ‘ આમિક્ષા રૂપગુણનું વિધાન યજ્ઞ
બળ છે એટલે એ કર્મમાં ગુણની અપેક્ષા રહેતી જ નથી. આમિક્ષારૂપ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે આ
કારણને લીધે ઉત્પત્તિશિષ્ટગુણવરૂધે ઉત્પન્નશિષ્ટગુણસ્ય દુર્બલસ્ય પક્ષેઽપિ બાધકત્વં ન સમવતિ
(ઇતિ સુમોષિના) ઉત્પત્તિશિષ્ટ ગુણથી કર્મ અવરૂઢ યજ્ઞ જવાથી દુર્બળ થયેલા ઉત્પન્ન-
શિષ્ટ ગુણ (વાજિન) નું પક્ષમાં બાધકત્વ પશુ સંભવી શકતું નથી. આ કારણથી વાજિન
ગુણ અને વાજ દેવતા બન્ને પદો બ્રહ્મા કર્મનાં જ વિધાયક છે ॥ ૨૪ ॥

દધિ-આદિ દ્રવ્યની સફળતાનું અધિકરણ

ફલશ્રુતેસ્તુ કર્મ સ્યાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો ઘોતક છે (ફલશ્રુતે) ફળનું શ્રવણ થતું
હોવાથી (કર્મ) અપૂર્વ કર્મ (સ્યાત્) છે. કારણકે (ફલસ્ય) ફળનો (કર્મયોગિત્વાત્)
કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

હોવાર્થઃ :—‘ અગ્નિહોત્ર ’ના પ્રકરણમાં દધેન્દ્રિયકામસ્ય જુહુયાત્ એવું વાક્ય છે. આ
વાક્યથી શું અગ્નિહોત્રથી કોઈ બ્રહ્મા જ કર્મનું વિધાન થાય છે કે વિહિત અગ્નિહોત્રમાં કેવળ
દાંધ (દહી) રૂપ ગુણનો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે ઉક્ત
વાક્યથી બ્રહ્મા જ કર્મવિહિત છે. કારણ કે એ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયરૂપ ફળનો નિર્દેશ કર્યો છે અને
ફળની નિષ્પત્તિ કર્મ વગર ન થઈ શકે માટે અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મથી જુદું જ અપૂર્વ કર્મ ઉક્ત-
વાક્યથી વિહિત થાય છે. ॥૨૫॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અતુલ્યત્વાત્ તુ વાક્યયોગુણે તસ્ય પ્રતીયેત ॥૨૬॥

પદાર્થઃ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (વાક્યયોઃ) બન્ને

(૧૭૦)

મીમાંસા દર્શન

(૧૭૦) વાક્યો (અતુલ્યત્વ) સમાન ન હોવાથી (તસ્ય) વાક્યનો સંબંધ (ગુણે) ગુણમાં (પ્રતીક્તે) નજીવ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર જુદાત્વ સ્વર્ગકામ અને 'દક્ષેન્દ્રિયકામસ્ય' આ બન્ને વાક્ય સરખાં નથી. પહેલા વાક્યમાં કેવળ અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મનું વિધાન છે અને તેનો સંબંધ સ્વર્ગરૂપ ફળની સાથે બતાવ્યો છે. બીજા બીજું વાક્ય હવે રૂપ ગુણનો ઇન્દ્રિયરૂપ ફળ સાથે બતાવ્યો છે. પણ કેવળ હવે રૂપ દ્રવ્યથી ઇન્દ્રિયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થયે છે નહિ માટે એમાં ક્રિયાની જરૂર છે માટે પ્રથમ વાક્યમાં જે જુદાત્વ ક્રિયા બતાવી છે અને અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મ બતાવ્યું છે તેમાં જ હવે દ્રવ્ય રૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ એને ઇન્દ્રિય રૂપ ફળની કામના હોવા તેણે હવે રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો. આમ એકવાક્યતા થતી હોવાથી બીજું વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું વિધાયક નથી. ૥૨૩૧

વારવન્તીય આદિતુ કર્માન્તરત્વ-અધિકરણ.

સંમેષુ કર્મયુક્તં સ્યાત્ ૥૨૩૧

પદાર્થ :—(સમેષુ) યામ અને સામગાન બન્ને ક્રિયા તરફ સમાન હોવાથી જે ફળ છે તે (કર્મયુક્તમ્) અપૂર્વ કર્મ સંબંધી (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃદામિષ્ટદમિષ્ટોમસ્તસ્ય વાયવ્યાસ્વશ્ચુ એકવિશમમિષ્ટોમસામ કૃત્વા બ્રહ્મવર્ચસકામો યજેત્તેતિ અમિષ્ટત્વં પ્રકૃત્યઽતદુત્તરમ્, એતસ્યૈવ રેવતીષુ વર-વન્તીત્યનમિષ્ટોમસામ કૃત્વા પશુકામો હોત્રેન યજેત્તેતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ :—અગ્નિષ્ટોમનો વિકૃતિ રૂપ અગ્નિષ્ટુત નામનો યાગ છે અને તે પૃષ્ઠરત્રોત્રમાં ત્રિવૃત્તરત્રોત્ર સાથે જોડવાથી ત્રિવૃત્ત એવા નામથી ઓળખાય છે. અગ્નિષ્ટોમ સામંથી યાગની સમાપ્તિ થતી હોવાથી યાગનું નામ અગ્નિષ્ટોમ કહેવાય છે. તૃતીય સવનમાં આજંવ અને પવમાન પછી યજામગ્નીષ્ઠ તામક સામ ગાવામાં આવે છે, તેનું જ બીજું નામ 'અગ્નિષ્ટોમ સામ' છે અને તેનાથી યાગની સમાપ્તિ થાય છે. એ સામ પ્રકૃત યાગમાં 'યજ્ઞજ્ઞા વો અગ્રય' એ આગનેથી ઋચાઓમાં ગાવામાં આવે છે.

બ્રહ્મવર્ચસના કાશ્યપુત્ર અગ્નિષ્ટુત યાગમાં "વાયો શત્તં હૃગીનામ્ ઇત્યાદિ વાયવીય ઋચાઓમાં ગાવું જોઈએ.

પશુઓની ઇચ્છા કરનારે રેવતીનું સઘમાદ્વેદિ રેવતી પદવાળા મંત્રમાં સામ ગાવું જોઈએ.

હવે અહીં વિચારણાનો વિષય એ છે કે પશુ રૂપ ફળ રેવત્યાદિઋગધિકરણ સામગાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે કે તાદશ સામગાન ત્રિશિષ્ટ યાગ રૂપ અપૂર્વ કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ? સામગાન એ યાગની અંદર ગુણ કહેવાય છે.

પૂર્વ પક્ષ સામગાન રૂપ ગુણ સાથે ફળનો સંબંધ બતાવે છે અને સિદ્ધાંતવાદી કર્મની સાથે પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ બતાવે છે.

સૂત્રનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. જાન અને કર્મ બન્ને ક્રિયા રૂપ છે અને એ બન્નેમાં ક્રિયાત્વ રૂપ સમાન ધર્મ હોવા છતાં પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ તો કર્મની સાથે છે. એટલે અગ્નિષ્ટોમ સામ રૂપ જાન યુક્ત અમિષ્ટોમ યાગ કરવાથી પશુ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ

પ્રમાણે ભાવાર્થાધિકરણન્યાયેન ગાનવિદિશ્લમ્ અપૂર્વં કર્મૈવ ફલેન સંબધ્યતે । આ પ્રમાણે કૈમિનિ સત્ત્વ-વૃત્તિ-સુખોધિનીમાં નિષ્કૃય કરવામાં આવ્યો છે. ॥૨૭॥

સૌભરનિધનકામકથ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

સૌભરે પુરુષશ્રુતેનિધનં કામસંયોગઃ ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(સૌભરે) સૌભર સંબંધી (નિધનમ્) નિધન અર્થાત નિધનાશ્રિત હીષ્ આદિ (કામસંયોગઃ) ક્ષાન્તરનુ જનક છે (પુરુષશ્રુતે) ત્યાર પછીના વાક્યમાં શકિતથી પુરુષનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

હોવાર્થ :—“યો વૃષ્ટિક્રમો યોઽજ્ઞાક્રમો યઃ સ્વર્ગકામઃ સ સૌભરેણ સ્તુવીત, સર્વે ગૈ કામાઃ સૌભરે” ઇતિ એટલું કહીને આગળ જણાવે છે કે “હીષ્ હિન્નિ વૃષ્ટિક્રમસ્ય નિધનં કુર્યાત કર્મિણિ અજ્ઞાક્રમાય, ઈ ઇતિ સ્વર્ગકામાય ઇતિ ।

અર્થ :—જેને વૃષ્ટિની ઇચ્છા હોય, જેને અન્નની ઇચ્છા હોય અને જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે ‘સૌભર’થી સ્તુતિ કરવી. બધી ઇચ્છાઓ સૌભરમાં સફળ થાય છે. હીષ્ આટલું બોલી વૃષ્ટિક્રમને માટે નિધન કરવું. ઈન્ન એટલું બોલી અન્નાદ કામને માટે નિધન કરવું. અને ‘ઈ’ એટલું બોલી સ્વર્ગ કામને માટે ‘નિધન’ કરવું.

‘સૌભર’ એ સામવિશેષનું નામ છે.

‘નિધન’ શાંત અથવા ભાગોથી યુક્ત થયેલ સામનો જે હેલો ભાગ છે તેને નિધન કહેવાય છે.

‘સૌભર’થી જે વૃષ્ટિ, અન્ન અને સ્વર્ગરૂપ ફળો પતાવ્યાં છે તેના કરતાં બુદ્ધિ ફળો ‘હીષ્’ આદિનાં છે. એવું ‘પતાવવા માટે ‘હીષ્’, ‘ઈ’ અને ‘ઈ’નું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણ કે વૃષ્ટિક્રમાય અહીં ચતુર્થી વિભક્તિનું શ્રવણ છે. અને એ તાદર્શ્યને પતાવતી ચતુર્થી વિભક્તિ ‘હીષ્’ આદિ વૃષ્ટ્યાદિકામ પુરુષવિશેષના શેષ માટે છે એમ જણાવે છે. પુરુષે ઇચ્છેલાં જે વૃષ્ટ્યાદિ છે તેના સાધન તરીકે જો ‘હીષ્’ આદિ અને તોજ તેના શેષ તરીકે તે છે એમ માની શકાય, નહીં તો નહિ. આ કારણથી સૌભરસામ અને હીષ્ આદિનાં ફળો અલગ અલગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ.

સર્વસ્ય વોક્તકામત્વાત તસ્મિન્ કામશ્રુતિઃ સ્યાત્, નિધનાર્થા પુનઃશ્રુતિઃ ॥૨૯॥

(વા.) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

પદાર્થ :—સર્વસ્ય સંપૂર્ણ સૌભર સામના (વોક્તકામત્વાત) ઉપર કહેલાં વૃષ્ટિ, અન્ન અને સ્વર્ગ ફળ હોવાથી (તસ્મિન્) હીષ્ આદિ સમુદાયમાં (કામશ્રુતિઃ) ફલ સંબંધની શ્રુતિ (નિધનાર્થા) હીષ્ આદિ પદ ધરિત નિધન કરવું એવા નિયમને માટેજ (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી મંત્રણ થાય છે.

હોવાર્થ :—સૌભરવિધિમાં ફળ તરીકે જે વૃષ્ટ્યાદિ છે તેજ હીષ્-આદિમાં પણ ફળ તરીકે છે. અર્થાત સૌભર અને હીષ્-આદિના ફળો બુદ્ધિ નથી. સૌભરાકતવૃષ્ટ્યાદિજ હીષ્યાદિમાં અનુમાદિત થાય છે. ફરીથી જે વૃષ્ટિક્રમાય એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે એટલા માટે કે વૃષ્ટિ,

અન્ન અને સ્વર્ગ આદિ જે ત્રણ કામ છે તેનું નિધન હીષ આદિમાંના બને તે શબ્દથી કરવું નહિ પણ ‘શ્રદ્ધિકામ’નું નિધન તો હીષ શબ્દથી જ કરવું ‘અષ્ટાયકામ’નું નિધન ‘ઝર્ગ’ શબ્દથી અને ‘સ્વર્ગકામ’નું નિધન ‘ઝ’ એવા શબ્દથી કરવું. આવો નિયમ જણાવવાને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. આ કારણથી નિધનવિશેષ એ નિયમ વિધિ છે. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

अद्यावत् એ જ્યોતિષોમનું અંગ છે એ વિષય આ અધિકરણમાં અર્થે છે. પૂર્વપક્ષસૂત્ર—

गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत् संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥१॥

ભાવાર્થ:— (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (ગુણ:) રથંતર સામ ગુણ છે. (ક્રતુસંયોગાત્) સમાસને હીષ એ ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. રથંતર સામ યત્ર એ પ્રમાણે સ રથંતરસામા (સંયોગસ્ય) રથંતરસામનો સંબંધ (અશેષભૂતત્વાત્) પ્રકૃત જ્યોતિષોમનો શેષ ન હોવાથી (કર્માન્તરં) અપૂર્વ કર્મ તરીકે (પ્રયોજયેત્) ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ રથંતરસામ નામનો એક જુદો જ યાગ વિશેષ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષોમના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीत्वान्,

यदि बृहत्સામા શુક્રાગ્રાન્, यदि जगत्સામા આપ્રયणाग्रान् इति.

આ વાક્યનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. આ વાક્યમાં જે સોમ શબ્દ પડ્યો છે તે સોમ-જતાસાધનક યાગનું વિધાન કરે છે. તે યાગમાં આખ્યંદિન સવનમાં પૃષ્ઠરતોત્રમાં રથંતર, જુદજ અને જગત્ નામક સામનું વિકલ્પથી વિધાન છે. ‘અમિ ત્વા શર નોનુમ:’ આ સામ મંત્રમાં યાવામાં આવતું સામ ‘રથંતરસામ’ કહેવાય છે.

‘ત્વામિદિ હવામહે’ એ સામવેદના મંત્રમાં યાવામાં આવતું સામ ‘જહતસામ કહેવામાં આવે છે અને ‘જગતી ઝન્દ’ વાળી ઝઝામાં જે સામ બવાય છે તે ‘જગત્ સામ’ કહેવાય છે.

ઐન્દ્રવાયવ, મૈત્રાવરુણ, આશ્વિન, શુક્ર, મન્યી, આગ્રયણ, વિકત્ય અને ધ્રુવ આ નામવાળા સોમરસ રાખવાના પાત્રો છે. એ પાત્રને ગ્રહ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સોમરસને ગ્રહણ કરે છે. આ પાત્ર કાષ્ઠનાં બનાવેલાં હોય છે.

પ્રાતઃસવનમાં ઉપર કહેલા ગ્રહો (પાત્રો) લેવામાં આવે છે. સોમયાગે રથંતરસામયુક્ત હોય તો ઐન્દ્રવાયવ નામનો ગ્રહ પહેલો લેવો. જહતસામયુક્ત હોય તો શુક્ર નામવાળો ગ્રહ પહેલો લેવો અને જગત્ સામયુક્ત હોય તો આગ્રયણ નામવાળો ગ્રહ પહેલો લેવો.

સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. જ્યોતિષોમ કરતાં રથંતરસામવિશિષ્ટ કર્મ કાઈ જુદું કર્મ છે કે તે તે સામ નિમિત્તરૂપે પડતાં ઉક્ત શ્રદ્ધાત્રતાનું ગુણ તરીકે પ્રકૃત જ્યોતિષોમમાં વિધાન થાય છે ? આ શ્રદ્ધામાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે રથંતરસામવિશિષ્ટ એક જુદું જ યાગરૂપ અપૂર્વકર્મ છે. રથંતરસામ એ ગુણ છે અને તેનો સંબંધ અપૂર્વ ક્રતુની સાથે છે એટલે તે જુદા યાગનું વિધાન કરે છે. પ્રકૃત જ્યોતિષોમની સાથે એનો સંબંધ નથી. જ્યોતિષોમમાં તો રથંતર આદિથી જુદા સામમંત્રોનું ગાન છે. ॥ ૧ ॥

एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यात् ॥ २ ॥ सिद्धांत सत्र.

પદાર્થ:—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (એકસ્ય) જ્યોતિષોમરૂપ એકજ યાગના (લિંગભેદાત્) જુદા અને રથંતર સામના ભેદથી ઐન્દ્રવાયવાગ્રતા અને શુક્રાગ્રતાના પ્રયોજના ભેદથી (પ્રયોજનાર્થમ્) નિયમ વિધિરૂપ પ્રયોજનને માટે ઉક્ત વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી (ગુણવાક્યાત્) જ્યોતિષોમ યાગમાં અંગરૂપે જુદા અને રથંતર-આદિરૂપ ગુણવાક્યથી (એકત્વમ્) વિદિતકર્મની એકતા જ છે.

ભાવાર્થ:—રથંતર સામ યસ્ય પૃષ્ઠસ્તોત્રે એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સંપૂર્ણ ક્રતુ સાથે સંબંધ વગર પશુ અન્યપદાર્થત્વની પ્રકૃત જ્યોતિષોમમાં ઉપપત્તિ સંભવી શકતી હોવાથી એકજ કર્મ માનવું નોંધાવે. બુદ્ધ યાગની કદપના કરવામાં પ્રકરણનો ભંગ થાય છે અપ્રકૃતની કદપના કરવી પડે છે ઇત્યાદિ દોષો આવે છે. માટે ‘યદિ રથંતરસામા સોમઃ સ્યાત્ ઇત્યાદિ વાક્ય જ્યોતિષોમના અંગનું વિધાન કરનાર છે, રથંતરસામવાળા કોઈ બુદ્ધ સોમયાગનું વિધાન કરતું નથી. ॥ ૨ ॥

હવે “અવેષ્ટિ” નામક યાગ કર્માન્તરત્વનું અધિકરણ છે એ વિષય ચર્ચે છે.

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(અવેષ્ટૌ) અવેષ્ટિ-યાગ વિધાન પાસે યદિ બ્રાહ્મણો યજેત એ વાક્ય (ક્રતુપ્રધાનમ્) અપૂર્વ કર્મનું વિધાયક છે. (યજ્ઞસંયોગાત્) કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્ત્રિયનો જ અધિકાર છે અને અવેષ્ટિ યાગ રાજસૂય યજ્ઞના પ્રકરણમાં જ (ઉચ્યતે) કહેવાયો છે.

ભાવાર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામવાળા પાંચ યાગો કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ હરિણ્યં દક્ષિણા (૨) એન્દ્રમેકાદશકપાલ-મૃષભો દક્ષિણા । (૩) વૈશ્વદેવં ચરું પિશંગ્ગી પ્રષૌઢી દક્ષિણા (૪) મૈત્રાવરુણી-મામિક્ષાં વશા દક્ષિણા (૫) બાર્હસ્પત્યં ચરું શિતિપૃષ્ઠો દક્ષિણા इति ।

આ પાંચ વાક્યોથી પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન છે અને આ પાંચ યજ્ઞો પાંચ અવેષ્ટિ યાગ કહેવાય છે. એ પાંચે યજ્ઞોમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને દક્ષિણાનું વિધાન છે. આ વિધાયક વાક્યો પાસે આવું એક વાક્ય છે.

यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा अभि धारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् इति.

આ ઠેકાણે શંકા એ છે કે રાજસૂયાન્તર્ગત ઉક્ત યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણ આદિ નિમિત્તક ગુણ વિધિ તરીકે છે કે અપૂર્વકર્મનું એ વાક્યો વિધાન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે કર્તા તરીકે બ્રાહ્મણાદિનો અનુવાદ છે ભારે સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ અપૂર્વવિધિ છે. કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્ત્રિય રાજનો જ અધિકાર છે. રાજા રાજસૂયેન યજેત આવું વિધાન છે. આ કારણને લીધે અવેષ્ટિકર્મ રાજસૂયનું જ અંગ હોવાથી એ કર્મમાં બ્રાહ્મણનો અધિકાર સિદ્ધ થઈ શકતો ન હોવાથી ગુણવિધાન થઈ શકતું નથી કારણ સિદ્ધાંત જ ગુણ વિધિ થાય છે માટે યદિ બ્રાહ્મણો યજેત ઇત્યાદિ વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું જ વિધાન કરે છે.

જે કે બ્રાહ્મણ આદિ પશુ જાત હોય અને કે કારણ કે 'રાજ' એ તો યૌગિક નામ છે. છતાં જે જ-મથી ક્ષત્રિય હોવા ઉપરાંત રાજ હોય તેનો જ રાજસૂયમાં અધિકાર છે એવું શાંતરભાષ્ય આદિ આકર ગ્રંથોમાં સિદ્ધ થયું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે આ સંબંધે આકર ગ્રંથો જોવા. ॥ ૩ ॥

હવે આધાનના વિધેયત્વનું અધિકરણ.

આધાનેઽ સર્વામેષત્વાત્ ॥૪॥

પદાર્થ :—(આધાને) આધાન આદિ વિષયમાં વસન્ત આદિ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે. કારણ કે (અગ્રવ રોષત્વાત્) કાષ્ઠ એક પુરુષે કરેલું અગ્નિ-આધાન બધા પુરુષોને માટે હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધીત । ગ્રીષ્મે રાજન્ય । શરદ વૈદ્ય । આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને વૈદ્યે શરદઋતુમાં અગ્નિ-આધાન કરવું એવું જણાવ્યું છે. ઉપનયનનું વિધાન પશુ એજ પ્રમાણે છે.

આમાં વિચારણા આ પ્રમાણે છે કે બ્રાહ્મણાદિનું નિમિત્ત કરી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન છે કે અગ્નિ-આધાનનું વિધાન છે ? પૂર્વપક્ષવાદી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન માને છે જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે કાળનું અપૂર્વ વિધાન નથી પણ અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન છે. જો કાષ્ઠ એવી શક્ય કરે કે કાષ્ઠ એક બ્રાહ્મણ આદિએ અગ્નિ-આધાન થયું હોય પછી તેમાં બીજો માણસ પણ હોમ કરી શકશે એટલે દરેક પુરુષ પ્રત્યે અગ્નિ-આધાનના વિધાનની શી જરૂર છે. તથા ઉપનયન લીધા વગર પણ વેદ-આદિ વિદ્યા અને હોમ કરવામાં કુદરત આડે આવતી નથી તો પછી ઉપનયનનું પણ વિધાન શા માટે હોવું જોઈએ. આ શકાના સમાધાનમાં કહેતામાં આવે છે કે જે પુરુષ અગ્નિ-આધાન કરે છે તે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો અધિકાર તેજ પુનઃતે થાય છે બીજાથી તેમાં હોમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે આદધીત આ ઠેકાણે આત્માને પદ્મમાં ક્રિયાપદ્મ સૂચ્યું છે. જેણે અગ્નિ-આધાન થયું હોય તેમાં હોમ કરવાનું ફળ તેનેજ મળે છે બીજાને નહિ. આ કારણથી પ્રતિપુરુષઆધાનની આવૃત્તિ છે. ઉપનયન લીધા વગર વેદાદિ વિદ્યા બાજીનારને પણ અપૂર્વ-અલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ પણ આનાથી સમજી શકાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધીત આદિ વાક્યો અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન કરે છે. ॥ ૪ ॥

દાક્ષાયણાદિનું ગુણત્વાધિકરણ

અયનેષુ ચોદનાન્તરં સંજોષચન્વાત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(અયનેષુ) અયનપદ્ધતિત દાક્ષાયણઆદિ વાક્યોમાં (ચોદનાન્તરમ્) જુદા કર્મનુંજ વિધાન છે (સંજોષચન્વાત્) કારણ કે સંજોષવાચક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—(દાક્ષાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગકામો યજેત) આવું વાક્ય દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં શ્રુત છે. આ ઠેકાણે દાક્ષાયણ શબ્દ ગુણ સમર્પક છે કે તે વિશેષનું નામ છે ? પૂર્વપક્ષવાદી દાક્ષાયણ શબ્દને યાગ વિશેષનું નામ માની ઉક્ત વાક્ય કર્મવિશેષનું વિધાયક છે એમ માને છે. સંજોષથી પણ કર્મનો ભેદ થાય છે એ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :—ઝદ્ધિદા યજેત આ ઠેકાણે ઝદ્ધિદ શબ્દ યાગવિશેષનો વાચક છે. તેમ 'દાક્ષાયણ' શબ્દ પણ યાગવિશેષનો વાચક છે. અને એ કારણથી ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધાયક છે ગુણ વિધાયક નથી. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

અગુણા ચ કર્મચોદના ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અગુણ) ગુણવિધિશન્ય (કર્મચોદના) કેવળ કર્મવિધિ જ છે.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત વાક્યમાં ગુણવિધાન નથી કેવળ કર્મનું જ વિધાન કરે છે. 'દાક્ષાયણ' શબ્દને યાગવિશેષની સંતા માનવા પછી ઉક્તવાક્યમાં કોઈ એવું પદ નથી કે જે ગુણનું વિધાન કરતું હોય. ॥ ૬ ॥

સમાપ્ત ચ ફલે વાક્યમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વાક્યમ્) ઉક્ત વાક્ય (ફલે) સ્વર્ગરૂપ ફળને અતાવીને જ (સમાપ્તમ્) નિરાકાક્ષ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—દાક્ષાયણયજ્ઞને સ્વર્ગકામો યજેત આ વાક્ય સ્વર્ગરૂપ ફળને અતાવીને નિરાકાક્ષ થાય છે. ગુણને માટે કોઈપણ આકાંક્ષા ઉઠવી હોય એમ જણાતું નથી. માટે ઉક્ત વાક્ય કર્મનું જ વિધાન કરે છે અર્થાત્ દાક્ષાયણ નામના યાગનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વિકારો વા પ્રકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) 'શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિકાર:) દર્શ પૂર્ણમાસનો વિકાર છે અર્થાત્ દર્શ પૂર્ણમાસ યાગમાં ગુણનું વિધાન કરે છે. (પ્રકરણાત્) કારણ તેનું પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ:—'દાક્ષાયણ' શબ્દથી દર્શ પૂર્ણમાસનામક યાગમાં ગુણનું વિધાન થાય છે કારણ કે એનાજ પ્રકરણમાં ઉક્ત વાક્ય આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥૯॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાચ્) દર્શ પૂર્ણમાસનો જ શેષ ઉક્ત વાક્ય અતાવે છે તેનું અનુમાન કરાવનાર બીજું વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ:—દાક્ષાયણયજ્ઞને સ્વર્ગકામો યજેત આ વાક્ય દર્શ અને પૌર્ણ માસ યાગમાં ગુણ વિધાન કરે છે એવું લિંગ છે. અર્થાત્ તદ્દ્વિધેષક એક વાક્ય પણ છે. જેમકે:—

ત્રિંશતં વર્ષાણિ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । યદિ દાક્ષાયણયાજી સ્યાત્ અથો અપિ પચ્ચદશૈવ વર્ષાણિ યજેત અત્રૈવ સા સંપત્ સામ્પદ્યતે દ્વે હિ તત્ર પૌર્ણમાસ્યૌ દ્વે આમાવાસ્યે અત્ર હેવ સા સમ્પાદ્ ભવતિ ઇતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ત્રીસ વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણમાસ યાગથી યજ્ઞન કરતું. પણ જો દાક્ષાયણયાજી યજ્ઞમાન હોય તો તેણે પંદર વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણ માસ નામનો યાગ કરવો કારણ કે, દરરોજ બે પૌર્ણમાસ અને બે અમાવાસ્યા નામક યાગ કરવાથી ત્રીસ વરસનું ફળ પંદર વરસમાં મેળવી શકાય છે. આ ઠેકાણે 'દાક્ષાયણ' શબ્દ યજ્ઞમાનના ઋત્વિજને કર્મની જે આવૃત્તિ કરે છે તે આવૃત્તિનું નામ દાક્ષાયણ શબ્દ છે. દિવસમાં એક વખત દર્શ યાગ અને એક વખત પૌર્ણમાસ યાગ કરતાં ત્રીસ વરસમાં જેટલી પ્રયોગાવૃત્તિ થાય છે તેટલી જ પ્રયોગાવૃત્તિ દિવસમાં બે વાર દર્શ યાગ અને બે વાર પૌર્ણમાસ યાગ કરવાથી પંદર વરસમાં થાય છે. માટે જો ઉક્ત પ્રકારે પંદર વરસ સુધી દર્શ પૌર્ણમાસ યાગ કરે તો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે આવૃત્તિ વાચક દાક્ષાયણ શબ્દ છે. અને ત્રિંશતં વર્ષાણિ ઇત્યાદિ વાક્ય જ લિંગ દર્શન કહેવાય છે. ॥૯॥

ગુણત્વ સંજ્ઞોપબન્ધઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ—(ગુણત્વ) ગુણને લીધે (સંજ્ઞોપબન્ધઃ) દાક્ષાયણ એવી સંજ્ઞા પડી છે.

ભાવાર્થઃ—‘ દાક્ષાયણ ’ શબ્દ ગુણ સમર્પક છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ આ પ્રમાણે છે. દક્ષસ્ય इमे दाक्षाः, तेष्वाञ्ज्वम् दाक्षायणम् આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દનું નિર્વચન છે. દક્ષ ઉત્તાહી પુનઃ પુનરાક્ષાણનલસ इत्यर्थः દક્ષ એટલે ઉત્તાહી કર્મ કરવાની આવૃત્તિમાં જેને આશ્રય ન હોય એવો જે યજ્ઞમાન તેને ‘ દક્ષ ’ કહેવામાં આવે છે. દક્ષસ્ય इमे दाक्षाः દક્ષ= યજ્ઞમાનના જે ઋત્વિગ્ને હોય છે તે ‘ દાક્ષા ’ કહેવાય છે. યજ્ઞ કરવા માટે ઋત્વિગ્ને કર્મ કરવા રૂપ આવૃત્તિ તેને અયન કહેવામાં આવે છે એટલેઃ—

આવૃત્તિયુક્તઃ પ્રકૃતો દર્શપૌર્ણમાસાત્મકો યજ્ઞો દાક્ષાયણ યજ્ઞઃ ।

આવૃત્તિવાળો પ્રકૃત દર્શપૂર્ણમાસાત્મક જે યજ્ઞ છે તે ‘ દાક્ષાયણ ’ યજ્ઞ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘ આવૃત્તિરૂપી ’ ગુણને સચન કરનાર ‘ દાક્ષાયણ ’ શબ્દ હોવાથી દાક્ષાયણયજ્ઞને સ્વર્ગકામો યજેત્ત એ વાક્ય ગુણનું જ વિધાન કરે છે કોઈ બિનન અપૂર્વકર્મનું નહિ. ॥ ૧૦ ॥

સમાપ્તિરવિશિષ્ટા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમાપ્તિઃ) ગુણવિધાન પક્ષમાં પશુ સમાપ્તિ (અવિશિષ્ટા) સમાન છે.

ભાવાર્થઃ—ઉક્ત ‘ દાક્ષાયણ યજ્ઞ ’ ધટિત વાક્ય આવૃત્તિરૂપ ગુણનું વિધાન કરી સ્વર્ગરૂપ રૂણક્ષી યતાવી સમાપ્તિ અર્થાત્ આકાંક્ષા રહિત થાય છે.

આ પ્રમાણે નિરાકાંક્ષતા તો બનને પક્ષમાં સમાન છે. માટે દાક્ષાયણયજ્ઞને સ્વર્ગકામો યજેત્ત આ વાક્ય દર્શપૌર્ણમાસ યાગમાં આવૃત્તિરૂપ ગુણનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્યદેવતાયુક્તોનું કર્મનિરતવ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ

સંસ્કારશ્ચાપ્રકરણે ડ કર્મશેષત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(વ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રકરણે) બાયબ્ય વાક્યમાં (સંસ્કારઃ) સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર અનુવાદ છે (અકર્મશેષત્વાત્) યાગવાચકપદનો સ્વભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—આ વાક્યો અનારબ્ય પઠિત છે અર્થાત્ કોઈ યાગને ઉદ્દેશને આ વાક્યો પઠિત નથી. “ ઘણવ્યં શ્વેતમાલમેત ” દર્શપૂર્ણમાસે રૂપામાલમેતે । રૂપા શકટ (ગાડા) નું લાભુ કાંઈ વિશેષ છે. તેનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ અને તે પાદરૂપ શ્વેત હોવો જોઈએ. અહીં ત્રણ પક્ષ ઉભા થાય છે.

(૧) ઇષા-વાક્યથી વિહિત સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર અનુવાદ છે કે, (૨) અપૂર્વ કર્મ રૂક્ષના હેતુ તરીકે છે અથવા (૩) કોઈ પાત્ર વિશેષનું વિધાન છે. પ્રથમપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે, ઇષાવાક્ય વિહિત સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર વાયબ્ય વાક્યમાં કેવળ અનુવાદરૂપ છે કારણ કે એમાં યાગવાચક પદનું શ્રવણ થતું નથી. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ યાવદુક્તં વા કર્મણઃ શ્રુતિમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (યાવદુક્તમ્) જે કંઈ શ્વેત દ્રવ્યના સ્પર્શ માટે કહ્યું છે તે રૂક્ષહેતુ સ્પર્શક્રિયા કર્મ તરીકે વિહિત છે (કર્મણઃ શ્રુતિમૂલત્વાત્) કર્મનું જેનું શ્રવણ થાય છે

તેમું જ કમં ફલહેતુક માનવું ગોચ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ણરૂપ ક્રિયા ફળને માટે વિહિત માનવી નોંધ્યો. શ્રુતિમૂલક જ કમં અપૂર્વ તરીકે માનવું એ ન્યાય્ય છે. માટે તે અનુચ્છદ નથી તેમ યાગાન્તરની કલ્પના પણ કરવી જ નોંધ્યો. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ યજતિસ્તુ દ્રવ્યફલભોક્તૃસંયોગાત્ એતેષાં કર્મસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ બતાવે છે. (યજતિઃ) યાગનું વિધાન છે. (દ્રવ્યફલભોક્તૃસંયોગાત્) દ્રવ્ય, ફલ અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી (એતેષાં) એનો (કર્મસમ્બન્ધાત્) કમં સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—વાચ્ય ' શ્વેતમાલમેત ભૂતિકામ્ ' ઇત્યાદિ વાક્યથી પ્રધાન યાગનું જ વિધાન છે કારણ કે આમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને ફળનો સંબંધ બતાવ્યો છે. દ્રવ્ય અને દેવતા તો યાગનું સ્વરૂપ જ છે. જે ઉક્ત વાક્યને ગુણ વિધાયક માનવામાં આવે તો ફળનો નિર્દેશ વ્યર્થ પડે છે. ફળનો સંબંધ પ્રધાન કમં સાથે જ હોય છે. આ કારણથી ગુણવિધાન તથા ઔણક્યવિધાન પક્ષ ઠીક નથી. ॥ ૧૪ ॥

લિજ્ઞદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગવાક્યનું દર્શન થવાથી.

ભાવાર્થ :—યો વ્રહ્મવર્ચસકામઃ સ્યાન્ તસ્મા ભુવં સોમરીદ્રં ચર્ચં નિર્ભવેદતિ શ્રુતમ્. જેને બ્રહ્મવર્ચસ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે સોમ અને રૂદ્ર સ્વરૂપ પરમાત્માને હૃદયેથી ઝૂંઝો નિર્વાપ કરવો નોંધ્યો. જ્યાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ચતુરો મુષ્ટીન્નિર્વપેન્ અનાજની ચાર મુઠ્ઠિ બધ તેનો ચરુ બનાવવો આ ઠેકાણે ચરુ બનાવવો. એટલે જ કથનમાં તાત્પર્ય નક્કી થાય તેનાથી યાગવિશેષની કર્તવ્યતા જણાય છે અને તેમાં ચરુનિર્વાપ ગુણ તરીકે છે. તેજ પ્રમાણે ' વાચ્ય ' શ્વેતમાલમેત ભૂતિકામ્ ' આ વાક્ય પછી યાગ વિશેષનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

વત્સાલંભાદિનું સંસ્કારતવાધિકરણ

વિશયે પ્રાયદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (પ્રાયદર્શનાત્) વાક્ય પ્રયોગોના બળથી નિર્ણય થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં ' વત્સમાલમેત ' આ વાક્ય છે એનાથી શું યાગનું વિધાન છે કે કેવળ સંસ્કારનું જ વિધાન છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનું આ પ્રમાણે અનુમાન છે.

વત્સાલમ્ભો યજિઃ સ્યાત્, પ્રાણિદ્રવ્યાલમ્ભત્વાત્, અમ્નીષોમીયા લમ્ભવત્,

આ અનુમાનથી પૂર્વપક્ષવાદી વત્સાલંભથી યાગનું વિધાન સ્થબ્ધ છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે એ યાગવિધાયક નથી પણ સંસ્કાર વિધાયક છે. દોહન-આદિ સંસ્કાર બોધક વાક્યોમાં જ એ વાક્યનો પણ પાઠ છે માટે એ વાક્ય પણ સંસ્કાર બોધક છે. જે અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે તે અપ્રયોજક છે અર્થાત્ એ અનુમાન અસત્ય છે. વત્સનો સ્વર્ણરૂપ સંસ્કાર કરવો જ વિહિત છે. ॥ ૧૬ ॥

અર્થવાદોષપત્તેશ્ચ ॥૧૭॥

પદાર્થ:—(જ) અને (અર્થવાદોષપત્તે) અર્થવાદની પણ સિદ્ધિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વત્સલમાલમેત આ વિધિવાક્ય પાસે આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્ય છે. વત્સલિકાન્તા હિ પ્લવઃ । પશુઓ પોતાના વત્સ તરફ પ્રેમાળ હોય છે. આ અર્થવાદ વાક્ય છે. વાછડો ગાયની પાસે ઉભો રહે છે એટલે ગાયને દૂધનો પ્રસવ થાય છે આ વાત તો લોક-પ્રસિધ્ધ જ છે. આ કારણથી વાછડાને ગાયની પાસે લાવવા તેનો સ્પર્શ કરવો જ જોઈએ. જો આલંબ શબ્દનો ' યાગમાં વત્સની હિંસા ' એવો અર્થ થતો હોય તો ઉક્ત અર્થવાદની સિદ્ધિ જ થાય નહિ. કારણ કે પોતાના વાછડાને મરતો જોઈ ક્રોધ ગાય પ્રસન્ન થતી નથી અને દૂધ પણ આપતી નથી. મરણ જોઈને તો દુઃખ થાય છે. માટે અર્થવાદને પણ ધ્યાનમાં લેતા સમજાય છે કે આલમેત નો અર્થ યાગમાં હિંસા કરવી એ અર્થ ખોટો છે. ॥ ૧૭ ॥

નૈવારચસ્તુ આધાનાધર્ત્વાધિકરણ.

સંયુક્તસ્ત્વર્થશબ્દેન તદર્થઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષનો નિરાશ સૂચવે છે. (અર્થજન્મ) કાર્યશબ્દ અર્થાત્ ક્રિયાપદ સાથે (સંયુક્તઃ) સંબંધ પામેલો ચરુ શબ્દ (તદર્થઃ) ઉપધાનને માટે જ છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શક્ય અર્થનો લાભ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મહાગ્નિચયનમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

નૈવારચ્ચરુર્ભવતિ યદેનં ચરુમુપદધાતિ । વૃહસ્પતેર્વા દતદન્નં યજ્ઞીવારા ઇતિ ।

આ ઠેકાણે ચરુમુપદધાતિ આ વાક્યથી હુતશેષ ચરુનું ઉપધાન કરવું અને ઉપધાન એ એક સંસ્કારજ છે. જો હુતશેષ ચરુનું ઉપધાન ન હોય તો વૃહસ્પતિને હૃદયેશીને ત્યાગ થતો ન હોવાથી વૃહસ્પતેરન્નમ્ એ અર્થવાદની સંગતિ જ થઈ શકતી નથી. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે તેના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે, ' ચરુ ' શબ્દ ' ઉપદધાતિ ' ક્રિયાની સાથે સંબંધ હોવાથી ઉપધાનને માટે જ ચરુ છે, યાગને માટે નથી એમ સમજવું. આ પ્રમાણે માનવાથી શક્ય અર્થનો લાભ થાય છે. વૃહસ્પતેરન્ન એવો અર્થવાદ છે. જેમ રાત્રિસત્રમાં ફળની આકાંક્ષા થતાં અર્થવાદગત ફળની કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ અહીં ચૂચમાણ ઉપધાન દેવતાની આકાંક્ષા જ રાખતું નથી, માટે અર્થવાદગત દેવતાની કલ્પના કરવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ ત્વાદ્દ પાત્નીવતતુ પર્યાગિ કરવા સુધી છે ’ એ સૂચવતું અધિકરણ.

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્વાદબચ્છેદઃ ॥૧૯॥

પદાર્થ:—(પાત્નીવતે) પર્યાગિજ્ઞ પાત્નીવત એ વાક્યમાં (પૂર્વવત્વાત્) પૂર્વ વાક્ય વિહિત કર્મની પ્રત્યક્ષિતા થવાથી (અવચ્છેદઃ) આગળના કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ ત્વાદ્દ પત્નીવતમાલમેત ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે અને તેજ ઠેકાણે પર્યાગિજ્ઞતં પાત્નીવતમુત્સુજતિ આતું વાક્ય પણ છે. આ ઠેકાણે પૂર્વયાગ કરતાં ક્રોધ ઓળ યાગનું વિધાન છે કે શેષપરિસંખ્યા છે ? આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે કે પર્યાગિજ્ઞતમ્ ઇત્યાદિ વાક્યમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો લાભ થવાથી અપૂર્વ યાગનો વિધિ છે.

સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે પૂર્વવાક્યથી વિહિત કર્મનું પ્રત્યાક્ષિતાન થતું હોવાથી

પર્વાગ્નિરૂપકર્મ કર્યા પછી પાત્નીવદ્દેવતાક પશુને છોડી મૂકવું જોઈએ. તેનાં વિશસન આદિ કર્મ કરવા નહિ.

‘ પર્વાગ્નિકરણ ’ એટલે દર્બાની મુઠિ સળગાવી પશુની ચારે તરફ ફેરવવી. ॥ ૧૯ ॥

અદ્વાભ્યાદિ શબ્દાનું અહુનામત્વ-અધિકરણ.

અદ્રવ્યત્વાત્ કેવલે કર્મશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(અદ્રવ્યત્વાત્) દ્રવ્ય અને તદુપદ્રવ્ય દેવતાને અભાવ હોવાથી (કેવલે) કેવળ ગૃહાણિ માત્રનું શ્રવણ થવાથી (કર્મશેષઃ) જ્યોતિષ્ટોમરૂપ કર્મનો શેષ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થઃ—એષ વૈ હવિષા હવિર્યજતે, યોડદામ્યં ગૃહિત્વા સોમાય યજતે ઇતિ । પરા વા એતસ્યાયુઃ પ્રાણ એતિ, યોડશું ગૃહાણિ ઇતિ ચ ।

આ વાક્યોથી ‘અદ્વાભ્ય’ શબ્દથી શું સમજવું ? પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે ‘અદ્વાભ્ય’ એ શાશ્વવિશેષનું નામ છે અને ‘યજતે’ એ ક્રિયાપદથી એ નામવાળા યાગનું વિધાન છે. ‘અશ્વમુ’ એ ઠેકણે યજાતિ નું શ્રવણ નથી છતાં ‘અંશુ’ એ યાગનું નામ હોવાને કારણે જ અપૂર્વ યાગનું વિધાન છે. આમાં દ્રવ્ય અને દેવતાની પ્રતીતિ થતી નથી એવી પણ સંકોને સ્થાન નથી કારણ કે ઉક્ત શાગ જ્યોતિષ્ટોમની વિધિ હોવાથી તેનાં દ્રવ્ય અને દેવતાને અતિદેશ થશે.

આના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે ‘અદ્વાભ્ય’ અને ‘અંશુ’ આ બન્ને નામ છે એ વાત સાચી છે પણ એ નામ યાગનાં નથી પણ યદનાં નામ છે. કારણ કે ગૃહાણિ શબ્દ પછી તુરત જ એનો પાઠ છે. યજાતિનો પાઠ તો વ્યવહાર છે. ‘અંશુ’ વાળા વાક્યમાં તો ‘યજતિ’ નો પાઠ પણ નથી, માટે અહનું જ વિધાન છે. અને અહણ એ સોમરસો સંસ્કારરૂપ શુણ છે. આ કારણથી ઉપરનાં અનારબ્યાધીત વાક્યમાં જ્યોતિષ્ટોમ યાગના અંગભૂત યદણનું જ વિધાન થાય છે, અહ યાગ વિશેષનું નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિચયનનું સંસ્કારત્વાધિકરણ.

અગ્નિસ્તુ લિઙ્ગદર્શનાત્ ક્રતુશદ્ધઃ પ્રતીયેત ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(તુ) “તુ” પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અગ્નિઃ) આ ઠેકાણે ‘અગ્નિ’ શબ્દ (ક્રતુશદ્ધઃ) ક્રતુવાચક શબ્દ તરીકે (પ્રતીયેત) જણાય છે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) અને સ્તોત્રમ્, અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્ એ લિંગનું—અનુમાપકનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ય एवं विद्वान् अग्निं चिनुते’ આ વાક્યમાં ‘અગ્નિ’ શબ્દ કર્મના નામધેય તરીકે છે અને ચિનાતિ ધાતુનો અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી “યાગ એવો અર્થ કરવો. લક્ષણા કરવાનું કારણ એ છે કે ‘અગ્નેઃ સ્તોત્રમ્ અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્’ આ વાક્યો ક્રતુની સાથે અભિચારિત સંબંધ ધરાવનાર સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર બંને છે. જ્યાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર હોય ત્યાં ક્રતુ અવશ્ય હોવો જોઈએ. માટે ‘અગ્નિ’ શબ્દ ક્રતુ એટલે યાગનો વાચક છે. એટલે અગ્નિનામકયાગને માલ્લેવે’ અગ્નિ નામક યાગથી ભાવના કરવી અર્થાત ક્રતુનામકયાગની યાગના

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દ્રવ્ય વા સ્યાત્ ચોદનાયાસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (દ્રવ્ય) દ્રવ્યરૂપ યાગ

આધાનથી સંસ્કૃતિ થયેલું અગ્નિ રૂપ દ્રવ્ય છે અને તેજ આહવનીય પદવાચ્ય (સ્યાત્) છે (ચોક્ષમાયાઃ) વિદ્યેય જે ચિનોતિ રૂપ ધાત્વર્થ છે તે (તદર્થત્વાર્થ) અગ્નિના સંસ્કાર પરક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિ ’ શબ્દ કર્મનું નામધેય નથી પણ ઉચ્ચરપર્યાવાળા અને આધાનથી સંસ્કાર પામેલા અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે. ચિન્નેતિ રૂપ ધાતુનો અર્થ પણ અગ્નિના સંસ્કાર માટે જ છે. ચયન કરવાથી એટલે ઉત્તરવેદિસ્થાનાપન્ન સ્થંડિલ વિશેષ ઉપર અગ્નિની મુકીને તેનો સંસ્કાર કરવો અર્થાત્ સ્થંડિલ ઉપર અગ્નિને મુકવાથી જ અગ્નિનો સંસ્કાર થાય છે અને સંસ્કૃત થયેલા અગ્નિ અગ્નિષ્ટોમાદિનું અંગ બને છે. ૥૨૨૥

ક્રતુસંયોગાત્ ક્રતુસ્તદાહ્યઃ સ્યાત્ તેન ધર્મવિધાનાનિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ક્રતુસમ્બન્ધાત્) અંગાગિભાવરૂપ સંબંધથી (ક્રતુઃ) જ્યોતિષ્ટોમાદિ અગ્નેઃસ્તોત્રમ્, અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્ એ વાક્યમાં (તદાહ્યઃ) અગ્નિનામ શક્યસંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુની સૂચવે છે માટે (તેન) અગ્નેઃ સ્તોત્રમ્ ઇત્યાદિ વાક્યથી લક્ષિત થતા ક્રતુમાં (ધર્મ વિજ્ઞાનમ્) સ્તોત્ર શસ્ત્રાદિનું વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિ શબ્દથી ઉચ્ચરપર્યાવાળા જવલનરૂપ અગ્નિનો બોધ થતો હોય તો અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્ ઇત્યાદિ જિંગ વાક્યની ગતિ શી થશે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અગ્નિ શબ્દ શક્ય સંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુમોષક થઈ શકશે અને સ્તોત્ર શસ્ત્ર આદિ ધર્મના વિધાનો તે ક્રતુમાં થશે. અર્થાત્ અગ્નિ શબ્દ શક્તિરૂપ સંબંધથી તો જવલનનો જ વાચક છે પણ લક્ષણવૃત્તિયા ક્રતુમોષક થવામાં દશી હરકત નથી દારણ કે અગ્નિરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ ક્રતુ સાથે હોવાથી શક્ય સંબંધ રૂપ લક્ષણ માની શકાશે. આ ઉપરથી ય ઈષ્ વિક્ષમ્ અગ્નિ ચિન્તેતે । અહીં અગ્નિ શબ્દ ક્રતુવાચક નથી પણ જવલનરૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે ॥૨૩॥

અસાગ્નિહોત્રાદિનું ક્રતુન્તરત્વાધિકરણ

પ્રકરણાન્તરે પ્રયોજનાન્યત્વમ્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાન્તરે) બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી (પ્રયોજનાન્યત્વમ્) કર્મનો બેદ છે અર્થાત્ બુદ્ધ જ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—‘ કુણ્ડપાયિનામયને ઉપસન્નિશ્ચરિત્વા માસમગ્નિહોત્ર જુહોતિ ’ આ વાક્ય અગ્નિ-હોત્રનો અનુવાદ કરી, માસ રૂપ ગુરુનું વિધાન કરે છે આનું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદી જણાવે છે કે અગ્નિહોત્ર બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી અગ્નિહોત્રનો અનુવાદ થઈ શકે નહિ માટે આ કર્મ બિન્ન જ છે. અર્થાત્ નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતાં માસમગ્નિહોત્ર જુહોતિ એ બિન્ન કર્મનું વિધાયક છે. ૥૨૪॥

આગ્નેય અસાદિ ઇષ્ટિઓનું કર્માન્તરત્વ બોધક અધિકરણ.

ફલં ચાકર્મસાન્નિધૌ ॥૨૫॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકર્મસન્નિધૌ) કર્મની અસન્નિધિમાં શ્રૂયમાણ (ફલમ્) ક્ષણ કર્માન્તરનું વિધાયક છે.

ભાવાર્થ :—અનારભ્યા કિંચિત્શ્રૂયતે, આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વેપેત્ સ્કામઃ ।

તેજની કામનાવાળાએ અષ્ટાકપાલનું અગ્નિ સ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશીને નિર્વાપન કરવું.

ऐन्द्राक्षमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः । प्रजनी कामनावालाએ એકદશ કપાલ પુરોહિતનો ઇન્દ્ર અને અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશી નિર્વાપ કરવો.

આ વાક્યોમાં સંદેહ થાય-છે કે પ્રાકૃત આગ્નેય-આદિમાં ફળનું વિધાન છે કે પ્રકૃત આગ્નેય કરતાં જુદાં જ કર્મ છે? કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસગત આગ્નેય યાગની સંનિધિમાં ઉક્ત વાક્યનો પાઠ નથી. વળી ઉક્ત યાગ રૂપ કર્મનું ફળ પણ જુદું છે. માટે આ વાક્યથી ફળના સંબંધ બળે સિન્ન કર્મનું વિધાન થાય છે. ૥૨૫૥

अवेष्टितु अन्नाद्यईक्षकंत्वाधिकंश्च.

સન્નિધૌ ત્વવિભાગાત્ ફલાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ૥૨૬૥

પદાર્થઃ—(સન્નિધૌ) અવેષ્ટિ યાગની સંનિધિમાં ‘એતેન અન્નાદ્યકર્મં યાજયેત્’ આ વાક્યનો પાઠ છે (અધિમાત્મ) માટે એક પદથી અબેદ જ્ઞાન થવાથી (તુ) એક જ કર્મ છે કારણ જુદું કર્મ નથી (ફલાર્થેન) ફળના સંબંધને લીધે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી વિધાન થયું છે.

ભાવાર્થઃ—રાજસૂયના અંગજૂત અવેષ્ટિ યાગ આજ પાઠમાં ત્રીજા સૂત્રમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે. તેની જ સમીપમાં એતેન અન્નાદ્યકર્મં યાજયેત્ આવો પાઠ છે. આ વાક્યથી કારણ અવેષ્ટિ યાગ કરતાં જુદું કર્મ નથી કારણ કે એક પદથી એ જ કર્મનો બોધ થાય છે. તો શંકા એ થાય છે કે ઉક્ત વાક્યથી ફરીથી વિધાન શામાટે થયું? તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘અન્ન’ રૂપ ફળનો સંબંધ બતાવવા માટે ફરીથી વિધાન કરવું પડ્યું છે. અવેષ્ટિ યાગનું શું ફળ છે એ ખતાવવાને ખાતર જ ઉક્ત વાક્યમાં એ જ પુનઃ શ્રવણ થાય છે.

फलमुद्दिश्य पुनः कर्मविधिः, फलस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञातत्वेन अविवेचयत्वान् ।

ફળ સુબોધિની. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એતેન ઇત્યાદિ વાક્ય કેટલું અપૂર્વ કર્મનું વિધાન કરતું નથી. ૥૨૬૬

આગ્નેય યાગની દ્વિરુક્તિ સ્તુતિ માટે છે એ વિષય દર્શાવનારું અધિકરણ.

आग्नेयस्तूतहेतुत्वाद् अभ्यासेन प्रतीयेत ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(તુ) “તુ” પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (ઉક્તહેતુત્વાત્) ૨-૨-૨ મીમાંસામાં ખતાવ્યા પ્રમાણે હેતુ હોવાથી (આગ્નેયઃ) આગ્નેય યાગ (અભ્યાસેન) અભ્યાસને લીધે એ બે વખત કરવો એવી (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—દર્શપૂર્ણમાસયોઃ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલાઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો ભવતિ આ વાક્યમાં દર્શ અને પૌર્ણ માસમાં આગ્નેય યાગનું વિધાન કરીને ફરી કહે છે કે આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલાઽમાવાસ્યાયાં ભવતિ । અમાવાસ્યાને દિવસે અષ્ટાકપાલ આગ્નેય યાગ કરવો. આ પ્રમાણે બે વખત અમાવાસ્યામાં યાગનું વિધાન થતું હોવાથી અમાવાસ્યાને દિવસે બે વખત અષ્ટાકપાલ આગ્નેય યાગ કરવો. આ મત પૂર્વપક્ષવાદીનો છે કારણ કે સિદ્ધાન્તવાદી આગળ તેનું ખંડન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી વિશેષમાં જણાવે છે કે આજ મીમાંસાદર્શનના અ. ૨. પા. ૨ સ્. ૨ મં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે, (એકસ્યૈવ પુનઃ શ્રુતિરવિશેષાદનર્થકં સ્વાત્) એક જ કર્મને

ફરીથી કહેવું અને તેમાં કશો વિશેષ અર્થ ન જણાતો હોવાથી અનર્થક થાય છે માટે પુનઃ શ્રુતિ કર્મભેદક છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે એ વખત આગ્નેય અષ્ટાકપાલ યાગ કરવો જોઈએ. અને બીજી વાક્ય સિન્ન કર્મનું વિધાયક છે. ॥૨૭॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિભાગાત્તુ કર્મણા દ્વિરુક્તે ન વિધીયતે ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સુચવે છે. (કર્મણા) કર્મનો (અવિભાગાત્) અભેદ પ્રતીત થતો હોવાથી કેવળ (ઉક્તે) એ વખત ઉચ્ચારણ કરવાથી (ત્વિ) એ વખત (ન વિધીયતે) વિધાન થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—જો અર્થમાં અભેદનો નિશ્ચય થતો હોય તો એ વખત નહીં પણ સો વખત એજ વાક્યનું અથવા પદનું ઉચ્ચારણ થાય તો પણ અર્થ જુદો થઈ શકતો નથી. જો કોઈ કહે કે વિદિતનું વિધાન કરવું એ તો નિર્થકજ કરવાય, તો તેના ઉત્તર એ છે કે બંને વિધાન નિર્થક થાય પણ કર્મ એકજ છે એમ પ્રતીત થવા પછી સિન્ન કર્મનું વિધાન છે એમ માની શકાય જ નહીં. ઉક્ત વાક્યમાં એક કર્મનું ફરીથી વિધાન જણાય છે, માટે જુદા કર્મનું વિધાન નથી. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત સૂત્રમાં જે કંઈ અર્થ જણાય છે તેના નિરાસ આ સૂત્રમાં કરે છે.

અન્યથા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતમાં અર્થ જણાવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ (અન્યર્થા) અન્ય પ્રયોજનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પુનઃ શ્રુતિઃ નિર્થક નથી. એ તો અર્થવાદને માટે છે. ફરીથી જે શ્રુતિ છે તે ઐન્દ્રાગ્ન વિધાનને માટે છે અર્થાત્ કેવળ અગ્નિ દ્વારા યાગ સુંદર થતો નથી પણ ઇન્દ્ર સહિત અગ્નિ સમીચીતર છે માટે ઐન્દ્રાગ્ન યાગ કરવો જોઈએ. એ બીજા વાક્યનું તાત્પર્ય છે. ઇન્દ્ર અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યા વગર કેવળ આગ્નેય યાગ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. આ અધિકરણમાં એ સિદ્ધ કર્યું કે અમાવાસ્યાને દિવસે કેવળ પુનઃશ્રુતિથી એ વખત યાગનું વિધાન નથી અર્થાત્ બીજું વિધાન તે કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।



अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

હવે પ્રથમ યાવજીવિક-અગ્નિહોત્રનું અધિકરણ સમજાવે છે.

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(યાવજીવિકઃ) જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી (અભ્યાસઃ) અગ્નિ હોતરૂપ કર્મની આવૃત્તિ કરવી એ (કર્મ ધર્મઃ) કર્મનું અંગ છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે તેના પ્રકરણમાં જ વાક્યનો પાઠ છે.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ । યાવજ્જીવં દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં ઝજેત (જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો અને જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દર્શ અને

પૂર્ણમાસ યાગ કરવા.) આ વાક્યમાં વિચાર એ કરવાનો છે કે, દર્શપૂર્ણમાસ કર્મને માટે યાવજીવકાળનું વિધાન થાય છે કે, જીવન નિમિત્ત હોવાથી દર્શપૂર્ણમાસ-કર્મનું વિધાન પુરુષાર્થતાને કારણે થાય છે. આ વિચારણામાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનનું છે કે, યાવજીવિક-અભ્યાસ અર્થાત્ આવૃત્તિ એ કર્મનું અંગ છે.

‘ યાવજીવ ’ શબ્દનો અર્થ મરણ સુધીનો કાળ છે. એ કાળનો સંબંધ પ્રકૃત કામ્ય અગ્નિહોત્રમાં પહેલાં પ્રાપ્ત ન હોવાથી ‘ જુહોતિ ’ એ પદ્ધતિ કર્મનો અનુવાદ કરીને વિહત કરવામાં આવે છે. કામ્ય પ્રયોગનો (અગ્નિહોત્રનો) અભ્યાસ- (આવૃત્તિ) કરવા જોઈએ. જા એક જ વખત અગ્નિહોત્ર કરવાનો હેતુ હોય તો અગ્નિહોત્ર જુહોતિ સ્વર્ગકામઃ આ વાક્યથી જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે અને એમ માનવાથી યાવજીવમ્ આ વાક્યથી કાળનું જે વિધાન થાય છે તે વ્યર્થ ગની જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. માટે કામ્ય કર્મના અભ્યાસની સિદ્ધિ માટે કાળરૂપધર્મની વિધિ થાય છે અને એ કર્મનું અંગ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કર્તૃર્વા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥૨॥

પદાર્થઃ—(વા) ‘ વ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (કર્તુઃ) યાવજીવિક નો અર્થ સંપૂર્ણ જીવન થાય છે અને જીવન એ કર્તાનો અર્થાત્ પુરૂષનો ધર્મ છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) એમ માનવાથી શક્ય અર્થનો લાભ થાય છે અને લક્ષણ કરવી પડતી નથી.

ભાષ્યાર્થઃ—યાવજીવન એ કર્તાનો ધર્મ છે કારણ કે જીવન એ પુરૂષનો ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી દર્શ અને પૂર્ણમાસ નોર્મિતક કર્મો કરવાં જોઈએ. નોર્મિતક કર્મ કરવાથી પ્રત્યયાયનો પરિહાર થાય છે. નૈમિત્તિક કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યયાય (પાપ) લાગે છે. યાવજીવન પુરૂષનો ધર્મ માનવાથી શક્ય અર્થનો જ લાભ થાય છે. જે યાવજીવનને કર્મનો ધર્મ માનવામાં આવે તો યાવજીવનની કાળરૂપ અર્થમાં લક્ષણ માનવી પડે. જે કે કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી કર્તાનો ધર્મ માનવા જતાં પ્રકરણની હાનિ થાય છે અને અપ્રકૃતનો કલ્પના કરવી પડે છે તો પણ લક્ષણના ભવથી તથા આગળ આપવામાં આવતા વિગાદિ હેતુથી યાવજીવનને પુરૂષનો અર્થ માનવો એ જ યુક્ત છે. ॥ ૨ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ કર્મધર્મો હિ પ્રક્રમેણ નિયમ્યેત તત્રાનર્થકમન્યત્ સ્યાત્ ॥૩॥

પદાર્થ—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) અન્ય કર્મ કરવાનું વિધાન હોવાથી ‘ યાવજીવ ’ એ કર્તાનું અંગ છે. જા (કર્મધર્મઃ) ઉક્ત વાક્યના અર્થને કર્મધર્મ માનવામાં આવે અને (પ્રક્રમેણ) આરંભથી (નિયમ્યેત) મરણ પર્યંત સમાપ્તિ થતી નથી એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે (તત્ર) તો (અન્યત્) બીજું કર્મવિધાન (અન્યકમ્) નિષ્ફળ (સ્વાત્) થાય.

ભાષ્યાર્થ—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યાવજીવં દર્શ પૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । તથા યો દર્શપૂર્ણમાસયાજી સન્ અમાવાસ્યાં પૌર્ણમાસીં વા અતિપાતયતિ સ સ્વર્ગાત્ ચ્યવતે ।

જે દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરનાર અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણમાસીને દિવસે યાગ કરવાનો અતિક્રમ કરે તો તે સ્વર્ગથી બ્રષ્ટ થાય છે. વળી બીજું પણ વિધાન છે કે ‘ અગ્નયે પૃથિવ્યે અષ્ટાકપાલ નિવ પેત ’ પથિકૃત અગ્નિને અષ્ટાકપાલનો નિર્વાપ કરવા. હવે યાવજીવનને કર્મ ધર્મ તરીકે માન્યા બાદથી અગ્નિ પથિકૃત એકજ પ્રયોગ થાય છે એની સમાપ્તિ જ મરણ ૧૫

પછી થાય છે તો પછી કોઈપણ અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણીમાંસીનો અતિક્રમ થાય તો સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે એ કહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? મરણપર્યંત પ્રયોગ જ ચાલુ છે. સમર્પિત જ થતી નથી ત્યાં અતિક્રમણની તો વાત જ શી ? વળી પથિકૃત અગ્નિને અષ્ટક્રમ નિર્વાપ કરવો એટલે લોભ કરવો એ કર્મનું વિધાન પણ નિરર્થક થઈ જાય છે. એક કર્મ છૂટે ત્યારે જ બીજું કર્મ થઈ શકે. જ્યાં એક જ કર્મ મરણ થયા પછી જ સમાપ્ત થાય છે ત્યાં બીજા કર્મની વાત જ શી કરવી. માટે ‘યાવન્જીવ’ એ વાક્ય કાળવાચક નથી તેમ તે કર્મનું અંગ પણ સચવતું નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે ઉક્ત વાક્યના અર્થને પુરુષધર્મ માનવામાં આવે તો માસસાધ્ય પ્રયોગ એક માસે પૂરો થાય છે અને જીવન નિમિત્ત વિષ્ણુમાન હોવાથી ફરીથી બીજો પ્રયોગ શરૂ થાય છે અને એક માસે પૂર્ણ થાય છે. આમાં જે કોઈ અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણીમાંસીએ યાગ ન થાય તો તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. એ વાક્ય ઉપપન્ન થઈ શકે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત પણ કરવું નોંધાયે. પથિકૃત આદિવાક્યથી જે બીજું કર્મ વિહિત થયું છે તેનો પણ પ્રયોગ યાવજ્જાવિક નો અર્થ પુરુષના ધર્મ તરીકે માનવાથી થઈ શકે છે. માટે યાવન્જીવન એ પુરુષનો જ ધર્મ છે, કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૩ ॥

વ્યવર્ગ ચ દર્શયતિ કાલશ્ચેત કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વ્યવર્ગ) સમર્પિતે (દર્શયતિ) બતાવે છે. (ચેત) પણ જે (જ્ઞાતઃ) કાળ (કર્મભેદઃ) કર્મનું અંગ હોય તો (સ્યાત્) સમાપ્તિ અનુપપન્ન થઈ જાય.

ભાવર્થઃ—‘દશપૂર્ણમાસાભ્યામ્ ઇષ્ટ્વા સોમેન મજેત’ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગની સમર્પિત કરી પછી સોમ યાગ કરવો. હવે જે પૂર્વપક્ષવાદીના મત પ્રમાણે યાવન્જીવને કાળવાચક ગણી કર્મનું અંગ માનવામાં આવે તો સમાપ્તિ જ બની શકતી નથી અને શાસ્ત્રમાં તો સમર્પિત પણ બતાવવામાં આવી છે અને બીજા કર્મો પણ કર્તવ્ય તરીકે બતાવ્યાં છે માટે ‘યાવન્જીવિક’ એ પુરુષનો જ ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોય તો નિર્માતૃક દર્શ-પૂર્ણમાસ યાગ કરવા અને કામ્ય અગ્નિહોત્ર પણ કરવો. માટે યાવન્જીવન એ પુરુષ ધર્મ તરીકે જ માનવો નોંધાયે. ॥ ૪ ॥

ઉક્તઅર્થમાં એક બીજો હેતુ આપે છે.

અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) વળી (અનિત્યત્વાત્) કામ્ય કર્મ અનિત્ય હોવાથી (ન એવં સ્યાત્) જ્યાનની ઉપપત્તિ થઈ શકે નહિ.

ભાવર્થઃ—‘યોડગ્નિહોત્રં ન જુહોતિ ન દર્શપૂર્ણમાસૌ યજતે તસ્યાહુતિમાજોડ્ઞુ-ધ્યાયિનીઃ કરોતિ’ જે અગ્નિહોત્ર નથી કરતો અને દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ પણ નથી કરતો તે દેવતાનું જ્યાન કરે છે. અર્થાત્ તેણે આહુતિભાજ દેવતાનું જ્યાન કરવું. આ અર્થવાદ છે. આ વાત દર્શપૂર્ણમાસ યાગને નૈમિત્તિક માનવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે; નૈમિત્તિક કર્મ નિયમથી કરવાનું હોય છે. જે કોઈ નિયમથી નિત્ય દાન આપતો હોય તે કોઈક દિવસે ન આપી શકે તો દેવતાનું જ્યાન કરે છે. આવી લોક પ્રસિદ્ધિ છે. જે અગ્નિહોત્રાદિને કામ્ય કર્મ માનવામાં આવે તો જ્યાન સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી અગ્નિહોત્રાદિ નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં અને જીવન પુરુષધર્મ જ છે. આ પ્રમાણે સુબોધિતીકાર

જણાવે છે. ૥૫૥ વિશેષ હેતુ આપે છે.

વિરોધશ્ચાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અપિ) પણ (પૂર્વવત્) પૂર્વપેઠે (વિરોધઃ) વિરોધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવકાળને જો કર્મનું અંગ માનવામાં આવે તો જેટલી કામ્ય ઇષ્ટિઓ છે તેમાં તેના અતિદેશ થતો હોવાથી બધી ઇષ્ટિઓનું યાવજ્જીવન અનુષ્ઠાન કાઢ પણ કરી શકે નહિ માટે અનુષ્ઠાન લક્ષણ વિરોધ જણાય છે માટે યાવજ્જીવનકાળને કામ્યકર્તાના અંગ તરીકે માની શકાય નહિ. ॥ ૬ ॥

ઉપસંહાર જણાવે છે :—

કર્તુસ્તુ ધર્મનિયમાત્ કાલશાસ્ત્રં નિમિત્તં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કાલશાસ્ત્રં) કાળશાસ્ત્ર તરીકે ભાસમાન થતું યાવજ્જીવમિતિ વાક્ય ઉક્તરીત પ્રમાણે (નિમિત્તમ્) નિમિત્ત તરીકે છે અને તે (કર્તુઃ) કર્તાના (ધર્મ નિયમાત્) ધર્મ તરીકે નિયમથી માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવ વાક્ય કાળવાચક છે એમ જણાય છે પણ ઉપર જે જે હેતુઓ બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે એ વાક્ય નિમિત્તપરક છે એમ જ માનવું જોઈએ. અને તે કર્તાનું અંગ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એટલે ન્યાસુધી જીવનરૂપ પુરૂષનો ધર્મ છે ત્યાં સુધી નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવા એવો સિદ્ધાંત ઉક્ત વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૭ ॥

જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું એકય છે
એ સંબંધી વિચારણાનું અધિકરણ.

નામરૂપધર્મવિશેષપુનરુક્તિ નિન્દાઽશક્તિસમાપ્તિવચન-

પ્રાયશ્ચિતાન્યાર્થદર્શનાચ્છાસ્વાન્તરેષુ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(નામ, રૂપ, ધર્મ વિશેષ, પુનરુક્તિ, નિન્દાઽશક્તિ, સમાપ્તિવચન, પ્રાયશ્ચિતાન્યાર્થ-દશ નાત્) (૧) નામાવશેષ, (૨) રૂપાવશેષ (૩) ધર્મવિશેષ, (૪) પુનરુક્તિ (૫) નિન્દા (૬) અશક્તિ (૭) સમાપ્તિવચન (૮) પ્રાયશ્ચિત (૯) અન્યાર્થદર્શનને લીધે (શાસ્ત્રાન્તરેષુ) જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત કરેલાં (કર્મભેદઃ) અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો જુદાં જુદાં (સ્યાત્) છે એમ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એક એક વેદની ધણી શાખાઓ છે અને બધી શાખાઓમાં અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કર્મોનો પાઠ છે. તે બધાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એવા સશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું એવું છે કે એ બધાં કર્મો જુદાં જુદાં છે અર્થાત્ ભિન્ન છે, અભિન્ન નથી.

જુદી જુદી શાખાઓમાં કર્મોનો ભેદ છે કારણ કે નામભેદ આદિ નવ ભેદક હેતુઓ છે.

૧ નામભેદ—કાંક કૌથુમ આદિ ભિન્ન ભિન્ન કર્મોનાં નામો છે. તેથી કર્મો ભિન્ન ભિન્ન છે.

૨ રૂપભેદ—કાંક શાખામાં અગ્નિષોમીયમેકાદશકપાલ મામનન્તિ જ્યારે બીજી શાખામાં ' વ્દાદશકપાલમ્ ' નું આમનન કરે છે. દ્રવ્ય અને દેવતા યાગનું રૂપ જણાય છે. એકા-

દશકપાલ (પુરોહશ) અને દ્વાદશકપાલ (પુરોહશ) એ યાગનું દ્રવ્ય છે અને તે રૂપ કહેવાય છે અને તેમાં અગ્યાર અને બાર એવા સંખ્યાગત ભેદ છે.

- ૩ ધર્મભેદ :—કાસીરીવાક્યમિ અધીયાનાસ્તૈસ્ત્રિયા મૂમૌ ભોજનમાચરન્તિ કારીરી યાગના પ્રતિપાદક વાક્યોને લણુનારા તૈત્તીરીય શાખાવાળા બૂમિ ઉપર ભોજન નથી કરતા.

કેટલીક શાખાવાળા અગ્ન્યાધાન પ્રકરણનો અભ્યાસ કરનારા અધ્યાપકને માટે પ્રતિદિન પાણીનો ઘડો લાવે છે, બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા.

અશ્વમેધ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરનારા કેટલીક શાખાવાળા ઘોડા માટે પ્રતિદિન ઘાસ લાવે છે જ્યારે બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા. આ બધા અભ્યાસ અંગેના ધર્મભેદો છે. આ ભેદને લીધે કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૪ પુનરુક્તિ :—એક શાખામાં જે કર્મનું વિધાન કયું હોય છે તેજ કર્મનું વિધાન બીજી શાખામાં પણ કયું હોય છે. આનું નામ પુનરુક્તિ છે. જો કર્મ એક હોય તો ફરીથી બીજી શાખામાં તેનું વિધાન શા માટે જોઈએ ! માટે પુનરુક્તિને લીધે પણ કર્મ બિન્ન છે.

- ૫ ભિન્ન :—શાખા ભેદને લીધે ઉદિત અને અનુદિત હોમની નિંદા છે પ્રાત્નઃ પ્રાતરનૃતં તે વદન્તિ પુરોહતાઃ જુ હૃતિ ચે અમિહોત્રં દિવાક્રીત્વમ્ અદિવા કીર્તયન્તઃ સૂર્યો જ્યેષ્ઠતમં તદા જ્યોતિરેષામ્ જે લોકો સૂર્યોદય પહેલાં હોમ કરે છે તેઓ પ્રાતપ્રાતઃ અસત્ય બોલે છે કારણ કે દિવસે બોલવા યોગ્યને દિવસ ઉઘા પહેલાં બોલે છે, સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં સૂર્યની ન્યોતિ હોતી નથી માટે તે બોલવું અસત્ય છે. એજ પ્રમાણે કેટલીક શાખાવાળા અનુદિત હોમની નિંદા કરે છે. યથા અતિથયે પ્રદુતાય અન્નમહરેસુ સ્તાદૃકૃતતઃ, યદિ ઉદિતે સુહૃતિ । પલાયમાન થત અતિથિની પાસે અન્ન લઈ જવા બરાબર બે કર્મ છે કે જે સૂર્ય ઉઘા પછી હોમ કરે છે. આમ એકજ કર્મની બીજી શાખામાં નિંદા જણાતી હોવાથી કર્મના ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૬ અશક્તિઃ—અનેક શાખાઓમાં વિદિત એકજ તે તે શાખાના વિધાન પ્રમાણે કરવાનું જે અસામર્થ્ય તેનું નામ અશક્તિ છે બધી શાખાઓનો સંગ્રહ કરી તેના વિધાન પ્રમાણે કર્મ કરવું એ અશક્ય છે. માટે એક શાખા અગર બ્રાહ્મણ વિદિત કર્મ કરવું જોઈએ એ શક્ય હોવાથી પ્રતિ શાખા વિદિત એકજ કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૭ સમાપ્તિવચન :—મહાગ્નિચયન સમાપ્તિમાં પણ શાખા પરત્વે ભેદ છે. કોઈ કહે છે કે જત્રાસ્માકમગ્નિઃ સમાપ્યતે અગ્નિ કર્મ અહીં સમાપ્ત થાય છે જ્યારે બીજી શાખાઓ વાળા અન્યત્ર પરિસમાપ્યતે બીજે કંઠાણે સમાપ્તિ બતાવે છે. આ પ્રમાણે સમાપ્તિના ભેદથી કર્મમાં ભેદ માત્રવો જોઈએ.

- ૮ પ્રાયશ્ચિત્ત :—ઉદિત અને અનુદિત હોમના પોત પોતાના કાળનો અતિક્રમ થતાં અનુદાન કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. કોઈ ઉદિત હોમના સમયનું અતિક્રમણ થવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. આ કારણથી પણ કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૯ અન્યાર્થદર્શન :—“યદિ પુરા દિલીક્ષાણાઃ સ્યુઃ એતમેવ વૃહત્સામાનં ક્રતુમુપેયુઃ ઉપેતં હોષાં રથન્તરમથ યદિ અદિલીક્ષાણાઃ” જે માણસ કોઈ બીજા યાગની દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો

હોય તેણે વૃહસ્પતિ નામક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો. અને જે પ્રથમ દીક્ષિત ન હોય તેણે રચન્તરસામા નામક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો. આ બન્ને યાગો બાર દિવસમાં પૂર્ણ થતા હોવાથી એને ‘ દ્વાદશાહ ’ જ્યોતિષ્ટોમનો અવાન્તરભેદરૂપ યાગ કહે છે. આ યાગમાં ઉક્ત પ્રમાણને આધારે દીક્ષિત અને અદીક્ષિત બન્નેનો અધિકાર સૂચિત થાય છે. પણ બીજા બ્રાહ્મણમાં તો એ વાક્ય પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્જોતિષ્ટોમઃ ય એતેન અનિપ્ત્વા અથ અન્યેન યજેત ગતૃપત્યમેવ તજ્જાયતે પ્ર વા મીયતે । અથા યાગોમાં જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રથમ યાગ તરીકે મનાય છે. જે એ યાગનું અનુષ્ઠાન કર્યા વગર બીજા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે અવનતિતે પામે છે. અથવા રોગી થાય છે. આ પ્રમાણથી અહીં અધિકારનું નિર્ણય કયું છે. આ બન્ને પ્રકારનું કથન પ્રતિષ્ઠાબા અને પ્રતિબ્રાહ્મણ કર્મને લિન્ન માન્યા વગર ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. કારણ કે એક માનવા જતાં શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે. શાસ્ત્રમાં વિરોધ હોવા ઠીક નથી માટે પ્રતિષ્ઠાબા કર્મમાં ભેદ માનવા જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધિઘાંત સ્ત્રુ એકં વા સંયોગરૂપચોદનાસ્વાવિશેષાન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ક) શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (સંયોગરૂપચોદનાસ્વાવિશેષાન્) સંપ્રેમ=ફલ, રૂપન્દ્રવ્ય અને દેવતા, ચોદના=પુરુષપ્રવત્ન અને આપ્ત્મા=નામમાં કરી ભેદ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું કૃષ્ણ દરેક અંશમાં એક જ બતાવ્યું છે, યાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતા પણ સર્વત્ર એક જ બતાવ્યાં છે. કર્મ કરવામાં પુરૂષનો પ્રવત્ન પણ એક સરખો જ છે અને કર્મનું નામ પણ અધાય અંશમાં એક જ બતાવ્યું છે. સર્વ અંશમાં અગ્નિ-હોત્રનામક કર્મને આગ્નિહોત્ર જ કહેવામાં આવ્યું છે એ કર્મને કોષ ભુદ્ધ નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ ચાર હેતુથી સર્વશાખામાં વિદિત થયેલું કર્મ એક જ છે. ॥ ૯ ॥ પ્રથમ ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

ન નામ્ના સ્યાદ્ચોદનાભિધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(નામ્ના) કદ અને કલાપ આદિ નામના ભેદથી (ન સ્યાત્) કર્મનો ભેદ થશે નહિ (અચોદનાભિધાનત્વાત્) વિધાનનું વિષયભૂત જે કર્મ હોય છે તેનું નામ કદ આદિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે નામ હોય છે તે નામ જ કર્મભેદક હોય છે. કદ અને કલાપ એ નામ ઉત્પત્તિવાક્યમાં બતાવવામાં આવેલા કર્મના સ્વરૂપનું નામ નથી. એ નામો તો અંચના છે. અંચના નામોથી કર્મનો ભેદ પડી શકતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

સર્વેષાં ચૈકકર્મ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને સર્વેષામ્) અર્થાં કર્મો (એકકર્મ્યાત્) એક જ કર્મ થઈ જવાથી

ભાવાર્થ :—જો અંચનું નામ જ કર્મનું ભેદક હોય તો એક અંશમાં જે ભુદ્ધ ભુદ્ધ વિદિત કર્મો કર્યા છે તે બધા એક કર્મ તરીકે ગણાશે કારણ કે એ બધાં કર્મો એક જ નામવાળા અંશમાં વિદિત છે. જેમકે :—

દર્શપૂર્ણમાસ, અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષ્ટોમ આદિ બધા કૃત્યોનું એક કર્મત્વ થવું જોઈએ કારણ કે એ બધાં કર્મો તૈત્તીરીયનામ એક જ ગ્રંથમાં વિહિત છે. આ કારણથી ગ્રંથનું નામ કર્મના ભેદનું પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૧ ॥

કૃતકં ત્વમિધાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) અન્ય દોષના સમુચ્ચયને બતાવે છે. (અમિધાનમ્) કાંઈક આદિ સંગ્રા (કૃતકમ્) અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ:—કાંઈક આદિ સંગ્રા અનિત્ય છે. જ્યારે કંઈ ઋષિએ વેદનું પ્રકૃષ્ટરૂપે પ્રવચન કર્યું ત્યારથી વેદની સાથે તે ઋષિનું નામ જોડાયું અને એજ નામથી કાંઈક એવી શાખા શરૂ થઈ. જ્યારે કંઈ ઋષિ જન્મ્યા ન હોતા અને તેનું પ્રવચન પણ વેદ સંબંધી નહોતું ત્યારે કાંઈકનામક શાખા હતી જ નહિ. કંઈ ઋષિની પહેલાં કર્મના ભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર એ નામ નહોતું એથી કર્મ એક રૂપે જ હતું. કંઈ પછી જ કર્મ બિન્ન થયું એવું માનવું એ વેદમાં વિરૂપતા ઉત્પન્ન કર્મ છે. માટે ગ્રંથનું નામ કર્મભેદ પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે બીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ છે.

एकत्वेऽपि परम् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(એકત્વે અપિ) કર્મ એક હોવા છતાં (પરમ્) દ્વાદશ કપાલરૂપ કર્મ (પરમ્) વિકલ્પથી સંનિવિષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ:—કર્મ એક હોવા છતાં 'एकादशकपालं निर्वपेत्' કોઈ એક શાખામાં વિહિત છે તો બીજી શાખા દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આવા રૂપભેદ છે. એ તો વિકલ્પસૂચક છે, કોઈ વખત એકાદશ કપાલ પુરોડાશ આપવા તો કોઈ વખત દ્વાદશકપાલ પુરોડાશ આપવા. ન ચ વાચનિકે રૂપભેદે અસત્યામપિ ભેદયુક્તૌ કર્મણો ભેદોऽध्यवर्तीयते જાણરભાષ્ય. કર્મ અબિન્ન હોવા છતાં વાચનિક રૂપભેદ કર્મભેદક થઈ શકતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(વિદ્યાયામ્) વિદ્યાધ્યયનમાં (ધર્મશાસ્ત્રમ્) બિન્ન ધર્મબોધક શાસ્ત્ર છે.

ભાવાર્થ:—કારીરી-અધ્યયનમાં જુમિ ઉપર ભોજન કરવું એવું કોઈક શાખામાં વિધાન છે, કોઈકમાં નથી. અગ્ન્યાધાન પ્રકરણનું અધ્યયન કરનારા પાણીનો ઘડો અધ્યાપક માટે લાવે એવું અમુક શાખામાં વિધાન છે જ્યારે બીજામાં નથી. આ જે ભેદક ધર્મ છે એ તો વિદ્યાધ્યયનનાં અંગ છે એનાથી કંઈ કર્મનો ભેદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ॥૧૪॥

હવે ચતુર્થ ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(આગ્નેયવત્) આગ્નેય યાગની માફક (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન અર્થાત્ પુનરુક્તિ છે.

ભાવાર્થ:—“અમાવાસ્થા”માં વાક્યાન્તરથી આગ્નેય યાગ સિદ્ધ છે છતાં યદાગ્નેયોઽષ્ટા-

કપાલો ભવતિ एन्द्र दधि એ જેવી રીતે અનુવાદ મણાય છે તેવીજ રીતે એકઃશાખામાં વિહિત કર્મ બીજી શાખામાં અનુવાદ રૂપે જ છે વાસ્તવમાં કર્મનો ભેદ નથી. ॥૧૫॥

અનુવાદ કરવામાં કશું ફળ જણાવું ન હોવાથી પુનઃ પાઠ વ્યર્થ છે આવી શંકાને બીધે બીજી રીતે સમાધાન કરે છે.

अद्विर्वचनं वाऽश्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥१६॥

પદાર્થ :—(વા) સમાધાનનું સૂચક પદ છે. (અદ્વિર્વચનમ્) અનુવાદ રૂપે પણ નથી કારણ કે (અશ્રુતિસંયોગાવિશેષાત્) અજ્ઞાત અર્થના સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવું એ સર્વ શાખાના વાક્યમાં સામાન્ય છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાત અર્થનો ભોધ કરાવવો એ દરેક શાખાના હિપદેશકનાં ‘હિપદેશનું’ પ્રયોજન છે. એક શાખાધ્યાયીઓને અગ્નિહોત્ર આદિનું જ્ઞાન થયું એટલે બીજી શાખાના અધ્યેતાને પણ અજ્ઞાત અર્થનું જ્ઞાન થાય એવો નિયમ નથી. માટે બીજી શાખાવાળાએ પણ અજ્ઞાત અર્થનો ભોધ કરાવવો જોઈએ. એકથી અજ્ઞાત અર્થનું જ્ઞાન થવાથી બીજું વ્યર્થ છે એમ કહી શકાય નહિ. તે તે શાખાવાળાએ પોતપોતાનાં શાખાગત વાક્યોથી અર્થજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ એવું સ્વાધ્યાયવિધિનું તાત્પર્ય છે. જુઓ સુબોધિની.

वक्तृच्छास्त्रिणा स्वस्वशाखागतवाक्येनैवार्थज्ञानं संपादयेत् इति स्वाध्यायविधितात्पर्यात्
વળી એક વક્તા પોતાના વાક્યને ફરીથી બોલે અથવા લખે તો પુનરુક્તિ કહેવાય, જ્યારે જિન્ન જિન્ન શાખાના પ્રવચન-કર્તા જિન્ન જિન્ન હોવાથી પુનરુક્તિ થઈ શકે નહિ.
न च एकोऽर्थो बहुभिरुच्याम्नः पुनरुक्तो भवति । यदि भवेत् एकस्मिन्नेव वेदे बहुभिरुच्यमाने भवेत् तस्मान्न बहुकर्मसमवायोऽयम् एकमेवेदं कर्म इति. शाण्वरभाष्य.

એક જ અર્થ ઘણાંઓથી બોલવામાં આવે તો તે અર્થ પુનરુક્ત થતો નથી. જો એક જ શાખાનો અર્થ ઘણાંઓ બોલે તો પુનરુક્ત થાય (પણ જિન્ન જિન્ન શાખાઓમાં જિન્ન જિન્ન વક્તાઓથી બોલાતો અર્થ પુનરુક્ત થતો નથી.) માટે બહુકર્મનો સમવાય નથી અર્થાત્ જિન્ન જિન્ન કર્મ નથી. અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મ સર્વશાખામાં એક જ છે. ॥૧૬॥

अर्थासन्निधेश्च ॥१७॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાસન્નિધેઃ) અર્થ સમીપ ન હોવાથી પુનરુક્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તર પ્રતિપાદિત દશપૂર્ણમાસ આદિ સાથે સન્નિધિ (સામીપ્ય) ન હોવાથી પુનરુક્તિ નથી. જે શાખામાં અગ્નિહોત્રાદિનું પ્રતિપાદન કયું હોય તે જ પુનરુક્તિ કહેવાય. પણ શાખાઓ અનેક છે માટે એક શાખાનો અર્થ બીજી શાખાના અર્થ સાથે સન્નિધિ ધરાવતો ન હોવાથી પુનરુક્તિ નથી.

शाखा इव हीमाः शाखाः, तद् यथा वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्षस्थानीयस्य वेदस्य शाखाः । किम् शाखासारूप्यम् ? यथा नानावस्थानम्, न चैकैकस्यां कृत्स्नं पुष्पं फलं सन्निहितम् इति अर्थासन्निधेः शाखाभेदोपपत्तिः तस्मादपि एकं कर्म. शाण्वरभाष्य.

વૃક્ષની શાખા જેવી વેદની શાખા મણાય છે. શાખાનો મુખ્ય અર્થ વૈદિક શાખામાં નથી માટે શાખા इव शाखा: એવો અર્થ કરવો પડે છે. વેદની શાખા અને વૃક્ષની શાખામાં સારૂપ્ય શું છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે જુદું જુદું અવસ્થાન હોવું તે, તથા જેમ

વૃક્ષની એક જ શાખામાં શાખાન્તરગત પુષ્પ અને ફળ સંનિહિત હોતાં નથી તેમ વેદની એક જ શાખામાં બીજી શાખાઓનો અર્થ સંનિહિત હોતો નથી. માટે શાખાઓનો ભેદ છે પણ કર્મ તો બધી શાખાઓમાં એક જ પ્રતિપાદિત છે. ॥૧૭॥

ન ચૈકં પ્રતિશિષ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (એકં પ્રતિ) એકતે જ ઉદ્દેશીને (ન શિષ્યતે) વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ શંકા કરે કે ‘ જેની શાખામાં જેટલા ધર્મ પડિત છે તે બધા ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થશે તો પછી વિમ્બદ્ય અને સમુચ્ચયનું અનુસરણ શા માટે કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ તે શાખામાં પડિત ધર્મ તેજ શાખાવાળાને ઉદ્દેશીને વિહિત થયો છે એમ નથી. ઉદ્દેશના સ કાય કરવામાં કાર્ષપણ પ્રમાણ નથી. ‘યજ્ઞ કાઠકસ્યાગ્નિહોત્રમ્ તજ્ઞ તૈત્તિરીયકસ્ય’ શાપરભાષ્ય. જે કાઠકનું અગ્નિહોત્ર છે તેજ તૈત્તિરીયકનું પણ અગ્નિહોત્ર છે. માટે સર્વશાખાગત એક અગ્નિહોત્રાદિકર્મ છે. કર્મનોભેદ નથી. ॥ ૧૮ ॥

ભેદહેતુ સમાપ્તિના નિરાસ કરે છે.

સમાપ્તિવચ્ચ સમ્પ્રેક્ષા ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (રામાપિવત્) સમાપ્તિ કર્મના ભેદકનો હેતુ જેમ જણાય છે તેમ (સમ્પ્રેક્ષ) તેના ઉપર વિચાર કરવાથી તો તે કર્મનો અભેદ જ જણાવ છે.

ભાવાર્થ:—અત્રાસ્માકમગ્નિઃ પરિસમાપ્યતે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મૈત્રાયણી શાખાવાળાએ અન્વારોહમાં અગ્નિકર્મના પરિસમાપ્તિ માને છે પણ નાસ્માકમ્ અમારા મતમાં એ દેશ્વણે સમાપ્તિ થતી નથી આ વાક્યમાં જે અસ્માકમ્ પદ પડ્યું છે તે ઉપરથી કર્મનો અભેદ જ પ્રતીત થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિકર્મ તો એક જ પણ સમાપ્તિમાં ભેદ છે. કાઠક અમુક દેશ્વણે સમાપ્તિ માને છે તો કોઈ અન્યત્ર પરિસમાપ્તિ માને છે. જે કર્મનો ભેદ હોય તો ‘અસ્માકમ્’ એ પદ આપવાની જરૂર જ નહોતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે પ્રતિશાખ અગ્નિકર્મ એક જ છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીએ આપેલાં નિંદા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચેનો અભેદપક્ષમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ બાબત બતાવે છે.

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाऽशक्ति समाप्तिवचनानि ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(એકત્વે અપિ) કર્મનું એકત્વ માનવામાં આવે તો તેમાં પણ (પરાણિ) બાકી રહેલાં (નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચનानि) નિન્દા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચેનો ભેદ પ્રતિ થઈ શકે છે.

જે વાક્યથી કર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય નિંદામાં નથી પણ પક્ષાન્તરની વિધિમાં છે. વિરુદ્ધ પદાર્થોનું એકી સાથે અનુષ્ઠાન કરવું ન કરવું એ અશક્ય હોવાથી વિરુદ્ધપથી પ્રયોગના ભેદનું અનુષ્ઠાન કરવું એ બાબ છે. એમાં અશક્તિ કર્મભેદસાધક બની શકતી નથી. તેમ એક શાખા બીજી શાખામાં પ્રતિપાદિત કર્મની નિંદા પણ કરતી નથી પણ

ખીજ પક્ષની વિધિ કરે છે.

નહિ નિન્દા નિન્દ્યં નિન્દતું પ્રયુજ્યતે કિં તર્હિ નિન્દિતાત્ હતરત્ પ્રશંસિતુમ્ ।
નિન્દા નિન્દતી નિન્દા કરવામાં પ્રયોગતી નથી. તેનાથી ખીજ વિધાનની પ્રશંસા માટે પ્રયોગાય
છે. આ કારણથી કર્મમાં ભેદ નથી પણ સર્વશાખાઓમાં એક જ કર્મ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉક્ત અર્થમાં શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં નિમિત્તેન ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(નિમિત્તેન) હોમને માટે વિદિત ઉદ્ય તથા અનુદયતા કાળના લોપરૂપ
નિમિત્ત ઉપસ્થિત થતાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—ઉદિત અને અનુદિત હોમનું પોતપોતાના કાળનું અતિક્રમણ થતાં જે
પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે તે અતારવ છે કે કર્મનો ભેદ છે. વૈદિકપદ અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો
સંભવ નથી. ઉદ્ય વખતે હોમ કરવા હોય તો તે વખતે કરવા અને અનુદ્ય સમયે હોમ કરવો
હોય તો તે વખતે પણ કરવો ઠીક છે તો પછી તે તે સમયના અતિક્રમણ અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત
શાનું ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો વિરુદ્ધનું અનુષ્ઠાન કરવામાં વિદિતનું અનુષ્ઠાન ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય
છે. માટે વૈદિકપદ અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન હોવું જોઈએ. આ શંકાસૂત્ર છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન.

પ્રક્રમાદ્ વા નિયોગેન ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રક્રમાત્) પ્રથમ પ્રયોગથી (વા) શંકાનું સમાધાન સૂચવે છે. (નિયોગેન)
પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ હું ઉદિત સમયે જ હોમ કરીશ. ’ અથવા ‘ હું અનુદિત સમયે જ હોમ
કરીશ ’ આવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જે એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અત્યુત્તર
છે. એમાં કર્મનો કશો ભેદ પડતો નથી. નિયોગ=પ્રતિજ્ઞા. પ્રક્રમ=આરંભ. ॥ ૨૨ ॥

સમાપ્તિશ્ચ પૂર્વવત્ત્વાત્ યથાજ્ઞાતે પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સમાપ્તિઃ) સમાપ્તિ (અથાજ્ઞાતૈ) અભિન્ન જ્ઞાનના વિષયભૂત
અર્થમાં (પ્રતીયેત) સમજવી જોઈએ. (પૂર્વવત્ત્વાત્) સમાપ્તિ આરંભપૂર્વક હોવી એ
નિયમ છે.

ભાવાર્થ:—આગળ અતાવેલી યુક્તિઓથી સર્વશાખામાં એક જ કર્મ છે એ જાણ્યા
પછી આરંભ કરેલા કર્મની પરિસમાપ્તિ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. અર્થાત્
સમાપ્તિરૂપ ત્રિંગ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે “અન્યાર્થદર્શન” રૂપ ભેદહેતુમાંથી પ્રથમ હેતુનું સમાધાન કરે છે.

લિઙ્ગમવિશિષ્ટં સર્વશેષત્વાત્ નહિ તત્ર કર્મચોદના

તસ્માદ્ દ્વાદશાહસ્યાહારવ્યપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(લિઙ્ગમ્) પુરા વિદીક્ષાળા ઇત્યાદિ ત્રિંગ (અવિશિષ્ટમ્) પ્રતિ શાખા કર્મભેદનું

પ્રતિપાદક નથી પણ એકરૂપતાનું પ્રતિપાદક છે. (સર્વશેષત્વાત્) એનાથી તો જ્યોતિષ્ટોમ યાગ સર્વ યાગોમાં પ્રથમ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. (તત્ર) તેમાં (કર્મચોદના) કર્મના ભેદનું વિધાન (ન હિ) નથી. (તસ્માત્) માટે (દ્વાદશાહસ્ય) આર દિવસ સિદ્ધ થનાર ખુદેત્સામ યાગના (આહારવ્યવદેશઃ) પ્રયોગ ભેદના વ્યવદેશ અર્થાત્ વિરુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિકલ્પથી (સ્મૃત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—દિવીક્ષણ અને અદિવીક્ષણ પદનો અર્થ કોઇ ખીજ યાગની દીક્ષાથી દીક્ષિત થવાનું સચવતું નથી પણ દ્વાદશાહ રૂપ જે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ વિદિત છે તેને ઉદ્દેશીને જ છે. જ્યોતિષ્ટોમમાં અદીક્ષિતનો અધિકાર બતાવ્યો છે. તેથી બ્રાહ્મણાન્તરમાં જ્યોતિષ્ટોમનું સર્વયાગ કરતાં પ્રાથમ્ય બતાવ્યું છે તેમાં કશો વિરોધ આવતો નથી. સર્વ યાગોમાં જ્યોતિષ્ટોમ પ્રથમ છે એમ કહેવાથી અદીક્ષિતનો જ્યોતિષ્ટોમમાં અધિકાર સિદ્ધ થાય છે, જે જ્યોતિષ્ટોમ યાજી હોય તેણે “ ખુદેત્સામા ” નું અને જે જ્યોતિષ્ટોમ યાજી ન હોય તેણે ‘ રથન્તર સામા ’ નું અનુષ્ઠાન કરવું. આમાં જ્યોતિષ્ટોમ સર્વશેષ હોવાનો ખાધ આવસો નથી. વિરોધ ન હોવાથી સર્વજ્ઞાપામાં અગ્નિદોષાદિ કર્મ એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

અન્યાર્થદર્શનનો ખીજો કર્મભેદક હેતુ બતાવી તેનું સમાધાન કરે છે.

દ્રવ્યે ચાચોદિતત્વાત્ વિધીનામવ્યવસ્થા સ્યાત્

નિર્દેશાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(દ્રવ્યે) ચયન રૂપ દ્રવ્ય પ્રકરણમાં (ચ) અને (અચોદિતત્વાત્) એકાદશિની યાગનું વિધાન ન હોવાથી (વિધીનામ્) પક્ષસંમિતની નિન્દા તથા વેદિસંમિત અને રથાક્ષાન્તરાક્ષ વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) પરસ્પરવિરોધરૂપ અવ્યવસ્થા કેવી રીતે થઇ શકે ! અર્થાત્ એમાં કશો વિરોધ નથી. (નિર્દેશાત્) : રથાક્ષમિત અને અન્તરાક્ષાસ્ત્રનો નિર્દેશ હોવાથી વાચસ્પતોત્રમાં (વ્યવતિષ્ઠેત) વ્યવસ્થા થાય છે (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ) દોષ કથનપૂર્વક નિત્ય અનુતાદજ (સ્યાર્) છે.

ભાવાર્થ:—એક ખીજે હેતુ છે કે જે કર્મના ઐક્યમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે આ પ્રમાણે :—મહાગ્નિચયન પ્રકરણમાં યત્પક્ષસંમિતાં મિનુયાર્ કનીયાંસં યજ્ઞક્તુમુવેયાર્, પાપીવસો આત્મનઃ પ્રજા સ્યાત્ વેદિસંમિતાં મિમેક્ષીતિ । આ વાક્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ‘ ક્યેનાકાર અગ્નિના પક્ષપરિમિત દેશ જે યુપૈકાદશિની યાગમાં હોય તો કંતુનું ક્ષણ અદ્ય મળે છે. પોતાની પ્રજા પાપવાસનાવાળી થાય છે. ’ આ પ્રમાણે પક્ષસંમિત દેશની નિન્દા કરી વેદિસંમિતનું વિધાન કયું છે. બીજી જ્ઞાપાઓમાં રથાક્ષમિત યુથોના અંતરાક્ષો હોય છે. આનો પણ ત્યાં નિવેશ કરવાથી રથાક્ષના અંતરાક્ષ સહિત પક્ષસંમિત અને વેદિસંમિત યુપૈકાદશિની યાગત્રી શ્રુતિ કરવી અશક્ય હોવાથી કર્મનો ભેદ માનીને જ વ્યવસ્થા કરવા બેઠાં.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ચયનરૂપ દ્રવ્ય પ્રકરણમાં યુપૈકાદશિનીનું વિધાન જ નથી, માટે વિરુદ્ધ પરિભાષવાળી પક્ષસંમિતની નિન્દા અને વેદિસંમિત અને રથાન્તરાક્ષ વિધિઓના પરસ્પર વિરોધજ કેવી રીતે આવી શકે ? મહાગ્નિચયનમાં એક જ યુપનું વિધાન છે, તેમાં અંતરાક્ષની પ્રસસ્તિ જ નથી.

વાચસ્પતોત્રમાં એકાદશિનીનું વિધાન હોવાથી ત્યાં યુપનો નિવેશ છે અને ત્યાંજ રથાક્ષ-

માનસાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે.

એક યુષ્માં પક્ષસંમિતમાન સર્વાથા અસંભવ હોવાથી નિંદ્રા પશુ ન થવી જોઈએ. તેનો ઉત્તર એ છે કે જેમ અન્તરિક્ષે ચિન્વીત અહીં અંતરિક્ષમાં ચયન અસંભવિત હોવાથી લોકસિદ્ધ હોયનું કથન કરી નિત્ય અનુવાદ જ ફક્ત થાય છે તે જ પ્રમાણે પક્ષમાન પશુ નિત્ય અનુવાદજ છે. આ પ્રમાણે વિરોધ ન હોવાથી સર્વશાખામાં કર્મ એક જ છે, બિન્ન નથી. ॥ ૨૫ ॥

અન્યાર્થદર્શનના ત્રીજા ભેદક હેતુનું સમાધાન કરે છે.

વિહિતપ્રતિષેધાત્ પક્ષેડતિરેકઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વિહિતપ્રતિષેધાત્) વિધિ અને નિષેધ બંને હોવાથી (પક્ષ) એક પક્ષમાં (અતિરેકઃ) અતિરેક (સ્વાત્) થાય છે.

સામાર્થ્ય :—વિરાજ સંસ્તુતાનાં દ્વે અભિરિચ્યેતે । શાસ્ત્રાન્તરે ચ તિલ્લોડતિરિચ્યંતે ઇતિ । આ વાક્યોથી વિરાટની અપેક્ષાએ એ અને ત્રણ ત્રય્યાઓનો અતિરેક ગતાવ્યો છે. જો એકજ કર્મ હોય તો વિરેદ સંખ્યાનો સંનિવેશ કરી રીતે થાય ? માટે શાખાદીઃ કર્મ બિન્ન બિન્ન માનવું જોઈએ.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, અતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણતિ । નાતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણતિ । આ ટેકાણે ષોડશી રૂપ પાત્રના ગ્રહભૂતા વિધિ અને નિષેધ બંને છે. એક જ કર્મમાં વિધિ અને નિષેધ બંને એકકાલમાં સંભવી શકે નહિ માટે વિકલ્પથી ગ્રહણ અને અગ્રહણ છે. ગ્રહણપક્ષમાં ત્રણનો અતિરેક સમજવો અને અગ્રહણ પક્ષમાં બેનો અતિરેક સમજવો. આ સંબંધ વિશેષ વિવેચન શાખર ભાષ્યમાં છે માટે જિજ્ઞાસુએ તે અવસ્ય વાંચવું. ॥ ૨૬ ॥

અન્યાર્થ દર્શનના કર્મભેદક ત્રીયા હેતુનું સમાધાન કરે છે.

સારસ્વતે વિપ્રતિષેધાદ્ યદેતિ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(સારસ્વતે) સારસ્વત સત્રમાં (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ જણાતો હોવાથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ. (યદા કૃતિ) યદા એવા પદનો અધ્યાહાર કરવાથી વિરોધનું સમાધાન (સ્યાત્) થઈ જાય છે અને કર્મમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

સામાર્થ્ય :—સારસ્વત સત્રમાં યે પુરોડાશ્ચિનઃ સન્તિ ત ડપ વસન્તિ યે સાન્નાયિનસ્તે વક્સાન્ ધારયન્તિ । આ ટેકાણે આ પ્રમાણે વિરોધ જણાય છે. પુરોડાશી અસોમયાજી હોય છે અને સાન્નાયી સોમયાજી હોય છે. સારસ્વત સત્રમાં આ પ્રમાણે અસોમયાજી અને સોમયાજી બંનેનું દર્શન થાય છે. હવે પ્રથમ વાક્ય કે જે એષ વા પ્રથમો યજ્ઞઃ છત્પાદિ વાક્યથી જોટલા કંતુઓ છે તે તથા સોમયાજીપૂર્વક હોય છે. તો પુરોડાશી (અસોમયાજી) એ પદથી કર્મના અકથમાં વિરોધ કેમ ન ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે સારસ્વત સત્રમાં ઉપર પ્રમાણે વિરોધ જણાતો હોવાથી ' યદા ' એવા પદનો અધ્યાહાર કરવો. સોમયાજિનામપિ પૌર્ણમાસ્યાં કેવલપુરાણશિત્વાત્ યદા પૌર્ણમાસ્યાં સોમયાજિનામપિ પુરાણશિત્વમ્ તદા કેવલોપવાસ ઇતિ યોજ્યમ્ સોમયાજી હોય તેઓ પશુ પૌર્ણમાસીને દિવસે કેવળ પુરોડાશી હોય છે. જ્યારે સોમયાજીનું પુરોડાશિત્વ હોય ત્યારે તેઓએ કેવળ

ઉપવાસ કરવો. આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સોમયાજીને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે. યે જુરોહશિનસ્ત ઉપવસન્તિ યદા તે સાચાચિનઃ સ્યુઃ તદા તે ષસાન્ ધારયન્તિ ।

જે પુરોહાશી છે તેમણે ઉપવાસ કરવો અને જ્યારે સોમયાજી થાય ત્યાર તે વત્સધારણ આદિક્રિયા કરે અર્થાત્ સારસ્વત સત્રમાં તેને અધિકાર મળે છે. આ ઉપરથી સોમયાજીએને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે એજ ઉપરનું વાક્ય બતાવે છે. માટે એ વા પ્રથમો યજ્ઞઃ ઇત્યાદિ વાક્ય સાથે કોષ શાખાન્તરીય વાક્યનો વિરોધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

હવે અન્યાર્થદર્શન ગતે પાંચમાં હેતુનું નિદર્શન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ

ઉપહવ્યે પ્રતિપ્રસવઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(ઉપહવ્યે) ઉપહવ્ય નામક વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતિપ્રસવઃ) વિકલ્પનો બાધ કરવા માટે ફરીથી રચનતરસામ અને જલ્પસામનું ગ્રહણ સફળ થાય છે અને તેથી કર્મભેદ સુચિત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપહવ્યનામક ક્રતુમાં શાખા નિષેધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

ઉપહવ્યોઽગ્નિષ્ટોમઃ રથંતરં સામ અશ્વઃ દયાનો દક્ષિણેતિ । અને પાંચ ઠેકાણે ઉપહવ્ય ઉવધયો યજ્ઞાઃ વૃહત્સામ અશ્વઃ શ્વેતો રુક્મલલાટો દક્ષિણેતિ ।

આ બન્ને વાક્યમાં જલ્પ બને રચનતર સામનું ગ્રહણ બ્યર્થ પડે છે. કારણ કે પ્રકૃતિ યાગમાંથી એ બન્નેની વિકલ્પથી પ્રાપ્તિ છે. જો કર્મનો ભેદ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિમાંથી વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તે તે શાખામાં કહેલા ઉપહવ્ય ક્રતુમાં નિયમને માટે તેનું ગ્રહણ સંગત થઈ શકે. માટે સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વિકલ્પનો બાધ કરવા માટે બન્ને સામનું ગ્રહણ છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે બાધ. આથી કર્મનો ભેદ સ્ફુટ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સમાધાન

ગુણાર્થો વા પુનઃ શ્રાંતેઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) સમાધાનને સૂચવે છે (પુનઃ શ્રાંતેઃ) ફરીથી શ્રવણ (ગુણાર્થો) ગુણ વિશ્લેષ બતાવવા માટે છે.

ભાવાર્થઃ—રચનતર સામ અને જલ્પસામનું જે ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો દક્ષિણાંશપ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે એનાથી કંઈ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી. આ કારણથી સર્વશાખાના અભિન્ન કર્મ જ બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

ભેદ સાધક હેતુઓનો નિરાસ કર્યા પછી હવે કર્મકથ સાધક હેતુ બતાવે છે.

પ્રત્યયં ચાપિ દર્શયતિ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (પ્રત્યયમ્) સમન્વય (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થઃ—સૈત્રાયણીય શાખામાં સમિદ્—આદિ પ્રયાજેનું વિધાન નથી. છતાં તૈત્તીરીય શાખામાં પઠિત સમિદ્ આદિ પ્રયાજેનો અનુવાદ કરી બતાવ્યું છે કે, ઋતવૌ વૈ પ્રયાજાઃ આ વાક્યથી સમા હેતુવ્યાઃ પાંચ પ્રયાજેનો એકદેશરૂપ ગુણ વિહિત કર્યો છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રયાજે એક જ દેશમાં હોમવા. હવે જો તૈત્તીરીય શાખા વિહિત કર્મ જિન્ન હોય તો તેનો અનુવાદ સૈત્રાયણીય શાખામાં ન થવો જોઈએ. છતાં અનુવાદ કર્યો છે માટે સર્વશાખાસ્થ કર્મ એક જ છે, જિન્ન નથી. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાન્તમાં શંકા અતાવે છે.

અપિ વા ક્રમસંયોગાદ્ વિધિપૃથક્ત્વમેકસ્યાં શાસ્ત્રાયાં વ્યવતિષ્ઠેત ॥૩૧॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ પદો સિદ્ધાન્તમાં શંકા સૂચવે છે. (એકસ્યાં શાસ્ત્રાયામ્) એક શાસ્ત્રાર્થ (વિધિપૃથક્ત્વમ્) વિધિનું પૃથક્પણું બીજી શાસ્ત્રાર્થ કર્મ કરતાં પૃથક્ત્વ (વ્યવતિષ્ઠેત) સિદ્ધ થઈ શકે (ક્રમસંયોગાત્) પોતાની શાખામાં ક્રમ, કલ્પ અને પાઠ આદિના સંયોગથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં ક્રાંત્યેક શાખામાં સ્વબદ્ધ પછી પ્રાશિક્ષાન પ્રક્રિયા છે અને પછી છડાવવાનું. જ્યારે બીજી શાખામાં તેનાથી ઉત્પન્ન જ અતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે પાઠના ફેરફારથી અનુષ્ઠાનનો ક્રમ પણ પાઠ પ્રમાણે ફરવો જ જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી સર્વ શાખાના અંગોના ઉપસહાર કરવા જતાં પોતાની શાખામાં જે પાઠક્રમ છે તેના આધારે જ થાય છે. આના કરતાં પ્રતિશાખા બુદ્ધિ બુદ્ધિ કર્મ માનવામાં આવે તો તે શાખાનો ક્રમ નિયત થાય. માટે કર્મના એક કરતાં બુદ્ધિ કર્મ માનવું એજ વધારે સારું છે. ॥ ૩૧ ॥ ઉક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિરોધિના ત્વસંયોગાદ્ એક્યકર્મ્યે તત્સંયોગાદ્ વિધીનાં

સર્વકર્મપ્રત્યયઃ સ્યાન્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિરોધિના) અનુષ્ઠાન કર્મના વિરોધી પાઠક્રમ સાથે (અસંયોગાત્) અંગાનુષ્ઠાનનો સંબંધ ન થઈ શકેતો હોવાથી (એક્યકર્મ્યે) આગળ અતાવેલી યુક્તિઆથી સર્વશાખાઓમાં એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધ થવાથી (વિધીનામ્) અથવા અગ વિધિઓનો (તત્સંયોગાત્) એક કર્મવિધિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સર્વકર્મપ્રત્યયઃ) સર્વશાખા વિહિત કર્મને અનુસરી અંગોનું અનુષ્ઠાન (સ્યાર) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યારે પૂર્વ આપેલા હેતુઓથી સર્વશાખાગત એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધ થાય છે તો પછી સર્વશાસ્ત્રાર્થ અગવિધિઓનો એક કર્મમાં સમન્વય થવો જ જોઈએ. જ્યાં વિરુદ્ધ કર્મ જણાય ત્યાં એક પ્રયોગમાં તેના સંબંધ થઈ શકે નહિ માટે : જે ઠેકાણે પ્રયોગના ભેદથી સમાવેશ કરવા જોઈએ. પ્રયોગ ભેદથી કંઈ કર્મ મિશ્ર થઈ શકતું નથી, માટે સર્વશાખાઓ અગ્નિહોત્રાદિ એક જ કર્મ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ।



अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः

प्रतिशाधिः

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અથ) શબ્દાન્તર-આદિ છ પ્રમાણોથી કર્મના ભેદનું અપવાદ સહિત નિરૂપણ કયા પછી (અતઃ) શેષશેષિભાવ ભેદગર્ભિત હોવાથી (શેષલક્ષણમ્) શેષનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે છે..

ભાવાર્થ :—શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુબન્ધિત્વાત્ । ૧-૨-૧ ઇત્યાદિ સૂત્રોથી કર્મભેદનું

નિરૂપણ કર્યું છે તેના અપવાદો પણ અભાવ્યા છે તે હવે શેષ જ્ઞાને કહેવું તેનું લક્ષણ આધિ છે. કર્મ જિન્ન હોય તો જ તેમા એક શેષ અને બીજું શેષી કહેવાય માટે શેષનું લક્ષણ બેદોત્તર અત્તવવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

શેષલક્ષણાધિકરણ

શેષઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(શેષઃ) શેષ (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વને લીધે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પરાર્થ (બીજાને માટે) હોય તે શેષ કહેવાય છે એટલે પરાર્થત્વ એ જ શેષનું લક્ષણ છે. યાગમાં વ્રીહિ આદિ સ્વજિન્ન યાગને માટે હોવાથી વ્રીહિ શેષ કહેવાય છે અને યાગરૂપ કર્મ શેષી કહેવાય છે. યો યદશ્ચ પ્રવૃત્તિવિપયી ક્રિયતે સ તદજ્ઞમિતિ વ્યાપ્તિઃ જે જેને માટે પ્રવૃત્તિને વિષય બનાવવામાં આવે તે તેનું અંગ ગણાય છે. એવી વ્યાપ્તિ છે. યઃ પરસ્ય ઉપકારે વર્તતે સ શેષશેષઃ જે બીજાના ઉપકાર નિમિત્તે હોય તે શેષ કહેવાય છે. (આતું શાખરબાખ્યમાં વાક્ય છે.) ॥ ૨ ॥

શેષત્વસંકલ્પતુ અધિકરણ.

દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ વાદરિઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ અથવા અંગત્વ હોય છે એવું (વાદરિઃ) વાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપર અત્તવવામાં આવેલું શેષનું લક્ષણ દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ હોય છે કે યાગ અને ફળમાં પણ હોય છે ? આ સસયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, દ્રવ્ય એટલે વ્રીહિ આદિ, ગુણ એટલે અરુણ આદિ અને સંસ્કાર પ્રાક્ષણ આદિ આ ત્રણમાં જ પારાર્થ હોવાથી એ ત્રણ જ શેષ તરીકે અથવા અંગ તરીકે હોય છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં ફળ અને યાગ અંગ તરીકે ગણાતા નથી. એ બાજતને આગળ વધારે રૂપક કરવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્ત્ર.

કર્માણ્યપિ જૈમિનિઃ ફલાર્થત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(કર્માણિ) કર્મો (અપિ) પણ (ફલાર્થત્વાત્) ફળને માટે હોવાથી તે પણ (યાગાદિ કર્મ પણ) શેષ તરીકે છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ—યાગ આદિ કર્મો પણ શેષ તરીકે છે કારણ ઉપર જે શેષનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે યાગ આદિ કર્મોમાં પણ થતી શકે છે. યાગ-આદિ કર્મ ફળને માટે હોય છે. માટે યાગમાં પણ ફળને ઉદ્દેશી પરાર્થત્વ છે. ॥ ૪ ॥

ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલમ્) ફળ પણ શેષ તરીકે ગણાય છે (પુરુષાર્થત્વાત્) કારણ કે ફળ પુરૂષને માટે હોય છે.

ભાવાર્થઃ—ફળમાં પણ પારાર્થરૂપ શેષનું લક્ષણ આવી જતું હોવાથી ફળને પણ શેષ તરીકે ગણવું જોઈએ. સ્વર્ગ-આદિ ફળ પુરૂષને માટે હોય છે. માટે પુરૂષને ઉદ્દેશી ફળ પણ શેષ અથવા અંગ તરીકે ગણવું જોઈએ. ફળ પુરૂષનું અંગ હોય છે. એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૫ ॥

પુરુષશ્ચ કર્માર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (પુરુષ:) પુરૂષ પણુ શેષ છે કારણ કે, તે (કર્માર્થત્વાત્) કર્મ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—જેમ દ્રવ્ય, ગુણ આદિ શેષ છે તેમ પુરૂષ પણુ કર્મની અપેક્ષાએ શેષ અને છે અને કર્મ શેષી અર્થાત્ મુખ્ય અને છે. આ ક્રમણે શબ્દ આચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે. ' પુરુષોડપિ " ઔદમ્બરીસ માનાદિષુ ગુણમૂતઃ શ્રયતે, તસ્માત્ અનવભારણા ઇવા, 'દ્રવ્યગુણસ સ્કરેષુ શેષત્વમ્' વાદરિર્મને જ્ઞતિ " આનો અર્થ:—પુરૂષ પણુ ઔદમ્બરી-સંમાન આદિ કર્મોમાં શુભૂત સંભળાય છે માટે આદરિ આચાર્યે દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ સ્વીકાર્યું છે તે કાષ્ટ નિશ્ચયાત્મક નથી. ॥ ૬ ॥

હવે નિર્વપણુ આદિ અર્થાનુસાર વ્યવસ્થિત વિષયવાળા છે એ અવિદ્યરણુ સમજાવે છે.

તેષામર્થેન સમ્બન્ધઃ ॥૭॥

પદાર્થ:—(તેષામ્) નિર્વપણુ અને અવહનન આદિનો (અર્થેન) દષ્ટ દેહ જે વિતુષી-ભાવ આદિ છે તમા નાથ (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—' સ્તો દશ પૂર્ણમાસૌ । દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । ' આ વાક્યમાં સાથે કેટલાક ધર્મોનું શ્રવણ થાય છે. (નિર્વપણુ (કાપણુ) પ્રોક્ષણમ્ (ધોષન સાફ કરવું) અને અવહનન (ખાંડવું) આ ક્રિયારૂપ ધર્મો ઓષધના છે. ઉત્પત્તિ (વસ્ત્રાપન, ગ્રહણ અને આસાદન આ ધીના ધર્મ છે. શાખા લાવવી, ગાયોને હાંકી લાવવી, દોહન કરવું આ બધા સાન્નાય અર્થાત્ દહીં અને દૂધના ધર્મો છે. સાન્નાય એ દહીં અને દૂધ રૂપ હવિષનું નામ છે. હવે આમાં સદેહ એ છે કે ઉપર કહેલા ક્રિયારૂપ ધર્મો ઓષધ, આજ્ય અને સાન્નાય એ બધાના શેષ રૂપ છે કે અમુક ઓષધના, અમુક આજ્યના અને અમુક સાન્નાયના છે. અમુકના અમુક જ ધર્મશેષ છે એનું નામ વ્યવસ્થા અને સર્વતા સર્વ સાથે સંબંધ ખતાવવો એનું નામ અવ્યવસ્થા. આમાં સિદ્ધાંતપક્ષ વ્યવસ્થાને જ માને છે. અવહનન આદિનો દષ્ટ અર્થ સાથેજ સંબંધ છે અર્થાત્ અવહનન અને ઓષધ । ઓષધ શેષી છે અને એનું અવહનન શેષ છે. ઓષધને માટે જ અવહનન છે. અવહનનનો (ખાંડવાનો) સંબંધ આજ્યની સાથે નથી માટે એ એનો શેષશેષિભાવ પણ નથી. અવહનન આદિનો ધૃતાદિ સાથે સંબંધ માની તેનું કાષ્ટ અદષ્ટ રૂપ કલ્પવું એ તો જગારે દષ્ટદેહ દેખાવું હાય ત્યારે અન્યથા છે, માટે સિદ્ધાંતપક્ષમાં વ્યવસ્થાથી જ સંબંધ છે. ॥૭॥

વિહિતસ્તુ સર્વધર્મઃ સ્યાત્ સંયોગતોઽવિશેષાત્ પ્રકરણાવિશેષાત્ ॥૮॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિહિતઃ) દ્વાત્સગી વિહિત (સર્વધર્મઃ) સર્વનો શેષ (સ્યાત્) છે. (સંયોગતઃ અવિશેષાત્) સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા સંબંધથી સમાન હોવાથી (ચ) અને (પ્રકરણાવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણ પ્રકરણ પાઠના પણ અવિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—નિર્વપણુ, પ્રોક્ષણ અને અવહનન આદિ ક્રિયા ધર્મ ખાસ ઓષધ આદિના જ ધર્મ નથી પણ એનો સંબંધ દ્રવ્યસામાન્ય સાથે છે. અવહનનરૂપ ધર્મ કેવળ વીહિતે ઉદ્દેશીને જ નથી પણ દ્રવ્ય માત્રે ઉદ્દેશીને છે. તથા ચ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકસ્ય સર્વદ્રવ્યવૃત્તિત્વાત્ અન્યવસ્થિતા એવ પ્રવર્તન્તે એટલે કે ઉદ્દેશ્યતાનો અવચ્છેદક ધર્મ સર્વ દ્રવ્યગત હોવાથી અવહનન-આદિ ધર્મો અવ્યવસ્થિત છે અને પરમાપૂર્ણ સાથે એનો સંબંધ છે. જો કે અવહનન આદિ ધર્મ

ત્રીઠિ-આદિમાં જ ઉપકારક છે, છતાં વિધાન સામર્થ્યથી સર્વત્ર એ ઉપકારક છે એનું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તે ઉપકાર અદ્યુત જ રહેશે. ॥ ૮ ॥ સિધ્ધાંતમાં યુક્તિ બતાવે છે.

અર્થલોપાદર્કમ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(અર્થલોપાત્) દ્યુત ઉપકારના લોપથી (અર્કમ) અકર્મ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—જો કે પ્રકરણ અને સંબંધની સમાનતા છે તથાપિ અવહનન આદિ ક્રિયાધર્મનો સંબંધ બધાં દ્રવ્ય સાથે થઈ શકશે નહીં, કારણ કે એ સંબંધ માનવાથી એનું કથું ફળ જણાવું નથી. આન્યની સાથે અવહનનનો સંબંધ જોડવાથી આન્યમાં એનું શું ફળ જણાય છે? અને ફળ જણાયા વગર આન્ય સાથે અવહનનરૂપ ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન પણ કેવા રીતે થઈ શકે? એજ પ્રમાણે ઉત્પન્નરૂપ ક્રિયાધર્મનું ત્રીઠિમાં અનુષ્ઠાન પણ કેવા રીતે થઈ શકે? આ કારણથી જ્યાં ફળ જણાય ત્યાં જ ઉક્ત ક્રિયાનો સંબંધ માની શેષશંકિત્વાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ફલં તુ સહ ચેષ્ટયા શબ્દાર્થોઽભાવાદ્ વિપ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ફલમ્) ક્રિયાનું પરિણામ (ચેષ્ટયા સહ) જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થાય છે ત્યાં જ જણાય છે. માટે (શબ્દાર્થઃ) વિધિરૂપ શબ્દનો અર્થ ત્યાજ્ય અર્થિતાર્થ થાય છે. (વિપ્રયોગે) જ્યાં દૃષ્ટ ફળ ન જણાય ત્યાં (અભાવાત્) દૃષ્ટ ઉપકાર ન થવાથી અવધાત રૂપ શબ્દનો અર્થ અભાવ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તેનું ફળ દેખાય છે જેમકે અવહનન અર્થાત્ ખાંડવા રૂપ ક્રિયાનું ફળ ત્રીઠિમાં તુષ્ટિમોઢ (છાતરાનું જીદુ પડવું) દેખાય છે માટે જ્યાં ક્રિયા ફલવતી જણાય ત્યાં જ વિધિશબ્દની પ્રવૃત્તિ માનવી જોઈએ. ખાંડવા રૂપ ક્રિયા ઘીમાં શું ફળ લાવી શકે? અર્થાત્ કથું જ નહિ. માટે ધૃત્વાદિ સાથે ‘અક્લિપ્ત’ રૂપ શબ્દાર્થનો સંબંધ ન માનવો જોઈએ. આગ્નેય યાગથી જે અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં તંદુલ આદિ સન્નિવૃત્ત ઉપકારક છે. માટે સર્વધર્મ સર્વદ્રવ્યના શેષ ન માનવો જોઈએ. વિધાનનાં બળથી પણ દૃષ્ટ ફળનો લોપ માની સર્વધર્મોને સર્વદ્રવ્ય સાથે શેષશંકિત્વાવ ન માનવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સ્ફ્યઆદિનું વ્યવસ્થિતત્વ છે. એ અધિકરણ

દ્રવ્યં ચોત્પત્તિસંયોગાત્ તદર્થમેવ ચોદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(ચ) બહારથી થયેલા પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (દ્રવ્યનું) સ્ફ્ય આદિ દ્રવ્યો (ઉત્પત્તિસંયોગાત્) ત્રિધિવાક્ય નિર્દિષ્ટ ક્રિયા સાથે સંબંધ બતાવવાથી (તદર્થમ્ એવ) એજ ક્રિયાને માટે (ચોદ્યતે) વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સ્ફ્યથ્ કમલોનિ ચ અગ્નિહોત્ર-હવળી ચ શૂપ્ત ચ કૃષ્ણાગ્નિનિ ચ શમ્યા ચોલ્લક્ષ્ણં ચ મુસલં ચ દ્વષ્ણોપલા ચૈત્તાનિ ચ દશ યજ્ઞાગુધાનિ રૂપિ. (૧) સ્ફ્ય, તરવારના આકારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું સાધન, (૨) કપાલ-પુગડાંશ બનાવવાનું મૃત્તિકામાંથી બનાવવામાં આવેલું પાત્ર, (૩) અગ્નિહોત્રદ્વલણી-દ્વલિષ હોમવાનું કાષ્ઠનું પાત્ર. (૪) શ્વેત-ચરમાં વપરાતું સૂ પડું. (૫) કૃષ્ણાગ્નિનિ-કાળા મૃગનું ચામડું. (૬) શમ્યા:—

મુસલના આકારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું યંત્રનું સાધન (૭) ઉલૂખલ-ખાંડણી (૮) મુસલ ખાંડવાનું સાધન, સમિલું (૯) દૃષ્ટ-શિલા (૧૦) ઉપલા-યજ્ઞમાં વપરાતું સાધન વિશેષ. આ દસ યંત્રના આયુષ્ય અર્થાત સાધન છે. સ્પ્યેનોદ્દનિત્ત= ‘ રક્ષ ’ થી ઉદ્દનન કરે છે. કપાલેષુ પુરોહાશં શ્રંપ્યતિ=કપાલમાં પુરોહાશ બનાવે છે. અમિહોત્રહવળ્યા હવોષિ નિર્વપતિ અગ્નિહોત્રહવળ્યાથી હવિષ હોમે છે. શૂર્પેણ તપ્તુલાન વિવિનક્તિ સપડાથી ફોતરામાંથી ચોખાને બુદા પાડે છે કૃષ્ણાજિનમુલ્લુલસ્યાપસ્તાદુપસ્તૃણાતિ=ઉલૂખલ નીચે કૃષ્ણાજિનને પાથરે છે. શમ્યાયાં દૃષદમાદધાતિ શમ્યા ઉતર શિલાને મૂકે છે. ઉલ્લુલમુસલાભ્યામવહન્તિ ઉલૂખલ અને મુસલ વડે ખાંડે છે. દૃષદુપલાભ્યાં પિનાંટિ=દૃષદ અને ઉપલા વડે દળે છે. આ પ્રમાણે પાઠ છે.

હવે આ ઠેકાણે રક્ષ આદિ દશ સાધનદ્રવ્ય એ દ્રવ્યમાત્રના લક્ષ્ય છે કે શક્ય અર્થના જ વાચક છે. આમાં પૂર્વપક્ષ એમ માને છે કે રક્ષ આદિ દશ યંત્રનાં સાધન છે એમ કહ્યું છે માટે ઉદ્દનન એ દસ દ્રવ્યમાંથી ગમે તે સાધનથી કરવું, જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદીનું માનવું છે કે જે દ્રવ્યથી જે ક્રિયા બતાવી છે તે ક્રિયા તેજ દ્રવ્યથી કાઢવી, ગમે તે દ્રવ્યથી નહીં. વિધિવાક્યથી જે દ્રવ્યથી જે ક્રિયા બતાવી હોય તેજ ક્રિયાનું અંગ તે દ્રવ્ય થાય છે. માટે રક્ષ આદિ દ્રવ્યો તે તે ક્રિયામાં અવસ્થિત જ છે. રક્ષથી જ જે ઉદ્દનન કહ્યું હોય તે જ અપૂર્વ થાય છે નહીં તે! નહીં એવું વિધિબળથી માનવું જોઈએ. ઉદ્દનન એટલે ખોદવું. દ્રવ્ય શેષ છે અને ક્રિયા શેષી છે. શેષશેષિભાવ અર્થાત અંગગિજ્ઞાવ વિધિવાક્યોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ માનવો. ॥ ૧૧ ॥

આરુણ્યાદિ ગુણાનું અસંકીર્ણ-અધિકરણ.

અર્થેકત્વે દ્રવ્યગુણયોરેકકર્મ્યાન્નિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(અર્થેકત્વે) એક વાક્યાર્થમાં (દ્રવ્યગુણયોઃ) દ્રવ્ય અને ગુણનો એક જિનામાં અન્વય રૂપ એકાર્થ સંલવિત છે. માટે (નિયમઃ) પરિચ્છેદ પરિચ્છેદકભાવ નિયમ—તે દ્રવ્ય અને ગુણનો નિયમ (સ્યાત્) થાય (એકકર્મ્યાત્) એકાર્થપ્રતિપાદકત્વરૂપ એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ—જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં ક્યસંનિધિમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. “ અરુણ્યા પિજ્ઞાક્યૈકહાયન્યા સોમ ક્રીણાતિ હિતિ ” આ વાક્યમાં એકહાયની અને પિંગાક્ષી આ બે પદો દ્રવ્ય-વાચક છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં અન્વયપદાર્થમાં શકિત છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માટે એ બંને પદનો અર્થોત્તો ક્યમાં કરણત્વરૂપે અન્વય થવામાં કોઈ પણ જાતનો બાધ નથી. આ કારણથી એ બે પદાર્થોને છોડી અરુણાર્થગતો વિચાર આ આધકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

અરુણપદ ક્યની સાથે સંબંધ પામે છે કે વાક્ય દ્વારા તેને પૃથક્ કરી પ્રકરણમાં આવેલાં બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે ‘ અરુણ ’ પદ રૂપવિશેષનું વાચક છે અને રૂપ એ તો ગુણ છે અને ગુણ પોતે ક્ય રૂપ ક્રિયામાં કરણ તરીકે સંબંધ થઈ શકે નહિ, માટે વાક્યથી એ પદનો વિચ્છેદ કરી અરુણાના પ્રકરણગત સર્વદ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે આ સત્ત્વ લખવામાં આવ્યું છે.

અરુણપદનો અર્થ બંને ગુણ હોય એનો સાક્ષાત્ સંબંધ ક્ય રૂપ ક્રિયામાં ભલે ન થય શકે પણ ‘ અરુણ ’ રૂપ ગુણનો ગોરૂપ દ્રવ્યની સાથે સંબંધ હોવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. અને એ ગોરૂપ દ્રવ્યનો કરણત્વથી ક્ય સાથે અન્વય થઈ શકશે. અર્થાત્ ‘ અરુણ ’ નો પરંપરા સંબંધથી ક્ય સાથે અન્વય થવામાં કોઈપણ દોષની પ્રતીતિ નથી. એટલે ઉક્ત વાક્યનો

અર્થે આ પ્રમાણે થશે. ‘લાક્ષ, એકવરસની, અને પીંગળ આવાળી ગાયથી સોમ ખરીદવો’
અહીં, અમસ આદિ દ્રવ્ય સાથે અરુણનો સંબંધ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે અહીં આદિ તો પાત્ર
છે અને તે ક્યવું સાધન નથી. વાસસા કીળાતિ મજમા કીળાતિ. વાસસ અને અમની સાથે પણ
અરુણનો સંબંધ નથી કારણ કે એ તો ક્યાંતરના સાધન છે. માટે અરુણ પદનો અર્થ
ગોઠાપ દ્રવ્યની સાથે જ છે. ‘આરુણ્યવિશિષ્ટૈક હાયન્યા કીળાતિ’ इत्यर्थः पर्ववस्यति । આરુણ્ય
ગુણવિશિષ્ટ એકવરસની (ગાયથી) સોમ ખરીદવો એ જ અર્થ થાય છે. આ કારણથી
આરુણ્ય ૩૫ ગુણ ગોઠાપ દ્રવ્યનો જ શ્લેષ છે. ગાય શ્લેષી છે અને આરુણ્ય શ્લેષ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉદેશ્યગત સંખ્યાનું અવિવક્ષિતત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

एकव्ययुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(एकव्ययुक्तम्) એકત્વસંખ્યાયુક્ત અહીં આદિ દ્રવ્ય (एकस्य) સંમાર્ગ
આદિનું ઉદેશ્ય છે (श्रुतिसंयोगात्) એકત્વવાચકપદ ધટિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અ એવં વિદ્વાન્ સોમેન યજેત’ સોમવામના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.
दशमविशेषण ग्रहं समाष्टिं (કપડાના ટુકડાથી અહીં નામના પાત્રને સાફ કરવું. પાત્ર
પ્રકરણમાં ધ્યનેસ્તૂળાનિ અપ્ચિનોતિ (અગ્નિ ખાસેથી તૃણ દૂર કરવું) પુરોહિત પર્વાતિ કરોતિ
(પુરોહિત પર્વાતિ કરવું) આ ટુકડાએ અહીં આદિ પ્રાતિપદિકની પાછળ આવેલી બીજી
વિગ્રહિતનું એકત્વ વિવક્ષિત છે કે નહિ ? આ વિચારણામાં પૂર્વપક્ષવાદી એકત્વને વિવક્ષિત
માને છે એન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો છે. એ બધામાં કોઈ એક ગ્રહનું સંમાર્ગન દશાપચિત્રથી
કરવું, કારણ કે “ગ્રહમ્” અહિં આ દ્વિતીયાના એક વચનની શ્રુતિ છે. માટે અહીં
એકત્વ વિવક્ષિત છે. અહીં શબ્દ જાતિવાચક છે, જાતિ સંરક્ષક હોવાથી જાતિનો કોઈ પણ
આશ્રય વ્યક્તિ સંસ્કૃત થવાથી જાતિ પણ સંસ્કૃત થઈ શકશે, માટે એક જ ગ્રહનો સંમાર્ગ
કરશે જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(वा) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સચવે છે. (सर्वेषाम्) બધા ગ્રહોનો સંમાર્ગ કરવો
જોઈએ. (लक्षणत्वात्) ગ્રહત્વજાતિરૂપ લક્ષણ સર્વગ્રહોમાં હોવાથી (लक्षणम्) શક્ય સંબંધ
રૂપ લક્ષણ (अविशिष्टम्) એક સમાન છે.

ભાવાર્થ :—ગ્રહ સંમાર્ષ્ટિ આ ટુકડાએ ‘અહીં’ પદનો ગ્રહત્વ અર્થ છે. ગ્રહત્વ સર્વગ્રહો
ઉપર એક જ છે. જાતિનું સંમાર્ગન મંઈ શકવું નથી માટે એનો આશ્રય જે વ્યક્તિ હોય
તેનું સંમાર્ગન કરવું જોઈએ. જાતિના આશ્રયભૂત દસ ગ્રહ ઉપરિચિત થાય છે. આ દસ ગ્રહો-
માંથી અમુક એક જ ગ્રહનું સંમાર્ગન કરવું એમાં કોઈ નિયામક નથી માટે દશે ગ્રહોનું
સંમાર્ગન કરવું જોઈએ. સંમાર્ગન અને સંમાર્ગ એક જ અર્થના વાચક છે. આ જ પ્રમાણે
અગ્નિ પદથી સર્વ અગ્નિ અને પુરોહિત પદથી સર્વ પુરોહિત સમજવા. કોઈ એક અગ્નિ અથવા
એક પુરોહિત સમજવા નહિ. અહીં આદિ શ્લેષી છે અને સંમાર્ગ આદિ શ્લેષ છે. ॥ ૧૪ ॥
આલેખનું નિરાકરણ

चोदिते तु परार्थत्वाद् यथाश्रुतिः प्रतीयेत ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(तु) દ્રષ્ટાંતની વિષમતા સચવે છે, (चोदिते) વિહિત પણ આદિ ઉપાદેયમાં

તો (યથાશ્રુતિઃ) શ્રુતિનું અતિક્રમણ કર્યા વગર એકત્વઆદિથી વિચિત્ર પશુની (પ્રતીવેત) પ્રતીતિ થાય છે (પરચત્વાત્) અભાર્યક હોવાથી.

હાવાર્થ :—‘ પશુના ચજેત ’ આ ઠેકાણે પશુ શબ્દની પાછળ તૃતીયા ત્રિજકિત છે અને તે એકવચન છે. અહીં એકવચન અર્થાત્ એકત્વ વિવક્ષિત છે. કારણ કે ‘ પશુ ’ માત્ર પ્રત્યે ચુચ્ચભૂત છે નહિ ‘ પ્રતિગુણ ’ પ્રધાનસ્ય આવૃત્તિઃ ’ શુણને લીધે પ્રધાનની અદ્વૃત્તિ થઇ શકતી નથી, પણ પ્રધાનને લીધે શુણની આવૃત્તિ થઇ શકે છે. ‘ પ્રતિપ્રધાન ગુણ આવૃત્તિ નૈમઃ ’ અહ પ્રત્યે સંભાગે શુણભૂત છે તેથી જોડલા પ્રધાનભૂત ગ્રહો છે તેટલા શુણભૂત સંભાગોની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ, સર્વેષુ પ્રદેષુ સમાગં પ્રાપ્તૌ સંભાગઃ કિયત્સુ કાર્યઃ ઇત્યાકાન્ક્ષૈવ નોદેતિ અતોઽર્થવિવક્ષા સર્વગ્રહોભાં સંભાગં કર્યા પછી કટલા ગ્રહોમાં સંભાગં કરવો એવા પ્રધાનની આકાંક્ષા જ ઉદિત થતી નથી માટે ગ્રહોત્તરવર્તી દ્વિતીયા વિજકિતનું એકત્વ વિવક્ષિત નથી. અર્થાત્ સોમમલ દશ ગ્રહોનો શેષ સંભાગ છે કાષ્ટ એકાદનો નહિ. એજ પ્રમાણે અગ્નિ અને પુરોહિતના સંબંધમાં પણ સમબંધુ. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચમસ-આદિમાં સંભાગ-આદિનો અપ્રયોગ છે એ અર્થિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્કારાદ્ વા ગુણાનામવ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥૧૬॥

પદ્યર્થ—(ક) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ગુણાનામ) સંભાગે આદિ શુણોની (સ્વચ્ચક્ષ્યા) ગ્રહોનો જ સંભાગ થવો જોઈએ અને ચમસ આદિનો નહિ આવી વ્યવસ્થા અર્થાત્ નિયમ ન હોવાથી અવ્યવસ્થા અર્થાત્ અનિયમ (સ્યાર્) થશે. (સંસ્કારાત્) કારણ સંભાગે તો સંસ્કાર છે તે તો ગ્રહ અને ચમસ આદિ બધાને લાગુ પડે છે.

હાવાર્થ :—પ્રહં સંમર્ષિત્વ્યાદિમાં જે સંભાગે અર્થાત્ શુદ્ધિકરણ બતાવ્યું છે તે જેમ ગ્રહને લાગુ પડે છે તેમ ચમસ આદિને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જેમ ગ્રહોને શુદ્ધ કરવા તેમ ચમસ આદિને પણ શુદ્ધ કરવા. ગ્રહ તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. જેમ કોઈ જોળન વખતે કહે થાળી આદિ સાફ કરો તો તેનો અભિપ્રાય એ છે કે થાળી ભોટા વગેરે વગેરે જે કંઈ જોળન વખતે ઉપયોગી હોય તે બધું સાફ કરવું. થાળી તો માત્ર ઉપલક્ષણ તરીકે ઉપયુક્ત છે. સંભાગે એ તો સંસ્કાર છે અને સંસ્કારોદ્દેશ્યતાવચ્છેદક ધર્મે અપૂર્વના સાધનમાં છે. આ અવચ્છેદક ધર્મ જેવો ગ્રહમાં છે તેવો જ ચમસ આદિમાં પણ છે. માટે સંભાગે ગ્રહ અને ચમસ આદિનો પણ શેષ છે. ॥ ૧૬ ॥

વ્યવસ્થા વા અર્થસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ તસ્ય શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૧૭॥

પદ્યર્થ—(કા) પૂર્વપક્ષની અસારતા સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) ગ્રહોનો જ સંભાગ થવો જોઈએ ચમસ-આદિનો નહિ એવો નિયમ છે, અર્થાત્ વ્યવસ્થા છે. (અર્થસ્ય) ગ્રહરૂપ અર્થનો (શ્રુતિસંયોગાત્) શક્ય સાથે મુખ્ય વૃત્તિથી સંબંધ હોવાથી. (તસ્ય) અપૂર્વ સાધનમાં (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) શબ્દ પ્રમાણ હોવાથી.

હાવાર્થ :—સંભાગેનો સંબંધ કેવળ ગ્રહ સાથે જ છે ચમસ આદિ સાથે નથી. પ્રહ સંમર્ષિત્વ આ વાક્યથી ગ્રહાપૂર્વજ દ્રક્ષિત થાય છે. ગ્રહરૂપ અર્થ અપૂર્વનો સાધક છે તેમાં શબ્દ પ્રમાણ છે એટલે ગ્રહપદ લાક્ષણિક નથી તેથી ગ્રહ અને ચમસ આદિ ગ્રહપદથી ઉપલક્ષિત

થતા નથી. લોકોમાં અર્થજ્ઞાન અર્થલક્ષણ હોવાથી અર્થથી જ સ્થાળીથી બીજાં સાધનો પણ સમજી શકાય છે પણ વૈદિક વાક્યમાં તો શબ્દલક્ષણ બોધ થતો હોવાથી જે શબ્દ કહે તે જ અર્થ માનવો જોઈએ. લક્ષણ કરવી નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રહ સંમર્ષિ આ વાક્ય સ્થળે અહગત એકત્વ વિવક્ષિત નથી પણ અહગત અહત્વ તો વિવક્ષિત છે. અર્થાત્ સંભાગે ગ્રહોનો જ શેષ છે બીજાનો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

સપ્તાદશારતિત્વ એ પરુધર્મત્વ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

આનર્થકયાત્ તદ્ગ્નેષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(આનર્થકયાત્) વાજપેયમાં યૂપ ન હોવાથી યૂપપ્રતિપાદક વાક્ય અનર્થક પડે છે. (તદ્ગ્નેષુ) તેથી વાજપેયના અંગભૂત પ્રાગ્નપત્યાદિ પરુઓના સંબંધમાં યૂપનું વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—‘ સપ્તાદશારતિર્વાજપેયસ્ય યૂપો ભવતિ ’ આ વાક્ય વાજપેય યાગના સંબંધમાં આવ્યું છે. આ ઠેકાણે આ પ્રમાણે વિચારણા ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘ યૂપ ’ પદ અહિંવશેષનું લક્ષક છે કે શક્યનું વાચક છે. (યૂપનો શક્ય અર્થ પણ ખાંચવાનો ખીસો થાય છે.) સત્તર અતિ-સંમિત વાજપેયનો યૂપ હોવા જોઈએ. આમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, વાજપેય યાગ સોમ-યાગનો વિકાર છે અને વાજપેય યાગમાં યૂપનો પ્રસંગ જ નથી માટે યૂપસદૃશ વાજપેય સંબંધી ષોડશીનામક અહનું જ યૂપપદ લક્ષક છે.

સિદ્ધાંતવાદી જણાવે છે કે વાજપેયમાં યૂપ ન હોવાથી યૂપપદનું પકન નિરર્થક જ થઈ જાય છે માટે તેને સાર્થક બનાવવા વાજપેયના અંગભૂત પ્રાગ્નપત્ય-આદિમાં જે પરુઓ છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં યૂપપદની લક્ષણા ષોડશી ગ્રહમાં કરવી પડે છે જ્યારે સિદ્ધાંતવાદી પક્ષ યૂપનો અર્થ જે છે તે જ રહે છે, લક્ષણા કરવી પડતી નથી. વગર લક્ષણાએ સંમિત લાગી જતી હોય તો લક્ષણા ન કરવી એજ ઉચિત છે. વાજપેયસ્ય આ ઠેકાણે જે વર્ણી વિભક્તિ છે તેનો વાચ્ય અર્થ સંબંધ સામાન્ય છે માટે પરંપરા સંબંધથી પ્રાગ્નપત્ય-આદિ શક્યાર્થ થઈ શકશે. માટે યૂપપદનો શક્ય અર્થ જ લેવો અને તે પ્રાગ્નપત્યમાં પરુનો જ શેષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અભિક્રમણુ આદિ પ્રયાજમાત્રનું અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ કર્તૃગુણે તુ કર્માસમવાયાત્ વાક્યમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષનો ઘોતક છે. (કર્તૃગુણે) અભિક્રમણુ રૂપ ક્રિયા કર્તાનો રુણ હોવાથી (કર્માસમવાયાત્) એ ક્રિયારૂપ ગુણનો હોમરૂપ ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવાથી (વાક્યમેદઃ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસના ‘ પ્રયાજ ’ વાક્યોમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ અમિકામં જુહોતિ અમિજિત્યા ’ અગ્નિની ચારે બાજુ ઘૂમીને હોમ કરવો. આ ઠેકાણે અભિક્રમણુનો સંબંધ શું કેવળ ‘ પ્રયાજ ’ ની સાથે જ છે કે સર્વહોમની સાથે ? અહીં પૂર્વપક્ષ માને છે કે અભિક્રમણુ એ ક્રિયા છે અને ‘ જુહોતિ ’ ધાતુવર્થ પણ ક્રિયા છે. ક્રિયાનો સંબંધ કારક સાથે હોય છે ક્રિયા સાથે નહિ. માટે પ્રકરણથી પરિગૃહીત પ્રયોગ કર્તા સાથે અભિક્રમણુનો સંબંધ માનવો

અને એ કર્તારૂપ કારકનો સંબંધ હોમરૂપ ક્રિયા સાથે માનવો. આ કારણથી અમિકમ્ જુહોતિ આ વાક્યને ત્યાંથી અલગ કરી સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ કરનાર કર્તા સાથે જોડી દષ્ટ એ કર્તા દ્વારા અભિક્રમણ ક્રિયાથી હોમરૂપ ક્રિયા કરવી. આ પ્રમાણે અર્થ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર સાકાંક્ષં ત્વેકવાક્યં સ્યાદસમાપ્તં હિ પૂર્વેણ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (એકવાક્યમ્) એક વાક્ય (સાકાંક્ષમ્) આકાંક્ષાવાળું (સ્યાત્) છે (હિ) માટે (પૂર્વેણ) અમિકમમ્ આ જે ' જમુલ્ ' પ્રત્યયાંત પદ (અસમાપ્તમ્) અપરિપૂર્ણ રહી જાય.

ભાવાર્થ :—અમિકમમ્ આ જે જમુલ્ પ્રત્યયાન્ત છે તેનો સંબંધ જુહોતિ ક્રિયાપદની સાથે છે. માટે એક વાક્ય રાખવું જોઈએ. વાક્યનો ભેદ ન કરવો જોઈએ અર્થાત્ એ પદને સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસના કર્તા સાથે જોડવું નહિ. જ્યાં છે ત્યાં જ રાખી સંનિધિને કારણે જુહોતિ સાથે સંબંધ સાચવવો જોઈએ. આ કારણથી અમિકમમ્ (અભિક્રમણક્રિયા) નો સંબંધ પ્રયાજનના જ કર્તા દ્વારા જુહોતિ સાથે જોડવો અને એ અભિક્રમણ પ્રયાજનનું અંગ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપવીતનું પ્રાકરણિકાંગત્ય-અધિકરણ,

સંદિગ્ધે તુ વ્યવાયાદ્ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ઉપવીતનું સામિધેની-અંગત્ય નથી એ સૂચવે છે. (સંદિગ્ધે) અવાન્તર પ્રકરણના સંદેહ વિષયમાં (વ્યવાયાદ્) વચમાં નિવિત્ત સંસક મંત્રોનું વ્યવધાન હોવાથી (વાક્યભેદઃ) સામિધેનીવાક્ય સાથે એકવાક્યતાનો ભેદ (સ્યાત્) થશે.

ભાવાર્થ :—' વિશ્વરૂપો વૈ ત્વાઃ ' એ અધ્યાયમાં સાતમાં અને આઠમાં અનુવાકમાં સામિધેનીબ્રાહ્મણનું આમ્નાન થયેલું છે. નવમા અનુવાકમાં નિવિત્તસંસક મંત્ર બ્રાહ્મણનું આમ્નાન થયું છે અને દશમા અનુવાકમાં કામ્યસામિધેનીમંત્રોનું આમ્નાન કરીને અગ્યારમાં પઠિત છે કે, ' ઉપવ્યયત્તિ' ઉપવીત વિધિ કરવો. આ ઠેકાણે ઉપવીત એટલે જનોત્તની પેઠે વસ્ત્ર ડાળા ખંભા ઉપર ધારણ કરવું. આગળ પણ તિષ્ઠન્ અન્વાહ ઇત્યાદિ કેટલાક સામિધેનીના ધર્મો બાણવામાં આવ્યા છે. આ ઠેકાણે સંદેહ થાય છે કે ' ઉપવીત ' સામિધેનીનું અંગ છે કે (સમગ્ર પ્રકરણમાં જે જે કર્મનું અનુષ્ઠાન થાય તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ? સર્વનું અંગ છે ? સંનિધિના બળથી ઉપવીત સામિધેનીનું જ અંગ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે તે કેવળ સામિધેનીનું અંગ નથી પણ સર્વનું અંગ છે એટલે એ પ્રકરણમાં જે જે વિધિ કરવામાં આવે તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું કારણ કે સામિધેની પ્રકરણ ' નિવિત્ત ' પ્રકરણથી વ્યવહિત પડે છે તેથી ' ઉપવ્યયતે ' એ સામિધેની વાક્ય સાર્થ એકવાક્યતાપન્ન થઈ શકતું નથી. આ કારણથી તે મહાપ્રકરણમાં સર્વનું અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

વૈકંકત આદિ પાત્રો સંપૂર્ણ યાગના અંગ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત્ અસમ્બન્ધઃ સમત્વાત્ સ્યાત્ ॥૨૨॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાનામ્) ગુણો (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (સમત્વાત્)

સરખાપણાને લીધે (અણ્વચ્છદઃ સ્થાત્) પરસ્પર અંગાગિભાવરૂપ સંબંધ થઇ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—અગ્ર-પ્રધાનના સામીપ્યમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. વારણે યજ્ઞાવચ્ચઃ । વૈકંકતો યજ્ઞાવચ્ચઃ । યરાવચ્ચર એટલે યજ્ઞનું સાધન. આ પવમાન ઇષ્ટિનું અંગ છે કે યજ્ઞસાધન-માનનું અંગ છે ? આ ઠેકાણે : પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે કે આધાન પાસે જ પવમાન-ઇષ્ટિનો પાઠ છે તે આધાનનું અંગ હોવાથી અને આધાનમાં યાગ ન હોવાથી ત્યાં યજ્ઞસાધન પાત્ર હોવાનો પ્રસંગ જ નથી માટે, તે ઠેકાણે પાઠ વ્યર્થ પડતો હોવાથી ‘ઘનપેવસ્વ વૂપઃ । અથ ઠેકાણે વાજપેયના અંગમાં યુપનો સંબંધ બતાવ્યો છે તેમ અહીં પણ પવમાન-ઇષ્ટિમાં જ વારણે યજ્ઞાવચ્ચઃ ઇત્યાદિ અંગ રૂપે પડે છે.

સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે વારણ, વૈકંકત આદિ યજ્ઞના સાધન પાત્ર છે અને તેથી તે પરાર્થ છે. આધાનમાં યાગ નથી અને પવમાન ઇષ્ટિ પાસે ઉપર બતાવેલા વાક્યનો પાઠ નથી માટે પવમાન ઇષ્ટિ સાર્થ અંગાગિભાવરૂપ સંબંધ બની શકશે નહિ. આ કારણથી વારણ અને વૈકંકત આદિ સર્વયજ્ઞનું અંગ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે વાત્રંધની આદિ અનુવાક્યોનું આજ્ઞવલ્લાગાંગત્વ-અધિકરણ સમજાવે છે.

મિથશ્ચાનર્થસમ્બન્ધાત્ ॥૨૩॥

પદાર્થ:—(ચ) પ્રધાનના અંગ તરીકે હોવાને નિષેધ સૂચવે છે. (મિથઃ) મુગલબ્દ અર્થાત્ દિવ્યવિશિષ્ટ યાજ્ઞ્ય અને પુરોહિતવાક્યનો (અનર્થસમ્બન્ધાત્) પ્રધાન યાગની સાથે સંબંધ હોવો એ નિષ્પ્રયોજન છે.

ભાવાર્થ:—દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “ઋત્રંજી ધૌર્ણમાસ્યા-મનુચ્ચેતે । વૃષન્વતી ઋમાવાસ્યાયામિતિ ” એ ઠેકાણે (૧) ઋત્રિર્વૃત્રાણિ જંઘનત્, તથા (૨) ત્વં સોમસિ સત્પતિ આ બે વાત્રંધો વાચક ઋચાઓ છે અને (૩) ઋત્રિઃ પ્રત્નેન જન્મના હિતિ તથા (૪) સોમગીર્ભિરિષ્ટ્વા વધમ્ હિતિ આ બે વૃષન્વતી નામક ઋચાઓ છે આ ચારે ઋચાઓ દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું અંગ છે કે આજ્ઞ્યભાગોનું અંગ છે ? આમાં પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનનું છે કે દર્શપૂર્ણમાસ યાગની સાથે એનો સંબંધ છે અને એ ચારે મંત્રો તેનાજ અંગબૂત છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પ્રધાનયાગની સાથે એનો સંબંધ નથી પણ આજ્ઞ્ય ભાગની સાથે એનો સંબંધ છે તેથી તે આજ્ઞ્યભાગનાં જ અંગ છે. નંબર-૧ અને ૩ વાળા મંત્રની દેવતા અગ્નિ છે અને ૨ તથા ૪ નંબરવાળા મંત્રના દેવતા સોમ છે. દર્શ-પૂર્ણમાસમાં સોમદેવતાક યાગ ન હોવાથી સોમદેવતાક મંત્રનો સંબંધ તેની સાથે બની શકે નહિ. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યાને ગ્રહમાં વહનિતનો નિર્દેશ છે તેથી તે યાગવાચક નહીં પણ કાળચાચક છે કિંચ પ્રયાજમન્ત્રાનુવાકસ્યાનન્તરમેવાયમનુવાકઃ પઠિતઃ । સ ચ આજ્યભાગયોરજ્ઞયોઃ ક્રમઃ । ન તુ મુખ્યયોદર્શપૂર્ણમાસયોઃ । તસ્માન્ન મન્ત્રચતુષ્ટયસ્ય મુખ્યયાગાજ્ઞત્વમ્ કિંચ આજ્યભાગાજ્ઞત્વમ્ અર્થઃ=વળી પ્રયાજ મંત્રાનુવાક પછી જ આ અનુવાક પઠિત છે. અને તે આજ્ઞ્યભાગ રૂપ અંગનો ક્રમ છે. મુખ્ય જે દર્શ અને પૂર્ણમાસનો ક્રમ નથી. માટે એ ચારે મંત્ર મુખ્ય યાગનાં અંગ નથી પણ આજ્ઞ્યભાગનાં અંગ છે. ॥ ૨૩ ॥

હસ્તાવનેજન આદિ સંપૂર્ણ પ્રકરણનું અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

આનન્તર્યમવોદના ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(આનન્તર્યમ્) સંનિધિ (અવોદના) એક વાક્યતાસાધક નથી.

આવાથઃ—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘હસ્તાવનિકતે । ડલપરાજિ સ્તુનાતિ । હાય ધોવા. ઉલપરાજિને પાથરે છે. વેદાસ્માસ્તરિતું સમ્પાદિતસ્તુનાસ્તમ્બ ડલપરાજિઃ એ ઉલપરાજિના વેદિ ઉપર પાથરવાને ભેગો કરેલો ધાસનો સમૂહ ઉલપરાજિ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે હસ્તપ્રક્ષાલનઃ આસ્તરણ માટે જ છે કે એ પ્રકરણમાં કરવામાં આવતા સર્વકર્મને માટે છે ? આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે હાય ધોઇ તૃણ રાશિને વેદિ ઉપર પાથરવો. આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ થાય છે કે તૃણ પાથરવા માટે જ હાય ધોવાનું છે. માટે ઉલપરાજિના આસ્તરણનો જ હસ્તપ્રક્ષાલન શેષ છે, વળી બંને વાક્ય નણકમાં જ છે. એક વાક્યની જ સન્નિધિમાં બીજું વાક્ય પડેલું છે એ સન્નિધિના બળેથી પણ હસ્તપ્રક્ષાલન ઉલપરાજિના આસ્તરણનું જ અંગ છે.

સ્તિષ્ઠાંતવાદી કહે છે કે, આનન્તર્ય અર્થાત્ સન્નિધિ એક વાક્યનું સાધક નથી. જો કેવળ સન્નિધિ જ એક વાક્યતાનું સાધક હોય તો ઘટમાહરતિ ગ્ં મયતિ આ બે વાક્યોની પણ એક વાક્યતા થવી જોઇએ. કારણ કે બંને વાક્યોમાં સન્નિધિ છે. અપેક્ષા-રહિત સન્નિધિ એક વાક્યતાનું કારણ નથી, માટે હસ્તાવનેજન પ્રકરણમત સર્વ કર્મોનું અંગ છે એ જ માનવું જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાનાં ચ સમાપ્તવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વાક્યાનામ્) વાક્યો (સમાપ્તવાત્) પરસ્પર આકાંક્ષા રાખ્યા વગર સમાપ્ત થાય છે, તેથી પણ એક વાક્યતા સિધ્ધ થતી નથી.

આવાથઃ—હસ્તાવનિકતે તથા ડલપરાજિ સ્તુનાતિ આ બે વાક્યોમાં એકવાક્યતાનું બક્ષણ જ નથી. વિભિન્ન વાક્યોમાં પરસ્પર આકાંક્ષા હોય તો જ એકવાક્યતા થઇ શકે છે. તે ઉક્તિવાક્યોમાં નથી. અતઃ પ્રચલાભ્યાં લિંગપ્રકરણાભ્યાં ક્રમવાદાદ્ સર્વશેષો હસ્તશુદ્ધિઃ પ્રબળ હિંબ અને પ્રકરણથી ક્રમનો આધ થવાથી હસ્તશુદ્ધિ સર્વકર્મનો શેષ છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે ચતુર્ધાકરણ આદિ આગ્નેય પુરોડાશમાત્રનું જ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે. પૂર્વપક્ષ—

શેષસ્તુ ગુણસંયુક્તઃ સાધારણઃ પ્રતીયેત મિથસ્તેષામસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (શેષઃ) ચતુર્ધાકરણ રૂપ સંસ્કાર (ગુણસંયુક્તઃ) અગ્નિરૂપ ગુણ સંબંધ વિશિષ્ટ હોવા, છતાં (સાધારણઃ) અગ્નિપોમ, એન્દ્રાત્ર પુરોડાશ સાધારણ ચતુર્ધાકરણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે કારણ કે (તેષામ્) અગ્નિ અને ચતુર્ધાકરણનો (મિથઃ) પરસ્પર (અસમ્બન્ધાત્) સંબંધ જણાતો નથી.

આવાથઃ—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ‘ આગ્નેય ચતુર્ધા કરોતિ ’ આવે પાઠ છે. આ ઠેકાણે આગ્નેય પુરોડાશ પેઠે એન્દ્રાગ્નિ અને અગ્નિ પોમીય પુરોડાશનો સંબંધ પણ અગ્નિ સાથે હોવાથી એ ત્રણે પુરોડાશ સાથે ચતુર્ધાકરણનો સંબંધ છે માટે ચતુર્ધાકરણ ત્રણે પુરોડાશોનું અંગ છે. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વ્યવસ્થા વાઙ્મયસંયોગાત્ લિક્કસ્યાર્થેન સમ્બન્ધાત્ લક્ષણાર્થા ગુણશ્રુતિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) આગ્નેય પુરોડાશનું ચતુર્ધાકરણ છે. (અર્થેન) દેવતારૂપ તદ્વિત અર્થ સાથે (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી.

(લિંગસ્ય) દેવતાત્વ પર્યાપ્તિ પ્રકાશક લિંગનો (અર્થસંયોગાત્) ઇતર નિરપેક્ષત્વરૂપ સામર્થ્ય રૂપ અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી (લક્ષણાર્થ) અન્ય પુરોહાશનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે (ગુણશ્રુતિઃ) અગ્નિદેવતારૂપ ગુણ સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:— ‘આગ્નેય’ પદની સાથે જે તદ્દિત પ્રત્યય જોડાયો છે તે સંબંધ સામાન્ય રૂપ અર્થમાં આવ્યો નથી પણ માત્ર દેવતાના સંબંધમાં જ આવ્યો છે. અગ્નિઃ દેવતા અસ્ય, સ આગ્નેયઃ જેનો અગ્નિદેવતા હોય તે પુરોહાશ આગ્નેય પુરોહાશ કહેવાય છે. માટે જે પુરોહાશના અગ્નિ સાથે ઇન્દ્ર અથવા સોમ દેવતા હોય તે દ્વિદેવત્ય પુરોહાશ કહેવાય છે, તે કેવળ આગ્નેય પુરોહાશ કહેવાતો નથી માટે જેનો સંબંધ કેવળ એક જ અગ્નિ સાથે હોય તે પુરોહાશનું ચતુર્ધાકરણ કરવું એવું ઉક્ત વાક્યમાંથી વિધાન પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી વ્યવસ્થા અર્થાત્ નિયમ પ્રતીત થાય છે. માટે ચતુર્ધાકરણ આગ્નેય પુરોહાશનું જ અંગ છે. ॥ ૨૭ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः



अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः

હવે લવનપ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય અર્ધિષમાં વિનિયોગ છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકરણ ૧. આને ‘અર્ધિન્ધાય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

अर्थाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्
तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તિ સમ્બન્ધઃ) નિત્યસંબંધ (અર્થેન) અર્થ સાથે હોય છે. (નિત્ય-સંયોગાત્) મંત્રગત પદ અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે એવું પ્રથમ અધ્યાયમાં સિદ્ધ કર્યું છે. અર્થ અને તેના પદનો શક્તિરૂપ સંબંધ નિત્ય છે માટે (અર્થાભિધાનસંયોગાત્) મુખ્યાર્થના કથન દ્વારા કંતુ સાથે સંબંધ થતો હોવાથી (મન્ત્રેષુ) મંત્રોમાં (શેષભાવઃ સ્યાત્) કલ્પગત્વ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ પાદમાં લિંગ દ્વારા વિનિયોગનો વિચાર થાય છે. અર્થપ્રકાશ કરવાના સામર્થ્યનું નામ લિંગ છે. મંત્રાધિકરણમાં મંત્રો કર્મસમવેતાર્થના સ્મારક હોવાથી કંતુના અંગભૂત હોય છે. મંત્રગત પદો એ રીતે અર્થના સ્મારક અને છે (૧) શક્તિરૂપ સંબંધથી અને (૨) લક્ષણરૂપ સંબંધથી. આ રીત હોય છે. હવે ‘વર્હિ દેવસદનં દામિ’ આ મંત્રમાં ‘વર્હિષ્’ પદનો શક્તિરૂપ સંબંધથી તો ‘કુશ’ અર્થ થાય છે અને લક્ષણથી કુશસદશ તુણ વિશેષ અર્થ થાય છે. હવે સદેહ એ થાય છે કે બન્ને પ્રકારના ધાસ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ છે કે કેવળ કુશ=દર્શ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ છે? આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બન્ને જાતના ધાસ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે સ્વાભાવિક=નિત્ય સંબંધથી જે અર્થનું સ્મરણ થતું હોય તેનું લવન કરવું, લક્ષણથી જે અર્થનું સ્મરણ થાય તેનું નહિ. અને મુખ્ય સંબંધ દ્વારા જ કર્મસમવેત અર્થનું સ્મરણ કરાવી મંત્રો કંતુના શેષ બને છે. મુખ્ય અર્થથી જ મંત્ર નિરાકાંક્ષ થાય છે માટે અમુખ્ય અર્થમાં મંત્રો વિનિયોગ થતો નથી. તસ્માત્ મુખ્યગૌણયોર્મુખ્યે કાર્યસાંપ્રત્યયઃ ઇતિ જ્ઞાપરભાષ્ય.

જ્યાં મુખ્ય અને ગૌણ બન્ને અર્થ પ્રતીત થતા હોય ત્યાં મુખ્યમાં જ કાર્ત્ત્વ સમ્પ્રત્યય થાય છે.
॥ ૧ ॥

સંસ્કારકત્વાદ્વોદિતે ન સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(સંસ્કારકત્વાત્) મંત્રો સંસ્કારક હોવાથી (અવોદિતે) અવિહિત કર્મમાં (ન સ્યાત્) મંત્ર શેષરૂપે થતાં નથી.

ભાવાર્થ:—દેવતાનું સ્મરણ કરાવવું એ મંત્રમાં સંસ્કારકત્વ છે માટે જે યાગ વિહિત ન હોય તે યાગમાં મંત્ર શેષરૂપે બનતા નથી અર્થાત્ અવિહિત યાગમાં મંત્રો અંગબૂત હોતા નથી. જ્યાં સંસ્કારના સંભવ હોય ત્યાંજ મંત્રો અંગ બને છે. ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્રપ્રદારક મંત્રોનો શ્રુતિથી ગાહ્યપત્યમાં વિનિયોગ અધિકરણ.

વચનાત્વયથાર્થમૈન્દ્રી સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વચનાત્) ગાહ્યપત્ય પ્રાતિપદિકાતર-વર્તી દ્વિતીયાના શ્રવણથી (અયથાર્થમ્) ઇન્દ્રપ્રદારક ઋચા યદ્ શક્તી નથી માટે (ઇન્દ્રી) ઇન્દ્રી ઋચા (સ્યાત્) ગાહ્યપત્યના ઉપરધાનમાં વિનિયુક્ત થાય છે.

ભાનાર્થ:—મહાગ્નિચયનમાં આ પ્રમાણે પાઠનું શ્રવણ થાય છે. “ઇન્દ્રાગ્રહ્યપત્ય-મુપતિષ્ઠે ” આ ઇન્દ્રી ઋચાથી ઇન્દ્રનું ઉપરધાન કરવું કે ગાહ્યપત્ય અગ્નિનું? અહીં પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે કે આ ઋચામાં ઇન્દ્રપદ્મ હોવાથી ઇન્દ્રનું ઉપરધાન કરવું સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે ગાહ્યપત્ય શબ્દની પાછળ બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ હોવાથી ગાહ્યપત્ય અગ્નિનું જ ઉપરધાન કરવું જોઈએ કારણ કે લિંગ કરતાં ત્રિવિધ બલવતી હોય છે. વળી ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ‘ઐશ્વર્યવાન્’ થાય છે અને એ ઐશ્વર્યનો સંબંધ ગાહ્યપત્ય અગ્નિમાં છે માટે આ ઠેકાણે અવયવાર્થથી ઇન્દ્રપદ્મનો અર્થ ગાહ્યપત્ય અગ્નિ પણ થઈ શકે છે, માટે ઉક્ત મંત્ર ગાહ્યપત્યના ઉપરધાનમાં વિનિયુક્ત છે ॥ ૩ ॥

ગુણાદ્વાઽપ્યભિધાનં સ્યાત્ સમ્બન્ધસ્યાશાસ્ત્રહેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (સમ્બન્ધસ્ય) શક્તિરૂપ સંબંધ (અશાસ્ત્રહેતુત્વાત્) શાસ્ત્રને આધીન ન હોવાથી (ગુણાદ્) શક્ય સંબંધરૂપ ગૌણ્યવૃત્તિથી (અપિ) પણ (અભિધાનમ્ સ્યાત્) ઇન્દ્રપદ્મથી ગાહ્યપત્યનું અભિધાન પ્રકાશન થાય છે.

ભાવાર્થ:—અવયવાર્થ લઈને ઇન્દ્ર શબ્દથી ગાહ્યપત્યનું અભિધાન થઈ શકે નહિ. જે અવયવાર્થથી જ અર્થ લઈ શકાય તો જલેન દહેત્ આ વાક્યમાં જલ શબ્દનો અર્થ અગ્નિ પણ થઈ શકે પણ એવો અશક્યાર્થ નીકળી શકતો નથી માટે અવયવાર્થને લઈ ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ગાહ્યપત્ય-અગ્નિ થઈ શકે નહી. શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ કંઈ શાસ્ત્રને આધીન હોતો નથી એનો સ્વાભાવિક અને નિત્ય છે. આ કારણથી બીજી રીતે સમાધાન કરે છે કે ગૌણ્યવૃત્તિ-થી અર્થાત્ શક્યરૂપસંબંધ-લક્ષણાવૃત્તિથી ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ગાહ્યપત્ય કરવો. સિંહો દેવદત્તઃ આ ઠેકાણે સિંહ શબ્દનો અર્થ દેવદત્ત ગૌણ્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે છે તેમ ઇન્દ્રપદ્મનો અર્થ ગૌણ્યવૃત્તિથી ગાહ્યપત્ય અગ્નિ કરવો. ॥ ૪ ॥

આહવાન પ્રકાશક મંત્રોનો આહવાનમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ સમજાય છે.

પૂર્વપક્ષ

તથાહ્વાનમપીતિ ચેત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (શાહ્વાનમ્ અપિ) આહવાન પશુ અર્થાત્ આહવાન-વચ્ચે એમ પદ પશુ અવહનનનું લક્ષક છે (રૂપિત ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો આનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં જાય છે.

સાવાર્થ:—દશ્નપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હવિષ્કૃદેહિ રૂપિત ત્રિરવગ્ન્યાહયતિ (હે હવિષ્કૃત રૂપ આવ. એ પ્રમાણે અવહનન કરતા ત્ર વાર ઓલાવે છે.) આ મંત્ર અવહનનનું અંગ છે કે આહવાનનું ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે લિંગના બળથી પૂર્વ સૂત્રમાં ઈદ્ર શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી જેમ ગાહપત્યનો પ્રકાશક થાય છે તેમ આ ઠેકાણે પશુ ‘ હવિષ્કૃદેહિ ’ આ મંત્રગત એમ પદ આહવાનવાચક હોવા છતાં અવહનનનું લક્ષક છે એમ સમજવું. અર્થાત્ ઉક્ત મંત્રનો અવહનનમાં વિનિયોગ થાય છે. એવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સ્વ.

ન કલલવિધિશ્ચોદિતત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ન) પૂર્વપક્ષનું માનવું ઠીક તુથી. (કલલવિધિ:) અને કાળનું પશુ વિધાન નથી (ન) કારણ કે (ઓદિતત્વાત્) હવિષ્કર્તાનું આહવાન લોક વ્યવહારથી જાત થાય છે.

સાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ ન ’ ની આદ્યતિ કરી, પૂર્વપક્ષનું માનવું ઠીક નથી અને કાળનું પશુ વિધાન નથી, એવો અર્થ કરવો. કારણ કે, કાળનું વિધાન કરવા જતાં કાળના સંબંધનું વિધાન અને ત્રણ વખતના અભ્યાસનું વિધાન આમ જો વિધાન કરવાથી વાક્યબોધ કરવો પડે. હવિષ્કર્તાનું અવહનન કાળે આહવાન તો લોકવ્યવહારથી જ જણાય છે માટે ‘ હવિષ્કૃદેહિ રૂપિત ત્રિરવગ્ન્યાહયતિ ’ આ ઠેકાણે ત્રણ વખતના અભ્યાસની જ વિધિ છે અને એમ પદથી આ મંત્રના આહવાનમાં જ વિનિયોગ થાય છે. અવહનન ક્રિયામાં નહિ કારણ કે, એમ પદ ‘ આહવાન ’ પ્રકાશક કરવામાં સમર્થ લિંગ છે. ॥ ૬ ॥

ગુણાભાવાન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાભાવાન્) સામાન્યધર્મનો અભાવ હોવાથી સદૃશનું ઉપરિચિતિ નથી.

સાવાર્થ:—એમ પદથી ‘ અવહનન ’ ગૌણ રૂપે પશુ પ્રતીતિ થતું નથી. જેમ ‘ સિંહો માળવક: ’ આ ઠેકાણે સિંહ રૂપ મુખ્ય અર્થમાં રહેલા કુરત્વનું સામાન્ય માણુવકમાં છે તેથી માણુવક સિંહ પદથી ગૌણરૂપે લક્ષિત થાય છે. તેમ એમ ના મુખ્ય અર્થનો ધર્મ અવહનન ક્રિયામાં જણાતો નથી. માટે ગૌણ રીતે પશુ એમ પદથી અવહનનની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ. માટે ઉપરનો મંત્ર આહવાનરૂપ અર્થમાં વિનિયુક્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

લિંગાન્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિંગાન્) અર્થવાદરૂપ લિંગથી પશુ અવહનનની પ્રતીતિ થતી નથી.

સાવાર્થ:—“ વાત્તે હવિષ્કૃત ” આ અર્થવાદથી પશુ અવહનન ક્રિયાની પ્રતીતિ થતી નથી. વાત્તેનું સાદૃશ્ય ભીત્યથી પ્રતીતિ થાય છે. ‘ અવહનન ન ક્ષીસદૃશમ્ ’ અવહનન ભી સદૃશ

છે એમ કહેવાય નહિ. આ કારણથી પણ ઉક્ત મંત્ર અવહનન ક્રિયામાં વિનિયુક્ત થતો નથી. ॥ ૮ ॥

વિધિકોપશ્ચોપદેશે સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ઉપદેશે) હવિષ્કહેદિ આ મંત્રને અવહનનનું અંગ માનવામાં આવે તો (વિધિકોપ:) વિધિવાક્યની નિર્વિષયતા (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—જો ‘ હવિષ્કહેદિ ’ આ મંત્રને અવહનનનો શેષ માનવામાં આવે તો “ અવ રક્ષો દિવઃ સપત્નં વચ્ચાસ મિત્યવહન્તિ આ મંત્ર કે જે અવહનનના અંગ તરીકે છે. એનો કાર્ષ વિષય જ રહે નહિ. માટે હવિષ્કહેદિ એ મંત્ર આહવાનનું અંગ છે. અર્થાત્ હવિષ તેપાર કરનાર યજમાન પત્નીના આહવાનમાં ઉક્ત મંત્ર વિનિયુક્ત છે. ॥ ૯ ॥

અગ્નિવિહરણુ-આદિ પ્રકાશક મંત્રોનો વિનિયોગ વિહરણુઆદિમાં જ છે. એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

તથોત્થામવિસર્જને ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે જ પ્રમાણે (ઉત્થામવિસર્જને) એ એ પદો ઉત્થાન કાળ અને વિસર્જનકાળનાં યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉત્તિષ્ઠન્ અન્વાહ અમીદમીન્ વિહરેતિ । તથા વ્રતં કૃણતેતિ વાચં વિસૃજતિ । આ બંને વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઉક્તમાં યોગ્ય છે કે હે અગ્નીધ્ર, તું અગ્નિઓને પ્રજવલિત કર. તમે દુગ્ધપાન કરો એમ કહીને વાણીના મોનને છોડે છે. આ ઠેકાણે પ્રથમ વાક્યમાં ઉત્તિષ્ઠન્ પદ ઉકવાના સમયને લક્ષિત કરે છે અને વાચં વિસૃજતિ એ પદ વાણીના વિસર્જનકાળને યોગ્યિત કરે છે. અમીન્ વિહર । અને વ્રતં કૃણત આ મંત્રોમાં ક્રિયાપદો લોડન્ત છે અને તે અગ્નિ પ્રજવલન અને વ્રતકરણને પ્રકાશિત કરે છે. માટે એજ અર્થમાં એ મંત્રનો વિનિયોગ છે. એન્યા ગાહં પત્યમુપતિષ્ઠતે અહીં આ ગાહં પત્ય પદની પાછળ જેમ બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે તેમ ઉક્તમાં વાક્યોમાં દ્વિતીયાદિ શ્રુતિ નથી માટે અર્થપ્રકાશકત્વ રૂપ લિંગથી જ વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ‘ સૂક્તવાક ’ એ પ્રસ્તરપ્રહરણુનું અંગ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે

સૂક્તવાકે ચ કાલવિધિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સૂક્તવાકે) સૂક્તવાકમાં (કાલવિધિઃ) કાલનું વિધાન છે. (પરાર્થત્વાત્) કારણ કે સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર આ બંને પરાર્થ છે. સૂક્તવાક ફેવનાની સ્મૃતિ છે અને પ્રસ્તર સુવા ધારણ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઈશ્વરપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. “ સૂક્તવાકેવ પ્રસ્તરં પ્રહરતિ ” इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् ॥ આ મંત્રમાં અગ્નિનું સંબોધન કરી “ ત્વં સૂક્તવાગસિ ” રૂં સૂક્તવાક છે એવું આમ્નાન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ પ્રસ્તર ’ એ ફર્જની મુષ્ટિનું નામ છે. અને ‘ પ્રહરણુ ’ નો અર્થ આ ઠેકાણે અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ કરવો એ છે. આ ઠેકાણે જે વખતે ‘ સૂક્તવાક ’ હોતા યોગે તે વખતે અધ્વર્યુ પ્રસ્તરનો પ્રક્ષેપ કરે. આવો અર્થ હોવાથી સૂક્ત વાક એ કાળનો લક્ષક છે. આવો ભાવ પૂર્વપક્ષનો છે. સૂક્તવાક પ્રસ્તરનું અંગ નથી કારણ કે

સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર બંને અંગ છે. અંગે હંમેશાં પરાર્થ હોય છે તેમાં અંગાંગિભાવ બની શકતો નથી. માટે ' સૂક્તવાક ' થી કાળ જ લક્ષિત થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઉપદેશ:) પ્રસ્તરપ્રદરણ પ્રત્યે અંગ તરીકે વિધિ છે. (હિ) કારણ કે (યાજ્યાશબ્દ:) સૂક્તવાક ને માટે ' યાજ્યા ' શબ્દ પ્રયોગ્યએલો છે. (અકસ્માત્) અકસ્માત્ યાજ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો (ન) નથી.

ભાવાર્થ:—સૂક્તવાકને માટે યાજ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જે હોમનું અંગ સૂક્તવાક ન હોય તો તેને માટે યાજ્યા શબ્દનો પ્રયોગ બની શકે નહિ. અગ્નિની સ્તુતિ કરવાથી તેને યાજ્યા કહેવામાં આવે છે. હોમના સાધનમાં જ ' યાજ્યા ' શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે. માટે સૂક્તવાક એ પ્રસ્તરપ્રદરણનું જ અંગ છે, પ્રસ્તરપ્રદરણ એટલે દર્શનમુષ્ટિનો હોમ. એ હોમમાં સાધનની આકાંક્ષા જરૂર છેજ. ' સૂક્તવાકેન ' અહીં શ્રૂયમાણ થતી તૃતીયા વિભક્તિ સાધનને બતાવે છે માટે સૂક્તવાક સાધનરૂપે હોમમાં અન્વિત થવાથી અંગ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કારણથી ' સૂક્તવાક ' ને કાળનો લક્ષક નહીં માનતા હોમનું અંગ જ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ:—(સ:) સૂક્તવાક (દેવતાર્થ:) દેવતાદ્રવ્ય સંબંધરૂપ યાગ છે (તત્સંયોગાત્) કારણ કે એનો દેવતા દ્વારા પ્રસ્તરની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રસ્તર પ્રદરણ આ કેકાણે પ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક હરતિ ધાતુનો અર્થ યજતિ એવો કરવો સૂક્તવાક એ દેવતાનો પ્રદાશ કરે છે માટે સૂક્તવાકરૂપ યાજ્યાથી પ્રસ્તરનો યાગ કરવો. આ અર્થ થવાથી અગ્નિરિદ્ધિરજુષ્ણ અહીં અગ્નિએ પ્રસ્તરરૂપ હવિષને સ્વીકૃત કર્યું છે એવો અર્થ સમજવો. માટે સૂક્તવાક એ પ્રદરણનો અર્થાત્ હોમનું દેવતાનો પ્રદાશ કરી અંગ બને છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

प्रतिपत्तिरिति चेन्न स्विष्टकृद्द्रव્યभयसंस्कारः स्यात् ॥ १४ ॥

પદાર્થ:—(પ્રતિપત્તિ:) સંસ્કાર (ઇતિ ચેન્ન) છે એમ કહેવામાં આવે તો હીક નથી. (સ્વિષ્ટકૃદ્) સ્વિષ્ટકૃત્ની પેઠે (ડમય સંસ્કાર:) એ બંને પ્રકારનું કર્મ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રસ્તરને સુવા ઉપર રાખવો એ પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર કહેવાય છે. એટલે પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર અને ત્યાગ રૂપ યાગનું અંગ એ બંને અર્થ પ્રદરણ પદમાંથી પ્રતીત થાય છે. પ્રશ્ન પ્રસ્તરને સંસ્કૃત કરી સમીપમાં ઉપકારક બને છે અને તૃતીયા વિભક્તિના શ્રવણથી પ્રસ્તરકરણક ત્યાગ એવો અર્થ પણ નીકળે છે. ' સ્વિષ્ટકૃત ' એ જેમ બંને પ્રકારનું કર્મ છે તેમ પ્રસ્તરપ્રદરણ પણ સંસ્કાર અને હોમ બંને રૂપે કર્મ છે. પ્રતિપત્તિનું અપૂર્વ અને યાગનું અપૂર્વ એમ બંને અપૂર્વ માનવા પડે તો પણ ઇષ્ટાપતિ છે. માટે સૂક્તવાક એ પ્રદરણનું જ અંગ છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે સૂક્તવાકનો અર્થાનુસાર વિનિયોગ કરવો એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥

પદાર્થ:—(ડમયત્ર) દર્શ અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં (સર્વવચનમ્) સૂક્તવાકસંસ્કાર

જેટલા મંત્રો હોય તે બધાનો પાઠ કરવો જોઈએ (કૃત્સ્તોપદેશાત્) કારણ એ બધાય મંત્રોનો ઉપદેશ પ્રદર્શ્ય પ્રત્યે કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—આ સંપૂર્ણ સૂક્તવાક દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અંગ છે કે એમાંથી અમુક મંત્રો પૂર્ણમાસના અને અમુક મંત્રો દર્શના અંગ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે સૂક્તવાકેન પ્રસ્તર પ્રહરતિ આ વાક્યથી પૂર્ણમાસમાં અને દર્શમાં બધાય મંત્રો બોલવા જોઈએ અર્થાત્ બધાય મંત્રો પૂર્ણમાસમાં અંગ છે અને એ જ બધાય મંત્રો દર્શમાં પણ અંગભૂત છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **યથાર્થ વા શેષભૂતસંસ્કારત્વાત્ ॥૧૬॥**

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (યથાર્થમ્) અર્થ પ્રમાણે સૂક્તવાકના મંત્રો બોલવા જોઈએ (શેષભૂતસંસ્કારત્વાત્) યાગમાં દેવતાસ્મારક મંત્રો હોય છે. યાગની સાથે સંબંધ નહીં ધરાવનાર દેવતાના મંત્રો બોલવાની જરૂર નથી, યાગ-સંબંધ દેવતા-સ્મારક મંત્રો બોલવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અર્થ પ્રમાણે વિભાગ કરી મંત્રોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. દર્શમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવતા હોય તે દેવતાના સ્મારક મંત્રો દર્શ યાગમાં બોલવા અને પૂર્ણમાસ યાગમાં સંબંધ ધરાવનારા જે દેવતા હોય તેના સ્મારક મંત્રો પૂર્ણ યાગમાં બોલવા જોઈએ. નિરર્થક મંત્ર બોલવાનો કશો પણ અર્થ નથી. જે યાગમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવે છે તે દેવતા તે યાગના શેષ બચાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વચનાદિતિ ચેન ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) સૂક્તવાક એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત નિખિન્ન સૂક્તવાકનો વિનિયોગ હોવાથી તેમાં યુક્તિની જરૂર નથી (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સૂક્તવાકેન પ્રસ્તર પ્રહરતિ આ ઠેકાણે સંપૂર્ણ સૂક્તવાકનો વિનિયોગ હોવાથી આખું સૂક્ત બોલવું જોઈએ. એમાં કોઈ પણ યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ કારણ કે શ્રુતિ સર્વથી બલવતી હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણાવિભાગાદુભે પ્રતિ કૃત્સ્નશબ્દઃ ॥૧૮॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નશબ્દઃ) ‘ કૃત્સ્ન ’ શબ્દ (ઉમે પ્રતિ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રત્યે ઉપદિષ્ટ છે, (પ્રકરણાવિભાગાત્) પ્રકરણનો વિભાગ ન હોવાથી અર્થાત્ એક જ પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ એક જ પ્રકરણ છે, એમાં વિભાગ પાડીને બતાવ્યું નથી કે આ મંત્રો આ યાગમાં વિનિયુક્ત કરવા અને બીજા મંત્રો બીજા યાગમાં વિનિયુક્ત કરવા. પૂર્ણમાસ અને દર્શ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂક્તવાકેન પ્રહરતિ માટે એમ ન સમજવું કે બધા મંત્રો દરેક યાગમાં નિરર્થક હોય તો પણ બોલવા જેમકે પ૦) રૂપીઆ યજ્ઞદત્ત અને દેવદત્તને આપી લો. આનો અર્થ એ નથી કે પ૦) યજ્ઞદત્તને આપો અને પ૦) દેવદત્તને આપો. પણ પચ્યાસમાંથી ભાગે પડતા યજ્ઞદત્તને આપો અને ભાગે પડતા દેવદત્તને પણ આપો આ પ્રમાણે તૃતીયા શ્રુતિ જે છે તે બરાબર છે પણ તેનો અર્થ સમજી મંત્રોનો વિનિ-

યોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

કામ્યયાન્યાનુવાક્યમંત્રો કેવળ કામ્યનું જ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

લિङ્ગક્રમસમાख्याનાત્ કામ્યયુક્તં સમામ્નાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(લિङ્ગક્રમસમાख्याનાત્) હમા વામિન્દ્રામી ઇત્યાદિ આઠ ઋચાઓનો વિનિયોગ લિંગ, ક્રમ અને સમાખ્યા એ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇને કરવો (કામ્યયુક્તમ્) કામ્યેષ્ટિ સંબંધ હોય એવી ઋચાઓનો (સમામ્નાનમ્) કાર્યેષ્ટિમાં જ વિનિયોગ કરવો. કેવળ લિંગનો આશ્રય લઇ ઉક્ત ઋચાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—હમા વા મિન્દ્રામી ઇત્યાદિ અનુવાકમાં ઈંદ્ર અને અગ્નિ લિંગનોથી આઠ ઋચાઓનું આમ્નાન છે. તે ઋચાઓનો વિનિયોગ કેવળ લિંગનો આશ્રય કરી વિનિયોગ કરવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સ્વિકાર્યવાદીનું માનવું છે કે કેવળ લિંગના બળથી એનો વિનિયોગ કરવો નહીં પણ લિંગ, ક્રમ અને સમાખ્યા આ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇ તેનો વિનિયોગ કરવો. ‘ કામ્યયાન્યાનુવાકયાકાંઠ ’ આ સમાખ્યા છે.

કામ્યેષ્ટિષુ એન્દ્રાદ્રમકેદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામઃ इत्यादौ । तत्रापि क्रमप्रमाणेन प्रथमेषुः प्रथमयाज्यानुवाक्यायुगलमितिरीत्या समानपठितं काम्ययुक्तं काम्येष्टिसम्बद्धं स्यान्न केवलेन लिङ्गेन इति भावः ॥

કામ્યેષ્ટિઓમાં પ્રજાની ઇન્દ્રા રાખનારે ઇન્દ્રાગ્નિદેવતાકે એકાદશકપાલમાં સંસ્કૃત કરેલા પુરોહિતનો નિર્વાપ કરવો. આ ઠેકાણે ક્રમરૂપ પ્રમાણથી પ્રથમ ઇષ્ટિનું પ્રથમયાજ્યાનુવાક્યલ વિનિયુક્ત છે. આ પ્રમાણે ક્રમ સંખ્યાની મદદ લઈ વિનિયોગ કરવો કેવળ ઇંદ્ર અને અગ્નિ દેવતા પ્રકાશક લિંગથી ઉક્ત ઋચાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ. સમાખ્યા એટલે યૌગિક સંબંધ. કામ્ય એટલે કામના યુક્ત. યાજ્યા એટલે દેવતા સ્મારક મંત્ર, અનુવાકયા એટલે અનુવાકમાં સમામ્નાત થયેલી ઋચાઓ. ઇત્યાદિ. ॥ ૧૯ ॥

આખીધ્રોપરથાને પ્રાકૃત મંત્રના વિનિયોગનું અધિકરણ.

અધિકારે ચ મંત્રવિધિરતદાખ્યેષુ શિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષનો સત્યક છે. (અધિકારે) જ્યોતિષીમ-આદિ માત્ર પ્રકરણમાં (મન્ત્રવિધિઃ) જે મંત્રોનું વિધાન હોય છે તે (તદાખ્યેષુ) પ્રકરણગત અને અપ્રકરણગત મંત્રો છે. (શિષ્ટત્વાત્) સામાન્યરૂપથી વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમમાં ‘ આગ્નેય્યા આમીઘ્રમુપતિષ્ઠતે ’ આ પ્રમાણે પાઠ છે. આ ઠેકાણે ‘ આગ્નેયી ’ પદ પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્ર સાધારણપરક છે કે કેવળ પ્રકૃતમંત્રપરક જ ? આ સંસ્યમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે કંતુસમીપમાં જે મંત્ર વિધાન છે પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્રોને લગતું છે. કેમ પણ અગ્નિદેવતાક ઋચાથી અમીઘ્ર=મંત્રપમાં ઉપસ્થિત થવું, કારણ કે આગ્નેયી પદનો અર્થ છે અગ્નિઃ દેવતા અસ્યા ઋચઃ સા ઋક આગ્નેયીઃ આમાં પ્રકરણને લગતો કેમ પણ ઉદ્દેશજ નજીવો નથી માટે અર્થ પ્રકાશરૂપ લિંગથી કેમ પણ અગ્નિ દેવતાક ઋચા બોલતા આખીધ્ર નામક મંત્રપમાં દાખલ થવું ॥ ૨૦ ॥

તદાહ્યો વા પ્રકરણોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (તદાહ્યઃ) પ્રકરણ પદિત મંત્રજ ઉપસ્થાનમાં વિનિયુક્ત કરવો. (પ્રકરણોપપત્તિ ભ્યામ્) પ્રકરણ અને ઉપપત્તિ અર્થાત્ યુક્તિથી એજ સિદ્ધ થાય છે.

પદાર્થ :— ઉપસ્થાનમાં પ્રકરણગત મંત્ર જ વિનિયુક્ત કરવો. કારણ કે, સન્નિહિત મંત્રથી કાર્ય કરવું એ જ સમુચિત છે. અપ્રકરણગત મંત્ર દૂર પડે છે. સન્નિહિત અને અસન્નિહિત માંથી સન્નિહિત જ યજમાન હોય છે, માટે સન્નિહિત અર્થાત્ પ્રકૃત મંત્રથી જ આત્મીય નામવાળા મંડપમાં ઉપસ્થાન કરવું આગ્નેયી ઋચાઓ વેદોમાં બધી છે અને તે બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે આવી છે. તેમાંથી કંતુપ્રકરણમાં જે આગ્નેયી ઋચા હોય તે જ ઋચાથી ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અનર્થકશ્ચોપદેશઃ સ્યાદસમ્બન્ધાત્ ફાલવતા નહ્યુપસ્થાનં ફાલવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અસંબંધાત્) અપ્રકૃત મંત્રથી જો ઉપસ્થાન કરવામાં આવે તો (ઉપદેશઃ) પ્રકરણમાં મંત્રનો ઉપદેશ (અનર્થકઃ) નિર્રથક થઈ જાય કારણ કે (ફાલવતા) ફલ-બોધક કંતુની સાથે સંબંધ નથી (ઉપસ્થાનમ્) સ્વતઃ ઉપસ્થાન (ફાલવત્) ફળવાળું (નહિ) નથી.

ભાવાર્થ :—જો ગમે તે અગ્રિદેવતાક મંત્રથી ઉપસ્થાન કરવામાં આવતું હોય તો જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કંતુમાં તેને લગતા વિશેષમંત્રનો ઉપદેશ ત્યર્થ થઈ પડે છે. ઉપસ્થાન સ્વતંત્ર રીતે ફળબોધક નથી એ તો કંતુની ફલવતાથી ફલવત્ છે માટે પ્રકરણગત મંત્રથી આત્મીયતા મક મંડપમાં ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સર્વેષાં ચોપદિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સર્વેષામ્) અથવા મંત્રોનો (ઉપદિષ્ટત્વાત્) ઉપદેશ થયેલો છે.

ભાવાર્થ :—અપ્રકૃત પદિત મંત્રોનો વિનિયોગ ક્રમાંક પણ થશે નહિ એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી કારણ કે અપ્રકરણ પદિત જોડલા મંત્ર છે તે અધાનો સંબંધ વાચસ્તોમ કંતુ સાથે છે.

અવિનિયુક્તા વાચસ્તોમે સંપચન્તે ।

આ વચનથી મંત્રોના ફલના સંબંધ ઉપદિષ્ટ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી, માટે જ્યોતિષ્ટોમ કંતુમાં તો પ્રકૃતમંત્રથી જ ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે “ એન્દ્યા સદો વૈષ્ણવ્યા હવિર્ધાનમ્ ” ‘ સદઃ ’ નામવાળા મંડપમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી અને હવિર્ધાન નામવાળા મંડપમાં વિષ્ણુ દેવતાક ઋચાથી ઉપસ્થાન કરવું. અહીં પણ પ્રકૃત એન્દ્રી ઋચા અને પ્રકૃત વૈષ્ણવી ઋચાથી ઉપસ્થાન કરવું એમ સમજવું. ॥ ૨૩ ॥

અક્ષમંત્રોના યથાલિંગ ગ્રહણ આદિમાં વિનિયોગ કરવો એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ લક્ષસમાહ્યાનાભ્યાં મક્ષાર્થતાડનુવાકસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અનુવાકસ્ય) અનુવાકની (લક્ષસમાહ્યાભ્યામ્) લિંગ અને સમાખ્યાથી (મક્ષાર્થતા) મક્ષાર્થતા છે. અર્થાત્ એ અનુવાક સોમપાનમાં વિનિયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં દોમ કરેલા સોમરસના બાકી ગહેલા બાજનું ભક્ષણ (પાન) વિહિત કયું છે. અને આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. અમિષુત્યાહવનીયે દ્રુત્વા પ્રત્યક્ષઃ પરત્ય સદસિ સોમં મક્ષ્યાન્તિ । ભક્ષણમાં ચાર વ્યાપાર હોય છે. ગ્રહણ, અવેક્ષણ, નિગરણ અને સમ્યગ્ ગરણ. ‘મક્ષેહિ’ ઇત્યાદિ મંત્ર ભક્ષાનુવાકમાં પઠિત છે. હવે અહીં વિચારવાનું એ છે કે આખો અનુવાક ભક્ષણનું અંગ છે કે એમાં આવતાં કેટલાંક વાક્યો લિંગના બળથી પ્રાપ્ત થીંછ ક્રિયામાં અંગ તરીકે છે ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે એ આખો વ અનુવાક લિંગ અને સમાખ્યાના બળે ભક્ષણનું જ અંગ છે મક્ષાનુવાક આ સમાખ્યા છે અર્થાત્ આ યૌગિક શબ્દ છે અને મક્ષ્યામિ આ લિંગ છે કારણ કે એનાથી ભક્ષણની પ્રતીતિ થાય છે. માટે લિંગ અને સમાખ્યા રૂપ બન્ને પ્રમાણોથી એ આખો વ અનુવાક ભક્ષણનું અંગ માનવું એ ઉચિત છે ॥૨૪॥

શિક્ધાંત સૂત્ર તસ્ય રૂપોપદેશાભ્યામપકર્ષોઽર્થસ્ય ચોદિતત્વાત્ ॥૨૫॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) મક્ષેહીતિ સમ્યાસમ્) ઇત્યાદિ મંત્ર સમૂહનો (અપકર્ષઃ) ભક્ષવાક્ય-માંથી વિચ્છેદ કરવો. (રૂપોપદેશાભ્યામ્) ગ્રહણ રૂપ અર્થ (ચોદિતત્વાત્) વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ભક્ષણ વિહિત છે તેમ ગ્રહણ પણ વિહિત જ છે. અધિનો સ્વા વાહુમ્બાં સમ્યાસમ્ આનાથી ગ્રહણ રૂપ અર્થનો પ્રકાશ થાય છે. ગ્રહણ, અવેક્ષણ, નિગરણ અને સમ્યગ્ ગરણ વગર ભક્ષણરૂપ અર્થ અસ્તિત્વ યથો જ નથી. માટે આખોય અનુવાક ભક્ષણપરક જ ન માનતા જે વાક્યથી ગ્રહણનો પ્રકાશ થાય, તે વાક્ય ગ્રહણનું લિંગ સમજવું અને એ વાક્ય બોલી ગ્રહણ કરવું. ‘નૃચક્ષસં ત્વા દેવ સોમ મુચક્ષા અવસ્તેષમ્ આ મંત્રથી સોમરસનું અવેક્ષણ કરવું કારણ કે એનાથી અવેક્ષણની પ્રતીતિ થાય છે. ‘મા મે અવાઙ્ નામિમતિગાઃ’ આ વાક્ય સમ્યગ્ ગરણમાં વિનિયુક્ત કરવું કારણ કે એનાથી એ અર્થ સમજાય છે. માટે જે મંત્રથી જે અર્થ પ્રતીત થાય તે મંત્ર તેના અંગ તરીકે સમજવો બધા જ મંત્રો ભક્ષણના અંગ છે એમ નહિ. લિંગરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો. સમાખ્યા લિંગનો આધ કરી શકે નહિ. લિંગથી તો સમાખ્યાનો આધ થઇ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘મન્દ્રાભિભૂતિ’ ઇત્યાદિથી મક્ષ્યાત્રિ ઇત્યન્ત સુધી એક જ મંત્ર છે અને

એક જ અર્થમાં એનો વિનયોગ છે એ અધિકરણ સમજવે છે.

ગણામિધાનાન્મન્દ્રાદિરેકમન્ત્રઃ સ્યાત્ તયોરેકાર્થસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ગણામિધાનાત્) ગૌણ તરીકેનું અભિધાન હોવાથી (મન્દ્રાદિઃ) મન્દ્રાભિભૂતિ ઇત્યાદિ એકાર્થ વિનિયુક્ત (એકમન્ત્રઃ) એક જ મંત્ર (સ્યાત્) છે (તયોઃ) ભક્ષણ અને પ્રીતિ-બોધક બંને વાક્યોનો (એકાર્થસંયોગાત્) એક શાબ્દબોધ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપર ગતાવેલા પ્રકરણમાં જ મન્દ્રાભિભૂતિઃ કેતુ ‘ચક્ષાનાં વાગ્ જુષાણા સોમસ્ય તૃપ્યતુ ઇત્યગ્રે વસુમદ્રૂણસ્યેતિ મક્ષ્યામિ’ આટલો મંત્ર છે અને તે મક્ષમન્ત્ર છે. આમાં જુષાણા સોમસ્ય તૃપ્યતુ આટલો ભાગ અરચિનો દૂર કરનારી અને સોમરસને સેવનાર જુષા-ની તૃપ્તિને પ્રકાશિત કરે છે અને બાકીનો ભાગ મક્ષ્યામિ પદથી ભક્ષણને પ્રકાશિત કરે છે. તો હવે શંકા એ થાય છે કે એ મંત્રમાં જે ભાગ પાડવા અને એક ભાગને તૃપ્તિમાં અને બીજા

ભાગને ભક્ષણમાં વિનિયુક્ત કરવો ? આમ કરવાથી એ એક મંત્ર નહિ પણ એ મંત્ર મણીશે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે. તૃપ્તિ ભક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ પણ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતી નથી. ભક્ષણની પાછળ એ તો આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તૃપ્તિને વિધિનો સંભવ જ નથી કારણ કે તે પુરુષપ્રયત્નનો વિષય નથી. પુરુષપ્રયત્નનો વિષય તો ભક્ષણ જ હોઈ શકે. ભક્ષણ એ કારણ છે અને તૃપ્તિ એ તો એનું ફલ છે. કારણ-નિષ્પન્ન થવા પછી ફલ એની મેળે જ થાય છે માટે તૃપ્તિમાં મંત્રનો વિનિયોગ કરવાની જરૂર નથી. ભક્ષણવાક્યનો તૃપ્તિપ્રમાણક વાક્યભાગ શેષ છે. અને ભક્ષણવાક્ય શેષી છે. આ પ્રમાણે શેષશેષિભાવ રૂપ એકાદ્યમાં એ મંત્રનો સંબંધ હોવાથી એ એક જ મંત્ર છે અને ભક્ષણમાં (સોમપાનમાં) જ એનો વિનિયોગ છે. ॥ ૨૬ ॥

“ હન્દ્રપીતસ્ય ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો બધાં ભક્ષણોમાં ઊઠતી વિનિયોગ કરવો એ આખત સમજાવતું અધિકરણ. પૂર્વપક્ષ.

લિङ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ સમાનવિધાનેષ્વનૈન્દ્રાણામમન્ત્રત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિંગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિશેષના નિર્દેશથી (સમાનવિધાનેષુ) પ્રકૃતિવિ-કૃતિભાવસ્થાપ્ય રચનામાં (અનૈન્દ્રાણામ્) મૈત્રાવરુણાદિગ્રહોના ભક્ષણમાં (અમન્ત્રત્વમ્) મંત્રરહિત-પણું છે.

ભાવાર્થ :—‘ હન્દ્રપીતસ્ય ’ એ પદ્ધતિ ભક્ષમંત્રનો ઇન્દ્રબિન્ન મૈત્રાવરુણાદિગ્રહભક્ષ-ણમાં પાઠ છે કે નહિ ? એ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે ઐન્દ્રબિન્નગ્રહો (ઇન્દ્રદેવતાક સોમરસ) એક ક્રતુમાં ત્રણ પાઠ હોવાને લીધે પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી, તેથી ઐન્દ્રબિન્ન ભક્ષમાં (સામપાનમાં) ‘ હન્દ્રપીતસ્ય ’ ઇત્યાદિ મંત્રની પ્રાપ્તિ નથી માટે મંત્ર યોગ્યા વગર મૈત્રાવરુણાદિ ગ્રહ શેષનું ભક્ષણ કરવું મૈત્રાવરુણાદિ પીતસ્ય શેષ મક્ષ્યામિ આવો ઊઠ કરવો નહી. ॥ ૨૭ ॥

યથાદેવતં વા તત્પ્રકૃતિત્વં હિ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રકૃતિત્વમ્) સર્વ ગ્રહોની પ્રકૃતિ ઐન્દ્રગ્રહ જ પ્રકૃતિ છે (દર્શયતિ) એવું સોમ ગ્રહણમંત્ર બતાવે છે (હિ) માટે (યથાદેવતમ્) જે ગ્રહની જે દેવતા હોય તે દેવતાનો ઊઠ કરી ભક્ષમંત્રનો પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—જે જે દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી પાત્રમાંથી સોમરસ હોમ્યો હોય તે તે દેવતાનો શેષ રહેલા સોમરસના ભક્ષણ વખતે તે તે દેવતાનો ઉલ્લેખ કરી મંત્ર બોલવો. ઇન્દ્રદેવતાક સોમરસના પાન વખતે જેમ હન્દ્રપીતસ્ય સોમસ્ય શેષ મક્ષ્યામિ તેમ મૈત્રાવરુણ દેવતાક સોમના ભક્ષણ વખતે મૈત્રાવરુણપીતસ્ય સોમસ્ય શેષ મક્ષ્યામિ એવો મંત્રોચ્ચાર કરી સોમરસનું પાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

અભ્યુત્પત્તિસોમના ભક્ષણમાં ઇન્દ્રનું પણ ઉપલક્ષણ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પુનરભ્યુત્પતિષુ સર્વેષામુપલક્ષણં દ્વિશેષત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પુનરભ્યુત્પતિષુ) એ વખત સોમરસ નાખવામાં આવ્યો છે જે ગ્રહમાં (ગ્રહ એટલે પાત્ર) એના ભક્ષણ વખતે (સર્વેષામ્) ઇન્દ્ર તથા બીજા દેવોનો (ઉપલક્ષણમ્) ઊઠ કરવો જેમણે કારણ કે તે ભક્ષણીય સોમરસ સર્વદેવોનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ચમસમાં સોમરસ લઈ ઇન્દ્રને ઉદ્દેશી હોમ કર્યો અને ચમસમાં શેષ રહેલા સોમનું હન્દ્રપીતસ્ય પીતસ્ય સોમસ્ય શેષ મક્ષ્યામિ આ મંત્ર બોલી ભક્ષણ કર્યા પછી

ફક્ત દ્રોણનામક કલશમાંથી તેજ ચમસમાં સોમ લઈ મિત્રાવરુણને ઉદ્દેશીને હોમ કર્યા પછી ફરીથી ચમસમાં બાકી રહેલા સોમ ભક્ષણ વખતે મિત્રાવરુણાભ્યાં પીતસ્ય આ વાક્ય સાથે હન્દ્રપીતસ્ય પદ પશુ જોડવું. કારણ કે તે હન્દ્ર અને મિત્રાવરુણ એ બન્નેના પ્રદાન કરેલાનું શેષ છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી આ સંબંધમાં પોતાનો મત પ્રકટ કરે છે.

અપનયાદ્ વા પૂર્વસ્ય અનુપલક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષને જણાવે છે. (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ દેવતા (અપનયાત્) વિચ્છેદ થઈ જવાથી (અનુપલક્ષણમ્) બીજા દેવતા સાથે તેનો ઊઠ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ હન્દ્રને ઉદ્દેશી સોમનો હોમ કર્યો. પછી મિત્રાવરુણ દેવતાને ઉદ્દેશી સોમનું પ્રદાન = (હોમ) કરતી વખતે હન્દ્રનો સંબંધ રહેતો નથી, ॥ ૩૦ ॥

ઉત્તર.

ગ્રહણાદ્ વાઽપનપાયઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાશ સૂચવે છે. (અપનપાયઃ સ્યાત્) હન્દ્રના સંબંધનો વિચ્છેદ થતો નથી. (ગ્રહણાત્) પૂર્વશેષમાં ગ્રહણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—હન્દ્રના સંબંધનો વિચ્છેદ થતો નથી મિત્રાવરુણાદિ સંબંધિ સોમરસનો પૂર્વશેષ (હન્દ્રના શેષ) સાથે સંબંધરૂપ સંસ્કારનું વિધાન થાય છે આ કારણથી સર્વદેવોનો ઊઠ કરવો અર્થાત્ હન્દ્રમિત્રાવરુણપીતસ્ય સોમસ્ય શેષં ભક્ષ્યામિ આ પ્રમાણે ઊઠ કરી શેષ ભક્ષણ કરવું. ॥ ૩૧ ॥

પાત્નીવતભક્ષણમાં હન્દ્રાદિદેવતાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પાત્નીવતે) પત્નીવદ્દેવતાક અહંના ભક્ષણમાં (પૂર્વવત્) પૂર્વ પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હન્દ્રાદિ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ:—“ પત્નીવત્ ” દેવતાવાળા ગ્રહ (સોમરસ) ના ભક્ષણમાં હન્દ્રતાયુ, મિત્રાવરુણ અને અશ્વિન દેવતાઓનું ઉપલક્ષણ કરવું જોઈએ અર્થાત્ હન્દ્રવાયુપત્નીવત્પીતસ્ય શેષં ભક્ષ્યામિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવતગ્રહનું પાન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગ્રહણાદ્ વાઽપનીતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ગ્રહણાદ્) પાત્નીવત ગ્રહ આગ્રયણ નામક સ્થાલીમાંથી લેવામાં આવતો હોવાથી (અપનીતઃ સ્યાત્) હન્દ્રાદિ દેવોનો વિચ્છેદ થાય છે.

ભાવાર્થ:—“ યદુપાંશુપાત્રેણ પાત્નીવતમાગ્રયણાદ્ ગૃહ્ણતિ ॥ ડિપાંશુ પાત્રદારા આગ્રયણ પાત્રમાંથી પાત્નીવતગ્રહને ગ્રહણ કરે છે. આગ્રયણ પાત્રદારા હન્દ્રાદિદેવોને ઉદ્દેશી સોમરસનો હોમ કરેલો હોતો નથી. માટે એ પાત્રમાં હન્દ્રાદિ દેવોનો શેષ રહેતો નથી. આગ્રયણપાત્રમાં તો કેવળ પત્નીવદ્દેવતાનો જ શેષ હોય છે. આ કારણથી આગ્રયણમાંથી શેષભક્ષણમાં હન્દ્રાદિનો સંબંધ નથી એટલે પાત્નીવત શેષ ભક્ષણ વખતે હન્દ્રાદિ દેવતાનું નામ લેવાની જરૂર નથી. પત્નીવદ્દેવતાપીતસ્ય સોમસ્ય શેષં ભક્ષ્યામિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવતશેષનું ભક્ષણ પાન) કરવું. બિન્ન પાત્ર હોવાથી પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેતો નથી. એક જ પાત્રમાં બિન્ન બિન્ન

દેવતાકર્મ હોમાનો હોય તોજ પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેવો સંભવિત છે. માટે પાત્નીવતના ભક્ષણમાં ઇન્દ્રદિવેાનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. ॥ ૩૩ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ ત્વષ્ટારં તૂપલક્ષયેત્ પાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પાનાત્) પાનરૂપલિંગથી (ત્વષ્ટારમ્) ત્વષ્ટૃદેવનું (તૂપલક્ષયેત્) ઉપલક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? અર્થાત્ “ ત્વષ્ટા પીતસ્વ ” આવો જિહ્વ કરવો કે નહિ ? પૂર્વપક્ષ માને છે કે એવો જિહ્વ કરવો જોઈએ કારણ કે, “ જમારૂં પત્નીવતઃ સજ્જદેવેન ત્વષ્ટા સોમં પિબ સ્વાહા ” આ મંત્રમાં ત્વષ્ટા સાથે પાન કરવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અતુલ્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિતિ સૂચવે છે. (અતુલ્યત્વાત્) તુલ્ય ન હોવાથી (એવમ્) એ પ્રમાણે (ન સ્યાત્) થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મંત્રરૂપ લિંગથી તો ત્વષ્ટાનું કેવળ સાહિત્ય જ પ્રતીત થાય છે. ત્વષ્ટાનો પાનની સાથે સંબંધ જણાતો નથી. જે પ્રમાણે પત્નીવતને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન છે તે પ્રમાણે ત્વષ્ટાને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન નથી. અર્થાત્ ત્વષ્ટા, સોમ પિબ આવું વિધાન નથી માટે ત્વષ્ટાને જિહ્વ કરવો નહિ. પત્નીવદ્ દેવતાના પાન વખતે ત્વષ્ટાની માત્ર ઉપસ્થિતિ જ ઉક્તમંત્રમાં ઓધિા કરી છે. ॥ ૩૫ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્રીશ દેવોનું પણ ઉપલક્ષણ કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ત્રિંશચ્ પરાયર્થત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રિંશત્) ત્રીશ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. (પરાયર્થત્વાત્) ઉત્પત્તિવિધિમાં ત્રીશનું નામ ન હોવાથી એ પરાયર્થ છે.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવત યાગના વિધાનમાં પત્નીવત્ દેવતાનું જ નામ છે. ખીજાનું નથી માટે “ ઇમિરનેરથ યાજ્ઞર્વાઙ્મ નાનારથં વા વિમવા લથ્થાઃ પત્નીવતઃ ત્રિંશતં ત્રૌંશ્વ દેવાન્ અતુષ્ઠધ-માદયસ્વ ” આ યાજ્ઞમાં જણાતા ત્રીશ દેવો ઉપલક્ષિત કરવા નહિ. “ પત્નીવદુદેક્ષેન દ્રવ્યે દત્તે તેન સ્વભાગમય્યે અન્યેભ્યોડપિ દત્તે ઇતિ સ્તુતિસંભવાત્ તથાલિજ્ઞં નેષમ્ ” પત્નીવદ્ દેવનેા ઉદ્દેશ કરીને જ દ્રવ્યનેા હોમ કરવામાં આવે છે. એમ સુખોધિનીકારે કહ્યું છે.

‘ પત્નીવજ્ઞામધારિણ્ણયત્રિંશદ્ દેવાન્ માદય ’ इत्यभिधीयते આ પ્રમાણે જૈમિનીય ન્યાયમાલામાં લખવામાં આવ્યું છે. પત્નીવત્ નામ ધારણ કરનાર તેત્રીશ દેવોને ખુશી કર. આવો ઉક્ત વાક્યનેા ભાવ છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ભક્ષણમાં અનુવષટ્કારદેવતા ઉપલક્ષિત નથી ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.
વષટ્કારશ્ચ કર્તવ્યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વષટ્કારઃ) અવષટ્કાર દેવતા (કર્તવ્યત્) હોતા આદિની પેઠે ઉપલક્ષિત નથી.

ભાવાર્થ:—સોમયાગે સર્વત્ર સોમસ્યાગ્ને વીહિ इति અનુવષ્ટ્કૃતે જુહોતિ આ ઠેકાણે પૂર્વ-સૂત્રમાં જેમ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ પરાર્થત્વ નથી અમિના પીતૃવાત્ સોઽપિ મક્ષમન્ત્રે ઉપલક્ષણીયઃ અગ્નિ વડે પાન થયેલું હોવાથી તે પણ ભક્ષમંત્રમાં ઉપલક્ષિત છે એવું પૂર્વ પક્ષનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે અનુવષ્ટ્કાર દેવતા અગ્નિનું નામ છે અને તે મંત્રમાં ઉપલક્ષણીય નથી. પ્રકૃતિભૂત ઈંદ્રયાગમાં પ્રથમ હોતાએ સોમપાન કર્યું હોય છે અને પછી અશ્વધુના પાનને માટે જે મંત્ર બોલવામાં આવે છે તેમાં ‘હિતૃષીત્સ્ય’ આવેા જીહ કરવામાં આવ્યો નથી. તેજ પ્રમાણે અનુવષ્ટ્કારદેવતાનો પાઠ પણ નથી. અર્થાત્ અનુવષ્ટ્કારદેવતાનો જીહ કરવો નહિ. પ્રકૃતિયાગમાં ઐન્દ્રબ્રહ્મ ઇન્દ્રના ઉદ્દેશથી ગૃહીત કરેલો હોય છે અગ્નિના કે હોતાના ઉદ્દેશથી નહિ. માટે ભક્ષ મંત્રમાં કેવળ ‘ઇન્દ્રપીત્સ્ય’ એવો જ પાઠ વિકૃતિયાગમાં પણ કરવો. ॥ ૩૭ ॥

અનૈન્દ્રોનું અમંત્રક ભક્ષણ-અધિકરણ.

છંદોનિષેધસ્તુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. (છંદોનિષેધઃ) જગતી છંદનો પ્રતિષેધ કરી અનુષ્ટુપ છંદનો જીહનો વિધિ કર્યો એ ઐન્દ્ર અને અનૈન્દ્ર પ્રદાનોમાં પ્રકૃતિવિકૃતિ ભાવને સત્યરત્નું નથી (સર્વગામિત્વાત્) સોમ તથા સોમધર્મ સંપૂર્ણ જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રદાનમાત્ર સાથે સમાન છે.

ભાવાર્થ:—‘ સોમેન યજેત ’ આ વાક્યથી સોમ એ કર્મનું અંગ છે કાઈ પ્રદાન વિશેષનું અંગ નથી. જે કોઈ ખાસ પ્રદાનનું અંગ હોત તો પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ માનવામાં આવત. સોમ કર્મનું અંગ હોવાથી અખિલ પ્રદાનોમાં સોમનો સમાન ભાવથી સંબંધ છે. અનુષ્ટુપ છંદસ इति બોહશિનિ મક્ષમન્ત્રં નમતિ આ વાક્યથી ગાયત્ર છંદના સ્થાનમાં જગતી છંદનો પ્રતિષેધકરી અનુષ્ટુપ છંદનો જીહ કરી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવમાં કારણ બતાવ્યું છે તે પણ ઠીક નથી કારણ કે એ જીહનો વાચનિક છે એટલે તૃતીય સવનમાં પોઠશી શેષના ભક્ષમંત્ર પૂરતો જ છે. અધે ઠેકાણે જીહ કરવાનું એ કારણ નથી. માટે પ્રકૃતિવિકૃતિ ભાવ ન હોવાથી અનૈન્દ્રમાં જીહનો સંભવ નથી અને એ કારણથી અનૈન્દ્રપ્રદાનના શેષનું અમંત્રક ભક્ષણ કરવું. ॥ ૩૮ ॥

ઐન્દ્રાગ્ર ભક્ષણું અમંત્રકત્વ-અધિકરણ.

એન્દ્રાગ્રે તુ લિંગભાવાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષ.

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે. (એન્દ્રાગ્રે) ઐન્દ્રાગ્ર શેષભક્ષણમાં તો (લિંગભાવાત્) ઇન્દ્રેય કારણ હોવાથી (સ્યાત્) સમંત્રક ભક્ષણ છે.

ભાવાર્થ:—‘ એન્દ્રાગ્રમ્તુપાત્રેણ ગૃહ્ણતિ ’ ઐન્દ્રાગ્ર શેષનું ભક્ષણ અમંત્રક કરે કે સમંત્રક ? એ શંકાના સમાધાનમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આ બે દેવતા વાળા શેષમાં ઇન્દ્ર તો સ્પષ્ટ છે અને ઐન્દ્રશેષનું ભક્ષણ તો સમંત્રક છે માટે ઐન્દ્રાગ્ર શેષનું ભક્ષણ સમંત્રક જ કરવું. ॥ ૩૯ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

एकस्मिन् वा देवतान्तराद् विभागवत् ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક હવિઃ શેષ ભક્ષણમાં મંત્ર છે. (દેવતાન્તરાત્) બે દેવતાવાળા હવિશેષ એ બિન્નદેવતાક જ કહેવાય માટે બિન્નદેવતા હોવાથી અમંત્રક જ ભક્ષણ છે. (વિભાગવત્) આગળે પુરોઃકાશ ને ચતુર્ધા કરવો તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય પુરોહિતનું ચાર ભાગમાં કરવું એ જેમ અમંત્રક છે તેજ પ્રમાણે ઐન્દ્રાગ્ર શેષનું ભક્ષણ પણ અમંત્રક જ કરવું. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાક હવિશેષ કરતાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિ દેવતાક હવિશેષ ભિન્ન છે. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાવાળા હવિશેષનું ભક્ષણ જ સમંત્રક છે, માટે ઐન્દ્રાગ્ર શેષભક્ષણ અમંત્રક છે. ॥ ૪૦ ॥

“ ગાયત્રચ્છન્દસઃ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો અનેક છન્દસ્કમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ

છન્દશ્ચ દેવતાવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (છન્દઃ) કેવળ ગાયત્રાદિ જેમાં હોય તે જ ઠેકાણે ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ કરવો (દેવતાવત્) પૂર્વાધિકરણમાં જેમ ઇન્દ્ર એકજ દેવતાવાળા હવિશેષના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત કર્યો છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાધિકરણ યતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવળ ઇન્દ્ર એકજ દેવતાને ઉદ્દેશીને સોમરસ આપવામાં આવ્યો હોય એ સોમરસરૂપહવિના શેષના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે તેજ પ્રમાણે ગાયત્રી છન્દ વાળાસોમના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ થવો જોઈએ અર્થાત્ ગાયત્રી છન્દવાળી ઋચા બોલી ઇન્દ્રને જે સોમરસ આપવામાં આવે છે તેનાજ શેષના ભક્ષણમાં ગાયત્રચ્છન્દસ ઇન્દ્રપીતૃસ્ય શેષ મક્ષયામિ આ ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ થવો જોઈએ. અન્ય છન્દવાળી ઋચાથી ઇન્દ્રને આપવામાં આવેલા સોમના શેષના ભક્ષણમાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ ન થવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષુ વા અભાવાદેકચ્છન્દસઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વેષુ) અનેક વિષ છન્દવાળા સર્વ યાગોમાં ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે. (એકચ્છન્દસઃ) કેવળ ગાયત્રી છન્દસંજ્ઞા યાચનો (અમવાત્) અભાવ હોવાથી ભક્ષમંત્રો ક્યાંય પણ વિનિયોગ જ ન થાય.

ભાવાર્થ :—સર્વ યાગો ભિન્ન ભિન્ન છન્દવાળા મંત્રો અથવા ઋચાઓ છે. જેમાં બધા જ ગાયત્રી છન્દવાળા જ મંત્ર હોય એવો કોઈ કંતુ જ નથી. હવે જો ગાયત્રી મંત્રવાળાજ કંતુનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો એવો કોઈ કંતુ ન મળતોથી ભક્ષમંત્રના ક્યાંય પણ વિનિયોગ જ થઈ શકે નહિ. માટે નાનછન્દસ્કેષુ સર્વેષુ કંતુષુ મક્ષમન્ત્રઃ સ્યાત્ બુદ્ધા બુદ્ધા છન્દવાળા બધા ય કંતુઓમાં ભક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

હવે સૂત્ર ૨૭ થી ૪૨ સૂત્ર સુધી પૂર્વોત્તરપક્ષ રૂપે જે પ્રકરણ સમુત્થિત થયું છે તેનું સમાપ્તિ સૂત્ર ૪૩ માં આ પ્રમાણે કરે છે. આ ઉપસંહારાત્મક છે.

સર્વેષાં વૈકમન્વ્યમૈતિશાયનસ્ય મક્તિપાનત્વાત્ સવનાધિકારો હિ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) ઐન્દ્ર અને અનૈન્દ્ર બધા હવિશેષના ભક્ષણમાં (એકમન્વ્યમ્) સમાન રૂપે ભક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે. (હિ) કારણ કે (મક્તિપાનત્વાત્) લક્ષણાદિ દ્વારા પા ધાતુનો અર્થ આપવું એવો અર્થ કરવાનો છે અને “ ઇન્દ્રપીત ” આ પદમાં અહુવીહિ સમાસ કરવાનો છે. (સવનાધિકારઃ) : અને અન્યપદાર્થ પ્રધાન તરીકે સવન છે. (એતિશાયનસ્ય) મહર્ષિ એતિશાયનનો એવો મત છે.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર-આદિ દેવતા અશરીરી છે એવું આગળ નવમા અધ્યાયમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે. માટે ઇન્દ્રપીતનો અર્થ ઇન્દ્ર પીધેલો એવો અર્થ થઈ શકે નહિ. અશરીરી દેવ પાન કરી શકે નહિ. માટે “ પીત ” નો લાક્ષણિક અર્થ ‘ દત્ત ’ કરવો અર્થાત્ ઇન્દ્રને આપવામાં

આગ્યો છે સોમ જે સવનમાં તે સવનનું નામ હન્દ્રવીત સવન છે. ઐતિશ્યાન મહર્ષિ માને છે કે એ સવનમાં ઐન્દ્ર અને અનૈન્દ્ર સર્વ શેષોમાં બક્ષ્યમંત્રોના વિનિયોગ છે હન્દ્રવીત પદથી કેવળ ઇન્દ્રને આપેલા હવિષનો શેષજ પ્રતીત થતો નથી પણ સવનમાં આપેલા સર્વ હવિષનો શેષ પ્રતીત થાય છે. માટે સર્વશેષોના બક્ષ્યમાં બક્ષ્યમંત્ર વિનિયુક્ત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ઐન્દ્રશેષબક્ષ્ય જેમ સમંત્રક છે તેમ અનૈન્દ્રશેષ બક્ષ્ય સમંત્રક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीये अध्याये तृतीयः पादः

હવે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મત્વ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

भुतेर्जगताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(બુતે :) ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે આ વાક્યમાં ઋચા એવા પદનું શ્રવણ થતું હોવાથી (જાતાધિકારઃ) ઋકત્વ ભતિવાળા મંત્રમાં જ ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મોનો અધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉપાંશુ યજુષેતિ । આ ઠેકાણે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો કેવળ મંત્રોના અધિકારને લઈને પ્રવૃત્ત થયા છે કે સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ આદિને લઈને ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે કેવળ મંત્રોને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચૈસ્ત્વ આદિ ધર્મો પ્રવૃત્ત થયા છે સંપૂર્ણઋગ્વેદ આદિને ઉદ્દેશીને નહિ. ઋચ, સામ યજુષ એ ભતિવાચક શબ્દ છે. વેદવાચક નથી. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) “ વા ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નરાકરણ સૂચવે છે. (વેદ :) ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મવિધિના ઉદ્દેશ વેદ છે. (પ્રાયદર્શનાત્) વાક્યના ઉપક્રમમાં વેદશબ્દનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો વેદોને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્ત થયા છે. કારણ કે વાક્યની શરૂઆતમાં વેદ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. જેમકે :—

प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्पत, तस्मात् तेपानात् त्रयो देवा असृज्यन्त अग्निर्वायुरादित्यः, तेऽतप्यन्त तेभ्यस्तेपानेभ्यः त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात् सामवेदः । इति उपक्रम्य तस्मादुर्ध्वं ऋचा क्रियत इत्युपसंहारात् असंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वेन उपक्रमासुरेण उपसंहारनयनम् ॥

અર્થ :—પ્રજાપતિએ કામના કરી કે હું પ્રજા સર્જું, તેણે તપ કર્યો, તપ કરી તેણે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય એ ત્રણ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓએ પણ તપ કર્યું. તેમાંથી ત્રણ વેદ ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદ, વાયુમાંથી યજુર્વેદ અને આદિત્યમાંથી સામવેદ. આ વાક્યોમાં વેદ શબ્દ સ્પષ્ટ થતો છે. આ પ્રમાણે વાક્યની શરૂઆત કરી ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે માટે ઉચ્ચસ્વરે ઋચા હારા કાય કરવું. વાક્યોપક્રમમાં ઋગ્વેદ શબ્દ સ્પષ્ટ છે માટે ‘ઋચા’ પદથી પણ ઋગ્વેદ જ સમજવો કારણ ઉપક્રમ વિરોધ-હીન હોવાથી પ્રયોગ છે. ઉપક્રમ પ્રમાણે જ ઉપસંહાર થવો જોઈએ. તસ્માત્ ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપસંહાર સૂચવે છે. ઉપક્રમમાં ઋગ્વેદ છે માટે ઉપસંહારમાં પણ ઋચા પદ ઋગ્વેદ ‘સામ્ના’ પદથી સામવેદ અને ‘યજુષા’ પદથી યજુર્વેદ સમજવો. ટીકાકારોએ આ ઠેકાણે મંત્ર અને બ્રાહ્મણને વેદ કહ્યો છે. જેમ કે મંત્ર બ્રાહ્મણ સમુદાયવેદરૂપે : જોમિનિ સૂત્રવૃત્તિ. સ્વામીશ્રી દયાનંદજી કેવળ મંત્ર ભાગને વેદ

માને છે જે તેમણે ઋગ્વેદાદિ લાખ્ય બ્રુમિકામાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

લિંગાચ્ચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગાત્) અર્થપ્રદાશ્ચ રૂપ લિંગથી પણ વેદજ ઋત્યા પદથી સમજવો.

ભાવાર્થ :—ઋક્ પદથી ઋગ્વેદ સમજવો. જેમકે “ ઋગ્મિઃ પૂર્વાક્ષિ દિવિવેદેવ દેવ્યતે યજુર્વેદેન તિષ્ઠતિ મધ્યે અહઃ , સામવેદેન અસ્તમયે મહીયતે વેદૈરશ્ન્યન્નિમિરેતિ સૂર્યઃ ” આ ઉદાહરણ પાઠના ચરણમાં “ ઋગ્મિઃ ” પદથી ઋગ્વેદ લીધો છે, કારણ એવા ચરણમાં “ વેદૈઃ ” આવું શબ્દ વચન આપ્યું છે, જે ઋક્ પદથી ઋગ્વેદનો વ્યવહાર ન હોત તો વેદાન્વામ એવું કિવચન જ આપ્યું હોત. આ અર્થબોધક લિંગથી પણ સમજાય છે કે ઋક્ આદિ શબ્દો વેદબોધક જ છે. ॥ ૩ ॥

ધર્મોપદેશાચ્ચ ન હિ દ્રવ્યેણ સમ્બન્ધઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્મોપદેશાત્) ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી પણ ઋક્નો વ્યવહાર વેદમાં જ છે (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યેણ) સામવેદ સાથે (સમ્બન્ધો ન) ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનો જાન્યંબ યતાવતો ન હોતો જોઇતો.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉચ્ચ સ્વરેથી સામથી કાપું કરવું આદી સામવેદમાં જે ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનું વિધાન કર્યું છે તે કરવું જોઇતું ન હતું. કારણ કે “ ઋચ્યધ્વઃ સામ ગાયતિ ” સામનું જાન ઋકમંત્રમાં જ થાય છે એવું આનાથી સિધ્ધ થાય છે. જાન હ મેશાં ઉચ્ચસ્વરે થાય છે તો પછી ઉચ્ચૈઃ સમ્ના ક્રિયતે આવું વિધાન શા માટે કરવું જોઇએ ? છતાં ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનો ઉપદેશ મેરો છે તેથી સિધ્ધ થાય છે કે ઋક્ પદથી ઋગ્વેદ સમજવો. સામ પદથી સામવેદ અને યજુઃ પદથી યજુર્વેદ સમજવો. ॥ ૪ ॥

ત્રયી વિદ્યાત્યા ચ તદ્વિદિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રયી વિદ્યાત્યા) ત્રયી એવી વિદ્યાની આખ્યા (તદ્વિદિ) ત્રણ વેદને જાનનારમાં રૂઢ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રયી વિદ્યા યસ્ય સ ત્રયીવિદ્યઃ ત્રયી એટલે ત્રણ વેદ ત્રણ વેદને જે જાણે તેને ‘ત્રયીવિદ્’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્રયી પદ કેવળ ઋક્, સામ અને યજુઃમાં પ્રસિદ્ધ નથી. પણ ત્રયી પદ લક્ષણાદિતિથી ત્રણ વેદોનું વાચક છેઃ માટે આ ‘ત્રયીવિદ્’ રૂપ પદની પ્રસિદ્ધિ બળે પણ ઋક્, સામ અને યજુઃ એ ત્રણે પદો ત્રણ વેદોના વાચક છે તેજ પ્રમાણે તસ્માદુચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયન્તે એ ઉપસંહારક વાક્યમાં આવેલા ઋચાદિ પદો વેદવાચક જ છે. ॥ ૫ ॥

આશંકા સૂત્ર વ્યતિક્રમે યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યતિક્રમે) ઋચાઓનો યજુર્વેદમાં અને યજુર્પૂતો ઋગ્વેદમાં પાઠ હોય તો પણ (યથાશ્રુતિ) વાક્યોક્ત રીતે ઋચાઓનો ઉચ્ચૈસ્તવ પાઠ અને યજુર્પૂતો ઉપાંશુતવ પાઠ થવો જોઇએ (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો સમાધાન આગળના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—યજુર્વેદ વિહિત કર્મમાં જે ઋચાઓનો પાઠ આપ્યો હોય તો યજુર્વેદમાં આવેલી ઋચાઓમાં ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાંશુતવનો વિકલ્પ માનવો પડશે કારણ કે યજુર્વેદ પ્રકરણ પઠિત ઉપાંશુતવ આવવું જોઇએ અને વાક્યના કલા પ્રમાણે ઉચ્ચૈસ્તવ આવવું જોઇએ એટલે વિકલ્પની જ પ્રાપ્તિ થશે. તેના કરતાં યજુર્વેદમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઋચામાં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ પાઠ કરવો હિત છે. કારણ કે વાક્યોક્ત ઋકત્વ ધર્મનો તેમાં અપામ નથી માટે યજુર્વેદક

ઋત્યામાં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥૬॥
આશાકાનું સમાધાન સ્ત્ર.

ન સર્વસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) એમ નહિ (સર્વસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાંશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ યજુર્વેદમાં ‘ પછી તે ઋગાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ’ ઉપાંશુત્વ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ‘ પછી તે ઋગાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ’ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયો છે. માટે યજુર્વેદિક ઋત્યા હોય તો તેમાં પણ ઉપાંશુત્વ ધર્મ જ માનવો જોઈએ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ નહિ. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કાંઈ યજુઃ પડ્યો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના સંબંધને લીધે ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ જ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ યજુર્વેદગત ઋત્યામાં કાંઈક વખત ઉપાંશુત્વ અને કાંઈ વખત ઉચ્ચૈસ્તવ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાઘ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગે) જે વેદવિહિત કર્મ હોય તે વેદનો ધર્મ જ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (ન વાઘ્યતે) બાધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે વેદથી કર્મવિહિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચૈસ્તવ અથવા ઉપાંશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો બાધ થતો નથી. ઉલટું વાક્યથી જ પ્રકરણનો બાધ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબંધ ગણે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋક્ષપદથી ઋગ્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાંશુત્વ છે અને સામ પદથી સામનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે.

उच्चैः ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषेति ॥ ८ ॥

આધાનમાં ગાનનું ઉપાંશુત્વ છે એ અધિકરણ.

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુખ્યવ્યતિક્રમે) મુખ્ય અને મુખ્યનો વિરોધ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદદ્વારા સંબંધ પ્રતિપાદ છે. (મુખ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગો પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદર્ષીત ’ આ પ્રમાણે યજુર્વેદ બ્રાહ્મણમાં અન્યાધાન વિહિત છે અને ત્યાંજ

रथन्तर मभिगायते गार्हपत्य आधीयमान इति

સામમંત્રો અંગ તરીકે વિહિત છે. સામ આધાનના અંગ તરીકે વિહિત છે. સામગાન ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મથી કરવું કે ઉપાંશુ ધર્મથી ? આવા સંશયમાં પૂર્વપક્ષ માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવધર્મથી ગાન કરવું જોઈએ. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવ આવે અને ઉપાંશુત્વરૂપ ધર્મનો વિરોધ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામગાન થવું જોઈએ. આધાન યજુર્વેદ વિહિત હોવાથી ઉપાંશુધર્મથી કરવામાં છે તો રથંતર સામગાન પણ ઉપાંશુધર્મથી જ થવું જોઈએ. ॥ ૯ ॥

જ્યોતિષ્ટોમ યાજ્ઞવેદિકત્વ અધિકરણ. ભૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયશ્રુતિ) બન્ને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું શ્રવણ થતું હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (ભૂયસ્ત્વે) અંગોના ભૂયસ્ત્વથી કરવો.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત । ’ આ વિધાન યજ્ઞવેદમાં તથા સામવેદમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, પ્રધાન કર્મ બન્ને વેદમાં તુલ્ય હોવાથી બન્ને વેદના સ્વરૂપો વિષ્ણુપ થયેા જોઈએ. અર્થાત્ કોષ્ટ વખતે યજ્ઞવેદના ઉપાશ્રુત સ્વરૂપ અને કોષ્ટ વખત સામવેદના ઉચ્ચૈસ્ત્વ સ્વરૂપી જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો જોઈએ આવા પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગો વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. જેમ જેની સાથે વધારે અંગ રક્ષક આદિ પરિવાર હોય તે રાત્ર અને થોડા પરિવાર જેની સાથે હોય તે સચિત્ત તરીકે ઝોળખી શકાય છે તેમ ઉભય વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કયા વેદનું છે તે જાણી લેવું જોઈએ. જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં યજ્ઞવેદ વિદિત અંગો વધારે છે તેથી જ્યોતિષ્ટોમ રૂપ પ્રધાન યાગ કર્મ યાજ્ઞવેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ સ્પષ્ટ જણવું જોઈએ અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત સ્વરૂપી થવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ.

અસંયુક્ત પ્રકરણાદિતિકર્તવ્યતાથત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અસંયુક્ત) સ્મૃતિ, લિંગ અને વાક્યથી જેનો વિનિયોગ ન થઈ શકે તેનો વિનિયોગ (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી કરવો જોઈએ. (ઇતિકર્તવ્યતાથત્વાત્) પ્રધાન કર્મને ઇતિ-કર્તવ્યતાની આકાંક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યથી જે અંગનો વિનિયોગ ન થઈ શકતો હોય તેનો વિનિયોગ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દર્શ પૂર્ણમાસ સંનિધિમાં સમિષો યજતિ । તત્તૂનપાત્ યજતિ આ વાક્યો દ્વિવર્ણિત જણાય છે, માટે તેને ફળની આકાંક્ષા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ યાગ પોતાના વ્યાપારની આકાંક્ષા રાખે છે. આ બન્ને આકાંક્ષાથી પ્રયાજ્ઞદિ વ્યાપાર સહિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ બન્ને યાગો દ્વારા સ્વર્ણને પ્રાપ્ત કરવું આવી એક વાક્યતા કરી અંગાંગિભાવને સિદ્ધ કરવો. માટે સમિષો યજતિ ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રકરણ દ્વારા દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના અંગ છે એમ સમજવું અર્થાત્ પ્રકરણ એનું વિનિયોજક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ

ક્રમશ્ચ દેશસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ક્રમ :) ક્રમ મંત્રનો વિનિયોજક છે (દેશસામ્યાત્) સ્થાનની તુલ્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમ, સ્થળ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્યાયવાચક છે. દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના આખ્યર્થકાંડમાં આગ્નેય, ઉપાશ્રુયાળ તથા અગ્નિષ્ટોમીય આ ત્રણ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી યાજ્ઞમાન કાંડમાં

“ અગ્નેરહં ” “ દહિધરસ્યદબ્ધો મૂયાસમ્ ” તથા અગ્નીષોમયોરહં

આ ક્રમથી અનુમંત્ર સંગ્રહ ત્રણ મંત્રોનો પાઠ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંત્રનો વિનિયોગ પહેલા અને ત્રીજા યાગમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રકાશ રૂપ લિંગ દ્વારા સ્પષ્ટ

થાય છે પણ “ દઘ્વિરસિ ” આ મંત્ર કોષ્ટ દેવતાને પ્રકાશ કરતો નથી (દઘ્વિ કોષ્ટ ધાતુક આયુધનું નામ છે.) માટે એમાં સંદેહ થાય છે કે એ મંત્ર ઉપાંશુયાજનું અંગ છે કે નહિ ? આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે આધ્વર્યવ કાંડમાં ઉપાંશુયાજને નંબર બીજો છે અને યાજ્ઞમાન કાંડમાં ઉકત મંત્રનો નંબર પણ બીજો છે. માટે જેનું સ્થાન જેની સાથે સમાન હોય તે સ્થાન અથવા ક્રમ તે મંત્રનો વિનિયોજક થાય છે. માટે દઘ્વિરસિ એ મંત્ર ઉપાંશુયાજનું અંગ છે એ ક્રમથી જાણી શકાય છે. ॥ ૧૨ ॥

સમાખ્યાભું વિનિયોજકત્વાધિકરણુ.

આખ્યા ચૈવં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આખ્યા) સમાખ્યા પણ (એવમ્) વિનિયોજક થઇ શકે છે (તદર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કર્તા અને ક્રિયાનો સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ઔગિક શબ્દને ‘ સમાખ્યા ’ કહેવામાં આવે છે. આખ્યા અને સમાખ્યા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. યાજ્ઞ્યાપુરોનુ વાક્યાપાઠ-આદિ ધર્મો ઋગ્વેદમાં કહ્યા છે. દોહન અને નિર્વાપ આદિ ધર્મો યજુર્વેદમાં કહ્યા છે અને આન્વયસ્તોત્ર, પૃષ્ઠસ્તોત્ર આદિ ધર્મો સામવેદમાં કહ્યા છે. અમુક ઋત્વિજે જ તે ધર્મો કરવા એવું કોષ્ટ નિયામક પ્રમાણ મળતુ ન હોવાથી કોઈ પણ ઋત્વિજે તે ધર્મો કરવા એવો અર્થ ફલિત થાય છે. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. હોત્ર, આધ્વર્યવ અને ઔદ્ગાત્ર આ સમાખ્યાથી નિયમ જાણી શકાય છે. સમાખ્યાનથી વિનિયોગ કરવામાં કોષ્ટ બાધક પ્રમાણ મળતું નથી. હોતાનું કામ તે હોત્ર, અધ્વર્યુનું કામ તે આધ્વર્યવ અને ઉદ્ગાતાનું કામ તે ઔદ્ગાત્ર. યાજ્ઞ્યાપુરોનુ વાક્યા એ હોત્ર કર્મ છે માટે તે હોતાએ કરવું જોઈએ. દોહન આદિ આધ્વર્યવ કર્મ છે માટે તે અધ્વર્યુએ કરવું જોઈએ અને આન્વયસ્તોત્ર આદિ ઔદ્ગાત્ર કર્મ છે એમ કહ્યું હોવાથી તે ઉદ્ગાતાએ કરવું. આ પ્રમાણે હોત્ર આદિ સમાખ્યાથી વિનિયોગ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન (ક્રમ) અને સમાખ્યા આ છ પ્રમાણોથી વિનિયોગ થઇ શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

શ્રુતિઆદિનું પૂર્વપૂર્વબલીયસ્ત્વ-અધિકરણુ.

શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્બલ્યમર્થવિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનામ્) શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યા આ છ વિનિયોજક પ્રમાણોમાં (સમવાયે) બે વિરુદ્ધપ્રમાણોનો એકત્ર સનિપાત થાય ત્યારે (પારદૌર્બલ્યમ્) બે પ્રમાણોમાનું જે છેલ્લું પ્રમાણ હોય તે દુર્ગંધ સમજવું, કારણ કે (અર્થવિપ્રકર્ષાત્) પૂર્વપ્રમાણ કરતાં ઉત્તર પ્રમાણથી વિનિયોગ વિલંબમાં પડી જાય છે.

ભાવાર્થ :—વિનિયોગ કરનારાં છ પ્રમાણો બતાવ્યાં. હવે આ સૂત્રમાં જે પ્રમાણો એકજ વિનિયોગાદ્ અર્થમાં એકી સાથે આવે તો કયા પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો ? એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે. જો એકજ વિનિયોજ્ય અર્થમાં વિરુદ્ધ બે પ્રમાણોનો સમવાય થાય તો એ બે પ્રમાણોમાંથી સૂત્રમાં બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જે પછીનું પ્રમાણ હોય તે દુર્ગંધ ગણાય છે, કારણ કે એનાથી અર્થનો વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ થાય છે, માટે એવે સ્થળે પૂર્વપ્રમાણથીજ અર્થનો વિનિયોગ કરવો. જેમકે :—‘ ઇન્દ્રર્ચા ગાર્હપત્યમુપતિષ્ઠતે ’ આ ઠંડાણે એન્દ્ર પદથી ઇન્દ્રદેવતાની પ્રતીતિ થવાથી ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું અને ઇન્દ્રર્ચા ઇન્દ્રમ્ ઉપતિષ્ઠતે આવા

વાક્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે લિંગ પ્રમાણથી થયો કહેવાય. પણ ઉપરના વાક્યમાં ગાર્હપત્યમ્ એ દ્વિતીયાત્પદની શ્રુતિ સ્પષ્ટ છે અહીં કલ્પના કરવી પડતી નથી માટે એન્દ્રર્ચા ગાર્હપત્યમ્પતિષ્ઠતે આનાથી ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી ગાર્હપત્યનું ઉપસ્થાન કરવું. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે શ્રુતિથી થયો. આ પ્રમાણે આ ઠેકાણે શ્રુતિ અને લિંગનો સમવાય થયો છે અને લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પના કરવા પછી ઇન્દ્રોપરધાન કરવાં જતાં વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે અને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જરા પણ વિલંબ થતો નથી માટે ઉત્તર પ્રમાણ અર્થાત્ શ્રુતિની અપેક્ષાએ લિંગ પ્રમાણ નિર્ણય પડે છે. આ કારણથી શ્રુતિરૂપ બળવાન પ્રમાણથી જ વિનિયોગ કરવો, લિંગ પ્રમાણથી નહિ.

જે વિનિયોગ્ય અર્થમાં એકજ પ્રમાણ હોય અર્થાત્ લિંગરૂપ એકજ પ્રમાણ હોય શ્રુતિનો સંબંધ ન હોય તેવે સ્થળે લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવામાં કશી હરકત નથી. આજ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યાના આપણ આપસના વિરોધમાં પૂર્વ પ્રમાણ પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો. વિસ્તારના બધાથી બધાનાં પ્રમાણે અહીં ટાંકી શકાતાં નથી. ॥૧૪॥

આર ઉપસદ્ હોમો અહીનતુ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

અહીનો વા પ્રકરણાદ્ ગૌણઃ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (અહીનઃ) અહીન શબ્દ (ગૌણઃ) કેવળયૌગિક છે એટલે જે હીન ન હોય તે ‘ અહીન ’ એમ સમજવું અને એનો અર્થ સર્વક્રતુઓમાં શ્રેષ્ઠ જ્યોતિષ્ટોમ જ થાય છે. (પ્રકરણાદ્) જે ઘણા દિવસે સાધ્ય એવા ક્રતુ પરત્વે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ‘ અહીન ’ શબ્દ જ્યોતિષ્ટોમ ક્રતુને માટે વપરાયો છે અહીન શબ્દ ગૌણ અર્થાત્ યૌગિક છે. જે પાણિનિ વ્યાકરણમાં ‘ અઘ્નઃ खः क्तौ ’ માંના વાર્તિક પ્રમાણે બહુદિવસ સાધ્ય કોષ્ટ બુદ્ધો ક્રતુવિશેષ અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધ થાય છે. ત્રણ અને આર ઉપસદ્ હોમોનું જે વિધાન છે તે પણ જ્યોતિષ્ટોમનાંજ અંગ વિકલ્પે સમજવાં. કોષ્ટ જ્યોતિષ્ટોમમાં ત્રણ ઉપસદ્ હોય અને કોષ્ટ જ્યોતિષ્ટોમમાં આર ઉપસદ્ હોમ કરવા. વૈશ્વાદિવસાત્ ઝઘ્વં સોમાભિષવદિવસાત્ પૂર્વં કર્તવ્યો હોમા ઉપસદઃ દીક્ષા દિવસથી લઇ સોમાભિષવના દિવસ પહેલાં કરવા યોગ્ય જે હોમ કહ્યા છે તે “ઉપસદ્ હોમ” કહેવાય છે. “ તિલ્લ એવ સાદ્વસ્ય ઉપસદઃ દ્વાદશાહીનસ્ય ” એક દિવસમાં સાધ્ય હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમનું ‘ સાદ્વ ’ એવું યૌગિક નામ છે તેજ પ્રમાણે ‘ અહીન ’ પણ યૌગિક કોષ્ટ જ્યોતિષ્ટોમનું નામ છે. એ જ્યોતિષ્ટોમમાં ત્રણ અને આર ઉપસદ્ હોમો કરવા. આ સંખ્યા વિકલ્પે સમજવી. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

असंयोगात् तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અસંયોગાત્) મુખ્ય રૂઢિઅર્થ અહર્ગણ સાધ્ય ક્રતુવિશેષ થાય છે. યૌગિક અર્થ કરવાથી તેના (મુખ્યસ્ય) રૂઢિ-અર્થનો આધ થાય છે (તસ્માત્) માટે (અપકૃષ્યેત) વિચ્છેદ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—“ અહીન ” શબ્દનો રૂઢ અર્થ અહર્ગણ સાધ્ય ક્રતુ જ થાય છે. જ્યોતિષ્ટોમ નહીં, અને યોગ કરતાં રૂઢ બલવતી હોય છે. ઋષિઓએ “ અઘ્નઃ खः क्तौ ” આ વાર્તિક લખી ‘ અહીન ’ શબ્દનો રૂઢ અર્થ બતાવ્યો છે. માટે આર ઉપસદ્ હોમો જ્યોતિષ્ટોમના

અંગ નથી પણ 'અહીન' નામક કંતુનાં અંગો છે, અને અહીન શબ્દ એ જ્યોતિષ્ટોમથી ભિન્ન એક ખાસ કંતુનો વાચક છે, માટે દ્વાદશાહીનસ્ય આ ભાગને જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણથી અલગ સમજવો ॥ ૧૬ ॥

કુલાય આદિમાં પ્રતિપદોનો ઉત્કર્ષ નામક અધિકરણ

દ્વિત્વબહુત્વયુક્તં વાઽ ચોદનાત્ તસ્ય ॥૧૭॥

સિદ્ધાંત પક્ષ

પદાર્થ :— (દ્વિત્વબહુત્વયુક્તમ્) દ્વિવચન અને બહુવચન યુક્ત એ મંત્રોનો બીજા યાગમાં અપર્ક કરવો. કારણ કે (તસ્ય) દ્વિકર્તૃકપણાનું (અચોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી (વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે 'યુવં હિ સ્થઃ સ્વર્પતી તથા' એ તે અસુમિન્દવઃ પ્રથમ મંત્રમાં દ્વિવચન છે અને એનો અર્થ તમે એ સ્વર્ગના અધિપતિ થાવ અને બીજા મંત્રનો અર્થ 'આ યજમાનો સ્વર્ગને ઇચ્છનારા ચંદ્રતુલ્ય થાવ' એવા અનુક્રમે અર્થ છે એ એ મંત્રોનું નામ પ્રતિપદ છે. કારણ કે પ્રતિપદં કુર્યાત્ એવું એ એ મંત્રોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. સ્તોત્રાની શરૂઆતમાં જે ઋચ્યા ભણવામાં આવે છે તેને 'પ્રતિપદ' કહે છે. ઉક્ત એ મંત્રો જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં રાખતા કે તેમાંથી અલગ કરી દ્વિકર્તૃક અને બહુકર્તૃક યાગમાં તેને જોડવા ? આ શંકામાં સિદ્ધાંત એ છે કે એ બન્ને મંત્રોને અલગ કરી બીજા યોગ યાગ સાથે જોડી દેવા, કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એ યજમાનવાળો અથવા બહુ યજમાનવાળો પણ હોઈ શકે છે, એવું વિધાન નથી. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા બતાવનારું સૂત્ર.

પક્ષેનાર્થકૃતસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષે) અસામર્થ્ય આદિ કારણને લીધે (અર્થકૃતસ્ય) આર્થિક એ યજમાનનો પણ સંભવ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરનાર યજમાન અર્થના અભાવ અથવા કોઈ બીજા કારણથી બીજાની મદદ માગે અને એ યજમાન મળી અથવા એ કરતાં વધારે યજમાનો મળી જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પૂરો કરી શકે છે. આરંભેલા યાગ અવસ્ય સંપૂર્ણ કરવો જ જોઈએ. માટે એ અથવા વધારે યજમાનો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સંભવી શકે છે, આ કારણને લીધે ઉપર કહેલા બન્ને મંત્રોને જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાંથી અલગ ન કરતાં એજ પ્રકરણમાં એનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સમાધાન સૂત્ર

ન પ્રકૃતેરેકસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (પ્રકૃતે) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનો (એકસંયોગાત્) એકજ કર્તાની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—' જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ' આ ઠેકાણે ક્રિયાપદ એકવચનમાં છે અને તે વિવક્ષિત છે માટે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એક જ યજમાને સંપૂર્ણ કરવો જોઈએ. વળી યજમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ એ બાબત આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે. આ કારણથી વિદિત એકત્વનો આર્થિક દ્વિત્વ બહુત્વથી બાધ થઈ શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા એ મંત્રોને જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાંથી અલગ કરી કુલાય આદિનામક ' રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાત્મા ' આ વાક્યથી વિદિત દ્વિકર્તૃક યાગમાં વિનિયોગ કરવો.

રાગ અને પુરોહિત બંનેએ સાયુજ્યની ઇચ્છા રાખી યજ્ઞ કરવો જોઈએ એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

‘જાઘની’ નો પ્રકરણમાંથી અનુલ્લેખ હોવો એ અધિકરણ.

જાઘની ચૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જાઘની) પશુપુરુષનો બીજા યાગમાં અપકર્ષ નથી. (ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (એકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ જાઘન્યા પત્નીઃ સંયાજ્યન્તિ ’ આવો પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં છે. જાઘની શબ્દનો અર્થ પશુપુરુષ વિદ્વાંતોએ કર્યો છે. જાઘની=પશુપુરુષ આ અર્થનો પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં નિવેશ છે કે અગ્નિયોમીય પશુમાં ? આ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જાઘની વિધિ જે યાગમાં પશુદાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અપકર્ષ થવો જોઈએ કારણ કે જાઘની પશુના શરીરનો એક ભાગ છે દર્શપૂર્ણમાસમાં પશુના દાનનો વિધિ નથી માટે ઉક્ત-વિધિનો યાગાન્તરમાં અપકર્ષ થવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચોદના વા અપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ચોદના) જાઘનીનો અપૂર્વ વિધિ છે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્તનો પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જાઘની એ પત્ની સંયાજનું અંગ છે.

પત્નીશબ્દોડત્ર આહુતિ ચતુષ્ટયાત્મકસ્ય કર્મણો નામધેયૈકદેશઃ ।

આ ઉકાળે પત્ની શબ્દ ચાર આહુતિઓ આપવા ૩૫ કર્મના નામધેયતા એક ભાગ છે. પત્ની-સંયાજ નામક કર્મ દર્શપૂર્ણમાસમાં હોવાથી તેનું અંગભૂત જાઘની કર્મ પણ ત્યાંજ હોવું જોઈએ માટે તેને અપકર્ષ ન થવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

એકદેશ इति चेत् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશઃ) જાઘની એ તો પશુનો એક દેશ છે (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અવયવી વગર અવયવની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? પશુ ૩૫ અવયવી વગર તેનો એક દેશ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આ શંકાનું સમાધાન ઉત્તર સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) અવયવી ૩૫ પશુની જરૂર નથી. (પ્રકૃતેઃ) દર્શપૂર્ણમાસને લગતી જાઘની (અશાસ્ત્રનિષ્પત્તેઃ) અસંસ્કૃત પશુની હશે તો પણ આવશે અને તે કય આદિથી મેળવી શકાશે.

ભાવાર્થ :—જાઘની કયાથી પણ મેળવી શકાશે. વિદિત પશુની જ જાઘની જોઈએ એવો કશો નિયમ નથી. આ ઉપરથી સમજાય છે, ડોષ પુરુષાદાર કૃત્રિમ વસ્તુ યજ્ઞોપયોગી બળરમાંથી વેચાતી લેવી. આ યાગત કર્મકાંડના પ્રચાર વખતે સ્પષ્ટ થશે અત્યારે તો એ સમજવું દુરાપ થઈ ગયું છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમાં એ સંપ્રદાયનો લોપ થયો છે. પરંતુ કેટલાક લોકો જાઘની શબ્દ સાંભળી પશુહિંસાનું અનુમાન કરે છે એ તો એ લોકોની ભૂલ છે અને વેદ મર્પદાથી વિરુદ્ધ છે. મરેલા પશુના પૂછાણો યજ્ઞમાં શો ઉપયોગ હોઈ શકે ? અને એવા પૂછાં બળરમાં વેચાતાં પણ હોતાં નથી માટે એવો અર્થ કરવો એ તો આશિષતા જ છે. ॥ ૨૩ ॥

સંતર્દનનો સંસ્થાનિવેશ-અધિકરણ.

સંતર્દનં પ્રકૃતૌ ક્રયણવદનર્થલોપાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(સંતર્દનમ્) દૃઢસંશ્લેષનો (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં નિવેશ છે. (અનર્થલોપાત્) ઉક્ત અર્થનો આધ થતો ન હોવાથી. (ક્રયણવત્) ક્રયણની પેઠે (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમમાં સોમના અભિષવણના બે ફલકને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ન સત્વૃણ્ણિ, અસંતૃણ્ણિ હિ હનૂ ધથો ચ્છલુ દીર્ઘસોમે સંતૃન્યાત્ પૃત્યા ઇતિ આ વાક્યમાં ન સત્વૃણ્ણિનો અર્થ મેલન ન કરવું એવો થાય છે. દીર્ઘસોમમાં સંતર્દન કરવું એટલે કે સોમના અભિષવણ માટે જે બે ફલક હોય છે તેનો દૃઢ સંશ્લેષ કરવો. હવે ‘દીર્ઘસોમે’ ઇત્યાદિ વાક્યનો પ્રકરણમાં નિવેશ થાય છે કે કોષ્ઠ બીજામાં ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે સંતર્દન અર્થાત્ પરસ્પર-દૃઢસંશ્લેષ પ્રકૃતિમાં સંનિવિષ્ટ થઈ શકે છે. દીર્ઘસોમ શબ્દનો અર્થ ‘દીર્ઘનો સોમ’ એવો કરવો અને દીર્ઘ પદ યજ્ઞમાનનું વાચક સમજવું. ‘દૃઢસોમ’ આ સામાસિક પદમાં ૫૫ડી-તત્પરુષ સમાસ છે અર્થાત્ દીર્ઘસ્ય સોમઃ ઇતિ દીર્ઘસોમઃ । સાર એ નિકળ્યો કે દીર્ઘસોમરૂપ જ્યોતિષ્ટોમમાં બે ફલકોનો દૃઢસંશ્લેષ કરવો.

બીજી શકા એ પણ થાય છે કે ન સત્વૃણ્ણિ વાક્યથી અસંતર્દન પણ સમજાય છે. એટલે શું સંતર્દન અને અસંતર્દન બંને કરવા ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ગવા તે સોમ ક્રીણાતિ । આટલું કહ્યા પછી વળી આગળ કહે છે કે ‘વાસસા ક્રીણાતિ’ વસ્ત્ર આપીને સોમ ખરીદવો. તો આ ટેકાણે ગાય અને વસ્ત્રનો જેમ વિક્રય છે અર્થાત્ કોષ્ઠ વખત ગાયથી તો કોષ્ઠ વખત વસ્ત્રથી પણ સોમ ખરીદી શકાય છે તેજ પ્રમાણે સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિક્રય સમજવો અર્થાત્ કોષ્ઠ વખત બે ફલકોનો દૃઢ સંયોગ કરવો અને કોષ્ઠ વખતે ન પણ કરવો. જેમ અનુકૂળતા આવે તેમ કરવું અને સોમાભિષવન કરવું. અસતૃણ્ણિ હિ હનૂ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે બે ફલક એ તો બે ઝડપાં છે અને બે ઝડપાંનો દૃઢ સંશ્લેષ હોતો નથી તેમ બે ફલકોનો પણ દૃઢસંશ્લેષ ન કરવો અને જરૂર પડે ત્યારે કરવો પણ ખરો. આમ સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિક્રય આ સૂત્રમાં સમજાવ્યો છે અને એ સંતર્દન પ્રકૃતિભૂત યાગમાં નિવેશ પામે છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઉત્કર્ષો વા ગ્રહણાદ્ વિશેષસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઉત્કર્ષ:) પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ તેનો સંબંધ અન્યત્ર કરવો પ્રકૃતિમાં નહિ. (વિશેષસ્ય ગ્રહણાત્) દીર્ઘસોમ એ વિશેષના મહણ કરવાથી.

ભાવાર્થ:—દીર્ઘ સોમરૂપ વિશેષ પદ મુક્યું છે અને એનો સંબંધ બીજા યાગની સાથે છે. ૫૫ડી તત્પરુષ સમાસ કરવા કરતાં કર્મધારય સમાસ કરવા એજ યોગ્ય છે કારણ કે એ ૫૫ડી તત્પરુષ કરતાં બળવાન છે. માટે પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ અર્થાત્ એનો સંબંધ બીજા યાગમાં જોડવો જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફની શંકા.

કર્તૃતો વા વિશેષસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની શંકા સૂચવે છે. (કર્તૃતઃ) યજ્ઞમાનરૂપ કર્તાના સંબંધથી ઉક્ત વાક્યમાં ‘દીર્ઘસોમ’ એ જ્યોતિષ્ટોમનું વિશેષણ બન્યું જોઈએ. (વિશેષસ્ય) યજ્ઞમાન-

નિષ્ઠ દીર્ઘત્વ હોવું (તદ્વિમિત્તવાત્) સંતર્દનને લીધે છે.

ભાવાર્થ:—દીર્ઘ એ યજમાનનું નામ છે અને એનું નિમિત્ત સંતર્દન જ્યોતિષ્ટોમમાં હોવું એ છે. અર્થાત્ દીર્ઘસોમ જ્યોતિષ્ટોમનું જ વિશેષણ હોવાથી સંતર્દનને ઉત્કર્ષ કરવાની જરૂર નથી, અર્થાત્ ઉકથાદિ વિકૃતિયાગમાં તેને સંઘ જોડવો ઠીક નથી. ॥ ૨૬ ॥

શંકા નિરાકરણ ક્રતુતો વાઙ્મવાદાનુપપત્તે: સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ક્રતુત:) ક્રતુને લીધે સંતર્દનનું નિમિત્ત દીર્ઘાદ્યસામ્યત્વ છે. કર્તાને લીધે (સ્યાત્) નથી. (અર્થવાદાનુપપત્તે:) અર્થવાદ ઉપપન્ન ન થઈ શકતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—હાંઆ વખત સુધી યાગ ચાલુ રહે તો વારંવાર સોમને પીસવો જોઈએ અને એ પીસવામાં બન્ને ફલક દૃઢ સંસ્થિષ્ટ ન હોય તો તેને ફાટી જવાની શંકા રહે, માટે જો એક બીજાને મળ્યું ન સંયોગ હોય તો તે દીર્ઘાં ન પડે. માટે સંતર્દન કરવું જોઈએ. એટલે હાંઆ કાળ સુધી ચાલે એવા યાગમાં સંતર્દન કરવું જોઈએ એવો અર્થવાદનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. યજમાનની દીર્ઘતા સોમના ધારણ કરવામાં નિષ્ફળ છે માટે સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ અર્થાત્ સંઘ બીજા યાગમાં થવો જોઈએ. દીર્ઘસોમે (યાગે) સત્ત્વ્યાત્ પૂજ્યે આ અર્થવાદ વાક્ય છે. આ ઠેકાણે પૂજ્યે । અર્થ સોમધારણ કરવા માટે એવો થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ. સંસ્થાશ્ચ કર્તૃવદ્ ધારણાવિશેષાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સંસ્થા:) જ્યોતિષ્ટોમના અગ્નિષ્ટોમ આદિ યાગોને સંસ્થા કહેવાય છે. (કર્તૃવત્) કર્તાના દૈર્ઘ્ય પેટે સંસ્થામાં પણ દીર્ઘત્વ અપ્રયોજક છે (ધારણાવિશેષાત્) અર્થ-વાદથી પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ અર્થ પણ સમાન જ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ. (૨) ઉકથ્ય (૩) પોઙ્ગી (૪) અતિરાત્ર (૫) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૬) આતોર્વામ (૭) વાજપેય. આ સંસ્થાઓ સંતર્દનને આશ્રય નથી જેમ પ્રકૃતિમાં કર્તા દીર્ઘત્વને આશ્રય નથી તેમ. અર્થાત્ કર્તાનું દીર્ઘત્વ સોમધારણમાં ઉપયોગી નથી તેમ સંસ્થાઓમાં પણ સંતર્દન પણ ઉપયોગી નથી. પ્રકૃતિમાં જેટલો સોમ હોય છે તેટલો સંસ્થાઓમાં પણ સોમ હોય છે. માટે અર્થવાદથી પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ ક્રિયાને માટે સંતર્દનની જરૂર છે એ કથનનો કશો ઉપયોગ નથી. જે પ્રકૃતિમાં સંતર્દનની જરૂર નથી તો સંસ્થામાં પણ જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

આલેખનો પરિહાર. ઉકથ્યાદિષુ વા અર્થસ્ય વિચિમાનત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(વા) આલેખ પરિહાર સૂચવે છે. (ઉકથ્યાદિષુ) સંતર્દનનો ઉકથ્યાદિ સંસ્થાઓમાં ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ. (અર્થસ્ય) દૃઢ ધારણ અર્થની (વિચિમાનત્વાત્) વિચિમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઉકથ્ય-આદિ સંસ્થામાં સંતર્દનનો સંઘ છે ધારણ કે તેમાં સોમને વિશેષ પ્રમાણમાં ધારણ કરવાનો હોય છે. ઉકથ્ય-આદિમાં યાગના અભ્યાસની વૃદ્ધિ છે. અને એ વૃદ્ધિ સોમ રૂપ દ્રવ્ય જે વધારે ન હોય તો બની શકે નહિ. સોમ વધારે હોય તો અભિષવ વધારે કરવો જ પડે અને અભિષવ વધારે કરવો પડે તો સોમ વાટવા જે એ ફલકો છે તે જ મળ્યું અને દૃઢ સંસ્થિષ્ટ રાખવા જ જોઈએ નહીં તો આઠા અવળાં થઈ ભય અથવા ભાંગી જાય. માટે સંસ્થામાં તો સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ થવો જ જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

અવિશેષાત્ સ્તુતિર્વ્યર્થેતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) સોમપાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ વ્યર્થ છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળનાં સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં દશમુષ્ટિ પરિમિત સોમ હોય છે. ઉકથ્યાદિ સંસ્થાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક સોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. ધૃત્યે ઇત્યાદિ સ્તુતિ વ્યર્થ છે. જ્યારે પ્રકૃતિમાં જેટલો સોમ છે તેટલી જ સંસ્થાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સંતર્દનની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

શકાનું સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) ઉકથ્ય-આદિમાં સોમનું આધિક્ય છે અને તે શાસ્ત્રીય છે (અનિત્ય-ત્વાત્) દશ મુષ્ટિ પરિમાણ તો અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—“ પ્રજામ્યસ્ત્વેત્યુપ સમૂહતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોથી સંસ્થામાં વિશેષ સોમનું વિધાન છે. અવદાનની વૃદ્ધિ હોય તો અભિષવની પણ વૃદ્ધિ હોવ જ જોઈએ માટે ધૃત્યે ઇત્યાદિ અર્થવાદ સફળ છે. ધારણ માટે સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ પણ જરૂરી છે. અર્થાત્ સંતર્દનનો સંબંધ ઉકથ્યાદિ સંસ્થામાં જોડવો આવશ્યક છે. ॥ ૩૧ ॥

પ્રવચ્ચકર્મિના નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સંખ્યાયુક્તં ક્રતોઃ પ્રકરણાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાયુક્તમ્) પ્રથમ પદ પ્રયોગ (ક્રતોઃ) યજ્ઞના સંબંધથી વિધાયક (સ્યાત્) છે. (પ્રકરણાત્) કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘દ પ્રથમયજ્ઞે પ્રવૃજ્યાત્ પ્રથમ યજ્ઞમાં પ્રવચ્ચકર્મિનામનું કર્મ કરવું નહિ. આ ઠેકાણે શકા એ થાય છે કે જ્યોતિષોમમાં પ્રવચ્ચકર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષોમના પ્રથમ પ્રયોગમાં ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આના સંબંધમાં પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે ‘પ્રથમ પદ કૃતુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે. ‘નાતૃત્તં વદેત્’ આ વાક્યનો પ ત્યાં પાઠ હોવાથી એનો સંબંધ પણ કૃતુની સાથે જ છે એટલે સંપૂર્ણ કૃતુમાં અનૃત બોલવું નહિ. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ યજ્ઞમાં પ્રવચ્ચકર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ રપૃ થાય છે. વળી “ એષ વાવ પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્જ્યોતિષ્ટેમઃ ” આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષોમનું જ વાચક છે માટે જ્યોતિષોમમાં પ્રવચ્ચકર્મ કરવું નહિ એજ અર્થ ઉપરના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નૈમિત્તિકં વા કર્તૃસંયોગાત્ લિङ્ગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્ઠિત સૂચવે છે. (નૈમિત્તિકમ્) દ્વિતીય આદિ શબ્દોની અપેક્ષાએ ‘પ્રથમ’ શબ્દ છે (લિङ્ગસ્ય) અર્થ નિર્ણાયક વ્યવહાર (તન્નિમિત્તત્વાત્) દ્વિતીયાદિ સાપેક્ષપણાનો લોક વ્યવહારથી બોધ થાય છે, માટે (કર્તૃસંયોગાત્) કર્તાના આવ પ્રયત્ન સાથે પ્રથમત્વ સંબંધ રાખે છે અને વસ્તુ નષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખે છે કૃતુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્તાના આવ પ્રયોગમાં જ છે. બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે, જો બીજો અને ત્રીજો વગેરે શબ્દ કે અર્થ ન હોય તો પ્રથમ શબ્દ પણ વ્યવહાર વિષયમાં હોય જ નહિ. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવચ્ચકર્મિના નિષેધ

કર્થો છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે ક્રતુ સાથે નહિ. ક્રતુમાં તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષ્ટામની જે સાત સંસ્થાઓ છે તેમાંથી પ્રથમ સંસ્થા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિષ્ટામ છે માટે અગ્નિષ્ટામમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ એ ફલિતાર્થ નીકળે છે,

ને કે “અગ્નિષ્ટામે પ્રવૃણક્તિ” અગ્નિષ્ટામમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું આવો વિધિ છે. છતાં કર્તા (યજ્ઞમાન) જે વિદ્વાન હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું અને કર્તા જે અવિદ્વાન હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ. આવી વ્યવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવર્ગ્ય કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષ્ટામના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેવા અગ્નિષ્ટામમાં જ છે. ॥ ૩૩ ॥

પૌષ્ણ પેષણનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણ પેષણ વિકૃતૌ પ્રતીયેતાચોદનાત્ પ્રકૃતૌ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:—(પૌષ્ણમ્) પૃષાદેવતાવાળું (પેષણમ્) પીસીને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેત) જણાય છે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (અચોદનાત્) વિધાન ન ઝુલું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “તસ્માત્ પૃષા પ્રવિષ્ટમાગઃ” માટે પૂરાને પીસેલો ભાગ આપવો. આ વાક્યને દર્શપૂર્ણમાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં નોંધવું. વિકૃતિ યાગમાં જ પૌષ્ણ ‘ચરુ’ વિકૃત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૃષા નામની કાષ્ટ દેવતા જ નથી તો તેના અંગ તરીકે પ્રવિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

પૌષ્ણ પેષણનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

તત્સર્વાર્થ મવિશેષાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(તત્) પૌષ્ણ પેષણ (સર્વાર્થમ્) ચરુ, પશુ અને પુરોડાશને માટે છે. (અવિશેષાત્) ત્રણમાંથી ખાસ અમુકને માટે જ સ્પષ્ટ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—પૃષાદેવતા સંબંધી પેષણ ચરુ, પશુ અને પુરોડાશ એ ત્રણેની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૃષા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેષણ પણ એ ત્રણમાંથી ખાસ કશું એકને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે પેષણ સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ વા અર્થોક્તં પુરોડાશે અર્થવિપ્રતિષેધાત્ પશૌ ન સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ચરૌ) પેષણનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોડાશે) પુરોડાશમાં તો અર્થ સિદ્ધ છે. અને (પશૌ) પશુમાં તો (અર્થવિપ્રતિષેધાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કલાપનો ભોગ થવાથી (ન સ્યાત્) સંબંધ થઇ શકે નહિ

ભાવાર્થ:—પેષણનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોડાશમાં પેષણના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીસ્યા વગર અથવા દળીને લોટ કર્યા વગર પુરોડાશ તૈયાર થઇ શકે જ નહિ, માટે પુરોડાશમાં તો પેષણ અર્થસિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેષણનો સંબંધ ધરી શકતો જ નથી. પશુનું પેષણ કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો ભોગ થઇ જાય. માટે પેષણનો શાબ્દિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્થિક સંબંધ પુરોડાશ સાથે છે અને પશુ સાથે તો શાબ્દિક કે આર્થિક કાષ્ટ પણ જાતનો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું જાતી શકે જ નહીં. ॥૩૬॥

શંકા—સૂત્ર.

ચરાવપીતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્થનો વિપ્રતિષેધ છે (હિતિ ચેત્) જે સમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપે છે.

ભાવાર્થ:—રધિલા ચોખા અર્થાત્ ભાત પણ ચરુ કહેવાય છે. અને ભાત દાણો અલગ હોય છે. એટલે તે ધઉંના લોટ જેવો પ્રપિષ્ટ નથી. જો ચોખાને પીસીને—દળીને રાંધવામાં આવે તો કઠી જ થઇ જાય. અથવા લાપસી થઇ જાય. પેષણનન્તર શ્રવણે યવાગૂઃ સ્યાત્. આ કારણથી ચરુમાં પણ પેષણનો સંબંધ થઇ શકતો નથી. તો પછી પેષણ વિધાનનો સંબંધ ત્રણમાંથી કોઈની સાથે રહેશે નહિ. જો એમ કહેવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં ॥ ૩૭ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

ન પક્તિનામત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચરુમાં વિરોધ નથી કારણ કે (પક્તિનામત્વાત્) તપેલીમાં રધિલી કાષ્ઠપણ વસ્તુનું નામ ચરુ છે.

ભાવાર્થ:—તપેલીમાં રધિલી કાષ્ઠપણ ચરુ કહેવાય છે: સ્થાલ્યધિકરણકપાકવિશેષનામત્વાત્ તસ્યા: તપેલીમાં રધિલ પાક વિશેષનું નામ ચરુ છે. પિષ્ટનો પાક અનાવ્યો હોય તે પણ ચરુ કહેવાય છે અને ભાત પણ ચરુ છે. માટે પીણ ચરુમાં જ પેષણનો સંબંધ છે. અર્થાત્ પૂષા દેવતાને ઉદ્દેશીને જે ચરુ અનાવ્યો હોય તે પીસેલા અથવા દળેલા પદાર્થનો અનાવ્યો હોવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

પીણ પેષણનો એ: દેવત્ય યાગમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

एकस्मिन् एकसंयोगात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(એકસ્મિન્) એક પૂષા દેવતાવાળા ચરુમાં જ પેષણનો નિવેશ છે. (એકસંયોગાત્) કારણ કે એક પૂષા દેવતાનો જ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ:—સોમાપોષ્ણં ચરું નિર્વપતિ આ ઠેકાણે અર્થાત્ સોમ અને પૂષા આ બે દેવતાવાળા યાગમાં પેષણનો નિવેશ છે કે નહિ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કેવળ પૂષા દેવતાવાળા યાગમાં જ પેષણનો સંબંધ છે. બે દેવતાવાળા યાગમાં નહિ. કારણ કે ‘ પૂષા પ્રપિષ્ટમાગ: ’ આ વાક્યમાં કેવળ પૂષા દેવતાનો જ સંયોગ છે અર્થાત્ ઉક્તવાક્યથી પૂષા દેવતા જ સૂચિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) બે વિરુદ્ધ ધર્મ આવવાથી વિરોધ પણ ઉભો થાય છે.

ભાવાર્થ:—સોમ દેવતા માટે અપેષણ અને પૂષા દેવતા માટે પેષણવાળા ચરુ કરવામાં ૨૫૪ વિરોધ ઉભો થયેલો જણાય છે. એકજ ચરુમાં પેષણનો અને અપેષણનો સંબંધ કેવી રીતે હોઇ શકે? ઉભયદેવતાક એક ચરુ કાંતો પિષ્ટનું અનેલું હોય કાંતો અપિષ્ટનું અનેલું હોય. એમાં પિષ્ટાપિષ્ટત્વનો સંભવ હોઇ શકે નહિ. ॥ ૪૦ ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद् देवतानिमित्तत्वात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(અપિવા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (સદ્વિતીયે) સોમાપીણ ઉભયદેવતાક યાગમાં પણ (સ્યાત્) પેષણનો સંબંધ છે. (દેવતાનિમિત્તત્વાત્) પેષણ એ તો દેવતાને લીધે આવે છે.

ભાવાર્થ:—પેષણ એ તો દેવતાને માટે છે. પૂષા દેવતા છે તો તેને માટે પેષણવાળું ચરુ હોવું જોઈએ. માટે બે દેવતાવાળા યાગમાં જો બેમાંથી એક દેવતા હોય તો ચરુમાં પેષણનો સંબંધ જરૂર હોવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

લિङ્ગદર્શનાચ્છ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) અર્થબોધક લિંગ પશુ જણાતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપૌર્ણં ચરુ નિર્વપેન્નેમપિષ્ટં પશુકામઃ ’ પશુઓની ઇચ્છા રાખનાર યજમાને અર્ધપિષ્ટ ચરુને ગિર્વાપ કરવો અને એ ચરુ સોમ અને પૂષા દેવતાવાળો હોવો જોઈએ. આ વાક્યમાં નેમપિષ્ટ શબ્દ ચરુને માટે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અર્ધો પીસેલો ચરુ પૂષા દેવતા માટે છે. માટે દ્વિદેવતાક યાગમાં પશુ પેષણુને સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

વચનાત્ સર્વપેષણં તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્ અર્થાભાવાત્ દ્વિચરાવપેષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વિધિવાક્યરૂપ વચનથી (સર્વપેષણમ્) પશુ, પુરોહાશ અને ચરુ આ ત્રણેમાં પેષણુને સંબંધ લાગુ પડે. (તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્) સર્વના ઉદ્દેશથી જ એ વિધાન હોવું જોઈએ. (અર્થાભાવાત્) ચરુ શબ્દ શ્રવમાણ હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી. કોઈ પશુ ચરુમાં પેષણુ હોવું જોઈએ એજ ભાવ હોઈ શકે. માટે ચરુને ઉદ્દેશીને પેષણુ વિધિ નથી પણ ઉક્ત વાક્ય અર્થબોધક લિંગરૂપે છે. (દ્વિચરૌ) દ્વિદેવતાક ચરુમાં (અપેષણં ભવતિ) પેષણુને સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય પેષણુ-વિધાયક નથી પણ પશુરૂપ ફળને ઉદ્દેશીને કેવળ યાગનું જ વિધાન છે. નેમપિષ્ટ શબ્દ એનો પૂષા દેવતાના સંબંધથી અર્ધપેષણુ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો કેવળ અનુવાદ જ છે માટે ઉક્ત વાક્યને લિંગરૂપે સમજવું. પેષણુનો વિધિરૂપે નથી. ॥ ૪૩ ॥

एकस्मिन् वा अर्थधर्मत्वात् ऐन्द्राग्रवदुभयोर्न स्यादचોदितत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક યાગમાં જ પેષણુનું વિધાન છે (અર્થધર્મત્વાત્) પેષણુ એ યાગનો ધર્મ હોવાથી (ઉભયોઃ) સોમ અને પૂષા દેવતાવાળા યાગના અંગ તરીકે (અચોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી તેમાં પેષણુ નથી (એન્દ્રાગ્રવત્ સ્યાત્) એન્દ્રાગ્ર યાગમાં જેમ ચતુર્ધાકરણુ નથી તેમ અહીં પણ પેષણુ નથી.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય યાગમાં ચતુર્ધાકરણુ હોય છે પણ એન્દ્રયાગમાં અર્થાત્ ઉભયદેવતાક યાગમાં ચતુર્ધાકરણુ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કેવળ પૂષાદેવતાક યાગમાં પેષણુ હોય છે પણ સોમ અને પૂષા બે દેવતાવાળા યાગમાં પેષણુનો સંબંધ હોતો નથી. પેષણુ એ યાગનો ધર્મ છે, દેવતાનો નહિ. દેવતાઓ હવિષ્નું ભક્ષણ કરતા નથી એ આગળ જતાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે માટે ન છૂટકે પેષણુ આદિ યાગના જ ધર્મ માનવા જોઈએ માટે કેવળ પૂષાદેવતાક યાગમાં પેષણુ કરવું ઉભયદેવતાક યાગમાં નહીં એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અદન્તત્વમ્) દાંત વગરના હોવું એ કથન તો કેવળ (હેતુમાત્રમ્) અર્થ-વાદ જ છે.

ભાવાર્થ :—‘ અદન્તકો હિ સઃ ’ ‘ પૂષા દેવતા દાંતહીન છે ’ એ કથન કેવળ અર્થવાદ જ છે. પૂષા આદિ દેવતા શરીરધારી હોતા નથી એ આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. માટે દેવતા યાગમાં હવિષ્નું ભક્ષણ કરતા નથી એ વાત સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત છે. ॥ ૪૫ ॥

वचनं परम् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) ‘ નેમપિષ્ટ ’ વચન (પરમ્) પશુરૂપ ફળના હેતુનું જ કથન કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપૌર્ણં ચરુ નિર્વપેત્ નેમપિષ્ટં પશુકામઃ ’ આ વાક્ય તો ઉક્ત શુલ્ક વિશિષ્ટ કર્મ કે જે પશુરૂપ ફળનું કારણ છે તેનું વિધાન કરે છે.

‘ દાંત વગરના પૂષા દેવતાના બક્ષણ માટે પિષ્ટ પદાર્થનો ચરુ બનાવવો ’ ઇત્યાદિ બાવ છે જ નહિ. યાગમાં દેહધારી પૂષા આદિ દેવતાઓ હવિભોજન કરતા નથી. એ શાસ્ત્રસિદ્ધ આખત છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ चतुर्थपादः

निवीतना अर्थवादत्वतु अधिकरण.

पूर्वપક્ષ. નિવીતમિતિ મનુષ્યધર્મઃ શબ્દસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(નિવીતમ્ इति) કંકમાં માળા પેઠે વસ્ત્ર રાખવું તેને આ ઠેકાણે નિવીત કહેવામાં આવ્યું છે. નિવીત એ (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્ય અંગ છે (શબ્દસ્ય) મનુષ્યાણામ્ એ શબ્દ પછી વિભક્ત્યન્ત છે (તત્પ્રધાનત્વાત્) એ મનુષ્યની પ્રધાનતા બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.

निवीतं मनुष्याणाम् प्राचीनावीतं देवानाम् उपव्ययत इति ”

“ મનુષ્ય સંબંધી ધાર્મિક કાર્ય ‘ નિવીત ’ રાખી કરવું, પિતૃઓનું ‘ કાર્ય ’ પ્રાચીનારીત’ નમણે ખભે જોડાઈની માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું. અને દેવનું કાર્ય ‘ ઉપવીત ’ કાખે ખભે જોડાઈ માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું. ” આ વાક્યમાં ‘ નિવીત ’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. અર્થાત્ મનુષ્યને લગતું ધાર્મિક કાર્ય કરતી વખતે નિવીત કરવું એટલે ‘ નિવીત ’ એ મનુષ્યનું અંગ છે. મનુષ્ય શબ્દને છટ્ટી વિભક્તિ લાગી છે. તેથી મનુષ્યની પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે ‘ દક્ષેન્દ્રિય-કામસ્ય જુહ્યાત્ ’ આ વાક્યથી ‘ હન્દ્રિયકામસ્ય ’ પદથી ‘ ઇન્દ્રીયકામ ’ ની પ્રધાનતા નિર્ણય કરવામાં આવી છે. તેમ ઉક્ત રચણે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

सिद्धांतनी शंका अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (अपदेशः) નિવીત એ અનુવાદ છે, વિધિ નહિ. (અર્થસ્ય) નિવીતરૂપ અર્થ (વિદ્યમાનત્વાત્) વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત ” રૂપ અર્થ લોકવ્યવહારથી સિદ્ધ છે. લોકો મનુષ્યને લગતું ધાર્મિક કાર્ય કરતી વખતે નિવીત રાખે છે. માટે એ કોઈ અપ્રાપ્ત પ્રાપ્ત નથી; માટે નિવીત મનુષ્યાણામ્ એ વિધિ નથી પણ અનુવાદ છે. પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ વસ્તુનું કથન કરનાર વાક્ય અનુવાદ વાક્ય કહેલાય છે, કાર્ય કરતી વખતે વસ્ત્રને માળા પેઠે ધારણ કરવામાં કાર્ય કરવું સુગમ થઈ પડે છે માટે લોકો નિવીત ધારણ કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી ફરીથી આક્ષેપ કરે છે.

विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(तु) આક્ષેપ સૂચક છે. (अपूर्वत्वात्) અપૂર્વત્વ=અપ્રાપ્તનું પ્રાપ્ત હોવાથી (विधिः) વિધિ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત મનુષ્યાણામ્ ” એ વિધિ જ છે કારણ કે એ લોકસિદ્ધ વસ્તુને અનુવાદ નથી. જો કે લોકો મનુષ્ય સંબંધી ધાર્મિક કાર્ય કરે છે પણ તે નિયમથી કરતા હતા. માટે ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય જ છે. ॥ ૩ ॥ હવે કોઈ બીજો પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે.

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

પદાર્થ :—(स) “ નિવીત ” એ પદથી વિધીયમાન અર્થ (કર્મધર્મઃ) દર્શપૂર્ણ માસનું અંગ (સ્યાત્) છે. (પ્રાયાત્) પ્રકરણથી એના જ અંગનું પ્રતિપાદન થાય છે. ॥ ૪ ॥

હોવાર્થ :—“ નિવીત ” પદથી વિધીયમાન અર્થ બલે રહો પણ એ તો દર્શપૂર્ણ-
માસનું અંગ છે. મનુષ્યનું અંગ નથી. પ્રકરણથી એનું જ અંગ સમજાય છે. આતિથ્ય આદિ
માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને મનુષ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને તેથી તેને મનુષ્યનું
અંગ પણ કહે છે. નિવીત એ મનુષ્યનું અંગ નથી પણ એનો પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં
પડેલો છે. તેથી દર્શપૂર્ણમાસનું જ એ અંગ છે. ॥ ૪ ॥

આ સૂત્રમાં પણ કોઇ ત્રીજો પૂર્વપક્ષવાદી પોતાનો મત બતાવે છે-

વાક્યસ્ય શેષવત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસ્ય) નિવીત આદિ જે વાક્ય છે (શેષવત્વાત્) તે તો શેષ હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ નિવીત ’ પદથી પ્રતપાદ્યમાન અર્થ કંતુનું અંગ બલે રહો પણ એ
પ્રયાજ આદિના જેવું અંગ નથી. પણ કંતુકર્તુઃ—અર્થાત્ કંતુ કરનાર અધ્વર્યુનો એ ધર્મ છે.
‘ અધ્વર્યુકાંડ ’ એવી સમાખ્યા છે, નિવીતનું અનુષ્ઠાન અધ્વર્યુ જ કરે આ પ્રમાણે અર્થ કર-
વાથી પ્રકરણની પેઠે સમાખ્યા પણ અબાધિત થઇ શકશે. ॥ ૫ ॥

તત્પ્રકરણે યત્ તત્સંયુક્તમવિપ્રતિપેધાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રકરણે) દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં (યત્) અન્વાહાર્ય અને દક્ષિણા, દાન
આદિ (તત્સંયુક્તમ્) તે અંગ તરીકે છે. (અવિપ્રતિપેધાત્) વાક્ય અને પ્રકરણનો વિરોધ ન
હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ નિવીત ’ એ પુરૂષનું અંગ છે તેને બાધ કરી દુર્બલ પ્રકરણ અને સમા-
ખ્યાથી ‘ નિવીત ’ ને ક્તવર્થ માનવું એ ઠીક નથી માટે કંતુમાં જે અન્વાહાર્ય (હરેક પર્વમાં
આદ્ય કરવું તેનું નામ અન્વાહાર્ય) દક્ષિણા અને દાન આદિ કર્મ છે તે માનુષ્ય કર્મ છે અને
તેનું અંગ નિવીત છે. અને ‘ મનુષ્યાણામ્ ’ નો અર્થ મનુષ્યકર્મણામ્ આવો લક્ષણાર્થ કરવો
એટલે ‘ મનુષ્યાણાં નિવીતમ્ ’ આ વાક્ય પણ અનુગૃહીત થશે અને પ્રકરણ સાથે પણ વિરોધ રહેશે
નહિ. “ અધ્વર્યુકાણ્ડમ્ ” એ સમાખ્યા પણ ઉક્ત કર્મ અધ્વર્યુએ કરવાનું હોવાથી અનુકૂળ
થશે. માટે કંતુમાં જે અધ્વર્યુ છે તેનું કર્મ નિવીત છે. એટલે તે માનુષ્યકર્મ છે. ॥ ૬ ॥

બીજા વાદીની શંકા

તત્પ્રધાને વા તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યાનાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રધાને) કંતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કેવળ મનુષ્યપ્રધાન
આતિથ્ય આદિ માનુષ્ય કર્મ અંગ તરીકે છે. (તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યાનાત્) જેવી રીતે ઉપવીત દેવકર્મ
છે તેવી જ રીતે નિવીત માનુષ્ય કર્મ છે (ઇતરસ્ય) મનુષ્યાણામ્ આ ઠેકાણે જે પછી વિભક્તિ છે
તેને (તદર્થત્વાત્) એજ અર્થ છે.

હોવાર્થ :—કંતુ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે ન ધરાવતો હોય એવા માણસનું જ
નિવીત અંગ છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમ ઉપવીત કર્મ એ દેવને માટે હોય છે
તેજ પ્રમાણે નિવીત એ કાષ્ઠપણ મનુષ્યનું ધાર્મિક કર્મનું અંગ છે. આતિથ્ય કર્મનું પણ અંગ
છે કારણ કે મનુષ્યાણામ્ આ ઠેકાણે જે પછી વિભક્તિ છે તે કંતુસંબંધ મનુષ્યનો જ બોધ કરાવે
છે એવું કથું જ નથી. માટે પ્રકરણ આદિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર એ માનુષ્યકર્મ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અર્થવાદો વાઙ્મુક્તિનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થવાદઃ) “ ઉપવ્યયતે ” એ વિધિનો શેષ
હોવાથી અર્થવાદ છે (અમુક્તિનાત્) આતિથ્યનું પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિવીતં મનુષ્યાણામ્ ” આ વાક્ય ઉપવ્યયતે એ વિધિનો અર્થવાદ છે. આતિથ્ય આદિ માનવકર્મનું પ્રકરણ પણ નથી. અને મનુષ્યાણામ નો મનુષ્યકર્મણામ આવે લાક્ષણિક અર્થ કરવો એમાં પણ કોઈ જાનનું પ્રમાણ નથી માટે “ નિવીતમ્ ” આદિને વિધિ વાક્ય ન માનતાં અર્થવાદ વાક્ય જ માનવું જોઈએ. ॥ ૮ ॥

વિધિના ચૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિધિના) વિધિવાક્ય સાથે (એકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપવ્યયતે દેવલક્ષમેવ તત્કુરુતે આ વિધિ વાક્ય છે. એની સાથે ‘ નિવીતં મનુષ્યાણામ્ ’ આ વાક્યની એક વાક્યતા છે અને તે વિધિની સ્તુતિ કરે છે માટે એ અર્થવાદ છે. જે કોઈ શંકા કરે કે નિવીતથી ઉપવીતની સ્તુતિ કેવી રીતે થાય છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ નિવીત ’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે તેથી એ જન્મ્ય અર્થાત્ કંઈક ઉતરતો ધર્મ છે અને ‘ ઉપવીત ’ એ દેવનો ધર્મ છે માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. આથી રીતે અપેક્ષા દૃષ્ટિયા સ્તુતિ સમજી શકાય છે અને તેથી ‘ ઉપવ્યયતે ’ એ વિધિની સ્તુતિ થઈ શકે છે. ॥ ૯ ॥

દિગ્વિભાગનું અનુવાદત્વાધિકરણ.

દિગ્વિભાગઞ્ચ તદ્વત્સમ્બન્ધસ્યાર્થહેતુત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દિગ્વિભાગઃ) દિગ્વિભાગ અર્થવાદ છે. (તદ્વત્) નિવીત પેઠે (સમ્બન્ધસ્ય) મનુષ્યોનો પ્રતીતી દિશા સાથેનો સંબંધ (અર્થહેતુત્વાત્) સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પ્રાચીનવંશં કરોતિ । દેવમનુષ્યા દિશો વ્યમજન્ત, પ્રાચીં દેવા દક્ષિણાં પિતરઃ પ્રતીચી મનુષ્યા ઇતિ । આ ઠેકાણે મનુષ્યેઃ પ્રતીચી દિગ્વિભાગઃ કાર્યઃ આ પ્રકારના વિધિની કલ્પના કરવી જોઈએ. એવો પૂર્વપક્ષ છે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે જાત નિવીત પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર કરવામાં આવ્યા છે તેજ પ્રમાણે અહીં સમજવું. પ્રાચીનવંશ નામક યજુર્વેદીના પશ્ચિમ ભાગમાં મંડપ બાંધવો તેમાં પૂર્વદિશા દેવાએ અધિષ્ઠિત કરી છે, દક્ષિણ દિશા પિતરાએ અધિષ્ઠિત કરી છે અને પશ્ચિમ દિશા મનુષ્યોએ અધિષ્ઠિત કરી છે. મનુષ્યોનો પશ્ચિમ દિશાની સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે. ભાવ એ છે કે નિવીતનું કરવું એમાં કશું દૃષ્ટક જ જણાતું નથી માટે અનુવાદનો સંભવ જણાતો નથી પણ પૂર્વાર્ણમાં પશ્ચિમ દિશામાં ચાલતા માણસોને સૂર્ય પાછળ રહેવાથી સૂર્યના તાપની પીડા જણાતી નથી માટે આ દૃષ્ટ અર્થ હોવાથી અનુવાદ સંભવી શકે છે. યસ્ય મण्डपविशेषस्य उपरिवंशा प्रागप्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः જે મંડપમાં ઉપરની વળીઓ પૂર્વ તરફ અગ્રભાગવાળી રાખી હોય છે તેને પ્રાચીન વંશ કહે છે એ મંડપ વિધિનો અનુવાદ દિગ્વિભાગ છે. અર્થાત્ પ્રતીચીં મનુષ્યા વ્યમજન્ત એ અનુવાદ વાક્ય પ્રાચીનવંશના વિધિનું સ્તાવક છે. ॥ ૧૦ ॥

પરુપિદિત-આદિ વાક્યો અનુવાદ રૂપે છે એ અધિકરણ.

પરુપિદિતપૂર્ણવૃત્તવિદગ્ધં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરુપિદિત, પૂર્ણ, વૃત્ત, વિદગ્ધમ્) પરુપિદિત, પૃથ્વી, ધૃત, અને વિદગ્ધ શબ્દો વાક્યો (તદ્વત્) નિવીત વાક્ય પેઠે અર્થવાદ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ:—મહાપિતૃયજ્ઞમાં આ પ્રમાણે વાક્યો છે.

યત્ પરુષિ દિતં તદ્ દેવાનામ્, યદન્તરા તન્મનુષ્યાનામ્ યત્સમૂલં તાપિતૃણામ્
આ વાક્ય સમૂલં બહિર્ ભવતિ આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે. પરમ-ગાંઠ દિત-
કાપેક્ષુઃ. મૂળમાંથી જે દર્શા કાપેલો હોય તે પરુષદિત કહેવાય છે.

યત્પૂર્ણ તન્મનુષ્યાનામ્ ઉપરિ અર્ધો દેવાનામ્, અધઃ પિતૃણામ્
આ વાક્ય મન્થન વિધિના અર્થવાદ તરીકે છે.

‘ ઘૃતં દેવાનાં મસ્તુ પિતૃણામ્, નિષ્પક્વં મનુષ્યાનામ્ આ વાક્ય નવીતાભ્યંજન વિધિના
અર્થવાદ તરીકે છે. મસ્તુ એટલે મટ્ટો. નિષ્પક્વ એટલે ગરમીથી જરા ઓગળેલું માખણ. યો
વિદગ્ધઃ રા નૈચ્છતઃ, યોડશૃતઃ સ રૌદ્રઃ યઃ શૃતઃ સ દૈવઃ ’ આ વાક્ય પુરાડાશ સંયંધી છે અને તે
અપભ્રંશવિધિના અર્થવાદ તરીકે છે. જે પુરાડાશ બળી ગયેલો હોય તે વિદગ્ધ. કાચો હોય તે
અશૃત અને બરાબર પાકેલો હોય તે શૃત કહેવાય છે. ઉપર કહેલા આરેય વાક્યો અર્થવાદ તરીકે
છે અપૂર્વાવેધિ તરીકે નથી એ સ્વતંત્ર ભાવાર્થ છે ॥ ૧૧ ॥

અનૃતવદનનિષેધનું ક્તુધર્મત્વ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ અકર્મ ક્રતુસંયુક્તં સંયોગાદ્ નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ક્રતુસંયુક્તમ્) ક્રતુપ્રકરણમાં પડિન (અકર્મ) અનૃત વદનનો નિષેધ (નિત્યાનુ-
વાદઃ) નિત્યકર્મનો અનુવાદ (સ્યાત્) છે (સંયોગાત્) ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ’
વગેરે ઉપદેશ આપવાથી પ્રાપ્તનું જ કથન છે.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણ પાંઠ છે કે, ‘ નાચૃત વદેત્ ’ ‘ અસત્ય બોલવું નહિ ’
આ વાક્યાર્થ નિત્યનો અનુવાદ છે કે અપૂર્વ વિધિ છે ? આ સંયંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે
કે ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ધર્મચર ’ આ ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું
છે કે હે શિષ્ય તું સદા સત્ય જ બોલ. આ પ્રમાણે સત્ય વદન તો પ્રાપ્ત જ છે. હવે ક્રતુ કરતી
વખતે કહેવામાં આવે છે કે ‘ નાચૃત વદેત્ ’ ‘ જૂઠું ન બોલવું જોઈએ ’ આ પ્રાપ્તનું જ વિધાન
છે માટે ક્રતુસંયંધી અનૃત નિષેધ કથન અનુવાદ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તર પક્ષ.

વિધિર્વા સંયોગાન્તરાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સચવે છે. (વિધિઃ) નાચૃત વદેત્ એ અપૂર્વ વિધિ છે,
અનુવાદ નથી. (સંયોગાન્તરાત્) ઉદ્દેશ્યનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ક્રતુમાં જે અનૃતવદનનો નિષેધ કર્યો છે તે અપૂર્વ વિધિ છે કારણ કે ઉપનયન
વખતે જે સત્ય બોલવાનું વિધાન કર્યું છે તે તો પુરૂષને ઉદેશીને છે અને અહીં તો ક્રતુને
ઉદેશીને છે. દૃત્વવ્યતિક્રમે ક્તોરેવ વૈગુણ્યમ્ ન તુ પુરુષસ્ય પ્રત્યવાયઃ ક્તુધર્મ તરીકે જે સત્યવદન છે
તેનો વ્યતિક્રમ થાય તો ક્રતુમાંજ વિગુણ્યતા આવે છે. પુરૂષને પ્રત્યવાય લાગતો નથી. માટે
ક્રતુને લગતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. ઓપનયન કાલિક સત્યવદન એ પુરૂષનો ધર્મ છે અને તેનો
વ્યતિક્રમ થવાથી પુરૂષને પ્રત્યવાય લાગે છે. ક્રતુમાં કશું વૈગુણ્ય આવતું નથી અને તેમાં સ્માર્ત
પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. આ પ્રમાણે સત્યવદન અને ક્રતુસંયંધી અનૃતનિષેધમાં ફેર છે. ॥ ૧૩ ॥

જન્મજન્મમાન ધર્મેનો પ્રકરણમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ

અહીનવત્પુરુષધર્મસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષધર્મઃ) ક્રતુગત પુરૂષ જ્યારે બ્રહ્માસું ખાય ત્યારે મયિ દક્ષ કત્તુ અર્થાત્
મારામાં પ્રાણ અને અપાન બળ ધારણ કરે. ઈત્યાદિ અર્થવાળા ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરૂષ

માત્રનેા ધર્મ છે, (તદર્થત્વાત્) ઉક્ત વાક્ય પુરૂષાર્થત્વને જણાવતું હોવાથી (અહીનવત્) અહીન શબ્દના શ્રવણથી ખાર ઉપસદ હોમનેા પ્રકરણ વિચ્છેદ થાય છે તેમ,

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં પાઠ છે કે, જજ્ઞમ્યમાનોઽતુઙ્ગયાત્ મયિ દક્ષત્ત્વંમિતિ પ્રાણપાનાવેવાત્મન્ધત્તેમિતિ આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરૂષ માત્રને ઉદ્દેશીને અર્થાત્ જ્યારે પુરૂષ જજ્ઞમ્યમાન હોય અર્થાત્ યગાસુ ખાય ત્યારે ઉપરના મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. આ ઉચ્ચારણ પુરૂષ સામાન્ય માટે છે. કોઈ ખાસ પુરૂષને માટે નથી આગળ જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દાદશ ઉપસદ હોમનેા પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી અહીનયાગ સાથે જોડવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી પુરૂષ સામાન્ય સાથે ઉક્ત મંત્રનેા સંબંધ જોડવો કારણ કે જજ્ઞમ્યમાનો યૂયાત્ એમાં પુરૂષનું પ્રાધાન્ય સમગ્રય છે. માટે કોઈ પણ જજ્ઞમ્યમાન પુરૂષ સાથે એના સંબંધ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિધ્ધાંત સત્ર પ્રકરણાવિશેષાત્ વા તદ્યુક્તસ્ય તત્સંસ્કારો દ્રવ્યવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (પ્રકરણાવિશેષાત્) પ્રયાજ—આદિનેા જેમ પ્રકરણમાં વિનિયોગ છે તેમ જજ્ઞમ્યમાન—ઈત્યાદિના પ્રકરણગત પુરૂષ સાથે સંબંધ છે. પ્રયાજ આદિમાં અને એમાં કશો વિશેષ નથી. (તદ્યુક્તસ્ય) કંતુસંબંધ પુરૂષનેા (તત્સંસ્કારો) સંસ્કાર છે (દ્રવ્યવત્) વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ અહીં કંતુ સંબંધ વ્રીહીનું જ પ્રોક્ષણ છે તેમ

ભાવાર્થ :—વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ આ વાક્યથી જેમ કંતુગત વ્રીહીનું જ પ્રોક્ષણ સમજવાનું હોય છે તેમ જજ્ઞમ્યમાન પુરૂષ પણ કંતુગત જ સમજવો અર્થાત્ જે કંતુ કરનાર પુરૂષ હોય એ જ્યારે જજ્ઞમ્યમાન થાય અર્થાત્ યગાસુ ખાય ત્યારે મયિ દક્ષત્ત્વંમિતિ આદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે એ ઉચ્ચારણથી પુરૂષનેા સંસ્કાર થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કોઈપણ પુરૂષને માટે ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ વિહિત નથી. માટે વાક્યથી શ્રૂયમાણ પુરૂષ પ્રાધાન્ય પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૧૫ ॥

વ્યપદેશાદપકૃવ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) સાહુત્ત્વે ન્યેતિશોમના ત્રણ ઉપસદ હોમ હોય છે એવા વ્યપદેશને લીધે (અપકૃવ્યતે) અહીનમાં ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીને દ્વાદશોપસદઃ આ ઠેકાણે તો પ્રકરણનેા આધ દશે. કારણ કે ન્યેતિ-શોમમાં તો ત્રણ જ ઉપસદ નામક હોમ કહયા છે માટે ખાર ઉપસદ હોમનેા સંબંધ પ્રકરણનેા વિચ્છેદ કરી અહીન યાગની સાથે જોડવો પડે છે જ્યારે અહીં એવો કશો વ્યપદેશ જોવામાં આવતો નથી માટે પ્રકરણ અને વાક્ય બંનેને ખ્યાનમાં લઈ કંતુગત પુરૂષને માટે “મયિ દક્ષત્ત્વં” ઈત્યાદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ છે. દક્ષ=પ્રાણ અને ક્રતુ=અપાન. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દના અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અપગોરણ આદિ પુમર્થ છે એ અત્રિકરણ.

શંયૌ ચ સર્વપરિદાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શંયૌ) શંયુના ઉપદેશમાં અપગોરણનેા નિષેધ છે તેનેા પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ છે કારણ કે, (સર્વપરિદાનાત્) કંતુ સાથે સંબંધ રાખનાર અને ન રાખનાર સર્વ કોઈ બ્રાહ્મણને માટે એ નિષેધ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં પાઠ છે કે, દેવૈ વૈ શંયું બાર્હસ્પત્યમન્નુવન્ હવ્ય નો વહ્મિતિ

પ્રકૃત્ય વચનમિદં ભવતિ કિં મે પ્રજાયાઃ ? इति तेऽब्रुवन् । यो ब्राह्मणायामगुरोर् न शतेन यातयाम् यो नहनत् तं सहस्रेण यातयात्, यो लेहितं करवर्षं यावतः प्रस्कन्य पांशून् स गृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात्, तस्मान्न ब्राह्मणायामगुरेत् न हन्यात् न लेहितं कुर्यात् ।’ આ સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણ સામે ક્રોધ પણ હથીયાર ઉગામવો નહિ, તેનો વધ કરવો નહિ અને તેને લોહીલુહાણ પણ કરવો નહિ. આવાં નિષેધ વાક્યો છે. તેમાં સદેહ એ છે કે એ નિષેધ શું બ્રાહ્મણ માત્રને લાગુ પડે છે કે પ્રકૃત્યુચ્ચ બ્રાહ્મણને જ લાગુ પડે છે ? પ્રકરણુચ્ચ એટલે ક્રતુમાં કર્મ કરતો બ્રાહ્મણ. અપગોરણુ એટલે હથીયાર ઉગામવું.

આ શંકામાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ નિષેધ સર્વ ક્રોધ બ્રાહ્મણને લાગુ પડે છે અર્થાત્ ક્રોધપણ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ.. ક્રતુસંયમી અને તદ્દિતર સર્વ બ્રાહ્મણનો નિષેધમાં પરિગ્રહ છે. અપગોરણુ કારણ તરીકે છે અને સો વરસ સુધી યાતના મોગવવી પડે છે એ તેના કાર્ય તરીકે બતાવ્યું છે. માટે નાપગરેત્ ન હન્યાત્ એ નિષેધ વાક્યનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રકરણુ સાથે સંયમ ન ગણનાત્ બ્રાહ્મણ સાથે પણ ઉક્ત નિષેધનો સંયમ છે પ્રકરણુ સિવાય સાથે પણ વાક્યનો સંયમ બતાવવો એનું નામ આ ટેકાણે ‘ વાક્યનો ઉત્કર્ષ ’ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

મલવદ્વાસા સ્ત્રી સાથે સંવાદ ન કરવો એ પુમર્થ છે એ અધિકરણ.

પ્રાગવરોધાન્મલવદ્વાસસઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મલવદ્વાસસઃ) રજસ્વલા સ્ત્રીનો (પ્રાગ્) પ્રથમથી (અવરોધાત્) યજ્ઞશાલા-માંથી બહિષ્કાર કરવો.

બાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણુમાં પાઠ છે કે ‘તસ્માદ્ મલવદ્વાસસા ન સવદેત’ માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે અધ્વર્યુએ સંવાદ કરવો નહિ. મલવદ્વાસા એટલે રજસ્વલા સ્ત્રી. દર્શપૂર્ણમાસમાં કર્મ વચ્ચે અધ્વર્યુએ પોતાની પત્ની સાથે સંવાદ કરવાનો હોય છે જેમકે, ‘ પત્નિ, પત્નિ, एष ते लोकः ’ આ સંવાદ કર્મના અંગ તરીકે ગણાય છે. પણ ચસ્ય વ્રત્યેઽહનિ પત્ની અનાલમ્મુકા ભવન્તિ તામપરહ્ય યજેત અર્થાત્ વ્રતને દિવસે પત્ની જો અનાલમ્મુકા રજસ્વલા હોય તો તેને યજ્ઞશાળામાં આવડા દેતી નહિ. એટલે સંવાદ પણ એની સાથે નિષિદ્ધ થઈ જાય છે. સંવાદ એ રાગપ્રાપ્ત છે માટે એ પુમર્થ છે માટે એનો નિષેધ પણ પુમર્થ ગણાય છે એટલે ફક્તિતાર્થ એ નિકળે છે કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંવાદ યજ્ઞમાં ન કરવો તેમ યજ્ઞ બહાર પણ ન કરવો. ॥ ૧૮ ॥

અન્નપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નપ્રતિષેધાત્) અન્ન અર્થાત્ મૈથુનનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાસ્યા અન્નમચ્યાત્ ’ આ ટેકાણે અન્નનો અર્થ મૈથુન કર્યો છે. જેમ મૈથુન એ રાગ પ્રાપ્ત છે અને રજસ્વલાવસ્થામાં એનો નિષેધ કર્યો છે. અર્થાત્ જેમ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે યજ્ઞ અને યજ્ઞેતર સમયમાં મૈથુન નિષિદ્ધ છે તેમ તેની સાથે ઉક્ત સંવાદ પણ ક્રોધ પણ સમયમાં નિષિદ્ધ જ છે. માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથેના સંવાદ-વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે કેવળ પ્રકરણુ સાથે જ એનો સંયમ નથી અન્યત્ર પણ છે. આ કારણથી એ સંવાદને પુમર્થ કહ્યો છે. ॥ ૧૯ ॥

સુવર્ણ ધારણાદિ પુમર્થ છે એ બાબતનું અધિકરણ.

અપ્રકરણે તુ તદ્દર્મઃ તતો વિશેષાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકરણુમાં પઠિત સુવર્ણ

ધારણુ આદિ (તદ્દર્મઃ) પુરુષને માટે છે (તતઃ) પ્રકરણુપદિત કરતાં (વિશેષાત્) એ વિશ્વ-ક્ષણુ છે.

ભાવાર્થ :—“ તસ્માત્ સુવર્ણં હિરણ્યં માર્યં, સુવર્ણં એવ મવતિ ” આ ઠેકાણે સુવર્ણુને ધારણુ કરવાનો વિધિ છે તે અનુભવારણ્ય વિધિ છે. અર્થાત્ એનો સંબંધ કાષ્ઠ કંતુની સાથે નથી. સુંદર વર્ણુવાળું હિરણ્ય ધારણુ કરવું એ પુરુષાર્થ છે અર્થાત્ સોનું ધારણુ કરવાથી પુરુષ સુંદર દેખાય છે. માટે વાસ્તવિક અવાસ્તવિક કાષ્ઠ પણુ પુરુષે તેને ધારણુ કરવું. એ પ્રકરણુ પદિત હોય તો તે કંતુનું અંગ ગણાત પણુ તેમ નથી, માટે સુવર્ણુ ધારણુ કંતુનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ અદ્રવ્યત્વાતુ શેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (શેષઃ સ્યાત્) સુવર્ણુ-ધારણુ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાનું શેષ છે. (અદ્રવ્યત્વાત્) સુવર્ણુ ધારણુ દ્રવ્ય નથી પણુ ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા અગ્નિહોત્ર આદિની શેષ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—આ ઠેકાણે કાષ્ઠ દ્રવ્ય કે દેવતાનું શ્રવણુ થતું નથી અને તેથી જ માર્યમ્ નો અર્થ યદ્યપ્યમ્ એવો અર્થ થતો નથી. દેવતા અને દ્રવ્યનો સંબંધ ન હોવાથી ધારણુ ક્રિયા-શબ્દ સંસ્કાર વાચક છે. જે શેષ હોય તેમાં જ સંસ્કાર હોઈ શકે છે માટે સુવર્ણુ ધારણુ અગ્નિહોત્ર-આદિનો શેષ અર્થાત્ અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષની યુક્તિ વેદસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વેદ સંયોગાત્) ઉક્ત વાક્ય આધ્વર્યવ કાંડમાં પદિત છે. અને આધ્વર્યવ કાયં યજુર્વેદની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તેનો વેદની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આધ્વર્યવ-એમાં વેદનો સંબંધ છે. જે શેષ ભૂત કર્મ હોય તેને યજુર્વેદી અતિવિક્ કહે છે. દક્ષી પૂર્ણમાસનાં જોટલાં અંગો છે તેનું અનુષ્ઠાન અધ્વર્યુ કરે છે. માટે સુવર્ણુ ધારણુ રૂપ જે શેષ અંગક્રિયા છે તે પણુ અધ્વર્યુ જ કરે. અર્થાત્ અધ્વર્યુને સુવર્ણુ ધારણુ કરાવી તેનો સંસ્કાર કરવો. સુવર્ણુ ધારણુ કરવાથી અધ્વર્યુ સંસ્કૃત થાય છે માટે સુવર્ણુ ધારણુ કરવું એ યાગની સાથે સંબંધ રાખનાર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે. મનુષ્ય માનવો નહિ. ॥૨૨॥

પૂર્વપક્ષની બીજી યુક્તિ. દ્રવ્યપરત્વાચ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્રવ્યપરત્વાત્) ઉક્ત વાક્યમાં જે હિરણ્ય શબ્દ છે તે હિરણ્યં દદાતિ એ વાક્યાર્થ પરક છે.

ભાવાર્થ :—‘ સુવર્ણં હિરણ્યં માર્યં ’ આ ઠેકાણે જે હિરણ્ય શબ્દ પદિત છે તે ‘ આત્રેયાય હિરણ્યં દદાતિ ’ અત્રિગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અધ્વર્યુને સોનાનું દાન આપવું એનો સૂચક છે અર્થાત્ અધ્વર્યુને જે સુવર્ણુની દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સુવર્ણુ અધ્વર્યુએ ધારણુ કરવું અને એ ધારણુ કરવાથી અધ્વર્યુ સંસ્કૃત થાય છે. આ પ્રમાણે વેદ અને યજુની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષને માટે જ સુવર્ણુ ધારણુ કરવાનું કહ્યું છે. ‘ ગમે તે સુવર્ણુ ગમે તે પુરુષ ધારણુ કરે ’ એવું જીહન વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્યાદ્વા સંયોગવત્ફલેન સમ્બન્ધસ્તસ્માત્કર્મૈતિશાયનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષોની નિશ્ચિત સૂચક છે. (સંયોગવત્) જેમાં વાક્ય શેષથી પ્રાગ્જપ્ત્ય વતો ફલની સાથે સંબંધ થાય છે તેમ (ફલેન સમ્બન્ધઃ) સુવર્ણુ આદિ ધારણુરૂપ કર્મનો પણુ વાક્ય શેષથી ફળની સાથે સંબંધ (સ્યાત્) થાય છે. (તસ્માત્) માટે (કર્મ) સુવર્ણુ ધારણુ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે (એતિશાયનઃ) એવું એતિશાયન અપિનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—ઐતિહાસિક આચાર્ય માને છે કે સુવર્ણધારણ કરવું એ ફલવત્ કર્મ છે માટે તે પ્રધાન કર્મ છે સુવર્ણધારણ કરવાથી પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર (ઝાંખો) પડી જાય છે એ સુવર્ણધારણ કરવાનું ફળ છે. આમાં કંટુની સાથે કશો સંબંધ નથી. પશુમયી જૂહનો સંબંધ સદા યજ્ઞ સાથે હોય છે તેવો સુવર્ણનો સંબંધ યજ્ઞ સાથે હોતો નથી માટે તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું શેષ નથી. પ્રાણપત્ય વ્રતોનો સંબંધ વાક્ય શેષથી જેમ ફળ સાથે હોય છે તેમ અહીં પણ વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ રૂપ કર્મનો સંબંધ ફળ સાથે છે. एतावता ह एनसाऽयुक्ता भवति प्राणपत्य व्रत करवाथी पुरुष पापथी युक्त यतो नथी. આ વાક્યશેષથી પ્રાણપત્ય વ્રત સફલ અને પ્રધાન કર્મ છે તેમ સુવર્ણ ધારણ કરનાર પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર=ફીકા દેખાય છે. એવા વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ પ્રધાન કર્મ છે, શેષ નહિ. અને સુવર્ણ ધારણ એ પુરુષમાત્રનો જ ધર્મ છે કંટુનો કે કંટુ સાથે સંબંધ રાખનાર અધ્વર્યુનો જ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

જયાદિ હોમોનું વૈદિક કર્મીગત્ય-અધિકરણ.
શેષાંપ્રકરણેઽવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પાઠ્યત જ્યાદિ હોમો (અવિશેષામ્) કોઈ ખાસ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) લૌકિક અને વૈદિક બંને કર્મના (શેષઃ) શેષ અર્થાત્ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—“યેન કર્મણા ઈત્તેન્ તત્ર જયામ્યાતાનાન્ રાષ્ટ્રમૃતો જુહોતિ” આ વાક્ય અપ્રકરણમાં અર્થાત્ કોઈ પણ યજ્ઞના પ્રકરણમાં પડ્યું નથી. આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “જે કર્મથી ઋદ્ધિની વૃદ્ધિ માણસ ઇચ્છે તેણે જયા, અભ્યાતાન અને રાષ્ટ્રમૃત હોમ કરવા.” આ હોમો લૌકિક અને વૈદિક સર્વ કર્મના શેષ તરીકે સમજવા. અર્થાત્ લૌકિક કૃષિ આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છે તો ય પણ જયાદિ હોમ કરવા. ચિત્તં ચ સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તેને જય હોમ કહેવામાં આવે છે. ઓઝમ્ વ્રતાપાહ્ વ્રતધામાગ્નિગન્ધર્વઃ સ ન ઇદં વ્રહ્મ. ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે રાષ્ટ્રમૃત હોમ કહેવાય છે, અને અગ્નિમૂતાનામધિપતિઃ સ માવત્વસ્મિન્ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે અભ્યાતાન હોમ કહેવાય છે. આ હોમો સર્વ કર્મના શેષ છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષઃ— હોમાસ્તુ વ્યવતિષ્ઠેરન્નાહવનીયસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (હોમાઃ) ઉપરના સૂત્રના ભાષ્યમાં ખતાવેલા હોમો વ્યવસ્થિત છે અર્થાત્ તે વૈદિક કર્મના જ હોમો છે, લૌકિક કર્મના નહિ. (આહવનીય સંયોગાત્) આહવનીય અગ્નિ સાથે એનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃષિ અને વ્યાપાર આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જે હોમો કરવામાં આવે છે એનો સંબંધ આહવનીય અગ્નિ સાથે હોતો નથી જ્યારે જય-રાષ્ટ્રમૃત અને અભ્યાતાન હોમ આહવનીય અગ્નિમાં જ થાય છે, માટે વૈદિક કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે જ જયાદિહોમો આહવનીય અગ્નિમાં કરવા. ॥ ૨૬ ॥

શેષશ્ચ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષઃ) અધ્વર્યુદર્શક કર્મનો શેષ છે (સમાખ્યાનાત્) ઉપરના હોમ રૂપ કર્મની અધ્વર્યવ એવી સમાખ્યા છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉક્ત હોમો કૃષિ આદિ કર્મના શેષ હોત તો તેની સંજ્ઞા ‘અધ્વર્યવ’ એવી ન હોત. કારણ કે અધ્વર્યુ કૃષિ, વ્યાપાર આદિ લૌકિક કર્મ કરતા નથી. યજુર્વેદાકત કર્મ

કરનારનું નામ જ અશ્વયું છે. માટે અશ્વયંવ એ સમાખ્યાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત હોમો વૈદિક કર્મના અંગ છે લૌકિક કૃષિ આદિ કર્મના નહિ. ॥૨૭॥

વૈદિકાશ્વપ્રતિગ્રહમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ દોષાત્ત્વિષ્ટિલૌકિકે સ્યાત્ શાસ્ત્રાદિ વૈદિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (લૌકિકે) લૌકિક અશ્વદાનમાં (દોષાત્) દોષનું શ્રવણ હોવાથી (ઇષ્ટિઃ) પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઇષ્ટિ (સ્યાત્) કરવી જોઇએ. (વૈદિકે) વૈદિક અશ્વદાનમાં (શાસ્ત્રાત્) અશ્વદાન કરવા માટે શાસ્ત્રનું વિધાન હોવાથી (દોષઃ ન સ્યાત્) દોષ લાગતો નથી.

ભાવાર્થ :—આ ઠેકાણે પ્રતિગ્રહ શબ્દનો અર્થ ‘ દાન ’ કરવાનો છે. અશ્વનું દાન ન કરવું જોઇએ, જે કોઇ અશ્વનું દાન કરે તો તેને પાપ લાગે છે અને એ પાપને દૂર કરવા માટે ઇષ્ટિ રૂપ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ. આ અશ્વદાન સ્વેચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો પાપ લાગે છે. શાસ્ત્રની આગ્રા વગર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અશ્વનું દાન કરવું તેનું નામ લૌકિકાશ્વ-પ્રતિગ્રહ એટલે લૌકિકાશ્વદાન છે. પરંતુ જે વૈદિક આગ્રા હોય તો અશ્વદાનમાં દોષ નથી. જેમકે વારુણ યવમયં ચરમ્ અથો દાક્ષિણેતિ આ શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે અશ્વનું દાન કરવામાં દોષ નથી માટે પ્રાયશ્ચિતરૂપે જે ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન છે તે લૌકિકાશ્વદાનને માટે છે.

“ યાવતો ડશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ તાવતો વારુણાન્ ચતુષ્કપાલન્નિવપેત ” જેટલા અશ્વનું દાન કર્યું હોય તેટલા વારુણ ચતુષ્કપાલ પુરોહિતોના હોમ કરવો આ શાસ્ત્રીય ઇષ્ટિ પ્રાયશ્ચિત રૂપે કહી છે ‘ સ એવ એનં વરુણપાસ્તાન્ મુચ્ચતિ ’ પ્રાયશ્ચિતરૂપે યરા અશ્વદાતાને જોહર રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. આથી લૌકિકાશ્વદાનમાં ઇષ્ટિ જરૂર કરવી જોઇએ, વૈદિકાશ્વદાનમાં નહિ. ॥૨૮॥

સિદ્ધાંત સ્ત્ર

અર્થવાદાનુપપાતાત્ તસ્માદ્ યજ્ઞે પ્રતીયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાદાનુપપાતાત્) અર્થવાદનું સાદૃશ્ય હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યજ્ઞે) યજ્ઞ સંબધી દાનનું અંગ (પ્રતીયેત્) વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિકાશ્વદાનમાં પણ એ ઇષ્ટિ સમજાવી. જે અશ્વનું દાન કરે છે તેને જોહરનો રોગ થાય છે. (વરુણો વા એનં ગૃહ્ણતિ યોડશ્વં પ્રતિગૃહ્ણતિ) આ વાક્ય અર્થવાદ રૂપ છે. જે માણસને જોહરનો રોગ થયો હોય તેને એ રોગમાંથી મુક્ત કરવામાં જેટલું શ્રેય થાય છે તેટલું શ્રેય અશ્વદાનની ઇષ્ટિ કરવાથી થાય છે. માટે એ ઇષ્ટિ યજ્ઞમાં અશ્વના દાનનું અંગ સમજવું આ કારણથી લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારના દાનમાં વારુણ ઇષ્ટિ વિહિત છે એમ સમજવું. ॥ ૨૯ ॥

જે અશ્વનું દાન કરનાર હોય છે તેણે જ વારુણેષ્ટિ કરવાની હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ

અચોદિતં ચ કર્મમેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મમેદાત્) દેદાતિ અને પ્રતિગૃહ્ણતિ આ એ ક્રિયા બિન્ન હોવાથી (અચોદિતમ્) આ કર્મ પ્રતિગ્રહીતાનું છે કારણ કે પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ એવો પ્રકરણમાં પાઠ છે.

ભાવાર્થ :—અશ્વનું દાન કરનારને વરુણ-ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે કે અશ્વનું દાન લેનારને ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે અશ્વનું દાન લેનારને જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે કારણ કે યાવતોડશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ એવો પાઠ છે એટલે પ્રતિગ્રહીતાને જ ઇષ્ટિ કરવાની છે એમ ૨૫૪ જણાય છે.

સિદ્ધાંત પક્ષ

સા લિજ્ઞાદાત્વિજે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સા) વારુણી ઇષ્ટિ (આર્તિજે) ઋત્વિક્ષ્ને પ્રેરણા કરનાર યજ્ઞમાનને (સ્યાત્) કરવાની હોય છે (લિજ્ઞાત્) ‘પ્રજાપતિર્વારુણ્યાશ્વમનયત્’ આ વાક્યરૂપ લિંગથી પ્રજાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને પીડા થવાનું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વારુણી ઇષ્ટિ ઋત્વિક્ષ્ પાસે કર્મ કરાવનાર યજ્ઞમાને જ કરવાની હોય છે. કારણ કે, પ્રજાપતિર્વારુણ્યાશ્વમનયત્ આ વાક્યરૂપ લિંગથી પ્રજાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને અશ્વવદાનને સીધે પીડા થયેલી છે એમ સમજાય છે. જેને પ્રત્યવાય લાગ્યો હોય તેને જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે. માટે પ્રતિગૃહ્ણયાતો અર્થ પ્રતિગ્રાહ્યેત્ એવો કરવો. જેટલા અશ્વેાનું દાન કરે તેટલા વારુણ્ય ચતુષ્કપાલ પુરોડાશનો હોમ કરવો. ‘આથી સિદ્ધ થાય છે કે અશ્વવદાતાએ જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવી. ॥ ૩૧ ॥

વૈદિક પાન વ્યાપદમાં સૌમેન્દ્ર ચરુ-વિધાનનું અધિકરણ

પાનવ્યાપદ તદ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાનવ્યાપદ) સોમપાન કર્યા પછી જે વમન થાય તો તે સૌમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે. (તદ્વત્) અશ્વદાન જેમ વારુણી ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—“યઃ સોમં વમતિ, યઃ સોમવામી સ્યાત્ તસ્માદ્દત્ત સૌમેન્દ્રં ઇયામકં” ચરુ નિર્વપેત્” સોમવામીએ સૌમેન્દ્ર શ્યામાક ચરુનો હોમ કરવો. આ ઇષ્ટિ લૌકિક સોમપાન પછી વમન થાય તેની છે કે વૈદિક સોમપાન કર્યા પછી વમન થાય તેની ? આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ-વાદી એવું માને છે લૌકિકપાન વમન ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે, વૈદિક પાનવમન નહિ. જેમ લૌકિક અને વૈદિક અશ્વવદાન અને ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે તેમ અહીં પણ લૌકિક સોમપાન વમન જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે. દ્રષ્ટાંતમાં આટલો વિશેષ છે કે અશ્વવદાન ગમે તે હોય તો પણ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે. જ્યારે સોમવમન માત્ર લૌકિક હોય તો જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે.

સિ. સૂત્ર. દોષાત્તુ વૈદિકે સ્યાત્ અર્થાદ્દિ લૌકિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વૈદિકે) વૈદિક સોમવમનમાં (દોષાત્) દોષનું શ્રવણ થવાથી (સ્યાત્) તે જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે. (હિ) કારણ કે (અર્થાત્) વમનરૂપ કાર્યને માટે જ હોવાથી (લૌકિકે) લૌકિક વમનમાં (દોષઃ) દોષ (ન સ્યાત્) લાગતો નથી.

ભાવાર્થ :—વૈદિક સોમપાનવમનમાં દોષનું શ્રવણ છે. વિવાદ એક દિવ્યેણ વીર્યેણ વ્યુચ્યતે યઃ સોમં વમતિ જે સોમપાન કર્યા પછી વમન કરે છે તેની ચક્રુ ઇન્દ્રિય નિર્ણય અને છે આ દોષ વૈદિક સોમપાનવમનમાં જ છે લૌકિક સોમપાન તો વમન માટે જ કરવામાં આવે છે ધાતુમાં વિષમતા આવી હોય તો સોમપાનથી વમન કરી ધાતુનું સામ્ય કરવામાં આવે છે. આ લૌકિક સોમવમન ધાતુ સામ્યનો ઉપાય હોવાથી તેમાં દોષ નથી, માટે વૈદિક સોમપાન વમનજ સૌમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત અને છે. ॥ ૩૩ ॥

સૌમેન્દ્રચરુનું યજ્ઞમાન પાનવ્યાપદ-વિષયત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

તત્સર્વત્રાવિશેષાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વમન (સર્વત્ર) યજ્ઞમાન અને ઋત્વિજ ગમે તેનું હોય તો પણ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત છે. (અવિશેષાત્) કાંઈ વિશેષ કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—પૂર્વસૂત્રમાં સોમપાનથી જે વમન થાય છે તે ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાનને થયું હોય તોપણ તે ઇષ્ટિનું કારણ અને છે જ્ઞાસ યજ્ઞમાનનું વમન અથવા ખાસ ઋત્વિજને-નું જ વમન હોવામાં કેષ કારણ જણાતું નથી, માટે જમે તેનું યજ્ઞમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વમન ઇષ્ટિનું કારણ અને છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(સ્વામિનઃ) યજ્ઞમાનનું વમન જ ઇષ્ટિનું કારણ અને છે. (વા) સિદ્ધાંત સૂત્રયે છે (તદર્થત્વાત્) કૃતુજન્ય ફક્ત યજ્ઞમાનને જ મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃતુમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વમન યજ્ઞમાનને જ લાગુ પડે છે ઋત્વિજને નહિ. કારણ કે કૃતુનું ફળ યજ્ઞમાનને જ મળે છે, માટે યજ્ઞમાનનું વમન જ કૃતુમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણથી યજ્ઞમાન જે સોમપાન કરી વમન કરે તો તેણે ઇષ્ટિ કરીને કૃતુમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈગુણ્યને દૂર કરવું જોઈએ. અને તેને માટે જ સોમેન્દ્ર ચરુનો નિર્વાપ વિહિત છે.

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગવાક્ય પણ તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ—સોમપીથેન વૃથ્થયેત યઃ સોમંવમતિ જે યજ્ઞમાન-સોમપાનથી વમન કરે છે તેના કૃતુમાં વૈગુણ્ય આવે છે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાય છે યજ્ઞમાન-કર્તૃક વમન જ ઇષ્ટિનું કારણ છે. સોમપાન કરવાથી યજ્ઞમાનનો જ સંસ્કાર થાય છે. ઋત્વિજનેનો નહિ. કારણ કે, ઋત્વિજનેનો દક્ષિણા લઇને કર્મ કરાવે છે. કૃતુના ફળ સાથે એનો કશો સંબંધ નથી, માટે ઋત્વિજ-કર્તૃક સોમપાનથી થતું વમન ઇષ્ટિનું કારણ નથી, પણ યજ્ઞમાનનું વામન જ ઇષ્ટિનું કારણ છે. ૩૬

આગ્નેય, અષ્ટાકપાલ ચરુનું દ્વયવદાન માત્રનુ હોતવ્યત્વ-અધિકરણુ

પૂર્વપક્ષ.

સર્વપ્રદાનં હવિષસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(હવિષઃ) હવિષનું (સર્વપ્રદાનમ્) સર્વપ્રદાન કરવું જોઈએ. (તદર્થત્વાત્) કારણ સંપૂર્ણ પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ ’ આ વાક્યથી વિદિત જે પુરોહિત છે, તે બધાનું અગ્નિ દેવતાને પ્રદાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ એમાંથી થોડાક ભાગ પણ આગી રાખવો નહીં કારણ કે અમ્યે જુષ્ટં નિર્વપામિ આ વાક્યથી સંપૂર્ણ પુરોહિતનો નિર્વાપ કરવાનું વિધાન છે. વળી જે પુરોહિત અનાવવામાં આવ્યો છે તે અગ્નિને માટે જ છે બીજાને માટે નહિ માટે સર્વ પ્રદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નિરવદાનાત્તુ શેષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (નિરવદાનાત્) નિષ્કૃષ્ટ અવદાનમ્= નિરવદાનમ્ સંપૂર્ણ પુરોહિતમાંથી અંગુષ્ઠ-પર્વ જેટલો ભાગ લઇ હોમ કરવો. આયુ વિધાન હોવાથી (શેષઃ સ્યાત્) પુરોહિતનો અમુક ભાગ શેષ રહેવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દ્વિર્હવિષોઽવયતિ પુરોહિત ૩૫ હવિષમાંથી બે વખત અંગુષ્ઠપર્વ જેટલો ભાગ લઇને હોમવો જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આગીનો પુરોહિત અન્ય કાર્ય માટે રહેવો જોઈએ. આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ એ સામાન્ય વાક્ય છે અને દ્વિર્હવિષોઽવયતિ આ વિશેષ વાક્ય છે. વિશેષ વાક્યથી સામાન્ય વાક્યમાં સંકોચ થવો યોગ્ય છે માટે શેષ રહેવો જ જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા

ઉપાયો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) શંકાને સૂચવે છે (ઉપાયઃ) હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

(તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વખત અવદાન કરવું. એ તો હવન કરવાનો ઉપાય જતાવે છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ પુરોડાશમાંથી જે એ વાર અંગુષ્ઠપર્વ જેટલો ભાગ લઈને હોમ કરવો. અને એ રીતે સંપૂર્ણ પુરોડાશને હોમી દેવો. એક સામરો આખો ય પુરોડાશ હોમવો નહી. આમાં શેષ રાખવાની વાત જ નથી. વળી સામાન્ય વાક્યમાં સંકોચ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. સામાન્ય વાક્ય અને વિશેષ વાક્ય વિરોધી નથી. એક વાક્ય પુરોડાશ અગ્નિને માટે છે એમ જતાવે છે અને ગ્રીષ્મ વાક્ય પુરોડાશને કેવી રીતે હોમવો એ જતાવે છે. માટે સંપૂર્ણ પુરોડાશ હોમી દેવો.

સિદ્ધાંતવાદી પોતાનો મત જતાવે છે.

કૃતત્વાત્ તુ કર્મણઃ સકૃત્ સ્યાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ શંકાની નિવૃત્તિ જતાવે છે. (સકૃત્) એકવાર (કર્મણઃ કૃતત્વાત્) કર્મ થઇ જવાથી (સ્યાત્) આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્ય (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક વખત હોમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઇ જાય છે, પછી વારે વારે હોમ કરવાની શી જરૂર છે ? જો કંઈ કે દ્રવ્ય બાકી રહ્યું છે માટે એને હોમવા ખાતર ફરી અગ્નિમાં નિર્વાપ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય સંપૂર્ણ ખૂટી જાય ત્યાં સુધી હોમ કર્યા કરવો. આનો ઉત્તર એ કે કે હોમ એટલે ક્રિયા છે અને તે પ્રધાન છે. દ્રવ્ય એ તો ગૌણ વસ્તુ છે, કારણ કે, તે તો હોમ કરવાને ખાતર હોય છે. ગુણભૂત વસ્તુને અનુસરીને પ્રધાનભૂત કર્મ (હોમ) ની આવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

બીજે સાધક હેતુ જતાવે છે. શેષદર્શનાચ્ચ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષદર્શનાત્) સ્વિષ્ટકૃત્ હોમને માટે શેષનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ હોમને માટે બાકી રાખવો જોઈએ કારણ કે ' શેષાર્થે સ્વિષ્ટકૃતેઽવચતિ ' બાકી રહેલામાંથી સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે અવદાન કરવું જોઈએ. જે સંપૂર્ણ પુરોડાશ હોમી દેવામાં આવે તો ' શેષમાંથી અવદાન સ્વિષ્ટકૃત્ માટે કરવું. ' એ વિધિ કેવી રીતે ચરિતાર્થ થાય ? આ કારણથી પુરોડાશમાંથી શેષ રાખવો એ આવશ્યક છે. ॥ ૪૧ ॥

અર્થાં હવ્યોનાં શેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત્નું અનુષ્ઠાન કરવું એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ અપ્રયોજકત્વાદેકસ્માત્ ક્રિયરન્ શેષસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોજકત્વાત્) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ અપ્રયોજક હોવાથી (એકસ્માત્) એક હવિષમાંથી અવદાન (ક્રિયરન્) કરવું (શેષસ્ય) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણ છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં હવિષ ઉપયોગમાં આવ્યાં હોય તે બધાંમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત્ આહુતિ આપવાની જરૂર નથી. પ્રધાન યાગમાં ઉપયુક્ત થયેલા કાષ્ઠપણુ એક હવિષમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો જોઈએ. સ્વિષ્ટકૃત્ એ શેષ કાર્ય છે અને શેષ કાર્યને ઉદ્દેશીને હવિષ ગૌણ અર્થાત્ અગ તરીકે હોય છે. શેષકાર્ય પ્રત્યે બધાં જ હવિષો અપ્રયોજક હોય છે તેથી કાષ્ઠપણુ એક હવિષમાંથી અવદાન કરી ' હવિષઃ શેષાર્થે સ્વિષ્ટકૃતેઽવચતિ ઇતિ શાસ્ત્રમેકસ્માદવદાનેષામિ ચરિતાર્થમ્ ' ઇતિ સુબોધિની વૈભિનિ સૂત્રગતિઃ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે એકમાંથી જ અવદાન કરવું. ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃતત્વાચ્ચ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કૃતત્વાત્) એવા પ્રકારના શેષ કાર્યથી પ્રધાન :

થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે શેષ કાર્ય કરવાથી પ્રધાન કર્મ સંસ્કૃત થઈ જાય છે. માટે બીજા હવિષમાંથી અવદાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

સર્વેભ્યો વા કારણાવિશેષાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. સર્વેભ્યઃ) અર્ધાં હવિષોમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. (કારણાવિશેષાત્) સંસ્કારરૂપ કારણ સર્વ પ્રત્યે સમાન હોવાથી. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હવિષને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત હોમથી હવિષનો સંસ્કાર થાય છે અને સર્વ હવિષોમાં સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી અર્ધાં હવિષોમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. હવિષ શેષકાર્ય પ્રત્યે ગૌણ નથી પણ પ્રધાન છે. માટે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિ જેટલા પ્રધાન હોય તેટલી વાર અંગની આગત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યમાં પણ એજ ભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સકૃત્ સકૃત્ અવચતિ ’ આ લિંગ વાક્યમાં સકૃત્ શબ્દનો એ વાર પ્રયોગ કરી વીત્સા બતાવી છે. અર્થાત્ એક એક વાર અવદાન કરવું. જો એક હવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય તો ‘ એક એક વાર ’ આમ કહેવાની જરૂર નહોતી. આ લિંગવાક્યગત વીત્સાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેટલાં હવિષ પ્રધાન યાગમાંથી આકી રહ્યાં હોય તે અર્ધાંમાંથી એક એક વાર અવદાન કરવા ॥ ૪૫ ॥

પ્રાથમિક શેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત અદિતું અનુષ્ઠાન કરવું એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

एकस्माच्चेद यथाकाम्यविशेषात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચેત) જો (એકસ્માત્) એકજ હવિષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ માટે અવદાન કરવાનું હોય તો (યથાકામ્ય) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવદાન કરવું (અવિશેષાત્) અમુકમાંથી જ અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર ૪૨ માં જે પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવ્યો છે તેજ પ્રમાણે જો અવદાન કરવાનું હોય તો ગમે તે હવિષમાંથી અવદાન કરવું. આગ્નેય, અગ્નિષોમીય અને ઉપાશિ આ ત્રણ યાગના હવિષમાંથી કોઈ પણ હવિષમાંથી અવદાન કરી શકાય છે. અમુક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ જણાતો નથી. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર

मुख्याद् वा पूर्वकालत्वात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષની સૂચના માટે આવ્યો છે. (મુખ્યાત્) પ્રથમમાંથી અવદાન કરવું. (પૂર્વકાલત્વાત્) પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ હવિષ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી આકી રહ્યાં છે તેમાંથી જે મુખ્ય અર્થાત્ પ્રથમ હવિષ હોય તેમાંથી જ અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો. પ્રથમાત્તિક્રમે માનાભાવાત્ પ્રથમ હવિષનો ત્યાગ કરી બીજા અથવા ત્રીજા હવિષમાંથી અવદાન કરવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, માટે પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અવદાન કરવું હોય તો પ્રથમ હવિષમાંથી જ અવદાન કરવું. દ્વિતીય અથવા તૃતીય હવિષમાંથી નહિ. ॥ ૪૭ ॥

पुरोडाशाना विभाग लक्षार्थं छ એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ

भक्षाश्रवणाद् दानशब्दः परिक्रये ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ભક્ષાશ્રવણાત્) ભક્ષ શબ્દનું શ્રવણ ન થતું હોવાથી (દાનશબ્દઃ) દાન

શબ્દ (પરિક્ષ્યે) પરિક્ષ્ય અર્થાત્ ભૂતિને માટે વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્ધાંશરહ્યમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હ્રદં બ્રહ્મણે । હ્રદં હોતુઃ । હ્રદમશ્વર્યોઃ । હ્રદમ્મીઘ્રઃ । આ બ્રહ્માને, આ હોતાને, આ અશ્વર્યુને અને અમીઘ્રને આપવું. આ પ્રમાણે પુરોડાશના ચાર ભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં બક્ષ શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલો નથી, તેથી પુરોડાશનો એક એક ભાગ ઋત્વિજ્ઞેને પરિક્ષ્યને માટે વપરાયો છે. ચોથી વિભક્તિને જે પ્રયોગ થયો છે તે દાનને સૂચવે છે. અર્થાત્ પુરોડાશ બક્ષણને માટે ઋત્વિજ્ઞેને આપવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૮ ॥

તત્સંસ્તવાચ્ચ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સંસ્તવા) તેની રત્ન કરવામાં આવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै दशपूर्णमासस्य दक्षिणा इति ॥ પુરોડાશના દરેક ભાગને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા તરીકે રત્ન કરવામાં આવી છે. તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણા પરિક્ષ્યને માટે હોય છે. બક્ષણને માટે નહિ. ઋત્વિજ્ઞેને પુરોડાશનો જે ભાગ આપવામાં આવે છે તે બક્ષણને માટે નહિ. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મક્ષાર્થો વા દ્રવ્યે સમત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને મૂલ્યવે છે. (મક્ષાર્થઃ) આ વિભાગ બક્ષાર્થ એટલે બક્ષણને માટે હોય છે. કારણ કે (દ્રવ્યે) પુરોડાશ ૩૫ દ્રવ્યમાં યજમાન અથવા ઋત્વિજ્ઞેનું સ્વત્વ ન હોવાથી તે અન્નેને માટે (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ પોતાની હોય તેનું દાન થઇ શકે છે. દેવતાને માટે લીધેલું દ્રવ્ય દેવતાને નિવેદિત કર્યા પછી તેમાં યજમાનનું સ્વત્વ રહેતું નથી. આ કારણથી યજમાન તેનું ઋત્વિજ્ઞેને દાન કરી શકે નહિ.

પુરોડાશના ભાગ એવામાં ઋત્વિજ્ઞેમાં કલહ ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે યજમાન તેના ચાર ભાગ કરી દરેક ઋત્વિજ્ઞેને એક એક આપે છે અને તે બક્ષણ કરવા માટે જ છે. આ કારણથી યજમાનકર્તૃક વિભાગ થઇ શકે છે પણ યજમાનકર્તૃક દાન થઇ શકતું નથી. ॥ ૫૦ ॥

વ્યાદેશાદ્ દાનસંસ્તુતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાદેશાત્) ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે એટલા માટે ‘આ બ્રહ્માને આપો’ અહીં પણ ચતુર્થી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થાય છે તેથી માત્ર એ દાનનું સામ્ય સૂચવે છે (દાન સંસ્તુતિઃ) ચતુર્થીના નિર્દેશ દાનની રત્નિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્થી વિભક્તિ જેમ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે, તેમ દાન ન આપવું હોય અને કેવળ અમયું આપવું હોય તો પણ જેને આપવું હોય તેના વાચક શબ્દને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે છે. માટે ચતુર્થી વિભક્તિ જોઇને દાનની કદપના કરી શકાય નહિ. પુરોડાશના ભાગને જે દક્ષિણા કહી છે એ તો કેવળ દાનની રત્નિને જ જણાવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરોડાશના ભાગ બક્ષણને માટે જ છે. ॥ ૫૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।



અથ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પચ્ચમઃ પાદઃ ।

ધ્રુવાન્ય-આદિથી સ્વિષ્ટકૃદ્ આદિ શેષતું અનુબંધાન-અધિકરણુ.

પૂર્વપક્ષઃ । આજ્યાચ્ચ સર્વસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(આજ્યાત્) ઉપાંશુયાગ કયાં પછી ધ્રુવા નામક પાત્રમાં રહેલા આન્યમાંથી (ચ) પણ સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું નોંધએ (સર્વસંયોગાત્) સર્વ હિંજોની અંદર ધ્રુવાન્યનો પણ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન બધાં હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે ધ્રુવાન્ય પણ સર્વની અંદર આવી જ નાં છે માટે ઉપાંશુ યાગના શેષભૂત ધ્રુવાન્યમાંથી પણ અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૧ ॥

કારણાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (કારણાત્) સ્વિષ્ટકૃતનું અનુબંધાન સર્વ શેષ હવિષ્યોના સંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—સ્વિષ્ટકૃતનું અનુબંધાન સર્વ હવિઃશેષોમાંથી કરવાનું હોય છે અને તે હવિઃ શેષોના સંસ્કાર માટે હોય છે, માટે ઉપાંશુ યાગના શેષ પણ સંસ્કરણીય હોવાથી તેમાંથી પણ સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૨ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(एकस्मिन्) પ્રાયણીય ઇષ્ટિના એક આદિત્ય રૂપ ચરુ હવિષ્માં (સમવત્ત-શબ્દાત્) સમવત્ત શબ્દને પ્રયોગ કરવાથી.

ભાવાર્થઃ :—એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય તે અવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય છે અને અનેકમાંથી અવદાન કરવું હોય તો સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાયણીય ઇષ્ટિમાં જો એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવાનું હોત તો તેમાં અગ્ન્યે સ્વિષ્ટકૃતે સમવયતિ આવે. પ્રયોગ ન હોત પણ માત્ર અવયતિ જ પ્રયોગ હોત. પણ સમવયતિ ક્રિયાપદના પ્રયોગનું શ્રવણ થાય છે માટે ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(આજ્યે) અને (આજ્યે) ધ્રુવાન્યમાં (સ્વિષ્ટકૃદર્થવાદસ્ય) સ્વિષ્ટકૃતને માટે અર્થવાદનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવા માટે અર્થવાદનું પણ શ્રવણ થાય છે. “ અવદાય અવદાય ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ સ્વિષ્ટકૃતે અવદાય ન ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ નહિ તતઃ પરામહુતિઃ વક્ષ્યન્ ભવતિ ” આ અર્થવાદથી એમ જણાય છે કે, સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કયાં પહેલાં ધ્રુવામાં પ્રત્યભિધારણ સ્વિષ્ટકૃતને માટે કરવાં નોંધએ માટે ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અશેષત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ સર્વદાનાદશેષતા ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ :—‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (નૈવં સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગ-શેષનું અવદાન ન થાય. (અશેષત્વાત્) ઉપાંશુ યાગના શેષનો અભાવ હોય છે. (સર્વદાનાત્) સર્વનો હવન થઈ જવાથી (અશેષતા) અશેષતા સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થઃ :—ઉપાંશુ યાગ શેષમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે, ચતુસ્વત્તં જુહોતિ આ વાક્યથી ચાર વખત અવદાન કરી સર્વ આન્ય હોમી દેવામાં આવે છે,

પછી જ્યારે શેષ જ નથી રહેતો તો અવદાન શામથી કરવું ? માટે ઉપાંશુ યાગશેષ ન હોવાથી તેમાંથી અવદાન અને સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ થતાં નથી. ધૃવા પાત્રમાં જે આજ્ય હોય છે તે તો બીજા યાગને માટે હોય છે, ઉપાંશુ યાગનો શેષ તે નથી. ॥ ૫ ॥

સાધારણ્યાન્ન ધ્રુવાયાં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(સાધારણ્યાત્) ધૃવાપાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વયાગને માટે હોવાથી (ધ્રુવાયમ્) ધૃવસ્થ આજ્ય (ન સ્યાત્) વિષ્ણુદેવતાક નથી.

ભાવાર્થ:—“સર્વસ્મે વા એતદ્ યજ્ઞાય ગૃહ્યતે યદ્ ધ્રુવાયામાજ્યમ્” આ વાક્યથી સમજા શકાય છે કે ધૃવા પાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વને માટે હોવાથી તે ઉપાંશુ યાગનો શેષ નથી માટે તે વિષ્ણુદેવતાક જ આજ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ આ કારણથી તેમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટ-કૃત્ હોમ કરી શકાય નહિ. હવિ:શેષ જ જ્યારે નથી તો પછી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમથી સંસ્કારની પણ જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૬ ॥

અવત્તત્વાચ્ચ જુહાં તસ્ય ચ હોમસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (જુહામ્) જુહામાં જોડેલું આજ્ય છે તે હવનને માટે અવદાન કરેલું હોવાથી (તસ્ય) તેનો (હોમસંયોગાત્) હોમની સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—દેવતાના ઉદ્દેશથી જુહામાં અવદાન કરેલું આજ્ય ચતુરવત્તં જુહોતિ એ વાક્યથી તેનો હોમની સાથે જ સંબંધ છે માટે ઉપાંશુયાગનો શેષ રહેતો નથી. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી શંકા ખતાવે છે. **ચમસવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥**

પદાર્થ:—(ચેત્) જો (ચમસવત્ત્વેતિ) જેમ ચમસમાં રહેલા દ્રવ્યથી:અગ્નિને ઉદ્દેશીને હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુદેવતાદિક જુહાસ્થ આજ્યથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં

ભાવાર્થ:—‘એન્દ્રાયાવ’ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી ચમસાદિમાં એક દેવતાના ઉદ્દેશથી મહત્ત્વ કરવા છતાં જેમ ચમસસ્થ દ્રવ્યથી અગ્નિને ઉદ્દેશી હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુ આદિને માટે અવત્ત કરેલા જુહાસ્થ ધૃનથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં શો વાંધો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાવિરોધાત્ હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાચ્ચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચમસનું દૃષ્ટાન્ત ઠીક નથી (ચોદનાવિરોધાત્) વિધિ વાક્યમાં વિરોધ-આવતો હોવાથી. (ચ) અને (હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્) હવિષનું કેવળ પ્રકલ્પન જ છે.

ભાવાર્થ:—એન્દ્રાયાવ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી માત્ર ચમસમાં હવિષ દેવામાં આવે છે. પણ એનો અર્થ એ કદાપિ થતો નથી કે અધું દ્રવ્ય હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે. અલ્પં જુહોતિ આ વાક્યથી શેષ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે દાષ્ટાન્તમાં ચતુરવત્તં જુહોતિ એ વાક્યથી ચાર વખત અવદાન કરેલું આજ્ય અધું જ હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે અને અધું હોમી દેવામાં આવે છે માટે શેષ રહેતું નથી. ચમસ્યદ્રવ્ય તો થોડું હોમી બાકી શેષ રાખવામાં આવે છે અને એનો વિધિ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપાંશુ યાગમાં જો થોડું હોમી શેષ રાખવામાં આવે તો ચતુરવત્તં જુહોતિ આ વિધિ સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ આવે છે. માટે દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી અને તેથી ઉપાંશુ-યાગમાં શેષ ન હોવાથી સ્વિષ્ટકૃત્તે માટે અવદાન થઇ શકતું નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૯ ॥

ઉત્પન્નાધિકારાત્ સતિ સર્વવચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(સતિ) શેષ હોય તો (સર્વવચનમ્) સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યાં અસ્થિતાર્થ

થાય છે, કારણ કે (હત્તવાધિકારાત) શેષનો અધિકાર કરીને સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ:— ‘ સર્વેષાં હવિષાં સ્વિકૃત્ અવયતિ ’ આ ઠેકાણે જે સર્વશબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે શેષવત્ હવિષને ઉદ્દેશીને થયો છે. જે હવિષનો શેષ જ નથી તેને સર્વશબ્દ સાથે સંબંધ જ નથી. ઉપાંશુયાગમાં શેષ રહેતો નથી માટે તે યાગનું હવિષ સર્વની ગણતરીમાં આવી શકે નહિ.

જાતિવિશેષાત્પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:— (પરમ) પ્રાયશ્ચીય નામક ઇષ્ટિમાં આદિત્ય ચરુ સમીપ જે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે (જાતિવિશેષાત્) જાતિ વિશેષનો અધિકાર કરીને કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:— પ્રકૃતિ યાગમાં અનેક હવિષોની પ્રધાન આહુતિ આપ્યા પછી સ્વિકૃત્ હોમથી સરકરણીય છે. એને માટે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિમાં પ્રયુક્ત ક્રિયાનો વિકૃતિમાં અતિદેશ કર્યો છે. એ પ્રયોગ દ્વોવ આજ્યથી સ્વિકૃત્ હોમ કરવો એનું કથું સિદ્ધ થતું નથી. ઓદનજાતિમાજ્યજાતિં ચાપેક્ષ્ય પ્રકૃતિસ્થશબ્દેન અનુવાદઃ । પ્રકૃતૌ પ્રયુક્તશદ્દ એવાત્ર પ્રયુક્ત ઇતિ ભાવઃ ઓદન જાતિ અને આજ્ય જાતિની અપેક્ષા કરી પ્રકૃતિ યાગસ્થ શબ્દથી માત્ર પ્રાયશ્ચીય રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાયશ્ચીય ઇષ્ટિ દર્શપૂર્ણ માસ યાગની વિકૃતિ છે અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ એ એની પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અન્યમરેકાર્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:— (અન્યમ) છેલ્લો જે અર્થવાદ બતાવ્યો છે તે તો (અરેકાર્ય) દ્રુવા પાત્રને ખાલી ન રાખવા માટે.

ભાવાર્થ:— સ્વિકૃતના ઉપસ્તરણથી માંડી અભિધારણ પર્યંત દ્રુવાજ્યનું કાર્ય હોય છે. હવે જે ધ્રુવામાં પ્રત્યભિધારણ ન કરે તો ધ્રુવાપાત્ર આજ્યહીન થઇ જાય અને આજ્યહીનથી ઉત્તર કાર્ય થઇ શકે નહિ. સ્વિકૃતના અવધાન પછી ઉત્તર કાર્ય નથી માટે પૂરણ કરવું નહિ એ અર્થવાદનું તાત્પર્ય છે. અવધાય અવધાય ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ સ્વિકૃતે અવધાય ન ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ । ન હિ તતઃ પરામાહુતિં યક્ષ્યન્ ભવતિ આ અર્થવાદ છે. માટે જ્યાં સુધી સ્વિકૃત આહુતિ ન આપી હોય ત્યાં સુધી ધ્રુવાનું પ્રત્યભિધારણ કરવું જોઈએ એ પાત્રને ખાલી ન રાખવું. આ ઉપરથી કેંઈ ઉપાંશુયાગના શેષની સિદ્ધિ થતી નથી. સંપૂર્ણ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળ્યો કે ઉપાંશુયાગ કર્યા પછી દ્વોવ આજ્યમાંથી સ્વિકૃત આદિ કર્મ કરવાનું રહેતું નથી.

સાકં પ્રસ્થાયીયમાં સ્વિકૃતનું અનુષ્ઠાન નથી એ અધિકરણ

સાકં પ્રસ્થાયીયે સ્વિકૃદિદં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (સાકં પ્રસ્થાયીયે) સાકં પ્રસ્થાયીય યાગમાં (ચ) પણ (સ્વિકૃદિદમ્) સ્વિકૃત તથા ઇલાવધાનનો (તદ્વત્) ઉપાંશુયાગ પેઠે શેષ ન હોવાથી લોપ છે.

ભાવાર્થ:— સાકં પ્રસ્થાયીયેન યજેત પશુકામઃ જેને પશુની કામના હોય તેણે સાકં પ્રસ્થાયીય નામક યાગ કરવો. એ યાગ દર્શપૂર્ણ માસની વિકૃતિરૂપ યાગ છે. એ યાગમાં દૂધ અને દહીંની કુંભીઓથી હોમ કરવામાં આવે છે, અમી ધે સુચૌ પ્રદાય સહ કુમ્મીભિરમિકામં હુદોતિ અગ્રોધ નામક ઋત્વિજે સ્ત્રય આપી દહને કુંભી સાથે અમિકમણ કરી હોમ કરવો. ચાર કુંભીમાં જે સાંનાય્ય હવિ એટલે દૂધ અને દહીં રૂપ હવિ હોય તે કુંભીદ્વારા જ અધું હોમી ફેવું આ કથનથી અધું હવિષ હોમાઈ જાય છે. કથું પણ શેષ રહેતું નથી. માત્ર ચાર કુંભીઓ (ચાર કુલડીઓ) જ શેષ રહે છે. શેષ ન રહેવાથી સ્વિકૃત આહુતિ પણ એ યાગમાં હોતી નથી એ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉપાંશુ યાગ પેઠે સાકં પ્રસ્થાયીય યાગમાં પણ સ્વિકૃત આહુતિ નથી. ॥ ૧૩ ॥

સૌત્રામણીમાં શેષ કાર્યનું અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સૌત્રામણ્યાં ચ ગ્રહેષુ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌત્રામણ્યામ્) સૌત્રામણી યાગમાં (ગ્રહેષુ) પયોગ્રહમાં શેષ કાર્ય નથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણ્યામુત્તરેડમૌ પયોગ્રહાજ્ઞા જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોથી ૨૫૦૮ સમગ્રય છે કે સંપૂર્ણ પયોગ્રહ—આદિના હોમની સાથે સંબંધ છે. માટે સ્વિષ્ટકૃત અને ઇડા આદિ શેષ કાર્ય હોતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

તદ્વચ્ચ શેષવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તેની પેઠે (શેષવચનમ્) શેષવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્છિન્નપિ ન સર્વં જુહોતિ. બાકી રાખવું બધું હોમવું નહિ. આ નિષેધ-વચન કુબીથી કરવામા આવતા હોમના પેાં સર્વનો હોમ કરવામાં આવ તો જ સાર્થક થઈ શકે. અને જ શેષ ભાગ રાખવામાં આવે છે તે સ્વિષ્ટકૃત માટે નહિ પણ બ્રાહ્મણ પરિક્ષીણીયાત્ ઉચ્છેષણસ્ય પાતારમ્ ' કાંઈ બાકીજીને દક્ષિણા આપી એ શેષ ભાગ પાઈ દેવો ન્તર્ધએ. અને જો કાંઈ બાકીજી ન પામે તો રાડડામાં નાખી દેવો. શેષ ભાગનો આવી રીતે ઉપયોગ થતો હોવાથી ૨૫૦૮ થાય છે કે પયોગ્રહ આદિમાં રહેલા શેષ ભાગથી સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી નહિ. સૌત્રામણી યાગમાં સુરાગ્રહોથી પણ હોમ કરવાનું કેટલાક જણાવે છે. પણ વૈદિક ધર્મમાં સુરાપાન વિહિત નથી. ॥ ૧૫ ॥

સર્વપૃષ્ઠ ઇષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃત આદિનું એકજ વખત અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યેકત્વં કર્મભેદાત્ પ્રતિકર્મ ક્રિયેરન્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેકત્વે) દ્રવ્ય એક હોવા છતાં (કર્મભેદાત્) પ્રધાન યાગ જુદા જુદા હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક પ્રધાન કર્મદીઠ સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ય હિન્દ્રયકામઃ સ્યાત્ તમેતયા સર્વ પૃષ્ઠયા યાજયેત્ આ સૂત્રથી વિહિત ઇષ્ટિમાં ૭ ઇન્દ્રયાગો આ પ્રમાણે છે. હિન્દ્રાય રાધંતરાય, હિન્દ્રાય બાહંતાય, હિન્દ્રાય વૈરાજાય, હિન્દ્રાય શાકરાય, હિન્દ્રાય રૈવતાય. આ બધામાં ઇન્દ્ર એક હોવા છતાં રાધંતર સામ આદિના ભેદથી જિન્ન જિન્ન બણાય છે. એ બધાને માટે એક પુરોડાશ હોય છે. અને તેમાંથી અલગ અલગ અવદાન કરી ઉક્ત ૭ દેવતાઓને કર્મથી આહુતિ અપાય છે માટે સ્વિષ્ટકૃત ઇડાદિ કર્મ પણ ૭ વખત જ કરવું જોઈએ. ॥૧૬॥

સિદ્ધાંતપક્ષ. અવિભાગાત્ તુ શેષસ્ય સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અવિભાગાત્) પુરોડાશ રૂપ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે. (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ દેવતા પ્રત્ય (અવિશિષ્ટત્વાત્) એક જ સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર રૂપ દેવતા એક જ છે. માત્ર સામ આદિના સંબંધને લીધે જ તે ૭ દેવતા ગણાય છે એટલે દેવતાઓમાં વાસ્તવિક ભેદ જ નથી, વળી દ્રવ્ય પણ પુરોડાશ રૂપ એક જ છે માટે સ્વિષ્ટકૃત ઇડાદિ કર્મ પણ એક જ વખત કરવું જ વખત નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અન્દ્રનાયવગ્રહમાં એ વખત શેષભક્ષણ—અધિકરણ.

એન્દ્રનાયવે તુ વચનાત્ પ્રતિકર્મ મક્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ અધિકરણ કરતાં આ અધિકરણની વિલક્ષણતા સૂચવે છે. (એન્દ્રનાયવે) ઇન્દ્ર અને વાયુ દેવતાવાળા ગ્રહ અર્થાત્ પાત્રમાંથી (વચનાત્) ખાસ વચન

હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક કર્મે (મક્ષ: સ્યાત્) બક્ષણુ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ઐન્દ્રવાયવ મહર્ષિ હોમ કર્યાના સોમરૂપ એક જ દ્રવ્ય બાકી રહે છે છતાં દ્વિઃએન્દ્રવાયવ મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી પ્રતિકર્મ સોમરસનું બક્ષણુ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ એ વખત કર્મ થાય છે માટે સોમ રસનું પણ એ વખત બક્ષણુ કરવું જોઈએ. વાક્ય હોવાથી દ્રવ્યની એકતા એક જ વખતના બક્ષણુનું પ્રયોજક નથી. ॥ ૧૮ ॥

સોમમાં શેષબક્ષાસ્તિત્વ-અધિકરણુ

પૂર્વપક્ષ. સોમે અવચનાદ્ મક્ષો ન વિદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમમાં (અવચનાદ્) વિધાન ન હોવાથી (મક્ષ:) બક્ષણુ (ન વિદ્યતે) નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સોમનું બક્ષણુ નથી, કારણ કે એનું વિધાન ખતાવનાર કોષ વાક્ય નથી, માટે હોતવ્ય સોમનો શેષ અબક્ષ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. સ્યાદ્વાડન્યાર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) બક્ષણુ કરવું જોઈએ. (અન્યાર્થદર્શનાત્) બક્ષણુના અંબભૂત બ્રમણુનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—આશ્વિનમહર્ષિએ અનુવાદ કરીને સર્વતઃ પરિહારમાશ્વિનમિતિ ઋમણં વિધીયતે । આ વાક્યથી બક્ષણુના અંબભૂત બ્રમણુનું વિધાન છે. જે સોમ બક્ષણુ ન હોય તો તેને ક્ષપ ચારે તરફ બ્રમણુનું વિધાન નકામું થઈ પડે. માટે સોમયાગમાં હૃતશેષ સોમનું બક્ષણુ વિદિત છે. ॥ ૨૦ ॥

વચનાનિ તુ અપૂર્વત્વાત્ તસ્માદ્ યથોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે છે. (વચનાનિ) સર્વતઃ પરિહાર આદિ વચ્ચેના બ્રમણુ-વિશિષ્ટ બક્ષણુનાં વિધાયક છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યથોપદેશં સ્યુઃ) ઉક્ત વાક્યોને આધારે સોમશેષનું બક્ષણુ હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ આશ્વિન મક્ષયન્તિ ’ ‘ દ્વિઃએન્દ્રવાયવસ્ય મક્ષયન્તિ સદસિ મક્ષયન્તિ ’ આ બધાં વાક્યો અપૂર્વ અર્થને પ્રાપ્તિપાદિત કરે છે. માટે અપ્રાપ્ત બક્ષણુનું વિધાન છે તેથી સોમ યાગમાં હૃત શેષ સોમનું બક્ષણુ છે. ॥ ૨૧ ॥

ચમસીઓનું શેષ બક્ષણુ-અધિકરણુ

ચમસેષુ સમાખ્યાનાત્ સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચમસેષુ) ચમસોમાં (સમાખ્યાનાત્) યૌગિક શબ્દ :૩૫ સમાખ્યા હોવાથી (સંયોગસ્ય) સંગ્રા અને સંગ્રીનો સંગ્રાધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) બક્ષણુનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોતુચમસ આદિ દશ સંગ્રાઓ છે. તેમાં જેનો ચમસ હોય છે તેને સોમનું બક્ષણુ નથી. આવો પૂર્વપક્ષ કેટલાક સોધા કરે છે તેના ઉત્તર રૂપે આ સત્ર છે. ચમસીઓને સોમમક્ષણુ છે. કારણ કે હોતુચમસનો એવો અર્થ થાય છે કે હોતાએ સોમનું બક્ષણુ કરવું જોઈએ. હોત્રા અને પાત્રેણ ચમ્યતે મક્ષયતે ઇતિ હોતુચમસઃ આ પ્રમાણે સંગ્રા અને સંગ્રીનો સંગ્રાધ સોમરસના બક્ષણુને અવશ્ય સૂચવે છે. ચમસ-સોમરસ પીવાનું પાત્ર જે બક્ષણુ વિદિત ન હોય તો ઉપરનો યોગાર્થ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

તસ્માચ્ચાત્રાહ્મણસ્ય સોમં પ્રતિષેધતિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) સમાખ્યા શબ્દથી બક્ષણુ સિધ્ધ થતું હોવાથી

અબ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણેતર ક્ષત્રિય આદિને (સોમમ્) સોમમહક્ષણેતો (પ્રતિષેધતિ) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે;

ભાવાર્થ :— ‘ યજ્ઞમાન ચમસઃ ’ આ સમાખ્યાથી યજ્ઞમાનને પણ ચમસ-મહક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો યજ્ઞમાન અબ્રાહ્મણ અર્થાત્ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય હોય અને જો તે સોમરસનું મહક્ષણ કરવા ઇચ્છે તો, યદિ સ સોમં વિમહક્ષયિષેત્ ન્યમ્રોધસ્તિમનીરાહુત્ય તાઃ સમ્પિબ્ય દધન્યુપમૃજ્ય તમસ્યૈ મક્ષં પ્રયચ્છેત્ । વડલાની સ્તિમિનીઓ લાવી તેને વાટી ફહીમાં ભક્ષ તરીકે બ્રાહ્મણેતર યજ્ઞમાનને આપવી પણ ન સોમમ્ સોમરસ ભક્ષ તરીકે અબ્રાહ્મણ યજ્ઞમાનને આપવો નહિ. આ નિષેધની સંગતિ પણ ત્યારે જ ઘટ શકે જો સોમરસ ભક્ષ તરીકે સામાન્યરૂપે વિહિત હોય. પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ હોય છે. માટે જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોતા આદિની સોમમહક્ષણ વિહિત છે. ॥ ૨૩ ॥

ઉદ્ગાતૃઓનું મુખ્યકારણ સાથે સોમમહક્ષણાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

ઉદ્ગાતૃચમસમેકઃ શ્રુતસંયોગાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉદ્ગાતૃચમસમ્) ઉદ્ગાતાના ચમસને (એકઃ) ઉદ્ગાતા જ ભક્ષણ કરે (શ્રુતિસંયોગાત્) ઉદ્ગાતૃ શબ્દને ઉદ્ગાતારૂપ એક જ વ્યક્તિની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં. “ પ્રૈતુ હોતુચમસઃ પ્રવ્રહ્મણઃ પ્રોદ્ગાતૃણમિતિ ” આ મંત્રમાં ઉદ્ગાતાનો જ ચમસ ભક્ષણીય તરીકે છે એ સૂચિત થાય છે. પણ ચમસગત સોમનું પાન એક ઉદ્ગાતા જ કરે કે, અનેક ઋત્વિજો ? આનો ઉત્તર એ છે કે ઉદ્ગાતા શબ્દ એક જ વ્યક્તિનો વાચક છે એનું રૂઢિથી સિદ્ધ થાય છે માટે એક જ ઉદ્ગાતા સોમમહક્ષ કરે. મંત્રમાં ઉદ્ગાતા શબ્દનું જે બહુ વચન વાપર્યું છે તે તો બિન્ન બિન્ન પ્રયોગ વખતે ઉદ્ગાતા પણ આવૃત્તિ પામે છે, આ કારણને લીધે પ્રયોગ બેદથી ઉદ્ગાતૃ શબ્દને બહુ વચનમાં પ્રમુક્ત કર્યો છે. અનેક ઉદ્ગાતાઓને અથવા અન્ય ઋત્વિજોને સોમમહક્ષ વિહિત નથી પણ રૂઢિસિદ્ધ એક જ ઉદ્ગાતાને સોમમહક્ષણ વિહિત છે. ઇતિ એક પૂર્વપક્ષ ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સર્વે વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વે) બધા (સર્વસંયોગાત્) બધા સાથે અનવયોગ્ય બહુ-વચનનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—સોળ ઋત્વિજો હોય છે. એ બધા જ ઋત્વિજોને સોમમહક્ષણ વિહિત છે કારણ કે બહુવચનનો પ્રયોગ એ સોળને ઉદ્દેશીને જ થયેલો છે. આ રીતે બીજો પક્ષ પણ ઉપરિચિત થાય છે.

ત્રીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્તોત્રકારિણો વા તત્સંયોગાત્ બહુત્વશ્રુતેઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોત્રકારિણઃ) સ્તોત્રગાનારાઓ (તત્સંયોગાત્) સાથે ઉદ્ગાતાનો સંબંધ હોવાથી (બહુત્વશ્રુતેઃ) બહુવચનથી એ ત્રણ સ્તોત્ર ગાનારાઓના જ બોધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદ્ગાતાના રૂઢિબળથી એક જ ન હોવા તેમ લક્ષણ માની સોળ ઋત્વિજો પણ ન સમજવા, પણ સ્તોત્રનું ગાન કરનારા ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહર્તા આ ત્રણ જ ઋત્વિજો ઉદ્ગાતૃપદથી સમજવા. જે ઉદ્ગાન કરે તે ઉદ્ગાતા આવો અનવયાર્થ છે. માટે ત્રણ ઋત્વિજોને સોમપાન વિહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

સિધ્ધાંતપક્ષ

સર્વે તુ વેદસંયોગાત્ કારણાદેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિધ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વે) મુખ્યત્વે જ ઋત્વિજ સાથે ઉપર બતાવેલા ત્રણ ઋત્વિજોનું મહક્ષણ હોવાથી આર ઋત્વિજોને સોમપાન વિહિત છે. (વેદસંયોગાત્)

સામવેદ પ્રતિપાદિત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી. (કારણાત્) કારણને ક્ષીધે (એકદેશઃ) કેવલ ઉદ્દગાતૃરૂપ અર્થમાં (સ્યાત્) વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દગાતા, પ્રસ્તોતા પ્રતિહર્તા અને સુબ્રહ્મણ્ય આ ચાર ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન વિહિત છે. “ ગાયત્રી ” ધ તુની શ્લોકિત ‘ ઉચ્ચસ્વરે ગાવુ ’ એમાં નથી પણ સામવેદના દ્વિતીય-ભક્તિગાનમાં છે. તેમાં જ ઉદ્દગીય શબ્દનો વ્યવહાર છે. એ ગાન કરનારને ઉદ્દગાતા કહેવામાં આવે છે. પણ એજ ઉદ્દગાતા અહીં સેવામાં આવે તો બહુવચનની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રકૃતમાં યોગાર્થ તથા રૂઢયર્થ લક્ષ શકાશે નહિ આ કારણથી અગત્યા લક્ષણથી આશ્રય કરવો જ પડશે અને એથી ઉપર કહેલા ચાર ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન વિહિત છે એ સિધ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

આવસ્તુતને પણ સોમભક્ષણુ વિહિત છે. એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ ગ્રાવસ્તુતો ભક્ષો ન વિદ્યતે અનામ્નાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (ગ્રાવસ્તુતઃ) ગ્રાવસ્તુત નામવાળા ઋત્વિક્ષ્ને (ભક્ષઃ) સોમપાન (ન વિદ્યતે) વિહિત નથી. (અનામ્નાત્) આમ્નાન અર્થાત્ વૈદિક વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જયોતિષ્ટોમ યાગમાં “ હરિરસિ હારિયોજનઃ ” આ મંત્રથી લેવામાં આવતો ગ્રહ (પાત્રવિશેષ) હારિયોજન કહેવાય છે. હોતા પ્લક્ષા આદિ ઋત્વિજ્ઞે ચમસી અર્થાત્ ચમસમાં રહેલા સોમરસનું પાન કરનારા છે. એ ચાર હોતામાં એક ‘ ગ્રાવસ્તુત ’ નામક હોતા પણ હોય છે. હારિયોજન નામના ગ્રહમાં રહેલા સોમરસ ચમસીઓને જ પીવાળો હોય છે ગ્રાવસ્તુત નામક હોતા ચમસી નથી માટે તેને સોમપાન કરવાનો અધિકાર નથી ગ્રહ અને ચમસ બન્ને શબ્દો પાત્રનાં નામ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હારિયોજને વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષની સૂચના માટે પ્રયુક્ત થયો છે (હારિયોજને) હારિયોજન નામક ગ્રહમાં રહેલું સોમનું ભક્ષણુ ગ્રાવસ્તુતને પણ વિહિત છે. (સર્વસંયોગાત્) સર્વ ઋત્વિજ્ઞેનો એમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હારિયોજન ગ્રહમાં રહેલા સોમનું પાન સર્વને કરવાનું હોય છે ચમસાજ્ ચમસિનો ભક્ષયન્તિ યથૈતસ્ય હારિયોજનસ્ય સર્વૈર્ણ લપ્સન્તિ ‘ ચમસી ચમસોનું ભક્ષણુ કરે પણ હારિયોજન નામના ગ્રહમાં રહેલા સોમનું ભક્ષણુ બધા વ કરે. ’ આ વાક્યમાં ‘ સર્વ ’ શબ્દ ૨૫૭૮ છે અને તેમાં ગ્રાવસ્તુતનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે ગ્રાવસ્તુત નામના ઋત્વિજ્ઞે પણ ગ્રહમાં રહેલા સોમરસ પીવો. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ સૂત્ર.

ચમસિનાં વા સંનિધાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચમસિનામ્) ચમસીઓનું જ સર્વ શબ્દથી કથન થાય છે (સંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ચમસ પદનું સાંનિધ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ સૂત્રના બાબતના વાક્યમાં જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ચમસીઓને ઉદ્દેશીને જ થયો છે કારણ કે, ચમસીઓનું સંનિધાન છે, માટે ગ્રાવસ્તુત ચમસી ન હોવાથી તેને ગ્રહસ્થ સોમરસનું પાન વિહિત નથી. ॥ ૩૦ ॥

આક્ષેપનો પરિહાર કરનારું સૂત્ર.

સર્વેષાં તુ વિધિત્વાત્ તદર્થા ચમસશ્રુતિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આક્ષેપ પરિહાર સૂચક છે. (સર્વેષામ્) બધા ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન

(વિધિત્વાત્) સર્વકર્તૃક ભક્ષણનો વિધિ હોવાથી. (તદર્થા) હારિયોજનભક્ષની રતુતિ માટે (ચમસત્રતિઃ) ચમસધટિત વાક્યનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃત યાગમાં જેટલા ઋત્વિજોનો સંબંધ છે તે બધા જ ઉક્તવાક્યમાં ‘સર્વ’ પદના અભિધેય છે. અપૂર્વ ભક્ષણનું વિધાન છે, તેમાં માણ ભક્ષણ કરે એ આકાંક્ષાની પૂર્તિ માટે સર્વ પદ આવ્યું છે. સર્વ જેટલે સર્વ ઋત્વિજો એમાં આવરણત્વ ઋત્વિજ પણ આવી ગય છે પ્રકૃતપુરુષાઃ પાન કુર્યુઃ તે ચ નમસિન હ્તિ આવેો અર્થ કરવા જતાં વાક્યનો ભંગ થાય છે, માટે યત્સંબધી બધા જ ઋત્વિજો સર્વપદથી સમજવા. પૂર્વવાક્યમાં જે ચમસ પદ પ્રયુક્ત થયું છે એ તો હારિયોજનના ભક્ષની રતુતિ માટે છે. ચમસોત્તુ ભક્ષણ ચમસીઓજ કરે પણ હારિયોજનનું ભક્ષણ તો બધા જ કરે આમ કરવાથી હારિયોજન ગ્રહની રતુતિ થાય છે અને તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે એમ પણ સૂચિત થાય છે. આ ઉપરથી આવરણત્વ પણ હારિયોજન ગ્રહમાં રહેલા સોમપાનનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાંત રચે થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વપટ્કારને પ્રથમભક્ષણ કરવાનું અધિકરણ.

વપટ્કારાચ્ચ મક્ષયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વપટ્કારાત્) વપટ્કાર૩૫ નિમિત્તથી પ્રથમ (મક્ષયેત્) ભક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—કેવળ સમાખ્યા જ સોમભક્ષણમાં નિમિત્ત નથી પણ વપટ્કારકર્તૃત્વ પણ સોમભક્ષણમાં નિમિત્ત પડે છે. વપટ્કર્તુઃ પ્રથમમક્ષઃ આ વાક્યથી પ્રથમત્વવિશિષ્ટ ભક્ષણ વિહિત થાય છે. પ્રથમભક્ષણ આવરણત્વ હોવાને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હોમ અને અભિષવ પણ ભક્ષણનું નિમિત્ત છે.

હોમાભિષવાભ્યાં ચ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હોમાભિષવાભ્યામ્) હોમ અને અભિષવથી ભક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“ગ્રાવભિરભિષુત્ય આહવનીયે હુત્વા પ્રત્યઃ પરિત્ય સર્વસિ મક્ષયન્તિ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે જે સોમવ્રતામાંથી પત્યરથી કુરીને રસ કાઢે છે અને પછી તે જ માણસ સોમરસનો હોમ કરે છે અને પછી સ મક્ષયેત્ એવી રીતે ભક્ષણનું વિધાન કરે છે. માટે આવરણત્વને સોમભક્ષણ વિહિત છે. અભિષવ અને હોમ ભક્ષણના હેતુ તરીકે આ સૂત્રમાં ખતાવ્યા છે ॥ ૩૩ ॥

વપટ્કર્તા આદિને પણ ચમસમાં સોમભક્ષ વિહિત છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. પ્રત્યક્ષોપદેશાચ્ચમસાનામવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચમસાનામ્) ચમસોના ભક્ષણમાં વપટ્કાર આદિ ભક્ષણનું નિમિત્ત નથી. (પ્રત્યક્ષોપદેશાત્) કારણ કે એમના ભક્ષણમાં સાક્ષાત્ ચમસીઓને નિમિત્ત તરીકે કહ્યા છે. (શેષે) મહાદિમાં (અવ્યક્ત.) “વપટ્કર્તુઃ પ્રથમ મક્ષઃ” આ વાક્ય અરિતાથ થાય છે.

ભાવાર્થ :—યથા ચમસમન્યૌધ્યમસમન્યૌધ્યમસિનો મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી હોતા અને અધ્વયુને સોમભક્ષણ પ્રાપ્ત છે. ચમસ ભક્ષણમાં વપટ્કારને પ્રથમ મક્ષ છે એ જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ચમસ સિવાય બીજા ગ્રહ આદિને લાઇને છે. અર્થાત્ વપટ્કર્તા મહાદિમાં ભક્ષણ કરે પણ ચમસપાત્રમાં નહિ ચમસિત્વ અને વપટ્કાર આ બંને ચમસભક્ષણમાં નિમિત્ત તરીકે નથી. જેનું ચમસિત્વ હોય તે જ ચમસમાં સોમભક્ષણ કરે. વપટ્કર્તાને ચમસિત્વ નથી માટે તે ચમસમાં સોમભક્ષણ ન કરે પણ બીજા ગ્રહાદિ પાત્રમાં કરે ॥ ૩૪ ॥

સ્યાદ્ વા કારણભાવાદ્ અનિર્દેશચમસાનાં કર્તુસ્તદ્વચનત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અર્થાત્ (સ્યાત્) ચમસમાં ખીજાઓનો પણ ભક્ષ છે (કારણભાવાત્) તેનો પણ કારણ રૂપે નિર્દેશ છે (ચમસનામ્) ચમસોના ભક્ષણમાં (કર્તુઃ) ચમસીઓને (અનિર્દેશઃ) નિમિત્ત રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. (તદ્વચનત્વાત્) “ યથાચમસમ્ ” આ વાક્યમાં ચમસીઓના ભક્ષણનો અયોગ્યવચ્છેદ રૂપે વિધાન છે, ખીજાની નિવૃત્તિને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—ચમસોમાં ચમસીઓના ભક્ષણનું જે વિધાન છે તે સામાન્યરૂપે છે એટલે કે અયોગ્યવચ્છેદરૂપે છે અન્યયોગ્યવચ્છેદ રૂપે નહિ. અર્થાત્ ચમસીઓ અને વપટકારકર્તા બન્ને હોતાઓને ચમસમાં સોમભક્ષણનો અધિકાર છે. વપટકર્તાને માટે ચમસભિન્ન શ્રદ્ધાદિ પાત્રની કલ્પના કરવી તેમાં કોઈ જાનનું પ્રમાણ નથી, માટે વપટ્કર્તુઃ પ્રથમભક્ષઃ આ વાક્યથી વપટકર્તાને પણ ચમસભક્ષણ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૫ ॥

ખીજે હેતુ આપે છે. ચમસે ચાન્યદર્શનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસે) અધ્વર્યુના ચમસમાં (અન્યદર્શનાત્) વપટકર્તાને ચમસનું દાન આપવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચમસનું વપટકર્તાને દાન આપવાનું કથન કર્યું છે. ચમસનું દાન કરવું એ ભક્ષણ માટે જ છે. સોમરસવાળા ચમસનું દાન વપટકર્તાને આપવા કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વપટકર્તાને પણ ચમસભક્ષણ વિદિત છે. ॥ ૩૬ ॥

એક પાત્રમાં હોતાને જ પ્રથમભક્ષ છે એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ. **एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् ॥ ૩૭ ॥**

પદાર્થ :—(એકપાત્રે) એક પાત્રમાં ધણા ઋત્વિજોને સોમભક્ષણ વિદિત છે તેમાં (ક્રમાત્) ક્રમબળથી (અધ્વર્યુઃ) અધ્વર્યુનામક ઋત્વિજ (પૂર્વઃ) પૂર્વ=પહેલાં (ભક્ષયેત્) ભક્ષણ કરે.

ભાવાર્થ :—એક પાત્રમાં ધણા ઋત્વિજોને સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે, તેમાં પ્રથમ ભક્ષણ અધ્વર્યુ જ કરે. કારણ કે, અધ્વર્યુનું સાનિધ્ય સોમરસ સાથે હોય છે. અધ્વર્યુ સોમરસનો હોવા કારણે છે અને સોમ સોમ જે પાત્રમાં પડે છે તેનું સાનિધ્ય અધ્વર્યુ સાથે હોય છે હોતા સાથે નહિ. હોતા તો સોમરસ ભરીને પાત્ર અધ્વર્યુને આપે છે અને અધ્વર્યુ તેનો હોમ કરે છે એટલે હોતા હુતશેષ સોમથી જરા દૂર પડી જાય છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. **होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ૩૮ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હોતા) હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે (મન્ત્રવર્ણાત્) મંત્રમાં એવું વર્ણન છે.

ભાવાર્થ :—હોતૌશ્વત્ પૂર્વે હવિરયમાશત્ હિતિ આ મંત્રમાં હોતાને પ્રથમ ભક્ષણ કરવાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે, અધ્વર્યુ નહિ. ॥ ૩૮ ॥

वचनाच्च ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વચનાત્) વચનથી પણ.

ભાવાર્થ :—“ વપટ્કર્તુઃ પ્રથમભક્ષઃ ” આ વચનથી વપટકાર કરનાર હોતાને સૌથી પ્રથમ ભક્ષણ વિદિત છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે. ॥ ૩૯ ॥

ખીજે હેતુ આપે છે. **कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ૪૦ ॥**

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણાનુપૂર્વ્યાત્) કારણના ક્રમથી પણ હોતાને પ્રથમ ભક્ષ

સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—પહેલાં “ વષટકાર ” બોલવામાં આવે છે. અને પછી હોમ કરવામાં આવે છે. આવા કારણના ક્રમે લીધે પણ વષટકર્તા હોતા પ્રથમ બક્ષણ કરે. જે કારણનો ક્રમ છે તે જ બક્ષણ ક્રમ છે. ॥ ૪૦ ॥

સોમબક્ષણ અનુષ્ઠાપૂર્વક હોતું જોઈએ. એ અધિકરણ.

વચનાદનુજ્ઞાતમક્ષણમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત) વચન હોવાથી (અનુજ્ઞાતમક્ષણમ્) જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તેણે જ બક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ:—“ નાનુપહૂતેન સોમઃ પાતવ્યઃ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તેજ સોમ-બક્ષણ કરી શકે કારણ જેને અનુજ્ઞા ન મળી હોય તેણે સોમનું પાન કરવું નહીં આવે. ૨૫૪ નિષેધ છે. ॥ ૪૧ ॥

વૈદિક વચનથી જ અનુજ્ઞા મળવી જોઈએ એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

તદુપહૂત ઉપહ્યસ્વેતિ અનુજ્ઞાપેલ્લિક્ષાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્) માટે (ઉપહૂત ઉપહ્યસ્વ્વેતિ ઉપહૂત ઉપહ્યસ્વ્વ આ મંત્ર વાક્યથી (અનુજ્ઞાપ્યેત) અનુજ્ઞા આપવી કારણ કે ઉક્તવાક્ય (લિક્ષાત્) લિંગરૂપે હોવાથી.

ભાવાર્થ:—“ ઉપહૂત ઉપહ્યસ્વ્વ ” આ વાક્યરૂપે લિંગથી લૌકિક વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ, કિંતુ વૈદિક વાક્યથી જ અનુજ્ઞા આપવી. “ આગચ્છ સોમં પિવ ” આ લૌકિક વાક્ય કહેવાય છે એવા વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ. ॥ ૪૨ ॥

વૈદિક વચનથી આર્થક્રમાનુસાર પ્રતિવચન કરવું જોઈએ એ અધિકરણ.

તત્રાર્થાન્ પ્રતિવચનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (આર્થાન્) અર્થક્રમથી (પ્રતિવચનમ્) ઉત્તર આપવો.

ભાવાર્થ :—જે કે “ ઉપહૂત ઉપહ્યસ્વ્વ ” આમાં પહેલું પદ ઉત્તરને સૂચવે છે અને બીજું પદ અનુજ્ઞાને સૂચવે છે. છતાં પ્રથમ બોલાવવાનું હોય છે અને પછી ‘ આ હું આપ્યો ’ આવે. ઉત્તર હોય છે માટે અર્થના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ ઉપહ્યસ્વ્વ એ પદને સમજવું અને પછી ઉપહૂતસ્વ્વ એ પદને સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

એકપાત્રાણાં સમવાયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(એકપાત્રાણામ્) તે સોમબક્ષણ જેઓને એક પાત્રમાં કરવાનું હોય છે તે ઋત્વિજોને જ અનુજ્ઞા આપવાની હોય છે બિન્ન બિન્ન પાત્રમાં સોમપાન કરનારને નહિ. (સમવાયાત્) તેઓને જ બક્ષ પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક પાત્રમાં સોમપાન કરનાર ઋત્વિજને અનુજ્ઞા આપવાથી સર્વેનું ઐક્યમત્વ થાય છે. અને ન્યૂનાધિક ભાજ મળે તો પણ કલહ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

યાજ્ઞ્યાનો અપનય થવાથી બક્ષનો પણ અપનય થાય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ. **યાજ્ઞ્યાપનયે ન અપનીતો મક્ષઃ પ્રવરવત્ ॥ ૪૫ ॥**

પદાર્થ :—(યાજ્ઞ્યા) યાજ્ઞ્યારૂપ મંત્ર હોતા પાસેથી દૂર થવાથી (મક્ષઃ) સોમ બક્ષ (ન અપનીતઃ) દૂર થતો નથી (પ્રવરવત્) જેમ કટુયાજ્ઞર્થ વરણ દૂર થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યેષ્ઠાદિપાત્રમાં ઋતુમહાપ્રચારમાં “ યજમાનસ્ય યાજ્ઞ્યા સોઽમિપ્રેષ્યતિ હોતરેતદ્ યજેતિ સ્વયં વા નિષદ્યં યજતિ ” આ વાક્યથી હોતાએ જે યાજ્ઞ્યમંત્ર બોલવાનો હોય છે તેને

યજ્ઞમાન બોલે આવું કથન હોવાથી હોતા પાસેથી યાજ્ઞયામંત્ર દૂર થવાથી હોતા પાસેથી સોમ-ભક્ષણ પણ દૂર થાય છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં જણાવે છે કે યાજ્ઞયામંત્ર દૂર હતાં સોમભક્ષણ દૂર થતું નથી અર્થાત્ સોમભક્ષણ તો હોતાને જ કરવાનું રહે છે. વૈશ્ય અથવા ક્ષત્રિય યજ્ઞમાનને નહિ. તેમાં દૃષ્ટાંત એ આપે છે કે જ્યેમ હોતારં ત્વા વૃગે આ વાક્યથી યજ્ઞમાને કરેલું ઋત્વિજનું હોતા તરીકેનું વરણ દૂર થતું નથી તેમ સોમભક્ષણ પણ હોતા પાસેથી દૂર થતું નથી. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ચંદુર્વા કારણાગમાત ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (ચંદુઃ) યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાનને (કારણાગમાત્) કારણની પ્રાપ્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ:—ભક્ષણનું કારણ વષટકર્તૃત્વ છે જે ‘વષટ’ આવે શબ્દ ઉચ્ચારી હોમે તેજ સોમ ભક્ષણ કરે. યજ્ઞમાન પોતે જ્યારે ‘વષટ’ એવો શબ્દોચ્ચાર કરીને સોમરસ હોમે છે તો પછી હુતશ્લિષ્ટ સોમરસનું પાન યજ્ઞમાન જ કરે એ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં કારણ ત્યાં કાર્ય એવો નિયમ છે. હોતાએ યાજ્ઞયામંત્ર બોલવાનો ન હોવાથી ‘વષટ’ આવે શબ્દોચ્ચાર પણ હોતાએ બોલવાનો હોતો નથી પણ યજ્ઞમાને જ બોલવાનો હોય છે, માટે યાજ્ઞયામંત્ર બોલીને હોમ કરનાર યજ્ઞમાનને પણ સોમપાન કરવું યોગ્ય છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રવર દૃષ્ટાંતની અયોગ્યતા બતાવે છે

પ્રવૃત્તત્વાત પ્રવરસ્યાનપાયઃ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:—(પ્રવરસ્ય) પ્રવર તો પ્રથમથી જ (પ્રવૃત્તત્વાત્) થઈ ચુકેલું હોવાથી (અનપાયઃ) તેનો અપાય અર્થાત્ દૂરીકરણ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞ શરૂ કરવા પહેલાં જ હોતાનું વરણ થઈ ગયેલું હોવાથી જ્યાંસુધી તે યજ્ઞ સમાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે વરણ અથવા પ્રવર દૂર થઈ શકતું નથી. જ્યારે ભક્ષણ તો હજી હોતો હોવાનું છે માટે તે દૂર પછે રહે. અગામ્ય વસ્તુ હોતો પછે રહે. હોતા પાસેથી એક યાજ્ઞયા દૂર થાય છે અને તે યજ્ઞમાન બોલે છે અને હોમ કરે છે પણ બીજા યાજ્ઞયાઓ હોતા-એજ બોલવાની હોય છે અને હોમ પણ તેણે જ કરવાનો હોય છે માટે વરણનો અપાય થઈ શકતો નથી, તેથી દૃષ્ટાંત ખોટું છે. ॥ ૪૭ ॥

‘ફલ ચમસ એ ઇન્ધ્યાવિકાર છે’ એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. ફલચમસો નૈમિત્તિકો મક્ષવિકારઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:—(ફલચમસઃ) વટવૃક્ષનાં કુપળો દહીંમાં વાટીને તેનો એકરસ કરી ચમસને ભરવો તે ફલ ચમસ કહેવાય છે. તે (નૈમિત્તિકઃ) રાજન્ય આદિના કર્તૃત્વરૂપ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત છે તેથી (મક્ષવિકારઃ) ક્વળ ખાવાને ઉપયોગી છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) વિમક્ષયિષેત્ इति तस्मै મક્ષં પ્રયच्छેત્’ આ શ્રુતિ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમમાં રાજન્ય કર્તૃક અને વૈશ્યકર્તૃક કેટલાક યાગ વિશેષ છે. “રાજન્યં વૈદ્યં વા યાજયેત્ સ યદિ સોમં વિમક્ષયિષેત્ ન્યગ્રોધસ્તિમિનીરાહ્ય તાઃ સમ્પિપ્પ્ય દધન્યુપમૃજ્ય તમસૈ મક્ષ પ્રયच्छેન્ન સોમમ્” ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને યજ્ઞ કરાવવો પણ જો તે સોમરસ પીવાની ઇચ્છા કરે તો વડલાની કુપળો લાવી તેને વાટી દહીંની સાથે એકરસ કરી તે રસ આ યજ્ઞમાનને ભક્ષ કરીકે આપવો પણ સોમરસ આપવો નહિ. ” આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે આ ફલચમસ બનાવવામાં આવે છે તે ક્વળ ખાવા માટે છે હોમવા માટે નહિ, માટે તે

ભક્ષવિકાર જ છે. વૈદિક વાક્ય પણ એવા જ ભાવનું જણાય છે. વિમક્ષયિષેત્ તમસ્મૈ ભક્ષં પ્રયચ્છેત્ ખાવાની ઇચ્છા કરે તો ઉપરનો ફલયમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આપવો. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને આપવામાં આવતો ફલયમસ ભક્ષણ માટે જ છે દોમને માટે નથી આવો પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥**

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચક અથવા. (इज्याविकारः) હોમ દ્રવ્યનો વિકાર છે (સંસ્કારસ્ય) હોમશેષની પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હોમના શેષ માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ફલ-યમસ યાગનો વિકાર છે અર્થાત્ એનાથી હોમ કરવો. હોમના શેષનું ભક્ષણ કરવાથી જ તેમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હોમ વગર હોમનો શેષ જ ન કહેવાય. વિમક્ષયિષેત્ એ જે વિધાન છે તે હોમના શેષનુંજ ભક્ષણ કરવા કહ્યું છે. માટે વટવૃક્ષની કુંપળોને વાટી દહીંમાં મેળવી તેનો એક રસ કરી ચમસને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે હોમને માટે જ છે અને હોમનાથી જે શેષ રહે તેનું ભક્ષણ કરવું એવું વિધાન છે એમ પ્રમજવું. ॥ ૪૯ ॥

होमात् ॥ ५० ॥

પદાર્થ :—(હોમાત્) હોમવિધાયક વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્યાશ્વમમાઝ્ જુહોતિ અથ એતસ્ય દર્મતરુણકેન ઉપહૃત્ય જુહોતિ । ફલચમસ-હોમમુદ્દિશ્ય દર્મતરુણસ્ય ગુણત્વેન વિધનાદ્ હોમસિદ્ધિઃ ॥ ખીજ ચમસોનો હોમ કરવો. અને જ્યારે આ ફલચમસનો હોમ કરવાનો વખત આવે ત્યારે દર્ભની ખનાવેલી પૂળીથી દહાવી પછી તે ફળ-ચમસમાં રહેલા રસને હોમવો. આ ઉપરથી ફળચમસનો હોમ કરવો એ રપષ્ટ થાય છે માટે ફલચમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને ફલ ખાવા માટે નથી પણ હોમ માટે જ છે અને હોમમાંથી જે શેષ રહે તેજ ખાવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

चमसैः तुल्यकालत्वात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ :—(ચમસૈઃ) ખીજ ચમસો સાથે આનો (તુલ્યકાલત્વાદ્) તુલ્ય સમય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“યદા અન્યાશ્વમસાનુન્નયન્તિ અથેનં ચમસમપિ ઉન્નયન્તિ ” જ્યારે ખીજ ચમસો હોમવા માટે ઉંચા કરવામાં આવે ત્યારે આ ફલચમસને પણ ઉંચો કરવો. હોમના સાધનભૂત ખીજ ચમસો સાથે ફલ ચમસનું પણ ઉન્નયન ‘ખતાગ્ય’ છે તે પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ફલ ચમસનો પણ હોમ કરવો, ખંતે ચમસોના ઉન્નયનનો એક જ કાળ વિદિત છે. માટે ફલચમસથી હોમ કરવો. ॥ ૫૧ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) નામક વાક્યરૂપ લિંગ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“તમસ્મૈ ભક્ષં પ્રયચ્છેત્ ન સોમમ્ ” આમાં સોમ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞ-માનને પીવા માટે નિષેધ ‘ખતાગ્યો’ છે. સોમનો નિષેધ કરી વટવૃક્ષની કુંપળોને દહીંમાં વાટી મેળવી રસ ખનાવવા કહ્યું છે તે સોમરસના ખદલામાં છે એ રપષ્ટ છે. માટે સોમરસ જેમ હૃતશેષજ ભક્ષણનો વિષય અને છે તેમ ફલચમસ પણ હૃતશેષ હોય તે જ ભક્ષણનો વિષય અને ઉપરના વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ફલચમસનો હોમ કરી પછી જે ખાટી રહે તેનું ભક્ષણ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન કરે. આવી રીતે ભક્ષણ થાય તો તે અપૂર્વજનક થર્મ શકે. ॥ ૫૨ ॥

બ્રાહ્મણોએ જ રાજન્યચમસ તરફ અનુસર્પણ કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે
અનુપ્રસર્પિષુ સામાન્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુપ્રસર્પિષુ) રાજન્ય ચમસ તરફ જનારાઓ દશ રાજન્યોજ હોવા જોઇએ
(સામાન્યાત્) એક જાતિરૂપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :— રાજસૂય યજ્ઞમાં દશપેયનામક સોમવિકાર યાગ હોય છે ત્યાં આ પ્રમાણે
શ્રવણ થાય છે કે, શતં બ્રાહ્મણાઃ સોમાન્ ભક્ષયન્તિ દશ દશ એકૈકં ચમસમનુસર્પન્તિ સો બ્રાહ્મણો
સોમરસનું ભક્ષણ કરે તેમાં એક એક ચમસ પાત્ર તરફ દસ દસ જણા અનુસર્પણ કરે (અર્થાત્
જય) આમાં સંશય એ થાય છે કે રાજન્યચમસમાં ક્ષત્રિયોજ અધિકાર હોય છે માટે દશ
ક્ષત્રિયોએ જ ચમસ તરફ અનુસર્પણ કરવું કે દશ બ્રાહ્મણોએ પણ અનુસર્પણ કરવું ? રાજસૂય
યજ્ઞમાં પણ ક્ષત્રિયો જ અધિકાર હોય છે. માટે રાજન્ય યજ્ઞમાનનો રાજન્ય ચમસ જ હોય
છે, આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનો મત એ છે કે રાજન્ય ચમસ તરફ દસ ક્ષત્રિયો જ હોવા
જોઇએ. પ્રકૃતિયાગમાં ચમસનું ભક્ષણ વિહિત છે અને ભક્ષણમાં એક જાતીયકર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય
છે અને દશ સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત થાય છે માટે રાજન્યચમસનું ભક્ષણ એક યજ્ઞમાન ક્ષત્રિય અને
બીજા નવ ક્ષત્રિયોએ મળી કરવું જોઇએ ॥ ૫૩ ॥

પૂર્વપક્ષ બ્રાહ્મણા વા તુલ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિધ્ધાંત પક્ષની સૂચના કરે છે. (બ્રાહ્મણાઃ) રાજન્ય ચમસ તરફ પણ
દશ બ્રાહ્મણો જ અનુસર્પણ કરે (તુલ્યશબ્દત્વાત્) દશે ચમસોમાં બ્રાહ્મણોએ જ ભક્ષણ કરવાનું
હોય છે કારણ કે તે બધા એક જાતીય છે.

ભાવાર્થ :—“ શત બ્રાહ્મણાઃ ” સો બ્રાહ્મણોનો અનુવાદ કરી સોમરસના પાનનું વિધાન
છે. માટે દશ દશનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે પણ બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જ છે માટે રાજન્ય
ચમસમાં પણ દશ બ્રાહ્મણોને સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે. ક્ષત્રિયોને નહિ. જે દશ ક્ષત્રિયો
રાજન્યચમસનું ભક્ષણ કરે તો બીજા નવ ચમસ-ભક્ષક બ્રાહ્મણોથી તે વિજ્ઞાતીય થઇ જાય,
વિધાન તો સો બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જ છે. દશ ક્ષત્રિયો ચમસભક્ષણમાં આવવાથી સો બ્રાહ્મ-
ણોની સંખ્યા પણ પૂરી થાય નહિ અને એમ કરવાથી વિધિ બંધ થઇ જાય માટે રાજન્યચમસ
માં પણ બ્રાહ્મણોએ જ સોમભક્ષણ કરવું જોઇએ ॥ ૫૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः

अथ षष्ठः पादः

अनारभ्यविहितपशुताद्विनो प्रकृतिमां निवेश કરવો એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સર્વાર્થમપ્રકરણાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાર્થમ્) અનારભ્ય-અર્ધીન પાત્ર આદિ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્નેમાં
નિવેશ પામે છે કારણ કે (અપ્રકરણાત્) એનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્ણમયી જુહુર્ ભવતિ ન સ પાપં પ્રલોકં શુણોતિ “ જેને પલાશની બુદ્ધ
(પાત્ર) હોય છે તે પાપ પ્રલોકને સાંભળતો નથી. અર્થાત્ તેની નિંદા થતી નથી. ” આ વાક્ય
કોઈ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોવાથી : ‘ અનારભ્યવિધિ ’ કહેવાય છે. પશુ-એટલે
પલાશ. ‘ પલાશની બુદ્ધ બનાવવી ’ આ વિધિ પ્રકૃતિ યાગમાં અને વિકૃતિ યાગમાં નિવેશ પામે
છે. માટે “ પર્ણમયી જુહુર્ ભવતિ ” આ અનારભ્યવિધિ સર્વાર્થ છે એટલે કે પ્રકૃતિયાગ અને વિકૃતિ

યાગ બંને માટે છે. પૃથ્વીયાગમાં પૃથ્વીમયી ભુહ હોવી જોઈએ તેમ વિદ્યુતિયાગમાં ભુહ હોવી જોઈએ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ પ્રકૃતૌ વાગ્દ્વિરુક્તત્વાત્ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) દર્શનપૂર્ણમાસયાગરૂપ પ્રકૃતિમાં જ પૃથ્વીમયી ભુહનો સંનિવેશ છે. (અદ્વિરુક્તત્વાત્) એમ સંનિવેશ માનવાથી દિરુક્તિરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

ભાવાર્થ :— ‘પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા’ આ અતિદેશ વાક્ય છે, એનાથી પ્રકૃતિયાગમાં જે અંગ હોય છે તેનો અતિદેશ વિદ્યુતિયાગમાં થાય છે. માટે જો પૃથ્વીમયી ભુહ પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેશ માનવામાં આવે તો અતિદેશ વાક્યથી વિદ્યુતિયાગમાં પણ ‘પૃથ્વીમયી’ ભુહ આવી જ જશે. આ કારણથી પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બંનેમાં યસ્ય પર્ણમયી જુહૂર્મંવતિ ન સ પાપ શ્લોક ઘૃણેતિ એ અનારભ્ય વિધિનો સંનિવેશ માનવો નહિ, કારણ કે એમ માનવાથી દિરુક્તિ થાય છે વિકૃતિ-વતિદેશશાસ્ત્રેણ એકદા ઉક્તવચ્ચનેન ચૈકદા એકવાર અતિદેશ વાક્યથી અને બીજીવાર અનારભ્યવિધિ-રૂપ ઉક્ત વાક્યથી. આવી દિરુક્તિ ન આવે માટે પ્રકૃતિમાં જ ઉક્ત અનારભ્યવિધિનો સંનિવેશ માનવો. ॥ ૨ ॥

દ્વીતીય પૂર્વપક્ષ તદ્વર્જ તુ વચનપ્રાપ્તે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદ્વર્જમ્) અનારભ્ય વિધિને છોડીને (વચનપ્રાપ્તે) પ્રકરણ પ ૬ત વિધિ વાક્યથી જે જે ધર્મ પ્રકૃતિયાગમાં વિદિત હોય તે તે ધર્મો વિદ્યુતિયાગમાં પણ કરવા અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોદક વાક્યની પ્રવૃત્તિ સમજવી.

ભાવાર્થ :— અનારભ્યવિધિને છોડીને પ્રકરણપ ૬ત વિધિવાક્ય-પ્રાપ્ત ધર્મોને ચોદક વાક્યથી વિદ્યુતિયાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે છે. અતિદેશવાક્યથી વિદ્યુતિ યાગમાં જે ધર્મો પ્રાપ્ત કરાવવા એટો અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરાવ્યા કહેવાય અનારભ્યવિધિથી જે ધર્મ વિદ્યુતિયાગમાં પ્રાપ્ત કરાવાય એટો પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરાવ્યા કહેવાય. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે માટે જે અનારભ્યવિધિ છે તે પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બંને માટે છે. તસ્માત્ પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારભ્ય-વિધિઃ ધૃતિ શાઅરભાષ્યમ્ ॥ ૩ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

દર્શનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :— (દર્શનાત્) વિદ્યુતિયાગમાં પ્રકૃતિયાગના ધર્મો જોવામાં આવે છે (ઇતિચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો (આનો સંબંધ આગળના સૂત્રમાં છે)

ભાવાર્થ :— જો ચોદકશાસ્ત્ર અર્થાત્ અતિદેશશાસ્ત્ર કરતાં અનારભ્યશાસ્ત્ર બળવાન હોય તો અનારભ્યવિધિથી વિદ્યુતિયાગમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ જવાથી ચોદકશાસ્ત્ર અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એની આકાંક્ષા જ રહેશે નહિ. તો પછી પ્રયાગ્દિનું દર્શન વિદ્યુતિયાગમાં થશે નહિ. પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઠેકણે પ્રયાગ્-આદિ પણ જોવામાં આવે છે. પ્રયાગે પ્રયાગે કૃષ્ણલં જુહોતિ માટે જો ચોદકવાક્યને બળવાન માનવામાં આવે તો ઉક્ત દર્શનની ઉપપત્તિ થઇ શકે. આ કારણથી પ્રકૃતિને માટે અનારભ્યવિધિ છે એમ માનવું જોઈએ “તસ્માત્ પ્રકૃત્યર્થોઽનારભ્યવિધિઃ” ધૃતિ શાઅર ભાષ્ય. ॥ ૪ ॥ પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપરની શકાનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

ન ચોદનૈકાર્થ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :— (ન) અનારભ્યશાસ્ત્રથી ચોદકશાસ્ત્ર નિરાકરણ બનવું નથી. (ચોદનૈકાર્થ્યાત્) યસ્ય પર્ણમયી જુહૂર્મંવતિ એ ચોદન-શાસ્ત્રમાં એકાર્થતા છે.

ભાવાર્થ :— યસ્ય પર્ણમયી જુહૂર્મંવતિ આ અનારભ્યશાસ્ત્ર જુહૂર્મંવત માત્ર પૃથ્વીમયીત્વતઃ

જ વિધાન કરે છે. જુહુનું નહિ જો જુહુ અને પર્ણમયીત્વ અન્નેનું વિધાન ઉદ્ધત અનારભ્યશાસ્ત્ર કરતું હોત તો પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોદક નિરાકાંક્ષ થાત. પણ એમ નથી માટે વિકૃતિ યાગમાં જુહુની પ્રાપ્તિ તો ચોદકશાસ્ત્રથી થશે અને તેમાં પર્ણમયીત્વની પ્રાપ્તિ અનારભ્યશાસ્ત્રથી થશે. માટે જુહુ પ્રાપ્તિને માટે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોદક શાસ્ત્ર સાકાંક્ષ રહેશે ॥ ૫ ॥

ફરીથી સિધ્ધાંતી શંકા કરે છે. ઉત્પત્તિરિતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તિઃ) જુહુની ઉત્પત્તિ પણ અનારભ્ય શાસ્ત્રમાં નિહિત છે (ઇતિ ચેત) જો એમ કહેવામાં આવે તો. (આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.)

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્ણમયી જુહુર્ભવતિ આ અનારભ્ય શાસ્ત્રથી જુહુનું પણ અપૂર્વ વિધાન છે. યસ્યૈવ રૂપાઃ સ્વરૂપો ભવન્તિ ઇતિ સ્વરૂપા પ્રાપ્તૌ પર્ણમયી જુહુરિતિ વિશેષવિધિઃ ॥ આ વાક્ય રસ્યની પ્રાપ્તિ વિકૃતિ યાગમાં બતાવી છે પણ જુહુ માટે વિશેષવાધ છે. એટલે કે અનારભ્ય શાસ્ત્ર જ જુહુનું વિકૃતિ વિધાન કરે છે તેથી જુહુને માટે ચોદકશાસ્ત્રની આકાંક્ષા રહેતી નથી. અર્થાત્ યસ્ય પર્ણમયી ઇત્યાદિ અનારભ્યવિધિનો સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે નથી કિંતુ વિકૃતિ સાથે જ છે.

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (તુલ્યત્વાત્) તુલ્યત્વવાચકપદ ઘટિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવ રૂપાઃ સ્વરૂપો ભવન્તિ ઇતિ અહીં પ્રથમ રસ્યની પ્રાપ્તિ કહેવી પડશે. ત્વ રૂપાઃ એ પહેલાં પ્રાપ્તનો જ નિર્દેશ કરે છે માટે ચોદક શાસ્ત્રથી જ જુહુની પ્રાપ્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૭ ॥

અંતિમ સિધ્ધાંત ચોદનાર્થકાત્સ્ત્રિયાંતુ મુખ્યવિપ્રતિષેધાત્પ્રકૃત્યર્થઃ ॥૮॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાંત સૂચવે છે : (ચોદનાર્થકાત્સ્ત્રિયાંતુ) વિકૃતિમાં બધા ધર્મો ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. (મુખ્યવિપ્રતિષેધાત્) મુખ્ય અનારભ્યશાસ્ત્રનો વિપ્રતિષેધ હોવાથી. (પ્રકૃત્યર્થઃ) અનારભ્યવિધિ પ્રકૃતિને માટેજ છે.

ભાવાર્થ :—અનારભ્યવિધિશાસ્ત્રનો પ્રકૃતિમાંજ નિવેશ માનવો જોઇએ અને પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોદકશાસ્ત્રના પ્રકૃતિગત એટલા ધર્મ છે તે વિકૃતિમાં પણ કરવા જોઇએ જુહુનું પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણમય ત્વની પણ પ્રાપ્તિ થઇ જશે. અનારભ્યશાસ્ત્ર બંને પ્રત્યક્ષ રહ્યું અને ચોદકશાસ્ત્ર બંને આનુમાનિક રહ્યું પણ જુહુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યક્ષ અનારભ્યશાસ્ત્ર કરતાં પણ ચોદકશાસ્ત્રને બલવત્ માનવું જોઇએ. જુહુપ્રાપ્તિવેળાયામેવ પર્ણતાયા અપિ પ્રાપ્તો પ્રત્યક્ષશાસ્ત્રમેવ નિરાકાંક્ષમ્ ” જુહુની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઇ જતી હોવાથી વિકૃતિમાં અનારભ્યશાસ્ત્રની આકાંક્ષા રહેતીજ નથી, આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત રપ૪ થાય છે કે અનારભ્યવિધિ અર્થાત્ અપ્રકરણ પડિત વિધિ પ્રકૃતિમાંજ સંનિવેશ પામે છે. ॥ ૮ ॥

સામિધેનીની સપ્તદશ સંખ્યા વિકૃતિગામિની છે એ અધિકરણ.

પ્રકરણવિશેષાંતુ વિકૃતૌ વિરોધિ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (પ્રકરણવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં જ્યદશસામિધેની-રત્નાહ આ વાક્યપ્રતિપાદિત સંખ્યા૩૫ વિશેષ હોવાથી (વિરોધિ) પાંચદશ્ય-વિરોધિ સાપ્ત-દશ્ય (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (સ્યાત્) સંબદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશ સા મંથેનીરતુઘ્ર્યાત્ સત્તર સામિધેની મંત્રો બોલવા “પ્રવો વાજા અભિચવ ” ઇત્યાદિ મંત્રો ઋગ્વેદના ૩-૨૭ ત્રીજા મંડળના સતાવીસમા સુકતના મંત્રો

પણ સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે મંત્રોત્તરી જે સત્તર સંખ્યા બોલવાની કહી છે તે વિકૃતિયાગમાં જ સંનિવિષ્ટ છે. પ્રકૃતિયાગમાં પંદર મંત્ર બોલવા એવો પ્રકૃતવિધિ છે, માટે જે સાપ્તદશ્યને પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવિષ્ટ કરવામાં આવે તો ‘પાંચદશ્ય’ સાથે વિશેષ થાય. માટે મિત્ર વિન્દાપરકલ્પ આદિ જે વિકૃતિયાગ છે તેમાં જ સાપ્તદશ્યને સંનિવેશ કરવો જોઈએ, એટલે કે સત્પદશ સામિધેનીરનુબ્રૂયાત્ આ અનારબ્યવિધિ મિત્રવિન્દાદિ વિકૃતિયાગ માટે છે પ્રકૃતિયાગ માટે નહિ. ॥ ૯ ॥

ગોદોહનાદિ પ્રકૃતિગામિત્વાધિકરણ.

નૈમિત્તિકં તુ પ્રકૃતૌ તદ્વિકારઃ સંયોગવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :--(૬) પણ (નૈમિત્તિકમ્) ગોદોહન નૈમિત્તિક છે, તેથી તેનો પ્રકૃતિમાં સંનિવેશ છે. (તદ્વિકારઃ) ચમસનો આધક થાય છે (સંયોગવિશેષાત્) પશુકામ રૂપ પદવિશેષનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--દર્શપૂર્ણમાસ સંનિધિમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ ગોદોહનેન પશુકામઃ પ્રણયેત ’ પશુની કામના કરનારે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, આ વાક્યથી ગોદોહન વિકૃતિયાગમાં સંનિવિષ્ટ હોવું જોઈએ કારણ કે, પ્રકૃતિયાગમાં તો ચમસથી પ્રણયન અવરુદ્ધ છે, આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે ગોદોહન છે માટે તેનો પ્રકૃતિયાગમાં જ સંનિવેશ છે. ગોદોહન ચમસનું આધક થશે કારણ કે ‘પશુકામ’ પદ રૂપ વિશેષનું શ્રવણ થાય છે. અર્થાત્ જેને પશુકામના હોય તેણે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, ચમસથી પ્રણયન કરવું એ તો સામાન્ય છે અને સામાન્યનો વિશેષથી આધ થઈ શકે છે. સાર એ નીકળ્યો કે જેને પશુની કામના ન હોય તે ભલે ચમસથી પ્રણયન કરે પણ પશુકામવાળાએ તો ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, માટે ગોદોહનનો પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેશ છે. ॥ ૧૦ ॥

આધાન પવમાનેષ્ટિનું અંગ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :--(इष्ट्यर्थम्) પવમાન આદિ ઈષ્ટિને માટે (અગ્ન્યાધેયમ્) અગ્ન્યાધાન છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમાં પઠિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :--અમયે પવમાનાય, અમયે પાવકાય, આવા વાક્યોથી પવમાન ઈષ્ટિ વિદિત છે અને તેની જ સંનિધિમાં પાઠ છે કે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધોત । “ વસંત ઋતુમાં બ્રાહ્મણે અગ્ન્યાધાન કરવું. ” આ પ્રકરણ બળથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિ માટે છે અને તેથી તે ઈષ્ટિનું જ અંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :--(वा) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સૂચવે છે. (न) અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિનું અંગ નથી. (तासाम्) ઈષ્ટિઓ પોતે જ (તદર્થત્વાત્) આહવનીય આદિ અગ્નિઓનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટિઓ પોતેજ આહવનીય આદિનું અંગ હોવાથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ઈષ્ટિનું કેાઈ ફલ-અવણુ નથી. માટે “ ફલવત્સનિધૌ અફલં તદક્ષમ્ ” આ ન્યાયનો પ્રસર થઈ શકતો નથી. આ કારણથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આધાન અને ઈષ્ટિ આ બંને અગ્નિઓને માટે છે અને અગ્નિઓ નિષ્પિલ ક્રતુઓને માટે છે. સાર એ નીકળ્યો કે અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) વાક્ય ૩૫ લિંગનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જીર્યતિ વા એષ આહિતામિઃ સંવત્સરસ્ય પરસ્તાત્ । एतानि हवींषि संवत्सरे निर्वपेत्, तेन एष न जीर्यति । આહિત અગ્નિ વરસને અંતે જીર્ણ થઈ જાય છે, પણ વરસની આખરે હવિઓનું નિર્વપન કરવાથી તે જીર્ણ થતો નથી અર્થાત્ ઈષ્ટિઓ કરવાથી આહિત અગ્નિ જીર્ણ થતો નથી. આ વાક્યથી ૨૫૯ થાય છે કે ઈષ્ટિઓ અગ્નિને માટે જ છે અને તેથી અગ્નિઓનું અંગ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઈષ્ટિઓ સ્વયં અંગ હોવાથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આધાનની સર્વાર્થતા છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્પ્રકૃત્યર્થ યથાગ્ન્યેઽનારમ્યવાદાઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) આધાન (પ્રકૃત્યર્થમ્) પ્રકૃતિયાગર્મા સંનિવિષ્ટ છે. (યથા) જેમ (અગ્ન્યે) પૂર્ણમયોત્વ-આદિ (અનારમ્યવાદાઃ) અનારમ્યવાદો પ્રકૃતિયાગો માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—શ્રૌત વિધિથી આહવનીય-આદિ અગ્નિઓના સ્થાપનનું નામ અગ્ન્યાધાન છે. એ અગ્ન્યાધાન અર્થાત્ આધાન કેવળ પ્રકૃતિયાગને માટે જ છે. જેવી રીતે યસ્ય પર્ણમયી જૂઠ્ઠા મંવતિ આદિ અનારમ્યવાદયઃ વિહિત થયેલો પૂર્ણ-પદ્માશ્વ પ્રકૃતિયાગને માટે છે તેજ રીતે ‘ વસન્તે ઐશ્વિન્ આદધોત ’ આ અનારમ્યવાદથી વિહિત અગ્ન્યાધાન પણ પ્રકૃતિયાગને માટે છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાર્થ વા આધાનસ્ય સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વાર્થમ્) અગ્ન્યાધાન સર્વને માટે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને યાગોને માટે છે એટલે અધાય ક્રતુઓને માટે છે. (આધાનસ્ય) આધાનનો (સ્વકાલત્વાત્) પોતાનો કાળ વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રધાનનું અંગ જ જે અગ્ન્યાધાન હોત તો પ્રધાનમૂત દર્શપૂર્ણમાસયાગનો કાળ દર્શન અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા છે તે જ કાળ તેના અંગનો કાળ હોત. જે પ્રધાનનો કાળ હોય છે તે જ તેના અંગનો પણ કાળ હોય છે, એવો નિયમ છે. અંગોનો કોઈ સ્વતંત્ર કાળ હોતો નથી. પણ અહીં તો “ વસન્તે ઐશ્વિન્ આદધોત

સ્વતંત્ર વસન્ત ઠાગનું પશુ વિધાન છે, માટે આધાન કેવળ અગ્નિને માટે છે અને એ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિઓ બધા કનુઓને માટે છે. “યદાહવનીયે જુહોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

પવમાન ઇષ્ટિઓ અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

તાસામગ્નિ : પ્રકૃતિત : પ્રયાજવત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ) પવમાન ઇષ્ટિઓના અગ્નિ હોમને માટે (પ્રકૃતિત :) દર્શ-પૂર્ણ માસ ૩૫ પ્રધાન યાગમાંથી અતિદેશ કરવો જોઈએ (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાજોનો અતિદેશ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજોનો હોમ સંસ્કૃત અગ્નિમાં થાય છે. અને તે સંસ્કૃત અગ્નિ પ્રધાન યાગમાંથી લાવવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે પવમાન ઇષ્ટિઓ પશુ પ્રધાન યાગમાંથી સંસ્કૃત અગ્નિ લાવી તેમાં હોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન વા તાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (તાસામ ન) પવમાન ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત અગ્નિ ત્યાં હોતો નથી કરણ કે (તદર્થત્વાત્) એ ઇષ્ટિઓ જ અગ્નિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—જો પવમાન ઇષ્ટિમાં સંસ્કૃત અગ્નિ અપેક્ષિત હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ અગ્નિ શ્રાધી સંસ્કૃત થાય છે ! ઉત્તર એજ છે કે પવમાન ઇષ્ટિથી. આનાથી તો અનવસ્થા અથવા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવીને ઉભો રહે છે. જ્યારે જ્યારે પવમાન ઇષ્ટિ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે પવમાન ઇષ્ટિથી તે સંસ્કૃત અગ્નિ જોઈએ. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ પવમાન ઇષ્ટિઓ અનન્ત માનવી જોઈએ જે કદિ પશુ સંભવી શકે નહિ અથવા પવમાન ઇષ્ટિને સંસ્કૃત અગ્નિની અપેક્ષા અને અગ્નિ સંસ્કાર પવમાન ઇષ્ટિની અપેક્ષા આવી રીતે અન્યોન્ય શ્રય દોષ આવીને ઉભો રહે એટલે પવમાન ઇષ્ટિ જ થઈ શકે નહિ માટે સિદ્ધાંત એ છે કે પવમાન ઇષ્ટિઓમાં સંસ્કૃત અગ્નિની જરૂર તથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાંજ પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

ઉપાકરણ આદિ અગ્નિષોમીય પશુના ધર્મ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તુલ્ય : સર્વેષાં પશુવિધિ : પ્રકરણાવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષામ) સર્વ પશુઓને માટે (પશુવિધિ :) પશુ ધર્મ (તુલ્ય : સમાન છે. (પ્રકરણાવિશેષાત્) પ્રકરણગત કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષિટોમ યાગમાં અગ્નિષોમીય, સવનીય અને અનુબન્ધ એવા ત્રણ પશુઓ હોય છે. જે પશુને અગ્નિ અને સોમ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્તિ કરવા માટે દાનમાં આપવામાં આવે છે તે અગ્નિષોમીય પશુ કહેવાય છે. સોમ દિવસે જે પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘ સવનીય પશુ ’ કહેવામાં આવે છે અને ‘ અવલૂથ ’ નામ ઇષ્ટિ કર્યા પછી જે

પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘અનુગ્રંથ પશુ’ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે સોમલતાને ફૂટી રસ કાઢવામાં આવે છે તેને ‘સૌત્ય’ દિવસ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે યાગનેા આરભ કરવામાં આવે છે તેને ઔપવરથ્ય દિવસ કહેવામાં આવે છે એટલે પહેલા દિવસનુ નામ ઔપ-વરથ્ય અને બીજા દિવસનું નામ સૌત્ય દિવસ છે.

ઉપાકરણ અને પર્યાગ્નિકરણ એ પશુઓના ધર્મ છે. પશોરુપસ્પર્શનમ્ ઉપાકરણમ્ પશુને દાન આપવાના અંગ તરીકે સ્પર્શ કરવેા તેનું નામ ઉપાકરણ અને ધર્મજ્વાલયા ત્રિ : પ્રદક્ષિણીકરણમ્ પર્યાગ્નિકરણમ્ કાબની ઝુડીને સળગાવી ત્રણ વખત પશુની ચોતરફ ફેરવવી તેનું નામ પર્યાગ્નિકરણ છે. આ ધર્મો ત્રણે પશુઓને માટે છે, કારણ કે એનો પાક સમાન રીતે જ્યોર્તાષ્ટોમના પ્રકરણમાં છે, સોમલતા આદિના એ ધર્મો નથી પણ સવનીય પશુના એ ધર્મો છે. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પક્ષ

સ્થાનાન્ન પૂર્વસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ : (ચ) અને (સ્થાનાત્) ક્રમથી (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ અગ્નિષોમીયના પણ એ ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાકરણ, ઉપાનયન, પર્યાગ્નિકરણ વગેરે ધર્મો કેવળ સવનીય પશુના ધર્મ નથી પણ અગ્નિષોમીય પશુના પણ એ ધર્મો છે માટે એ ધર્મો ઉભયાર્થ ધર્મો છે અર્થાત્ સવનીય અને અગ્નિષોમીય પશુ બન્નેને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

શ્વસ્ત્વેકેષાં તન્ન પ્રાક્ષ્રુતિર્ગુનાર્થા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(એકેષામ્) કેટલાક શાખીઓ (શ્વઃ) સવનીય પશુઓનું આન્નન કરે છે (તન્ન) તેમાં (પ્રાક્ષ્રુતિઃ) પ્રથમ શ્રુતિ (ગુનાર્થા) ગૌણ શ્રુતિ છે (તુ) ‘તુ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—આશ્વિનં ગ્રહં ગૃહીત્વા ત્રિવૃતા યૂપં પરિવોયં ધામેયં સવનીયં પશુમુપાકરોતિ આ વાક્યથી ઉપાકરણ આદિ ધર્મો સવનીય પશુને માટે બતાવ્યા છે તે તો ગુણાર્થક શ્રુતિ છે. બાકી ઉપાકરણ અને પર્યાગ્નિકરણ આદિ ધર્મો તો અગ્નિષોમીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૦ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

તેનોત્કૃષ્ટસ્ય કાલવિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તેન) તેનાથી (ઉત્કૃષ્ટસ્ય) ઉત્કૃષ્ટ પશુનેા (કાલવિધિઃ) દાન તરીકે આપવાના સમયનું વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો:—આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ક્રમથી અગ્નિષોમીય પશુના ઉપાકરણ આદિ ધર્મો છે અને પ્રકરણથી સવનીય પશુના ઉક્ત ધર્મો છે એ વાત ઠીક નથી. આશ્વિન વાક્ય તો કાળનું વિધાન કરે છે અર્થાત્ આશ્વિનં ગ્રહં ગૃહીત્વા ઇત્યાદિ વાક્ય સમયનું વિધાન કરે છે. પશુનું ક્યારે દાન કરવું એ સમયનું ઉક્ત વાક્યમાં વિધાન છે, માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો તો સવનીય પશુના જ ધર્મ છે. જે આ પ્રમાણે આક્ષેપ કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ નાચે પ્રમાણે છે. ॥ ૨૧ ॥

આક્ષેપ-નિરાકરણ સૂત્ર નૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (એકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અશ્વિનં પ્રહં યદીત્વા ’ આનાથી અશ્વિન કાળ એ વિધાન છે, જે ગુણાર્થક માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર અર્થેનેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેન) કોઈ અર્થથી ઉત્કૃષ્ટતા કાળનું વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં:—

ભાવાર્થ :—મુષ્ટિના પિયાય.....આસીત આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે પશુને પકડીને ચોવીસ કલાક સુધી કંઈ ખેસી રહેવાય નહીં. આહાર વિહાર આદિ જરૂર કરવા જેમએ માટે કાળનું વિધાન કરે છે કે અમુક વખતે પશુનું દાન કરી દેવું જેમએ. ॥ ૨૩ ॥

આક્ષેપ નિરાકરણ ન શ્રુતિવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (શ્રુતિવિપ્રતિષેધાત્) જે કાળનું વિધાન માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ આવે.

ભાવાર્થ :—પશુને પકડી ખેસી રહેવું એનો એ અર્થ નથી કે હાથમાં પકડીને ખેસી રહેવું તેના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવીને રહેવું એટલોજ એનો અર્થ થાય છે. જેમકે ક્ષેત્રાણિ પરિગૃહ્ય આસ્તે શાપર બાબ્ય ‘ ખેતરને લખને બેઠો છે ’ આનો અર્થ એવો તો ન જ કરી શકાય કે હાથથી ખેતરને પકડીને ખેસી રહ્યો છે. પણ એનો ભાવ એ છે કે ખેતરનો ધણી થઈને બેઠો છે એવો જ અર્થ થાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્થમાં પણ સમજવું. માટે ઉપાકરણ આદિ સવનીય પશુના ધર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ઉપપત્તિ સૂત્ર સ્થાનાત્તુ પૂર્વસ્ય સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (સ્થાનાત્) ક્રમથી (પૂર્વસ્ય) અગ્નિષે મીય પશુના ધર્મો છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓનું પ્રકરણ જ નથી. સ્થાન ક્રમ રૂપ પ્રમાણથી અગ્નિ-ષોમીય પશુનું જ પ્રકરણ છે. માટે અગ્નિષોમીય પશુનો જ સંસ્કાર છે જ્યોતિષ્ટોમને લીધે કંઈ પણ સંસ્કાર નથી. માટે અગ્નિષોમીય પશુનાજ ઉપાકરણ આદિ સંસ્કારો છે. ॥ ૨૫ ॥

હેતુ સૂત્ર લિજ્ઞ દર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞ દર્શનાત્) જિજ્ઞાસુ વાક્ય હોવાથી

ભાવાર્થ :—એવાં વાક્યો પણ છે કે જેથી ઉપાકરણાદિ ધર્મ અગ્નિષોમીય પશુના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સવનીય પશુને માટે એવાં કોઈ વાક્ય નથી. માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અગ્નિષોમીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

અચોદના ગુણર્થેન ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણર્થેન) છિદ્ર વિધાન રૂપ અર્થથી (અચોદના) વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—છિદ્રવિધાન આદિ વાક્યો ગુણાર્થક છે એ કાંઈ વિધાન નથી. એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અર્થાત્ ઉપાદરણ આદિ ધર્મો અગ્નિપોમીય પથુનાજ ધર્મો છે. એ સમગ્ર અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

શાખાહરણ આ ઉભયદોહના ધર્મ છે એ આધકરણ સમબલે છે.

પૂર્વ પક્ષ દોહયો : કાલમેદાત્ અસંયુક્તં શ્રુતં સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(દોહયો :) સાયંકાળ અને પ્રાત : કાળ દોહનનો (કાલમેદાત્) સમય જુદો જુદો હોવાથી (શ્રુતમ્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં સાબળવામાં આવતાં શાખાહરણ આદિ ઉક્ત દોહનોના (અસંયુક્તમ્ સ્યાત્) ધર્મ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ' અસ્તિ સાયં દોહ : ' અસ્તિ પ્રાત્દોહ : સાયંદોહ છે અને પ્રાત્દોહ પણ છે. શાખાહરણ, ગોપ્રસ્થાન, ગોદોહન વગેરે સાયંકાળના દોહન ધર્મો છે કારણ કે સાયંદોહ પાઠ સાથે જ ઉક્ત ધર્મનો પાઠ હોવાથી સંનિધિ-અળથી સાયં-દોહના ધર્મો હોવાજ યોગ્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણાવિભાગાદ્વા સંયુક્તસ્ય કાલમાત્રમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાવિભાગાત્) પ્રકરણનો વિભાગ ન હોવાથી (સંયુક્તસ્ય) અંગ સંયુક્ત (કાલમાત્રમ્) ઉભય દોહન કાળ વિધાન છે. (વા) ' વા ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—મહાપ્રકરણ એક જ હોવાથી ઉભય દોહનમાં ભેદ ન હોવાથી શાખા હરણ આદિ ધર્મ અને દોહનના ધર્મ છે. દધ્યમાવાસ્યાયામ્, ઐન્દ્રં પયોઽમાવાસ્યાયામ્ આ વાક્યોને કાળ શાસ્ત્ર કહે છે. પૂર્વ દિવસે અર્થાત્ અમાવાસ્યા દિવસે સાયંદોહનું આમ્નાન નથી પણ ત્યાર-પછીના જે પ્રતિપદ્-દિવસ છે તેમાં વિધાન છે છતાં અમાવાસ્યામાં દોહન કહ્યું છે તે તો પ્રતિપદ્ને દિવસે દહીં તૈયાર થાય માટે કહ્યું છે. સ્વભાવ ઇષ દન્નો યત્પૂર્વેયુરુપકાન્તમ્ અપરેયુરમિનિવર્તે (શાપ્તર ભાષ્ય) માટે અને દોહનના ધર્મો વિહિત છે ॥ ૨૯ ॥

સંમાર્ગ-આદિ જે ગ્રહ ધર્મો છે તે ત્રણે સવન માટે છે. એ પ્રકરણને સમબલે છે.

તદ્વત્સવનાન્તરે પ્રહામ્નાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે જ પ્રમાણે (પ્રહામ્નાનમ્) ગ્રહ ધર્મોનું અનુદાન (સવનાન્તરે) પ્રાત : સવન, મધ્યદિન સવન અને સાયંસવનમાં થાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) પ્રાત : સવનના પ્રકરણમાં પઠિત છે. કુવાલ અંગોછાના છોડાથી તેને સાફ કરવા દક્ષાપવિત્રેણ ગ્રહં સંમાર્ષ્ટિ આ વસ્ત્રપ્રોઽછન આદિ ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોમાં કરવા. ત્રણે સવનોનું પ્રકરણ એક જ છે. ક્રમ કરતાં વાક્ય અને

પ્રકરણુ બલવત્ છે, માટે ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોના ગ્રહો માટે છે. પ્રાત : સવનમાં ઐન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો હોય છે. મધ્ય દિન સવનમાં મરત્તનીય આદિ નામક ચાર ગ્રહો હોય છે. સાયં-સવનમાં આદિત્ય આદિ નામક છ ગ્રહો હોય છે. આ સર્વ ગ્રહોને માટે ગ્રહ ધર્મો છે. ॥ ૩૦ ॥

રશનાત્રિવૃત્તવાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

રશના ચ લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (રશના) ધર્મ સંહિત રશના બન્નેને માટે છે. (લિજ્ઞદર્શનાત્) સવનીય પરિવ્યાણુમાં ત્રિવૃત્તવશુર્વાશિષ્ટ રશનાનો અનુવાદ ૩૫ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :--અગ્નિષોભીય પશુસમીપ રશનાથી યૂપનું પરિવેષ્ટન, રશનાને ત્રેવડી કરવી, રશના દર્ભની હોતી જોઈએ વગેરે ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે ‘ પરિવ્યયતિ ઉર્વે રશના ’ “ ત્રિવૃદ્ ભવતિ ” “ દર્મમયો ભવતિ ” આ રશના અને વેષ્ટન આદિ ધર્મો સંનિધિ ૩૫ અવાન્તર પ્રકરણથી અગ્નિષોભીય પશુના જ ધર્મ છે આપું પૂવ પક્ષનું માનવું છે સિદ્ધાંતપક્ષનું માનવું છે કે સવનીય પશુમાં પણ એ બધાનો સંબંધ છે. પરિવ્યાણુવેષ્ટન એ તો યૂપનો જ ધર્મ છે અને યૂપ ત્રણ પશુઓને માટે હોય છે માટે વેષ્ટનાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. ॥ ૩૧ ॥

અંશુ અને અદાભ્યના પણ સાદન આદિ ધર્મો છે. એ પ્રકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર આરાચ્છિષ્ટમસંયુક્તમિતરૈરસંનિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :--(આરાત્) પ્રકરણપઠિત ગ્રહસમીપ (શિષ્ટમ્) વિધાન કરવામાં આવેલા સંમાર્ગાદિ ધર્મ (ઇતરૈઃ) અને રબ્ય-પઠિતગ્રહો સાથે (અસંયુક્તમ્) સંબંધ નથી (અસંનિધાનાત્) દૂરવૃત્તિત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોનો પાઠ પ્રકરણ-આજ્ઞા હોવાથી સંમાર્ગાદિ ધર્મો એ ગ્રહોને લાગુ પડતા નથી પણ ઐન્દ્રવાયવાદિ ગ્રહોને જ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયુક્તં વા તદ્યત્વાત્ શેષસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :--(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (સંયુક્તમ્) ગ્રહમાત્ર સાથે સંમાર્ગાદિ ધર્મ સંયુક્ત છે. (તદ્યત્વાત્) તે ધર્મો જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વ માટે છે (શેષસ્ય) ગ્રહધર્મો ગ્રહદ્વારા (તન્નિમિત્તત્વાત્) જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણે છે.

ભાવાર્થ :--સંમાર્ગાદિ ધર્મો બધા ગ્રહોને માટે છે. અનારબ્ય પઠિત અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોને માટે પણ છે, કારણ કે એ બધા ધર્મો ગ્રહદ્વારા જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણે છે. ॥ ૩૩ ॥

નિર્દેશાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(નિર્દેશાત્) વિધાયક વાક્યથી પણ (વ્યવતિષ્ઠેત) ઉક્ત ધર્મોનો ગ્રહમાત્ર સાથે સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—(ગ્રહ સંમાર્ષ્ટિ) આ વાક્ય ખાસ અમુક ગ્રહોને માટે નથી પણ ગ્રહસામાન્ય માટે છે, માટે અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોપણ સંમાર્ગદિ ધર્મોના સંબંધી છે. ॥ ૩૪ ॥

ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા અગ્નિના અંગ છે એ પ્રકરણ સમજાવે છે.

અગ્ન્યક્ષમપ્રકરણે તદ્વત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણે) અનારભ્ય પઠિત ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા પણ (તદ્વત્) અંશુ અને અદાભ્ય મહા પેઠે (અગ્ન્યક્ષમ) અગ્નિના જ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—“ ચિત્રણીરૂપદધાતિ ” “ અસ્વજ્ઞામકૃષ્ણાં કુર્યાત્ ” આ વાક્યો અપ્રકરણ પઠિત છે. છતાં પણ ‘ ય એવ વિદ્વાન્ અગ્નિ ચિતુતે ’ આ વાક્ય પ્રકરણ પઠિત છે માટે અખંડ-ત્વાદિ અગ્નિ સાધનભૂત ઇષ્ટકાના ધર્મો છે, પ્રથમચિતિતા ધર્મ નથી. જેવી રીતે સંમાર્ગન આદિ અપ્રકરણ પઠિત અંશુ તથા અદાભ્ય નામક ગ્રહોના ધર્મો છે તેવીજ રીતે અખંડત્વાદિ ધર્મો અપ્રકરણ પઠિત હોવા છતાં ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાના જ ધર્મ છે માટે ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાઓ અગ્નિનાં અંગ છે. ॥ ૩૫ ॥

‘ કય અભિષવ આદિ કેવળ સોમનાજ ધર્મ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

નૈમિત્તિકમનુલ્લ્યત્વાત્ અસમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકમ) ફક્ત ચમસ દ્રવ્ય નૈમિત્તિક છે, માટે (અસમાનવિધાનમ) (સ્યાત્) સોમનુલ્લ્ય વિધાન એનું ન હોઈ શકે. (અનુલ્લ્યત્વાત્) સમાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજમાન હોય તો તેને વડલાની કુંપળો લાવી, વાટી તેમાં દહીં નાખી સોમરસને બદલે આપવી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વટકુંપળો વાટીને તૈયાર કરી હોય છે તેને ‘ ફલચમસ ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યમ્રોધમુકુલરૂપસ્ય ફલસ્ય પિણ ચમ્યતે (મહ્યતે) યત્ર સ ‘ ફલચમસઃ ’ (ઇતિ માધવ)

કય અભિષવ આદિ સોમના ધર્મ છે અને તે નિત્ય છે. ફલચમસ તો ક્ષત્રિય વૈશ્યરૂપ નિમિત્તને લીધે અનિત્ય છે માટે સોમના કય, અભિષવ આદિ ધર્મો ફલચમસના નથી. જો અનિત્યફલ ચમસને માટે પણ એ ધર્મ માનવામાં આવે તો નિત્યશ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. આ કારણે ફલચમસમાં એ ધર્મો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ પ્રતિનિધિમાં પણ મુખ્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ પ્રતિનિધિશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિનિધિઃ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય પણ (તદ્વત્) સોમ ધર્મ પેઠે છે.

ભાવાર્થ :—‘ વ્રીહ્યમાવે નિત્યં પ્રતિનિધિના અનુષ્ઠેયમ્ વ્રીહી ન હોય તો નિત્ય પ્રતિનિધિવડે અનુષ્ઠિત કરવું. એવું વિધાન આગળ જણાવવામાં કહેવામાં આવશે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય અનિત્ય હોવાથી પ્રેક્ષણ આદિ ધર્મો સોમના ધર્મ પેઠે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને લાગુ પડતા નથી. એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન તદ્વત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) સોમધર્મ પેઠે (ન) નહીં (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોડશની નિષ્પત્તિરૂપ એક જ પ્રયોજન પ્રતિનિધિ દ્રવ્યનું હોવાથી સોમની પેઠે ન માનતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે. વ્રોહ્યમાવે નીવારાઃ જે વ્રોહિ ન મળે તો નીવારધાન્યથી યરા કરવો. અહીં નીવાર એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. નીવારને પણ પ્રોક્ષણ, અવહનન આદિ ધર્મો શ્રુતિથી વિહિત છે એમ સમજવું. ‘ મુખ્યામાવે ક્રિયમાણઃપ્રતિનિધિઃ સદૃશતમઃ ’ મુખ્ય ન મળે તો પ્રતિનિધિ સદૃશતમ હોય તેને જ અનાવવો. મુખ્ય દ્રવ્યના ધર્મો પ્રતિનિધિને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું ॥ ૩૮ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વ્રોહિમિર્યજેત ’ આ વાક્યથી વ્રોહિ વડે યરા કરવા કહ્યું છે પણ વ્રોહીમાંથી પુરોડશ અનાવવા માટે વ્રોહિને ખાંડી, તેના લોટ અનાવવો પડે છે અને પછી તેમાંથી પુરોડશ અને છે. ખાંડવાથી અને દળવાથી વ્રોહિ નાશ પામે છે એ સ્પષ્ટ છે માટે ખરી રીતે જોતાં વ્રોહિના અવયવો યજ્ઞના અંગ અને છે. વ્રોહિ તો માત્ર ફલોપધાયક છે. માટે જે સ્વરૂપ યોગ્ય હોય તે અશાસ્ત્રીય કહેવાય છે. માટે જેમ વ્રોહિ અશાસ્ત્રીય હોવા છતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો તેના ઉપર થાય છે તેમ પ્રતિનિધિભૂત નીવાર દ્રવ્યને પણ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મ લાગુ પડે છે કારણ કે અશાસ્ત્રીયત્વ બંનેમાં સરખું છે આ કારણથી વ્રોહિ અને નીવારમાં પ્રકૃતિ નિકૃતિ ભાવ નથી પણ મૂળ શ્રુતિથીજ પ્રતિનિધિ નીવાર રૂપ દ્રવ્યને પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૯ ॥

શ્રુતિવિહિત પ્રતિનિધિ દ્રવ્યમાં મુખ્ય ધર્મોનું અનુષ્ઠાન હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

નિયમાર્થ ગુણશ્રુતિ : ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશ્રુતિઃ) ગુણ શ્રુતિ (નિયમાર્થ) નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—“ યદિ સોમં ન વિન્દેત પૂતિકાન્ અમિષુણ્યાન્ ” જે સોમ લતા ન મળે તો પૂતિક લતામાંથી રસ કાઢવો. આ ઠેકાણે પૂતિક લતા વિદિત છે, નીવારની પેઠે એ પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. આ પૂતિકલતા વિધાન નિયમને માટે છે અર્થાત્ સોમ ન મળે તો પૂતિક સિવાય બીજું દ્રવ્ય ન લેવું. અને અભિપ્રય તથા કવ આદિ ધર્મો સોમ અને પૂતિકલતામાં સમાન છે એમ સમજવું. ॥ ૪૦ ॥

દીક્ષણીય-આદિ ધર્મો અગ્નિષ્ટોમનાં અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્થાસ્તુ સમાનવિધાનાઃ પ્રકરણાવિભાગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને ‘ તુ ’ શબ્દ સૂચવે છે. (સંસ્થાઃ) અગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ્ય ષોડશી અને અતિરાત્ર આ ચાર સંસ્થાઓ (સમાનવિધાનાઃ) પ્રકૃત વિકૃત ભાવ રહિત છે

એટલે એકસરખાં વિધાનવાળી છે, (પ્રકરણાવિભાગાત્) જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકરણનો વિચ્છેદ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ્ય, ષોડશી, અતિરાત્ર, અત્યગ્નિષ્ટોમ, આપ્તોર્થમ અને વાજપેય આ સાત જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓ ગણાય છે તેમાં અત્યગ્નિષ્ટોમ, આપ્તોર્થમ અને વાજપેય આ ત્રણનો ઉપરની ચારમાં સમાવેશ થાય છે કારણ કે એ ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ. જ્યોતિષ્ટોમ સ્વયં એક હોવા છતાં સમાપ્તિના ભેદથી ભિન્ન હોય છે. ‘યજ્ઞાયજ્ઞીયસ્તોત્ર’થી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે ‘અગ્નિષ્ટોમ’ કહેવાય છે, ઉક્થ્યસ્તોત્રથી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે એજ જ્યોતિષ્ટોમ ‘ઉકથ્ય’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં ‘દીક્ષણીય’ અને પ્રાયણીય ઇષ્ટિઓનું વિધાન છે. આ વિધાન અંગ વિધાન કહેવાય છે જ્યોતિષ્ટોમની અગ્નિષ્ટોમ આદિ મુખ્ય ચારે ય સંસ્થાઓમાં દીક્ષણીય આદિ અંગભૂત ઇષ્ટિઓનું વિધાન સમાન રૂપે છે એમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ બાવ માનવાની જરૂર નથી અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમને પ્રકૃતિ માની બીજાઓને વિકૃતિ માનવી નહિ કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકરણનો એ ચારેયમાં વિચ્છેદ થતો નથી. એટલે ચારે ય સંસ્થાઓમાં સમાન વિધાન છે. ॥ ૪૧ ॥

આ કારણથી પણ અંગોનું સમાનવિધાન છે.

વ્યપદેશશ્ચ તુલ્યવત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવત્) સમાન રૂપથી (વ્યપદેશઃ) બધી સંસ્થાઓનો સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ યાગ-પ્રકરણનો સંબંધ અગ્નિષ્ટોમ ઉકથ્ય આદિમાં સમાન રૂપે કહ્યો છે. વળી અગ્નિષ્ટોમ ફલકથનને લીધે જેમ અંગવિધિ સાથે જોડાય છે તેમ ઉકથ્ય-આદિ પણ જોડાય છે. તેના ફળનું કથન આ પ્રમાણે છે. પશુકામ ઉક્થ્યં શુક્લીયાત્ । ષોડશીના વીર્યકામઃ સ્તુવીત । અતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ । આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થામાં ફળ કથન હોવાથી સાતે સંસ્થામાં સમાન અંગવિધિ છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વિકારાસ્તુ કામસંયોગે સતિ નિત્યસ્ય સમત્વાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિકારાઃ) ઉકથ્ય આદિ ત્રણે સંસ્થાઓ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે (પશુસંયોગે સતિ) પશુકામ આદિના સંયોગને લીધે (નિત્યસ્ય સમત્વાત્) નિત્ય અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાની સમાન હોવા છતાં દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનું સમાનરૂપે વિધાન તેમાં થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાનો જ્યોતિષ્ટોમ સાથે નિત્ય સંબંધ હોય છે, ઉકથ્યઆદિનો નિત્ય સંબંધ હોતો નથી. ફલકામના હોય તો જ તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે જે ફળની પ્રત્તા ન હોય તો ઉકથ્યાદિ નિવામાં આવતા નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમમાં અગ્નિષ્ટોમ અત્યજ હોય જ છે. માટે ઉકથ્યાદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે અને વિકૃતિમાં પ્રકૃતિવિહિત અંગો આતિદેશ શ્રાવ્યથી આવે છે માટે એમાં સમાનવિધાન નથી. ॥ ૪૩ ॥

વચનાતુ સમુચ્ચયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (વચનાત) વચનોથી (સમુચ્ચયઃ) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—યદિ અગ્નિષ્ટોમો જુહોતિ યયુક્થ્યઃ પરિઘૌ નિર્માદિ ઇત્યાદિ વચનોથી તો અગ્નિષ્ટોમ અને ઉક્થ્યાદિનાં સમુચ્ચય માત્ર કથિત છે અને સમુચ્ચય પ્રકૃત વિકૃતિભારથી પણ હોઈ શકે છે. માટે ઉક્થ્યાદિમાં દીક્ષણીય આદિ અંગોનું વિધાન માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રતિષેધાન્ન પૂર્વેષામ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વેષામ) પૂર્વેલિંગ હોમોનો (પ્રતિષેધાત્) નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્થ્ય સંસ્થામાં હોમનો નિષેધ કર્યો છે કેવળ આન્યશેષથી પરિધિનું માજન કરવા કહ્યું છે. નિષેધ પ્રાપ્તનો જ હોઈ શકે, ઉક્થ્યમાં જે હોમનો નિષેધ કર્યો છે તે કયા વચનથી પ્રાપ્ત છે ? અર્થાત્ એને માટે કાંઈ વચન નથી પણ અગ્નિષ્ટોમમાં જે હોમ વિદિત છે તેનો માત્ર અતિદેશ જ છે અને અતિદેશ તો વિકૃતિમાંજ સંભવે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્થ્ય આદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે માટે દીક્ષણીય આદિ અંગોનું વિધાન પ્રકૃતિભૂત અગ્નિષ્ટોમમાંજ છે. ॥ ૪૫ ॥

ગુણવિશેષાદેકસ્ય વ્યપદેશઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્ય) ન્યોતિષ્ટોમ ૩૫ યાગ એક હોવા છતાં (ગુણવિશેષાત્) જુદા જુદા ગુણોને લીધે (વ્યપદેશઃ) અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ટોમ એક છે છતાં અગ્નિષ્ટોમ સામથી સમારપ્તને લીધે અગ્નિ-ષ્ટોમનો અનુવાદ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે ઉક્થ્યાદિમાં પણ સ્તોત્ર ૩૫ ગુણોને લીધે તેના જુદાં જુદાં નામો પડ્યાં છે. અગ્નિષ્ટોમ નિત્ય છે અને બીજી સંસ્થાઓ અનિત્ય છે તેથી પ્રકૃતિ વિકૃતિ પણ તેમાં છે. આ કારણને લીધે અગ્નિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનું વિધાન છે બીજી સંસ્થામાં વિધાન નથી પણ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥



अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

અહિં આદિ તથા તેના અંગના પણ અંગ છે. એ અધિકરણ રૂપ કહે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રકરણવિશેષાદસંયુક્ત પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અસંયુક્ત) ઉદ્દેશ સાથે અસંબદ્ધ છે માટે (પ્રકરણ વિશેષાત્) અંગા-કાંક્ષા ૩૫ પ્રકરણ વિશેષથી (પ્રધાનસ્ય) અહિં અને વેદિ આદિ ધર્મો પ્રધાન યાગનાજ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—૬૨ પૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં ‘વેદિ’ ક્ષનતિ ‘વેદાં હવીંષિ આસાદયતિ’ ‘બર્હિ-ર્હનાતિ’ ‘બર્હિંષિ હવીંષિ આસાદયતિ’ અહિં અને અહિંના ધર્મો તથા વેદિ અને વેદિના ધર્મોને.

પાઠ છે. એ ધર્મો કેવળ પ્રધાન યાગના અંગ છે કે અંગના પશુ ધર્મ છે ? અહીં પૂર્વ પક્ષનું એવું માનવું છે કે એ પ્રધાન યાગના જ ધર્મ છે અંગના નહિ, કારણ કે પ્રધાનનું જ પ્રકરણ છે, અંગોનું નહિ. પ્રધાનની સાથે એનો સંબંધ છે માટે એ પ્રધાનના જ ધર્મ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેષામ) પ્રધાન અને અંગ બધાના ઉક્ત ધર્મો છે (શેષત્વસ્ય) શેષપણું (અતત્પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જેનો ઉપકાર કરે તે તેનો શેષ કહેવાય છે, વેદિ, અહિં અને હવિરાસાદાન વગેરે ધર્મો અંગને અને પ્રધાન સર્વને ઉપકાર કરે છે માટે એ ધર્મો પ્રધાન યાગના અને અંગના પશુ શેષભૂત છે. વેદ્યાં હવૌષિ આસાદયતિ આ વાક્ય છે એ હવિર્માત્રનું પ્રયોજક છે વળી પ્રકરણ વાક્ય બલવત્ હોય છે તેથી અંગમાં અને પ્રધાનમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જોઈએ. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીનું શંકાસૂત્ર

आरादपीति चेत् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(આરાદ્ અપિ) સમીપમાં પિંડ પિતૃયજ્ઞ પશુ શિષ્ટ છે માટે તેના પશુ ઉક્ત ધર્મો અંગ થવા જોઈએ (ઈતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—દર્શન પૂર્ણ માસની સમીપ પાઠ હોવાથી જે સર્વના શેષ બનતા હોય તો ‘પિંડપિતૃ યજ્ઞ’ નામક યજ્ઞ પશુ પ્રધાન યાગની પાસે પાઠિત છે તો ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃ-યજ્ઞના પશુ અંગ થવા જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (હિ) કારણ કે (તદ્વાક્યમ્) અહિં વેદાદિ વાક્ય (તદર્થત્વાત્) પ્રધાન તથા અંગ બંને માટે વેદિ આદિનું વિધાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણ માસાખ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । આ પ્રકરણ સાથે બહિર્વેદ્યાદિ વાક્ય એકવાક્યતાપન્ન થાય છે. પિંડપિતૃ યજ્ઞનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી માટે પ્રકરણથી માત્ર પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોનું જ ગ્રહણ થાય છે. જ્યારે પ્રકરણથી પિંડપિતૃયજ્ઞનું ગ્રહણ નથી થતું તો પછી ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃ યજ્ઞનાં અંગ કેવી રીતે ગણાય ? અર્થાત્ ઉક્ત વેદિ, અહિં આદિ ધર્મો પિંડપિતૃ યજ્ઞનાં નથી. ॥ ૪ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ દર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દુર્વામેવાગ્રેડમિધારયતિ તતો હિ પ્રથમાવાજ્યમાગૌ યજ્યન્ ભવતિ પ્રથમ ‘દુર્વા’નામક પાત્રમાં અભિધારણ કરે ત્યાર પછી ‘અજ્ય ભાગ’ નામક પ્રધાન આહૂતિ આપવી. આ વાક્યમાં અભિધારણ જેમ ઉભયાર્થક છે તે જ પ્રમાણે બીજાં અંગો પશુ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

સ્વામિસંસ્કારો પ્રધાનાર્થ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ફલસંયોગાત્ તુ સ્વામિયુક્ત પ્રધાનસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (સ્વામિયુક્તમ્) યજ્ઞમાનને કરવામાં આવતા દેશવપન આદિસંસ્કાર (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે (ફલસંયોગાત્) ફળનો ભોક્તા યજ્ઞમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષેભ પ્રકરણમાં કેશવ શ્રુ વપતે' ઇત્યાદિ શ્રવણ થાય છે તે ફક્ત પ્રધાન કર્મને માટે જ છે અંગ કર્મને માટે નહિ. યજ્ઞમાનનાં એ રૂપ હોય છે. એક કર્તૃત્વ અને બીજું ભોક્તૃત્વ. તેમાં કર્તૃત્વની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રની જરૂર નથી પણ ફલભોક્તૃત્વનો સંસ્કારથી સાધ્ય હોય છે અને તે કેવળ શાસ્ત્રથી જ નહીં શકાય છે. ગ્રહપાત્રોથી સોમનો હોમ કરવો એ મુખ્ય કર્મ છે અને અગ્નિષોભીય પશુનું દાન કરવું એ અંગ કર્મ છે. વપન આદિ સંસ્કાર ફલસાધન મુખ્ય જે હોમ છે તેના જ ઉપકારક છે અંગ કર્મના નહિ. ॥ ૬ ॥

સૌમિકવેદિ આદિ પ્રધાન તથા અંગ બન્ને માટે હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ

ચિકીર્ષયા ચ સંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચિકીર્ષયા) કરવાની ઇચ્છાનો (સંયોગાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાચીનવંશના પૂર્વ ભાગમાં ' સૌમિકી ' વેદિ બનાવવામાં આવે છે ત્યાં શ્રોમસંબંધી કાર્ય કરવામાં આવે છે. એ વેદિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. ષટ્ત્રિંશત્પ્રક્ષ્મા પ્રાચી ચતુર્વિંશતિત્રેણ ત્રિંશત્ જષ્ણેન, इयति दक्षयामहे । છત્રીસ ક્રમ લાંબી ચોવીસ ક્રમ (પુટ) આગળના ભાગમાં ત્રીસ ક્રમ પાછળના ભાગમાં વેદિ બનાવવી. આવડી વેદિમાં સોમનું કાર્ય કરી શકીશું. આ વાક્ય સૌમિક વેદિની સમીપમાં પઠિત છે. પુરુષ જે કરવાને ઇચ્છે છે તે પ્રધાન હોય છે કારણ કે તે ફલસાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે સૌમિકી વેદિ પ્રધાન કર્મને માટે છે આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે, આનો ઉત્તર આગળ આવશે. પણ અહીં ઉત્તર આપ્યા પહેલાં જ બીજું અધિકરણ શરૂ કરે છે અને બંને અધિકરણનો ઉત્તર આગળ છે. સિદ્ધાંતપક્ષમાં સૌમિકી વેદિ પ્રધાન અને અંગ બન્ને કર્મને માટે છે. ॥ ૭ ॥

અભિમર્શન પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તથાઽમિધાનેન ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અમિધાનેન) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા રૂપ પ્રધાન હવિષ્ના નામ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશિ પૌર્ણમાસી મમિમૃશેત્ । પચ્ચહોત્રા અમાવાસ્યાયામ્ આ મંત્રોથી પ્રધાન હવિષ્નું અભિમર્શન બતાવવામાં આવ્યું છે અભિમર્શન એટલે રૂપણ. પૌર્ણમાસી અને

(૨૦૬)

મીમાંસા દર્શન

અમાવાસ્યા શબ્દો પ્રધાન કર્મના વાયક છે એ બીજા અધ્યાય બીજા પાદમાં ત્રીજા અધિક-
રણમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે અભિમર્શન કેવળ પ્રધાનને માટે છે. આપું પૂર્વપક્ષનું
માનવું છે. ॥ ૮ ॥

સાતમા સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે

તદ્યુક્તે તુ ફલશ્રુતિસ્તસ્માત્ સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :--(તુ) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદ્યુક્તે) અંગયુક્ત પ્રધાન કર્મમાં
(ફલશ્રુતિ :) ફલ સાધનત્વની શ્રુતિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્) અંગ સહિત
પ્રધાન કર્મની ચિકીર્ષા છે.

ભાવાર્થ :--જે ફલશ્રવણ છે તે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મનું ફળ સમજવું અંગ
રહિત પ્રધાન કર્મનું નહીં માટે જે ચિકીર્ષા છે તે અંગ અને પ્રધાન બન્ને માટે છે. આ પ્રમાણે
સાતમા સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. ॥ ૯ ॥

આઠમાં સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે.

ગુણામિધાનાત્ સર્વાર્થમમિધાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :--(ગુણામિધાનાત્) ગુણ એટલે અંગનું અર્થાત્ કાળ રૂપ અંગનું કથન હોવાથી
(અમિધાનમ્) અભિમર્શનરૂપ અભિધાન (સર્વાર્થમ્) સર્વને માટે છે

ભાવાર્થ :--અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી શબ્દો જે પ્રધાન કર્મના વાયક હોય તો
કર્મ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એના રૂપશ્ચ થઈ શકે નહિ માટે અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી બન્ને
શબ્દોની હવિષ્માં લક્ષણા માનવી જોઈએ અને તે સમમી વિકલિતાના અર્થમાં જ જોઈએ. એટલે
અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી કાળના જ વાયક માનવા તેથી અભિમર્શન અંગ સહિત પ્રધાનને
માટે છે અર્થાત્ ઉભયાર્થ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

દીક્ષાદક્ષિણં તુ વચનાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :--(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (દીક્ષાદક્ષિણમ્) દીક્ષા અને દક્ષિણા (વચનાત્)
વાક્ય બળથી (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષેશમાં દીક્ષા અને દક્ષિણા સંબંધમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય
છે. “ દળ્હેન દીક્ષર્યત ” પદાશ્ચનો દંડ આપી દીક્ષા દેવી “ તસ્ય દ્વાદશશતં દક્ષિણા ” તેની
બારસો દક્ષિણા હોય છે. દીક્ષા અને દક્ષિણા મુખ્ય કર્મ અને અંગ કર્મ બન્ને ઉપર ઉપકાર
કરે છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે દીક્ષા અને દક્ષિણા છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું
છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત પક્ષ બતાવ્યો છે તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સોમસ્ય દીક્ષા અને
સોમસ્ય દક્ષિણા આ વચનોથી પ્રધાન કર્મનું જ દીક્ષા અને દક્ષિણા અંગ છે. ગોણું કર્મનું
અંગ એ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત પક્ષમાં હેતુ બતાવે છે

નિવૃત્તિદર્શનાચ્છ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (નિવૃત્તિદર્શનાત્) અંગીભૂત કર્મોમાં દીક્ષા અને દક્ષિણાની નિવૃત્તિનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--અગ્નિષોમીય વિકૃતિ નિરૂપણ અંધ નામક યાગમાં ‘ ષઢૌતાર’ મનસાનુસૂચ્ય જુહોતિ સૈવાસ્ય દોક્ષા ’ આ વાક્યથી રતુતિ કરી દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે. જે વિકૃતિ યાગ રૂપ અંગીભૂતકર્મમાં દીક્ષાનો સંબંધ હોત તો અતિદેશ વાક્યથી અંગ કર્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાની નિવૃત્તિ કરત નહિ, પણ વાક્યથી જ્યારે દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે ત્યારે સમજાય છે કે પ્રધાન કર્મ જ્યોતિષોમની સાથે જ એનો સંબંધ છે અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમ રૂપ મુખ્ય કર્મ સાથે જ એનો સંબંધ છે અંગ કર્મો સાથે નહિ. ॥ ૧૨ ॥

“ અતવેદિ યૂપનું અંગ નથી. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તથા યૂપસ્ય વેદિઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :--(તથા) તે પ્રમાણે (યૂપસ્ય) યૂપનું (વેદિઃ) વેદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :--અગ્નિષોમીય પશુ-પ્રકરણમાં “ યૂપં મિનોતિ ” આમ લખીને અર્ધમન્તવેદિ મિનોતિ, અર્ધ બહિર્વેદિ યૂપનું પ્રમાણ કરી પછી વેદિનો અર્ધો અંદરને ભાગ માપવો અને અર્ધો બહારનો ભાગ માપવો. અર્થાત્ જેમ દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યૂપને માટે વેદિની અંદરનો ભાગ અંગ તરીકે છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું મોત્તવું છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દેશમાત્રં વા શિષ્ટેનૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :--(વા) અથવા (દેશમાત્રમ્) અસંસ્કૃત દેશનું પણ વિધાન છે. (શિષ્ટેન) ‘ અર્ધ બહિર્વેદિ ’ એ શિષ્ટ વાક્ય સાથે (એકવાક્યત્વાત્) એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :--જેવી રીતે વેદિનો સંસ્કૃત મધ્યભાગ વિહિત છે. તેવી રીતે વેદિનો અસંસ્કૃત બહારનો ભાગ પણ વિહિત છે હવે જે વેદિના મધ્ય ભાગનું યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે માટે વેદિના અબ્યન્તર અને બાહ્ય ભાગથી ઉપલક્ષિત લૌકિક દેશનું મ.પ.વામાં આવતા યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે છે, આ કારણથી લૌકિક દેશ જ યૂપનું અંગ છે. સંસ્કૃતવેદિભાગ યૂપનું અંગ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ હવિર્ધાન સામિધેનીનું અંગ નથી. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સામિધેનીસ્તદન્વાહુરિતિ હવિર્ધાનયોર્વચનાત્ સામિધેનોનામ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :--(હવિર્ધાનયોઃ) હવિર્ધાન નામક શક્ટમાં કે જેમાં સોમલતા ખાંડવામાં આવે છે તે (સામિધેનીનામ્) સામિધેનીનું અંગ છે કારણ કે (સામિધેનીસ્તદન્વાહુરિતિ) સામિધેનીસ્તદન્વાહુઃ એ (વચનાત્) વચનથી તેનું અંગ છે એમ જણાય છે.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં એવો પાઠ છે કે, યત્ સુન્વન્તિ સામિધેનીસ્તદન્વાહુઃ હવિર્ધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં એ શકટ અર્થાત્ યજ્ઞોપયોગી ગાડાં હોય છે. તેમાં જે દક્ષિણ ભાગમાં ગાડું હોય છે તેમાં સોમલતાને ખંડવામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મંત્રો બોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ શકટ સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ઉક્ત વાક્યમાં જે યત્ અને તત્ પદ છે તેનો અર્થ યત્=યસ્મિન્ કરવો. અર્થાત્ યત્ શબ્દ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધધાતુ સૂત્ર દેશમાત્રં વા પ્રત્યક્ષં હ્યર્થકર્મ સોમસ્ય ।' ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' અથવા ' આ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ શકટ શબ્દ સ્વસમીપ રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક છે (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું (અર્થકર્મ) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :— ' દક્ષિણે હવિર્ધાને સોમમારાદયતિ ' જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દક્ષિણ હવિર્ધાન નામક શકટમાં સોમ ગખવે! આ વાક્યથી દક્ષિણ હવિર્ધાન જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. સામિધેના મંત્રો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં અગ્નિએને પ્રજ્વલિત કરવામાં વિનયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. આ કારણથી એ અંગોનો અંગાગિભાવ બની શકતો નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ હવિર્ધાનનું અંગ નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મંત્રોનું ઉચ્ચારણ સ્થાન આહવનીય અગ્નિનો પશ્ચિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ હવિર્ધાન નામક શકટ પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત શકટ પાસેના દેશમાં રહી સામિધેના મંત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ હવિર્ધાનનું અંગ સામિધેની છે એવું કોષ્ઠપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાખ્યાનમ્) હવિર્ધાનને જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ શકટ વાચક યત્ તત્ શબ્દ લક્ષણાવૃત્તિથી તત્સમીપ દેશના વાચક છે તેમ જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ હવિર્ધાન નામક શકટ છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે કે સામિધેની હવિર્ધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાનભૂત યાગનું જ અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કર્મ અન્યદ્વારા પણ થઈ શકે છે. એ અધિકરણને સ્કુટ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રફલં પ્રયોક્તરે તદ્લક્ષણત્વાન્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રફલમ્) શાસ્ત્રમાં બતાવેલું ફળ (પ્રયોક્તરિ) કર્મ કરનારને મળે છે. (તદ્લક્ષણત્વાત્) ભોક્તૃત્વ એ યજ્ઞમાનનું લક્ષણ હોવાથી યાગીય બધાં (પ્રજ્ઞેને) અનુક્રાંતો (સ્વયમ્ સ્યાત્) યજ્ઞમાને પોતે જ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂણ્યપાસ તથા જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગતાં કાર્યો હોય તે બધાં યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પશુ યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મકળનેા ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સ્થાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાને કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ઉત્સર્ગ તુ પ્રધાનત્વાન્ શોષકારી પ્રધાનસ્ય

તસ્માદન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ઉત્સર્ગ) ઋત્વિજને દક્ષિણા આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એા લીધે યજમાનની સાર્થકતા હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શોષકારી) ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ (અન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા ઋત્વિજને કરે અથવા યજમાન જાતે કરે.

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણા આપી ઋત્વિજનેનું વરણ કરે છે. પરિક્ષ્ય અને વરણુનેા એક જ અર્થ છે. જો બધાં જ કર્મો યજમાને જ કરવાનાં હોય તો ઋત્વિજનેનું વરણુ જ શા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તો પશુ ચાલે અને ઋત્વિજને કરે તો પશુ ચાલે દ્રવ્યથી પરિક્ષીત થયેલા ઋત્વિજને જે કર્મ કરે છે તેનેા યથાર્થ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણા આપનાર તો યજમાન હોય છે. સ્વર્ગે રૂપી ફલ ઋત્વિજને મળતું નથી, તેમને તો દક્ષિણા રૂપી દૃષ્ટ ફળ અહીં જ મળી રહે છે. સ્વર્ગે આદિ અદૃષ્ટ ફળનેા ભોક્તા તો યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધિતાં સૂત્ર અન્યો વા સ્યાત્ પરિક્રયાસ્નાનાદ્વિપ્રતિષેધાત્ પ્રત્યગાત્મનિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધિતાં પક્ષને સૂચિત કરે છે (અન્યઃ સ્યાત્) દ્રવ્યનું દાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજને જ કરે (પરિક્રયાસ્નાનાત્) પરિક્ષ્ય દક્ષિણા આપી વરણુ કરવાનું વિધાન હોવાથી (પ્રત્યગાત્મનિ) પોતામાં જ પરિક્રયનેા (વિપ્રતિષેધાત્) અસંભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-દાન સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજનેએ જ કરવાં જોઈએ ને ઋત્વિજને અન્ય કર્મ ન કરે તો તેમનેા પરિક્ષ્ય વ્યર્થ થઈ જાય, પરિક્ષ્ય ઋત્વિજનેા જ હોય શકે છે, પોતાનેા પરિક્ષ્ય બની શકે જ નહિ. પોતે પોતાને દક્ષિણા આપી વરણુ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજનેએ કરવાં. ઋત્વિજનેથી કરાતાં કર્મના ફળનેા ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણા આપવાથી સર્વકર્મનેા કર્તા યજમાન જ છે. નોકર મારફત જે કર્મ કરાવામાં આવે છે તે કર્મનેા કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોજક જ મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

પરિક્ષીત ઋત્વિજનેની સંખ્યાનેા નિયમ એ અવિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર તત્રાર્થાત્ કર્તૃપરિમાણં સ્યાદનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઋત્વિજનેા સંખ્યામાં (અનિયમઃ) સંખ્યાનેા નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) એને માટે કાઈ વિશેષવચન નથી (કર્તૃપરિમાણમ્) ઋત્વિજનેની સંખ્યા (અર્થાત્ સ્યાત્) કર્મમાં નેટલા ઋત્વિજનેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણુ કરવું.

ભાવાર્થ :—પરિકીત ઋત્વિજેની સંખ્યાનો કોઇ નિયમ બતાવવામાં આવ્યો નથી. માટે ઋત્વિજેની જરૂર જણાય તેટલા ઋત્વિજેનો પરિક્રમ કરવો જોઇએ. જેમ લૌકિક વ્યવહારમાં ધર આદિ આંધવામાં જેટલા માણસોની જરૂર પડે છે તેટલા માણસોને કામમાં જોડે છે તે જ પ્રમાણે શ્રૌત કર્મમાં પણ અર્થ પ્રમાણે ઋત્વિજેની સંખ્યા લેવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર અપિ ષા શ્રુતિમેદાત્ પ્રતિનામધેયં સ્યુઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ષા) અથવા (શ્રુતિમેદાત્) અર્થવર્તુ, ધ્વજા. હોતા આદિ નામોનો ભેદ હોવાથી (પ્રતિનામધેયં સ્યુઃ) જેટલાં નામો છે તે સ્વાર્થક છે અને એ અર્થ પ્રમાણે જરૂર જણાય તેનું વરણ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજેનાં નામ કાર્ય પ્રમાણે હોય છે. અર્થવર્તુનું કાર્ય જુદું ધ્વજાનું કાર્ય જુદું અને હોતાનું કાર્ય જુદું હોય છે એ જ પ્રમાણે બીજા ઋત્વિજેનું પણ કાર્ય જુદું જુદું જ હોય છે, માટે જે જે કાર્ય માટે જે જે ઋત્વિજેની જરૂર જણાય તે તે કાર્ય માટે તે તે ઋત્વિજેનું વરણ કરવું. એમાં ખાસ કંઈ સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૨૨ ॥

एकस्य कर्मभेदात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(एकस्य) એક જ ઋત્વિજનું (कर्मभेदात्) કર્મભેદથી એક જ નામ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋત્વિજનું એક જ નામ હોય છે. એક જ ઋત્વિજનાં અર્થવર્તુ, ધ્વજા, હોતા આદિ ત્રણ કે ચાર નામ હોતાં નથી કાર્ય પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યાં છે અને એક કાર્ય એક જ ઋત્વિજે કરવાનું હોય છે એટલે જે ધ્વજા હોય તે અર્થવર્તુ ન હોઈ શકે. કાર્ય પ્રમાણે ઋત્વિજેના નામ હોય છે માટે જે જે કાર્યની જરૂર તેટલા ઋત્વિજેનો પરિક્રમ કરવો ॥ ૨૩ ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(उत्पत्तौ) વરણ કરતી વખતે એક ઋત્વિજને એક જ નામ અપાયેલું હોય છે માટે (न हि) એક ઋત્વિજના એ ત્રણ નામો હોતાં નથી.

ભાવાર્થ :—‘ અથર્વુ વૃણીતે, બ્રહ્મણં વૃણીતે ’ આમ એક એક નામનો ઉચ્ચાર કરી સોમ ઋત્વિજેનું વરણ કરવામાં આવે છે માટે અર્થ પ્રમાણે સોમ ઋત્વિજેનાં અલગ અલગ સોમ નામ હોય છે. સોમ નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અર્થવર્તુ (૨) પ્રતિ પ્રસ્થાતા (૩) નેષ્ટા (૪) ઉન્નેતા (૫) પ્રસ્તોતા (૬) ઉદ્ગાતા (૭) પ્રતિહર્તા (૮) સુધ્વજા (૯) હોતા (૧૦) ગૈત્રા-વરુણ (૧૧) અચ્ચાવાક (૧૨) યાવત્પુત્ર (૧૩) ધ્વજા (૧૪) આલણાચ્ચસી (૧૫) આમીધિ (૧૬) પોતા.

આ નામ પ્રમાણે કર્તાના કાર્ય હોય છે. માટે ‘ યાવન્તિ કાર્યાણિ તાવન્ત ઋત્વિજો વરીતવ્યા : ’ જેટલાં કાર્યો થરામાં જરૂર હોય તેટલા ઋત્વિજેનું વરણ કરવું ॥ ૨૪ ॥

‘ચમસાધ્વયું અલગઋત્વિજે’ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ચમસાધ્વયં વચ્ચે તૈર્વ્યપદેશાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસાધ્વયં) ચમસાધ્વયું ઉકત ઋત્વિજે કરતાં જુદા ઋત્વિજે છે. (તૈઃ) જિન નામોથી તેમને (વ્યપદેશાત્) વ્યવહાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચમસાધ્વયું ઋત્વિજે ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિજેથી જુદા છે કે તેમની અંદર જ એનો સમાવેશ થાય છે ? આના સંબંધમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપર ગણાવેલા ચોવીસ ઋત્વિજેથી એ ઋત્વિજે જુદા જ છે કારણ કે, એ જુદા નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૨૫ ॥

ચમસાધ્વયું ઓતું અહુતવાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ बहुश्रुतेः ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) વરણ કરતી વખતે (बहुश्रुतेः) અહુતવતું શ્રવણ થતું હોવાથી તેઓની સંખ્યા એક કરતાં વધારે છે.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વરણ કરવામાં આવે છે તે વખતે ચમસાધ્વયૂં નૃણીતે આ પ્રમાણે અહુ વચનનો પ્રયોગ છે માટે ચમસાધ્વયું ઓ એક નહીં પણ ઘણા હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ચમસાધ્વયું ઓની સંખ્યા દશ જ છે.’ એ અધિકરણ રૂપક કરે છે.

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(दशत्वं) તેઓની સંખ્યા દશ છે (लिङ्ग दर्शनात्) દશત્વબોધક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશપેષ નામક ચાત્રમાં એકેક ચમસં દશ દશોપસર્પન્તિ શતં બ્રાહ્મણા : એક એક ચમસ પ્રત્યે દશ દશ બ્રાહ્મણો ભક્ષણને માટે ઉપસર્પણ કરે આ પ્રમાણે સો બ્રાહ્મણોએ ઉપસર્પણ કરવાનું હોય છે તેથી દશ ચમસાધ્વયું ઓનો નિયમ બંધાય છે. વધારે કે ઓછા ચમસાધ્વયું ઓ હોતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘શમિતા અધ્વયું જિન નથી.’ એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र

शमिता च शब्दभेदात् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શમિતા) શમિતા નામક ઋત્વિજ પણ અલગ છે. (શબ્દભેદાત્) તેને માટે જિન શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ચમસાધ્વયું જિન ઋત્વિજે હોય છે તેમ શમિતા-નામક ઋત્વિજ પણ જિન ઋત્વિજ જ છે ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિજેમાં એનો સમાવેશ થતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

सिद्धांतसूत्र

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (प्रकरणात्) પ્રકરણ પઠિત અધ્વયું પ્રતિપ્રસ્થાતા આદિ સહકારી પુરુષોથી ‘શમિતા’ કોષ અલગ નથી (उत्पत्त्यसंयोगात्) એને માટે કોષ જિન વરણ વાક્ય નથી.

ભાવાર્થ :—“ શમિતા ” ને માટે કોઈ વરણ વાક્ય નથી તેથી સમજાય છે કે શમિતા-નામક કોષ જુદો ઋત્વિજ નથી પણ અપ્રયુક્તા સદ્વાચક ઋત્વિજોમાંથી કોઈ એકનું નામ ‘ શમિતા ’ છે, કે, જે પશુને શાંત કરવાનું કામ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ ઉપગ ઋત્વિજો પણ બિન્ન હોતા નથી. ’ એ અધિકરણને રૂપ કરે છે.
 ઉપગાદ્ય લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપગ)ઉપગાતા પણ અલગ નથી (લિજ્જદર્શનાત્) એના અભિનત્વ બોધક વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપગાત કરનારા ઋત્વિજો પણ ઉપર કહેલા ઋત્વિજોમાંથીજ હોય છે તેનાથી જુદા હોતા નથી, કારણ કે ‘ નાશ્વર્યુપગાયેત્ ’ અપ્રયુજ્યે ઉપગાત કરવું નહીં આવું અનુમાપક વાક્ય છે. જે ઉપગાતા ઋત્વિજો જુદા હોત તો અપ્રયુક્તમાં ઉપગાતની પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી અત્યંત અપ્રાપ્તનો વિષે જ કેવી રીતે યથા શકે ?

આ કારણથી ઉપગાતાઓ કોષ જુદા ઋત્વિજો હોતા નથી. ॥ ૩૦ ॥

સોમવિકેતા અલગ છે એ અધિકરણને રૂપ કરે છે.

વિક્રયો ત્વન્યઃ કર્મણોઽચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વિક્રયો) સોમનો વિક્રય કરનાર (તુ) તો (અન્યઃ) જુદોજ છે (કર્મણઃ) વિક્રય ક્રમ (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના વિક્રયનું વિધાન નથી, ક્યનું જ વિધાન છે ‘ ગ્વા સોમં ક્રણાતિ ’ ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ક્ય છે, તો વિક્રય પણ હોવો જ જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે, પણ વિક્રય વિહિત નથી, ઋત્વિજો તો એને જ કહેવાય કે જે વિહિત કર્મ જ કરે, માટે સોમવિકે ॥ ઉપર બતાવેલા ઋત્વિજોથી કોષ જુદો જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ ઋત્વિદ્પદ યોગરૂઢિના બળથી સત્તર ઋત્વિજોનું જ વાચક છે ’
 એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનુંસૂત્ર કર્મકાર્યાત્ સર્વેષામૃત્વિક્ત્વમવિશેષાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મકાર્યાત્) વિહિત કર્મનું અનુધાન કરવાથી (સર્વેષામ્) બધાસમાં (ઋત્વિક્ત્વમ્) ઋત્વિદ્પદનું પ્રાપ્ત થાય છે (અવિશેષાત્) આ ઋત્વિજો છે અને આ ઋત્વિજો નથી આવો ભેદ બોધક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ યાગમાં જે ચમસાદ્યુઓ છે તેને ઋત્વિજો કહેવાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં આ અધિકરણ છે. પૂર્વપક્ષવાદીઓનું એવું માનવું છે કે યાગમાં વિહિત કર્મ કરનારા બધા જ ઋત્વિજો છે, એમાં અમુક ઋત્વિજ છે અને અમુક નથી એવું માનવાને કશું પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :--(ના) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યર્થુઓને ઋત્વિજો કહી શકાય નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થાત્ ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યર્થુઓ હોય છે તેનો ઋત્વિજો કહેવાય નહિ, કારણ કે, સોમ્યસ્યાધ્વરસ્ય યજ્ઞકતોઃ સપ્તદશ ઋત્વિજઃ ” ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સત્તર ઋત્વિજો હોય છે આવું કથન હોવાના આગળ ગણાવેલા સત્તર કરતાં વધારેમાં ઋત્વિજપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ઋતુષુ યજતિ ઇતિ ઋત્વિજ્ ‘ ઋતુમાં યજન કરવું ’ એ ઋત્વિજ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તો સત્તરને જ ઋત્વિજ તરીકે જણાવે છે અને યોગ કરતાં વાક્ય બહાર હોવાથી સત્તરમાં જ ઋત્વિકત્વ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેણેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(પક્ષેણ) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યર્થુમાં પણ ઋત્વિજપણું પ્રાપ્ત છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :--“ ઋત્વિજો વૃણીતે ” અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ ઋત્વિજો ચમસાધ્યર્થુને સાથે હોવાથી થાય છે પરિસંખ્યામાં ત્રણ જાતના હોય હેય છે. (૧) સ્વાર્થદાન (૨) પગર્થદાનના (૩) પ્રાપ્ત બાધ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે. એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યર્થુઓ પણ ઋત્વિજ કહેવાય છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેષામનધિકારાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :--(ન) ઉકત કથન ઠીક નથી (સર્વેષામ્) અધાનો (અનધિકારાત્) ઋત્વિજ હોવાનો અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા કર્મકર હોય છે તે બધા ઋત્વિજો છે એવું જે કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાત પણ એવું કયાંય પણ વાક્ય મળતું નથી અને સત્તર સિવાય બીજો કોઈ ઋત્વિજ નથી એવું વાક્ય તો સ્પષ્ટ મળે છે, માટે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી. એટલે આ અધિકરણમાં એજ ફલિત થાય છે કે ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સત્તર જ ઋત્વિજો હોય છે અને હસ જે ચમસાધ્યર્થુઓ છે તે ઋત્વિજો નથી. ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણા વાક્યોમાં કહેલા બ્રાહ્મણ સત્તર જ ઋત્વિજો છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :--(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (નિયમઃ) આગ્નીધ્રાદિમાં જ ઋત્વિજપણું છે એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિઃ) દક્ષિણા સાથે (શ્રુતિસંયોગાત્) તે તે ઋત્વિજનું નામ આપી સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ આપતી વખતે ઋત્વિજ્ઞેના નામો બોલવામાં આવે છે, તેમાં જે જે નામો બોલવામાં આવ્યા હોય તેને જ ઋત્વિજ્ઞે કહેવાય ખીજને નહિ જેમકે :- ‘ઋત્વિકખ્યો દક્ષિણં દદાતિ’ આ વાક્ય બોલીને પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘અગ્નીધે પ્રથમં દદાતિ તત્ત્વદ્વાગે’ આવી રીતે નામનો સંબંધ હોવાથી જેના નામ દક્ષિણ સાથે સંબંધ ન ધરાવતા હોય તે ઋત્વિજ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

ઉક્ત્વા યજમાનત્વં તેષાં દોક્ષાવિધાનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (યજમાનત્વમ્ ઉક્ત્વા) ઋત્વિજ્ઞેમાં યજમાનત્વ કરીને (તેષામ્) તે સોળને (દોક્ષાવિધાનાત્) દોક્ષાનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ‘અધ્યયુર્ગૃહપતિં દોક્ષયિત્વા બ્રહ્મણં દીક્ષયતિ’ અધ્યયુર્ ગૃહપતિને દીક્ષા આપીને પછી બ્રહ્માને દીક્ષા આપે છે ‘તત્ત્વ ઉદ્ગતારં’ તત્ત્વ હોતારમ્’ પછી ઉદ્ગાતા અને હોતાને દીક્ષા આપે છે. આ પ્રમાણે સોળે ઋત્વિજ્ઞેનાં નામ લઈને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. પણ યમસાધ્યુર્નુ’ નામ દીક્ષા આપવામાં નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે યમસાધ્યુર્ઓ ઋત્વિજ તરીકે નથી, જે તે ઋત્વિજ્ઞે હોત તો તેનાં પણ નામ હોત, પણ નથી માટે યમસાધ્યુર્ઓ ઋત્વિજ નથી. ॥ ૩૭ ॥

‘સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કેવી રીતે થાય છે’ તે અધિકરણ રૂપક કરે છે,

સ્વામિસત્તદશાઃ કર્મસામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (સ્વામિસત્તદશાઃ) યજમાન સ.થે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે ગણાય છે (કર્મસામાન્યાત્) સમાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જ્યોતિષોમમાં જે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કહ્યા છે તેમાં સોળ તો આગળ જે બતાવવામાં આવ્યા છે તે અને એક યજમાનને પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણવો જોઈએ. યજમાન પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણી શકાય કારણ કે, એ બધાનું કર્મ સરખું જ હોય છે. સોળ ઋત્વિજ્ઞે અને સત્તરમે યજમાન એ બધાયે વિદિત કર્મ જ કરવાનું હોય છે. યજમાં જે વિદિત કર્મ કરે છે તે બધા ઋત્વિજ્ઞે જ ગણાય, આ પ્રકારે યજમાન મળીને સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થાય છે ઋત્વિજ શબ્દ ઋતુયજનરૂપ નિમિત્તને લીધે વ્યવહારમાં આવ્યો છે. ‘સદસ્ય’માં ઋતુયજનરૂપ નિમિત્ત નથી માટે સદસ્ય ઋત્વિજ નથી. એટલે કે સદસ્યને લીધે સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થતી નથી પણ યજમાનને લીધે જ એ સંખ્યા પૂરી થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

અધ્યયુર્વાદિકર્મ અધ્યયુર્ આદિઓએ જ કરવાનાં હોય છે.

એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તે સર્વાર્થાઃ પ્રયુક્તત્વાદઃપ્રયશ્ચ સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (તે) અધ્યયુર્ આદિ ઋત્વિજ્ઞે (સર્વાર્થાઃ) યાગમાં થતાં સર્વકામો કરવાને માટે છે. (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તેને માટે જ નિયુક્ત થયેલા હોય છે. (ચ) અને (અમયઃ) ગાહપત્ય-આદિ અગ્નિઓ (સ્વકાલત્વાત્) સ્વતંત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ આદિનાં કાર્યો નિયત ન હોવાથી તથા પ્રકરણ સર્વકાર્યને માટે હોવાથી ગમે તે ઋતિજ્ઞ ગમે તે યજ્ઞગત કાર્ય કરી શકે છે ગાર્હપત્ય-આદિ અગ્નિઓપણ સર્વકર્તુને માટે હોય છે. ખાસ અમુક કાર્યને માટે અમુક જ ઋતિજ્ઞ અથવા અમુક જ અગ્નિ છે એવો કશો નિયમ નથી. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **તત્સંયોગાત્ કર્મણો વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥**

પદાર્થ :—(તત્સંયોગાત્) આશ્રયવ, હોત, ઓઝાત આદિ સમાખ્યાના સંબંધથી (કર્મણઃ) કર્મની (વ્યવસ્થા સ્યાત્) વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—આશ્રયવ આદિ યોગિક શબ્દને લીધે નિયમ બંધાય છે. આશ્રયવ કર્મ અધ્વર્યુએ જ કરવું જોઈએ, હોત કર્મ હોતાએ જ કરવું જોઈએ, ગમે તે કામ ગમે તે ઋતિજ્ઞ કરવું ન જોઈએ એમ કરવાથી અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને અધ્વર્યુ અને હોતા આવા યોગિક શબ્દો રાખવાનો કશો પણ અર્થ ન રહે માટે સમાખ્યાના બળથી વ્યવસ્થ જ છે. વૈદિક કર્મમાં સ્વેચ્છાનો પ્રતિબંધ હોય છે. ઋતિજ્ઞેના કાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થા છે પણ અગ્નિનો સર્વકર્તુને માટે છે અર્થાત્ એમાં વ્યવસ્થા નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંયોગસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગસ્ય) સમાખ્યા રૂપ યોગની (અર્થવત્તા) અર્થવત્તા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ આદિ જે સમાખ્યા છે તે સફલ છે નિષ્ફલ નથી. આ ઠેકાણે પ્રકરણ કરતાં સમાખ્યા નિર્બલ નથી. કારણ કે એ બંનેમાં વિરોધ નથી. જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં જ બલાબલની ચિન્તા હોય છે ॥ ૪૧ ॥

‘ સમાખ્યાપ્રાપ્તકર્તૃકર્તવ્યનો કોઈક ઠેકાણે બાધ હોય છે.
એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે

તસ્યોપદેશસમાખ્યાનેન નિર્દેશઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કર્મની (ઉપદેશસમાખ્યાનેન) ઉપદેશ સહિત સમાખ્યાથી (નિર્દેશઃ) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણઃ પ્રેષ્યતિ ચાનુ ચાહેતિ ઉપદેશસહિત હોત એ સમાખ્યાથી મૈત્રવરુણ કર્તૃકર્તવ્યનો નિયમ બંધાય છે. “ હોતર્ષજ ” ‘ અમ્યે સમિધ્યમાનાયાનુઘ્રૂહિ ’ અહીં યજ અને ‘ અનુઘ્રૂહિ ’ એ આશવાયક પદોને પ્રેષ કહેવામાં આવે છે. તથા ‘ પ્રવો વાજા અમિથવ : ’ અજ્ઞન્તિ ત્વામશ્વરે દેવયન્ત : આ પરમાત્માના સ્તાવક મંત્રે નું નામ ‘ અનુવચન ’ છે પ્રેષ અને અનુવચનના સમસ્ત અને વ્યસ્ત નામે બે ભેદો હોય છે. ઉપર જે પ્રેષ અને અનુવચન બતાવ્યા છે તે વ્યસ્ત છે અને ‘ હોતાડઘક્ષદગ્નિં સમિધં હોતર્ષજ ’ આ સમસ્તનું ઉદાહરણ છે પ્રેષા બાધ્યવ : પ્રેષ એ અધ્વર્યુનું કર્મ છે અને અનુવચનના મૈત્રાણ અનુવચન હોત કર્મ છે પણ ‘ મૈત્રાવરુણઃ પ્રેષ્યતિ ચાનુ ચાહ આ વાક્યથી મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજ્ઞ પ્રેષ અને અનુવચન કરે. એમ સિદ્ધ

થાય છે એટલે કે જ્યારે વાક્ય અને સમાખ્યાનો વિરોધ હોય ત્યારે સમાખ્યાનો ખાધ થાય છે અને વાક્યથી વ્યવસ્થા થાય છે. એટલે મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજ પ્રેષ અને અનુવચન કરે એ ઉપદેશ સહિત, હોત સમાખ્યાથી વ્યવસ્થા હોવી યોગ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

તદ્વચ્ચ લિङ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : --(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (લિङ્ગદર્શનમ્) લિંગભોધક વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ : --પ્રકરણ જેમ નિયામક હોય છે સમાખ્યાપણ નિયામક હોય છે, હોતુઃ પ્રાતરનુવાકમનુબ્રુવતઃ ઉપશૃણુયાત્ આ લિંગભોધક વાક્યથી હોતાને પ્રાતરનુવાકનો કર્તા તરીકે નિર્દેશ છે જે પ્રાતરનુવાકનો પાઠ સમાખ્યાથી હોતાને પ્રત ન હોત તો ઉપરના વાક્યથી એને અનુવાદ કરવામાં ન આવત. માટે સમાખ્યા પણ નિયામક યર્થ થકે છે અને વાક્યાવશેષ હોત તો તેના ખાધ પણ થઈ જાય છે જેમ કે ઉપર મૈત્રાવરુણને પ્રેષ અને અનુવાકનો કર્તા ખતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૩ ॥

સમુચ્ચિત અનુવચન અને પ્રેષ હોય તો તેનો કર્તા મૈત્રાવરુણ બને છે
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રૌણતુવચ્ચનં મૈત્રાવરુણસ્યોપદેશાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : --(ઉપદેશાત્) ઉપરના વાક્યથી (પ્રૌણતુવચ્ચનમ્) પ્રેષ અને અનુવચન માત્રનો (મૈત્રાવરુણસ્ય) કર્તા મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજ હોય છે.

ભાવાર્થ : --મૈત્રાવરુણ પ્રેષ્યતિ આ વાક્યથી બધાં અનુવચનોમાં અને પ્રેષોમાં મૈત્રાવરુણનું કર્તૃત્વ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પુરોવાક્યાધિકારો વા પ્રૌષસંનિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : --(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સચવે છે. (પુરોવાક્યાધિકારઃ) પ્રેષ સંયુક્ત અનુવચનમાં મૈત્રાવરુણનો અધિકાર છે. (પ્રૌષસંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં પ્રેષ સાથે અનુવચનનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : --જ્યાં પ્રેષ સહિત અનુવચન હોય ત્યાં જ મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજનું કર્તૃત્વ છે. પણ જ્યાં એકલું પ્રેષ જ હોય અથવા એકલું અનુવચન હોય ત્યાં કર્તૃત્વ નથી. એકલા પ્રેષને ઠેકણે અધ્યર્થ કર્તા હોય છે અને એકલા અનુવચનમાં હોતા કર્તા હોય છે. આમ વધેયના ભેદથી વાક્યનો પણ ભેદ હોય છે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાતરનુવાકે હોતુર્દર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ : --(પ્રાતરનુવાકે) પ્રાતરનુવાકમાં (હોતુર્દર્શનાત્) હોતા જ તેના કર્તા હોય છે એવું ખતાવવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ : --' હોતુઃ પ્રાતરનુવાકમનુબ્રુવતઃ ઉપશૃણુયાત્ ' આ વાક્યમાં અનુવાકનો કર્તા હોતા છે એમ સ્પષ્ટ ખતાવવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ એકલા અનુવચનનો કર્તા હોતા છે. ॥ ૪૬ ॥

‘ યમસહોમમાં અધ્વર્યુનું કર્તૃત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચમસાંશ્વમસાધ્વર્યવઃ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :--(ચમસાન્) યમસોને (ચમસાધ્વર્યવઃ) યમસાધ્વર્યુઓ હોમે (સમાખ્યાનાત્) ઉક્ત શબ્દ સમાખ્યા અર્થાત્ યૌગિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :--યમસોને હોમ યમસાધ્વર્યુઓએ કરવો કે અધ્વર્યુઓએ ? આમાં પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે યમસાધ્વર્યુઓએ હોમ કરવો કારણ કે યમસાધ્વર્યુઓને શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે યમસના અધ્વર્યુઓ અર્થાત્ હોમ કરનારા. આ સમાખ્યાથી યમસાધ્વર્યુઓને યમસહોમ કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્વર્યુર્વા તત્રયાયત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :--(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંતપત્રને સૂચવે છે (અધ્વર્યુઃ) અધ્વર્યુઓ યમસોને હોમ કરવો જોમને (તત્રયાયત્વાત્) તે જ ન્યાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :--યમસાધ્વર્યુ જે સમાખ્યા છે તે અધ્વર્યુને લીધે જ છે માટે યમસાધ્વર્યુ સમાખ્યા અધ્વર્યુ સમાખ્યાને બાધ કરી શકે નહિ. અધ્વર્યુ સમાખ્યા ક્ષિપ્રજીવ્ય છે. ઉપજીવ્યને ઉપજીવકથી બાધ થતો ચોગ્ય નથી. કારણ કે તે ઉપજીવ્ય કરતાં અસમર્થ હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

ચમસે ચાન્યદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (ચમસે) યમસ હોમમાં (અન્યદર્શનાત્) યમસાધ્વર્યુથી અન્યનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :--‘ ચમસાન્ ચમસાધ્વર્યવે પ્રયચ્છતિ ’ તાન્ સ વષટ્કર્ત્રે હરતીતિ ‘ યઃ પ્રયચ્છતિ સ હોમકર્ત્તેતિ જ્ઞાયતે ’ ‘ યમસો યમસાધ્વર્યુને આપે છે. યમસાધ્વર્યુ તેને વષટ્કર્તાને આપે છે. ’ આ વાક્યથી એમ જણાય છે કે જે યમસોને આપનાર છે તે જ હોમકર્તા છે બીજો નહિ. અધ્વર્યુ જ યમસાધ્વર્યુને આપે છે માટે અધ્વર્યુજ યમસોને હોમ કરનાર છે. ॥ ૪૯ ॥

અશક્તૌ તે પ્રતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :--(અશક્તૌ) જે અશક્તિ હોય તો (તે) યમસાધ્વર્યુઓ પણ (પ્રતીયેરન્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :--જે અધ્વર્યુઓ યમસ હોમ કરવામાં અશક્ત જણાય તો તેઓ અર્થાત્ યમસાધ્વર્યુઓ પણ યમસ હોમ કરી શકે છે ‘ શુક્લમન્થિગ્રહપ્રચારે વ્યાપૃતત્વાત્ ચમસહોમે અશક્તૌ તે ચમસાધ્વર્યવઃ હોમે પ્રતીયેરન્ ’ શુક્લમન્થિ ગ્રહ પ્રચાર ૩૫ કર્મમાં અધ્વર્યુ વ્યાપૃત હોવાથી યમસ હોમમાં તે અસમર્થ હોય તો યમસાધ્વર્યુઓ પણ હોમ કરી શકે છે. આવો અધિકરણને સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

શ્યેન અને વાજપેય યાગમાં અધ્વર્યુ અદિ સર્વગણનું કર્તૃત્વ છે
એ અધિકરણ સમબલ છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વેદોપદેશાત્ પૂર્વવદ્ વેદાન્યત્વે યથોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વેદોપદેશાત્) સામવેદની ઔર્જીત એવી સંજ્ઞા હોવાથી (પૂર્વવત્) પૂર્વ અધિકરણ પેઠે (વેદાન્યત્વે) અન્યવેદમાં પણ (યથોપદેશં સ્યુઃ) જેવી સમાખ્યા હોય તે પ્રમાણે કર્મ કરવું.

ભાવાર્થ :—સામવેદની ઔર્જીતી સંજ્ઞા છે, માટે એ સમાખ્યાને આધારે સામવેદોક્ત જે કર્મ હોય તે ઉર્જીતા ઋતિજ ન કરાવે. શ્યેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે માટે શ્યેન યાગ ૩૫ કર્મ ઉર્જીતાગણ ન કરાવે એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદ્ગ્રહણાદ્ વા સધર્મા સ્યાદધિકારસામર્થ્યાત્
સહાજૈરવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્ગ્રહણાત્) પ્રાકૃતધર્મોનું ગ્રહણ હોવાથી (સધર્મા) સમાનધર્મ તરીકે (સ્યાત્) વિધાન થવું જોઈ એ. (અધિકાર સામર્થ્યાત્) ચોદકશાસ્ત્ર-અતિદેશ-શાસ્ત્રના સામર્થ્યથી (અજ્ઞૈઃ સહ) અંગો સાથે પ્રવેશ થઈ શકશે (શેષે) જ્યાં ચોદક શાસ્ત્રથી જે ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય ત્યાં (અવ્યક્તઃ) સમાખ્યા ભડે પ્રવૃત્ત થાય.

ભાવાર્થ :—શ્યેનવાજપેયો જ્યોતિષોમવિકારો આમ સાચાણાર્ય કહે છે. શ્યેન યાગ અને વાજપેય યાગ જ્યોતિષોમની વિકૃતિરૂપ યાગો છે. જે અંગ પ્રકૃતિમાં કરવાના હોય છે તે અંગ વિકૃતિમાં પણ કરવાં જોઈ એ. જ્યોતિષોમમાં દીક્ષણીય આદિ અંગો અધ્વર્યુ કર્તૃક હોય છે. હવે તેની વિકૃતિરૂપ શ્યેન યાગમાં પણ દીક્ષણીય આદિ અંગો પગ કરવાના હોય છે અને તે અધ્વર્યુએ જ કરવાનાં હોય છે. ચોદકશાસ્ત્રી શ્યેનયાગમાં અંગોનું ગ્રહણ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અવરથ થાય છે. માટે શ્યેનયાગમાં તે તે અંગો અધ્વર્યુથી કર્તૃવ્ય છે. ઉર્જીતાથી નહિ. અર્થાત્ આવેઠકાણે સમાખ્યાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે કર્મ શ્યેન યાગમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત ન થતું હોય ત્યાં સમાખ્યાથી ભડે વ્યવસ્થા થાય. કણ્ટકે વિતુદન્તિ જૈમિનિસૂત્રવૃત્તિ. આ વિતોદન ૩૫ કર્મ ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત નથી માટે ત્યાં સમાખ્યાથી કર્મની વ્યવસ્થા થાય છે. અર્થાત્ વિતોદન ૩૫ કર્મ ઉર્જીતાઓ કરે છે. ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः



अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः

परिक्रयस्याभिનું કર્મ છે. એ અધિકરણને સમબલ છે.

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રય) ઋતિજોને દક્ષિણા આદિ આગવી એ (સ્વામિકર્મ) યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાનનું કર્તૃવ્ય છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદર્થત્વાત્) યજ્ઞ યાગાદિ કર્મ યજ્ઞમાનને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાં જે દક્ષિણા આપી ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરવામાં આવે છે તે કર્મ યજ્ઞમાને પોતે જાતે જ કરવાનું હોય છે કારણ કે યજ્ઞનો ભોક્તા યજ્ઞમાન જ હોય છે, દક્ષિણાદાનેન કર્મકરાઃ પરિક્તવ્યાઃ । તત્ર હવિસ્ત્યાગવ્યતિરિક્તં સર્વમાર્ત્તિજ્યમ્ ॥ યજ્ઞની અંદર અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બધી એકલા યજ્ઞમાનથી થઈ શકતી નથી માટે સહાયક તરીકે યજ્ઞમાને દક્ષિણા આપી ઋત્વિજ્ઞેની વરણ કરવા જોઈએ. હવિસ્ત્યાગ તો યજ્ઞમાને જ કરવો જોઈએ બાકી બધું પરિક્ત થયેલા ઋત્વિજ્ઞેએ યથાવિધિ કરવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥

વચનાદિતરેષામ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત) યજ્ઞમાનની આજ્ઞા રૂપ વચનથી (હિતરેષામ્) અધ્વર્યુ પણ ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—જે કે ઋત્વિજ્ઞવરણ દેવળ યજ્ઞમાને જ કરવાનું હોય છે. છતાં જે યજ્ઞમાન ૨ ધ્વર્યુ આદિમાંથી કોઈને કહે કે તમે ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરો તો અધ્વર્યુ આદિ પણ ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરી શકે છે. અધ્વર્યુ, હોતા, ઉર્જાતા અને બ્રહ્મા આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજ્ઞે હોય છે. આગું વરણ નો યજ્ઞમાને કરવું જોઈએ બાકી બીજા સહાયક ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી અધ્વર્યુ આદિ કરી શકે છે. જ્યોતિષોમનો અંદર સોળ ઋત્વિજ્ઞે હોય છે તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી કરવામાં આવેલું વરણ યજ્ઞમાને જ કર્યું કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ વપન-આદિ સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર સંસ્કારાસ્તુ પુરુષસામર્થ્યે યથાદેદં કર્મવત્ વ્યવતિષ્ઠેરન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (સંસ્કારાઃ) કેશવપન-આદિ સંસ્કારો (કર્મવત્) સ્તોત્ર શાસ્ત્રાદિ કર્મ પેરે (યથાવેદમ્) વેદની સમાખ્યા પ્રમાણે (વ્યવતિષ્ઠેરન્) વ્યવસ્થિત થાય છે (પુરુષસામર્થ્યે) અનુષ્ઠાન માટેની યોગ્યતા ઉપજા કરવાને ઉપયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટં મ રાગના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, કેશસમૂહ વપતે । દત્તો ધાવતે । નલ્લાનિ નિકુન્તતે । સ્નાતિ । કેશ અને રમશ્રુનું વપન કરવું, દાંત સાફ કરવા, નખ કપાવી નાખવા, સ્નાન કરવું. આ બધા સંસ્કારો કહેવાય છે. આ બધા સંસ્કારો યજ્ઞવેદના બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં મળ્યા છે. યજ્ઞવેદોક્ત કર્મ અધ્વર્યુએ કરવાનું હોય છે માટે ઉક્ત સંસ્કારો આધ્વર્યવ કહેવામાં આવે છે અને એ અધ્વર્યુએ કરવાના હોય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર આ પણ કર્મ છે અને તે યજ્ઞવેદને લગતા ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેથી ને જેમ આધ્વર્યવ કર્મ કહેવાય છે તેમ સંસ્કારો પણ આધ્વર્યવ કહેવાતા જોઈએ. એટલે કે મુંડન આદિ સંસ્કારો અધ્વર્યુએ કરવા જોઈએ. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યાજમાનાસ્તુ તત્પ્રધાનત્વાત્ કર્મવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (યાજમાનાઃ) ઉક્ત સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે (તત્પ્રધાનત્વાત્) સંસ્કારોમાં ભોક્તૃત્વ મુખ્ય હોય છે તેથી (કર્મવત્)

પ્રધાનજ્ઞાન ત્યાગ રૂપ કર્મ જેમ યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે તેમ સંસ્કારો પણ યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગના કળને જે બોક્તા હોય છે તેણે સંસ્કૃત-શુદ્ધ થઈ કર્મ અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. કળને બોક્તા તે યજ્ઞમાન જ હોય છે. શ્વર્ગ-આદિ કળની પ્રાપ્તિ યજ્ઞમાને કરવાની છે તે બોક્તા હવિસ્ત્યાગ રૂપ પ્રધાન કર્મ યજ્ઞમાને કરવાનું હોય છે તેમ કેશમુંડન આદિ સંસ્કારોપણ યજ્ઞમાને જ કરવાના હોય છે સ્નાન આદિથી પવિત્ર થઈ યજ્ઞમાને યાગીય મુખ્ય કર્મ કરવા જોઈએ. ॥ ૪ ॥

વ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) સાક્ષાત્ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તમમ્યનક્તિ ’ યજ્ઞમાનને તૈલ આદિ યોગી નવશવેલો જોઈએ. અહીં અભ્યંગ ખાસ યજ્ઞમાનને માટે બતાવ્યું છે તેમ ઉપર કહેલા સંસ્કારો પણ યજ્ઞમાનજ કરવા જોઈએ, અધ્વર્યુએ નહિ. ॥ ૫ ॥

ગુણત્વે તસ્ય નિર્દેશ : ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) સંસ્કારનો (ગુણત્વે) ગુણત્વમાં (નિર્દેશ :) નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—યાગમાં કર્મ મુખ્ય અને ગૌણ ભેદ બે પ્રકારનાં હોય છે તે આગળ ખીજ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે પ્રધાન કર્મ હોય તેમાં સમાખ્યાથી વ્યવસ્થા હોય છે. પણ જે ગૌણ કર્મ હોય છે તે યજ્ઞમાનનો જ કર્મ હોય છે. કેશવપન આદિ યજ્ઞમાન રૂપ પુરુષ પ્રત્યે ગુણ તરીકે છે. ॥ ૬ ॥

ચોદના પ્રતિભાવાચ્ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદના પ્રતિભાવાત્) વૈદિકવિધાન યજ્ઞમાનને જ સંનિકૃષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામો યજેત ’ આ વૈદિક વિધાનથી જાણી શકાય છે કે વિધાનજન્ય અપૂર્વ યજ્ઞમાનની અંદર જ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ્યાં અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ સંસ્કારો થવા જોઈએ. જે ખેતરમાં ધાન્ય આદિ પાકતું હોય ત્યાંજ ખાતર આદિ સંસ્કાર કરવા જોઈએ ઉપર ભૂમિમાં ખાતર નાખવાનો અર્થ શો ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેશવપન આદિ સંસ્કાર યજ્ઞમાને જ કરવાના હોય છે અધ્વર્યુએ નહિ. ॥ ૭ ॥

અતુલ્યત્વાદસમાનવિધાના : સ્યુ : ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અતુલ્યત્વાત્) દુષ્ય ન હોવાથી (અસમાનવિધાના : સ્યુ :) સમાન વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન એ બન્નેને સંસ્કારો સમાન રીતે લાગુ પડતા નથી કારણ કે, ઋત્વિજનેમાં યગ્નશ્લોકોકૃત્ત નથી. માટે ઉક્ત સંસ્કારો ‘ અધ્વર્યુ ’ આદિ સમાખ્યાથી ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન એ બન્નેને માટે નથી પણ યજ્ઞમાનને માટે જ છે. ॥ ૮ ॥

તપ પશુ યજમાન માટે જ છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

તપશ્ચ ફલસિદ્ધતાત્ લોકવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) સંસ્કાર સાથે સમુચ્ચયને સૂચવે છે (તપ :) ઉપવાસ આદિ તપ (ફલસિદ્ધતાત્) ફલભોક્ષતૃત્વની સિદ્ધિને આપનાર હોવાથી (લોકવત્) લોક વ્યવહાર પેઠે યજમાન માટે છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કુચ્છ, ચાંદાચણુ આદિ તપ કરવાથી શરૂઆતમાં તપ કરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે પણ પછીથી સુખ રૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ટામમાં ' જ્યહ્ નારનાતિ ' આવું જે ત્રણ દિવસ સુધી અનશન રૂપ તપ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ યજમાને જ કરવાનું હોય છે, કારણ કે તપને લીધે યજમાનમાં જે પાપ હોય તે તેના ક્ષય થાય છે અને પછી નિષ્પાપ થયેલો યજમાન સ્વર્ગ રૂપ ફળ ભોગવવાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૯ ॥

વાક્યરોષશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) લૌકિક વ્યવહાર પેઠે (વાક્યરોષ :) વાક્યરોષ પણ યજમાન-મત તપને પુષ્ટિ આપે છે.

ભાવાર્થ :—' યદા વૈ પુરુષે ન કિં ચનાજ્ઞં ભવતિ તદાઽસ્મ્ય કૃણ્ણં ચન્ધુ નંશ્યતિ અથમેષ્યતમઃ । યદા વૈ લીક્ષિતઃ કુશો ભવતિ અથ મેષ્યો ભવતિ ' જ્યારે પુરુષમાં ઉપવાસ દ્વારા કશું પણ અન્ન પેટમાં નથી હોતું ત્યારે દુષ્ટ વિચાર કરવા રૂપ શકિત તેમાં નષ્ટ થાય છે. ઉપવાસથી કૃત્ર થયેલો યજમાન મેઘ અર્થાત્ પવિત્ર બને છે. જેમ શરીરમાં ગુમકું થયું હોય તે તેને પકાવી કાઢી નાખ્યા વગર શાંતિ થતી નથી તેમ પુરુષમાં રહેલા પાપને તપથી નષ્ટ કરવું જોઈએ. પછી પવિત્ર થયેલા યજમાને યજ્ઞ રૂપ કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

વચનાદિતરેષાં સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(હતરેષામ્) બીજા ઋત્વિજને (વચનાત્) જે વાક્યથી તપ વિધાન ક્યું હોય તે (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—' ઋત્વિજ એતાં રાત્રિમુપવસન્તિ ' ' આ રાત્રિએ ઋત્વિજોએ ઉપવાસ કરવો જોઈએ ' આવું ઋત્વિજો માટે ખાસ વિધાન હોય તે તે ઉપવાસરૂપ તપ ઋત્વિજોએ પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

લોહિતોષ્ણીતાદિ સર્વં ઋત્વિજોના ધર્મં છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુણત્વાન્ન વેદે ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણત્વાત્) હરેક પ્રધાન કર્મ દીઠ ગુણ કર્મની અસ્તિત્વ થતી હોવાથી (વેદે) વૈદિક શાસ્ત્રની સમાખ્યાથી (વ્યવસ્થા ન સ્યાત્). વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યજ્ઞ પ્રકરણમાં હિરણ્યમાલિનઃ ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । રથેનયાગ પ્રકરણમાં લોહિતોષ્ણીણા લોહિતવસના નિવીતા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । આ વાક્યથી હિરણ્યમાલિન અને લોહિતોષ્ણી-

પત્ર આદિ ધર્મો સર્વઋત્વિજ્ઞેના છે. અહીં 'પૂર્વપક્ષવાદીનું' એવું માનવું છે કે હિરણ્યમાલિત્વ યજુર્વેદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે માટે સમાખ્યા બળથી એ ધર્મ અધ્યયનનો જ હોવો જોઈએ તથા લોહિષ્ઠીપત્ર ધર્મ સામવેદમાં કહ્યો છે માટે ઉર્જાતૃતો જ એ ધર્મ હોવો જોઈએ. 'સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે એમ માનવું ઠીક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યો સર્વ ઋત્વિજ્ઞેના સંનિધિમાં પઠિત છે, માટે તે સમાખ્યાનો બાધ કરી સંનિધિથી સર્વઋત્વિજ્ઞે સાથે એનો સંબંધ છે. હિરણ્યમાલિત્વ અને લોહિતોષ્ઠીપત્ર ૩૫ ધર્મથી ઋત્વિજ્ઞેનો સંસ્કાર થાય છે. વાજપેયનું વિધાન યજુર્વેદમાં અને શ્યેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે. એટલે એ વેદને લગતા બ્રાહ્મણ ગ્રંથ આદિમાં એનું વિધાન છે. ॥ ૧૨ ॥

વૃષ્ટિ કામના એ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે એ અધિકરણને રૂપદ કરે છે.

તથા કામોઽર્થસયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (કામ :) કામના પણ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે. (અર્થ સંયોગાત્) સર્ગ યાગના ફળ સાથે યજ્ઞમાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તપ જેમ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે તેમ यदि कामयेत વર્ણક : पर्जन्यः स्यात् इति नीचैः सदेा मिनुर्यादिति આ વાક્યમાં જે વૃષ્ટિકામના જણાવવામાં આવી છે તે યજ્ઞમાનની જ સમજવી અધ્યયનની નહિ, કારણ કે, અંગે સહિત સંપૂર્ણ યાગના ફળનો સંબંધ યજ્ઞમાનને જ હોય છે. જેને ફળ જોઈતું હોય તે જ કામના કરે એવો નિયમ છે. યજ્ઞમાનને ફળ જોઈએ છે માટે કામના પણ યજ્ઞમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૩ ॥

व्यपदेशादितरेषाम् ॥ १४ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) જે કોઈ ખાસ વાક્ય યજ્ઞમાન સિવાય બીજાને માટે હોય તો (હિતરેષામ્) બીજાને પણ કામનાનો સંબંધ સંભવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—एवं विदु उर्जाता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत તમાગયતિ । આ વાક્યમાં ઉર્જાતાની સાથે કામનાનો સંબંધ બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે જે ઋત્વિજ્ઞેમાં કામનાનો સંબંધ કોઈ ખાસ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યો હોય તો કામના ઋત્વિજ્ઞેનો પણ ધર્મ સંભવી શકે છે. જે એમ ન હોય તો કામના યજ્ઞમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૪ ॥

‘આયુર્દાદિ મંત્રપાઠ કરવો એ પણ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે’

એ અધિકરણને રૂપદ કરે છે.

मन्त्राश्चावर्माकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવર્માકરણાઃ) અનુષ્ટેય ક્રિયાવિશેષના અસ્મારક (મન્ત્રાઃ) મંત્રોપણ (તદ્વત્) યજ્ઞમાનનો જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—आयुर्दा अमेऽस्यायुर्मे देहि इत्यादि मंत्रा आस कोष्ठ अनुष्ठेय क्रियाમાં વિનિયુક્ત નથી, પણ એ મંત્રોનો પ્રાર્થના માટે પાઠ કરવાનો હોય છે, તો મંત્રોનો પાઠ કોણ કરે ? યજ્ઞમાન કરે કે ઋત્વિજ ? સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર પાઠ યજ્ઞમાને જ કરવો

જોઇએ જેમ કામના યજમાને જ કરવાની હોય છે તેમ મંત્ર પાઠ પણ યજમાને જ કરવાનો હોય છે, મંત્રબોધિત આયુ આદિની પ્રાર્થના યજમાને જ કરવી જોઈએ, યજુર્વેદમાં ઉક્ત મંત્રોના પાઠ હોવાથી અધ્વર્યુએ મંત્રપાઠ કરવો જોઈએ, કારણ કે સમાખ્યાર્થા તેને જ લાગુ પડે છે આવું 'પૂર્વપક્ષનું' માનવું' અસંગત છે, જેણે ધન આદિનો ત્યાગ કરી અન્યને પ્રસન્ન કર્યા છે તેનેજ પ્રાર્થના કરવાનો હક છે. ઋત્વિગ્ન તા ધનથી પરિક્રીત થયેલા હોય છે. જે ધન લપ્ત કાર્ય કરે છે તેણે યજ્ઞના ક્ષણ સાથે સંબંધ રાખી પ્રાર્થના કરવી એ રૂપૃષ્ટ રીતે અસંગત છે. માટે ઉક્ત મંત્રોના પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વિપ્રયોગે ચ દર્શનાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (વિપ્રયોગે) પ્રવાસમાં (દર્શનાત) પણ પાઠ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :--' આયુર્દાં અગ્નિઽસ્યાયુર્મે દેહિ ' ઇત્યાદિ મંત્રોના પાઠ પ્રવાસમાં યજમાન હોય તે વખતે પણ કરવાનો હોય છે. દરેક પ્રવાસમાં યજમાન સાથે કંઈ અધ્વર્યુ હોય નહિ. માટે ઉક્ત મંત્રોના પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. ર્હૈવ સન્ તત્ર સન્તં ત્વાગ્ને ઇતિ આ વાક્યમાં પ્રવાસરથ યજમાને પણ મંત્ર પાઠ કરવો એવું સૂચન છે. માટે આવા મંત્રો યજમાને બોલવા જોઈએ, અધ્વર્યુએ નહિ ॥ ૧૬ ॥

‘ દ્વાધ્માનાત મંત્રોના પાઠ યજમાન તથા અધ્વર્યુ બન્નેએ કરવો જોઈએ ’
એ અધિકરણને સંકુટ કરે છે.

દ્વાધ્માનાતેષ્વમૌ દ્વાધ્માનાતસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :--(દ્વાધ્માનાતેષુ) એ વખત આગનાત થયેલા મંત્રોના પાઠ કરનાર (ડમૌ) યજમાન અને અધ્વર્યુ બન્ને છે. (દ્વાધ્માનાતસ્ય) એ વખત આગનાત કરવું એનું (અર્થવત્વાત) ખાસ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં--વાજસ્ય મા પ્રસવેન ઇત્યાદિ મંત્ર આધ્વર્યવ કાંડમાં અને યજમાન કાંડમાં પઠિત છે. આમ એ તાર પઠિત થયેલા મંત્રોના પાઠ યજમાને અને અધ્વર્યુએ કરવાનો હોય છે એટલે કે બન્નેએ કરવાનો હોય છે. એ વખત આગનાત કરવાનું ખાસ પ્રયોજન છે, અધ્વર્યુ અને યજમાન જે પાઠ કરે છે તેમાં બન્નેનો અભિપ્રાય જુદો જુદો હોય છે. આ મંત્રથી પ્રકાશિત અર્થનું હું' અનુષ્ઠાન કરીશ એવો અધ્વર્યુનો અભિપ્રાય હોય છે અને આ કાર્ય કરવામાં હું' પ્રમાદ નહીં કરું' એવો અભિપ્રાય યજમાનનો હોય છે. આમ અભિપ્રાયના ભેદને લીધે અધ્વર્યુ અને યજમાન બન્નેએ ઉક્ત મંત્રોના પાઠ કરવાનો વિધિ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ જ્ઞાતનું જ વાચયિતવ્યત્વ છે. ’ એ અધિકરણને રૂપૃષ્ટ કરે છે.

જ્ઞાતે ચ વાચનં ન જ્ઞાવિદ્વાન્ વિહિતોઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (જ્ઞાતે) વેદના અર્થને જાણનાર યજમાન પાસે (વાચનમ્) વેદ મંત્રોનું વાચન કરાવવું (હિ) કારણ કે (જ્ઞાવિદ્વાન્) વેદના અર્થને નહીં જાણનાર યજમાન (વિહિતઃ ન અસ્તિ) વિહિત નથી.

ભાવાર્થ :—કૃત્યોચ્ચમાનં વાચયતિ । કલૃપિસંગત મંત્રાનું વાચન યજમાન પાસે કરાવવું. ‘અયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્’ ઇત્યાદિ મંત્રોનું નામ ‘કલૃપિ’ છે. મંત્રો અને તેના અર્થોને સારી રીતે જાણનાર યજમાન પાસે કલૃપિ નામવાળા મંત્રોનો પાઠ કરાવવો. જે મંત્રો અને અર્થ ન સમજતો હોય તે યજમાન જ થઇ શકતો નથી. અવિદ્વાન્ પણ યજમાન થઇ શકે છે એવું કયાંય પણ વિધાન નથી. અધીતવેદ અને વિદિતવેદ જ યજમાન તરીકે થઇ શકે છે. મંત્રો અને તેના અર્થ યજમાનને વિદિત હોવા છતાં અદૃશ્યની પ્રાપ્તિ માટે ઉક્ત મંત્રોનું વાચન કરાવવું જોઇએ. ॥ ૧૮ ॥

‘દ્વાદશદ્વંદ્વોમાં અધ્વર્યુકર્તૃકત્વ છે.’ એ અધિકરણનું સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર યાજમાને સમાખ્યાનાત્ કર્માણિ યાજમાનાનિ સ્યુઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યાજમાને) યજુર્વેદમાં યાજમાન કાંડ અવાંતરકાંડ છે તેમાં દ્વંદ્વોનો (સમાખ્યાનાત્) પાઠ હોવાથી (કર્માણિ) દ્વાદશ દ્વંદ્વ કર્મ (યાજમાનાનિ) યજમાને કરવાના (સ્યુઃ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણમાસમાં—યાજમાન કાંડમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “દ્વાદશ દ્વંદ્વાનિ દર્શપૂર્ણમાસયોસ્તાનિ સમ્પ્રાધાનિ” વત્સં ચોપાવૃત્તિ ઉત્થાં ચાધિધ્રયતિ । અવ ચ હન્તિ દૃષદૌ ચ સમાહન્તિ । પલારની શાખાથી વત્સનું અપાકરણ કરવું એક કર્મ અને ગાય દોહીને પ્રાપ્ત કરેલા દૂધને પીકર ઉપર રાખવું આ બીજું કર્મ એ બન્ને કર્મ દ્વંદ્વ કર્મ કહેવાય છે. વીહિને ખાંડવા અને બે પાષણોના સમાઘાત કરવો આ બીજું દ્વંદ્વ કર્મ. આ પ્રમાણે આર દ્વંદ્વ કર્મ કહ્યાં છે. તે યાજમાન કાંડમાં પશિત છે માટે યજમાને તે કર્મ કરવાં જોઇએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્વર્યુર્વા તદર્થો હિ ન્યાયપૂર્વં સમાખ્યાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (અધ્વર્યુઃ) અધ્વર્યુ જ તે કર્મ કરે. (હિ) કારણ કે (તદર્થઃ) યજમાનનાં યજ્ઞકાર્યને માટે જ અધ્વર્યુનો પરિક્રય થયેલો હોય છે. (ન્યાયપૂર્વમ્) ન્યાયથી અવિરદ્ધ (સમાખ્યાનમ્) વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—યજમાનનાં જે જે કાર્યાં હોય છે તેનું સંપાદન કરવા માટે તે ઋત્વજોને પશિકૃત કરવામાં આવ્યા હોય છે. યજુર્વેદમાં યાજમાન કાંડ અવાંતર કાંડ તરીકે આવેલ છે મહાકાંડ તો આશ્વર્થવ કાંડ છે. વત્સાપાકરણ આદિ ધર્મેણું આમ્નાન ત્યાં જ થયેલ છે, માટે અધ્વર્યુએ જ ઉક્ત દ્વાદશ દ્વંદ્વ કર્મો કરવાનાં હોય છે, યજમાને નહિ. ॥ ૨૦ ॥

‘હોતાએ આધ્વર્યવકરણ મંત્રોનું અનુષ્ઠાન કરવું’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

વિપ્રતિષેધે કરણ : સમવાયવિશેષાદ્ ઇતરમન્યસ્તેષાં યતો વિશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં હોતાએ (કરણઃ) અધ્વર્યુનો મંત્ર બોલવો જોઇએ (સમવાયવિશેષાત્) સંબંધમાં વિશેષ હોવાથી (ઇતરમ્) એક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત મંત્રોઅચારણ

(અન્ય :) હોતુગણ સંબંધી કાષ્ઠ ખીખે મેત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. (યત :) કારણ કે (તેષામ) ખીખ ઋત્વિજે કરતાં તેમાં (વિશેષ : સ્યાત) વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—કુંડાપાનિનામયન નામક વિકૃતિ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ યો હોતા સોઽધ્વર્યુ : ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે અધ્વર્યુએ જે કાર્ય મંત્રોચ્ચારણ રૂપ કરવાનું હોય છે તે હોતાએ કરવું પ્રકૃતિ યાગમાં યુવતા પરિવ્યાણ વખતે ‘ યુવા સુવાસા : ’ આ મંત્ર હોતાએ બોલવાનો હોય છે અને “ પરિવોરસિ ” આ મંત્ર અધ્વર્યુએ બોલવાનો હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં એ બંને મંત્રો અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા બાને ચોદક શસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. આ દેકાણે હોતામાં આધ્વર્યવ કાર્ય કારિત્વનું નિધાન કરેલું હોવાથી હોતાએ પોતાનો મંત્ર અને અધ્વર્યુનો મંત્ર બોલવો જોઈએ પણ બંને મંત્ર એકી સાથે હોતા બોલી શકે નહિ માટે એકનો ત્યાગ જરૂર કરવો જ જોઈએ. આનુમાનિક ચોદક શાસ્ત્રના પ્રાચલ્યથી હોતાએ ‘ પરિવોરસિ ’ આ મંત્રજ બોલવો જોઈએ. અને ‘ યુવા સુવાસા : ’ ઇત્યાદિ મંત્ર બોલવાનો આત્યંતિક બાધ થતો નથી માટે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ હોતા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મેત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. હોતા સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મેત્રાવરુણ ઋત્વિજ પણ ગોણુવૃત્તમાં હોતા જ કહી શકાય. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રેષ અને પ્રૈપાર્થ બંને ભિન્નકર્તૃક છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રૈષે ચ પરાધિકારાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રૈષે) પ્રૈષમાં (પરાધિકારાત્) પરવિષયત્વ મધ્યમ પુરુષવ્રક્તિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આચાર્યક પદ ઘટિત વાક્યને ‘ પ્રેષ ’ કહેવામાં આવે છે અને આચાર્ય પદઘટિત વાક્યનો જે અર્થ હોય છે તેને પ્રૈપાર્થ કહેવામાં આવે છે. “ પ્રોક્ષણી રાસાદય ” “ દ્ધમાવર્હિરુપસાદય ” “ ભુવં ભુવં ચ સમૃદ્ધિઃ ” “ ફત્તી સંનદ્ધા ” “ અજ્યેન ઉદેહિ ” આ બધાં વાક્યોમાં આચાર્યકપદ છે માટે તે બધાં વાક્યો ‘ પ્રેષ ’ કહેવાય છે અને એ વાક્યનો જે અર્થ થાય છે તે “ પ્રૈપાર્થ ” કહેવાય છે. પ્રૈપાર્થનો કર્તા પ્રયોજ્ય અથવા પ્રેષ કહેવાય છે અને પ્રૈષવાક્યનો ઉચ્ચારયિતા પ્રયોજક અથવા પ્રેરક કહેવાય છે. પ્રયોજક એટલે આચાર્ય કરનાર અને પ્રયોજ્ય એટલે આચાર્ય પાળનાર, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રૈષના કર્તા અને પ્રૈપાર્થનો કર્તા એક હોતા નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

“ પ્રેષનો કર્તા અધ્વર્યુ અને પ્રૈપાર્થનો કર્તા અગ્નીધ્ર હોય છે ”

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અધ્વર્યુસ્તથા લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અધ્વર્યુ :) અધ્વર્યુ પ્રૈપાર્થનો કર્તા છે (તથા) કારણ કે તેનું (લિજ્ઞ-દર્શનાત્) લિંગ વાક્ય જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ પ્રૈપાર્થનો કર્તા છે કારણ કે, એવું માનવામાં વાક્ય પ્રમાણ રૂપે મળી આવે છે. પ્રૈષના ઉચ્ચારણ વખતે આ પ્રમાણે વાક્ય પાઠ છે. “ વજ્રો સ્પયઃ : ” સ્કય એ

વળુ છે. તરવારના આકારનું લાકડાનું બનાવેલું યજ્ઞોપયોગિ સાધનને સ્કય કહેવામાં આવે છે. “ વજ્રેણ અધ્વર્યુઃ ક્ષિપ્વીત ” સ્કય રૂપ વજ્રથી અધ્વર્યુને ક્ષીણ કરે. અર્થાત્ તેના વડે સ્પર્શ કરે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે ॥ હાથમાં વળુ છે તે પ્રેમને કર્તા છે. અને એ પ્રયોજક કર્તા અધ્વર્યુને સ્કય વડે સ્પર્શ કરે છે. એટલે પ્રૈષાર્થનો કર્તા અધ્વર્યુ જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આવે પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ગૌણો વા કર્મસામાન્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (ગૌણ :) આગ્નીધ્ર રૂપ પ્રૈષાર્થ કર્તામાં અધ્વર્યુ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. (કર્મ સામાન્યાત્) કર્મ સામાન્યના કર્તા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુવેદ અર્થાત્ યજ્ઞુવેદ વિહિત પ્રૈષાર્થનો કર્તા આ ઠેકાણે સામાન્ય રૂપે લીધો છે. અધ્વર્યુનું સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ તો પ્રૈષમાં હોય છે અને પ્રૈષથી પ્રેરિત અગ્નિધ્રકૃત કર્મમાં અધ્વર્યુનું પ્રયોજક કર્તૃત્વ હોય છે એટલે પ્રેમનો સાક્ષાત્ કર્તા અધ્વર્યુ અને પ્રૈષાર્થનો સાક્ષાત્કર્તા આગ્નીધ્ર હોય છે. છતાં પરંપરા સંબંધથી આગ્નિધ્રકૃત કર્મનો કર્તા પણ અધ્વર્યુ હોય છે પણ તે ગૌણ તરીકે છે અર્થાત્ પ્રેરક કર્તા તરીકે છે. આ સંપૂર્ણ અધિકરણનો સાર એ છે કે પ્રૈષાર્થનો કર્તા આગ્નીધ્રનામક ઋત્વિજ છે અને પ્રેષાર્થનો કર્તા અધ્વર્યુ નામક ઋત્વિજ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરણ મંત્રોમાં સ્વામીને માટે ફલની આશા રાખવામાં આવી છે. ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઋત્વિક્-ફલં કરણેષ્વર્થવત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઋત્વિકફલમ્) કરણ મંત્રોમાં જે ફળને ઇચ્છવામાં આવ્યું છે તે ફલ ઋત્વિકને મળે એવી આશા રાખવામાં આવી છે (કરણેષુ) એમ માનવાથી કરણ મંત્રોની (અર્થવત્વાત્) સાર્થકતા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—“ મમાગ્ને વર્ચો વિહવેષ્વસ્તુ ” આ મંત્રમાં યજ્ઞોમાં વર્ચસ્ રૂપ ફળની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે અને તે વર્ચસ્ રૂપ ઋત્વિકને અર્થાત્ અધ્વર્યુને મળે એવો ભાવ છે કારણ અધ્વર્યુ પોતે ‘ મમ ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એટલે “ મમ અધ્વર્યોઃ વર્ચોઽસ્તુ ” મને અધ્વર્યુને ઉક્ત ફળ મળે એમ માનવાથી જ મંત્રનો ખરો અર્થ થઈ શકે. જો મમ નો અર્થ મંત્ર બોલનાર અધ્વર્યુને માટે ન કરવામાં આવે અને યજ્ઞમાનને માટે કરવામાં આવે તો મમ પદની લક્ષણા માનવી પડે. શક્યાર્થને છોડી વગર કારણે લક્ષ્યાર્થ તરફ જવું એ અન્યાય છે. માટે કરણ સંગ્રહ મંત્રોકત ફળ ઋત્વિકને માટે છે એમ માનવું જોઈએ, એવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (સ્વામિન :) યજ્ઞમાનને માટે જ ફળની પ્રાર્થના છે (તદર્થત્વાત્) યજ્ઞનું પૂરેપૂરું ફળ યજ્ઞમાનને જ મળવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજેને તો યજમાને પગિહોત કર્યા છે. માટે યજનાં બધાં ફળ યજમાનને માટે જ હોય છે અને એમ કરવાથીજ કરણ મંત્રમાં પણ સાર્થકતા આવી શકે છે. દર્શાવેલું માસાખ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । આ ઠેકાણે યજેત પદ આત્મનેપદમાં પ્રયુક્ત છે અને એ એમ સૂચવે છે કે યજનું ફળ યજમાન કે જે યજ કરનાર છે તેને જ મળવું જોઈએ. ઋત્વિજે તો યજ કરાવવા માટેની દક્ષિણા રૂપ ફલ લઈ કૃતાર્થ થાય છે માટે મંત્રોક્ત ફળ યજમાનને માટે છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૬ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્છ ॥૨૭॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ રૂપ વેદિક વાક્ય પણ ઉક્ત અર્થનું સમર્થન મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યાં કાંચન યજ્ઞઋત્વિજ આશિષમાશાસતે યજમાનસ્યેવ ’ ઋત્વિજે યજમાં જે કોઈ આશિષની આશા કરે છે તે યજમાનની જ હોય છે. આ લિંગ વાક્યથી રૂપરૂ થાય છે કે “ મમાગ્ને વર્ષો વિહવેષ્વસ્તુ ” ઇત્યાદિ મંત્રોમાં પ્રાર્થમાન ફળ યજમાનને માટે જ છે અને મમ શબ્દનો અર્થ “ મમ યજમાનસ્ય ” એ પ્રમાણે કરવો, ઋત્વિજેને માટે નહિ ॥ ૨૭ ॥

‘ કરણ મંત્રે માં કર્મ સિદ્ધ કરવા માટેનું ફળ ઋત્વિકર્મ છે

એ અર્થકરણને રૂપરૂ કરે છે

કર્માર્થ તુ ફલં તેષાં સ્વામિનં પ્રત્યર્થયત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (કર્માર્થમ્) કર્મને માટે (ફલમ્) ફળ (તેષામ્) ઋત્વિજે માટે હોય છે (સ્વામિનં પ્રતિ) કારણ કે એ ફળ પરંપરા સંબંધથી સ્વામીને માટે જ (અર્થયત્વાત્) સદળ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિવિષ્ણૂ મામામવર્કમિષં વિજિહાથાં મા મા સંતાપમ્ હે પ્રકાશ ૨૧૨૫ અને વ્યાપક રવરૂપ પરમાત્મનું મેં આ કર્મ કરવામાં કયાં પણ અતિક્રમણ અર્થાત્ ભૂત કી નથી માટે આપ મહતે તજી ન દેશો અને આપ મને સંતાપિત ન કરશો. આ મંત્રમાં કહેલું સંતાપના અભાવરૂપ ફલ તો અધ્વર્યુને માટે જ છે. કારણ કે સંતાપ ન હોય તેજ અધ્વર્યુ સ્વામીના યજમાનતા કાર્યને માટે યોગ્ય થઈ શકે છે. માટે કોષ્ઠક ઠેકાણે

વ્યપદેશાચ્છ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) ઋત્વિજેને ફળ મેળવવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ હવિધાન મળ્ડપે સોમામિષવાધારયો : ફલકયોરધસ્તાચ્ચતસ્રુષુ આગ્નેય્યાદિવિદિક્ષુ ચત્વાર ઉપવરનામકા ગર્તા અરત્નિમાત્રાવાતા અધોભાગે પરસ્પરં મિલિતા ઊર્ધ્વભાગે પરસ્પરં પ્રાદેશમાત્રં વ્યવહિતા વર્તન્તે તેષુ એકસ્મિન્ ઉપરવે યજમાનો દક્ષિણં હસ્તં પ્રસારયતિ, તથૈવાધ્વર્યુરન્યસ્મિન્ સ્વહસ્તં પ્રસાર્યાધસ્તાદ્ યજમાનહસ્તં ગૃહ્ણતિ તદા યજમાનઃ “ ક્ષિમત્ર ” इत्यनेन मंत्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च “ भद्रम् ” इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरं ब्रूते । ततो यजमानः ‘ तन्नौ सह ’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति इति चेत्—मेवं नौ इति इत्यनेन

દ્વિવચનેન “ સહ ” હત્યનેન ચ ઉભયગામિતયા સ્વીકારાત્’ આ પ્રમાણે જમિનીય ન્યાયમાત્રામાં પૂર્વ-પક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બંનેની ઋત્વિક અને યજમાન બંનેને ફળનો સંબંધ બતાવ્યો છે. ‘ ઉપવર ’ નામક ગર્તા ઉપર યજમાન પોતાનો જમણો હાથ રાખે છે અને તેજ પ્રમાણે અધ્વર્યુ પણ એ ગર્તા ઉપર પોતાનો જમણો હાથ રાખે છે. પછી ‘ કિમત્ર ’ એ મંત્રથી યજમાન ફળ પૂછે છે. પછી અધ્વર્યુ “ મદ્રમ્ ” એ મંત્રથી ફળ જણાવે છે પછી યજમાન “ તન્નો સહ ” એ મંત્રથી ઉક્ત ફળ બંનેને માટે જણાવે છે. કેવળ યજમાનને માટે જ નહીં. ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય સંસ્કાર અંગ અને પ્રધાનને માટે હોય છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

દ્રવ્ય સંસ્કાર : પ્રકરણવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્ય સંસ્કાર :) દર્ભ આદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર (પ્રકરણવિશેષાત્) એકજ પ્રકરણમાં હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) અંગ સહિત પ્રધાન કર્તાને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગોપયોગી દર્ભ આદિ દ્રવ્ય હોય છે તથા તેના આસ્તરણ આદિ જે સંસ્કારો છે તે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગોમાં એક સરખી રીતે કરવાના હોય છે. એટલે એ દ્રવ્યો પ્રધાન અને અંગ બંનેને માટે હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

અપૂર્વ પ્રાકૃત ધર્મોના વિકૃતિમાં સંબંધ નથી. એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા

નિર્દેશાત્ તુ વિકૃતાવપૂર્વસ્ય અનધિકાર : ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (નિર્દેશાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં સ્તરણ રૂપ કાર્યનો નિર્દેશ હોવાથી (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (અપૂર્વસ્ય) અહિંના લવન આદિ અપૂર્વનો (અનધિકાર :) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં હવિરાસાદાન આદિ વેદિનું કાર્ય છે. તે કાર્ય વિકૃતિયાગમાં કરવાના હોય છે અને તે વેદિની સિદ્ધિ માટે અનન આદિ વેદિના ધર્મો પણ વિકૃતિ યાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ યૂપાવટના—આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિ યાગમાં હોતા નથી. દર્શપુણ્યમાસ યાગમાં યૂપાવટ નથી. માટે વિકૃતિયાગમાં ને વિધીયમાન આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિયાગના લવન આદિ અહિંના સંસ્કારને પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. એટલે યૂપાસ્તરણમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી કારણ કે તેનું પ્રકૃતિમાં વિધાન નથી. ॥ ૩૧ ॥

વિધૃતિ અને પવિત્ર એ પરિભોજનોય અહિંપૃથી કરણુ જોઈએ

એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

વિરોધે ચ શ્રુતિવિશેષાદવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) વિધૃતિ અને પવિત્ર બંનેમાં (અવ્યક્તઃ) અપરસ્કૃત અહિંનો વિનિયોગ છે કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) ઉક્ત બંનેમાં એનો વિનિયોગ થાય તો વાક્ય વિશેષ સાથે (વિરોધે) વિરોધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુવ-આદિના આધાર રૂપ દર્ભમુષ્ટિ રૂપ પ્રસ્તર એ દર્ભની જુડીઓ હોય છે તેના ઉપર સુવ આદિ રાખવામાં આવે છે તેને ‘ વિધૃતિ ’ કહે છે, તથા નખથી જેને

કાપવામાં ન આવ્યા હોય અને અગ્રભાગથી પણ જેને કાપવામાં નથી આવ્યા એવા પ્રાદેશ માત્ર દર્ભથી જે વીંટી અનાવવામાં આવે છે તેને પવિત્ર કહેવામાં આવે છે. એ વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) અસંસ્કૃત પરિભોજનીય નામક દર્ભમાંથી અનાવવાં જોઈએ, કારણ કે, ‘વેદિ સ્તૂણાતિ’ એ વિધાનથી સંસ્કૃત બહિર્ અથવા જ ઉપગ્રીણ અર્થાત્ પૂરો થઇ જાય છે. માટે વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) અનાવવા માટે બીજો અસંસ્કૃત બહિર્ અર્થાત્ દર્ભ સેવો જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

‘પ્રાકૃત પુરોડાશ આદિનું નિધાન’ એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અપનયસ્ત્વેકદેશસ્ય વિચમાનસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (એકદેશસ્ય) સવનીય પુરોડાશના એકદેશનું (અપનય :) નિધાન મૂકવું તે (વિચમાનસંયોગાત્) વિચમાનના વિધિસંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘પુરોડાશસ્ય શકલમૈન્દ્રવાયવસ્ય પાત્રે નિદધતિ’ પુરોડાશના દુકડાને ઐન્દ્રવાયવના પાત્રમાં મૂકે છે. હવે આ ઠેકાણે જે પુરોડાશ કહ્યો છે તે સવનીય પુરોડાશ સમજવો કે કોઇ બીજો ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે વિધૂતિની પેઠે સવનીય પુરોડાશથી જુદોજ અસંસ્કૃત પુરોડાશ હોવો જોઈએ. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સવનીય પુરોડાશનો જ એક ભાગ ઐન્દ્રવાયવના પાત્રમાં મૂકવો જોઈએ ‘પુરોડાશ શકલમ્’ આ ઠેકાણે જે બીજી વિકલ્પિતનું શ્રવણ થાય છે તે સંસ્કૃત પુરોડાશનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

“કામ્યેષ્ટિઓમાં ઉપાંશુત્વ પ્રધાનને માટે છે” એ નામનું અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે પૂર્વપક્ષ વિકૃતૌ સર્વાર્થા : શેષ : પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં વિહિત (શેષ :) શુભ (સર્વાર્થ :) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંનેને માટે છે. (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્ણ માત્રમાં જેનું વેદિ સર્વને માટે છે તેમ કામ્યેષ્ટિ-ગત ઉપાંશુત્વ પણ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘આથર્વણા વૈ કામ્યા ઇષ્ટયઃ તા ઉપાંશુ યષ્ટવ્યા :’ આ ઠેકાણે જે ઉપાંશુત્વનું વિધાન કર્યું છે તે અંગ અને પ્રધાન બંનેને માટે છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

[સદ્ધાંત સૂત્ર મુખ્યાર્થા વાઙ્મસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુખ્યાર્થ) પ્રધાનને માટે જ છે. (અક્ષસ્ય) વિકૃતિ યાગમાં (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ પ્રધાનને માટે જ ઉપાંશુત્વ છે. “આથર્વણા વૈ કામ્યા ઇષ્ટયઃ તા ઉપાંશુ યષ્ટવ્યાઃ” આ વાક્યમાં જે તાઃ પદ પડ્યું છે. તે કેવળ પ્રધાન કામ્ય ઇષ્ટિઓનો જ પરામર્શ કરે છે, તેની સમીપમાં અંગનો પાઠ જ નથી. માટે અંગનો પરામર્શ કરવાનો નથી. જેનો પરામર્શ થતો હોય તેમાં જ ઉપાંશુત્વ છે એમજ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

“ નવનીતાન્ય શ્યેનયાગના અંગ માટે છે. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સન્નિધાનવિશેષાદસંભવે તદજ્ઞાનામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અસંભવે) શ્યેનયાગમાં આન્ય દ્રવ્યનો સંભવ ન હોવાથી, (તત્) વિહિત કરવામાં આવેલું નવનીતાન્ય (અજ્ઞાનામ્) શ્યેનયાગના અંગ તરીકે ગણાતા દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનો ધર્મ છે (સન્નિધાનવિશેષાત્) કારણ કે અંગોનો ધર્મ હોવાથી શ્યેનયાગરૂપ પ્રધાનની સાથે પણ સંબંધ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—શ્યેન યાગના પ્રકરણમાં ‘ દૃતિનવનીતાજ્યં ભવતિ ’ ચામડાની કુંડલીમાં રાખેલું નવનીત ઝેટલે માખણ જે ધીનું તે ‘ દૃતિનવનીતાજ્ય ’ કહેવાય છે. શ્યેન યાગમાં નવનીતાન્યનું વિધાન છે પણ શ્યેન યાગ પોતે જ ન્યોતિષ્ટોમનો વિકાર હોવાથી પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કત વ્યા આ યોદક વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ જેમ સોમસાધ્ય છે તેમ વિકૃતિયાગરૂપ શ્યેન પણ સોમસાધ્ય જ છે ત્યારે નવનીતાન્ય કયા યાગને માટે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જાં બીજા યાગને માટે નવનીતાન્યનો ઉપયોગ થાય તો તેમાં કરેલું વિધાન વ્યર્થ થઈ જાય માટે શ્યેનયાગના અંગરૂપ દીક્ષણીય આદિ યાગમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. શ્યેનયાગના અંગમાં નવનીતાન્યનો કરેલો ઉપયોગ શ્યેનયાગમાંજ ઉપયોગ થયેલો ગણાય. આ કારણથી શ્યેનયાગના અંગમાં જ નવનીતાન્યનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

આધાનેऽપિ તથેતિ चेत् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(આધાને અપિ) શ્યેન યાગનું અંગ જે અગ્ન્યાધાન છે તેનું પણ તે અંગ હોવું જોઈએ (તથેતિ ચેત) એવી જો શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દીક્ષણીય આદિ શ્યેન યાગના અંગ છે તેમ અગ્ન્યાધાન પણ શ્યેન યાગનું અંગ છે. અંગનું દીક્ષણીય એ જ છે કે જેના વગર જે ન થઈ શકે તે તેનું અંગ ગણાય. અગ્ન્યાધાન વગર પણ શ્યેન યાગ થઈ શકતો નથી મા? અગ્ન્યાધાન પણ તેનું અંગ ગણાય માટે નવનીતાન્ય અગ્ન્યાધાનનું પણ અંગ ગણાવું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૭ ॥

નાપ્રકરણત્વાદજ્ઞસ્વાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણત્વાત) અસંનિહિત હોવાથી (અજ્ઞસ્ય) અગ્ન્યાધાનનું (અતન્નિમિત્તત્વાત) નવનીતાન્ય અંગ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાનનું વિધાન સમસ્ત વૈદિક કર્પના અનુષ્ઠાન માટે કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ શ્યેન યાગને માટે નહિ. આ કારણથી શ્યેન યાગ સાથે અગ્ન્યાધાનનો સાધારણ સંબંધ છે કાર્ત્તવિશેષ સંબંધ નથી માટે દીક્ષણીય યાગ જેવું તે અગ્ન્યાધાન શ્યેન યાગનું અંગ ગણતું નથી. આ કારણને ત્રીધે નાનીનાજા અગ્ન્યાધાનનું અંગ નથી પણ શ્યેન યાગના ખાસ અંગ દીક્ષણીય ઇષ્ટિનું જ અંગ છે. અંગના સંબંધને લીધે શ્યેન યાગ રૂપી અંગી ત્રી સાથે પણ એનો સંબંધ થઈ શકે છે. માટે શ્યેન યાગમાં દૃતિનવનીતાજ્યં ભવતિ એ વિધિ ચરિતાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ નવનીતાભ્ય રથેનયાગના બધાં અંગોને માટે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્કાલે લિङ્ગદર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલે) સુત્યાદિવસે (લિङ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્યને મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દિવસે સોમલતાને ખાંડીને તેમાંથી સોમરસ કાઢવામાં આવે છે તે દિવસને યાગમાં ‘ સુત્યાદિવસ ’ કહે છે. હવે સુત્યાદિવસે રથેનયાગનાં જેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તે બધાંનું નવનીતાભ્ય અંગ તરીકે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. સદ્યસ્કે સહ પશુન આલમેત આ લિંગ વાક્ય પશુ તત્કાલીન રથેનયાગનું નવનીતાભ્ય અંગ છે એમાં પ્રમાણ ૩૫ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં વાડવિશેષાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેષામ્) રથેન યાગનાં જેટલાં અંગ હોય તે બધાંનું નવનીતાભ્ય અંગ છે (અવિશેષાત્) વિશેષશાસ્ત્ર જોવામાં આવતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુત્યાદિનમાં જે અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તેનું જ અંગ નવનીતાભ્ય ગણાય એવું માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી રથેન યાગનાં જેટલાં અંગો હોય તે બધા સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ માનવો, ખાસ સુત્યાદિનના જ બધાં અંગો સાથે નહિ. આજ્ય-પદસ્ય ધૂયમાણસ્ય સુત્યાકાલીનાઞ્યમિતિ સંકોચે માનાભાવાત્ નવનીતાભ્ય પદનો જે પાઠ શ્રુત થાય છે તેમાં સુત્યાકાલીનાઞ્ય એવા સંકેત કરવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે સુત્યાકાલીન અંગ અને અસુત્યાકાલીન અંગ સર્વ કોઈ રથેન યાગના અંગ સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ છે. ॥ ૪૦ ॥

ન્યાયોક્તે લિङ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાયોક્તે) ન્યાય વાક્યથી ઉક્ત અર્થમાં (લિङ્ગદર્શનમ્) લિંગદર્શન પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાયવિરુદ્ધ લિંગ વાક્ય હોય તો તે પ્રમાણ માની શકાય નહિ. માટે સુત્યાકાલ સંબંધિજ રથેન વિકૃતિ ધર્મો માનવા એમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી નવનીતાભ્ય રથેન યાગનાં બધાં અંગો માટે છે. ॥ ૪૧ ॥

સવનીય બ્રહ્મપ્રદ હોવા જોઈએ. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

માંસં તુ સવનીયાનાં ચોદનાવિશેષત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (માંસમ્) માંસલત્વ (સવનીયાનામ્) સવનીય સંબંધી ધાના-કરંભ આદિમાં હોતું જોઈએ (ચોદનાવિશેષત્વાત્) અર્થના સામર્થ્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહાશે જે દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે તે બધાં દ્રવ્યો પુષ્ટિકારક ધાન્ય હોવા જોઈએ. હવનીય દ્રવ્ય પુષ્ટિકારક હોય તો જ તેનાથી લાભ થાય છે. નિઃસત્ત્વ પદાર્થોમાંથી પુરોહાશ ન બનાવવો જોઈએ. આ સૂત્રમાં માંસલના અર્થમાં માંસ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. માંસલ એટલે બળદાયક. વૈદિક શબ્દપ્રયોગો આવી રીતે વેદમાં અનેક ઠેકાણે

જોવામાં આવે છે. જેમ કે આ ધાવતા સુદૃસ્યઃ શુક્રા ગૃખ્ણીત મન્યિના । ગોમિઃ શ્રીણીત મત્સરમ્
 ઋગ્વેદ-૯-૪૬-૪ આ । મંત્રમાં ગોમિઃ પદનો અર્થ ગોખ્યોડમિનિષ્પન્નેન ક્ષોરેણ ગાયમાંથી ઉત્પન્ન
 થતું દૂધ એવો અર્થ કર્યો છે. એ દૂધ સાથે સોમરસ મેળવવો. એજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે પણ
 માંસનો અર્થ માંસલ એટલે બલપ્રદ અર્થ કરવો જોઈએ એ ન્યાય્ય ગણાય છે. કેટલાક પંડિતોએ
 સવનીય પુરોહાશની માંસમયતા અર્થાત્ માંસમાંથી સવનીય પુરોહાશ બનાવવો એવો અર્થ કર્યો
 છે પણ એમ કરતાં તેઓ વૈદિક ધર્મની અહિંસા અને વૈદિક શબ્દના પ્રયોગોની મર્યાદાને
 સમજ્યા નથી. ॥ ૪૨ ॥

મક્તિરસંનિધાવન્યાય્યેતિ चेत् ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :--(મક્તિઃ) ગૌણ પ્રયોગ (સંનિધૌ) મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય ત્યારે
 (અન્યાયા) અન્યાય્ય છે (ઇતિ चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :--મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય તો શબ્દનો ગૌણ અર્થ દેવો એ અન્યાય્ય
 છે જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર પછીના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૪૩ ॥

स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् वैराजवत् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :--(સ્યાત્) ગૌણાર્થમાં શબ્દ પ્રયોગ થઈ શકે છે. (પ્રકૃતિલિંગ્ગત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત
 જ્યોતિષ્ટોમમાં પણ ભાક્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે (વૈરાજવત્) વૈરાજ શબ્દ જેમ વૈરાજસામે
 માટે પ્રયુક્ત થયો છે તેમ.

ભાવાર્થ :--પ્રતિયાગમાં ધાનાદિમાં પુરોહાશ શબ્દ ભક્તિથી અર્થાત્ ગૌણ વૃત્તિથી
 પ્રયુક્ત થયો છે. ધાનાદિષુ અર્ચ પુરોહાશ શબ્દો ભાક્તઃ શાખરભાષ્ય જુઓ. તથા ઉક્ત્યો વૈરૂપસામા
 એકર્ષિણઃ ષોડશી વૈરાજસામા આ ઠેકાણે મામ શબ્દ વૈરૂપપૃષ્ઠ અને વૈરાજપૃષ્ઠ માટે પ્રયુક્ત થયો
 છે તેમ ઉક્ત સૂત્રમાં માંસ શબ્દ પણ માંસત્વ અર્થાત્ બલપ્રદત્વ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે એમ
 માનવામાં કશી દરકત નથી. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

હવે કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસાનું અધિકરણ સમજાવે છે.

अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :--(અથ) શેષ અને શેષીના નિરૂપણ પછી (અતઃ) શેષશેષિભાવ વક્ષ્ય-
 માણુ અર્થનું કારણ હોવાથી (કૃત્વર્થપુરુષાર્થયોઃ) કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થની (જિજ્ઞાસા)
 જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :--કૃત્વર્થનો અર્થ અને પુરુષાર્થનો અર્થ શું છે ? અર્થાત્ એનાં લક્ષણો શું
 છે એ વિષયના જ્ઞાનની પ્રવ્જા કરવી જોઈએ જે કંતુને માટે હોય તે કૃત્વર્થ અને જે પુરુષને

માટે હોય તે પુરુષાર્થ. ક્રતુ એટલે યાગ અને પુરુષ એટલે મનુષ્ય. કેવળ નરજાતિનું મહત્ત્વ કરવું એવો અર્થ સમજાવે નહિ. જો કતુનો અર્થ અને પુરુષનો અર્થ સમજી શકાય તો કાણુ પ્રયોજ્ય છે અને કાણુ પ્રયોજક છે તે પણ સમજી શકાય.

હવે કત્વર્થ અને પુરુષાર્થના લક્ષણનું આધકરણ શરૂ કરે છે.

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(યસ્મિન્) સ્વર્ગ-આદિક કોઇ સુખવિશેષમાં અથવા પણ આદિ જે સુખના સાધન છે તેને મેળવ્યા પછી (પુરુષસ્ય) પુરુષને જે (પ્રીતિઃ) પ્રીતિ થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. અને જેનું અનુદાન કરવા પછી પુરુષને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કત્વર્થ કહેવાય છે (તસ્ય) સ્વર્ગાદિની (લિપ્તા) ઇચ્છા (અર્થલક્ષણા) શાસ્ત્રની પ્રેક્ષા વગર સ્વાભાવિક થાય છે. (અવિભક્તત્વાત્) સ્વર્ગાદિ સાથે કતુરૂપ સાધનનો અવ્યભિચાર સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગાદિ સુખ મળ્યા પછી અથવા સુખનાં સાધન મળ્યા પછી પુરુષ એમ માને છે કે હું હવે કૃતાર્થ થયો છું. એવી જે મનની વૃત્તિ તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. તથા સ્વર્ગાદિ સુખ વિશેષને મેળવવા જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે ક્રતુ કહેવાય છે. સુખની ઇચ્છા માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે એમાં કોઇ શાસ્ત્રની અપેક્ષા નથી. ક્રતુ અને સ્વર્ગરૂપ ફળનો અવ્યભિચારિત સંબંધ છે માટે ક્રતુની ઇચ્છા કરવી જોઇએ. ક્રતુના જે ઉપકારક અંગો હોય છે તે 'કત્વર્થ' કહેવાય છે.

સ્વર્ગઆદિ સુખનું મુખ્ય સાધન જે હોય છે તેને પણ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે અને એ સાધનના ઉપકારી અંગ હોય છે તેને કત્વર્થ કહેવામાં આવે છે આવો પણ અર્થ છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થના બે અર્થ નીકળે છે એક સુખ અને બીજું સુખનું મુખ્ય સાધન; કારણ કે એ બન્નેને પુરુષ ઇચ્છે છે. ॥ ૨ ॥

પ્રભવતિત્વત પુરુષાર્થ છે. એ અધકરણ સમજાવે છે.

तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वात् न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते

तेनार्थનામિસમ્બન્ધાત્ ક્રિયાયાં પુરુષશ્રુતિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ) તસ્ય વ્રતમિત્યુપકમ્ય, 'નેક્ષેતોયન્તમાદિત્ય' નાસ્તં ચન્તં કદાચન । આ વાક્યથી એટલું જ કમ છે તેમાં (તદુત્સર્ગે) પ્રીતિના ઉપલબ્ધ થતો ન હોવા છતાં (પુરુષાર્થાય) પુરુષાર્થત્વ છે (શાસ્ત્રસ્ય) પ્રકૃતવાક્ય (અનતિશઙ્ક્યત્વાત્) તર્કથી દૂર કરી શકાય એમ ન હોવાથી (ચ) અને (દ્રવ્યમ્) કત્વંગભૂત દ્રવ્ય (ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કારયુક્ત કરવાને ઇચ્છાતું નથી. (તેન) તેથી (અર્થેન) પુરુષાર્થ સાથે (અમિસમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (ક્રિયાયામ્) ક્રિયામાં (પુરુષશ્રુતિઃ) પુરુષનું શ્રવણ છે. પુરુષ કર્તા હોવાથી પ્રકૃતક્રિયાનું તે અંગ છે.

ભાવાર્થ :— 'તસ્ય વ્રતમ્' નેક્ષેતોયન્તમાદિત્ય' નાસ્તં ચન્તં કદાચન આ પ્રમાણે અનારભ્ય પાઠ છે અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ છે. એ પ્રયત્નો કે આયમતો ન જોવો આ ઠેકાણે સૂચનું અનીક્ષણ કરવું એ કત્વર્થ છે કે પુરુષાર્થ. કત્વર્થ માને છે અને (સદ્વાતવાદી

પુરુષાર્થ માને છે સૂર્યના અનીક્ષણમાં જો કે પ્રીતિ નથી અને જેમાં પ્રીતિ ન હોય તે પુરુષાર્થ પશ્ચ ન હોય છતાં તે પુરુષાર્થ જ છે કારણ કે તર્કથી ઉક્ત વાક્યની નિષ્ફળતા સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. ઇક્ષણુ વિરોધી કોઈ બીજી ક્રિયા એવો નેક્ષેત્રનો અર્થ કરી એ ક્રિયાથી કલ્પનું અંગબૂત કોષ્ટ દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવો, એવો પણ અર્થ થઈ શકતો નથી. કોષ્ટપણ કંતુને ઉદ્દેશીને ઉક્ત વાક્યનો પાઠ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે કોષ્ટપણ કલ્પંગ દ્રવ્યનો સંસ્કાર માની શકાય નહિ. આ કારણથી અનીક્ષણનો સંબંધ ફલ સાથે છે. જેનો સંબંધ ફળ સાથે હોય તે હંમેશાં પુરુષાર્થ જ હોય છે. ઉક્ત વાક્યનો ભાવ હું ઉગતો સૂર્યને અને આશ્રમતા સૂર્યને નહીં જોકે આવો સંકલ્પ પુરુષ પ્રજ્ઞપતિ વ્રતને માટે કરે છે. આવા સંકલ્પથી કર્મમાં તન્મય થવાથી ઇતાવતા હૈનસા મુક્તો ભવતિ પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે. પાપથી મુક્ત થવું એ પુરુષાર્થ છે. માટે પ્રજ્ઞપતિ વ્રત પુરુષાર્થ છે. કલ્પર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

અવિશેષાત્ શાસ્ત્રસ્ય યથાશ્રુતિ ફલોક્તિ સ્યુ : ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકા સૂચવે છે. (શાસ્ત્રસ્ય) સમિષો યજતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર (અવિશેષાત્) નેક્ષેત્રોચ્ચન્તમાદિત્યમ્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સમાન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) તેની સમીપ શ્રયમાણ અર્થવાદથી પ્રતિપાદ્ય (ફલોક્તિ સ્યુ :) ફળો હોવાં જોઈએ. અને તેથી તે પણ પુરુષાર્થ માનવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જો અર્થવાદમાં બતાવેલાં ફળથી ઉક્ત વ્રત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે તો સમિષો યજતિ ઇત્યાદિ પણ પુરુષાર્થ જ માનવાં પડશે કારણ કે તેની સમીપ જો અર્થવાદ વાદ છે તેમાં બતાવેલાં ફળોને લીધે ઉક્ત સમિષાદિ વજન પણ પુરુષાર્થ થઈ શકશે. કલ્પર્થ નહીં થાય ॥ ૪ ॥

અપિ વા કારણાગ્રહણે તદર્થમર્થસ્યાનભિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બન્ને પદો ઉક્ત આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કારણાગ્રહણે) શ્રુતિ, લિંગ આદિ વિનિયોગિક પ્રમાણ ન મળવાથી (તદર્થમ્) પ્રજ્ઞપતિવ્રત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે છે. (અર્થસ્ય) પ્રમાણ ન મળવાથી કોષ્ટ કર્મની સાથે એનો (અનભિસમ્બન્ધાત્) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યા આ વિનિયોગિક પ્રમાણ છે. આમાંના કોષ્ટ પણ પ્રમાણથી પ્રજ્ઞપતિવ્રતનો કોષ્ટપણ કર્મમાં વિનિયોગ થતો નથી. માટે સમિષો યજતિ ઇત્યાદિ સમિદ્વાદિથી પ્રજ્ઞપતિ વ્રતની વિષમતા છે. આ કારણથી પ્રજ્ઞપતિ વ્રત પુરુષાર્થ છે કલ્પર્થ નથી. અર્થાત્ સૂર્યનું અનીક્ષણ કોષ્ટ કંતુના અંગને ઉપકારક નથી પણ પુરુષને ઉપકારક છે. જે પુરુષને ઉપકારક હોય તે પુરુષાર્થ. ॥ ૫ ॥

તથા ચ લોકમૂતેષુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (લોકમૂતેષુ) સાધારણ મનુષ્યના વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાધારણ લોક વ્યવહારમાં જો આ પ્રમાણે વાક્યો હોય. ‘જ્ઞાન’ કુર, પાક કુર સ્નાન કર. રસોષ કર. તો એ ઠેકાણે સ્નાન કરવું એ રસોષને માટે છે અર્થાત્ રસોષ કરવા પહેલાં સ્નાન કર. પણ જો એકલું વાક્ય હોય જેમકે ‘જ્ઞાન’ કુર’ સ્નાન કર, તો આ સ્નાન કેવળ પુરુષને માટે જ છે કોઈ કર્મને માટે નથી. તેમ પ્રગતિપ્રતિવ્રત કોષ્ટ કતુવિશેષને ઉદ્દેશીને પઠિત નથી એટલે તે અનારભ્યપઠિત છે માટે તે સ્વતંત્ર ફલવાળું વાક્ય છે અને તેથી તે પુરુષાર્થ જ છે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬ ॥

યજ્ઞાયુધેાનું અનુવાદવાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણિ ત્વવિશેષેણાનર્થકયાત્ પ્રવીયેરન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (દ્રવ્યાણિ) રક્ષ આદિ યજ્ઞ સાધન (અવિશેષેણ) સંપૂર્ણતાથી (અનર્થકયાત્) નિરર્થકતાના ભયથી (પ્રવીયેરન્) અગ્નિમાં પ્રદાન કરવું

ભાવાર્થ :—રક્ષ, કપાલ, અગ્નિહોત્રહવણી, શર્પ, કૃષ્ણાગ્નિન, શમ્યા, ઉલૂખલ, મુસલ, દષ્ટ અને ઉપલા આ દશ યજ્ઞના આયુધ છે એવો પાઠ છે. આ ઠેકાણે એવો સંદેહ થાય છે કે ઉક્ત સાધનોના હોમ કરવો કે તેનાથી જે જે કાર્ય યજ્ઞમાં થતું હોય તે કરવું ? અહીં ‘પૂર્વપક્ષનું’ એવું માનવું છે કે એ બધાનો હોમ કરવો. જો એને હોમ ન કરવામાં આવે તો ‘एतानि वै दश यज्ञायुधानि’ આ વાક્ય નિરર્થક થઈ જાય કારણ કે એમાં યજ્ઞના આયુધ અર્થાત્ સાધન તરીકે બતાવ્યાં છે. માટે ધૃત આદિ યજ્ઞના સાધન હોવાથી તેનો જેમ હોમ થાય છે તેમ રક્ષ આદિ પાત્રનો પણ હોમ થવો જોઈએ. કારણ કે તે યજ્ઞરૂપ પ્રધાનતા અંગ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્વેન ત્વર્યેન સમ્બન્ધો દ્રવ્યાણાં પૃથગર્થત્વાત્ તસ્માદ્

યથાશ્રુતિ સ્યુઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (દ્રવ્યાણામ્) રક્ષ આદિ દ્રવ્યોના (સ્વેન અર્થેન) પોત પોતાના કાર્ય સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે (પૃથગર્થત્વાત્) એનું ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય સાથે પ્રયોજન હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ થયું છે તે પ્રમાણે (સ્યુઃ) વિનિયોગ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—રક્ષ આદિ દસ દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો નથી પણ એ સાધનોથી જે જે કાર્ય થમ શકે તે કરવાનું હોય છે. જેમકે રક્ષથી વેદિનું ખનન કરવું, કપાલોમાં પુરોહિત બનાવવો, અગ્નિહોત્રહવણીમાં હવિષ નાખવું આ પ્રમાણે જે સાધનથી જે કાર્ય થતું હોય તે સાધનથી તે કાર્ય કરવું. યજ્ઞાયુધ એ કોષ્ટ અપૂર્વ વિધિ નથી. પણ અનુવાદ છે અર્થાત્ તે તે સાધનને ઉદ્દેશીને તેનાથી અમુક અમુક ક્રિયા કરવી. ॥ ૮ ॥

ચોદન્તે ચાર્યકર્મેસુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્ચકર્મેસુ) પાત્રપ્રતિપતિ કર્મમાં (ચોદન્તે) આહિતાગ્નિને અર્થાત્ આહિતાગ્નિના શયને પાત્ર સાથે બાળવું.

ભાવાર્થ :—જે માણસ આહિનાગ્નિ હોય તે જ્યારે પંચત્વને પામે ત્યારે તેના દેહને તેના યજ્ઞિય પાત્ર સાથે બાળવો આવું વિધાન છે હવે જે જ્યોતિષ્ટામમાં તે પાત્રને બાળી નાખ્યા હોય તો મૃત દેહ વખતે પાત્રોની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ મૃતદેહ સાથે પાત્રોનું દહન કેવી રીતે સંભવે ? પાત્ર તો પહેલેથીજ એની જીવિત દશામાં હોમી દેવામાં આવ્યા છે. આ કારણને લીધે પાત્રોનો હોમ કરવાનો નથી પણ જે પાત્રથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે કરવી એવો ભાવ છે. ॥ ૯ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત) લિંગવાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશપૈર્ણમાસ્યામ્, અમાવાસ્યાયાં ત્રયોદશાહુતયઃ પૌર્ણમાસીમાં ચૌદ અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ આપવાની હોય છે. હવે જે યજ્ઞાધુધીની પણ આહુતિઓ આપવાની હોય તો દસ દસ ખીજી વધારે આહુતિ થવી જોઈએ અને જે એમ કરવામાં આવે તો ચૌદ અને તેરનો નિયમ ન રહે. માટે ઉક્ત ચૌદ અને તેર સંખ્યા સાથે વિરોધ આવતો હોવાથી યજ્ઞાધુધીનો હોમ કરવો ન જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પરવેકત્વવિવક્ષાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્રૈકત્વમયજ્ઞાજ્ઞમર્થસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદાહૃત વાક્યગત ઝમ્મીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે, (એકત્વમ્) સંખ્યા માત્ર જ છે (અયજ્ઞાજ્ઞમ્) એકત્વ યજ્ઞનું અંગ નથી (ગુણભૂતત્વાત્) પ્રત્યયની પ્રકૃતિ જે પશુ છે તેના પ્રત્યે ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદમ્મીષોમીયં પશુમાલમતે આ વાક્યમાં જે અમ્ વિભક્તિ છે તેનો અર્થ એકત્વ અને કર્મકારક છે એ તેમાંથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે જો, એની વિવક્ષા હોત તો તે યજ્ઞનું અંગ ગણાત અને પછી એકત્વ અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પશુઓ દાનમાં આપત તો યજ્ઞ કેલને ઉત્તમ ન કરી શકત કારણ કે એ એકત્વથી વિકલ થયો હતો. એકત્વની વિવક્ષા એટલે એક જ પશુ, એ નહિ. એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકથ્ચુતિત્વાદ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકથ્ચુતિત્વાત) એક શબ્દનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં એક સંખ્યાની જરૂર હોય છે ત્યાં એક શબ્દ વાપરે છે, કેવળ પ્રત્યયથી કામ સરતું નથી. જેમ કે એકાં ગાં દક્ષિણાં દયાત્ એક ગાયને દક્ષિણ તરીકે આપવી. આ વાક્યમાં એક શબ્દનું ૨૫૪ ઉચ્ચારણ છે. જે ગામ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત હોત તો એક શબ્દનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન રહેત. આ કારણથી ઝમ્મીષોમીયં પશુમ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે પૂર્વપક્ષમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતીયતે इति चेत् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતીયતે) પ્રતીયમાન થાય છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ગુરુ શિષ્યને કહે કે ગામનાય ગાય લાવ. તો શિષ્ય ' ગામ ' અહીં ગોશબ્દો-
તરવની એક વચનને સાંભળી એક જ ગાય લાવે છે એ નહિ. માટે એકત્વનો પણ શબ્દ બોધમાં
પ્રવિષ્ટ થઇ શકે છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રમાં આપવામાં
આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, એકત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (अशब्दम्) જે એકત્વની
પ્રતીતિ થાય છે તે તો અશબ્દ છે અર્થાત્ આર્થિકી છે (तत्प्रमाणत्वात्) પ્રમાણભૂત વાક્યના
અવલુચ્છી એકત્વનો બોધ થાય છે (पूर्ववत्) જેમકે પૂર્વની પેઠે.

ભાવાર્થ :—જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે તો આર્થિક છે શબ્દિક નથી. જેમકે
' પૂર્વ વિદ્યાર્થી દોડે છે ' અહીં પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ સફળ થઈ શકે જ્યારે બે ત્રણ
વિદ્યાર્થી હોય. જે એક જ વિદ્યાર્થી હોય તો પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ નકામો છે, એટલે પૂર્વો ધાવતિ
કહેવાથી બીજાનો પણ બોધ થાય છે, પણ એ બોધ શબ્દિક નથી પણ આર્થિક છે તેમ
અમીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠોકાણે પણ એકત્વની પ્રતીતિ આર્થિકી છે. જે શબ્દી પ્રતીતિ હોત
તો શ્રુતિથી જ વિનિયોગ થઈ શકત વાક્યમાં કોઈ અરે ન હોતી કારણ કે વાક્ય કરતાં શ્રુતિ
અલવતી હોય છે માટે ઉક્ત વાક્ય એકત્વની પ્રતીતિ શબ્દી થતી નથી. આ કારણથી એકત્વ
સંખ્યા વિરક્તિ નથી. ॥ ૧૪ ॥

सिद्धांतं सूत्रं शब्दवत् तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं

यथाऽऽयेषाम ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂત્રવે છે. (શબ્દવત્) શબ્દ વિશિષ્ટ (उपलभ्यते) એકત્વની
પ્રતીતિ થાય છે. (तदागमे) એક વચનનો પ્રયોગ સાંભળ્યા પછી (तद् दृश्यते हि) એકત્વ
વિષયક રમરણ ચોક્કસ થાય છે અને એ પ્રમાણે લોકો પણ અનુભવે છે. (तस्य ज्ञानम्) માટે
તદ્વિષયક જ્ઞાન શબ્દ છે. (यथा अयेषाम्) જેમ અવાદિવિષયક શબ્દબોધ શબ્દથી થાય છે
તેમ એકત્વની પ્રતીતિ પણ શબ્દવિષયક જ છે.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પશુમ્ આ ઠોકાણે પશુવિષયક બોધ શબ્દ છે તેમ અમ્ પ્રત્યયથી
જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ શબ્દ જ છે, એકવચનાત પદના અવલુચ્છી લોકો એકત્વ
સંખ્યાનો અનુભવ કરે જ છે. જે પદ સાંભળ્યા પછી જે અર્થનું નિયમથી રમરણ થાય તે
અર્થ શબ્દ બોધનો જ વિષય છે. આર્થિક વિષય નથી. માટે એકત્વ એ યાગનું અંગ છે અને
તે એકત્વ વિવક્ષિત છે અર્થાત્ અમીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠોકાણે પ્રત્યયથી પ્રતીતિ થતું એકત્વ યજ્ઞમાં
વિવક્ષિત છે. એક પશુનું જ દાન કરવું એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

તદ્વચ્ચ લિંગ્ગદર્શનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તે જ પ્રમાણે (લિંગ્ગદર્શનમ્) લિંગવાક્યનું દર્શન પણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કર્ણા યામ્યાઃ, અવલિપ્તા રૌદ્રાઃ, નમોરૂપાઃ પાર્જન્યાઃ, દેન્દ્રાગ્રો દશમઃ આ વાક્યમાં કર્ણા : ઇત્યાદિમાં અહુવચન વિવક્ષિત છે એટલે કે કર્ણાઃ કહેવાથી ત્રણ ગાયો સમગ્ર થાય છે. તે જ પ્રમાણે અવલિપ્તા અને નમોરૂપાઃ માં પણ અહુવચન વિવક્ષિત છે અને તેથી જ અવલિપ્તા થી ત્રણ અને નમોરૂપાઃ થી પણ ત્રણ ગાયોની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દોથી નવ ગાયોની પ્રતીતિ થાય છે અને દશમ ઐન્દ્રાગ્ર સ્વરૂપ પરમાત્મદેવતાક સંદિની પ્રતીતિ થાય છે. જે ઉક્ત શબ્દોમાં અહુત્વ વિવક્ષિત ન રાત તે 'દશમ' શબ્દનો પ્રયોગ નિષ્ફળ થઈ જત માટે જેવી રીતે કર્ણાઃ આદિમાં અહુત્વ વિવક્ષિત છે તેવી જ રીતે અમૃષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે પણ એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત છે. ॥ ૧૬ ॥

લિંગ વિવક્ષા-અધિકરણ

તથા ચ લિંગમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (લિંગમ્) લિંગ પણ વિવક્ષિત છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રમાણે એકત્વ વિવક્ષિત છે તે જ પ્રમાણે લિંગ પણ વિવક્ષિત છે. જે ગાયનું દાન કહ્યું હોય તે ગાયનું જ દાન આપવું બળદ અથવા સંદિનું નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અશ્રયિઓનું અદષ્ટમતાધિકરણ

આશ્રયિષ્વવિશેષેણ ભાવોઽર્થઃ પ્રતીદેત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(આશ્રયિષુ) પદાર્થોમાં એટલે પ્રવાજ, પુરોહાથ સ્વિષ્ટકૃત્ આદિમાં (ભાવ :) અપૂર્વ રૂપ (અર્થ :) અર્થ (પ્રતીદેત) માનવો જેઈએ (અવિશેષેણ) કારણ કે તે પણ યાગની માફક કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—જે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ હોય છે તે ઉપયુક્ત થયેલા હવિષનો સંસ્કાર છે. સંસ્કાર અદષ્ટરૂપ અર્થને માટે હોય છે પણ સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ અપૂર્વનો ઉપકારક નથી કારણ કે એક કર્મના એ પ્રયોજન માનવા એ ઠીક નથી આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે એમાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે, કર્મ એક હોવા છતાં અંશના ભેદોથી પ્રયોજનનો પણ ભેદ હોય છે, (૧) મંત્રપાઠ (૨) દ્રવ્ય પ્રક્ષેપ (૩) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરવો. ત્રણ કર્મનાં અંશ છે. તેમાં ત્યાગથી પરમાપૂર્વનું ઉપયુક્ત અર્વાતર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉક્ત ત્રણ અંશોમાં મંત્રોચ્ચારણથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. હવિષપ્રક્ષેપથી શિષ્ટ વિનિયોગ થાય છે આ બંને દષ્ટ પ્રયોજન છે પણ ત્યાગરૂપ અંશનું કોઈ દષ્ટ ફળ જણાતું નથી માટે તેનું અપૂર્વ માનવું જ જોઈએ. યજ્ઞતિ દદાતિ સુહોતિ આદિ ક્રિયાઓ જેમ અપૂર્વ પ્રયોજક છે તેમ સ્વાહાક્ષર યજ્ઞતિ આદિ વાક્યો પણ અપૂર્વનાં પ્રયોજક છે. ભાવાર્થ એ છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગથી ઉપયુક્ત હવિષોનો સંસ્કાર થાય છે અને હવિષનક અપૂર્વ પણ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે ઉભયાર્થક છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

ચોદનાયાં ત્વનાસ્મોઽવિમક્ત્વાજ્ઞાન્યેન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકાને સૂચિત કરે છે. (ચોદનાયામ્) શેષ હવિષ્થી વિધાન કરવામાં આવેલા સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ કર્મમાં (અનાસ્મ :) આંશિક વિધિનો અભાવ છે (અવિમક્ત્વાત્) વિધિનો વિષય વિશિષ્ટ હોવાથી તેમાં અંશ જેવું કશું નથી. (અન્યેન) બીજા કોઈ વાક્યથી (ન હિ વિધીયતે) વિધાન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—શેષાત્ સ્વિષ્ટકૃતે સમવયતિ આ વાક્યથી પ્રધાન આહુતિઓ આપ્યા પછી બાકી રહેલા હવિષો દ્વારા સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં કોઈ અંશ વિધિ નથી તેમ બીજા કોઈ વાક્યથી પણ જેમ પ્રધાન કર્મનું વિધાન છે એનું અર્થાત્ સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મનું કોઈ અપૂર્વ વિધાન નથી માટે પ્રધાન કર્મ સાથે એનો જરા પણ ભેદ નથી તેથી જે પ્રધાન કર્મનું ફળ છે તે જ ફળ સ્વિષ્ટકૃત્નું પણ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મના અંશો ભલે ત્રણ રહ્યા પણ તેથી એ ત્રણે અંશો કંઈ જુદા જુદા અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરતાં નથી માટે સ્વિષ્ટકૃત્ વિધિનો વિષય અપૂર્વ નથી પણ સંસ્કાર છે. ॥ ૧૯ ॥

શંકાનું સમાધાન

સ્યાદ્વા દ્રવ્યચિકીર્ષયાં ભાવોઽર્થે ચ

ગુણભૂતતાઽઽશ્રયાદિ ગુણીભાવ : ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) આશંકાની નિવૃત્તિ સચક છે. (દ્રવ્યચિકીર્ષયામ્) દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ (ભાવ :) અપૂર્વ (સ્યાત્) હોવું જ જોઈએ (ચ) અને (અર્થે) સ્વિષ્ટકૃત્રૂપ અર્થમાં (ગુણભૂતતા) સંસ્કારાર્થતા (હિ) કારણ કે (ગુણીભાવ :) સંસ્કારાર્થતા અને અર્થાર્થતા (આશ્રયાત્) ઉદ્દેશને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે હોવા છતાં તેના ત્રણ ભાગ છે એ તો કબુલ કરવું જ પડે છે. એ ત્રણ અંશોમાં મત્રોચ્ચારણ અને હવિઃપ્રક્ષેપ ભલે ઉપયુક્ત હવિષોના સંસ્કાર માટે હોય પણ જે ત્યાગ છે એ કોઈના સંસ્કાર માટે નથી તેનાથી તો જરૂર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ સંસ્કારને માટે અને અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ છે. અર્થાત્ એ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રયોજ્ય-પ્રયોજક-ભાવ નિરૂપણાધિકરણ પ્રતિજ્ઞા

અર્થેન સમવૈષમ્યમતાં દ્રવ્યકર્મણામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અતઃ) હવે પછી (દ્રવ્યકર્મણામ્) દ્રવ્ય અને કર્મનો (અર્થેન) ફક્ત અંધ વખતે (સમવૈષમ્યમ્) સમ અને વિષમ ભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કશું દ્રવ્ય તથા કર્મ સમ અને વિષમ છે એનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોણ કોણ પ્રયોજક છે તેનું હવે સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રતિજ્ઞાત અર્થ છે.

શેષત્વમુપરિગ્રન્થે ચિન્તનીયમુત્તેરત્ । શેષો માનાન્ન તસ્યાત્ર પ્રયુક્ત્યાચ્ચફલેરણાત ॥

હવે આગળ શેષનો વિચાર થવાનો છે કે કોષ્ટ બીજનો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે આ કુત્રો શેષ છે તથા પુરુષનો શેષ છે એનો વિચાર તો આગળ થઈ ગયો છે માટે હવે તે વિચારનો વિષય નથી પણ 'શેષત્વનું' જે પ્રયુક્તિરૂપ કૃણ છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. કહાચિત્ તેના ઉપયોગને માટે શેષ વિચાર થયો હોય તો તે પ્રધાનરૂપે નથી પણ ગોણુ રૂપે છે એમ સમજવું ॥ ૨૧ ॥

દધ્યાનયન એ આમિક્ષાનું પ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(एकनिष्पत्तेः) એક જ વખતે આમિક્ષા અને વાજિન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવાથી (सर्वम्) એ બન્નેનો (समम्) દધ્યાનયન સાથે સંબંધ એક સરખો (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—તસ પચસિ દધ્યાનયતિ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવું, આ વિધિ પ્રમાણે દહીં નાંખવાથી દૂધ કાઢી જાય છે તેમાં જે ધન ભાગ હોય છે તેને 'આમિક્ષા' કહે છે અને પાણી જેવા પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને 'વાજિન' કહે છે. હવે અહીં વિચાર એ કરવાનો છે કે ગરમ દૂધમાં જે દહીં નાંખ્યું તે ખાસ આમિક્ષાને માટે કે વાજિનને માટે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે દહીં નાંખવા રૂપ એક જ પ્રયત્નથી બન્ને દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી છે માટે બન્ને માટે જ દધિ પ્રક્ષેપ છે. એટલે કે દધિ-આનયન એ આમિક્ષા અને વાજિન એ બન્નેનું એક સરખી રીતે પ્રયોજ્ય છે. બેમાંથી અમુક એક જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર संसर्गरसनिष्पत्तेर्गमिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (संसर्गरसनिष्पत्तेः) દહીં નાંખવાથી આમિક્ષાની ઉત્પત્તિ થવાથી તે જ (प्रधानम्) પ્રધાન (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—દધ્યાનયન ખાસ આમિક્ષા દ્રવ્યને માટે જ છે, વાજિનને માટે નહિ. આમિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે વાજિન દ્રવ્ય તો કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે. એને ઉદ્દેશીને કાંઈ ખાસ પ્રયત્ન નથી એટલે આમિક્ષા જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે. ॥ ૨૩ ॥

मुख्यशब्दसंस्तवाच्च ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (मुख्यशब्दसंस्तवाच्च) મુખ્ય શબ્દથી સ્તુતિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્તુતિ થાય છે વાજિન નહિ. જેમકે મિથુનં વં દધિ ચ શૂતં ચ અથ યત્ સંસૃષ્ટ મण्डमिव मस्तिव्व परि च ददृशे गर्भं एव स : इति गर्भस्तुता આમિક્ષા । મિથુનસ્ય ચ ગર્ભ : પ્રયોજકો भवति न गर्भोदकम् ” દધિ અને શૂત બન્ને મિથુન છે. ગરમ દૂધ નાંખ્યા પછી જે ઉપર જરા ધન પદાર્થ જણાય છે તે ગર્ભ છે. આ પ્રમાણે આમિક્ષા ગર્ભ શબ્દથી સ્તુતિ થાય છે. ગર્ભ જ મિથુન થવાને પ્રયોજક હોય છે, ગર્ભોદક નહિ. (शापर भाष्य) આ પ્રમાણે ગર્ભ રૂપ મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્તુતિ થતી છે માટે આમિક્ષા જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે. ॥ ૨૪ ॥

ગવાનયન પદકર્મનું અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે

પદકર્મપ્રયોજકં નયનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પદકર્મ) ધૂળથી ગાડાના અક્ષનું અંગન કરવું તે (અપ્રયોજકમ્) અપ્રયોજક છે (નયનસ્ય) ગવાનયનનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકદાયન્યા સોમં ક્રીણાતિ હત્યુવત્વા ષટ્ પદાનિ અનુ નિષ્ક્રમતિ આતું વાકય છે. એક વરસની વાછડી આપી સોમને ખરીદવા પછી એ વાછડી પાછળ છ પગલાં ચાલવાં અને સાતમે પગલે ગાયના ચરણની રજ લઇ સોમ વેચવાને જે ગાડું ઉભું હોય ત્યાં જઈ તેના અક્ષ ઉપર તે રજ નાંખવી. અહીં છ પગલાં ગાયે ભરવાં એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે કે ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર ગાયના સાતમે પગલે લીધેલી રજ એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે ? આનું સમાધાન એ છે ગાયનું લાવવું એ સોમ ખરીદવા માટે છે, માટે એક વરસની વાછડી એ તો સોમકયનું અંગ છે, તેથી ગવાનયન પણ સોમકયને માટે જ છે આ કારણથી ગવાનયન પદકર્મનું પ્રયોજ્ય નથી પણ સોમકયનું પ્રયોજ્ય છે. વાછડીની પાછળ છ પગલાં ચાલી સાતમે પગલે ગાયના પગલાંની રજ લઇ સોમલતાના ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર નાંખવી અને પદકર્મ કહે છે. આ કર્મ અર્ચ્યુએ કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

કપાસ તુષોપવાપનું પ્રયોજ્ય નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થાભિધાનકર્મ ચ ભવિષ્યતા સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્

તદર્થો હિ વિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાભિધાનકર્મ) પુરોડાશઅપણરૂપ ફલ સાથે જેનું અભિધાન છે એવા અર્થથી સાધ્ય કર્મ તુષોપવાપ આદિ અપ્રયોજક છે. (ભવિષ્યતા) ભવિષ્યમાં થનાર પુરોડાશની સાથેનો (સંયોગસ્ય) સંબંધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) પુરોડાશ કપાલરૂપ વ્યહારનું નિમિત્ત હોવાથી (હિ) આ કારણને લીધે (તદર્થઃ) તુષોપવાપનું (વિધીયતે) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ બનાવવાનું સાધન જે કપાલ છે તેમાં તુષો નાંખવા આ તુષોપવાપ કપાલનું પ્રયોજક નથી. જો કે જે વખતે કપાલમાં તુષ (જેમાંથી પુરોડાશ બનાવવામાં આવે છે તે અનાજના ફાતરાં) નાંખવામાં આવે છે તે વખતે પુરોડાશ નથી તો પુરોડાશકપાલ કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ભવિષ્યમાં જે પુરોડાશ થનાર છે તેના સંબંધને લીધે ‘ કપાલ પુરોડાશ ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ કપાલનો પ્રયોજક કર્મ પુરોડાશનું અપણ (રાધવું) છે. તુષોનો ઉપવાપ નથી. કારણ કે, કપાલ બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન પુરોડાશનું અપણ જ છે તુષોપવાપ નહિ. ॥ ૨૬ ॥

શકૃત અને લોહિત પશુમાં અપ્રયોજક છે. એ અધિકરણને સૂચવે છે.

પશાવનાલમ્માલ્લોહિતશકૃતારકર્મત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ) પશુકર્મકદાનમાં (લોહિતશકૃતોઃ) લોહિત અને શકૃત (અકર્મત્વમ્) અપ્રયોજક છે (બનાલમ્માત્) તેના ઉદ્દેશથી પશુનું દાન થવું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુનું દાન શક્ય અને લોહિતના ઉદ્દેશથી થતું નથી પણ દૂધ આદિના ઉદ્દેશથી થાય છે. માટે ઉક્ત બંને પદાર્થો અપ્રયોજક છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે પુરોહિતનું પ્રયોજક સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મ નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकदेशद्रव्यस्रोतस्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકદેશદ્રવ્યઃ) પુરોહિતના ઉત્તરાર્ધેષ દ્રવ્ય જેને માટે છે એવી જે સ્વિષ્ટકૃત યાગ પુરોહિતનો પ્રયોજક નથી. (ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિવાક્યમાં (વિદ્યમાનસંયોગાત્) કલૂષનો જ સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યપૂર્ણ માત્રમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે કે ઉત્તરાર્દ્ધાત્ સ્વિષ્ટકૃતેઽવ્યતિ સ્વિષ્ટકૃત માટે પુરોહિતના ઉત્તરાર્ધમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. અહીં સ્વિષ્ટકૃત યાગનું જેમ વિધાન છે તેમ અગ્ન્યાદિના ઉદ્દેશ કરી પ્રધાન યાગ પણ વિહિન કર્યો છે. આ ઉપરથી સંદેહ થાય છે કે પુરોહિતનું નિર્માણ અગ્નિને માટે છે કે સ્વિષ્ટકૃતને માટે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બંનેને માટે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સ્વિષ્ટકૃત યાગ પુરોહિતના નિર્માણનું કારણ નથી કારણ કે, યદાગ્નેયોઽષ્ટકપાલઃ આ પુરોહિતનું વિધાન કરનાર વાક્ય છે, તેનાથી ૨૫૯ સમજાય છે કે, પુરોહિતનો પ્રયોજક પ્રધાન યાગ છે સ્વિષ્ટકૃત નહિ ॥ ૨૮ ॥

निर्देशात् तस्यान्यदर्थ्यादिति चेत् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાત્) આગ્નેય પુરોહિતનો નિર્દેશ હોવાથી, (તસ્ય) તેના બીજા દેવતાના ઉદ્દેશથી દાનનો અસંભવ હોવાથી (અર્થાત્) સ્વિષ્ટકૃત યાગની સિદ્ધિ માટે (અન્યત્) સ્વતંત્ર બીજા પુરોહિતનું નિર્માણ છે (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય પુરોહિત જુદો છે અને સ્વિષ્ટકૃત યાગને માટે પણ જુદો પુરોહિત છે. કારણ કે, સ્વિષ્ટકૃત યાગ વિહિત છે આમ બે યાગ છે અને બે પુરોહિત પણ છે તેથી સ્વિષ્ટકૃતને માટે પણ સ્વતંત્ર પુરોહિતનું નિર્માણ હોવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન

न शेषसन्निधानात् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (શેષસન્નિધાનાત્) અગ્નિઆદિ શેષનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે આગ્નેય યાગ કર્યા છે અને તેમાંથી જે શેષ પુરોહિત હોય છે તેમાંથી સ્વિષ્ટકૃત યાગ કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સ્વિષ્ટકૃત યાગ માટે સ્વતંત્ર પુરોહિત બનાવવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

બીજી શુક્તિ આપે છે.

कर्मकार्यात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મકાર્યાત્) યોતાની સેવાનું કળરૂપતાથી સ્તુતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે કેવા વૈ સ્વિષ્ટકૃતમન્નુવન
હવ્યં નોં વહેતિ સોઽન્વીત્ ઉત્તરાદ્યાં મણં વીયતામિતિ । દેવો અ સ્વિષ્ટકૃતને કહ્યું કે અમારે હવિનું
વહન કર, ત્યારે સ્વિષ્ટકૃતે કહ્યું કે મને પુરોડાશના ઉત્તરાદ્યમાંથી આપો. આ અર્થવાદમાં
સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાની સ્તુતિ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ માટે સ્વતંત્ર
પુરોડાશ અનાવવાની જરૂર નથી પણ જે પુરોડાશ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી બાકી રહ્યો છે તેમાંથી
જ સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ કરવો. લોકમાં પણ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે સેવકો માટે ખાસ
સંધવામાં આવતું નથી પણ સ્વામીને માટે જે રંધિયું હોય છે તેમાંથી જ આપવામાં આવે છે.
એટલે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ પુરોડાશનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૧ ॥

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ

પદાર્થ :--(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત) લિંમ-વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--‘ તદ્ યત્ સર્વેભ્યો હવિર્યઃ સ્વિષ્ટકૃતે સમવયતિ ’ આ અર્થવાદ-વાક્યથી
સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રધાન યાગ કરી લીધા પછી જે બાકી રહ્યો હોય છે તે બધામાંથી સ્વિષ્ટકૃત્
યાગ માટે અવશ્યક કરવું. આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગને માટે સ્વતંત્ર
પુરોડાશનું નિર્માણ નથી એટલે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ પુરોડાશનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૨ ॥

હવે અભિધારણુને માટે શેષધારણુ તથા તેને માટે જુદું પાત્ર હોવું

એમાં પ્રયોજ્યતા નથી એ અધિકરણુને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અભિધારણે વિપ્રકર્ષાત્ અનુયાજવત્ પાત્રમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :--(અભિધારણે) અભિધારણુ કરવા માટે (વિપ્રકર્ષાત્) કાલાંતરમાં હવિષ્
હોવાને લીધે અત્યંત દૂર પડતું હોવાથી (પાત્રમેદઃ) જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ, (અનુયાજવત્)
અનુયાજના સાધનભૂત પૃષ્ઠાન્ય માટે જેમ જુદું પાત્ર હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :--પ્રાતઃકાળમાં પ્રયાજ્ય હોમ કર્યા પછી જૂદામાં શેષ ધી અન્નુ હોય છે
તેનાથી મધ્યદિનમાં જે હવિષોત્તે હોમ કરવાનો હોય છે તેના ઉપર અભિધારણુ કરવાનું હોય છે.
એ શેષ-ધૂત જૂદામાં જ રાખવું કે તે કોઈ જુદા પાત્રમાં રાખવું ? જૂદામાં તો એ શેષધૂત રાખી
શકાય નહિ. કારણ કે એ જૂદામાં બીજા કાચ કરવાના હોય છે. આ કારણને લીધે શેષધૂતના
ધારણુ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ દાદોના મત છે. જેમ અનુયાજ કરવા માટે
પૃષ્ઠાન્યના ધારણુ નિમિત્તે જુદું પાત્ર રાખવામાં આવે છે તેમ કાલાંતરમાં અભિધારણુ કરવા
માટે શેષધૂતના ધારણુ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર ન ઘાપાત્રત્વાત્ અપાત્રત્વં ત્વેકદેશત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(વા) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (અપાત્રત્વાત્) જુદા પાત્રનું વિધાન ન હોવાથી
(અપાત્રત્વમ્) માટે શેષ ધૂતને પાત્રાન્તરમાં ધારણુ કરવું યોગ્ય નથી (તુ) અને (એકદેશત્વાત્)
એ આન્ય તો પ્રમાણને માટે જે વિનિયુક્ત હોય છે તેનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :--શેષનું અભિધારણુ પ્રતિપત્તિ સંસ્કાર છે, એટલે જે હવિષો તે વખતે
તૈયાર હોય તેના ઉપર શેષ ધૂત નાખી દેવું. આ પ્રમાણે શેષ ધૂતની ચારિતાર્થતા થઈ જતી

હોવાથી કાલાન્તર હવિષ્યને હોમ થામ ત્મા સુધી પ્રયાજ શેષ ધૃતને રાખી મૂકવાની જરૂર છે. પૂર્વપદાન્ય તો અનુયાજનું અંગ હોય છે માટે એ ધૃતને ધારણ કરવું જરૂરી છે અને તેને માટે પાત્રાન્તરની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. સાર એ છે કે પ્રયાજશેષ ધૃતને કોઈ જુદા પાત્રની અપેક્ષા નથી. ॥ ૩૪ ॥

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સહ પ્રયોગસ્ય) સાથે પ્રયોગ કરવો એ કારણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ અને મધ્યદિન કાળમાં જે અનુષ્ઠાનો કરવાના હોય છે તે અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું એવો હેતુ છે. પ્રાતઃકાળમાં સહ અનુષ્ઠાન કરવું તેને માટે અર્થવાદ પણ છે. 'તીર્થ' વૈ પ્રાતઃસવનમ્ ' સવારે સવન કરવું એ તો તીર્થ છે. ॥ ૩૫ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભાવદર્શનાત્) અભિધારણનો અભાવ પણ છે એવું સૂચવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મ વૈ બ્રહ્મસામ યદ્ બ્રહ્મસામ્ન્યાલભતે નાસવ્યાસ્તેનામિદૃતા : મધ્યદિનમાં જે સામ ગાવામાં આવે છે તે સાક્ષાત્ જુદા છે, માટે જુદાસામગી જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેના સંબંધી હવિષો રક્ષ હોતા નથી એટલે કે તે પ્રથમથી જ અભિધારિત હોય છે માટે તે હવિષોને અભિધારણની જરૂર નથી. આ અર્થવાદથી મધ્યદિનના હવિષોને ન્યારે અભિધારણની જરૂર નથી તો પછી પ્રયાજ શેષ ધૃતને માટે પાત્રાન્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી માટે પાત્રાન્તર અભિધારણને માટે અપ્રયોજક છે. ॥ ૩૬ ॥

सति सव्यवचनम् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ) અભિધારણનો અભાવ હોવાથી જ (સવ્યવચનમ્) સવ્ય વચન સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—સવ્યા વા એતર્હિ પ્રાજપત્ય પશુ સંબંધી હવિષોને જે ધૃતના સંબંધથી હીન બતાવ્યા છે તે ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે ન્યારે એના ઉપર અભિધારણ ન કરવામાં આવે. માટે મધ્યદિનના પ્રાજપત્ય હવિષોને પ્રયાજ શેષ ધૃતથી અભિધારણની જરૂર નથી. ॥ ૩૭ ॥

न तस्येति चेत् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ન) સવ્ય વચન અભિધારણના અભાવને સિદ્ધ કરવું નથી (હતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૮ ॥

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) ઉપરના વાક્યમાં અભિધારણનો અભાવ માનવો એજ યોગ્ય છે. (તસ્ય મુખ્યત્વાત્) કારણ કે અભિધારણનો અભાવ જ મુખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સઘ્યા વા એતર્હિ ’ આ વાક્યથી હવિષેને સઘ્ય બતાવ્યા છે એમાં અભિધારણુનો અભાવ જ મુખ્ય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે માધ્યંદિન હવિષ્મ અભિધારણુનો અભાવ છે તો પ્રયાજકશેષધૃતના ધારણ કરવા માટે પાત્રાન્તરની જરૂર જ રહેતી નથી. આ કારણથી અભિધારણુને માટે શેષ ધારણ અને તેને માટે પાત્રાન્તરનું અનુદાન ન કરવું એજ અર્થ દર્શિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

સમાનયન એ આજ્યધર્મનું પ્રયોજક છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સમાનયનં તુ મુલ્યં સ્થાલિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ ગૌણ કર્મત્વનો નિષેધ સૂચવે છે. (સમાનયનમ્) ઉપભૂત નામક સુવાર્માંથી જુહનામના સુવામાં ધૃત લાવવું એ (મુલ્યમ્) ઔપભૂત આજ્યના મૂલ્યનું પ્રયોજક (સ્થાત્) છે. (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગ વાક્યથી એમ જ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પાઠ છે. અતિહાયેઢઃ સમાનયત ઉપમૃત્વ હિતિ પાંચ પ્રયાગેમાં જે ત્રીણે, પ્રયાજ છે તે હ્રઃ નામથી ઝોળખાય છે. હ્રઃ એ હ્રઃ શબ્દનું દ્વિતીયાનું બદુવચન છે. એ ત્રીજા પ્રયાજને છોડી ચોથા અને પાંચમા પ્રયાજના હોમ માટે ઉપભૂત નામક સુવાર્માંથી ધી જુહનામક સુવામાં લેવું. જુહસ્થધૃતથી પ્રયાગેનો હોમ થાય છે અને ઉપભૂત્થ ધૃતથી પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે હોય છે. આ ઉપરથી પ્રયાગેનો હોમ જુહસ્થ ધૃતથી પણ થાય છે અને ઉપભૂત્થધૃતથી પણ થાય છે આનો વિકલ્પ માનવો નહિ. જુહસ્થ આજ્ય પ્રથમ ત્રણ પ્રયાજને માટે હોય છે અને બાકીના એ પ્રયાગે ઉપભૂતમાંથી ધૃતને જુહમાં લાઇ કરવાના હોય છે. માટે ઉપભૂત્થ ધૃતનું સમાનયન મુખ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

વચ્ને હિ હેત્વસામર્થ્યમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (વચ્ને) અતિહાયેઢો બર્હિઃ પ્રતિષ્ઠત્યાદિ શ્રૂયમાણ સમાનયનને ઔપભૂતના સંપાદનનું પ્રયોજક ન માનવામાં આવે તો (હેત્વસામર્થ્યમ્) જુહસ્થ ધૃતથી અનુયાજનાભાવ રૂપ હેતુનું કથન કરવું એ નિરર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—અતિહાયેઢો બર્હિઃ પ્રતિ સમાનયતિ જુહામૌપમૃતમ્ ‘ આ વાક્યથી બર્હિ એટલે ચોથો પ્રયાજ અને પાંચમા પ્રયાજ ઉપભૂત પાત્રમાંથી જુહ પાત્રમાં સમાનીતધૃતથી કરવા એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઔપભૂત આજ્યનું પ્રયોજક સમાનયન માનવું જ જોઈએ જો એમ ન માનવામાં આવે તો જુહસ્થધૃતથી અનુયાજ ન કરવા નજાત્રાનુયાજાન્ ચક્ષન્ ભવતિ ’ ઉપભૂત પાત્રમાં રહેલા ધીથી પ્રયાજ અને અનુયાજનો હોમ થાય છે પણ જ્યારે ઉપભૂત પાત્રમાંથી અડધું આજ્ય જુહમાં લેવામાં આવે છે, અડધું ઉપભૂત પાત્રમાં જ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે અધુ ધૃત જુહમાં શામાટે ન લીધું શામાટે અડધું જ લીધું ? આનો ઉત્તર એ છે કે સમાનીત ધૃતથી કેવળ પ્રયાગે જ થાય છે અનુયાજો નહિ. આ ઉપરથી સમાનયન ઉપભૂત્થ ધૃતનું પ્રયોજક છે એ માનવું જ જોઈએ અને એજ આ અધિકરણનો પ્રચિતાર્થ છે. ॥ ૪૧ ॥

ઔપભૃત અને જૈહવ બન્ને ધૃત બન્ને માટે અલગ અલગ નથી. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્રોત્તરિચિમકા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) જૈહવઆદિ આન્યમાં (ઉત્પત્તિઃ) ગ્રહણપ્રતિપાદક વાક્ય (અવિમક્તા સ્યાત્) અવિભાગનું પ્રતિપાદક છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૃત પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે ઔપભૃત અને જુહ-પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે જૈહવ ધૃત કહેવાય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્જુહાં ગૃહ્ણતિ, ઐઠ્ય ઉપમૃત્તિ આમાં ધૃતને જે વિનિયોગ કર્યો છે તે વગર વિભાગે કર્યો છે. અર્થાત્ જુહમાં ચારવાર ધૃત લેવું અને ઉપભૃતમાં આઠવાર લેવું. આ બન્ને આન્યથો પ્રયાજ તથા અનુયાજનો હોમ થાય છે આમાં કશે વિભાગ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે સર્વ સર્વાર્થં યજુહ્વાં ગૃહ્ણતિ પ્રયાજેમ્યસ્તત્ કૃત્યાદિ શાક્યાનિ અવયુત્યાનુવાદકાનીતિ (સુમોષિની) અર્થઃ--સર્વ ધૃત સર્વને માટે છે. ‘જુહમાં લેવામાં આવે છે તે પ્રયાજને માટે છે એ તો અવયુતિથી અનુવાદ માત્ર જ છે, એક દેશથી સર્વનું ગ્રહણ કરવું એનું નામ અવયુતિ-અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ કપડાનો એક ભાગ બળવાથી કપડું બન્યું એમ કહેવાય છે તે અવયુતિ અનુવાદ કહેવાય છે. જુહ, ઉપભૃત અને ધ્રુવામાં રહેલાં ધૃતથી પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્ને યાગો વગર વિભાગે થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તત્ર જૌહવમનુયાજપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (જૌહવમ્) જુહપાત્રમાં રહેલું ધૃત (અનુયાજપ્રતિષેધાર્થમ્) અનુયાજના પ્રતિષેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—જે ધૃત જુહમાં લીધું હોય છે પ્રયાજેમ્યસ્તત્ તે તો પ્રયાજને માટે જ હોય છે, અને તેનાથી અનુયાજનો હોમ ન કરવો એવો પ્રતિષેધ છે. આ કારણથી ધૃત હોમવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ વિભાગ છે. અવ્યવસ્થા અર્થાત્ અવિભાગ નથી. ॥ ૪૩ ॥

ઔપભૃતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઔપભૃતમ્) ઉપભૃત પાત્રસ્થ ધૃત (તથા હિતિ ચેત્) અનુયાજને માટે જ છે પ્રયાજને માટે નથી જે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જુહસ્થ ધૃત પ્રયાજને માટે અને ઉપભૃતસ્થ ધૃત અનુયાજને માટે જ માનવામાં આવે તો શે વધી ? ઉપભૃતસ્થ ધૃત પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે શા માટે માનવું ? જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૪૪ ॥

સ્યાડજુહપ્રતિષેધાન્નિત્યાનુવાદઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(જુહ પ્રતિષેધાત્) જુહાન્યનો પ્રતિષેધ હોવાથી (નિત્યાનુવાદઃ) નિત્યનો અનુવાદ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૂતસ્થ આન્ય પ્રમાણ અને અનુયાજ્ય બન્નેને માટે છે ‘યદુપમૃતિ પ્રયાજાનુયાજેભ્યસ્તત્’ આ વાક્યથી જુદાસ્થ આન્યનો પ્રતિષેધ થાય છે માટે ઉપભૂતસ્થ આન્ય પ્રમાણ અને અનુયાજ્ય બન્નેને માટે અર્થાત્ ઉભયાર્થક છે આ પ્રમાણે ઉભયાર્થક બ્યવસ્થા થવાથી ઉપભૂતસ્થ આન્યનો નિત્ય સિદ્ધ અનુવાદ જ છે અને પ્રમાણનું વિધાન છે જેમ ગૃહસ્થને ત્યાં અતિથિ આવ્યા હોય અને જમવાને વખતે કહેવામાં આવે છે કે ધરપશ્ચી અને અતિથિ જમી લે આ ઠેકાણે ધરપશ્ચીનો તો માત્ર અનુવાદ છે અને અતિથિને માટે ભોજનનું વિધાન હોય છે તેમ ઉપભૂતસ્થ ધૃતથી અનુયાજ્ય અને પ્રમાણના સંબંધમાં સમજવું. ॥ ૪૫ ॥

‘ઉપભૂતપાત્રમાં ચાર ચાર વાર બે વખત ગ્રહણ કરવું’ એ અધિકરણ સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તદષ્ટસંખ્યં શ્રવણાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્) ઉદત વાક્યથી વિધેય યતું (અષ્ટસંખ્યમ્) અષ્ટસંખ્ય એ (શ્રવણાત્) ગ્રહણ વિધાયક વાક્યથી એવી જ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“અષ્ટાવુપમૃતિ” આ વાક્યમાં અષ્ટે પદ પડ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે ઉપભૂતમાં આઠ વાર ધૃત લેવું અને એ પ્રમાણે અષ્ટત્વ સંખ્યાનું જ વિધાન છે. બે ચતુષ્ટયત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન નથી. એવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૪૬ ॥

અનુગ્રહાન્ જૌહવસ્ય ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જૌહવસ્ય) જુદા સંબંધી આન્યને ઔપભૂત આન્ય સાથે મેળવણી કરવામાં અર્થવાદનો (અનુગ્રહાત્) અનુગ્રહ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્ગૃહીત’ વૈ યત્ તદભૂત તસ્યાધારમ્ આધાર્યં ત્રિરિતઃ પ્રાચીનં પ્રયાજાન મજતિ સમાનયત ઉપભૂતઃ ચતુર્ગૃહીતત્વામ્’ આ અર્થવાદ જો અષ્ટત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન થાય તોજ ચરિતાર્થ થાય છે. આ વાક્યમાં ‘ચતુર્ગૃહીત’ એ પદ અર્થાર્થક છે. જુદામાં જે ધૃત છે તે થેડું હોવાથી ઉપભૂતમાંથી ચાર વખત લેવું જોઈએ જેથી આગર અને પ્રમાણને હોમ થઈ શકે. વળી ચતુર્જૂઠ્ઠાં ગૃહાતિ આ ઠેકાણે ચતુઃ સંખ્યા વિશિષ્ટ જેમ એક જ હવિષ્નું ગ્રહણ છે તેમ અષ્ટાવુપમૃતિ અહીં પણ અષ્ટ સંખ્યા વિશિષ્ટ એક હવિષ્ના ગ્રહણનું જ વિધાન હોવું જોઈએ. આઠની સંખ્યાના ચાર ચારના બે અવધેને જો વિધાન માનવામાં આવે તો અષ્ટ શબ્દની લક્ષણા માનવી પડે અને તે યોગ્ય નથી માટે અષ્ટત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું જ વિધાન છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દ્વયોસ્તુ હેતુસામર્થ્યં શ્રવણં ચ સમાનયને ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (દ્વયોઃ) બે ચતુર્ગૃહીતોનો જ વિધિ છે. (હેતુસામર્થ્યમ્) હોમ પ્રતિપાદક વાક્યનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (શ્રવણમ્) અષ્ટત્વ શ્રવણ તો (સમાનયને) ગ્રહણમાં પાત્ર ભેદાભાવનું ઘોતક છે.

ભાવાર્થ :—બે વખત ચારનું જ વિધાન છે. એક વખત ચારવાર ધૃત લીધું તેનાથી ચતુર્થ અને પંચમ પ્રમાણના હોમ કરવો અને બીજી વખત ચારવાર લીધું તેનાથી અનુયાજ્યનો

હોમ કરવો. અષ્ટ સંખ્યા તો આઠવાર ગ્રહણ કરવા માટે છે. હોમ કરવા માટે તો એ વાર ચાર ગ્રહણ જ છે. હોમ ફલવાન હોવાથી પ્રધાન છે. ગ્રહણ હોમને માટે હોવાથી ઉપસન્ન થઇ જાય છે. આ કારણથી એ વખત ચારગ્રહણનું જ વિધાન છે, અષ્ટવશિષ્ઠ સંખ્યાનું વિધાન નથી એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय पाद :

स्वरानु' છેદનાદિમાં અપ્રયોજકત્વ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરઃ) એક કાષ્ઠના કટકાનું નામ સ્વર છે. (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (અનેકનિષ્પત્તિઃ) યૂપની ક્રિયાથી બિન્ન ક્રિયાથી સ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે (સ્વકર્મ-શબ્દત્વાત્) ' સ્વર બનાવે ' આવું સ્વરને માટે સ્વતંત્ર વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' યૂપાર્થે છિદ્યમાનાત્ યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પતેત્ સ સ્વરઃ ' યૂપ (યજમાન પશુ આધિવા માટે ખીચો) ને માટે કાષ્ટ જ્યારે હોલવામાં આવે ત્યારે જે પહેલો ટુકડો લાકડામાંથી પડે છે તેને ' સ્વર ' કહેવામાં આવે છે, એ સ્વરને માટે જુદી ક્રિયા કરવી પડે છે. જે ક્રિયાથી યૂપ બનાવવામાં આવે છે તેજ ક્રિયામાંથી સ્વર બનેલો નથી, કારણ કે ' સ્વરં કરોતિ ' આવું એને માટે પૃથક્ વાક્ય છે જે યૂપની ક્રિયાથી જ સ્વર બની જતો હોતો તે પૃથક્ વાક્યની જરૂર ન રહત માટે સ્વર પણ છેદન ક્રિયાનો પ્રયોજક છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष तदर्थी साधक हेतु आपवाभां आवे च.

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાત્યન્તરાત્) જે કાષ્ઠમાંથી યૂપ બને છે તેના કરતાં ખીણું કાષ્ઠ સ્વરને માટે હોય છે એવો અર્થવાદ હોવાથી સ્વરને માટે જુદી ક્રિયા છે એવી (શંકા) સંકા હોવાવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના કાષ્ઠ કરતાં જુદી જાતનું કાષ્ઠ ' સ્વર ' માટે જોઇએ એવો અર્થવાદ પણ છે. જેમ કે :—' યજ્ઞન્યસ્ય વૃક્ષસ્ય સ્વરં કુર્યાત્ અન્યસ્ય લોકમારોહેયુર્યૂપસ્ય સ્વરં કરોતિ ઇતિ ' ' જે ખીણ વૃક્ષનો સ્વર બનાવે તો ખીણ લોકને પ્રાપ્ત થાય ' જે યજ્ઞિય યૂપ કરવા સાથે એકજ ક્રિયામાંથી યૂપની પાછળ સ્વર આપોઆપ બની જતો હોતો તે ઉપરનો અર્થવાદ શામ્ભે જોઇએ ? એટલે કે અન્યવૃક્ષની શંકા જ ન કરવી જોઇએ. માટે યૂપીય ક્રિયાથી બિન્ન કોઈ ખીણ સ્વતંત્ર ક્રિયાથી સ્વર બનાવવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદેકદેશો વા સ્વરુત્વસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સ્વરૂત્વ છે. (તદેકદેશ :) યૂપનો જ એક ભાગ સ્વરૂ છે અને તે યૂપક્રિયાથી જ યૂપ સાથે બની જાય છે એને માટે કોઇ ભુદી ક્રિયા કરવી પડતી નથી. યૂપ એ સ્વરૂનું નિમિત્ત જ છે. અર્થાત્ તેમાંથી સ્વરૂ બને છે ‘ યૂપસ્ય સ્વરૂં કરોતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ ધાત્વર્થન ’ વિધાન જ નથી. કિંતુ સ્વરૂણા પશુમનક્તિ ઇતિ વિષ્યન્યથાનુપપત્યેવ સ્વસિદ્ધસ્વરૂક્રિયામનુચ્ચ યૂપશબ્દેન સ્વપ્રકૃતિકૃત્વં વિધાયતે । ‘ સ્વરૂથી પશુનું ’ અંજન કરવું ’ આ વિધિની બીજી રીતે ઉપપત્તિ ન થવાથી યૂપસિદ્ધ સ્વરૂક્રિયાનો અનુવાદ કરીને યૂપશબ્દથી સ્વરૂ પ્રકૃતિક અંજનનું વિધાન થાય છે. આ કારણથી પ્રથમ સૂત્રમાં ‘ યૂપપક્ષ તદ્દેશી સ્વકર્મશબ્દત્વાત્ ’ એ હેતુ આપ્યો છે તે અસિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥

શકલધ્રુતેષ્વ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શકલધ્રુતે :) યૂપપ્રકૃતિક કાઢના દુકકાને સ્વરૂ કહે છે એવું અવલુ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપને માટે જે કાંઈને કાંપવામાં આવે છે તેમાંથી પહેલો દુકકો જે નીચે છે તેને જ સ્વરૂ કહે છે એટલે યૂપ બનાવવા માટે ક્રિયા કરવી પડે છે તેના કરતાં આમાં ભુદી ક્રિયા કર્યાં છે. એ તો યૂપક્રિયાથી અનુનિષ્પાદી છે. યૂપની પાછળ તે પણ બની જ જાય છે. માટે સ્વરૂ કોઇ ભિન્ન ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. યૂપની ક્રિયાનો પ્રયોજક તો યૂપ જ છે, સ્વરૂ નથી. આ કારણથી બીજા સૂત્રમાં જે અર્થવાદ આપ્યો છે તેનો પણ આધાર થઈ જાય છે. ॥ ૪ ॥

પ્રતિયૂપં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિયૂપમ્) દરેક યૂપની સાથે (દર્શનાત્) સ્વરૂની નિષ્પત્તિ જોવામાં આવે છે અને તેનાથી અંજન-વિધાન પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ યૂપૈકાદશિની યાગ ’ માં દરેક યૂપે સ્વરૂ હોવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વરૂ કોઈપણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી ‘ યથાનુવૃત્યે ’ સ્વરૂમિઃ પશુમનક્તિ ’ જે જે યૂપમાંથી જે જે ‘ સ્વરૂ ’ નીકળ્યો હોય તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂથી પશુનું અંજન કરવું. જે સ્વરૂ સ્વતંત્ર ક્રિયાપ્રયોજક હોત તો એક સ્વરૂથી સર્વપશુઓનું અંજન થઈ જાત, તો પછી ભુદા ભુદા સ્વરૂથી પશ્વંજનનું શામાટે વિધાન કરત. માટે સ્વરૂ તો યૂપનો શેષ છે અને તે કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૫ ॥

આદાને કર્મશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદાને) આદા ૧-ગ્રહણ અર્થમાં (કર્મશબ્દઃ) કરોતિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—સ્વરૂં કરોતિ આ વાક્યમાં કરોતિ શબ્દનો અર્થ ઉત્પત્તિ નથી પણ કરોતિ શબ્દનો અર્થ ‘ લેવું ’ એવો થાય છે. એટલે ઉક્ત શબ્દની ‘ લેવું ’ અર્થાત્ ગ્રહણ કરવું એ અર્થમાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ યૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ કાઢતો દુકકો ઉતરે તેનો સંગ્રહ કરવો અને

તેને 'સ્વરુ' નામથી ઓળખવો આવે. ઉક્ત વાક્યનો લાક્ષણિક અર્થ છે માટે સ્વરુ પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયોજક નથી અને ચોતે પણ યૂપનો શેષ છે. અર્થાત્ જંગલમાંથી ખદિરનું લાકડું લેવા જવામાં સ્વરુ કારણ નથી પણ મર્યાદા યૂપ કારણ છે. સ્વરુ તો યૂપનો અનુનિષ્પદી છે. એ અખિલ અધિકરણનો નિયોજિત અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

શાખાનું આહુત્ય-અધિકરણ

શાખાયાં તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ્) પ્રાચી શબ્દનો અર્થ પ્રકરણ યજ્ઞથી શાખા કરવે જોઈએ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખા રૂપ અર્થ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પલાશદાશાયા વત્સાનપાકરોતિ ! યત્પ્રાચીમાહરેતુ દેવલોકમભિજયેત્ ! પલાશની શાખાથી વાછડાંઓને દૂર કરવા. તથા જે 'પ્રાચી' ને લાવે છે તે દેવલોકને મેળવે છે. અહાં પ્રાચીનું આહરણ કરવું લખ્યું છે તેમાં પ્રાચી શબ્દનો અર્થ શા કરવો ? પૂર્વ પક્ષવાદી પ્રાચી એટલે પૂર્વદિશા એવો કરે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પૂર્વદિશાનું આહરણ (લાવવું) એ શક્ય નથી માટે અન્વયની ઉપપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી પૂર્વદિશા તરફની પલાશની શાખા લાવવી એવો અર્થ કરવો, એટલે કે પ્રાચી શબ્દનો અર્થ શાખા જ કરવો. કારણ કે આહરણ એ શાખામાં જ થઈ શકે છે અને પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. આ કારણથી શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરી પ્રાચી શબ્દનો લક્ષ્ય અર્થ શાખા જ લેવો યોગ્ય છે. પ્રાચી શબ્દની આ ઠેકાણે શાખા રૂપ અર્થમાં લક્ષણ સ્વીકારવી ॥ ૭ ॥

‘છેદનનું શાખાપ્રયુક્તત્વ-છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

શાખાયાં તત્પ્રધાનત્વાદુપવેષેણ વિભાગઃ સ્યાદ્ વૈષમ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ્) શાખાનું છેદનના પ્રતિપાદક વાક્યમાં (ઉપવેષેણ) ઉપવેષ સાથે (વિભાગઃ) વિભાગ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખા પ્રધાન હોવાથી (વૈષમ્યાત્) ઉપવેષ છેદન કર્મ થઈ શકવું નથી કારણ કે તેનો સંબંધ કરોતિ ક્રિયા સાથે છે માટે વૈષમ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘મૂલતઃ શાખાં પરિવાસ્યોપવેષં કરોતિ’ આવે. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પાઠ છે. પલાશના વૃક્ષને કાપીને તેની શાખા લાવવામાં આવે છે અને શાખાને મૂળમાંથી કાપી પ્રાદેશ પરિમાણવાળો ઉપવેષ બનાવવામાં આવે છે. શાખા અને ઉપવેષનો વિનિયોગ પણ જુદો જુદો છે. શાખાથી વત્સોનું અપાકરણ થાય છે અને ઉપવેષથી કપાલને ઓડીંગણ મૂકવામાં આવે છે. ઉપવેષે કપાલનિ ઉપદધાતિ આ બન્ને કાર્યો વૃક્ષને કાપી જે શાખા લાવવામાં આવે છે તેનાથી અને છે માટે છેદન અને આહરણના પ્રયોજક શાખા અને ઉપવેષ બંને છે એવું પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે શાખા જ છેદન અને આહરણની પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. કારણ કે શાખા જ પ્રધાન છે. ઉપવેષ છેદનનું કર્મ જ નથી એ તો કરોતિનું કર્મ છે. આવું એ બન્નેમાં વૈષમ્ય છે. ભાવાર્થ એ છે કે શાખા જ છેદનનું પ્રધાન હોવાથી પ્રયોજક છે. ॥ ૮ ॥

શ્રુત્યપાયાન્ન ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શ્રુત્યપાયાન્ન) શક્ય અર્થનો અપાય થવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે શાખા પદથી મૂળ પણ લઈ શકાય અને તેથી મૂળ પણ પ્રધાન છે. જે મૂળ પણ પ્રધાન માનવામાં આવે તો ઉપવેષ પણ પ્રયોજક થઈ જાય. આનું સમાધાન એવું છે કે, શાખા શબ્દનો અર્થ મૂળ થઈ શકે નહિ. શાખા અને મૂળ એ વૃક્ષના બે ભાગો છે. જો શાખાનો અર્થ મૂળ કરવો એમાં પ્રધાનતા નથી અને શાખાનો અર્થ મૂળ કરવા જતાં શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ કારણથી શાખા જ છેદન ક્રિયામાં પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. ॥ ૯ ॥

‘ શાખા પ્રહરણ એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હરણે જુદોતિ : યોગસામાન્યાદ્ દ્રવ્યાણાં ચાર્થશેષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(હરણે) હરતિ ધાતુ (જુદોતિ :) જુદોતિના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલો છે. (યોગસામાન્યાત્) જેમ પ્રતરમાં યોગ સાધનત્વ છે તેમ સામ્ય બલથી શાખામાં પણ યોગ સાધનત્વ છે (ચ) અને (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનું (અર્થશેષત્વાત્) યોગરૂપ અર્થમાં શેષત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનશાસ્ત્રમાં પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સહ શાખ્યા પ્રસ્તરં પ્રહરતિ આ ઠેકાણે શાખા પ્રહરણ અર્થકર્મ અર્થાત્ યોગ કર્મ છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પ્રહરતિ નો અર્થ જુદોતિ અર્થાત્ યોગ કરવો એવો છે. સુક્તવાકેન પ્રસ્તરં પ્રહરતિ આ વાક્ય સમજાવતી વખતે અ. ૩-૨-૧૧ માં સમજાવવામાં આવ્યું છે. પ્રતર જેમ યોગનું સાધન છે તેમ અહીં શાખા પણ યોગનું સાધન છે. દ્રવ્યો યોગરૂપ ક્રિયા પ્રત્યે શેષ હોય છે, શાખા પણ દ્રવ્ય છે તેથી પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે શાખા પ્રધાન નથી. પ્રતરપ્રહરણ જેમ અર્થકર્મ છે તેમ શાખા પ્રહરણ પણ અર્થકર્મ છે. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્વા શબ્દસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રતિપત્તિઃ) શાખા-પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. (શબ્દસ્ય) શાખા શબ્દ (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખામાં પ્રધાનત્વને બજાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે શબ્દને છેડે બીજી વિભક્તિ હોય તે શબ્દાર્થ ક્રિયામાં પ્રધાન બન્યાય છે. શાખ્યા પ્રસ્તરં પ્રહરતિ અહીં શાખા પણ પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે પ્રધાન છે, જે કે શાખા શબ્દને છેડે બીજી વિભક્તિ નથી, છતાં તેને સહના યોગમાં ત્રીજી વિભક્તિ છે, અને સહત્વ ઉદ્ભવત્ એકબીજી ક્રિયામાં અન્વિત હોય છે માટે પ્રતર જેમ કર્મ છે તેમ ઉક્ત વાક્યમાં શાખા પણ કર્મ છે. આ કારણથી શાખા પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, અર્થ કર્મ નહિ. શાખાનો ત્યાગ કરવો એનાથી યોગ ઉપર કશે ઉપકાર થતો નથી માટે તે પ્રતિપત્તિ કર્મ કહેવાય છે. પ્રતરનું પ્રહરણ તો યોગનું ઉપયોગિ હોવાથી તે અર્થ કર્મ છે ભાવાર્થ એ છે કે શાખા શબ્દ આર્થિક રીતે પ્રહરણ ક્રિયાનું યજ્ઞ-ઉપયોગિ ન હોવાથી પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેત્તીતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:--(અર્થ) પદાર્થમાં પણ અર્થ ગુરૂપ અર્થવાચક શબ્દને છેડે (અપિ) પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ હોય છે. (હતિ ચેત્) જે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ:--ગુણ વાયક શબ્દને પણ બીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ કે સક્તૂત્ જુહોતિ છતાં સક્તુ એ ગુણ જ છે અને તે યાગોપ યોગિ હોવાથી અર્થ કર્મ કહેવાય છે તેમ જ્ઞાપાને કર્મ તરીકે માનવા છતાં તે ગુણ જ છે, અને તે ગુણવાચક શબ્દને છેડે દ્વિતીયા છે એમ જ સમજશે. જે આવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન તસ્યાનધિકારાદર્થસ્ય ચ કૃતત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:--(ન) નહિ (તસ્ય) તેનો (અનધિકારાત્) વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી (ચ) અને (અર્થસ્ય) વત્સાપાકરણ ૩૫ અર્થ (કૃતત્વાત્) થઈ ગયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ:--જ્ઞાપા સક્રતુના જેવી ગુણ નથી અર્થાત્ તે ગુણ ભૂત દ્રવ્ય નથી. ત્યાં તો સક્રતુનો કોઈ અન્ય ક્રિયામાં વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી સક્રતુને યથાર્થ માની શકાય છે, પણ અહીં જ્ઞાપાને વિનિયોગ તો વત્સના અપાકરણમાં થયેલો છે માટે હવે તો તે જ્ઞાપાને કોઈ યોગ્ય ઠેકાણે મૂકી દેવી એજ એ જ્ઞાપાનું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. આમ જ્ઞાપાનો યોગ ઠેકાણે ત્યાગ કરવો એ કોઈ યજ્ઞને ઉપયોગી નથી માટે તે કર્મ નથી પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ પ્રણીતા ’ નું નિનયન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વસૂત્ર ઉત્પત્ત્ય સંયોગાત્ પ્રણીતાનામાઝ્યવત્ વિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:--(આઝ્યવત્) ધ્રુવા નામક પાત્રમાં રહેલું ઘી જેમ સર્વ કાર્યને માટે છે તેમ (પ્રણીતાનામ્) પ્રણીતા-પાત્રમાં રહેલા જળનો (વિભાગઃ) બંને કાર્યમાં (વિભાગ (સ્યાત્) છે (ઉત્પત્ત્યસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યનો કોઈ અમુક જ કાર્ય માટે (વિનિયોગ થયેલો નથી

ભાવાર્થ:--‘ અપઃ પ્રણયતિ ’ આવું વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે મંત્ર બોલી પ્રણીતા નામક પાત્રમાં જળ લેવું પડી તે જળપૂર્ણ પાત્ર અન્તર્વેદિ પ્રણીતાં વિમુચ્ચતિ વેદિની વચ્ચે મૂકવું આ પ્રણીત જગથી બે કાર્ય કરવાનાં હોય છે એક તો પુરોહિત બનાવવા માટે જે આટો હોય છે તેનો એ પાણી વડે પિંડ બનાવવો અને શેષ રહેલા પાણીથી વેદિમાં નિનયન અર્થાત્ સેચન કરવું. પ્રણીત જગથી આટો અધિવે એને સંયવન કહે છે. સંયવન અને નિનયન આ બંને કર્મ યથાર્થ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કારણમાં પૂર્વપક્ષવાદી જણાવે છે કે અપ પ્રણયતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં એક યથાર્થ છે અને બીજું યજ્ઞને માટે નથી એવો કશો ખુલાસો નથી. આ બંને કર્મ યથાર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયવનાર્થાનાં વા પ્રતિપત્તિરિતરાસા તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:--(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સંયવનાર્થાનામ્) સંયવન માટે ઉપયુક્ત થયેલા જળમાંથી (રિતરાસામ્) બાકી રહેલું જળ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિ કર્મ માટે છે. (તત્પ્રધાનત્વાત્) દ્વિતીયા વિભક્તિના અવશ્યથી પ્રતિપત્તિ કર્મ જ મુખ્ય જણાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ પ્રણીતાભિઃ હવીષિ સંયૌતિ ’ આ વાક્યમાં તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે તેથી ‘ પ્રણીત જળથી હવિષનું સંયવન કરવું. ’ સંયવનને માટે જળ યજ્ઞાર્થક છે અને અન્તર્વેદિ પ્રણીતાનિ નિનયતિ આ વાક્યમાં પ્રણીતાનિ એ દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળું ૫૬ છે અને એ દ્વિતીયા વિભક્તિથી નિનયન જ પ્રધાન કર્મ સમગ્ર છે પણ નહિ માટે નિનયન પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૫ ॥

દંડ દાનનું અર્થ કર્મત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રાસનવન્મૈત્રાવરુણસ્ય દળદ્વપ્રદાનં કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાસનવત્) કંડૂતિનું સાધનભૂત કાષ્ઠવશેષનું સાત્વાલ નામક ગર્તમાં પ્રક્ષેપ કરવો. એ જેમ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે તેમ (મૈત્રાવરુણાય) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને (દળદ્વપ્રદાનમ્) દંડ આપવો તે પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. (કૃતાર્થત્વાત્) કારણ કે તેનો દીક્ષા કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં ‘ કીલે સોમે મૈત્રાવરુણાય દળદ્વ પ્રયચ્છતિ ’ અદ્યથુંએ દીક્ષા વખતે જે દંડ યજમાનને આપ્યો હોય છે તે જ દંડ સોમ ખરીદવામાં આવે ત્યારે મૈત્રાવરુણ નામ ઋત્વિજને આપવામાં આવે છે. આ યજમાનકર્તૃક દંડ દાન પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અર્થ કર્મ નથી અર્થાત્ તે યજ્ઞાર્થક કર્મ નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે એ દંડનો પ્રથમ દીક્ષા રૂપ કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે, માટે હવે એનું યજમાનકર્તૃકદાન રૂપ કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અર્થકર્મ વા કર્તૃસંયોગાત્ સ્ત્રગ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) યજમાન કર્તૃક દંડદાન એ અર્થ કર્મ છે (કર્તૃસંયોગાત્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજનો સંયોગ હોવાથી (સ્ત્રગ્વત્) ઉર્જાતાને માળા આપે છે, આ માળાનું દાન જેમ અર્થ કર્મ માનવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઉર્જાતે સ્ત્રજં પ્રયચ્છતિ ’ ઉર્જાતાને માળા આપવી આ ઠેકાણે માળાનું દાન મુખ્ય કર્મ અર્થાત્ અર્થ કર્મ ગણાય છે કારણ કે માળાદાનથી ઉર્જાતાનો સંસ્કાર થાય છે તેમ યજમાન મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપે છે તેનાથી મૈત્રાવરુણનો સંસ્કાર થતો હોવાથી દંડદાન પણ અર્થ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે ઉક્ત અર્થમાં કારણ બતાવે છે.

કર્માયુક્તે ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્માયુક્તે) પ્રેષ આદિ કમયુક્ત મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને (દર્શનાત્) દાન આપવાનું જોવામાં આવે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપવામાં આવે છે તે નિરર્થક નથી પણ એ દંડને ધારણ કરનાર મૈત્રાવરુણે પ્રેષાનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે, ઘણી પ્રેષાનું અન્વાહ આવું વિધાન છે. એ

ઉક્તા કર્મ નિષ્ફલ હોત તે એ પ્રતિ કર્મ કહી શકાત. પણ બ્યારે દંડ દાન બીજા કર્મમાં અંગ તરીકે જણાય છે તે તે અર્થ કર્મ અર્થાત્ મુખ્ય કર્મ છે. યજ્ઞાર્થક કર્મ છે ॥ ૧૮ ॥

પ્રાસન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે

ઉત્પત્તૌ યેન સંયુક્તં તત્કૃતિહેતુત્વાત્ તસ્યાર્થાન્તર-

ગમનેઽ શેષત્વાત્ પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાર્થમાં (યેન સંયુક્તમ્) જે અંગ જે ફળ સાથે બોડાણ હોય (તદર્થમ્) તે ફળને માટે (તત્કૃતિહેતુત્વાત્) તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ કારણ હોવાથી (તસ્ય) તેનું (અર્થાન્તરગમને) કેષ બીજા વાર્થથી પદાર્થાન્તર સાથેના સંબંધમાં (શેષત્વાત્) બીજી વિભક્તિના શ્રવણથી અનંગ તરીકે જણાવાથી (પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્) પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ યાગ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે ‘પ્રત્તાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્વાલે કૃષ્ણ-વિષ્ણાં પ્રાસ્યતિ યથા ઋત્વિજેને દક્ષિણા આપી દીધા પછી યજમાને કંડૂતિને માટે જે કૃષ્ણ-વિષ્ણુ (કાળું શીંગડું) રાખ્યું હોય છે તેને ચાત્વાલ નામક ગર્તમાં ફેંકી દે. આ કૃષ્ણ-વિષ્ણુના ફેંકવાને કૃષ્ણવિષ્ણુ-પ્રાસન હેવામાં આવે છે. આ પ્રાસન પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે. કૃષ્ણવિષ્ણુના કળદૂયતે’ કાળાવિષ્ણુથી કંડૂયન કરે. અહીં તૃતીયા વિભક્તિનું રૂપ શ્રવણ છે માટે તે વિષ્ણુ કંડૂયન કર્મનું અંગ છે એમ કહી શકાય. અને તે યજ્ઞની પરિસમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી અપેક્ષિત છે. પણ બીજા વાક્યમાં કૃષ્ણવિષ્ણુનાં દ્વિતીયા વિભક્તિનું રૂપ શ્રવણ છે અને તે પ્રાસન પ્રધાન જ છે તેથી યજ્ઞપરિસમાપ્તિ પછી તેને ગર્તમાં ફેંકી દેવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ પ્રાસન કોઈ યજ્ઞ માટે નથી માટે તે અર્થ કર્મ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે કૃષ્ણવિષ્ણુનું ગર્તમાં પ્રાસન કરવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૯ ॥

અવભૃથગમનનું પ્રતિપત્તિકર્મત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સૌમિકે ચ કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌમિકે) સૌમિક અવભૃથમાં સોમલિપ્ત પાત્રનું જવું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (કૃતાર્થત્વાત્) કાર્ય પૂરું થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે યત્કિન્ચિત્ત સોમલિપ્તં દ્રવ્યં તેન અવભૃથં યન્તિ આ વાક્યને એ ભાવ છે સોમલિપ્ત જે પાત્ર હોય તેને અવભૃથમાં લઈ જવાં અહીં સોમલિપ્ત પાત્રનું અવભૃથમાં લઈ જવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, કારણ કે એનાથી જે કર્મ યજ્ઞને માટે કરવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. માટે તેને અવભૃથમાં જઈ મૂકી દેવાં ॥ ૨૦ ॥

અર્થકર્મ વાઽમિધાનસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સ્પષ્ટ છે. (અર્થકર્મ) સોમલિપ્ત દ્રવ્યનું અવભૃથમાં લઈ જવું એ અર્થકર્મ છે. (મિધાનસંયોગાત્) અંગત બોધક તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થવું હોવાથી રૂપ શ્રવણ છે.

ભા. ૧૫૦ :- (તેન અવસ્ય' યત્તિ) અહીં તૃતીયા વિભક્તિનું અને તે વિભક્તિ અવસ્ય ગમનને અંગ તરીકે જણાવે છે, જે કર્મ યજ્ઞનું અંગ હોય તે અર્થ કર્મ જ કહેવાય છે માટે ઉક્ત કર્મ પ્રતિપતિ કર્મ નહિ, પણ અર્થકર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્વા તદ્વચાયત્વાત્ દેશાર્થાઽવસ્યશ્રુતિઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (વા) સમાધાનને સૂચવે છે (તદ્વચાયત્વાત્) પૂર્વ યુક્તિથી એમ જ સમજાય છે કે (પ્રતિપત્તિ) ઉક્ત કર્મ પ્રતિપતિ કર્મ છે (અવસ્યશ્રુતિઃ) અવસ્ય શબ્દ (દેશાર્થ) દેશનો ઉપલક્ષક છે.

ભા. ૧૫૧ :- સોમંદિમ દ્રવ્યની અવલયમાં પ્રાપ્તિ કરવી એ પ્રતિપતિ કર્મ છે. અવલય યજ્ઞનું નામ નથી પણ તેનાથી અમુક દેશનું અર્થાત્ સ્થાનનું સૂચન થાય છે. એ સ્થાનને અવલય કહેવામાં આવે છે. તૃતીયાનું જે શ્રવણ થાય છે તે અંગવનું બોધન નથી કરવું, પણ એ તૃતીયા વિભક્તિ ' સહ ' ના સંબંધમાં આવેલી છે. ' સહયુક્તે પ્રધાને ' એ પાણિનીય સૂત્ર એમાં પ્રમાણ છે. સહનો અર્થ નીકળતો હોય તો સહ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય અથવા ન થયો હોય તો પણ ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. આ કારણથી દ્રવ્યનું અવલય ગમન એ પ્રતિપતિ કર્મ જ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ કર્તૃ દેશ કાલ અને વિધિ નિયમાર્થ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કર્તૃદેશકાલાનામચોદનં પ્રયોગે નિત્યસમવાયાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (કર્તૃદેશકાલાનામ) કર્તા, દેશ અને કાળનું (અચોદનમ્) વિધાન નથી પ્રયોગે અનુધાન વખતે નિત્ય સમવાયાત્) એ ત્રણેનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભા. ૧૫૨ :- સમે દર્શપૂર્ણ માસામ્યાં યજેત । પ્રાચીન પ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત । સરખી ભૂમિ ઉપર દર્શપૂર્ણ માસથી યાગ કરવો. પૂર્વ દિશા તરફ ઢળતી ભૂમિ ઉપર વૈશ્વદેવથી યાગ કરવો. અહીં દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે.

પૌર્ણ માસ્યાં પૌર્ણ માસ્યા યજેત । પૂર્ણિમાને દીવસે પૂર્ણ માસીનામક યાગ કરવો. અહીં કાળ બતાવવામાં આવ્યો છે. ચાતુર્માસ્યાનાં યજ્ઞતૂતાં ચત્ત્વિર્જઃ ચાતુર્માસ યજ્ઞ અને કતુમાં પાંચ ઋત્વિગ્ને જોઇએ. અહીં કર્તાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ બધાય દેકાણે દેશ, કાળ અને કર્તા રૂપી દ્રવ્યોનું વિધાન નથી, કારણ કે, વિધાન તો એનું થઇ શકે કે જે ખીજ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત ન હોય. દેશ, કાળ અને કર્તા વગર તે યજ્ઞ થઇ શકે જ નહિ, એ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છે માટે એ તો અર્થાપતિરૂપ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત જ છે. પ્રાપ્તનું વિધાન ન હોય. ॥ ૨૩ ॥

નિયમાર્થો વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી જે શ્રુતિ છે તે (નિયમાર્થ) નિયમ વિધિ છે.

ભા. ૧૫૩ :- કર્તા, દેશ અને કાળ અનુધાનમાં નિત્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં કેટલા ઋત્વિગ્ને, કેવો દેશ કયો કાળ એની પ્રાપ્તિ નિયમ પૂર્વક હોતી નથી માટે ઉક્ત ત્રણેની નિયમ વિધિ છે. અમુક સંબંધમાં જ કર્તા, અમુક જ દેશ અને અમુક જ કાળમાં અમુક યાગ કરવો આવેલો નિયમવિધિ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ દ્રવ્યમાં ગુણવિધાન નિયમાર્થે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા દ્રવ્યેષુ ગુણશ્રુતિસ્તત્તિસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યે માં (ગુણશ્રુતિ) ગુણનું શ્રવણ નિયમ વિધિ માટે છે. (ઉત્પત્તિસંયોગાત્) ઉત્પત્તિવાક્યથી એના દ્રવ્ય સાથે નિત્યસંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ વગર દ્રવ્ય હોતું જ નથી છતાં દ્રવ્યમાં જે ગુણ વિધાન કર્યું હોય છે તે પણ નિયમવિધિ જ છે. જેમ કે ‘ વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ’ અહીં દ્રવ્યમાં શ્વેત ગુણનું વિધાન છે તે નિયમ માટે છે. એવું જ દ્રવ્ય જોઈએ લાઘ્વ આદિ ગુણ વાળું નહિ. ॥ ૨૫ ॥

‘ અવધાત-આદિ સંસ્કાર નિયમાર્થે છે ’ એ અધિકરણ

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં પણ નિયમ વિધિ છે. (તત્પ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્યમાં તેની જ પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીહીન ભવહન્તિ ત્રીહીને ખાંડવા. અહીં ત્રીહીને ફાંટવાથી રહિત કરવા માટે અવધાત જ જોઈએ કાષ્ઠ ખીજા ઉપાયથી ફાંટવાનું પૃથક્કરણ હજી નથી માટે અવધાત રૂપ સંસ્કાર પણ નિયમવિધિ માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

યાગ પદાર્થનિ રૂપણાધિકરણ.

યજતિચોદના દ્રવ્યદેવતાક્રિયં સમુદાયે કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદના) ‘ યજતિ ’ ધાતુનો અર્થ (દ્રવ્યદેવતાક્રિયમ્) દ્રવ્ય, દેવતા અને ક્રિયા એ ત્રણે છે. (સમુદાયે) સમુદાયમાં (કૃતાર્થત્વાત્) અનાદિ કાળથી શક્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો એ ‘ યજતિ ’ શબ્દનો અર્થ છે. દ્રવ્ય, દેવતા અને ક્રિયા એ ત્રણેમાં યાગ પદની નિર્ણય શક્તિ છે. ॥ ૨૭ ॥

હોમ પદના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

તદુક્તે શ્રવણાત્ જુહોતિરાસેચનાધિક : સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદુક્તે) ‘ યજતિ ’ ધાતુનો જે અર્થ ઉપર કહેો છે તેમાં (અસેચનાધિક :) ‘ અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ કરવો ’ એટલો અર્થ વધવાથી (જુહોતિ) જુહોતિ શબ્દનો અર્થ (સ્યાત્) થાય છે (શ્રવણાત્) એ પ્રમાણે જ વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો છે તેને અગ્નિમાં નાંખવું એ ‘ જુહોતિ ’ શબ્દનો અર્થ છે. એને જ હોમ કહેવાય છે. દેવતાદ્રવ્યસમ્બન્ધવિશિષ્ટદ્રવ્યપ્રતિયોગિકસંયોગરૂપો વ્યાપારઃ જુહોત્યર્થં હિતિ ફલિતમ્ । આ વાક્યનો પણ ઉપર કહ્યો તેજ અર્થ છે. દેવતાનો ઉદ્દેશ કર્યા વગર અગ્નિમાં દ્રવ્યદ્રવ્યને નાંખવું એ કંઈ હોમ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દાનપદાર્થ (ન૩પણુ)

દદાતિઃસર્ગપૂર્વકઃ પરસ્વત્વેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દદાતિઃ) 'દદાતિ' શબ્દનો અર્થ (ઉત્સર્ગપૂર્વકઃ) પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિ કરીને (પરસ્વત્વેન) બીજાના સ્વત્વનો (સમ્બન્ધઃ) જે સંબંધ.

ભાવાર્થ :—ક્રોધપણુ દ્રવ્યમાં પોતાના સ્વત્વની નિવૃત્તિ કરવી અને બીજાના સ્વત્વનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવો તેનું નામ દાન છે. એટલે કે આ દ્રવ્ય હું અમુક ઝઠ્ઠાવાળા આદિને અપું છું તેનું નામ દાન છે. ॥ ૨૯ ॥

અહિંધ આતિથ્યાદિ સાધારણ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિધેઃ કર્માપવર્ગિત્વાત્ અર્થાન્તરે વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) વિધિવિહિત આતિથ્યા-આશ્વવાલ સંબંધ (કર્માપવર્ગિત્વાત્) કર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી હોવાથી (અર્થાન્તરે) ક્રિયાન્તર સંબંધ વિધિ પ્રાપ્ત થવા પછી (વિધિપ્રદેશઃ) વિધિવિહિત આશ્વવાલ આદિના પ્રદેશ અર્થાત્ અતિદેશ (સ્યાત્) થાય છે.

પદાર્થ :—' આતિથ્યામાત્રવાલઃ પ્રસ્તરો વિહિતઃ ' આતિથ્યા એક પ્રકારની ઇષ્ટિ છે, તેમાં આશ્વવાલનો પ્રસ્તર વિહિત છે, આશ્વવાલ ક્રોધ અમુક પ્રકારનું ધાસ છે, તેનો પ્રસ્તર બનાવવાનો હોય છે. ' આતિથ્યાયાં બર્હિસ્તદુપસદામ્ ' ' આતિથ્યા ' માં અહિંનું વિધાન છે અને તેજ ઉપસદમાં પણ હોય છે. આ ઠેકાણે ' અહિઃ ' શબ્દ અહિંનેજ વાચક છે કે તેના જેવા બીજા ધાસનો પણ ઉપવક્ષક છે. આતિથ્યામાં આશ્વવાલનો સંબંધ વિહિત છે તે કર્મ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી છે. માટે ઉપસદ ૩૫ યાગોમાં પણ આશ્વવાલનો અતિદેશ ' તદુપસદામ્ ' અહીં તત્ત્વ પદનો અર્થ તત્સદૃશ એવો કરવાનો છે. અર્થાત્ જે આશ્વવાલ આતિથ્યમાં હોય છે તેના જેવો ઉપસદમાં પણ કરવો, તેજ નહિ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વોત્તિસંયોગાદ્ અર્થસમ્બન્ધો વિશિષ્ટાનાં

પ્રયોગૈકત્વે હેતુઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ઉત્પત્તિસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં શ્રુતનો સંબંધ હોવાથી (અર્થ સમ્બન્ધઃ) તેનો કર્મ માત્રની સાથે સંબંધ છે. (વિશિષ્ટાનામ્) ઉદાસીન વાક્યોનો અર્થ (પ્રયોગૈકત્વે હેતુઃ સ્યાત્) પ્રયોગની એકતામાં કરણ છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યા ઇષ્ટિમાં જે અહિંનું વિધાન છે તેજ અહિં ઉપસદ અને અગ્નિષોમીય યાગોમાં વિહિત છે એમ સમજવું. અતિદેશ માનવાની કશી જરૂર નથી, અતિદેશ માનવાથી લક્ષણ માનવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે અને ઉત્પત્તિવાક્યમાં શ્રુતપદ શક્યાર્થક હોવું એજ ઇષ્ટ છે માટે ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે અર્થ શ્રુત છે તેનો અર્થ જ કર્મ સાથે સંબંધ છે અર્થાત્ આતિથ્યા, ઉપસદ, અને અગ્નિષોમીય એ ત્રણે કર્મોમાં શ્રુત અહિં ૩૫ અર્થનો સંબંધ છે ભાવાર્થ એ છે કે આતિથ્યા, ઉપસદ અને અગ્નિષોમીય આ ત્રણે અર્થો અહિંમીષ્ના પ્રયોજક છે. ॥ ૩૧ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘ દ્રવ્ય, સંસ્કાર એ કર્મ કૃત્વર્થ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ ફલશ્રુતિરર્થવાદઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ) દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી (ફલશ્રુતિઃ) ફળનું શ્રવણ (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થઃ—યસ્ય પર્ણમયી જુહ્મર્મવતિ ન સ પાપંશ્લોકં શૃણોતિ જેને પલાશની જુહ્ હોય તે પાપશ્લોક એટલે નિંદા સાંભળતો નથી, ‘ યદાહુતે ચથુરેવ બ્રાત્ર્યસ્ય વૃદ્ધતે ’ જે અંજન સંસ્કાર કરે છે તે મનો કે શત્રુની આંખ જુદી કરે છે. ‘ યત્પ્રયાજા હજ્યન્તે વર્મેવ તદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે ’ જે પ્રયાજો કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞનું વર્મ છે. પ્રથમ વાક્યમાં ‘ પર્ણમયી જુહ્ ૩૫ દ્રવ્યનું ’ વિધાન છે. બીજા વાક્યમાં ‘ અંજન ૩૫ સંસ્કાર ’ નું વિધાન છે અને ત્રીજા વાક્યમાં ‘ પ્રયાજન૩૫ હોમકર્મનું ’ વિધાન છે. આ બધા ફળને ઉદ્દેશી વિધિઓ છે કે અર્થવાદ ? આ સંશયમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે ઉક્ત વાક્યો દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મનાં જે વિધાનો છે તે અર્થવાદ છે. કોષ્ટ અપૂર્વાવિધિ નથી, કારણ કે પ્રકરણથી એમ જણાય છે કે પર્ણમયીત્વ આદિ કર્મને માટે જ છે. એટલે કે એ ત્રણ કૃત્વર્થ છે. ॥ ૧ ॥

ઉત્તેષ્ટાતત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ઉત્પત્તેઃ) ઉત્પત્તિવાક્ય (અત્તપ્રધાનત્વાત્) પુરુષપ્રધાન નથી.

ભાવાર્થઃ—યસ્ય પર્ણમયી જુહ્મર્મવતિ ન સ પાપંશ્લોકં શૃણોતિ દર્શ્યાદિ વાક્યોમાં પુરુષનું પ્રધાનત્વ નથી. પણ દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને ફળનું શ્રવણ થાય છે માટે તે અર્થવાદ છે. અને તે કૃત્વર્થ જ છે પુરુષાર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

ફલં તુ તત્પ્રધાનાયામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) અને (ફલમ્) પાપશ્લોકનું અશ્રવણ આદિ ફળ (તત્પ્રધાનાયામ્) દ્રવ્ય પ્રધાનતામાં જ સંગત થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—જેટલી યાગક્રિયાઓ છે તે બધી દ્રવ્ય-સાધ્ય હોય છે અને ફળ ક્રિયા-સાધ્ય હોય છે. ઉક્તવાક્યોમાં ક્રિયા-સાધ્ય ફળોનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી પણ દ્રવ્યો સાથે ફળોના સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે દ્રવ્યાદિ ત્રણે કૃત્વર્થ છે. ॥ ૩ ॥

‘ નૈમિત્તિક પાત્ર આદિ જે હોય છે તે અનિત્યાથ’ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિકે વિકારત્વાત્ ક્રતુપ્રધાનમન્યત્ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(અન્યત્) મૃન્મય આદિ પાત્રથી જુદાં ચમસ આદિ પાત્રો (ક્રતુપ્રધાનમ્) નિત્યકર્મને માટે (સ્યાત્) છે (નૈમિત્તિકે) કામ્ય કર્મમાં (વિકારત્વાત્) ચમસ આદિ પાત્રના વિકાર જૂત મૃન્મય આદિ અનિત્ય પાત્રોનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—“ અપઃ પ્રણયતિ ” જળનું પ્રણયન કરે. આ પ્રમાણે આરંભ કરી આગળ કહેતામાં આવ્યું છે ‘ મૃન્મયેન પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય પ્રણયેત્ ’ પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા રાખનારે મૃન્મય પાત્ર દ્વારા જળનું પ્રણયન કરવું. આ ઠેકાણે મૃન્મય પાત્રનું હોવું, એ કામાર્થ છે, જે પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તો મૃન્મય પાત્રમાં પ્રણયન કરવું. જે એ ઇચ્છા ન હોય તો ન કરવું આ પ્રમાણે મૃન્મય પાત્ર અનિત્ય ઇચ્છાને જ નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયું છે માટે તે નિત્યને યોગ્ય નથી, માટે નિત્ય પ્રયોગમાં મૃન્મયથી જુદાં પાત્ર હોવાં જોઈએ. નિત્ય કર્મમાં તો ‘ ચમસ ’ આદિ પાત્ર જલ પ્રણયનનાં સાધન છે. અર્થાત્ નિમિત્તિક કર્મમાં વિકારભૂત મૃન્મય પાત્ર હોય છે અને કંતુ પ્રધાન પાત્ર ચમસ આદિ હોય છે. ॥ ૪ ॥

‘ દધિ આદિ નિત્ય અને નિમિત્તિક બંને માટે છે ’ એ અધિકરણને સ્મરણવે છે.

एकस्य त्वभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(एकस्य) એક દ્રવ્ય (तु) પણ (उभयत्वे) ઉભય અર્થમાં છે. (संयोग पृथक्त्वम्) વાક્ય ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દધ્ના જુહોતિ, દધ્નન્દ્રિયકામસ્ય જુહુયાત્ । આ વાક્યોમાં એક વાક્ય દધિ અર્થાત્ દહીં નિત્ય અગ્નિ હોત્રમાં વિનિયુક્ત કરે છે અને બીજા વાક્યમાં અનિત્ય ધ્વન્દ્રિય કામનાવાળા યાગમાં વિનિયુક્ત કરે છે. દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય બંને ઠેકાણે ન હોવું જોઈએ, માટે નિત્ય અગ્નિ હોત્રમાં દધિનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે એનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે ઉપર જે વાક્યો છે તે જુદાં જુદાં છે. બંને વાક્યના ઉદ્દેશો જુદા જુદા છે માટે દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

शेष इति चेत् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(शेष :) એ બંને ઠેકાં એક કર્મના શેષ છે (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દધ્ના જુહોતિ આ વાક્યમાં દહીંથી હોમ કરવાનું કહ્યું છે અને એનું ફળ ધ્વન્દ્રિય અર્થાત્ જળ પ્રાપ્તિ હોવું એ છે. જે એમ માનવામાં આવે તો વાક્ય ભેદ માનવો ન પડે એકજ વાક્ય માનવાથી અર્થ સિદ્ધ થશે. માટે એ બંને એક શેષ જ છે. જે આવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળ આપનામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(न) નહીં. (अर्थ पृथक्त्वात्) અર્થ જિનિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ફળમાં ભેદ હોવાથી ઉદ્દેશનો પણ ભેદ માનવો જ જોઈએ અને ઉદ્દેશના ભેદને ક્ષીણ વાક્યમાં પણ ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ. દધિહોમસંયોગ અને દધીન્દ્રિયસંયોગ એ બંને જિનિ અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

પયોગ્યત આ દનું કંતુ ધર્મત્વાધિકરણ

દ્રવ્યાણાં તુ ક્રિયાર્થાનાં સંસ્કાર : ક્રતુધર્મત્વમ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :--(તુ) સંક્રાંતને સૂચવે છે. (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યો (ક્રિયાર્થાનામ્) કે જે જ્યોતિષ્ટોમ આદિમાં અધિકૃત થયાં છે તેનો (સંસ્કાર :) પ્રત્યેક સંસ્કાર (ક્રતુધર્મત્વાત્) કંતુનો ધર્મ છે. પુરુષનો નહિ.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પયોગ્યતં બ્રહ્માણસ્ય । યવાગૂ રાજન્યસ્ય । આમિક્ષા વેશ્યસ્ય । આલિણે ગરમા દૂધમા પી ૨૬વું. રાજન્યે યવાગૂ પાન અન વેશ્યે આમિક્ષા પીને. આ બધાં યજ્ઞ કરવા માટે પ્રત છે. પ્રત કરવાથી એ નિર્વિદ્ધે સફળ થાય. . પ્રત એ પુરુષમાં એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે, એનાથી પુરુષની શુદ્ધિ થાય છે આ સંસ્કાર કંતુને માટે હોય છે, પુરુષને માટે નહિ, તેથી તેને પુરુષાર્થ ન કહેતાં કવર્થ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

પૃથક્કવાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :--(પૃથક્કવાત્) પૃથક્કત્વ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેત) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :--આલિણ, ક્ષત્રિય અને વેશ્યનો કર્મ સાથે સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે તે તો વ્યવસ્થા માટે છે. જે આલિણ કર્તૃક યાગ હોય તો દૂધનું પ્રત હોવું જોઈએ અને તે આલિણે જ કરવું. જે ક્ષત્રિય કર્તૃક યાગ હોય તો ક્ષત્રિયે યવાગૂ પીને યાગ કરવો અને જે વેશ્યકર્તૃક યાગ હોય તો તેમણે આમિક્ષાનું જ વન કરવું. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે. ॥ ૯ ॥

‘ વિશ્વજિત્ આદિ યાગાનું ક્ષણ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચોદનાયાં ફલાશ્રુતેઃ કર્મમાત્રં વિધીયેત નહ્યશ્વદં પ્રતીયતે ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :--(ચોદનાયામ્) વિધિવાક્યમાં (ફલાશ્રુતેઃ) ફલનું શ્રવણ ન થવાથી (કર્મમાત્રમ્) કેવળ કર્મનું (વિધીયેત) જ વિધાન છે, તેનું કશું ક્ષણ નથી. (હિ) કરણ કે (અશ્વશ્વદમ્) જે ક્ષણને માટે કોઈપણ શબ્દ અર્થાત્ વાક્ય ન હોય (ન પ્રતીયેત) એવું કોઈપણ ફલવાચક પદ અપાડત ન સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :--‘ વિશ્વજિતા યજેત ’ આવું વાક્ય છે. વિશ્વજિત્ નામક યાગથી યજન કરવું પણ એ વિશ્વજિત્ યાગ કરવાથી શું કળ મળશે ? એ સંબંધી કશું જણાતું નથી, માટે વિશ્વજિત્ યાગ કેવળ કર્મ તરીકે વિદિત છે અર્થાત્ એ નિષ્ફલ કર્મ છે. એ યાગને માટે કોઈ પણ ક્ષણની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. જ્યારે ફલબોધક કોઈ વાક્ય જ નથી તો અમુક પ્રકારના ક્ષણનું અનુમાન કરવામાં પ્રમાણ શું ? માટે વિશ્વજિત્ યાગના ક્ષણનો વિચાર જ ન કરવો. હા, કેવળ વિદિત હોવાથી એ યાગ કરવો. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઽઽન્માનસામર્થ્યાચ્ચોદનાયેન ગમ્યેતાર્થાનામર્થકવેન

વચનાનિ પ્રતીયન્તે ડર્થતોઽસમર્થાનામાનન્તર્યેણાપ્યસમ્બન્ધ સ્તસ્માદ્દુ

ત્યેકદેશઃ સઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થે ; —(અપિ વા) આ અને શબ્દો પૂર્વ પક્ષના નિરાકરણ માટે પ્રયુક્ત થયા છે. (ભાગ્મના સમર્થ્યાત્) વૈદિક વાક્યના સામર્થ્યથી (જોદનાથેન) આખ્યાત વાચ્ય ભાવના રૂપ પુરુષ પ્રવૃત્તિથી (ગમ્યેત) ફલની કલ્પના કરવી જોઈએ. (અર્થાનામ્) વિંગ વાચ્ય શબ્દ ભાવનાનો (અર્થક્ત્વેન) પુરુષ પ્રવૃત્તિ રૂપ અર્થ હોવાથી (વચ્ચનાનિ) ખીલ વચનો પણ પ્રતીત થાય છે (અર્થતઃ) અર્થથી (અસમર્થાનામ્) અસમર્થ પદોનું (આનન્તર્યે અપિ) સામાન્ય હોય તો પણ (અસમ્બન્ધઃ) સંકળ સંબંધ હોતો નથી (તસ્માત્) માટે (સઃ) વાક્યના સામર્થ્યથી કલ્પના કરવામાં આવેલા ફલ સંબંધ જ (ધ્રુત્યેકદેશઃ) ક્રુત વાક્યનો એક ભાગ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ ; —‘ વિશ્વજિતા યજેત ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, વિશ્વજિતામ્ના યાગેન કુર્વાત્ વિશ્વજિત્ નામક યાગથી કરે તો અહીં આકાંક્ષા એ ઉઠે છે કે, ‘ શું કરે ? ’ ભાવના ભાવ્યની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. આ કારણથી ઉપરના વાક્યમાં ઉઠતી આકાંક્ષાને શમાવવા માટે કેટલાય ફળોનો અધ્યાહાર જરૂર કરવો જોઈએ. ફળોનો અધ્યાહાર કર્યા પછી એ ફળની જોને કામના હોય, તે પુરુષ વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને એ યાગનું અનુષ્ઠાન સફળ સિદ્ધ થાય, તહીં તો એ યાગનો કોઈ અધિકારી ન મળવાથી વિધિ જ નિરર્થક થઈ જશે. માટે ફલની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

નૈવાસ્તિ વિશ્વજિદ્યાગે ફલમસ્યુત નાશ્રુતે : ॥

માન્યાપેક્ષાદ્ વિધેઃ કલ્પ્યં ફલં પુંસઃ પ્રવૃત્તયે ॥

ભાવાર્થ ; —‘ વિશ્વજિદ્ યાગમાં ફળ છે કે નહિ ? કારણ કે ઉત્પત્તિ વાક્યમાં ફળનું શ્રવણ નથી. વિધિ ભાવ્યની અપેક્ષા રાખે છે માટે ફલની કલ્પના કરવી જોઈએ તો જ પુરુષની એમાં પ્રવૃત્તિ થશે. આ પ્રમાણે ન્યાય માલામાં પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

વાક્યાર્થઃ ગુણાર્થવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ ; —(ચ) અને (વાક્યાર્થઃ) ઉક્તવાક્યનો અર્થ (ગુણાર્થવત્) શુણ વિધાન જોવો છે.

ભાવાર્થ ; —‘ ઇન્દ્રા યાજે શ્વકરઃ ’ આ વાક્યાર્થ કોઈ ખીલ વાક્યમાં રહેલા વિધિ શબ્દથી શુણ વિધાન છે તેમ ફળનું પણ વિધાન થવું જોઈએ. માટે વિશ્વજિત્ યાગમાં ફળની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિદ્દાદિનું એકફલકલ્પ-અધિકરણ

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

તત્સર્વાર્થમનાદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ ; —(તત્) તે વિશ્વજિત્ યાગનું કલ્પનીય ફળ (સર્વાર્થમ્) સર્વ ફળ હોવું જોઈએ (અનાદેશાત્) વિશેષ ફળનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ, પુત્ર, વીર્ય, ઇન્દ્રિય આદિ અનેક પ્રકારનાં ફળ હોય છે તે બધાજ વિશ્વજિત્ યાગનાં ફળ છે એમ માનવું જોઈએ કારણ કે, કોઈ અમુક જ ફળનું શ્રવણ થતું નથી. માટે બધાં જ ફળ ઉકત યાગનાં માનવાં જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર **एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ ૧૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (એક) એક જ ફળ માનવું જોઈએ (ચોદનૈકત્વાત) એક જ વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ વિધિ એક જ છે માટે ફળ-પણ એક જ હોવું જોઈએ. એક વિધિનું એક ફળ હોવું એ ન્યાય છે. જો વિશ્વજિત્ યાગનાં બધાં જ ફળ માનવામાં આવે તો બીજા વિધિઓ નિરર્થક થઈ જાય. આ કારણથી એક વિધિ એક જ ફળની અપેક્ષા રાખે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વિશ્વજિત્ યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

सि स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે પ્રસિદ્ધ (સ્વર્ગ :) સ્વર્ગ (સ્યાત્) હોઈ શકે (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ પ્રત્યે (અવિશિષ્ટત્વાત) સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગનું કોઈ પણ એક ફળ માનવું જોઈએ પણ કયું માનવું એમાં કોઈ વિનિગમક જણાવું નથી. આ કારણથી વિશ્વજિત્ યાગનું ફળ સ્વર્ગ માનવું જોઈએ. સર્વે હિ પુરુષ : સ્વર્ગ કામા : બધા જ પુરુષો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે. પ્રીતિ હિ સ્વર્ગ : કારણ કે ‘પ્રીતિ’ જ સ્વર્ગ છે સર્વશ્રદ્ધિ પ્રાર્થયન્તે બધા જ પ્રીતિની પ્રાર્થના કરે છે, માટે સ્વર્ગ જ વિશ્વજિત્ યાગનું ફળ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

प्रत्ययाच्च ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યયાત્) અનુભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો વિદિત કર્મનું ફળ ન બતાવ્યું હોય તે કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે. લોક વ્યવહારમાં પણ એવો અનુભવ થાય છે આરામકૃદ્ દેવદત્ત : , નિયતોડસ્ય સ્વર્ગ : । તજ્ઞાકૃદ્ દેવદત્ત : । નિયતોડસ્ય સ્વર્ગં હિતિ । લોકોના ઉપકાર માટે દેવદત્તે બગીચો બનાવ્યો છે, માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નક્કી છે લોકોના ઉપયોગ માટે દેવદત્તે તળાવ બંધાવ્યું માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નક્કી છે આજ પ્રમાણે કદયાણને માટે વિદિત થયેલાં કર્મનું ફળ જો ન શ્રુત થતું હોય તો સ્વર્ગ રૂપ ફળ અવરય પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અશ્રુદ્ધિવત્ વિશ્વજિત્ યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે. ॥ ૧૬ ॥

રાત્રિસત્રત્ત્વ અર્થવાદ ફલકત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

क्तौ फलार्थवादमर्जित्वा कार्णाजिनिः ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્તૌ) રાત્રિરૂપ ક્રતુ બોધક વાક્યમાં (ફલાર્થવાદમ્) ફલપ્રતિપાદક વાક્ય અર્થવાદ છે (અર્જિત્) ક્રતુના અંગ બોધક વાક્યપેઠે (કાર્ણાજિનિ :) એવું કળ્પજનિત આચાર માને છે.

ભાવાર્થ :- પ્રતિષ્ઠાન્તિ હ વા ય એતા રાત્રી હપયન્તિ અર્થ-જેઓ ત્રયોદશ રાત્ર નામક યાગ કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા ૩૫ ફળ અતાવી રાત્રિસત્ર નામક યાગ અતાવ્યો છે. આ વાક્યમાં જે પ્રતિષ્ઠા ૩૫ ફળ અતાવ્યું છે તે કેવળ અર્થવાદ છે. યાગ કરનારને એ ફળ મળે એવું તાત્પર્ય નથી મત્સ્ય પર્ણમયો હ્રદ્ ભવતિ ન સ પાપં શ્લોકં શ્રુણોતિ આ કત્વંગ બોધક વાક્યમાં પાપ શ્લોક શ્રવણા ભાવ જેમ અર્થવાદ છે તેમ ઉપરના વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા બોધક વાક્ય અર્થવાદ છે. આવું પૂર્વ-પક્ષ સાદીનું માનવું છે ॥ ૧૭ ॥

ફલમાત્રેયો નિદેશાદશ્રુતૌ હ્યનુમાન સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (ફલમ્) ફળ બોધક જ વાક્ય છે (આત્રેયઃ) એવું આત્રેય ઋષિ માને છે (નિદેશાત્) ફળ હોવાથી નિદેશ મોગ્ય છે જે કે (અશ્રુતૌ) વિધિ પ્રત્યયનું શ્રવણ નથી (હિ) તો પણ તેનું (અનુમાનં સ્યાત્) અનુમાન કંવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આત્રેય ઋષિનું એવું માનવું છે કે ' પ્રતિષ્ઠાન્તિ ' આ વાક્યમાં ફળનું જ વિધાન છે. જે કે ઉક્ત ક્રિયાપદમાં વિધિ બોધક પ્રત્યય નથી તો પણ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ વિધિ બોધક પ્રત્યયાન્ત આખ્યાતનો અભિપ્રાય કરવો જોઈએ. આ આત્રેયનો મત એજ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અક્ષેષુ સ્તુતિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (અક્ષેષુ) અંગ બોધક વાક્યોમાં તો (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે. (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે કૃત્તના અંગ બોધક વાક્યો હોય અને એમાં જે ફળ જણાવ્યું હોય તો તે કેવળ સ્તુતિ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે પ્રકરણથી તે અંગ માત્રે માટે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અને કૃત્તના મુખ્ય ફળથી તે સફળ છે એમ પણ સમજાય છે. આ કારણથી રાત્રિ સત્રમાં અતાવેલું ફળ મુખ્ય છે, અર્થવાદ નથી. ॥ ૧૯ ॥

‘ કાર્ય કર્મમાં જે કાર્ય ફળ અતાવ્યું હોય છે તે ફળ તરીકેજ માનવું જોઈએ ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કાર્યે કર્મણિ નિત્યઃ સ્વર્ગો યથા યજ્ઞાક્ષે ક્ત્વર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (કાર્યે કર્મણિ) કાર્ય કર્મ માત્રમાં (નિત્યઃ) મુખ્ય (સ્વર્ગઃ) સ્વર્ગ ફળ હોય છે (યથા) જેવી રીતે (યજ્ઞાક્ષે) યજ્ઞના અંગનું અનુદાન કર્યા પછી એનું ફળ પશુરાદિ હોય છે તેવી રીતે (ક્ત્વર્થઃ) કૃત્તનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે.

ભાવાર્થ :- કર્મમાત્રનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે. પણ અને બ્રાહ્મવર્ચસ આદિ ફળ તો આનુષંગિક અર્થાત્ શૌલ્ય હોય છે. કાર્યકર્મનું પણ મુખ્ય ફળ તો સ્વર્ગ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

ચીતે ચ કારણે નિયમાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (કારણે ચીતે) પણ આદિની ઇચ્છા ૩૫ કારણે મત થયા પછી (નિયમાત્) આરબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ જોવામાં આવ્યાથી.

सिद्धांत सूत्र

कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ॥ २२ ॥

સ્વાધ્યયઃ—કામ્યકર્મમાં જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે અર્થ જ મુખ્ય ફળ છે સ્વર્ગ આદિ નહિ. કારણ કે, કામ્ય કર્મનું ફળ શ્રુત હોય છે અને સ્વર્ગ તો કામ્ય કર્મમાં અશ્રુત હોય છે, માટે ‘વિશિષ્ટાત્ ન્યાયથી’ કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગ ન માનવું જોઈએ. આ કારણથી સૌર્ય^૧ ચંદ્ર નિર્વપેત દ્વલ્લવર્વસક્લમઃ જેને ‘બ્રહ્મ વર્ચસ’ જોવું હોય તેણે સૌર્ય ચરને નિર્વાપ કરવો. અહીં સૌર્ય ચરકર્મક યાગનું ફળ બ્રહ્મવર્ચસ જ માનવું જોઈએ. સ્વર્ગ નહિ. શ્રુત ફળ હોવા છતાં અશ્રુત સ્વર્ગની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

अङ्गे गुणत्वात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ:—(અક્ષે) ગોદોહન-આદિ અંગોમાં (ગુણત્વાત્) મુખ્યત્વે હોવાથી યોગ છે

ભાવાર્થ:—જોદોહન આદિ યજ્ઞનાં અંગ છે અને અંગ કર્મનું ફળ પણ આદિનું
 વિધાન કરવાથી ત્યાં તે યાગનું મુખ્ય કર્મ સ્વર્ગ માનવું યોગ્ય છે. પણ વિદિત કામ્યકર્મ એ
 કંઈ ગોળ કર્મ નથી, માટે કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિ ન માની શકાય પણ વાક્યમાં જે ફળ
 વ્રતાન્ધુ હોય તેજ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २ ॥

પદાર્થ:- (જ) અને (વીતે) કામનાની નિવૃત્તિ થવા પછી પણ કર્મ સમાપ્ત પર્વન્ત ચાલુ રાખવાનો (નિયમ) નિયમ બતાવ્યો છે તે (તદર્થમ્) પ્રત્યવાચનો પરિહાર કરવા માટે.

ભાવાર્થ:—કામ્ય કર્મમાં કામના નિવૃત્ત થયા છતાં આરબ્ધ કામ્ય કર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત કર્મ ચાલુ રાખવાનો જે નિયમ બતાવ્યો છે તે વચ્ચે યશ ભંગ કરવાથી પ્રાપ્તિ કરવું પડે છે તે બતાવવ માટે છે. સમાપ્તિ પર્યન્ત કામ્ય કર્મ ચાલુ રાખવાથી કંઈ સ્વર્ગ ફળ માની શકાતું નથી. જે કોઈ 'યજ્ઞે' હું યજ કરીશ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી યજ ન કરે તો તેને પ્રાપ્તિ લાગે છે. એવું શ્રવણ છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ્ય કર્મનું ફળ તેના વિધાયક વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે જ માનવું જોઈએ. અશ્રુત સ્વર્ગ આદિ નહિ, ॥ ૨૪ ॥

‘ દર્શી પૂર્ણમાસાદિ સર્વાર્થમારે છે. ’ એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સાર્વકામ્યમજ્જકામૈઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :--(બર્જકામૈઃ) અંગ કામો સાથે (સાર્વકામ્યમ્) દર્શપૂર્ણમાસાદિના બધાં ફળોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી એમ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :--એકસ્મિં વા અન્યા દ્વયઃ કામાયાડ્ઙિયન્તે । સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ । એકસ્મિં વા અન્યે યક્ષત્ત્વઃ કામાયાડ્ઙિયન્તે સર્વેભ્યો જ્યોતિષ્ટોમઃ । આ વાક્યોમાં જે સર્વેભ્યઃ પદ શ્રુત થાય છે એનાથી દર્શપૂર્ણમાસના ફળમાં વિધાન નથી, કારણ કે વિધાયક લિંગાદિ અને ભાવનાવાચક આખ્યાત્મનું શ્રવણ થતું નથી. અંગ અને ઉપાસના કામની પણ પ્રાપ્તિ છે. સામિધેની દર્શપૂર્ણમાસનું અંગ છે તેમાં કામોનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. ‘ એકર્ત્વિશતિમતુંત્રયાત્ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય, ચતુર્વિધતિમતુંત્રયાત્ પ્રજ્ઞાત્સકામસ્ય । આ વાક્યોમાં પ્રતિષ્ઠા અને પ્રજ્ઞાવર્ત્તસ કામ તરીકે સંજ્ઞાપ્ય છે સંનિધ્ય યાગનું ઠોઢન અંગ છે તેનું સાધન વસ્ત્રાપાકરણ ઉપાંગ છે. તેમાં પદાશરણાપાકરણમાં કામ શ્રુત થાય છે જેમ કે યઃ કામયેત્ ’ પશુમાન સ્થાત્-દત્તિ ’ બહુપર્ણાં તસ્મે બહુપાત્રામાહરેત્ । પશુમન્તમેવેન ’ કરોતિ ’ આ વાક્યમાં પશુમાન ઠોવું એ કામનું કથન છે. આ બધા કામોનો અનુવાદ દર્શપૂર્ણમાસથી થાય છે, અપૂર્વ વિધિ નહિ. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ફલોપદેશો વા પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :--(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (ફલોપદેશઃ) પ્રધાન ફલની ભાવના છે (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) દર્શપૂર્ણમાસ ૨૫ પ્રધાન શબ્દ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ આ ઠેકાણે વિધિ અને ભાવના બંને ન હોય તો પૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જે વિધિ અને ભાવના છે તેનો આશ્રય કરી તાદર્શ વાચક ચંતુર્થી વિલક્ષિત સાથે સંબંધ જણાવવામાં આવે છે. આ કારણથી ઉક્ત કામોનું પ્રધાન ફળ સાથે વિજ્ઞાન છે, અનુવાદ નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ દર્શાદિનું દરેક ફળ પ્રત્યે અલગ અલગ અનુષ્ઠાન કરવું ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્ર સર્વેઽવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :--(તત્ર) એક જ વખતના પ્રયોગમાં (સર્વે) બધા અર્થોનો સંબંધ છે (અવિશેષાત્) વિશેષનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--‘ સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ ’ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે એક જ વખતના પ્રયોગથી દર્શ પૂર્ણમાસનાં બધાં ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શ પૂર્ણમાસ બધાં ફળોનું સામાન્ય નિમિત્ત છે. નિમિત્તના સંનિધાનમાં જેટલાં નૈમિત્તિક ફળો હોય તે બધાંની સિદ્ધિ એકજ વખતમાં થવી એવું છે. દાહ અને પ્રહાર૨૫ નૈમિત્તિક ફળોનું સામાન્ય કારણ અગ્નિ છે, તો અગ્નિના સંનિધાનમાં એ બંને ફળો એક સાથે જ થાય છે તેજ પ્રમાણે દર્શ અને પૂર્ણમાસનો એક વખત પ્રયોગ કરવાથી બધાં ફળોની સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યોગસિદ્ધિર્વાર્થસ્યોત્પત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે. (યોગસિદ્ધિઃ) પ્રત્યેક પ્રયોગના સંબંધથી ક્રમથી તે તે ફળની સિદ્ધિ થાય છે. (અર્થસ્ય) ફળનો (ઉત્પત્યસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્ય બધાં ફળોના સાહિત્યનું વિધાન કરવું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જે અર્થની જે જે ઇચ્છા થાય તે તે ઇચ્છાના વિષયનું સાધન દર્શન-પૂર્ણમાસ યાગ છે એવા ભાવ ઉક્ત વાક્યનો છે. બધાં ફળોની ઇચ્છાએ એક સાથે થઈ શકતી નથી. ઇચ્છાઓ ક્રમથી થાય છે. ઇચ્છા ક્રમિક હોવાથી સાધન પણ ક્રમિક હોય છે એ સાવ ત્રિક નિયમ છે. માટે એક એક ફળને ઉદ્દેશીને દર્શનપૂર્ણમાસનું અલગ અલગ અનુદાન કરવું નોંધ્યું છે. ॥ ૨૮ ॥

સૌત્રામણ્યમિદં ચર્યાચર્યુત્તર છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સંમર્ચાયે ચોદનાં સૈર્વાંગસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(સમર્ચાયે) અંગાગિભાવ સંબંધી (ચોદના) વિધિ છે. (સૈર્વાંગસ્ય) સંયોગ (અર્થવત્વાત્) સૌથી ક થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘વાજપેયેન હૃદયવૃદ્ધિસ્તેજસ્યેન યજેત’ વાજપેયનામક યાગથી યજન કરી બૃહસ્પતિસવ નામક યાગથી યજન કરવું. અગ્નિ ચિત્વા સૌત્રામણ્યા યજેત અગ્નિનું ચયન કરી સૌત્રામણિથી યજન કરવું. આ બંને વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે વાજપેયનું અંગ બૃહસ્પતિ-સવ છે અને અગ્નિ ચયનનું અંગ સૌત્રામણિ યાગ છે. અંગાગિભાવ હોવાને કારણે વાજપેય પછી બૃહસ્પતિ સવનું અને અગ્નિ ચયન પછી સૌત્રામણિ યાગનું વિધાન કર્યું છે. વાજપેયના સંબંધ બૃહસ્પતિ સાથે બતાવ્યો છે એની અર્થવત્તા અંગાગિભાવ માનવાથી જ થઈ શકે છે અગ્નિ ચયન અને સૌત્રામણિમાં પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલશ્રુતૌ કાલ ઇતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(કાલ શ્રુતૌ) કાલ વાચક પ્રત્યયનું શ્રવણ થતું હોવાથી (કાલ ઇતિ ચેત્) કાળનું વિધાન છે. જે એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘વાજપેયેન હૃદય’ આ ટેકાણે ‘હૃદય’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમાં ત્વા પ્રત્યય છે, અને ત્વા પ્રત્યય પૂર્વ કાળનું વિધાન કરે છે. માટે ઉક્ત વાક્યોમાં અંગાગિભાવ સંબંધનું વિધાન નથી પણ કાળનું જ વિધાન છે. પહેલાં વાજપેય યાગ કરવો અને પછી બૃહસ્પતિ સવ કરવો. બંને સ્વતંત્ર વિધાન છે. આ શંકાનું સમાધાન હવે પછીના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

નાસમવાયાત્ પ્રયોજનેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ના સ્યાત્) કાળનું વિધાન નથી. (પ્રયોજનેન) ફળ સાથે (અસમવાયાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે બૃહસ્પતિ સવનું સ્વતંત્ર વિધાન હોત તો તેના ફળનું શ્રવણ જરૂર થાત, પણ બૃહસ્પતિસવના ફળનું શ્રવણ નથી માટે અહીં બૃહસ્પતિસવ સદૃશ વૈષ્ણવેયનું અંગ એ સૌત્રામણિ યાગ અગ્નિચન્દાનનું અંગ છે એમ માનવું જ જોઈએ. વળી પૂર્વ કાલમાં ક્ત્વા પ્રત્યય લાગે છે એવા પણ નિરપવાદ ત્રિધિ નથી મુલ્ક મ્યાદાય સ્વપિતિ મોહું ઉઘાડીને ઉઘે છે આ ઉઘાડ મોહાનું ઉઘાડું હોવું અને ઉઘવું આ બન્ને એક જ કાળમાં હોય છે વળી સમસ્ત કર્તૃકયોઃ પૂર્વકાલે ૩-૪-૨૧ આ પાણિનીય સૂત્રથી એ ક્રિયાઓનો એક કર્તા હોય તો પૂર્વ ક્રિયા વાયક પ્રાપ્તને 'ક્ત્વા' પ્રત્યય લાગે છે એવું વિધાન છે. તેથી અંગાગિભાવ સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૩૧ ॥

‘વૈશ્વદ્ય ઇષ્ટિ આદિ પૌર્ણમાસીનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ઉભયાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયાર્થમ્) પૌર્ણ માસી તથા દશ યાગ એ બન્નેનું અંગ વૈશ્વદ્ય ઇષ્ટિ છે (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થાપ્ય પૌર્ણમાસોમિન્દ્રાય વૈશ્વદાય નિર્વપેત્ ॥ પૌર્ણમાસી યાગ સમાપ્ત કરી ‘વૈશ્વદ્ય યાગ કરવો. આ વૈશ્વદ્ય યાગ પૌર્ણમાસી અને દશ બન્નેનું અંગ છે. પ્રકરણ પણ બન્નેનું છે. માટે પ્રકરણથી પણ ઉભયાર્થ સિદ્ધ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન શબ્દૈક્ત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શબ્દૈક્ત્વાત્) એક જ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.
ભાવાર્થ :—શબ્દ એક જ છે અર્થાત્ વિધિ પ્રતિક્રિયાઓ એક જ છે એક પ્રત્યય બન્ને સંબંધિત બને છે એમ વિધાન કરવાને માટે અક્ષર છે. ॥ ૩૩ ॥

પ્રકરણવિત્તિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાત્) પ્રકરણ દર્શાવે પૌર્ણમાસીનું છે માટે બન્નેનું અંગ છે (હિતિ ચેત્) જે એમ ભક્તિમાં આપેલો આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકરણ દર્શાવે બન્ને પૌર્ણ માસી બન્નેનું છે વૈશ્વદ્ય યાગ એ જ પ્રકરણમાં પરિત છે માટે બન્નેનું અંગ માનવું જ જોઈએ આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૩૪ ॥

નોત્પત્તિસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ અર્થાત્ ઉભયાર્થ નથી. (નોત્પત્તિ સંયોગાત્) વૈશ્વદ્યપતિ વાક્યમાં પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદ્ય ઇષ્ટિનું વિધાન કરનાર વાક્ય ફક્ત પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ બતાવે છે જે બન્નેનો સંબંધ બતાવેલો હોત તો સંસ્થાપ્ય દર્શાવે પૌર્ણમાસી આનું વિધાન કરત આ પ્રકરણથી કેવળ પૌર્ણમાસી સાથે જ વૈશ્વદ્યનો સંબંધ છે તેનું જ અંગ છે એનું નહિ. ॥ ૩૫ ॥

‘અનુયાજ આદિની આગ્નિમારુતોર્ધ્વ કાલતા છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અનુવચ્ચો નુ કાલઃ સ્વાત્ પ્રયોજનેન સંબન્ધાત્ ॥૨૬॥

પદાર્થઃ :—(અનુવચ્ચો) અંગમિભાવ વિધિનો સંબંધ ન હોવાથી (તુ) તો (કાલઃ) અનુવચ્ચો (સ્વાત્) વિધાન હોવું જોઈએ. (પ્રયોજનેન) પ્રયોજન સાથે (સંબન્ધાત્) અનુયાજોનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—‘આમિમારુતોર્ધ્વમનુયાજૈશ્વરતિ’ આગ્નિમારુત નામ કાલ યજ્ઞ છે. (જ્ઞાત એટલે સ્તુતિ) એના પછી ‘દેવં વર્હિઃ’ આદિ અન્ધાર મનોધો સાથેય હોમે છે. આગ્નિમારુત જ્ઞાતા અનુયાજો અંગ છે. એ અંગમિભાવનું બોધન કરાવવા માટે જ આ આગ્નિમારુત અને અનુયાજોનો સંયોગ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે પૃથક્ સ્પતિસવત્રી પેઠે અનુયાજો પણ અંગ છે. આત્મ પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું કથન છે કે જેમ બીજા સ્તોત્ર અને જ્ઞાત સોમના અંગ છે તેમ આગ્નિમારુત પણ સોમનું અંગ છે આ કારણથી આગ્નિમારુત જ્ઞાત અને અનુયાજોના અંગમિભાવ સંબંધ નથી પણ કાલનું વિધાન છે. અને કાલના ઉપદેશ માટે ઉક્ત બંનેનો સંયોગ છે. ॥ ૩૬ ॥

‘સોમયાજ આદિ દર્શપૂર્ણમાસ કર્યા પછી કરવાના હોય છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉત્પત્તિકાલવિજ્ઞાયે કાલઃ સ્વાત્ વાક્યસ્ય તત્ત્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થઃ :—(ઉત્પત્તિકાલવિજ્ઞાયે) અંગવિધાન અને કાલવિધાન આ બંનેમાં સદેહ થયા પછી (કાલઃ સ્વાત્) કાલનું જ વિધાન છે એનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. (વાક્યસ્ય) ઉદાહૃત વાક્યમાં (તત્ત્રધાનત્વાત્) કાળ વિધાનનું જ પ્રાધાન્ય જણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—‘દર્શપૂર્ણમાસાધ્યામિક્ષી સોમેન યજેત’ સોમ યાગના કાળનું જ વિધાન છે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના યજન પછી સોમ યાગ કરવો. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમ યાગ આ બંનેનો અંગમિભાવ નથી. બંને યાગોના સ્વતંત્ર વિધાન છે ઉક્ત વાક્યમાં તો પૂર્વોક્ત કાળનું જ વિધાન છે. સ્વતંત્રફલવતઃ સોમસ્ય બજ્રત્વાસંભવાત્. ફલવત્સન્નિધાવફલં તદજ્ઞં ભવતિ। સોમ યાગનું સ્વતંત્ર ફળ છે. ફળવાળા કર્મની સંનિધિમાં જો ફલ રહિત કર્મ હોય તો તે ફલવત્ કર્મનું અંગ થાય છે એથી ન્યાય છે એમ માધવાચાર્ય કહે છે ક્ત્વા પ્રત્યક્ષને જોઈને જ એકદમ અંગમિભાવનો નિષ્કર્ષ ન કરવો જોઈએ. જો ક્રિયાનો એક કર્તા છે એવું બતાવ્યું માટે પણ ક્ત્વા પ્રત્યક્ષ હોય છે. આ કારણથી ઉક્ત વાક્યથી કાલનું વિધાન છે. ॥ ૩૭ ॥

‘વૈશ્વાનરેષિહું ફળ પુત્રમામિ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

ફલસંયોગસ્વૈદિતે ન સ્વાદશેષમૂતત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) આ શબ્દ સિધ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (ફલસંયોગઃ) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિના ફળનો સંબંધ (અજોદિતે) શાસ્ત્રના તત્ત્વપર્યંના અવિષયમૂળ પિતામાં (ન સ્વાત્) નથી. (અશેષ મૂતત્વાત્) પિતા ફળનું અંગ ન હોવાથી.

આવાથી :—વૈશ્વાનર દ્વાદશકળાઈ નિર્વૈવેત્ પુત્રે જાતે । પુત્રનો જન્મ થયા પછી વૈશ્વાનર તોમક ઇષ્ટિ કરવી મસ્તિદ્ જાવે એતામિષ્ટિ નિર્વૈવેત્ પૂત એવ તેજસ્વ્યનાદ શ્વિત્રાવી પશુમાત્ર મવર્તિ પુત્રનો જન્મ થયા પછી આ ઇષ્ટિ કરવાથી પવિત્ર, તેજસ્વી, અન્નાદ સારી ઇન્દ્રિયોવાળો અને પશુમાત્ર થાય છે. આ ઇષ્ટિનું જે ફળ બતાવવામાં આવ્યું તે ફળ ચિતાને મળવું નથી પણ પુત્રને મળે છે ઇષ્ટિ કરવાથી પુત્ર જ પવિત્ર થાય છે. પિતાનો ઉક્ત શ્રોત્રના તાત્પર્યનો વિષય ને નથી. પિતા એ ફળનું અંશ તરીકે પણ પુત્ર જ ફળનું અંશ છે, આ કારણથી પવિત્રતા આદિ જે ફળો બતાવ્યા છે તે અર્થ પુત્ર આપી છે. ॥ ૩૮ ॥

‘વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ ભતકમં કર્યા પછી કરવી’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અજ્ઞાનાં તુપધાતસંયોગો નિમિત્તાર્યઃ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ ૨૪૬ સિધ્ધાંતને સૂચવે છે (અર્જુનાય) ફળ પ્રત્યે અંગૂઠા રહેતી ઇષ્ટિ એનો (ઉપક્રાંત સંયોગઃ) પુત્રનો જન્મ થયા પછી સંબંધ થાય છે (નિમિત્તાર્યઃ) અને એ સંબંધ નિમિત્તત્વનો હોતક છે.

આવાથી :—વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ અને ભતકમં આ બન્ને કર્મ પુત્રનો જન્મ થયા પછી કરવાં. ઉપક્રાંતઃ પુત્રજન્મ આ પ્રમાણે શ્રાવર શાખામાં લખ્યું છે. પુત્રનો જન્મ ઇષ્ટિ અને ભતકમંનું નિમિત્ત છે. હવે શંકા એ થાય છે કે પુત્રજન્મ થયા પછી પહેલી વૈશ્વાનરેષ્ટિ કરવી કે પહેલું ભતકમં કરવું ? આમાં સિદ્ધાંતપક્ષ એ છે કે પહેલું ભતકમં કરવું. જો પહેલી ઇષ્ટિ કરવામાં આવે તો બાળકને દૂધ પીવરાવવામાં વિલંબ થાય અને તેથી બાળકનું જીવન ન ટકે. માટે પહેલાં ભતકમં સંસ્કાર કરવો અને પછી વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. ભતકમં કર્યા પછી પણ પુત્રજન્મ અને વૈશ્વાનરેષ્ટિમાં નિમિત્તભિન્નિષ્ઠિત આવ રહે છે. આ કારણથી પહેલાં ભતકમં અને પછી વૈશ્વાનરેષ્ટિ કરવી એવો શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૯ ॥

‘સોત્રામણ્યાદિ અંગેનું સ્વકાલકર્તવ્યત્વ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રધાનેનામિસંયોગાદજ્ઞાનાં મુલ્યકાલત્વમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) પ્રધાનકર્મ સાથે (અર્જુનાય) અંગેનો (અમિત ક્ષેત્રાત) અમિતસંયોગ હોવાથી (મુલ્યકાલત્વમ્) પ્રધાનકર્મનો જે સમય છે તે જ સમય અંગેનો પણ બાંધાયો.

આવાથી :—અંશ કર્મોના પ્રધાનકર્મની સાથે સંબંધ હોય છે, માટે જે કાળમાં પ્રધાન કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કાળમાં અંશ કર્મ પણ કરવાં જોઈએ. આ કારણથી વાજપેયશાસ્ત્ર જે કાળમાં કરવામાં આવે તે જ કાળમાં બૃહસ્પતિસવનું પણ અનુદાન કરવું. કારણ કે બૃહસ્પતિ-સવ એ વાજપેયશાસ્ત્રનું અંશ છે. ॥ ૪૦ ॥

અપવૃત્તે તુ ચૌદનાત્ તત્સામાન્યાત્ સ્વકાલે સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (અપવૃત્તે) પ્રયોગની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી (ચૌદનાત્) વિધાન કરવાથી (તત્સામાન્યાત્) પ્રકૃતિ બૂત ન્યોતિષ્ટીમના સમયમાં હોવાથી (સ્વકાલે સ્વાત્) બૃહસ્પતિસવનો જે કાળ હોય તેમાં તે અંગનું અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—વાજપેય આદિ પ્રધાન કર્મ કર્યા પછી બૃહસ્પતિસવ આદિ અંગ કર્મો કરવાં આવે. નિર્દેશ હોવાથી અંગોને જે સમય વિહિત હોય તે સમયમાં જ અંગ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાની જરૂર નથી. જે પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાનાં હોય તે અંગ કર્મોનું કાલવિધાન વપર થઈ જાય. જે અંગોના સાથે અંગોના પ્રયોગ કરવામાં આવે તે ક્ષ્ણ પ્રત્યયપ્રાપ્તિ : પૂર્વોત્તરકાલવિભાગો બાપ્યેત્ । ક્ષ્ણ પ્રત્યયથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તે પૂર્વોત્તર કાલ આધિ થઈ જાય. આ કારણથી અંગોનું અનુષ્ઠાન અંગના વિહિત સમયમાં કરવું એ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसायुक्तं स्थाप्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

‘રાજસૂય ઇન્ધ્યાનું’ વિદેવનાદિ અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર પ્રકરણાશબ્દસામાન્યાશ્ચોદનાનામનજ્ઞત્વમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણશબ્દસામાન્યાત્) સ્વારાજ્યકામ ઇન્ધ્યાદિ વાક્ય સંનિધિમાં યાગ અને યાગ-લિન્ન અર્થોના પ્રતિપાદક શબ્દોનું સામ્ય હોવાથી (ચોદનાનામ) વિધિગમ્ય કર્મ અર્થોનું (અનજ્ઞત્વમ્) પ્રધાનત્વ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં દીં વ્યતિ, રાજન્યં જિનાતિ આ વાક્યો યાગ લિન્ન અર્થોના પ્રતિપાદક છે અનુમત્યે પુરાણાશમટાકપાલં નિર્વપતિ આ વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદક છે. અને આ વાક્યો રાજા રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત એની સંનિધિમાં પદ્ધિત છે. આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે અક્ષોથી દેવન કરવું અને રાજન્ય ઉપર વિજય મેળવવો. આ જે અયાગ રૂપ અર્થો છે તે પણ યાગની માફક પ્રધાનતા જ ભોગવે છે. એટલે કે ‘ રાજસૂય ’ શબ્દ યાગ અને યાગ લિન્ન એને અર્થોનો સાધારણ વાચક છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઙ્મનિજ્યા : સ્યુસ્તતો વિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (અનિજ્યા :) યાગલિન્ન વિદેવનાદિ અર્થો (અજ્ઞં સ્યુઃ) અંગ તરીકે છે (તત :) યાગ ક્રિયાથી (વિશિષ્ટત્વાત્) વિશિષ્ટતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કે ‘ રાજસૂય ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ રાજા સૂયતે ઉત્પાદયતે અને ‘ જે ક્રિયાઓથી રાજા બને છે એવો સામાન્ય અર્થ છે અને તેથી રાજસૂયમાં અનુષ્ઠિત કરવામાં આવતી બધી ક્રિયાઓ પ્રધાન છે એમ દાગે છે તથાપિ રાજસૂય શબ્દ યાગની સાથે જ મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે માટે યાગ મુખ્ય છે અને બીજી વિદેવનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

‘વિદેવનાદિ સંપૂર્ણ રાજસૂયનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર મધ્યસ્થં यस્ય તન્મયે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યસ્ય મધ્યસ્થમ્) જે કર્મ જેની સમીપમાં હોય તે તેનું અંગ છે (તન્મયે) તેની મધ્યમાં પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં ‘અભિષેચનીય’ નામક એક અવાન્તર યાગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તેની પાસે જ વક્ષેલી વ્યતિ આદિ વાક્યોના પાઠ છે આથી જણાય છે કે વિદેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું જ અંગ છે, સંપૂર્ણ રાજસૂય યાગનું અંગ નથી, જેનો પાઠ જેની પાસે હોય તે તેનું અંગ છે એવું માનવામાં આવે છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ૧૦૦ સર્વાસાં વા સમત્વાન્ ચોદનાત : સ્યાન્ન હિ તસ્ય

પ્રકરણં દેશર્થમુચ્યતે મયે ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(‘વા’) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વાસામ્) રાજસૂયની બધી યાગ ક્રિયાઓ (સમત્વાન્) સમાન હોવાથી (ચોદનાત : સ્યાન્) ૧૦ બોધક વિધિથી સર્વ યાગ ક્રિયાઓનું અંગ છે (ન હિત્તસ્ય પ્રકરણમ્) સમાન યાગનું કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી. (મયે પાઠ : દેશર્થમ્) મધ્યમાં જે પાઠ છે તે દેશના માટે છે અંગને માટે નથી.

ભાવાર્થ :—‘અભિષેચનીય યાગ’ એ કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી. ‘અભિષેચનીય’ યાગ સાથે દેવનાદિના જે પાઠ છે તે બોધના અત્યાવશ્ય માટે છે કે-અનુષ્ઠાન ક્રિયા પછી દેવનાદિ ક્રિયા કરવી પણ એમાં એમ સમજવાનું નથી કે દેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું અંગ છે રાજસૂયમાં જેટલી યાગ ક્રિયાઓ છે તે બધી જ મુખ્ય છે. અને એ બધીનું અંગ વિદેવનાદિ ક્રિયાએ છે કેવળ અભિષેચનીય યાગનું અંગ નથી. આનું સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪ ॥

‘સૌમ્ય આદિ હવિષ ઉપસદકાલમાં કર્તવ્ય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષવાદીનું સૂત્ર પ્રકરણાવિભાગે ચ વિમર્ષિક્કં છુપતિયમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણાવિભાગે) પ્રકરણને ભેદ ન હોવાથી અર્થાત્ કથંભાવાકાંક્ષાનો અવિભાગ એટલે વિલક્ષણત્વ ન હોવા છતાં (ઉમયમ્) ઉપસદગંત્ર અને તત્પૂર્વકાલ વિધિ એ બન્ને (વિપ્રતિષદ્કં હિ) વાક્યભેદ ગ્રસ્ત હોવા છતાં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં સંસૃત શબ્દવાચ્ય આગ્નેયોષ્ઠાપાલ આદિ દસ હવિષ આમનાન છે. તેમાં આઠમું, નવમું અને દસમું સૌમ્ય, ત્રણ્ડ અને વેણુવ છે. તેના સંયંધમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે ‘પુરસ્તાત્ ઉપસદાં સૌમ્યેન પ્રચરન્તિ અન્તરા ત્વાષ્ઠેન ઉપરિશદ્ વળવેન’ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે સૌમ્ય ચરુ ઉપસદનું અંગ છે અને તેની (ઉપસદની) પહેલાં કર્તવ્ય છે. ઉપસદ શબ્દને ધ્વજી વિભક્તિ લાગી છે એ તેનું પ્રધાન્ય સૂચવે છે અને સૌમ્ય શબ્દને તૃતીયા વિભક્તિ લાગી છે એનાથી ચરુનું અંગત્વ સમજાય છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા કાલમાત્રે સ્વાવદર્શનાદિશેષસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (કાલમાત્રમ્) કાલમાત્રનું વિધાન (સ્વાંત) છે (વિશેષસ્ય) વિશેષનું (જદર્શનાત્) દર્શન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ કાલનું જ વિધાન છે. ઉપસહતી પહેલાં સૌમ્ય આદિનું અનુદાન કરવું. કાલનું વિધાન તો ઉભયવાદિશ્ચ છે. અને ઉપસહતું અંગ હોવાનું કોઈપણ પ્રમાણ નથી. ઉપસહતી વછી વછી વિક્રિંત છે તેમ. તો પાંચમી વિક્રિંતમાં વિપરિણામ છે એટલે એનાથી ઉપસહતી પ્રધાનતા સિદ્ધ થતી નથી. ॥ ૬ ॥

‘આમન હોમો સાંપ્રદર્શી ઇષ્ટિના અંગ તરીકે છે.’ એ અદિકરણને સમજાવે છે.

ફલવદ્વોક્તહેતુત્વાદિતરસ્ય પ્રધાને સ્વાંત ॥ ૭ ॥

પદાર્થ : (વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (ફલવત્) જે કર્મનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું હોય છે તે પ્રધાન હોય છે માટે (ફલવત્) જે ફલવત્ ન હોય એ કર્મ પ્રત્યે બીજું અર્થાત્ ફલવાળું કર્મ (પ્રધાન સ્વાંત) મુખ્ય હોય છે. (ઉક્તહેતુત્વાત્) ઉપર બતાવેલા હેતુથી જ.

ભાવાર્થ :—વેશ્વદેવી સાંપ્રદર્શી નિર્વપેદ્ પ્રામક્રમઃ જેને આમ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સાંપ્રદર્શીનામક વેશ્વદેવી ઇષ્ટિ કરવી. સાંપ્રદર્શી એટલે જે ઇષ્ટિનું પ્રયોજન સંગ્રહ કરવાનું હોય તે. આ વેદોએ “આમનસ્ય આમનસ્ય દેવાઃ” આવી રીતે મંત્ર બોલી તથા આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. તેને ‘આમન-હોમ’ કહેવામાં આવે છે. આ આમન હોમો સાંપ્રદર્શી ઇષ્ટિનું અંગ છે. આમન હોમનું કર્યું ફળ બતાવ્યું નથી અને સાંપ્રદર્શી ઇષ્ટિનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે માટે ફલવત્સંનિધો અફલ તદ્વત્ ફલવત્ સંનિધિમાં પડિત અફલ કર્મ ફલવત્નું અંગ હોય છે. આ ન્યાયથી આમનહોમો સાંપ્રદર્શી ઇષ્ટિનું અંગ છે.

દધિમ્રહનું નિત્યત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્રો દધિમ્રહો નૈમિત્તિકઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દધિમ્રહઃ) પ્રાજાપત્ય દધિમ્રહ ગૃહ્ણીયાત્ આ વાક્યથી શ્રુત થયેલા દધિમ્રહ (નૈમિત્તિકઃ) નૈમિત્તિક છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—દધિમ્રહ નૈમિત્તિક, નિત્યનૈમિત્તિક ઉભયરૂપ કે કેવળ નિત્ય રૂપ છે ? આવા ત્રણ પક્ષ છે. એમાં આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ બતાવે છે. યાં વે કોચિદધ્વયુર્વ્યજમાનશ્ચ દેવતામન્તરીતઃ, તસ્યા આશ્વઞ્ચેતે યપ્રાજાપત્ય દધિમ્રહ ગૃહ્ણાતિઃ સમયત્યેવૈનામ્ આ વાક્યમાં દેવતાને અન્તરગાય કરનાર અધ્વર્યુ અને યજમાન તે દેવતાના કોપપાત્ર બને છે અને પ્રાગ્નપત્ય દધિમ્રહનું ગ્રહણ કરવાથી એ દેવતા શાંત થાય છે એવું સૂચન કરવામાં આવે છે. આ વેદોએ ‘દધિમ્રહ’ નૈમિત્તિક છે. કારણ કે દેવતાને અન્તરગાય બતાવી તે દેવતાને ઉત્પન્ન થયેલા કોપની જ્ઞાતિ માટે દધિમ્રહ છે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ‘દેવતાન્તરાય’ ને નિમિત્ત તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. આપું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

નિત્યશ્ચ જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ખીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્ય) દધિગ્રહ નિત્ય પશ્ય છે (જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્) એના સંબંધમાં જ્યેષ્ઠ શબ્દનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યેષ્ઠો વા ણ પ્રહણામ્ ’ આ વાક્યથી દધિગ્રહની જ્યેષ્ઠતા બતાવવામાં આવી છે. આ જ્યેષ્ઠતા જો દધિગ્રહને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. માટે દધિગ્રહ નૈમિત્તિક છે અને નિત્ય પશ્ય છે. ॥ ૯ ॥

સાર્વરૂપ્યાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાર્વરૂપ્યાત્) સર્વદેવતાના રૂપે સ્તુતિ કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વાસાં વા એતદ્ દેવાનાં રૂપં યદેષ પ્રહ ’ આ દધિગ્રહ સર્વદેવતાનું રૂપ છે આવી સ્તુતિ કરી હોવાથી તે નિત્ય છે એવું માનવામાં આવે છે. નિત્ય વગર આવી સ્તુતિ હેઠ શકે નહિ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિત્યો વા સ્વાર્થવાદઃ તયોઃ કર્મણ્યસમ્બન્ધાદ્

મજ્જિત્વાચ્ચાન્તરાયસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્યઃ સ્વાત્) દધિગ્રહ નિત્ય જ છે. (તયોઃ) અર્થયુગ્મ અને યજ્ઞમાનનો (કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્) કર્મ સંબંધ ન હોવાથી (અન્તરાયસ્ય) દેવતાન્તરાય તો (મજ્જિત્વાત્) સ્તાવક છે માટે (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—દધિગ્રહ નિત્ય જ છે. કેવળ નૈમિત્તિક કે નિત્યનૈમિત્તિક ઉભય રૂપ નથી. અર્થયુગ્મ અને યજ્ઞમાનનો કર્મમાં સંબંધ ન હોવાથી અન્તરાય નિમિત્ત તરીકે નથી જો નિમિત્ત તરીકે હોત તો તે શબ્દ પાછળ સમગ્રી વિભક્તિનું શ્રવણ હોત. અર્થાત્ ‘ દધિગ્રહે ’ આવું શ્રવણ હોત, પણ નથી માટે એ નૈમિત્તિક નથી, આ કારણથી ‘ દધિગ્રહ ’ ની કેવળ નિત્યતા માનવી એજ ઉચિત છે. દેવતાક્ષોભ અને તેના સમાધાનનો જે ઉપન્યાસ કર્યો છે તેનો વિષય જે દધિગ્રહ છે તેની સ્તુતિને માટે અર્થવાદ છે. આવું સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥૧૧॥

વૈશ્વાનરનું નૈમિત્તિકત્વ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર વૈશ્વાનરશ્ચ નિત્યઃ સ્વાશ્નિત્યૈઃ સમાનસંખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈશ્વાનરઃ) વૈશ્વાનર નામક યાગ (નિત્યઃ સ્વાત્) નિત્ય છે (નિત્યૈઃ) નિત્યો સાથે (સમાનસંખ્યત્વાત્) સમાન સંખ્યા બતાવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યો વૈ સ વત્સરમુખ્યમભૃત્વાડઽગ્નિ ચિતુતે યથા સામિગર્મો વિપચતે તાદ્રેવ તદા-ર્ત્તિમાચ્છેત્ વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેદિતિ એક વરસ સુધી ઉખામાં અગ્નિનું ભરણ કરવું અને પછી અગ્નિનું ચયન કરવું પણ જે ઉખામાં એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ નથી કરતો તેનો અપૂર્ણ ગર્ભ પેટે નાશ થાય છે. માટે જેનાથી એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ ન થઈ શક્યું હોય તેણે અગ્નિચયન કર્યા પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આ ઇષ્ટિ નિત્ય છે અનિત્ય નથી. એની

નિત્ય ત્રણ લોકો સાથે રતુતિ પળ કરી જ. અગ્નિચયન પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ બધાયે કરવીજ જોઈએ. આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પક્ષે વોત્પન્નસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (પક્ષે) આ વૈશ્વાનર કર્મ નૈમિત્તિક છે (ઉત્પન્ન સંયોગાત્) નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયા પછી તેનો સંબંધ બતાવ્યો હોવાથી.

ભાવર્થ :—વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ નૈમિત્તિક છે, નિત્ય નથી. “ યઃ પુમાન્ અમૃત્વાર્ઘ્નં ચિતુતે સ નિર્વાપેત્ ” હિત કર્તૃસમાનાધિકૃતચક્ષ્ણદ્વલ્લાદમરણેષ્ટયો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવાવભાસાત્ ” જે માણસ અગ્નિનું ભાણુ કર્યા વગર અગ્નિનું ચયન કરે છે તેણે વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આમ એક જ કર્તાનું કથન હોવાથી અગ્નરણુ અને અગ્નિચયનનો નિમિત્તનૈમિત્તિક ભાવ સ્પષ્ટ છે. વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ નિત્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી, માટે તે અનિત્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

હટ્ઠી ચિતિ નૈમિત્તિક છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ષટ્ચિત્તિઃ પૂર્વવત્ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ષટ્ ચિત્તિઃ) હટ્ઠી ચિતિ (પૂર્વવત્ સ્યાત્) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ પેઠે નૈમિત્તિક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન—પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. યાદર્શિં ચિત્વા ન પ્રતિષ્ઠિતિ પન્ન પૂર્વાશ્વિતયો ભવન્નયથ ષષ્ટિં ચિતુતે । પાંચ ચિતિઓ કર્યા પછી જે પ્રતિષ્ઠાને ન પામે તો હટ્ઠી ચિતિનું ચયન કરવું. લાંજ્જલેન કૃષ્ટે વ્યાયામમાત્રે મૂર્ધ્વદેશે નાનાવિધાભિરિષ્ટકાભિઃ પશ્યાકારેણ સ્થાનં નિષ્પાદ્યતે સેયં ચિત્તિઃ હળ્થા જમીન ખાદી તેની માટીથી જુદી જુદી ઇષ્ટિકાઓથી પક્ષીના આકારનું જે સ્થાન બનાવવામાં આવે છે તેને ‘ ચિતિ ’ કહે છે. આ હટ્ઠી ચિતિ નિત્ય છે એ પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૪ ॥

તામિશ્ચ તુલ્યસંખ્યાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તામિઃ) અને (તામિઃ) પૂર્વ પાંચ ચિતિઓ સાથે (તુલ્યસંખ્યાનાત્) તુલ્યતાથી પરિગણન પણુ કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ પાંચ પાંચ ચિતિઓ સાથે હટ્ઠી ચિતિનું તુલ્યરૂપે પરિગણન કર્યું છે. માટે પૂર્વચિતિઓ પેઠે હટ્ઠી ચિતિ પણ નિત્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થવાદોપપત્તેષ્ચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદોપપત્તેઃ) અર્થવાદની ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ષટ્ ચિત્તયો ભવન્તિ । ષટ્ પુરોષાણિ । તાનિ દ્વાદશ સમ્પન્નન્તે દ્વાદશ માસાઃ સંવત્સરઃ સંવત્સર એવ પ્રતિષ્ઠિતિ આ વાક્યમાં એક વરસમાં ચિતિઓના ચયનથી પ્રતિષ્ઠા પામવા જણાવ્યું છે છાપર ભાષ્યમાં ઓપધિ, વર્ષાસિ, નક્ષત્ર, દક્ષિણા, પ્રગ્ન અને ઋતુઓને પુરીપ તરીકે વર્ણવ્યા છે. છ ચિતિ અને છ પુરીપનું તુલ્ય રૂપે વર્ણન છે એ અર્થવાદ રૂપે ઉપપત્તિ થઈ શકે

છે. છ ચિત્ત વાગો અગ્નિ પ્રતિષ્ઠાનું કારણ છે માટે પાંચ ચિત્તિઓ સાથે છઠ્ઠી ચિત્તિ પણ નિત્ય છે આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

(સહ્યાંત સૂત્ર એકચિત્તિર્વા સ્યાદપવૃક્તેહિ ચોદયતે નિમિત્તેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (એકચિત્તિઃ સ્યાત્) એક ચિત્તિક અગ્નિ નૈમિત્તિક છે (હિ) કારણ કે (અપવૃક્તે) પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું અનુષ્ઠાન થઈ રહ્યા પછી (નિમિત્તેન ચોદયતે) એક ચિત્તિક અગ્નિ નિમિત્ત તરીકે વિહિત કરવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ :—પાંચ ચિત્તિઓ કર્યા પછી છઠ્ઠી ચિત્તિ અપ્રતિષ્ઠાને નિમિત્ત કરી વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું ચયન કર્યા પછી છઠ્ઠી ચિત્તિરૂપ એકચિત્તિક અગ્નિનું ચયન ન કરવામાં આવે તો અપ્રતિષ્ઠા થાય છે માટે છઠ્ઠી ચિત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે અને તે કારણથી તે નિત્ય પણ ન હોઇ શકે. ॥ ૧૭ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ તામિઃ સમાનસંરચ્યત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ થતો હોવાથી (તામિઃ) પૂર્વ ચિત્તિ અને પુરીષો સ.થે (સમાનસંરચ્યત્વમ્) સમાન સંખ્યા બતાવી છે.

ભાવાર્થ :—યા ષષ્ઠી ચિત્તિઃ સૈકા તસ્યાં ષટ્ત્વં દ્વાદશત્વં વિરુદ્ધમ્ એ છઠ્ઠી ચિત્તિ છે તે તો એક છે, તેનાં છપણું અને આરપણું બતાવવું એ વિરુદ્ધ છે માટે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે પૂર્વના પાંચ ચિત્તિઓ અને પૂર્વનાં પાંચ ઉપર ગણાવેલાં પુરીષો સાથે તુલ્ય સંખ્યા કરી બતાવી છે. આ પ્રમાણે એક ઠર્તૃક ચિત્તિઓ નિમિત્તને લીધે છ ચિત્તિઓ અને છ પુરીષો સંપન્ન થાય છે, અને નિમિત્ત હોવાને કારણે જ છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે નિત્ય નથી. ॥ ૧૮ ॥

પિંડપિતૃ યજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ નથી. એ અગ્નિકરણને સમજાવે છે.

પિતૃયજ્ઞઃ સ્વકાલત્વાદનજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞઃ) પિતૃયજ્ઞ (સ્વકાલત્વાત્) ને પોતાના અનુષ્ઠાનનો કાળ હોવાથી (અનજ્ઞમ્ સ્યાત્) તે દર્શયાગનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમાવાસ્યાયામપરાહ્ણે પિન્ડપિતૃ યજ્ઞેન ચરન્તિ ’ આ વાક્યથી પિંડપિતૃ-યજ્ઞનું વિધાન થાય છે. અહીં પૂર્વ પક્ષ બેવું માને છે કે આ યજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદી કહે છે ઉપરના વાક્યમાં જે અમાવાસ્યા શબ્દ પડ્યો છે તે કોઈયાગ વાયક નથી પણ કાળ વાયક છે. જે કર્મવાયક માનવામાં આવે તો લક્ષણ માનવી પડે આ કારણથી ઉક્ત વાક્યનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. અમાવાસ્યાને દિવસે બપોર પછી પિંડપિતૃ યજ્ઞ કરવો. આમાં માત્ર ઉક્ત યજ્ઞના કાળનું સ્વતંત્ર વિધાન છે તેથી અમાવાસ્યા રૂપ યજ્ઞનું અંગ પિતૃયજ્ઞ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

તુલ્યવચ્ચ પ્રસરંચનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવત્) મહાયજ્ઞોત્તી તુલ્યતાથી પિંડપિતૃયજ્ઞની (પ્રસરંચનાત્) ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ચત્વારો વૈ મહાયજ્ઞા અગ્નિહોત્રં દશપૂર્ણમાસાવમિષ્ટોમઃ પિષ્ઠપિતૃયજ્ઞથેતિ ’ ચાર મહાયજ્ઞો છે. (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દશપૂર્ણમાસ (૩) અગ્નિષ્ટોમ (૪) અને પિંડપિતૃયજ્ઞ આ પ્રમાણે પિંડપિતૃયજ્ઞનું મહાયજ્ઞોમાં પરિગણન હોવાથી પિંડપિતૃયજ્ઞ ઠાપ પણ કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિષિદ્ધે ચ દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષિદ્ધે) દર્શયાગના પ્રતિષેધમાં પણ (દર્શનાત્) પિંડપિતૃયજ્ઞનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામવાચ્યાં યજેત પિષ્ઠપિતૃયજ્ઞૈર્વ અમાવાસ્યાયાં પ્રીણતિ અમાવાસ્યા અર્થાત્ દર્શં યાગ ન કરે, પણ અમાવાસ્યાને દિવસે પિંડ પિતૃયજ્ઞ દ્વારા દેવને પ્રસન્ન કરે. આમાં દર્શ-યાગનો પ્રતિષેધ બતાવ્યો છે અને પિંડ પિતૃયજ્ઞનું વિધાન કયું છે, તો પિંડપિતૃયજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ કેવી રીતે થઈ શકે ? અંગિ વગર અંગનું અનુષ્ઠાન ન હોય માટે પિંડ પિતૃયજ્ઞ દર્શ-યાગનું અંગ નથી. ॥ ૨૧ ॥

‘ રશના યૂપનું અંગ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પદ્મજ્ઞં રશના સ્યાત્ તદાગમે વિધાનાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પદ્મજ્ઞમ્) ત્રેવડી કરેલી (રશના) રશના પશુનું અંગ (સ્યાત્) છે (તદાગમે) પશુ બંધનના આગમનાં (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. આશ્વિનં ગ્રહં ગૃહીત્વા ત્રિવૃતા યૂપં પરિવીર્ય આમેય પશુમુપાકરોતિ આ વાક્યમાં રશના અર્થાત્ પશુને બાંધવાના દોરડાને ત્રેવડુ કરવાનું જણાવ્યું છે, દોરડુ એટલે રશના. આ રશના પશુનું અંગ છે કારણ કે રશના સાથે પશુનો સંબંધ છે અને એ પશુનું દાન કરવા જણાવ્યું છે આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૨ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર યૂપાજ્ઞં વા તત્સંસ્કારાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિધ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (યૂપાજ્ઞમ્) યૂપનું અંગ રશના છે (તત્સંસ્કારાત્) યૂપના સંસ્કારને માટે રશનાનું પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપને દંઢતા રૂપ સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી રશના યૂપનું અંગ છે આ સંસ્કારનું કૃણ પણ દંઢ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રશના યૂપનું અંગ છે પશુનું નહિ. ॥ ૨૩ ॥

અર્થવાદઃ તદર્થવત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ (તદર્થવત્) ચૂપના સંસ્કારને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ સુલ્લા પરિવૃત્ત અર્થાત્ આ મંત્રમાં ચૂપની સ્તુતિ છે તે માત્ર ચૂપને અર્થવાદ છે. ઉત્તમવચ્ચથી પરિવૃત્ત અર્થાત્ વીરેલો આ ચૂપનું વિશેષણ છે. રશનાથી ચૂપનું વેષ્ટન થાય છે અને એ વેષ્ટનથી ચૂપને જ સંસ્કાર થાય છે. રશના ચૂપનું જ અંગ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ સ્વરુ પશુનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વરુદ્ધ્યાન્યેકદેશત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વરુ) સ્વરુ (અપિ) પણ ચૂપનું અંગ છે (એકદેશત્વાત્) ચૂપને અવયવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરુદ્ધ્યાન્યેકદેશત્વાત્ ’ આ વાક્યમાં જ સ્વરુ અતાવ્યો છે. તે ચૂપનું અંગ છે. કારણ કે સ્વરુની ઉત્પત્તિ ચૂપમાંથી થાય છે. અને સ્વરુ એ ચૂપનો અવયવ પણ છે. કાષ્ઠમાંથી ચૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ ટુકડો કાષ્ઠથી બુદ્ધો પડે છે તેને સ્વરુ કહે છે આ વાત આગળ આવી ગઈ છે. ચૂપસ્વ અહીં જે પછી વિભક્તિનું શ્રવણ છે તે ચૂપની પ્રધાનતા બતાવે છે અને સ્વરુ તેનું અંગ છે. ॥ ૨૫ ॥

નિષ્ક્રયઃ તદર્થવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિષ્ક્રયઃ) નિષ્ક્રય (તદર્થવત્) ચૂપના અંગને સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તે પ્રસ્તરં લુપ્તં નિષ્ક્રયમપર્યન્તં ’ ઋષિઓએ સુચેના મૂલ્ય તરીકે પ્રસ્તર અને ચૂપના મૂલ્ય તરીકે સ્વરુને જોયા. આ અર્થવાદ સ્વરુને ચૂપના અંગ તરીકે દેવતાથી બતાવી રહ્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પદવર્જનં વાઽથકર્મત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (પદવર્જનં) સ્વરુ એ પશુનું અંગ છે (અર્થ-કર્મત્વાત્) દષ્ટકળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરુથી પશુનું અંગ બનાવવામાં આવે છે. આ અંગનું દષ્ટકળ છે. હવે જે સ્વરુને ચૂપ અંગ માનવામાં આવે તો કોઈ અદૃષ્ટ કળની કલ્પના કરવી પડે. દષ્ટકળ મળતું હોય તો અદૃષ્ટ કળની કલ્પના કરવી એ અન્યાય છે. માટે સ્વરુ એ પશુનું અંગ છે. ॥ ૨૭ ॥

અવત્યા નિષ્ક્રયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવત્યા) લક્ષણાધી (નિષ્ક્રયવાદઃ સ્યાત્) નિષ્ક્રય વચનની ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરુને યૂપનું મૂલ્ય કહ્યું છે તે તો લક્ષણથી કહ્યું છે. યૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ કાષ્ઠખંડ પડે તે કંઈ યૂપનું મૂલ્ય હોઈ શકે નહિ એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે. 'યૂપોડ્મૌ પ્રક્ષેપ્તવ્ય.' આ ઠેકાણે સ્વરુને અગ્નિમાં નાખવાને કહ્યું છે છતાં યૂપને ફેંકવા જે બતાવ્યું છે તે તો માત્ર લક્ષણ છે. સ્વરુ યૂપનો અવયવ હોવાથી સ્વરુને અગ્નિમાં નાખ્યો એટલે તે યૂપને નાખ્યા બરાબર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વરુનું પ્રયોજન પણ સાથે હોવાથી તે પશુનું જ અંગ છે. યૂપનું નહિ. ॥ ૨૧ ॥

આધાર-આદિ યાગો આગ્નેય યાગાદિનાં અંગ છે. એ અધિકરણને સ્ત્રમભવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દર્શપૂર્ણમાસયોરિજ્યાઃ પ્રધાનાન્યવિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દર્શપૂર્ણમાસયોઃ) દર્શ અને પૂર્ણમાસના (રિજ્યાઃ) બધા યાગો (પ્રધાનાનિ) પ્રધાનભૂત છે. (અવિશેષાત્) પ્રધાનાંગભાવ માનવામાં યાદ વિશેષ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જેટલા યાગો વિહત કર્યા છે તે બધા પ્રધાનભૂત એટલે મુખ્ય છે. અમુક યાગ મુખ્ય છે અને અમુક યાગ અંગરૂપ છે એવું કહ્યું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી, માટે બધા જ યાગોને મુખ્ય માનવા એજ યોગ્ય છે. આણું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઙ્જ્ઞાનિ કાનિચિદ્ યેઽવજ્ઞત્વેન સંસ્તુતિઃ સામાન્યાદભિસંસ્તવઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (કાનિચિદ્) કેટલાક (અર્જુનિ) અંગ તરીકે છે. (યેષુ) જેમાં (અર્જુત્વેન) અંગપણથી । સંસ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે (સામાન્યાત્) સામાન્યરૂપ એટલાને લીધે (અભિસંસ્તવઃ) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે,

ભાવાર્થ :—જે યાગોમાં અંગરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે યાગોને અંગ તરીકે માનવા જોઈએ. યથા ચલુષી વા ઇતે યજ્ઞસ્ય યદાગ્ન્યમાર્ગો, યત્પ્રયાજાનૂયાજા હ્યગ્નતે વર્મેવ તદ્ યજ્ઞાય ક્રિયતે આમાં આન્યભાગ યાગોને યજ્ઞના નેત્ર તરીકે અને પ્રયાજ તથા અનૂયાજને યજ્ઞના વર્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે માટે નેત્ર જેમ શરીરનું અંગ છે તેમ આન્યભાગ યાગો પણ આગ્નેય યાગનું અંગ છે. યોધાની અપેક્ષા વર્મ=કવચ અંગ તરીકે છે તેમ પ્રયાજ અને અનૂયાજ પણ અંગ તરીકે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દર્શપૂર્ણમાસ યાગોમાં કેટલાક યાગો મુખ્ય છે અને કેટલાક અંગ અર્થાત્ ગૌરુ છે. જે અંગ તરીકે કેટલાક યાગો ન માનવામાં આવે તો તેની અંગ તરીકે જે સ્તુતિ કરી છે તે નિષ્ફલ થઈ જાય. ॥ ૩૦ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમ જ (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજ આદિ અંગ યાગો હોવાથી જ તેનો અતિદેશ થાય છે. જેમકે મન્વે પ્રયાજા ઇચ્છન્તે' નવ પ્રયાજોનો હોમ કરવો. આ નવ પ્રયાજ પ્રાકૃતપ્રયાજના અનુવદ્ધી નવત્વ રૂપ ગુણનું વિધાન કહ્યું છે. જો પ્રયાજ અંગ તરીકે ન હોય તો તેનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ, માટે દર્શપૂર્ણમાસમાં કેટલાક યાગો પ્રધાન અને કેટલાક અંગ તરીકે છે. ॥ ૩૧ ॥

અવિશિષ્ટં તુ કારણં પ્રધાનેષુ ગુણસ્ય વિચિત્રતાત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્ધતિમાં શંકા સૂચવે છે. (કારણમ્ અવિશિષ્ટમ્) સંસ્તવ રૂપ કારણ ઉલ્લેખન સમાન છે (પ્રધાનેષુ) પ્રધાન યાગમાં પણ (ગુણસ્ય) ગુણનું (વિચિત્રતાત્વાત્) વિચિત્રતાત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તમે જે અંગેય યાગાદિને પ્રધાન માનો છે તેમાં પણ અંગ તરીકે રજુતિ તો છે જ જેમ કે :—શિરો વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય યદાગ્રેયઃ હૃદયમુપાંચુચાનઃ પાદાવગ્રોષોમીયઃ આ વાક્યમાં અંગેય યાગનું યજ્ઞનું શિર, ઉપાંચુચાન હૃદય આ અગ્નીપ્રેમાય યાગ પગ તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ રીતે જોતાં અંગ તરીકે વર્ણન કરવું એ કંઈ અમત્વનું ગોઠીક નથી. આવી આશંકા પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવે છે. ॥ ૩૨ ॥

નાનુક્તેઽન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થદર્શનમ્) પૂર્વોક્ત (અનુક્ત) પ્રયાજ પ્રાપ્ત્ય રૂપ ફલરહિતમાં (ન) અંગત્વ સાધક નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજ વાક્ય પરાય છે એટલે કે પ્રયાજોમાં નવત્વ શુદ્ધ પ્રાપ્તિ માટે છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત અન્યાર્થ દર્શન પણ અમત્વ સાધક નથી. ॥ ૩૩ ॥

ઉક્ત આપાંકાનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત-રહસ્ય સમજાવે છે.

પૃથક્ત્વે ત્વમિધાનયોનિવેશઃ શ્રુતિતો વ્યપદેશાચ્ચ તત્પુનર્મુખ્યલક્ષણં ચત્ત્વરલક્ષણં
તત્સનિધાવલંબુક્તં તદ્વક્ત્વં સ્યાદ્ ભાગિત્વાત્ વારણસ્યાશ્રુતિશ્ચાન્યસમ્બન્ધઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકાની નિર્વાતિ માટે છે. (પૃથક્ત્વે) કેવળ આંગેય આ ૭ યાગોમાં જે એ ત્રિક છે તેમાં જ (અમિધાનયોઃ) દશ પૂર્ણનામક સંજ્ઞાના (નિવેશઃ) નિવેશ છે. બીજો કેશ છે નહિ, (શ્રુતિતઃ ચ) અને શ્રુતિના (વ્યપદેશાત્) વ્યપદેશથી ઉક્ત અથ માં સિદ્ધિ સમજાય છે. (પુનઃ) અને (તત્) તે બંને ત્રિક (મુખ્યલક્ષણમ્) પ્રધાન યાગના લક્ષણ-સમન્વિત છે (ચ) કારણ કે (ફલત્વમ્) ફળતાણું કર્મ જ પ્રધાન હોય છે (તત્સંનિધૌ) અને તેની સંનિધિમાં પડિત થયેલું (અસયુક્તમ્) ફલસંબંધ-હીન (તદ્ અર્જમ્) હોય તે અંગ (સ્વાત્) હોય છે. (ચ) અને (કારણસ્ય) આધાર આદિ (ભાગિત્વાત્) ફલભાગી હોવાને કારણે (અશ્રુતેઃ) ફળનું શ્રવણ ન થવાથી (અન્યસમ્બન્ધઃ) અન્ય ફલવાળા કર્મ સાથે સંબંધ માનવો જોઈએ અને તે કારણ આધારાદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં દર્શસંક્રાંતિ એક ત્રિક અને બીજું પૂર્ણમાસ સંક્રાંતિ ત્રિક છે. આ છ યાગો જ પ્રધાન યાગ છે. કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસમાં સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રાખનારે દર્શ અને પૂર્ણ માસ નામક યાગથી યજ કરવો. આ વાક્યથી દર્શ અને પૂર્ણ માસ નામવાળા છ યાગોને જ ફળવાળા બતાવ્યા છે. જે યાગનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે યાગ મુખ્ય ગણાય છે અને જેનું ફળ બતાવવામાં ન આવ્યું હોય અને ફળવાળા યાગની સંખ્યામાં પહિત હોય તે અંગ યાગ ગણાય છે. સમિધો યજતિ આ યાગ અંગ-યાગ છે કારણ કે એનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું નથી, માટે સમિધ યાગ ફળવાળા યાગ સાથે સંબંધ પામી ઉપયોગી બને છે. આધારાદિ યાગો પણ આજ યુક્તિથી અંગ યાગ કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણાશ્વ નામસંયુક્તા વિધીયન્તે નાક્ષેષ્વપ્પચન્તે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહમેષુ) અભિમર્શન આદિ અંગોમાં (ગુણ :) ગુણો (નામ સંયુક્તા :) પૌર્ણ માસી આદિ નામ સંયુક્ત (વિધીયન્તે) વિધાન કરવામાં આવે છે. માટે પ્રધાનાંગભાવમાં (વપ્પચન્તે) ગુણો ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોમાં અભિમર્શન આદિ ગુણોનું પૌર્ણ માસી આદિ નામ સાથે જ વિધાન થાય છે. જેમકે ચતુર્હોત્રા પૂર્ણમાસોમમિમૃશેત્ પચ્ચોત્રાડમાવાસ્યામ્ । આ પ્રમાણે પૌર્ણ માસી અને અમાવાસ્યા નામ આપી અભિમર્શન ગુણોનું વિધાન થાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે પૌર્ણમાસી નામક યાગનું એક ત્રિક છે અને અમાવાસ્યા નામક બીજું ત્રિક છે. ત્રિક એટલે ત્રણ યાગો. આ પ્રમાણે બે ત્રિક મળી છે યાગો જ મુખ્ય છે અને બીજા એના ગૌણ યાગો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કથન દર્શપૂર્ણમાસને જ લાગુ પડે છે. જે બે ત્રિક હોય તોજ ચતુર્હોત્રા અને પચ્ચોત્રા નામક મંત્રો પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામ સાથે વિધાન થઈ શકે માટે બે ત્રિક અલગ અલગ છે એ પણ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. અને એ બે ત્રિકો જ મુખ્ય યાગો છે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. અભિમર્શન એટલે ઉક્ત મંત્ર બોલી યાગમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો તે. ॥ ૩૫ ॥

તુલ્યા ચ કારણથ્રુતિરન્યૈરક્ષામિ સમ્બન્ધૈ : ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થ :) બીજા (અક્ષગોમિસમ્બન્ધૈ :) અંગ સંબંધો સાથે (કારણ ધ્રુતિ :) પ્રધાનમાં શ્રવણ (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પુરુષના અવયવ સંબંધી પ્રધાન યાગમાં જે શ્રવણ થાય છે તે તો પુરુષ-વૃત્તિ અવયવોમાં જે ઉત્પત્તિ ક્રમ બતાવ્યો છે તેની સાથે તુલ્ય છે. પૌર્ણ માસી યાગ ત્રયમાં પણ ક્રમ છે માટે પુરુષગત અવયવ વાક્યથી માત્ર સ્તુતિ કરી છે. એ સ્તુતિથી પૌર્ણ માસી યાગત્રિક અંગ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આનાથી શિરો વા દત્ત વજ્રસ્ય યદામેય ; એમ જે ડરમાં સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું સમાધાન છે. ॥ ૩૬ ॥

પુરુષગત અવયવોમાં કયા ક્રમ છે? એ અપેક્ષામાં આ સૂત્ર છે.

उत्पत्तावमित्यत्र च तस्मादङ्गोपदेशः : स्मृतः ॥ ३७ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) પ્રાણીની ઉત્પત્તિમાં અવયવોનો (અમિત્યમ્બન્ધ :) ક્રમનો સંબંધ હોય છે. (તસ્માત્) માટે તે પ્રમાણે (અન્ગોપદેશઃ સ્વાત્) પ્રવાન યાગોમાં અનુષ્ઠાનનો ક્રમ બતાવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—માતાના ઉદરમાં જ્યારે પ્રાણીના શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ શિર એટલે મસ્તક અને છે પછી શરીરનો મધ્યભાગ અને પછી પગ થાય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ આગ્નેયયાગ, પછી ઉપાશુયાગ અને પછી અગ્નીષોમીય યાગ આ ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે માટે શિર આદિ શબ્દો વડે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આગ્નેય યાગ એ શિર છે. કંઈ આગ્નેય યાગ વાસ્તવિક ક્ષિત્ર છે એમ સમજવાનું નથી એ તો માળવકા સિંદઃ પદ્ધતિ એમ માણુવકને સિંદ કહેવો એ ગૌણુવત્તિથી કહેવાય છે તેમ ઉપરના સ્થાનમાં આગ્નેય યાગને શિર કહેવું એ પણ ગૌણુવત્તિથી છે. આગ્નેય આદિ યાગો અંગયાગ છે એનું સામ્યીત કરવાનો પણ એવો નિર્દેશ નથી. ॥ ૩૭ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન પણુ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાહુતયઃ ત્રયોદશ અમાવાસ્યાયામ્ ચૌદ આહુતિઓ પૌર્ણ-માસીમંસક યાગમાં નાંખવી અને તેર આહુતિઓ અમાવાસ્યાસંસક યાગમાં નાંખવી. આ કથન પણુ પૌર્ણમાસ યાગ અને અમાવાસ્યાયાગ ૩૫ કર્મ બિન્ન બિન્ન હોયતો જ ઉપપન્ન થઈ શકે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આગ્નેય આદિ ૭ યાગો દર્શપૂર્ણમાસમાં મુખ્ય છે અને આધારાદિ યાગો અંગ યાગો છે. બીજા અધ્યાયમાં પણુ આગ્નેય આદિ ૭ યાગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩૮ ॥

ज्योतिष्टोम यागमां दीक्षणीय-आदि अंग तरीके છે. એ

અધિકરણને રૂપક કરે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :—(જ્યોતિષ્ટોમે) જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા અવાન્તર યાગો છે તે બધા (તુલ્યાનિ) પ્રધાન જ છે (હિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવિશિષ્ટમ્) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગ ૩૫ જેટલાં કર્મ છે તે બધાં પ્રધાન જ છે, કારણ કે, પ્રધાનનું લક્ષણ ફલવત્વ છે. આ યાગમાં બધા જ યાગોનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ સમાન કારણને લીધે બધા યાગ પ્રધાન માનવા જોઈએ કોઈને પણ અંગ તરીકે માનવા ન જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાનાં તૂત્પત્તિવાક્યેન સમ્બન્ધાત્ કારણશ્રુતિસ્તસ્માત્,

સોમઃ પ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તિવાક્યેન) ૨૪૦ ૩૫ ૬૬ સંબંધોત્પત્તિવાક્ય સાથે (ગુણનામ્) ત્રિવૃત્તપંચદશ દર્શ્યાદિ રતોત્રોત્રો (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (કારણશ્રુતિઃ) અંગંગિભાવ આનવામાં કારણ શ્રુતિ હોવાથી (સોમઃ) સોમ યાગ જ (પ્રધાનં સ્યાત્) પ્રધાન યાગ છે. (તુ) સિદ્ધાંત પદ્યને સૂચને છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્ય છે. આની સાથે ત્રિવૃત્ત પંચદશઃ એકવિંશ દર્શ્યાદિ રતોત્રોત્રો સંબંધ છે આ સંબંધ ૩૫ કારણને લીધે સોમયાગ એ જ પ્રધાન યાગ છે અને બીજા યાગો અંગ છે. જ્યોતિષ્ટોમેન રતોત્રોત્રો સોમ યાગની સાથે સંબંધ છે દીક્ષણીય યાગની સાથે નથી. જેની સાથે સંબંધ હોય તે મુખ્ય છે. માટે દીક્ષણીય આદિ યાગો પ્રધાન નથી. જ્યોતિષ્ટોમની વ્યુત્પત્તિ પણ આ પ્રમાણે થાય છે. જ્યોતિષિ સ્તોમાઃ યત્ર સોમે સ જ્યોતિષ્ટોમઃ આ વ્યુત્પત્તિથી પણ સોમયાગ પ્રધાન છે અને બીજા અંગ યાગો છે એ ૨૫૪ થાય છે. અવાન્તર યાગોનાં ક્રમને સંબંધ પણ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જતાવેલા ક્રમ સાથે છે. આથી અવાન્તર યાગોનું ક્રમ જતાવવા છતાં તે દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો જ છે, મુખ્ય નહિ. મુખ્ય તે સોમ યાગ જ છે.

તથા ચામ્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) બીજા અર્થનું દર્શન પણ દીક્ષણીય યાગોની અંગતા સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—“શિરો વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય યદ્ દીક્ષણીયા” જે દીક્ષણીય આદિ યાગ છે તે યજ્ઞ ૩૫ પુરુષનાં શિર આદિ અંગો છે. આવા વાક્યોમાં પુરુષના અંગોનું જે અવશ્ય થાય છે તે પણ સોમયાગની પ્રધાનતા સિદ્ધ થવા પછી દીક્ષણીય આદિ યાગોમાં અંગતાને જ વધારે મજબુત રીતે સિદ્ધ કરે છે. દીક્ષણીય યાગને યજ્ઞનું શિર કહેવું એ માત્ર સ્પષ્ટ છે અને આડકતરી રીતે તે યાગમાં અંગતા જતાવવી એ પણ હેતુ હોય છે આથી ૨૫૪ થયું કે જ્યોતિષ્ટોમમાં સોમયાગ પ્રધાન છે અને દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारभ्यते ।

ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવનો નિર્ણય કર્યો તેનાથી પ્રયોગ વિધિમાં અમુક પદાર્થો છે એમ જાણવામાં આવ્યા પછી તેનો ક્રમ કેવો છે એ જાણવા માટે પાંચમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ ક્રમનિયમનું અધિકરણ સમજાવવામાં આવે છે.

શ્રુતિલક્ષણમાનુષર્યં તત્પ્રમાણત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (માનુષર્યમ્) પદાર્થોનો ક્રમ (શ્રુતિલક્ષણમ્) શ્રુતિ અર્થાત્ વેદવાક્યો દ્વારા જ સમજી શકાય છે (તત્પ્રમાણત્વાત્) કારણ કે ક્રમમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—નિયત ક્રમ પ્રયોગનું અંગ છે એવું માનવામાં કોઇ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એના સમાધાનમાં ઉત્તર-પક્ષનું માનવું છે કે કર્તૃભ્ય પદાર્થોનો ક્રમ જરૂર હોવો જોઇએ અને તે ક્રમ માનવામાં વેદિક વાક્યો જ પ્રમાણ તરીકે માનવાં જોઇએ. અષ્ટ્યુર્ યુગ્મપતિં વીક્ષ્યિત્વા વ્રજ્ઞણં દોક્ષ્યતિ આ વાક્યમાં ક્ત્વા પ્રત્યય ક્રમને બતાવે છે. એટલે કે અધ્યયુએ પ્રથમ ગૃહપતિને દીક્ષા આપવી અને પછી બ્રહ્માને, આ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઇએ. ॥ ૧ ॥

ક્રમ કોઈ ઠેકાણે આર્થિક પણ હોય છે.

અર્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાત્) અર્થથી પણ ક્રમ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઇ ઠેકાણે અર્થથી પણ ક્રમ સમજાય છે જેમકે : અગ્નિં હોત્રં જુહોતિ યવાગ્ પચતિ આ વાક્યોમાં ક્ત્વા પ્રત્યય નથી તેથી શ્રુતિથી ક્રમ સમજી શકાતો નથી, પણ યવા-ગૂનો પાક અગ્નિ હોત્ર કરવા માટે હોય છે તેથી પહેલાં યવાયુ તૈયાર કરવી જોઇએ અને પછી અગ્નિહોત્ર કરવો જોઇએ આવી રીતે જ ક્રમ સમજાય છે તે આર્થિક ક્રમ કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘ પ્રયાજનુમંત્રણમાં ક્રમનો નિયમ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અનિયમોઽન્યત્ર ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યત્ર) ક્રમ નિયામકપણાથી જ્યાં છ પ્રમાણમાંથી કોઇ પણ પ્રમાણ પ્રવૃત્ત ન થઇ શકે ત્યાં (અનિયમ :) ઇચ્છા પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, પ્રવૃત્તિ, સ્થાન અને મુખ્ય ક્રમ આ છ પ્રમાણ ક્રમના બોધક છે એમ માનવામાં આવે છે. આ છ પ્રમાણોનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં ક્રમનો નિયમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમકે વસન્તમૃત્તાં પ્રીણમિ શ્રોષ્મમૃત્તાં પ્રીણમિ આ ઠેકાણે પાઠ, શ્રુતિ, કે અર્થ નિયામક જણાતા નથી. જુદી શાખામાં આનો પાઠ જુદી જ રીતે છે માટે પાઠ નિયામક નથી, ‘ કત્વા ’ પ્રત્યય આદિની શ્રુતિ નથી માટે શ્રુતિ પણ નિયામક નથી, અર્થ પણ નિયામક નથી. વસન્ત મંત્રથી એમ તે પ્રયાજનું અનુમંત્રણ થયું હોય તો પણ અનુપપત્તિ થઇ શકતી નથી માટે આવે ઠેકાણે કોઇ નિયત ક્રમ નથી એવો જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩ ॥

‘ક્રમનું કોઈક ઠેકાણે પાઠાનુસારિત્વ હોય છે’ એ અધિકરણને સૂત્રભવ છે.

ક્રમેણ વા નિયમ્યતે ક્રત્વેકત્વે તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રત્વેકત્વે) એક ક્રતુગત રોવાથી (ક્રમેણ નિયમ્યતે) પાઠ ક્રમથી અનુષ્ઠાન ક્રમનું નિયમન થાય છે. (તદ્ગુણત્વાત્) ક્રમે એ અનુષ્ઠાનનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાંચ પ્રમાણે છે. એનો જે પ્રમાણે પાઠ છે તેજ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે એક ક્રતુમાં જે પ્રમાણે પાઠ હોય છે તેજ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાનો નિયમ છે અને ક્રમ એ અનુષ્ઠાનનું અંગ છે માટે સમિધો યજતિ તત્ત્વપાત્ યજતિ ઇત્યાદિમાં પાઠ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

આશંકા સૂત્ર

અશાબ્દ इति चेत् स्याद् वाक्यशब्दत्वात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અશાબ્દ : સ્યાત્) ક્રમ શબ્દ પ્રતિપાદ્ય નહીં થાય (વાક્ય શબ્દત્વાત્) વાક્ય પદસમૂહ હોય છે અને તેમાં ક્રમનો વાચક કોઈ શબ્દ નથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—વાક્યના પાઠ પ્રમાણે કોઈક ઠેકાણે ક્રમ હોય છે. પણ એમ માનવામાં ક્રમ શબ્દઅર્થ થઈ શકશે નહિ. અને જે શબ્દઅર્થ ન હોય તે ધર્મ કહી શકાય નહિ. વાક્ય પોતે ક્રમ બોધક નથી. વાક્યની તો શક્તિ જ નથી. પદોમાં જ શક્તિ છે. દરેક પદની પોત પોતાના અર્થમાં શક્તિ છે. કોઈપણ પદના ક્રમમાં શક્તિ નથી અને પદાર્થોથી વાક્યાર્થ સમજી શકાય છે. પદોના સમૂહને જ વાક્ય કહેવામાં આવે છે માટે ક્રમ બોધક કોઈ શબ્દ ન હોવાથી ક્રમનું રમરણ થઈ શકશે નહીં અને જે થાય તો તે શાબ્દ ન હોવાથી પ્રમાણ તરીકે બંધારો નહિ. ॥ ૫ ॥

સમાધાન સૂત્ર

अर्थकृते वानुमानं स्यात् क्रतुवेकत्वे परार्थत्वात्

स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तस्मात् स्वशब्दमुच्यते ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સમાધાન સૂચક છે. (અર્થકૃતે) અર્થસિદ્ધિમાં (અનુમાનં સ્યાત્) તાત્પર્ય માનવું જોઈએ, (ક્રતુવેકત્વે) ક્રતુ એક હોય છે અને તેને લક્ષતાં કર્મો અનેક હોય છે. કર્તા પણ એક જ હોય છે. એક કર્તા અનેક કર્મોને એક સાથે કરી શકે નહિ માટે ક્રમ માનવો જ જોઈએ. (પરાર્થત્વાત્) પદનો અર્થ જે જે શક્યાર્થ હોય તેની સાથે પદનો સંબંધ હોવાથી (સ્વેન તુ અર્થેન) માટે રસબંધી અર્થ સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (સ્વશબ્દમ્ ઉચ્યતે) ક્રમબોધક શબ્દ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—ક્રતુ એક હોય છે અને કર્તા પણ એક હોય છે. ક્રતુને લક્ષતાં કર્મો અનેક હોય છે. અનેક કર્મોનું એક કર્તાથી એકજ કાળમાં અનુષ્ઠાન થઈ શકતું નથી માટે તેમાં ક્રમ સ્વીકારવો જ જોઈએ. પદનો જે અર્થ હોય અને તે અર્થનો જેની સાથે સંબંધ હોય તેમાં પણ તાત્પર્ય સ્વીકારવું જ જોઈએ. આ યુક્તિથી ક્રમ પણ શબ્દથી પ્રતીત થાય છે અને એ પ્રતીત થતાં ક્રમ અશાબ્દ નથી. આ કારણથી વાક્યના પાઠ પ્રમાણે કોઈક ઠેકાણે ક્રમ કરવાનો ક્રમ છે. એવું સ્વીકારવું એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું કમ-બાધકનું પશુ દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—કમ શ્રીત છે તેથી જ કોઈક ઠેકાણે એ કમનો શ્રુતિથી જ બાધ થાય છે. જો કમ :—વ્યત્યસ્તમૃતવ્યા ઉપદધાતિ. રાષ્ટ્રમૃદ્ હોમે ચ અભિચરતા પ્રતિલોમં હોતવ્યાઃ આ વાક્યમાં જતયોનું વ્યત્યાસથી ઉપધાન કરવું અને રાષ્ટ્રમૃદ્ હોમમાં પ્રતિલોમતાથી હોમ કરવો વગેરે વાક્યો કમના બાધક છે. જો કમ શ્રીત ન હોય તો શ્રુતિવાક્યોથી એનો બાધ પશુ ન થવો જોઈએ. પશુ જ્યારે શ્રુતિ વાક્યથી કમનો બાધ થાય છે તેથી કમ પશુ શ્રીત છે અર્થાત્ શાબ્દ છે એ પશુ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

કમ કોઈ વખતે પ્રથમ પ્રવૃત્તિને અનુસરે છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા તુલ્યકાલાનાં ગુણાનાં તદુપક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યકાલાનામ્) એક કાળમાં પ્રાપ્ત (ગુણાનામ્) ઉપાકરણ આદિ પશુ-સંસ્કારોનો કમ (પ્રવૃત્ત્યા) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અનુસાર હોવો જોઈએ. (તદુપક્રમાત્) એનાથી જ પ્રથમ આરંભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સપ્તદશ પ્રાજાપત્યાન્ પશુમાલમ્બતે ’ આ પ્રમાણે વાગ્ધેય પ્રશ્નરૂપમાં પાઠ છે. સત્તર પશુઓનું આલંબન અર્થાત્ સ્પર્શન એટલે કે દાન કરવામાં આવે છે. દાનમાં આપ્યા પહેલાં તેના કેટલાક સંસ્કાર રૂપ ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પશુનું જે કમથી ઉપાકરણરૂપ અંગનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય છે તે જ કમથી નિયોજન આદિ ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવું. પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ સંસ્કારોનો કમ નિયમિત કરવામાં આવે છે. જેટલાં હોય છે તે બધાનું અનુષ્ઠાન અવ્યવધાનથી કરવું જોઈએ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંસ્કારોનો કમ ન રાખવો પણ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખવો જોઈએ. એ સૂત્રકારનો આશય છે. ॥ ૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંતપક્ષમાં શંકા બતાવનારૂં સૂત્ર

સર્વમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સર્વમ્) ઉપાકરણ આદિ બધા સંસ્કાર એક સાથે કરવા (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ પ્રવૃત્તિને અનુસરીને કમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે પશુઓને ઉદ્દેશીને સંસ્કાર કલા છે. પશુઓના કમને ઉદ્દેશીને નહિ, માટે ગમે તે પશુનો ગમે તે કમથી અથવા અકમથી પણ સંસ્કાર થાય છે, જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૯ ॥

અકૃતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (અકૃતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે સાહિત્ય અથવા વ્યત્યાસ અથવા સ્વેચ્છાએ પણ સંસ્કારો કરવા એવું કોઇ વિધાન નથી, માટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ ક્રમ રાખવો જોઇએ. ॥ ૧૦ ॥

બીજી શંકા.

ક્લવન્તરણત્વ ઇતિચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્લવન્તરણત્વ) સૌયંયાગમાં જેમ પદાર્થોનો સંસ્કાર યુગપત્ત થાય છે તેવી રીતે પશુઓમાં પણ યુગપત્ત સંસ્કાર કરવામાં આવે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સૌયંયાગમાં ક્રમ હોતો નથી તેવી રીતે અહીં પણ ક્રમ ન રાખવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન.

નાસમવાચાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (અસમવાચાત્) સાહિત્ય વિવક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં પશુઓનું દાન એક સાથે આપવાનું હોતું નથી પણ ક્રમથી આપવાનું હોય છે. તેથી તેના ઉપર થતા સંસ્કારોનો પણ ક્રમ માનવો જ જોઇએ ॥૧૨॥

‘ ટેકાક ટેકાણે સ્થાનાનુસારી ક્રમ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્થાનાન્વોર્ત્તિસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્તતિવાક્યસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી (સ્થાનાત્) સ્થાનને અનુસરીને પણ ક્રમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાદારકનામક કૃત્યમાં અગ્નીષોમીય અને અનુઅન્ય પશુઓનો સવનીય પશુ સાથે અનુદાન વિદિત છે. આ ટેકાણે પ્રથમ કયા પશુનું ઉપાકરણ કરવું ? આના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે (આશ્વિનં પ્રહં ગૃહોત્વા આગ્નેયં પશુમુપાકરોતિ) આ ટેકાણે આશ્વિન ગ્રહણ પછી સ્થાનનો સંબંધ હોવાથી સવનીય પશુનો પ્રથમ સંસ્કાર કરવો જોઇએ. આશ્વિનનું ગ્રહણ થયા પછી તરત જ સવનીય પશુની ઉપસ્થિતિ થાય છે કારણ કે એ બન્નેનું સ્થાન એક સાથે જ હોય છે, અગ્નીષોમીય અને અનુઅન્યનું સ્થાન આશ્વિન ગ્રહ સાથે હોતું નથી. આ કારણથી પ્રથમ ઉપસ્થિતનો ત્યાગ કરવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી, એટલે સવનીય પશુનો જ પ્રથમ ઉપાકરણ નામક સંસ્કાર કરવો જોઇએ.

‘ અંગક્રમ મુખ્યક્રમાનુસારી હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

મુખ્યક્રમેણ આજ્ઞાનાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મુખ્યક્રમેણ) પ્રધાન યાગના ક્રમ પ્રમાણે (આજ્ઞાનામ્) અંગ યાગોનું અનુદાન કરવું જોઇએ. (તદર્થત્વાત્) કારણ કે તે પ્રધાન યાગને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચિત્રાયાગમાં સાત હવિષ મધ્યે આ પ્રમાણે આશ્રાન છે. “સારસ્વતૌ ભવતઃ” આ વાક્યથી એક સરસ્વતી દેવતાવાળો યાગ અને બીજો સરસ્વાત્ દેવતાવાળો યાગ વિદિત છે. એ ઔદેવતાક યાગ છે અને બીજો પુદેવતાક યાગ છે આ બન્ને યાગમાં નિર્વાપ આદિ ધર્મો ઉદકથી કરવાના હોય છે. તેમાં ઔદેવતાક યાગ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે “પ્રણો દેવી સરસ્વતીનો પાઠ પ્રથમ છે અને પછી પૌંચિવાંસ” સરસ્વતઃ આ પ્રમાણે પુદેવતાવાળો મંત્રનો પાઠ છે. આ પ્રમાણે બે મુખ્ય યાગોનું વિધાન છે માટે મુખ્ય યાગના ક્રમ પ્રમાણે શ્રીયાગનો જ પ્રથમ નિર્વાપ કરવા જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

‘અંગોમાં મુખ્ય ક્રમની અપેક્ષા પાઠ બળવાન હોય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રકૃતૌ સ્વશબ્દત્વાદ્ યથાક્રમં પ્રતીયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પૂર્ણમાસ યાગમાં અંગોનું અનુશાન પાઠના ક્રમ પ્રમાણે કરવું. (સ્વશબ્દત્વાત્) અંગ પ્રતિપાદક શબ્દ હોવાથી (યથાક્રમં પ્રતીયેત) પાઠનોજ ક્રમ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુયાજ અને અગ્નિષોમીય યાગ આ બન્ને પૌર્ણ માસીય યાગમાં આશ્રાન છે. ઉપાશુયાજનું દ્રવ્ય આબ્ય હોય છે અને ઉત્પત્તિ તથા અપુર્ણ હોવાને એ આબ્યના ધર્મ હોય છે. અગ્નિષોમીય યાગનું દ્રવ્ય પુરોડાશ હોય છે. તેના ધર્મ નિર્વાપ અને અવધાત આદિ હોય છે. આ ટેકાણે પાઠક્રમ પ્રમાણે નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કર્તવ્ય હોય છે અને મુખ્ય ક્રમપ્રયુક્ત આબ્ય ધર્મોના પ્રાથમ્યનો બાધ થાય છે. આ કારણથી અગ્નિષોમીય પુરોડાશને માટે થતા નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કરવા અને પછી આબ્યના ધર્મો જે ઉત્પત્તિ આદિ છે તે પછીથી કરવા. ॥ ૧૫ ॥

‘આહ્વાણ પાઠની અપેક્ષાએ મંત્રપાઠ બળવાન છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મન્વતસ્તુ વિરોધે સ્વાત્ પ્રયોગરૂપસામર્થ્યાત્ તસ્માદુત્પત્તિદેશઃ સઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ મંત્રપાઠની બલવતા સૂચવે છે. આહ્વાણ પાઠ ક્રમનો (મન્વતઃ) મંત્રપાઠના ક્રમ સાથે (વિરોધે) વિરોધ હોય ત્યારે (સ્વાત્) મંત્રના પાઠક્રમ પ્રમાણે અનુશાન થવું જોઈએ. (પ્રયોગરૂપસામર્થ્યાત્) પ્રયોગરૂપ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી, મંત્ર સ્મારક છે. અનુષ્ટીયમાન ક્રિયાના સ્મરણ વગર અનુશાન થઈ શકે નહિ. (તસ્માત્) આહ્વાણ કરતાં (ઉત્પત્તિ દેશઃ) ક્રમનો વિધાયક હોવાથી (સઃ) મંત્ર પાઠક્રમ પ્રબળ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસયાગ પ્રકરણમાં પ્રથમ ઉપાશુયાજ મંત્ર છે અને પછી અગ્નિષોમ મંત્ર છે. પણ ઉત્પત્તિ વાક્ય પાઠક્રમ તો તેનાથી વિપરીત છે અર્થાત્ પ્રથમ અગ્નિષોમીયનું વિધાન કરી પછી ઉપાશુ યાગનું વિધાન કર્યું છે. મંત્ર અનુષ્ટીયમાન ક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે અને સ્મરણ વગર અનુશાન થઈ શકે નહિ માટે મંત્રપાઠ જ આહ્વાણ પાઠ કરતાં પ્રબળ છે એવું સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

‘પ્રથમ વચન કરતાં ચોદક વાક્ય બહવત્ હોય છે.’

એ અધિકરણને રૂપ છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તદ્વચનાત્ વિકૃતૌ યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (યથાપ્રધાનમ્) પ્રધાનક્રમ પેઠે (સ્યાત્) અનુદાન કરવું જોઇએ (તદ્વચનાત્) પ્રધાનક્રમ બોધક પ્રધાન વચનનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અપ્વરકલ્પનામક ઇષ્ટિ છે. એ દર્શપૂર્ણમાસ-યાગની વિકૃતિ છે. આ વિકૃતિયાગમાં આ પ્રમાણે મુખ્ય પાઠ છે. “શામાવૈષ્ણવનેકાદશકપાલં નિર્વપેત્” “સરસ્વત્યાજ્યમાગા સ્યાત્” “વાહ્સ્વત્યશ્વઃ” આ ઠેકાણે સારસ્વતયાગના જે ધર્મે છે તેનું પ્રથમ અનુદાન કરવું જોઇએ અને પછી બાહ્સ્વત્ય યાગના ચરુધર્મેનું, કારણ કે બાહ્સ્વત્ય કરતા સારસ્વત યાગનો પ્રથમ પાઠ છે. મુખ્ય ક્રમ પ્રમાણે જ ધર્મેનું અનુદાન કરવું જોઇએ. ॥ ૧૭ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ વા પ્રકૃત્યન્વયાદ્ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિપ્રતિપત્તૌ) એ ક્રમેનો ન્યા વિરોધ આવતો હોય ત્યાં (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિયાગમાં કહેના ક્રમ પ્રમાણે અનુદાન કરવું જોઇએ (પ્રકૃત્યન્વયાત્) ઉક્તાયાગમાં પ્રકૃતિનિર્દિષ્ટ ક્રમેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આ વિકૃતિયાગમાં આનયધર્મ તથા ઔવધ ધર્મેનો ઉપદેશ કર્યો નથી માટે એ ધર્મેનો ક્રમ તો પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ; કર્તવ્ય એ ચોદક વાક્યથી મેળવી શકાય છે ચોદક=અતિદેશવાક્ય તો ક્રમવાળા પદાર્થોનો જ અતિદેશ કરે છે. પ્રકૃતિયાગમાં ઔવધધર્મેનું પ્રથમ અનુદાન કરવાનું બતાવ્યું છે માટે આ ઇષ્ટિમાં બાહ્સ્વત્ય ચરુના ધર્મેનું પ્રથમ અનુદાન કરવું જોઇએ અને પછી પશ્ચાદ્માત્રી ઉપાશુભાજ એટલે સારસ્વત યાગના આનય ધર્મેનું અનુદાન કરવું જોઇએ પ્રકૃતિયાગમાં જે ક્રમ બતાવવામાં આવે છે તે અંતરંગ ક્રમ કહેવાય છે અને વિકૃતિયાગમાં જે ક્રમ બતાવવામાં આવે છે તે બહિરંગ ક્રમ કહેવાય છે. બહિરંગ કરતાં અંતરંગ બળવાન હોય છે માટે બાહ્સ્વત્ય ચરુધર્મે અંતરંગ હોવાથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને સારસ્વત આનયના ધર્મે પછીથી કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

“વિકૃતિયાગમાં પણ કોઈક ઠેકાણે પ્રકૃતિયાગના ધર્મેનો અતિદેશ થતો નથી”

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિકૃતિઃ પ્રકૃતિધર્મત્વાત્ તત્કાલા સ્યાદયથાશિષ્ટમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતિઃ) આગેય આદિ ત્રણ વિકૃતિ ઇષ્ટિઓ (પ્રકૃતિધર્મત્વાત્) પ્રકૃતિગતધર્મવાળી હોવાથી (તત્કાલા સ્યાત્) પ્રકૃતિગત જેટલો કાળ કર્મના અનુદાન માટે હોય છે તેટલોજ કાળ વિકૃતિને માટે હોવો જોઇએ. (યથાશિષ્ટમ્) માટે પ્રકૃતિયાગમાં જેટલા કાળનું વિધાન કર્યું છે તેટલા કાળનું વિધાન વિકૃતિયાગમાં પણ માનવું.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યેમાં સાઠમે નામક ત્રાગ્ન વર્મા આ પ્રમાણે પાઠ છે. “અમયેડનીક-
વતે પ્રાતરણકપાલ” નિર્વપેત્ ” આનાથી આગ્નેયયાગ “ મરુદ્ધઃ સાન્તપનેભ્યઃ મધ્યદિને ચરુમ્ ”
એનાથી સાંતપન મરુદ્ધયાગ અને મરુદ્ધયો ગૃહમેધિભ્યઃ સર્વાસાં દુગ્ધે સાયમોદનમ્ આનાથી ગૃહ-
મેધિમરુદ્ધયાગ વિહિત છે આ ત્રણે વિકૃતિ યાગ છે. આ વિકૃતિ ઇષ્ટિની પ્રકૃતિ હ્યહસાષ્ય
અર્થાત્ એ દિવસમાં પૂર્ણ કરી શકાય છે. તેમ ઉક્ત ત્રણ વિકૃતિરૂપ ઇષ્ટિઓ પણ એ
દિવસમાં પૂર્ણ થવી જોઈએ. પ્રકૃતિમાં હ્યહ (એ દિવસ) નું વિધાન છે માટે વિકૃતિમાં
પણ એ દિવસનું વિધાન હોવું જોઈએ, કારણ પ્રકૃતિ વદ્ વિકૃતિ : કતંવ્યા એવો નિયમ છે.
પ્રથમ દિવસે શરૂઆત કરી બીજે દિવસે પૂર્ણ કરવી. આવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા ક્રમકોલસંયુક્તા સઘ : ક્રિયેત તત્ર

ચિરધેનુમાનાત્ પ્રકૃતિધર્મલોપ : સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દો સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ક્રમકોલસંયુક્તા)
ઉક્ત ત્રણે વિકૃતિઓ ક્રમ અને કાળથી સંયુક્ત છે માટે તે પ્રમાણે (સઘ : ક્રિયેત) એકજ
દિવસમાં કરી લેવી જોઈએ (તત્ર વિધે :) ત્યાં વિધિનું (અનુમાનાત્) અનુમાન હોવાથી
(પ્રતિ ધર્મલોપ :) પ્રકૃતિ ધર્મનો લોપ (સ્યાત્) થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં પ્રાતઃ, મધ્યદિન અને સાયંકાળનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે
માટે ઉક્ત ઇષ્ટિઓ સઘઃ (જલદી) અર્થાત્ એક જ દિવસમાં કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિનાં ધર્મેને
વિકૃતિમાં લાવવા એ તો અતિદેશ વાક્યથી અને છે એટલે તે અનુમાન છે. અનુમાન કરતાં
પ્રત્યક્ષ વિધાન બળવાન હોય છે. આ કારણથી પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતી હ્યહ પ્રાપ્તિ (એ
દિવસના કાળવિધાન) નો લોપ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હ્યહ કાળરૂપ ધર્મનો
વિકૃતિમાં અતિદેશ કરવો નહિ. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

કાલોત્કર્ષ इति चेत् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલોત્કર્ષઃ) કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં
આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ, મધ્યદિન અને સાયંકાળ આ ત્રણે કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો
એટલે કે તે બીજા દિવસના લેવા. પહેલે દિવસે અન્યાધાન કરવું અને બીજે દિવસે ત્રણે સમયે
ત્રણ યાગ કરવા. આમ માનવાથી હ્યહસાષ્ય થઈ શકશે અને પ્રકૃતિના ધર્મનો અતિદેશ વિકૃતિમાં
કરવો એ નિયમનું પાલન પણ થઈ શકશે. માટે કાળનો ઉત્કર્ષ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

न तत्सम्बन्धात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તત્સમ્બન્ધાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વાક્યનો ઉત્પત્તિ સાથે અર્થાત્ કર્મના વિધાન સાથે સંબંધ હોય તેનો
ઉત્કર્ષ થઈ શકે નહિ. ઉક્ત ત્રણ યાગના વિધાન સાથે જ પ્રાતઃકાળ મધ્યદિન અને સાયંકાળનું
વિધાન રૂપ છે માટે ઉત્કર્ષ માની શકાય નહિ ॥ ૨૨ ॥

‘ અનુયાજીદિનો ઉત્કર્ષ અને પ્રયાજનતનો અપકર્ષ કરવો ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અજ્ઞાનાં મુખ્યકાલત્વાત્ યથોક્તમુત્કર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનામ્) પ્રયાજ અને અનુયાજ રૂપ શ્રૂયમાણ અંગોથી અતિરિક્ત અંગોમનો જે (મુખ્યકાલત્વાત્) મુખ્યનો સમીપકાળ હોય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (યથોક્તમ્) જે કંઈ કર્તવ્ય કહ્યું હોય તે બધું (ઝત્કર્ષે) ઉત્કર્ષમાં (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. આમિમાસ્તાદ્ ઝઘ્વંમનુયાજેશ્વરન્તિ આગ્નિમારુત કર્મ પછી અનુયાજનામક કરવું અને ‘ તિષ્ઠન્ પશુન્ પ્રયજન્તિ ’ પશુદાન પહેલાં પ્રયાજ નામક કર્મ કરવું. કર્મને આગળ લેવું અર્થાત્ ઉતરકાળમાં કર્મ કરવું તે કર્મનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. કર્મને અમુક કર્મ પહેલાં કરવાનું કહેવું એ કર્મનો અપકર્ષ કહેવાય. અહીં જે અનુયાજનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે તે શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ સમજવો તેની સાથે બીજાં જે અંબ કર્મ કરવાનાં હોય છે તેનો ઉત્કર્ષ સમજવો નહિ. તેમજ શ્રૂયમાણ પ્રયાજ રૂપ કર્મનો જ અપકર્ષ સમજવો તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બીજાં કર્મનો અપકર્ષ કરવો નહિ. આખું પૂર્વ-પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. • તદાદિ વાડમિસમ્બન્ધાત્ તદન્તમપકર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદાદિ) અનુયાજીદિ (તદન્તમ્) પ્રયાજનત સર્વનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ સમજવો. (અમિસમ્બન્ધાત્) વિધાયક વાક્યથી તદાદિ અને તદન્તનો સંબંધ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—અનુયાજ પછી તેની સાથે જે જે કર્મોનો સંબંધ હોય તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ સમજવો. અને પ્રયાજની પહેલાંના જે જે કર્મ પ્રયાજની સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય તે બધાં ય નો અપકર્ષ સમજવો. કેવળ શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ નહિ તેમજ કેવળ શ્રૂયમાણ પ્રયાજનો અપકર્ષ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રમાણથી પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોનું સૌમિક કર્મ પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા કૃતકાલાનામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) પ્રવૃત્તિ રૂપ પ્રમાણથી (કૃતકાલાનામ્) જે પ્રોક્ષણાદિનો કાળ જાત થાય છે એનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં સુત્યાદિનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ પ્રથમ પ્રાતરનુ-વાક્યઃ ’ ‘ જ્ઞદનન્તરં પ્રવરણી હોમાઃ ’ તતઃ સવનીયપુરોહશનિર્વાપઃ પહેલાં પ્રાતઃ અનુવાક, પછી પ્રચરણી હોમ અને ત્યાર પછી સવનીયપુરોહાશનો નિર્વાપ. પ્રાતર્યાવભ્યો દેવેભ્યોઽનુબ્રૂહિ, બ્રહ્મન્ વાચં વચ્છ, પ્રતિપ્રસ્થાતઃ સવનીયાન્ નિર્વપ આ પ્રેષણથી નિર્વાપાન્ત કર્મોનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ

અર્થાત્ એ કર્મ પ્રચરણી હોમની પહેલાં કરવું. નિર્વાપ અને પુરોડાશાલંકરણ આદિ ધર્મેનું અનુદાન કર્યા પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

શબ્દવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દવિપ્રતિષેધાત્) શબ્દમાં વિરોધ આવેના હોવાથી પણ નિર્વાપાન્ત કર્મનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ પ્રાતરનુવાક કરે અને પછી નિર્વાપ કરી લે અને પછી તરત જો પ્રેક્ષણ આદિ અલંકરણ પર્યન્ત ધર્મેનું અનુદાન ન કરવામાં આવે અને પ્રચરણી હોમ આદિ સૌમિક તંત્ર શરૂ કરવામાં આવે તો પુરોડાશ અલંકરણને માટે પ્રતીક્ષા કરતી પડે. માટે પ્રેક્ષણાદિથી લઈ અલંકરણ પર્યન્ત કર્મનું અનુદાન કરી પછી સૌમિકતત્ત્વનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તો શબ્દમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રાતરનુવાક, પછી પુરોડાશનિર્વાપ અને પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. આ ક્રમ રાખવાથી શબ્દમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ વૈકૃતયૂપનો જ અપકર્ષ થાય છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અસંયોગાત્ તુ વૈકૃતં તદેવ પ્રતિકૃચ્યેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (વૈકૃતમ્) વિકૃતિયાગમાં વિધાન કરવામાં આવેલું યૂપચ્છેદન (તત્ત્વ એવ) તે જ (પ્રતિકૃચ્યેત) અપકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે (અસંયોગાત્) તદુત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવામાં આવતો નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યેતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં વૈસર્જન હોમ પછી પ્રાચીનવંશગત વક્ત્રિનું આમીઘીયમાં પ્રણયન થાય છે. અને પૂર્વસ્થાપિત સોમનું પ્રાચીન વંશમાં હવે હવિર્ધાનમાં પ્રણયન થાય છે. એ બન્નેના પ્રણયન થયા પછી યૂપનું છેદન આમ્રાત કથું છે આ સર્વ સુત્રાદિવસ પહેલાં પ્રાચીન ઔપવસ્ય દિવસે કરવાનું હોય છે તેમાં યૂપનું છેદન ત્રણ દિવસ પહેલાં દીક્ષા વખતે જ અપકર્ષ કરીને કરી લેવામાં આવે છે ‘ વીક્ષાસુ યૂપં છિન્નતિ ’ આ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી યૂપચ્છેદન ઉત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવો નહિ. કારણ કે પ્રયોગનિધિમાં બતાવેલો મ લક્ષણ સંયોગ એમાં હોતો નથી. પ્રણયન એ સોમનું અંગ છે અને યૂપચ્છેદન તો ઋગ્નિષોમીય પશુનું અંગ છે આ પ્રમાણે પ્રણયન અને છેદનનો જ પરસ્પર ક્રમ અપેક્ષિત જ નથી. માટે કેવળ છેદનનો અપકર્ષ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

દક્ષિણાગ્નિક હોમાનપકર્ષ અધિકરણ

પ્રાસંગિકં ચ નોત્કર્ષેત્ અસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાસંગિકમ્) પુરોડાશ ઉપર ઉપકાર કરનાર અનૂયાજ કર્મ (ન ઉત્કર્ષેત્) દક્ષિણાગ્નિ હોમેનો ઉત્કર્ષ કરવું નથી. (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમિમાસ્તાદૃર્ધ્વમનૂયાજૈઃ ચરન્તિ ’ આ વિધાનથી અનૂયાજ કર્મનો ઉત્કર્ષ થાય છે આ અનૂયાજ કર્મ પિષ્ટત્રેપ અને ફલીકરણ નામક દક્ષિણાગ્નિ હોમેનો ઉત્કર્ષ કરવું

નથી. દૃષ્ટ, ઉપલ્લ અને કપાલ આદિમાં જે પિષ્ટ આશ્લિષ્ટ હોય તેને ઉમેરી જીવમાં લીધેલા ચતુર્ગુહીત લીમાં નાંખી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરવો તેનું નામ પિષ્ટલેપ હોમ અને તંદુલ કણોને ઘામાં નાંખી હોમ કરવો તેનું નામ રલીકરણ હોમ. આ બંને હોમનો અનુયાજી કર્મ સાથે ઉત્કર્ષ થતા નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘પુરોડાશાભિવાસનાંતનો દર્શમાં અપકર્ષ નથી’ એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

તથાડપૂર્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) જેમ પ્રાસંગિક અનુયાજી કર્મ પિષ્ટ લેપ હોમનો ઉત્કર્ષ કરતું નથી તેમ (અપૂર્વમ્) પ્રાકૃત વેદિ કર્મ અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનું અપકર્ષક નથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં કપાલમાં અપિત કરેલા પુરોડાશનું આચ્છાદન પ્રથમ આચ્છાદન કાર્ય છે અને ત્યારબાદ વેદિ કરવાનું આચ્છાદન છે. અને આજ ક્રમ પ્રમાણે પૌર્ણ-માસી યાગમાં પ્રતિપદ્ધ (પડવાને દિવસે) માં અનુદાન કાર્ય છે. પણ દર્શ યાગમાં વેદિનો અપકર્ષ આચ્છાદન કાર્ય છે. ‘પૂર્વેયુરમાવાસ્ત્યામાં વેદિં કરોતિ’ હવે વેદિ પહેલાં થનાર અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ. જે એમ ન કરવામાં આવે તો વેદિમાં વૈશુદ્ધ્યનો પ્રસંગ આવે આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે દર્શ યાગ એ કંઈ પૌર્ણમાસી યાગનો વિચાર નથી તેથી વેદિનો અતિદેશ થતો નથી. વેદિ રૂપ પદાર્થ તો અભિવાસન કર્મ પછી દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગમાં સાધારણ રીતે આચ્છાદન છે. દર્શક વેદિ તો પ્રતિપદ્ધ પહેલાં કરવાનું વિધાન જ છે, અપકર્ષ નથી. જ્યારે વેદિનો અપકર્ષ નથી તો પછી અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનો અપકર્ષની તો વાત જ શી ? અર્થાત્ દર્શયાગમાં વેદિનો અપકર્ષ નથી પણ વેદિનું અપૂર્વ વિધાન છે. ॥૨૯॥

‘સાંતપનીયા ઇષ્ટિનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ તે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરતી નથી’

એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંતપનીયા તૂત્કર્ષેદગ્નિહોત્રં સવનવદ્વૈગુણ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (સવનવત્) જેમ પ્રાતઃસવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્નિ સવનનો ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ (સાંતપનીયા) ઉત્કૃષ્ટમાણુ થતી સાંત-પનીય ઇષ્ટિ પણ (અગ્નિહોત્રમ્) અગ્નિ હોત્રનો ઉત્કર્ષ કરે છે (વૈગુણ્યાત્) જે ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે તો કર્મ વિચલુતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—ચાતુર્માસ્ય પ્રકરણ આચ્છાદન છે કે ‘મહદ્વ્ય: સાંતપનેભ્યો મધ્યન્દિને ચર્વં નિર્વપતિ’ આ પ્રમાણે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વિહિત છે. આ સાંતપનીયા ઇષ્ટિ કોઈ પણ કારણથી ઉત્કૃષ્ટમાણુ થાય છે એટલે કે એનો સમય આગળ ધકેલાય છે સાંતપનીયાનો ઉત્કર્ષ થવાથી અગ્નિ હોત્રનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે એટલે અગ્નિ હોત્ર પણ પોતાના સમય કરતા આગળ બીજા કાળમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. જે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન થાય તો કર્મમાં વૈશુદ્ધ્ય આવે છે. પ્રાતઃ સવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્નિ સવનનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો પડે છે તેમ

ઉત્કૃષ્ટમાણુ થતી સાંતપનીયા ઇષ્ટિ અગ્નિહોત્રનો પણુ ઉત્કર્ષ કરે છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

અવ્યવાયાચ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવ્યવાયાત્ર) અવધાન ન પડવાથી કર્મ સફળ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો સમય આગળ ધકેલવામાં ન આવે અને નિર્ણીત સમયે જ અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટમાણુ ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને આ પ્રમાણે કરવાથી અગ્નિહોત્ર વડે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વ્યવહિત થઈ જાય એટલે કે સાંતપનીયા ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને એમ કરવાથી કર્મનો ખાધ થાય છે. માટે ઇષ્ટિ સંપૂર્ણ થયા પછી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ઇષ્ટિનો સમય લંબાવાથી અગ્નિહોત્રને પોતાના સમયથી ચ્યુત કરવો પડે છે. જે કર્મમાં ભેદ કરવામાં આવે તો કર્મમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો પણુ ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અસમ્બન્ધાત્ તુ નોત્કર્ષેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અસમ્બન્ધાત્) અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંત્ર ન હોવાથી એની સાથે અગ્નિહોત્રનો સંબંધ ન હોવાથી (ન ઉત્કર્ષેત્) ઉત્કર્ષ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંત્ર નથી તેથી અગ્નિહોત્રનો સાંતપનીયા ઇષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી માટે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો કાળ બદલવો નહિ. જે કાળમાં અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તે જ કાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાપ્તિના નિમિત્તસ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્ત (પ્રાપ્તિના) પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર કરવાનું નિમિત્ત સાંચકાળ છે. ‘સાચ જુહોતિ’ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સાચકાળરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્તિ હોવાથી નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્ર પણુ પ્રાપ્ત થવો જ જોઈએ. નિમિત્તનું અતિક્રમણ ન કરવું જોઈએ, આ કારણથી અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો ન જોઈએ. નિર્ણીત સમય કરતાં જુદા સમયમાં અગ્નિહોત્ર કરવાથી કર્મમાં ઉલટું વૈયુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો સમય ફેરવવો ન જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમ્બન્ધાત્ સવનોત્કર્ષઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (સવનોત્કર્ષઃ) સવનનો તો ઉત્કર્ષ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃસવન અને મધ્યહ્નિન સવનનો એક ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાતઃસવનનો જો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્નિનસવનનો પણુ ઉત્કર્ષ કરવો જ પડે, માટે સવનવત્

એ જે પૂર્વપક્ષવાદીએ દંષ્ટાંત આપ્યું છે તે અયોગ્ય છે. આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે સર્વતપ-
નીયા ઇષ્ટ ઉત્કૃષ્ટમાણુ થાય છે પણ તેને લીધે અગ્નિહોત્ર ઉત્કૃષ્ટ થતો નથી. એટલે કે વિહિત-
કાળથી ઇષ્ટ ક્રાન્તપણુ કારણથી કરવામાં આવે તો પણ અગ્નિહોત્રનો સમય બદલાતો નથી.
સમયને આગળ લેવો એનું નામ ઉત્કર્ષ. ધારો કે છ વાગ્યે કોઇ કર્મ કરવાનું હોય અને પછી
કોઈ કારણથી તે કર્મ આત વાગ્યે કરવામાં આવે તો કર્મનો ઉત્કર્ષ થશે એમ કહેવાય છે. આ
મીમાંસકોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ઉત્કથ્યાનુરોધથી પોડશીનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ’એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

ષોડશી ચોક્ષ્યસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉચ્ચસંયોગાત્) ઉત્કથની સાથે પોડશીનો સંબંધ હોવાથી
(ષોડશી) પોડશીનામક ર્તોત્રનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે દેવ અથવા માનુષ પ્રતિબંધને કારણે ઉચ્ચ ગ્રહનો ઉત્કર્ષ કરવો પડે
તો પોડશીનામક ગ્રહનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો. ગ્રહ=પાત્ર. તં પરાન્નમુચ્ચેભ્યો ગૃહ્ણતિ ઉત્કથની પછી
જ પોડશીનું ગ્રહણ વિહિત છે માટે ઉત્કથનો ઉત્કર્ષ પોડશીના ઉત્કર્ષનું કારણ બને છે ॥ ૩૫ ॥

“ ઇતિ મીમાંસાગુર્જરભાષ્યે પञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ”



अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

“ વાજપેય યાગમાં સર્વ પશુઓને એકી વખતે ઉપાકરણ આદિ ધર્મેનું

અનુષ્ઠાન કરવું. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સન્નિપાતે પ્રધાનાનામેકૈકસ્ય ગુણાનાં સર્વકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનાનામ) સંસ્કાર્ય બહુ હોય (સન્નિપાતે) અને એકયાગમાં એકી
સાથે પ્રયાગ કરવાનો હોય તો (ગુણાનામ) ગુણોમાંના (એકૈકસ્ય) એક એકને (સર્વકર્મ સ્યાત્)
બધા જ કર્મો અર્થાત્ સંસ્કારો કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં પ્રાણપત્ય પશુઓનું દાન કરવું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે
પાઠ છે. “ સપ્તદશ પ્રાજાપત્યાન્ પશુનાલ્ભતે ” વાજપેય યાગમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવું.
દાન આપવા પહેલાં દરેક પશુઓને ઉપાકરણ, નિયોજન અને અંજનાદિ સંસ્કાર કરવાના હોય
છે. આ સંસ્કારો પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત છે, કારણ કે વાજપેય યાગ એ વિદ્યુત યાગ છે. એક
પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કરવા અને એજ
પ્રમાણે ત્રીજા, ચોથા વગેરેને સમજાવ્યા. પણ એક પશુને એક બીજા પશુને તે જ એક
એમ સત્તર પશુઓનો સંસ્કાર સમાપ્ત કરી ફરીથી તેજ પશુમાં બીજો સંસ્કાર કરવો. બીજા
ત્રીજા પશુઓમાં, એ પ્રમાણે સત્તર પશુઓમાં બીજો સંસ્કાર પણ સમાપ્ત કરવો. આ પ્રમાણે

ક્રમથી બધાય સંસ્કાર સત્તરે પશુઓમાં કરવા એ પક્ષ પૂર્વાવાદીને માન્ય નથી પણ એક પશુમાં બધાય સંસ્કારો પૂરા કરી પછી બીજા પશુમાં બધાય સંસ્કાર પૂરા કરવા અને પછી ત્રીજા એમ સત્તરે પશુઓમાં સંસ્કારો કરવા આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભય છે. અર્થાત્ ધર્મેનું સાહિત્ય હોવું એ પૂર્વ પક્ષને ઇષ્ટ છે. ધર્મેનાં સાહિત્યને ‘ કાણ્ડાનુસમય ’ શ્રીમાંસકની પરિભાષામાં કહે છે. પશુઓના ક્રમ પ્રમાણે ધર્મેનાં પણ ક્રમ રાખવો એને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર **સર્વેષાં વૈકજાતોયં કૃતાનુપૂર્ણત્વાત્ ॥ ૨ ॥**

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) બધાય પશુઓને (વૈકજાતીયમ્) એક જાતીય ઉપાકરણ સંસ્કાર કર્યા પછી બીજા સમ્પ્રતીય સંસ્કાર કરવો (કૃતાનુપૂર્ણત્વાત્) દેય પશુઓના સાહિત્યથી એજ ક્રમ સૂચિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે ગુણોનું સાહિત્ય લઈ ધર્મેનું અનુષ્ઠાન એકજ પશુમાં સમગ્ર રૂપે કરવામાં આવે તો ગુણોનું સાહિત્ય બીજા શકશે નહિ. ગુણોના સાહિત્ય કરતાં ગુણોનું સાહિત્ય પ્રાંબળ હોય છે. પશુઓ ગુણી કહેવાય છે, અને તેને કરવામાં આવતા નિયોજન આદિ સંસ્કારો ગુણી કહેવાય છે. ગુણીઓનું સાહિત્ય પ્રાંબળ હોવાથી સંસ્કારોને જ ક્રમ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્તર પશુઓના વારાફરતી ઉપાકરણ સંસ્કાર કરી લેવો ત્યારબાદ એજ પશુઓના વારાફરતી નિયોજન સંસ્કાર કરવો એજ પ્રમાણે ત્રીજા સંસ્કાર કરવો. આ પ્રમાણે પદાર્થાનુસમય રાખવો એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ‘ સર્વેષુ પશુષુ એકેકં ઉપાકરણાદિ ધર્મઃ કર્તવ્યઃ ’ इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ॥ આ પ્રમાણે માધવાચાર્ય પશુ સ્વીકારે છે. ॥ ૨ ॥

કોઈક ઠેકાણે એકજ ગુણી પદાર્થમાં વારા ફરતી બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા ગુણી પદાર્થમાં સંસ્કારો કરવા આવો ‘ કાંડાનુસમય ’ પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે.

કારણાદભ્યાવૃત્તિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કારણાત્) કારણને લીધે (અભ્યાવૃત્તિઃ) ક્રમથી બધાય સંસ્કારો એક પદાર્થમાં કરી પછી બીજામાં બધાય સંસ્કારો કરવા.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બહુ પુરોડાશોમાં ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય ત્યાં ધર્મેના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું. અર્થાત્ એક પુરોડાશમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો સંપૂર્ણ કરી પછી બીજા પુરોડાશમાં તેજ સંસ્કારો કરવા. જે ઉપર પ્રથમ અધિશ્રવણમાં કહ્યા પ્રમાણે પુરોડાશોના ક્રમ સાચવવા જાય તો તપેલા એક કપાલમાં પહેલો પુરોડાશ નાંખવો પછી બીજા કપાલમાં બીજો પુરોડાશ નાંખવો એમ બહુ પુરોડાશો તપેલા કપાલમાં નાંખતા જ જાય અને પ્રથમના પુરોડાશને ફેરવવામાં ન આવે તો બધાય પુરોડાશો કપાલમાં નાંખવાના સમયમાં તો પહેલો પુરોડાશ બળાને ભરમ થઈ જાય માટે પ્રથમ પુરોડાશમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો કરી નાંખવા. એક પુરોડાશ તૈયાર થઈ ગયા પછી બીજા પુરોડાશ બનાવવો અને એજ પ્રમાણે ત્રીજો વગેરે. આ ક્રમે ‘ કાંડાનુસમય ’ કહેવામાં આવે છે અને બહુ પુરોડાશાદિ રથજમાં ‘ કાંડાનુસમય ’ ક્રમ જ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૩ ॥

મુષ્ટિકપાલ-આદિનો સમુદાયાનુસમય-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર મુષ્ટિકપાલાવદાનાજ્ઞનામ્યજ્ઞનવપનપાવનેષુ ચૈકન ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (મુષ્ટિકપાલાવદાનાજ્ઞનામ્યજ્ઞનવપન પાવનેષુ) મુષ્ટિક, કપાલ, અવદાન, અંજન, અભ્યંજન, વપન અને પાવનોમાં (એક) એક એકનું અનુદાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ દર્શપુણ્ય માસ ’ શાગના અવાન્તર “ આગ્નેય ” તથા “ અગ્નીષોમીય ” શાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે “ ચતુરો મુષ્ટીર્નિર્વપતિ ” પુરોડાશ બનાવવા માટે ચાર મુઠિ લોટનો નિર્વાપ કરે. આગ્નેય શાગ તથા અગ્નીષોમીય શાગને માટે પુરોડાશ બનાવવાના હોય છે. અને તેને માટે ચાર ચાર મુઠિ લોટ લેવાનો હોય છે. અહીં ‘ પૂર્વ ’ પક્ષનું એવું કહેવું છે કે એક મુઠિ આગ્નેય પુરોડાશને માટે લઘુ પછી એક મુઠિ અગ્નીષોમીય પુરોડાશને માટે લોટ લેવા ફરીથી બીજી મુઠિ આગ્નેય પુરોડાશ માટે અને પછી અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે એ પ્રમાણે ચાર મુઠિ આગ્નેય અને અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે લઘુ પૂર્ણ કરવો. આને પૂર્વસૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ‘ પદાર્થાનુસમય ’ કહે છે. અવદાન, અંજન, અભ્યંજન વપન અને પાવનમાં પણ આ જ પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે ક્રમ રાખવો. આવું ‘ પૂર્વપક્ષનું ’ મંતવ્ય છે. ॥ ૪ ॥

સમાધાન સૂત્ર સર્વાણિ ત્વેકાર્યત્વાદેષાં તદ્વૃણત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે આવેલો છે. (સર્વાણિ) ચાર મુષ્ટિક નિર્વાપ, કપાલોનું ઉપધાન વગેરે (એકકાર્યત્વાત્) પુરોડાશદિરૂપ એક એક કાર્ય હોવાથી એક જ પદાર્થ માનવો જોઈએ. (એવા) એનો (તદ્વૃણત્વાત્) વિશિષ્ટ અંપૂર્વ અંગ હોવાથી વિશિષ્ટ જ પદાર્થ છે.

ભાવાર્થ :—એક કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યા પછી બીજી કાર્ય કંઠવું. જેમ કે ચાર મુષ્ટિક નિર્વાપ આગ્નેય પુરોડાશને માટે કરવાનો છે તો તે ચાર મુષ્ટિક નિર્વાપ ફરી પછી જ અગ્નીષોમીય માટેના પુરોડાશનો નિર્વાપ કરવો. એક કાર્ય પૂરું થયું એટલે તે એક પદાર્થ થયો કહેવાય. એક મુઠિનો નિર્વાપ એક પુરોડાશને લેવો અને બાકીની ત્રણ મુઠિ અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે નિર્વાપ ફરી પછી લેવો એ તો પદાર્થનો એક દેશ થયો કહેવાય એ પ્રમાણે નિર્વાપ ન કરવો. એક પદાર્થનું સંપૂર્ણ અનુદાન ફરી પછી બીજા પદાર્થનું અનુદાન કરવું. આ પદ્ધતિને પૂર્વસૂત્રમાં ‘ કાંડાનુસમય ’ કહ્યો છે. એડલે કાંડાનુસમય પ્રમાણે નિર્વાપ, કપાલ, અવદાન, અંજન, અભ્યંજન, વપન અને પાવન કરવાનું અનુદાન કરવું. એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૫ ॥

‘ અવદાન પ્રદાનાનાનુસમય છે ’ એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

સંયુક્તે તુ પ્રકમાત્તદ્વં સ્યાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંયુક્તે) અતુરવત્તનો હોમ કરવો હોય ત્યારે (પ્રકમાત્) અતુરવત્તનો ઉકેલ કરેલો હોવાથી (ઇતરસ્ય) અવદાન પછી ઉપસ્તરણ આદિ કર્મો (તદર્થત્વાત્) હોમને માટે હેવાથી (સ્યાત્) એકજ પદાર્થ છે એમ સમજવું જોઈએ.

હોવાર્થ :—હોમ પર્યન્ત અવદાન એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. ‘ચતુરવર્ત્ત જુહોતિ’ આ વ ક્યથી એક જ હોમ પદાર્થ નિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ એ તો અવદાનના અવયવો માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરોડાશમાંથી ચાર વખત અવદાન કરી પછી તે અવતને ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કરી તેનો હોમ કરવો. આ પ્રમાણે આગ્નેય હોમ કર્યા પછી એજ પ્રમાણે અગ્નિપોમીય હોમ કરવો. પૂર્વ પક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પહેલાં આગ્નેય પુરોડાશનું અવદાન કરવું અને પછી અગ્નિપોમીય પુરોડાશનું અવદાન કરવું. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો પણ એજ ક્રમ રાખવો અને પછી હોમ કરવો. આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવો એ અસત્ય છે. કારણ કે કેવળ અવદાન સંપૂર્ણ પદાર્થ નથી. સંપૂર્ણ પદાર્થ તો અવદાન, ઉપસ્તરણ, અભિધારણ અને હોમ એ ચાર મળીને થાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી સિદ્ધાન્તપક્ષની રીત જ માનવા યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

અંજનાદિ પરિવ્યાણાન્તાનુસમયાધિકરણ

દચનાત્તુ પરિવ્યાણાન્તમઙ્જનાદિ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિધ્ધાંતને સૂચવે છે. (અઙ્જનાદિ) અંજન આદિ (પરિવ્યાણાન્તમ્) પરિવ્યાણ પર્યન્ત સંસ્કારોનું સંપૂર્ણ રૂપે અનુબ્ધાન (સ્યાત્) થાય. (વચનાત્) વાક્યવિશેષથી એવું જણાવું હોવાથી.

હોવાર્થ :—અગ્નિપોમીય પશુચૂપના કેટલાક સંસ્કારો કરવાના હોય છે. ચૂપસ્ય ઘૃતેનાઙ્જનમ્ ઉચ્ચયનમ્, અવટસ્ય સમૂહનમ્, ચૂપમૂલસ્ય પરિચુંહનમ્, મધ્યે રશનાયા પરિવ્યાણમ્ કલ્પેતે પદાર્થો આમ્નાતા : । આ પ્રમાણે માનવાચાર્યે જમિનીય ન્યાયમાલામાં જણાવ્યું છે. જ્યાં અગ્રેક યુપો હોય છે ત્યાં અંજન, ઉચ્ચયણ, અવટ સમૂહન, મૂલ પરિચુંહણ અને રશનાથી પરિવ્યાણ આ બધા સંસ્કારો એક ચૂપને પૂર્ણ કર્યા પછી બીજા ચૂપને કરવા એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. કારણ કે અઙ્જનાદિ પરિવ્યાણાન્તં ચજમાનો ચૂપં નોત્સર્જતિ અંજનથી માંડી પરિવ્યાણ પર્યન્ત સંસ્કારો કર્યા વગર ચજમાને ચૂપને છોડવો નહિ. આવું વચન છે. અંજન આદિને પદાર્થો કહે છે. આ બધા પદાર્થો એક ચૂપને ક્રમથી કર્યા પછી જ ચજમાને બીજો ચૂપ હાથમાં લેવો તે પહેલાં નહિ. એટલે અહીં કાંડાનુસમય વિહિત છે. ॥ ૭ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કારણાદ્ વાડવસર્ગઃ સ્યાદયથા પાત્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કારણાદ્) અધ્યયું સહાયરૂપ કારણને લીધે (અવસર્ગઃ સ્યાત્) યજમાનથી આતરિકતની કલ્પના કરવી જોઈએ. (યથા પાત્રવૃદ્ધિઃ) પ્રયાજ અને અનુયાજ યાગમાં આજ્ય અને પૃથ્વ્યાજ્ય એ દ્રવ્ય હોમને માટે હોય છે તે એ દ્રવ્યને રાખવાને માટે એક બીજા પાત્રની કલ્પના જોમ કરવી પડે છે, તેમ યજમાન સિવાય બીજાની પણ કલ્પના કરવી જોઈએ.

હોવાર્થ :—અધ્યયુંરૂપ બીજો સહાયક યજમાનને વિહિત હોવાથી એક ચૂપને અંજનરૂપ એક સંસ્કાર કરી પછી બીજા ચૂપને અંજન સંસ્કાર કરવો એ પ્રમાણે બધાય ચૂપને એક સંસ્કાર કરી રહ્યા પછી તે જ યુપોને બીજો સંસ્કાર ક્રમથી કર્યો જવો એક જ પછી બીજો

એ સમય સંસ્કારો કરવા. એટલે પૂર્વપક્ષવાદી કાંડાનુસમય નહીં પણ પદાર્થાનુસમય અહીં માને છે. જેમ આન્ય અને પૃષ્ઠાન્ય એ દ્રવ્ય પ્રયાજ અને અનૂયાજ યાગમાં હોય છે અને એ દ્રવ્યને માટે બીજા પાત્રની કલ્પના કરવી પડે છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં એ દ્રવ્ય ન રહી શકે તેમ અહીં પણ અધ્વર્યુની સહાયરૂપ કલ્પના કરવી જોઈએ. આન્ય=ત્રી, પૃષ્ઠાન્ય=દ્વિધિમિશ્રિત ધો. એટલેકે દહીં મેગવેલું ધી. આ પ્રમાણે દરેક યુપને કમથી ઉક્ત સંસ્કારો કરવા એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૮ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્રષિત કરે છે.

न चा शब्दकृतत्वाद्वायमात्रमितरदथात् पात्रवृद्धिः ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (શબ્દકૃતત્વાદ) એક યુપમાં યજમાને બધા સંસ્કારો કર્યા પછી જ બીજા યુપના સંસ્કારો કરવા એજ શબ્દગમ્ય છે (इतरत्) બીજા સહાયની કલ્પના કરવી એ તો (न्यायमात्रम्) કલ્પના માત્ર છે. (पात्रवृद्धिः) પાત્રાન્તરની કલ્પના તો (अर्थात्) અનુસરીને હોવાથી ન્યાય છે.

બાવાર્થ :—યુપના બધા સંસ્કારો યજમાને જ કરવાના હોય છે. અધ્વર્યુએ નહિ. માટે અધ્વર્યુની કલ્પના કરવી એ વ્યર્થ છે. યજમાને એક યુપમાં સમગ્ર સંસ્કારો કરી બીજા યુપમાં સંસ્કારો કરવા એજ પક્ષ ધ્રુષ્ટ છે. અનૂયાજમાં પાત્રાન્તરની કલ્પના કરવી એ તો અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં આન્ય રૂપ દ્રવ્ય અને પૃષ્ઠાન્ય રૂપ દ્રવ્ય રહી શકતાં નથી. પણ અહીં તો યજમાન સર્વ યુપોના સંસ્કારો ન કરી શકે એવું કશું જ નથી. માટે કાંડાનુસમય જ ન્યાય છે. ॥ ૮ ॥

देवताद्यवदानमां पदार्थानुसमयाधिकरण

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુગણે તસ્ય તસ્યાપવર્જયેત્ પરવેકત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) દાનમાં દેવા યોગ્ય પશુઓના સમુદાયમાં (તસ્યતસ્ય) તે તે અવદાન અને હોમ એક પશુ સંબંધી પુરોડાશાદિ હવિષ્માં (અપવર્જયેત્) સમાપ્ત કરવા જોઈ એ (પરવેકત્વાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં જેવી રીતે એક પશુને ઉદેશીને યાગ છે તેમ. કારણ કે પશુત્વ રૂપ ધર્મ સર્વ પશુઓમાં એક છે.

બાવાર્થ :—પ્રાજપત્ય સત્તર પશુઓનું દાન કરતી વખતે પુરોડાશનું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તે અવદાન એક પુરોડાશમાંથી વારા ફરતી ત્રણે અવદાન પૂરા કરવા અને પછી બીજા પુરોડાશમાંથી પણ તેજ પ્રમાણે કરવા. દેવતા, સૌવિદ્યકૃત અને ઇડા ભક્ષણાર્થક એ ત્રણે અવદાન એક એકમાં સમાપ્ત કરવા. પ્રકૃતિ યાગમાં એક પશુને ઉદેશીને પુરોડાશ રૂપ હવિષ્માં પણ એજ રીતે ત્રણ અવદાન કરવામાં આવે છે. પશુગણમાં પણ તેજ રીતે કરવું. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

दैवतैर्वैकर्म्यात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(વા) 'વા' શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (દૈવતૈઃ) દૈવત અવદાનેનો અનુસમય હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પુરોડાશમાંથી પ્રથમ દૈવત અવદાન પછી સર્વ પુરોડા-

માથી સૌવિષ્ટકૃત અને પછી સર્વપુરોડામાંથી એક અવદાન કરવા જોઇએ (એકકર્મ્યાત્) એક પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલા પુરોડાશ હોય તે બધામાંથી પ્રથમ દેવત અવદાન કરવું ત્યારપછી બધામાંથી સૌવિષ્ટકૃત અને ત્યારપછી બધામાંથી લક્ષણાર્થ અવદાન કરવું. આ પ્રમાણે અનુસમય ક્રમથી અવદાનો કરવા એક જ પુરોડાશમાંથી એક સાથે ત્રણે અવદાનો કરી બીજામાંથી પછી ત્રીજામાંથી એવી રીતે ઠાંડાનુસમય પ્રમાણે અનુષ્ઠાન ન કરવું. કારણ કે આ એક જ પ્રયોગ હોવાથી સત્તરમાંથી પ્રથમ એક અવદાન ક્રમથી બધામાંથી કરી દેવત અને પછી એક અવદાનો કરવા. મીમાંષકની પરિભાષામાં આને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે. અવદાન એટલે મંપૂર્ણ પદાર્થનો અમુક ભાગ લેવો તે. આ પ્રમાણે ક્રમથી અવદાનો કરી પછી હોમ કરવો. ॥ ૧૨ ॥

મન્ત્રસ્ય અર્થવત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રસ્ય) મન્ત્રની (અર્થવત્વાત્) અર્થવત્તા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવદાન કરતી વખતે “ ત્વં હ્યમે પ્રથમો મનોતા ” આ મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ સાર્થક છે. એક વાર મંત્ર બોલી બધાય પુરોડાશમાંથી અવદાન કરવાથી ઉચ્ચારણમાં લાઘવ આવે છે અને જો એક જ પુરોડાશમાંથી એકી સાથે ત્રણે અવદાન કરવામાં આવે તો સત્તર હવિષોને માટે સત્તર વખત મંત્ર બોલવો પડે. આ પ્રમાણે ગૌરવ રૂપ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. દેવતાને ઉદ્દેશીને જે અવદાન કરવામાં આવે તે દેવત અવદાન સ્વિષ્ટકૃતને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું સૌવિષ્ટકૃત અવદાન અને ઇડા અર્થાત્ લક્ષણને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું અવદાન એક અવદાન કહેવામાં આવે છે. સર્વમાંથી આ પ્રમાણે અવદાનો કરી લોધા પછી હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૨ ॥

જુદાં જુદાં બીજોની ઇષ્ટિમાં ઉલ્લખસાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.
સિદ્ધાંત સૂત્ર નાનાબીજેષ્વકમુલ્લલ્લ વિમવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(નાનાબીજેષુ) જુદાં જુદાં અલગી ઇષ્ટિ કરવી હોય ત્યારે (ઉલ્લલ્લ) ઉલ્લખ (એકમ) એક જ જોઇએ. (વિમવાત્) કારણ કે એકથી બધાં અન્નો નિષ્પન્ન થઈ શકતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રાજસ્ય ચરમાં “ અમયે ગૃહપતયે પુરોડાશમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં મીઠીનાં ” સોમાય વનસ્પતયે ર્યામાકં ચરમિતિ ” આ વાચ્યથી જુદી જુદી જાતનાં અન્નોમાંથી પુરોડાશનું વિધાન થાય છે. આ બધાં અન્નોને ખાંડવા માટે એક જ ખાંડણી પર્યાપ્ત છે. જેટલી જાતનાં અન્ન હોય તેટલી ખાંડણી એટલે ઉલ્લખલોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી. અન્નના અવધાત માટે, કૃષ્ણાન્નનું આસ્તરણ, તેના ઉપર ઉલ્લખલનું ર્યાપન, પછી ઉલ્લખલમાં અન્ન નાંખવું (બીજોનો આવાપ) પછી અવધાત કરવો એટલે ખાંડવું, પછી સૂપડાથી પરાવપણ કરવું પછી તંદુલ આદિ કણોનું પૃથક્કરણ કરવું આ પ્રમાણે કૃષ્ણાન્નનાસ્તરણથી માંડી તંદુલ નિષ્પત્તિ સુધી એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. આ કારણથી સર્વ બીજોનો અવ-

ધાત કરવા માટે એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે જેટલા અન્ન તેટલા ઉલ્ખલોની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર **વિવૃદ્ધિર્વા નિયમાદાનુપૂર્વ્યસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥**

પદાર્થ : (વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિવૃદ્ધિ :) ઉલ્ખલની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. (આનુપૂર્વ્યસ્ય નિયમાત્) પાઠકમને પ્રકૃતિમાં નિયમ હોવાથી અર્થાત્ ઉલ્ખલમાં હવિષ્ નાખવું પછી તરત જ અવહનન કરવું. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તે બધાનો એક ઉલ્ખલમાં આવાપ સંભવી શકે નહિ કારણ બીજાનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે (તદર્થત્વાત્) ઉલ્ખલ હવિષ્ના આવાપને માટે જ હોય છે.

જાવાર્થ :—એક ઉલ્ખલથી કાચે સરશે નહિ. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તેટલાં ઉલ્ખલો જોઈએ એક જ ઉલ્ખલમાં વારાફરતી ધાન્યોને ખાંડવામાં આવે તો પણ એકમાં બીજા ધાન્યનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે અને તે પ્રમાણે થવું ઇષ્ટ નથી. કૃષ્ણાગ્નિથી માંડી ધાન્ય-નિષ્પત્તિ પર્યન્ત એક પદાર્થ પણ નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો છે. માટે અનેક ઉલ્ખલો હોવાં જરૂરનાં છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **एकं वा तण्डुलभावात् हन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ૧૫ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકમ્) એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે (તણ્ડુલ ભાવાત્) તંડુલ ડાંગરમાંથી કાઢવા સુધી એક જ પદાર્થ સમજવો (હન્તે ;) અથવા ઉપસર્ગ પૂર્વક હનિતો અર્થ (તદર્થત્વાત્) તંડુલ નિષ્પત્તિ માટે જ હોય છે.

જાવાર્થ :—એક જ ઉલ્ખલ જુદાં જુદાં ધાન્ય ખાંડવા માટે પૂરતો છે. એક ધાન્ય ખાંડી લીધા પછી બીજું ધાન્ય તેજ ઉલ્ખલમાં ખાંડવું. અવધાત અનાજની સિદ્ધિ માટે હોય છે. એક ધાન્યમાં બીજા ધાન્યના કણો ન મળી જાય તેને માટે બહુ ધ્યાન રાખવું. જેટલાં ધાન્ય તેટલા ઉલ્ખલોનો ઉપયોગ કરવાની કથી જરૂર નથી ॥ ૧૫ ॥

‘ અગ્નીષોમીયપશુયાજમાં પ્રયાજનુયાજમાં પાત્રમેદ છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે

વિકારે ત્વનુયાજાનાં પાત્રમેદોઽર્થમેદાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પાત્રના ભેદ સૂચક છે. (વિકારે) અગ્નીષોમી પશુ વિકૃતિ યાગમાં (અનુયાજનામ્) અનુયાજ અને પ્રયાજના (પાત્રમેદ :) પાત્રનો ભેદ (સ્વાત્) છે (અર્થ મેદાત્) હેતુત્વ આજ્ઞા રૂપ હવિષમાં ભેદ હોવાથી.

જાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં પ્રયાજ અને અનુયાજને માટેના આજ્ઞાપરૂપ હવિષને માટે એક જ ઉપભૂત નામક પાત્ર હોય છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ : કર્તૃવ્યા આ અતિદેશ વાક્યથી અગ્નીષોમીય વિકૃતિયાજમાં પણ એક જ પાત્ર હોવું યોગ્ય છે. ઉપર જેમ ઉલ્ખલને। જ્ઞાપ્યથી ઉપયોગ થાય છે એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પણ પાત્રનો પર્વાયથી ઉપયોગ કરવો. આવું

પૂર્વપક્ષનાદીનું કથન થાય છે. પણ સિદ્ધાંત એમ છે કે વિકૃતિ યાગમાં અનુયાજનું દ્રવ્ય ભુક્ત હોય છે અર્થાત્ પ્રમાણને માટે કેવળ ઘૃત ૩૫ દ્રવ્ય હોય છે પણ અનુયાજને માટે પૃષ્ઠદાગ્ન્યેન અનુયાજાનુ યજતિ આ વાક્યને આધારે ' પૃષ્ઠદાગ્ન્ય ' દ્રવ્ય હોય છે. પૃષ્ઠદાગ્ન્ય એટલે ' દક્ષિમિ-શ્રમાગ્ન્યમ્ ' દક્ષીણી મળેલું થી. શુદ્ધ ઘૃત અને મિશ્રિત ઘૃત અને એક પાત્રમાં હોયું સંભવિત નથી માટે પાત્રભેદ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ એ રાખવા ॥ ૧૬ ॥

‘ નારિષ્ટહોમ ’ નું ઉપહોમની પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ’ એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકૃતેઃ પૂર્વોક્તત્વાત્ અપૂર્વમન્તે સ્યાન્નજ્ઞચોદિતસ્ય શેષાન્નાનમ્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિના ધર્મો (પૂર્વોક્તત્વાત્) ઉત્પતિવાક્યના શ્રવણ વખતે જ કથનાવાક્યાંના પૂરક હોવાથી પ્રકૃતિની માફક પૂર્વજ અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ. (અપૂર્વમ્) વૈકૃત અંગ (અન્તે સ્યાત્) પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા (હિ) કારણ કે (જ્ઞચોદિતસ્ય) અંગીની પહેલાં અવિહિતને (શેષાન્નાનમ્ ન) પૂર્વવિહિત સમાન અંગતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાદિ દેવતાયુક્ત કૃતિઃ આદિ નક્ષત્રોને ઉદ્દેશીને કામ્ય ઇષ્ટિઓ વિહિત છે. ‘ અગ્નયે કૃત્તિકામ્યઃ પુરોહશ મથાકપાલમ્ ’ ઇત્યાદિ. તેમાં અગ્નિનઃ પાતુ કૃત્તિકાઃ ઇત્યાદિ યાજ્ઞાનું વાક્યાપુરસ્સર પ્રધાન હોયોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તે જ ઠેકાણે ઉપહોમો પણ વિહિત છે. તે આ પ્રમાણે છે. સોડત્ર જુહોતિ—અગ્નયે સ્વાહા, કૃત્તિકામ્યઃ સ્વાહા, અમ્બાયે સ્વાહા, દુભાયે સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને નારિષ્ટહોમ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, દસ તે તનુવો યજ્ઞ-યજ્ઞિયાઃ સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોથી આજ્ઞાપાદિતિઓ જે વિહિત છે તેને નારિષ્ટહોમ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એવો ક્રમ સિદ્ધાંતપક્ષમાં છે કે પ્રથમ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને ત્યાર પછી ઉપહોમનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે નારિષ્ટહોમનું જે અંગત ગ્રહણ થાય છે તે પ્રાકૃતહોમની વખતે જ થાય છે. અર્થાત્ નારિષ્ટહોમ પહેલાં અને ઉપહોમ પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મુખ્યાનન્તર્યમાત્રેયસ્તેન તુલ્યશ્રુતિત્વાદશબ્દવાપ્રાકૃતાનાં

વ્યવાયઃ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યાનન્તર્યમ્) ઉપરોમ મુખ્ય હોમ પછી તરત જ અનુષ્ઠિત કરવા (આત્રેયઃ) એ આત્રેય ઋષિ માને છે. (તેન) પ્રધાન (તુલ્યશ્રુતિત્વાત્) સાથે તુલ્ય શ્રવણ હોવાથી. (પ્રાકૃતાનામ્) નારિષ્ટહોમ પ્રાકૃત છે જતાં તે અશ્વાજ્ઞ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં નિર્જલ છે તેથી (વ્યવાયઃ સ્યાત્) ઉપહોમની પછી જ અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—આત્રેય આચાર્યનું એવું મહત્ત્વ છે કે નારિષ્ટહોમનું ઉપ હોમની પછી અનુષ્ઠાન કરવું. જેમ પ્રધાન હોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે તેમ વૈકૃત હોમનું પણ પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે. પ્રાકૃત નારિષ્ટહોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ નથી માટે તે આનુમાનિક ગણાય છે આ કારણથી તેનું ત્રિલંબથી ઉપસ્થાન થવું હોવાથી પ્રાકૃત હોમ અને નારિષ્ટહોમ વચ્ચે વૈકૃત હોમનું વ્યવધાન હોવું જોઈએ. એટલે કે નારિષ્ટ હોમનું અનુષ્ઠાન છેલ્લું થવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અન્તે તુ બાદરાયણઃ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (બાદરાયણઃ) આદરણ્ય-આચાર્ય એવું માને છે કે (અન્તે તુ) નારિષ્ટ હોમ પછી જ વૈકૃત હોમ થવા જોઈએ. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) કારણ કે નારિષ્ટ હોમ પ્રધાન હોમના જે વિધાયક શબ્દ છે તેના જ વિષય થાય છે.

ભાવાર્થ :- આદરણ્ય આચાર્ય એવું માને છે કે પ્રાકૃત હોમ સાથે ન રિષ્ટ હોમનો સંબંધ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં પણ નારિષ્ટ હોમનું પ્રથમ અનુદાન થવું જોઈએ અને એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૯ ॥

તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્યદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :- જે પ્રથમ જણાય તેનું પ્રથમ અનુદાન કરવું જોઈએ. આગળ કઈ પ્રથમ જણાય છે. (અમિહિં પ્રથમમવગતઃ) કારણ કે અગ્નિ પ્રથમ અવગત થાય છે. પ્રથમ અવગત પ્રથમ અનુદાનમાં કારણ હોય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત થાય છે કે પ્રથમ પ્રકૃતિ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને પછી વૈકૃતહોમ ॥ ૨૦ ॥

વિદેવન-આદિ અભિષેચનીયનામક યાગ પહેલાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કૃતદેશાત્તુ પૂર્વેષાં સ દેશઃ સ્યાત્ તેન પ્રત્યક્ષસંયોગાદ્યાયમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (તુ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચવે છે. (કૃતદેશાત્) અભિષેચનીય-નામક સોમ-યાગના અંગભૂત માહેન્દ્રસ્તોત્રસમીપમાં, માહેન્દ્રસ્તોત્રરૂપ નિશ્ચિતદેશ હોવાથી અભિષેક પહેલાં (પૂર્વેષામ્) વિદેવન-આદિના (સ દેશઃ સ્યાત્) તેજ દેશ છે (તેન પ્રત્યક્ષસંયોગાત્) તેની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ અભિષેક પહેલાંજ પાઠ હોવાથી (દ્વરત્) અભિષેચનીય અંગોતરત્ (ન્યાયયાત્રમ્) કાલ્પનિક જ છે.

ભાવાર્થ :- રાજસૂય યાગમાં પ્રથમ અક્ષૈરી વ્યતિ, પછી શૌનઃશપ્તમાસ્થાપ્તિ અને પછી અભિષિષ્વતિ પાઠ કરે છે. 'માહેન્દ્રસ્તોત્ર પ્રત્યભિષિચ્યતે' આ વાક્યથી સોમ યાગ વચ્ચે માહેન્દ્ર સ્તોત્રનો અપકર્ષ થાય છે. અભિષેક પહેલાં જ વિદેવનાદિ કર્તવ્ય છે એવો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. માટે માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાં વિદેવનાદિનો પણ અપકર્ષ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાંજ વિદેવનાદિ કરવા જોઈએ. આ સૂત્રમાં વિદેવનાદિ અભિષેક નામક યાગ પહેલાં અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ એવો નિદ્ધાંત નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૧ ॥

સાવિત્ર હોમ આદિ દીપ્તણ્વીયા ઇષ્ટિની પહેલાં કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રાકૃતાશ્ચ પુરસ્તાદ્ યત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (યત્) જે (પ્રાકૃતાત્) પ્રાકૃતિ ઇષ્ટિની (પુરસ્તાત્) પહેલાં પઠિત છે એનું અનુદાન પણ પહેલાં કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સાવિત્રાણિ જુહોતિ પ્રથમ સાવિત્ર હોમ કરે. આગ્નૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ સીક્ષિષ્યમાણઃ દીક્ષા લેનાર યજમાન અગ્નિ-વિષ્ણુ દેવતા અગ્નિરૂપાલમાં પકવ કરવામાં આવેલા પુરોહિતનો નિર્વાવ કરે આ પ્રમાણે ‘દીક્ષણીયા’ ઇષ્ટિનું પણ વિધાન છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પ્રકૃતિ યાગમાં વિદિત હોવાથી પ્રાકૃત કહેવાય છે. જે પ્રાકૃત હોય છે તે વૈકૃત કર્મ કરતાં પહેલું બુધ્ધિરથ થાય છે. માટે દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પહેલી કરવી અને પછી સાવિત્ર હોમ કરવો એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે પણ સિધ્ધાંત પક્ષનું મતવ્ય છે કે પાઠ કર્મ પ્રમાણે તે સાવિત્ર હોમનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ અને પછી દીક્ષણીયા ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

યાજમાન સંસ્કારો રુકમપ્રતિભોક પહેલા થવી જોઈએ
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

સન્નિપાતસ્થેયથોક્તમન્તે સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચેત્) જે (સન્નિપાતઃ) પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને સંસ્કારો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય તે (મથોક્તમ્) પ્રત્યક્ષ શ્રુત વૈકૃત કર્મનું અનુષ્ઠાન (અન્તે) પ્રાકૃત કર્મની પછી (સ્યાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન પ્રકરણમાં દીક્ષણીયા હોમ પછી અતિદેશ વાક્યથી દીક્ષિત યજમાનના સંસ્કારો અને પ્રત્યક્ષ વચન પાઠ કર્મથી ‘રુકમ’ ધારણ પણ પ્રાપ્ત છે. ‘કળ્પે ધૃતઃ સન્નુરસિ લમ્બમાનઃ સૌવર્ણં આભરણવિશેષો રુક્મશબ્દાર્થઃ’ ગળામાં પહેરેલા અને છાતી સુધી લટકતા કોષ્ઠ અલંકાર વિશેષનું નામ ‘રુકમ’ છે. દીક્ષિતના સંસ્કાર વપન આદિ હોય છે. તે પહેલાં કરવા જોઈએ અને ‘રુકમ’નું ધારણ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમ પ્રતિભોક પછી સંસ્કારોનો પાઠ કર્યાંય પણ નથી. આ કારણથી ‘રુકમપ્રતિભોક’ એટલે રુકમધારણ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમધારણ કરવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે બંતાવવામાં આવે છે. ઉત્તરસ્થિતોઽગ્નિઃશિક્યેઽવસ્થાપિતઃ કળ્પે ધાર્યમાણ ઊરઃપ્રદેશં યથા ન દહતિ તથા વ્યવધાયકેન તદ્વારણમ્ અત્તાવ બ્રાહ્મણમ્, ‘રુક્મમન્તરં પ્રતિમુચ્ચતેઽમૃતમેવ મૃત્યોરન્તરર્થતે’ ઉપામાં રહેલો અગ્નિ શિક્ષ્યમાં રાખી તે શિક્ષ્ય કંઠમાં ધારણ કરવું તે વખતે છાતમાં દગ્ધ નહીં માટે ‘રુકમ’ અલંકાર ધારણ કરવો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં એ પ્રમાણે વિધાન છે. આ પ્રમાણે જૈમિનીય ન્યાયમાલા વિસ્તરમાં માધવાચાર્ય જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

इति गुर्जरमीमांसाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

‘પાંચ પ્રયાજોની એકાદશ સંખ્યા સર્વસંપાદ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિવૃદ્ધિઃ કર્મભેદાત્ પૃષ્ઠદાગ્ન્યવત્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યેત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાગ્ન્યવત્) પૃષ્ઠદાગ્ન્ય પેઠે (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યેત) દરેક પ્રયાજની સાથે એકાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. (કર્મભેદાત્) સમિધાદિ કર્મનો ભેદ હોવાથી (વિવૃદ્ધિઃ) તે પ્રમાણે વૃદ્ધિ કરવી એટલે પંચાવન પ્રયાજને થશે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિપોમીય પશુ પ્રકરણમાં ‘ એકાદશ પ્રયાજાન્ યજતિ ’ આ પ્રમણે પાઠ છે. પાંચ પ્રયાજને છે તેમાં ઉક્તવાક્યથી દરેક પ્રયાજને અગ્યાર વાર અનુષ્ઠિત કરવાનું વિધાન કરવામાં આવે છે તેથી અગ્યાર પંચા પંચાવન પ્રયાજોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે પૃષ્ઠદાગ્ન્યનો દરેક અનુયાજ સાથે સંબંધ છે તેવી જ રીતે અગ્યારનો સંબંધ પ્રત્યેક પ્રયાજ સાથે છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા સર્વસંખ્યત્વાદ્ વિકારઃ પ્રતીયેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બંને શબ્દો સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચિત કરે છે. (સર્વસંખ્યત્વાત્) અગ્યાર સંખ્યા છે તે સમુદાયનો ધર્મ છે. દરેક પ્રયાજનો ધર્મ નથી તેથી. (વિકારઃ પ્રતીયેત) સમુદાયની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકાદશ પ્રયાજાન્ યજતિ આ વાક્યમાં પ્રયાજોને અગ્યાર કરવાનું ને કહ્યું છે તે સમુદાયના ધર્મ તરીકે કહ્યું છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રયાજને છે. તેને ડબલ કરવાથી દસ પ્રયાજને થશે અને પછી છેલ્લા પ્રયાજની બે વખત આવૃત્તિ કરવાથી અગ્યાર પ્રયાજને થશે. આ પ્રમાણે સમુદાયજાત એકાદશત્વ ધર્મ માનવાથી જ અગ્યાર પ્રયાજને જ થશે. પ્રતિ પ્રયાજને અગ્યાર વખત આવૃત્તિ કરી પંચાવન પ્રયાજને કરવાની કશી જરૂર નથી. એકની સાથે એકાદશનો અન્વય ન હોવાથી પૃષ્ઠદાગ્ન્યનું દૃષ્ટાન્ત પણ અસ્થાને છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨ ॥

પ્રથમાદિ ત્રણ ઉપસદોનો સ્વસ્થાનાવૃત્તિ-અધિકરણ.

સ્વસ્થાનાત્તુ વિવૃદ્ધ્યેરન્ કૃતાનુપૂર્વ્યત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ સમુદાય વૃત્તિની નિવૃત્તિ માટે છે. (સ્વસ્થાનાત્) પોત પોતાના સ્થાનથી (વિવૃદ્ધ્યેરન્) પ્રત્યેક ઉપસદની બે વખત આવૃત્તિ કરવી જોઈએ કારણ કે (કૃતાનુપૂર્વ્યત્વાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં એના અનુષ્ઠાનનો કર્મ નિષ્પત્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિચયન ’ પ્રકરણમાં ‘ ષડુપસદઃ ’ ઉપસદ નામના છ હોમ કરવા જોઈએ એવું વિધાન છે. દીક્ષા-દિવસથી માંડી સોમાગ્નિપવ સુધીમાં વચ્ચે ને હોમ કરવામાં આવે છે તેને ‘ ઉપસદ્ ’ હોમ કહેવામાં આવે છે. દીક્ષા-દિવસ પછી પહેલે દિવસે પ્રથમ ઉપસદ્ હોમ બીજે દિવસે બીજે અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજે કરવો એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ઉપસદ્ હોમોનું વિધાન છે. પણ અગ્નિચયન પ્રકરણમાં છ ઉપસદ્ હોમો કરવા બતાવ્યું છે માટે એ ત્રણની આવૃત્તિ કરી છ સંખ્યા પૂર્ણ કરવી જોઈએ. આ આવૃત્તિ સમુદાયના રૂપે કરવી નહિ, પણ પ્રત્યેકની આવૃત્તિ પોત પોતાના સ્થાનમાં જ કરવી જોઈએ એટલે કે પહેલે

દિવસે પ્રથમ ઉપસદ્દની બે વખત આવૃત્તિ કરવી બીજે દિવસે બીજા ઉપસદ્દની અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજા ઉપસદ્દની આવૃત્તિ કરવી. આનુ નામ પ્રત્યેક આવૃત્તિ કહેવાય છે. અને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી એક એક વાર ઉપસદ્દ હોમનું અનુષ્ઠાન કરી ફરીથી પ્રથમ આદિ ઉપસદ્દોનું અનુષ્ઠાન કરવું એનું નામ સમુદાયાવૃત્તિ કહેવાય છે. સમુદાયાવૃત્તિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રકૃતિ યાગમાં જે ફલ બાંધ્યો છે તેનો બાધ થાય છે. માટે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેકા વૃત્તિનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩ ॥

સામિધેનાઓમાં આગનુક મંત્રોનો નિવેશ અતે કરવો. એ અધિકરણને સમગ્રવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સમિધ્યમાનવર્તી સમિદ્ધવર્તો અન્તરેણ ધાયાઃ સ્યુર્ધાવાપૃથિવ્યો-
રન્તરાલે સમર્હણાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમિધ્યમાનવર્તીમ) સમિધ્યામાનપદ્ધતિત ઋચ્યા (ચ) અને (સમિદ્ધવર્તીમ) સમિદ્ધપદ્ધતિત ઋચ્યાની (અન્તરેણ) વચ્ચે (ધાયાઃ સ્યુઃ) ‘ધાયા’ નામક મંત્રો મૂકવામાં આવે છે. (દાવાપૃથિવ્યોઃ અન્તરાલે) દાવાપૃથિવીની વચ્ચે (સમર્હણાત્) સ્તુતિ રૂપે વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પંદર સામિધેની મંત્રો પઠિત કરવામાં આવ્યા છે. પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘एकविंशति मनुष्मयात् प्रतिष्ठाकामस्य’ જેને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તેણે એક-સામિધેની બોલવી જેમએ. હવે એકવીશ મંત્રો બોલવામાં ૬ છ સામિધેનીઓ ખૂટે છે. માટે ૭ મંત્રો ઉમેરવા જેમએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આગનુક ૭ મંત્રોનો પાઠ ઉક્ત પંદર સમીધેનીઓમાં કઈ જગ્યાએ કરવો? ‘સમિધ્યમાનોઽધ્વરે’ અને સમિદ્ધો ભ્રમ બાહુતેતિ આ બે મંત્ર વચ્ચે ધાયા અર્થાત્ આગનુક મંત્રોનો પાઠ કરવો. ધીયન્તે હિતિ ધાયાઃ એવી ‘ધ્યાયા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. સમિધ્યમાનવર્તી ઋચ્યાને દુલોકની અને સમિદ્ધવર્તી ઋચ્યાને પૃથ્વીની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા આપનાર વાક્યને અર્થવાદ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. આગનુક ૭ મંત્રો ઉક્ત બન્ને વચ્ચે મૂકવા એ ઘૌ અને પૃથ્વી વચ્ચે મૂકવા બરાબર છે. એવો અર્થવાદનો અર્થ છે, ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તચ્છબ્દો ઘા ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તચ્છબ્દઃ) ‘પૃથુપાજવતી’ ઈત્યાદિ બે મંત્રોનું નામ જ ધાયા છે.

ભાવાર્થ :—૭ આગનુક મંત્રોનું નામ ધાયા નથી પણ ‘પૃથુપાજવતી’ અર્થાત્ પૃથુ-પાજ શબ્દ જેમાં આવે છે એવા બે મંત્રોનું નામ જ ધાયા છે. માટે એ શબ્દવાળા બે મંત્રો જ ‘સમિધ્યમાનવર્તી’ અને ‘સમિદ્ધવર્તી’ ઋચ્યાઓની વચ્ચે મૂકવા. બાકી ચાર મંત્રોનો નિવેશ તો સૌથી છેલ્લે જ કરવો. જો કે ‘ધાયા’ શબ્દ યોગિક છે છતાં રૂઢિથી તો ઉક્ત બે જ મંત્રોને ‘ધાયા’ કહેવામાં આવે છે. સાર એ નીકળે છે કે ‘ધાયા’ નામક બે મંત્રો ઉક્ત બે ઋચ્યાની વચ્ચે અને ચાર મંત્રોનો સૌથી છેલ્લે પાઠ કરવો. ॥ ૫ ॥

ઉણિકકુમોરન્તે દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉણિકકુમોઃ) ઉણિક અને કુમ્ભ ઇન્દ્રવાળા મંત્રોને મધ્યમાં પાઠ બતાવી બીજા મંત્રોને (અન્તે દર્શનાત્) છેવટે નિવેશ કરેલો બેવામાં આવવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રેષાતવીય ઇષ્ટિમાં ‘ પ્રસો બમે ઇત્યાદિ ’ ઉણિક્ ઇન્દ્રવાળા અને પ્રહોત્રે પૂર્વ્ય વચ્ચે ઇત્યાદિ ‘ કુમ્ભ ઇન્દ્રવાળા મંત્રોને ’ સમિધ્યમાનવતી અને સમિધ્યવતી ’ ઋચાઓની વચ્ચે પાઠ કરી બમે ત્રો તે વાજિના ઇત્યાદિ ચાર મંત્રોને અંતમાં પાઠ કર્યો છે. એથી રૂપટ થાય છે કે ‘ ધાયા ’ એ નામ આગન્ટુક છે એ મંત્રોનું નથી. પણ ઉપર બતાવેલા બે મંત્રોનું જ નામ છે અને તેનો વચ્ચે પાઠ પણ કર્યો છે આ ઉપરથી અધિકરણનો સાર એ નીકળે છે કે ‘ ધાયા ’ સંજ્ઞાવાળા બે મંત્રોનો વચ્ચે પાઠ કરવો અને બીજા આગન્ટુક ચાર મંત્રોનો અંતમાં પાઠ કરવો આ પ્રમાણે એક વીસ મંત્રોનું અનુવચન કરવું અને એકવિંશતિ મનુષ્યાત્ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય એ વિધિવાક્યનું આજ્ઞા રહસ્ય છે. ॥ ૬ ॥

‘ બહિષ્પવમાનમાં આગન્ટુક મંત્રોનું પર્યાસ પછી સ્થાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્તોમવિવૃદ્ધૌ બહિષ્પવમાને પુરસ્તાત્પર્યાસાદાગન્તવઃ

સ્યુઃ તથાહિ દૃષ્ટં દ્વાદશાહે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(બહિષ્પવમાને) ‘ બહિષ્પવમાન ’ નામક સ્તોત્રમાં (સ્તોમ વિવૃદ્ધૌ) આગન્ટુક મંત્રોથી સ્તોત્રમાં જે વૃષ્ધિ કરવામાં આવે છે તેને માટે (આગન્તવઃ) આગન્ટુક મંત્રો (પર્યાસાત્ પુરસ્તાત્) પર્યાસની પહેલાં (સ્યુઃ) મૂકવા બોધ્યો (હિ) કારણ કે (દ્વાદશાહે) ‘ દ્વાદશાહ ’ નામક યાગમાં (તથા) તે પ્રમાણે (દૃષ્ટમ્) બેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષ્ઠમ ’ નામક યાગમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં ત્રણ તૃચ છે. સ્તોમ એટલે રતુતિના મંત્રો. તૃચ એટલે ત્રણ ઋચાઓ અર્થાત્ ત્રણ ઋગ્વેદના મંત્રો ત્રણ તૃચ એટલે ત્રણ ત્રિક. ત્રિક એટલે ત્રણનો સમુદાય. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ત્રણ ત્રિક એટલે નવ મંત્રો. બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં ત્રણ ત્રિક અર્થાત્ નવ સંખ્યાક ઋગ્મંત્રો હોય છે. એ ત્રણ ત્રિકોના અનુક્રમે આ પ્રમાણે નામ છે. (૧) સ્તોત્રીય (૨) અનૂરૂપ (૩) પર્યાસ હવે ‘ એકવિંશતિ જતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ ’ એકવીશ મંત્રોથી ‘ અતિરાત્ર ’ નામક યાગ વડે પ્રગતી પામ્યા રાખનાર યજમાને યાગ કરાવવો. આ વાક્યમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં મંત્રોની વૃષ્ધિ કરવામાં આવી છે અર્થાત્ નવસંખ્યાક મંત્રોની જગ્યાએ એકવીસ મંત્રોથી રતુતિ કરવા જણાયું છે. ત્રણ તૃચાથી નવ મંત્રો તો સિદ્ધ છે જ બાકી જ ચાર તૃચ એમાં ઉમેરવા બોધ્યો. આ ચાર તૃચો ઋગ્વેદમાંથી લેવા બોધ્યો એટલે એક વીસ મંત્રો પૂરા થાય એ ચાર તૃચો અર્થાત્ આગન્ટુક બાર મંત્રોનો સંનિવેશ કર્યો કરવો એ પ્રજા છે. અહીં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે ‘ પર્યાસ ’ નામક તૃચની પહેલાં આગન્ટુક તૃચોનો સંનિવેશ કરવો. કારણ કે દ્વાદશાહ નામક યાગમાં એ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ સ્તોત્રીયાનુષ્પયોરનન્તર માગન્તુકા ઋચઃ વૃષ્ણત્યઃ પઠિતાઃ ’ સ્તોત્રીય અને અનૂરૂપ તૃચ પછી આગન્ટુક ‘ વૃષ્ણત્ય ’ શબ્દ જેમાં આવે છે

એવી ઋચાઓનો સંનિવેશ કરવો. આ પ્રમાણે સુભોધિની નામક ટીકામાં પણ લખ્યું છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષના મતે પર્યાસનામક તૃતી પહેલાં આગન્તુક ઋચાઓનો સંનિવેશ કરવો. ॥ ૭ ॥

પર્યાસ इति चान्ताख्या ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્યાસ) પર્યાસ (इति) એવી (અન્તાખ્યા) બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં જે અન્તિમ તૃત્ય આવે છે તેનું નામ છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ‘ પર્યાસ ’ કોને કહેવો એનો ઉત્તર છે. બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં જે ત્રણ તૃત્યો બતાવ્યા છે તેમાં જે છેલ્લો તૃત્ય છે તેનું જ નામ પર્યાસ છે. ભાષામાં પણ પર્યાસનો અર્થ ‘ છેલ્લો ’ થાય છે. જેમકે ક્ષેત્રસ્ય પર્યાસઃ અર્થાત્ ખેતરનો છેવટનો ભાગ આ પ્રમાણે ‘ પર્યાસ ’ એ અતિમ ભાગનો સંજ્ઞા છે. ॥ ૮ ॥

सिद्धांत सूत्र अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અન્તે) પર્યાસની પછી જ (તદુક્તમ) આગન્તુક મંત્રોનો નિવેશ કરવાનું કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—એકવીસ મંત્રોની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે જે ચાર ત્રિકો ત્રણ તૃત્યાઓમાં હિમેરવા પડે છે, તે મંત્રો છેલા પર્યાસ નામક તૃતી પછી જ મૂકવા. અર્થાત્ છેલ્લે મૂકવા પર્યાસની અગ્નિ નહિ. ॥ ૯ ॥

वचनात्तु द्वादशाहे ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વચનાત્) વાક્ય વિશેષને લીધે (દ્વાદશાહે) દ્વાદશાહ નામક યાગમાં મધ્યમાં નિવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગમાં તેા મધ્યમાં સંનિવેશ કરવા માટે ખાસ વાક્ય છે તેથી એ વાક્યના બળથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો. પણ અતિરાત્ર યાગમાં વાક્યવિશેષ ન હોવાથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો નહિ. ॥ ૧૦ ॥

अतद्विकारश्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારઃ) દ્વાદશાહ યાગનો વિકાર અતિરાત્ર યાગ નથી.

ભાવાર્થ :—અતિરાત્ર દ્વાદશાહ રાત્રનો વિકાર નથી તેથી દ્વાદશાહ યાગમાં જેમ મધ્યમાં આગન્તુક મંત્રોનો સંનિવેશ થાય છે તેમ અતિરાત્ર યાગમાં મધ્યમાં સંનિવેશ કરવો નહિ પણ અન્તે જ સંનિવેશ કરવો. ॥ ૧૧ ॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિકારે) તેના વિકૃતિ યાગમાં (અપિ) પણ (અપૂર્વત્વાત્) વાક્ય વિશેષ વિધા-યક રૂપે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગની વિકૃતિ યાગો જે અહીંત સત્ર આદિ છે તેમાં પણ આગં-
તુક મંત્રોનો અંતમાં જ સંનિવેશ કરવો. કેવળ વૃષણવત્ શબ્દવાળી જે ઋચાઓ હોય તેનો જ
માત્ર દ્વાદશાહના વિકૃતિ યાગોમાં પર્યાસની પહેલાં નિવેશ કરવો. બાકી બીજી બધી આગંતુક
ઋચાઓનો અંતમાં સંનિવેશ કરવો. સમગ્ર અધિકરણનો સાર એ છે કે અતિરાત્ર યાગમાં આગં-
તુક મંત્રોનો સંનિવેશ પ્રયાસની પાછળ અંતે જ કરવો. ॥ ૧૨ ॥

બહિષ્પવમાનમાં આગંતુક સામમંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ છે.
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અન્તે તૂત્તરયોર્વધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તૂત્તરયોઃ) માધ્યંદિન પવમાન તથા
આર્ભવ પવમાન (અન્તે દધ્યાત્) છેલ્લા તૃત્યમાં મૂકવા.

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધસ્તોમક કંતુઓમાં માધ્યંદિન સવનના આર્ભવ અને પવમાનમાં
સામમંત્રોનો આગમ કરવામાં આવે છે. આ સામના મંત્રો ઉપર કહેલા ત્રણ તૃત્યોમાં છેલ્લા તૃત્યમાં
મૂકવા. અર્થાત્ છેલ્લા તૃત્યના મંત્રો બોલીને પછી ગાવા. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘા ગાયત્રીબૃહત્યનુષ્ટુપ્સુ વચનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દો સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ગાયત્રી બૃહત્યનુષ્ટુપ્સુ) ગાયત્રી
બૃહતી અને અનુષ્ટુપ્ છંદવાળા મંત્રોમાં આગંતુક સામમંત્રોનો નિવેશ થવો જોઈએ. (વચનાત્)
કારણ કે એને માટે વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીણિ હ વૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ ગાયત્રી બૃહતી અનુષ્ટુપ્ ચ અન્નઘંવાવપન્તિ અત્તણોદ્ર-
પન્તિ આ વાક્યવિશેષથી આગંતુક સામ મંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. ઉક્ત
વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞના ગાયત્રી, બૃહતી અને અનુષ્ટુપ્ આ ત્રણ છંદવાળા મંત્રો
યજ્ઞના ઉદરરૂપે છે. એમાં જ આવાપ કરવો અર્થાત્ વધારાના મંત્રો મૂકવા અને એમાંથી જ
ઉદ્ભાપ કરવો. આવાપ એટલે આગંતુક મંત્રોને દાખલ કરવા અને ઉદ્ભાપ એટલે
મંત્રોને કાઢવા. “ઉચ્ચા તે જાતમન્થસઃ” આ માધ્યંદિન પવમાનનો ગાયત્રી છંદ
વાળો આઘ તૃત્ય છે. અને ‘સ્વાદિષ્ટ્યા’ ઇત્યાદિ આર્ભવ પવમાનનો તૃત્ય છે. માટે એ તૃત્યોમાં
જ આગંતુક સામ મંત્રોનો આવાપ કરવો. ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી છંદવાળા તૃત્યમાં સામનો
આવાપ કરવો નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે અતિરાત્ર યાગમાં જે બહિષ્પવમાન
સ્તોમ્ ગાવામાં આવે છે તેમાં સામ મંત્રની જે વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે તે વૃદ્ધિ મધ્યમાં જ
કરવી અન્તમાં નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘ઋહ અને ઇષ્ટિકા આદિ કંતુ અને અગ્નિના શેષ છે. ’ એ
અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગ્રહેષ્ટકમૌપાનુવાક્યં સવનચિત્તિશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ઔપાનુવાક્યમ્) અનારભ્ય પઠિત (ગ્રહેષ્ટકમ્) ઋહ અને ઇષ્ટિકા
(સવનચિત્તિશેષઃ સ્યાત્) સવન અને ચિતના શેષ છે.

ભાવાર્થ :—અદામ્યં ગૃહ્ણતિ અદામ્યનામક મહત્ત્વે લે છે અંશું ગૃહ્ણતિ 'અંશુ' નામના મહત્ત્વે લે છે. તથા ચિત્રિણીરૂપ દધાતિ ચિત્રિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે અને વક્ત્રિણીરૂપદધાતિ વક્ત્રિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે. આ ઠેકાણે અદામ્ય અને અંશુનું મહત્ત્વ કરવું એ સવનનો શેષ છે. કારણ કે એનાથી સવન થાય છે. અને ઇષ્ટકા ચિતિનો શેષ છે. કારણ કે ઇષ્ટકાક્ષી કુંડ બનાવાય છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ક્ત્વાગ્નિશેષો વા ચોદિતત્વાદચોદના તુ પૂર્વસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (ક્ત્વાગ્નિશેષઃ) કંતુ અને અગ્નિના શેષ છે. (ચોદિતત્વાત્) વિધાન હોવાથી (પૂર્વસ્ય તુ) અને પૂર્વ સવન અને અગ્નિના અંગ તરીકેનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મહત્ત્વ મહત્ત્વ એ કંતુનું અંગ છે અને ઇષ્ટકાનું ઉપધાન અગ્નિનું શેષ છે. સવન અને ચિતિ એ બન્ને ફળવાળા નથી. અનારભ્ય પઠિત અથૌનો ફળવાળા સાથે અવશ્ય સંબંધ હોવો જોઈએ. ફળવાળા તો યાગ અને અગ્નિ છે. યાગ અને અગ્નિયયનનું ફળ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે, સવન અને અગ્નિ સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો ગૌણ છે કારણ કે સવન પણ યાગને માટે જ હોય છે ચયન અર્થાત્ ઇષ્ટકા કુંડનું બનાવવું તે પણ અગ્નિ સ્થાપન માટે જ હોય છે. આ કારણથી યાગ અને અગ્નિ સાથે સવન અને ઇષ્ટકાનો મુખ્ય સંબંધ માનવો અને તેનાં જ એ અંગો છે એમ માનવું એજ સિદ્ધાંત છે.

“ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમચિતિમાં ઉપધાન કરવું.”

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અન્તે સ્યુરભ્યવાયાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્તે) ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં (સ્યુઃ) થતું જોઈએ (અવ્યવાયાત્) એમ કરવાથી પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓનું પરસ્પર વ્યવધાન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ્રકરણ પઠિત બ્રાહ્મણ વાક્યથી જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એવા અગ્નિની અંગમૂત પૂર્વોક્ત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં થતું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીઓનો મત છે. જે કુંડની નિષ્પત્તિ માટે ઇષ્ટકાઓનું ચયન થાય છે એમાં પાંચ ચિતિ હોય છે. હવે જો અપ્રકરણ પઠિત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પરસ્પર વ્યવધાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જો ચાર ચિતિઓમાં પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરી અંતિમ ચિતિ એટલે પાંચમી ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો કમનો ભંગ થતો નથી અને વ્યવધાન પણ થતું નથી, માટે અંતિમ ચિતિમાં અપ્રકરણ પઠિત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરવું. ॥૧૭॥

લિંગદર્શનાદિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ભાવપનં વા ઉત્તમા ચિત્તરન્યા અન્યા ઉપદધાતિ નિરાશ્રિત ઇષ્ટકાઓનું સ્થાન અંતિમ ચિતિ છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપ્રકરણ પઠિત ચિત્રિણી ઇષ્ટકાઓનું સ્થાન અંતિમ ચિતિ છે. જે અપ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકા છે તે નિરાશ્રિત ઇષ્ટકાઓ કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મધ્યમાયાં તુ વચનાદ્ બ્રાહ્મણવત્યઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (બ્રાહ્મણવત્યઃ) જે અપ્રકરણ પઠિત છે છતાં જેઓનું વિધાન બ્રાહ્મણ વાક્યથી થયું છે તે ઇષ્ટકાઓનું (મધ્યમાયામ્) ઉપધાન મધ્યમ ચિતિમાં થયું નેહ્યં. (વચનાત્) એને માટે ખાસ વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—લિંગ, ક્રમ અને સમાખ્યાથી જેનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી પણ કેવળ બ્રાહ્મણ વાક્યથી વિહિત છે. તેવી ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન મધ્યમ ચિતિ કરવું યોગ્ય છે કારણ કે, તેને માટે ખાસ વચન છે જમકે, યાં કાંચન બ્રાહ્મણવતીમિષ્ટકામભિજાનીયાત તાં મધ્યમાયામુપદધ્યાત્ આ વચન અપ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકા હોવા છતાં કેવળ આજ બ્રાહ્મણ અંથના વાક્યથી તેઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવા વિધાન છે, તેથી મધ્યમ ચિતિમાં જ ઉપધાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૯ ॥

લોકપૃણા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાનું ઉપધાન કરવું
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રાગ્લોકેવૃણાયાઃ તસ્યાઃ સંપૂર્ણાર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યા) લોકપૃણા નામવાળી ઇષ્ટકા (સંપૂર્ણાર્થત્વાત્) હિંદ્ર પૂરણ કરવા માટે હોવાથી (લોકેવૃણાયાઃ પ્રાક્) લોકપૃણા નામક ઇષ્ટકાની પહેલા ઉપધિત કરતી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રિણીરૂપદધાતિ। વજ્રિણીરૂપદધાતિ। મૂતેષ્ટકા ઉપદધાતિ ચિત્રિણી વજ્રિણી અને મૂતેષ્ટકાઓનું ઉપધાન લોકપૃણા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં કરવું નેહ્યં. કુંડની ભીતી ચણતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે હિંદ્રો રહી જાય છે તેને પૂરી દેવા માટે જે ઇષ્ટકા વપરાય છે તેને લોકપૃણા ઇષ્ટકા કહેવાય છે. જે લોકપૃણા પછી ઉક્ત ઇષ્ટકાઓ મૂકવામાં આવે તો તે હિંદ્ર પૂરવાના કામમાં આવે નહિ માટે ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન લોકપૃણા ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પહેલાં થયું નેહ્યં પછી નહિ. ॥ ૨૦ ॥

ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત થયેલા અગ્નિમાં અગ્નિહોત્રાદિયં અનુષ્ઠાન કરવું નેહ્યં
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

સંસ્કૃતે કર્મ સંસ્કારાણાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કૃતે) પવમાન ઇષ્ટરૂપ સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલા અગ્નિમાં (કર્મ)

અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું જોઈએ. (સંસ્કારાણામ્) ઉક્ત સંસ્કારો (તદર્થત્વાત્) કર્મ કરવાને માટે જ પૂર્વ સંસ્કાર અપેક્ષિત હોય છે,

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી તુરતજ તેમાં અગ્નિહોત્ર૩૫ કર્મ કરવું નહિ, પણ અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી દ્વાદશસુ રાત્રિષુ અનુનિર્વપેત્ પાર રાત્રિ સુધી પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી જોઈએ. માટે પવમાન ઇષ્ટિઓથી અગ્નિ સંસ્કૃત થયા પછી તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું. આધાન અને પવમાન ઇષ્ટિઓથી જ આહવનીય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ આધાનથી આહવનીય અગ્નિની સિદ્ધિ થતી નથી. આહવનીયત્વ ૩૫ કર્મથી સિદ્ધ થયેલા અગ્નિમાંજ અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવું. એટલે આધાન પછી તેરમા દિવસથી આહવનીય અગ્નિમાં અગ્નિ હોત્રાદિ કર્મ કરવું એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનન્તર ચ વ્રતં તદ્ભૂતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનન્તરમ્) આધાન પછીનાં જે વ્રત હોય તે (વ્રતમ્) વ્રતતો ઇષ્ટિ પહેલાં પણ કરવાં (તદ્ભૂતત્વાત્) આધાન પછી તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘આહિતામિનં ક્ષિણં દાવંમ્યાદધ્યાત્’ આહિતાગ્નિએ લીધું લાકડું અગ્નિમાં મૂકવું નહિ ઇત્યાદિ જે વ્રતો છે તે આહિતાગ્નિ પુરુષકર્તૃક હોય છે એ વ્રતો તો અગ્ન્યાધાન પછી તુરત કરી શકાય છે, છતાં કે અગ્ન્યાધાન એ વ્રતોને માટે જ હોય છે. આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ વ્રતોનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં વ્રતો તો થઇ શકે પણ અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિ કરી લીધા પછી થઇ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પૂર્વે ચ લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પૂર્વમ્) પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિ હોત્ર કર્તવ્ય છે. (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમિં વે મૃત્યમિહોત્રેણાનુદ્રવન્તિ ’ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની પાછળ અગ્નિહોત્ર દ્વારા જાય છે. આ વાક્યનો એ ભાવ છે કે અગ્ન્યાધાન પછી તુરતજ ખીમ દિવસથી અગ્નિ હોત્ર કરવો જોઈએ. પવમાનેષ્ટિ દ્વારા સંસ્કાર થયા પછી જ આહિત અગ્નિમાં અગ્નિહોત્ર કરવો એવો કશે નિયમ નથી. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું સમાધાન અર્થવાદો વાર્થસ્ય વિષમાનત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે (અર્થવાદઃ) ઉક્તવાક્ય અર્થવાદ છે કારણ કે (અર્થસ્ય) સ્તુતિ ૩૫ અર્થ એમા (વિષમાનત્વાત્) વિષમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય આધાન પછી નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ ૩૫કર્મની કર્તવ્યતા અતારવ નથી. આધાનના અંત્યમૂત “ તૂણી હોમ ” નું એ વાક્ય મત્ર સ્તાવક છે. વ્રહ્મવાદિનો મીમાંસન્તે હોતવ્યમ્, હમિહોત્રં ન હોતવ્યમ્, ચયજુષા જુહુવાત્, અયથાર્ધ્વમાહુતી જુહુવાત્, યદિ ન જુહુવાત્ અમિઃ પરાપતેત્ તૂણીમિવ હોતવ્યમ્ આ વાક્યમાં અગ્ન્યાધાન પછી તૂણી હોમ કરવાનું

વિધાન છે. પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તૂંધણી હોમ એટલે મંત્ર બોલ્યા વગર હોમ કરવો. અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિઓ થઇ ગયા પછી કર્તવ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

ન્યાયવિપ્રતિષેધાન્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન્યાયવિપ્રતિષેધાત) બ્રહ્મવાદી વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૪ નિષેધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મવાદી—વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર ન હોતવ્યમ્ આ વાક્યમાં આધાન પછી પુરત અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૪ નિષેધ છે. એટલે ભાવ એ નીકળે છે કે અગ્નિહોત્ર કર્યો પછી અગ્નિહોત્રથી અતિરિક્ત તૂંધણી હોમ કરવો. અને પવમાન ઇષ્ટિઓ તે આદિત અગ્નિ સંસ્કૃત થઇ ગયા પછી તેમાં અગ્નિ હોત્રાદિ ૩૫ કર્મ કરવું જોઇએ. ॥ ૨૫ ॥

‘ અગ્નિચિદ્વર્ણ્યાદિ પ્રતોત્તું કલ્પન્તમાં અનુષ્ઠાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સંચિતે ત્વગ્નિચિદ્વક્તં પ્રાપણાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સંચિતે) અગ્નિનું ચયન થઇ રહ્યા પછી (અગ્નિચિદ્વક્તમ્) અગ્નિચિત્પદ યુક્ત વાક્યમાં વિહિત વ્રત કર્તવ્ય છે (નિમિત્તસ્ય) ચયન અનુષ્ઠાન ૩૫ નિમિત્ત (પ્રાપણાત્) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિચિદ્ વર્ણિત ન ધાવેત્ ’ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે અગ્નિચિત્ પુરુષે દોડવું નહિ. ન ત્રિયમુષેયાત્ આ સંગ પશુ કરવો નહિ. આ વ્રતો ચયનમાત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી કરવાનાં હોય છે, કારણ કે વ્રતનું નિમિત્ત ચયન છે. નિમિત્ત આવ્યા પછી નૈમિત્તિક વ્રતોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધધાંત સૂત્ર

ક્લવન્તે વા પ્રયોગવચનાભાવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ક્લવન્તે) કંટુપૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી ઉક્ત વ્રતો કર્તવ્ય છે કારણ કે (પ્રયોગવચનાભાવાત્) ચયન પછી અનુષ્ઠાન બોધક કોઇ વાક્યનો પ્રયોગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વ્રતો કંટુનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી કરવાનાં હોય છે. કારણ કે અગ્નિચિત્ ચિત્તૃપ્ત અગ્નિમાં જેણે યાગ કર્યો હોય તે પુરુષનું નામ અગ્નિચિત્ છે કારણ કે ‘ અમૌ ચેઃ ’ ૩-૨-૯૧. આ પાણીનીય સૂત્રથી અગ્નિ ઉપપદ રહેતાં ચિદ્વાતુને જૂતકાગમાં ક્ષિપ્ત પ્રસય લાગે છે એટલે જ્યાં સુધી કંટુનું અનુષ્ઠાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી પુરુષનું નામ અગ્નિચિત્ થઇ થકવું નથી. માટે અગ્નિચિત્પદ સાથે જોડાયેલાં જ વ્રતો છે તે જેણે ચિત્તૃ ૩૫ અગ્નિમાં અર્પણ ચિત્તૃ સાધ્ય અગ્નિમાં કંટુ કરી લીધો હોય તેણે જ કરવાનાં છે. કેવળ જેણે ચયન કર્યું હોય અને કંટુનું

અનુધાન ન કથું હોય તેને ઉકત વ્રત કરવાનો નિયમ લાગુ પડતો નથી માટે જેણે કતુ કરી લીધો હોય તેણે જ એ વ્રતો કરવાનાં છે. આવી સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

અગ્નેઃ કર્મત્વનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ— (અગ્નેઃ) અગ્નિને. (કર્મત્વ નિર્દેશાત્) કર્મ તરીકે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘ય एवं વિद्वાન્ અગ્નિં ચિન્તે’ આ વાક્યમાં અગ્નિપદ પછી ખીજી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે માટે કર્તુર્ગીષ્તતમં કર્મ એ અનુશાસન પ્રમાણે અગ્નિ એ ઇચ્છિતતમ કર્મ છે એટલે ચ્યનેન અગ્નિં માલ્લેત્ ચ્યન કર્યા પછી તેમાં અગ્નિનું આધાન કરવું. કરણ કે ચ્યન અર્થાત્ કુંડનું નિર્માણ અગ્નિને માટે જ હોય છે. માટે અગ્નિથી કતુરૂપ કાર્ય અંત સહિત પૂર્ણ કરવું. આ સંપૂર્ણ કતુ રૂપ કાર્ય વ્રતોનું નિમિત્ત છે તેથી કતુ કર્યા પછી જ અગ્નિચિત્ પુરુષે ઉકત વ્રતો કરવાં જોઈએ. આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘દીક્ષા’ ઇષ્ટિથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. એ અધિકરણને હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

પરેણાવેદનાદુ દીક્ષિતઃ સ્યાત સર્વેર્દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(પરેણ) પર-અધ્યયું વડે (આવેદનાત્) નિર્દેશ કરવાથી (દીક્ષિતઃ સ્યાત્) દીક્ષિત થાય છે. (સર્વૈઃ) પૂર્વ ઉદાહૃત બધાં વાક્યો સાથે (દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્) દીક્ષાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘આમાર્વિણ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દીક્ષિષ્યમાણઃ’ જે દીક્ષા લેનાર હોય તેણે અગ્નિ અને વિશ્વદેવતાવાળા અગ્નિના કપાલમાં સિદ્ધ કરેલા પુરોડાચનો નિર્વાપ કરવો. તથા વળેન દીક્ષયતિ, મેઘલયા દીક્ષયતિ, કૃષ્ણાજિનેન દીક્ષયતિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં દંડ આદિ જે પદાર્થો બતાવ્યા છે તે બધા દીક્ષાનું કારણ છે. વળી ‘પરેણ= અધ્યયુર્ણા આવેદનાદિદેશાદ્ધવમદીક્ષિષ્ટાય’ શ્રાદ્ધાણઃ ઇતિ નિર્દેશાદ્ધર્વમ્’ અધ્યયુ ૨૨ મંડપમાં બેઠેલાઓને જાહેર કરે કે આ બ્રાહ્મણ દીક્ષિત થયા છે. એટલે આ બધાં કારણો દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એકને કારણ માનવું અને બીજાને ન માનવું એમાં કથું વિતિગમ જણાવું નથી. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો દીક્ષાનાં કારણ છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઇષ્ટ્યન્તે વા તદર્થા દ્યવિશેષાર્થસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ઇષ્ટ્યન્તે) ઇષ્ટિ થઇ રહ્યા પછી જ દીક્ષા થાય છે. (તદર્થા) દીક્ષાને માટે જ ઇષ્ટ હોય છે (દિ) કારણ કે બીજા પદાર્થો (અવિશેષાર્થ સમ્બન્ધાત્) ક્રિયા વિશેષથી શરૂ હોય છે અને કેવળ દ્રવ્ય રૂપ અર્થની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—દીક્ષાનું કારણ કેવળ ઇષ્ટિ જ છે. ઇષ્ટિમાં દીક્ષાની જનકતા છે એ પણ કેવળ શાસ્ત્ર ગમ્ય જ છે એમાં કોઇ લૌકિક તર્ક કામમાં આવે એમ નથી. દીક્ષિતત્વ રૂપ ધર્મ અલૌકિક છે તેને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા જ સમર્થ છે. દંડ મેખલા આદિ દ્રવ્ય નહિ. જેણે દીક્ષા

દેવી હોય તેણે નિર્વાપ કરવો અર્થાત આગનાત્રેણ્ય એકાદશકપાલ પુરોહાશથી ઇષ્ટિ કરવી. આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત દર્શિએ નિષ્કર્ષ એ છે કે ઇષ્ટિ જ દીક્ષાનું કારણ છે બીજા પદાર્થો નહિ. ॥ ૩૦ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) દીક્ષણીયા આ સમાખ્યા પણ (તદ્વત્) ઇષ્ટિ-નેજ દીક્ષાના અવ્યભયરિત હેતુ તરીકે બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ઇષ્ટિને ‘ દીક્ષણીયા ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ દીક્ષણીય સમાખ્યા પણ ત્યારેજ નિદ્ધ થતું શકે કે જ્યારે ઇષ્ટિને જ દીક્ષાનું કારણ માનવામાં આવે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દંડ આદિનું ધારણ કરવું એ દીક્ષાનું કારણ નથી, પણ ઇષ્ટિ જ કારણ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનિયમથી અનુષ્ઠાન કરવું ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અજ્ઞવત્ કતૂનામાનુર્ણ્યમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞવત્) અંગોમાં જેમ ક્રમ હોય છે તેમ (કતૂનામ્) ઇષ્ટિઓમાં પણ (આનુર્ણ્યમ્) ક્રમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ એન્દ્રામનેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામ : ’ ઇત્યાદિ કામ્ય-ઇષ્ટિઓને પાઠ ક્રમથી છે, માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન પણ ક્રમથી જ કરવું જોઈએ. પ્રમાણદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન જે ક્રમ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેમ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન પણ ક્રમ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. આવે પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વા ૬ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સમ્બન્ધાત્) કામ્ય ઇષ્ટિઓને અન્નરપરસ સંબંધ (ન) ન હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું નહિ

ભાવાર્થ :—એક કામ્ય ઇષ્ટિને બીજી કામ્ય ઇષ્ટિ સાથે કોષ્ટપણ બનતો સંબંધ હોતો નથી માણસની અંદર કામનાઓ પણ કોષ્ટ ક્રમથી ઉત્પન્ન થતી નથી માટે કામ્ય ઇષ્ટિઓ પાઠના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાની કોષ્ટ આવશ્યકતા નથી. અનુષ્ઠાન કરનારે ઇચ્છા પ્રમાણે કામ્ય ઇષ્ટિઓ કરવી. આવે સિદ્ધાંતવાદીનો મત છે. ॥ ૩૩ ॥

કામ્યત્વાच्च ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (કામ્યત્વાત્) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટ ઇચ્છા ક્યારે ઉત્પન્ન થાય એનો કશો પણ નિયમ નથી, અનિયમથી ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તત્પ્રયુક્ત કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પણ નિયમ નથી. પાઠ ક્રમ પ્રમાણે

દામ્ય ઇષ્ટિઓ કરવા જતાં કર્તાના સ્વાતંત્ર્યે ભંગ થાય છે માટે કર્તાની હસ્થા પ્રમાણે દામ્યેષ્ટિઓનું અનુદાન કરવું, પાઠ ક્રમ પ્રમાણે નહિ. ॥ ૩૪ ॥

આનર્થવ્યાજેતિ ચેત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(આનર્થવ્યાજ) પાઠ ક્રમ અનર્થક થઇ જશે (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો (ન) તે પશુ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—જે દામ્ય ઇષ્ટિઓ કર્તાની હસ્થા પ્રમાણે કરવામાં આવે તો એના પાઠનો જે ક્રમ રાખ્યો છે તે ક્રમ નિરર્થક થઇ જશે, માટે એ નિરર્થકતા ન આવે તદર્થે દામ્યેષ્ટિઓ પાઠ ક્રમ પ્રમાણે કરવી જોઇએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૫ ॥

સ્યાન્ન વિદ્યાર્થત્વાદયથા પરેષુ સર્વસ્વારાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યાર્થત્વાત્) ઉદત પાઠ ક્રમ જ્ઞાન માટે (સ્યાન્ન) છે (યથા) જેવી રીતે (પરેષુ) નિત્ય યાગોમાં (સર્વસ્વારાત્) ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગ જ્ઞાનને માટે હોવાથી સફળ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય યાગોમાં ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગનું ફળ કેવળ જ્ઞાન જ છે સ્વર્ગ આદિ નહિ તેમ ઇષ્ટિઓનો પાઠ પશુ જ્ઞાનાર્થે હોવાથી જ સાર્થક થશે માટે નિર્નયકત ની શંકા કરવી નહિ. આવી સિદ્ધ થાય છે કે દામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનુદાન પાઠ ક્રમ પ્રમાણે કરવું નહિ, પણ કર્તાની હસ્થા પ્રમાણે કરવું. ॥ ૩૬ ॥

યજ્ઞોનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકત્વાધિકરણ.

ય एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ય एतेन હિતિ) જે આ યજ્ઞથી યજ્ઞનકાર્યા વગર ખીજા યજ્ઞો કરે છે ઇત્યાદિ જે દહ્યું છે તેમાં એતેન પદ્યો (અગ્નિષ્ટોમઃ) અગ્નિષ્ટોમ સમજાવે (પ્રકરણાત્) તેનું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्, यज्योतिष्टोमः । य एतेनानिष्टुडयान्येन यजंत गतं पत्यमेव हि तज्जीर्यत प्र वा मीयते । આ વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો અને પછી ખીજા યજ્ઞો કરવા જે કેષ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યા વગર ખીજા યજ્ઞો કરે છે તે બધા નિષ્ફલ થઇ જાય છે અને યજ્ઞ કરનારને પણ હનિ પહોંચે છે. માટે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો. જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ, (૨) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૩) ઉદશ્ય (૪) ષોડશી (૫) અતિરાત્ર (૬) આમોર્યામિ. (૭) વાજપેય. ઉપરના વાક્યમાં એતેન એ સર્વનામ પદ્યો ઉક્ત સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમનો જ પરામર્શ થાય છે, માટે એ સાત સંસ્થાઓનું અનુદાન કર્યા પછી ખીજા યજ્ઞોનું અનુદાન કરવું જોઇએ. એવું પૂર્વોક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતપક્ષનું એવું માનવું છે કે, એતેન પદ્યો અગ્નિષ્ટોમનું જ મહત્ત્વ છે ઉક્ત સાત સંસ્થાનું મહત્ત્વ નથી. અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ સંસ્થાઓ તો દામ્ય હોવાથી

અનિત્ય છે. તેથી તે છ સંસ્થાઓ નિત્ય ન્યોતિષ્ટોમનું સ્વરૂપ બની શકે નહિ. અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓ આગંતુક આશર વિશેષ ગણાય છે. માટે અગ્નિષ્ટોમ એ જ પ્રથમ યજ્ઞ છે અને તેના વડે યજ્ઞન કરી પછી બીજા યજ્ઞો કરવા એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૩૭ ॥

લિङ्ગાચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (લિંગ) લિંગ રૂપ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ઉપર જે વાક્ય લખ્યું છે તેના શેષ આ પ્રમાણે છે. ‘તસ્ય નવતિશતં સ્તોત્રીયાઃ’ એ ન્યોતિષ્ટોમની ૧૯૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ છે. યાગમાં જે ઋચાઓ ગવાય છે તે ઋચાઓ સ્તોત્રીય કહેવાય છે. એ વાક્યરૂપે પશુ એતેન પદથી અગ્નિષ્ટોમનું મહત્ત્વ કરવામાં લિંગ=શરણુ છે. અગ્નિષ્ટોમ યાગ સિવાય બીજા યાગમાં ૧૯૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ વિહિત નથી. ॥ ૩૮ ॥

ન્યોતિષ્ટોમના વિદ્યુતિયાગો પશુ અગ્નિષ્ટોમપૂર્વક છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અથાગ્નેનેતિ સંસ્થાનાં સન્નિધાનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (અથ અન્યેનં દતિ) ય એતેનાનિષ્ઠાઽથન્યેન આ વાક્યમાં જે અન્ય શબ્દ છે તેનાથી (સંસ્થાનામ્) ન્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓનું જ મહત્ત્વ થાય છે (સન્નિધાનાત્) કારણ કે તેનું જ સંનિધાન છે.

ભાવાર્થ :- ‘અથાન્યેન’ આ વાક્યમાં જે અન્ય શબ્દ છે તેનાથી ન્યોતિષ્ટોમની જે અગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓ છે તેનું મહત્ત્વ થાય છે. બીજી ન્યોતિષ્ટોમની જે વિકૃતિઓ છે તેનું મહત્ત્વ થતું નથી. ‘એકાહ’ ‘અહીન’ આદિ સત્રો ન્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તત્પ્રકૃતેર્વાડપત્તિવિહારૈ હિ ન તુલ્યેષૂપપદેતે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :- (વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે પ્રયુક્ત છે. (તત્પ્રકૃતેઃ) ‘અન્યેન’ આ શબ્દથી અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાસહિત ‘એકાહ’ આદિ બધા યાગોનું મહત્ત્વ છે (હિ) કારણ કે (તુલ્યેષુ) કેવળ છ સંસ્થાઓનું જ મહત્ત્વ હોય તો (આપત્તિવિહારૌ) આપત્તિ અને વિહાર (ન ઉપપદેતે) ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :- જે ‘અન્ય’ શબ્દથી કેવળ છ સંસ્થાઓનું જ મહત્ત્વ હોય તો પ્રજાપતિર્વા અગ્નિષ્ટોમઃ ઉત્તરાનેકહાનસજત, તે સૃષ્ટિ અશ્વવન્ ન વૈ પ્રભવામઃ તેભ્યઃ સ્વાતન્ત્ર્યં પ્રાયચ્છત્ તથા ચ તે પ્રાશ્વન્, આ વાક્યમાં ‘અનેકાહ’ આદિ યાગોને સર્જવાનું અને તેને સ્વાતન્ત્ર્ય આપવાનું જણાવ્યું છે. સ્વાતન્ત્ર્ય અર્થાત્ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિનું નામ આ ઠેકાણે આપત્તિ છે. યથા વા અપ્રેર્જાતા અન્યે અમયો વિહિયન્તે एवं વા એતસ્માદ્ યજ્ઞાદ્ અન્યે કૃત્તવો વિહિયન્તે. આ વાક્યમાં અન્ય યાગોને વિહાર બતાવ્યો છે. અન્યપદાર્થે રન્યસ્યોપભોગઃ વિહારઃ અન્ય પદાર્થથી અન્યનો ઉપભોગ હોવો એનું નામ વિહાર છે. આ કારણથી અગ્નિષ્ટોમમ ઉત્પન્ન થયેલા

ખીજ યાગે પણ અન્ય શબ્દથી ગૃહીત થાય છે કેવળ છ સંસ્થાઓ જ નહિ. આતું સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતપક્ષમાં આશંકા કરનારૂં સૂત્ર

પ્રશંસા ઘા વિહરણામાવાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ આશંકા સૂચવે છે. (પ્રશંસા) માત્ર પ્રશંસા છે. (વિહરણા-માવાત્) આપત્તિ અને વિહરણુ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ એકાદ ’ આદિ અગ્નિષ્ટોમના વિકૃતિ યાગો છે. વિકૃતિ યાગ પ્રકૃતિ યાગને આધીન જ હોય છે. અને તે પ્રશંસા આ પ્રમાણે થાય છે કે, અગ્નિષ્ટોમ યાગ એવો પ્રથમ છે કે તેનાથી ખીજ યાગે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર પણ હોય છે. ખરી રીતે વિકૃતિયાગમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર હોતા નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિ યાગને આધીન હોય છે અને તેથી જ અતિદેશ વાક્ય છે કે પ્રકૃતિયાગ પેઠે વિકૃતિયાગ કરવા માટે અન્યેન એ શબ્દથી અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓનું જ ગ્રહણ થાય છે ખીજ યાગોનું નહિ. ॥ ૪૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિધિપ્રત્યયાદ્ વા નહ્યકસ્માત્ પ્રશંસા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ આશંકાની નિરૂત્તિ સૂચવે છે. (વિધિપ્રત્યયાત્) અતિ-દેશવાક્ય દ્વારા વિકૃતિ યાગમાં પ્રાકૃત યાગના ધર્મનો અનુભવ થતો હોવાથી આપત્તિ અને વિહાર મથાર્થે સ્વરૂપે માનવા જેઠાએ. (કસ્માત્) ધર્મપ્રાપ્તિ વગર (પ્રશંસા ન સ્યાત્) પ્રશંસા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—આપત્તિ અને વિહાર બોધક વાક્ય અગ્નિષ્ટોમ યાગની પ્રશંસા-પરક છે, છતાં એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશવાક્ય દ્વારા આપત્તિ અને વિહાર રૂપ ધર્મ માનવા જ જેઠાએ અવિવક્ષમાન ધર્મને લીધે પ્રશંસા થઈ શકે નહિ. આ કારણથી અગ્નિષ્ટોમના ધર્મ એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં છે, અને એ ધર્મને લીધે તે યાગો અગ્નિષ્ટોમના સંબંધી છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. સંબંધી હોવાથી અન્યેન પદથી એનું પણ ગ્રહણ થવું જેઠાએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓ સાથે ‘ એકાદ ’ આદિ બધા યાગો અગ્નિષ્ટોમ યાગનું અનુદાન કર્યા પછી જ કરવા, માટે અગ્નિષ્ટોમયાગાનુદાનપૂર્વક અન્ય યાગો અનુષ્ટેય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૨ ॥

એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક બંધાય યાગાનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકત્વ છે.

એ અધિકરણને સમબલવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

એકસ્તોમો વા ક્રતુસંયોગાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્તોમઃ) અન્યેન શબ્દથી એક-સ્તોમક યાગનું ગ્રહણ છે. (ક્રતુસંયોગાત્) અર્થવાદ વાક્યથી એક જ પ્રાકૃત સ્તોમનો વિકૃતિ યાગો સાથે વ્યાસિરૂપ સંબંધ દ્વારા પ્રગથ હોવાનું જણાય છે.

ભાવાર્થ :—‘અન્યેન’ શબ્દથી અગ્નિષ્ટોમ સંબંધી ‘એકાહ’ આદિ વિકૃતિ યાગોનું પણ ગ્રહણ થાય છે એ આગળ ૨૫૯૮ કરવામાં આવ્યું છે. હવે એ બધા યાગોમાં કોઈ યાગ એક-સ્તોમક છે અને કોઈ યાગ અનેક સ્તોમક હોય છે. સ્તોમ એટલે સ્તોત્ર. અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે ‘અન્યેન’ શબ્દથી ‘એકસ્તોમક’ યાગનું જ ગ્રહણ થાય છે. યો વૈ ત્રિવૃદન્યં યજ્ઞતુમાપયતે સ તં દીપયતિ આ અર્થવાદ વાક્ય છે. આનો ભાવ એ છે કે ત્રિવૃતસ્તોમ અન્યકતુ સાથે અતિદેશ વાક્યથી સંબંધ પામે છે. અહીં એક જ ત્રિવૃતસ્તોમનો અન્યકતુ સાથે સંબંધ બતાવેલો હોવાથી એકસ્તોમક યાગનું જ ‘અન્યેન શબ્દથી ગ્રહણ કરવું’ જોઈએ. અગ્નિષ્ટોમ યાગમાં ત્રિવૃતસ્તોમ, પંચદશસ્તોમ, સપ્તદશસ્તોમ અને એકવિંશસ્તોમ એ ચાર સ્તોમ છે. તેમાંથી એકસ્તોમવાળા યાગનું જ અન્યેન શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥૪૩॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સર્વેષાં વા ચોદનાવિશેષાત્પ્રશંસા સ્તોમાનામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) એક સ્તોમક અને અનેક સ્તોમક સર્વ યોગોનું ગ્રહણ થાય છે. (ચોદનાવિશેષાત્) અન્ય શબ્દના શક્ય અર્થમાં કંઈ વિશેષ ન હોવાથી (પ્રશંસા સ્તોમાનામ્) સર્વ સ્તોમોની પ્રશંસામાં કોઈ વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—‘અન્યેન’ પદથી એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક જેટલા યાગો છે તે બધાનું જ ગ્રહણ સમજવું. એકસ્તોમકનું ગ્રહણ કરવું અને અનેક સ્તોમક યાગનું ગ્રહણ ન કરવું એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અર્થવાદ વાક્યમાં એકસ્તોમકનો વિકૃતિ યાગ સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો માત્ર પ્રશંસાને જ સૂચવે છે. ભાવ એ છે કે એકસ્તોમક અને અનેકસ્તોમક યાગો અગ્નિષ્ટોમ યાગ દ્વારા પદ્ધતિ જ અનુષ્ટેય છે. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः



अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

पाठकमनी अपेक्षा श्रुति અને અર્થ બળવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ હવે સમજાવે છે.

कमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અર્થશબ્દાભ્યામ્) અર્થ અને શ્રોતકમથી (કમકોપઃ) પાઠકમનો બાધ થાય છે. કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) શ્રુતિવિશેષ (ચ) અને (અર્થપરત્વાત્) અર્થ સાધક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્દ્રવાયવ આદિ દશગ્રહોમાં આશ્વિનગ્રહ ત્રીજા સ્થાનમાં પડેલ છે, પણ તેનું દક્ષમ સ્થાન છે એવું શ્રુતિરૂપ વાયક શબ્દથી આત્માત છે. જેમ કે આશ્વિનો દશમો ગુચ્છે ! આશ્વિન ગ્રહ દક્ષમે સ્થાને લેવો. તે જ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર હોમ પછી યવાગૂપાકનો પાઠ છે, પણ

જવાગૂરૂપ દ્રવ્ય વગર અગ્નિહોત્ર થઈ ન શકે માટે અર્થાત્વથી જવાગૂ અગ્નિહોત્ર પહેલાં જ હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિરૂપ વાક્ય વિશેષથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી પાઠક્રમનો આધાર થાય છે. એટલે કે શ્રુતિરૂપ વાક્યથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી જે ક્રમ હોય તેજ ક્રમ લેવો. પાઠક્રમ આશ્વિન ગ્રહ માટે ત્રીજો છે છતાં શ્રુતિવાક્ય તેને દશમા સ્થાનમાં બતાવે છે માટે દશમા સ્થાને આશ્વિન ગ્રહ લેવો. તથા અગ્નિહોત્રના પાઠ પ્રથમ છે છતાં જવાગૂ સાધન હોવાથી અર્થ સામર્થ્યથી પ્રથમ જ લેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પાઠક્રમનો અર્થ અને શ્રુતિવાક્યથી આધાર થાય છે.

મુખ્યક્રમથી આગળ પુરોડાશના અવધાન આદિ ધર્મોનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન

કરવું જોઈએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અવધાનાભિધારણાસાદનેવાનુપૂર્વ્યં પ્રવૃત્યા સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવધાનાભિધારણાસાદનેષુ) અવધાન, અભિધારણુ અને આસાદન રૂપધર્મોમાં (જાનુપૂર્વ્યમ્) ક્રમ (પ્રવૃત્યા) પ્રવૃત્તિથી (સ્યાત્) થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સાંનાયના ધર્મ વત્સાપાકરણુ અને દોહન આદિ ધર્મો પ્રથમ આગ્રાત છે અને પુરોડાશના નિર્વાપ અને અવધાત આદિ ધર્મો પછીથી આગ્રાત છે, માટે મંત્રપાઠનો જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. એટલે મંત્રપાઠની પ્રવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ નિયમને આધારે પહેલાં દધિના અવધાન, અભિધારણુ અને આસાદન થવાં જોઈએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યથાપ્રદાનં વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યથાપ્રદાનમ્) પ્રદાન ક્રમને અનુસરીને અવધાન આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે અવધાન આદિ પ્રદાનને માટે જ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય યાગની પહેલાં આગળે યાગનું અનુષ્ઠાન છે. સાંનાય એટલે હહી અને દૂધ. આગળે પુરોડાશનું પ્રથમ પ્રદાન હોવાથી, એ પુરોડાશના અવધાન આદિ ધર્મો પહેલાં થવા જોઈએ, કારણ કે યાગમાં પ્રદાન જ મુખ્ય છે અને અવધાન આદિ ધર્મો પણ પ્રદાનને માટે જ હોય છે. પ્રાવૃત્તિક ક્રમ કરતાં મુખ્ય ક્રમ અગ્રવાત્ હોય છે માટે દધિના અવધાન આદિ ધર્મોનું પછીથી અનુષ્ઠાન કરવું આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૩ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજશેષાભિધારે પ્રથમ ધ્રુવાર્માભિધારણે પ્રથમપ્રયાજકથન લિઙ્ગમ્ ” આ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નીષોમીય આગ્નયભાગોનું પ્રથમ પ્રદાન કરવું જોઈએ, એનું દ્રવ્ય મુ. ૧ નામના

પાત્રમાં હોય છે. આ કથન અભિધાર પ્રાથમ્યમાં પ્રથમ પ્રદાન કારણરૂપે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેનું પ્રથમ પ્રદાન, અવદાન આદિ ધર્મો પશુ તેના જ પહેલાં કરવા જોઈએ, માટે આગ્રેય પુરોહિતાના અવદાન આદિ ધર્મો પ્રથમ અનુષ્ઠિત કરવા અને ઐન્દ્ર સાંતાપ્ય દ્રવ્યના અવદાન આદિ ધર્મો પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા આ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪ ॥

ઇષ્ટ અને સોમયાગનો પૌર્વાપર્યભાવનો નિયમ નથી

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

વચનાદિષ્ટિપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :--(વચનાત) પ્રથમ ઇષ્ટપ્રતિપાદક વાક્ય હોવાથી (ઇષ્ટિપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં ઇષ્ટ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :--દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગ આ બંનેમાં પૂર્વાપર ભાવ છે કે નહિ એ ખાખતના સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું મન્તવ્ય છે કે, દર્શપૂર્ણમાસાભ્યામ્નો સોમેન યજેત દર્શ અને પૂર્ણમાસનેા યાગ કરી પછી સોમયાગ યાગ કરવો. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસની ઇષ્ટ કરવી અને પછી સોમયાગ કરવો. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સોમશ્ચકેષામ્ન્યાધેયસ્યર્તુનક્ષત્રાતિક્રમવચનાત્

તદન્તેનાનર્થકં હિ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (સોમઃ) સોમયાગ (પૂર્ણમાસ) કેટલાક યજ્ઞમાનોને દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કર્તવ્ય હોય છે. (અમ્ન્યાધેયસ્ય) અમ્ન્યાધાન સંબંધી (ઋતુનક્ષત્રાતિક્રમવચનાત્) ઋતુ અને નક્ષત્રનો અતિક્રમ જણાતો હોવાથી (તદન્તેના) દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ સોમયાગની કર્તવ્યતા માનવામાં આવે તો (અનર્થકં હિ સ્યાત્) અનર્થક જ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :--કેટલાક યજ્ઞમાનોને સોમયાગ દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કર્તવ્ય હોય છે કારણ કે અમ્ન્યાધાનનાં ઋતુ અને નક્ષત્રનો આ પ્રમાણે પાઘ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે સોમેન યક્ષ્યમાણો નર્તુ સૂક્ષ્ણ નક્ષત્રમ્ જણે સોમયાગ કરવાનો હોય તેણે ઋતુ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવી નહિ. આમાં અમ્ન્યાધાનનાં ઋતુ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવાનાં નિષેધ કર્યો છે. જો દર્શપૂર્ણમાસ નિયમથી પૂર્વ વિહિત હોય તો આ ઋતુનક્ષત્રનો પાઘ નિરર્થક થઈ જાય મટે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરવો અને પછી જ સોમયાગ કરવો એવો ખાસ ટાંઈ નિયમ નથી. કેટલાક યજ્ઞમાનો સોમયાગ કર્યા પછી પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરે છે, અને અમ્ન્યાધાન કેવળ સોમયાગને માટે પ્રથમ હોય છે. આવું સિદ્ધાંતવાદીનું મન્તવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

તદર્થવચનાન્નાવિશેષાત્ તદર્થત્વં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (તદર્થવચનાત્) અમ્ન્યાધાનનું ન્યોતિષ્ટોમને માટે કથન કરવાથી પશુ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. જો અમ્ન્યાધાન અને ન્યોતિષ્ટોમ અર્થાત્ સોમયાગનું નિયમથી અમ્ન્યાધાન માનવામાં આવે તો (અવિશેષાત્) અમ્ન્યાધાન કર્મમાત્ર પ્રત્યે

સમાન હોવાથી (તદર્થત્વમ્) જ્યોતિષોમાર્થતાનું અભિધાયક વચન (ન) ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :-જ્યોતિષોમ અર્થાત્ સોમયાગ પહેલાં માત્ર અગ્ન્યાધાન અપેક્ષિત છે કારણ કે અગ્ન્યાધાન તો દરરોજ યાગ પહેલાં સામાન્ય જ હોય છે તેના વગર યાગ જ થઈ શકે નહિ. આ કારણથી માત્ર સોમયાગાથે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગ આ બેનું આનન્તર્ય છે અર્થાત્ પોર્વાપર્યભાવનો નિયમ છે, પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ અને સોમયાગનો પોર્વાપર્યભાવનો નિયમ નથી. ॥ ૭ ॥

અયક્ષ્યમાણસ્ય ચ પવમાનહવિષાં કાર્ત્ત્વિદેશાત્ આનન્તર્યાદ્ વિશક્ષા સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :-(ચ) અને (અયક્ષ્યમાણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને (પવમાનહવિષામ્) પવમાન હવિષનો (કાર્ત્ત્વિદેશાત્) કાગનો નિર્દેશ હોવાથી (આનન્તર્યાદ્) આનન્તર્ય હોવાથી (વિશક્ષા) સંશયનો અભાવ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :-જે અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેને માટે પવમાન હવિષો કરવા માટે આ પ્રમાણે કાળવિધાન છે. ચોડયક્ષ્યમાણોઽગ્નિમાદધીત સ પુરા સંવત્સરાન્ પવમાનહવીષિ નિવ પેદિતિ. જે અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમ યાગ ન કરે તેણે પવમાન હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. આ એક પ્રચલિત છે એથી સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે અગ્ન્યાધાન પછી સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરીભાવ છે. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરીભાવ નથી.

દિષ્ટિરયક્ષ્યમાણસ્ય તાદર્થ્યેન સોમપૂર્વત્વમ્ ॥ ૯. ॥

પદાર્થ :-(અયક્ષ્યમાણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને પહેલાં (દિષ્ટિઃ) કરવી જોઈએ. (તાદર્થ્યેન) સોમાર્થત્વ હોવાથી (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :-જે યજમાન અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેણે દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ, અને જે યજમાન અગ્ન્યાધાન પછી સોમયાગ કરવા ઇચ્છે તેણે સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી આ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે અને અગ્ન્યાધાન અને દર્શપૂર્ણમાસનો પણ પૂર્વાપરભાવ છે. કિંતુ દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નિયત નથી. ॥ ૯ ॥

અહાણ કતૃક ઇષ્ટિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપર ભાવ અનિયત છે.

એ અધિકરણને સમગ્રવે છે.

ઉત્કર્ષાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય સોમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :-(બ્રાહ્મણસ્ય) આહણે (ઉત્કર્ષાત્) ઇષ્ટિ પહેલાં (સોમઃ સ્યાત્) સોમ યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-આપ્રેયો વૈ બ્રાહ્મિણો દેવતયા સ સોમેન ઈર્ષ્વો ઇમીષોમીયો ભવતિ ઇતિ, યદેવાદઃ પૌર્ણમાસં હવિઃ તદન્તુ નિર્વપેત્ ડમય દેવત્યો ભવતીતિ આ વાક્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે

બ્રાહ્મણ અગ્નિ દેવતાક છે તે જ્યારે સોમથી યાગ કરે છે ત્યારે અગ્નીષોમીય યાગ છે. પૌર્ણમાસ જે દવિષ્ટ છે તેનો સોમ યાગ કર્યા પછી નિર્વાપ કરવો. અગ્નીષોમીય યાગ કર્યા વગર ખીન્ન યાગોથી હલની નિષ્પત્તિ થતી નથી માટે બ્રાહ્મણે પ્રથમ સોમ યાગ કરવો અને પછી ઇષ્ટ કરવી. ॥ ૧૦ ॥

પૌર્ણમાસો દા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૌર્ણમાસો) જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ કર્તવ્ય છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) ઉપર કહેલા વચનથી પૌર્ણમાસ શબ્દનો સંબંધ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષ તરફથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે. ઉક્ત વચનથી કેવળ પૌર્ણમાસ આદિ જે ત્રણ યાગો છે તેનો જ ઉત્કર્ષ છે દર્શ યાગ આદિનો નહિ, માટે કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ જ સોમ યાગ પછી કર્તવ્ય છે દર્શ આદિ નહિ. ॥ ૧૧ ॥

સર્વસ્ય ચૈકવર્મત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ‘ ચ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને દેહ કરે છે. (સર્વસ્ય) જે છ યાગોનો સમૂહ ખતાવ્યો છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે (એક કર્મત્વાત્) કારણ કે એક જ હલમાં સમુચ્ચયથી તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ આદિ ત્રણ યાગોનો જ ઉત્કર્ષ નથી પણ દર્શ પૂર્ણમાસ યાગમાં જે છ યાગો ખતાવ્યા છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે કારણ કે એ બધા સમુચ્ચય થઈ એક જ હલના જનક છે. અર્થાત્ છયે યાગો સોમ યાગ પછી બ્રાહ્મણે કરવા જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

સ્યાદ્વા વિધિઃ તદર્થેન ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદર્થેન) જ્યોતિષ્ટોમ માગતથી (વિધિઃ સ્યાત્ , અપૂર્વ જ કોષ્ઠ કર્મની વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીજો કોષ્ઠ પક્ષવાદી કહે છે કે પૌર્ણમાસ યાગ એ કોષ્ઠ જુદો જ વિધિ છે અને તેનો સંબંધ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ સાથે છે, એટલે સોમ યાગ કર્યા પછી એ પૌર્ણમાસ નામક અપૂર્વ વિધિ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

પ્રકરણાત્ તુ કાલઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પ્રથમ પૂર્વપક્ષ સાથે આ સૂત્રનો સંબંધ છે એમ જ શબ્દ ખતાવે છે (પ્રકરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું પ્રકરણ હોવાથી (કાલઃ સ્યાત્) કાળનું જ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસનું પ્રકરણ છે. માટે જો પૌર્ણમાસને અપૂર્વ કોષ્ઠ જુદું જ કર્મ માનવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય. માટે સોમયાગોતરત્વ રૂપ કાળનું જ વિધાન છે અર્થાત્ સોમ યાગ કર્યા પછી બ્રાહ્મણે દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અનુષ્ઠાન કરવું.

તથા સતિ બ્રાહ્મણમય એકસ્મિન્નગ્રીષોમીયપુરોહાશે સોમપૂર્વત્વનિયમઃ, ક્ષત્રજ ક્ષત્રિયવૈશ્યયોરિવ
અસ્યાપિ ર્હષ્ટિપૂર્વત્વ સોમપૂર્વત્વે વિક્રમ્યેતે । આ ઠેકાણે સાયણાચાર્ય ઠહે છે કે અગ્નીષોમીય પુરો-
હાશનો નિર્વાપ જ અહીં સોમ યાગ થયા પછી નિયમથી કરવો, બીજા નિર્વાપ અર્થાત્ યાગોમાં
ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પેઠે બ્રાહ્મણને પણ સોમ પૂર્વત્વ અને ઇષ્ટિ પૂર્વત્વ વિક્રમ્ય હોય છે અર્થાત્
બીજામાં બ્રાહ્મણને પણ પૂર્વાપર ભાવ નિયત નથી. ॥ ૧૪ ॥

નતુ પ્રતીક્ષેત ઇત્યાદિથી સોમ યાગના કાળનો આધ થાય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વકાલે સ્યાદવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલે) જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પોતાના કાળમાં (સ્યાત્) થાય છે. (અવિ-
પ્રતિષેધાત્) જ્યોતિષ્ટોમ મુખ્ય યાગ હોવાથી તેના કાળનો આધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—‘ સોમેન યદ્યમાણોડમીન્ આદધોત ’ ‘ નત્તુ સૂક્ષેત્ ’ ‘ ન ચ નક્ષત્રમ્ ’
સૂક્ષ્મતા ધાતુદર્શનાર્થે વર્તે । જેને સોમથી યાગ કરવાનો હોય તેણે અગ્નિનું આધન કરવું
જરૂર અને નક્ષત્રની પરીક્ષા કરવાની તેને જરૂર નથી આ વિધાનથી માત્ર આધનના કાળનોજ
આધ થાય છે, પણ સોમને જે વિહિત કાળ છે તેનો આધ થતો નથી. “ વસન્તે બ્રાહ્મણોડમીનાદ-
ધોત ” “ કૃત્તિકાસ્વમિ માદધોત ’ વસન્તમાં બ્રાહ્મણે અગ્ન્યાધાન કરવું. કૃતિકા નક્ષત્રમાં પણ
અગ્ન્યાધાન કરવું. સોમયાગ કરવાના કાળનું પણ વિધાન છે કે વસન્તે વસન્તે જ્યોતિષા યજેત
દરેક વસન્ત ઋતુમાં સોમથી યજ કરવો. આ વિધાનોમાં જે અગ્નિના આધાનનો સમય છે તેનો
જ આધ ઉક્ત વાક્યથી થાય છે. સોમ યાગ તો પ્રધાન છે માટે તેના સમયનો ઉક્ત વાક્યથી
આધ થતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપનયો વાડધાનસ્ય સર્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂત્રક ‘ વા ’ શબ્દ છે. (અપનયઃ) પ્રધાનકાળનો પણ
આધ થાય છે. (આધાનસ્ય) અગ્ન્યાધાન તો (સર્વકાલત્વાત્) સર્વકાળમાં થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન તો સર્વકાળમાં વિહિત છે યદૈવેન યજ્ઞ ઉપનમેન્ અધાદધોત
સોમયાગ કરવાનું શ્રદ્ધા વખતે આધાનકાળને શોધવાની જરૂર નથી. આવા વચનથી આધાનકાળ
તો આધિત છે. જે આધિત છે તેને ફરીથી આધિત કરવાનો કશો જ અર્થ નથી માટે ઉક્ત
વાક્યથી સોમયાગ કે જે પ્રધાન છે તેના કાળનો પણ આધ થાય છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ કર્તૃક ઈષ્ટિ અને સોમયાગનો જે પૂર્વપક્ષ આગળ થયો છે
તેનું સમાધાન કરે છે.

પૌર્ણમાસ્યર્ધ્વં સોમાન્ બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્ણમાસો) પૌર્ણમાસ જ યાગ (સોમાન્ કર્ધ્વમ્) સોમયાગ પછી કરવો
નેહિ એ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણે.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણે સોમયાગ કર્યા પછી જ પૌર્ણમાસ યાગ કરવો બીજા દર્શન-આદિ યાગો તો સોમયાગ પહેલાં પશુ તે કરી શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

एकं वा शब्दसामर्थ्यात् प्राक् कृत्स्नविधानात् ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકમ) પૂર્ણમાસ સંસક્ર માત્ર એક જ ‘ અગ્નિષોમીય ’ યાગ પહેલાં બ્રાહ્મણકર્તૃક ન્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો છે. પૂર્ણમાસસંસક્ર બીજા યાગો નહિ (શબ્દસામર્થ્યાત) શબ્દના સામર્થ્યથી એમજ જણાય છે. (પ્રાક્) ન્યોતિષ્ટોમ પહેલાં (કૃત્સ્નવિધાનમ) અગ્નિષોમીય સિવાય બીજા યાગો કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય, ઉપાશુ અને અગ્નિષોમીય આ ત્રણ યાગનું નામ પૌર્ણમાસ છે. છતાં અગ્નિષોમીયના સંનિધાનથી વ્રતવાક્યમાં અગ્નિષોમીય જ પૌર્ણમાસપદથી ત્રિવક્ષિત છે. એટલે ઉપરના અધિકરણમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ નીકળે છે કે બ્રાહ્મણકર્તૃક સોમયાગમાં પહેલાં સોમયાગ અને પછી અગ્નિષોમીય નામક પૌર્ણમાસ યાગ કરવો. એટલે કે બ્રાહ્મણકર્તૃક સોમયાગ અને અગ્નિષોમીય પૌર્ણમાસમાંજ પૌર્વાપચનિય ન છે. બીજા આગ્નેય અને ઉપાશુ યાગોમાં બ્રાહ્મણકર્તૃક સોમયાગનો પૌર્વાપચને નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ હવે આજ્યને સોમ પછી ઉત્કર્ષ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

पुरोडाशस्त्वनिर्देशो तदुक्ते देवताभावात् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આજ્યસાધ્યક ઉપાશુ યાગની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (પુરોડાશઃ) પુરોડાશ જ અગ્નિષોમીય છે. (તદુક્તે) અગ્નિયુક્ત સોમમાં (દેવતાભાવાત) દેવતાત્વ હોવાથી (અનિર્દેશે) એક દેવતાક હવિષ્ના નિર્દેશ ન હોવાથી કેવલાગ્નિદેવતાકનો ઉત્કર્ષ નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિર્વે બ્રાહ્મણઃ આ વાક્યમાં કેવળ અગ્નિદેવતાજ સંબંધ છે. પૌર્ણમાસ હવિષ્ણો નિર્વાપ કર્યા વગર અગ્નિષોમીય દેવતાક બ્રાહ્મણ કહેવાતો નથી. યજ્ઞ કરનાર પુરુષને પશુ દેવતાનો સંબંધ હોય છે. પુરોડાશ રૂપ હવિષ્ અગ્નિષોમીય છે. બીજું હવિષ્ અગ્નિષોમીય નથી, માટે સોમયાગ પછી અગ્નિષોમીય પુરોડાશનું જ આનન્તર્ય છે ॥ ૧૯ ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યમપિ) આજ્યપ્રવ્યક ઉપાશુ યાગ પણ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે એટલે કે સોમયાગ પછી જ યાગ છે (હિતિ ચેત્) બે એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિષોમીય પુરોડાશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં આવે છે તેમ આજ્યપ્રવ્યક ઉપાશુ યાગને પણ અગ્નિષોમીય માને અને એનો પણ ઉત્કર્ષ માને. આ શંકાનું સમાધાન આજ્યના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૨૦ ॥

ન મિશ્રદેવતાત્વાદૈન્દ્રાગ્રવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (એન્દ્રાગ્રવત્) એન્દ્રાગ્ર વાગ જેવી રીતે (મિશ્રદેવતાત્વાત્) આભ્યયાગ પણ મિશ્રદેવતાક છે.

ભાવાર્થ :— આભ્યદ્રવ્યક ઉપશુયાગ એન્દ્રાગ્ર વાગ પેઠે મિશ્રદેવતાક છે. તેવી તે વાગ અગ્નિષોમીય ન કહેવાય. ઉપશુ વાગનો દેવતા વિષય છે અને એક પક્ષે પ્રાગપતિ પણ છે. ઉપશુયાગમાં દિદેવતાત્વ નિયત છે. આ કારણથી આભ્યદ્રવ્યક ઉપશુ વાગનો ઉત્કર્ષ નથી. ॥ ૨૧ ॥

એન્દ્રાગ્ર આદિ જે દૈત્ય વાગો છે તેની સઘઃકાલતા છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

વિકૃતેઃ પ્રકૃતિકાલત્વાત્ સઘસ્કાલોત્તરા વિકૃતિઃ તયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરા વિકૃતિઃ) પ્રકૃતિ વાગના ઉત્તર કાળમાં થનાર વિકૃતિ વાગ (સઘસ્કાલ) એકાદસાધ્ય એક દિવસે પૂર્ણ થાય એ પ્રમાણે થયું નેહ્યે. (વિકૃતેઃ) વિકૃતિ-વાગની (પ્રકૃતિ કાલત્વાત્) પ્રકૃતિમાલના હોવાથી (તયોઃ) એકાદસાધ્ય અને હ્યહસાધ્ય અને કાળોમાં (પ્રત્યક્ષોપદિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી એકાદ કાળ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં એન્દ્રામમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામઃ । તથા સૌર્યં ચરું નિર્વપેત્ બ્રહ્મવર્ષસકામઃ આવાં વાક્યોથી એન્દ્રાગ્ર તથા સૌર્ય આદિ વિકૃતિ વાગો વિહિત છે. આ બધા વાગો એક જ દિવસમાં પૂર્ણ થવા નેહ્યે, માટે તે સઘઃકાલ કહેવાય છે. ને કે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા આ અતિદેશ વાક્યથી પ્રકૃતિ વાગ એ દિવસમાં પૂર્ણ થતો હોવાથી વિકૃતિ વાગ પણ એ દિવસમાં પૂર્ણ કરવો નેહ્યે કારણ કે પ્રકૃતિવાગના ધર્મો વિકૃતિવાગમાં પણ હોય છે. પણ યદ્યપા પશુના સોમેન વા આમયણેન વા યદ્યમાણઃ સોડમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યો વા યજેત જે પુરુષ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ વાગો કરવા હ'એ તેણે તે અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણમાસી દિવસે કરવા આ વાક્યથી એક દિવસમાં તે કરવાનું ૨૫૯ વિધાન હોવાથી વિકૃતિવાગો એકાદસાધ્ય છે અને હ્યહસાધ્ય નથી એ ૨૫૯ થાય છે. યદ્યપ્યા ઈત્યાદ યુક્ત વચન એ પ્રત્યક્ષવચન કહેવાય છે અને તેનાથી પ્રકૃતિવદ્વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ અતિદેશ વાક્યનો આધાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સ્ત્ર ધૈર્યહકાલ્યે તુ યથાન્યાયમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ધૈર્યહકાલ્યે) જે વિકૃતિ વાગ હ્યહસાધ્ય અર્થાત્ એ દિવસમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો (યથાન્યાયમ્) પ્રકૃત ન્યાય પ્રમાણે થયું કહેવાય.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા પ્રકૃતિવાગના ધર્મો વિકૃતિવાગમાં થવા નેહ્યે. હ્યહસાધ્યતા એ પ્રકૃતિ ધર્મ છે માટે વિકૃતિવાગમાં પણ જે હ્યહસાધ્યતા માનવામાં આવે તો ન્યાય પ્રમાણે ગણાય. અર્થાત્ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવનો જે નિયમ છે તે પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થયું કહેવાય.

પ્રર્જેતૌ હિ પ્રૂયતે પૂર્વેયુઃ અર્મિ શૃઘ્નાતિ ઉત્તરમહર્ દેવતાં યજેત પ્રકૃતિ વાગમાં ૫ મ શ્રવણ થાય છે કે પહેલે દિવસે અગ્નિનું ગ્રહણ કરવું અને બીજે દિવસે દેવતાને ઉદેશીને વાગ કરવો.

આમ જ્યારે પ્રકૃતિયાગ માટે એ દિવસ છે તો તેના વિકૃતિ યાગોમાં પણ એ દિવસ હોવા જોઈએ. આયુર્ પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૩ ॥

સમાધાન સ્તુત્ર

ઘચનાદ વૈક્રાત્યં રયાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (ઘચનાદ) વચનવિશેષથી (વૈક્રાત્યમ્) એકાદસાખ્યત્વ (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—એકજ દિવસમાં વિકૃતિ યાગ સંપૂર્ણ અનુષ્ઠિત કરવાને આ પ્રમાણે વચન છે. દૃષ્ટા, પશુના, સોમેન બ્રાહ્મણેન વા યદ્યમાણઃ સ પૌર્ણમાસ્યામમાવાસ્યાયાં વા યજેત ધૃષ્ટિ, પશુ, સોમ અથવા આશ્રયણથી જેને યાગ કરવો હોય તેણે પૌર્ણમાસી અથવા અમાવાસ્યામાં તે વિકૃતિ યાગ કરવો. આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિ યાગ સઘઃકાલ છે. એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ કરવું એ સઘઃકાલ દહેવાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સાન્નાય્ય યાગ આદિના વિકારયાગો પણ સોમયાગ પછી કરવા.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

સાન્નાય્યાગ્નોષોમીયવિકારાદુર્જ્વં સોમાત્પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાય્યાગ્નોષોમીયવિકારાત્) સાન્નાય્ય અને અગ્નીષોમીય યાગના વિકારો (સોમાત્ ઊર્જ્વમ્) સોમયાગ પછી કરવા. (પ્રકૃતિવત્) જેમ સાન્નાય્ય અને અગ્નીષોમીય યાગ જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકૃતિ પછી થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રકૃતિયાગ છે અને સાન્નાય્ય તથા અગ્નીષોમીય યાગ તેની વિકૃતિ છે અને તે જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કરવામાં આવે છે તેમ સાન્નાય્યની વિકૃતિ સાન્નાય્ય યાગ પછી અને અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ અગ્નીષોમીય પછી કરતોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સોમયાગના વિકારો-પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતોય છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા સોમવિકારા દર્શપૂર્ણમાસાગ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સોમવિકારાઃ) સોમયાગના વિકારો પણ (દર્શપૂર્ણમાસાગ્યામ્) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ પછી કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—સોમયાગના વિકારો પણ દર્શયાગ અને પૌર્ણમાસયાગની પછી જ કરતોય છે. સાન્નાય્યયાગ તથા અગ્નીષોમીય યાગની વિકૃતિઓ જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કરતોય હોય છે તેમ સોમયાગના વિકારો પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ કરતોય છે. જ્યોતિષ્ટોમ યાગને સોમયાગ પણ કહે છે. ગવા યજેત આ વચનથી ‘ ગોનામક ’ યાગ જ્યોતિષ્ટોમ યાગની વિકૃતિ છે એવું સમજાય છે એનું અનુષ્ઠાન દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતોય છે એવું આ અધિકરણ નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ પદ્માધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ ॥

યાગ આદિ કર્મો રચર્ગાદિ ફલનાં સાધન છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણાં કર્મસંયોગે ગુણત્વેનાભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગે) યાગ રૂપ કર્મના સંબંધમાં (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનાં (ગુણત્વેન) ગુણ રૂપે અર્થાત્ ગોણ રૂપે (અભિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—યાગ ' એ એક ક્રિયાવિરોધનું નામ છે. દર્શાવ્યા પૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત જેને સ્વર્ગ મેળવવાની દૃષ્ટિ હોય તેણે દર્શાવ્યા સંસ્કાર યાગ કરવો. આ વાક્યના શ્રવણ વખતે યાગ-ક્રિયા અસિદ્ધ અર્થાત્ સ્પર્ધા હોય છે અને સ્વર્ગ તો સિદ્ધ હોય છે, કારણ કે સ્વર્ગ તો સુખનું સાધન કોઈ દ્રવ્ય વિરોધ છે. અથવા જનાથી સુખ મળે તે દ્રવ્ય સ્વર્ગ કહેવાય છે. પછી તે દેશ રૂપે હો કે કોઈ ભદ્ર, એવું રૂપે હો. સિદ્ધ અને સાધ્યના સમ્બંધાદિકારમાં સિદ્ધ સાધ્યને માટે છે. તેથી યાગ રૂપ ક્રિયા મુખ્ય છે અને સ્વર્ગાદિ દ્રવ્ય ગૌણ રૂપે છે. ક્રિયા જ મુખ્ય હોય છે અને દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અસાધકં તુ તાદર્શ્યતિ ॥ ૨ ॥

૨૬૧૨૧ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે (અસાધકમ્) સ્વર્ગ યાગનું સાધન નથી કારણ કે (તાદર્શ્યતિ) સ્વર્ગને માટે જ યાગ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જેને માટે પ્રવૃત્તિ રૂપમાં આવે તે મુખ્ય ગણાય. યાગ સ્વર્ગ મેળવવા માટે હોય છે માટે ગૌણ છે અને સ્વર્ગ મુખ્ય છે. વળી સ્વર્ગ કોઈ દ્રવ્યનું નામ નથી, પણ સ્વર્ગ એટલે પ્રીતિ અથવા સખ. જેનાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવા દ્રવ્યને તો ગૌણવૃત્તિથી સ્વર્ગ કહેવાય છે. પ્રીતિ જ સ્વર્ગશબ્દને મુખ્ય વાચ્ય છે. પ્રીતિ એ ગુણ છે દ્રવ્ય નથી. માટે સ્વર્ગ મુખ્ય છે અને યાગ તદર્થ હોવાથી ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રત્યર્થ ચામિસંયોગાત્ કર્મતો હામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ કર્મોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યર્થમ્) સ્વર્ગપદ વાચ્ય અર્થ સાથે (અભિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ હોવાથી (કર્મતો હિ) યાગ રૂપ કર્મ સાથે (અભિ સમ્બન્ધઃ) સ્વર્ગને સંબંધ સાધ્ય રૂપે છે તસ્માત્) માટે (કર્મોપદેશઃ સ્યાત્) યાગ રૂપ કર્મના ઉપદેશ સ્વર્ગરૂપ સાધ્યની અપેક્ષાએ ગૌણ છે.

ભાવાર્થ :—ક્રિયા કોઈ ગુણ અથવા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે હોય છે. યાગ રૂપ ક્રિયા સુખ રૂપ સ્વર્ગને માટે કર્તવ્ય છે. માટે સ્વર્ગ જ મુખ્ય છે અને તેને માટે થતી યાગાદિ ક્રિયા ગૌણ છે. સ્વર્ગ મુખ્ય રીતે કોઈ દ્રવ્યનું નામ ન હોવાથી સ્વર્ગ પણ સાધ્ય પદાર્થ જ છે સિદ્ધ નહિ. ॥ ૩ ॥

યાગ-આદિ કર્મમાં માણસનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ફલાર્થત્વાત્ કર્મણઃ શાસ્ત્રં સર્વાધિકારં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) વૈદિક કર્મ (ફલાર્થત્વાત્) ક્રાઇપણ ફળની સિદ્ધિ માટે વિહિત છે તેથી (શાસ્ત્રમ્) દર્શનપૂર્ણ માસામ્યાં યજેત ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વાક્ય (સર્વાધિકારં સ્યાત્) સર્વ ક્રાઇને માટે છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિક કર્મ સ્વર્ગાદિ મેળવવાનો ઉપાય છે. અને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા સર્વ ક્રાઇને હોય છે માટે વૈદિક કર્મમાં બધામનો અધિકાર છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્તુર્વા શ્રુતિસંયોગાત્ વિધિઃ કાત્સ્યેન ગમ્યતે ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(દા) ‘ વા ’ સ્થિતિને સૂચવે છે. (કાત્સ્યેન) બધાં અંત સહિત (વિધિઃ) અધિકાર વિધિ (કર્તુઃ) પ્રધાન કર્તાને કરવાના હોય છે. (શ્રુતિ સંયોગાત્) એજ અર્થમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ :—પશુ આદિ યજ્ઞ ન કરી શકે એ તો ૨૫૯૮ જ છે માટે એનો કર્મમાં અધિકાર નથી એ તો ૨૫૯૮ જ છે. આધિના માણસ આજ્યનું અવેદન કરી શકે નહિ, લગંગડો માણસ વિષ્ણુક્રમ કરવામાં અશક્ત હોય છે, અહરે માણસ અવયુ શું કહે છે તે સાંભળી શકે નહિ માટે અંધ આદિ માણસો વૈદિક કર્મ કરવામાં અશક્ત હોવાથી એનો કર્મમાં અધિકાર નથી. જે અર્થ અને સર્વ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરી શકે એવાનોજ શાસ્ત્ર-વિહિત કર્મ કરવામાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો યજ્ઞમાં અધિકાર છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર લિંગ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ પુંયુક્તમેતિશાયનઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(લિંગ્ગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિશેષનો અર્થાત્ પુલિંગનો જ નિર્દેશ હોવાથી (પુંયુક્તમ્) પુરુષનો જ કર્મમાં અધિકાર છે (એતિશાયનઃ) એવું એતિશાયન આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામઃ ’ અહીં પુલિંગનો જ નિર્દેશ છે માટે વૈદિક કર્મ કરવામાં પુરુષનો જ અધિકાર છે એનો નહિ. આપું એતિશાયન આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

તદુક્તિવાચ દોષશ્રુતિરવિજ્ઞાતે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુક્તિવાત્) પુલિંગનો નિર્દેશ હોવાથી (અવિજ્ઞાતે) અવિજ્ઞાતમાં (દોષશ્રુતિઃ) દોષનું અવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવિજ્ઞાતે ગર્ભે બ્રૂણહત્યાનુવાદો ભવતિ તસ્માત્ અવિજ્ઞાતેન ગર્ભેન હતેન બ્રૂણદ્વા ભવતિ ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવાથી બ્રૂણ હત્યા લાગે છે એટલે કે સ્ત્રીના ગર્ભમાં જે પુરુષ ગર્ભ હોય તો તે યજ્ઞનો અધિકારી હોવાથી, યજ્ઞના અધિકારીને મારવાથી યજ્ઞનો નાશ થાય છે.

બ્રૂણ એટલે યરા, બ્રૂણહત્યા એટલે યરાહત્યા. જો કન્યા ગર્ભમાં હોય તો બ્રૂણહત્યા લાગતી નથી કારણ કે તે યરાની અધિકારિણી નથી. પણ એ બ્રૂણી શરૂાતું નથી કે ગર્ભમાં પુરુષગર્ભ છે કે સ્ત્રી ગર્ભ. આ કારણથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવી નહિ. ‘આત્રેયો હત્વા બ્રૂણહા મવતિ’ આત્રેયી એટલે ગર્ભિણી જન્ન=આ કુક્ષિમાં વિચરે ગર્ભ છે માટે આત્રેયી. આવા રીતે ‘આત્રેયી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. આ ઠેકાણે અવિચારાત પદ મૂકવાથી રપષ્ટ થાય છે કે પુરુષને જ યરાને અધિકાર છે. જો સ્ત્રીને અધિકાર હોય તો ‘અવિચારાત’ આવું પદ મૂકત નહિ. કારણ કે ગર્ભમાં કન્યા હોય તો પણ બ્રૂણહત્યા થતી હોત તો અવિચારાત પદ આપવાની જરૂર ન હોતી ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જાતિં તુ બાદરાયણોઽવિશેષાત્ તસ્માત્ ક્યપિ

પ્રતીયેત જાત્યર્થસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે (બાદરાયણ.) બાદરાયણ આચાર્ય (જાતિમ્) સ્વર્ગવિષયક ઇચ્છા ને જ અધિકૃત તરીકે માને છે (તસ્માત્) માટે (ક્યાં અપિ) સ્ત્રી પણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે (જાત્યર્થસ્ય) ઉક્ત પ્રકારની ઇચ્છા (અવિશિષ્ટત્વાત્) ખાસ કોઈ પુલિંગ અથવા સ્ત્રીલિંગને વ્યક્ત કરતી નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામઃ ‘આ ઠેકાણે જ પુલિંગને નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં પુલિંગ વિવક્ષિત નથી. ઇવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા જ વિવક્ષિતો વિષય છે. સ્ત્રી હો અથવા પુરુષ હો, જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે યાગ કરી શકે છે. એટલે સ્વર્ગકામ પદથી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને વિવક્ષિત છે આવું બાદરાયણાચાર્ય માને છે અને તે શાસ્ત્રકારને પણ ઇષ્ટ છે. માટે સ્ત્રી પણ યરા કરવાને અધિકારી છે. ॥ ૮ ॥

ચોદિતત્વાત્ યથાશ્રુતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતત્વાત્) વિધાન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ છે તે પ્રમાણે કરવું.

ભાવાર્થ :—‘પશુમાલમેત’ આ વાક્યમાં પશુગતપુરંસ્વ વિવક્ષિત છે તેમ ‘સ્વર્ગકામઃ’ આ ઠેકાણે પુરંસ્વ વિવક્ષિત નથી. ઉપરના વાક્યમાં તો પશુત્વ યાગનું વિશેષણ હોવાથી વિવક્ષિત છે. ક્યાં પુલિંગ વિવક્ષિત છે અને ક્યાં નથી એ વેદવેત્તાએ નિશ્ચય કર્યો છે માટે એ નિશ્ચય પ્રમાણે પશુમ્ આ ઠેકાણે પુરંસ્વ વિવક્ષિત છે અને સ્વર્ગકામ આ ઠેકાણે પુરંસ્વ વિવક્ષિત નથી. ॥ ૯ ॥

હવે ફરીથી પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યવત્ત્વાત્તુ પુંસાં સ્યાત્, દ્રવ્યસંયુક્તં ક્રયવિક્રયાભ્યામ્

અદ્રવ્યત્વં સ્ત્રીણાં દ્રવ્યૈઃ સમાનયોગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વ પક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યવત્ત્વાત્) દ્રવ્યવાન હોવાથી (પુંસામ્) પુરુષોને જ અધિકાર (સ્યાત્) છે. (દ્રવ્યસંયુક્તમ્) કમં દ્રવ્ય સાધ્ય હોય છે

(ક્રયવિક્રયાભ્યામ્) સ્ત્રીનેા ક્રય અને વિક્રય થના હોવાથી (અદ્રવ્યત્વમ્) સ્ત્રીઓમાં દ્રવ્યનું સ્વામિત્વ નથી માટે (સ્ત્રીણામ્) સ્ત્રીઓનું (દ્રવ્યેઃ) ખીજાં દ્રવ્યો સાથે (સમાનયોગિત્વાત્) સમાન સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે તે યાગ કરી શકે છે. પુરુષ પાસેજ દ્રવ્ય હોય છે સ્ત્રીઓ પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી. વળી કન્યાના ક્રય અને વિક્રય પણ થાય છે. માખાપ કન્યા નો વિક્રય કરે છે અને જે તેનો પતિ થવાનો હોય છે તે કન્યાને ખરીદે છે તથા ખાપના ધનની સ્વામિની પણ કન્યા (સ્ત્રી) હોતી નથી. માટે સ્ત્રી ખીજાં દ્રવ્યની પેઠે એક જાતનું દ્રવ્ય જ છે તેથી તેને યસ કરવાનો અધિકાર નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉદાહરણ તથા ચ અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યા પચ્ચા કીતા સતી જે પતિથી ખરીદાયેલી હોય છે અથાન્યૈશ્વરતિ પછી ખીજા સાથે ચાલે છે અર્થાત્ પિતૃકુલનેા ત્યાગ કરે છે.

“ સા હિ તસ્ય ધનકીતા પ્રણેખ્યોઽપિ ગરીયસી ” આ વાક્યમાં સ્ત્રી (કન્યા) ધનથી ખરીદાય છે એમ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે, માટે સ્ત્રી યસની અધિકારિણી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તાદર્થ્યાત્ કર્મતાદર્થ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યાત્) પુરુષને માટે હોવાથી (કર્મતાદર્થ્યમ્) કાંતવા આદિથી સ્ત્રીએ જે ધન મેળવ્યું હોય છે તે પણ તેના પતિનું ગણાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રી પોતેજ પુરુષને માટે હોવાથી સ્ત્રી જે કંઈ કર્મ કરી ધનની કમાણી કરે છે તે ધન પણ તેના પતિનું હોય છે. એટલે ખર્ચ જોતાં સ્ત્રીનું કર્મ ધન જ હોતું નથી. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે :—

માર્યા દાસશ્ચ પુત્રશ્ચ નિર્ધનાઃ સર્વે એવ તે યત્ તે સમધિગચ્છન્તિ યસ્ય તે તસ્ય તદ્ધનમ્ આ શ્લોકમાં પણ ભાર્યા, દાસ અને પુત્રને નિર્ધન જ કહ્યા છે માટે એ ત્રણે જોના હોય તેનું જ ખર્ચ ધન છે. આ કારણથી સ્ત્રી નિર્ધન છે અને તેથી તે યસની અધિકારિણી નથી. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીના ઉત્તર ફલોત્સાહાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (ફલોત્સાહાવિશેષાત્) ફળ અને ઉત્સાહમાં વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ફળની કામના અને કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ પુરુષ અને સ્ત્રીમાં એક સરખો હોય છે. માટે જે સ્ત્રીને યસ કરવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને ઉત્સાહ હોય તે પણ યસ કરી શકે છે.

જે સ્ત્રી ધનની સ્વમિની ન હોય તેા યજેત એ શ્રુતિ પદનો આધ થાય. સ્મૃતિથી શ્રુતિનો આધ થાય એ ન્યાય નથી માટે ફલાર્થિની સતી સ્મૃતિમગ્રમાણીકૃત્ય દ્રવ્યં પરિગૃહ્ણીયાત યજેત ચ. ફલાર્થિની સ્ત્રીએ ઉક્ત સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે નહીં માની દ્રવ્યનો પરિગ્રહ કરવો અને યજા યાગ આદિ વૈદિક ધર્મ કરવાં જોઈએ, ॥ ૧૩ ॥

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થેન) ધન સાથે (સમવેતત્વાત્) સમવેતપણું બનાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીમાં અર્થનું સમવેતત્વ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. એવં દાનકાલે સંવાદઃ ક્રિયતે। સ્ત્રીના લગ્ન વખતે આ પ્રમાણે સંવાદ છે. ધર્મે ચ અર્થે ચ કામે ચ ન અતિ-ચરિતવ્યા ધર્મે, અર્થ અને કામમાં સ્ત્રીને લગતો અતિચાર ન કરવો અર્થાત્ ધર્માંદ વ્યવહાર કરવા માટે સ્ત્રી પાસે તેની માલીકીનું ધન હાવું જોઈએ. સ્મૃતિમાં બ લખ્યું છે, કે માર્યાદયો નિર્ધનાઃ इति आर्या आदि निर्धन છે માટે તેને યજતો અધિકાર નથી સ્વયંશાળમપિ નિર્ધનત્વમ્ અન્યાયમ્ સ્મૃતિમાં સ્ત્રીના સંબંધમાં જે નિર્ધનત્વ લખ્યું છે તે અન્યાય છે. શ્રુતિવિરોધાન્ શ્રુતિ સાથે એનો વિરોધ હોવાથી. માટે સ્ત્રી ધનસ્વામિની પણ છે અને તે યજાની અધિકારિણી પણ છે. ॥ ૧૪ ॥

वयस्य धर्ममात्रम् ॥ १५ ॥

પદાર્થ :—(વયસ્ય) કય તો (ધર્મમાત્રમ્) કેવળ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—કન્યાનો કય કે વિકય યતો નથી. કય કરનાર કે ત્ય વસ્તુની કિંમત દર્શાવે છે. જે કાષ્ટ સ્મૃતિમાં કન્યાનો કય બતાવ્યો હોય તો તે માન્ય નથી સ્માત્ ચ શ્રુતિ-વિરુદ્ધ વિકય નાનુમન્યતે સ્માત્ વિકય શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી માન્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

स्ववत्तामि दर्शयति ॥ १६ ॥

પદાર્થ :—(સ્વવત્તામિ અપિ) ધનવત્તા પણ (દર્શયતિ) શ્રુતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીની ધનવત્તા પણ બતાવવામાં આવે છે પત્ની વૈ પરિણયસ્વેદે પશિયમાં જે ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેની સ્વમિની સ્ત્રી છે. મતદા પત્ની. સંયાજયન્તિ, મસદ્વીર્યાં હિ પત્નયઃ સ્ત્રી પોતાના ધનથી યજા કરારી થકે છે અને સ્ત્રી પોતાના ધનથી બલવતી છે વજેર શાસ્ત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે. માટે સ્ત્રી પરિગ્રહવતી અને યજામાં અધિકારિણી છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ યાગમાં હમ્પતીનો સાથ અધિકાર છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સ્વવતોઃ) ધન સ્વામી બન્ને છે અને (વચનાત્) વાક્ય વિશેષથી (એકકર્મ્યં સ્યાત્) સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને સાથે યજા કરવાનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીને યજ કરવાનો અધિકાર છે છતાં દપતીએ સાથે જ યજ કરવો અલગ નહિ. કારણ કે યાગમાં આજ્ઞયનું અવેક્ષ્યુ બન્યે કરવાનું હોય છે. જે એક યજમાન અથવા એક યજમાન પત્ની યજ કરે તો ઉભય અવેક્ષ્યુને બદલે એકનું અવેક્ષ્યુ થાય. તેથી કર્મ અંગહીન થઇ જાય માટે બન્ને સાથે જ યજ કરે ॥ ૧૭ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાત્) વાક્ય વિશે પત્નું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મેક્ષલયા યજમાનં દીક્ષયતિ અને યોક્ત્રેણ પત્નાં મિથુનત્વાય આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે યજમાન તથા યજમાન પત્ની સાથે જ યજ કરવાનો અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥
પૂર્વપક્ષની પુષ્ટિમાં કહે છે કે:—

ક્રીતત્વાત્ તુ મક્ત્યા સ્વામિત્વમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ક્રીતત્વાત્) સ્ત્રી ક્રીત હોવાથી (સ્વામિત્વમ્) એનું સ્વામીપણું (મક્ત્યા) ગૌણ રૂપથી (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી માને છે કે સ્ત્રી તો પૈસાથી ખરીદી છે માટે એ ધનની સ્વામિની હોય નહિ છતાં એને જે ધનની સ્વામિની કહી છે તે તો ગૌણવૃત્તિથી કહી છે. ॥ ૧૯ ॥

પૂર્વપક્ષને દૂષિત કરે છે. ફલાર્થિત્વાત્ તુ સ્વામિત્વેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચિત થાય છે (ફલાર્થિત્વાત્) ફળમાં બન્નેનો સાથે અધિકાર હોવાથી (સ્વામિત્વેનામિસમ્બન્ધઃ) મુખ્ય સ્વામિત્વ સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીના પણ ફળમાં પુરુષના જેટલો સંબંધ છે માટે ધનસ્વામી તરીકે પણ મુખ્ય સંબંધ જ છે અર્થાત્ સ્ત્રી જે ધનસ્વામિની કહેવામાં આવી છે તે મુખ્યવૃત્તિથી જ ગૌણવૃત્તિ નહિ માટે પૂર્વપક્ષ અસત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

ફલવત્તાં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલવત્તામ્) ફલવતા (દર્શયતિ) યતારવે છે.

ભાવાર્થ :—બન્ને ભક્ષિત થઇ કાર્ય કરે તો જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સ્ત્રી પણ ધનસ્વામિની અને ફલાધિકારિણી છે યજ્ઞસ્ય યુક્તૌ પુર્યાવમૃતામ્ જેમ એક રથને બે અશ્વ અથવા બળદ જોડ્યા હોય છે તેમ એક યજ્ઞે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને જોડાયેલા હોય છે ॥ ૨૧ ॥

' એક પુરુષને જ અગ્ન્યાધાન કરવામાં અધિકાર છે ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર દ્વયાધાનં ચ દ્વિયજ્ઞવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) સ્ત્રી (દ્વયાધાનમ્) પુરુષના કર્તૃક આધાન છે (દ્વિયજ્ઞવત્) બન્ને અને પુરોહિત એ યજમાન સાથે જેમ યજ કરે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સજ્જુરોહિતૌ યજેયાતામ્ રાત્રિ અને પુરોહિત સાથે યજ કરે આ વાક્યમાં જેમ એ પુરુષને યજ્ઞનો અધાર તત્કાલે છે તેમ ક્ષોમે વસાનાવમિમાદધીયાતામ્ આ વાક્યથી પણ એ પુરુષનો અગ્ન્યાધાર કરવું એવું પ્રતીત થાય છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ક્ષોમે એટલે દુકલ અર્થાત્ નનું વસ્ત્ર નૂતન વસ્ત્ર અથવા ધોધેડાં વસ્ત્ર પહેરી અન્નેએ અગ્ન્યાધાર કરવું એવો ઉક્ત વાક્યના અર્થ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણસ્ય તુ વિધાનત્વાત્પત્ન્યા દ્વિતિયશદ્ધઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ગુણસ્ય) ક્ષોમ અર્થાત્ દુકલનું વિધાન હોવાથી (દ્વિતોય શબ્દઃ) દ્વિવચન શબ્દ (પત્ન્યાઃ) પત્નીને માટે (સ્વાત્) છે.

ભાવાર્થ :—(ક્ષોમે વસાનો) આ ઠેકાણે ક્ષોમ ૩૫ શુભ્રનું વિધાન કરવા માટે છે માટે દ્વિવચન પત્નીને માટે જ વપરાય છે. અર્થાત્ પત્ની સદિત યજ્ઞમાન અગ્નિનું આધાન કરે (‘વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધીત’) આ ઠેકાણે એક વચનનો ૨૫૯ ઉદ્દેશ છે માટે અગ્ન્યાધાન એક પુરુષકર્તૃક છે અને ક્ષોમવસ્ત્રપરિધાનકર્તૃત્વ એ માટે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પત્ની સદિત યજ્ઞમાને અગ્ન્યાધાન કરવું એવો ૨૫૯ અર્થ થાય છે, અને આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૩ ॥

પત્નીને વૈદિક આશીર્વાચનોમાં અને બ્રહ્મચર્યપાલનમાં અધિકાર છે.

એ અધિકારજીને ૨૫૯ કરે છે.

તસ્યા ચાવદુક્તમાશોબ્રહ્મચર્યમતુલ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યાઃ) પત્નીને (ચાવદુક્તમ્) જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અધિકાર છે. (આશોબ્રહ્મચર્યમ્) આશીર્વાચનો અને બ્રહ્મચર્ય વિહિત છે (અતુલ્યત્વાત્) જો અને પુરુષ અધ્યયનમાં સમાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષના જેટલું અધ્યયન જો કરી શકતી ન હોવાથી આશીર્વાચનો અને બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં અધિકાર છે બ્રહ્મચર્યપદ્ધતિ ફલિસંસ્કારાઃ સર્વે ગ્રાહ્યાઃ કૃત્તવાળા પદ્ધતિ સંસ્કારો સમજવા. પુરુષની સાથે અતુલ્યતા જોની ખતાવવી એમાં ભાન એ છે કે જોની શુદ્ધિથી સંભાળવાના હોય છે, તથા જોના કેટલાક પ્રયત્ન આદિ ધર્મો પણ એના છે કે જે વધારે ભણવામાં અંતરામ ૩૫ થઈ પડે છે. એટલે જેટલું અધ્યયન વિદિત કરવામાં આવ્યું તેમાં જોની અધિકાર છે. જે કાંઈ જો બ્રહ્મચર્ય પાળી સમગ્ર વેદાધ્યયન આદિ કરે તે આ વાક્યથી એનો આધ થતો નથી, આ તો પત્ની અનેલી અથવા પત્ની થવાર જો માટે છે. ॥ ૨૪ ॥

‘યાગમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી.’ એ અધિકારજીને સમજવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચાતુર્વર્ણ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ વચન ન હોવાથી (ચાતુર્વર્ણ્યમ્) ચારે વર્ણનો યાગમાં અધિકાર છે.

હોવાથી :—ચારે વર્ણોના પદમાં અધિકાર છે, કારણ કે ખાસ અમુક વર્ણને જ અધિકાર છે અથવા અમુક વર્ણને અધિકાર નથી એવું કોઈ ક્યંત અથવા વચન નથી. ॥ ૨૫ ॥

હવે અહીં આત્રેય ઋષિનો મત જણાવે છે.

નિર્દેશાદ્વા ત્રયાણાં સ્યાદગ્ન્યાધેયે સમ્બન્ધઃ ક્રતુષુ બ્રાહ્મણશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પક્ષ સૂચક છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (ત્રયાણામ્) ત્રણ વર્ણોનો અધિકાર (સ્યાત્) છે (અગ્ન્યાધેયે) અગ્ન્યાધાનમાં (ક્રતુષુ) દર્શપૂર્ણમાસાદિમાં (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી (બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ) બ્રાહ્મણ પ્રથમ વચન હોવાથી (ઇતિ આત્રેયઃ) એવું આત્રેયનું મંતવ્ય છે.

હોવાથી :—વસન્તે બ્રાહ્મણોડમિમાદધીત, ગ્રીષ્મે રાજન્યઃ, શરદિ વૈશ્યઃ આદિ બ્રાહ્મણ પ્રથમ વચન હોવાથી ત્રણ વર્ણોના અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર છે, શૂદ્રને માટે વચન ન હોવાથી એનો અધિકાર નથી એવું આત્રેય ઋષિ માને છે.

હવે બાદરિ ઋષિનો મત જણાવે છે.

નિમિત્તાર્થે ચ બાદરિઃ તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તાર્થે) નિમિત્તાર્થક હોવાથી વસન્ત આદિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ વર્ણના અધિકાર છે (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

હોવાથી :—વસન્ત આદિ ઋતુઓ તે નિયમને માટે છે એટલે કે જો બ્રાહ્મણે અગ્ન્યાધાન કરવું હોય તો વસન્તમાં જ કરે, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મમાં જ અને વૈશ્યે શરદ્ ઋતુમાં જ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિનો સમય નિયત કર્યો છે. પણ શૂદ્રને માટે કોઈ સમય નિયત કર્યો નથી માટે એ ગમે તે સમયે અગ્ન્યાધાન કરી શકે છે એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાડન્યાર્થદર્શનાદ્ યથાશ્રુતિ પ્રતીયેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. (અન્યાર્થદર્શનાત્) અન્ય અર્થનું દર્શન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) શ્રુત પ્રમાણે જ (પ્રતીયેત્) પ્રતીત થાય છે.

હોવાથી :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોનું શ્રવણ શ્રુતિમાં છે શૂદ્રનું નથી અને તેથી બ્રાહ્મણાદિને માટે અગ્ન્યાધાનનો સમય અતાબ્યો છે, શૂદ્રને માટે કોઈ સમય અતાબ્યો નથી માટે શૂદ્રને અધિકાર નથી. બ્રાહ્મણને માટે પચ=દ્વધનું વ્રત, ક્ષત્રિયને માટે ચરાગૂ અને વૈશ્યને માટે આમિક્ષા અતાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે પયો વ્રતં બ્રાહ્મણસ્ય ઇત્યાદિ વાક્યને આધારે અમુક નિમિત્ત હોવા ત્યારે વ્રત પણ ત્રણ વર્ણને જ અતાબ્યો છે માટે ત્રૈવર્ણિક જ યતમાં અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

નિર્દેશાત્ પક્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પક્ષે) પક્ષમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ય एवं विद्वानभिमाषते ’ આ વાક્યનેા નિર્દેશ શુદ્ધિ સામાન્ય છે માટે શ્રીમાં યાગ કરવા માટે સર્વનો અધિકાર છે એમ જણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

वैगुण्याच्चेति चेन्न ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત્) વિશુદ્ધતા આવશ્યકી (નેતિ चेत्) શુદ્ધને અધિકાર નથી. ને એમ કહેવામાં આવે તેા આનો ઉત્તર આમળના સુત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાણીને માટે દૂધનું વ્રત ક્ષત્રિયને યવાગૂનું અને વૈશ્યને આમિક્ષાનું વ્રત બતાવ્યું છે. શુદ્ધને માટે કોઈ વ્રત બતાવ્યું નથી માટે વ્રત-આદિના અભાવને લીધે શુદ્ધકર્તૃક યાગમાં વિશુદ્ધતા આવશ્યક અને એને લીધે યાગ નિર્ભર થયો ને એવી શંકા કરવામાં આવે તેા, આનો ઉત્તર આમળ છે. ॥ ૩૦ ॥

न काम्यत्वात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કામ્યત્વાત્) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ स्वर्गकामो यज्ઞત ’ આ ઠેકાણે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે યજ્ઞ કરવેા આમાં કોઈ વર્ણને અધિકાર છે અને કોઈને નથી એવું કશું નથી. સામાન્ય વિધાન છે. શુદ્ધને પણ કામના હોય છે માટે શુદ્ધ પણ યજ્ઞ કરી શકે છે, પ્રાણીને માટે વ્રતનેા બલે નિવશ્ન હોય અને શુદ્ધને માટે વ્રતનો નિવશ્ન ન હોય તેા પણ તે અમે તેનું વ્રત કરી યજ્ઞ કરી શકશે. માટે વ્રતાભાવને લીધે વૈશુદ્ધ્યની શંકા કરવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૩૧ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) પુરુષ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્રત તેા પુરુષના સંસ્કાર માટે છે. માટે જે વ્રત જે પુરુષને કહ્યું હોય છે તે વ્રતથી તે પુરુષ સંસ્કૃત થાય છે. આમાં યજ્ઞના અધિકારની વાત નથી. માટે જેને વ્રતપ્રયુક્ત સંસ્કારની જરૂર નથી તે વ્રત કર્યા વગર પણ યજ્ઞ કરી શકશે, આમાં શુદ્ધને યજ્ઞ ન કરવેા એવું કશું જણાવ્યું નથી. ॥ ૩૨ ॥

अपि वा वेदनिर्देशादपशुद्राणां प्रतीयेत ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદનિર્દેશાત્) વેદના પ્રહણ માટે ત્રૈવર્ણિકને જ ઉપનયન વિહિત છે માટે (અપશુદ્રાણામ્) જે શુદ્ધો નથી તેઓને જ અધિકાર (પ્રતીયેત) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર ત્રૈવર્ણિકને જ છે. ઉપનયન વેદના અધ્યયનને માટે હોય છે. શુદ્ધને ઉપનયન હોવું નથી તેથી તે વિદ્યા બળ્યેા નથી એ સિદ્ધ થાય છે તેા જેણે વેદ-વિદ્યાનું અધ્યયન નથી કર્યું તેને વૈદિક યાગનો અધિકાર પણ કેવી રીતે હોઈ શકે? યજ્ઞ કરવાને માટે વેદ અવશ્ય જણાવા જોઈએ. શુદ્ધ વેદ બાળ્યેા નથી માટે તેને યાગમાં પણ અધિકાર નથી. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાન્નેતિ चेन्न ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત) ગુણ-સંસ્કારને માટે હોવાથી (ન) વિદ્યાને માટે નથી (ઇતિ चेन्न) જે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન એ એક સંસ્કાર છે અને સંસ્કાર શુદ્ધિને માટે હોય છે. માટે ઉપનયન સંસ્કાર પુરુષની શુદ્ધિને માટે છે, કંઈ વિદ્યાને માટે નથી, આથી જે શુદ્ધને ઉપનયન વિહિત ન હોય તેથી તે વેદ ભણવાનો અધિકાર ગુમાવતો નથી. એટલે શુદ્ધને વેદવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર છે. ॥ ૩૪ ॥

संस्कारस्य तदर्थत्वात् विद्यायां पुण्यश्रुतिः ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસ્ય) ઉપનયન સંસ્કાર (તદર્થત્વાત) વિદ્યાને માટે હોવાથી (વિદ્યાયામ્) વિદ્યામાં (પુણ્યશ્રુતિઃ) પુરુષની શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર વેદવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે અને ઉપનયન સંસ્કાર શુદ્ધિને વિહિત નથી માટે વેદવિદ્યા માં આહ્યાદિ ત્રૈવર્ણિકમાં જ અધિકાર છે ॥ ૩૫ ॥

विद्यानिर्देशान्नेતિ चेत् ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યાનિર્દેશાત) સ્વર્ગકામની સંભાવના શુદ્ધમાં છે અને યજ્ઞ વગર સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે શુદ્ધને પણ વેદવિદ્યા વિહિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ (ઇતિ ચેત્, ન) જે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ મેળવવાવાની કામના જેમ આહ્યાદિ ત્રૈવર્ણિકમાં છે તેમ શુદ્ધમાં પણ એ કામના છે માટે શુદ્ધને પણ વેદવિદ્યા ભણવાનો અધિકાર છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ કારણ કે એ વગર યજ્ઞ યાગાદિ યજ્ઞ શ્રુતિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. આનો વધારે ખુલાસો આગમના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

अवैयत्वात् अभावः कर्मणि स्यात् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અવૈયત્વાત) શુદ્ધને વેદવિદ્યાનો અભાવ છે (કર્મણિ) યાગાદિ વૈદિક કર્મમાં (અભાવઃ સ્યાત્) અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધને વેદવિદ્યા ભણવાનો અધિકાર નથી માટે તે એ વિદ્યાથી અનભિસ્ટ હોય છે અને તેને લીધે યાગાદિ વૈદિક કર્મ કરી શકે નહિ ॥ ૩૭ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) શુદ્ધને ભણવાનો અધિકાર નથી એવા ભાવના વાક્યો પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ एतत् इमंशानम् य शूद्रः तस्मात् शूद्रशकशे नाध्येयम् । शूद्र એ રમશાન છે માટે તેની સુમીપર્ગ વેદાધ્યયન કરવું નહિ, બ્યારે આટલો બધો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તો પછી

વેદવિદ્યાની કલ્પના શૂદ્રમાં કેવી રીતે કરી શકાય. આ કારણથી શૂદ્રને યાગાદિક કર્મમાં અધિકાર નથી.

આ બાબતમાં કેટલાક, શૂદ્રને વિદ્યા અને કર્મમાં અધિકાર છે એવું માને છે અને ‘નથી’ એવું બીજા માને છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે શીક્ષા ગુણ સંપન્ન અને વિદ્યા મેળવવા શક્તિ અને અર્થિતા ધરાવતો હોય તે વેદ ભણી શકે છે અને જેનામાં એવા ગુણો, શક્તિ અને અર્થિતા નથી તે શૂદ્ર છે અને એવા શૂદ્રો વેદ ભણવાને અને તદ્દુક્ત કર્મ કરવાને અધિકારી નથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ યાગમાં નિર્ધનનો પણ અધિકાર છે ’ એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ત્રયાણાં દ્રવ્યસમ્પન્નઃ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધિત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયાણામ્) બ્રાહ્મણ, દાત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણમાંથી જે (દ્રવ્ય સમ્પન્નઃ) ધનસંપન્ન હોય તે યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. કારણ કે (કર્મણઃ) કર્મ (દ્રવ્ય સિદ્ધિત્વાત્) દ્રવ્યથી સિદ્ધ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યાગાદિ રૂપ દર્મ દ્રવ્ય વગર થઇ શકે નહિ માટે જે ત્રેવર્ણિકની પાસે ધન હોય તે જ યજ્ઞમાં અધિકારી છે. નિર્ધન યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી પણ ધનવાન યજ્ઞમાં અધિકારી છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધિધાતા સૂત્ર અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાદર્થાદિ દ્રવ્યસંયોગઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની બ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અનિત્યત્વાત્) નિર્ધનત્વ અનિત્ય હોવાથી (ન ઇવં સ્યાત્) ધનવાન જ યજ્ઞનો અધિકારી છે એ વાત યોગ્ય નથી (હિ) કારણ કે (અર્થાત્) પુરુષાર્થ કરવાથી, (દ્રવ્ય સંયોગઃ) દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દરિદ્ર અથવા નિર્ધન નામની કોઈ જાતિ નથી. દારિદ્ર્ય અર્થાત્ નિર્ધનત્વ એ અનિત્ય વસ્તુ છે પુરુષાર્થ કરવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે માટે જેની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તેણે યજ્ઞાર્થ ધનને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કારણથી નિર્ધન પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે, તેણે પ્રયત્ન કરી ધન મેળવવું જોઈએ. અર્થાત્ નિર્ધનને માટે યજ્ઞ કરવાના દ્વાર બંધ નથી. ॥ ૪૦ ॥

‘ અંગહીનનો પણ યાગમાં અધિકાર છે ’

અજ્ઞહીનઃ તદ્દર્મા ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજ્ઞહીનઃ) અંગહીનને પણ (તદ્દર્મા) દ્રવ્યનો ન્યાય લગુ પડે છે

ભાવાર્થ :—જે અંગહીન હોય તેણે પણ ઔષધનું સેવન કરી અંગને સુધારવું જોઈએ આખ કોષ રોગથી જોઇ ન શકતી હોય તો દવા કરી આખ સારી કરવી જોઈએ. પગ દુઃખતો હોય તો તેને પણ દવા લાગવી સારી કરવો જોઈએ, એટલા કારણથી તે યાગનો અનધિકારી બની શકતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

અસાધ્ય અંગયૈકદયવાળો માણસ યાગનો અધિકારી નથી.

ઉત્પત્તૌ નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) જે ઉત્પત્તિ જન્મથી જ અંગ હીન હોય અને તે અંગ સુધાવા માટે કોઈ ઉપાય જ ન હોય તો તે યાગમાં અધિકારી નથી (નિત્ય સંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવ થી.

ભાવાર્થ :—જેને જન્મથી જ ખોડ હોય, જેમકે કોઈ જન્મથી જ અંધલો હોય તેવો ત્રવર્ણિકે યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી કારણ કે એ અંગવં દય નિત્ય છે. અર્થાત્ એ અંગ વૈકલ્ય દૂર કરી શકાયું નથી માટે નિત્ય અંગહીન માણસ યજ્ઞનો અધિકારી નથી. ॥ ૪૨ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવામાં ત્રયાર્ષેયનો જ અધિકાર છે

અત્ર્યાર્ષેયસ્ય હાનં સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અત્ર્યાર્ષેયસ્ય) જે ત્રણનું વરણ કરી શકે તેનો જ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં અધિકાર છે બીજાનો (હાનમ્) અનધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે ત્રણ ક્રતિજ્ઞેનું વરણ કરે તેને જ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગ કરવાનો અધિકાર છે. જે એકનું બેનું, ચાનું અથવા પાંચનું વરણ કરે તેને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવાનો અધિકાર નથી. આર્ષેય વૃણંતે આ પ્રમાણે વિધાન કરીને કરેલામાં આત્યું છે કે એક વૃણંતે । દ્વૌ વૃણંતે, ત્રીન વૃણંતે ન ચતુરો વૃણંતે ન પચાત્તિપ્રવૃણંતે । આ વિધાનથી જે ત્રણનું વરણ કરે તેનો જ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૩ ॥

‘ આતુર્વર્ણ્યભિન્ન રથકારનો આધાનમાં અધિકાર છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર વચનાદ્ રથકારસ્યાધાને સર્વશેષત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (રથકારસ્ય) રથકારનો (આધાને) અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર છે (સર્વશેષત્વાત્) સર્વનો શેષ હોવાથી અર્થાત્ ત્રૈવર્ણિકથી અતિરિક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથકાર ત્રૈવર્ણિકથી ભિન્ન છે, છતાં એને અગ્ન્યાધાન કરવામાં અધિકાર છે કારણ કે એને માટે ખાસ વચન છે જેમ કે ‘ વર્ષાસુ રથકાર આદર્ષીત ’ વર્ષા ઋતુમાં રથકારે અગ્ન્યાધાન કરવું. બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, રાજન્યે ગ્રીષ્મમાં અને વૈશ્વે શરદ્ ઋતુમાં. આ પ્રમાણે ત્રણે વર્ણોને માટે સમય વિહિત છે. જે રથકાર ત્રણમાંનો એક હોત તો તેને માટે વર્ષા કાળનું વિધાન ન હોત માટે રથકાર ત્રૈવર્ણિક ન હોવા છતાં ઉક્ત વચનને લીધે એને પણ અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર નાટ્યો વા કર્મસંયોગાત્ શૂદ્રસ્ય પ્રતિષિદ્ધત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાયઃ) રથકારને અગ્ન્યાધાનનો ન્યાય છે (કર્મસંયોગાત્) ‘ રથનું બનાવવું ’ એ ક્રિયાને લીધે રથકાર સંસાર છે બાકી રથકાર વર્ણિક જ છે (શૂદ્રસ્ય) શૂદ્રને (પ્રતિષિદ્ધત્વાત્) પ્રતિષિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથકાર શૂદ્ર નથી પણ ત્રૈવર્ણિક છે અને ત્રૈવર્ણિકને અગ્ન્યાધાન શ્રુતિસિદ્ધ છે. જો રથકાર શૂદ્ર હોત તો એને અગ્ન્યાધાન અધિકાર ન હોત કારણ કે શૂદ્રને અગ્ન્યાધાન પ્રતિષિદ્ધ છે. પૂર્વપક્ષવાદીનો ભાવ એ છે કે રથકાર શૂદ્ર નથી પણ ત્રૈવર્ણિક છે માટે એને વચન ન હોત તો પણ અગ્ન્યાધાનમાં એને અધિકાર ન્યાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસ અકર્મત્વાત્ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અકર્મત્વાત્) ત્રૈવર્ણિકને શિદ્ધપદ્ધતિ નિષિદ્ધ હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) રથકાર ત્રૈવર્ણિક નથી.

ભાવાર્થ :—શિદ્ધ કરવાનું વિધાન ત્રૈવર્ણિકને નથી. રથનિર્માણ એ શિદ્ધ છે, માટે રથકાર શૂદ્ર છે. તેથી તેને અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર નથી છતાં ખાસ વચનને લીધે એને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

આનર્થક્યં ચ સંયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંયોગાત્) બ્રાહ્મણાદિ વસંતાદિનો સંબંધ હોવાથી (આનર્થક્યમ્) નિરર્થકતા છે.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોને અગ્ન્યાધાન માટે વસન્ત આદિ કાળનું વિધાન છે. હવે જો રથકાર ત્રૈવર્ણિક હોય તો તેને પણ વસન્ત-આદિ કાળપણ સમય પ્રાપ્ત છે જ તો પછી વર્ષાકાળનું વિધાન નિરર્થક જ થઈ જાય છે. માટે રથકાર ત્રૈવર્ણિક નથી. ॥ ૪૭ ॥

ગુણાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થમ્) નિમિત્તને માટે છે (હિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ધારો કે રથકાર ત્રૈવર્ણિક જ છે અને તેને રથકાર એવું નામ રથકરણ રૂપ નિમિત્તને લીધે પડ્યું છે અને રથ કરે છે માટે એને વર્ષાકાળનું વિધાન છે એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૮ ॥

ઉક્તમનિમિત્તત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તમ્) એ તો અમે કહી દીધું છે કે (અનિમિત્તત્વમ્) રથકાર એવું નામ કાંઈ નિમિત્તને લીધે પડ્યું નથી.

ભાવાર્થ :—આમાં નિમિત્તત્વનો સંભવ જ નથી એ તો અમે આગળ કહી દીધું છે માટે રથકાર અત્રૈવર્ણિક છે અને તેથી તેને અગ્ન્યાધાન સામાન્યવિધાનથી પ્રાપ્ત ન હોવાનું પણ વર્ણસુ રથકાર આદ્યોત્તર એ વચનથી પ્રાપ્ત થયું છે. ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે રથકાર કોણ છે એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સૌધન્વનાસ્તુ હોનત્વાન્મન્નવર્ણાત્રીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) કિન્તુ (સૌધન્વનાઃ) સૌધન્વન નામની જાતિ છે (હોનત્વાત્) તે ત્રૈવર્ણિક કરતાં કંઈક ઉતરતા છે પણ શૂદ્ર કરતાં ઉંચા છે. (મન્નવર્ણાત્) મંત્રના વર્ણનથી (ત્રીયેરન્) એવું જાણવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સૌધન્વન નામની એક જાત છે તે શૂદ્ર કરતાં ઉત્તમ અને ત્રૈવર્ણિક કરતાં ઉતરતી છે. એટલે તે શૂદ્ર નથી, વૈશ્ય નથી તેમ ક્ષત્રિય પણ નથી. સૌધન્વના જન્મવશસ્સઃ સૌધન્વન એ જાણુ છે અને જાણુ એ જ રથકાર છે. આના અંબધર્મા જેને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે શાખરભાષ્ય જોવું. માટે અત્રૈવર્ણિક અને અશૂદ્ર રથકાર છે અને એને વર્ણા જાતુમાં અજ્ઞયાધાન વિહિત છે. એ આ અધિકરણનો સાર છે. ॥ ૫૦ ॥

ત્રૈવર્ણિક-ભિન્ન નિષાદનો રૌદ્રયાગમાં અધિકાર છે.

સ્થપતિનિષાદઃ સ્યાત્ શબ્દસામર્થ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતિઃ) જે સ્થપતિ છે તે જ (નિષાદઃ) નિષાદ (સ્યાત્) છે. (શબ્દસામર્થ્યાત્) શબ્દની શક્તિ એવી છે.

ભાવાર્થ :—વાસ્તુમયં રૌદ્રચક્રં નિર્વપેત્ આપું પ્રકરણુ બાધીને આગળ લખે છે કે એત્યા નિષાદસ્થપતિં યાજ્યેત્ આ ઇષ્ટિયાં નિષાદસ્થપતિની પાસે યાગ કરાવવો. વાસ્તુ શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ યાગનું કંઈક દ્રવ્ય છે. આ ઠેકાણે શંકા એ થાય છે કે નિષાદ પોતે જ સ્થપતિ છે કે નિષાદોનો જે અધિપતિ હોય છે તે ‘સ્થપતિ’ છે. સ્થપતિ શબ્દનો અર્થ ધનવાન માલીક થાય છે જે કર્મધારય સમાસ માનવામાં આવે તો નિષાદ એ જ સ્થપતિ એવો અર્થ નીકળે છે અને પછી તત્પુરુષ સમાસનો આશ્રય કરવામાં આવે તો નિષાદોનો માલિક કોઈ ત્રૈવર્ણિક ધનપતિ એવો અર્થ નીકળે છે. પર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે પછી તત્પુરુષ સમાસ માનવો અને નિષાદોનો માલિક જે ત્રૈવર્ણિકોમાંનો ઠાક હોય તેની પાસે રૌદ્ર યાગ કરાવવો. નિષાદ તો શૂદ્ર છે એને યાગનો અધિકાર નથી. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે કર્મધારય સમાસ જ માનવો અને નિષાદની પાસે જ રુદ્રયાગ કરાવવો. શૂદ્ર નિષાદ પાસે જે ધન ન હોય તો તેણે એ યાગને માટે જેટલા ધનની જરૂર હોય તેટલું મેળવી લેવું. એટલે ‘નિષાદ એ જ સ્થપતિ’ એવો અર્થ કરવો. પછી-તત્પુરુષ સમાસ કરવા જતાં લક્ષણા કરવી પડે છે. ॥ ૫૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) વાક્ય ૩૫ લિંગ પણ એ અર્થ સ્વીકારવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘કૂટ’ નિષાદાનાં દક્ષિણા’ નિષાદે ‘કૂટ’ ની દક્ષિણા આપવી ‘કૂટ’ નામનું દ્રવ્ય આરોને ઉપયોગનું હોવું નથી. જે સ્થપતિ કોઈ ત્રૈવર્ણિક હોય તો તે કૂટનો દક્ષિણા આપે એવું ન લખત માટે ‘નિષાદસ્થપતિ’ અહીં કર્મધારય સમાસનો જ આશ્રય કરવો ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसाया गुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

અથ વષ્ટાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘ સત્રમાં સત્રીએમાંના દરેક સત્રીઓના સંપૂર્ણ ફળ સાથે સંબંધ છે. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરુષાર્થૈકસિદ્ધિત્વાત્તસ્ય તસ્યાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાર્થૈકસિદ્ધિત્વાત્) ફળ એકથી (સદ્ થતુ) હોવાથી (તસ્ય તસ્ય) તે તે કર્તાની (અધિકારઃ સ્યાત્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઋદ્ધિકામાઃ સત્રમાસીરન્ ’ ‘ સમૃદ્ધિને ઇચ્છનારાઓએ સત્ર કરવો જોઈએ. આ વાક્યથી સમજાય છે કે સત્ર રૂપ ‘ યજ્ઞકર્મ ’ એક છે પણ તેના કર્તાઓ તો બહુ જ છે. સત્રનું કૃતૃત્વ અનેક પુરુષનિધ વ્યાપ્ત છે માટે ફળ પણ અનેક પુરુષનિધ વ્યસ્ત હોવાથી એક એક પુરુષને તો આંશિક ફળ જ મળવું જોઈએ સંપૂર્ણ નહિં. આવા પૂર્વપક્ષમાં આ સત્ર સિદ્ધાંત રૂપે છે કે એક એક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળનો અધિકાર છે આંશિક ફળનો નહિ ॥ ૧ ॥

અપિ વોત્પત્તિસંયોગાત્ યથા સ્યાત્ સત્ત્વદર્શનં તથા ભાવો વિભાગે સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ઉત્પત્તિ સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં કર્તાઓનું અનેકત્વ વિદિત હોવાથી (યથા સ્યાત્ સત્ત્વદર્શનમ્) જેમ કોઈ સત્ર દર્શન દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળવાળું હોય છે (તથા) તેમ (વિભાગે) વિભાગમાં (ભાવઃ સ્યાત્) ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બહુ કર્તાઓનું પણ શ્રવણ છે તેથી એક યજ્ઞ રૂપ કર્મમાં અનેક કર્તાઓ હોવા શરૂ છે અને દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ પણ મળે છે. જેમ કોઈ એક હાથી અથવા અશ્વ આદિ પ્રાણીનું દર્શન અનેક કર્તાઓ સાથે કરે છે અને દર્શનનું સંપૂર્ણ ફળ દરેક કર્તાને મળે છે તેમ યજ્ઞમાં પણ વિધાન હોવાથી દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ મળે છે, અંશ રૂપે નહિ. ॥ ૨ ॥

દર્શાદિ યાગમાં કર્તાના એકત્વનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયોગે પુરુષશ્રુતેઃ યથાકામો પ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગે) ઉદાહૃત વાક્યમાં (પુરુષશ્રુતેઃ) પુરુષ મત્રનું શ્રવણ થવાથી (યથાકામો) ઇચ્છા પ્રમાણે (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનમાં (સ્યાત્) એક, બે અથવા વધારે કર્તાઓ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—દર્શાપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । જ્યોતિષ્યોમેન સ્વર્ગકામો યજેત । આ વાક્યમાં કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર કેવળ પુરુષનું શ્રવણ થાય છે. એમાં એક, બે અથવા વધારે યજ્ઞમાન=અનુષ્ઠાન કર્તાની કશી નિયમ જણાતો નથી, માટે અનુષ્ઠાન કરનાર યજ્ઞમાન એક પણ હોઈ શકે, બે પણ હોઈ શકે અને વધારે પણ હોઈ શકે. ઉકત વાક્ય પુરુષને માટે યાગનું જ વિધાન કરે છે બે કર્તાઓ અથવા વધારે કર્તાઓનું કંઈ વારણ કરતું નથી. અર્થાત્ ‘ સ્વર્ગકામઃ ’ આ દેશણે જ એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વિવક્ષિત નથી. ॥ ૩ ॥

સેદ્ધાંતવાદી તરફથી શંકા પ્રત્યર્થ' શ્રુતિભાવ इति चेत् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :--(પ્રત્યર્થમ્) અર્થના ભેદને લીધે (શ્રુતિભાવઃ) ગુણ પ્રધાન ભાવ હોય છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :--આખ્યાતથી યાગાનુરૂપ ક્રિયાનું પણ વિધાન થાય છે માટે ક્રિયામાં પણ ભૂત થયેલા કર્તાનો પણ આશ્રેય થઈ જ જાય છે તેથી પુરુષનિષ્ઠ સંખ્યા પણ વિવક્ષિત હોવી જોઈએ અર્થાત્ સ્વર્ગકામઃ આ દેકાણે એકવચનનો જે પ્રયોગ છે તે પુરુષનો નિયમ બાધી છે કે અનુદાન કરનાર પુરુષ એક જ હોવો જોઈએ. આવી શંકા પૂર્વપક્ષ ઉપર સિદ્ધાંતવાદીએ કંદાવી છે. ॥ ૪ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર તાદર્થ્યે ન ગુણાર્થતાઽનુષત્તેઽર્થાન્તરત્વાત્ કર્તુઃ

પ્રધાનભૂતત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :--(તાદર્થ્યે) કૃણ તેને માટે અર્થાત્ પુરુષને માટે હોવાથી તે પ્રધાન છે તેથી (ગુણાર્થતા) ગુણભૂત યાગ પ્રત્યે પુરુષની ગુણાર્થતા એટલે ગોણતા (ન) નથી. (અનુક્તે અર્થાન્તરત્વાત્) શબ્દ ગમ્ય ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તો છે જ (કર્તુઃ પ્રધાનભૂતત્વાત્) માટે પુરુષ કર્તા પ્રધાન તરીકે જ છે.

ભાવાર્થ :--સ્વર્ગાદિ કૃણ પુરુષને માટે જ હોય છે, માટે યાગ કરવામાં અનુદાન કર્તા પુરુષ ગોણ તરીકે નથી અને જે પ્રધાન હોય તે ગોણ ન હોય જો કે આ બાબતમાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણ નથી તોપણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે કે રાગ અને પ્રધાન આ બેમાં રાગ મુખ્ય છે તો હવે રાગ ગોણ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. રાગ મુખ્ય પણ છે અને ગોણ પણ છે આ બે વાત તો ન જ બની શકે. માટે યાગ કરવામાં અથવા કૃણ મેળવવામાં પુરુષ ગોણ હોવાથી એક, બે અથવા વધારે પુરુષો યાગ કરી શકે, એટલે કે સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૫ ॥

સેદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા કામસંયોગે સમ્બન્ધાત્ પ્રયોગાયોરદિદ્શ્યેત,

પ્રત્યર્થ' હિ વિધિ શ્રુતિ વિવિધાણાવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :--(અપિ વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (કામસંયોગે) કામનાનો આત્માની સાથે સંબંધ હોય છે. (સમ્બન્ધાત્) અને સંબંધને લીધે આત્માને માટે જ કૃણની ઇચ્છા ગમે છે બીજાને માટે નહિ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે. (પ્રયોગાયોરદિદ્શ્યેત) પ્રયોગને માટે જ પુરુષનો ઉપદેશ છે (હિ) કારણ કે (પ્રત્યર્થમ્) જ્યાં એક કરતાં વધારે અર્થો હોય ત્યાં (વિધિશ્રુતિઃ) વિધિનું શ્રવણ થાય છે. (વિવિધાણાવત્) કૃણ વિવિધાણા કળ્યૂયતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પેટે

ભાવાર્થ :--કૃણ વિવિધાણા કળ્યૂયતિ । ચાત્વાલે કૃણવિધાણાં પ્રાસ્યતિ અહીં બે શ્રુતિ કે આમાં ગુણ પ્રધાન ભાવ સંભવી શકે છે. પણ યજેત અહીં તો ' યાગ કરે ' અથવા ' યાગથી કૃણ ઉત્પન્ન કરે ' આવો અર્થ નીકળે છે આમાં વગર કહ્યે પુરુષ માત્રનો સંબંધ પ્રતીત થાય કે, ખાસ અસ્તુકે જ પુરુષ યાગ કરે એવા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. સુખ એ ગુણ છે અને એનો સંબંધ આત્મા સાથે જ હોય છે એટલે કોઈપણ પુરુષ યાગ કર્તા હોઈ શકે એટલામાં જ

તાત્પર્ય છે. માટે આમાં પુરુષ તો ગોણ તરીકે છે આ કારણથી ગુણભૂતસ્ય પુરુષસ્ય સંખ્યા વિવક્ષિતા ગુણ ભૂત પુરુષની સંખ્યા વિવક્ષિત છે એટલે દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં એક જ કર્તા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે એ અથવા ત્રણ એકી સાથે નહિ. એવો અર્થ ૨૫૦૮ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા સૂત્ર અન્યસ્ય સ્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યસ્ય સ્યાત્) બીજાને માટે પણ હોઇ શકે (ઇતિ ચેત્) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની ઇચ્છા યાગ કરનાર પોતાને માટે જ કરે છે એવો કથો નિયમ નથી. બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ કરે એવું પણ બીજી શા અને ને એમ હોય તો દાશ્વકલં પ્રયોક્તરિ શાસ્ત્રમાં કહેલું ફળ પ્રયોગ કરનારને જ મળે છે એ ન્યાય ખોટો દરે, આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર અન્યાર્થેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થે) બીજાને માટે (ન) નહીં (અમિસમ્બન્ધઃ) અભિ સંબંધ નથી

ભાવાર્થ :—બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ ન કરી શકે કારણ કે યજેત અહીં આત્મને પદનો પ્રયોગ છે એટલે જે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે તેજ યાગ કરે એવો અર્થ છે, પોતે યાગ કરે અને ફળ કેાઇ બીજે લઇ જાય એ વૈદિક સિદ્ધાંત નથી. જે કર્તા તેજ ભોક્તા એવો નિયમ છે. ॥ ૮ ॥

ફલકામો નિમિત્તમિતિ ચેત્ ॥ ૯. ॥

પદાર્થ :—(ફલકામઃ) ફળની ઇચ્છા કરનાર (નિમિત્તમ્ ઇતિ ચેત્) એ નિમિત્ત જ છે ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત અહીં યાગ કરવામાં સ્વર્ગકામ તો નિમિત્તત્વને ઘોતિ કરે છે એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા રૂપ નિમિત્ત હોય તો યાગ કરે ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિત્યત્વાત્) નિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગ એ નિત્યકર્મ છે નૈમિત્તિક નથી. નિમિત્તત્વના સૂચક ગમુલ્ આદિ પ્રત્યયો હોય છે. સ્વર્ગકામો યજેત) આ ઠેકાણે ગમુલ્ આદિ પ્રત્યયો નથી. યાવજ્જીવં યજેત આ ઠેકાણે ગમુલ્ પ્રત્યય નિમિત્તત્વ ઘોતક છે માટે યાગ સામાન્ય પ્રત્યે યાવજ્જીવન નિમિત્ત તરીકે હોઇ શકે પણ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો તો નિત્ય કર્મ છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્મ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મ) યાગ કર્મ (તથેતિ ચેત્) કલ્પકર્તૃક હોઇ શકે.

ભાવાર્થ :—યુવં હિ સ્વઃ સ્વઃ પતી તમે અને સ્વર્ગના અધિકારી છો. એટલે આ વાક્યમાં યાગમાં એ કર્તા પણ બતાવ્યા છે એટલે કર્તા એક જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ જણાતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમવાયાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમવાયાત) અહીં એ કર્તાઓનું ખાસ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યક્રમૌ યજેયાતામ્ ’ રાજા અને પુરોહિત સાયુજ્યની ઇચ્છા કરી યાગ કરે. આ વાક્યમાં એ કર્તાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે માટે ત્યાં તો ઉભય કર્તા હોઈ શકે પણ જ્યાં એવું વિધાન નથી એવે કેસાણે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાય યાગદિમાં અનેક કર્તા અનુષ્ઠાતા તરીકે ન હોઈ શકે. અર્થાત્ સ્વર્ગકામો યજેત ઇત્યાદિ રથજમાં એક વચ્ચે વિવક્ષિત છે અને દર્શાદિયાગમાં એક જ કર્તા જોઈએ, એ આ અધિકરણને લાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

આરબ્ધ કામ્યકર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત હોવાનો નિયમ છે.

એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રક્રમાત્ તુ નિયમ્યેતારમ્ભસ્ય ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (પ્રક્રમાત્) કામ્ય કર્મને આરંભ કર્યો હોય તો (નિયમ્યેત) તેને સમાપ્તિ પર્યન્ત અનુષ્ઠિત કરવું જોઈએ (આરમ્ભસ્ય) ક્રિયાનો આરંભ (ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્) સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ કારીયાં વૃષ્ટિકામો યજેત ’ આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે વૃષ્ટિની ઇચ્છા રાખનારે ‘ કારીરી ’ નામક યાગ કરવો ‘ કારીરો ’ યાગ શરૂ કર્યા પછી તુરત જ જો વૃષ્ટિ થાય તો તે યાગને અધુરો મૂકવો નહિ. સમાપ્તિ પર્યન્ત તે કર્મ કરવું જોઈએ. યજ્ઞની શરૂઆત યજ્ઞની સમાપ્તિનું નિમિત્ત છે. વૈદિક કર્મને અધુરું મૂકી શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ફલાર્થિત્વાદ્વા નિયમો યથાનુપક્રાન્તે ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ફલાર્થિત્વાત્) કૃણ મેળવવાના ઉદ્દેશથી યાગ કરવામાં આવેલો હોવાથી કૃણ મળ્યા પછી (નિયમઃ) યાગ બંધ કરવો એ નિયમ છે. (યથા અનુપક્રાન્તે) જેમ શરૂ કર્યા પહેલાં યાગ બંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ શરૂ કર્યા પહેલાં જેમ યાગ બંધ હોય છે તેજ પ્રમાણે જો કૃણના ઉદ્દેશથી જો યાગ કરવામાં આવે તે યાગ કૃણ મળી ગયા પછી બંધ કરો દેવો જોઈએ. કૃણ મળ્યા છતાં યાગ ચાલુ રાખવો અને તેને ડેક સમાપ્તિ સુધી અનુષ્ઠીયમાન કરવો એ ઠીક નથી. આરંભ કંઈ સમાપ્તિ માટે હોતો નથી પણ ખરી રીતે આરંભ કૃણની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે માટે જો કૃણ મળી ગયું હોયતો સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં પણ યાગ બંધ કરવો જોઈએ આનું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષતું નિરાકરણ કરે છે

નિયમો વા તન્નિમિત્તત્વાત્ કર્તુસ્તત્કારણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) આરબ્ધ કાર્ય કર્મની સમાપ્તિ કરવી જ નેહએ. (તન્નિમિત્તત્વાત્) આરંભ સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી (કર્તુઃ) કર્તાને (તત્કારણં સ્યાત્) તે કર્મ સમાપ્તિ પર્થન્ત લાઘ જવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—કામના યજ્ઞના આરંભનું કારણ છે અને યજ્ઞનો આરંભ સમાપ્તિનું કારણ છે માટે આરંભેલો યાગ વચમાં અધુરો ન મૂકવો. ‘ હું ’ યજ્ઞ કરીશ ’ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી તે પ્રતિજ્ઞાને વચ્ચે તોડી પાડવી એ અયોગ્ય છે. જે યાગ અધુરો રાખવામાં આવે તો યજ્ઞમાનને પ્રત્યવાય લાગે છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ખતાબ્ધું છે જેમ કે ‘ યો યક્ષ્યંત્યુક્ત્વા ન યજ્ઞતે ત્રૈધાતવીયેન યજેત ’ જે યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આરબ્ધ યાગ પૂરો ન કરે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રૈધાતવીય નામક યાગ કરવો. આ કારણથી આરબ્ધ કાર્ય યાગ વચ્ચે ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પણ યજ્ઞ પૂરો કરવો જ નેહએ. ॥ ૧૫ ॥

આરબ્ધ લૌકિક કર્મના સમાપ્તિનો નિયમ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર લોકે કર્મણિ વેદવત્ તતોઽધિપુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક (કર્મણિ) કર્મમાં (વેદવત્) વૈદિક કર્મ પેઠે સમાપ્તિ આવશ્યક છે (તતઃ) તેનાથી (અધિપુરુષજ્ઞાનમ્) પુરુષને કર્મમાં જોડનાર લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ વેદથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ વૈદિક કર્મ જે શરૂ કર્યું તો તેની સમાપ્તિ કરવી જ નેહએ. અધુરું મૂકવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે તેમ લૌકિક કર્મ જે આરંભ્યું તો તેની પણ સમાપ્તિ કરવી જ નેહએ કારણ લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ પરંપરા સંબંધથી વેદથી જ થયેલું છે. ગૃહનિર્માણ-ધરમ્ભવનું, કૃષિ જોડાવવો વગેરે લૌકિક કર્મ કહેવાય છે અને યજ્ઞ યાગાદિ વૈદિક કર્મ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

અપરાધેઽપિ ચ તૈઃ શાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) લૌકિક કર્મમાં પણ (અપરાધે) અપરણીતા અથવા ત્રુટિ આવવાથી (તૈઃ) શિદ્ધી લોહિ (શાસ્ત્રમ્) શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મમાં પણ જે કોઈ અપરાધ થાય અર્થાત્ કોઈ અંશ ભાંગી જાય, પડી જાય અથવા અસમાપ્તિ થાય તો શિદ્ધી લોહિ શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે એટલે વૈદિક કર્મમાં અપરાધ થવાથી જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે તેમ લૌકિક કર્મમાં પણ શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે માટે આરબ્ધ લૌકિક કર્મની પણ સમાપ્તિ આવશ્યક છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અશાસ્ત્રાસૂપસમ્પ્રાપ્તિઃ શાસ્ત્રં સ્યાન્ન પ્રકલ્પકં તસ્માદર્થેન

ગમ્યેતાપ્રાપ્તે શાસ્ત્રમર્થવત્ । ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અશાસ્ત્રાત્) અશાસ્ત્રીય અવૈદિક (ઉપસમ્પ્રાપ્તિઃ) ગૃહનિર્માણ આદિની પ્રાપ્તિ છે (તુ) આ શબ્દ સિધ્ધાંત સૂત્રવે છે. માટે (શાસ્ત્રમ્) શિષ્યશાસ્ત્ર (પ્રકલ્પકં ન સ્યાત્) વેદનું અનુમાપક નથી. (અર્થેન) સ્વરક્ષણ આદિ પ્રયોગનથી (ગમ્યેત) જાણી શકાય (અપ્રાપ્તે) અભાણાન્તરથી પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાં (શાસ્ત્રમ્) વેદ શાસ્ત્ર (અર્થવત્) સફલ ગણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—શિષ્યી લોકોનાં શાસ્ત્રો વેદોનાં અનુમાપક નથી એટલે કે એ લોકોએ જે જે શાસ્ત્ર ગૃહનિર્માણ આદિ માટે શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ રીતે વેદને અવલંબીનેજ બનાવ્યા છે એવું કશું જ નથી, પોતાની કુદ્ધિથી અનુભવ મેળવતાં મેળવતાં પણ શાસ્ત્રો બનાવી શકાય એ માટે શિષ્ય શાસ્ત્ર યત્ન યાગાદિ પ્રતિપાદક વેદ જેવા નથી. શિષ્યનું ફળ લૌકિક હોય છે, રથ મારો બનાવ્યો હોય તો તેનું ફળ આજન્મમાં જ અનુભવાય છે. સુંદર મહેલ બાંધ્યો હોય તો તેનું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવું કશું નથી, જ્યારે યાગ આદિ વૈદિક કર્મનું ફળ પરલોકમાં અનુભવાય છે. આ કારણથી લૌકિક કર્મની સમાપ્તિ ન થઈ શકે તો તેથી પ્રત્યયાય લાગે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એટલે કે લૌકિક કર્મમાં સમાપ્તિ આવરયક જ છે એમ માનવાની જરૂર નથી. લૌકિક કાર્ય આરંભ્યા પછી સંયોગો ફરી ગય તો તે અધુર્યે રહી ગય અને તેમ થવાથી કંઈ નરક આદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રતિષિદ્ધ કર્મના અનુષ્ઠાનમાં અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે એ અધિકરણના સૂત્રો

પ્રતિષેધેષ્વકર્મત્વાત્ ક્રિયા સ્યાત્ પ્રતિષિદ્ધાનાં વિમક્તત્વાદકર્મણામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધેષુ) નિષિધ્ધ કર્મમાં (અકર્મત્વાત્) ભક્ષણ વિરોધી સંકલ્પ વિધિ હોવાથી (ક્રિયા સ્યાત્) તે કામના રહિત પુરુષોને ભક્ષણ સિદ્ધ થાય છે (પ્રતિષિદ્ધાનામ્) ભક્ષણ વિરુદ્ધ સંકલ્પ રૂપ કર્મના પ્રતિપાદક પર્યુદાસ અને નિષિદ્ધ કર્મ (વિમક્તત્વાત્) હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ન કલજ્જં મશ્ચયેત્, ન સુરાં પિવેત્’ આવી વાક્યોથી જે નિષિદ્ધ કર્મો જણાય છે તેનો ભાવ એ છે કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે કલંજ ન ખાવું, દારૂ ન પીવો હિંસા ન કરવી વગેરે પણ અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી એ પણ સિધ્ધ થાય છે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તેણે તો કલંજ ભક્ષણ અને મદ્યપાન વગેરે કર્યાં એવું વિધાન થાય છે. આવું પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેનો સંબંધ ભક્ષણની સાથે છે એટલે કે ભક્ષણના અભાવને કરે. હવે અભાવ કૃતિસાધ્ય નથી માટે એનો ભાવ એ છે કે ભક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ રૂપ વ્રતનું ફળ ખીજું કશું જણાવું ન હોવાથી સ્વર્ગ ફળ જ માનવું જોઈએ આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નીકળ્યો કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તે કલંજ ભક્ષણ આદિ નિષિદ્ધ કર્મ કરે. ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરે છે.

શાસ્ત્રાણાં ત્વર્યઘસ્ત્વેન પુરુષાર્થો વિધીયતે તયોરસમવાયિત્વાત્ તાદૃશ્યે

વિષ્યતિક્રમઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે (શાસ્ત્રાણામ્ અર્થકત્વેન) શાસ્ત્રો અર્થા અર્થવત્ હોય છે તેથી (પુરુષાર્થો વિધીયતે) પુરુષનું જે અર્થમાં કદ્યાણુ થતું હોય તેનું વિધાન શાસ્ત્ર કરે છે (તયોઃ અસમવાયિત્વાત્) નિષિદ્ધ ક્રિયા અને વિધેય ક્રિયા બન્નેનું એક નાથે હોવું જ શકે નહિ. (તાદૃશ્યેવિષ્યતિક્રમઃ) તેને માટે વિધિનો અતિક્રમ થઇ ગય.

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ લોકના કદ્યાણુ માટે હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં એ જ આપતનું વિધાન હોય છે કે જેનાથી પુરુષનું કદ્યાણુ થાય. નિષિદ્ધ કર્મનો નિષેધ હોય અને વળી ખીજી રીતે તેનું વિધાન પણ હોય એ બંને શકે નહિ. માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે અભક્ષ્ય ન ખાવાનો મંકદપ કરવો અને જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તેણે અભક્ષ્યનું સેવન કરવું આવો વિધિ કદ્દપી શકાય નહિ. માટે કોઈએ પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. ન આચરવા જેવાં કર્મ ન જ કરવાં એ સામાન્ય વિધિ જ સમજવો, આનાથી વિપરીત અર્થ કરવો એ ખોટી કદ્દપના છે આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

ગુરુનુગમન આદિ પદાર્થો ઉપનયન થયા પછી નિયમથી કર્તવ્ય છે

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ તસ્મિન્સ્તુ શિષ્યમાણાનિ જનનેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ સ્ત્રોતક છે (તસ્મિન્) મનવાદિ સ્મૃતિ ગ્રંથે માં (શિષ્યમાણાનિ) ત્રિહિત કરવામાં આવેલા ધર્મો (જનનેન) જન્મ માત્રથી (પ્રવર્તેન્) પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુરુનુગન્તવ્યઃ ક્ષુત આચમેત્ આ ગુરુની પાછળ જવું, ક્ષુત થયા પછી આચમન કરવું વગેરે જે ઉપનયન કર્યા પછી જે જે કર્તવ્યો બતાવ્યાં છે તે બધા જન્મથી જ કરવાં બોધાં. ઉપનયન લીધા પછીજ કરવાં એવો નિયમ નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વેદતુલ્યત્વાત્ ઉપાયેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદતુલ્યત્વાત્) સ્મૃતિ પણ વેદતુલ્ય હોવાથી (ઉપાયેન પ્રવર્તેન્) ઉપનયન સાથે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્માત્ પદાર્થો ઉપનયન આપ્યા પછી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલે કે ગુરુ આવે એટલે ઉભા થઈ તેને માન આપવું, નિયમ પૂર્વક તેમની પાસે અબ્ધાશ કરવો વગેરે ઉપનયન લીધા પછી જ કર્તવ્ય કરે છે. જન્મથી કંઈ બાળક ભણી શકે નહિ અને ગુરુનુગમન પણ ન કરી શકે. માટે સ્માત્ કર્તવ્ય બ્રહ્મચારીએ ઉપનયન લીધા પછી નિયમથી કરવાં બોધાં. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ જીવન પર્યન્તના કર્મો પોતપોતાના વિહિત કાલમાત્રમાંજ કરવાના હોય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રા સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અભ્યાસોઽકર્મશોષત્વાત્ પુરુષાર્થો વિધોયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસઃ) વારંવાર કર્તવ્ય તરીકે બતાવવામાં આવેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ (અકર્મશોષત્વાત્) કોઈ કર્મના અંગ તરીકે ન હોવાથી (પુરુષાર્થઃ વિધોયતે) પુરુષાર્થ તરીકે વિહિત છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સતત કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવમસિદ્ધોત્રં જુહોતિ । યાવજ્જીવં દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ વાક્યોથી અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય તરીકે વિહિત કર્યાં છે તે સતત કરવાં જ જોઈએ. ઉક્ત વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મમાં જીવન નિમિત્ત તરીકે છે, માટે જ્યાં સુધી અને જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય ત્યાં સુધી અને ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. જીવન સતત છે માટે કર્મ પણ સતત કરવાં એ જ ન્યાય છે. ॥ ૨૩ ॥

एतस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(एतस्मिन्) સાતત્યથી ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (असंभवन्) નિદ્રા-હાર વિહાર આદિનાં પણ સંભવ થઈ શકે નહિ માટે (अर्थात्) આહાર વિહારાદિના સમયથી બચવા અથવા સમયમાં ઉક્ત કર્મો જ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—નિદ્રા, આહાર, વિહાર કરવા પછી જે સમય બચે તેમાં સાતત્યથી અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મ કર્યેજ જરૂં એજ યોગ્ય છે અર્થાત્ એ કર્મ સિવાય બીજા કર્મ ન કરવા પણ હોમ જ કરવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

सिद्धांत सूत्र न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(न) ઉક્ત કથન ઠીક નથી કારણ કે (कालेभ्यः) વિહિત કામ સિવાય બીજા કામમાં એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. (उपदिश्यन्ते) તે કર્મ કરવાના સમયોનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રનેા સમય સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ વિહિત કર્યો છે અને દર્શપૂર્ણમાસ યાગને પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વિહિત છે તેથી એ સમય સિવાય બીજા સમયમાં એ કર્મ ન કરવા જોઈએ અર્થાત્ એ કર્મોનું સાતત્યથી અનુષ્ઠાન કરવાનું નથી. નિયત સમયે ઉક્ત કર્મ કર્યા પછી સાંસારિક બીજાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(दर्शनात्) વિહિત કાળમાં જ લિંગોનું દર્શન થવું હોવાથી (काललिङ्गानाम् कालविधानम्) કાલનિમિત્તક કર્મોનું તે તે કાળમાં જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

હોવાર્થ :—અમાવાસ્યાં પૌર્ણમાસોં વાડતિપાદયતિ ધત્વાદિ વાક્યલિંગથી વિહિતકાળમાં કર્મ ન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે અનુમાન થાય છે કે વિહિત કાળમાં જ કર્મોનું અનુદાન કરવું, નિરંતર એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. કાળનું વિધાન કરવાથી જીવનરૂપ નિમિત્તનો સંકેત કરવો જોઈએ. એટલે વિહિતકાલવિશિષ્ટ જીવન જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ સ્વકાલની આવૃત્તિપ્રમાણે આવૃત્ત થાય છે.

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

તેષામૌત્પત્તિકત્વાદાગમેન પ્રવર્તેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ) વિહિતકાળનું (ઔત્પત્તિકત્વાત) અનુદાનમાં કારણ હોવાથી (આગમેન) જ્યારે જ્યારે તે આવે ત્યારે ત્યારે (પ્રવર્તેત) કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

હોવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મનું જે કાળમાં વિધાન કર્યું છે તે કાળની આવૃત્તિ પ્રમાણે કર્મની પણ આવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવાને વિધાન છે તો, જ્યારે જ્યારે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ આવે ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્ર કરવો, માત્ર એક જ સત્તરમાં અથવા સાયંકાળમાં અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી તે સદાને માટે બંધ કરવા એમ ન સમજવું. કાલવિશિષ્ટજીવન નિમિત્ત છે માટે નિમિત્તની આવૃત્તિથી કર્મની પણ આવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ ॥ ૨૭ ॥

તથાહિ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથાહિ) તેજ પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે.

હોવાર્થ :—જે દર્શ અને પૂર્ણમાને દિવસે યગ નથી કરતો તેને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારના વાક્યો પણ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે જ્યારે દર્શ અને પૂર્ણમા આવે ત્યારે ત્યારે યાગ કરવો. ॥ ૨૮ ॥

દર્શાદિમાં ભેદાદિની આવૃત્તિ થાય તો હોમની આવૃત્તિ પણ થવી જોઈએ

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથાન્તઃક્રતુમયુક્તાનિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અન્તઃક્રતુમયુક્તાનિ) ક્રતુની મધ્યમાં પણ અવાન્તર હોમ હોય છે.

હોવાર્થ :—‘ મિન્ને જુહોતિ સ્કન્ને જુહોતિ ’ કુંભી આદિ પાત્રનો ભેદ થયો હોય અને ધૃત સ્ત્રી ગયું હોય ત્યારે પણ હોમ કરવો અને આ પણ જ્યારે જ્યારે ભેદ થાય ત્યારે ત્યારે કરવો. નિમિત્તથી આવૃત્તિ થાય તો નિમિત્તકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે. ॥ ૨૯ ॥

શુરનુગમનાદિ પશુ નિમિત્તની આવૃત્તિને અનુસરી થવાં જોઈએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

આચારાદ્ ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત પુરુષાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આચારાત્) આચાર હોવાથી (ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત) શુરનુગમન આદિ પશુ કરવાં જોઈએ. (પુરુષાર્થત્વાત્) શુર પ્રીત્યર્થ હોવાથી

આવાથી :—ગુરુનુગમન્તવ્યઃ , અભિવાદયિતવ્યશ્ચ । વૃદ્ધવ્યાઃ પ્રત્યુદ્યેયઃ , સમ્મન્તવ્યશ્ચ । આ વાક્યથી પ્રતીત થતો સદાચાર પશુ જ્યારે જ્યારે શુર આવે ત્યારે ત્યારે કરાવ્ય હોય છે. માત્ર એક જ વખત શુર અથવા કોઈ વૃદ્ધને માન આપી પછી બીજી વખત પ્રસંગ આવે ત્યારે માન ન આપવું એમ સમજવું નહિ. અભિવાદન તથા શુરનું અનુગમન આદિ સદાચારે શુરની પ્રીતિ માટે હોય છે. અતઃ જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત આવે ત્યારે ત્યારે નૈ મત્તિક કર્મ પશુ કરવું જોઈએ ॥ ૩૦ ॥

ઋણત્રયનું અપાકરણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્યકર્મ છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

બ્રાહ્મણસ્ય તુ સોમવિદ્યાપ્રજમૃગવાજ્યેન સંયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ છે. શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સુચવે (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (સોમવિદ્યાપ્રજમૃ) સોમયાગ વિદ્યાધ્યયન અને પ્રજોત્પાદન (ઋણવાજ્યેન) ઋણધર્મિત વાક્ય સાથે (સંયોગાત્) સંબંધ હોવાથી નિત્યકર્મ છે, કાર્ય કર્મ નથી આ સૂત્રમાં બ્રાહ્મણપદ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું પણ ઉપસક્ષણ છે.

આવાથી :—વસન્તે વસન્તે ય્યોતિષા યજેત, સ્વાધ્યાયોડ્યેતવ્યઃ । અનુપાદ્ય સુતાન્ ન લોકં ગચ્છતિ આ વાક્યેથી પ્રતીત થતાં સોમયાગ, વેદાધ્યયન અને સુતોત્પાદન ૩૫ કર્મ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્ય કર્મ છે, કાર્ય નથી કારણ કે “ જાયમાનો વૈ બ્રાહ્મણભિમિ ઋણવા જાયતે । બ્રહ્મચર્યેણ ઋષિભ્યઃ, યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ । એષ વા અતૃણો યઃ પુત્રી, યશ્વા બ્રહ્મચારી ” ઇતિ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ પદને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું ઉપસક્ષણ સમજવું અર્થ આ પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણ ઋણથી બંધાયા છે તેમણે વેદાધ્યાયન કરી ઋણિનું, યજ્ઞ કરીને દેવોનું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું ઋણ ચુકવવાનું હોય છે. જે પુત્રવાન છે, જેણે સોમયાગ કર્યો છે અને જેણે વેદાધ્યાયન કર્યું છે તે જ અતૃણ છે અર્થાત્ તે દેવાદાર નથી. આ કારણથી ઉક્ત ત્રણે કર્મ ત્રૈવર્ણિકને માટે નિત્ય છે, કાર્ય નથી એમ સમજવું. ॥ ૩૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥



અથ ષષ્ટાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

નિત્યકર્મભિર્માં યથાશક્તિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવા સંબંધી અધિકરણ
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સર્વશક્તૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ તથામૂતોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (સર્વ શક્તૌ) સર્વ અનુષ્ઠાન કરવામાં જે સમર્થ હોય તેનીજ (પ્રવૃત્તિઃ) યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થવા જોઈએ. (તથામૂતોપદેશાત્) અંગ સહિત જ કર્મનેા ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તર્વ અંગો સહિત પ્રધાન કર્મ કરવા માટે જેનામાં શક્તિ હોય તેણે જ યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ કરવામાં માત્ર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું એમ સમજવું નહિ. સાંગોપાંગ કર્મ કરવા માટે જે ધન જોઈએ તથા જે કંઈ બીજી સામગ્રી જોઈએ તે મેળવી લેવાની શક્તિ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી અને પછી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. આવેા પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધધાંત સૂત્ર અપિ વાપ્યેકદેશે સ્યાત્ પ્રધાને હ્યર્થનિર્વૃત્તિગુણમાત્ર-
મિતરત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દેા પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (એકદેશે અપિ સ્યાત્) એક દેશમાં પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે. (પ્રધાને) પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (હિ) પણ (અર્થ નિર્વૃત્તિઃ) અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (મિતરત્) બીજું (ગુણમાત્રમ્) સ પુરું અંગોનું અનુષ્ઠાન (તદર્થત્વાત્) સ્વર્ગાદિ ફળને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપક્ષનું એવું માનવું છે. પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન તો અવશ્ય કરવું અને બીજાં જે તેને લક્ષમાં અંગભૂત અનુષ્ઠાનો હોય તેમાંથી જેટલાં બની શકે તેટલાંનું અનુષ્ઠાન કરવું કારણ કે અંગસહિત પ્રધાન કર્મજ ફળદાયક છે, એટલે પ્રધાન કર્મ તો ન જ ચુકવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

તદકર્મણિ ચ દોષસ્તસ્માત્ તતો વિશેષઃ સ્યાત્ પ્રધાનેનાભિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ તદકર્મણિ) પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં (દોષઃ) દોષનું શ્રવણ છે. (તસ્માત્) માટે (તતઃ વિશેષઃ સ્યાત્) તેનાથી વિશેષ થાય છે (પ્રધાનેનાભિસમ્બન્ધાત્) પ્રધાન કર્મ માત્રની આવશ્યકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં દોષ બતાવવામાં આવ્યો છે અને એને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે અંગાનુષ્ઠાનને માટે એવો નિયમ બતાવવામાં આવ્યો નથી. ॥ ૩ ॥

કર્માભેદં તુ જૈમિનિઃ પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ સર્વેષામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતમાં આક્ષેપ સૂચક “ તુ ” શબ્દ છે. (કર્માભેદં જૈમિનિઃ) પ્રધાન અને અંગ બન્નેના પ્રયોગમાં ભેદ નથી એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (પ્રયોગવ-

ચર્ચાવાત્) કરેલા પ્રયોગની એક રૂપતા હોવાથી (સર્વેષામ્ ઉપદેશઃ સ્યાત્) અધાય કર્મોનું અનુદાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મહર્ષિ જૈમિનિ એમ માને છે. પ્રધાન અને અંગ કર્મોના પ્રયોગોમાં ભેદ ભેદ હોય પણ તેના અનુદાનમાં ભેદ નથી અર્થાત્ પ્રધાન અને જોડલા અંગો હોય તે અધાનું અનુદાન તો કરવું જ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

अथस्य व्यपवर्गित्वात् एकस्यापि प्रयोगे स्याद् यथाकत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્યાપિ પ્રયોગે) એક અંગનો પ્રયોગ થાય તો પણ (વ્યપવર્ગિત્વાત્) અંગ કર્મ કરતાં પ્રધાન કર્મ ભિન્ન હોવાથી પ્રત્યવાયનો અભાવ થાય છે. (અથસ્ય) પ્રધાન કર્મ અંગથી ભિન્ન હોવાને લીધે (યથા કત્વન્તરેષુ) જેમ બીજા યાગોમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસ અને અગ્નિહોત્ર કર્મ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે તેમ નિત્ય કર્મ અને કામ્ય કર્મ પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે માટે પ્રધાન કર્મ જે વિગુણ હોય તોપણ તેનાથી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. વિગુણદપિ ફલમ્ (આ પ્રમાણે જાણ્ય ભાષ્યમાં લખ્યું છે) અગ્નિ હોત્ર નામક અને દર્શપૂર્ણમાસ સંજ્ઞક કર્મથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણ કે તે જ મુખ્ય કર્મ છે. સાંગપ્રધાન પરક અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ શબ્દો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે કેવળ પ્રધાન યાગ કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંગ કર્મનું કોઈ પૃથક્ ફળ નથી માટે કોઈ અંગ કર્મ ન થઈ શકે તોપણ હરકત નથી. ॥ ૫ ॥

विध्यपराधेऽपि च दर्शनात् समाप्तेः ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યપરાધે અપિ ચ) કોઈ અંગનો લોપ થાય તો પણ (સમાપ્તેઃ દર્શનાત્) સમાપ્તિનું દર્શન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગનું અનુદાન ન થઈ શક્યું હોય તોપણ કર્મની સમાપ્તિ તો જરૂર કરવી જોઈએ એવું શ્રવણ છે તદેવ યાદૃક્ષીદૃક્ ચ હોત્યમ્ આયુ વાક્ય અન્વિષ્ઠ કાંડમાં લખેલું છે એનો ભાવાર્થ એ છે કે ગમે તે રીતે પણ અર્થાત્ અંગ કર્મ રહિત પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાત્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—यस्याभिमतुद्धृतं सूयोऽभ्युदेति चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद् हरेत्' આ વાક્યથી અંગ કર્મના લોપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિહિત છે એથી સૂચિત થાય છે કે અંગનો લોપ થાય તો પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન સંપૂર્ણ રીતે જરૂર કરવું જોઈએ વિગુણનામપિ પ્રયોગઃ કર્તવ્યઃ એવું ભાષ્યકાર શમ્ભુ-આચાર્ય પણ લખી ગયા છે. ॥ ૭ ॥

અંગની વિકલતામાં કામ્ય કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. એ અધિકરણને હવે સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યેષુ ચૈવમર્થિત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એ પ્રમાણે (કામ્યેષુ) કામ્ય કર્મમાં પણ છે (અર્થિત્વાત્) ફળની પ્રત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય કર્મ સંખ્યા વંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ અંગની વિકલતામાં પણ કરી શકાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ અંગની વિકલતામાં કરી શકાય છે. આવું પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર અસંયોગાત્તુ નૈવં સ્યાદ્વિધેઃ શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવર્તિત સૂચવે છે (વિધેઃ અસંયોગાત્) કેવળ પ્રધાન અપૂર્વજનક છે એવું વિધિનું તાત્પર્ય ન હોવાથી (નૈવં સ્યાત્) એ પ્રમાણે થઈ શકે નહિ. (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) અપૂર્વ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો કેવળ શબ્દ પ્રમાણથીજ જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ અંગ હીન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થાય છે અર્થાત્ એનું કશું ફળ મળતું નથી માટે કામ્ય કર્મ તો એના જેટલાં અંગો હોય એ બધાનું અનુષ્ઠાન કરવાની શક્તિ આવે ત્યારે જ કરવું, અંગહીન કામ્ય કર્મનું જો અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો તે અપૂર્વજનક હોતું નથી અને અંગહીન નિત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો તે પ્રત્યવાયજનક નથી આ બાબત કેવળ શાસ્ત્રથી જ જાણી શકાય છે. એમાં તર્કને સ્થાન નથી. ॥ ૯ ॥

અકર્મણિ ચ પ્રત્યવાયાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકર્મણિ) ન કરવાથી (પ્રત્યવાયાત્) પ્રત્યવાય અર્થાત્ પાપ લાગતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય કર્મ જે સંખ્યા અગ્નિહોત્ર આદિ છે તે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે પણ કામ્ય કર્મ ન કરવામાં આવે તો પાપ લાગતું નથી આ કારણથી નિત્યકર્મ અને કામ્ય કર્મ એક સરખાં ગણાતાં નથી. માટે નિત્યકર્મ અંગહીન પણ કરી શકાય છે પણ કામ્ય કર્મ તો તેનાં જેટલાં અંગો હોય તે સાથે જ કરવું જોઈએ. એ આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યનો ભેદ હોય તોપણ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ક્રિયાણામાશ્રિતત્વાદ્ દ્રવ્યાન્તરે વિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્) જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે બધી (આશ્રિતત્વાત્) દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી (દ્રવ્યાન્તરે) ભુદા દ્રવ્યમાં (વિભાગઃ સ્યાત્) કર્મનો ભેદ માગવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે યાગ આદિમાં જે દ્રવ્ય વિસ્તિત કર્યું હોય તે દ્રવ્ય ન મળે અને તેના સ્થાનમાં કોઈ બીજું દ્રવ્ય લઈ કર્મ કર્યું હોય તો તે ભુદા કર્મ ગણાવું જોઈએ. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘાડ્યતિરેકારૂપશબ્દાવિભાગાઞ્ચ ગોત્વવદૈકકર્મ્યં
સ્વાભામધેયં ચ સત્ત્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બે શબ્દો સિદ્ધાંતપદ્ધતિ સૂચવે છે. (દૈકકર્મ્યં સ્યાત્) દ્રવ્યનો ભેદ હોય તો પણ કર્મ તો એક જ ગણાય છે (અવ્યતિરેકાત્) ભેદ સાધક કાષ્ઠ પ્રમાણ ન હોવાથી (રૂપશબ્દાવિભાગાત્) કર્મવાચક પદ દર્શનપૂર્ણમાસ વગેરે રૂપમાં કાષ્ઠ ભેદ ન હોવાથી (ગોત્વત્) જેમ વ્યક્તિ ભેદ હોવા છતાં ગોત્ર તો એક જ હોય છે તેમ (ચ) અને (સત્ત્વત્) સત્તા રૂપે ભેદ નથી (નામધેયં ચ) ‘ સત્ ’ નામ જુદું હોવું નથી

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણમાસ આદિ કર્મમાં જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે જ દ્રવ્યથી તે કર્મ કરવું પણ જે તે દ્રવ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ બીજા દ્રવ્યથી પણ યાગ થઈ શકે છે અને એમ કરવાથી કર્મ કંઈ જુદું થતું નથી. જેમ ગૌઃ કહેવાયો ગોત્રની પ્રતીતિ થાય છે અને ગોત્રાશ્રિત વ્યક્તિઓ પણ સામાન્ય રૂપે એક જ ગણાય છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ માટે ‘ સત્ ’ નામ વપરાય છે, જે કે ઉક્ત ત્રણે પદાર્થો જુદા જુદા હોવા છતાં સત્તાશ્રિતત્વ રૂપે તો એક જ કહેવાય છે. તેમ દર્શનપૂર્ણમાસ રૂપ શબ્દવાચ્ય કર્મ વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્યે સાધ્ય થતું હોવા છતાં એક જ કર્મ કહેવાય છે ॥ ૧૨ ॥

નિત્યકર્મ અને અનિત્ય પ્રારબ્ધ કર્મના દ્રવ્યાપચારમાં પ્રતિનિધિથી
પણ કર્મની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શ્રુતિપ્રમાણત્વાચ્છિદ્ધામાયેડનાગમોડન્યસ્યાશિષ્ટવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિપ્રમાણત્વાત્) શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી (શિષ્ટમાયે) જે દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યનો (અનાગમઃ) કર્મમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે (અન્યસ્ય) તેવા દ્રવ્યનું (અશિષ્ટત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ વ્રોહિમિયંજેત ” આ ઠેકાણે વ્રોહિ શબ્દોત્તરવર્તી ત્રીજી વિભક્તિની શ્રુતિ છે તેથી વ્રોહિ જ યાગમાં અંગ તરીકે હોવાથી તેનાથી જ યાગ કરવો જોઈએ, જે વ્રોહિ ન હોય તો તેના બદલામાં ‘ નીવાર ’ આદિથી હોમ કરી સમાપ્તિ ન કરવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

કચિદ્ વિધાનાઞ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કચિત્) કાષ્ઠ ઠેકાણે (વિધાનાત્) વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્યનું, પણ વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્ય લેવું હોય તો તેનું વિધાન હોવું જોઈએ. જેમ કે ‘ સોમેન યજેત ’ આ ઠેકાણે સોમ ન મળે તો પૂતીકાનુ અભિયુગેતિ ‘ પૂતીકા ’ નામના વેલામાંથી રસ શઢવો. એટલે આ ઠેકાણે સોમના બદલામાં પૂતીકા વિદિત છે, માટે પૂતીકાને રસ હોમી કર્મની સમાપ્તિ કરવી, પણ એક દ્રવ્યને બદલે બીજા દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યથી હોમ કરી કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર આગમો વા ચોદનાર્થાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ : સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (આગમ :) શ્રુત દ્રવ્ય કરતાં બીજા દ્રવ્યની પશુ પ્રાપ્તિ હોય છે. (ચોદનાર્થાવિશેષાત્) વિધિવિહિત અર્થની એકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય ભેદમાં યાગ રૂપ કર્મ બિન્ન પડતું ન હોવાથી જે સીદ્ધિ રૂપ વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો ' નીવાર ' આદિથી પશુ યાગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

નિયમાર્થ : કચિદ્ વિધિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(કચિદ્) કાષ્ઠક ઠેકાણે (નિયમાર્થ :) નિયમને ખાતર (વિધિઃ) વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—ખાત નિયમને ખાતર કાષ્ઠક ઠેકાણે વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો તેનાથી ભિન્ન દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું હોય છે. જ્યાં નિયમ ન હોય ત્યાં કાષ્ઠ પશુ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લાઇ શકાય છે. મો ને યાગે ગમે તે દ્રવ્ય લાઈ શકાય છે પણ અહીં તો નિયમ રાખ્યો છે કે સોમ ન મળે તો પૂતીક દ્રવ્ય જ લેવું બીજું નહિ. ॥ ૧૬ ॥

તન્નિત્યં તચ્ચીકૌર્ષાં હિ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તચ્ચીકૌર્ષાં) યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે. (તન્નિત્યમ્) માટે જીવું દ્રવ્ય હાથ સમાપ્તિ કરવી એ પણ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે તો વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશ અર્થાત્ તે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ ન કરવામાં આવે અને કર્મને વચ્ચે પડતું મૂકવામાં આવે તો યજ્ઞમાનને પ્રત્યવાય લાગે છે એવું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે. માટે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પણ કર્મની સમાપ્તિ થઇ શકે છે. એ આ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ દેવતા, મંત્ર ક્રિયાના અપચારમાં પ્રતિનિધિ હોતો નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ન દેવતામિશન્દ્રક્રિયમન્યાર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતામિશન્દ્રક્રિયમ) દેવતા, અગ્નિ, શબ્દ અને ક્રિયા એ ચાર (ન) પ્રતિનિધિને લાયક નથી. (અન્યાર્થસંયોગાત્) પ્રતિનિધિ સાધક જે ન્યાય છે તેનાથી ભિન્ન ન્યાય તેમાં પ્રવર્તતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાઃ—ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ આદિ, અગ્નિઃ—આહવનીય આદિ શબ્દઃ—મંત્રકલાપ, ક્રિયાઃ—પ્રયાજ આદિ. આ ચાર અદૃષ્ટ સાધક હોય છે માટે એક દેવતાને બદલે બીજો દેવતા, એક અગ્નિને બદલે બીજો અગ્નિ, એક મંત્રને બદલે બીજો મંત્ર અને એક પ્રયાજ આદિ ક્રિયાને બદલે બીજી ક્રિયા થઇ શકે નહિ. જે દેવતાને ઉદેશી જે અગ્નિમાં જે મંત્રથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવું. એમાં પ્રતિનિધિ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

દેવતાયાં ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયામ્) દેવતામાં (તદર્થત્વાત્) હવિષ્યનું ઉદ્દેશ્યત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનિષ્ણો ઉદ્દેશ્ય અગ્નિ આદિ હોય છે. હવે જો એ હવિષ્યના ઉદ્દેશ્યને સ્થાને સૂચને યોગવાથી દર્શનયાગ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. માટે ઉક્ત ચાર આપતોમાં પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

નિષિદ્ધ દ્રવ્ય પણ પ્રતિનિધિ તરીકે હોઈ શકે નહિ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પ્રતિષિદ્ધં ચાવિશેષેણ હિ તત્ત્વૈતિઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષિદ્ધમ્) જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તે દ્રવ્ય (અવિશેષેણ) કાષ્ઠપણ હોમાદિક્રિયામાં પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ (હિ) કારણ કે (તત્ત્વૈતિઃ) નિષેધશ્રુતિ સામાન્ય હરનને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં, ચણા આદિ કેટલાંક દ્રવ્યો હવિષ્ય તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી, જેમકે “ અયજિયાં વૈ માષાઃ ” અહીં ચણને ઉપયોગી નથી. આવાં નિષિદ્ધ દ્રવ્યો પણ પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ. ચણને અહીં અહીં ન ચાલી શકે. ॥ ૨૦ ॥

યજમાનનો પણ પ્રતિનિધિ ન હોઈ શકે એ અધિકરણનું સૂત્ર
તથા સ્વામિનઃ ફલસમવાયાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સ્વામિનઃ) યજમાન સ્વામીનો પણ પ્રતિનિધિ નથી. (ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્) ફળનો સંબંધ જે પ્રયોજતા હોય તેની સાથે જ સંબંધ રાખતો હોવાથી (ફલસમવાયાત્) પ્રતિનિધિરૂપ સ્વામી ફળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંબંધ આવે અને તે અનિષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—ચણનું ફળ જે ક્રિયા કરનાર યજમાન હોય તેને જ મળી શકે છે હવે જો એક યજમાન પોતાનો પ્રતિનિધિ બનાવે તો પ્રસ્તુત ચણનું ફળ પ્રતિનિધિને મળે અને તે સર્વથા અનિષ્ટ છે. જે કામનાથી યજમાન યજ કરે તે કામનાનું ફળ તેજ યજમાનને મળવું આવ્ય છે. માટે યજમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

બહુ યજમાનકર્તૃક સત્રમાં કોઈક યજમાનનો અપચાર થાય તો પ્રતિનિધિ લેવો એ અધિકરણ સમજાવે છે.

બહુનાં ચ પ્રવૃત્તાવન્યમાગમયેદ્વૈગુણ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(બહુનામ્) ઘણા યજમાનો (પ્રવૃત્તે) યજ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હોય તે યજમાં (તુ) જો કોઈ યજમાનનું મૃત્યુ થઈ જાય તો (અન્યમ્) બીજાને (આગમયેત્) પ્રતિનિધિ તરીકે લેવો જોઈએ. (એવૈગુણ્યાત્) સંપત્તિશક્તિ સંખ્યાના લોપ થવાના ભયને લીધે.

ભાવાર્થ :—જેકે એવો યજ્ઞ છે કે જેમાં સત્તર યજ્ઞમાનો પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે અર્થાત્ સત્તર યજ્ઞમાનો મળીને એ સત્ર કરે છે હવે કદાચિત્ દેવ યોગે એક યજ્ઞમાનનો અપચાર થાય તો તેની જગ્યાએ કોઈ બીજાને પ્રતિનિધિ તરીકે લેવો જોઈએ. કારણ કે એમ ન કરવાથી યજ્ઞમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ બહુયજ્ઞમાનકર્તૃક સત્રમાં પ્રતિનિધિને સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

સત્રમાં યજ્ઞમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલો માણસ સ્વામી થઈ શકે
નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ સ્વામો સ્યાત્ સંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે (સ્વામી સ્યાત્) સ્વામી થઈ શકે છે (સંયોગાત્) સ્વામિના સ્થાનનો સંબંધી થવાથી

ભાવાર્થ :—જે મૂળ યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ થયો હોય તે સ્વામી પણ થઈ શકે છે કારણ કે તે સ્વામિના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્મકરો વા ક્રાંતવાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વઃ) પૂર્વપક્ષના ખંડનમાં છે. (કર્મકરઃ) અષ્ટયુગની માફક તે કેવળ કામ કરનાર જ છે. સ્વામી નહિ. (ક્રાંતવાત્) કારણ કે તેને દ્રવ્ય આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—પ્રતિનિધિ સ્વામી ન થઈ શકે કારણ કે તેને તો પૈસા આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે માટે અપચરિત યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ સ્વામી થઈ શકે નહિ ॥ ૨૪ ॥

તસ્મિન્ન ફલદર્શનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચઃ) અને (તસ્મિન્) અપચરિતમજા (ફલદર્શનાત્) ફળના દર્શનનું અવશ્ય થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સ્વામી અપચરિત થયો તેને જ યજ્ઞનું ફળ મળે છે, પ્રતિનિધિને નહિ મૂળપણ આ બાબતને પુષ્ટ કરે છે.

જેમકે :—“ યઃ સત્રાયવીધિતાનાં પ્રમીયેતાપિ તસ્ય ફલમ્ ” સત્રને માટે જેઓ દીક્ષિત થયા હોય છે તેમાંથી જો કોઈ મરી ગયો હોય તો પણ તે મૂળ સ્વામી યજ્ઞના ફળનો ભાગી અને છે. આવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ભાવ એ છે કે પ્રતિનિધિ કેવળ કામ કરવા માટે હોય છે ફળનો ભાગી તો જે સ્વામી હોય તેજ કામ મરહે છે. ॥ ૨૫ ॥

પ્રતિનિધિ બનેલામાં યજ્ઞમાનના ધર્મો પણ માનવામાં આવે
છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ તદ્ધર્મા સ્યાત્ તત્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે પ્રતિનિધિ (તદ્ધર્મા) યજ્ઞમાન ધર્મોવાળો (સ્યાત્) થઈ શકે છે. (તત્કર્મસંયોગાત્) મૂળ યજ્ઞમાનના કામ કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :— મૂળ યજ્ઞમાનના કાર્યને માટે પ્રતિનિધિને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, માટે યજ્ઞમાનના યજ્ઞને લગતા જે જે કાર્ય કરવાના હોય છે તે તે કાર્ય કરી શકે છે. અર્થાત્ પ્રતિનિધિ યજ્ઞમાનના ધર્મવાળો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

તત્સદૃશ્યના અપચારમાં (અભાવમાં) તત્સદૃશ દ્રવ્યનું જ પ્રતિનિધિત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સામાન્ય તચ્ચીર્ષા હિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (સામાન્ય) તત્સદૃશ્ય લેવું જોઈએ (હિ) કારણ કે (તચ્ચીર્ષા) યાગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાની ઇચ્છા વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશનીજ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ‘ વ્રીહિમિયજેત ’ આ વાક્યથી વ્રીહિનું વિધાન યાગમાં છે. વ્રીહિ પુરોડાશ આદિ બનાવવા માટે હોય છે. હવે જો વ્રીહિ ન મળે તો વ્રીહિ જેવું કોઈ બીજું ધાન્ય લેવું જોઈએ કે જેના લોટમાંથી પુરોડાશ આદિ બનાવી શકાય. મૂળોડવ્યવસામાન્ય સાદૃશ્ય અર્થાત્ જે વધારેમાં વધારે સદૃશ હોય તેજ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ, જે વ્રીહિ ન મળે તો તેના જેવા જ નીવાર લેવા જોઈએ. અર્થાત્ અત્યંત સદૃશ જ પ્રતિનિધિ લઈ શકાય છે ॥ ૨૭ ॥

(વિહિતદ્રવ્યના અપચારમાં વૈકલ્પિક દ્રવ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી

શકાતું નથી એ અધિકરણ રૂપરૂ કરે છે.

નિર્દેશાત્ વિકલ્પે યત્પ્રવૃત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (તુ) નિશ્ચયને સૂચવે છે. (વિકલ્પે) જ્યાં વિઠ્ઠપ તરીકે દ્રવ્યોનું વિધાન હોય ત્યાં (નિર્દેશાત્) પ્રથમ પ્રવૃત્ત દ્રવ્ય સદૃશનું જ મહત્ત્વ કરવું. (યત્પ્રવૃત્તમ્) કારણ કે વિહિત સદૃશ અવિહિત દ્રવ્ય જ પ્રતિનિધિ બની શકે છે.

ભાવાર્થ :— જ્યાં બે દ્રવ્યોનો વિઠ્ઠપ હોય જેમ કે વ્રીહિથી અથવા યવથી યજ્ઞ કરવો. તો જો વ્રીહિ ન મળે તો યવ પ્રતિનિધિ તરીકે ન ગણાય પણ વ્રીહિ સદૃશ અવિહિત નિવાર આદિ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય. જે વિહિત હોય તેમાં પ્રતિનિધિત્વ માનવું નહિ. ॥ ૨૮ ॥

અશબ્દમિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :— (અશબ્દમ્) અવિહિત છે (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— સદૃશ અનંગ હોવાથી તેનું ઉપાદાન ન થવું જોઈએ જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૯ ॥

નાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (અનજ્ઞત્વાત્) અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે દ્રવ્ય વિહિત હોય તે અંગ ગણાય છે. અને વિહિત સદૃશ અનંગ ગણાય છે. માટે તત્સદૃશને જ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવું. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારાશ્ચ લ્હિરે કર્તવ્યાઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (લ્હિરે) ખદિર સદૃશ પદાર્થમાં જ (કર્તવ્યાઃ) કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ખદિરનું વિધાન હોય અને ખદિરનું લાંકડું ન મળે તો તત્સદૃશ પદાર્થનું લાંકડું લેવું અને એના ચૂપ બનાવવા માટે જે જે સંસ્કારો કરવા હોય તે પ્રતિનિધિભૂત પદાર્થમાં કરી શકાય છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂતીકલતા સોમલતાનું પ્રતિનિધિ છે. એ અધિકરણ રૂપે કરે છે.

રચનાશ્ચ ન્યાયમમાવે તત્સામાન્યેન પ્રતિનિધિરભાવાદિતરસ્ય ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વચનાત્) વચન હોવાથી (અન્યાયમ્) અમે તે સદૃશ લેવું એ અન્યાય હોવાથી (તત્સામાન્યેન) તેનું સદૃશ નિયમ વિધિથી લેવું. (અભાવાત્) વિહિત સોમ રૂપ દ્રવ્યના અભાવમાં (હિતરસ્ય) બીજું પૂતીક દ્રવ્ય લેવું.

ભાવાર્થ :—(यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान् अभिषुण्वात्) જો સોમ ન મળે તો પૂતીક-લતામાંથી રસ કાઢવો આવો નિયમ હોવાથી સોમના અભાવમાં અમે તે લતામાંથી રસ ન કાઢવો પણ પૂતીકમાંથી જ રસ કાઢવો આવો નિયમ છે. એટલે કે સોમના અભાવમાં પૂતીક જ પ્રતિનિધિ તરીકે આવી શકે છે. બીજું દ્રવ્ય સદૃશ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ ન અને કારણ કે આ દૃષ્ટિએ તે પ્રતિનિધિ બનાવવા માટે પણ વચન છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિનિધિના અપચારમાં ઉપાત્તદ્રવ્ય સદૃશ જ પ્રાતનિધિ થઈ શકે છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ન પ્રતિનિધૌ સમત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ) પ્રતિનિધિનો નાશ થાય તો (ન) પ્રતિનિધિ સદૃશનું ગ્રહણ કરવું નહિ. (સમત્વાત્) આગતુક તરીકે સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીહિના રથાનમાં નીવારને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારાય છે પણ નીવાર ન મળે તો નીવાર સદૃશ કોઈ બીજા દ્રવ્યને પ્રતિનિધિ તરીકે ન લેવાય વિહિત દ્રવ્યનો જ પ્રતિનિધિ હોઈ શકે. પ્રતિનિધિનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૩ ॥

શ્રુત પ્રતિનિધિના અભાવમાં મુખ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ હોઈ શકે.

એ આધિકરણને સમજાવે છે.

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) પ્રતિનિધિનો પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. કારણ કે (શ્રુતિલક્ષણઃ) પ્રતિનિધિ વિધાયક વાક્યમાં (નિયતત્વાત્) એવો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ સોમ ન મળે તો પૂતીકા લેવામાં આવે છે તેમ પૂતીક ન મળે તો પૂતીક સદૃશ લઇ શકાય કારણ કે નિયતપ્રતિના નાશમાં નષ્ટ સદૃશ લઇ શકાય આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન તદીપ્સા હિ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે (તદીપ્સા) યાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજ્ઞમાનને સોમની જ ઇચ્છા હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજ્ઞમાનને મુખ્ય સોમની જ ઇચ્છા હોય છે, માટે નિયમિત પ્રતિનિધિ પૂતીકા ન મળે તો તત્સદૃશ લઇ શકાય નહિ. સોમ અથવા શ્રૌત પ્રતિનિધિ પૂતીક ન મળે તો યાગ બંધજ રહે. ॥ ૩૫ ॥

મુખ્યનો અપચાર થયો હોય પણ પછીથી જો તેની પ્રાપ્તિ થઇ હોય
તો મુખ્યનું જ અદણ કરવું. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મુખ્યાધિગમે મુખ્યમાગમો હિ તદભાવાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યાધિગમે) મુખ્યની પ્રાપ્તિ જો પછી થઇ જાય તો (મુખ્યમ) મુખ્યનું જ અદણ કરવું. (હિ) કારણ કે (આગમઃ) નિવારનો આગમ (તદભાવાત) વ્રીહિ ન મળે તો જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— વ્રીહિ ૩૫ મુખ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ નિવાર આદિને લઇ શકાય. હવે નીવારને યાગમાં ઉપયોગ માટે લીધા પછી દેવયોગે પછીથી વ્રીહિ મળી જાય તો પ્રતિનિધિ નિવારનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય વ્રીહિને જ લેવા. ॥ ૩૬ ॥

પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ જો શરૂ થઇ ગયું હોય તો મુખ્યની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તો પણ
પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથીજ કર્મની સમાપ્તિ કરવી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રવૃત્તેડપોતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે ડાપિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ શરૂ થયું હોય તો પણ મુખ્ય દ્રવ્ય મળે તો પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરવો (ચેત્) જો એવું માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— વ્રીહિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં નિવારને લઇ તેના પુરોડાશ નિવાર થઇ ગયો હોય અને તેનાથી કાર્ય પણ શરૂ થઇ ગયું હોય અને પછી વ્રીહિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્ય દેવ યોગે મળી જાય તો પણ પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય વ્રીહિનોજ પુરોડાશ અનાવી કર્મ ફરીથી શરૂ કરવું. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નનર્થકત્વાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અનર્થકત્વાત) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિદ્રવ્યથી કર્મ શરૂ થઈ ગયું હોય અને પછી દેવયોગથી મુખ્ય દ્રવ્ય મળી જાય તો આન્ગ્ય કર્મનો ત્યાગ કરી ફરીથી મુખ્ય દ્રવ્યથી કર્મ કરવું એ અયોગ્ય છે. પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પુરોડાશ બનાવી હોય થઈ ગયો, હવે મુખ્ય દ્રવ્યનો કશોજ ઉપયોગ નથી. યાગનું સંપાદન થઈ ગયું. પુરોડાશાદિ દ્રવ્ય તો યાગના અંગ છે અને યાગ એ મુખ્ય છે માટે અંગને અનુસરી મુખ્યની અર્થોત્ પ્રધાનતા આકૃતિ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

અમુખ્ય સંસ્કારને યોગ્ય હોય છતાં મુખ્યનું જ ગ્રહણ કરવું.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યમસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યમસ્કારવિરોધે) દ્રવ્ય અને સંસ્કારના વિરોધમાં (દ્રવ્યમ) દ્રવ્ય જ લેવું. સંસ્કારને પડતા મૂકવો. (તદર્થત્વાત્) સંસ્કાર તો દ્રવ્યને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્કાર યોગ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય ન મળે અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય સંસ્કાર યોગ્ય મળે તો મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અને તેના ઉપર સંસ્કાર ન થાય તો પણ કશી હરકત નથી. કારણ કે દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે સંસ્કાર નહિ. ધારો કે ખદિર મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું પણ તે બહુ જ પાતળું હોય અને તેના ઉપર કરવા ધારેલા અલકાણ આદિ સંસ્કાર ન થઈ શકે અને પ્રતિનિધિ કદરૂપ દ્રવ્ય ઉપર એ સંસ્કાર થઈ શકે છે. તો પણ સંસ્કારને પડતા મુકી મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અર્થાત્ ખદિર જ ચૂપને માટે લેવું. ॥ ૩૯ ॥

પ્રયોજનને માટે જો મુખ્ય દ્રવ્ય અયોગ્ય જણાય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય

લેવું જોઈએ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થદ્રવ્યવિરોધેઽર્થો દ્રવ્યાભાવે તદુત્પત્તેદ્રવ્યાણામર્થશેષત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થદ્રવ્ય વિરોધે) અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં (અર્થઃ) અર્થજ સંપાદનીય છે. (દ્રવ્યાભાવે) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં (તદુત્પત્તેઃ) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં ગોળુ દ્રવ્યથી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યાણામ) દ્રવ્ય પોતે પશુ નિયોજન આદિ અર્થનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય એ તો અર્થરૂપ પ્રયોજનનું અંગ છે જો મુખ્ય દ્રવ્ય એવું મળ્યું હોય કે જોનાથી અર્થ સરતા હોય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. અર્થ એ મુખ્ય છે અને દ્રવ્ય એ ગોળુ વસ્તુ છે. જેમકે પશુઅંધન રૂપ અર્થ મુખ્ય છે. અને તેને અંગે ચૂપ એ ગોળુ વસ્તુ છે. મુખ્ય દ્રવ્ય એટલું બધું પાતળું મળ્યું હોય કે જોનાથી ચૂપ થઈ શકે નહિ અને પશુ અંધન પણ થઈ શકે નહિ. તો પછી એવું મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરી પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

અંગનો નિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ નીવરણું દ્રવ્ય છતાં પ્રધાનનો નિર્વાહ કરવા સમર્થ નીવરણું હોય તો મુખ્ય દ્રવ્યનુંજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ

વિધિરણ્યકદેશે સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશે) એક ભાગમાં સમર્થ (વિધિ: સ્યાત્) વિહિત દ્રવ્ય હે.ય તો વિહિત દ્રવ્યજ સેવું.

ભાવાર્થ :—વિહિત દ્રવ્ય થોડું હોય અને તેનાથી માત્ર પ્રધાન કર્મ જ થઈ શકે એમ અંગ કર્મ કરી શકાય તેટલું એ દ્રવ્ય હે.ય તો અંગ કર્મોનો ત્યાગ કરવો અને મુખ્ય દ્રવ્યથી જ પ્રધાન કર્મ કરવું. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપિ વાર્થસ્ય શક્યત્વાદેકદેશેન નિર્વર્ત્યેતાર્થાના-

મવિમક્ત્વાદ્ગુણમાત્રમિતરત્ તદર્થત્વાત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંત સૂત્રવે છે. (એકદેશેન) મુખ્ય દ્રવ્યના એક ભાગથી. પણ (અર્થસ્ય) અર્થનું (શક્યત્વાત્) અનુકૂળ શક્ય હોવાથી (અર્થાનામ્) હવત સંબંધી શેષ અર્થ (નિર્વર્ત્યેન) અન્ય દ્રવ્યથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે (અવિમક્ત્વાત્) એ શેષ અર્થોનો આ સાથે વિભાગ ન હોવાથી (હિતરત્) ગ્રીચું પ્રયોજન (ગુણમાત્રમ્) થોડું છે (તદર્થત્વાત્) મત્રપ અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય દ્રવ્ય થોડું હોય તો પ્રધાન કર્મ મુખ્ય દ્રવ્યથી કરી સેવું જોઈએ. અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યજ્ઞશેષ હવતાદિ કાર્ય કરવા જોઈએ માટે એવે કેટલાયે મુખ્ય અને પ્રતિનિધિ અને દ્રવ્ય અપેક્ષિત હોય છે. જ્યાં મુખ્ય દ્રવ્ય અલ્પ હોય ત્યાં પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પ્રધાન કર્મ ન કરવું જોઈએ પણ સ્ત્રિષ્ટરૂત્ અદિ અંગ કાર્યનો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કરી શકાય છે. કારણ કે જ્યાંયે શેષ કાર્યો હવિષ્મતા અંગમૂલ ગણાય છે. ॥ ૪૨ ॥

इति गुर्जरमांसाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું આદાન કરવું જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષસૂત્ર

શેષાદ્ દ્રવ્યવદાનનાશો સ્યાત તદર્થત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવદાનનાશ) પુરોડાશના મધ્યભાગ અને પૂર્વભાગથી જે ભાગ જુદા પડ્યા હોય તેનો જે નાશ થઈ ગયો હોય તે (શેષાત્ સ્યાત્) આકી રહેલા પુરોડાશમાંથી ફરી તે ભાગો લેવા જોઈએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે પુરોડાશ અગ્નિને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશમાંથી અવદાન કરી સુચમાં એ અવત્ત ભાગ ગામ્યા હોય અને પછી રામ કાન્ણથી તેનો નાશ થાય તો આપી રહેલા પુરોડાશમાંથી ફરીથી અવદાન કરવું જોઈએ. કાન્ણ કે સમગ્ર પુરોડાશ અગ્નિને માટે જ હોય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિર્દેશાન્ વાડન્યદાગમયેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશત્) નિર્દેશ હોવાથી (અન્યત્) ખીન્ને (આગમયેત્) પુરોડાશ અનાવી તેમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે મધ્ય અને પૂર્વભાગ પ્રથમ પુરોડાશમાં હતા તે પ્રથમ અવદાનો કર્યા પછી નષ્ટ થયા હોય છે એટલે ફરીથી શેષ રહેલા પુરોડાશમાંથી અવદાનો થઈ શકે નહિ એટલે માટે નવો જ પુરોડાશ અનાવવો જોઈએ અને તેમાંથી મધ્ય અને પૂર્વમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ એવાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો ફરીથી અવદાન કરવું નહિ એ અનિકરણ સમજાવે છે.

અપિ વા શેષભાજાં સ્યાદ્વિશિષ્ટકારણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સચવે છે. (શેષભાજામ્) શેષની પ્રતિપત્તિ માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો સ્વિષ્ટકૃત્ હોમનો સેવ (સ્વાત્) થાય છે. (વિશિષ્ટ કારણાત્) એ હાલ : સંસ્કારને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ હોમ બાકી રહેલા હોમીય દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે હોય છે, તથા જે સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવત્ત કરેલા ભાગને સેવ થાય તો ફરીથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમને માટે પુરોડાશમાંથી અવદાન કરવું નહિ. અગ્નિને અનુસરી પ્રચાનાની આવૃત્તિ કરવી એ યોગ્ય તથા. ॥ ૩ ॥

ઋત્વિજેભ્યે જ શેષનું ભક્ષણ કરવું એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ નિર્દેશાન્શેષમશ્નોડન્યૈઃ પ્રધાનવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાન્) યજમાનપંચમા ઇર્ષાં મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી (શેષમદાઃ) પ્રાશિત્રાદિ ભક્ષણ (અન્યૈઃ) ઋત્વિજ કરતાં ખીન્ને કરવું (પ્રધાનવત્) જેમ સંધ્યાસ્વયંતિ આ વાક્યને ક્ષીધે ખીન્ને પુરોડાશ અનાવવો પડે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશમાંથી અવત્ત કર્યા પછી જે તેનો નાશ થાય તો ફરીથી અવત્ત કરવા માટે ખીન્ને પુરોડાશની જરૂર પડે છે તે જ પુરોડાશમાંથી ફરીથી અવત્ત કરી શકાતું નથી તેમ શેષ રહેલા રાંધુ સાકાદિ ભક્ષણ જે ઋત્વિજ ન હોય તેણે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિ શેષનું ભક્ષણ ઋત્વિજે સિવાય ખીન્ને કરવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વૈર્વા સમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પદ્ધતે સૂચવે છે. (સર્વૈઃ) અથા કત્વિન્નેએ લક્ષણ કરવું જોઈએ. (સમવાયાત્ સ્યાત્) કારણ કે કર્મકંત્રત્વથી કત્વિન્નેનો સંબંધ હોઈ શકે

ભાવાર્થ :—કર્મ કરનાર કત્વિન્ને ન હોય છે માટે પ્રાશિત્રાદિ શેષનું લક્ષણ તેમણે ન કરવું એજ ન્યાય છે. ॥ ૫ ॥

નિર્દેશસ્ય ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશસ્ય) યજમાનપદમા ઇહાં મક્ષ્યન્તિ આ (નિર્દેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન કાર્યકર ન હોવાથી ઇહાના લક્ષણમાં યજમાન પ્રાપ્ત નથી, તેથી યજમાનના અપૂર્વવિધાનને માટે ઉક્ત નિર્દેશ છે. અને જ્યાં એવી નિર્દેશ ન હોય ત્યાં કત્વિકર્તૃકજ લક્ષણ સમજવું, અન્ય કતૃક નહિ. ઇહા લક્ષણમાં તે યજમાનનો પ્રાપ્તિ અપૂર્વવિધાન થાય છે, માટે ઉક્ત નિર્દેશ ગુણાર્થક છે. એટલે કે યજમાનના વિધાન માટે છે. ॥ ૬ ॥

પ્રધાને શ્રુતિલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) હ્યવદાનમાત્ર પ્રધાનમાં જે યતાવચામાં આવે છે તે તે (શ્રુતિ-લક્ષણમ્) વાક્ય પ્રામાણ્યને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનમાં જે નિર્દેશ છે તે તે પરીસંખ્યા છે. પણ યજમાનપદ્ધતિમાં ઇહાં મક્ષ્યન્તિ અર્થાં તે યજમાનનું અપૂર્વ વિધાન છે. પરિસંખ્યા નથી. જ્યાં પરિસંખ્યા અને વિધિમાં સંશય હોય ત્યાં વિધિનો સ્વીકાર કરવો એજ ન્યાય છે કારણ કે એવે સ્થળે પરિસંખ્યા માનવા જતાં સ્વાર્થદાન, અસ્વાર્થ પરિગ્રહ અને પ્રાપ્તિયાદિ આવા ત્રણ દોષો આવે છે. હાથ સિવાય પ્રાશિત્રમાં તે કત્વિકર્તૃક જ લક્ષણ છે. ॥ ૭ ॥

અશ્વવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અશ્વવત્) અશ્વમેધમાં જેમ લક્ષ્યકર્તા યજમાન પશુ હોય છે તેમ પ્રકૃત પશુ હોવું જોઈએ. (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા લેવામાં આવે તે આનું સમાધાન અગણના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાવિશેધાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) અશ્વમેધનું દર્શાત અર્થો લાગુ પડતું નથી (ચોદનાવિશેધાત્) અશ્વમેધેન યજેત આ શ્રુતિને વિરોધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્વમેધમાં શેષલક્ષણ કરનારા ધણા હોય છે. કેવળ કત્વિન્ને જ નહિ. કારણ કે તેમાં શેષ પુષ્કળ વધે છે. જે અધાનું લક્ષણ કત્વિન્ને પરાણે કરે તે તેઓનું

મૃત્યુ થઇ જાય અને તેને પરિણામે થત અધુરો રહે. અને તેથી અશ્વમેધન યજ્ઞે એ શ્રુતિને આપ થઇ જાય મટે એ દૃષ્ટાન્ત પ્રાશિત્રાદિસ્થળમાં લેવું નહિ આ કારણથી પ્રાશિત્રાદિસ્થળ બદલાવું તો ઋત્વિજે એ જ કરવાનું હોય છે. ॥ ૯ ॥

કૃત્સ્ન અથવા એક દેશમાં ભેદ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ
અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થસમવાયાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમેકદેશેડપિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(एकदेशे अपि) કપાલનો એકદેશનો પણ જો ભેદ થાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. (અર્થસમવાયાત્) ભેદરૂપ નિમિત્ત સંપન્ન થવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પુરોડાશ અનાવવામાં આવે છે એ કપાલનો એક ભાગ ડુટી જાય અથવા એ આખાએ કપાલ ડુટીને ચૂર્ણ થઇ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. ભેદન એ નિમિત્ત છે અને હોમ નૈમિત્તિક છે. નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે નૈમિત્તિક ક્રમનું જોઇએ. આ સિદ્ધાન્ત સૂત્ર છે. ॥ ૧૦ ॥

न त्वशेषे वैगुण्यात् तदर्थं हि ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(तु) પૂર્વપક્ષને વ્યાપ્ત કરે છે. (अशेषे न) સંપૂર્ણ નહિ થઇ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું. (वैगुण्यात्) કાર્યને માટે તે અક્ષમ હોવાથી (हि) કારણ કે (तदर्थम्) હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વિના વસ્તુ ॥ સંસ્કારને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કપાલ ભાંગીને ભુકા થઇ ગયા હોય તો પ્રાશ્ચિત્ત ન કરવું કારણ કે ભાંગેલી વસ્તુમાં સંસ્કાર આપવા પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. જો સંપૂર્ણ ચૂર્ણ જ થઇ ગયું હોય તો તે કાર્ય કરવાને માટે યોગ્ય જ નથી તો પછી તેના સંસ્કાર પણ શા મટે હોવો જોઇએ. કાર્યકરવાને એ સમર્થ હોય તેના જ સંસ્કાર હોઇ શકે. ॥ ૧૧ ॥

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् अतद्धर्मा नित्यसंयोगात् न हि
तस्य गुणार्थत्वेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (प्राप्तनिमित्तत्वात् स्यात्) નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો નૈમિત્તિક કર્મ કરવું જોઇએ (अतद्धर्मा) પ્રાયશ્ચિત્ત એ ડુટી ગયેલા કપાલનું સંસ્કારક નથી (नित्यसंयोगात्) હોમનો નિત્યસંયોગ છે (तस्य) ભેદનો (गुणार्थत्वेन) યુક્તકાર્યરૂપે નિર્દેશ છે (अनित्यत्वात्) ભેદન રૂપ કાર્ય અનિત્ય હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત એ તો નિમિત્ત છે. ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી નૈમિત્તિક રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. ભિન્ન કપાલના સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. હોમ તો નિત્ય વસ્તુ છે. જ્યારે ભેદન કોઇક વખતે થનાર હોવાથી અનિત્ય વસ્તુ છે. નિત્ય હોમાદિ અનિત્ય ભેદન ઉપર ઉપકાર કરી શકે નહિ અને ઉપકાર ન કરી શકે તો તે સંસ્કાર જ ન કહેવાય. ॥ ૧૨ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત વચનાદ્ વ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનાં ચ) અને ગુણો (પરાર્થત્વાત) પરાર્થ હોવાથી (વચનાત) વાક્ય વિશેષથી (વ્યપાશ્રયઃ) ખીજે ઠેકાણે વિનિયોગ કરી શકાય.

ભાવાર્થ :—અંગોનો પ્રધાન સાથેજ સંબંધ હોય છે. હા, જો કોઈ વચન અર્થાત્ વૈદિક વાક્ય વિધાન રૂપે મળી આવે તો જ અંગના પ્રધાન સિવાય ખીજે વિનિયોગ કરી શકાય. ‘મિત્રેજુહોતિ’ કપાલ જે ભિન્ન થઇ જાય તો હોમ કરવો. આ ઠેકાણે કોઈ વિશેષનું શ્રવણ ગતું નથી માટે તેમાં પ્રધાન હોમજ થવો જોઈએ પણ એ પ્રધાન આહવનીયમાંજ કરવાનો હોય છે. માટે સંપૂર્ણ કપાલ ચૂર્ણ થઈ ગયું હોય તો સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત ન કરવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

મેદાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(મેદાર્થમ્) ભિન્ન થયેલા કપાલના સંધાનને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવું (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેો તો તે પણ હીક નથી.

ભાવાર્થ :—ગાયત્ર્યા ત્વા શતાક્ષર્યા સંદધામિ આ મંત્રલિંગથી સમજાય છે કે ધ્રુટેલા કપાલને દૂરથી સંધવો. ॥ ૧૪ ॥

ન શોષધૃતત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શોષધૃતત્વાત) સંપૂર્ણ ધ્રુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ, અને ધ્રુટેલાને જેમ તેમ સંધિ તો પણ ભિન્ન બુદ્ધિ દૂર થઇ શકતી નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ ધ્રુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઇ શકે નહિ અને કાય તો પણ આ ધ્રુટેલું છે એવી બુદ્ધિ દૂર થતી નથી. ઉપરના સૂત્રમાં જે વાક્ય મૂક્યું છે તે તો અદ્યપ્યર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકશ્ચ સર્વનાશો સ્યાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વનાશો) સંપૂર્ણ નાશ થયા પછી (અનર્થકઃ સ્યાત્) તે નિર્રર્થક થઇ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કપાલ નાશ થયા પછી તે નિર્રર્થક થઇ જાય છે. માટે ‘મિત્રેજુહોતિ’ કર્મ નૈમિત્તિક છે અને અંગ તરફ છે. ભિન્ન કપાલના સંસ્કાર માટે નથી. માટે કપાલ એક ભાગમાં ધ્રુટે તો પણ અને સંપૂર્ણ ધ્રુટીને ચૂર્ણ થઇ જાય તો પણ ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં નૈમિત્તિક હોમ કરવો જોઈએ. એ આ અધિકરણનું નાત્વય છે. ॥ ૧૬ ॥

દાહના સંબંધમાં જો પુરોહશ સંપૂર્ણ બગી ગયો હોય તો
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

ક્ષામે તુ સર્વદાહે સ્યાદેકદેશસ્વાવર્જનીયત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્ષામે તુ) દાહના સંબંધમાં તો (સર્વદાહે) સંપૂર્ણ પુરોહશનો દાહ

થયો હોય તો (સ્યાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (એકદેશસ્ય) એકદેશ (અવર્જનીયત્વાત્) અવર્જનીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :— પુરોડાશ બતાવતી વખતે જો તે સંપૂર્ણ બળી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. અને કોઈ અમુક ભાગમાં દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નથી કારણ કોઈ એક ભાગમાં દાઝી જવું એ તો અવર્જનીય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૧૭ ॥

દર્શનાદેકદેશે સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનાત્) યાગની સમાપ્તિનું શ્રવણ થતું હોવાથી (એકદેશ) એક દેશમાં દાઢ થાય તો પણ (સ્યાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પુરોડાશૌ ક્ષાયતઃ તં યજ્ઞં વરુણે ગૃહ્ણતિ યદા તદ્ભવિઃ સંતિષ્ઠતામ્ નદેવ હવિર્નિવ પેત્ યજ્ઞાં હિ યજ્ઞસ્ય પ્રાર્થાયત્તમ્ । આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે તે હવિષ્પૂર્ણ યાગ સમાપ્ત કરવો હવે જો સંપૂર્ણ પુરોડાશ બળી ગયો હોય તો હવિષ્ ન રહેવાથી યાગ થઈ શકે જ નહિ, અને એમ થાય તો ઉપરનું ખાટું કર માટે એક દેશમાં પુરોડાશ દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૮ ॥

અન્યેન વૈતચ્છાસ્ત્રાદ્ધિ કારણપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (અન્યેન) ધોંધા યાગની સમાપ્તિ કરવી (હિ) કારણ કે (એતત્) આ (શાસ્ત્રાત્) શાસ્ત્રથી (કારણપ્રાપ્તિઃ) આકૃતિરૂપ કારણની પ્રાપ્તિ છે.

ભાવાર્થ :— સંપૂર્ણ પુરોડાશનો દાઢ થાય તો બીજા હવિષ્પૂર્ણ યાગ સમાપ્ત કરવો. બીજા દ્રવ્યથી યાગ કર્યો હોય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આ કારણથી સંપૂર્ણ દાઢ સૂચ્ય થાય છે ॥ ૧૯ ॥

તદ્ભવિઃ શબ્દાન્નેતિ ચેન્ન ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ભવિઃ શબ્દાત્) દગ્ધ હવિષ્પૂર્ણ સમાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો શબ્દ હોવાથી અન્ય હવિષ્પૂર્ણ (ન) યાગ ન કરવો જોઈએ (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— દગ્ધ હવિષમાં જ કરણતા બતાવી છે, માટે અન્ય હવિષ્પૂર્ણ યાગ કરવો ચીક નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્યાદિજ્યાગામી હવિઃશબ્દઃ તલ્લિજ્ઞસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(હિજ્યાગામી) યાગ વાચક (હવિઃ શબ્દઃ) હવિષ્ શબ્દ છે. (તલ્લિજ્ઞ-સંયોગાત્) સંતિષ્ઠિત એ લિંગની સાથે સંબંધ હોવાથી માટે (સ્યાત્) અન્ય હવિષ્પૂર્ણ યાગ-સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :— અન્ય હવિષ્થી યાગની સમાપ્તિ કરવી. ઉક્ત વાક્યમાં જે હવિષ્ શબ્દ છે તે યાગ વાક્ય છે સંપૂર્ણ હમ્મ થયેલા પુરોહિતથી યાગ થઇ શકે નહિ, માટે ધૃત રૂપ બીજા હવિષ્થી યાગ સંપૂર્ણ કરવો અને સંપૂર્ણ દાહમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે. એ આ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૨૧ ॥

એક હવિષનો નાશ થાય તો પણ પંચ શરાવનો નિર્વાપ કરવો

એ અધિકરણના સૂત્રો

યથાશ્રુતોતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુત) જેવી રીતે શ્રવણ થાય છે તેવી રીતે બંનેનું ગ્રહણ કરવું. (રૂતિ ચેત્) એ શંકા જે કરવામાં આવે તો આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણ માસના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે યસ્યોભયં હવિ-
રર્તિમાચ્છેત, પેન્દ્રં પચ્ચશરાવમોદનં નિર્વપેત્ ॥ આ વાક્યમાં જે યાગ બતાવવામાં આવ્યા છે તે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળના હવિષને ઉદ્દેશીને છે. એટલે કે જેનું સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળનું ઉભય હવિષ્ નાશ પામે તેણે પંચશરાવ ઓદનનો નિર્વાપ કરવો એટલે બંને કાળના હવિષનો ઉદ્દેશીને ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૨ ॥

ન તદ્લક્ષણત્વાત્ ઉપપાતો હિ કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉપરની આપત્ત હીક નથી (હિ) કારણ કે (ઉપપાતઃ) નાશ (કારણમ્) શરણ છે (તદ્લક્ષણત્વાત્) હવિષ્ માત્ર લક્ષણ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ બંને વખતના હવિષનો નાશ થયો હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ માનવું હીક નથી. હવિષ્ માત્રનો નાશ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમાં ઉભય શબ્દની વિવક્ષા નથી, માટે પ્રાતઃકાળનું અથવા સાયંકાળનું કે બંને વખતનું હવિષ્ નાશ પામ્યું હોય તો ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અર્થાત્ એક વખતનું પણ હવિષ નાશ થાય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હોમ અને અભિપવ બંને ભક્ષણના નિમિત્ત છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

હોમાભિપવભક્ષણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :— (હોમાભિપવભક્ષણં ચ) હોમ અને અભિપવ બંને ભક્ષણનાં નિમિત્ત છે (તદ્વત્) જેમ ઉપર બતાવેલ હવિર્નાશ પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે તેમ.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષ્ઠોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હવિર્ધર્મિ ગ્રાવિરમિષુત્યડડ-
હવર્નાયે હુત્વા પ્રત્યગ્ચઃ પરેત્ય સદમિ મદાન્ ભક્ષયન્તિ । આ વાક્યમાં અભિપવ અને હોમ બંને સોમ ભક્ષણના નિમિત્ત નથી પણ દરેક જુદાં જુદાં નિમિત્ત છે. સાહિત્યમાં નિમિત્તત્વ નથી પણ દરેકમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

પદાર્થ .— (વા) અથવા (ઉભાભ્યામ્) બન્નેમાં નિમિત્તતા છે (હિ) કારણ (ત્વો) તે બન્નેમાંથી દરેકને માટે (ધર્મશાસ્ત્રં ન) ધર્મ શાસ્ત્ર નથી.

ભાવાર્થ :—દરેક અર્થાત્ અભિપ્રવ પણુ નિમિત્ત છે અને હોમ પણુ નિમિત્ત છે આણું માનવાને કોઈપણ ધર્મર્ત્વપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર નથી, માટે અભિપ્રવ અને હોમ બન્ને મળીને ઋત્વ-કર્તૃક સોમ બક્ષણના નિમિત્ત છે. ॥ ૨૫ ॥

पुनराधानमां બન્ને અગ્નિનેા અનુગમ નિમિત્ત છે : એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :— (પુનર્ આધેયમ્) ફરીથી અગ્ન્યાધાન કરવું, (ઓદનવત્) જેમ પંચશરાવ ઓદનના નિર્વાપમાં બતાવ્યું છે તેમ.

ભાવાર્થ :— અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. યસ્યોમાવગ્ની અનુગતાવગ્નિમ્લો-જ્યેતામ્ સૂર્યો વાડમ્બુદિયાત્ પુનરાધેયં તસ્ય પ્રાર્થશ્ચિત્તિઃ આહવનીય અને ગાર્હપત્ય બન્ને અગ્નિઓ જે નષ્ટ થમ્ જન્ય અને સૂર્યનો અરત અથવા ઉદય થઈ જાય તો ફરીથી અગ્ન્યાધાન કરવું. જેમ પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપમાં દરેક હવિષની આર્તિ નિમિત્ત રૂપે છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ દરેક અગ્નિના નાશ નિમિત્ત રૂપે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત

द्रव्योत्पत्तिर्बोभयोः स्यात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યોત્પત્તિઃ) અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિનાં (ઉભયોઃ સ્યાત્) બન્ને કારણ છે.

ભાવાર્થ :— ‘ અગ્ની આદધીત ’ આ ઠેકાણે બન્ને અગ્નિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, માટે બન્ને અગ્નિના નાશમાં નિમિત્તતા છે એકમાં નાંદ. અર્થાત્ આહવનીય અને ગાર્હપત્ય બન્ને અગ્નિ નાશ પામ્યા હોય તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

‘ પંચશરાવનિર્વાપનું કર્માન્તરત્વ છે ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષક્ષોનક છે. (પંચશરાવઃ) પાંચ શરાવ ઓદનનો નિર્વાપ કરવો એજે લખનામાં આપ્યું છે તેમાં (દ્રવ્યશ્રુતેઃ) દ્રવ્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી (પ્રતિનિધિઃ) સાન્નાય દ્રવ્યનું એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :— પંચશરાવમોદન નિર્વપેત્ આ ઠેકાણે જે ઓદન રૂપ દ્રવ્યનું શ્રવણ થાય છે તે સાન્નાય દ્રવ્ય અર્થાત્ દહીં અને દૂધ રૂપ દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિ છે અર્થાત્ એ કોષ જુદું કર્મ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ચોદના વા દ્રવ્યદેવતાવિધિરવાચ્યે હિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાવિધિઃ) દ્રવ્ય અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી કર્માન્તર વિનિ છે. (હિ) કારણ કે (જ્ઞાત્યે) જે કર્માન્તર ન હોય તેા દ્રવ્ય અને દેવતાનાં કથન ન હોયુ જોએ માટે (ચોદના) અપૂર્વ વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા એ યાગનું ગ્વરૂપ છે. માટે જ્યાં દ્રવ્ય અને દેવતા બતાવ્યાં હોય તે અપૂર્વ યાગ છે એમ સમજવું જે પ્રકૃત કર્મના અનુવદ્દ હોય તેા એન્દ્રમ્ એ પદ નકામું ઠરે છે. કારણ કે પ્રકૃત યાગમાં ઇન્દ્ર અને મહન્દ્ર દેવતા છે. તેા પછી ‘ એન્દ્ર ’ ઠહેવાથી ઉભય દેવતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય માટે ઇન્દ્રદેવતાક પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ એ પૃથક્ યાગ રૂપ કર્મ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

પંચશરાવ નિર્વાપ એ નૈમિત્તિક દર્શયાગનું અંગ છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સ પ્રત્યામનેત્ સ્થાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સ.) તે યાગ (પ્રત્યામનેત્) દર્શયાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. (સ્થાનાત્) ઉભય હવિષ્મતી આર્તિથી દર્શ યાગ નિવૃત્ત થતો હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ જે પૃથક્ યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે તે દર્શ યાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. કારણ કે સાન્નાય હવિષ્મતો નાશ થવાથી તે યાગની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે તેના બદલામાં ઉક્ત યાગ થાય છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અજ્ઞવિધિર્વા નિમિત્તસંયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા ઉક્ત (અજ્ઞવિધિઃ) દર્શયાગનો અંગવિધિ છે. (નિમિત્તસંયોગાત્) નિમિત્તનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રથમના દહી અને દૂધ રૂપ હવિષનો નાશ થયા છતાં ઝીમ્ન દહી અને દૂધ હાથને દર્શ યાગનું અનુષ્ઠાન થાય છે અને હવિષના નાશથી જે વૈશુલ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેના પરિહાર થાય છે. માટે પંચશરાવનિર્વાપ રૂપ યાગ દર્શયાગનું અંગ છે. પ્રતિનિધિ નહિ. ॥ ૩૧ ॥

સત્ર કરવાનો સંકલ્પ કરીને પછી જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિશ્વજિત્
યાગ કરવો જોઈએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વિશ્વજિત્વપ્રવૃત્તે ભાવઃ કર્મણિ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રવૃત્તે) સત્રને માટે જે સંકલ્પ કરે છે અને પછી તેનું અનુષ્ઠાન નથી કરતો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત નામક યાગ કરવો અને એમ કરવાથી (કર્મણિ) વિશ્વજિત રૂપ કર્મમાં (ભાવઃ સ્યાત્) ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હું સત્ર કરીશ ! આવો સંકલ્પ કરી પછી જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો અને તે યાગ કરવાથી સત્રનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

નિષ્ક્રયવાદાદ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (નિષ્ક્રયવાદાત્) નિષ્ક્રયવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સર્વાભ્યો વા એષ દેવતાભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ ઘૃષ્ટેભ્યઃ આમ્નાનમાગુરતે યઃ સન્નાય આગુરતે । આ ઠેકાણે આગુરતે નો અર્થ સંકલ્પયતિ થાય છે. જે ઉપર પ્રમાણે કહે છે તે સર્વ દેવતા અને સર્વ ધૃષ્ટને આત્મ નો નિષ્ક્રય કરે છે. માટે જે આગોરણ અર્થાત્ સત્ર માટેના સંકલ્પ કરીને સત્ર થી કતો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઇએ. સત્રનો સંકલ્પ કર્યો એટલે એ આત્માનો નિષ્ક્રય બરાબર છે. માટે સંકલ્પાકરણે ઋણીસન્ અનેન વિશ્વજિતા પરિક્ષીતીત્ત્વમ્ સંગતઃ આ પ્રમાણે સુમેધનીયર્મા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સંકલ્પ કરી સત્ર ન કરવો એ તો દેવતાના ઋણી થયા જેવું કહેવાય માટે વિશ્વજિત્ યાગ કરીને ઋણમાંથી છુટવું જોઇએ. ॥ ૩૩ ॥

અર્હિષ્ત્યાદિ શ્રતિથી વ્રતકાળાનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

વત્સસંયોગે વ્રતચોદના સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :— (વત્સસંયોગે) વત્સનો સંબંધ હોવાથી (વ્રતચોદના) વ્રતનું વિધાન (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :— દર્શપુર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ વહિર્વા વૈ પૌર્ણમાસે વ્રતમ્ ઉપયન્તિ વત્સેન અમાવાસ્યાયામ્ ’ અહીં વ્રતનો અર્થ ભોજન થાય છે. આ ઠેકાણે વત્સનું શ્રવણ થાય છે માટે અમાવાસ્યાને દિવસે વત્સથી વ્રત કરવું એવો અર્થ છે. એટલે કે વત્સસાધન ભોજન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે.

સિદ્ધાંત અત્ર

કાલો વોત્પન્નસંયોગાદ્ યથોક્તસ્ય ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :— (વા સિદ્ધાંત પક્ષને મત્તવે છે (કાલઃ) કાળની વિધિ છે (યથોક્તસ્ય) વચનાન્તરે પ્રાપ્ત થાય છે (ઉત્પન્ન સંયોગાત્) ઉત્પન્નનો આ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :— અમાષમર્માસં વહુર્માપક્કં વ્રતં વ્રતયન્તિ અહઃ અને માસ વગરનું તથા પુષ્કળ ધીમગ્ન વ્રત ભોજન કરવું જોઇએ આ પ્રમાણે વ્રતનું વિધાન કર્યું છે પણ આ વ્રત ક્યારે કરવું એ કાળ અર્થાત્ સમય બતાવ્યો નથી માટે અમાવાસ્યામાં વત્સને એટલે અમ વાસ્યાને દિવસે વત્સના અપાકરણ વખતે વ્રતભોજન કરવું આવી રીતે વ્રતના કાળનું વિધાન કર્યું છે ॥ ૩૫ ॥

અર્થાપરિમાણાદ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અર્થાપરિમાણાત્) અર્થ સમજી શકાન એમ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે કાળવિધિ ન માનવામાં આવે તો વત્સથી વ્રત ભોજન કરવું એનો અર્થજ કશો જ નીકળતો નથી. શું જેમ હાથથી ભોજન કરીએ છીએ તેમ વત્સથી ભોજન કરવું કે વત્સને આગળ રાખીને ભોજન કરવું ? ઇત્યાદિ કોઇ પણ પક્ષમાં અર્થ સંગત થતો નથી. માટે કાળવિધિજ માનવો જોઇએ. ॥ ૩૬ ॥

વત્સસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ તદજ્ઞં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વત્સઃ) વત્સ વિધાનમાં શક્યાર્થ છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) શ્રુતિમાં તેનો સંયોગ હોવાથી માટે (તદજ્ઞમ્) વત્સનું વિધાન તેના અંગ તરીકે (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સનો અર્થ ‘ વત્સના અપાકરણનો કાળ ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો વત્સનો એ શક્યાર્થ ન થયો. પણ લક્ષ્યાર્થ થયો. લક્ષણા માનવા કરતાં રક્ત માનવી એજ ન્યાય છે. માટે શક્તિ રૂપ અર્થ લઇ પ્રતના અંગ તરીકે વત્સનું વિધાન છે એ. માનવુ જોઇએ. ॥ ૩૭ ॥

કાલસ્તુ સ્યાદ્બોદનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) નિશ્ચયાર્થને સૂચવે છે. (કાલઃ સ્યાત) કાળનું જ વિધાન છે (બોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં લક્ષણાથી જ અર્થ કરવો ન્યાય છે. શક્તિથી નહિ. પુરા વત્સાનમ્પાકર્તોદંમ્પતી બશ્રીયાતામ્ આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે માટે ઉપરના સ્થળે લક્ષણા માનવી એમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી ॥ ૩૮ ॥

અનર્થકશ્ચ કર્મસંયોગે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મસંયોગે) કર્મના અંગ તરીકે તો તે (અનર્થકઃ) નિર્થક થઇ પડે છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સને પ્રતનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે કેવી રીતે અંગ ગણવું એનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. માટે કાળ વિધિજ લક્ષણાથી સ્વીકારવો જોઇએ. ॥ ૩૯ ॥

અવચનાશ્ચ સ્વશબ્દસ્ય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વશબ્દસ્ય) વત્સશબ્દની શક્તિ વત્સમાંસમાં (અવચનાત) ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ કહે કે વત્સ કહેવાથી વત્સનું માંસ સમજવું અને વત્સમાંસ પ્રત-ભોજનનું અંગ શબ્દ શકે છે. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વત્સ શબ્દનો અર્થ ‘ વાછડો ’ થાય છે ‘ વાછડાનું માંસ ’ એવો અર્થ થતો નથી. વત્સની શક્તિ વત્સમાંસ નથી માટે વત્સ-માંસ તો ન જ બધ શકાય. આ કારણથી કાળનું વિધાન માનવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ અર્હિષિત્યાદ ઉક્તકાળ સંનયત્ અને અસંનયત્ ઉભય સાધારણુ છે.
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કાલશ્ચેત્ સંનયત્પક્ષે તલ્લિજ્ઞસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલઃ ચેત) જો કાળ વિધિ માનવામાં આવે તો (સંનયત્પક્ષે) સંન્યાય લક્ષણના પક્ષમાં જ તે વિધાન હોવું જોઇએ. (તલ્લિજ્ઞસંયોગાત્) સાંન્યાયલક્ષણયુક્ત વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સાત્રાચ્ચ હવિષ્મા ઉપયોગ કરે છે તેને માટે જ કાળનું વિધાન છે એમ માનવું જોઈએ. સાત્રાચ્ચ એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ મેળવવા માટે વત્સને ધવરાવી દૂર કરવો જોઈએ. અને એ દૂર કરવાનું વખત પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એવા સ્પષ્ટ અથ થઈ શકે. એટલે ગાયને દોઢવા પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ એવા બે વખત હોય છે સાત્રાચ્ચ હાવણના ઉપયોગ કરનારે ગાયને ધવરાવી વત્સને જ્યારે દૂર કરે છે ત્યારે પ્રા મોજન કરવું એવો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે પણ જે પુરોહિતના હવિષ્ તરીકે ઉપયોગ કરે છે તેને માટે ઉક્ત કાળનું વિધાન માનવું ન જોઈએ. માટે સંતત્યપક્ષમાં અર્થાત્ સાત્રાચ્ચ હવિષ્ પ્રયોજનારે માટે જ ઉક્ત કાળ-વિધિ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કાલાર્થત્વાદ્ વોમયોઃ પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કાલાર્થત્વાત્) કાળનો અર્થ મુખ્ય હોવાથી (ઉમયોઃ પ્રતીયેત) સંતત્ય અને અસંતત્ય બન્ને પક્ષમાં કાળનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—કાળના વિધાનમાં જ તાત્પર્ય છે સાત્રાચ્ચ હવિષ્પ્રાણ હોય તો તેને અને પુરોહિત હવિષ્પ્રાણ હોય તેને વ્રત કરવું હોય તો વત્સપાકરણ વખતે અર્થાત્ સાયંકાળ અથવા પ્રાતઃકાળે કરવું જોઈએ એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪૨ ॥

સહ શાલ્કયા ઇત્યાદિનું કાળ વિધાનાર્થત્વ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમગ્રને છે

પૂર્વપક્ષસૂત્ર

પ્રસ્તરે શાલ્કા શ્રયણવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસ્તર) પ્રસ્તરમાં (શાલ્કા) અંગ તરીકે છે. (શ્રયણવત્) જેમ મૈત્રાવરુણ પયસા શ્રયતિ આ ટેકાણે પયસ અંગ તરીકે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સહ શાલ્કયા પ્રસ્તરમાહવનીયે પ્રહરતિ આ ટેકાણે 'શાખા' એ પ્રસ્તર-પ્રહરણનું અંગ છે. કાણુ કે 'શાખા' શબ્દને 'સહ' ના યોગમાં ત્રોણ વિઅકિત છે તે શાખામાં અંગતા સૂચવે છે. અર્થાત્ 'પ્રસ્તર' એ મુખ્ય છે અને 'શાખા' એ અંગ અર્થાત્ ગૌણ છે. જેમ મૈત્રાવરુણ પયસા શ્રયતિ આ ટેકાણે મિત્રાવરુણ દેવતાક હવિ એ મુખ્ય છે અને પયસ એ અંગ છે. તેમ ઉપર પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કાલવિધિ વોમયોર્વિધમાનત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયોઃ) પ્રસ્તર અને શાખા (વિધમાનત્વાત્) વચનનારથી પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી (કાલવિધિઃ) કાળનું જ વિધાન છે અંગનું નહિ.

ભાવાર્થ :—સહ શાલ્કયા પ્રસ્તરમાહવનીયે પ્રહરતિ આ ટેકાણે કાળનું જ વિધાન છે. પ્રસ્તર પ્રહરણનું અંગ શાખાપ્રહરણ નથી. વત્સના અપાકરણ માટે શાખાની જરૂર પડે છે. પછી શાખાને આહવનીયમાં પ્રહરણ કરવાનું હોતું નથી પણ તેનું પ્રતિપતિ કર્મ હોય છે. અર્થાત્ અમુક ટેકાણે શાખાને રાખી મુકવાની હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

અતત્સંસ્કારાર્થત્વાच्च ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતત્સંસ્કારાર્થત્વાત્) શાખા પ્રસ્તરને કશે ઉપકાર કરતી ન હોવાથી તે અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખા પ્રસ્તર ઉપર કશે દૃષ્ટ અદૃષ્ટ ઉપકાર કરતી નથી અને જે ઉપકારક ન હોય તે અંગ તરીકે પણ ન હોય માટે શાખા પ્રસ્તરના સંસ્કાર માટે પણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

તસ્માच्च વિપ્રયોગે સ્યાત ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) તે કારણથી (વિપ્રયોગે) શાખાના અભાવમાં પણ પ્રસ્તર-પ્રદરણ થઇ શકે છે. પ્રસ્તર એક દ્રવ્ય વિશેષનું નામ છે. ॥ ૪૬ ॥

उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપવેષઃ) ઉપવેષ (પક્ષે) સંનયત્પક્ષમાં (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાંનામ્ય હવિષૂવાળાએ જ્યારે પ્રસ્તરનું પ્રદરણ કરે અર્થાત્ અ હવનીયમાં નામિ ત્યારે શાખા પણ અન્યત્ર મૂકી દે પણ જેને સાંનામ્ય હવિષૂ ન હોય તેણે શાખા મેળવવાની જરૂર નથી. માટે સદૃશસ્વ્યા ઇત્યાદિ પણ કાળનું જ વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જે પ્રસ્તરના પ્રદરણનો કાળ તેજ શાખાની પ્રતિષ્ઠિતિનો કાળ છે. ॥ ૪૭ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः



अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

દર્શમાં અમ્યુદયેષ્ટ જે કરવામાં આવે છે તે નૈમિત્તિક દેવતાનો વિભાગ
આપાવે છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र अभ्युदये कालापरधादिज्वाचोदना स्याद्यथा पञ्चशरावे ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (કાલાપરાધાત્) સમયની મૂત્ર થવાથી (જ્વાચોદના સ્વાત્) યાગનો વિધિ છે (યથા પચ્ચશરાવે) જેવી રીતે પચ્ચશરાવના સ અંગમાં બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાના દિવસે કર્તવ્ય થઇ કર્યો હોય, પણ પછી તેજ રાત્રિના પાછલા પહોરે ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો તે કરેતો યાગ દર્શયાગ કર્યો ન કહેવાય, કારણ કે,

સમયની બૂઝ થયેલી ગણાય. દર્શ એટલે અમાવાસ્યા અને એ રાત્રે ચંદ્રમા ન હોયે તો જ તે દર્શ કહેવાય અને તે દિવસે કરેલો યાગ દર્શયાગ કહેવાય પણ એ એજ રાત્રિએ ચંદ્રમા હોયો હોય નો વચ્ચે હવિનિ સ્તં પુરસ્તાચ્ચન્દ્રમા અમ્યુદેતિ ત્રેષા તળુલાન્ વિમજેદ્ એ મધ્યમાઃ સ્યુસ્તા- નપ્રયે દાત્રે પુરાડાસમગ્રાકપાલં કુર્યાદ્, એ સ્થવિષ્ઠાસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાત્રે દધન્ ચરમ્, ચંડાગણસ્તાન્ વિષ્ણવે શિપિવિષ્ઠાય શૃતે ચરમ્ ॥ આ વાક્યથી એક જુદોજ યાગ કરેલો. અને તે સમયની બૂઝનું પ્રાયાશ્વત છે એવ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપનયો વા વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અપનયઃ) દ્રવ્ય સંબંધ પ્રાકૃત દેવતાના વિભાગનું જ વિધાન છે (વિદ્યમાનત્વાત્) પ્રાકૃત દેવતાનો સંબંધ તો વિદ્યમાન જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શયાગના સંબંધમાં જે સમયની બૂઝ થયેલી હોય છે તેને માટે જે યગ કરવામાં આવે છે તે કોઈ જુદું કર્મ નથી પણ દ્રવ્ય સંબંધી જે દેવતાઓ હોય છે તેનો વિભાગ જ બતાવવામાં આવે છે. અને તેને લગતું ઉપરના સૂત્રમાં વાક્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. અખંડ તંદુલ, કોક કોક ભાંગતાં દાણાસાગા તંદુલ અને લગભગ બધા જ ભાંગવા એટલે કણકી જે અખંડ હોય તે ચન્દ્રને જે મધ્યમ હોય તે અગ્નિને અને સૂક્ષ્મ (કણકી) હોય તે વિષ્ણુને આપવા. એટલે તે તે તંદુલોનો ચર બતાવી ઉક્ત દેવતાનું નામ લઈ અગ્નિમાં હોમવો નો દેવતા તો પરમાત્મા રૂપી એકજ છે છતાં તેની અતંત શક્તિ લીધે અતંત નામ છે ભાવાર્થ એ છે કે એ કોઈ જુદો યાગ નથી પણ પ્રાકૃત યાગ એટલે દર્શયાગમાં જ થે ડો ધણો વિશેષ ફેરફાર બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

તદૂપસ્વાચ્ચ શન્દાનામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (શન્દાનામ્) ઉપર કહેલા વાક્યના ધટક શબ્દો (તદૂપસ્વાત્) દેવતાના વિભાગને જ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ : ' વિમજેત ' આ પદથી દેવતાના વિભાગ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ મધ્યમાઃ સ્યુઃ આ શબ્દો પણ દેવતાનો વિભાગ જ બતાવી રહ્યા છે. માટે દેવતાના અપનયન માટે જ એ કર્મ છે. ॥ ૩ ॥

આતઞ્ચનામ્યાસસ્ય ચ દર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આતઞ્ચનામ્યાસસ્ય) આતંચનનો અભ્યાસ (દર્શનાત્) થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્વ કર્મ હોત તો પ્રાકૃત દહીં વિદ્યમાન જ હતું તો પછી અમાવાસ્ય કર્મને માટે આતંચનની આવૃત્તિની જરૂર ન હોતી પણ જો દેવતાના અપનય માટે એ કર્મ હોય તો પ્રાકૃત દહિમાં ચર થયેલો હોવાથી ફરીથી દહીંની જરૂર પડવાથી અને આતંચ્ય પ્રચરેત્ આ દહિથી દ્વધ મેળવી દહીં ઉત્તમ કરી અમાવાસ્યા કર્મ કરવું. આવી રીતે

આતંચનનો અભ્યાસ (ફરીથી કથન) હોવાથી ઉક્ત કર્મ દેવતાના અપનય માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વ-વોદ્ વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વ હોવાથી (વિધાનં સ્યાત્) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—યઃ પશુકામઃ સ્યાત્ સોડમાવાસ્યામિષ્ઠ્ઠા વત્સાનપાકૃત્યત્ ॥ જેને પશુની કામના હોય તેમણે અમાત્રાસ યાગ કરી વત્સોનું અપાકરણ કરવું. આ કેશણે તે પ્રકૃત યાગ સમાપ્ત થઇ ગયેલો હોવાથી અપૂર્વ વિધાન માનવું જ જોઈએ. ॥ ૫ ॥

પયોદોષાત્ પશ્ચશરાવેડદુષ્ટં હૌતરત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પયોદોષાત્) દૂધ બગડી જવાથી (પશ્ચશરાવે) ઉપર બતાવવામાં આવેલું પંચ શરાવ સંબંધી કર્મ એ તો અપૂર્વ કર્મ છે પરંતુ પ્રકૃત રથળમાં તો (અદુષ્ટમ્) (હિ) માટે (હૌતરત્) આ કોઈ અપૂર્વ નથી.

ભાવાર્થ :—પંચશરાવમાં હવિષ્ ખરાબ થયેલું હોવાથી એનો નાશ થયેલો હોય છે માટે ત્યાં તો અપૂર્વ કર્મવિધાન માનવું પણ આ અભ્યુદયેષ્ટિમાં હવિષ્ બગડેલું ન હોવાથી નવું દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનું રહેતું નથી માટે તે અપૂર્વ કર્મ નથી. માત્ર તદનૂય પ્રકૃતે યાગ દેવતા વિધીયતે (શાખર ભાષ્ય) તેજ દ્રવ્યનો અનુવાદ કરી પ્રકૃતયાગમાં દેવતાનું જ વિધાન હોય છે ॥ ૬ ॥

સાંનાચ્યેડપિ તથ્યેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાચ્યે ઓપિ) સાંનાચ્યમાં પણ (તથ્યેતિ ચેત્) હવિ દુષ્ટ થઇ ગયું છે એમ માની લેવામાં આવે તા.

ભાવાર્થ :—પંચશરાવમાં તો રપૃષ્ટ દેખાય છે કે હવિષ્ નષ્ટ થઈ ગયું છે. અને અહીં અમાત્રાસ કર્મમાં કોઈ પણ હવિષનો નાશ થયેલો તો નથી પણ અકાલ નિર્વાપને લીધે હવિષ દુષ્ટ માનવું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન તસ્યાદુષ્ટાત્વાદવિશિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં. (તસ્ય) તે (અદુષ્ટત્વાત્) દુષ્ટ ન હોવાથી (અવિશિષ્ટમ્) તુલ્ય છે (હિ) કારણ કે (કારણમ્) હવિષ્ ૩૫ કારણ વિદ્યમાન છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાચ્ય દુષ્ટ હોવાથી શિષ્ટ પુરૂષો તેમાં દોષ ગણતા નથી. સમયનો અપરાધ થવાથી હવિષ્ કંઈ બગડી જતું નથી તેથી અયોગ્ય સમયે પ્રવૃત્ત થયેલા માટે દ્રવ્ય દ્રવ્યનું વિધાન નથી પણ દેવતા દેવતાનું જ વિધાન છે. ॥ ૮ ॥

લક્ષણાર્થાં દૃતશ્રુતિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(લક્ષણાયામ્) લક્ષણામાં (દૃત શ્રુતિઃ) દૃતનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ દૃતે ચક્ષુ ’ આવી રીતે શ્રવણ સંસ્કાર થઈ ગયેલો જણાય છે પણ ચંદ્રના ઉદય વખતે દૂધમાં શ્રવણ થયેલું હોતું નથી તો અશૂન હવિષનો અનુવાદ કેવી રીતે બેડી શકાય ? તો આનું સમાધાન એ છે કે શૂન શબ્દમાં લક્ષણાકૃતિ સ્વીકારવી બેઠી ન અને તેનો એવો અર્થ છે કે શ્રવણ સહિત વત્સાપાકરણ વત્સનું અપાકરણ પ્રથમ થયેલું જ છે. માટે ભૂતાર્થ ક પ્રત્યયની શ્રુતિ યોગ્ય છે. આ સર્વકથન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અબ્યુદયેષ્ટિમાં દેવતાનો વિભાગ જ અતાવવામાં આવે છે અતે તે નૈમિત્તિક કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાંશુ યાગમાં દેવતાપનયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઉપાંશુયાજેઽવચનાદ્યાપ્રકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુ યાજે) ઉપાંશુ યાગમાં (અવચનાર્) અન્ય દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રાકૃત દેવતાક યાગનું અનુષ્ઠાન કરવું બેઠીએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગમાં પ્રાકૃત દેવતા સિવાય બીજા દેવતાને પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ પણ વચન ન હોવાથી પ્રકૃતિગત દેવતા જ ઉપાંશુ યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપનયો વા પ્રવૃત્ત્યા યથેતરેષામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનયઃ) અપનય કરવો બેઠીએ (પ્રવૃત્ત્યા) ઉપર અતાવેલી રીત પ્રમાણે (યથા હતરેષામ્) જેમ બીજા યાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજા યાગમાં વિભાગ હોય છે તેમ ઉપાંશુ યાગમાં પણ દ્રવ્ય અને દેવતાનો વિભાગ હોવો બેઠીએ. ॥ ૧૧ ॥

અનિરુક્તમાં પણ અબ્યુદય ઇષ્ટિ કરતો જ હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

નિરુક્તે સ્યાત્ તત્સંયોગાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(નિરુક્તે) હવિર્નિર્વાપ કર્યા પછી બે ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદય ઇષ્ટિ (સ્યાત્) કરવી બેઠીએ (તત્સંયોગાત્) નિરુક્ત પદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિષનો નિર્વાપ કરી દીધો હોય અને પછી બે ચંદ્ર ઉગ્યો હોય તો અબ્યુદય ઇષ્ટિ કરવી બેઠીએ કારણ કે નિર્વાપ સૂચક નિરુક્તપદનો સંબંધ છે. ‘ યસ્ય હવિર્નિરુક્તમ્ ’ આ વાક્યમાં નિરુક્તપદનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્નાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે છે. (પ્રવૃત્તે) આરબ્ધમાં (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્તનું (પ્રાપ્નાર્) બોધન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ઉક્ત વાક્ય હવિષ્ માત્રને નિમિત્ત તરીકે જણાવે છે હવિષૂનો નિર્વાપ થયો હોય એવું જણાવતું નથી માટે હવિષૂની પ્રવૃત્તિ થઇ હોય અને પછી ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૧૩ ॥

લક્ષણમાત્રમિતરત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :--(इतरत्) બીજું (લક્ષણમાત્રમ) કેવળ લક્ષણ જ છે

ભાવાર્થ :--કેવળ દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે સંભવી શકતું ન હોવાથી પ્રવૃત્ત થયેલું હવિષ્ જ વિવક્ષિત છે અને એનું જ લક્ષક નિરુપ્ત પદ છે. ॥ ૧૪ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

પદાર્થ :--(तथा च) અને તે પ્રમાણે (अन्यार्थ दर्शनम्) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :--સ યદ્યગૃહીતં હવિરભ્યુદિયાત્તદૈષેવ વ્રતચર્યા આ વાક્યમાં અગૃહીતનો અર્થ અનિરુપ્ત થાય છે. એટલે અનિરુપ્ત હવિષ્ હોય તો પણ વ્રતચર્યા અર્થાત્ અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૧૫ ॥

નિર્વાપ ન કર્યો હોય અને અબ્યુદય થયો હોય તે વખતે વૈકૃતી દેવતાને

નિર્વાપ કરવો જોઇએ. એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિરુપ્તેઽભ્યુદિતે પ્રાકૃતોભ્યો નિર્વપેદિત્યાદમરથઃ-

स्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ १६ ॥

પદાર્થ :--(अनिरुपे) નિર્વાપ કર્યા પહેલાં (अभ्युदिते) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (प्राकृतीभ्यः) પ્રકૃતિયાતના દેવતાને (निर्वपेत्) નિર્વાપ કરવો જોઇએ (इति आदमरथः) એવું આશરશ્રી આચાર્ય માને છે. (तण्डुलभूतेषु) તંડુલમાં (अपनयात्) અપનય સંભળાય છે.

ભાવાર્થ :--નિર્વાપ કર્યા પહેલાં જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો પ્રકૃતિયાતના જે અગ્ન્યાદિ દેવતા હોય છે તેને નિર્વાપ કરવો. કારણ કે તંડુલમાં અપનય આતાળ્યો છે તંડુલ થયા પહેલાં વાહિનો નિર્વાપ કરવો છે તે વખતે પ્રાકૃત દેવતા અપનીત થયેલા હોતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

सिद्धांत सूत्र व्यूर्ध्वभाग्यस्त्वाल्लेखनस्तत्कारित्वाद्देवतापनयनस्य ॥ १७ ॥

પદાર્થ :--(व्यूर्ध्वभाग्यः) હવિના અશનભાગવાળી (वैकृतीभ्यः) વૈકૃતિયાતના દેવતાને નિર્વાપ કરવો જોઇએ (तु) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (आलेखनः) આલેખન આચાર્ય એવું માને છે. (देवतापनयस्य) દેવતાનો અપનય (तत्कारित्वात्) વૈકૃત દેવતા સંબંધના કાભાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં ચંદ્રોદય થયો હોય તો પણ નિર્વાપ વૈકૃત દેવતાઓને જ ઉદ્દેશીને કરવો. કારણ કે તંદુલ શબ્દ કોઈપણ હવિષ્નું ઉપલક્ષક છે. માટે પ્રાકૃતદેવતાનો અપનય કરી દેવતાન્તરનો સંબંધ કરવો એ યોગ્ય હોવાથી વૈકૃત દેવતાને જ નિર્વાપ કરવો. આયુ આલેખન આચાર્ય માને છે ॥ ૧૭ ॥

અર્ધાહવિષ્ણો નિર્વાપ થઇ ગયા પછી ચંદ્રોદય થયો હોય તો બાકી રહેલા હવિષ્ણો નિર્વાપ મૌન રીતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વિનિહસે ન મુષોનામપનયસ્તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિનિહસે) અર્ધો નિર્વાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો (ન) પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ. (તદ્ગુણત્વાત્) દેવતા એ નિર્વાપનું અંગ હોવાથી (મુષોનાં ન) મુષ્ટિઓનું અંગ દેવતા નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શયાગમાં ચાર મુષ્ટિ હવિષોનો નિર્વાપ કરવાનો હોય છે, હવે એ મુષ્ટિનો નિર્વાપ થયા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ કારણ કે ચારેય મુષ્ટિ હવિષોનો એકજ પ્રાકૃત દેવતા હોય છે. અર્થાત્ એજ દેવતાને ઉદ્દેશી બાકી રહેલા હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પક્ષ અપ્રાકૃતેન હિ સંયોગસ્તત્સ્થાનોયત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતેન હિ) અપ્રાકૃત દેવતાનો (સંયોગઃ) સંયોગ હોય છે. (તત્સ્થાનીયત્વાત્) આગનુક દેવતાનું એ સ્થાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શેષ રહેલા એ મુષ્ટિ હવિષોનો પ્રાકૃત દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને નિર્વાપ કરવો નહિ પણ અન્ય આગનુક દેવતાને ઉદ્દેશીને અવશ્લિષ્ટનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ કારણ કે પ્રાકૃત દેવતાનું સ્થાન આગનુક દેવતાએ લીધેલું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અભાવાજ્ઞેતરસ્ય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ્ઞેતરસ્ય) વૈકૃત દેવતાના સંબંધનો (અભાવાત્) અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવશ્લિષ્ટ નિર્વાપ સાથે વૈકૃત દેવતાનો અર્થાત્ વિકૃત યાગના દેવતાનો સંબંધ ન હોવાથી અવશિષ્ટ નિર્વાપ મૌન અવલંબીને જ કરવો. અર્થાત્ કોઈપણ દેવતાનું નામ લીધા વગર તૂણી ભાવથી નિર્વાપ કરવો એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

સંનયત્ અને અસંનયત્ બન્નેને અભ્યુદયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંનાયસંયોગાસંનયતઃસ્થાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાયસંયોગાત્) સાંનાય હવિષોનો સંબંધ હોવાથી (અસંનયતઃ) જેની પાસે સાંનાય હવિષ ન હોય તેને (ન સ્થાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ ઈષ્ટિ કરતું વ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—જે સાંનાય રહિત હોય તેની પાસ દહિ અને પપ્પ હોતાં નથી અને સાંના-
યના અભાવમાં દધનિ ચરમ્, શ્વેતે ચરમ્ નિગેરે વિધિ સંગત થઇ શકે નહિ, માટે સાંનાય હવિષ્
નાળાને જ ચંદ્રોદય વખતે પૂર્વોક્ત છદિ પ્રાયશ્ચિત રૂપે કરવાની હોય છે. આનું પૂર્વપક્ષનું
માનવુ છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔષધસંયોગાદ્ વોમયોઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઔષધસંયોગાત્) ઔષધનો પણ
સંબંધ હોવાથી (વોમયોઃ) બન્નેને પ્રાયશ્ચિત કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—એ મપ્યમાઃ યે સ્થવિષ્ટઃ યે ચ ક્ષોદિષ્ટ એવો પાઠ છે તેથી ઔષધ પણ
સંયોગ છે માટે જે સાંનાય હવિષ્નાળા ન હોય તેને પણ અબ્યુદયેષ્ટિ કર્તવ્ય છે. અર્થાત્
સાંનાયી અને અસાંનાયી બન્ને પ્રાયશ્ચિત-અબ્યુદયેષ્ટ કરવાની હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

વૈગુણ્યોત્તેજિતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત્) કમમાં વૈગુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાથી (નેતિ ચેત્) ઉક્ત કથન
હીક નથી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાયરહિત હવિષ્નાળાને દહીંમાં ચરુ બનાવવાનો હોય છે માટે જે
દહીં ન હોય તો એ ચરુ બની શકે નહિ માટે એ પક્ષમાં વૈગુણ્ય આવશે એનું સમાધાન કરવું
જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

નાતત્સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (નાતત્સંસ્કારત્વાત્) દહિ સંસ્કારને માટે નથી.

ભાવાર્થ :—દહિનું વિધાન ચરુના શ્રવણ રૂપ સંસ્કાર માટે નથી પણ દેવતાના સંબંધ
માટે છે ઉદકમાં પણ ચરુનું શ્રવણ થઈ શકે છે. માટે સાંનાયી પેટે બીજાને પણ અબ્યુદય છદિ
કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

સત્રને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ કર્તવ્ય હોય છે
એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ સામ્યુત્થાને વિશ્વજિત્ કીર્તે વિભાગસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સામ્યુત્થાને) સત્રને માટે દીક્ષિત થયેલો જે કોઈ તે સમાપ્ત કર્યા વગર
જતા હજી તો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ (કીર્તે) અને યાગ સોમનું
કથણ કર્યા પછી કર્તવ્ય છે (વિભાગસંયોગાત્) સોમના વિભાગનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર કરવા માટે જે લોકો દીક્ષિત થયા હોય તેમાંથી કોઈ સત્ર પૂરો
કર્યા વગર જ ઉઠીને ચાલવા માટે તો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ. અને એ યાગ
સોમ ખરીલો હોય તો જ કરવો કારણ કે સોમનો વિભાગ કરવો એવું એમાં શ્રવણ છે. ॥ ૨૫ ॥

સમાધાન પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્નાન્નમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :- (પ્રવૃત્તે વા) અથવા સત્ર ત્યાગ કરવાનો માત્ર સંકલ્પ કર્યો હોય તો પણ વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે ઉડવાની ઇચ્છા જ વિશ્વજિત્ યાગનું નિમિત્ત છે. ॥ ૨૬ ॥

આદેશાર્થેતરા શ્રુતિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :- (હત્રા શ્રુતિઃ) ‘ સોમં વિમજ્ય ’ આ શ્રુતિ (આદેશાર્થ) બીજા દ્રવ્યના વિભાગને માટે છે.

ભાવાર્થ :- સોમનો કથ ન કર્યો હોય તો પણ અસમાપ્ત કરી ઉડવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો વિશ્વજિત્ યાગ કર્તવ્ય છે. ‘ સોમનો વિભાગ કરીને ’ એ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બીજી સામગ્રીને પણ લાગુ પડે છે. ભાવ એ છે કે સત્રને સમાપ્ત કર્યા વગર ઉડવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો સોમનું કથણું કર્યું હોય અથવા ન કર્યું હોય તો પણ વિશ્વજિત્ યાગ કરવો. વિશ્વજિત્ યાગનું નિમિત્ત સમાપ્ત કર્યા વગર ઉડવાની ઇચ્છા જ છે. માટે સત્ર કરવા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ યાગ કર્તવ્ય છે. જે ઉત્તર સા થઈ હોય તે. ॥ ૨૭ ॥

દીક્ષા પરિમાણુમાં દ્વાદશાહસ્ત્રનો નિયમ છે એ અધિકરણને
ખતાવતાં સૂત્રો

દીક્ષાપરિમાણે યથાકામ્યવિશેષાત્ .. ૮ ॥

પદાર્થ :- (દીક્ષાપરિમાણે) દીક્ષાના પરિમાણુમાં (યથાકામી) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું (અવિશેષાત્) કોઈ તેને માટે વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દીક્ષાના દિવસોના પ્રમાણુ માટે ખાસ કોઈ વિશેષ નથી. એક દિવસની કે એ દિવસની દીક્ષા લેવી એ કેમ નિયમ નથી માટે પોતાની ઇચ્છા એક દિવસની હોય તો એક દિવસની અને વધારે ઇચ્છા હોય તો વધારે દિવસની દીક્ષા લેવી. એટલે એમાં ઇચ્છા જ નિયામિક છે. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહસ્તુ લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પણ (દ્વાદશાહઃ) દ્વાદશાહ નામક જ્યોતિષીમના વૃત્તિ યાગમાં નિયમ છે (લિજ્ઞાત્) વાક્ય રૂપ સિંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- સ્મૃતિ દ્વાદશરાત્રીઃ સૂતિ વર્તીત. આ પ્રમાણે આર રાત્રી સુધી યજ્ઞ સાધન દ્રવ્યની મિજાનું વિધાન હોવાથી આર દિવસની દીક્ષાનું વિધાન છે. અર્થાત્ દ્વાદશાહ યાગમાં આર દિવસ સુધી દીક્ષા રાખવી એવો નિયમ છે. દ્વાદશાહકતુઃ દ્વાદશદીક્ષઃ સ્યાત્ આવું જયન પણ છે. દીક્ષા એ વ્રતનું નામ છે. ॥ ૨૯ ॥

ગવામયનમાં માધમાસની પૌર્ણિમાસી પહેલાં દીક્ષા લેવી એ અધિકરણના સૂત્રો પૂર્વ પક્ષ પૌર્ણિમાસ્યામનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ--(પૌર્ણિમાસ્યામ) પૂર્ણિમાના સંબંધમાં (અનિયમઃ) કોઈ નિયમ નથી (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ બોધક વાક્ય ન હોવાથી.

બાવાર્થ :--કઈ પૌર્ણિમાસી લેવી ? વરસમાં તો આર પૌર્ણિમાસી આવે છે તેમાં કઈ પૌર્ણિમાસી પહેલાં દીક્ષા લેવી ? આ શંકાના સમાધાનમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન છે કે ગમે તે પૌર્ણિમાસી લેવી. ॥ ૩૦ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ આનન્તર્યાત્તુ ચૈત્રો સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ--(તુ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (આનન્તર્યાત્તુ) આનન્તર્ય રૂપ કન હોવાથી (ચૈત્રો સ્યાત્) ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમા લેવી.

બાવાર્થ :--ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમા પહેલાં દીક્ષા લેવી આવું માનવું બીજા પૂર્વપક્ષનું છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર માઘો વૈકાષ્ટકાશ્રુતેઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :--(માઘો) માધ માસની પૂર્ણિમા સ્વીકારવી (વા) પૂર્વપક્ષ માટે છે (વૈકાષ્ટકાશ્રુતેઃ) એકાષ્ટકા શબ્દ માધ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને માટે વપરાયેલો હોવાથી.

બાવાર્થ :--તેષામેકાષ્ટકાર્થઃ કયઃ સમ્પ્રયત્તે માધમાસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે સોમનો કય કરવો એવું વિધાન છે. દીક્ષા લીધાને બાર દિવસ થયા પછી તેરમે દિવસે કય કરવો. એટલે માધની પૂર્ણિમા પહેલાં ચાર દિવસે દીક્ષા લેવી. એટલે માધકૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે ચાર દિવસ પૂરા થાય અને પછી કૃષ્ણ-અષ્ટમીને દિવસે કય કરવો એકાષ્ટકા-માધમાસની કૃષ્ણાષ્ટમીને કહેવ માં આવે છે. બીજી અષ્ટમીને નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માધમાસની જ પૂર્ણિમાનો સ્વીકાર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

હવે એકાષ્ટકાના સંબંધમાં શંકા સમાધાન ચાલે છે.

અન્યા અપિ હિતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ--(અન્યા અપિ) બધી અષ્ટમીઓ પણ એકાષ્ટકાપદવાચ્ય છે (હિતિ ચેત્) નો એમ માનવામાં આવે તો.

બાવાર્થ :--વરસ દરમિયાન આવતી બધી જ અષ્ટમીઓને એકાષ્ટકા તરીકે કેમ ન માનવી ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૩ ॥

ન મક્તત્વાદેષાં હિ લોકે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(ન) નહિ (મક્તત્વાત્) ગોણુ તરીકે (एषाम्) એનાં (લોક) બ્યવહારમાં (હિ) કારણ સૂચક છે,

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં ખીજી અષ્ટમીએને જે એકાષ્ટકા પદથી કથન થતું હોય તો તે મોજુ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૪ ॥

દીક્ષાપરાધે ચાનુગ્રહાત ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દીક્ષાપરાધ) દીક્ષાના અયોગમાં (અનુગ્રહાત) કથ કરીને અનુગ્રહનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका इत्युक्त्वा तस्यामेकाष्टकार्या क्रयः सम्पद्यते तेन एकाष्टकार्या न छम्बन् कुर्वन्ति आ प्रम शे सुयोधि रीમાં ઉદ્દેશ છે. દીક્ષાના અયોગથી જે અનાદર થયો હોય છે તે કથના યોગથી પરિહત થાય છે એકાષ્ટકા એ સંવત્સરની પત્ની છે. અહીં જે એકાષ્ટકાને એકવચનમાં પ્રયુક્ત કરી છે તે એમ જણવે છે કે ખીજી અષ્ટમીએ એકાષ્ટકાપદની રાચ્ચ નથી. કેવળ માધમાસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીનેજ એકાષ્ટકા કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

ઉત્થાને ચાનુગ્રોહાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્થાને) ઉત્થાનમાં (અનુગ્રોહાત) નૂતન પર્ણાદિનો પ્રવેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—तान् उत्तिष्ठतः ओषधयो वनस्पतयोऽनूतिष्ठन्ति યામને માટે જગારે ઋતિવળે નેયાર થાય છે ત્યારે ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓ પણ ખીટી ઉડે છે. આ ઉકારે ઓષધિ અને વનસ્પતિને નવપર્ણાદિથી ખીટવાનું કહેવું એ વસન્ત ઋતુનું સામીપ્ય બતાવે છે. માટે માધની અષ્ટમીનેજ એકાષ્ટકા માનવી. ॥ ૩૬ ॥

અસ્યાં ચ સર્વલિજ્ઞાનિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અસ્યામ્) આ માધકૃષ્ણાષ્ટમીના દિવસોમાં (સર્વલિજ્ઞાનિ) બધાં ચિહ્નો જણાય છે.

ભાવાર્થ :—એકાષ્ટકામાં જે ચિહ્નો શાસ્ત્રમાં જણાયાં છે તે બધાં માધ-કૃષ્ણ-અષ્ટમીના દિવસોમાં હોય છે. માટે માધ કૃષ્ણાષ્ટમીનેજ ‘ એકાષ્ટકા ’ તરીકે સમજવી. ॥ ૩૭ ॥

દીક્ષાના ઉત્કર્ષમાં તેના નિયમોનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે.
એ અધિકરણનાં સૂત્રા

પૂર્વપક્ષ દીક્ષાકાલસ્ય શિષ્ટવાદતિક્રમે નિયતાનામનુત્કર્ષઃ પ્રાસકાલત્વાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાકાલસ્ય) દીક્ષાના કામને અંગ તરીકે (શિષ્ટવાત) વિહિત હોવાથી (અતિક્રમે) અવશ્યપણે ઉત્કર્ષ થાય તો (નિયતાનામ્) અગ્નિહોત્રાદિ નિષેધોનો (અનુત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થતો. નથી (પ્રાસકાલત્વાત) વિમોક કાળ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દીક્ષિત થયો હોય તેણે દાન, હોમ અને પાક કરવાનાં હોતાં નથી શીક્ષિતો ન દદાતિ ન પચતિ ન જુહોતિ. દીક્ષાના દિવસથી માંડી પાંચમે, સાતમે કે આઠમે દિવસે

સુત્રા કરવાની હોય છે. સુત્રા દિવસે ત્રણ સવન કર્યા પછી અવભૂથ સ્નાન થય છે. તે કર્યા પછી દીક્ષાના જે નિયમો હોય છે તે છૂટી ગય છે. હવે કોષ્ટ કારણે લીધે અવભૂથ સ્નાનનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ અવભૂથ પાછળ ધકેલાય તો તે ઉત્કર્ષના દિવસોમાં દીક્ષિતના નિયમો હોતા નથી. અર્થાત દાન, પચન અને હોમના અભાવ હોતા નથી. કારણ કે અવભૂથકાળ પૂર્ણ થઇ ગયો હોય છે. અવભૂથના સમય સુધીજ દીક્ષાના નિયમો પાળવાના હોય છે. વધારે દિવસોમાં નહિ. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉત્કર્ષા વા દીક્ષિતત્વાત્ અવશિષ્ટે હિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષા :) નિષેધનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો (દીક્ષિતત્વાત્) દીક્ષાવિશિષ્ટ હોવાથી (હિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવશિષ્ટર્) બાકી રહ્યું હાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિતો ન દદાતિ ઇત્યાદિ નિષેધે જ્યાં સુધી દીક્ષા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી આચવાના હેય છે. દીક્ષામોચનનું સાધન અવભૂથ સાધન છે. માટે અવભૂથકાળનું અતિક્રમણ થયું હોય તોપણ જે અવભૂથ સ્નાન ન થયું હોય તો દીક્ષા પણ ચાલુ છે અને દીક્ષાના નિયમો પણ ચાલુ જ છે એમ સમજવું માટે દંડાના નિયમોમાં દાન હોમાદિ કરવા નહિ. ॥ ૩૯ ॥

જ્યોતિષ્ટામના ઉત્કર્ષમાં પ્રતિહોમોનું અનુષ્ઠાન નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

તત્ર પ્રતિહોમો ન વિચતે યથા પૂર્વેષામ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) અવભૂથ ॥ ઉત્કર્ષમાં (પ્રતિહોમ :) પ્રતિહોમ (ન વિચતે) કર્યો નથી. (યથા પૂર્વેષામ્) જેવી રીતે પ્રવચ્યોતા અનુ દિન સંજ્ઞાનાં.

ભાવાર્થ :—અવભૂથનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ યથાસમય ન થયો હોય તો તે પુરૂષનો અપરંપ્ર ગણાય અને તેથી જેટલા હેમનો લોપ થયો હોય તેટલા પ્રતિહોમો કરવા નેનએ. કારણ કે હેમનો લોપ એ દેવજનક છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આના ઉત્તરમાં એ સૂત્ર જવળ આપે કે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૦ ॥

કાલપ્રાધાન્યાચ્ચ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલપ્રાધાન્યાચ્ચ) કાળનું પ્રધાનપાત્તું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાળ કોષ્ટ ઉપદેય વસ્તુ નથી માટે તેનું વિધાન થઈ શક નહિ. માટે એની ગત્રી કરી પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. જે હોમો ગયા તે ગયા.

ઉદવસાનીય ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષમાં પણ પ્રતિહોમ કરવાના હોતા નથી.

પ્રતિષિદ્ધશ્ચોર્ધ્વમંવમૃથાદિષ્ઠઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષિદ્ધ :) પ્રતિષિદ્ધ છે (અવમૃથાત્ ઇષ્ટે : ઊર્ધ્વમ્) અવભૂથ ઇષ્ટિના ઉત્તરકાળમાં.

ભાવાર્થ :—અવભૂથ કર્યા પછી ઉદવસાનીય ઇષ્ટિ કર્યો હોય છે. હવે એ ઇષ્ટિને ઉત્કર્ષ કોષ્ટ પણ કારણથી થયો હોય અર્થાત્ યથાસમય ઉદવસાનીય ઇષ્ટિ ન થઈ હોય તો

તેના દોષ નિવારણ માટે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી એવા પુનરાધેયસંમિતયા દ્વારા અગ્નિહોત્ર હોતવ્યમ્ આ વચનથી પ્રતિહોમનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિહોમમાં સાયંકાળે અગ્નિહોત્ર આદિ કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રતિહોમશ્ચેત્ર સાયંપ્રભુતોનિ દૂયેરન્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિહોમ : ચેત્ર) પ્રતિહોમ કરવો જ હોય તો (સાયંપ્રભુતીનિ દૂયેરન્) સાયંહોમ આદિ કરવા.

ભાવાર્થ :—જો કે પ્રતિહોમ છે જ નહિ છતાં છે એમ માનીને કહેવામાં આવે છે પ્રતિહોમને બદલે સાયંકાળના હોમ અર્થાત્ સાયંકાળીન અગ્નિહોમ આદિ કરવા. જે ન હોય તેને છે એમ માની તેની ચિંતા કરાય તેને 'કૃત્વાચિન્તા' કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં પ્રતિહોમને માટે 'કૃત્વાચિન્તા' છે. ॥ ૪૩ ॥

ષોડશિસંધ્યામાં પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોમ આદિનું અનુષ્ઠાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાતસ્તુ ષોડશિનિ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રાતઃ) પ્રાતઃકાળે (ષોડશિનિ) ષોડશીક્રતુમાં.

ભાવાર્થ :—ષોડશી નામક ક્રતુ રાત્રિમાં જ સંપૂર્ણ થઈ જવાથી પ્રતિહોમ પ્રથમ અતિવ્રત થાય છે માટે તેજ ક્રમથી પ્રતિહોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

ભેદન આદિ હોમના નિમિત્ત છે અને દર્શપૂર્ણાભાસના જ અંગ છે એ અધિકરણને ભગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ પ્રાયશ્ચિત્તમધિકારે સર્વત્ર દોષસામાન્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) પ્રકરણમાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) જે પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળવામાં આવે છે તે (સર્વત્ર) બધા ક્રતુઓમાં અને લોક વ્યવહારમાં થવું જોઈએ (દોષસામાન્યાત્) દોષ એક સરખો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્ય એમ સૂચવે છે કે પાત્ર પુટી બધા અથવા તેમાં રાખેલાં હુતદ્રવ્યો દોષાઈ બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે હોમ કરવો આ જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત સર્વક્રતુમાં અને સર્વ લૌકિકકર્મમાં પણ કર્તવ્ય છે. એટલે જ્યાં જ્યાં નિમિત્ત હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પાત્રનું પુટવું અને તેમાં રાખેલાં દ્રવ્યોનું દોળાવું એ પ્રાયશ્ચિત્તનું નિમિત્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણે વા શબ્દहेतुत्वात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં એનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ (શબ્દहेतुत्वात्) પ્રધાનતાને લગતો જ એ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોની દર્શપૂર્ણમાસ યાગ સથે એકરાક્યતા છે માટે એ યાગ પૂરતું જ પ્રાયશ્ચિત્ત માનવું. સર્વ યાગોમાં તથા લોકિક કર્મોમાં નહિ. ॥ ૪૭ ॥

અતદ્વિકારાચ્છ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારાચ્છ) અગ્નિહોત્રાદિ દર્શપૂર્ણ માસયાગની વિકૃતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ દર્શપૂર્ણમાસના વિકારો નથી માટે ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત અગ્નિ-હોત્ર આદિમાં લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪૭ ॥

‘ વ્યાપન્ન શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વાપત્રસ્યાપ્તુ ગતો યદ્મોઽયમાર્યાણાં તત્પ્રતોયેત ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાપત્રસ્ય) વ્યાપન્ન દ્રવ્યને (અપ્તુ) પાણીમાં (ગતૌ) ત્યાગ કરી દેવો (યદ્) જે (અમોઽયમ્) અમોઽય છે (આર્યાણમ્) આર્યોને (તત્પ્રતોયેત) તેની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જે દ્રવ્ય વ્યાપન્ન થઇ ગયું હોય તેને પાણીમાં ફેંકી દેવું ’ આ ઉકાણું ‘ વ્યાપન્ન ’ શબ્દનો અર્થ શો છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે દ્રવ્ય આર્યોને અમોઽય થઇ ગયું હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યાપન્ન ઠહી શકાય છે. એટલે કે જે દ્રવ્યમાં વાગ્યાદિ પડ્યા હોય અથવા જે દ્રવ્યમાં જતું એ પડી ગયાં હોય તે દ્રવ્ય આર્યોલોકને અમોઽય છે અને એવાં દ્રવ્યો વ્યાપન્ન કહેવાય છે. ॥ ૪૮ ॥

અપચ્છેદના યૌગપદ્યમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિભાગશ્રુતેઃ પ્રાયશ્ચિત્તં યૌગપદ્યં ન વિચિતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વિભાગશ્રુતેઃ) એમાંથી એકના અપચ્છેદમાં જે (પ્રાયશ્ચિત્ત) પ્રાયશ્ચિત્ત સંલગ્ન છે તે (યૌગપદ્ય) બન્ને એક સાથેમાં (ન વિચિતે) નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સવનમાં બહિષ્પવમાન નામક સ્તોત્રથી રતુતિ બોલના ઋત્વિજે શાસ્ત્રની બહાર ચાલે છે, તે વખતે એકની પાછળ બીજે એવ કાડીઓની પંક્તિ બાદક ઋત્વિજે જાય છે તેમાં જે પહેલો ઋત્વિજ હોય છે તેના કચ્છો અર્થાત ધોતીવાના છેડાને પકડી બીજે અને ત્રીજે ઇત્યાદિ ચાલે એવો કપ હોય છે. હવે એમાં ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ જે ભૂલથી કચ્છ મૂકી દે તો દક્ષિણ આપ્યા વગર યજ્ઞને સમાપ્ત કરવો અને ફરીથી બીજા યાગનો પ્રયોગ કરવો અને તે યાગમાં જે ધન દક્ષિણ તરીકે આપના કારણે હોય તે આપવું. જે પ્રતિહતા નામક ઋત્વિજ કચ્છ મૂકી દે તો તે પ્રયોગમાં સર્વસ્વ આપી દેવું. જે ઉદ્ગાતા અને પ્રતિહતા બન્ને એક સાથે મૂકી દે તો પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર થાય છે, કારણ કે એકકર્તૃક જ અપચ્છેદ નિમિત્ત તરીકે શ્રુત છે. માટે જ્યાં ઉભય કર્તૃક અપચ્છેદ હોય ત્યાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્યાદ્વા પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્કાલમાત્રમેકમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાદ્ વા) અથવા ઉભયકર્તૃક અપરંપર્યમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. (પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્) નિમિત્તની પામિ અરાઅર હોય છે (કાલમાત્રમ્ એકમ્) કેવળ કાળની જ એકતા હોય છે.

ભાવાર્થ —અપરંપર્ય એટલે વિભાગ. જેની ક્રિયાથી વિભાગ થાય તેને કર્તા ગણાય છે. અનેની ક્રિયાથી જ્યાં વિભાગ થતો હોય ત્યાં પણ અનેમાં વિભાગનું કર્તૃત્વ તો હોય જ છે. ફક્ત કાળનું જ એકય હોય છે. માટે વિભાગ કર્તૃત્વ રૂપ નિમિત્ત હોવાથી અનેએ એક સાથે અપરંપર્ય કર્યો હોય ત્યાં પણ ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. એ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૦ ॥

યોગપદ્ધતાં અદક્ષિણત્વ અને સર્વદક્ષિણત્વનો વિકલ્પ છે
એ અધિકરણના સૂત્રો.

તત્ર વિપ્રતિષેધાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉપર કહેલાં નિમિત્તવાળા કર્મમાં (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ આવવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદાત્તકર્તૃક અપરંપર્યમાં દક્ષિણત્વો અભાવ હોય છે અને પ્રતિહત્કર્તૃક અપરંપર્યમાં સર્વસ્વદક્ષિણા આપવાની હોય છે આ અને નિમિત્ત એકજ કાળમાં પ્રાપ્ત છે. તો એક કર્મમાં દક્ષિણા ન આપવી અને સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એ અને વિરુદ્ધ છે. માટે એ અશક્ય છે તેથી પ્રથમ પ્રયોગનાં કર્મમાં ઉક્ત અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

આશંકા સૂત્ર

પ્રયોગાન્તરે વોમયાનુગ્રહઃ સ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગાન્તરે) બીજો પ્રયોગ કરવો અને તેમ કરવામાં (વા) આશંકા મૂકાય છે (વોમયાનુગ્રહઃ સ્યાત્) અને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રયોગ અર્થાત્ કર્મ કરવા એટલે એકમાં દક્ષિણા ન આપવી અને બીજામાં સર્વસ્વ દક્ષિણા આપવી આમ અને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. ॥ ૫૨ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન ન ચૈકસંયોગાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન) એવી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ (એકસંયોગાત્) એજ પ્રયોગ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ યાગમાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હોય છે માટે એ યાગ ન કરી શકાય અને એક યાગમાં દક્ષિણા આપવી અને ન આપવી એ વિરુદ્ધ હોવાથી વિકલ્પ માનવો એજ યોગ્ય છે. એટલે કાંતો દક્ષિણા ન આપવી અથવા સર્વસ્વ દક્ષિણા આપવી આ બેમાંથી ગમે તે એક કરવું. ॥ ૫૩ ॥

ક્રમથી અપરંતઃ થયો હોય તો ઉત્તરાપરંતઃ નિમિત્ત પ્રાપ્તિયત્ત
કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૌર્વાપર્યે પૂર્વદૌર્બલ્યં પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્વાપર્યે) પૂર્વાપરની ચિન્તામાં (પૂર્વદૌર્બલ્યમ્) પ્રથમ કર્મને દુર્બલ સમજવું (પ્રકૃતિવત્) જેવી રીતે પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પહેલાં પ્રતિહત્કર્તૃક ઉદ્ગાતાથી વિભાગ થયો હોય અને પછી ઉદ્ગાતૃક-તૃક બ્રહ્માથી વિભાગ થયો હોય, આમ જે ક્રમથી વિભાગ થયા હોય તો પૂર્વનિમિત્તવાળા કર્મને આધ સમજવે અને પછીથી થતા નિમિત્તવાળું કર્મ કરવું. પ્રકૃતિયાગમાં જેમ પ્રથમ પાંચ પ્રયાગોની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ વિકૃતિ યાગમાં નવ પ્રયાગો કરવાના કહ્યા છે તો પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રયાગોનો આધ થાય છે અને પછીથી વિહિત વૈકૃત નવ પ્રયાગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ અહીં પણ પશ્ચાદ્ભાવનિમિત્તવાળું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરવું. ॥ ૫૪ ॥

ઉદ્ગાતાનો પછીથી અપરંતઃ થયો હોય તો પણ સર્વસ્વ દક્ષિણા દાન
જ વિહિત છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

યદુદ્ગાતા જગ્ન્યઃ સ્યાત્ પુનર્યજ્ઞે સર્વવેદસં દद्याચયેતરસ્મિન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(યદિ) જે (ઉદ્ગાતા) ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ (જગ્ન્યઃ) પછીથી અપરંતઃકારક (સ્યાત્) હોય તો (પુનઃયજ્ઞે) ફરીથી યજ્ઞપ્રયોગમાં (સર્વવેદસમ્) સર્વસ્વની દક્ષિણા (દદ્યાત્) આપવી જોઈએ (યથા દિતરસ્મિન્) જેવી રીતે અન્યત્ર.

ભાવાર્થ :—જે ઉદ્ગાતા અપરંતઃ પછીથી કરે તો પુનર્યજ્ઞમાં સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત આ પ્રમાણે હોય છે. પહેલો પ્રયોગ દક્ષિણા-રહિત કરીને બીજા પ્રયોગમાં પહેલાં જે દક્ષિણા દેવા ધારેલી હોય તે આપવી જ્યોતિષ્ટોમસી દક્ષિણા પ્રથમ આરસો ગાયો વિહિત છે માટે જ્યારે બીજો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે આરસો ગાયો દક્ષિણા રૂપે આપવી જોઈએ પણ જ્યારે પ્રતિહતાનો પ્રથમ અપરંતઃ હોય ત્યારે તે નિમિત્તે સર્વસ્વ દાન રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રથમ પ્રયોગમાં હોય છે માટે ઉદ્ગાતાના અપરંતઃ નિમિત્ત ઉત્તર પ્રયોગમાં પણ આ નિયમ પ્રમાણે સર્વસ્વનું દાન દક્ષિણા તરીકે કરવું જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

અહર્ગણ્યમાં અપરંતઃ થાય તો સર્વનું આવર્તન ન કરવું
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અહર્ગણે યસ્મિન્નપરંતેદસ્તદાવર્તેત કર્મવૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) હાદશાહમાં (યસ્મિન્ અપરંતેદઃ) કોઈ પણ એક દિવસે ઉદ્ગાતાએ અપરંતઃ કર્યો હોય તો (તદ્ અવર્તેત) તેજ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું બીજા દિવસોનું નહિ. (કર્મવૃથક્ત્વાત્) કર્મ બિન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાહ આદિ અહર્ગણ્યમાં જે કોઈ એક દિવસમાં ઉદ્ગાતાએ અપરંતઃ કર્યો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેજ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું. અથા દિવસનાં કર્મ ફરીથી

ન કરવાં કારણ કે મહાપ્રયોગ ભડે એક રહ્યો પણ અવાન્તર પ્રયોગો તો જુદા જુદા જ હોય છે. માટે એક દિવસ ૧૧ આવૃત્તિમાં ધૃતર દિવસોની આવૃત્તિનો પ્રસંગ નથી. માટે એક જ દિવસના કર્મની આવૃત્તિ કરતી ॥ ૫૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये षष्ठः पादः ॥

હવે સત્રમાં સમાનકલ્પોનો સાથે અધિકાર હોય છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે

सिद्धांत सूत्र सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकरणा यजेरत् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સન્નિપાતે) બિન્ન કલ્પવાળાના એક ક્રતુમાં એવન કરવાથી (વૈગુણ્યાત્) વિગુણતા ઉત્પન્ન થતી હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ (તુલ્યકરણાઃ) સમાન કલ્પવાળાઓના સત્રમાં અધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—રક્તિ યાગમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા જે તત્ત્વપાત્રનું અનુદાન કરે તો યાગમાં વૈશુપ્ત્ય ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે વસિષ્ઠ યજ્ઞમાનોનો નારાશ્વંસ દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે અને બીજા ગોત્રવાળાનો તત્ત્વપાત્ર દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે. જે સમાન કલ્પવાળા પ્રકૃતિયાગનું અનુદાન કરે તો જ તેમાં સાદુગુપ્ત્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સત્રમાં પણ સમાન કલ્પવાળાઓનો જ અધિકાર છે, (વરૂદ્ધ કલ્પવાળાનો નહિ. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष वचनाद् वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનાત્) વચન વિશેષથી બિન્ન કલ્પવાળાનો પણ અધિકાર હોય છે. (શિરોવત્ સ્યાત્) પુરુષશીર્ષમુપદધાતિ એ વચનથી જેમ શવનો રપશ્વ નિપિદ્ધ હોવા છતાં મૃતક પુરૂષના મસ્તકને ઉઠાવવું એ કર્મ વચન વિશેષથી કર્તવ્ય ઠરે છે તેમ બિન્ન-કલ્પવાળાઓના સત્રમાં અધિકાર થઇ શકશે.

ભાવાર્થ :—જેમ મૃતકપુરુષનું શરીર અરપૂર્ય હોય છે છતાં તેના માથાનો રપશ્વ વચનવિશેષથી કરવો યોગ્ય ગણાય છે તેમ વચનવિશેષથી અસમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર માન્ય ગણવો જોઇએ. સપ્તદશાવરાઃ સત્રેઽધિકારિણઃ સ્યુઃ આ સત્તર ઋત્વિજોમાં સમાન-કલ્પ અને અસમાનકલ્પ ઋત્વિજોનો સમાવેશ થાય છે અને એ બધા ઋણી સત્રનું અનુદાન કરે આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું થાય છે. ॥ ૨ ॥

पूर्वपक्षનું સમાધાન ન વાડનારમ્ય વાદત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અનારમ્ય) અધિકાર કર્યા વગર (વાદત્વાત્) પકિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ચયનનો અધિકાર કરીને મૃતક પુરુષના શિરનું ઉપધાન વિહિત છે તેમ અહીં ભિન્ન કલ્પવાળાનો અધિકાર કરીને સત્રનું વિધાન નથી. અહીં તો અનારબ્ય સત્ર-વિધાન છે માટે સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૩ ॥

સ્યાદ્વા પરાર્થત્વાદૌદુમ્બરીવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) થપ શકે છે (પરાર્થત્વાત્) ક્રતુને માટે હોવાથી (ઔદુમ્બરીવત્) ઔદુમ્બરી માફક.

ભાવાર્થ :—કોઇ પણ કલ્પ યજ્ઞને માટે જ હોય છે. તો પછી ભિન્ન કલ્પવાળો કલ્પ પણ યજ્ઞનો સાધક થઇ શકશે. જેમ કે યજ્ઞમાનેન સંમાય ઔદુમ્બરી પરિવાસયન્તિ ઔદુમ્બરીને યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવી. આ ઠેકાણે કોઇ પણ યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવાથી યજ્ઞનો ઉપકાર સિદ્ધ થય છે. તે જ પ્રમાણે કોઇ પણ કલ્પવાળાનો કલ્પ સત્રને સિદ્ધ કરી શકશે. ॥ ૪ ॥

ઉપરની શંકાનું સમાધાન ન વા તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) વસિષ્ઠ આદિનું પ્રધાન-પણું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાસિષ્ઠરાજન્યાનામ્ નરાશંસો દ્વિતીયઃ આ ઠેકાણે વસિષ્ઠ આદિની પ્રધાનતા છે. માટે જે જેનું યજ્ઞાંશ હોય તેના માથે કર્મ ફળદાયક થાય છે. એટલે સમાનકલ્પવાળાઓનો જ સત્રમાં અધિકાર છે એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫ ॥

ઔદુમ્બર્યાઃ પરાર્થત્વાત્કપાલવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔદુમ્બર્યાઃ) ઔદુમ્બરી (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (કપાલવત્) કપાલ પેટે.

ભાવાર્થ :—ઔદુમ્બરી દૃષ્ટાંતમાં ઔદુમ્બરીની પરાર્થતા છે. કોઈ પણ યજ્ઞમાન સંમિત ઔદુમ્બરી ક્રતુને ઉપકારક થઈ શકે છે જેમ પુરોહાશકપાલથી તુષેાનું ઉપવપન કરવામાં આવે છે કારણ કે કપાલ પરાર્થ હોય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં કોઈ પણ કલ્પ પરાર્થ નથી અને તેથી સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૬ ॥

અન્યેનાર્પાતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યેન અપિ) બીજા ક્રતુના યજ્ઞમાન સાથેનું માપ પણ લઇ શકાય (હતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—જો ઔદુમ્બરી એટલે કે ઇ વિશેષનું માપ કોઈ પણ યજ્ઞમાન સાથે લઈ શકાય તો શું પ્રકૃત ક્રતુ સિવાય કોઈ બીજા યજ્ઞમાનનું માપ પણ ચાલી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળ સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

નૈકત્વાત્સ્ય ચાનધિકારાચ્છદ્સ્ય ચાવિમક્ત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અન્ય યજમાનથી માપ ન કઢાય (તસ્ય એકત્વાત્) યજમાન એક જ હોવાથી (ચ) અને (અનધિકારાત્) અન્ય કતુના યજમાનનો અધિકાર ન હોવાથી (શ્વદસ્ય ચ) અને શબ્દ પણ (અવિમક્ત્વાત્) અવિમક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્ય યજમાન સાથે માન (માપ) ન કરી શકાય. કારણ કે યજેત એ પદ એક જ પ્રકૃત કતુના યજમાનને જ સૂચી રહ્યો છે માટે અન્ય કતુકર્તૃક યજમાનનો અધિકાર જ નથી. યજમાનેન સંમિતૌદુમ્બરી પ્રત્યાદિ વાક્યગત યજમાન શબ્દ પ્રકૃત કતુના ફળ ભોગવનાર સાથે અભિનતા બતાવે છે. એટલે અન્ય કતુના યજમાન સાથે ઓદુમ્બરાનું સંમિત પણું થઈ શકશે નહિ ॥ ૮ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર સંનિપાતાત્ નિમિત્તવિઘાતાત્ વૃહદ્રથંતરવદ્
વિમક્તશિષ્ટવાદ્ યસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સંનિપાતાત્) ભિન્ન કલ્પવાગાનું મેલન થાય તો (નિમિત્તવિઘાતાત્) નિમિત્તનો અભાવ થાય છે. (યસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે) વસિષ્ઠી જે કર્મ સમાપ્ત કરવાનું હોય તેમાં (વિમક્તશિષ્ટવાત્) પ્રત્યેક કર્તૃકત્વમાં વિધાન હોવાથી (વૃહદ્રથંતરવત્) જેમ પૃષ્ઠ સ્તોત્રમાં બૃહસ્પતિસામમાં શુક્રામ્રતા અને રથન્તરસામમાં ઐન્દ્રવાયવતી છે છતાં ત્રિફલિ વિશેષમાં 'અન્નેનું' વિધાન છે. અને 'અન્ને' નિમિત્તનો આધ કરી ઇચ્છા જ નિયામિકા અને છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્નકલ્પના સંનિપાનથી અમુક કર્મ વસિષ્ઠ ગોત્રવાળાએ જ કરવું અને અમુક કર્મ કર્ણપગોત્ર વાળાએ જ કરવું આ જે નિમિત્ત છે તેનો સત્રમાં આધ થશે. અને સત્રમાં ભિન્ન કલ્પવાગાનો પણ અધિકાર માનવો આમાં બૃહદ્રથન્તર સામગાનનું ઉદ્ઘાટન આપ્યું છે અને તેમાં ઇચ્છાને જ નિયામિક બનાવી છે તેમ ભિન્ન કલ્પવાગાનો સત્રમાં અધિકાર માનવો અને કયું કર્મ કોણે કરવું એમાં ઇચ્છાને જ નિયામક માનવી આ આક્ષેપનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

સમાધાન અપિ વા કૃત્સ્તસંયોગાદવિમાગઃ પ્રતીયેત

સ્વામિત્વેનાભિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ તત્ર વિઘાતઃ સ્થાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કૃત્સ્તસંયોગાત્) સંપૂર્ણતા સાથે સંબંધ (અવિમાગઃ પ્રતીયેત) નિમિત્ત ॥ વિમાગની પ્રતીતિ થી નથી. (સ્વામિત્વેનાભિસમ્બન્ધઃ) સ્વામીને ઉદ્દેશીને ફળનો સંબંધ છે (તસ્માત્ તત્ર) માટે ત્યાં (વિઘાતઃ સ્થાત્) નિમિત્તનો વિઘાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ તત્ત્વપાત્ તથા સંપૂર્ણ નરાશંસ પ્રવાજે સાથે વસિષ્ઠાદિનો અવિમાગ પ્રતીત થાય છે એટલે કે નિમિત્તનો વિમાગ જણા તો નથી. ફળની સાથે સમાન કલ્પવાગાનો સંબંધ છે. માટે ભિન્ન કલ્પવાગાનો સત્રમાં અધિકાર માનવો ઠીક નથી. ભિન્ન કલ્પવાગા બુદ્ધિ બુદ્ધિ અનુક્રમ એક કર્મમાં કરે એ અયોગ્ય છે અને શાસ્ત્ર સંમતિ પાત્ર નથી. માટે સમાન કલ્પવાગાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

સામ્નોઃ કર્મવદેકદેશેન સંયોગો ગુણત્વેનામિત્ત્વસંબન્ધસ્તસ્માત્ તત્ર

વિધાતઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સામ્નોઃ) બૃહત્ અને રથંતર સામનો તો (કર્મવત્) કર્મ પેઠે (એકદેશેન) એક દેશ સાથે (સંયોગઃ) સંબંધ છે. (તસ્માત્) માટે (ગુણત્વેન અમિત્ત્વસંબન્ધઃ) ગુણ રૂપે સંબંધ છે. (તસ્માત્ તત્ર વિધાત સ્યાત્) માટે ત્યાં નિમિત્તનો વિધાત છે.

ભાવાર્થ :—બૃહત્સામ અને રથંતર સામ રતોત્રના એક દેશની સાથે સંબંધ હોય છે. એ બંને સામ રતોત્ર સાથે અંગ તરીકે સંબંધ હોય છે. માટે ત્યાં નિમિત્તનો બાધ હોય છે અર્થાત્ વિકૃતિ યાગમાં બંને સામ ગાય શકાય છે. માટે બૃહદ્દથંતર સામનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે. એટલે આ સંપૂર્ણ અધિકરણથી સિદ્ધ એ થાય છે કે સત્રમાં સમાન કલ્પવાળાનોજ અધિકાર છે, ભિન્ન કલ્પવાળાનો નહિ. ॥ ૧૧ ॥

ભિન્નકલ્પવાળા હોય તો પણ રાજ અને પુરોહિતનો કુલાલયજ્ઞમાં અધિકાર હોય છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વચનાતુ દ્વિસંયોગઃ તસ્માદેકસ્ય પાણિવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાતુ) વચનથી તો (દ્વિસંયોગઃ) એક રાગને બે પુરોહિતોનો સંબંધ જણાય છે. (તસ્માત્) માટે (એકસ્ય) એક રાગને બે પુરોહિતોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (પાણિવત્) હવન કરવામાં જેમ ડાબા હાથનો સંયોગ સ્વીકારાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાતામ્ આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એક રાજ અને બે પુરોહિતો મળી યજ્ઞ કરે રાજઃ પુરોહિતૌ ઇતિ રાજપુરોહિતૌ આવી રીતે એનો વિચાર છે. જેમ અજ્ઞલિના જુહોતિ આ વાક્યથી ડાબા હાથનો પણ હોમ કરવા માટે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેમ, નહીં તો હોમાદિકાર્ય જમણે હાથેજ કરવાનું હોય છે, પણ ઉકત વચનથી ડાબા હાથનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉકત પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે.

અર્થામાવાત્ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સૂચવે છે. (અર્થામાવાત્) અસત્ય અર્થ હોવાથી (एवं ન સ્યાત્) એમ કહેવું સત્ય નથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતસ્ય પ્રવરેણ રાજા પ્રવૃણીતે આ વાક્યથી એકજ પુરોહિતનું પ્રવરણ ઇષ્ટ છે. બીજા પુરોહિતનું કશું જ પ્રયોજન હોતું નથી માટે એક જ પુરોહિત અને એક જ રાજ સાયુજ્યની ઇચ્છાથી યાગ કરે એવોજ ઉકત વાક્યનો અર્થ છે. રાજા જ પુરોહિતશ્ચ તૌ રાજાપુરોહિતૌ આ પ્રમાણે ૬-૬ સમાસ સમજીને વિચાર કરવો. ॥ ૧૩ ॥

અર્થાનાં ચ વિમક્ત્વાત્ ન તત્ક્રૂતેનસંબન્ધઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાનામ્) બે સંબંધીની અંદર રહેલા ગુણો (વિમક્ત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી (ક્રૂતેન) બે પુરોહિતોનો (ન સંબન્ધઃ) યાગની સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધની સ્તુતિમાં એક રાજા અને એક પુરોહિત એવાજ અર્થની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. બ્રાહ્મણની સ્તુતિ તેજથી બતાવી છે, અને ક્ષત્રિયની સ્તુતિ વીર્યથી અર્થાત્ બળથી કરી છે. એટલે તેજઃ સૂચક બ્રાહ્મણ સ્તુતિ અને બલ સૂચક ક્ષત્રિય સ્તુતિ છે. જો બન્ને જ પુરોહિતોની સ્તુતિ હોય તો બલ સૂચક સ્તુતિ વ્યર્થ પડે છે. માટે રાજા અને પુરોહિતનો સાયુજ્ય ઇચ્છાથી યાગ કરવામાં અધિકાર છે, બન્ને તે જિન કલ્પવાળા હોય એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પાળેઃ પ્રત્યક્ષભાવાત્ અસમ્બન્ધઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પાળેઃ) ડાખે હાય તો (પ્રત્યક્ષભાવાત્ , સહકારી હોવાથી તેનો સ્વીકાર થાય છે (અસમ્બન્ધઃ પ્રતીયતે) ખીજે જમણે હાથ અસંભવિત છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞલિના જુહોતિ આ ઠેકણે તો ડાખા હાથનો ઉપયોગ અગતિથી સ્વીકારવામાં આવે છે. બે જમણા હાથથી અંગલિ ક્ષપ્ત શકે નહિ. મનુષ્ય માત્રને એક ડાખે અને એક જમણે હાથ હોય છે. આ કારણથી હાથનું દબાવન આપવું અપોગ્ય છે. સાયુજ્યની ઇચ્છા રાખનાર એક રાજા અને એક પુરોહિત થઈ કરે એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

સત્રનામક યજ્ઞમાં કેવળ બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે એ અવિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સત્રાણિ સર્વવર્ણાનામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સત્રાણિ) સત્રો (સર્વવર્ણાનામ) સર્વવર્ણોના હોય છે (અવિશેષાત્) તેના વિધાયક વાક્યોમાં કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

જવાબ :—સત્ર નામક યાગો ખાસ કોઈ અમુક વર્ણને માટે જ છે એવું કોઈ વિધાન નથી તેમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ચ એવં વિદ્વાંસઃ સત્રમાસતે જે વિદ્વાનો આ પ્રમાણે સત્ર શરૂ કરે છે. અહીં આ ફક્ત વિદ્વાનોએ સત્ર કરવો એટલું જ વિધાન છે માટે જે કે.ઇ વર્ણનો વિદ્વાન માણસ હોય તે સત્ર કરી શકે છે. અર્થાત્ ત્રણે વર્ણોના અધિકાર સત્રમાં છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૬ ॥

લિङ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ=મોષક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ વર્ણોના અધિકાર જણાવતું આ પ્રમાણે વાક્ય છે ઠાઠશાહ નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. બાર્હદ્રિરં બ્રાહ્મણસ્ય, પાર્થુરદમં રાજન્યસ્ય, રાયોવાજીયં વૈદ્યસ્ય બાર્હદ્રિર નામક સામ બ્રાહ્મણને માટે પાર્થુરદમ સામ ક્ષત્રિય માટે અને રાયોવાજીય સામ વૈદ્યને માટે છે. જો ત્રૈવાણીકેને સત્રમાં અધિકાર ન હોત તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સામજાનનો ભેદ ન હોત આથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણે વર્ણોના અધિકાર સત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતપદ્ધતિ

બ્રાહ્મણાનાં વેતરયોરાત્વિજ્યાભાવાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (બ્રાહ્મણાનામ) બ્રાહ્મણોને જ સત્રમાં અધિકાર છે. (હતરયોઃ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (આત્વિજ્યાભાવાત્) ઋત્વિક કર્મનેા અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આત્વિજ્ય હોતું નથી એટલે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતાને ઋત્વિક બની શકતા નથી. ઋત્વિક થવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને જ હોય છે. સત્રમાં ઋત્વિગ્નેને યજમાન હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે યજમાનેા ઋત્વિગ્ને થઇ શકે એનેજ સત્રનેા અધિકાર છે. ઋત્વિજ બ્રાહ્મણો જ થઇ શકે બીજા નહીં એવો નિર્ણય આરમાં અધ્યાયમાં કર્યો છે. સ્મૃતેર્વા સ્યાદ્ બ્રાહ્મણાનામ્ ॥ ૧૨-૪-૩૪ બ્રાહ્મણાનામેવાત્વિજ્યં સ્માત્, નેતરયોર્વર્ણયોઃ । કુતઃ ? સ્મૃતેઃ = એવં શિષ્યઃ સ્મરન્તિ । યાજનાધ્યાપનપ્રતિપ્રદા બ્રાહ્મણસ્યૈવ વૃત્યુપપાદૈતિ સ્મૃતિશ્ચ પ્રમાણમિયુક્તમ્ । આ પ્રમાણે સત્રકાર અને ભાષ્યકારે આરમાં અધ્યાયમાં નિર્ણય કર્યો છે. ॥ ૧૮ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાથી (હિતિ ચેત્) ત્રૈવર્ણિકને અધિકાર છે એવું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ વર્ણને સત્રમાં અધિકાર છે એવું વચન જાણવામાં આવે છે જેમ કે જે યજમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ આમાં ક્ષત્રિયાદિને પણ ઋત્વિજ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ન, સ્વામિત્વં હિ વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે, (સ્વામિત્વમ્) સ્વામી પાણું (વિધીયતે) વિદિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—યે યજમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ એનાથી તેા સ્વામિત્વનું વિધાન છે અથવા જે ઋત્વિજ થઇ શકે એવા હોય અને સત્ર કરવાને સમર્થ હોય તેણે સત્ર કરવેા. એવા લોકો જ સત્રના સ્વામી છે. એવો ઉક્ત વાક્યનેા ભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

ગાહંપતે વા સ્યાતામવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (ગાહંપતે) સત્રની અંદર જે ગૃહપતિનું કર્મ હોય છે તેનાં (સ્યાતામ્) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનેા અધિકાર છે (અવિપ્રતિષેધાત્) એમાં કોઇ વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર યાગમાં જે ગૃહપતિ સબંધી કર્મ છે તેમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનેા અધિકાર છે કારણ કે એમાં કોઇ વિરોધ જણાતો નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન

ન વા કલ્પવિરોધાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) એમાં પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનેા અધિકાર નથી (કલ્પવિરોધાત્) કલ્પનેા વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક યજ્ઞમાનનો ચમસ સોમરસનો હોય છે અને કેટલાક યજ્ઞમાનનો ચમસ ફળના રસનો હોય છે. સોમરસ બ્રાહ્મણ યજ્ઞમાનનો હોય છે અને ફળરસનો ચમસ ક્ષત્રિયોનો હોય છે. આ વિરોધને લીધે ગાદપત કર્મમાં પણ બ્રાહ્મણોનો જ અધિકાર છે. ॥૨૨॥

સ્વામિત્વાદિતરેવામહીને લિङ्ગદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામિત્વાત્) સ્વામ્ય હોવાથી (इतरेषाम्) બીજા વર્ણીનો અધિકાર નથી (અહીં) અહીં વાચ્ય સત્રમાં (લિङ्ગદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—સત્ર શબ્દથી અહીં યાગજ વાચ્ય છે, અને અહીં યાગમાં ઋત્વિજોનું જ સ્વામિત્વ હોય છે. માટે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સત્રમાં અધિકાર નથી અને અહીંનાં જ ઉક્ત લિંગ-વચન પણ છે. જે યાગમાં ધણા દિવસો હાજરે તેને અહીં યાગ કહે છે. અહઃ સ્વઃ ક્વતૌ । અહઃ ણસાધ્યમુત્યાકઃ ક્રતુઃ આ પ્રમાણે અહીં શબ્દને અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. ॥ ૨૩ ॥

સત્રમાં વિશ્વામિત્ર અને તેના સમાન કલ્પવાળાનો અધિકાર છે એ અધિકારણનાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ વાસિષ્ઠાનાં વા બ્રહ્મત્વનિયમાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (વાસિષ્ઠાનામ્) વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (બ્રહ્મત્વનિયમાત્) બ્રહ્મત્વનો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે વાસિષ્ઠો બ્રહ્મા ભવન્તિ વસિષ્ઠ ગોત્રવાળો બ્રહ્માનામક ઋત્વિજ થાય એવો નિયમ હોવાથી. આથી વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળા અને તેના સમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. સર્વેષાં વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (सर्वेषाम्) બધા ય બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રતિપ્રસવાત્) વાસિષ્ઠ શબ્દનું વિવરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘વાસિષ્ઠ’ શબ્દનું આ પ્રમાણે વિવરણ છે—ય એવ કશ્ચન સ્તોમભાગમધીયીત સ એવ બ્રહ્મા ભવેત્ । જે કોઈ સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તે જ બ્રહ્મા થાય છે સ્તોમભાગનું અધીયાનોડગ્ર અવાસિષ્ઠોડપિ વાસિષ્ઠં કાર્યં સમર્થઃ કર્તુમ્ ’ વસિષ્ઠગોત્રનો ન હોય છતાં જે સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તે વાસિષ્ઠ કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વનો અધિકાર પ્રતીત થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિશ્વામિત્રસ્ય હૌત્રનિયમાત્ મૃગશુનકવસિષ્ઠાનામનધિકારઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વામિત્રસ્ય) વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળા (હૌત્રનિયમાત્) નિયમથી હોતા થતો હોવાથી (મૃગશુનકવસિષ્ઠાનામ્) મૃગ, શુનક અને વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળાઓનો (અનધિકારઃ) અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :—ભૃગુ, શુનક અને વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળાનો સત્રમાં અધિકાર નથી કારણ કે વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળો જ નિયમથી હોતા થઈ શકે છે માટે વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળા સાથે જેનો સમાનકંદ્ય હોય તેમનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ભૃગુઆદિગોત્રવાળાનો નહિ. ॥ ૨૬ ॥

સત્રમાં આહિતાગ્નિકનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણના બોધક સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ. વિહારસ્ય પ્રમુત્તવાદનમ્મીનામપિ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિહારસ્ય) એકાદવનીય (પ્રમુત્તવાત્) અનાહિતાગ્નિક કતુષ્ઠિપર ઉપર ૧૨ કરવા સમર્થ હોવાથી (અનમ્મીનામ્ અપિ સ્યાત્) અનાહિતાગ્નિઓનો પણ સત્રમાં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—જે અનાહિતાગ્નિક બ્રાહ્મણો છે તેઓ પણ સત્ર કરી શકે છે. કારણ કે આદવનીય અગ્નિ કતુષ્ઠિપર ઉપકાર કરવા સમર્થ છે. હવનમાં આદવનીય અગ્નિ આવશ્યક છે, માટે આહિતાગ્નિકોનો જે આદવનીય અગ્નિ છે તેમાં અનાહિતાગ્નિઓ પણ હોમ કરી શકશે. જેણે અગ્ન્યાધાન કર્યું હોય છે તેને આહિતાગ્નિ કહે છે. ॥ ૨૭ ॥

સારસ્વતે ચ દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સારસ્વતે) સારસ્વત નામક સત્રમાં (દર્શનાત્) ૨૫૪૮ શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. પરશ્વર્વાદે સ્વર્ગં લોકં યાન્તિ, યેડનાહિતાગ્નયઃ સત્રમાસતે બીજાના રથોવડે તેઓ સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે કે જેઓએ અગ્ન્યાધાન નથી કર્યું. આ ઠેકાણે રથનો અર્થ આદવનીય અગ્નિ છે. અનાહિતાગ્નિઓ અગ્નિ ન હોવાથી બીજાની અગ્નિમાં હોમ સત્ર કરી સુખ મેળવી શકે છે એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે, માટે અનાહિતાગ્નિઓનો પણ અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાઞ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઞ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાત્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન હોવ થી.

ભાવાર્થ :—જે આહિતાગ્નિ સાથે મુળી અનાહિતાગ્નિઓએ સત્ર કર્યું હોય તે આહિતાગ્નિ બ્રાહ્મણે ભદ્રથે વિવિચયેડષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ ॥ આ વાક્યથી અન્યનો અગ્નિસાથે યંત્રગ થવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સામ્નીનાં વેદિપૂર્વત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સામ્નીનામ્) આહિતાગ્નિઓનો સત્રમાં અધિકાર છે (જ્ઞાતિપૂર્વત્વાત્) ઇષ્ટિ કર્યા પછી જ સોમયાગ કરી શકાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેણે દર્શપૂર્ણમાસની ઇષ્ટિ કરી હોય તેજ સોમ યાગ કરી શકે છે. અને સોમયાગની વિકૃતિભૂત સત્રયાગ પણ તેઓ જ કરવાને યોગ્ય છે. માટે અનાહિતાગ્નિઓનો સત્રમાં અધિકાર નથી. ॥ ૩૦ ॥

સ્વાયેન ચ પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વાયેન) સ્વદેશ સાથે (પ્રયુક્તવાત્) આહવનીયનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોતાના આહવનીય અગ્નિ સાથે પોતે ઇચ્છેલા દેશનો સંબંધ હોય છે. ‘ અમીન્ આષ્તે ’ આ દેશો ક્રિયાપદનું આત્મનેપદમાં હોવું એ સ્વાયેન જ સૂચવે છે. ॥ ૩૧ ॥

સન્નિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સન્નિવાપમ્) મેલન (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સન્નિવાપિ હોષ્યન્તઃ સન્નિવપેરન્ ’ સવિતૃદેવતાક દ્વિધૂને હોમકરનારાએ પે ત પોતાના અગ્નિઓનું મેલન કરવું આવું કથન છે, માટે જે અનાદિતાગ્નિઓ છે તેઓને અગ્નિ જ હોતો નથી તો તેઓ સવિત્ર હોમ કેવી રીતે કરી શકે ? આ કારણથી અનાદિતાગ્નિ-ઓને સત્ર કરવાનો અધિકાર નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

સત્રમાં બહુ આદિ પાત્ર સર્વસાધારણ જોઇએ કોઇ એક આહુતાગ્નિના નહીં.
એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. જુહાદીનામપ્રયુક્તવાત્ સંદેહે યાથાકામો પ્રતીયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(જુહાદીનામ) સત્ર ઋત્વિજોમાંથી કોના પાત્રનો ઉપયોગ સત્રમાં કરવો તેનો (અપ્રયુક્તવાત્) સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોવાથી (સંદેહે) શંકાનો સ્થાન છે માટે (યાથાકામી) ઇચ્છા જ નિયામક (પ્રતીયતે) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—સત્ર ઋત્વિજો સત્રમાં હોવા જોઇએ અને તે બધા આદિતાગ્નિ પણ હોવા જોઇએ. હવે આ ઋત્વિજોમાંથી કોના યજ્ઞ પાત્રોનો ઉપયોગ સત્રમાં કરવો ? આ સંબંધી કશો ઉદ્દેશ જણાતો નથી માટે ઇચ્છા પ્રમાણે પાત્રનો ઉપયોગ કરવો એવો ભાવ જણાય છે. અર્થાત્ ગમે તે ઋત્વિજના પાત્રનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૩ ॥

**સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વાન્યાનિ પાત્રાણિ સાધારણાણિ કુર્વેરન્
વિપ્રતિષેધાત્ શાસ્ત્રકૃતવાત્ ॥ ૩૪ ॥**

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (અન્યાનિ સાધારણાણિ પાત્રાણિ કુર્વેરન્) બીજા સર્વસાધારણ પાત્રો બનાવવાં (વિપ્રતિષેધાત્) અનુદાનનો પ્રતિબંધ થાયો (શાસ્ત્રકૃતવાત્) શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો વિપય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઇપણ ઋત્વિજના પાત્રનો ઉપયોગ સત્રમાં કરવો નહિ પણ સત્રને માટે બીજાં નવાં પાત્રો બનાવવાં. કારણ કે કોઇ અમુક ઋત્વિજનાં પાત્રોનો ઉપયોગ સત્રમાં કયો હોય અને દેવયોગે તે ઋત્વિજનું મરણ થઇ જાય તો તેના પાત્ર સાથેજ તેનો અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવો પડે એટલે સત્ર અધુરોજ રહી જાય માટે નવાં પાત્ર બનાવવામાં શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તમાપદિ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(આપદિ) આપતિમાં (પ્રાયશ્ચિત્ત) પ્રાયશ્ચિત (સ્યાર્) ઃ:વું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત આવી પડે તો આપતિના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ ॥ ૩૫ ॥

વિકૃતિયાગમાં કહેવામાં આવેલી સપ્તદશ સામિધેનીમાં ત્રણે વર્ણોના
અધિકાર છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરુષકલ્પેન વિકૃતૌ કર્તૃનિયમઃ રયાદ્યક્ષસ્ય તદ્ગુણત્વા-
દમાવાદિતરણ પ્રત્યેકસ્મિન્ અધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) અધ્વર ૪૬૫ આદિ વિકૃતિ યાગોમાં (પુરુષ કલ્પેન) પુરુષ
વિરોધકર્તા તરીકે હોવાથી (કર્તૃનિયમઃ) વૈશ્યરૂપ કર્તાનો નિયમ (સ્યાત્) છે. (યક્ષસ્ય)
અધ્વર ૪૬૫ાદિ (તદ્ગુણત્વાર્) સામદશ્ય આદિ ગુણવાળો હોવાથી (इतरात् प्रति) બ્રહ્મણ
આદિ પ્રત્યે (અમાવાર્) સપ્તદશ્ય નહીં હોવાથી (एकस्मिन्) વૈશ્યમાં (અધિકારઃ સ્યાર્)
અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશાનુભ્યાદ્ વૈશ્યસ્ય વૈશ્યને ઉદ્દેશીને સત્તર સામિધેની મંત્રો બોલવા
આ વાક્યથી એવું જણાય છે કે અધ્વર ૪૬૫ાદિ વિકૃતિ યાગમાં વૈશ્યનો જ અધિકાર
છે. બ્રહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં અધિકાર નથી એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું
છે. ॥ ૩૬ ॥

લિङ्गान्वेज्याविशेषवत् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગૌ) લિંગ-વાક્યથી (इज्याविशेषवत्) વૈશ્યસ્તોમ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ વૈશ્યસ્તોમમાં વૈશ્યનો જ અધિકાર છે તેમ ઉક્ત યાગમાં પણ
વૈશ્યનો જ અધિકાર છે. કાણુ કે સામદશ્યનો સંબંધ બ્રહ્મણ ક્ષત્રિય સાથે નથી સપ્તદશો વં
વૈશ્યઃ આ વાક્યથી વૈશ્યનો અધિકાર છે એ દઢ થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ.

न वा संयोगपृथक्त्वाद् गुणस्येज्याप्रधानत्वा-

दसंयुक्ता हि चोदना ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અધ્વર ૪૬૫ાદિમાં વૈશ્યરૂપ કર્તાનો નિયમ નથી. (સંયોગપૃથક્ત્વાત્)
અને વાક્યો અલગ અલગ સંબંધમાં હોવાથી (ગુણસ્ય) સત્તર સામિધેની વૈશ્યને માટે બોલવી
એ વાક્યથી વિહિત ગુણ (इज्याप्रधानत्वात्) યાગની પ્રધાનતાને લદને (असंयुक्ता हि चोदना)
વૈશ્યપદથી રહિત વિધિવ કય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં “ પચ્ચદશ સામિધેનીરન્વાહ ” આ વાક્ય ત્રણે વર્ણો
ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૈશ્યને નિમિત્ત કરી પાંચદશ્યનો આધ કરી સામદશ્ય વિહિત
કયું છે. માટે એ સામદશ્ય વાક્યનો સંબંધ પ્રકૃતિયાગની સાથે છે. વિકૃતિયાગની સાથે નહીં.

અને જે વિકૃતિયાગમાં સામદશ્ય વિહિત છે એ તો વર્ણત્રયને સાધારણ છે જેમ કે સપ્તદશ સામિધેનીરનુબ્રૂયાત્ । માટે અષ્ટર કલ્પાદિમાં ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર છે. ॥ ૩૮ ॥

इज्यायां तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :—(इज्यायाम्) વૈશ્યસ્તોમમાં તો (તદ્ગુણત્વાત્) વૈશ્યકર્તૃકત્વ ગુણ તરીકે હોવાથી (વિશેષેણ) તે કતુને ઉદ્દેશીને વૈશ્યકર્તૃકત્વનો (નિયમ્યેત) નિયમ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્યસ્તોમમાં તો વૈશ્યનો જ અધિકાર છે, કાન્થ કે એ યાગ પ્રત્યે વૈશ્યકર્તાને ગુણ તરીકે ખતાવ્યો છે દૈવ્યો વૈશ્યસ્તોમેન યજેત આ વાક્યમાં વૈશ્યને યાગ પ્રત્યે ગુણ તરીકે ૨૫૦૨ વિહિત કર્યો છે. પરંતુ એવું અષ્ટર કલ્પાદિ વિકૃતિ યાગમાં નથી માટે એમાં તો ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર છે. ॥ ૩૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥



अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः

विश्वजित्-यागમાં પિતા આદિ અદેય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष.

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(स्वदाने) સર્વસ્વના દાનમાં (सर्वम्) અધુ જ દાનમાં આપી દેવું જેમએ (અવિશેષાત્) કાંઈપણ જાતનો વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત યાગમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હોય છે માટે પિતા આદિનું પણ દાન કરી નાંખવું જેમએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत पक्ष.

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (यस्य प्रभुः स्यात्) જે જે વસ્તુનો યજમાન પ્રભુ હોય તેનું દાન કરી શકાય છે. (इतरस्य) બીજાનું નહિ. (अशक्यत्वात्) અશક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે જે વસ્તુ યજમાનના કાણુમાં હોય અને જેનો તે માલિક હોય તેનું જ દાન થઇ શકે છે બીજાનું નહિ. પિતા આદિનો માલિક યજમાન હોતો નથી માટે તેનું દાન થઇ શકે નહિ. પિતાનું અથવા પુત્રનું દાન કરવાથી પિતૃત્વ કે પુત્રત્વ દૂર થવું નથી. માટે પિતા પુત્રાદિનું દાન અશક્ય છે. ॥ ૨ ॥

विश्वजित् यागમાં પૃથ્વી અદેય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

न भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(भूमिः) મહાભૂમિ અર્થાત્ સમસ્ત રાષ્ટ્રભૂમિ (ન સ્યાત્) દાનમાં

આપી શકાતી નથી. (સર્વાન્પ્રલવિશિષ્ટત્વાત્) સર્વ પ્રાણીઓ અને માણસો પ્રત્યે તે સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત યાગમાં મહાભૂમિનું દાન થઇ શકે નહિ. મહાભૂમિ એટલે ગોપથરાજમાર્ગજલાશયદાનિવતા ભૂમિઃ જેમાં ગાયર, ઝાઝમાર્ગ અને જળાશય આદિનો સમ વેશ થતો હોય. આવી મહાભૂમિ સર્વને માટે સાધારણ હોય છે. જે સર્વસાધારણ હોય એનું દાન થઇ શકે નહિ, ભલે રાગનું એ ભૂમિ અશ્વયં હોય. ॥ ૩ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં અન્ધ આદિપણ અદેય છે.

અકાર્યત્વાच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અકાર્યત્વાત્) નિષેધ હોવાથી (તતઃ) તેથી (પુનઃ) ફરીથી (વિશેષઃ સ્યાત્) વિશેષ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ન કેસરિણો દદાતિ કેસરીઓનું દાન કરવું નહિ. આ ઠેકાણે કેસરીનો અર્થ ‘ અશ્વ ’ થાય છે. આ નિષેધને લીધે સુવર્ણાદિ કરતાં અશ્વમાં કંઈક વિશેષ છે. ઘણા ખરા વિદ્વાનો વિશેષનો અર્થ જ ‘ દાનકર્મત્વનો અભાવ ’ કરે છે. ॥ ૪ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં જે વસ્તુઓ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું દાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

નિત્યત્વાच्चानित्यैर्નાસ્તિ સમ્બન્ધઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિત્યત્વાત્) નિશ્ચિત હોવાથી (અનિત્યઃ) અનિશ્ચિત પદાર્થો સાથે (સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. અવિધ્યમાં અમુક વસ્તુ હું ગેળવ શ એમ ધારીને અવિધ્યમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય તેનો દાન સંકલ્પ કરવો નહિ કારણ કે અવિધ્યમાં મળવાની વસ્તુનો નિશ્ચય હોતો નથી, તે અધ્રુવ ગણાય છે. માટે વિદ્યમાન શય્યા, આસન, ગૃહ, ધન વગેરેનું દાન કરવું. ॥ ૫ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં ધર્મમાટે સેવક અને શૂદ્ર અદેય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર

શૂદ્રश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૂદ્રઃ) શૂદ્ર અદેય છે (ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્) ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોતાને ત્યાં જે સેવક અથવા શૂદ્ર હોય તેનું દાન થઇ શકતું નથી. કારણ કે તે ધર્મના સંરક્ષણને માટે શુશ્રૂષા કરતાં હોય છે. અને તેના ઉપર વામીનું સ્વત્વ હોતું નથી. ॥ ૬ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણા વખતે જે પોતાની પાસે વિઘ્નમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. એનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દક્ષિણાકાલે યસ્વં પ્રતીયેત તદાનસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :- (દક્ષિણાકાલે) દક્ષિણા વખતે (યત્સ્વમ્) જે રવ (પ્રતીયેત) હોય (તદાનસંયોગાત્) તેની સાથે દાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે રવ પોતાની પાસે વિઘ્નમાન હોય તેનું જ દાન આપવું ભવિષ્યમાં હું અમુક વસ્તુ મેળવીશ એમ ધારી ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવા સંભવિત વસ્તુનું દાન કરવું નીક ॥ ૭ ॥

(વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણાદાન પછીના અંગોનું પણ અનુષ્ઠાન છે.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ અશેષત્વાત્ તદન્તઃ સ્યાત્ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :- (અશેષત્વાત્) કંતુ અશેષદક્ષિણા પર્યન્ત હોવાથી (તદન્તઃ) ત્યાંસુધી જ (સ્યાત્) થાય છે (કર્મણઃ) અવશિષ્ટ અંગ (દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્) દ્રવ્ય-સાધ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :- (વિશ્વજિત્ યાગ સંપૂર્ણ દક્ષિણા આપવા સુધી જ હોય છે માટે દક્ષિણા આપીને યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. અવશિષ્ટ અંગોનું જો અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય જોઈએ અને બધું જ દ્રવ્ય દક્ષિણામાં આપી દાધું હોય છે. આ કારણથી દક્ષિણા આપીને વિશ્વજિત્ યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શેષકર્મ સ્યાત્ ક્રતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :- (અપિ વા) અથવા (શેષકર્મ સ્યાત્) અવશિષ્ટ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. (ક્રતોઃ) યાગનું (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) સંપૂર્ણ કર્મોંગનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત્ યાગના બધા જ અંગભૂત કર્મો વિહિત છે માટે સંપૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કેવળ દક્ષિણાન્ત વિશ્વજિત્ યાગ નથી. ॥ ૯ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :- (તથા ચ) સમાપ્તિ પર્યન્ત વિશ્વજિત્ યાગ હોવાથી (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અથનું દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત્ યાગ સમાપ્તિ પર્યન્ત હોવાથી અવશ્યકાદુદેય વસ્તુવશમાનઞ્છાદયતિ આ વાક્યથી વત્સને આચારાદાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે અવભ્ય રનાત પછી હોય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણોત્તરકાલના અંગો પણ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશેષં તુ સમજ્જસમાદાને શેષકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :- (અશેષં તુ) અશેષ દાનમાં આપવું (સમજ્જસમ્) એ યોગ્ય હોવાથી (આદાને) નવીન વસ્તુ સંપાદન કરવામાં (શેષકર્મ સ્યાત્) બાકીના કર્મો કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—નિઃશેષ દાન આપવું જોઈએ એવું નિશ્ચયિત યાગમાં વિધાન હોવાથી જે વસ્તુ પોતા પાસે ન હોય તે મેળવીને પણ આપવી જોઈએ. તેથી શેષ કર્મ પણ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૧૧ ॥

નાદાનસ્યાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાદાનસ્ય) મેળવવું એ (અનિત્યત્વાત્) અનિશ્ચિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું એ અશ્વિય છે પ્રયત્ન કરવા છતાં કદાચિત્ ન પણ મળે. દક્ષિણા માટે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો અને પછી શેષ કર્મ ન કરવાં કારણ કે દ્રવ્ય સાધ્ય છે અને દ્રવ્ય તો બધું દક્ષિણામાં દેતાઈ ગયું હોય છે. ॥ ૧૨ ॥

દીક્ષાસુ વિનિર્દેશાદક્રત્વથેન સંયોગસ્તસ્માદવિરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાસુ) દીક્ષામાં (વિનિર્દેશાત્) અમુક ક્રતુ માટે છે, અમુક દક્ષિણા માટે અને પોતાના ઉપભોગ માટે છે આવે. નિર્દેશ હોવાથી (અક્રત્વથેન) ક્રતુને માટે નિર્ણયિત કરેલાથી ભિન્ન સાથે (સંયોગઃ) દાનનો સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (અવિરોધઃ સ્યાત્) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં એવાં વચનો છે કે આટલી વસ્તુઓ ક્રતુઓ માટે. આટલી વસ્તુઓ દાનને માટે અને આટલી ઉપભોગને માટે છે આવે. વિભાગ કરેલો હોવાથી નિર્ણયિત કરેલી વસ્તુઓ જ દાનને માટે સર્વસ્વ છે માટે સર્વસ્વનું દાન કરવું એનો કર્મ વિરોધ નથી. ભવિષ્યમાં મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓની ગણતરી સર્વસ્વમાં આવી શકતી નથી. અતઃ કોઈપણ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વદાન કરવા સંબંધી સૂત્રો.

અહર્ગણે ચ તદ્દર્મઃ સ્યાત્ સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહર્ગણે) અહર્ગણુમાં અષ્ટરાત્રનામક યાગમાં (તદ્દર્મઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિભૂત વિશ્વજિત્ યાગનો ધર્મ અર્થાત્ સર્વસ્વ દક્ષિણા હોય છે. (સર્વેષામ્) બધા પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ યાગો (અવિશેષાત્) એકરૂપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુરથ અષ્ટરાત્રનામક યાગમાં જે વિશ્વજિત્ યાગ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ સર્વસ્વની દક્ષિણા હોય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ બધા યાગો એકરૂપ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશશતંવા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ યાગ પેઠે (દ્વાદશશતમ્) બારસો રૂપીઆ દક્ષિણા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુ યાગ જ્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિ છે અને અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ યાગ પણ જ્યોતિષ્ટોમની જ વિકૃતિ છે. જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા બારસો રૂપીઆ હોય છે માટે તેના વિકૃતિભૂત અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ યાગની પણ બારસો રૂપીઆ જ દક્ષિણા છે. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસ અતદ્ગુણત્વાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (અતદ્ગુણત્વાત્) જ્યોતિષ્ટોમનો ધર્મ ન હોવાથી (નૈવં સ્યાત્) જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા પશુ નથી.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુસ્ય વિશ્વજિત્ યાગ જ્યોતિષ્ટોમનો ધર્મ નથી માટે જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા એમાં વિદિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાઙ્મનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હીયતે વા એષ પશુભિર્યો વિશ્વજિતિ સર્વસ્વં ન દદાતિ આ વાક્યમાં વિશ્વજિત્ યાગમાં જે સર્વસ્વની દક્ષિણા નથી આપતો તેને પશુઓનો હાજ મળતો નથી. એવું કથન છે તેથી અહર્ગણુસ્ય વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વદક્ષિણા જ વિદિત છે. ॥ ૧૭ ॥

(વિશ્વજિત્ યાગમાં દ્વાદશશત કરતાં ઓછું ધન દક્ષિણા તરીકે હોય તેનો તે યાગમાં અધિકાર નથી એ અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વિકારઃ સન્નુભયતોઽવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિકારઃ) વિશ્વજિત્ ૩૫ વિકાર (સન્) હોવા છતાં (ઉભયતઃ) આરસો દક્ષિણા હોય અને તેનાં કરતાં ઓછી દક્ષિણા હોય તો પશુ ચાલી શકે (અવિશેષાત્) ન્યૂત અથવા અધિકમાં સર્વસ્વ આવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એવું વિધાન વિશ્વજિત્ યાગમાં છે, માટે આરસો પશુ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે અને તેના કરતાં ઓછું ધન હોય તો તે પશુ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે છે. માટે ઓછા ધનવાળોનો પશુ વિશ્વજિત્ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકમ્) દ્વાદશશતાધિકનો (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવં વાવત્વિજઃ જાનેયા અપિ વા સર્વસ્વદાનેન આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે આરસો ૩૫૦૦ દક્ષિણા તરીકે આપવાના કરી ઋત્વિજેનું વરણ કરવું જોઈએ તેથી ઓછી દક્ષિણા નહિ. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે આરસો ૩૫૦૦ કરતાં ઓછી દક્ષિણા આપવાનો જોનો વિચાર હોય તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અનુપ્રહાષ પાદવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાદવત્) ચતુર્થભાગવત્ (અનુપ્રહાત્) અનુપ્રહ-સમાવેશ છે તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—એક મુદ્દાના દાનમાં જેમ એક ચતુર્થાંશનો સમાવેશ થાય છે તેમ સર્વસ્વદાનમાં આગેનો પણ સમાવેશ થાય છે. માટે ન્યૂતનધનવાળાનો વિશ્વજિત્ વાગમાં અધિકાર નથી. ॥ ૨૦ ॥

આધાનમાં અપરિમિત આપવું આ ઠેકાણે અપરિમિત શબ્દથી સંખ્યાનંતરનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અપરિમિતે સંખ્યાપ્રતિષેધસ્તત્કૃતિત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપરિમિતે) અપરિમિત શબ્દ શ્રુતિમાં (સંખ્યાપ્રતિષેધઃ) પૂર્વસંખ્યાનો પ્રતિષેધ છે (તત્કૃતિત્વાત્) તે અપરિમિત શબ્દના શક્ય અર્થની ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘એકાદેયા શતં દેયં સહસ્રં દેયમ્. અપરિમિતં દેયમ્’ આ ઠેકાણે ‘અપરિમિત’ શબ્દ આવવાથી પૂર્વે જે એક, શત વગેરે સંખ્યા આપી છે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આધાન વખતે અપરિમિત વસ્તુઓનું દાન કરવું. અર્થાત્ પરિમિત દાન ન આપવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કલ્પાન્તરં વા તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કલ્પાન્તરમ્) બીજો જ દાનનો કલ્પ છે (તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત્) એક આપતી જોઈએ છતાં સંખ્યા પ્રમાણે વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ, એક, સો અને હજાર સંખ્યાનું વિધાન છે તેમ ‘અપરિમિત’ નું પણ વિધાન છે તેથી અપરિમિત શબ્દથી બહુવરૂપ સંખ્યાંતરનું વિધાન છે. ॥ ૨૨ ॥

**‘અપરિમિત શબ્દથી હજાર કરતાં વધારે સંખ્યા સમજવી’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.**

પૂર્વપક્ષ અનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) સહસ્ર કરતાં વધારે અથવા ઓછું આદિનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) કારણ કે વિશેષનું શ્રવણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—સહસ્ર કરતાં વધારે આપવું કે ઓછું આપવું એનો કશો નિયમ ન હોવાથી અપરિમિત શબ્દના અર્થનો ખાસ સંખ્યાનિયમ જણાતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા સ્યાદ્ બહુર્થત્વાદિતરૈઃ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં સ્યાત્) શ્રૂતિમાં સંખ્યા કરતાં વધારે જ અપરિમિત શબ્દનો અર્થ સમજવો (ઇતરૈઃ) શત સહસ્રાદિ શબ્દો સાથે (સંનિધાનાત્) સંનિધાન હોવાથી (બહુર્થત્વાત્) તે શબ્દોની માફક બહુ-અર્થવાળો જ શબ્દ સમજવો.

ભાવાર્થ :—શત અને સહસ્ર શબ્દ બહુવચક છે તેમ અપરિમિત શબ્દ બહુવચક સમજવો અને તે બહુવચક અને સહસ્ર કરતાં વધારે હોવું જોઈએ. ૧. ૨૪ ॥

અર્થવાદશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ પશુ અધિક સંખ્યા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઉત્કૃષ્ટ’ વૈ તદપરિમિતમ્ આ અર્થવાદપશુ અધિક સંખ્યાને જ સૂચવે છે. માટે અપરિમિત શબ્દનો અર્થ હજાર કરતાં વધારે એવો અર્થ કહેવો. ॥ ૨૫ ॥

‘પરકૃતિ’ અને ‘પુરાકલ્પ’ એ અર્થવાદ છે એ અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે. પૂર્વપક્ષ પરકૃતિ પુરાકલ્પ ચ મનુષ્યધર્મઃ સ્યાદર્થાય હનુકીર્તનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરકૃતિપુરાકલ્પમ્) પરકૃતિ અને પુરાકલ્પ (મનુષ્યધર્મઃ) : નુ’યમાત્રનો અધિકાર છે (અર્થાયદિ) ક્રીડાને માટે જ (અનુકીર્તનમ્) વાક્યનું અનુકીર્તન છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઇતિ હ સ્માહ ચકુર્વાણિર્માષાન્મે પચત ’ આ પરકૃતિ વાક્ય છે. જેમાં એક કર્તા હોય તે ‘પરકૃતિ’ કહેવાય છે અને બહુકર્તૃકઃ પુરાકલ્પઃ બહુકર્તૃક હોય તે પુરાકલ્પ કહેવાય છે ઉક્ત વાક્યમાં માષપાકનું વિધાન છે. તે વિધાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કારણ કે ક્રીડાને માટે જ એ વાક્યનું કથન છે. ઉક્તવાક્ય અધિકાર પ્રદર્શનને માટે છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

તદ્યુક્તે ચ પ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્યુક્તે) નિન્દાયુક્તમાં (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમેઘ્યા વૈ માષાઃ ’ માષ અર્થાત્ અડદ અમેઘ્ય એટલે યજ્ઞને માટે અપવિત્ર છે. આ નિન્દા વાક્યથી વિધિ સફળ થય છે. ॥ ૨૭ ॥

નિર્દેશાદ વા તદ્ધર્મઃ સ્યાત્ પશ્ચાવત્તવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશથી (તદ્ધર્મઃ સ્યાત્) મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. (પશ્ચાવત્તવત્) પશ્ચાવત્ પેટે.

ભાવાર્થ :—ઉક્તવાક્યમાં જે ‘ માષપાક ’ બતાવ્યો છે તેમાં વૃણિગોત્રવાળાનો જ અધિકાર છે. કારણ કે ‘ વાણિ ’ આ શબ્દ ગોત્રવાચક છે. જેમ ‘ પશ્ચાવત્ ’ માં જ મદગ્નિ અને જમદગ્નિ ગોત્રવાળાનો અધિકાર છે, તેમ અહીંપણ વૃણિગોત્રવાળાઓ જ અધિકૃત છે.

વિધૌ તુ વેદસંયોગાદુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (વેદસંયોગાત્) અર્થવાદમાં વૃણિનો સંબંધ હોવાથી (વિધૌ) અર્થવાદથી અનુ મતિ વિધિમાં (ઉપદેશઃ સ્યાત્) વૃણિ શબ્દનો ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદમાં વૃણિનો સંબંધ હોવાથી એનાથી અનુમિત થતાં વિધિમાં વૃણિ શબ્દનો ઉપદેશ છે. પૂર્વકલ્પમાં આ અર્થવાદ નથી આ કલ્પમાં જે વાક્યમાં માષપાક બતાવ્યો છે તે વાક્યનો અર્થવાદ તરીકે સ્વીકાર કરવો વિધિ તરીકે નહિ. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થવાદો વા વિધિશેષત્વાત્ તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશેષત્વાત્) કલૂર્ભાવિધિનો શેષ હોવાથી (વા) અથવા (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ જ છે. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિયમ વિધિનો અનુવાદ છે

ભાવાર્થ :—આરણ્યસ્યાદનીયાત્ આ વિધિનો માષાન્મે પચત આ વાક્ય રતાવક હોવાથી અર્થવાદ જ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરકૃતિવાક્ય અને પુરાકલ્પવાક્ય અને કોઈ સ્વતંત્ર વિધિ નથી પણ વિધિના શેષ હોવાથી અર્થવાદ જ છે. માટે માષા મે પચત આ વિધિ નથી તેથી તેમાં કોનો અધિકાર છે શું મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે વૃષ્ણિ ગોત્રવાળાનો અધિકાર છે ? એની ચિન્તા જ કરવાની નથી કારણ કે તે તો વિધિની માત્ર રચુતિ કરે છે અને તેથી તે અર્થવાદ છે. ॥ ૩૦ ॥

સહસ્રસંવત્સર શબ્દ સહસ્રદિવસનો પણ વાચક છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સહસ્રસંવત્સરં તદાયુષામસંભવામનુષ્યેષુ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સહસ્રસંવત્સરમ્) હજાર વરસથી સાધ્ય વિશ્વસૃજ સત્રમાં (તદાયુષામ્) હજાર વરસનું આયુષ્ય (મનુષ્યેષુ) માણસોને (અસંભવાત્) સંભવ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વસૃજ-સત્ર હજાર વરસ સુધીનો પ્રયોગ છે. હજાર વરસનું આયુષ્ય માણસોને હોવું અસંભવિત છે માટે એ સત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર નથી, પણ દેવોનો અધિકાર હોવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

ઉપચારોઽન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉપચારઃ) અર્થવાદ છે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન દેવોનો અધિકાર બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સહસ્રસંવત્સર વિશ્વસૃજ સત્ર ચાલે છે એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અને સત્રમાં દેવોનો અધિકાર છે એવો આ અર્થવાદ બતાવે છે. ‘ પ્રજાપતિ વે પ્રજા યજમાનં પાપ્મા મૃત્યુરભિજઘ્વાન સહસ્રસંવત્સરેણ પાપ્માનં મૃત્યું જહૌ ’ પ્રજાપતિ જ્યારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા ત્યારે પાપી મૃત્યુએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો પછી સહસ્રસંવત્સર સાંખ્ય વિશ્વસૃજ સત્રથી તેણે મૃત્યુને દૂર કર્યું. આ વાક્ય પ્રજાપતિ રૂપ દેવોનો ઉક્ત સત્રમાં અધિકાર બતાવે છે. ॥ ૩૨ ॥

અપિ વા તદધિકારાન્મનુષ્યધર્મઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદધિકારાત્) મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી (મનુષ્યધર્મઃ સ્યાત્) ઉક્ત સત્ર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—યાગ આદિ કર્મમાં માણસોનો જ અધિકાર છે માટે શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય કર્મ મનુષ્યોએ જ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

નાસામધ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસામધ્યાત્) શક્તિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હજાર વરસ સુધી જ્યારે માણસ હવી શકે ન તથા તે હજાર વરસ સુધીનું સત્ર તો કયાંય જ કરી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

સમ્બન્ધાદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સમ્બન્ધાદર્શનાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રસાયન આદિ સેવીને પણ માણસ હજાર વરસ સુધીનું આયુષ્ય મેળવી શકે નથી. રસાયન અને આયુષ્યનો કોઈ અવ્યભિચારી સંબંધ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સ કુલ્યઃ સ્વાદિતિ કાર્ણાજિનિરેકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે પ્રયોગ (કુલ્યઃ સ્યાત્ इति) વંશપરંપરે સિદ્ધ કવો (કાર્ણાજિનિ) એવું કાર્ણાજિનિ આચાર્ય માને છે (એકસ્મિન્) એક માણસને (અસંભવાત્) હજાર વરસનું આયુષ્ય સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાર્ણાજિનિ આચાર્ય એમ માને છે કે એ વિશ્વજિત સત્ર એક માણસ ન કરી શકે કારણ કે હજાર વરસનું આયુષ્ય એક માણસમાં સંભવિત નથી માટે તે કુલ્ય પ્રયોગ છે એટલે કુળમાં ઉત્પન્ન થતા એક પછી એક માણસોએ તે પ્રયોગ પૂરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

અપિ વા કૃત્સ્નસંયોગાદેકસ્યૈવ પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (એકસ્ય એવ) એક જ કર્તા સાથે (કૃત્સ્નસંયોગાત્) સંપૂર્ણ કર્મનો સંબંધ હોવાથી (પ્રયોગઃ સ્યાત્) એક કર્તૃક જ પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ :—એક કર્મનો સંબંધ એક જ માણસ સાથે છે અર્થાત્ જે માણસ કર્મનો આરંભ કરે તેજ માણસ તે કર્મ સમાપ્ત કરે એવો નિયમ હોવાથી ઉક્ત સત્ર એક કર્તૃક જ છે. જે આરંભે તેજ પૂરું કરે તેજ તેનું ફળ તે કર્તાને મળે. એક આરંભે અને કોઈ બીજાને તેને પૂરું કરે તો કર્મનું ફળ કોને મળે ? આ પ્રમાણે ફળની વ્યવસ્થા થઈ શકતી ન હોવાથી જે કર્મની શરૂઆત કરે તેજ કર્મની સમાપ્તિ કરે માટે ઉક્ત પ્રયોગ કુલ્ય નથી. ॥ ૩૭ ॥

વિપ્રતિષેધાતુ ગુણ્યન્યતરઃ સ્યાદિતિ લાવુકાયનઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિપ્રતિષેધાતુ) વિરોધ હોવાથી (અન્યતરઃ) બેમાંથી એક (ગુણી) ગૌણ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ (इति) એવું (લાવુકાયનઃ) લાવુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—સદસસંવત્સર સાધ્ય સત્રનો એક જ અનુષ્ઠાતા હોવો જોઈએ. જે આ નિયમ હેય તો કિંતુ સત્ર ગૌણ હોવો જોઈએ અથવા સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણ અર્થનો વાચક હોવો જોઈએ એવું લાવુકાયન આચાર્ય માને છે. ॥ ૩૮ ॥

સંવત્સરો વા વિચાલિતત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંવત્સરઃ) સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણાર્થક છે. (વિચાલિતત્વાત્) કારણ કે સંવત્સર શબ્દ કોઇ વખતે માસનો અને કોઇ વખતે દિવસનો પણ વાચક હોય છે. જેમ કે 'યો માસઃ સ સંવત્સરઃ' જે માસ છે તે સંવત્સર છે. ઈત્યાદિ. માટે સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણાર્થક છે. ॥ ૩૯ ॥

સ પ્રકૃતિઃ સ્યાદધિકારાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) સંવત્સર શબ્દ (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ પેટે (સ્યાત્) થાય છે (અધિકારાત્) માણસનો જ અધિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ એકદંતુક જ હોવાથી અને કર્મમાં મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી સંવત્સર શબ્દને જ ગૌણ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિયાગમાં આ પ્રમાણે વાક્ય પણ છે. યો માસઃ સ સંવત્સરઃ જે માસ છે તે જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંવત્સર શબ્દનો જ ગૌણ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

અહાનિ વા અભિસંખ્યત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહાનિ) દિવસો જ સંવત્સર શબ્દ વાચ્ય છે (અભિસંખ્યત્વાત્) એવી ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંવત્સર શબ્દ દિવસનો વાચક છે એવી પરિગણના પણ કરેલી છે જેમ કે સંવત્સર પ્રકૃતિભૂત હાલશાહમાં ત્રિવૃદ્ધિની શરૂઆત કરીને રહ્યું છે કે આદિત્યો વૈ મર્વર્તવઃ સ યદોદતિ અથ વસન્તઃ 'યદા સંગવોડ્ય ગ્રીષ્મઃ યદા મધ્યદિનેડ્ય વર્ષા, યદપરજ્ઞે અથ શરદ્ યદા અસ્તમેતિ અથ હેમન્તશિશિરૌ' આ વાક્યમાં એક જ દિવસમાં છ જે ઋતુઓની પરિગણના કરી છે માટે દિવસ જ સંવત્સર શબ્દનો વાચ્ય છે. છ ઋતુઓ જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિશ્વસ્ય સત્ર જે સહસ્રસંવત્સર સાધ્ય છે તેમાં સંવત્સર શબ્દને દિવસનો વાચક સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥



अथ मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः

अग्निाहिताग्निनो ज यतुर्હोताग्निभामा अधिकार છે.

પૂર્વ પક્ષ ઇષ્ટિર્વત્વાદક્રતુશેષો હોમઃ સંસ્કૃતેષ્વમિષુ સ્યાદપૂર્વાડવ્યાધાનસ્ય સર્વશેષત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અક્રતુશેષઃ) કોઈપણ ક્રતુનો અનંગભૂત (અપૂર્વઃ અપિ) અપૂર્વ છતાં (હોમઃ) અપ્રકૃતિહોમ અર્થાત્ દર્વીહોમ (સંસ્કૃતેષુ) સંસ્કૃત (અમિષુ) અગ્નિઓમાં (સ્યાત્)

થાય છે. (આધાનસ્ય) આધાનસંસ્કૃત અગ્નિ (સર્વશેષત્વાત્) સર્વહોમનો શેષ હોવાથી (હૃષ્ટિપૂર્વત્વાત્) આહવનીય અગ્નિ પવમાન હૃષ્ટિ સાધ્ય હોવાથી અનાહિતાગ્નિનો અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :--‘ પ્રજાક્ષમં ચતુર્હોત્રા યાજયેત્ ’ આ વાક્યથી દ્વીહોમનું વિધાન છે. આ હોમ અનાદ્યર્થિત છે અર્થાત્ કોઇ ક્રતુને શેષ નથી. આ હોમ આધાનથી સંસ્કૃત થયેલા આહવન ય અગ્નિમાં કરવો જોઇએ. માટે જે આહિતાગ્નિ ન હોય તે ચતુર્હોત્રહોમ કરી શકે નહિ એવું પૂર્વ પક્ષવાદીજી મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર હૃષ્ટિત્વેન સંસ્તવશ્ચતુર્હોત્તુનષંસ્કૃતેષુ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(હૃષ્ટિત્વેન સંસ્તવઃ) ચતુર્હોત્ર હોમની હૃષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ છે માટે (ચતુર્હોત્તુન) ચતુર્હોત્ર હોમને (અસંસ્કૃતેષુ) આધાનાદિથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (દર્શયતિ) અતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર હોમની હૃષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જેમકે :—‘ एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्चचतुर्होतारः ’ ચતુર્હોત્ર હોમે અનાહિતાગ્નિની હૃષ્ટિ છે માટે અસંસ્કૃત અગ્નિમાં ઉક્ત હોમે થઇ શકે છે તેથી અનાહિતાગ્નિનો જ ચાતુર્હોત્ર હોમમાં અધિકાર છે. ॥ ૨ ॥

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશ) વિધિ (તુ) તે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર નામક હોમ અપૂર્વવિધિ છે કારણકે કોઇ બીજા કારણથી તે હોમ પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૩ ॥

स सर्वेषामविशेषात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે વિધિ (સર્વેષામ્) સર્વને સાધારણ છે (અવિશેષાત્) કોઇ વિશેષ પ્રમાણ ન મળવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વિધિ ક્રતુના અગ તરીકે અને સ્વતંત્ર યાગ તરીકે છે કારણકે અમુક ક્રતુનું જ તે અંગ છે ચાતુર્ માનવામાં કોઇ વિશેષ કારણ નથી. ॥ ૪ ॥

अपि वा कृत्वभावात् अनाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ) અનાહિતાગ્નિને ક્રતુ ન હોવાથી (અશેષભૂતનિર્દેશઃ) અક્રતુશેષને નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અનાહિતાગ્નિ પદનું શ્રવણ થતું હોવાથી ઉક્ત યાગનું અક્રતુશેષ તરીકે વિધાન છે. અર્થાત્ અનાહિતાગ્નિને તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

જપો વાડનમ્નિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જપ :) જપરૂપક્રિયા છે. (અનમ્નિસંયોગાત્) અનાહિતાગ્નિ શબ્દનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવા વા અનાહિતામિરિત્યનેન ઉત્તમા ક્રિયા જપરૂપવાસ્તુ એટલેકે અનાહિતાગ્નિ ઉક્ત હોમ જે બતાવ્યો છે તે માત્ર જપરૂપક્રિયા છે અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ જ છે. કારણ કે અનાહિતાગ્નિને કંતુ હોઈ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

ઈષ્ટિવેન સંસ્તુતે હોમઃ સ્યાદનારભ્યામ્નિસંયોગાદિતરેષામવાચ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ઈષ્ટિવેન) ઇષ્ટિ તરીકે (સંસ્તુતે) સંસ્તુત હોવાથી (હોમઃ સ્યાત્) હોમ જ છે જપરૂપક્રિયા નથી. (અનારભ્યામ્નિસંયોગાત્) અનારભ્યાધીત અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ હોવાથી (ઇતરેષામ્) બીજાઓનું (અવાચ્યત્વાત્) અવાચ્યત્વ છે અર્થાત્ બીજાં કર્મોનો તેમાં પ્રવેશ નથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્હોત્હોમની ઇષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરી છે મટે તેને જપ તરીકે માની શકાય નહિ પણ હોમ તરીકે જ માની શકાય વળી એ વિધિ સામાન્ય વિધિ છે કોઈપણ કંતુના અંગ તરીકે નથી તેથી તેમાં આહવનીય પ્રાપક કોઈ વચન નથી. શ્રૌતકર્મનોજ આહવનીય સાથે સંબંધ હોય છે. આ કારણથી ઉક્ત હોમ આહવનીય અગ્નિમાં ન કરવો, અને તેજ કારણને લીધે અનાહિતાગ્નિઓનો જ તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૭ ॥

ઉભયોઃ પિતૃયજ્ઞવત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયોઃ) આહિતાગ્નિ અને અનાહિતાગ્નિ બન્નેનો અધિકાર છે (પિતૃયજ્ઞવત્) પિંડપિતૃયજ પેડ.

ભાવાર્થ :—જેમ પિંડપિતૃયજ આહિતાગ્નિ અને અનાહિતાગ્નિ બન્ને કરી શકે છે તેમ ચતુર્હોત્ હોમ પણ બન્ને કરી શકે છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે ॥ ૮ ॥

નિર્દેશો વાડનાહિતાગ્નેરનારભ્યામ્નિસંયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ નિર્દેશઃ) અનાહિતાગ્નિનો નિર્દેશ હોવાથી બન્નેનો અધિકાર નથી (અનારભ્યામ્નિસંયોગાત્) સામાન્ય વિધિના સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત હોમ અનારભ્યાધીત એટલે સામાન્ય વિધિ છે અને તેની સાથે અનાહિતાગ્નિપદનો સંબંધ પણ જે અનાહિતાગ્નિ હોય તેનો જ અધિકાર છે. ॥ ૯ ॥

પિતૃયજ્ઞે સંયુક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞે) પિતૃયજમાં (સંયુક્તસ્ય) સંયુક્ત થયેલું આહિતાગ્નિપદ (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન છે.

ભાવાર્થ :—(પ'ડપિતૃ'શ્રમાં) તો અનાદિતાગ્નિને ઔપાસનમાં શ્રવણના ધર્મો અને હોમનું અગ્ર વિધાન છે માટે તેમાં તો બન્નેનો અધિકાર હોવો ઇષ્ટ છે પણ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં એવું વિધાન નથી. માટે એ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં તો અનાદિતાગ્નિનો જ અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

અનાદિત અગ્નિઓમાં ઉપનયન-હોમો થઈ શકે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ ઉપનયન્નાદધોત હોમસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપનયન) ઉપનયન કરનારે (આદધોત) અગ્ન્યાધાન કરવું જોઈએ (હોમસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પોતાને ઉપનયન સંસ્કાર કરવા ઇચ્છે તેણે અગ્ન્યાધાન કરવું જોઈએ. કારણ કે જુહોતિ આદિપદ્ધતિ સિદ્ધ થાય છે કે તેણે કેટલાક મંત્રો દ્વારા હોમ કરવાનો હોય છે. આ હોમ અગ્ન્યાધાન કર્યા વગર સંભવિત નથી. આદ્યવનીય અગ્નિમાં જ હોમ થવો જોઈએ. લૌકિક અગ્નિમાં નહિ. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્થપતીષ્ઠિલ્લૌકિકે વા વિદ્યાકર્માનુપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (વિદ્યાકર્માનુપૂર્વત્વાત્) વિદ્યા અને ઉપનયન ૩૫ કર્મ પછી જ આધાન થઈ શકતું હોવાથી (સ્થપતીષ્ઠિત્) ત્રિપાદસ્થપતિની ઇષ્ટિની પેઠે (લૌકિકે) લૌકિક અગ્નિમાં જ હોમ કરવો.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ઉપનયન સંસ્કાર કરે અને પછી વિદ્યા અર્થાત્ વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે ત્યાર પછી જ અગ્ન્યાધાન થઈ શકે, તે પહેલાં નહિ. માટે જેમ ત્રિપાદસ્થપતિની ઇષ્ટિ લૌકિક અગ્નિમાં થાય છે તેમ ઉપનયનને લગતા હોમો લૌકિક અગ્નિમાં જ કરવા. આદિતાગ્નિમાં નહિ. ॥ ૧૨ ॥

આધાનં ચ ભાર્યાસંયુક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આધાનમ્) અગ્ન્યાધાન (ભાર્યાસંયુક્તમ્) ભાર્યા સાથે હોય તો જ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જો ભાર્યા સાથે હોય તો જ અગ્ન્યાધાન થઈ શકે, ઉપનયન સંસ્કાર કરનારને ભાર્યા હોતી નથી માટે તે અગ્ન્યાધાન ન કરી શકે ॥ ૧૩ ॥

અકર્મ ચોર્ધ્વમાધાનાત્તત્સમવાયો હિ કર્મમિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને જો ઉપનયન કરવા પહેલાં આધાનને માટે ભાર્યા કરે તો (ઊર્ધ્વમ્) આધાન કર્યા પછી પરિણીન કરવામાં આવતી ભાર્યા સાથે (અકર્મ) વૈદિક કર્મ થઈ શકશે નહિ (હિ) કારણ કે (કર્મમિઃ સમવાયઃ) વૈદિક કર્મનો સંબંધ પૂર્વભાર્યા સાથે જ થયેલો હોય છે.

ભાવાર્થ :—દેવલાક એવી શંકા કરે છે કે અગ્ન્યાધાન કરવા માટે જ ઉપનયન પહેલાં એક ભાર્યા કરવી અને વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા પછી અને સમાવર્તન સંસ્કાર પામી બીજી ભાર્યા કરવી, એટલે પહેલી ભાર્યા આધાન રૂપ વૈદિક કર્મને માટે અને બીજી ભાર્યા પુત્રાદિ સંતાનને માટે આમ બે ભાર્યા કરે તે. આદિત અગ્નિમાં હોમ કરવામાં કશો વાધો આવતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

શ્રાદ્ધવદિતિ ચેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શ્રાદ્ધવત્) પિતૃયજ પેટે (હતિ ચેત્) બે એમ કહેવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—પિતૃયજ જેમ આદિત અગ્નિમાં તથા અનાદિત અગ્નિમાં કરવામાં આવે છે તેમ ઉપનયન હોમો પણ બન્ને અગ્નિમાં કરવામાં આવે તે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

ન શ્રુતિ પ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિથી પ્રતિષિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાત્વા ઉદ્ગ્રહેત્ અથાત્ વિદ્યાભ્યાસ કરી જ્ઞાતક થયા પછી ઉદાહ અર્થાત્ લગ્ન કરવાં. આથી ૨૫૪ થાય છે કે ઉપનયનને માટે દાઃક્રિયાની જરૂર નથી અને ઉપનયન હોમ અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવો. ॥ ૧૬ ॥

સર્વાર્થત્વાચ્ચ પુત્રાર્થો ન પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વાર્થત્વાત્) સર્વ અર્થ માટે હોવાથી (પુત્રાર્થઃ) પુત્રને માટે બીજી રીક્રિયા (ન પ્રયોજયેત્) કરવી નહિ.

ભાવાર્થ :—‘ ધર્મે અર્થે ચ કામે ચ નાતિચરિત્વ્યા ’ ધર્મ અર્થ અને કામને માટે એક જ ભાર્યા હોય છે. માટે પુત્રને માટે બીજી ભાર્યા કરવી એ અયોગ્ય છે. સમાવર્તન પછી જે દારસંગ્રહ હોય છે તેનાથી જ ધર્મ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

સોમપાનાત્તુ પ્રાપ્ત્વં દ્વિતીયસ્ય તસ્માદુપયજ્ઞેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (સોમપાનાત્) સોમપાનના અર્થવાદથી (દ્વિતીયસ્ય) બીજા દારકર્મનું (પ્રાપ્ત્વમ્) પ્રાપ્ત થાય છે (તસ્માત્) માટે (ઉપયજ્ઞેત્) બીજી ભાર્યા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સોમપો ન દ્વિતીયાં જાયમમ્યુલ્લયતે સોમપાન કરનાર બીજી સ્ત્રી ન કરે. આ અર્થવાદથી એવું સૂચન થાય છે કે સોમપાન ન કરનાર બીજી સ્ત્રી કરી શકે છે. આ સૂત્રમાં બીજી સ્ત્રી કરવાનો પ્રયત્ન છે પણ અર્થવાદથી જ કંઈ વિધાન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અર્થ-વાદનો ટોષ વિધિ સાથે સંબંધ બતાવવો જોઈએ તો અર્થવાદનો નિંદા અથવા પ્રશંસા માટે ઉપયોગ છે પણ તે સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી, માટે બીજી સ્ત્રી કરવામાં ટોષ પ્રત્યક્ષ કારણ નથી. વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી જ દારસંગ્રહ કરવો. ઉપનયન પહેલાં દારસંગ્રહ ન કરવો અને ઉપનયન હોમ અનાદિત અગ્નિમાં કરવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૮ ॥

પિતૃયજ્ઞે તુ દર્શનાત્પ્રાગાધાનાત્પ્રતીયેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞે તુ) પિતૃયજ્ઞમાં તે (દર્શનાત્) વાક્ય મળતું હોવાથી (આધાના-ત્પ્રાગ્ પ્રતીયેત) આધાન પહેલાં પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પિતૃયજ્ઞમાં તે વચન મળવાથી આહિતાગ્નિમાં અને અનાહિતાગ્નિમાં હોમ થઇ શકે પણ ઉપનયન પહેલાં અગ્ન્યાધાન કરવું એવું કોઇ વચન ન મળવાથી લૌકિક અગ્નિમાંજ ઉપનયન હોમ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

‘ અનાહિતાગ્નિમાં સ્થપતીષ્ટિ કરવી ’ એ અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સ્થપતીષ્ટિઃ પ્રયાજવદગ્ન્યાધેયં પ્રયોજયેત્તાદર્થ્યાષ્ઠાપવૃજ્યેત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતીષ્ટિઃ) સ્થપતિ ઇષ્ટિ (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે (ગ્ન્યાધેયમ્) સંસ્કૃતિ આગ્નિમાં (પ્રયોજયત્) કરવી જોઇએ. (તાદર્થ્યાષ્ઠાપવૃજ્યેત) ઇષ્ટિ માત્રને માટે અગ્નિને ઉત્સર્ગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—નિષાદસ્થપતિ યાજયેત્ એ વાક્યથી સ્થપતિકર્તૃક જો ઇષ્ટિ કર્તવ્ય તરીકે પ્રતીત થાય છે, તે ઇષ્ટિ સંસ્કૃતિ અગ્નિમાં કરવી જોઇએ અર્થાત્ આહવનીય અગ્નિમાં કરવી જોઇએ. જેવી રીતે અશ્રુત પ્રયાજો કરવા પડે છે તેવી રીતે સ્થપતિને અશ્રુત અગ્ન્યાધાન પણ માનવું જોઇએ, ભાવાર્થ એ છે કે સ્થપતિએ આહવનીય-અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવા એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા લૌકિકેઽગ્નૌ સ્યાદાધાનસ્યાસર્વશેષત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બંને શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (લૌકિકે ઇગ્નૌ) લૌકિક અગ્નિમાં (સ્યાત્) ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. (આધાનસ્ય અસર્વશેષત્વાત) આધાન સર્વનું અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્થપતિની ઇષ્ટિ લૌકિક અગ્નિમાં થવી જોઇએ. સર્વપુરુષર્તૃક યજ્ઞનું અંગ આધાન બની શકતું નથી. આધાનેત્પતિ વાક્યમાં ત્રેવણી કર્તૃકનું શ્રવણ છે, એટલે જે ત્રેવણીક હોય તેણે જ સંસ્કૃતાગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. સ્થપતિની ગણતરી ત્રેવણીકમાં નથી માટે તેણે લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૧ ॥

અવકીર્ણિ પશ્યનુદાન અનાહિતાગ્નિમાં થયું જોઇએ
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અવકીર્ણિ-પશુઃ તદ્વદાધાનસ્યાપ્રાપ્તકાલત્વાત ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અવ) અને (અવકીર્ણિ-પશુઃ) અવકીર્ણિ પ્રાણચારી અર્થાત્ જેનું પ્રાણ-ચર્મત બ્રહ્મ થયું હોય તેણે પશુ દાનમાં આપવાનું અને તદર્થે ઇષ્ટિપણ કર્તવ્ય હોય છે. (તદ્વત્) તેની પેઠે (આધાનસ્ય અપ્રાપ્તકાલત્વાત) આધાન પ્રાપ્ત હોવું નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રહારી હોય પ્રહાર્યવતને નાશ કરે છે તે અંકીર્ણી હોવાનું છે. એવા અવકાશી પણ અવકીર્ણી નૈર્ઋતં ગર્દભમાલમેત આ વાક્યથી ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત છે. એ ઇષ્ટિ તેણે સ્થપતિકર્તૃક ઇષ્ટિ પેઠે લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. આદર્વન્ય અગ્નિમાં નહિ, કારણ કે પ્રહારીને અગ્ન્યાધાન હોતું નથી, એ તો વિવાહ સમયે જ અગ્ન્યાધાન કરે છે. માટે અંકીર્ણી પ્રહારીએ લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ, આ ઇષ્ટિ પ્રાચિન્નરૂપ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ દૈવકર્મં ઉદગયનાદિ કાળમાં કર્તવ્ય હોય છે ’

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્રો.

ઉદગયનપૂર્વપક્ષાહઃ પુણ્યાહેષુ દૈવાનિ રમૃતિરૂપાન્યાર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(દૈવાનિ) હોમ આદિ દૈવ કર્મ (ઉદગયનપૂર્વપક્ષાહઃ પુણ્યાહેષુ) ઉત્તરાયણ, શુક્લપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર દિવસમાં કર્તવ્ય છે (રમૃતિરૂપાન્યાર્થદર્શનાત્) રમૃતિ આદિ ધર્મગ્રંથોમાં એવા ઉલ્લેખ જોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સૌલ આદિ જે દૈવ કર્મ હોય છે તે ઉત્તરાયણ, શુક્લપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર સમયમાં કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ ઉક્ત સમયમાં જે તિથિ અનુકૂલ અને યજમાનને શાંતિ અને આનંદપ્રદ લાગે તે તિથિમાં કરવાં. ॥ ૨૩

અહનિ ચ કર્મસાકલ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહનિ) દિવસમાં (કર્મસાકલ્યમ્) સર્વ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેવામાં આવેલાં બધાં જ દૈવ કર્મ દિવસમાં જ કરવાં જોઈએ. રાત્રે નહિ. ॥ ૨૪ ॥

પિતૃકર્મ અપરપક્ષાદિમાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો

इतरेषु च पित्र्याणि ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (इतरेषु) બીજા સમયમાં (પિતૃયાણિ) પિતૃ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાયન અને અપરપક્ષ આદિ કાળમાં પિતૃકર્મ કરવાનાં હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

ज्योतिष्टोभांग याच्या कथनुं नित्यताधिकरञ्च

याच्याकयणमविद्यमाने लोक्वत् ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિદ્યમાને) વિદ્યમાન ન હોય તો (યાચ્યાકયણમ્) યાચ્યા અને કથણ કંપુ (લોક્વત્) વ્યવહારમાં જેમ અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લોકવ્યવહારમાં જે વસ્તુ પોતાની પાસે ન હોય અને તેની જરૂર હોય તો જેવડા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ટોમમાં જે વિધાન છે કે દ્વાદશરાત્રી-

દીક્ષિતો મૃતિં વન્વીત આર રત્રિભૂધી દીક્ષા પામેકામે ભૂતિ માગવી જોઈએ. અરુણયા પિત્તાદ્યા સોમં ક્રીણતિ લાલ અને પીંગળી આખવાળી ગાય આપી સોમને ખરી વેા આ લિક્ષા અને સોમ-કય જે પોતા પાસે સોમ ન હોય તો કરવા આવું પૂર્વપક્ષનું મંત્રવ્ય છે. જે અપેક્ષિત વસ્તુ અને સોમ પોતા પાસે હોય તો લિક્ષા અને સોમકય નકામાં થઈ જાય છે. ॥ ૨૬ ॥

નિયતં વાર્થવત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયતમ્) નિયમથી તે કર્મે કરવાં. (અર્થવત્વાત) ઉક્ત કર્મ જ્યોતિષોમપ્રયુક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉપરના બંને કર્મ જ્યોતિષોમના અંગ હોવાથી અપેક્ષિત દ્રવ્ય પોતા પાસે હોય તથા સોમ પણ હોય તો પણ કરવા જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં અર્થવત્તા છે. અર્થાત્ શાસ્ત્ર અર્થવત્ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જ્યોતિષોમમાં પચોત્રત આદિપણુ નિત્ય હોય છે
અં અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા મૈક્ષપ્રૈષાચ્છાદનસંજ્ઞસહોમદ્વેષમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તેજ પ્રમાણે (મૈક્ષપ્રૈષાચ્છાદનસંજ્ઞસહોમદ્વેષમ્) ભૈક્ષ, પ્રૈષ, આચ્છાદન, સંજ્ઞ સહોમ, દ્વેષ પણ કરવાં.

ભાવાર્થ :—દૂધ પીને રહેવું વગેરે જે કંઈ શાસ્ત્રમાં કર્તવ્ય તરીકે જે તે આર્ષવાક્ય દ્વારા બતાવવામાં આવ્યા છે તે તે બધાં તે તે શાસ્ત્રીય વચન પ્રમાણે કરવાં જોઈએ. આ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસાવાળાએ શાબ્દરહસ્ય આદિ ગ્રંથો જોવા. ॥ ૨૮ ॥

અપરરાત્રે વ્રત નિયમથી કર્તવ્ય નથી. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અનર્થકં ત્વનિત્યં સ્યાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અનર્થકમ્) બ્યર્થ થાય છે (તુ) માટે (અનિત્યમ્) અનિત્ય (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં ઉલ્લેખ છે કે મધ્વાદિને અપરરાત્રે વા વ્રતં વ્રતયતિ અપેરે અથવા રાત્રિના પાછલા ભાગમાં વ્રત ભોજન કરવું, આ નિયમ તરીકે ન સમજવું. જે સમયે પોતાને એમ લાગે કે આ વખતે દૂધપાન કરવાથી મને સારી રીતે પચી જશે તે જ વખતે વ્રતાર્થ દૂધ-પાન આદિ કરવું. અજીર્ણ થાય એવા કાળમાં વ્રતભોજન કરવું નહિ. માટે વ્રત-ભોજનનો કાળ અનિયત છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ છાગમાં જ અગ્નીષોમીય પશુતા છે. ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુચોદનાયામનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુચોદનાયામ) પશુ વિધાનમાં (અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમીષોમીયં પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પશુનું દાન કરવા જે યતાબુધું છે તે કોષ્ટ ખાસ પશુ માટે નથી કારણકે પશુ સામાન્યનો જ નિર્દેશ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

છાગો વા મન્ત્રવર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (છાગઃ) છાગનું દાન કરવું (મન્ત્રવર્ણનાત્) મંત્રમાં વર્ણન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—છાગનું જ દાન કરવું જોઈએ ગમે તે પશુનું નહિ કારણ કે મંત્રમાં છાગનું જ વર્ણન છે.

ન ચોદનાવિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિરોધાત્) વિધિ વાક્ય સાથે વિરોધ આવવાથી.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે કોષ્ટ વિધિ વાક્ય નથી, મંત્ર કરતાં વિધિ વાક્ય પ્રયજ્ય હોય છે માટે વિધિ વાક્ય પ્રમાણે પશુ સામાન્યનું દાન હોવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

આર્ષેયવદિતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(આર્ષેયવત્) આર્ષેયં વૃણીતે આ વાક્યમાં જેમ ત્રણ ઋષિનું વર્ણન થાય છે. તેમ (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે ! ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આર્ષેયં વૃણીતે આ વાક્યમાં ઋષિનું વર્ણન કરવા કહ્યું છે પણ કેટલા ? એ કહ્યું નથી છતાં ત્રણમાં જ સંકેત કરી વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે પશુ સામાન્યમાંથી છાગમાં સંકેત કરવો. ॥ ૩૩ ॥

ન તત્ર હ્યચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્ર) છાગમાં (હિ) નિશ્ચયાર્થક છે (અચોદિતત્વાત્) વિધિનો અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આર્ષેયજનમાં ત્રિત્વ રૂપે સંકેત કરવામાં વિધાન છે પણ પ્રકૃતમાં એવું વિધાન નથી માટે દૃષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. ॥ ૩૪ ॥

નિયમો વૈકાર્થ્ય હ્યર્થમેદાદ્દેદઃ પૃથક્ત્વેનાભિધાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ છે. (વૈકાર્થ્યમ્) એકાર્થતા છે. (હિ) કારણ કે જ્યાં (અર્થમેદાત્) અર્થનો ભેદ હોય ત્યાં વિધિ અને મંત્રવર્ણનમાં (મેદઃ) ભેદ માનવો જોઈએ. (પૃથક્ત્વેન) પરસ્પર વિરોધથી (અભિધાનાત્) કથન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં છાગત્વ છે ત્યાં પશુત્વ છે આ પ્રમાણે છાગ અને પશુની એકતા હોવાથી મંત્રલિંગ અને વિષયમાં ભેદ ગણવો ન જોઈએ માટે મંત્રલિંગ દુર્બલ હોવા છતાં

વિધિથી તેનો આધ થતો નથી. દુષ્કાંડ મંત્રલિંગ કંઈ વિધિ શબ્દના શક્યાર્થનો આધ કરતો નથી. માટે પશુ શબ્દથી હાગનું ગ્રહણ થવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

અનિયમો વાર્યાન્તરત્વાદન્યત્વં વ્યતિરેકશબ્દમેદાભ્યામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થાન્તરત્વાત્) બિન્ન અર્થ હોવાથી (અન્યત્વમ્) ભેદ છે. (વ્યતિરેકશબ્દમેદાભ્યામ્) વ્યતિરેક અને બિન્નશબ્દની વાચ્યતા હોવાથી. (અનિયમઃ) નિયમ નથી.

ભાવાર્થ :—હાગતવનો ત્યાં અભાવ છે ત્યાં પશુત્વ પણ છે. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે હાગ અને પશુ બન્ને શબ્દ સમાનાર્થક નથી. આ કારણથી પશુ શબ્દથી હાગનું ગ્રહણ ન થવું જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

રૂપાલ્લિજ્ઞાન ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાત્) રૂપથી (ચ) અને (લિજ્ઞાત્) લિંગથી.

ભાવાર્થ :—હિદ્ધ ધાતુથી અને ગમ્ ધાતુથી હાગ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે માટે હિન્ન-ગમનોડ્યોડિપ છાગઃ જેની ગતિ અટકી પડી હોય તે હાગ આવા અર્થથી તો અથ્થ પશુ 'હાગ' પદવાચ્ય હોઈ શકે. માટે મંત્રવણું પ્રમાણે અથ્થપણુ લખ શકાય. ॥ ૩૭ ॥

છાગે ન કર્માલ્યા રૂપલિજ્ઞાભ્યામ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(છાગે) હાગમાં (ન કર્માલ્યા) કર્મ-આખ્યા નથી. (રૂપલિજ્ઞાભ્યામ્) રૂપ અને લિંગથી.

ભાવાર્થ :—હાગ શબ્દનો 'હિન્નગમન' અર્થ કરવો એ તો અવશ્યાર્થ માત્ર છે. સમુદાયનો અર્થ નથી. અવશ્યાર્થ કરતાં સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિ હોય છે. અવશ્યાર્થની પ્રસિદ્ધિથી સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિનો આધ ન થવો જોઈએ. માટે હાગપદથી અથ્થનું ગ્રહણ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

રૂપાન્યત્વાન્ન જાતિશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાન્યત્વાત્) રૂપભેદ હોવાથી (જાતિશબ્દઃ) જાતિવાચક શબ્દ (ન સ્યાન્) નથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક હાગ શબ્દને વયોવાચક માને છે. એ ભોકાના મત પ્રમાણે વયો-વાચક માનવામાં આવે તોપણ અજાપતિગત જ વય લેવું જોઈએ. એટલે હાગ શબ્દ કેવળ વયોવાચક નથી કિન્તુ હાગતવવિશિષ્ટ વયનો વાચક છે. એટલે ઉક્ત પ્રકૃત. વાક્યમાં પશુ પદથી હાગ જ લેવો જોઈએ. છાગઃ છગલ ચક્તઃ આ શબ્દ વયોવાચક છે. આ કારણથી હાગ શબ્દ નિયમિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

વિકારો નૌતત્તિકત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન વિકારઃ) શબ્દનો અર્થ કલ્પિત નથી (ઔતત્તિકત્વાત્) સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શબ્દનો અર્થ વેદમાં કલ્પિત નથી, પણ નામ અને નામીનો નિત્ય સંબંધ છે. એટલે છાગ શબ્દનો અર્થ સમુદાય પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાતિ જ લેવો જોઈએ અર્થાત્ છાગ શબ્દ જ્ઞાતિ વાચક છે. ૧-૧-૩ સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૦ ॥

સ નૈમિત્તિકઃ પશોગુણસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) છાગશબ્દ (નૈમિત્તિકઃ) કોઈ નિમિત્તને લીધે વ્યવહારમાં પ્રચલિત નથી (પશોઃ) પશુના (ગુણસ્ય) ગુણનું (અચોદિતત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—છાગ શબ્દ કોઈ છિદ્ર આદિ નિમિત્તને લીધે પ્રચલિત નથી તેમ છાગ શબ્દ વાચ્ય અર્થનું દાન તરીકેનું જે વિધાન છે તે પણ કોઈ નિમિત્તને લીધે વિધાન નથી. માટે સમુદાયથી જે અર્થ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જ છાગ શબ્દનો અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

જાતેર્વા તત્પ્રાયવચ્ચનાર્થવત્ત્વોભ્યામ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) નિશ્ચયાર્થક છે. (જાતેઃ) જ્ઞાતિવાચક હોવાથી (તત્પ્રાયવચ્ચનાર્થ-વત્ત્વોભ્યામ્) પ્રયોગનાં આદુલ્લેખી તથા વિધાનની અર્થવત્તા થઈ શકતી હોવાથી છાગ શબ્દ જ્ઞાતિવાચક જ છે.

ભાવાર્થ :—છાગ શબ્દ જ્ઞાતિવાચક જ હોવામાં પ્રયોગનું આદુલ્લેખ તથા દાનરૂપ વિધાનનું સાધક્ય કારણ રૂપ છે. આ કારણથી છાગ શબ્દ જ્ઞાતિવાચક જ સમજવો. ॥ ૪૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥



अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

પ્રયાજ્ઞાદિ ધર્મો અપૂર્વપ્રયુક્ત છે એ અધિકરણને સ્મરણવે છે.

શ્રુતિપ્રમાણત્વાચ્છેષાણાં મુખ્યમેદે યથાધિકારં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યમેદે) મુખ્ય અર્થાત્ અપૂર્વ. અપૂર્વેનો ભેદ હોવાથી (શેષાણામ્) પ્રયાજ્ઞાદિ જે શેષ છે તે (યથાધિકારમ્) પ્રકરણ પ્રમાણે (ભાવઃ સ્યાત્) બ્યવસ્થા થાય છે. (શ્રુતિપ્રમાણત્વાન્) અમુક ધર્મ અમુક યાગનો શેષ છે એ કેવળ શ્રુતિગમ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ૭ અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે જે ૭ અધ્યાય છે તેમાં આતિદેશિક ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રયાજ્ઞાદિ ધર્મો

દર્શપૂર્ણ માસ સમીપ પઠિત છે તે શું દર્શપૂર્ણ માસ યાગને માટે જ છે કે જેટલા યાગ છે તે બધાને માટે છે ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. અપૂર્વના ભેદ હોવાથી પ્રયાગદિ જે પ્રકરણમાં પઠિત હોય છે તેના જ શેષ ગણાય છે માટે દર્શપૂર્ણ માસમાં કથંભાવરૂપ આકાંક્ષાથી અન્વિત થયેલા પ્રયાગદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણ માસમાં જ રહેશે, એ ધર્મો બીજા યાગમાં વિદિત તરીકે જ કથ શકશે નહિ. ॥ ૧ ॥

હવે ઉક્ત સિદ્ધાંતમાં પૂર્વપક્ષ કરે છે.

ઉત્પત્યર્થાવિભાગાદ્વા સત્ત્વદૈવ્યધર્મ્યં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) (ઉત્પત્યર્થા, વિભાગાત્) યજ્ઞ પાતુના અર્થનો નિભાગ ન હોવાથી (સત્ત્વવત્) ગોત્વાદિ જાતિ પેઠે (દૈવ્યધર્મ્યં સ્યાત્) ઐક્યધર્મ્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગજન્ય અપૂર્વ એક જ હોય છે તેથી યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગોને માટે છે. જેમ ‘ ગૌઃ પદા ન સ્પૃષ્ટવ્યા ’ ગાયને પગથી સ્પર્શ કરવો નહિ. આ ટેકાણે ટેકા અમુક ગાયનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ છે એમ નહિ પણ સર્વ ગાયોનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ છે એમ સમજવું. કારણ કે ગોશબ્દનો અર્થ ગોત્વ જાતિ છે અને તે એક છે. સ્પર્શનિષિદ્ધ સર્વ ગાયમાં અન્વય છે તેમ યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગને લાગુ પડે છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચોદનાવિશેષમાવાદ્યા તદ્ભેદાદ્વ્યવતિષ્ઠેરન્નત્તેર્ગુણમૂલત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તેઃ) દર્શપૂર્ણ માસ નામ કર્મોની ઉત્પત્તિ એટલે અપૂર્વમાં (ગુણમૂલત્વાત્) ગોળતા હોવાથી (ચોદનાવિશેષમાવાદ્યા) યજેત ઇત્યાદિ વિધિ એકદેશરૂપ હોવાથી (તદ્ભેદાત્) અપૂર્વના ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેરન્) પ્રતિયાગ વ્યવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગદિરૂપ જે ધર્મો છે તે યાગમાં જે અન્વિત થાય છે તે કથંભાવરૂપ આકાંક્ષાથી થાય છે. જેમકે “ યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે ” અહીં એ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે કે અપૂર્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરશું, તેા ઉત્તર એ છે કે પ્રયાગદિ યાગના અંગોનું અનુષ્ઠાન કરીને આ પ્રમાણે જે અંગોનું વિધાન કર્યું હોય તે અંગોનો તે યાગમાં જ સમાવેશ થાય છે. સર્વ યાગમાં નહિ. પ્રતિનિયત યાગગીતા અનુષ્ઠાનથી જ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એવું વિધિનું તાત્પર્ય છે. માટે પ્રયાગદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણ માસનામક યાગના જ ધર્મો છે બીજા યાગના નહિ. ॥ ૩ ॥

સત્ત્વે લક્ષણસંયોગાત્સાર્વત્રિકં પ્રતીયેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સત્ત્વે) ગોળ્યક્રિતમાં (લક્ષણસંયોગાત્) લક્ષણાર્થ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સાર્વત્રિકમ્) સર્વ ગાયોમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગૌઃ પદા ન સ્પૃષ્ટવ્યા આ વાક્યમાં ગોપદથી નિષિદ્ધ ગાયોની જે પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. ગો શબ્દનો અર્થ ગોત્વરૂપ જાતિ છે અને તે નિખલ ગોસંબંધ એક જ છે. હવે ગોત્વ સાથે પાદનો સ્પર્શ થઈ શકે નહિ, માટે ગોત્વસંબંધી ગોવ્યક્તિ

ગોષ્ઠ વાચ્ય છે આપું લક્ષણાવૃત્તિથી સ્વીકારમાં આવે છે. આ પ્રમાણે જોતવનો સંબંધ સર્વ જોભ્યકિત સાથે હોવાથી નિખિલ ગાય સાથે પાદરૂપશ્ચં નિષિદ્ધ થાય છે. પણ અહીં તો યાગ તો ગૌણ છે અને યાગ જન્ય અપૂર્વ મુખ્ય છે. માટે યાગમાં બતાવેલા ધર્મો અપૂર્વને માટે હોય છે. તેથી પ્રયાગ્નદિ બધા યાગને લીધે પ્રયુક્ત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વને લીધે પ્રયુક્ત છે. અર્થાત્ યાગ કરવો છે માટે પ્રયાગ્નદિ અંગોવિહિત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વ ઉપન કરવું છે માટે પ્રયાગ્નદિ ધર્મો વિહિત છે. તેથી સર્વયાગો સાથે પ્રયાગ્નદિ ધર્મોના સંબંધ નથી. ॥ ૪ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન થાય છે.

અવિભાગાત્ત નૈષ્ઠં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પણ (અવિભાગાત્) યાગ સાથે કારણ તરીકે સંયુક્ત હોવાથી (એવં ન સ્પાર્) એ પ્રમાણે નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ્નદિ અંગોના સંબંધ યાગ સાથે છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે. દ્રવ્ય, દેવતા, મંત્ર અને અગ્નિ એ યાગનાં કારણ છે એ તો પ્રત્યક્ષરૂપે જાણી શકાય છે. અને અપૂર્વનાં એ કારણ છે એ તો અનુમાનથી જાણી શકાય છે. કારણ કે અપૂર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષવ્યકિત નથી. આ કારણથી અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે. માટે યાગપ્રયુક્ત પ્રયાગ્નદિ ધર્મો છે અને તેના સંબંધ સર્વયાગો સાથે ઉપર બતાવેલી યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

દ્વયથં ચ વિપ્રતિષિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્વયથં) એ અર્થો માનવા (વિપ્રતિષિદ્ધમ્) અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—જો દશપૂર્ણમાસને માટે જ પ્રયાગ્નદિ હોય તો સૌર્યાગમાં પ્રયાગ્ન ન હોવાને કારણે પ્રયાગે પ્રયાગે કૃષ્ણલં જુહોતિ આ એકજ વાક્યથી યાગને ઉદ્દેશીને પ્રયાગ્નનું વિધાન કરવું જોઈએ અને પ્રયાગને ઉદ્દેશીને કૃષ્ણલંનું વિધાન કરવું જોઈએ આવી રીતે એક જ વાક્યના બે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. માટે પ્રયાગ્નદિ સર્વ યાગોના ધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર ઉત્પત્તૌ વિષ્યભાવાદ્વા ચોદનાયાં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્તતઃ

કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચોદનાયામ્) અપૂર્વમાં (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રયાગ્નદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (ઉત્પત્તૌ) યાગમાં (વિષ્યભાવાદ્) ધર્મોની વિધિ ન હોવાથી (તતઃ) તેથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો અર્થાત્ ધાતુના અર્થનો ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વને માટે જ પ્રયાગ્નદિ ધર્મોનું પ્રવર્તન છે. યાગને ખાતર જ પ્રયાગ્નદિ ધર્મોનું વિધાન નથી તેથી અપૂર્વનો ભેદ છે. કારણ કે અપૂર્વ જ ફલવત્ છે. યાગમાં પ્રયાગ્નેનું માત્ર શ્રવણ થાય છે અને યાગમાં તેનું અનુદાન પણ થાય છે એટલા

ખાતર તે યાગને માટે જ છે એમ કહી શકાય નહિ જેમ કપડા ઉપર રંગ ચઢાવવામાં આવે છે તે કપડાને માટે નથી તથા તે રંગનો પ્રયોગ પણ કપડામાં જ થાય છે તેટલાથી તે કપડા માટે માની શકાય નહિ પણ એ કપડાનો ઉપયોગ કરનાર આ અથવા પુરુષને માટે તે રંગ છે. તેમ યાગમાં થતા પ્રયાગાદિ ધર્મો યાગ માટે નહિ પણ તદ્દન-અપૂર્વ માટે જ છે. ॥ ૭ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર **યદિ વાપ્યમિધાનવઃસામાન્યાત સર્વધર્મઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥**

પદાર્થ :—(યદિ વા) અથવા (અમિધાનવત્) સર્વધર્મેનું કળ અપૂર્વ એ નામ (સામાન્યાત) સમાન હોવાથી (સર્વધર્મઃ) ધર્મો પણ સમાન (સ્યાત્) હોવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સર્વધર્મેનું પ્રયોજક અપૂર્વ છે અને તે સર્વધર્મેનું સમાન જ છે એટલે કે પ્રયાગાદિ ધર્મજન્ય જે જે વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અપૂર્વ એવું સામાન્ય નામ છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મો પણ મર્વ અપૂર્વ પ્રત્યે સમાન જ હોવા જોઈએ. યથા વાહીકોડતિચિરાગતઃ યવાન્નમસ્મે પ્રક્રિયતામ્ હતુક્તે યો યો વાહીકસ્તસ્ય તસ્ય યવાન્ન ક્રિયતે એવમ્ દ્વદ્વાપિ એકસ્ય અપૂર્વસ્ય ચે ધર્માઃ શ્રુતાઃ તે સર્વાપૂર્વાણાં ભવિતુમર્હન્તિ ॥ ઇતિ શાખરભાષ્ય. જેમઃ—વાહીક (ગ્યારી, બરવાડ) અતિથિ આગ્યો છે તેને જવનો ખોરાક આપવો. જે જે વાહીક આવે તે બધાને માટે જવનો ખોરાક એક સરખો જ હોય છે તેમ અહીં પણ જેટલાં અપૂર્વો હોય તે બધાના ધર્મ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. આ કારણથી પ્રયાગાદિ ધર્મો સર્વ અપૂર્વો પ્રત્યે સમાન જ હોવા જોઈએ. એટલે સર્વાંગોમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જ જોઈએ. ॥ ૮ ॥

આશ્લેષ નિરાકરણ સૂત્ર.

અર્થસ્ય ત્વિવિમક્તત્વાત્તથા સ્યાદમિધાનેષુ પૂર્વવત્વાત્પ્રયોગસ્ય કર્મણઃ

શબ્દમાવ્યત્વાદ્ વિમાગાન્છેષાનામપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ ૧—(તુ) પણ (અર્થસ્ય) વાહીકદેશ સંબંધનો (અવિમક્તત્વાત્) નિશ્ચય હોવાથી (તથા સ્યાત્) તે પ્રમાણે થાય છે. (અમિધાનેષુ) અપૂર્વરૂપ નામોમાં (પ્રયોગસ્ય) ઉક્ત વાક્ય પ્રયોગ (પૂર્વવત્વાત્) પ્રથમ પણ અનેકવાર થયેલો હોવાથી એમ અને છે પણ (કર્મણઃ) અપૂર્વ તો (શબ્દમાવ્યત્વાદ્) વૈદિક વાક્યોમાં જ જાણી શકાતું હોવાથી, એટલે (છેષણામ્) માટે પ્રયાગાદિની સર્વત્ર (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાર્) પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—વાહીકનું દર્શાત પ્રકૃત સ્થળમાં લાગી શકતું નથી. વાહીકનો દેશ સાથે જે સંબંધ અને છે તે જ સમાન હોય છે જેટલા વાહીક પુરુષો અમુક દેશમાં આવે તેને જવનો ખોરાક આપવો અહીં દેશનો સંબંધ જ સમાન છે અને આ સંબંધ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જાણી શકાય છે. કારણ કે પહેલાં ધણી વખત વાહીક આવતા રહ્યા અને તમ્મે યવાન્ન દેહિ એ વાક્ય પણ ધણી વખત સાંભળ્યા કયું આ ઉપરથી સાંભળનારે વ્યાપ્તિ ખાંધી લીધી કે આ સ્થાને જે જે વાહીક આવે તેને જવાન આપવું. પણ અહીં તો અપૂર્વ એ કાષ્ટ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નથી એ તો માત્ર શબ્દથી જ જાણી શકાય છે અને શબ્દો અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ, અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ એમ ધર્મોએ જુદા અને તેના અપૂર્વો પણ જુદાજ બતાવે છે. માટે પ્રયાગાદિ

ધર્મેની સર્વ યાગોમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. જે યાગમાં એ પકિત હોય છે તે જ યાગ સાથે તેને સંબંધ માનવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૯ ॥

સ્મૃતિરિતિ ચેન્ન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્મૃતિઃ) સ્મૃતિ છે (ઇતિ ચેન્ન) જે એમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પરાશર નામક શાખાવાળા કહે છે કે જે દર્શપૂર્ણ માસના જે જે ધર્મો છે તે બધા સર્વ ઇષ્ટિના ધર્મો છે, શુ એ સ્મૃતિનું કથન અસત્ય છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વવત્ત્વાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વવત્ત્વાત) પૂર્વ અર્થાત્ પ્રકૃતિ યાગવાળાઓ માટે તે ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગ પ્રકૃતિ યાગ છે માટે તેના જે જે વિકૃતિ યાગો હોય તેમાં પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા. એ એક શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિગત ધર્મોની વિકૃતિયાગમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી અવિકૃતિરૂપ ખીજા યાગોમાં પ્રમાણદિની પ્રાપ્તિ છે એમ ન સમજવું. માટે વરુણ પરાશર શાખાવાળાઓનું કથન ઉક્ત એક વાક્યનો અનુવાદ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થસ્ય શબ્દ માહ્યત્વાત્ પ્રકરણનિબંધનાઽછન્દાદેવાન્યત્ર માવઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અર્થસ્ય) અંગઠલાપ (શબ્દમાહ્યત્વાત્) વિધિ વાક્યથી જ જાણ્યો શકાય એમ હોવાથી (પ્રકરણનિબંધનાદ્) પ્રકરણ સ થે સંબંધ થયેલો હોવાથી (ઇન્દાર્થે એવ) અતિદેશ શાસ્ત્રરૂપ શબ્દથી જ (અન્યત્ર માવઃ સ્યાત્) વિકૃતિ યાગમાં સંબંધ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—અમુક અમુક અંગો અમુક યાગના છે એ તો કેવળ વિધિવાક્ય ૩૫ શબ્દથી જ જાણ્યો શકાય છે, માટે જે જે અંગો પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ થયેલાં હોય છે તે અંગો ખીજા યાગમાં અનુષ્ટિત થઈ શકે નહિ. માટે અતિદેશ વાક્યથી જ પ્રકૃતિના ધર્મો સૌથી-આદિ વિકૃતિ યાગમાં અનુષ્ટિત થઈ શકે. જે એ અતિદેશ વાક્ય ન હોય તો પ્રકૃતિના ધર્મોનું વિકૃતિ યાગોમાં પણ અનુષ્ટાન થઈ શકે નહિ માટે અતિદેશ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો જોઈએ. આ અધિકરણમાં એ ૨૫૯ દરી આપેલું કે અપૂર્વને લીધે જ ધર્મોના પ્રયોગ થાય છે. અપૂર્વો જુદા જુદા હોવાથી ધર્મો પણ જુદા જુદા જ છે, સમાન નથી. જે પ્રકૃતિના ધર્મો વિકૃતિ યાગમાં અનુષ્ટિ કરવા હોય તો અતિદેશ શાસ્ત્રથી જ તેની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અતિદેશ શાસ્ત્રનો પણ આરંભ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

‘ સમાનમિતરત્ રથેનેન આ વાક્યથી ઇષ્ટુનામક યાગમાં રથેનયાગના વિશેષ

ધર્મોનો અતિદેશ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર.

સમાને પૂર્વવત્ત્વાદુત્પન્નાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સમાને) સમાનમિતરત્ રથેનેન એ વાક્યમાં (ઉત્પન્નાધિકારઃ સ્યાત્) અનુવાદ છે. (પૂર્વવત્ત્વાત્) જ્યોતિષોમની વિકૃતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ઇયુનામક ’ એક યાગ છે અને તે એક દિવસમાં સંપૂર્ણ થાય છે. તેમાં ટ્રેસાક વિકૃતિગત ધર્મોના પાઠ કરીને પછીથી લખવામાં આવ્યું છે કે આક્રીના અનુષ્ઠાને રથેન યાગ પ્રમાણે કરવા. ઇયુ અને રથેન નામના બન્ને યાગો ન્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે માટે ઇયુ યાગના વિધાનો પાસે જે વૈશેષિક ધર્મો કહ્યા છે તે અને ઇતર અર્થાત્ બીજા ધર્મો પ્રકૃતિયાગના લેવા એવો અતિદેશ છે. પ્રકૃતિયાગના ધર્મોનો અતિદેશ હોવાથી એ અનુવાદ છે અને ઇતરપદ્ધતી પ્રકૃતિગત ધર્મો જ સમજવા. ॥ ૧૩ ॥

રથેનરથેતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(રથેનસ્ય) રથેનયાગના ધર્મો લેવા (રથેતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે કાંઈ કહે કે ‘ ઇતર પદ્ધતી રથેનનામક યાગના ધર્મો લેવા ’ લોહિતોષ્ણીપ આદિ રથેનયાગના વિશેષ ધર્મો છે તો તેનો ઉત્તર આગલા સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

નાસંનિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસંનિધાનાત્) સંનિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથેનયાગમાં ન્યોતિષ્ટોમના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. રથેનયાગના બીજા વધાનાના વૈશેષિક ધર્મો પણ કર્તવ્ય હોય છે. આ બે પ્રકારના ધર્મોમાંથી ન્યોતિષ્ટોમના ધર્મો જ સ્વીકારવા કારણકે પ્રાકૃત ધર્મો સાથે જ સંનિધાન છે. અર્થાત્ રથેનગત પ્રાકૃતધર્મોનો જ ઇયુયાગમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યદ્યપૂર્વત્વાદિતરદધિકાર્યે જ્યૌતિષ્ટો-

મિકાદ્વિષ્ટેસ્તદ્વાચકં સમાનં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વત્વાત્) ઉક્તવાક્યવિધાયક હોવાથી. (ઇતરત્) ઇતર શબ્દ (અધિકાર્યે) અધિક અર્થનો વાચક છે (જ્યૌતિષ્ટોમિકાત્) ન્યોતિષ્ટોમ સંબંધી ધર્મ કરતાં (તદ્વાચકમ્) અધિકાર્યનું વાચક (સમાનં સ્યાત્) સમાન પદ છે.

ભાવાર્થ :—‘ સમાનમિતરત્ રથેનેન ’ આ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે અને ઇતરત્ પદનો અર્થ અધિક છે. એટલે ન્યોતિષ્ટોમયાગના જે જે ધર્મો છે તે બધા ઇયુ યાગમાં સમાન રીતે કર્તવ્ય છે અને રથેનયાગના જે લોહિતોષ્ણીપ-આદિ વધારે ધર્મો છે તે પણ કર્તવ્ય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હવે યાગમાં રથેનયાગસંબંધી લોહિતોષ્ણીપ આદિ ધર્મનો અતિદેશ છે. ‘ ઇતર ’ શબ્દ એજ ધર્મોનો સૂચક છે. ॥ ૧૬ ॥

एतद्ब्राह्मणानि इत्यादि वाक्यं पांयद्विषेयाभां अर्थवादसहित
अंगविधियोनां पण्य आतिदेशे छे अर्थवादनं सभजवे छे.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચસચ્ચરેષુ) પાંચ હવિષોના સંચરમાં (અર્થવાદાતિદેશઃ) અર્થવાદનો જ અતિદેશ છે (સન્નિધાનાત્) વિધિ વાક્યના શેષત્વથી તેનું સન્નિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આતુર્ભાર્યમા વૈશ્વદેવ, વરુણ પ્રધાસ, સાઠમેધ અને મુનાસીરીય નામક ચાર પર્વ છે તેમાં વૈશ્વદેવ-ષ્ટિમાં હવિષોનાું વિધાન છે. આમેયમથાકપાલં નિર્વપતિ । સૌમ્યં ચરુમ્ । સાવિત્રં દ્વાદશકપાલમ્ । સારસ્વતં ચરુમ્ । પૌષ્ણં ચરુમ્ । મારુતં સપ્તકપાલમ્ । વૈશ્વદેવીમામિક્ષામ્ । યાવાપૃથિવ્યમેકકપાલમ્ । આ હવિષોનો બ્રાહ્મણગ્રંથમાં આ પ્રમાણે અર્થવાદ સમામ્નાત કર્યો છે. “વાર્ત્તમાનિ વ ઇત્તાનિ હવીંષિ ” આ હવિષો વૃત્તને નાશ કરનારાં છે. અંગવિધિઓનું પણ સમામ્નાન છે. જેમકે:—ત્રેધા સન્નદં બર્હિર્મંવતિ । ત્રેધા સન્નદં ઇધ્મઃ । નવ પ્રયાજા હજ્યન્તે । નવાનુયાજાઃ । હવે વરુણ પ્રધાસમાં ઉપર ઠહેલાં હવિષોમાં આગ્નેય આદિ પાંચ હવિષોનાું વિધાન કરી તેનું પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણ વાક્ય એ પાંચમાં અતિદિષ્ટ છે. જેમ કે એતદ્બ્રાહ્મણાન્યેવ પચ્ચ હવીંષિ, યદ્બ્રાહ્મણાનીતરાણિ ધતિ. અહીં દેવગ અર્થવાદનો અતિદેશ જ ન્યાય્ય છે, કારણ કે, તેના હવિષ સાથે સ્તુત્યરતાવક રૂપથી અન્વય સંભવિત છે. અંગ વિધિઓનો તેમાં સંભવ નથી. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વસ્ય વૈકશઞ્ચાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સર્વસ્ય) અર્થવાદ અને અંગ વિધિઓનો પણ અતિદેશ છે. (વૈકશઞ્ચાત્) એક બ્રાહ્મણ વાક્યથી અન્નેનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગ વિધિ સહિત અને અર્થવાદ સહિત બ્રાહ્મણ ઠાંડનો અતિદેશ છે. ‘બ્રાહ્મણ’ આ શબ્દ અંગવિધિ અને અર્થવાદને માટે સમાન છે. ॥ ૧૮ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાશ્ચ) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રધાસમાં ત્રિંશદાહુતયઃ ત્રિંશ આહુતિઓનું પરિગણન કરવામાં આપ્યું છે. આ પરિગણન અંગવિધિના અતિદેશ વગર ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. માટે અંગવિધિઓનો પણ અતિદેશ છે. ॥ ૧૯ ॥

વિહિતામ્નાનાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વિહિતામ્નાનાત) વિહિતનું આમ્નાન હોવાથી (નન્નેતિ ચેત્) અંગવિધિ-અતિદેશ નથી જે એમ ઠહેવામાં આવે તો ઉત્તર આગલા સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—અગ્નિં મમ્યન્તિ । પ્રસુવો ભવન્તિ । આ પ્રમાણે વિધાન છે. જે અતિદેશ હોય તો ફરીથી આ અંગવિધિઓનું વિધાન ન જોઈએ. માટે ફરીથી વિધાન હોવાથી અંગવિધિઓનો અતિદેશ નથી. જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે તે જુઓ ॥ ૨૦ ॥

નેતરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) વ્યર્થતા નથી. (નેતરાર્થત્વાત્) અન્ય અર્થને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિમન્થન આદિનું જે ફરીથી વિધાન કર્યું છે તે બીજા હવિષને

માટે છે. અર્થાત્ માસ્તી પ્રચારાર્થત્વાત્ મારુત હવિષૂને માટે છે. આ કારણથી અર્થવાદ અને અંગવિધિ અનેનો અતિદેશ છે એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૧ ॥

‘એતદ્બ્રાહ્મણ’ ઇત્યાદિથી એકકપાલ અને એન્દ્રાન્નમાં પણ અર્થવાદ સહિત અંગવિધિનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एककपालैन्द्रामौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (એકકપાલેન્દ્રામૌ) ઇન્દ્રાન્નદેવતાક હવિષૂમાં પણ.

ભાવાર્થ :—સાકમેધ પર્વમાં પણ ‘એતદ્બ્રાહ્મણ એન્દ્રાન્નઃ’ એતદ્બ્રાહ્મણ એકકપાલઃ અહીં પણ અર્થવાદ અને અંગવિધિનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૨ ॥

સાકમેધપર્વમાં વારુણપ્રધાસિક એકકપાલનો આતદેશ છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

एककपालानां वैश्वदेविकप्रकृतिराप्रयणे सर्वहोमापरिवृत्ति-

दर्शनादवभृथे च सकृद्व્યવदानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(એકકપાલનામ્) જેટલા એકકપાલોનું વિધાન છે તે બધાની (વૈશ્વદેવિક-પ્રકૃતિઃ) વૈશ્વદેવ એકકપાલ પ્રકૃત છે. (આપ્રયણે) ઘાવાપૃથિવ્ય-એકકપાલમાં (સર્વહોમાપરિવૃત્તિ-દર્શનાત્) સર્વ હોમોનો અનુવાદ હોવાથી (અવભૃથે ચ) અને વારુણ એક કપાલમાં (સકૃદ્) એક વખત (વ્યવદાનસ્ય) વ્યવદાનનું (વચનાત્) વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ પર્વમાં ઘાવાપૃથિવી દેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. વરુણ-પ્રધાનમાં કદેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. અને સાકમેધીય પર્વમાં વૈશ્વકર્મણમેકકપાલમ્ એમ કહીને ‘એતદ્બ્રાહ્મણ એકકપાલઃ’ આવું શ્રવણ છે. આ વાક્યમાં એતદ્ શબ્દથી વૈશ્વદેવિક એકકપાલનું ગ્રહણ કરવું કે વરુણ પ્રધાસ સંબંધી એકકપાલનું ગ્રહણ કરવું. આ સદેહમાં વધારે ધર્મો હોવાથી વૈશ્વદેવિક એક ગ્રહણ કરવું એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે કે વારુણપ્રધાસ એક કપાલનું ગ્રહણ કરવું. જેટલા એકકપાલો બતાવ્યા છે તે બધાની પ્રકૃત વૈશ્વદેવ એક કપાલ છે. ઘાવાપૃથિવી એક કપાલમાં સર્વ હોમોનો અનુવાદ છે. વરુણેકકપાલમાં દ્વિવચતિ એ વખતે અવદાન કરવું આવું વિધાન છે. જે વૈશ્વદેવિક પ્રકૃતિકત્વ હોય તો વ્યવદાનનું ફરીથી વિધાન બ્યર્થ પડે છે. વૈશ્વદેવપર્વમાં યદેકકપાલસ્ય અવચેત્ત યજમાનસ્ય અવચેત્ત આ વાક્યથી જે નિષેધ થયો છે તેનું ઉક્ત પ્રકૃત વચન બાધક છે. શમીમન્યઃ શ્રુત્વઃ સુચુ થમીના કાષ્ઠમાંથી બનાવવી, આ વિશેષ ધર્મો વરુણપ્રધાસના છે, માટે એ ધર્મોની પ્રાપ્તિ માટે એતદ્ બ્રાહ્મણ એકકપાલ આ વાક્યગત એતદ્વતી વરુણ પ્રધાસ એક કપાલનું જ ગ્રહણ કરવું. એટલે કે વરુણપ્રધાસના જે ધર્મો છે તેનો જ અતિદેશ કરવો. ॥ ૨૩ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાગુર્જરભાષાભાષ્યે સતમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘રથન્તર’ આદિ શબ્દનો અર્થ ગાનવિશેષ છે એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ. સામ્નોઽભિધાનશબ્દેન પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદયથાશિષ્ટમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સામ્નઃ) સામના (અભિધાનશબ્દેન) વાચક શબ્દથી રથન્તર એ આનુપૂર્વી વડે (યથાશિષ્ટમ્) ગુરુપરંપરાથી જેવું ઉપશિષ્ટ છે તેજ પ્રમાણે (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ કવતીષુ રથંતર ગાયતીતિ ’ આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે અમિત્વા શૂર નોનુમઃ આ ઋચામાં ગાન વિશેષથી ગવાતું સામ રથંતર શબ્દવાચ્ય છે. એ ઋચાનું ગાન કયા નશ્વિત્ર આમુલ્ક આદિ ત્રણ મંત્રમાં કરવું આ એક અતિદેશ છે. આમાં અતિદેશ કાનો છે એ વિચારણીય છે. અહીં પૂર્વપક્ષ એવું માને છે કે કોઇને કોઇ કહે કે તું રથંતર સામ બોલ તો તે ગાનયુક્ત ઋચાને જ બોલે છે, માટે ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જ અતિદેશ છે. સામ શબ્દથી પણ ઋચાવિશેષ જ સમજાય છે. ગુરુશિષ્ય સંપ્રદાય પણ એજ પ્રમાણે ચાલ્યો આવે છે. માટે રથંતરનામક ગાનવિશિષ્ટ અમિ ત્વા શૂર ઇત્યાદિ ઋચાનો કયા નશ્વિત્ર આદિ કવતી ઋચામાં અતિદેશ છે. કયા નશ્વિત્ર આદિ ત્રણ ઋચાઓ કવતી ઋચાએ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષને દૂષિત કરનારું સૂત્ર.

શબ્દૈસ્ત્વર્થવિધિત્વાદર્થાન્તરેઽપ્રવૃત્તિઃ સ્વાત

પૃથગ્ભાવાત ક્રિયાયા હ્યમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં દૂષણ બતાવે છે (શબ્દેઃ) શબ્દો વડે (અર્થવિધિત્વાત) અર્થનું બોધન થતું હોવાથી (અર્થાન્તરે) બિન્ન અર્થમાં શબ્દની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્વાત) પ્રવૃત્તિ થઇ શકે નહિ. (પૃથગ્ભાવાત) વાચ્યાર્થ જુદા જુદા હોવાથી (ક્રિયાયાઃ) ક્રિયાનો (હિ અમિસમ્બન્ધઃ) તે તે અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋચાનો અતિદેશ થઇ શકે નહિ. કવતી ઋચામાં અમિત્વા इत्याદિ ગાન-વિશિષ્ટ ઋચાનો જે અતિદેશ થતો હોય તો કવતી જે અર્થ છે તે જ અમિત્વા ઇત્યાદિ ઋચાએ કથિત કરવે. જોઇએ પણ એ શક્ય નથી. શબ્દો હમેશાં પોત પોતાના અર્થોના જ વાચક હોય છે. ઘટ શબ્દથી કોઇપણ ઘટ અર્થનો બોધ થઇ શકે નહિ ઘટાર્થ અને પટાર્થમાં તથા ઘટ અને પટ શબ્દમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે. આ કારણથી એક ઋચામાં બીજી ઋચાનો અતિદેશ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્વાર્થે વા સ્યાત્પ્રયોજનં ક્રિયાયાસ્તદક્ષમાભેનોપદિશ્યેરન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થે) સ્વાર્થમાં પ્રવર્તતી અભિવતી ઋચા (અર્જમાભેન

ઉપદિશ્યેન્) અંગ તરીકે ઉપદિષ્ટ થશે (ક્રિયાયાઃ) એક ઋચામાં બીજી માનવિશિષ્ટ ઋચાનો અતિદેશ કરવાનું (પ્રયોજનમ્) ફળ અદ્ય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋચા બીજી ઋચાની અર્થને ભક્ષે બોધિત ન કરે પણ એક ઋચા બીજી ઋચાનું અંગ તો થઇ શકે, અને એક ઋચાને બદલે બીજી ઋચા બોલવી એનું ફળ દ્યોત નથી પણ અદ્ય છે, માટે ઋચાનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૩ ॥

શબ્દમાત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—જે (શબ્દમાત્રમ) કેવળ શબ્દનું જ વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે અદ્યુષ્ટાર્થ ફલની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ જણાવું હોય તો કેવળ શબ્દનું જ વિધાન કરવું એટલે કે કવતી આદિ ઋચાઓમાં રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. રથંતર શબ્દથી જ એ ઋચાઓનો અભિલાપ કરવો. જ્યાં શબ્દમાં જ કાર્યનો સંભવ હોય ત્યાં શબ્દાર્થમાં કાર્ય માનવાની જરૂર નથી. રથંતર શબ્દનો જ કવતી ઋચાઓમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે. ॥ ૪ ॥

નોત્તત્તિક્ત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) શબ્દનું વિધાન પણ યોગ્ય નથી (નોત્તત્તિક્ત્વાત્) શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દથી કવતી ઋચાઓ સમજી શકાય નહિ કારણ કે રથંતર શબ્દનો અર્થ એ ઋચાઓ નથી. શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ છે, માટે જે શબ્દનો જે અર્થ હોય તે જ સમજી શકાય. રથંતર શબ્દ રથંતર શબ્દાર્થનો વિધાયક થઇ શકે જ નહિ. કારણ કે એ વિધાન સાથે એ રથંતર શબ્દનો સંબંધ નથી. ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રં ચૈવમનર્થકં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞમ્) એ પ્રમાણે (શાસ્ત્રમ્) અતિદેશ શાસ્ત્ર (અનર્થકં સ્યાત્) અનર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—અશક્ય અર્થ હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર આ ઠેકાણે નિરર્થક થઈ પડે છે. અર્થાત્ રથંતર શબ્દનો અતિદેશ ન થઇ શકતો હોવાથી કવતીપુ રથંતર ગણતિ આ અતિદેશ વાક્ય નિરર્થક થઇ પડે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરસ્ય) સ્વરનું વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અભિત્વા શર નોતુમઃ ઇત્યાદિ ઋચામાં જે સ્વર છે તે સ્વરનું વિધાન કવતી ઋચાઓમાં કરવું આ પ્રમાણે અતિદેશ માનવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૭ ॥

નાર્થાભાવાચ્છુતે ન સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત) એ સ્વર કવતીમાં ન હોવાથી (શ્રુતેઃ) શ્રુતિને (ન સમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—અમિ ત્વા ઇત્યાદિ ઋચાના સ્વર કવતીમાં નથી માટે કવતીપુ રથંતરં ગાયત્રી આ વાક્યનો સંબંધ નથી. એટલે કે સ્વરવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૮ ॥

સ્વરસ્તુત્તિષુ સ્યાન્માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (સ્વરઃ) સ્વર (સ્તુતિષુ) ઉત્તરની યથેલા વર્ણો (સ્વાર) છે. (માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્) માત્રા અને વર્ણ અભિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમિત્વા શરૂ ઇત્યાદિ ઋચામાં જે વર્ણો અને જે માત્રા છે તે વર્ણો અને તે માત્રા કવતી ઋચાઓમાં પણ છે. અવર્ણાદિ અક્ષરો અને હ્રસ્વ, દીર્ઘાદિ બંને ઋચાઓમાં એક સરખા જ છે તો પછી એક ઋચાના સ્વરનું બીજામાં વિધાન કરવું એ નિરર્થક છે. જે નિરર્થક હોય તો વિધાન ન માનવું પણ અનુવાદ માનવો. આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, એમ જણાય છે. ॥ ૯ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્યોનું પણ શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતરમુત્તરયો નં પર્યામિત્વમિતિ વિશ્વામિત્રસ્તપસ્તેપે । બૃહદુત્તરયો નં પર્યામીતિ વસિષ્ઠઃ ઉત્તરની એ ઋચામાં રથંતર નથી સમજતો માટે તે સમજવા માટે વિશ્વામિત્રે પ્રયત્ન રૂપ તપ કથું અને વસિષ્ઠે બૃહદ્ નમનને માટે તપ કથું. જે રથંતર અને બૃહદ્ ઉત્તરની ઋચામાં ન હોત તો તેને જાણવા માટે એ એ ઋષિઓ તપ ન કરે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરની એ ઋચાઓમાં પણ રથંતર છે. કવતીમાં રથંતરને અતિદેશ્ય છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશ્રુતેસ્તુ વિકારસ્યોત્તરાસુ યથાશ્રુતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (ઉત્તરાસુ) ઉત્તરની ઋચાઓમાં (વિકારસ્ય) નવીન ધર્મનું વિધાન ન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) સ્વાધ્યાય વખતે જે પ્રમાણે એ ઋચાઓને પાઠ કરાય છે તે પ્રમાણે જ્ઞાન વખતે કરવો.

ભાવાર્થ :—કવતી આદિ ઋચાઓમાં સ્વાધ્યાય વખતે જેવી રીતે પાઠ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન વખતે પણ કરવો. આ પ્રમાણે તો ‘કવતીપુ રથંતરં ગાયત્રી આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે નિરર્થક જણાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાનાં ચાસામજસ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાનામ્) શબ્દનું (અસામજસ્યમ્) અસામંજસ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અનુવાદ રથંતરના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. અને તે ધર્મો રથંતરે પ્રસ્તુતમાને પૃથિવી ધ્યાયેત જ્યારે રથંતર ગાવાનું શરૂ કરે ત્યારે પૃથિવીનું ધ્યાન કરવું. આ ધર્મની પ્રાપ્તિને માટે કનતીમાં રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે જો એમ માનવામાં આવે તો ઉક્ત વાક્યથી જે શક્યાર્થ પ્રતીત થાય છે તે પૃથિવીના ધ્યાન રૂપે નથી. આ કારણથી કવતીષુ રથંતર ગાયતિ એ વાક્યની લક્ષણા માનવી પડે. આ અસામંજસ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

**સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ તુ કર્મશબ્દઃ સ્યાદ્વાવોડ્યઃ પ્રસિદ્ધગ્રહણત્વાદ્વિકારો-
હાવિશિષ્ટોડ્યૈઃ ॥ ૧૩ ॥**

પદાર્થ :—(અપિ તુ) ઉપર બતાવવામાં આવેલાં પૂર્વપક્ષના નિરાસને માટે આ શબ્દો છે. (કર્મશબ્દઃ) રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ધર્મનો વાચક (સ્યાત્) છે (પ્રસિદ્ધગ્રહણાત્) શિશુકિતને હીધે (માત્રઃ કર્મઃ) આજ અર્થ વારતવિક છે. (હિ) કારણ કે (અડ્યૈઃ અવિશિષ્ટઃ) અન્ય અવહનન-આદિ ધાત્વર્થ તુલ્ય (વિકારાઃ) ગાન શબ્દનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ક્રિયાનો વાચક છે અને તે ગાન ઋચામાં એક જાતનો સંસ્કાર છે. રથંતર ગાનની રૂઢિ પણ ગાન-ક્રિયાને જ સૂચવે છે. જેમ અગ્નિહોમ એક ક્રિયા છે, તેમ ગાન પણ એક જાતની ક્રિયા છે, રથંતર ગાયતિ આ વાક્યમાં રથંતર શબ્દનો અર્થ ગાનરૂપક્રિયામાં અભેદ સંબંધથી અન્યથા પામે છે, જેમ અવહનન ક્રિયાથી ચોખા અને તેના ઉપરના ફેતરા છૂટા પડે છે તેમ ગાન રૂપ ક્રિયાથી ઋચાઓના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. માટે રથંતર કોઇ ઋચાનું કે ગાન વિશિષ્ટ ઋચાનું પણ નામ નથી પણ શુદ્ધ ગાનક્રિયાનું જ નામ છે. ॥ ૧૩ ॥

અદ્રવ્યં ચાપિ દૃશ્યતે ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અદ્રવ્યં ચ) અને ઋચા-શ્રવ્યમાં (અપિ) પણ રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ (દૃશ્યતે) જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ઋચા ન હોય તેમાં પણ રથંતર સામનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘ઋચા’ થાય છે. માટે ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો અતિદેશ નથી. ॥ ૧૪ ॥

તસ્ય ચ ક્રિયા ગ્રહણાર્થા નાનાર્થેષુ વિરૂપિત્વાદર્થાં

હાસામલૌકિકો વિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ ક્રિયા) તેની અકર્મ વખતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે (ગ્રહણાર્થા) અભ્યાસને માટે હોય છે. (નાનાર્થેષુ) જુદી જુદી ઋચાઓમાં (વિરૂપિત્વાત્) ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે. (આસામ્ અર્થઃ) રથંતર આદિ સંગ્રહોનો અર્થ (અલૌકિકઃ) અલૌકિક હોય છે. (વિધાનાત્) ગુરુદ્વારા જ તે જાણી શકાય એમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વેદિક કર્મ નથી કરવાનું હોતું તે વખતે જે રથંતર ગાન કરવામાં આવે છે તે તો શીખવા માટે હોય છે. જુદી જુદી ઋચાઓમાં ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે અને તે ગાનને જાણનાર ગુરુદ્વારા જ સમજી શકાય છે. રથંતરનામક ગાનથી અશુદ્ધ ઋચા ગાવી અને આવા પ્રકારની જે ગાનક્રિયા છે તેનું નામ રથંતર ગાન અર્થાત્ રથંતર સામ છે. આ વિષય વિવિધ ગાનમાં નિષ્ણાત ગુરુ વગર સમજી શકાય એમ ન હોવાથી રથંતર આદિ શબ્દના અર્થ અલૌકિક છે. અર્થાત્ જેમ અવહનન ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાય છે તેમ રથંતર ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

તસ્મિન્ સંજ્ઞાવિશેષાઃ સ્યુર્વિકારપૃથક્ત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે ગાન રૂપ ક્રિયામાં (સંજ્ઞાવિશેષાઃ સ્યુઃ) જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ છે. (વિકારપૃથક્ત્વાત) ગાનના સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ભાષામાં અનેક ખતનાં ગાન હોય છે અને તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે તેમ વેદમાં પણ જુદાં જુદાં ગાન હોય છે અને તેના નામ પણ જુદાં જુદાં હોય છે ક્રાષ્ટ ગાનનું નામ રથંતર તો ક્રાષ્ટ ગાનનું નામ ' બૃહત્ ' હોય છે, જેમ લૌકિક ગાનોમાં જુદા જુદા નામ અને રાગિણી હોય છે તેના નામ જુદાં જુદાં હોય છે તેમ વેદિક સામગાન પણ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

યોનિશસ્યાશ્ચ તુલ્યવદિતરાભિર્વિધીયન્તે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યોનિશસ્યાઃ) શાસ્ત્રસાધનીભૂત ઋચા (હિતરામિઃ) અયોનિશરયા સાથે (તુલ્યવદ્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વિદિત કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર અને એ ગાન જેમાં ગાવામાં આવે છે તે રથંતરની યોનિ અર્થાત્ કારણ તરીકે કહેવામાં આવે છે. જે ઋચામાં શંકન થાય છે તે ઋચા યોનિશસ્યા કહેવામાં આવે છે. યોનિશરયા ઋચાઓનું અયોનિશરયા સાથે વિધાન કરવામાં આવે છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રથંતર અને ઋચા બન્ને ભિન્ન છે. ॥ ૧૭ ॥

અયોનોઽપિ દૃશ્યતેઽતથાયોનિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અયોનોઽપિ) અને યોનિભૂત ઋચાથી ભિન્નમાં (અપિ) પણ (અતથાયોનિઃ દૃશ્યતે) અધિક અથવા ન્યૂન ઋચાવાળા સામ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ગાયત્રી છંદવાળી ઋચામાં બૃહત્સામ ગાવામાં આવે છે. બૃહત્ સામનો યોનિ ભૂત ઋચામાં જેટલા અક્ષર હોય છે તેના કરતાં વધાર અથવા ઓછા અક્ષરોવાળી ઋચાનાં પણ બૃહત્ સામ આદિનો અતિદેશ થાય છે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રથંતર-આદિ ક્રાષ્ટ ઋચા નથી પણ એક પ્રકારનું ગાન છે. ॥ ૧૮ ॥

एकार्थे नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(એકાર્થે) એક જ અર્થ હોવાથી (વૈરૂપ્યં ન અસ્તિ) વૈરૂપ્ય નથી (હિતિ ચેત) જે એમ કહેવામાં આવે તો ? ઉત્તર આમલા સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર ગાન બધું એક જ પ્રકારનું હોવાથી કોઈપણ એક ઋચામાં ગાયું એટલે બીજી ઋચામાં પણ ગાતા આવડશે. માટે પ્રયોગ બહાર એ ગાનનો એક વખત અભ્યાસ કર્યા પછી ઋચામાં તે ગાવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. જે આવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૧૯ ॥

સ્વાર્થાન્તરેષ્વનિષ્પત્તેય'થાપાકે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરેષુ) બીજી ઋચાઓમાં (નિષ્પત્તેઃ) અભ્યાસ વગર સિદ્ધિ ન થવાથી (સ્યાત્) અભ્યાસ થવો જોઈએ. (યથા પાકે) જેમ પાકમાં.

ભાવાર્થ :—એક ઋચામાં રથંતર ગાન ગાતા આવડ્યું એટલે બીજી ઋચામાં પણ ગાતાં આવડી જાય છે એમ નથી. જે પાક ક્રિયા એક છે છતાં એક ઠેકાણે પાક કરતાં આવડ્યો એટલે બીજામાં પણ આવડી જાય છે એવું જોવામાં આવતું નથી. ચોખ્ખા રાંધતાં આવડ્યા એટલે ગોળ પણ રાંધતાં આવડી જાય છે એવું કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. આશ્રય દીઠ પાક ક્રિયા જુદીજુદી હોય છે તેમ એક આશ્રયમાં રથંતર ગાતાં આવડ્યું એટલે બીજા આશ્રયમાં પણ ગાતાં આવડી મધું એમ માની શકાય નહિ. પ્રતિઋચામાં રથંતરનો પણ આશ્રયની ભિન્નતાથી બેઠ પડે છે. ॥ ૨૦ ॥

શદ્ધાનાં ચ સામજસ્યન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(શદ્ધાનામ્ વા) અને શબ્દોનું (સામજસ્યમ્) યથાર્થપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે કવતી શબ્દ અને રથંતર શબ્દ આ બન્ને શબ્દ ઋચાઓના વાચક હોય તો એક ઋચા બીજી ઋચાનું અધિકરણ થઈ શકતું ન હોવાથી શબ્દોનું સામંજસ્ય બની શકે નહિ. માટે 'કવતી' શબ્દ ઋચા વાચક છે અને રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષ વાચક છે. ગાન ક્રિયા માનવાથી ગાનનું અધિકરણ ઋચા થઈ શકે છે અને તેથી શબ્દોનું સામંજસ્ય પણ બની શકે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષનું વાચક છે. સ્વરાદિ-વિશેષાનુપૂર્વીમાત્રસ્વરૂપમુગ્ધરવ્યતિરિક્તં યદ્વાનં તદેવ રથંતરશબ્દસ્યાર્થ' इति माधवः स्वर-આદિ વિશેષના ક્રમમાત્ર સ્વરૂપ અને ઋચાઓના અક્ષરોથી ભિન્ન જે ગાન હોય છે તેજ રથંતર શબ્દનો અર્થ છે. એમ માધવાચાર્યે પણ કહ્યું છે.

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीय पादः



અથ મીમાંસાયા ગુર્જરભાષાભાષ્યે સપ્તમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘અગ્નિહોત્ર નામથી તેના ધર્મનો અતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉક્તં ક્રિયામિધાનં તદ્દ્યુતાવન્યથ વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયામિધાનમ્ ઉક્તમ્) અગ્નિહોત્ર નામક ક્રિયા છે એ આગળ નામધેય પાદમાં કહેવામાં આવ્યું છે, (અન્યથ) માટે બીજા સ્થાને એટલે કુંડ પામિનામયને (તદ્દ્યુતૌ) અગ્નિહોત્ર શબ્દના શ્રવણમાં (વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્) ધર્મનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘કુંડપામિનામયને’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ‘માસમગ્નિહોત્રં જુહોતિ’ આ ટેકાણે આગ્નિહોત્ર પદથી શું સમજવું? અહીં એવો સિદ્ધાંત કર્યો કે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ નિત્ય હોમ કરવાનો ક્રિયાને કહેવામાં આવે છે એવું આગળ સિદ્ધ કરી આવ્યું છે માટે માસમગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ ટેકાણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના જે ધર્મ છે તે ધર્મનો ઉક્ત હોમમાં અતિદેશ છે એમ સમજવું ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ અપૂર્વેવાડપિ માગિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વે) માસાગ્નિહોત્રમાં પણ ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ કર્મનું જ નામ છે (માગિત્વાત્) યોગ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માસાગ્નિહોત્રમાં પણ જે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ છે તે એક માત્ર સુધી જે હવન કરાવ છે તેનું જ નામ અગ્નિહોત્ર છે. જેમ નિત્ય હોમ ક્રિયાનું નામ અગ્નિહોત્ર છે તેમ માસ સુધી હોમ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ‘અગ્નિહોત્ર’ છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્વિપણ નામનસ્ત્વૌત્તિકત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (નામનઃ) અગ્નિ હોત્રાદિ નામનો સંબંધ (ઔત્તિકત્વાત્) નિયત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામ અને નામીનો સંબંધ નિયત હોવાથી એક શબ્દના અનેક અર્થે માનવા એ ઠીક નથી. અન્યાવ્યથાનેકાર્થત્વમ્ । ‘માણવક સિદ્ધ છે’ એમ કહેવાથી માણુવક શબ્દ સિદ્ધ સાથે સંબંધ થઈ શકતો નથી. માટે સિદ્ધતા ધર્મનો અતિદેશ માણુવકમાં થાય છે. તેમ ઉક્ત અગ્નિહોત્રમાં પણ સમજવું. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષાદ્ ગુણસંયોગાત્ ક્રિયામિધાનં સ્યાત્

તદભાવેડપ્રસિદ્ધં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યક્ષાત્) નૈયમિક અગ્નિહોત્રમાં શ્રૂયમાણ અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહા એ મંત્રધિગ્ધો (ગુણસંયોગાત્) દેવતાદિપ ગુણનો સંયોગ હોવાથી તત્પ્રખ્ય ન્યાયથી

(ક્રિયાભિધાનં સ્યાત) અગ્નિહોત્રરૂપ ક્રિયાનું નામ થાય છે. (તદભાવે) પણ માસાગ્નિહોત્રમાં દેવતા રૂપ ગુણોનો અભાવ હોવાથી (અપ્રસિદ્ધં સ્યાત) ' અગ્નિહોત્ર ' નામ બની શકે નહીં.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અને નિયમિતમાં હોમ ક્રિયામાં જે કારણોથી અગ્નિહોત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે કારણો માસાગ્નિહોત્રમાં નથી. માસાગ્નિહોત્રમાં ગુણરૂપ દેવતાનું વિધાન નથી. માટે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મોનો જ માસાગ્નિહોત્રથી અતિદેશ છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪ ॥

‘ પ્રાયણીય નામથી ધર્મનો અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપિ વા સર્વં કર્મણિ ગુણાર્થેના શ્રુતિઃ સ્યાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં કર્મણિ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગોમાં (ગુણાર્થ) ગુણ વિધિને માટે (અપિ) પ્રાયણીય ઇત્યાદિ (શ્રુતિઃ સ્યાત) શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાદિ યાગમાં પ્રથમ દિવસ જે હોય છે તેને પ્રાયણીય કહે છે. તેની વિકૃતિ જે ગવામયન યાગ છે તેમાં પણ પ્રાયણીય શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ દિવસનો જ વાચક એ શબ્દ છે, આ ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રકૃતિગત પ્રાયણીયના ધર્મનો અતિદેશ બતાવતો નથી પણ બંને ઠેકાણે ગુણવિધિને માટે જ પ્રાયણીય શબ્દ છે. પ્રારમ્ભ્ય બયતિ પ્રવર્તતે ઈતિ પ્રાયણીયાઃ આ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. માટે પ્રાયશ્ચરૂપ ગુણને માટે બંને ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રયોગયેલો છે. ॥ ૫ ॥

‘ સર્વપૃષ્ઠ ’ શબ્દથી છ પૃષ્ઠોનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠે તત્પૂર્વકત્વાઙ્ગ્યૌતિષ્ઠોમિકાનિ

પૃષ્ઠાનિ અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠ) વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ ઉદાહૃત વાક્યમાં (જ્યૌતિષ્ઠોમિકાનિ પૃષ્ઠાનિ) જ્યૌતિષ્ઠોમગત જે પૃષ્ઠો કહ્યાં છે તેના જ અનુવાદ છે. (તત્પૂર્વકત્વાત્) કારણુ ન્વં નિષ્ઠોમથી વિકૃતિ વિશ્વજિત યાગ છે. (અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ) માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ પ્રયોગયેલો છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠોત્તિરાત્રો ભવતિ આ ઠેકાણે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દ અનુવાદ જણાવે છે કે વિધિને જણાવે છે ? એમાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ યાગ જ્યૌતિષ્ઠોમ યાગની વિકૃતિ છે માટે પ્રકૃતિગત સર્વપૃષ્ઠનો અનુવાદ છે. જ્યૌતિષ્ઠોમમાં પણ માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે, એક જ સૂક્તમાં જે ત્રણ ઋચાઓ છે તેને બ્રાહ્મણેકત્ રીતિથી સત્તરશ્લોકમાં અભ્યાસ કરવો એટલે સપ્તદશસ્તોમ થશે. માટે સપ્તદશ પૃષ્ઠાનિ એ અનુવાદ છે. સ્તોત્રોમાં જ પૃષ્ઠ શબ્દનો વ્યવહાર થયો છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ષડ્દહાંદ્યા તત્ર ચોદના ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ષડ્દહાત્) ઇં દિવસમાં સાધ્ય થતા યાગમાં જે છ સ્તોત્ર બતાવ્યા છે (તત્ર) તેમાં (ચોદના) અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈશ્વ, વૈરાજ, રેવત અને શાકવર આ છ સ્તોત્રોનો જ વિશ્વજિત સર્વપૃષ્ઠમાં અતિદેશ છે. ॥ ૭ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈરૂપં હતુઃ; વૈરાજં મિત્રાવરુણયોઃ ઇત્યાદિ વાક્યસં વૈરૂપ આદિ સ્તોત્રોમાં તે તે સ્તોત્રના ગાન કરનારનો પણ નિર્દેશ હોવાથી ષડ્દહર્મનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પન્નાધિકારો જ્યોતિષ્ટોમઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પન્નાધિકારઃ) એક સ્તોત્રમાં પૃષ્ઠ શબ્દ (જ્યોતિષ્ટોમઃ) જ્યોતિષ્ટોમમાં વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—બૃહત્પૃષ્ઠં ભવતિ આ વાક્યથી જ્યોતિષ્ટોમમાં બૃહત્સ્તોત્રને પૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે અને માહેન્દ્રાદિ સ્તોત્રોમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દનો વ્યવહાર છે તે તે ઇત્રિન્યાયથી છે. ॥ ૯ ॥

દ્વયોરિતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયોઃ) બે જ સ્તોત્રોના વિકલ્પ છે (ચેત્) બે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ‘બૃહત્’ અને ‘રથંતર’ નો વિકલ્પ હોવાથી બન્નેના સમુચ્ચય માટે છે બે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વ્યર્થત્વાત્ સર્વશબ્દસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સર્વશબ્દસ્ય) સર્વશબ્દ (વ્યર્થત્વાત્) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વશબ્દ બહુ અર્થમાં વપરાય છે એમાં નહિ. માટે બે બે સ્તોત્રને ઉદ્દેશીને સર્વશબ્દ વપરાયો હોય તો તે પ્રયોગ વ્યર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દમાં ષડ્દમાં ગણાવેલા છ સ્તોત્રોનો વિશ્વજિત યાગમાં અતિદેશ છે. અનુવાદ નથી. ॥ ૧૧ ॥

‘અવભૃથ’ નામથી સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તથાવભૃથઃ સોમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (સોમાત્) સોમયાગમાંથી (અવભૃથઃ) સૌમિક અવભૃથ ધર્મનો પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચાતુર્માસ્યે પૂર્વેષ્ઠ નિષ્કાસેન ચ અવભૂથં યન્તિ ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાંથી પૂર્વદિશામાં કૃત્સેક કરવામાં આવે છે તેમાં તુષ અને નિષ્કાસનું વિધાન છે, કે, અવભૂથ શબ્દ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે ? આ સંશયનું નિરાકારણ એ છે કે અવભૂથ શબ્દ સૌમિકધર્મનો પ્રાપક છે, જેમ ઉપરના અધિકરણમાં પઙ્કયાગમાંથી છ પૃથરતોત્રાનો અતિદેશ થાય છે એમ બતાવ્યું છે તેમ અવભૂથ પણ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રકૃતેરિતિચેત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતે) દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રાપ્ત દિયુત્સેકનો તુષનિષ્કાસમાં શુભ્યત્વથી વિધિ છે. (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—પૂર્વદિશામાં જે જળનું ઉત્સેચન કરવામાં આવે છે તેને જ અવભૂથ કહેવામાં આવે છે અને ઉત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં શુભ્યરૂપે વિધાન છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

ન ભક્તિત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભક્તિત્વાત્) રતાવક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દિયુત્સેકમાં જે અવભૂથનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર તેની રતુતિરૂપ છે. તેથી દિયુત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં શુભ્યરૂપે વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે સૌમિકધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

લિજ્જદર્શનાન્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિજ્જદર્શનાન્) નાયુદાં જુહોતિ આદિ લિંઙ વાક્યપદ્ધત્ દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાયુદાં જુહોતિ ન સામ યાયતિ ’ આ વાક્યમાં પ્રતીત થતા આયુદાં હોમ અને સામના સૌમિકાવભૂથના ધર્મ છે. જે અહીં સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ ન હોય તો નિષેધ પણ ન હોવો જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવભૂથના ધર્મનો અતિદેશ થયે છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ વારુણ પ્રધાસિકાવભૂથમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

• દ્રવ્યાદેશે તદ્દ્રવ્યઃ શ્રુતિસંયોગાત્ પુરોહાશસ્ત્વના-

દેશે તત્પ્રકૃતિકત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાદેશે) યાગ સાધન હોવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે મા? (તદ્દ્રવ્યઃ) તેમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય જોઈએ. (શ્રુતિસંયોગાત્) પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિધાન હોવાથી (અનાદેશે)

પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે (પુરોહત્ત્વાઃ તુ) પુરોહત્ત્વને તો આધ થાય છે (તત્પ્રકૃતિકત્વાત્) ઉપપ્રકૃતિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તુષ્ણિષ્ઠાસ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિહિત છે. પુરોહત્ત્વ તો અનુમાન ગમ્ય છે. જો અહીં વાચ્ય પ્રધાતિક-અવભૃથર્મા પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી વિહિત દ્રવ્ય ન હોત તો પુરોહત્ત્વને દ્રવ્ય તરીકે લઈ શકાત પણ અહીં પ્રત્યક્ષશ્રુત દ્રવ્ય હોવાથી પુરોહત્ત્વ દ્રવ્યને આધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ વૈષ્ણવશબ્દથી આતિથ્યેષ્ટિમાં ધર્મોના અતિદેશ નથી ’
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગુણવિધિસ્તુ ન ગૃહીયાત્ સમત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણવિધિ) ગુણ અર્થાત્ ધર્મનું વિધાન (ન) નહીં (ગૃહીયાત્) ગ્રહણ કરવું (સમત્વાત્) બંને ઠેકાણે સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાયાં નવકપાલો વૈષ્ણવો ભવતિ તે જ પ્રમાણે રાજસૂયે વૈષ્ણવસ્ત્રિકપાલઃ આતિથ્યેષ્ટિમાં અને રાજસૂય યજ્ઞમાં વૈષ્ણવ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. અહીં વૈષ્ણવ શબ્દ આતિથ્યના ધર્મોના અતિદેશ કરતો નથી પણ દેવતા ૩૫ ગુણનું વિધાન કરે છે. કારણ કે વિષ્ણુઃ દેવતા અસ્ય હતિ વૈષ્ણવઃ આવી રીતે તદ્વિતપ્રત્યયથી દેવતા૩૫ ગુણનું વિધાન બંને ઠેકાણે એક સરખું છે. માટે વૈષ્ણવ શબ્દ અતિદેશ કરનાર નથી પણ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ નિર્મન્ય્યાદિ શબ્દો પણ ધર્મોના અતિદેશ કરતા નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે

નિર્મન્ય્યાદિષુ ચૈવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એજ પ્રમાણે (નિર્મન્ય્યાદિષુ) નિર્મન્ય આદિ શબ્દોમાં પણ સમાવેશ.

ભાવાર્થ :—અમૌ નિર્મન્યેનેષ્ટકા પવન્તિ’ ઇત્યાદિ ઠેકાણે નિર્મન્ય નામક અગ્નિનું નામ આવેલ છે અને દર્શપૂર્ણમાસમાં ‘ અહિં ’ સંસ્કાર પામેલાનું આગ્નિન છે. આ ઠેકાણે પણ મુશિત અગ્નિ સંસ્કૃત અહિં પણ ગુણત્વરૂપથી વિહિત થાય છે, તે શબ્દો ધર્મોના અતિદેશ કરનારો નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ ’ આ વાક્યથી સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ નથી.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રણયનં તુ સૌમિકમવાચ્યં હોતરત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પ્રણયનમ્) અગ્નિપ્રદીપન (સૌમિકમ્) સૌમિક છે (હિ) કારણકે (હોતરત્) બીજું (અવાચ્યમ્) વાચ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. (દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ તસ્માદ દ્વાભ્યામેતિ । આ વાક્યથી જે પ્રણયન શબ્દ છે તે સૌમિક પ્રણયન છે. (સોમયાગમાં જે ધર્મવાળું થાય છે તે પ્રણયન સ્વીકારવું.) બીજું જે દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે તે અવાચ્ય છે. જે કે પ્રણયન શબ્દ અસામસિક છે છતાં લક્ષણથી પ્રણયન શબ્દથી સૌમિક પ્રણયન સમજવું. (પ્રણયન એટલે વેદિમાં અગ્નિપ્રદીપ્ત કરવો તે) ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધઃ તદ્વાત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વાત) તેજ પ્રમાણે (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધઃ) ઉત્તર વેદિનો પ્રતિષેધ પણ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિમુપવપન્તિ ન સુનાસીરીયે । વૈશ્વદેવ અને સુનાસીરીય ઉત્તરવેદિનું ઉપવપનનો પ્રતિષેધ કયો છે. પ્રાપ્તિ વગર પ્રતિષેધ ન હોય એ વાદ નિર્ણયિત છે. સૌમિક પ્રણયનમાં ઉત્તર વેદિ હોય છે પણ દાશપૌર્ણમાસિક યાગમાં હોતી નથી. ઉક્ત પ્રતિષેધથી સૌમિક પ્રણયન જ હોવું જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રાકૃતં વાડનામત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાકૃતમ) પ્રકૃતિભૂત દાશપૌર્ણમાસિક યાગનું પ્રણયન છે (અનામત્વાત) પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે કારણ કે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ બની શકતું નથી. પ્રણયન શબ્દ લક્ષણથી સૌમિક પ્રણયન જણાવશે એમ જે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે. ‘ સંભવતિ શ્રુત્યથે ’ લક્ષણર્થોડપ્રાપ્ત્યઃ । શ્રુત્યર્થ સંભવિત હોય ત્યાં લક્ષણર્થ લઘુ શકાય નહિ માટે ઉક્ત સ્થળે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનો વાચ્ય નથી પણ પ્રાકૃતિક દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયનનો ઓધક છે ॥ ૨૧ ॥

પરિસંખ્યાર્થઃ શ્રવણં ગુણાર્થમર્થવાદો વા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પરિસંખ્યાર્થમ્) પરિસંખ્યાને માટે (શ્રવણમ્) ઉક્ત વાક્યનું શ્રવણ માનવું. (ગુણાર્થમ્ અથવાદો વા) ગુણને માટે અથવા અર્થવાદને માટે.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક અવાચ્ય છે દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ એ વાચ્ય પરિસંખ્યા માટે, અથવા ગુણમાટે અથવા અર્થવાદને માટે છે એમ સમજવું. પરિસંખ્યા તથા દોષ યુક્ત હોવાથી અર્થવાદ જ માનવો યોગ્ય છે. પ્રણયન દાશપૌર્ણમાસિક છે માટે તે સૌમિક પ્રણયનના ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ આ વાક્યથી મધ્યમ એ પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમોત્તમયોઃ પ્રણયનમુત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રથમોત્તમયોઃ) પ્રથમ અને હેત્વા પર્વમાં (પ્રણયનમ્) અગ્નિ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્) ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રણયન વૈશ્વદેવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેધ અને શુનાસીરીય આ ચાર પર્વોમાં કયા પર્વમાં કરવાનું છે એ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે આ અધિકરણ છે. ઉક્ત ચાર પર્વોમાંથી પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વમાં અટલે વૈશ્વદેવ અને શુનાસીરીય પર્વોમાં અગ્નિ પ્રણયન કરવું. પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વમાં ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી એ પર્વમાં ઉત્તરવેદિ હોવાનું સમજાય છે. ઉત્તરવેદ્યામમિ નિદધાતિ એ વાક્યથી ખાસ થતી ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ સાર્થક બને છે. માટે પ્રથમ અને અંત્ય પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવું. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

મધ્યમયોર્વા ગત્યર્થવાદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મધ્યમયોઃ) મધ્યમના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વમાં પ્રણયન હોય છે. (ગત્યર્થવાદાત્) ગતિ-રૂપ અર્થનો વાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋગ્ વા એતે યજ્ઞસ્ય ચદ્રણપ્રધાસઃ સાકમેધશ્ચ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ આ બે પર્વ યજ્ઞના ઊરુ છે. ઊરુ શબ્દનો અર્થ ગતિસાધન છે માટે ઊરુપદ્યથી સંસ્તુતિ હોવાથી ટામ્બો યન્તિ ‘એ માં અગ્નિ પ્રણયન કરવું’ આ બે સંખ્યા ઉક્ત ચાર પર્વમાં વ્યક્ત છે એ પર્વ છે તે જ સમજવા. અર્થાત્ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધમાં જ પ્રણયન કરવું ॥ ૨૪ ॥

ઔત્તરવેદિકોઽનારભ્યવાદપ્રતિષેધઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઔત્તરવેદિકઃ) ઉત્તર વેદિનો જે પ્રતિષેધ છે તે તો (અનારભ્યવાદ પ્રતિષેધઃ) અનારભ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિમુપક્રિતિઃ, ન શુનાસીરીયે આ વાક્યોથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે તો અનારભ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે ઉત્તરવેદ્યામમિ નિદધાતિ આ પ્રણયન એક પણ્ય પર્વનો અરંભ કર્યા વગર કહ્યું છે માટે અનારભ્યવાદ છે અને એ વાદનો જ ઉપરના વાક્યોથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરવેદિ અગ્નિ પ્રણયન માટે જ હોય છે. આ અધિકરણથી એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે મધ્યના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વમાં જ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષં ચ લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષમ્) સ્વરસામ, એકકપાલ, આમિક્ષા આ ત્રણે શબ્દો ધર્મનો અતિદેશ કરે છે (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગબોધક વચનો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામ શબ્દ ખીંગ ક્રતુમાં શ્રવણ છે તે ગવામયનસ્ય સ્વરસામ શબ્દના સમદશ સ્તોમ આદિ જે ધર્મ છે તેના ગ્રાહક છે અને તેજ પ્રણયે એકકપાલ અને આમિક્ષા શબ્દો પણ ધર્મોના ગ્રાહક છે. સ્વરસામ શબ્દોનો અર્થ જૈમિનીય ન્યાયમાત્રા આદિ પ્રંથોમાં આ પ્રમાણે છે. ગવામયને દ્વયોઃ માસર્કયોર્મયે વર્તમાનં વિધુવન્નામકં પ્રધાનમૂતમેકમહર્વિચતે તજ્ઞ દિષ્વાકીર્ત્યમ્ । તસ્માત્ પ્રાચીનાત્રયઃ સ્વરસામનામકા અહર્વિશેષાઃ । તથોપરિષ્ઠાદપિ ત્રયઃ સ્વરસામાનાઃ । ગવામયનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. બે માસપર્યં વચ્ચે એ વિધુવત્ નામક પ્રધાન

જૂત દિવસ છે તેનું નામ 'દિવાકીર્ત્ય' છે. એ 'દિવાકીર્ત્ય' પહેલાના ત્રણ દિવસો અને પછીના ત્રણ દિવસોને 'સ્વરસામ' કહેવામાં આવે છે. અન્યત્ર ત્વેનું થયતે પૃથ્વિઃ પઢહઃ, દ્વૌ સ્વર સામૌ અન્ય કંતુમાં પૃથ્વિ અને પઢહ આ બન્ને સ્વરસામ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એકત્ર વિહિત થયેલો સ્વરસામ વાયક શબ્દ અન્યસ્થળ વિહિત સ્વરસામના ધર્મનો ગ્રાહક છે, માટે 'વૈષ્ણવ' શબ્દનો પેઠે સ્વર સામાદિ શબ્દો ગુણવિધાયક નથી પણ ધર્મના અતિદેશ કરનાર છે. ॥ ૨૬ ॥

ત્રોદનાસામાન્યાત્ વા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રોદનાસામાન્યાત્) વિધિ સામાન્ય હોવાથી. (વા) હેતુ સ્પષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામત્વ સામાન્યથી, એકકપાલત્વ સામાન્યથી અને આમિક્ષા સામાન્યથી પણ જાણી શકાય છે કે એ શબ્દો ગુણ વિધાયક છે. ॥ ૨૭ ॥

'વાસ આદિ શબ્દો આકૃતિ = જાતિ વાયક છે' એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

કર્મજે કર્મ યૂપવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજે) તુરીવેમાદિસંયોગાદિરૂપ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ આદિ દ્રવ્ય (કર્મ) ક્રિયા વાયક છે (યૂપવત્) યૂપની પેઠે

ભાવાર્થ :—'વાસો દદાતિ' આ ઠેકાણે વાસઃ શબ્દ તુરીવેમાદિથી થતી ક્રિયાને વાયક વાસ શબ્દ છે. જેમ યૂપ શબ્દ વાસલા આદિથી થતી ક્રિયાને વાયક છે તેમ, એટલે ઉપર જે વાસો દદાતિ વાક્ય છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરીને આપવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

રૂપં વાડશેષભૂતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રૂપમ્) આકૃતિ અર્થાત્ જાતિ વાચ્ય છે. (અશેષ-ભૂતત્વાત્) અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં જે વાસઃ શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ 'જાતિ' છે. વાસોજનક ક્રિયાનું અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી યૂપ તત્કાલિ આ ઠેકાણે તે ક્રિયાકલાપનું વિધાન છે માટે યૂપ શબ્દનો અર્થ યૂપજનક ક્રિયા થઈ શકે છે પણ વાસઃ શબ્દનો અર્થ તજ્જનક ક્રિયાવાચક નથી પણ જાતિ-વાચક છે. ॥ ૨૯ ॥

ગર્ભત્રિરાત્રમાં લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ

વિશયે લૌકિકઃ સ્યાત્ સર્વાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (લૌકિકઃ સ્યાત્) લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન સમજવું, (સર્વાર્થત્વાત્) કારણ કે તે વૈદિક સર્વ કર્મને માટે છે.

ભાવાર્થ :—ગર્ગત્રિરાત્રમાં સ્તોત્રના અંગ તરીકે અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવા કહ્યું છે. અગ્નિમુપનિધાય સ્તુવીત । આ દેશાણે લૌકિક અગ્નિનું પ્રહણ કરવું કે વૈદિક ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો વૈદિક અગ્નિ જ જ્યેષ્ઠ્યે કારણ કે વૈદિક સર્વકર્મને માટે આધાન સંસ્કૃત અગ્નિ જ વિહિત છે ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વૈદિકમર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વૈદિકમ) વૈદિક અગ્નિ (ન) નહી. (અર્થનિર્દેશાત્) હોમરૂપ અર્થનો વૈદિક અગ્નિમાં નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈદિક અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવાનું નથી. પણ લૌકિક અગ્નિનું છે. યદાહવનીયે જુહોતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતો હોમરૂપ અર્થ ન્યાં ઉપસ્થિત હોય ત્યાં જ વૈદિક અગ્નિ ગ્રાહ્ય હોય છે. અગ્નિ મુપનિધાય સ્તુવીત આ વાક્યથી હોમરૂપ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી પણ ઉપનિધાનની પ્રતીતિ યાય છે તે તો લૌકિક અગ્નિને લગતું છે. અર્થાત્ વૈદિક અગ્નિના ધર્મનો અતિદેશ નથી. ॥ ૩૧ ॥

તથોત્તિરિતરેષામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (રિતરેષામ્) બીજા અગ્નિઓની (ઉત્પત્તિઃ) ઉત્પત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અન્ય ધિષ્ણ્ય અગ્નિઓની ઉત્પત્તિ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવી અર્થાત્ ધિષ્ણ્યાદિ અગ્નિઓનું પણ ઉપનિધાન નથી. એ અગ્નિઓનું કાર્ય ‘ પ્રાણાસોનો ધિષ્ણ્યાત્ વ્યાધારયતિ ’ ઇત્યાદિ આધારને માટે હોય છે. ઉપનિધાનને માટે નહિ. માટે સ્તુતિના અંગ તરીકે લૌકિક અગ્નિનું જ ઉપનિધાન સમજવું ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉપશયો યૂપો ભવતિ ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘ યૂપ ’ શબ્દ સંસ્કાર પ્રયોજક નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્કૃતં સ્યાત્તચ્છદ્ધવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કૃતમ્) ઉપશય દ્રવ્ય સંસ્કૃત (સ્યાત્) હોય છે. (તચ્છદ્ધવાત્) યૂપ શબ્દથી યૂપના ધર્મનો અતિદેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एकादशिन्याં ધ્રુયતે ‘ ઉપશયો યૂપો ભવતિ ’ અગ્યાર યૂપોનો જે સમુદાય હોય છે તેને ‘ અકાદશિ ॥ ’ કહ્યું છે, તમાં દક્ષિણ ભાગ અવસ્થાપિત જ અગ્યારમો યૂપ હોય છે તે ઉપશય કહેવાય છે. તે ઉપશયમાં પરિવ્યાણ આદિ યૂપ સંસ્કાર છે કારણ કે સંસ્કારના નિમિત્તે જ યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ભક્ત્યા લાઽયજ્ઞશેષત્વાદ્ ગુણાનામભિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ભક્ત્યા) ગૌરવૃત્તિથી યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (ગુણાનામ્) ગુણોનું (ભમિધાનાત્) અભિધાન હોવાથી (ભયજ્ઞશેષત્વાદ્) યજ્ઞનું અંગ ન હોય થી તેમાં સંસ્કારો નથી.

(ક્રિયામિધાનં સ્યાત્) અગ્નિહોત્રરૂપ ક્રિયાનું નામ થાય છે. (તદભાવે) પણ માસાગ્નિહોત્રમાં દેવતાં રૂપ ગુણનો અભાવ હોવાથી (અપ્રસિદ્ધં સ્યાત્) ' અગ્નિહોત્ર ' નામ બની શકે નહીં.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અને નિર્વાચ્યમાં હોમ ક્રિયામાં જે કારણોથી અગ્નિહોત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે કારણો માસાગ્નિહોત્રમાં નથી. માસાગ્નિહોત્રમાં ગુણરૂપ દેવતાનું વિધાન નથી. માટે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મોનો જ માસાગ્નિહોત્રથી અતિદેશ છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪ ॥

‘ પ્રાયણીય નામથી ધર્મનો અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપિ વા સર્વત્ર કર્મણિ ગુણાર્યૈવા શ્રુતિઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સર્વત્ર કર્મણિ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગોમાં (ગુણાર્યૈ) ગુણ વિધિને માટે (વા) પ્રાયણીય ધર્માદિ (શ્રુતિઃ સ્યાત્) શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ-યાગમાં પ્રથમ દિવસ જે હોય છે તેને પ્રાયણીય કહે છે. તેની વિકૃતિ જે ગવામયન યાગ છે તેમાં પણ પ્રાયણીય શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ દિવસનો જ વાચક એ શબ્દ છે, આ ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રકૃતિગત પ્રાયણીયના ધર્મનો અતિદેશ બતાવતો નથી પણ બનને ઠેકાણે ગુણવિધિને માટે જ પ્રાયણીય શબ્દ છે. પ્રારમ્ભ બયતિ પ્રવર્તતે ઇતિ પ્રાયણીયાઃ આ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. માટે પ્રાયમ્ભરૂપ ગુણને માટે બનને ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે. ॥ ૫ ॥

‘ સર્વપૃષ્ઠ ’ શબ્દથી છ પૃષ્ઠોનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં

સૂત્રો સમજાવે છે.

વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠે તત્પૂર્વકત્વાજ્ઞયૌતિષ્ઠોમિકાનિ

પૃષ્ઠાનિ અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠે) વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ ઉદાહૃત વાક્યમાં (જ્યૌતિષ્ઠોમિકાનિ પૃષ્ઠાનિ) જ્યૌતિષ્ઠોમગત જે પૃષ્ઠો કહ્યાં છે તેનો જ અનુવાદ છે. (તત્પૂર્વકત્વાત્) કારણ જ્યૌતિષ્ઠોમથી વિકૃતિ વિશ્વજિત યાગ છે. (અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ) માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠોઽતિરાત્રો ભવતિ આ ઠેકાણે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દ અનુવાદ જણાવે છે કે વિધિને જણાવે છે ? એમાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ યાગ જ્યૌતિષ્ઠોમ યાગની વિકૃતિ છે માટે પ્રકૃતિગત સર્વપૃષ્ઠનો અનુવાદ છે. જ્યૌતિષ્ઠોમમાં પણ માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે, એક જ સૂક્તમાં જે ત્રણ ઋચાઓ છે તેને બ્રાહ્મણોક્ત રીતિથી સત્તરશબ્દોમાં અભ્યાસ કરવો એટલે સપ્તદશસ્તોમ થશે. માટે સપ્તદશ પૃષ્ઠાનિ એ અનુવાદ છે. સ્તોત્રોમાં જ પૃષ્ઠ શબ્દનો વ્યવહાર થયો છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ષડહાદ્યા તત્ર ચોદના ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્ર) અથવા (ષડહાત્) ૭ દિવસમાં સાધ્ય થતા યાગમાં જે ૭ સ્તોત્ર અતાવ્યા છે (તત્ર) તેમાં (ચોદના) અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વેશ્પ, વૈરાજ, રેવત અને શાકવર આ ૭ સ્તોત્રોનો જ વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠમાં અતિદેશ છે. ॥ ૭ ॥

લિંગ્વર્ણનાદ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્વર્ણનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈરૂપં હોતુઃ; વૈરાજં મિત્રાવરુણયોઃ ઇત્યાદિ વાક્યસું વૈરૂપ આદિ સ્તોત્રોમાં તે તે સ્તોત્રના ગાન કરનારનો પણ નિર્દેશ હોવાથી ષડ્વર્ણના જ અતિદેશ છે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પન્નાધિકારો જ્યોતિષ્ટોમઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પન્નાધિકારઃ) એક સ્તોત્રમાં પૃષ્ઠ શબ્દ (જ્યોતિષ્ટોમઃ) જ્યોતિષ્ટોમમાં વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—બૃહત્પૃષ્ઠં ભવતિ આ વાક્યથી જ્યોતિષ્ટોમમાં બૃહત્સ્તોત્રને પૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે અને માહેન્દ્રાદિ સ્તોત્રોમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દનો અવહાર છે તે તે બ્રહ્મિન્યાયથી છે. ॥ ૯ ॥

દ્વયોરિતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયોઃ) જે જ સ્તોત્રનો વિરૂદ્ધ છે (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ‘ બૃહત્ ’ અને ‘ રથંતર ’ નો વિરૂદ્ધ હોવાથી બન્નેના સમુચ્ચય માટે છે જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વ્યર્થત્વાત્ સર્વશબ્દસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સર્વશબ્દસ્ય) સર્વશબ્દ (વ્યર્થત્વાત્) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વશબ્દ બહુ અર્થમાં વપરાય છે એમાં નહિ. માટે જે જે સ્તોત્રને ઉદ્દેશીને સર્વશબ્દ વપરાયો હોય તો તે પ્રયોગ વ્યર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દથી ષડ્વર્ણમાં ગણાવેલા ૭ સ્તોત્રોનો વિશ્વજિત્ યાગમાં અતિદેશ છે. અનુવાદ નથી. ॥ ૧૧ ॥

‘ અવભૃથ ’ નામથી સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ થાય છે,
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તથાવભૃથઃ સોમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (સોમાત્) સોમયાગમાંથી (અવભૃથઃ) સૌમિક અવભૃથ ધર્મનો પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચાતુર્માસ્યે તુષેષ નિષ્કાસેન ચ બવભૂયં યન્તિ ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાંથી પૂર્વદિશામાં ઉત્સેક કરવામાં આવે છે તેમાં તુષ અને નિષ્કાસનું વિધાન છે, કે, અવભૂય શબ્દ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે ? આ સંશયનું નિરાકારણ એ છે કે અવભૂય શબ્દ સૌમિકધર્મનો પ્રાપક છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ષડયાગમાંથી છ પૃષ્ઠરતોત્રાનો અતિદેશ થાય છે એમ અતાવ્યું છે તેમ અવભૂય પણ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રકૃતેરિતિચેત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતે :) દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રાપ્ત દિગ્ત્સેકનો તુષનિષ્કાસમાં ગુણત્વથી વિધિ છે. (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પૂર્વદિશામાં જે જળનું ઉત્સેચન કરવામાં આવે છે તેને જ અવભૂય કહેવામાં આવે છે અને ઉત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

ન ભક્તિત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભક્તિત્વાત્) રતાવક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દિગ્ત્સેકમાં જે અવભૂયનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર તેની સ્તુતિરૂપ છે. તેથી દિગ્ત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે સૌમિકધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) નાયુર્દાં જુહોતિ આદિ લિંગ વાક્યનું દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાયુર્દાં જુહોતિ ન સામ ગયતિ ’ આ વાક્યમાં પ્રતીત થતાં નાયુર્દાં હોમ અને સામગાન સૌમિકાવભૂયના ધર્મ છે. જે અહીં સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ ન હોય તો નિષેધ પણ ન હોવો જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવભૂયના ધર્મનો અતિદેશ થય છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ વારુણ પ્રધાસિકાવભૂયમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યાદેશે તદ્દ્રવ્યઃ શ્રુતિસંયોગાત્ પુરોહાશસ્ત્વના-

દેશે તત્પ્રકૃતિકત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાદેશે) યાગ સાધન હોવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે મા? (તદ્દ્રવ્યઃ) તેમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય જોઈએ. (શ્રુતિસંયોગાત્) પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિધાન હોવાથી (અનદેશે)

પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે (પુરોહશઃ તુ) પુરોહાશને તે આધ થાય છે (તત્પ્રદ્યુતિકત્વાત્) ઉપપ્રકૃતિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિહિત છે. પુરોહાશ તે અનુમાન ગમ્ય છે. જો અહીં વારુણ પ્રધાત્તિક-અવલૂચમાં પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી વિહિત દ્રવ્ય ન હોત તો પુરોહાશને દ્રવ્ય તરીકે લઈ શકાત પણ અહીં પ્રત્યક્ષશ્રુત-દ્રવ્ય હોવાથી પુરોહાશ દ્રવ્યને આધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ વૈષ્ણવશબ્દથી આતિથ્યેષ્ટિમાં ધર્મોના અતિદેશ નથી ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગુણવિધિસ્તુ ન ગૃહ્ણીયાત સમત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણવિધિ) ગુણ અર્થાત્ ધર્મનું વિધાન (ન) નહીં (ગૃહ્ણીયાત) ઇંદ્રણ કરું (સમત્વાત્) અને ઠેકાણે સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાયાં નવકપાલો વૈષ્ણવો ભવતિ તે જ પ્રમાણે રાજસૂયે વૈષ્ણવલ્લિકપાલઃ આતિથ્યેષ્ટિમાં અને રાજસૂય યજ્ઞમાં વૈષ્ણવ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. અહીં વૈષ્ણવ શબ્દ આતિથ્યના ધર્મોના અતિદેશ કરતો નથી પણ દેવતા ૩૫ ગુણનું વિધાન કરે છે. કારણ કે વિષ્ણુઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ વૈષ્ણવઃ આવી રીતે તદ્વિતપ્રત્યયથી દેવતા૩૫ ગુણનું વિધાન અને ઠેકાણે ઝાંઠ સરખું છે. માટે વૈષ્ણવ શબ્દ અતિદેશ કરનાર નથી પણ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ નિર્મન્થ્યાદિ શબ્દો પણ ધર્મોના અતિદેશ કરતા નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે

નિર્મન્થ્યાદિષુ ચૈવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એજ પ્રમાણે (નિર્મન્થ્યાદિષુ) નિર્મન્થ્ય આદિ શબ્દોમાં પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—અમૌ નિર્મન્થ્યેનેષ્ટકા પચન્તિ’ ઇત્યાદિ ઠેકાણે નિર્મન્થ્ય નામક અગ્નિનું નામ આવેલ છે અને દર્શપૂર્ણમાસમાં ‘ અહિં ’ સંસ્કાર પામેલાનું આમ્તાન છે. આ ઠેકાણે પણ મથિત અગ્નિ સંસ્કૃત અહિં પણ ગુણત્વરૂપથી વિહિત થાય છે, તે શબ્દો ધર્મોના અતિદેશ કરનારા નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ ’ આ વાક્યથી સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ નથી.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રણયનં તુ સૌમિકમવાચ્યં હોતરત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પ્રણયનમ્) અગ્નિપ્રદીપન (સૌમિકમ્) સૌમિક છે (હિ) કારણકે (હોતરત્) બ્રીહત્ (અવાચ્યમ્) વાચ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—આતુર્માર્યમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. (દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ તત્સાદ્ દ્વાભ્યામેતિ । આ વાક્યથી જે પ્રણયન શબ્દ છે તે સૌમિક પ્રણયન છે. (સોમયાગમાં જે ધર્મવાળું થાય છે તે પ્રણયન સ્વીકારવું.) બીજું જે દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે તે અવાચ્ય છે. જે કે પ્રણયન શબ્દ અસામસિક છે છતાં લક્ષણથી પ્રણયન શબ્દથી સૌમિક પ્રણયન સમજવું. (પ્રણયન એટલે વેદિમાં અગ્નિપ્રદીપ્ત કરવે તે) ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધશ્ચ તદ્વત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત) તેજ પ્રમાણે (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધઃ) ઉત્તર વેદિનો પ્રતિષેધ પણ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિમુપવપન્તિ ન સુનાસીરીયે । વૈશ્વદેવ અને સુનાસીરીય ઉત્તરવેદિનું ઉપવપનનો પ્રતિષેધ કયો છે. પ્રાપ્તિ વગર પ્રતિષેધ ન હોય એ વાદ નિર્ણીત છે. સૌમિક પ્રણયનમાં ઉત્તર વેદિ હોય છે પણ દાર્શપૌર્ણમાસિક વાગમાં હોતી નથી. ઉક્ત પ્રતિષેધથી સૌમિક પ્રણયન જ હોવું નેહએ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રાકૃત વાડનામત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાકૃતમ.) પ્રકૃતિભૂત દાર્શપૌર્ણમાસિક વાગનું પ્રણયન છે (અનામત્વાત) પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ યદ્ય શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે કારણ કે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ બની શકતું નથી. પ્રણયન શબ્દ લક્ષણાદી સૌમિક પ્રણયન જણાવશે એમ જે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે. ‘ સંભવતિ ક્ષુત્યર્થે લક્ષણાર્થોઽપ્રાપ્તઃ । ક્ષુત્યર્થ સંભવિત હોય ત્યાં લક્ષણાર્થ લક્ષણકાય નહિ માટે ઉક્ત સ્થળે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનો વાચક નથી પણ પ્રાકૃતિક દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયનનો બોધક છે ॥ ૨૧ ॥

પરિસંખ્યાર્થ શ્રવણં ગુણાર્થમર્થવાદો વા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પરિસંખ્યાર્થમ્) પરિસંખ્યાને માટે (શ્રવણમ્) ઉક્ત વાક્યનું શ્રવણ માનવું. (ગુણાર્થમ્ અથવા વાદો વા) ગુણને માટે અથવા અર્થવાદને માટે.

ભાવાર્થ :—દાર્શપૌર્ણમાસિક અવાચ્ય છે દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ એ વાચ્ય પરિસંખ્યા માટે, અથવા ગુણમાટે અથવા અર્થવાદને માટે છે એમ સમજવું. પરિસંખ્યા ત્રણ દોષ યુક્ત હોવાથી અર્થવાદ જ માનવો યોગ્ય છે. પ્રણયન દાર્શપૌર્ણમાસિક છે માટે તે સૌમિક પ્રણયનના ધર્મનો આતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ આ વાક્યથી મધ્યમ એ પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમોત્તમયોઃ પ્રણયનમુત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રથમોત્તમયોઃ) પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વમાં (પ્રણયનમ્) અગ્નિ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્) ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રણયન વૈશ્વદેવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેધ અને શુનાસીરીય આ ચાર પર્વોમાં કયા પર્વમાં કરવાનું છે એ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે આ અધિકરણ છે. ઉક્ત ચાર પર્વોમાંથી પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વમાં એટલે વૈશ્વદેવ અને શુનાસીરીય પર્વોમાં અગ્નિ પ્રણયન કરવું. પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વમાં ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી એ પર્વમાં ઉત્તરવેદિ હોવાનું સમજાય છે. ઉત્તરવેદ્યામ્મિ નિદધાતિ એ વાક્યથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ સાર્થક બને છે. માટે પ્રથમ અને અંત્ય પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવું. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

મધ્યમયોર્વા ગત્યર્થવાદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મધ્યમયોઃ) મધ્યમના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વોમાં પ્રણયન હોય છે. (ગત્યર્થવાદાત્) ગતિ-રૂપ અર્થનો વાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઝરુ બા એતે યજ્ઞસ્ય યદ્રક્ષણપ્રધાસઃ સાકમેધશ્ચ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ આ બે પર્વ યજ્ઞના ઊરુ છે. ઊરુ શબ્દનો અર્થ ગતિસાધન છે માટે ઊરુપદથી સંસ્કૃતિ હોવાથી 'દ્રાઘ્માં યન્તિ' બે માં અગ્નિ પ્રણયન કરવું' આ બે સંખ્યા ઉક્ત ચાર પર્વોમાં વચલા જે બે પર્વ છે તે જ સમજવા. અર્થાત્ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધમાં જ પ્રણયન કરવું ॥ ૨૪ ॥

ઔત્તરવેદિકોઽનારભ્યવાદપ્રતિષેધઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઔત્તરવેદિકઃ) ઉત્તર વેદિનો જે પ્રતિષેધ છે તે તો (અનારભ્યવાદ પ્રતિષેધઃ) અનારભ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિસુપચ્ચિરિતિ, ન શુનાસીરીયે આ વાક્યોથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે તો અનારભ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે ઉત્તરવેદ્યામ્મિ નિદધાતિ આ પ્રણયન એક પશુ પર્વનો આરંભ કર્યા તરફ કહ્યું છે માટે અનારભ્યવાદ છે અને એ વાદનો જ ઉપરના વાક્યોથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરવેદિ અગ્નિ પ્રણયન માટે જ હોય છે. આ અધિકરણથી એ સ્પષ્ટ થયું છે કે મધ્યમના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વોમાં જ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષં ચ લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષમ્) સ્વરસામ, એકકપાલ, આમિક્ષા આ ત્રણે શબ્દો ધર્મોના અતિદેશ કરે છે (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગબોધક વચનો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામ શબ્દ ળીઞ ક્રતુમાં શ્રુપમાણ છે તે ગવામયનરથ સ્વરસામ શબ્દના સપ્તદશ સ્તોમ આદિ જે ધર્મો છે તેને ગ્રાહક છે અને તેજ પ્રમાણે એકકપાલ અને આમિક્ષા શબ્દો પણ ધર્મોના ગ્રાહક છે. સ્વરસામ શબ્દોનો અર્થ જૈમિનીય ન્યાયમાત્રા આદિ મંથોમાં આ પ્રમાણે છે. ગવામયને દ્વયોઃ માસર્ષદ્યોર્મયે વર્તમાનં વિષુવન્નામકં પ્રધાનભૂતમેકમહર્વિંચતે તજ્ઞ દિવાકીર્ત્યમ્ । તસ્માત્ પ્રાચીનાશ્ચયઃ સ્વરસામનામકા અહર્વિંશેષાઃ । તથોપરિષ્ટાદપિ ત્રયઃ સ્વરસામાનઃ । ગવામયન્માં આ પ્રમાણે પાઠ છે. બે માસપર્ક વચ્ચે એ વિષુવત્ નામક પ્રધાન

બૂત દિવસ છે તેનું નામ - ' દિવાકીર્ત્ય ' છે. એ ' દિવાકીર્ત્ય ' પહેલાના ત્રણ દિવસો અને પછીના ત્રણ દિવસોને ' સ્વરસામ ' કહેવામાં આવે છે. અન્યત્ર ત્વેનું ધ્રુવે પૃથ્વીઃ ષઢહઃ દ્વૌ સ્વર સામનો અન્ય કુતુમાં પૃથ્વી અને ષઢહ આ બન્ને સ્વરસામ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એકત્ર વિહિત થયેલો સ્વરસામ વાયક શબ્દ અન્યસ્થળ વિહિત સ્વરસામના ધર્મનો ગ્રાહક છે, માટે ' વૈષ્ણવ ' શબ્દનો પેઠે સ્વર સામાદિ શબ્દો ગુણવિધાયક નથી પણ ધર્મના અતિદેશ કરનાર છે. ॥ ૨૬ ॥

ચોદનાસામાન્યાદ્ વા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસામાન્યાત) વિધિ સામાન્ય હોવાથી. (વા) હેતુ સૂચક છે.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામત્વ સામાન્યથી, એકકપાદત્વ સામાન્યથી અને આમિક્ષા સામાન્યથી પણ ગણી શકાય છે કે એ શબ્દો ગુણ વિધાયક છે. ॥ ૨૭ ॥

' વાસ આદિ શબ્દો આકૃતિ = જાતિ વાયક છે ' એ અધિકરણ-
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર કર્મજે કર્મ યૂપવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજે) તુરીવેમાદિસંયોગાદિરૂપ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્ત્ર આદિ દ્રવ્ય (કર્મ) ક્રિયા વાયક છે (યૂપવત્) યૂપની પેઠે.

ભાવાર્થ :—' વાસો દદાતિ ' આ ઠેકાણે વાસઃ શબ્દ તુરીવેમાદિથી થતી ક્રિયાને વાયક વાસ શબ્દ છે. જેમ યૂપ શબ્દ વાસલા આદિથી થતી ક્રિયાનો વાયક છે તેમ. એટલે ઉપર જે વાસો દદાતિ વાક્ય છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે વસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરીને આપવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર રૂપં વાડશેષભૂતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રૂપમ્) આકૃતિ અર્થાત્ જાતિ વાયક છે. (શશેષ-ભૂતત્વાત્) અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં જે વાસઃ શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ ' જાતિ ' છે. વાસોજ્યેષ્ઠ ક્રિયાનું અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી યૂપં તક્તિ આ ઠેકાણે તે ક્રિયાકલાપનું વિધાન છે માટે યૂપ શબ્દનો અર્થ યૂપજનક ક્રિયા થઈ શકે છે પણ વાસઃ શબ્દનો અર્થ તજ્જનક ક્રિયાવાચક નથી પણ જાતિ-વાચક છે. ॥ ૨૯ ॥

ગર્ભત્રિરાત્રમાં લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વિશયે લૌકિકઃ સ્યાત્ સર્વાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (લૌકિકઃ સ્યાત્) લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન સમજવું, (સર્વાર્થત્વાત્) કારણ કે તે વૈદિક સર્વ કર્મને માટે છે.

ભાવાર્થ :—ગર્ગત્રિરાત્રમાં સ્તોત્રના અંગ તરીકે અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવા કહ્યું છે. અમિમુપનિધાય સ્તુવીત । આ દેશણે લૌકિક અગ્નિનું ગ્રહણ કરવું કે વૈદિક ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો વૈદિક અગ્નિ જ જોષ્યો દ્વારા કે વૈદિક સર્વકર્મને માટે આધાન સંસ્કૃત અગ્નિ જ વિહિત છે ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વૈદિકમર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વૈદિકમ્) વૈદિક અગ્નિ (ન) નહી. (અર્થનિર્દેશાત્) હોમરૂપ અર્થને વૈદિક અગ્નિમાં નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈદિક અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવાનું નથી. પણ લૌકિક અગ્નિનું છે. યદાદ્વનીયે જુહોતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતો હોમરૂપ અર્થ ન્યાં ઉપસ્થિત હોય ત્યાં જ વૈદિક અગ્નિ ગ્રાહ્ય હોય છે. અમિ મુપનિધાય સ્તુવીત આ વાક્યથી હોમરૂપ અર્થના પ્રતીતિ થતી નથી પણ ઉપનિધાનની પ્રતીતિ થાય છે તે તો લૌકિક અગ્નિને લગતું છે. અર્થાત્ વૈદિક અગ્નિના ધર્મને અતિરેશ નથી. ॥ ૩૧ ॥

તથોત્તરિતરેષામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (રિતરેષામ્) બીજા અગ્નિઓની (ઉત્તિઃ) ઉત્પત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અન્ય વિષ્ણુ અગ્નિઓની ઉત્પત્તિ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવી અર્થાત્ વિષ્ણુવાદિ અગ્નિઓનું પણ ઉપનિધાન નથી. એ અગ્નિઓનું કાયાં ‘ પ્રાણસોનો વિષ્ણ્યાત્ વ્યાધારયતિ ’ ઇત્યાદિ વ્યાધારને માટે હોય છે. ઉપનિધાનને માટે નહિ. માટે સ્તુતિના અંગ તરીકે લૌકિક અગ્નિનું જ ઉપનિધાન સમજવું ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉપશયો યૂષો ભવતિ ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘ યૂપ ’ શબ્દ સંસ્કાર પ્રયોજક નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્કૃતં સ્યાત્તચ્છબ્દત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કૃતમ્) ઉપશય દ્રવ્ય સંસ્કૃત (સ્યાત્) હોય છે. (તચ્છબ્દત્વાત્) યૂપ શબ્દથી યૂપના ધર્મને અતિરેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एकादशिन्याં શ્રૂયતે ‘ ઉપશયો યૂષો ભવતિ ’ અગ્યાર યૂષોનો જે સમુદાય હોય છે તેને ‘ અકાદશિના ’ કહ્યું છે, તેમાં દસિણુ બાજ અવસ્થાપિત જ અગ્યારમો યૂપ હોય કે તે ઉપશય કહેવાય છે. તે ઉપશયમાં પરિવ્યાણ આદિ યૂપ સંસ્કાર છે કારણ કે સંસ્કારના નિમિત્તે જ યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આણુ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મક્ત્યા વાડયજ્ઞશેષત્વાદુ ગુણાનામભિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મક્ત્યા) ગોલવૃત્તિથી યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (ગુણાનામ્) ગુણોનું (અભિધાનાત્) અભિધાન હોવાથી (બયજ્ઞશેષત્વાદુ) યજ્ઞનું અંગ ન હોય થો તેમાં સંસ્કારો નથી.

હોવાર્થ :—ઉપશય યૂપ યજ્ઞનું અંગ નથી માટે તેમાં સંસ્કાર કરવાના હોતા નથી. તૂણી'છેદન આદિ ગુણોનું અભિધાન હોય છે અને તેથી તેમાં યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણી વૃત્તિથી થયો છે. પણ અંધનને માટે યુષોને સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ અગ્નિયો યૂપ કે જેનું નામ ઉપશય છે ત્યાં પણ અંધન વિદિત જ નથી માટે ત્યાં પશ્વિયાણાદિ સંસ્કાર નથી. પણ અમંત્રક છેદન આદિ કેટલાક ધર્મો હોય છે તેથી ગૌણવૃત્તિને લીધે યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માટે યૂપ શબ્દ ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૩૪ ॥

‘ પૃષ્ઠેરુપતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠ શબ્દનું વાચ્ય ઋગ્વેદની ઋચાઓ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ

કર્મણઃ પૃષ્ઠશબ્દઃ સ્યાત્તથામૃતોપદેશાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) પૃષ્ઠરુપદધાતિ ઇત્યાદિમાં આવેલો (પૃષ્ઠશબ્દઃ) પૃષ્ઠશબ્દ (સ્યાત્) કર્મનો વાચક છે (તથામૃતોપદેશાત્) તેવા શબ્દોથી ઉપદેશ થતો હોવાથી.

હોવાર્થ :—અગ્નિ શ્રપતે, ‘ પૃષ્ઠેરુપતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠશબ્દ કર્મનો વાચક છે. હિંકાર-આદિ સામાન્ય ધર્મો અને પૃથિવી મનસા ધ્યાયેત્ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો સહિત પૃષ્ઠ સદૃશ કર્મ કંઠુ જોષ્ઠએ. એટલેકે અગ્નિયપનયત-ઉપસ્થાન કર્મમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે તે પૃષ્ઠ સ્તોત્રના જે ધર્મો છે તેનો અતિદેશ કરે છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અભિધાનોપદેશાદ્વા વિપ્રતિષેધાદ્ દ્રવ્યેષુ પૃષ્ઠશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અભિધાનોપદેશાત્) આત્મનેપદનું અભિધાન. હોવાથી (વિપ્રતિષેધાત્) આત્મનેપદનો વિરોધ થતો હોવાથી (પૃષ્ઠશબ્દઃ) પૃષ્ઠ શબ્દ (દ્રવ્યેષુ) ઋચા-૩૫ દ્રવ્યનો વાચક છે.

હોવાર્થ :—પૃષ્ઠ શબ્દ ઋગ્મંત્રનો વાચક છે. કોષ કર્મનો વાચક નથી કારણ કે :—ઉપાન્ત્રન્વકરણે ૧-૩-૨૫ ॥ આ પાણિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. તે ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુને આત્મને પદનું વિધાન કરે છે, જે ઉપસ્થાનનું કરણ મંત્ર હોય તો ઉપસ્થાનનો અર્થ આ ઠેકાણે સ્તુતિ કરવી થાય છે. જતાં પૃષ્ઠેરુપતિષ્ઠે આ ઠેકાણે પૃષ્ઠ શબ્દ રથંતરાદિ સામગાન યુક્ત અમિત્વા શર નોતુમ. ઇત્યાદિ ઋગ્વેદના મંત્રોને જ જણાવે છે. માટે પૃષ્ઠ શબ્દ સ્તોત્રના ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી પણ તે સામગાન યુક્ત ઋચાનો જ વાચક છે. પૃષ્ઠ એ મંત્ર હોવાથી જે તેને કરણના અર્થમાં ત્રીજી વિકાસિ વિદિત થયેલી છે. ‘ પૃષ્ઠસંસક મંત્રોથી સ્તુતિ કરે છે ’ એ પૃષ્ઠેરુપતિષ્ઠે વાક્યનો અર્થ છે. આ કારણથી પૃષ્ઠ શબ્દ ઋચાનો જ વાચક છે. ॥ ૩૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



અથ મીમાંસાગુરુભાષ્યે સત્તમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં ઇતિકર્તવ્યતાનો ~તિદેશ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઇતિકર્તવ્યતાઽવિધેયજતેઃ પૂર્વવત્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઇતિકર્તવ્યતાઽવિધેઃ) ઇતિ કર્તવ્યતાનું વિધાન ન હોવાથી (યજતેઃ) સૌર્યાદિયાગમાં (પૂર્વવત્ત્વમ્) પૂર્વવત્તા છે. અર્થાત્ અન્યત્ર વિહિત ધર્મેનાં તેમાં અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ સૌર્ય’ચરુ’ નિર્વપેદ્ બ્રહ્મવર્ચસકામઃ ’ આ વાક્યથી સૌર્યાયાગનું વિધાન છે. એમાં શાની ભાવના કરવી અને શાથી ભાવના કરવી એ બે અંશ નો રૂપ છે. એટલે કે સૌર્યેણ ચરુના બ્રહ્મવર્ચસ ભવ્યેત્ સૌર્યચરુરે બ્રહ્મવર્ચસ પ્રપ્ત કરવું. અહીં સૌર્યચરુ એ ક્રણ છે અને બ્રહ્મવર્ચસ એ કળ છે. પણ કથં ભવ્યેત્ અર્થાત્ કેવી રીતે ભાવના કરવી એ ત્રીજો અંશ બતાવ્યો નથી. માટે તે ભાગ અન્યત્ર જે ધર્મે નિશ્ચિત કરેલા હોય છે તે ધર્મે આ યાગમાં કરવા. ઇતિકર્તવ્યતા તો ક્રણનો વ્યાપાર છે. વ્યાપાર વગર ક્રણ કળ કેમ જ કરી શકે નહિ. માટે કેવી રીતે યાગ કરવો એ ધર્મેના અતિદેશ પ્રકૃતિભૂત યાગમાંથી કરવો. ॥ ૧ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતા છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સ લૌકિકઃ સ્યાત્ દૃષ્ટપ્રવૃત્તિવાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) ઇતિકર્તવ્યતાનો ઉપાય (લૌકિકઃ) લૌકિક હોય છે. (દૃષ્ટપ્રવૃત્તિવાત્) એવી પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અતિદેશ દૃષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌર્યચરુ એટલે સૌર્યાયાગ એમાં ઇતિકર્તવ્યતા જરૂર હોવી જોઈએ. એ ઇતિકર્તવ્યતા સૌર્યાયાગમાં લૌકિક હોવી જોઈએ. યથા પાર્વણસ્થાલીપાકં અષ્ટકાચરૌ આપ્રહા-યણીયકર્મણિ (શાખર ભાષ્ય) જેમ આપ્રહાયણીકર્મમાં અષ્ટકા ચરુમાં પાર્વણ સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા જેવામાં આવે છે તેમ સૌર્યાયાગમાં લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા હોવી જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

વચનાતુ તતોઽન્યત્વમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અને (વચનાત્) જે કોષ વચન મળે તો તેનાથી (તતઃ) લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા કરતાં (અન્યત્વમ્) ભેદ માનવો.

ભાવાર્થ :—જે કોષ વૈદિક વચન મળે તો લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતાનો ત્યાગ કરી વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતાનું ગ્રહણ કરી શકાય પણ જે એવું વચન ન મળેતો ઉક્તયાગોમાં લૌકિક કર્તવ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ, આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર લિજ્ઞેન વા નિયમ્યેત લિજ્ઞસ્ય તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞેન) લિંગવાક્યથી (નિયમ્યેત) ઇતિકર્તવ્યતાનો નિયમ થાય છે. (લિજ્ઞસ્ય) લિંગવાક્યમાં જણાવેલ ધર્મ (તદ્ગુણત્વાત્) વૈદિક અપૂર્વના યુક્તિ હોવાથી

ભાવાર્થ :—સિંચવાકયથી ઇતિકર્તૃવ્યતાનો નિર્ણય થઇ શકે છે. કારણ કે સિંચવાકયમાં જણાવેલા ધર્મો વૈદિક ઇતિકર્તૃવ્યતાને બતાવે છે. જેમકે ‘પ્રયજે પ્રયજે કૃણલં જુહોતિ’ આ વાકયમાં સૂર્યાયાગમાં કૃષ્ણલ નામક દ્રવ્ય હોમવાનું જણાવે છે અને તે દરેક પ્રયાજમાં હોમવાનું કહે છે હવે પ્રયાજ તો વૈદિક અપૂર્વના સાધનો છે માટે વૈદિક ઇતિકર્તૃવ્યતા જ સૂર્યાયાગમાં કરવી એવો નિર્ણય થાય છે. આ પ્રમાણે અનુમાન વાકયના પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે. સૌર્યાયાગપૂર્વ, પ્રયાજાદિજન્ય, વૈદિકાપૂર્વત્વાત્, દર્શપૂર્ણમાસાપૂર્વત્વાત્. સૌર્યાયાગનું અપૂર્વ પ્રયાગદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વૈદિક અપૂર્વ હોવાથી જેમ દર્શપૂર્ણ માસનું અપૂર્વ પ્રયાગદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ અનુમાનથી સૌર્યાયાગમાં વૈદિક ઇતિકર્તૃવ્યતા છે એવો સિદ્ધાંત થઈ છે. ॥ ૪ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

અપિ વાડન્યાયપૂર્વત્વાત્ યત્ર નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અન્યાયપૂર્વત્વાત્) અન્યાય પૂર્વક હોવાથી યોગ્ય નથી. (યત્ર) જ્યાં ન્યાયપૂર્વક સિંગ હોય તેજ માન્ય છે. માટે ઉક્ત વચનો (નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્યુઃ) નિત્યઅનુવાદ યોગ્ય વચનો છે.

ભાવાર્થ :—જે ન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય હોય તે માન્ય ગણાય છે અન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય ગણી શકાય નહિ. પ્રયાગદિ ધર્મો તો દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણદિમાં નિયત છે માટે તે ધર્મો પ્રકરણમાંથી છૂટા પાડી શકાય છે. સૌર્યાયાગમાં પ્રયાગદિ ધર્મો જ નથી તો તેના સાથે બતાવવામાં આવેલો કૃષ્ણલ હોમ કેવી રીતે કરી શકાય ? જ્યાં પ્રયાગને વિધાન હોય ત્યાં કૃષ્ણલ હોમ પણ હોય અને તે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણમાં જ છે માટે ત્યાં જ કૃષ્ણલ હોમ કર્તવ્ય છે. સૌર્યાયાગમાં નહિ. માટે પ્રયજે કૃણલં જુહોતિ એ વાક્ય નિત્યાનુવાદ છે. આ કારણથી સૌર્યાયાગમાં વૈદિકી ઇતિકર્તૃવ્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પણ લોકિકી ઇતિકર્તૃવ્યતા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

મિથો વિપ્રતિષેધાશ્ચ ગુણાનાં યથાર્થકલ્પના સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મિથો વિપ્રતિષેધાત્) અથવા બીજાનો વિ તિષેધ હોવાથી (ગુણાનામ્) ધર્મોની (યથાર્થકલ્પના સ્યાત્) યથાર્થ કલ્પના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વૈદિકી અને લોકિકી બન્ને ઇતિકર્તૃવ્યતા શા માટે ન કરવી એના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે. એ ઇતિકર્તૃવ્યતાની જરૂર નથી. એક ઇતિકર્તૃવ્યતાથી કમ સંપૂર્ણ થઈ ગયું તો પછી બીજા નકામી પડે છે એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. માટે એકની જ કલ્પના કરવી એ જ વારત્તવિક છે. પ્રકરણનિયત્વ હોવાથી વૈદિક ઇતિકર્તૃવ્યતા તો ત્યાંથી છૂટી પડી શકે નહિ તેથી લોકિક ઇતિકર્તૃવ્યતા કરવી જોઈએ લોકિકી ઇતિકર્તૃવ્યતા એટલે સ્મૃતિમાં ઉક્ત હોય તે અને વૈદિકી ઇતિકર્તૃવ્યતા એટલે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કહેલી હોય તે. ઉક્ત ન્યાયથી લોકિકી ઇતિકર્તૃવ્યતા કરવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

માગિત્વાત્તુ નિવચ્યેત ગુણાનામભિધાનત્વાત્સમ્બન્ધાદભિધા-

નવદ્ યથા ધેનુઃ કિશોરેણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનામ) પ્રયાગદિ ગુણોનું (માગિત્વાત્) ભાગિપણું હોવાથી (અભિધાનવાત્) અભિહોત્રાદિ નામ પેઠે પ્રયાગદિ ગુણો (અભિધાનત્વાત્) સૌંદર્યરૂપાં અ ભદિત હોવાથી (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાને લીધે (નિવચ્યેત) વૈદિકી ઇતિકર્તવ્યતાને નિયમ બંધાય છે (યથા ધેનુઃ કિશોરેણ) જેવી રીતે ધેનુ શબ્દ કિશોરના સંબંધને લીધે અશ્વધેનુમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ —વૈદિક ગુણ જે પ્રયાગે છે તેનું સ્મરણ વિકૃતિરૂપ સૌંદર્ય યાગમાં થાય છે. માટે વૈદિક ગુણોના સંબંધને લીધે વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતા જ હોવી જોઈએ અને એના જ અતિદેશ થવો જોઈએ. લોકિકી ઇતિકર્તવ્યતાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ. જે કે લોકિક પાર્વણ્યધર્મોના અતિદેશ અન્યત્ર સંભળાય છે. એ તો જેમ ધેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ગાયમાં છે છતાં કિશોર શબ્દના સંબંધને લીધે અશ્વામાં પણ ધેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ પ્રયાગદિધર્મોના અતિદેશ ન હોવા છતાં વિકૃતિ યાગમાં તે માનવો જોઈએ. ધેનુઃ સ્વાત્ત્વસૂત્રિકા જે શાય તાણ વીષાણી હોય તે ધેનુ કહેવાય છે અને ‘કૃષ્ણ કિશોર ધેનુઃ’ એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે ધેનુ શબ્દથી ઘોડી સમજી શકાય છે કારણ કે તેની સાથે ‘કિશોર’ શબ્દ વપરાયો છે. ‘કિશોર’ ઘોડીના વછેરાને કહે છે. એટલે જેમ ધેનુ શબ્દ અશ્વામાં અદ્યત્ પ્રવૃત્તિ છે છતાં કિશોરના સંબંધથી ધેનુ શબ્દ અશ્વાને માટે વપરાયો છે એમ સમજાય છે તેમ પ્રયાગના સંબંધથી સૌંદર્યયાગમાં વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતા હોવી એજ ન્યાય છે. ॥

પૂર્વપક્ષ ઉત્પત્તોનાં સમત્વાદ્વા યથાધિકારં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તોનામ) પ્રયાગે અને અનુયાજ આદિની ઉત્પત્તિએ (સમાનત્વાત્) સમાન હોવાથી. (યથાધિકારમ્) અધિકાર પ્રમાણે (ભાવઃ સ્યાત્) અસ્તિત્વ થાય છે

ભાવાર્થ :—પ્રયાગે પ્રધાન હોય અને બીજા તેના અંગે હોય તો તે પ્રયાગોની પ્રવૃત્તિ સાથે તેના અંગોની (અનુયાજાદિની) પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ એમ નથી. પ્રયાગ સિવાય બીજા જે અનુયાગે છે તેનું પ્રાપક કાષ્ટ પ્રમાણ નથી. અને ધણે ઠેકણે પાર્વણ્ય ધર્મોના સંબંધ જોવામાં આવે છે. અનુયાજ તો એક જ વખત ફક્ત દર્શપૂર્ણાસસમાં જ જોવામાં આવે છે માટે સૌંદર્ય યાગમાં પ્રયાગોના બધા જ પાર્વણ્યધર્મો અંગ તરીકે આવશે. એટલે ઇતિકર્તવ્યતા લોકિકી જ થશે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પત્તિશેષવચનં ચ વિપ્રતિષિદ્ધમેકસ્મિન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્પત્તિશેષવચનમ્) એક જ વાક્યમાં પ્રધાનની ઉત્પત્તિ અંગોનું પણ વિધાન માનવું એ તો (વિપ્રતિષિદ્ધમ્) વિપ્રતિષદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—જે ‘નિર્વપેત’ આ એક જ વાક્યથી પ્રધાન અને અંગોનું સમાન રીતે વિધાન થતું હોય તો અંગોનો પણ પૃથક્ ફળનો સંબંધ માનવો પડે અને એમ કરવા જતાં અંગોનું અંગપણું જ નહીં થાય છે કારણ જે કર્મનું સ્વતંત્ર ફળ હોય તે અંગ કર્મ ન કહેવાય પણ પ્રધાન જ કહેવાય માટે લોકિકી અર્થાત્ સ્મૃતિમાં કહેલી જ ઇતિકર્તવ્યતા સ્વીકારવી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૯ ॥

વિધ્યન્તો વા પ્રકૃતિવચ્ચોદનાયાં પ્રવર્તંતે તથા હિ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્ણમાસ પેટે (ચોદનાયામ્) સૌર્યાયાગ વિધિમાં (વિધ્યન્તઃ) પુરાડશાદિ નિખિલ (પ્રવર્તંતે) સંબંધ પામે છે. (તથા હિ) તે જ ધર્મ પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) પ્રયાગદિ ધર્મપ્રાપક લિંગનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણે અંશ કરવાના હોય છે (૧) કયા સાધનથી યાગ કરવો, (૨) શું કરવું જોઈએ અને (૩) કેવી રીતે કરવું. આ ત્રણ અંશ કહેવાય છે. વિકૃતિરૂપ સૌર્યાયાગમાં પણ આ ત્રણ અંશ અવરય હોય છે. તેમાં બે અંશ તો બતાવ્યા છે. (૧) ચરુથી હોમ કરવો (૨) તે યાગથી બ્રહ્મવચસ્વ મેળવવું. ત્રીજો અંશ કેવી રીતે યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી. તે ‘વિદ્યન્ત’ કહેવાય છે. પુરાડશ આદિ નિખિલ ધર્મો કરવા એ ત્રીજો અંશ છે. અને તેની સૌર્યાયાગમાં પ્રાપ્તિ છે માટે ઇતિકર્તવ્યતા વેદિકી છે કારણ પુરાડશાદિ ધર્મો સ્મૃતિમાં કહ્યા હોતા નથી તે તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કહ્યા છે અને તે વેદિક વચનો હોવાથી વેદાક્ત છે માટે વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા કરવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૧૦ ॥

લિઙ્ગસ્ય હેતુત્વાત અલિઙ્ગે લૌકિકં સ્યાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગસ્ય) પ્રયાગદિ વાચક શબ્દનું શ્રવણ થવાથી (હેતુત્વાત) તે હેતુ તરીકે છે. (અલિઙ્ગે) જે લિંગવાક્ય ન હોય તો (લૌકિકમ્ સ્યાત) લોકિક ઇતિકર્તવ્યતા માનવામાં આવે.

ભાવાર્થ :—પ્રજ્ઞસાધન-ઐન્દ્રાગ્ન-ઇષ્ટિમાં પણ દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપક લિંગ છે. માટે ત્યાં પણ પ્રયાગદિ વેદિક ધર્મો જ કરવાના હોય છે. જ્યાં લિંગવાક્યનું શ્રવણ ન હોય ત્યાંજ લોકિક ધર્મો કરવાના હોય છે અર્થાત્ લોકિકી એટલે સમાર્ત ઇતિકર્તવ્યતા કરવાની હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

લિઙ્ગસ્ય પૂર્વસ્વાચ્ચોદનાશદ્વસામાન્યાદેકેનાપિ

નિરુણ્યેત યથા સ્થાલોપુલાકેન ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગસ્ય) પ્રયાગદિ લિંગ (પૂર્વસ્વાત્) પોતા કરતા બીજાં પણ કારણ હોવાથી (ચોદનાશદ્વસામાન્યાત્) કર્મ બોધક વિધિપદ સામાન્ય હોવાથી (અપિ) પણ (નિરુણ્યેત) વેદિક ઇતિકર્તવ્યતાનું નિરૂપણ થઈ શકે છે. (યથા) જેમ (સ્થાલોપુલાકેન) સ્થાલિપુલાકથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ બોધક વિષયક ક્રિયાપદથી જ વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સમજાવાય છે કારણ કે વેદિક વિધાનમાં કર્મભાવેએ એ અંશ આવશ્યક હોય છે. કેવી રીતે અમુક વેદિક કર્મ કરવું ? તે જિજ્ઞાસાની શાંતિ 'દશપૂર્ણમાસ પેઠે' એમ જણવાથી થઈ શકે છે. લિંગ વાક્ય કોષ પણ એ ઠેકાણે હોય તો પણ તેથી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સર્વ વિકૃતિ યાગમાં સમાજ શકાય છે. જેમ તપેલીમાં રંધાતા ચોખાનો એક દાણો દાખી જોવાથી બધા દાણા રંધાઈ ગયા છે એમ સમજાવાય છે તેમ કોષ પણ એક ઠેકાણે વિકૃતિ યાગમાં લિંગ વાક્ય હોવાથી સર્વ ત્ર વિકૃતિ યાગના કર્મ પ્રકૃતિ યાગ પ્રમાણે થાય છે એમ સમજાવાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિભૂત સૌંદર્યયાગમાં ઇતિકર્તવ્યતા વેદિક જ છે લૌકિક નથી. ॥ ૧૨ ॥

‘ગવામયન નામક યજ્ઞમાં એકાદિક ઇતિ કર્તવ્યતાનું અનુષ્ઠાન કરવું

જોઈએ.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશાદિકમહર્ગણે તત્પ્રકૃતિવાદૈકાદિકમધિકાગમાત
તદાખ્યં સ્યાદેકાદિકવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) અહર્ગણ નામક યાગમાં (દ્વાદશાદિકમ્) દ્વાદશાદિક નામક યાગના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (તત્પ્રકૃતિવાત્) એકાદ યાગ દ્વાદશાદિક યાગની વિકૃતિ હોવાથી. (એકાદિકમ્) એકાદ સંબંધી સમાખ્યાન છે ‘જ્યોતિઃ’ ‘ગૌઃ’ આયુઃ આદિ (અધિકાગમાત્) જ્યોતિષોમ કરતાં વધારે ધર્મોની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તદાખ્યમ્ સ્યાત્) તદાખ્ય થાય છે. (એકાદિકવત્) એકાદ પેઠે.

ભાવાર્થ :—ગવામયન યાગમાં ‘જ્યોતિઃ’ ‘ગૌ’ અને ‘આયુઃ’ નામ એક દિનસાખ્ય ત્રણ યાગ છે તમા દ્વાદશાદિકના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. ‘જ્યોતિઃ’ આદિ દૈનિક યાગનાં નામ છે. એ યાગમાં જે પ્રકૃતિ યાગ કરતાં જે વધારે ધર્મો કરવાના હોય છે તે કરતા તેની સાથે દ્વાદશાદિક ધર્મોના વિરોધ નથી. જ્યાં પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ ધર્મોના વિરોધ જણાય ત્યાં દ્વાદશાદિક ધર્મો કરવા જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષીનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

લિજ્ઞાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિજ્ઞાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાદિક ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવા માટે લિંગ વાક્ય પણ છે. આનું વિશેષ વિવરણ શાખર ભાષ્યમાં જોવું. ॥ ૧૪ ॥

ન વા પ્રત્યક્ષત્વાત્ ક્ષત્વમિધાનાદધિકાનામશબ્દત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (પ્રત્યક્ષત્વાત્) નામધેય પ્રત્યક્ષ હોવાથી (ક્ષત્વમિધાનાત્) જ્યોતિઃ આયુઃ અને ગૌઃ એ કર્મોના નામધેયજે. (અધિકાનામ્ શબ્દત્વમ્) અધિક જે સ્તોત્ર આદિ છે તે જ્યોતિ આદિ નામથી પ્રાપ્ત નથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાહ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન્યોતિઆદિમાં નથી પણ તે ક્રતુના નામ હોવાથી ક્રતુધર્મની તેમાં પ્રાપ્તિ છે. અતિદેશ કરતાં નામધેય પ્રયજ્ઞ હોય છે. તેથી તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ થવા એ યોગ્ય છે. અધિક જે રાત્ર શસ્ત્રાદિ અતાવ્યાં છે તે નામથી વિહિત થતાં નથી તેની પ્રાપ્તિ તો વચન વિશેષથીજ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

લિંગ્ સંઘાતધર્મઃ સ્યાદર્થાપતેદ્રવ્યવત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લિંગ) લિંગ (સંઘાતધર્મઃ સ્યાત્) સંઘાતનો ધર્મ હોય છે (અર્થાપ્તે) અર્થથી પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યવત્) જેમ એક દ્રવ્યના સ્થાનમાં બીજું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ દ્રવ્યના ધર્મ આદેશ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લિંગ પણ હાદશાહ ધર્મની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. અર્થાત્ હાદશ ઉપસદ્નું જે વિધાન છે તેની પ્રાપ્તિ ન્યોતિઆદિમાં લિંગ વાક્યથી થતી નથી. લિંગ એ તો સંઘાતનો ધર્મ છે. હાદશાહ યાગ કર્યને ઉદેશીને વિહિત છે અને ‘ગવામયન’ પણ કર્યને ઉદેશીને વિહિત છે. સ્થાનીના સ્થાનમાં જે આદેશ હોય તે સ્થાનીના ધર્મને પ્રાપ્ત કરે જ છે. જે વીહિતના સ્થાનમાં નીવાર આદિષ્ટ હોય તો અવહનનાદિ જે વીહિતના ધર્મો છે તે પ્રતિનિધીભૂત નીવારનાદિને પણ લાગુ પડે છે તેમાં અતિદેશનો જરૂર પડતો નથી. માટે હાદશાહધર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી ગવામયનમાં પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૬ ॥

ન વા અર્થધર્મઃ સ્યાત્સંઘાતસ્ય ગુણત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ. (અર્થધર્મઃ સ્યાર્) પ્રધાનનો ધર્મ છે (સંઘાતસ્ય) સમુદાયત્વ (ગુણત્વાર્) અહરુણુ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશ-ઉપસદ્ હાદશત્વ વિશિષ્ટ દિવસનો ગુણ છે. વિશિષ્ટને ઉદેશીને જે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે વિશેષણનું અંગ બનતું નથી. ‘રાજપુરુષને બોલાવ’ એમ કહેવાથી રાજાને કોઈ લાવતું નથી કારણ કે ઉક્તવાક્યમાં રાજા એ વિશેષણ પડે છે તેથી આનયન રૂપક્રિયાવિશેષ્ય જે પુરુષ છે તેને જ લાગુ પડે છે. તે જ પ્રમાણે લિંગમાં કહેલા હાદશ ઉપસદ્દો મુખ્યના જ ધર્મ છે વિશેષણના નહ. ॥ ૧૭ ॥

અર્થાપતેદ્રવ્યેષુ ધર્મલાભઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) પ્રતિનિધિભૂત દ્રવ્યોમાં (અર્થાપ્તે) અર્થમાં પ્રાપ્તિ થવાથી (ધર્મલાભઃ) સ્થાનીભૂત દ્રવ્યના ધર્મનો લાભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય છે તેમાં કાર્યને લીધે સ્થાનીના ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. વીહિતના અભાવમાં નીવાર પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય તો પુરોડાશાદિ કાર્ય કરવા માટે વીહિતના અવહનન આદિ ધર્મનો લાભ નીવારમાં પણ થાય છે. પ્રકૃતમાં સંઘાતનું કારણ ઉપસદ્ નથી, માટે હાદશાહના ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદેશ શાસ્ત્રથી થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રવૃત્ત્યા નિયતસ્ય લિજ્ઞદર્શનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી (નિયતસ્ય) નિયતનું (લિજ્ઞદર્શનમ્) લિંગ વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ગવામયનમાં દ્વાદશાહિકમાં પ્રથમ દિવસ પ્રાયણીય કહેવાય છે અને તેના પાંચમી દ્વાદશોપસદ છે અને છ ઉપસદ્ જ્યોતિ ગૌ અને આયુ નામક જ્ઞાન્ય અહનના અંગ છે. માટે દ્વાદશોપસદ મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી જ પ્રાપ્ત છે તે અતિદેશથી પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૯ ॥

વિહારદર્શનં ચ શિષ્ટસ્યાનારમ્યવાદાનાં પ્રકૃત્યર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારદર્શનમ્) અચાર પશુઓનો પ્રચાર તે પશુ (શિષ્ટસ્ય) તેમાં વિહિતનું જ દર્શન છે. (અનારમ્યવાદાનામ્) અપ્રકરણ પઠિત જે હોય છે તે (પ્રકૃત્યર્થ-ત્વાત્) પશુ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અનારામ્યવાદમાં જે અર્થ વિહિત હોય છે તે પશુ કાષ્ઠને કાષ્ઠ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે. એટલે એકાદશ પશુ પ્રચાર પશુ જ્યોતિષ્ટોમશ્વ પ્રકરણનું જ અંગ છે. અને ત્યાં દ્વિતીય તૃતીય આદિ અહન ન હોવાથી દ્વાદશાહ નામક યાગમાં કે જે બીજી પ્રકૃતિ છે તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ગવામયનાય ઉક્તવિધિ નાંતિદેશશાસ્ત્રલિપયઃ ઉક્ત વિધિ ગવામયનાય છે અને તે અતિદેશ શાસ્ત્રનો વિષય નથી. એટલે ગવામયનમાં અતિદેશશાસ્ત્રથી દ્વાદશાહની ઇતિકર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः



अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

હવે પ્રતિજ્ઞા-અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

अथ विशेषलक्षणम् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અથ) સામાન્ય અતિદેશનું નિરૂપણ કર્યા પછી (વિશેષલક્ષણમ્) વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાતમા અધ્યાયમાં સામાન્ય અતિદેશનું લક્ષણ અતાવ્યું છે હવે વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

“ વિશેષ કર્મના ધર્મોના અતિદેશ કરવો. ”

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્ર સમજાવે છે.

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(यस्य) ને વિષ્યનું (લિંગ) કોઇપણ શબ્દગત કે અર્થગત લિંગ વૈકૃતકર્મ વિધિમાં જણાઇ આવે તે વિષ્યનું કરવો. (અર્થસંયોગાત્) અર્થોના તે વિષ્યનું સાથે સંબંધ હોવાથી. (અભિધાનવત્) અગ્નિ હોત્રાદિ નામ પેટે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં વિષ્યનું બતાવવામાં આવ્યો નથી માટે વિષ્યનું કોઇ બીજા કર્મમાંથી લાવવો જોઇએ. વિકૃતિયાગના વિધાન સાથે દેવતા, દ્રવ્ય આદિ સાથે ને વિષ્યનું લિંગ જણાય તેજ વિષ્યનું તે વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠિત થઇ શકે નહિ. વિષ્યનું એટલે ધૃત્યં-ભાવની આકાંક્ષાનું ને પુરણ કરી શકે તે. સૌર્યં ચર્મં નિર્વપેત્ બ્રહ્મવર્ચસકામઃ જેને બ્રહ્મવર્ચસ મેળાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સૌર્યં ચરુનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ અહીં કેવી રીતે તે નિર્વાપ કરવો આ વિષ્યનું જણાવવામાં આવ્યો નથી. અહીં સૌર્યયાગનો સંબંધી આગ્નેય યાગ છે. તેમાં દેવતા પણ એક છે અને દ્રવ્ય પણ એકાધિ રૂપ, બન્ને યાગમાં સરખાં છે. અર્થાત્ સૌર્ય-ચરુ એકાધિનો વિકાર છે અને પુરોડાશ પણ એકાધિનો વિકાર છે. આ અર્થગત લિંગથી એમ ફલિત થાય છે કે સૌર્યં ચર્મં આગ્નેયવત્ નિર્વપેત્ અર્થાત્ આગ્નેય યાગમાં ને રીતે અષ્ટાકપાલ પુરોડાશનો નિર્વાપ થાય છે તેજ રીતે સૌર્યયાગમાં ચરુનો નિર્વાપ કરવો. આજ પ્રમાણે સોમ યાગાદિમાં પણ વિષ્યનું બાબતમાં સમજવું. જેમ કુંડપાથિનામયનમાં લખ્યું છે અગ્નિહોત્રં જુહ્યાત્ આ ઠેકાણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મનું રમરણ થાય છે કારણ કે નામ રૂપ સામાન્યથી તેનું રમરણ થવું યોગ્ય છે તેમ અર્થોના સંબંધ પણ વિશેષ વિષ્યનું સાથે હોવાથી તેનું પણ રમરણ થવું યોગ્ય છે. માટે આ પ્રમાણે જ વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨ ॥

સોમકર્મમાં ઔષ્ઠિક ધર્મોના અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે પૂર્વ પક્ષ.

प्रवृत्तत्वादित्येः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(सोमे) સોમ કર્મમાં (इत्येः) ઇષ્ટિના ધર્મોની (प्रवृत्तिः स्यात्) પ્રવૃત્તિ હોય છે (प्रवृत्तत्वात्) સોમના અંગમૂત દીક્ષણીય આદિમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ’ આ વિધાનમાં વિષ્યનું નામ આપ્યું છે. આમાં ઇતિહાસ, બતાવવામાં આવી નથી તો તે શામાંથી લેવી ? દીક્ષણીયા, આતિથ્ય, પ્રાયણીયા આદિમાં ને વિષ્યનું પ્રવૃત્ત છે તેજ વિષ્યનું સોમમાં પણ કરવો. યથા વૃવદત્તો મોજયિતવ્યઃ, વિષ્ણુમિત્રો મોજયિતવ્યઃ, માઠરઃ, કૌણ્ડિન્યો મારદ્રાજઃ અહીં મારદ્રાદિમાં પણ જેમ ભોજનનો અતિદેશ થાય છે કારણ ઉપરના બે વાક્યમાં ભોજન જ પ્રવૃત્ત છે તેમ સોમ યાગમાં પણ દીક્ષણીયાદિમાં પ્રવૃત્ત વિષ્યનું કરવો જોઇએ. અર્થાત્ પ્રવૃત્ત ઇતિહાસના કરવી જોઇએ. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (लिङ्गदर्शनात्) લિંગ વાક્યનું પણ દર્શન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તસ્ય એકશતં પ્રયાજાનુયાજાઃ આ વાક્યમાં અતાવવામાં આવેલા પ્રયાજો અને અનુયાજો ઐષ્ટિક ધર્મેજ છે, માટે સોમ યાગમાં પણ ઐષ્ટિક વિધ્યન છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **કૃત્સ્નવિધાનાદ્વા અપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કૃત્સ્નવિધાનાત) ઇતિકર્તવ્યતાનું વિધાન હેવાથી (અપૂર્વત્વમ્) ધર્મની અપેક્ષા નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ અંગ કલાપનું વિધાન સોમયાગમાં છે માટે કોઈ પણ ધર્મ બીજા ધર્મમાંથી તેમાં ભેવામાં આવતો નથી. ॥ ૫ ॥

સુગમિધારણાભાવસ્ય ચ નિત્યાનુવાદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સુગમિધારણાભાવસ્ય) સુગમિધારણુનો અભાવ (નિત્યાનુવાદાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—જો સોમમાં ઇષ્ટિના ધર્મો અતિદિષ્ટ ન હોય તો 'જ સોમ માઝ્યેનામિ-ધારયન્તિ' આ વાક્યમાં સોમમાં અભિધારણુનો જો અભાવ બતાવ્યો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઐષ્ટિક ધર્મ સોમમાં છે. ઐષ્ટિક ધર્મ અભિધારણુ સોમમાં ન હોત તો એનો નિષેધ પણ ન હોત. પ્રાપ્તનો જ નિષેધ હોઈ શકે. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે અભિધારણુનો અભાવ એટો નિત્યાનુવાદ છે. ॥ ૬ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ) જો નિષેધવિધિ (હતિ ચેત્) માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અભિધારણુનો અભાવ માનવામાં અર્થ તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન વાક્યશેષત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિષેધવિધિ નથી (વાક્યશેષત્વાત્) વાક્યોનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંશુરંશુથે દેવ સોમાપ્યાયતામ્ આ મંત્રનો અર્થવાદ ઉક્ત વાક્ય છે. અર્થાત્ અવધિપુર્વાં ઇતત્ સોમં યદમિષુન્વન્તિ ઇત્યાદિ વાક્ય ઉક્ત મંત્રનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ છે. ॥ ૮ ॥

શક્કતે વાનુપોષણાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુપોષણાત્) અનુપોષણુની (શક્કતે) શંકા કરે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—યદનુપોષ્ય પ્રયાદ્ગ્રીવવદ્ધમેનમમુષ્મિલ્ લોકે નિનીયેરન્ ઇત્યાદિ વક્યમાં અનુપોષણુની શંકા બતાવે છે. જો ઐષ્ટિક ધર્મ હોય તો તેમાં ઉપોષણુ નિયત છે. તો તેમાં

અનુષોષણ-(ઉપોષણા ભાવ)ની શંકા ન કરવી જોઈએ. છતાં કરી છે માટે ઐદ્રિક ધર્મનો અતિદેશ નથી. ॥ ૯ ॥

દર્શનમૈષ્ટિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનમ્) પ્રયાજ અને અનુયાજેનું જે દર્શન છે તે તો (મૈષ્ટિકાનામ્) દીક્ષણીયાથી લઈ અવલૂય સુધીના પ્રયાજને અને અનુયાજને (સ્યાત્) પરિગણના છે.

ભાવાર્થ :—એક સો પ્રયાજ અને અનુયાજને જે બતાવ્યા છે તે તો સોમના અંગભૂત દીક્ષણીયાદિથી માંડી અવલૂય સુધીના પ્રયાજનુયાજેનું પરિગણન છે. ઐદ્રિક ધર્મો નથી. માટે સોમ યાગમાં ઐદ્રિક ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એ સિદ્ધાંત ૨૫૯ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ઐન્દ્રાન્નાદિમાં ઐદ્રિક ધર્મનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દૃષ્ટિષુ દર્શપૂર્ણમાસયોઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિષુ) નૈમિત્તિક તથા બીજી ઇષ્ટિઓમાં (દર્શપૂર્ણમાસયોઃ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગના (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કપાલનિર્વાપ નિર્વાપ-આદિ લિંગ વિશેષથી ઇષ્ટિઓમાં પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અગ્નિષોમીય પશુ યાગમાં દર્શ પૌર્ણમાસ ધર્મનો અતિદેશ છે એ અધિકરણ.

પશૌ ચ લિક્ષ્ણદર્શનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશૌ) અગ્નિષોમીય પશુ યાગમાં દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપ્ત છે. (લિક્ષ્ણદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે એવા અગ્નિ અને સોમ ઉભય દેવતાક યાગમાં પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૨ ॥

સવનીય પશુમાં પણ અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મ અતિદેશ છે.

દૈક્ષસ્ય ચેતરેષુ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચેતરેષુ) બીજા સવનાય પશુઓમાં (દૈક્ષસ્ય) અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મ પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓમાં પણ અગ્નીષોમીય પશુના ધર્મ પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ જે વિષ્ણન્ત કરી અગ્નીષોમીય પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેજ વિષ્ણન્ત એટલે ઇતિ-કર્તવ્યતા બીજા પશુઓમાં પણ કરી તે પશુઓ પાત્રને દાનમાં આપવાં. ॥ ૧૩ ॥

ઐકાદશિનમાં સવનધર્મનો અતિદેશ છે.

એકાદશિનેષુ સૌત્યસ્ય દ્વૈરશન્યદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓમાં (સૌત્યસ્ય) સવનીય પશુના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (દ્વૈરશન્યદર્શનાત્) દ્વિરશના રૂપ લિંગ વાક્ય મળતું આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પશુઓ સવનીય ધર્મોનો અતિદેશ કરવાનો છે. ‘ એકાદશિનેષુ દ્વે દ્વૈ રશને પરિવ્યયતિ ’ અહીં જેમ એ રશના વિદ્ધિન છે તેમ સવનીય પશુમાં પણ રશના હવે વિદ્ધિત છે. આ સામ્યને લીધે સવનીય પશુઓના ધર્મોનો અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પશુગણોમાં એકાદશિનધર્મોનો અતિદેશ છે.

તત્ત્વવૃત્તિર્ગણેષુ સ્યાત્ પ્રતિપશુ ચૂપદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) ગણોમાં (તત્ત્વવૃત્તિઃ) એકાદશિનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) છે. (પ્રતિપશુ) હરેક પશુઓમાં (ચૂપદર્શનાત્) ચૂપનો અનુવાદ કરી દોષનું દર્શન બતાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌનામણિ યાગમાં પશુગણને ઉદેશીને આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ મંત્રિણુ ચૂપેન્બાલમેત । વહિર્ધાડસ્માત્ ઇન્દ્રિયં વીર્યં દષ્ટ્યાર્તે ભ્રાતૃવ્યમસ્મેજનયેત્ એકચૂપ બાલમતે ’ આ વાક્યમાં એક ચૂપમાં દોષ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે આ યાગની પ્રકૃતિ અગ્નીષોમીય નથી પણ એકાદશિન પ્રકૃતિ છે તેથી એકાદશિન ધર્મોનો અતિદેશ પશુગણોમાં કરવો. ॥ ૧૫ ॥

અવ્યક્તાયાગમાં સૌમિક ધર્મોનો અતિદેશ છે.

અવ્યક્તાસુ તુ સોમસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવ્યક્તાસુ) જેમાં દ્રવ્ય અને દેવતા વચ્ચે પદ્ધતી વિધાન ન હોય તેના (સોમસ્ય) સોમના ધર્મનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જે યાગના વિધાનમાં દ્રવ્યનું કે દેવતાનું પદ ન જણાવતું હોય તે યાગોમાં સૌમયાગના ધર્મોનો અતિદેશ થાય છે જેમકે વિશ્વજિતા યજ્ઞે આ વિધાન વાક્યમાં દ્રવ્યવાચક કે દેવતાવાચક પદ જણાવતું નથી, માટે તેમાં સોમના ધર્મોનો અતિદેશ સમજવો. ॥ ૧૬ ॥

અહર્ગણોમાં દ્વાદશાહુના ધર્મોનો અતિદેશ છે.

ગણેષુ દ્વાદશાહસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) અહર્ગણોમાં (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહયાગના ધર્મોનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણોમાં દ્વાદશાહયાગના ધર્મોનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૭ ॥

સંવત્સરસત્રમાં ગવામયન-ધર્મોનો અતિદેશ છે.

ગવ્યસ્ય ચૈતદાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(એતદાદિષુ) આદિત્યના અયન આદિમાં (ચ) અને (ગવ્યસ્ય) ગવામયનના ધર્મોનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સંવત્સરસાધ્ય કટુઓમાં ગામયન ધર્મોનો અતિદેશ છે. સંવત્સર-સાધ્યતરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોવાથી. ॥ ૧૮ ॥

નિકાધિયાગોનો ધર્મ ઉત્તર નિકાધિયાગોમાં અતિદેશ છે.

નિકાધિયાનાં ચ પૂર્વસ્યોક્તરેષુ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિકાધિનામ્) નિકાધિ યાગોમાં (પૂર્વસ્ય) પૂર્વની (પ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ (ઉત્તરેષુ) ઉત્તર યાગોમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સાદસ્ત્રાઃ ’ ‘ સાહસ્ત્રાઃ ’ આવા નામવાળા એક સંધ વર્તી ધણા યાગો વિહિત છે. તેમાં એક નામત્વ અને એક સંધ વર્તિત રૂપ સામાન્ય સિંઘથી પ્રથમ સાદસ્ત્ર અને પ્રથમ સાદસ્ત્ર નામક યાગની પ્રવૃત્તિ દ્વિતીય સાદસ્ત્ર અને દ્વિતીય સાદસ્ત્ર યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

ફલ આદિનો અતિદેશ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

કર્મણસ્ત્વપ્રવૃત્તિત્વાત્ ફલનિયમકર્તૃસમુદાયસ્થાનન્વયસ્તદ્વધનત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) સૌર્યાયાગ રૂપ ઠમ (અપ્રવૃત્તિત્વાત્) આકાશના ભાવથી પ્રવૃત્ત ન હોવાથી (તુ) નહીં (ફલનિયમકર્તૃસમુદાયસ્ય) ફળ, નિયમ, કર્તા અને સમુદાયનો (અનન્વયઃ) સંબંધ નથી (તદ્વધનત્વાત્) પ્રધાન ઠમ સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌર્ય ઇષ્ટિ ફળ=સ્વર્ગ. નિયમ=જપાસુધી જીવે ત્યાં સુધી હવન કરવો. કર્તા=સ્વર્ગની મુખિયા રાખનાર પુરુષ વિશેષ. સમુદાય=આગેવાદિ યાગપટ્ટકનું આદિત્ય. આ ચારે-જનો સૌર્યાયાગમાં અતિદેશ નથી. અનાકાંક્ષિત પ્રધાન કર્મનો વિધિત યાગમાં સંબંધ હોતો નથી. ફળ આદિ પણ અનાકાંક્ષિત હોવાથી તેનો પણ અતિદેશ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રવૃત્તૌ ચાપિ તાદર્શ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તૌ ચ અપિ) અને પ્રવૃત્ત થાય તો પણ (તાદર્શ્યાત્) પુરુષાર્થ હોવાથી નકામાં થઈ પડે છે.

ભાવાર્થ :—ફળ પુરુષનું જ ઉપકારક છે, જીવન પર્યંતનો નિયમ પણ પુરુષ માટે જ હોય છે. કર્મ પણ પુરુષને માટે હોય છે, કર્મને માટે કંઈ પુરુષ હોતો નથી અને પ્રધાન કર્મ પણ ફળને માટે હોય છે, એટલે ઉક્ત ચારયર્થમાં કોઈ પણ કાર્ય જણાતું નથી માટે સૌર્યાયાગમાં એનો અતિદેશ નથી. ॥ ૨૧ ॥

અશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશ્રુતિત્વાત્) પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કયાંય પણ શ્રવણ થતું નથી માટે તેનો અતિ-દેશ ન કરવો. ॥ ૨૨ ॥

ગુણકામ-ગોદોહન આદિના અનતિ દેશાધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગુણકામેશ્વાશ્રિતત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણકમેષુ) ગોદોહન આદિષુ ગુણને લીધે પરવાદિની ઇચ્છા થવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) ગોદોહનાદિની પ્રવૃત્તિ હોવાને બ્રહ્મણ્યે (આશ્રિતત્વાત) પ્રણયનાશ્રિત હોવાથી

બ્રાવાર્થ :—અમુકનાપઃ પ્રણયેત્ ગોદોહનેનપ્રણયેત્ પશુકામઃ આ વાક્યમાં પ્રણયન ગોદોહનાશ્રિત કર્મમાં ઉપયોગી જણાવ્યું છે. તેથી ગોદોહનને પણ અતિદેશ થવો જોઈએ. ગોદોહન વગર પ્રણયન થઈ શકે નહિ. આશ્રિતની કર્મમાં જરૂર હોય તે. આશ્રય પણ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ. પરાશ્રિત ચિત્રની જરૂર હોય તો પદ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જ જોઈએ. આથી ગોદોહનાદિનો અતિ દેશ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિવૃત્તિર્વા કર્મભેદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મભેદાત્) ચમસ અને ગોદોહનનો ફળમાં ભેદ પડતો હોવાથી (નિવૃત્તિઃ) ગોદોહનાદિની નિવૃત્તિ માનવી જોઈએ.

બ્રાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં ગોદોહનાદિનો અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ ચમસ કત્વર્થ છે અને ગોદોહન પુરુષાર્થ છે. વિકૃતિયાગમાં જે કત્વર્થ હોય તેનીજ આકાંક્ષા હોય છે, માટે ગોદોહનની નિવૃત્તિ માનવી જોઈએ અર્થાત્ એનો અતિદેશ ન કરવો જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

અપિ વાડતદ્વિકારત્વાત કત્વર્થત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અતદ્વિકાર હોવાથી અને (કત્વર્થત્વાત) કત્વર્થ હોવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) વિકૃતિયાગમાં આદિરની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

બ્રાવાર્થ :—જો વિકૃતિ યાગમાં ગોદોહનનો અતિદેશ ન માનો તો ક્ષાદિર વીર્યકામસ્ય યૂપં કુર્યાત્ આ વાક્યથી આદિર યૂપ જે યાગમાં હોય ત્યાં આદિરનો અતિદેશ ન માનવો જોઈએ. એ શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે આદિરનો અતિદેશ થઈ શકે છે કારણ તે ઠેકાણે તો આદિર પણ કત્વર્થ છે પણ ગોદોહન કત્વર્થ નથી. આ બન્નેમાં સ્પષ્ટભેદ હોવાથી દર્શાવે એવું નથી. એટલે ગોદોહનનો અતિદેશ વિકૃતિ યાગમાં ન માનવો એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૫ ॥

‘સૌર્થચરુમાં અભિમર્શનરૂપનો વિકલ્પ છે.’ એ અત્રિકરણને સમજાવતું સૂત્ર.

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(અવિભાગઃ) સૌર્ય યાગ એક અવિભક્ત કર્મ છે (હિ) કારણ કે (ચોદનૈકત્વાત) એક વિધિ વિહિત હોવાથી, માટે (એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે.

બ્રાવાર્થ :—‘ચતુર્હોત્રા પૌર્ણમાસીમમિમ્શેત્’ ‘પચ્ચહોત્રા અમાવાસ્યાયામ્’ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસના હવિષોમાં એ અભિમર્શન અર્થાત્ સ્પર્શન વિહિત છે. એ સ્પર્શનદ્વય સૌર્યયાગ રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશ આશ્રયો પ્રાપ્ત છે. પ્રકૃતિ યાગમાં એક હવિઃસ્પર્શન

પૂર્ણિમાને દિવસે અને બીજી દિવસરૂપશન અમાવાસ્યાને દિવસે થાય છે. પૂર્ણિમાને દિવસે જે યાગ થાય તેમાં ચતુર્હોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી અને અમાગરયાને દિવસે જે યાગ થય તે પચ્ચહોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી હવિષ્નું આસાદન કરવું પડે છે. ત્રિકૃતિભૂત સૌર્યાયાગમાં ન્યારે એનો અતિદેશ થાય છે ત્યારે બે કાળ હોતા નથી માટે ઉક્ત બે મંત્રથી જે હવિષ્નું આસાદન થાય છે તેમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિ યાગમાં તો બે કર્મ = યાગો હોય છે માટે ત્યાં વ્યવસ્થા થઈ શકે છે કે એક યાગમાં ચતુર્હોત્રાથી અને બીજા યાગમાં પચ્ચહોત્રાથી હવિષ્નું આસાદન કરવું. પણ સૌર્યાયાગ તો એક જ કર્મ છે માટે બન્નેનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ તેથી એમાંથી એક મંત્ર વડે અભિમર્શન કરવું અને તે ઉક્ત બે મંત્રોમાંથી ગમે તે એક મંત્રથી આવો સિદ્ધાંત પણ છે. અર્થાત્ આ ઠેકાણે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સૌર્યાયાગમાં આગ્નેય ધર્મનો અતિદેશ કરવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. લિંગસાધારણ્યાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિંગસાધારણ્યાત્) ઉભયત્ર ઓષધિદ્રવ્યરૂપ લિંગ સાધારણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગમાં દર્શપૂર્ણ માસના છ યાગોમાંહેના કોઈપણ યાગનો વિષ્ણવ કરવો કે આસ અમુક જ યાગનો એ શંકાના સંબંધમાં આ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે એનો ભાવ એ છે કે કોઈપણ યાગનો વિષ્ણવ કરવો જોઈએ કારણ કે અમુક જ યાગનો વિષ્ણવ કરવો એવું કશું નિયામક જણાવું નથી. અર્થાત્ છ યાગમાંથી કોઈપણ યાગનો વિષ્ણવ કરવો. ઓષધિરૂપ દ્રવ્ય સાધારણ લિંગ છે એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ ઓષધિ દ્રવ્યવાળા યાગનો વિષ્ણવ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાર્થ્યાદ્ વિનિયમ્યેત પૂર્વવત્વાદિકારો હિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ એ છે કે, (વિકારઃ) સૌર્યાયાગ (પૂર્વવત્વાત્) પ્રકૃતિધર્મ સાપેક્ષ હોવાથી (એકાર્થ્યાત્) દેવતારૂપ એક અર્થવાળો હોવાથી (વિનિયમ્યેત) નિયમ બાંધી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ વિકૃતિયાગ છે, અને વિકૃતિયાગ પ્રકૃતિયાગના ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે. સૌર્યાયાગ એક દેવતાક યાગ છે અને પ્રકૃતિભૂત ‘ આગ્નેય ’ યાગ પણ એક દેવતાક યાગ છે. માટે આગ્નેય યાગનો વિષ્ણવ સૌર્યાયાગમાં કરવો એવો નિયમ છે. ॥ ૨૮ ॥

અશ્રુતિવાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિવાત્) એકત્વનું શ્રવણ નથી (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—‘ સૌર્ય ’ આ શબ્દ તદ્દિત પ્રુત્યયાન્ત છે. સાત્ત્વ દેવતા ॥ ૪. ૨. ૨૪ ॥ આ પાણિનીય સૂત્રથી કહેવામાં આવેલા અર્થમાં સૂર્યશબ્દને અણ પ્રત્યય લાગી ‘ સૌર્ય ’ શબ્દ

સિદ્ધ થયેલો છે. આ તદ્દિત વિગ્રહ વાક્યમાં એકવચન તેમ પુલિંગનો નિયમ આંધી શકાતો નથી. ‘સૂર્ય’ જેનો દેવતા છે તે અને ‘એ સૂર્ય’ જેના દેવતા છે તે ’ આવો પણ વિગ્રહ થઈ શકે છે. ‘સૂર્યો દેવતા અસ્ય’ અથવા સૂર્યો દેવતે અસ્ય આવો પણ અર્થ નીકળી શકે. વળી સૂર્ય દેવતા અસ્ય આવો પણ અર્થ નીકળી શકે. આવી શકા આ સૂત્રમાં બતાવવામાં આવી છે એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૬ ॥

સ્યાલ્લિક્ષ્ણભાવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(લિક્ષ્ણભાવાત્) એક વચન માનવાને કારણ હોવાથી (સ્યાત્) એક દેવતા અને તે પુલિંગ જ છે.

ભાવાર્થ :—અમુકેવ આદિત્ય સ્વેન ભાગધેયેન ઉપધાવતિ આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘સૌર્ય’ પદમાં સૂર્ય એક વચનમાં જ છે, કારણકે ઉક્ત અર્થવાદ આદિત્યમ્ એ સૂર્યાર્થક પદને એકવચનમાં જ પ્રયુક્ત કયું છે માટે સૌર્ય યામ એક જ દેવતાક યાગ છે. ॥ ૩૦ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) બીજા મંત્રમાં પણ અર્થ દર્શન જણાય છે.

ભાવાર્થ :—“ ઉદુત્યં જાતવેદસં દેવં વહન્તિ કેતવઃ ” તથા ચિત્રં દેવાનામુદગત્ આ બન્ને મંત્રમાં પણ સૂર્યાર્થ એક જ અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે તેથી એક દેવતારૂપ અર્થને લીધે સૌર્યયાગમાં એકદેવતાક આગ્નેય યાગનો જ વિધ્યન્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌર્યયાગમાં આગ્નેય યાગને સ્વીકારવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૧ ॥

હવિષ્ અને દેવતા બન્નેનો જ્યાં સંન્નિપાત હોય ત્યાં હવિષ્ સામાન્ય બલવત્ હોય છે. એ આધકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિપ્રતિપત્તૌ હવિષા નિયમ્યેત કર્મણસ્તદુપાખ્યત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) વિરોધમાં (હવિષા) હવિષૂના સાદૃશ્યથી (નિયમ્યેત) નિયમ થાય છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદુપાખ્યત્વાત્) અંતરંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. એન્દ્રસેકાદશકપાલ નિર્બંધેત્ ભાગ્યેયં પયઃ આ દેકાણે દેવતા-સામાન્યથી સાત્રત્યના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એકાદશકપાલ લિંગથી પુરાણશના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાત્રત્ય હવિષૂનો દેવતા ઇંદ્ર છે અને ઉક્તવાક્યમાં એકાદશકપાલ-પુરાણશનો દેવતા પણ ઇંદ્ર છે. તે દેવતાને લઇને વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો કે હવિષૂને લઇને એકાદશકપાલ પુરાણરૂપ હવિષ્ દેવતા અગ્નિ છે, એ આગળ આવ્યું છે. આ વિરોધમાં એવી રીતે નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે હવિષૂના સાદૃશ્યથી જ નિર્ણય કરવો કારણ કે કર્મ અંતરંગ હોય છે અને કર્મમાં હવિષ્ સંનિહિત અને દૃષ્ટ હોય છે જ્યારે દેવતા બલવદિત અને અદૃષ્ટ હોય છે. માટે યાગમાં દેવતા બહિરંગ હોય છે અને હવિષૂરૂપ દ્રવ્ય અંતરંગ હોય છે. દ્રવ્યના લિંગથી દેવતાનું લિંગ બાધિત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

તેન ચ કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેન) હવિષથી (કર્મસંયોગાત્) કર્મ સંયુક્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ ૩૫ કર્મમાં હવિષ સાથે નિર્દેશ હોય છે, કર્મમાં હવિષને સાક્ષાત્કાર હોય છે. ઐન્દ્ર, આગ્નેય આદિ પદાર્થો હવિઃપ્રધાન હોય છે માટે હવિષ જ હુદિમાં પ્રથમ સંનિહિત થાય છે માટે હવિષ ઉપરથી જ વિધ્યન્તનો નિર્ણય થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

ગુણત્વેન દેવતાશ્રુતિઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણત્વેન) ગૌણતાથી (દેવતાશ્રુતિઃ) દેવતાનું બનણું હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્ર, આગ્નેય શબ્દો તદ્વિતાન્ત છે. તદ્વિત પ્રત્યય છે અને ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આદિ એ પ્રત્યયોની પ્રકૃતિ ગણાય છે. પ્રકૃતિનો અર્થ વિશેષણ તરીકે ગણાય છે અને પ્રત્યયનો અર્થ વિશેષ્ય તરીકે ગણાય છે. પ્રત્યયાનાં પ્રકૃત્યર્થાન્વિતસ્વાર્થબોધક્ત્વનિયમાત્ પ્રત્યય ન્યારે પોતાનો અર્થ જણાવે છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થસાથે અન્વિત યજ્ઞને જ સ્વાર્થને જણાવે છે. વિશેષણની અપેક્ષા પ્રાગ્જ હોય છે. માટે દેવતા ગૌણ પડે છે અને હવિષ મુખ્ય અને છે તેથી હવિષથી જ વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

‘ શતકૃષ્ણલનામક હિરણ્યમાં ઔષધધર્મનો આત્દેશ છે. ’ એ

અધિકરણનાં સૂત્રો હવે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

હિરણ્યમાજ્યધર્મસ્તેજસ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યમ્) શતકૃષ્ણલ એટલે સો સોનાના ઝીણા ઝીણા કણોનાં હોમમાં (આજ્યધર્મ) આજ્યના પર્વો કર્તવ્ય હોય છે. (તેજસ્વાત્) અને દ્રવ્યમાં રચના ૩૫ સમાન ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગ્રામ્યપત્ય ધૃતે શતકૃષ્ણલં ચરું નિર્વાપે પ્રમપતિદેવતાક શતકૃષ્ણલ ચરુને ધીમાં નાખવો આ ટુંકાણે શતકૃષ્ણલ એ સો સોનાના ઝીણા ઝીણા ટુંકડાનું નામ છે. તેનો નિર્વાપ કરતી વખતે તેમાં જે ધર્મો અર્થાત્ વિધિશેષ કરવાનો હોય છે તે આજ્યનો વિધિશેષ કરવો. પુરોહિતનો વિધિશેષ નહિ. આણું પૂર્વપક્ષત્રાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

ધર્માનુગ્રહાન્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુગ્રહાત્) ધર્મનો આધ થયો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પત્ની-અવેક્ષણ આદિ આજ્યધર્મો સુત્રણુંમાં પણ થઈ શકતા હોવાથી. સુત્રણું અતિ સ્વચ્છ હોવાથી તેમાં પણ પ્રતિબિંબ થઈ શકે છે. પુરોહિતમાં અવેક્ષણ થઈ શકતું નથી, તેથી આજ્યધર્મોનો જ અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔષધં વા વિશદત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સ્વયં છે. (ઔષધમ્) વીદિ આદિ ઔષ ના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. (વિશદત્વાત્) કદિનત્વાદિ ધર્મનું સામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીદિ આદિ ઓપધના ધર્મેના સુવર્ણમાં અતિદેશ છે, કારણ કે કઠિનત્વ ૩૫ ધર્મ અનેમાં સમાન છે. ॥ ૩૭ ॥

ચક્ષુદ્વાષ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચક્ષુદ્વાષ) ચરુ શબ્દ ઓપધિ ધર્મનો પ્રાપક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચરું નિર્વજેત ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ ચરુ ’ શબ્દ આન્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો નથી પણ પુરોડાશ આદિ ઓપધિમાંથી અનતા દ્રવ્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે. આ કારણથી પણ સુવર્ણમાં આન્યધર્મનો અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

તસ્મિન્નશ્ચ શ્રવણશ્રુતેઃ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (શ્રવણશ્રુતેઃ) શ્રવણનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—શ્રવણનું શ્રવણ ચરુને લગતું હોય છે. આન્યમાં શ્રવણ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી તેથી ઓપધિના ધર્મેના જ અતિદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શતકૃષ્ણુલ સુવર્ણમાં ઓપધિ ધર્મેજ અતિદિષ્ટિ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ મધુદકમાં ઉપાંશુયાણ્ય ધર્મનો અતિદેશ છે ’ એ
અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુદકે દ્રવસામાન્યાત્ પયોવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મધુદકે) મધુ અને ઉદકમાં (પયોવિકારઃ સ્યાત્) દૂધના ધર્મેના અતિદેશ છે. (દ્રવસામાન્યાત્) દ્રવત્વરૂપ ધર્મ અનેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રા નામક યાગમાં દધિ મધુ ઘૃતમાપો ધાનાઃ તળડુલાઃ । તત્સંસૃઠં પ્રાજાપત્યમ્ ॥ દધિ, મધુ, ઘી, પાણી, ધાના અને તંડુલ બધાં સંસૃષ્ટ પ્રાજાપત્ય દેવતાક હોય છે આ ઠેકાણે મધુ અને ઉદકમાં દ્રવત્વ રૂપ સમાન ધર્મને લીધે પયોવિકાર અર્થાત્ દૂધના ધર્મનો અતિદેશ છે. સાત્તામ્યગત્ પયના જે ધર્મો હોય છે તે ધર્મો મધુ અને ઉદકમાં પણ કરવા આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યં વા વર્ણસામાન્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમ) આન્યના ધર્મ કર્તૃભ્ય હોય છે. (વર્ણસામાન્યાત્) વર્ણથી સામ્ય હોવાને લીધે.

ભાવાર્થ :—મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મનો અતિદેશ છે કારણ કે તેમાં વર્ણનું સામ્ય છે. શુકલવર્ણ ત્રણેમાં જામાન છે. ॥ ૪૧ ॥

ધર્માનુગ્રહાન્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુગ્રહાન્) આન્યના ધર્મો તેમાં થઈ શકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પયના ધર્મો જે દોહનાદિ છે તેનો મધુ અને ઉદકમાં બાધ થાય છે, જ્યારે આન્યના ધર્મો તેમાં થઇ શકે છે માટે આન્યના ધર્મોનો જ તેમાં અતિદેશ કરવો જોઇએ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વસ્થાવિશિષ્ટત્વાત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વસ્ય) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે દ્રવત્વરૂપ હેતુ આપ્યો છે તે (અવિશિષ્ટતાત) ધૃતમાં પણ છે.

ભાવાર્થ :—ધીને ગરમ કરવાથી તેમાં પણ દ્રવત્વ આવે છે તેથી આન્યમાં પણ દ્રવત્વ છે. માટે મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મોનો જ અતિદેશ છે પયના ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ચાતુર્માસ્ય અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઐષ્ટક ધર્મોનો અતિદેશ છે.’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વાજિને સોમપૂર્વત્વં સૌત્રામણ્યાં ચ પ્રહેષુ તાચ્છવ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વાજિને સૌત્રામણ્યાં ચ) વાજિન યાગમાં અને સૌત્રામણિ યાગમાં (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમના ધર્મોનો અતિદેશ છે. (પ્રહેષુ) ગ્રહ નામક પત્રમાં (તાચ્છવ્યાત્) તાચ્છવ્યને પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજિન ગુહાતિ ઇત્યાદિ પ્રયોગથી જાણી શકાય છે કે ચાતુર્માસ્યમાં વાજિન યાગ છે. “વાજિન્યો વાજિનમ્” વાજિ દેવતાને ઉદ્દેશી વાજિને ત્યાગ કરવો. આ યાગમાં સોમના ધર્મો વાજિન દ્રવ્યમાં કરવા. કારણ કે સોમો વૈ વાજિનમ્ આવુ વાટય છે. આ વાક્યથી સોમ અને વાજિન દ્રવ્ય ભિન્ન હોવા છતાં અભેદ ગણિત ઉચ્ચારણ કર્યું છે તેથી વાજિનમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે સુરા વૈ સોમ આવુ વાક્ય છે તે પણ સુગમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ કરે છે. સોમ શબ્દ આ ઠેકાણે સોમના ધર્મોનો વાચક લક્ષણાવૃત્તિથી થાય છે. ॥ ૧ ॥

अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવષટ્કારાત્) અનુવષટ્કારનો પ્રયોગ પણ સોમ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ વાજિનસ્યામે વીહી ’ આ અનુવપદ્ધતર વાક્ય કહેવાય છે. અને એ સોમને ધર્મ છે છતાં વાજિનને માટે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી વાજિન યાગમાં સોમના ધર્મને અતિદેશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

સમુપહૃય મક્ષણાન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સમુપહૃય) સમુપહૃત કરીને (મક્ષણાન્) બક્ષણનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શેષ વિમજ્ય સમુપહૃય મક્ષયન્તિ ’ આ સમુપહૃતપૂર્વક બક્ષણ પણ સોમના ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવવાનું લિંગ છે. ॥ ૩ ॥

ક્રયણશ્રવણપુરોક્તુપયામગ્રહણાસાદનવાસોપનહનં ચ તદ્વત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રયણશ્રવણપુરોક્તુ ઉપયામગ્રહણાસાદનવાસોપનહનં ચ) અને ક્રયણ, શ્રવણ, પુરોક્ત, ઉપયામ, ગ્રહણ, આસાદન તથા વાસોપનહન લિંગોપણ (તદ્વત્) સોમધર્મનો અતિદેશ કરવાના લિંગ છે.

ભાવાર્થ :—ક્રયણ આદિ ધર્મો સોમના છે છતાં તે સુરામાં પણ જોવામાં આવે છે તેથી સૌત્રામણિ યાગમાં અને વાજિનયાગમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હવિષા વા નિયમ્યેતં તદ્વિકારત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હવિષા) હવિષૂના સાદરપથી (નિયમ્યેત) ઐષ્ટિક ધર્મનો નિયમ છે. (તદ્વિકારત્વાત્) દર્શપૂર્ણ માસિક હવિષનો વિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુરા અને વાજિન દ્રવ્ય દર્શપૂર્ણ માસિક હવિષૂના વિકારો છે. સુરા ઔષધિ દ્રવ્યનો વિકાર છે. વાજિન સાન્નાય્ય હવિષનો વિકાર છે. તેથી ઐષ્ટિક ધર્મો જ વાજિન આદિ દ્રવ્યમાં કરવાના હોય છે, સોમના ધર્મો નહિ. ॥ ૫ ॥

પ્રશંસા સોમશદ્ધઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમશદ્ધઃ) સુરાને માટે વપરાયેલો સોમ શબ્દ (પ્રશંસા) માત્ર પ્રશંસાને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમો વૈ સુરા ’ આ ઠેકાણે પ્રયુક્ત સોમ શબ્દ પ્રશંસા વાચક છે. જેમ અમાત્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો ‘ રાજ ’ શબ્દ પ્રશંસા વાચક હોય છે તેમ. ॥ ૬ ॥

વચનાનીતરાણિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તરાણિ) બીજાં (વચનાનિ) વચનો પણ વાચનિક તરીકે વિધીયમાન છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે દ્રવ્યના સાદૃશ્યથી ઐષ્ટિક વિધ્યન્ત સિદ્ધ થવાથી બીજા ધર્મો પશુ વચ્ચેથી વિહિત કર્યા છે. ॥ ૭ ॥

અપદેશશ્ચ તદ્વત ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત) તે જ પ્રમાણે (અપદેશ :) અપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શબ્દેવ દીક્ષણીયામાપ્રોતિ ’ । ‘ તોક્ષમિઃ પ્રાયણીયામ્ ’ આ વાક્યમાં શબ્દ અને તોક્ષમ શબ્દો પશુ સ્તુતિ વાચક છે. ॥ ૮ ॥

પશુપુરોડાશસ્ય ચ લિङ्ગદર્શનાત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુપુરોડાશસ્ય) પશુપુરોડાશનો નિષેધ પશુ (લિङ્ગદર્શનાત) ઐષ્ટિક ધર્મના અતિદેશમાં લિંગ છે.

ભાવાર્થ :—નૈતેષાં પશુનાં પુરોડાશા ભવન્તિ પ્રહુપુરોડાશા હેતે । આ વાક્યમાં પશુઓના પુરોડાશ હોવાનો નિષેધ બતાવ્યો છે અને મહત્તે જ પુરોડાશ તરીકે બતાવ્યા છે. આમાં ગ્રહોની પણ જે પ્રશંસા કરી છે તે પણ ઐષ્ટિક ધર્મના અતિદેશમાં લિંગ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વાજિન અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઐષ્ટિક ધર્મનો જ વિધ્યન્ત છે, સૌમિક ધર્મનો નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુમાં સાન્નાયધર્મનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પશુઃ પુરોડાશવિકારઃ સ્યાદ્ દેવતાસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુઃ) પશુયાગ (પુરોડાશવિકારઃ) પુરોડાશના ધર્મવાળો (સ્યાત્) છે (દેવતાસામાન્યાત્) બન્નેના દેવતા સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષોધ યાગમાં પશુ દેવ તરીકે હોય છે. તે પશુમાં જે વિધ્યન્ત કરવાનો હોય છે તે પુરોડાશમાં જે વિધિ કરવામાં આવે તે વિધિ કરવો. કારણ કે પુરોડાશ અને પશુ એ બન્નેની દેવતા એક જ હોય છે. પુરોડાશ અગ્નીષોમીય હોય છે તેમ પશુ પણ અગ્નીષોમીય હોય છે, માટે પુરોડાશનો વિધ્યન્ત કરવો. આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રોક્ષણાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રોક્ષણાત્) પ્રોક્ષણનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અદ્વયસ્ત્વૌષવીમ્યો જુઠ્ઠં પ્રોક્ષામિ ’ આ વાક્યમાં પશુને પ્રોક્ષણ કરવાનું જણાવ્યું છે. પ્રોક્ષણ એ પુરોડાશના ધર્મ છે. એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોડાશના ધર્મોનો જ પશુમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૧ ॥

પર્યગ્નિકરણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્યગ્નિકરણાત્) પર્યાગ્નિકરણ પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પર્યાગ્નિઃકરણ પશુ પશુને વિહિત છે અને પુરોહિતને પણ પર્યાગ્નિઃકરણ કરવાનું હોય છે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતના ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. ‘ હસ્તુકેન પશુ પર્યાગ્નિઃ કરોતિ ’ આ પ્રમાણે શાબરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સાન્નાય્યં વા તત્પ્રમથત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે (સાન્નાય્યમ્) સાન્નાય્ય હવિષ્ના ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. તત્પ્રમથત્વાત્) સાન્નાય્ય હવિષ્ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્ય ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. કારણ કે સાન્નાય્ય હવિષ્ના ઉત્પત્તિ પશુ અર્થાત્ ગાય આદિ પશુમાંથી છે. સાન્નાય્ય એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ એ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દૂધનો વિકાર નો દહીં, પશુ પણ પશુજન્ય છે. આ સાન્નાય્યની પ્રચલતાને લીધે સાન્નાય્યના ધર્મો પશુઓમાં કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય ચ પાત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્ય) પશુને (પાત્રદર્શનાત્) પાત્રનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્ય હવિષ્ને જેમ પાત્રની જરૂર છે તેમ પશુને પણ આણુ આંત્રે માટે પાત્રની જરૂર હોય છે તેથી સાન્નાય્ય ધર્મો જ પશુમાં કર્તવ્ય છે. પુરોહિતના નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘ પશુમાં પયોધર્મોનો અતિદેશ છે ’ એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર.

દમ્નઃ સ્યાન્મૂર્તિસામાન્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(દમ્નઃ સ્યાત્) સાન્નાય્યધર્મવાળા પશુયાગમાં દહીંના ધર્મનો અતિદેશ છે. (મૂર્તિસામાન્યાત્) મૂર્તિ=ધનત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્યધર્મવાળા પશુમાં દહીંના ધર્મનો અતિદેશ છે, કારણ કે દહીંમાં ધનત્વ છે અને પશુમાં પણ ધનત્વ છે. આ સામાન્યધર્મને લીધે દધિધર્મનો અતિદેશ પશુમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પયો વા કાલસામાન્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પયઃ) દૂધ પશુમાં પોતાના ધર્મનો અતિદેશ કરે છે. (કાલસામાન્યાત્) પશુ અને પયમાં રુચિઃ કાલતા રૂપ ધર્મ સમાન છે.

ભાવાર્થ :—દૂધ પશુને દહીં કરતાં સંનિહિત છે. દધિથી પશુ દૂધને લીધે અવહિત અને છે. તેથી દૂધના ધર્મનો અતિદેશ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

પદવાનન્તર્યાચ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પદવાનન્તર્યાચ) પશુપ્રજાવમાં આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુમાંથી પ્રથમ દૂધ અને દૂધમાંથી દધિ ઉત્તમ થાય છે. માટે દહીં કરતાં દૂધ અતરંગ હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

દ્રઘત્વં ચાવિશિષ્ટમ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્રઘત્વમ્) દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ (અવિશિષ્ટમ) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પણુ દ્રવે છે અને દૂધ પણુ દ્રવે છે. દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ સમાન છે. માટે સાનાયધર્મવાળા પશુ યાગમાં પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૧૮ ॥

‘આમિક્ષામાં પયોધર્મનો અતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

આમિક્ષોભયમાવ્યત્વાદુભયવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આમિક્ષા) આમિક્ષા (ઉભયમાવ્યત્વાત્) દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી હોવાથી (ઉભયવિકારઃ સ્વાત્) બન્નેના ધર્મો તેમાં કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી ‘આમિક્ષા’ દ્રવ્ય ઉત્તમ થાય છે. માટે ‘વૈશ્વદેવ્યામિક્ષા’ એ વાક્યથી જે યાગ વિદિત થાય છે તેમાં દૂધ અને દહીં બન્નેના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

एकं वा चोदनेकत्वात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકમ્) એમાંથી એકના જ ધર્મનો અતિદેશ માનવો યોગ્ય છે. (ચોદનેકત્વાત્) એક વિધિથી વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકના ધર્મનો અતિદેશથી નિરાકાંક્ષ થાય છે તો પછી બીજાના વિષ્વન્તની કશી જરૂર રહેતી નથી માટે બન્નેનો વિષ્વન્ત નહોતો પણ એકનો જ વિષ્વન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

दधि संघातसामान्यात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દધિ) દહીંના ધર્મનો અતિદેશ કરવો જોઈએ (સંઘાતસામાન્યાત્) ધનીભાવરૂપ ધર્મ બન્નેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દહીંમાં અને આમિક્ષામાં ધનત્વરૂપ સમાન ધર્મ છે તેથી દધિનો જ વિષ્વન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. पयो वा तत्प्रभवत्वाल्लोकदृद्ઘઃસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂત્રક છે (પયઃ) પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે (તત્પ્રભવત્વાત્) દૂધમાંથી જ આમિક્ષા બનતી હોવાથી. (લોકજ્ઞ) લોક જ્ઞાનધારમાં પણ દૂધમાં મેળવણુ દહીં બનાવવા માટે નાખવામાં આવે છે (દઘ્નઃ તદર્થત્વાત્) દૂધમાં જે થોડુંક દહીં નાખવામાં આવે છે તે દહીં બનાવવા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ‘તસે પયસિ દધ્યાનયતિ સા વૈશ્વદેવી આમિક્ષા’ તપાવેલા દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવે છે અને જ્યારે તે ફાટી જાય છે ત્યારે જે કંઠ્ય ભાગ=માવો અલગ પડે છે તેને ‘આમિક્ષા’ કહે છે અને જે પાણી જેવો પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘ત્રાજન’ કહેવામાં આવે છે. આમિક્ષા દૂધમાંથી જ અને છે દહીંમાંથી નહિ. દહીં તો કેવળ આતંચન=મેંઘવણ તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. માટે પયોધર્મ જ ‘આમિક્ષા’ માં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૨ ॥

ધર્માનુપ્રહાષ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુપ્રહાત્) સઘઃકાલતા રૂપ ધર્મ અનુકૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ સઘઃકાલ યાગ છે, જે તેમાં દધિના ધર્મો કર્તવ્ય હોય તો સઘઃકાલતાનો બાધ થાય છે દધિની માફક તે યાગ પણ હ્યહકાલસાધ્ય હોવો જોઈએ. ‘સચોભાવં ચ દર્શયતિ જુષન્તં યુજ્યં પયઃ.’ આ પ્રમાણે શાપરભાષ્યમાં પણ ઉદ્દેશ્ય છે માટે આમિક્ષામાં પયોવિકાર કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ પયોધર્મો જ આમિક્ષામાં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘દ્વાદશાહમાં સત્ર અને અહીન-ની વ્યવસ્થાથી ધર્મનો અતિદેશ થાય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

‘પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સત્રમહીનશ્ચ દ્વાદશાહસ્તસ્યોભયથા પ્રવૃત્તિરૈકકમ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્, અહીનઃ ચ) સત્ર અને અહીન બંને સ્વભાવગણો (દ્વાદશાહઃ) દ્વાદશાહ હોય છે. (તસ્ય) તે દ્વાદશાહની (ઝમયથા પ્રવૃત્તિઃ) બંને રીતે પ્રવૃત્તિ હોય છે. (એકકમ્યાત્) કર્મ એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ એક કતુ છે તેના બે રૂપ છે. એક અહીન અને બીજું સત્ર. તે બંને રૂપમાં ભેદ હોય છે. સત્રમાં જે ચજમાનો હોય તેમ ઋત્વિજે હોય છે. સર્વેંડપિ લીક્ષેત્ત બધાએ જ દીક્ષા લેવી જોઈએ. અહીનના ધર્મો દ્વાદશાહ ઉપસદ્ આદિ હોય છે. દ્વિરાત્ર આદિ અહીનના અને ગવાન્યનાદિ સત્રોના દ્વાદશાહ કતુ પ્રકૃતિ હોય છે. આ કારણથી દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોમાં અને ગવામયનાદિ સત્રોમાં દરેકમાં બંનેના ધર્મો પ્રવર્તે છે કે સત્રમાં સત્રના ધર્મો અને અહીનમાં અહીનના ધર્મો ? આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે દ્વાદશાહ ઉભયસ્વભાવ હોય છે અર્થાત્ સત્ર અને અહીન બંનેના ધર્મો તેને લાગુ પડે છે, કારણ કે કર્મ તો એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા યજતિશ્રુતૈરહીનમૃતપ્રવૃત્તિઃ સ્વાત્

પ્રકૃત્યાતુલ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (યજતિશ્રુતેઃ) જ્યાં ‘યજતિ’ પદનું શ્રવણ હોય ત્યાં (અહીનમૃત પ્રવૃત્તિઃ) અહીનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્વાત્) માનવી (પ્રકૃત્યા) દ્વાદશાહરૂપ પ્રકૃતિ સાથે (તુલ્યશબ્દત્વાત્) સમાન-શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમૃત દ્વાદશાહમાં ‘પ્રજાકામં યાજયેત્’ અહીં ‘યજતિ’ નું શ્રવણ છે એજ પ્રમાણે ‘ય ઇવં વિદ્વાન્ દ્વિરાત્રે યજતે’ આ વિકૃત યાગમાં પણ યજતિનું શ્રવણ છે. માટે અહીનમાં અહીનના ધર્મો અને સત્રમાં સત્રના ધર્મો પ્રવર્તે છે. ॥ ૨૫ ॥

દ્વિરાત્રાદીનામેકાદશરાત્રાદહીનત્વં યજતિચોદનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિરાત્રાદીનામ) દ્વિરાત્ર આદિ યાગો (એકાદશરાત્ર) એકાદશ રાત્ર સુધીના યાગો (અહીનત્વમ્) અહીન કહેવાય છે (યજતિચોદનાત) યજતિ પદર્થ વિધાન થતું હોવાથી.

આવાર્થ :—ન્યાં ન્યાં યજતિ પદર્થ વિધાન થતું હોય ત્યાં ત્યાં અહીન ધર્મ સમજવો અને ન્યાં ન્યાં આસીરન્ અથવા ઉપેયુઃ પદનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમકે ગૃહપતિસપ્તદશા સ્વપ્નમૃત્વિજો વ્રજિણાઃ સત્વસુપેયુઃ ' ત્યાં ત્યાં સત્ર ધર્મનો પ્રયોગ કરવો ' દ્વિરાત્રેણ યજેત ' ત્રિરાત્રેણ યજેત ' આ અહીનત્વમ્ છે અને ત્રયોદશરાત્રમૃદિકામા ઉપેયુઃ આ સત્રાલિંગ છે કારણ કે ઉપેયુઃ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ' ચતુર્દશરાત્ર પ્રતિષ્ઠાકામા આસીરન્ ' આ પણ સત્રનું લિંગ છે કારણ કે અહીં આસીરન્ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

ત્રયોદશરાત્રાદિષુ સત્રમૃતસ્તેષ્વાસનોપાયિચોદનાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયોદશરાત્રાદિષુ) ત્રયોદશરાત્ર આદિમાં (સત્રમૃતઃ) સત્રના ધર્મનો અતિદેશ છે. (આસનોપાયિચોદનાત) આસન અને ઉપાયિ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

આવાર્થ :—ત્રયોદશરાત્રમૃદિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર યાગમાં ઉપેયુઃ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે તેથી તે સત્ર કહેવાય છે. ન્યાં આસીરન્ અથવા ઉપેયુઃ શબ્દથી વિધાન હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(' લિજ્ઞાત્ ') અર્થવાદ ૩૫ લિંગ હોવાથી.

આવાર્થ :—' અમિથેમો વૈ પ્રજાપતિઃ સ ઉત્તરાનેકાહાનસ્યજત તમેનં દ્વિરાત્રાદયોઽહંગ્ણા ઋતુઃ ત્વમ્સાન્માહાસીઃ ' આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા જ છે. સત્ર ધર્મવાળા નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા અને ત્રયોદશરાત્ર-મૃદિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર આદિ સત્ર ધર્મવાળા યાગો છે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાથી ધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘ પંચદશરાત્રાદિમાં સત્ર ધર્મનો અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અન્યતરતોઽતિરાત્રત્વાત પંચદશરાત્રસ્વાહીનત્વં કુણ્ઢપાયિનામયનં
અ તદ્ભૂતેષ્વહીનત્વદર્શનાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પંચદશરાત્રસ્ય કુણ્ઢપાયિનામયનં ચ) પંચદશરાત્ર અને કુંડપાયિનામયનમાં (અહીનત્વમ્) અહીનના ધર્મનો અતિદેશ છે. (અન્યતરતઃ) આદિ અને અન્ત મધ્યેન એક દેશમાં (અતિરાત્રત્વાત) અતિરાત્ર નામક યાગ હોવાથી (તદ્ભૂતેષુ) અતિરાત્રવાળામાં (અહીનત્વદર્શનાત) અહીનત્વ ધર્મનું દર્શન હોય છે.

ભાવાર્થ :—પંચદશરાત્ર અને કુંડપાચિનામયનમાં અહીન ધર્મેના અતિદેશ હોય છે. કારણ કે તે બેમાંના એકને અતિ અતિરાત્ર સંસક્ર યાગ હોય છે. અને જેમાં અતિરાત્ર હોય છે તે અહીન ધર્મવાળા હોય છે. યદન્યતરતોઽતિરાત્રા સ્તેનાહીનાઃ આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ॥ ૨૯ ॥

અહીનવચનાચ્છ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહીનવચનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ' અહીન ' એવું ૨૫૯ વચન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં ' અહીન ' એવો ૨૫૯ શબ્દ છે તેથી પંચદશરાત્ર આદિ અહીન ધર્મવાળા છે એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સત્રે ચોપાયિદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ૫૯ (ઉપાયિદર્શનાત્) સત્રમાં ઉપાયિ શબ્દનો વિધાન તરીકે પ્રયોગ હોવાથી (સત્રે) ઉક્ત અને સત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—' પૃચ્છદશરાત્રમુપેયુઃ ' આ વાક્યમાં ઉપેયુઃ શબ્દ હોવાથી એ યાગમાં સત્ર ધર્મે જ અતિદેશ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રલિજ્ઞં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સત્રલિજ્ઞમ્) સત્રનું લિંગ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કુંડપાચિનામયનમાં સત્રલિંગ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. ગૃહપતિઃ સુત્રક્ષણ્યઃ સત્ર્માં જ ગૃહપતિ શબ્દનો વ્યવહાર હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પંચદશરાત્ર આદિમાં સત્ર ધર્મેના અતિદેશ છે. ॥ ૩૨ ॥

ઈતિ મીમાંસાગુર્જરભાષ્યે અષ્ટમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ



અથ ગુર્જરભાષામીમાંસાભાષ્યે અષ્ટમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

' શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને આગ્નાવૈષ્ણુવમાં આગ્નીષોમીયનો ધર્માતિદેશ છે. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હવિર્ગંજે પરમુત્તરસ્ય દેશસામાન્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ગંજે) હવિર્ગંજુમાં (પરમ્) પર (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર અગ્નિની ઉપાંશુ યાગ પ્રકૃતિ છે. (દેશસામાન્યાત્) દેશની સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે હવિર્ગણુનું શ્રવણ થાય છે. આપ્રાયેણવમ્ એકાદશકપાલં નિર્વપેત્, સરસ્વત્યૈ ચરમ્, વાહસ્પત્યં ચરમ્ । ખીજા ગણુનું આત્માન આ પ્રમાણે થાય છે. અમયે પાવકાય, અમયે શુચયેઽથા કપાલમ્ । તેમાં આત્માવૈષ્ણવનો પ્રથમ પાઠ હોવાથી આગ્નેય યાગની વિકૃતિ છે અને શુચિદેવતાક દ્વિતીય સ્થાન અર્થાત્ પઠીત શ્રવણ થતું હોવાથી અગ્નિપોષીયની વિકૃતિ છે. જે યાગ જેની વિકૃતિ હોય તેના ધર્મો તેમાં અતિદિષ્ટ થાય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **દેવતયા વા નિયમ્યેત શબ્દવત્વાદિતરસ્યાશ્રુતિત્વાત ॥ ૨ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દેવતયા) દેવતાથી (નિયમ્યેત) નિયમ બંધાય છે. (શબ્દવત્વાત) દેવતા સામ્ય શાબ્દિક હોવાથી (હિતરસ્ય) ખીજું (અશ્રુતત્વાત) શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સાદૃશ્યથી નિયમ બંધાય છે. આત્માવૈષ્ણવ અને અગ્નિપોષીય દ્વિદેવતાક હોવાથી આત્માવૈષ્ણવ અગ્નિપોષીયની વિકૃતિ છે અને શુચિદેવતાક અને આગ્નેય એકદેવતાક હોવાથી શુચિદેવક યાગ આગ્નેયયાગની વિકૃતિ છે એટલે આત્માવૈષ્ણવમાં અગ્નિપોષીય યાગના ધર્મોનો અને શુચિદેવતાક યાગમાં આગ્નેયયાગના ધર્મોનો અતિદેશ છે. આ સામ્ય શબ્દગમ્ય છે. જ્યારે દેશસામ્ય શબ્દગમ્ય નથી. માટે ઉક્ત રીતે જે ધર્મોનો અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ જનકસપ્તરાત્રમાં ત્રિવૃત્ત અહનુમાં દ્વાદશાહધર્મોનો અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર **ગણચોદનાયાં यस્ય લિઙ્ગં તદાવૃત્તિઃ પ્રતીયેતાન્નેયવત્ ॥ ૩ ॥**

પદાર્થ :—(ગણચોદનાયામ) ગણુવિધાનમાં જે ઉદાહરણુ અતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં (યસ્ય) જે પ્રથમ અહનુનું (લિઙ્ગમ્) ત્રિવૃત્તવ કહેલું છે (તદાવૃત્તિઃ) તે પ્રથમ અહનુની આવૃત્તિ (પ્રતીયેત) જણાય છે. (આમયવત્) આગ્નેય વિધ્યન્તનો જેમ અભ્યાસ અતાવવામાં આવ્યો છે તેમ.

ભાવાર્થ :—અમયે પવમાનાય, અમયે પાવકાય, અમયે શુચયે અહીં જેમ દેવતાના ઐક્યનું સાદૃશ્ય છે અને તેથી આગ્નેય વિધ્યન્તનો અભ્યાસ માનવામાં આવે છે તેમ જનકસપ્તરાત્રમાં જે ગણુવિધાન છે તેમાં પ્રથમ અહનુની આવૃત્તિ જ પ્રતીયમાન છે. પ્રથમ અહનુ જ ત્રિવૃત્તસ્તોમ છે પઠીના ઉત્તર અહનોમાં તેની જ આવૃત્તિ કરવાની હોય છે ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **નાનાઽહાનિ વા સંઘાતત્વાવ પ્રવૃત્તિલિઙ્ગેન ચોદનાત ॥ ૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નાના અહાનિ) દ્વાદશાહ સંખ્યાથી જુદા જુદા અહનેનું વિધાન છે. (સંઘાતત્વાત) ચત્વારિ અહાનિ આમ ચાર સંખ્યાથી અહનોના સમુદાયનું વિધાન હોવાથી (પ્રવૃત્તિ લિઙ્ગેન ચોદનાત) પ્રવૃત્તિલિંગથી વિધાન હોવાથી.

બાવાર્થ :—દ્વાદશાહ સંખ્યાંથી જુદા જુદા અહનોનું વિધાન છે એટલે સમુદાયનું વિધાન દ્વાદશાહિકમાં ચાર અહનોના અનુવાદ કરીને વિધાન કયું છે એટલે સંધ્યતમાં ત્રિવૃત્તનું વિધાન છે પ્રથમ અહનને ત્રિવૃત્તોમવિશિષ્ટ માની પછી ઉત્તરત તેનો જ વિધ્યન્ત સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય છે. એક જ અહનની આવૃત્તિથી ચાર અહન સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, કારણ કે ચારે અહન જુદા જુદા છે. માટે તેમાં દ્વાદશાહ યાગના ધર્મ માનવા જોઇએ. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ છે.

બાવાર્થ :—તેવામગ્નિષ્ઠોમઃ પ્રથમઃ અહીં અગ્નિષ્ઠોમમાં પ્રથમત્વ બતાવ્યું છે જ્યારે બીજા અગ્નિષ્ઠોમ જ નથી તો પ્રથમ અગ્નિષ્ઠોમ કેમ કહેવાય ? બીજાની અપેક્ષાએ પ્રથમ કહેવાય છે માટે અહનોમાં બિન્ન ધર્મકત્વ છે એમ સૂચિત થાય છે. જે પ્રથમ અહનમાં ધર્મ વિહિત છે તેની આવૃત્તિ બીજા અહનોમાં થાય છે એમ નહિ. આ હેતુથી ત્રિવૃત્ત અહનોમાં દ્વાદશાહ ધર્મોનો અતિદેશ છે. ॥ ૫ ॥

પટ્ટત્રિંશદાત્રમાં પડહ ધર્મોનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ

કાલામ્યાસેઽપિ બાદરિઃ કર્મમેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કાલામ્યાસે અપિ) કાળનો અભ્યાસ કરનાર વાક્ય છે (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે (કર્મમેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી.

બાવાર્થ :—જહ્વા મવન્તિ ચત્વારો મવન્તિ અહીં અહઃસંરૂક સોમ યાગોનો સંખ્ય-વિશેષ પડહપદાન્તર્ગત પટ્ટ શબ્દથી અભિહિત થાય છે. અને તે પટ્ટ સંખ્યા છે. ફરીથી તેને ચાર ગણી બતાવવાથી ચોવીસ સંખ્યાવાળા અહનના સંધર્માં પર્યાવસિત થાય છે. અહઃસંધર્માં પ્રકૃતિ દ્વાદશાહ હોય છે. માટે દ્વાદશાહનો જ ધર્માતિદેશ પડહ સંરૂક યાગમાં કરવો જોઇએ અને પડહરૂપ કાળની જ આવૃત્તિ માનવી જોઇએ આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદાવૃત્તિં તુ જૈમિનિરહામપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તદાવૃત્તિમ્) કર્મની આવૃત્તિ છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (અહામ્) અહનોની (અપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્) પ્રત્યક્ષ સંખ્યા ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—જ દિવસથી સાંખ્ય જે કર્મ છે તેજ કર્મ જહ્વા શબ્દ વાચ્ય છે. અને તેને માટે ચોવીસ દિવસ લાગે છે. માટે જે પડહ નામક કર્મ વિશેષ છે તેનો જ વિધ્યન્ત માનવો. એજ ન્યાય્ય છે આવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૭ ॥

‘ સંસ્થાગણોમાં દ્વાદશાહિક ધર્મનો અતિદેશ છે. ’ એ
અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સંસ્થાગણેષુ તદ્વ્યાસઃ પ્રતીયેત કૃતલક્ષણપ્રવ્રણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્થાગણેષુ) જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓમાં (તદ્વ્યાસઃ) જ્યોતિષ્ટોમનો વિષ્વન્ત (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (કૃતલક્ષણપ્રવ્રણાત્) કૃતનામ જ્યોતિષ્ટોમનું જ ગ્રહણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શતોકથ્યં ભવતિ । શતાતિરાત્રં ભવતિ । પન્ચામિઃ પન્ચોકથ્યઃ ’ આવા નામવાળા યજ્ઞો જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થા તરીકે સંભળાય છે, તેમાં જ્યોતિષ્ટોમનો જ વિષ્વન્ત થાય છે, કારણ કે ઉકથ્ય, પોડશી, અતિરાત્ર, અગ્નિષ્ટોમ, આ બધા જ્યોતિષ્ટોમનાં નામ છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકારાદ્વા પ્રકૃતિઃ તદ્વિશિષ્ટા સ્યાદમિધાનસ્ય
તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્વિશિષ્ટા) ઉકથ્યાદિસંસ્થાવિશિષ્ટા (પ્રકૃતિઃ) દ્વાદશાહ સંબંધી અહનો (સ્યાત્) વિહિત કરવામાં આવ્યા છે (અધિકારાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રનો અધિકાર હોવાથી. (અમિધાનસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્) ઉકથ્યાદિ નામ કટુસમાપ્તિને લીધે આપવામાં આવેલાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉકથ્ય આદિ સ્તોત્રો છે. જે ધર્મની સમાપ્તિ જે સ્તોત્રથી કરવામાં આવે છે તે ધર્મ (યાગ) સમાપ્તિરૂપ નિમિત્તને લીધે તે સ્તોત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે. માટે દ્વાદશાહની અંદર અહનોમાં ઉકથ્યાદિ નામનો સંભવ હોવાથી સંધત્વરૂપ લિંગથી દ્વાદશાહનો વિષ્વન્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

શતોકથ્યાદિમાં જ્યોતિષ્ટોમમાંથી સ્તોત્રોમાં ઉપચય થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગણાદુપચૈસ્તપ્રકૃતિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ગણાત્) દ્વાદશાહ ગણમાંથી (ઉપચયઃ) ધર્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. (તત્પ્રકૃતિ-ત્વાત્) શતોકથ્યની પ્રકૃતિ દ્વાદશાહ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શતોકથ્યં ભવતિ ’ અહીં ઉકથ્ય સ્તોત્રમાં જ્યોતિષ્ટોમોકથ્ય સ્તોત્રમાંથી કેટલાક અધિકે ધર્મ આપનાત કર્યા છે. આ ધર્મો દ્વાદશાહ ગણમાંથી પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. કારણ કે શતોકથ્યની પ્રકૃતિ દ્વાદશાહ ગણ યગ પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર એકાદ્વા તેષાં સમત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાદ્વા) જ્યોતિષ્ટોમમાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. (તેષામ્) શતોકથ્ય અને દ્વાદશાહ અહનો આ બન્નેની (સમત્વાત્ સ્યાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાદ ગણ પોતે જ જ્યોતિષોમની વિકૃતિ છે અને શતોક્થ્ય સ્તોત્ર પણ વિકૃતિ હોય છે; એટલે બન્નેને બીજામાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે, માટે શતોક્થ્ય સ્તોત્રમાં સૌની પ્રકૃતિભૂત યાગમાં જ્યોતિષોમમાંથી જ ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના છે. જ્યોતિષોમ કોઈની પણ પાસે બિંક્ષા માગતો નથી અને દ્વાદશાદને તો બિંક્ષા માગવી પડે છે. ન બિંક્ષુકો બિંક્ષુક યાચતે અબિંક્ષુકે સતિ એ અબિંક્ષુક મળે તો બિંક્ષુક બિંક્ષુક પાસે માગતો નથી. એ લૌકિક ન્યાયને અનુસરી શતોક્થ્ય દ્વાદશાદ પાસેથી નહિ પણ જ્યોતિષોમ પાસેથી જ ધર્મવૃદ્ધિ માગે છે. ॥ ૧૧ ॥

“ ગાયત્રમેતદ્ અહર્મર્મવતિ ” ઇત્યાદિમાં ઉત્પત્તિ ગાયત્રાઓનો આગમ છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ગાયત્રીષુ પ્રાકૃતીનામવચ્છેદઃ પ્રકૃત્યધિકારાત્સંખ્યાત્વા

દ્વિષ્ટોમવદવ્યતિરેકાત્તદાહ્યત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ગાયત્રીષુ) શ્રુયમણુ ગાયત્રીઓમાં (પ્રાકૃતીનામ) પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત થતી ત્રિષ્ટુપ્ જગતી ઇત્યાદિમાંથી (અવચ્છેદઃ) અક્ષરોનો લોપ કરવો અને ગાયત્રી બતાવવી. (પ્રકૃત્યધિકારાત્) પ્રકૃતિગત વિધાનનો અનુગ્રહ થતો હોવાથી. (સંખ્યાત્વાત્) ગાયત્રાઓની સંખ્યા અક્ષરોની સંખ્યા હોવાથી (અવ્યતિરેકાત્) નિત્ય સંખ્યા હોવાથી (તદાહ્યત્વમ્) ગાયત્રા નામ વાળું છે. (અન્નિષ્ટોમવત્) પૂર્વાધિકરણમાં અગ્નિષ્ટોમની રીત પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—‘ ગાયત્રેયમ્ ઇક્ષ્વા બૃહસ્પતિસવેન યજેત ’ ઇતિ શ્રુતે બૃહસ્પતિસવે ‘ ગાયત્રમેતદહર્મવતિ ’ વાજપેય યાગ કર્યા પછી બૃહસ્પતિ સવનામ યાગ કરવો. અહાં એમ શ્રવણુ કયેલું છે કે, આ અહનુ ગાયત્ર છે. એટલેઆમાં ગાયત્રી મંત્રનો ઉપયોગ કરવો. હવે એ બૃહસ્પતિ સવ વિકૃતિ માગે હોવાથી તેમાં પ્રકૃતિ યાગમાંથી આતિદેશ શ્રુત્ય પ્રાપ્ત થતા ‘ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ, આદિછંદ વાળા ઋચાઓમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદ બતાવવો કે દાશતયા = ઋગ્વેદમાંથી ગાયત્રી છંદનો આગમ કરી ઉક્ત યાગને સંપન્ન કરવો ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે પ્રકૃતિગત શ્રુયમાણુ ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી આદિ છંદમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદનું રૂપ આપવું. ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં ૪૨ અક્ષરો હોય છે. તો તેમાંથી ૨૦ અક્ષરોનો લોપ કરી તને ૨૪ અક્ષરોની ગાયત્રી છંદ બતાવવો. ઋગ્વેદમાંથી કોષ નવી ગાયત્રીઓ લાવવાની જરૂર નથી. જેમ પૂર્વાધિકરણમાં શ્વેતોગ્નિષ્ટોમમાં દ્વાદશાદક અહનોમાં ઉક્થ્યનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે તેમ આ ઠેકાણે પણ અધિક અક્ષ વાળા છંદોમાંથી વધારાના અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદ બતાવવો અને તેના વડે બૃહસ્પતિ સવને સંપન્ન કરવો. ॥ ૧૨ ॥

નિત્યવચ્ચ પૃથક્ સતીષુ તદ્વચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃથક્સતીષુ) ગાયત્રીની અપેક્ષાએ જુદી મણાતી ત્રિષ્ટુપ્ જગતી આદિમાં (નિત્યવત્) નિત્ય સંખ્યા વાચક (તદ્વચનમ્) ગાયત્રી વચન છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ગાયત્રી શબ્દ યોવીસ સંખ્યાનો વાચક છે તે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ‘ જગતી ’ છંદ અડતાળીસ અક્ષરોનો છે. એ દિ દે ગાયત્રી સૈકા જગતી । એ

ગાયત્રી મળીને એક ' જગતી ' જન્મ થાય છે, હવે જો ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનોજ વાચક ન હોય તો ઉપર કહેલું વચન કેવી રીતે સંગત થાય? ક'ષ્ઠ એ ગાયત્રી છંદવાળી ઋચા મળીને એક જગતી બનતી નથી. આ કારણને લીધે ' ગાયત્રી ' શબ્દ શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યનો જ વાચક છે. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મનતબ છે. ॥ ૧૩ ॥

ન વિંશતૌ દશેતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિંશતૌ) વીંશ સંખ્યામાં (દશ) જેમ દશ સંખ્યા સમાયેલી હોય છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ સમાયેલી હોય છે (ઇતિ ચેત્ ન) જે એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—વીંશ સંખ્યામાં જેમ દશ સંખ્યા સમાયેલી છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ આવી જ જાય છે માટે જ્યાં ગાયત્રાથા કર્મ કરવાનું કહ્યું હોય અને તે ઠેકાણે જો જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો હોય તો જગતીમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને યાગત્રીનું રૂપ આપવાની જરૂર નથી કારણ કે તેમાં ગાયત્રી પણ આવો જ ગ્રંથ. જે આમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૪ ॥

એકસંખ્યમેવ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસંખ્યમેવ) એક જ સંખ્યા (એવ સ્યાત્) નિશ્ચય થાય.

ભાવાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે તો પનાર્ધ જ એક માનવી જેમને બીજી બધી સંખ્યાનો સમાવેશ તેમાં થઇ જ જાય છે. તો પછી જુદી જુદી સંખ્યા શા માટે માનવી જેમને. ॥ ૧૫ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર) ગુણાદ્વો દ્રવ્યશદ્ધઃ સ્યાદસર્વવિષયત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણાત) ગુણ હોવાથી (દ્રવ્યશદ્ધઃ) ચતુર્વિંશતિ અક્ષર યુક્ત દ્રવ્યનો વાચક (સ્યાત્) ગાયત્રી શબ્દ છે. (અસર્વવિષયત્વાત્) સર્વવિષયક ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળા દ્રવ્યનો (ઋચાનો) વાચક છે. જો કેવળ સંખ્યા વાચક હોત તો વીસ ઘડાઓ પ્રત્યાદિમાં પણ પ્રયોગ થાત. કાષ્ઠએ પૂછ્યું કે કેટલી ગાયો છે? તો શું ' ગાયત્રી ગાયો છે ' એમ કહેવાથી ચોવીસ ગાયો છે એમ સમજી શકાશે નહીં જ, માટે ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળી ઋચાનો જ વાચક છે કેવળ સંખ્યાનો નહિ. ॥ ૧૬ ॥

ગોત્વવચ્ચ સમન્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ગોત્વવત્) ગોશબ્દ ગોત્રવાચક છે છતાં ગમન ગોશબ્દની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત પડે છે માટે તેની માફક (સમન્વયઃ) સમન્વય કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જેમ ગોશબ્દ ગમનનિમિત્તક સામાન્ય દ્રવ્યનો વાચક હોવા છતાં સાત્તાદિવાળા પશુ દ્રવ્ય જે ગાય અથવા બળદ છે તેનો જ વાચક બને છે. જેમાં જેમાં ગમન

હોય છે તેનો તેનો વાયક બનતો નથી. પુરુષમાં પણ ગમન છે છતાં તેમાં ગોશબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, માટે જેમ ગોશબ્દ ગાયમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળા ઋગ્મંત્રમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સંખ્યાયાશ્ચ શદ્વત્ત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) ચોવીસ સંખ્યાનો વાયક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે (શદ્વત્ત્વાત્) માટે ઉક્ત સંખ્યા શબ્દવાળી છે.

ભાવાર્થ :—ચોવીસ સંખ્યાનો વાયક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે તે પછી એજ સંખ્યાના કથન કરવા માટે ગાયત્રી શબ્દની જરૂર નથી. સંખ્યા વ્યવહાર સિદ્ધિને માટે છે, જે એક શબ્દથી વ્યવહાર સિદ્ધિ થઈ ગઈ તો પછી તેને માટે બીજા શબ્દની જરૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

દ્વિતરસ્યાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્વિતરસ્ય) ઋગ્ ૩૫ દ્રવ્યને માટે (અશ્રુતત્વાત્) શબ્દ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋગ્વેદના મંત્રો માટે તેની સંખ્યાની ગણતરીએ ગાયત્રી આદિ છંદો સિવાય બીજો કોઈ શબ્દ નથી માટે ગાયત્રી નામ ઋચાઓનું જ છે અને તેને લીધે જ તે શબ્દોની સાર્થકતા છે. ॥ ૧૯ ॥

દ્રવ્યાન્તરેડનિવેશાતુકથ્યલોપે વિશિષ્ટં સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) બીજા દ્રવ્યમાં (અનિવેશાત્) નિવેશ ન હોવાથી (લુકથ્યલોપે) ઉકથ્યનો લોપ કરી (વિશિષ્ટં સ્યાત્) વિશિષ્ટ અગ્નિષ્ટોમ નામ બને છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ શબ્દ કોઈ બીજા દ્રવ્યનો વાયક નથી, જેમ ગાયત્રી શબ્દ ઋગ્દ્રવ્યનો વાયક છે તેમ અગ્નિષ્ટોમ શબ્દ પણ કેવળ અગ્નિષ્ટોમાન્તતાને જ કહે છે. ઉકથ્યનો લોપ કર્યા વગર દ્વાદશાદિકના અહોનાની અગ્નિષ્ટોમતા થતી નથી. માટે ઉકથ્યનો લોપ જરૂર કરવો જોઈએ અગ્નિષ્ટોમ સામથી કંતુની સમાપ્તિ કરવાથી જ ' અગ્નિષ્ટોમ ' એવું વિશિષ્ટ નામ બને છે. ॥ ૨૦ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) ઉકથ્યમાં શાસ્ત્રનું લક્ષણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ' શતામિથોમ ' અહીં અગ્નિષ્ટોમાન્તત્વ પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર ગમ્ય છે તેમ ઉકથ્ય પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર ગમ્ય નથી એ તો આનુમાનિક છે માટે તેનો આધાર થવો યોગ્ય છે. ગાયત્રી પણ શાસ્ત્રીય લક્ષણવાળી છે માટે આનુમાનિક ત્રિશ્તુપ્ જમતી આદિથી તેનો આધાર થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ઉત્તત્તિનામધેયત્વાદ્વક્ત્યા પૃથક્સતીષુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તત્તિનામધેયત્વાત) ક્રચઃ ગાયત્રી ઋચાનું નામ ગાયત્રી છે અને એ ૨૨ભાવ સિદ્ધ છે. (મક્ત્યા) ગોષ્ઠ વૃત્તિથી (પૃથક્સતીષુ) જગતી આદિમાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે

ભાવાર્થ :—(દ્વે ગાયત્ર્યૌ એકા જગતિ) આ ઠેકાણે જગતીના ચોવીસ ચોવીસ અક્ષરો માટે જે ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ગૌણ વૃત્તિને લખને થયો છે. ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી પ્રયોગ તો ચોવીસ અક્ષરની જે એક ઋચા હોય તેમાં જ છે. માટે જગતી છંદના અવયવમાં ગાયત્રી શબ્દ મુખ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

વચનમિતિ ચેવ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વિધાન છે (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—લક્ષણાવૃત્તિ તો અનુવાદ કરવો હોય ત્યાં ઉપયોગી છે વિધાનમાં તો અભિધા વૃત્તિથી જ પ્રયોગ થવો જોઈએ. ‘ દ્વાભ્યાં ગાયત્રીભ્યાં વૈશ્વસ્ય ક્રિયતે જગત્યેવ કૃતં ભવતિ ’ એ ગાયત્રીઓથી વૈરથને કાર્ય કરાય છે. એક જગતીથી જે કાર્ય કરાવવામાં આવે તોપણ એ ગાયત્રીથી કાર્ય કરાયું એ પણ સત્ય છે. કારણ કે જે ગાયત્રીના અક્ષરો અડતાળીસ થાય અને એક જગતીના પણ અડતાળીસ અક્ષરો થાય છે. આ વિધાન છે તેમાં ગૌણવૃત્તિ અર્થાત્ લક્ષણાવૃત્તિથી પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

યાવદુક્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(યાવદુક્તમ્) બધી વૃત્તિઓથી પ્રયોગ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિધાન પણ અભિધા અને લક્ષણાવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ વેદમાં હોય છે. અત એવ ‘ યૃષ્ટસ્પતિષ્ઠે ’ આ ઠેકાણે પૃષ્ઠ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયોગયેલો છે. ॥ ૨૪ ॥

અપૂર્વે ચ વિકલ્પઃ સ્યાદ્ યદિ સંખ્યાભિધાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) પ્રકૃતિશૂન દશપૂર્ણમાસમાં ગાયત્રીનો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવો પડે (યદિ સંખ્યાભિધાનમ્) જે ગાયત્રીનો અર્થ ચોવીસ સંખ્યા માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિશૂન દશપૂર્ણમાસમાં શ્રવણ થાય છે કે ‘ જગત્યા પરિદષ્યાત્ ’ જગતીથી પરિધાન કરવું. એમ કહી ગાયત્ર્યા પરિદષ્યાત્ ગાયત્રીથી પરિધાન કરવું એમ પણ કહ્યું છે. ૬વે આ ઠેકાણે જગતીના ૨૪ અક્ષરોથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પણ ગાયત્રીથી જ કમ થયું કહેવાય. જે ગાયત્રી માત્ર ચોવીસ સંખ્યાનું નામ હોય તો અને એમ કરવા જતાં ‘ આણુહોતા દુવસ્પતામિ પ્રત્યયચ્ચરે । ઘ્ણીષ્ઞં દ્વ્યવાહનમ્ ’ ૫-૨૮-૬ ઋગ્વેદ. આ ગાયત્રીનાં વિકલ્પ થશે. એટલે જગતીના ચોવીસ અક્ષરોથી કોઇ વખત પરિધાન અને કોઇ વખત ઉક્ત ગાયત્રીથી પણ થાય. એટલે પક્ષમાં ઋગ્ ગાયત્રીનો બાધ થાય. આ બાધ થવો યોગ્ય નથી.

આ કારણથી પણ ગાયત્રી શબ્દ યોવીસ સંખ્યાનો વાયક નથી પણ યોવીસ અક્ષરવાળા ઋગ્મંત્રનો વાયક છે. ॥ ૨૫ ॥

ઋગુણત્વાન્નેતિ ચેત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋગુણત્વાત) ઋચાઓનો જ ગુણ હોવાથી (ન હિતિ ચેત) એમ થઈ શકે નહિ.

હાવાર્થ :—ગાયત્રીત્વ એ તો ઋચાવિશેષનો જ ગુણ છે. માટે જગતીના એક દેશમાં ઋક્ત્વ ધર્મ નથી. જો જગતીના એક દેશથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પરિધાન એ ઋક્તો ધર્મ છે એ કથન મિથ્યા થઈ જાય. માટે ' આહુરોતો દુવસ્યત ' ઇત્યાદિ ગાયત્રીથી જ પરિધાન કરવું. ગાયત્રીનો એ ધર્મમાં વિકલ્પ નથી. ॥ ૨૬ ॥

તથા પૂર્વવતિ સ્યાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (પૂર્વવતિ સ્યાત) બૃહસ્પતિ સવર્માં પણ છે.

હાવાર્થ :—વિકૃતિબૂત બૃહસ્પતિ સવર્માં પણ ગાન વિહિત છે અને તે પણ ઋક્તો જ ધર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં ગાન ઋચાઓમાં જ ગાવાનું હોય છે માટે અતિદેશ શાસ્ત્રથી ગાયત્રી હોમાં જ ગાન કરવું જોઈએ અને તો જ અતિદેશ શાસ્ત્રનું કથન સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

ગુણાવેશઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાવેશઃ) યોવીસ સંખ્યાનો સમાવેશ બધે થવો જોઈએ.

હાવાર્થ :—જો કેવળ યોવીસ સંખ્યાનો વાયક ગાયત્રી શબ્દ હોય ત્રદ અને ચમસ આદિમાં પણ તેના પ્રયોગ થવો જોઈએ જો યોવીસ ત્રદો કહેવાના હોય ત્યાં ગાયત્રી ત્રદા એમ પણ કહેલું હોવું જોઈએ, પણ એવી રીતે પ્રયોગ નથી માટે શુદ્ધ યોવીસ સંખ્યાનો વાયક ગાયત્રી શબ્દ નથી. ॥ ૨૮ ॥

નિષ્પન્નપ્રહાદિતિ ચેત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્પન્નપ્રહાત) રૂઢિ રૂપ અર્થનું ત્રદણ હોવાથી. (હિતિ ચેત) જો એમ માનવામાં આવે તો.

હાવાર્થ :—ત્રદાદિની ગણતરીમાં તો જો શબ્દ યોવીસ સંખ્યામાં રૂઢિ હોય તે જ શબ્દ ત્રદોની યોવીસ સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. જો એમ માનવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

તથેહાપિ સ્યાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા હિ અપિ સ્યાત) તે પ્રમાણે અહીં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઋક્ સિવાય બીજે ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દનો વ્યવહાર નથી માટે યોવીસ અક્ષરોની સંખ્યાવાળા ઋક્ના મંત્રને જ ગાયત્રી તરીકે સમજવી બીજા ઠેકાણેથી પદાર્થનું નામ ગાયત્રી નથી. ॥ ૩૦ ॥

**યદિ વાઙ્મિશયે નિયમઃ પ્રકૃત્યુપવન્ધાચ્છરેષ્વપિ
પ્રસિદ્ધઃ સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિશયે) ગાયત્રી શબ્દના સંખ્યાવિશિષ્ટ ઋગર્થત્વમાં સંશય ન હોવા છતાં પણ (પ્રકૃત્યુપવન્ધાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રના અનુગ્રહને લીધે (નિયમઃ) અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવી. (યદિ) જે એમ હોય તો (શરેષુ અપિ પ્રસિદ્ધઃ સ્વાત્) કુશમાં પણ શર શબ્દની કલ્પના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્રને લીધે જે અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવામાં આવે તો શરમયં બહિર્ભવતિ આ ઠેકાણે કુશ પણ શરશબ્દ વાચ્ય છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ, ‘ પ્રકૃત્યુપવન્ધાત્ અગાયત્ર્યાં ગાયત્રી શબ્દઃ કલ્પ્યતે ’ આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં પાઠ છે. અથવા કુશમાં શરશબ્દનો પ્રયોગ ન હોવામાં કાઠ વિશેષ હેતુ કહેવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દૃષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટઃ) જોવામાં આવ્યો છે. (પ્રયોગઃ) પ્રયોગ (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અક્ષરમત યોવીસ સંખ્યામાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવ્યો છે અને જે ગાયત્રી અર્થાત્ જે યોવીસ અક્ષરો મળી એક ‘ જગતી ’ છંદ બને છે તથા એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે અગાયત્રી છંદમાં પણ ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને શરમાં ‘ કુશ ’ શબ્દનો વ્યવહાર નથી એવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(तथा) તે પ્રમાણે (શરેષુ અપિ) શરમાં પણ.

ભાવાર્થ :—શર શબ્દનો પણ ‘ કુશ ’ અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમ કે ‘ શત્રુવેદં કુશવનમ્ ’ શરવણ જ આ કુશવન છે. ॥ ૩૩ ॥

मक्त्येति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(મક્ત્યા) લક્ષણ વૃત્તિથી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરવણમાં જે ‘ કુશવન ’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ તો મૌણ્યવૃત્તિથી છે અર્થાત્ લક્ષણ વૃત્તિથી છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

તથેતરસ્મિન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હતરસ્મિન્) બીજે ઠેકાણે પણ.

ભાવાર્થ :—જો ' શરવણ ' માં ' કુશવન ' શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી માનવામાં આવે તો ' દ્વે ગાયત્ર્યૌ સૈકા જગતી ' આ ઠેકાણે પણ ' ગાયત્રી ' શબ્દનો ગૌણ અર્થમાં પ્રયોગ સ્વીકારો. માટે ઋચાઓમાં જ ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે, સંખ્યાના અર્થમાં નહિ. માટે જગતી છંદમાં અક્ષરલોપ કરવો નહિ. ॥ ૩૫ ॥

અર્થસ્ય चासमासत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થસ્ય અસમાસત્વાત્) અર્થ સંપૂર્ણ ન થતો હોવાથી (તાસામ્) પ્રકૃતિગત જગતી આદિ ઋચાઓના (એકદેશે) એક ભાગમાં (ન સ્યાત્) ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી આદિ છંદમાં અક્ષર લોપ કરી ગાયત્રી કરવા જતાં શબ્દોનો અર્થ અધુરો રહી જશે. લોપાપેક્ષા શબ્દ સાથે બીજા વિષયમાન શબ્દોનો સંબંધ રહી જવાથી અર્થ સમજી શકાશે નહિ. આ રીતે લોપ કરવા જતાં શાબ્દબોધ થઈ શકશે નહિ, માટે પ્રાકૃત ઋચાઓના એક દેશમાં ગાન-આદિ થઈ શકશે નહિ. આ કારણથી ચોવીસ અક્ષરવાળી ઋગ્વેદની રવતંત્ર બીજી જ ગાયત્રી ઋચાઓનું મહત્વ કરવું જોઈએ. અક્ષરલોપ કરવાથી મંત્ર નિરર્થક થઈ જાય. અર્થના અભિધાનને માટે તો મંત્રનો પ્રયોગ હોય છે. મંત્રપ્રયોગને નિરર્થક માનવો એ યોગ્ય નથી, તેથી ' ત્રિષ્ટુપ્ ' ' જગતી ' આદિના એક દેશમાં ગાયત્રી શબ્દ ન માનવો. ॥ ૩૬ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

‘ दर्विहोम ’ એ કર્મનું નામ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

सिद्धांत सूत्र दर्विहोमो यज्ञमिधानं होमसंयोगात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દર્વિહોમઃ) દર્વિહોમ (યજ્ઞમિધાનમ્) યજ્ઞનું નામ છે (હોમસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદેકયા હુવાત્ દર્વિહોમં કુર્યાત્ ’ । આ ઠેકાણે હોમ શબ્દ સાથે દર્વિનો અભેદ સંબંધ બતાવ્યો છે તેથી દર્વિ હોમ શબ્દ યજ્ઞનું નામ છે. ‘ દર્વિહોમ ’ કાર્ધ ગ્રણ્ય તરીકે નથી. ॥ ૧ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે ’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ લૌકિકાનાં સ્યાત્ કતુસ્તદાલ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) નામરૂપ તે સંકેત (લૌકિકાનાં સ્યાત્) સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક કર્મનો છે (કતુઃ તદાલ્યત્વાત્) લૌકિક કર્મના કર્તાનું તેની સાથે સ્મરણ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ આ નામ લૌકિક કર્મનું છે કારણ કે લૌકિક કર્મના કર્તાનું નામ તેની સાથે જોડાયું છે જેમ કે—શિનીનાં દાર્વિહોમિકો બ્રાહ્મણઃ । અમ્બશ્વનાં દાર્વિહોમિકો બ્રાહ્મણઃ । જે માણસ જે કર્મ કરે છે તે કર્મથી તે કર્તાનું નામ પડે છે. જેમ કે લવન કરે તે લાવક અને પવન કરે તે પાવક. ઉક્ત વાક્યમાં લૌકિક-કર્મના કર્તાતરીકે દાર્વિહોમિક બ્રાહ્મણનો નિર્દેશ છે માટે દાર્વિહોમ લૌકિક કર્મનું નામ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વેષાં વા દર્શનાદ્ વાસ્તુહોમે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેષામ્) લૌકિક અને વૈદિક કર્મનું એ નામ છે (વાસ્તુહોમે દર્શનાત્) વાસ્તુહોમમાં એવી રીતે જોવામાં આવે છે

આવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે. યદેકયા જુહુયાદ્ દર્વિહોમં કુર્યાત્ આ પ્રમાણે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પુરોવાક્યામનૂય યાજ્યયા જુહોતિ સદેવત્વાય આ વાક્યમાં ‘ યાજ્યયા ’ થી હોમ કરવાનું જણાયું છે તેથી દર્વિહોમ વૈદિક કર્મ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ હોમનું જ નામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જુહોતિચોદનાનાં વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (જુહોતિચોદનાનામ્) જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું હોવાથી ‘ જુહોતિ ’ વિધાનનું જ નામ છે ‘ યજતિ ’ નું નામધેય નથી અર્થાત્ યાગનું નામ નથી. (તત્સંયોગાત્) ‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી ‘ દર્વિહોમ ’ હોમનું જ નામ છે યાગનું નહિ. હોમ અને યાગ બન્ને શબ્દના અર્થમાં ભેદ હોય છે પ્રક્ષેપાત્કોદેશત્યાગરૂપક્રિયાદ્વય-વૃત્તિજાતેઃ યાગત્વાત્ ઉદેશ, ત્યાગ, પ્રક્ષેપાત્ક્રિયાત્રયવૃત્તિજાતેઃ હોમત્વાત્ । પ્રક્ષેપાત્ક ઉદેશ અને ત્યાગ આ ક્રિયાનું નામ યાગ છે ઉદેશ, ત્યાગ અને પ્રક્ષેપ આ ત્રણ ક્રિયાનું નામ હોમ છે આમ. પશુ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ॥ ૪ ॥

‘ દર્વિહોમ ’ શબ્દનું ગુણવિધિત્વ નિરાકરણ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યોપદેશાદ્ વા ગુણમિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યોપદેશાત્) દર્વિપદથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ થતો હોવાથી (ગુણમિધાનં સ્યાત્) ગુણનું વિધાન થાય છે.

આવાર્થ :—દર્શ્ય હોમઃ દર્વિંહોમઃ આવી રીતે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે માટે દર્વિંરૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એટલે દર્વિંહોમ શબ્દ ગુણવિધિને સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન લૌકિકાનામાચારપ્રહણત્વાચ્છદ્યતાં
આન્યાર્થવિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (લૌકિકાનામ્ આચારપ્રહણત્વાન્) હોમમાં આચારથી જ દર્વિં ગૃહીત થાય છે માટે તેનું વિધાન કરવાનું રહેતું નથી. (શબ્દવત્તામ્ ચ અન્યાર્થવિધાનાત્) શ્રૌતહોમને માટે તો અન્ય પાત્રો આમ્નત હોય છે.

આવાર્થ :—સ્માર્તહોમમાં તો આચારથી દર્વિં ગૃહીત થાય છે જેમકે ત્વચ્ચલયા મૂલદળ્યા દર્શ્ય-જુહોતિ । પણ શ્રૌત હોમમાં તો ખીમ્ જ પાત્રોનું આમ્નત છે જેમકે ક્ષુવેણ જુહોતિ અહીં સ્તુતનું આમ્નત છે. કોઈ ઠેકાણે ચમસનું પણ આમ્નત હોય છે. આમ્નત પાત્ર સાથે દર્વિંનો વિકલ્પ કરવો એ અન્યાર્થ છે. માટે ગુણનું વિધાન નથી. ॥ ૬ ॥

દર્શનાઆન્યપાત્રસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યપાત્રસ્ય) ખીમ્ પાત્રનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

આવાર્થ :—દર્વિંહોમમાં અન્યપાત્ર જેવામાં આવે છે. જેમકે મૂતેખ્યસ્ત્વા એમ કહીને અપૂર્વ સ્તુતનું ગ્રહણ કરે છે માટે ગુણવિધિ નથી. ॥ ૭ ॥

તથાગ્નિહવિષોઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અગ્નિહવિષોઃ) અગ્નિ અને હવિષને સ્થાને દર્વિં રહેશે એમ કહેતું પણ હીક નથી.

આવાર્થ :—દર્શ્ય હોમઃ અથવા દર્વેહોમઃ આમ સપ્તમી કે પછી તત્પુરુષ સમાસનો સ્વીકાર કરી અગ્નિ અથવા હવિષના કાર્યને ક નાર દર્શ્ય છે એમ કહી ગુણ વિધાન માનવું એ પણ હીક નથી. આધાર તરીકે આહવનીય અગ્નિનું વિધાન છે જેમકે યદાહવનીયે જુહોતિ અને પ્રદેય તરીકે પુરોહાસ નું વિધાન છે માટે હવિષ અને અગ્નિના કાર્યમાં દર્વિંનો નિવેશ થઈ શકે નહિ. તેથી ગુણવિધિ માની શકાય નહિ. ॥ ૮ ॥

ઉક્તસ્યાર્થસમ્બન્ધઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તઃ ચ) અને કહેવામાં આવ્યો છે (અર્થસમ્બન્ધઃ) અર્થનો સંબંધ.

આવાર્થ :—અગ્નિ જે કાર્ય કરી શકે છે તે કાર્ય ખીમ્ દ્રવ્ય કદી પણ કરી શકે નહિ. દહન પાત્રન અને પ્રકાશન એ અગ્નિનું કાર્ય છે તે કાર્ય દર્વિં કદિપણ કરી શકે નહિ આ

કારણથી પણ 'દર્વિ'હોમ' શબ્દથી યુક્તિવિધિની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ એ શબ્દ ઉપર કહેવા પ્રમાણે હોમના જ વાયક છે. ॥ ૬ ॥

‘દર્વિ’ હોમોનું અપૂર્વત્વાધિકરણ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્. સોમઃ પ્રવર્તેતાવ્યક્તત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :— (તસ્મિન્) તે દર્વિ'હોમમાં (સોમઃ પ્રવર્તેત) સોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (અવ્યક્તત્વાત્) અવ્યક્તત્વ રૂપ સમાનતાને લીધે.

ભાવાર્થ :—દર્વિ'હોમમાં સોમનો વિષ્ણન્ત કરવો જોઈએ અર્થાત્ સોમયાગના જે ધર્મો છે તે ધર્મોનું અનુકાન દર્વિ'હોમમાં પણ કરવું. કારણ કે સોમયાગમાં વ્યક્ત વિધિ નથી અને આમાં પણ વ્યક્ત વિધિ નથી. અવ્યક્ત એટલે પોતાના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન ન હોવું તે. સોમયાગના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન નથી માટે સોમ યાગ અવ્યક્ત છે. અહીં પણ ‘મિમે જુહોતિ’ માં દેવતાનું અંગ તરીકે વિધાન નથી. આ સામાન્યને લઈને દર્વિ'હોમમાં સોમ ધર્મો લાવવા જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા સ્વાહાકારેણ સંયોગાદ્ વષટ્કારસ્ય ચ

નિર્દેશાત્ તન્ને તેન વિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ન) અહીં સૌમિક વિષ્ણન્ત ન કરવો જોઈએ. (સ્વાહાકારેણ સંયોગાત્) દર્વિ'હોમમાં સ્વાહાકાર સાથે સંયોગ છે અને (તન્ને) સોમાદિતન્ત્રમાં (વષટ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્) વષટ્કારનો નિર્દેશ હોવાથી. (તેન) તેની સાથે (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્વિ'હોમ સ્વાહાકારથી સંયુક્ત છે. જેમકે :— પૃથિવ્યે સ્વાહા મન્તરિક્ષાય સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને સોમયાગમાં તો વષટ્કારનો નિર્દેશ છે તેથી સ્વાહાકારનો વષટ્કાર સાથે વિરોધ હોવાથી દર્વિ'હોમમાં સૌમિક વિષ્ણન્ત નથી. જે સૌમિક વિષ્ણન્ત હોય તો વષટ્કારનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, તો પછી સ્વાહાકારનું આમ્નાન નિરર્થક થઈ જાય. સ્વાહાકાર અને વષટ્કાર બન્નેનો વિકલ્પ માનવામાં આવે તો પક્ષમાં બન્નેનો આધ યાય. માટે જે દર્વિ'હોમને અપૂર્વકર્મ માનવામાં આવે તો આ વિરોધ આવે નહિ, નથી દર્વિ'હોમ અપૂર્વકર્મ છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાન્તરત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :— (શબ્દાન્તરત્વાત્) જુદા જુદા શબ્દના પ્રયોગો હોવાથી.

ભાવાર્થ :— ‘સોમેન યજેત’ આ ઠેકાણે ‘સોમ’નું વિધાન ‘યજેતિ’ શબ્દથી થયું છે અને ‘નારિચ્છ્ જુહોતિ’ આ દર્વિ'હોમમાં ‘જુહોતિ’ શબ્દથી વિધાન થયું છે. આમ બન્ને વિધાનો સમાન શબ્દથી નથી પણ જુદા જુદા શબ્દોથી છે. વિધાનની સમાનતાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ ઇચ્છાય છે. આ કારણથી પણ સૌમિકી ધર્મપ્રાપ્તિ માનવી એ અયોગ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્ઞદર્શનાદ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગભૂત વાક્યના દર્શનથી પણ જાણી શકાય છે કે દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી.

ભાવાર્થ :—સોમષ્ટતેન યાવાપૃથિવી આપૃણેયામ્ ઇત્યાદિમાં ઔદુમ્બર્યાં જુહોતિ અહીં ઔદુમ્બરી હોમમાં આમૂલાદવજ્જાવયતિ ભૂમિગતે સ્વાહા ભૂમિગતને ઉદ્દેશી સ્વાહા શબ્દના પ્રયોગ કર્યો છે. જે જુહોતિ શબ્દથી વિહત દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત હોત તો વપટ્ટકારનું જ વિધાન કરત ભૂમિગતે સ્વાહા એવો પ્રયોગ ન કરત. આથી પણ સમજાય છે કે દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી. ॥ ૧૩ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा

પુનઃ પ્રવૃત્તિર્લિજ્ઞદર્શનાત્પશ્યત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી આક્ષેપને સૂચવે છે. (ઉત્તરાર્થઃ) પ્રકૃતિભિન્ન માટે (સ્વાહાકારઃ) સ્વાહાકાર વિધિ છે. (યથા) જેમ (સાપ્તદશ્યમ્) સાપ્તદશ્ય વાક્ય મિત્રાવંદાદિ વિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ થાય છે. (તત્ર) તેમાં (અવિપ્રતિષિદ્ધા) સોમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રતિષિદ્ધ નથી (પુનઃ પ્રવૃત્તિઃ) ફરીથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગભૂત વાક્યના દર્શનથી (પશ્યત્) જેમ પશુદેયક યાગમાં.

ભાવાર્થ :—ઔદુમ્બરી હોમમાં સ્વાહાકાર વિધિ પ્રકૃતિભિન્ન વિકૃતિને માટે છે. જેમ અનારભ્ય પઠિત ‘સપ્તદશાનુજ્ઞયાત્’ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિગામી થાય છે. પણ ત્યાં શ્રૂયમાણ પાંચદશ્ય છે અને તે પ્રકરણ પઠિત છે, માટે બધવત્ પાંચદશ્યથી નિવારિત થયેલું ઉક્ત સાપ્તદશ્ય વાક્ય વિકૃતિભૂત ‘સપ્તદશ સામેધિની રન્વાહિ’ શ્રૂયમાણસાપ્તદશ્યવાળા પશુમિત્રવિન્દાદિવિકૃતિમાં સંનિવેશ પામે છે તે જ પ્રમાણે સ્વાહાકારેણ વષટ્ટકારેણ વા વેવેભ્યો હવિર્હીયતે એ વાક્યમાં સ્વાહાકારથી દાનવિધિ વષટ્ટકારથી અવરુદ્ધ થયેલા પ્રકૃતભૂતદર્શપૂર્ણમાસમાં સંનિવેશ નહીં પામતાં જ્યાં સ્વાહાકાર શ્રુત છે ત્યાં જ ઉપસંહાર પામે છે. આ રીતે સ્વાહાકારપ્રવૃત્તિરૂપ લિંગવાક્યથી સૌમિક ધર્મની પ્રાપ્તિમાં વિરોધ આવતો નથી. પશુદેયક યાગમાં સાપ્તદશ્યનું વિધન હોવા છતાં દશપૂર્ણમાસના ધર્મ જે પ્રયાજનુયાજાદિ છે તેનો વિરોધ નથી થતો તેમ સ્વાહાકારનું વિધાન હોવા છતાં સોમધર્મનો વિરોધ થતો નથી. અર્થાત્ દર્વિહોમમાં સોમધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૪ ॥

આક્ષેપ નિવારક સૂત્ર. અનુત્તરાર્થો યો અર્થવત્વાદાનર્થકયાદિ

પ્રાકૃતસ્યોપરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુત્તરાર્થઃ) પ્રકૃતિભિન્નને માટે નથી (હિ) કારણકે (આનર્થકયાત્) સાપ્તદશ્ય તો આનર્થક્યને લીધે (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રકૃતિગત પાંચદશ્ય (ઉપરોધઃ સ્યાત્) નિવારક થઈ શકે.

ભાવાર્થ :- સ્વાહાકાર પ્રદાન વિધિ કે જે અનારભ્યાધીત છે તે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિને માટે છે. કારણ કે નારિષ્ટહોમાદિમાં તેને નિવેશ થઇ શકતો હોવાથી તે સફલ છે. સાતદશ્ય તો કોઇ પણ ઠેકાણે નિવેશ ન પામતો હોવાથી તે નિષ્ફલ થતો હોય છે. માટે તેનો નિવારક પાંચદશ્ય થઇ શકે છે. પણ સ્વાહાકાર વિધિ તો પ્રકૃતિમાં અનર્થક નથી માટે તે ઉત્તરાર્થ નથી પણ પ્રકૃતિને માટે જ છે અને તેથી સોમધર્મના અભાવમાં એ સુદૃઢ લિંગ વાક્ય છે. અર્થાત્ દર્વિહોમમાં સોમધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. ॥ ૧૫ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :-(પ્રકૃતૌ અપિ) પ્રકૃતભૂત નારિષ્ટહોમોમાં પણ (ન) સ્વાહાકારનો સંનિવેશ નથી (ઇતિ ચેત્) જે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :- ‘ દ્વયક્ષરો વષટ્કાર एष वै सप्तदशः प्रजापतिः ’ આ વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અનુવષટ્કારવિધાનપ્રકરણથી નારિષ્ટહોમાદિમાં પણ વષટ્કારનો જ નિવેશ છે તેથી તેમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ થઇ શકશે નહિ આવી શંકામાં આ સૂત્રનો ભાવાર્થ એ છે કે જે નારિષ્ટહોમમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ ન થાય તો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :-(उक्तम्) કહેવામાં આવ્યું છે કે (समवाये). જુ પાદિના સમવાયમાં (पारदौर्बल्यम्) જે પ્રમાણ પર હોય છે તેની દુર્બલતા છે.

ભાવાર્થ :- ઉપરની શંકા અયોગ્ય છે કારણ કે ધૃતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્બલ્યમર્થ ચિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૩-૩-૧૪ આ સૂત્રમાં શ્રુતિ, લિંગ આદિ પ્રમાણોમાં જેમ જેમ પર પ્રમાણ આવતું જાય છે તેમ તેમ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર પ્રમાણ દુર્બળ ગણાય છે. કારણ કે ઉત્તરેત્તર પ્રમાણ અર્થ સમજવામાં પૂર્વ પ્રમાણ કરતાં વિલંબ ઉપજાવે છે. આ નિયમને આધારે પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ વષટ્કાર ’ ની પ્રાપ્તિ કરતાં વાક્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ સ્વાહાકાર ’ ની પ્રાપ્તિ વધારે બલવતી છે. વાક્ય ચ પ્રકરણાદ્વલીયઃ પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બલવત્ છે. આ કારણથી પણ દર્વિહોમમાં સોમ ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી, માટે દર્વિહોમ એ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

पक्षान्तरना उत्थापक सूत्रो.

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तत्वात् विधिः स्यात् ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :-(वा) અથવા (तच्चोदना) નારિષ્ટ હોમ વિધાનો દર્વિહોમોમાં પ્રવૃત્ત થશે (इष्टे) દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટ સામાન્યમાં (प्रवृत्तत्वात्) પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી (विधिः स्यात्) અગ્નિહોત્રાદિમાં નારિષ્ટ હોમ પ્રવર્તક વિધિ પ્રાપ્ત થાય જ છે.

ભાવાર્થ —જે ઇષ્ટિ પશુ આદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્રોમાં ઉપકાર કરે જ છે. રાજધાનીમાં રહીને જે ધણીઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માણસ મારી ઉપર પણ ઉપકાર કરશે એવું આર્થાત્મક નવો માણસ પણ સમજી શકે છે. તેમ પ્રકરણસ્થ જે વિધિ ધણી ઇષ્ટિઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્ર ઉપર પણ ઉપકાર કરશે. માટે નારિષ્ટના જે ધર્મો છે તે દર્શિ હોમોમાં અગ્નિહોત્રાદિમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે. એટલે આ સૂત્રથી દર્શિહોમ અપૂર્વ કર્મ નથી એવું સૂચન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ સામાર્થ્યાચ્છ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દ સામાર્થ્યાત્) શબ્દ સામર્થ્યથી.

ભાવાર્થ :—જુહોતિચોદનાચોદિત્વસામર્થ્યાત્ જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે. જેમકે નારિષ્ટાન્ જુહોતિ અને અગ્નિહોત્રં જુહોતિ આ બન્ને ટેકાણે જુહોતિ રૂપ એક જ વિધાયક શબ્દથી વિધાન થયું છે. માટે વિધાન સામ્યથા નારિષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ અગ્નિહોત્રમાં છે. ॥ ૧૯ ॥

લિજ્ઞદર્શનાચ્છ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગભૂત વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિ અને અન્તર્વેદિ સાંગ પ્રધાન કર્મનું અંગ છે એવું દર્શપૂર્ણ-માસમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તેથી પરિધિ અને અન્તર્વેદિ નારિષ્ટહોમોનું પણ અંગ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રમાં ચત્કીટાવપન્નેનજુહુયાત અપ્રજા અપશુઃ યજમાનઃ સ્યાત્ આ પ્રમાણે કીટવાળા હવિષના હોમમાં દોષ બતાવી ‘મધ્યમેન પળેન યાવાપૃથિવ્યયા ઋચા અન્તઃ પરિધિ નિનયેત્’ આ લિંગ વાક્યથી અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટ ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. તથા અન્તર્વેદિ તિષ્ઠન્ સાવિત્રાગ્નિ જુહોતિ આ વાક્યથી પણ દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિકૃત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે નારિષ્ટહોમોના ધર્મો દર્શિહોમમાં પ્રાપ્ત છે એવો ઉક્ત લિંગ વાક્યમાંથી નિષ્કર્ષ નીકળે છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્થાપિત પક્ષાન્તરનું ખંડન સૂત્ર.

તત્રામાવસ્ય હેતુત્વાદ્ ગુણાર્થે સ્યાદ્દર્શનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (અમાવસ્ય) અભાવને (હેતુત્વાત્) હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે (ગુણાર્થે) ગુણ પ્રધાન માટે હોવાથી (સ્યાત્) હજમ બર્હિષ્ આદિ ગુણોના ભાવ હોવાને કારણે માટે (અદર્શનમ્) અસાધક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમાં જે પ્રવૃત્તિરૂપ હેતુ આપ્યો છે તે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિકૃત્ત્વને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણ કે પ્રતિજ્ઞા વાક્યમાં નારિષ્ટહોમના ગુણોના અભાવ બતાવ્યો છે. અને એ ભાવ હેતુ તરીકે છે અપ્રતિષ્ઠિતા વૈ ગ્રમ્યક્કાઃ, નેઆબર્હિઃ સંનભ્યતે, ન પ્રયાજા હ્યન્યન્તે નાનુપ્રાજા હ્યન્યન્તે । ન સામીધેનીરન્વાહ । આ પ્રમાણે ગ્રમ્યક્કાનું અપ્રતિષ્ઠિતત્વ બતાવીને અને એ અપ્રતિષ્ઠિતત્વને સિદ્ધ કરવા માટે હજમાદિ ગુણોના

અભાવને હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે. જે નારિષ્ટહોમની દર્વિહોમમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો ઇધ્માદિગુણોના ભાવ જ હોવો જોઈએ અભાવ નહિ માટે દર્વિહોમમાં નારિષ્ટહોમની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ) વિધિ શામાટે ન માનવો (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ગુણેની પ્રાપ્તિના અભાવને વિધિ અર્થાત્ નિષેધક વિધિ શામાટે ન માનવો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

ન વાક્યશેષત્વાદ્ગુણ્યે ચ સમાધાનં નાનાત્વેનોપપદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) વિધિ નથી (વાક્યશેષત્વાત્) વાક્યનેા શેષ હોવાથી (ચ) અને (ગુણ્યે) ઉક્ત વાક્યને જે ગુણુ વિધ્યર્થ માનવામાં આવે તો (સમાધાનમ્) સમાધાન (નાનાત્વેન ઉપપદ્યતે) અનેક વાક્યોથી થાય.

ભાવાર્થ :—જે ઇધ્માઅર્હિપૂના અભાવને ગુણુ વિધ્યર્થ માનવામાં આવે તો, ઇધ્માઅર્હિપૂના નિષેધનું એક વાક્ય, ન પ્રયાજા એ ખીજું વાક્ય, નાનુયાજા એ ત્રીજું વાક્ય આદિયં ચર્ચં નિર્વપત્ એ ચેત્યું વાક્ય આમ અનેક વિધાયક વાક્યો માનવાં પડે. જે ઇધ્માઅર્હિપૂના અભાવ બોધક વાક્યને આદિત્ય યાગ વિધિના સ્તાવક રૂપે માની અનુવાદ માનવામાં આવે તો એક વાક્ય થાય. અતસ્તેન સદૈકવાક્યતાં યાતિ । તન્મધ્યે ચ મ ઇધ્માદ્યભાવવચનાસ્તેડપિ તચ્છેષા એવ સમુચ્ચારણાયામ્યાઃ આ પ્રમાણે જ્ઞાપર ભાષ્યમાં પણ ઇધ્માદ્યભાવ વચનોને વિધિના શેષ તરીકે ગણી અર્થવાદ રૂપે જ માનવામાં આવ્યાં છે. ॥ ૨૩ ॥

एषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्याद्विरोधात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (एषाम्) પત્ની સંયાજ, પિષ્ણેષ, ફલીકરણુ હોમરૂપના (अपरयोः) ગાહપત્ય અને દક્ષિણામિનો (होमः) હોમ છે (तेषाम्) તેઓની ધર્મપ્રાપ્તિ (स्यात्) થાય (अविरोधात्) વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમમાં નારિષ્ટહોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિ ઉક્ત દોષોને લાધે ભણે ન હો પણ ગાહપત્ય અને દક્ષિણામિ હોમના ધર્મો પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ વાંધો જણાતો નથી, કારણ કે એમાં ઇધ્મા અર્હિપૂ અંગ તરીકે નથી. માટે ગાહપત્ય દક્ષિણામિના જે પત્નીસંયાજ, પિષ્ણેષ અને ફલીકરણુ રૂપ હોમો છે તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ દર્વિહોમમાં માનવી એટલે દર્વિહોમ કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય આવું પૂર્વપક્ષ વાદીનું મંતવ્ય છે. આનું ખંડન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) દર્વિહોમ વિશેષમાં (ઔષધાનિ) ઔષધિ દ્રવ્યો ત્રીહિ આદિ વિધીયમાન છે (તાનિ) તે દ્રવ્યો (સ્થાનેન) સ્થાનથી (ગમ્યેરન્) તેના ધર્મોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમમાં વ્રીહિં આદિ ઔપધ દ્રવ્યોનું વિધાન છે. જેમકે ‘ પ્રતિપૂલ્ક-મેકકપાલમિર્વેત્ ’ આ વાક્યથી પુરોડાશનું વિધાન થાય છે. તે વ્રીહિ આદિ દ્રવ્યો સ્થાનથી તેના ધર્મોની પ્રાપ્તિ મેળવી શકે. જેમકે સૌમ્યં ઇયામાકં ચમ્મ એ વ્રીહિ સ્થાનમાં વિહિત છે માટે વ્રીહિના ધર્મો મેળવે. વ્રીહિના ધર્મો નિર્વાપ આદિ છે. તેજ પ્રમાણે વ્યવચકમાં જ્યાં આજ્યની પ્રાપ્તિ છે ત્યાં વિહિત પુરોડાશ આજ્યધર્મોને પામે. આ વાત અયોગ્ય છે. તે ન શક્યાસ્તન્નાનુષ્ઠાનુમ્ । અનુષ્ઠીયમાના વા અપ્રાઠેત્કાર્યાઃ સ્યુઃ ॥ શાખર ભાષ્ય. માટે દર્વિહોમમાં કોષ્ઠમાંથી પણ ધર્મ લેવાના હોતા નથી. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્ઞાદ્ વા શેષહોમયોઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞાત્) પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ હોમના વિધાન રૂપ વિમથી (શેષહોમયોઃ) આકી રહેલા હોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિને પામે.

ભાવાર્થ :—પત્નીસંયાજની પ્રવૃત્તિ દર્વિહોમમાં બહે નહો. પણ બીજા પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ રૂપ હોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ હોવામાં શે શેષ છે ? એ બંને હોમો ઔપધિ દ્રવ્યક હોવાથી ઉપર જે શેષ બતાવ્યો છે તે અહીં લાગુ નહીં પડે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રતિપત્તી તુ તે ભવતસ્તસ્માદત્તદ્વિકારત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (તે પ્રતિપત્તી ભવતઃ) પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણરૂપ હોમ ધર્મ પ્રતિપત્તિ ધર્મ છે અર્થાત્ શેષદ્રવ્યના સંસ્કાર રૂપ છે (અતસ્તદ્વિકારત્વમ્) માટે તેની વિકૃતિ દર્વિહોમ નથી.

ભાવાર્થ :—પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ રૂપ હોમ ધર્મ તો ગુણધર્મ છે અર્થાત્ શેષ દ્રવ્યના સંસ્કાર રૂપ છે. જે પ્રતિપત્તિ ધર્મ હોય છે તે કોષ્ઠની પણ પ્રકૃતિ કહેવાય નહિ, અને તેથી તેના ધર્મોનો અતિદેશ ક્યાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી. આ કારણથી દર્વિહોમ અપૂર્વ ધર્મ છે, અર્થાત્ કોષ્ઠ પણ પ્રકૃતિની એ વિકૃતિ નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઉપસંહાર ૩.

સન્નિપાતે વિરોધિનામપ્રવૃત્તિઃ પ્રતોચેત વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાના-

દ્વ્યસ્વાપરિણેયત્વાત્ વચનાદતિદેશઃ સ્થાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્) દોષયુક્ત વચનોનો (સન્નિપાતે) સાધકત્વ રૂપે ઉપન્યાસ કર્યો હોય તો પણ (અપ્રવૃત્તિઃ પ્રતોચેત) નારિષ્ટ હોમધર્મ પ્રાપ્તિ રૂપની અપ્રવૃત્તિ જ જાણવી જોઈએ. (વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાનાત્) નારિષ્ટહોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમ હોવાથી (અર્થસ્ય અપરિણેયત્વાત્) નારિષ્ટધર્મો અતિદેશ્ય નથી (વચનાત્) પ્રત્યક્ષ વચન હોય તો (અતિદેશઃ સ્થાત્) અતિદેશ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દોષવાળા હેતુઓનો ઉપન્યાસ કર્યો હોય તો પણ નારિષ્ટહોમ ધર્મપ્રાપ્તિ-રૂપની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, નારિષ્ટ હોમ અને તેના ધર્મોની વિધિનો જે ઉત્પત્તિ પાઠ છે તે તો

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમિત છે. દર્શપૂર્ણમાસસંનિધિમાં પઠિત ખીજા ધર્મેને છોડીને નારિષ્ઠ ધર્મનો અતિદેશ થતો નથી આ કારણે ની દર્શિહોમ અપૂર્વ કર્મ જ છે રાષ્ટ્રભૂત આદિ જ્યોતિષોમની સંનિધિમાં પઠિત છે છતાં વિવંહ અદિમાં તેનો અતિદેશ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે ત્યાં તે પ્રત્યક્ષ વચન છે. જયામ્યાતાનાન્ રાષ્ટ્રમૃતશ્ચ હુત્વા ઇર્ષ્યાદિ વચનોથી કોઈ દેકાણે અતિદેશ થાય છે પણ જોને માટે વચન ન હોય તે તે કેવળ આનુમાનિક અતિદેશ કહેવાય. આનુમાનિક અતિદેશ દર્શિહોમમાં માનવામાં આવતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥



अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘ અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य

द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयુक्तस्तदर्थत्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞકર્મ) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું કાર્ય જે અપૂર્વ છે તે (પ્રધાનમ્) મુખ્ય છે. (હિ) કારણ કે (તત્) તે અપૂર્વ (ચોદનાભૂતમ્) કાર્ય હોવાથી વિધિગમ્ય છે. (તસ્ય) તેથી તેના સંબંધી (દ્રવ્યેષુ) વ્રીહિ આદિ દ્રવ્યોમાં (સંસ્કારઃ) જે અવહનન આદિ સંસ્કાર છે તે પણ (તત્પ્રયુક્તઃ) અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. (તદર્થત્વાત્) એ સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ નવમા અધ્યાયમાં ગિહના સંજ્ઞામાં વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રસંગોપાત ખીજનો પણ વિચાર થશે. ગિહના મુખ્ય ઉદાહરણો અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ અને જ્યોતિષોમ છે એમાં જે જુદા જુદા ધર્મો જતાવ્યા છે તે બધા અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. યજ્ઞપ્રયુક્ત નથી. જે અપૂર્વ પ્રયુક્ત હોય તે જ તેમાં ગિહ સંબંધી શકે. જે યજ્ઞ પ્રયુક્ત હોય તે ધર્મોનો સંસ્કર અષ્ટ ભય. કારણ કે યજ્ઞ એટલે યાગ તો સર્વત્ર એક રૂપ જ હોય છે. અપૂર્વ તો જુદા જુદા હોય છે માટે તે તે અપૂર્વને માટે તે તે ધર્મો કર્તવ્ય જતી શકે છે. અપૂર્વને માટે જ કથ-ભાવ આદિક્ષા અને શાશ્વી ભાવના કરવી એ ભાવના દ્વયની આકાંક્ષા સંભવી શકે. યાગ એ તો પ્રત્યક્ષ ક્રિયા છે. અને તે તે લોકોવત્કારથી જાણી શકાય છે પણ અપૂર્વ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી તેને માટે કેન ભવ્યેત્, કથં ભવ્યેત્ અને કિં ભવ્યેત્ એવી આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ માટે શાસ્ત્રની જરૂર પડે છે. અમુક ધર્મથી અમુક જ અપૂર્વ થાય છે. એ જાણવા માટે શાસ્ત્ર સિવાય ખીજે ઉપાય નથી. વ્રજવર્ચસાપૂર્વ સૌર્યાગેન બામેયયાગવત્કર્ત્ત્વમ્ આ વિધિ વાક્યથી આગેય યાગ પુણ્ય સૌર્યાગનું અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે. આગેય યાગમાં બમણે જુદું નિર્વપ્તિ આ વાક્યમાં

અપૂર્વસંબંધિ દેવતા સ્મરણ છે કારણ કે એમાં અગ્નિ દેવતા વાયક પદ છે. એ વાક્યને જ્યારે સૌયં યાગમાં અતિદેશ થાય ત્યારે અગ્નિને ઠેકાણે સૂર્યાય એવો ઊઠ કરવો જરૂરી છે. તેજ પ્રમાણે વ્રોહિને ઠેકાણે નીવાર હોય ત્યારે વ્રોહિ સંબંધી અવહનરૂપ ધર્મને નીવારમાં પણ ઊઠ કરવો જોઈએ. કારણ કે સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ હોય છે. મન્ત્રસામસંસ્કારનિષયઃ ઋઃ મંત્ર, સામ અને સંસ્કાર સંબંધી ઊઠ હોય છે. ઋહો નામ વિતર્કણા સા ચૈક્રુના મન્ત્રસામ-સંસ્કારેષુ ક્રિયામાણા સૈવ સા આ પ્રમાણે તંત્રવર્તિકમાં અને શાખર બાળ્યમાં પણ ઉલ્લેખ છે. બાલ એ છે કે અપૂર્વને માટે સકલ ધર્મો યાગમાં કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧ ॥

‘ પ્રોક્ષણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારે યુજ્યમાનાનાં તાદર્થ્યાત્ તત્રપ્રયુક્તં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અવહનનનામક સંસ્કારમાં (યુજ્યમાનાનામ) યોજવામાં આવતા પ્રોક્ષણ અદિ ધર્મો (તાદર્થ્યાત્) અવહનનને માટે હોવાથી (તત્રપ્રયુક્તમ્ સ્યાત્) તેનાથી પ્રયુક્ત છે.

બાવાર્થ :—‘ પ્રોક્ષિતામ્યામુલ્લુલ્લમુસલામ્યામવદન્તિ ’ દર્શનપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ વાક્યનું શ્રવણ છે. એનો બાવ એ છે કે અવહનરૂપ સંસ્કાર વ્રોહિ આદિમાં કરવાનો હોય છે, તે પહેલાં ઉલૂપ્પગ અને મુસન્ને પ્રોક્ષિત કરવાના કલ્યા છે. આ પ્રોક્ષણ અવહનરૂપ સંસ્કારને માટે હોવાથી તત્રપ્રયુક્ત છે. પ્રોક્ષણ ઉલૂપ્પગ મુસન્નેદ્વારા અવધાતને માટે જ પ્રતીત થાય છે તેથી તે અન્નને માટે નથી પણ અવહનનને માટે જ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તેન ત્વર્થેન યજ્ઞસ્ય સંયોગાદ્દર્મસમ્બન્ધસ્તસ્માદ્

યજ્ઞપ્રયુક્તં સ્યાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તેન અર્થેન) અવહનન રૂપ કાર્યથી (યજ્ઞસ્ય સંયોગાત્) અપૂર્વને સંબંધ છે (તસ્માત્) તેથી (યજ્ઞપ્રયુક્તમ્ સ્યાત્) યજ્ઞપ્રયુક્ત છે. આ ઠેકાણે યજ્ઞ એટલે અપૂર્વ સમજવું (સંસ્કારસ્ય) પ્રોક્ષણ રૂપ સંસ્કાર પણ (તદર્થત્વાત્) અપૂર્વને માટે જ છે.

બાવાર્થ :—પ્રોક્ષણ અવહનનને માટે છે અને અવહનન યજ્ઞ પ્રયોગમાં અપૂર્વ માટે જ હોય છે. જ્યારે અવહનન અપૂર્વને માટે છે તો તેને માટે ઉલૂપ્પલ આદિમાં થતું પ્રોક્ષણ પણ અપૂર્વને માટે છે એ તો અ.પો.આ.પ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રોક્ષણ અપૂર્વને માટે છે અને તેથી તે અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૩ ॥

‘ ફલદેવતાસંબંધ ધર્મો પણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે ’ એ

અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ.

ફલદેવતયોઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલદેવતયોઃ) ફલ અને દેવતા મંત્રના ઉચ્ચારણ માટે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ સુવઃ; સુવરગ્નમ્ । અગ્નેરહમુજ્જિતમનૂજેષમ્ આ મે મંત્રો છે. તેમાં સ્વર્ગરૂપ ક્ષણ અને અગ્નિરૂપ દેવતાની પ્રતીતિ થાય છે. આ બંને મંત્રોચ્ચરણના પ્રયોજક છે. તેથી સૌયંયાગમાં સ્વર્ગરૂપ ક્ષણ અને અગ્નિરૂપ દેવતા ન હોવાથી પ્રયોજકની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી મંત્રોચ્ચારણની પણ નિવૃત્તિ થાય છે માટે ત્યાં બિહતી પ્રસાક્તિ થતી નથી. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન ચોદનાતો હિ તાદ્રુણ્યમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ક્ષણ દેવતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામાં મંત્રોચ્ચારણ પ્રયોજક નથી (હિ) કારણ કે (ચોદનાત) ક્ષણ અને દેવતાના પ્રકાશદ્વારા (તાદ્રુણ્યમ્) અપૂર્વપ્રયુક્ત બને છે

ભાવાર્થ :—મંત્રોનું ઉચ્ચારણ ક્ષણ અને દેવતાના પ્રકાશ માટે જ હોતું નથી. સ્વરૂપથી માત્ર જો તેનું પ્રકાશન જ કરવું હોય તો તેનો કશો અર્થ નથી, માટે ક્ષણદેવતાપ્રકાશ-દ્વારા અપૂર્વને સાધવાનું હોય છે તેથી મંત્રોચ્ચારણ પણ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. માટે સૌયંયાગરૂપ વિદ્યુતિમાં પણ પ્રયોજક અપૂર્વને માટે હોવાથી મંત્રોનો અતિદેહિ સિદ્ધિ છે તેથી અગ્નિ વ્રત્ત-વર્ચસમ્ ઈત્યાદિ બિહતી પણ સિદ્ધિ છે. ॥ ૫ ॥

‘ધર્મોનું દેવતા-પ્રયુક્તત્વ નથી’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો દેવતા વા પ્રયોજયેદતિયિવદ્ ભોજનસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સ્વયં છે. (દેવતા) ઇન્દ્ર આદિ દેવતા (પ્રયોજયેત) બધાં સાંગ પ્રધાન રૂપ કર્મોને પ્રયોજે છે (ભોજનસ્ય) દેવતા ભોજન રૂપ યાગ (તદર્થત્વાત્) દેવતાને માટે જ હોવાથી (અતિયિવત્) જમ અતિથિને આપવામાં આવતું અન્ન અતિથિને માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેટલાં સાંગ પ્રધાન કર્મો છે તે બધાના પ્રયોજક ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતાઓ છે કારણ કે યાગ એ તો દેવતાનું જ ભોજન ગણાય છે અને એટલા માટે જે એને ઉદ્દેશીને હવિષ્ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે છે. જેમ અતિથિને આપવા માટે અન્ન અતિથિને માટે જ હોય છે અને તે અન્નનો પ્રયોજક પણ અતિથિજ હોય છે તેમ બધા જ યજ્ઞ યાગાદિ કર્મોનો પ્રયોજક અગ્નિાદિ દેવતા જ છે. યજ્ઞ દેવતાના આરાધનને માટે જ હોય છે અને એનું ક્ષણ પણ એજ આપે છે. તસ્માત્ ન ગુણભૂતા દેવતા, દેવતાં પ્રતિ ગુણમૂલે દ્રવ્યકર્મણી માટે યાગાદિમાં દેવતા ગૌણ નથી પણ દેવતા પ્રતિ દ્રવ્ય અને કર્મ ગુણભૂત છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં ઇન્દ્રાદિ દેવતા વિગ્રહવતી એટલે શરીરવર્ણી છે અને તે ખાઈ છે. બદ્ધીન્દ્ર પિવ ચ પ્રસ્થિતસ્ય.....અજરસ ભોજિની દેવતા મધુકરીવત્ ભવગમ્યતે કથમ્ ? દેવતાયૈ હવિઃપ્રત્તં નીરસં ભવતિ તસ્માત્ અજ રસં મુદ્ધતે દેવતા इति ગમ્યતે આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. એનો ભાવ એ છે કે :— હે ઇન્દ્ર તું આપેલું હવિષ્ ખા અને પાણી પી. વગેરે. દેવતા અજના માત્ર રસનું જ ભોજન કરે છે તેથી તેને આપેલું અન્ન ઓછું થતું નથી પણ તે નીરસ બની જાય છે. આ બધું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

અર્થાપત્યા ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાપત્યા) અર્થની સ્વામિતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન જે અર્થની માગણી કરે છે તેના દેવતા છે. પ્રસન્ન થયેલી દેવતા યજમાનની ઇચ્છા પૂરી કરે છે અને દિવ્વ દિવ્વ દેવો; છતાંદિ. સ્વર્ગને માલિક ઇન્દ્ર છે એવું ઉક્ત મંત્રમાં સૂચિત પણ કહ્યું છે. દેવતાની મહેરબાની વગર સ્વર્ગાદિના પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે કર્મમાં પ્રધાન રૂપે દેવતા છે. ॥ ૭ ॥

તતઽચ્ચ તેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તતઃ) તેથી (તેન) સ્વર્ગાદિ સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ દેવોની સ્વામિની દેવતાઓ જ છે. તેથી તેની પાસેથી જ કર્તાને સ્વર્ગાદિના લાભ થાય છે. જે દેવોની સ્વામિની જે દેવતા છે તેનું આરાધન કરવાથી તે દેવોની પ્રાપ્તિ પરિચરિત થાય છે. જેન કર્મણા અગ્નિરાધિતઃ તસ્ય ફલસ્ય હિદે, તત્ કર્મ, ન તત્સૂર્યઃ પ્રદાતુમર્હતિ વચનાદેતત્ અવગમ્યતે કઃ કિં પ્રયચ્છતિ યથા અમૌ વચનં ન તત્સૂર્યે । આ પ્રમાણે શાપર ભાષ્યમાં લખ્યું છે. એને ભાવ એ છે કે જે કર્મથી અગ્નિનું આરાધન કરવામાં આવ્યું હોય તે કર્મનું ફળ અગ્નિ જ આપે છે સૂર્ય નાહો આ અધુ વૈદિક વચનથી સમજી શકાય છે. જે વચન અગ્નિને માટે હોય છે તે સૂર્યને માટે માની શકાતુ નથી. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શબ્દપૂર્વત્વાદ્ યજ્ઞકર્મ પ્રધાનં સ્યાદ્ગુણત્વે
દેવતા ધ્રુતિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વાત્) શબ્દથી જ બાણી શકાય એમ હોવાથી (યજ્ઞકર્મ) યાગનું કાર્ય જે અપૂર્વ છે (પ્રધાનં સ્યાત્) તે જ પ્રધાન છે આ (ગુણત્વે) અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણભૂત હોવાથી (દેવતાધ્રુતિઃ) દેવતાનું જે શ્રવણ થાય છે તે યાગના અંગભૂત છે.

ભાવાર્થ :—યાગને સ્વર્ગ માવયેત્ આવો બોધ થતો હોવાથી યાગ-જન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ પ્રધાન છે અને તેજ દેવને આપનાર છે. દેવતા તો અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણભૂત છે. ॥ ૯ ॥

અતિથૌ તત્પ્રધાનત્વમભાવઃ કર્મણિ સ્યાત્ તસ્ય પ્રાપ્તિપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અતિથૌ) અતિથિ-ભોજનાદિનાદાનમાં (તત્પ્રધાનત્વમ્) અતિથિપ્રધાનત્વ હોય (કર્મણિ અભાવઃ સ્યાત્) યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાપ્રીતિનો અભાવ હોય છે. (તસ્ય પ્રીતિપ્રધાનત્વાત્) આતિથ્યકર્મમાં અતિથિની પ્રીતિ જ મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અતિથિના સંબંધમાં કહેવાનું એ છે કે અતિથિને ભોજન આપવા અતિથિની પ્રીતિ પ્રયોજક હોય છે. જેનથી અતિથિ પ્રસન્ન થાય તે અતિથિને આપવું. યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાને પ્રીતિ થાય એવું આપવું એવું કાર્ય વેદમાં જણાવ્યું નથી. અતિથિને માટે તો

શબ્દ પ્રમાણ છે. જેમ કે અતિથિયેનં સંતુષ્ટઃ તથા કુર્યાત્પ્રયત્નતઃ જેનાથી અતિથિ સંતુષ્ટ થાય તે અન્ન પ્રયત્નથી પણ આપવું. યાગ કર્મના સંબંધમાં અગ્ન્યાદિ દેતાના સંબંધમાં આતું કર્યાય પણ વિધાન નથી. વળી ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતા શરીરવાળી છે એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી શરીરપત્વ જે જે મંત્રો જણાય છે તે તે બધા અર્થવાદ છે. આનાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમત-દર્શનામ્ ૧૨-૧ એ મીમાંસાનું પ્રવાન સૂત્ર છે. તસ્માત્ વાક્યાત્ ઇન્દ્રસ્ય હસ્ત સત્તા ન પ્રતીયતે..... તસ્માત્ ન કિંચિત્ અન્યાર્થદર્શનં પુરુષવિધાનાં વેક્તાયામ્ હૃદં રૂપાયતિ । ન ચ હૃદં ભોજનં, ન હિ દેવતાભુક્તે । તસ્માત્ ભોજનસ્ય તદર્થત્વાત્ હિતિ તત્ અસદ્ વચનમ્ ૫૮૫ાદિ ૯-૧-૯ નું શા'૧૨ ભ.૫૫ જિજ્ઞાસુએ વાંચવું અને તેના ઉપર મનન કરવું પગ્માત્મા સિવાય કોઈપણ ઉપાસ્ય દેવતા છે જ નહિ. યજ્ઞાદિકર્મમાં અપૂર્વ મુખ્ય છે અને અગ્ન્યાદિ જડ દેવતાઓ અપૂર્વ પ્રત્યે ગૌણ છે એ જ મીમાંસાના સિદ્ધાંત છે. દેવતા રસનું જ ભોજન કરે છે એટલે તે અન્ન નીરસ થઈ જાય છે વગેરે કહેવું એમાં પણ સત્ય નથી. કારણ કે ભાષ્યકાર પોતે જ લખે છે કેઃ-નૈષ દોષઃ વાતોપહતં નીરસં ભવતિ કીર્તીભૂતં ચ । વાયુની અસરથી અન્ન નીરસ થાય છે અને ઠંડુ થયેલું રંધિલું અન્ન પણ નીરસ થાય છે. એમાં વિગ્રહવાળી ચેતન, દેવતા માનવાની કશી જ રૂઝ નથી. ॥ ૧૦ ॥

‘ પ્રોક્ષણુદિ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યસંખ્યા હેતુસમુદાયં વા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યસંખ્યાહેતુસમુદાયમ્) વીહિ આદિ દ્રવ્ય, પરિશિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા, હોમમાં શર્પગત અન્ન હેતુત્વ ચતુર્દેવાભિમર્શનમાં પૌર્ણમાસી-યાગગત સમુદાયત્વ આ ચારે પ્રોક્ષણુદિના પ્રયોજક છે. (શ્રુતિસંયોગત્) દ્વિતીયા આદિ શ્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણ માસમાં ત્રણ થાય છે કે ત્રીહોત્ર પ્રોક્ષતિ વીહિધાન્યનું પ્રોક્ષણ કરવું ત્રોત્ર પરિધીસ્તિભ્નઃ સમિધઃ આ મંત્રમાં ત્રણ સમિધનું વિધાન છે. શર્પેણ જુહોતિ તેન અન્નં ક્રિયતે શર્પથા હોમ કરવો કારણ કે તેનાથી અન્ન શુદ્ધ કરવામાં આવે છે આ ઠેકાણે અન્નકરણને હેતુ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. ચતુર્દેવા પૌર્ણમાસીમમિષ્ણેત્ પન્નવહોત્ર અમાવાસ્યામ્ આ ઠેકાણે જે સમુદાય બતાવવામાં આવ્યો છે તે અભિમર્શનના પ્રયોજક છે. વીહિ સ્વરૂપ પ્રોક્ષણુમાં પ્રયોજક છે, પરિશિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા મંત્ર બોલવામાં પ્રયોજક છે. હોમ કરવો છે તેથી શર્પને સંસ્કૃત કરવું અહીં જે હેતુ બતાવ્યો છે તે હોમમાં પ્રયોજક છે. આ પ્રમાણે પ્રોક્ષણ, મંત્રોચ્ચારણ, હોમ અને અભિમર્શન ૩૫ ધર્મોના પ્રયોજક વીહિસ્વરૂપ આદિ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું મતભવ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થકારિતે ચ દ્રવ્યેણ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થકારિતે) અપૂર્વને લીધે ઉક્ત ધર્મો કરવામાં આવે તો (દ્રવ્યેણ) મૈત્રાવરુણમ્બલુપ્તયુક્તસોમ રપ્રાદિદ્રવ્ય સાથે (વ્યવસ્થા ન સ્યાત્) બ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જે અપૂર્વને ઉક્ત અર્થમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો દશગ્રહોમાં અને ચમસોમાં અપૂર્વ સાધનત્વ સમાન છે તો સર્વત્ર પદ્યસંયોગની પ્રાપ્તિ થી જોઈએ. પણ એમ નથી કેવળ મૈત્રાવરુણં પદ્યસા શ્રીળાતિ મૈત્રાવરુણુ જે ગ્રહ અને ચમસ છે તેને પદ્યસંયોગ અપણુ કરવાનું હોય છે. માટે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ પ્રયોજક છે અપૂર્વ નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થો વા સ્યાત્ પ્રયોજનમિતરેષામચોદનાત્ તસ્ય
ગુણમૂત્તવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અર્થ : પ્રયોજનં સ્યાત્) અપૂર્વે ૩૫ અર્થ જ પ્રયોજક છે. (હતરેષામ્) બીજાં દ્રવ્ય આદિ (અચોદનાત્) કર્તવ્યત્વ રૂપે વિદિત ન હોવાથી (તસ્ય) દ્રવ્યાદિનું અપૂર્વ પ્રત્યે (ગુણમૂત્તવાત્) ગુણુ બુદ્ધત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાદિમાં કર્તવ્યતા બતાવવામાં આવી નથી જેમાં કર્તવ્યતા બતાવવામાં આવી હોય તેને જ ધર્મની આકાંક્ષા હોય છે માટે દ્રવ્યાદિ કર્તવ્યમૂત્ત અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુમૂત્ત છે. એટલે કે વીદિ પોતે કર્તવ્ય ન હોવાથી તે પ્રોક્ષણુ જન્ય અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુમૂત્ત છે તેજ પ્રમાણે બીજામાં પણ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

અપૂર્વત્વાદ્ વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વને લીધે (વ્યવસ્થા) વ્યવસ્થા (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ :—આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અપૂર્વને પ્રયોજક માનીએ તો પક્ષા શ્રીળાતિ ઇત્યાદિમાં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. તેના ઉત્તર એ છે કે અપૂર્વ માનવાથી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. મૈત્રાવરુણુને ઉદ્દેશીને જે શ્રવણુ થાય છે તેનું ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક બીજામાં રાતું નથી એટલે કે મૈત્રાવરુણુપૂર્વત્વ બીજા ગ્રહોમાં હોતું નથી. આ કારણથી ‘ અપૂર્વ ’ માનવામાં જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. માટે પ્રોક્ષણુદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૧૪ ॥

તત્પ્રયુક્તત્વે ચ ધર્મસ્ય સર્વવિષયત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પ્રયુક્તત્વે) દ્રવ્ય પ્રયુક્ત જે પ્રોક્ષણુ આદિ ધર્મો માનવામાં આવે તો (ધર્મસ્ય) પ્રોક્ષણુદિ ધર્મોના (સર્વવિષયત્વમ્) બધા વિષય થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પ્રોક્ષણુદિ ધર્મોમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો બીજામાં રહેલાં વીદિ દ્રવ્યોમાં પણ પ્રોક્ષણુની પ્રાપ્તિ થાય કારણ કે યાગના સંબંધમાં આવેલા વીદિ અને બળરની દુકાનોમાં રહેલા વીદિનું સ્વરૂપ તો એક જ છે, માટે દ્રવ્ય સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂર્વને જ પ્રયોજક માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

તદ્યુક્તસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્યુક્તસ્ય) યાગયુક્ત જે દ્રવ્ય છે તે જ પ્રયોજક છે (હતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—યાગયુક્ત જે વ્રીહિ છે તેમાં જે પ્રોક્ષણાદિ ધર્મની ઉદ્દેશ્યતા છે બાહ્યરત્ની દુકાનમાં જે વ્રહિ છે તેમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

નાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશ્રુતિત્વાત્) પ્રકૃત વ્રીહિજ ઉદ્દેશ્ય છે એમાં કોઈ શંકા પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક ધર્મ નિખિત વ્રીહિનાં છે એમાં સંકાય કરવામાં પ્રમાણુનો અભાવ છે. ॥ ૧૭ ॥

અધિકારાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અધિકાર) અધિકાર હોવાથી (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ફરીથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે ભલે શ્રવણ અવિશેષ રહ્યું પણ યાગનો અધિકાર છે તેથી યાગીય વ્રીહિમાં જે પ્રોક્ષણ થવું યોગ્ય છે, યાગ બહારના સમસ્ત વ્રીહિમાં નહિ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યેષુ નાધિકારઃ સ્યાત્ અચોદિતસ્ય સમ્બન્ધઃ પૃથક્
સત્તાં યજ્ઞાર્થેનામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ યજ્ઞપ્રયોજન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યેષુ) સમાનમાં (અધિકારઃ ન સ્યાત્) અધિકાર સંભવી શકે નહિ માટે (સમ્બન્ધઃ) યજ્ઞાર્થત્વનો સંબંધ (અચોદિતઃ) શાસ્ત્રથી નિર્દિષ્ટ નથી. (પૃથક્ સત્તામ્) ભિન્ન સત્તાને ઝાણી શકાતી નથી માટે (યજ્ઞાર્થેન અમિસમ્બન્ધઃ) બધા વ્રીહિનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ છે (તસ્માત્) તેથી (યજ્ઞપ્રયોજનમ્) પ્રોક્ષણનું પ્રયોજન સર્વ વ્રીહિ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બધા સમાન હોય છે તેમાં અધિકાર સંભવી શકે નહિ. યાગના સંબંધમાં આવેલા વ્રીહિ અને બહારના વ્રીહિમાં ફરક શો છે તે સમજી શકાતો નથી. યાગીય વ્રીહિ કરતાં બહારના વ્રીહિનો સત્તા જુદો છે એવું લોક વ્યવહારથી પણ સમજી શકાતું નથી. જેમ આ અશ્વ છે અને આ બળદ છે એવો રૂપ ભેદ સમજી શકાય છે તેમ યાગીય વ્રીહિમાં અને બહારના વ્રીહિમાં ભેદ રૂપ સમજી શકાતો નથી. આ કારણથી જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીય અતિદેશ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બધા વ્રીહિનો યજ્ઞાર્થ સાથે સંબંધ છે. અને એ સંબંધને લીધે નિખિલ વ્રીહિ પ્રોક્ષણનો ઉદ્દેશ છે એમ સમજાય. આ કારણથી વ્રીહિના સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂર્વને જે પ્રોક્ષણાદિનું પ્રયોજક માનતું એકજે. આવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥

‘ અગ્નીષોમીયનાં પૂર્વભાગરૂપદેશમાં અનુષ્ટીયમાન પદાર્થોનું જે ઉપાંશુત્વ છે તે, તે તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા અવાન્તર અપૂર્વોથી પ્રયુક્ત છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેશબદ્ધપાંશુત્વં તેષાં સ્વાચ્છૃતિનિર્દેશાત્ તસ્ય

ચ તત્ર ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દેશબદ્ધમ્) અગ્નીષોમીયના પૂર્વ તરફથી જે દેશ છે તેના ઉપર કરવામાં આવતું (ઉપાંશુત્વમ્) મોનઅનુષ્ઠાન (તેષાં સ્વાત્) દીક્ષણીય આદિનું છે. (શ્રુતિનિર્દેશાત્) વેદિક વાક્યનો નિર્દેશ હોવાથી. (તસ્ય તત્ર ભાવાત્) તે કર્મનો તે દેશમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીયના પૂર્વભાગમાં જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાંશુત્વથી કરવામાં આવે છે તેથી તે ઉપાંશુત્વ યજ્ઞના અવાન્તર અપૂર્વના ઉપકારક કર્મોને લીધે પ્રયુક્ત થયેલું હોય છે અને માટે વૈદિક વાક્ય પણ છે. ત્સરા વા એ યજ્ઞસ્ય તસ્માત્ યત્કિંચિત્ પ્રાચીન-મમીષોમીયાત્ તેનોપાંશુ પ્રવરન્તિ । ત્સરાનો અર્થ હઘ્નગતિ થાય છે. એટલે જે ઉપાંશુ કર્મ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞની હઘ્નગતિ છે. એ હઘ્નગતિથી પ્રધાન અપૂર્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પૂર્વદેશમાં અનુષ્ટીયમાન થતાં કર્મો સમજવાનાં છે. અને સક્ષણથી તેવો ભોધ થાય છે. કર્મ અને દેશનો આધારાધિયભાવ સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજ્ઞસ્ય વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞસ્ય) પ્રધાન અપૂર્વમાં પ્રયોજ્ય છે. (તત્સંયોગાત્) તે યજ્ઞ શબ્દનો વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞ શબ્દનો સંબંધ ત્સરા સાથે નથી પણ યજ્ઞસ્ય યત્પ્રાચીનમ્ એવો સંબંધ છે એટલે એનો અર્થ નીકળે છે કે યજ્ઞ સંબંધી જે પૂર્વભાગમાં કરવામાં આવે છે, તે ઉપાંશુ કરવું જોઈએ એટલે ઉપાંશુત્વનું પ્રયોજક પરમાપૂર્વ જ છે, દીક્ષણીયાદિ નિર્દે. આ ઠેકાણે તત્ત્વવાતિકંકાર લખે છે કે યજ્ઞશબ્દઃ ત્સરા શબ્દેન સમ્બધ્યતે । અપ્રવૃત્તિવિશેષકરત્વાત્ । યસ્માત્ પ્રાચીનશબ્દેન સમ્બધ્યમાનઃ પ્રવૃત્તિવિશેષકરો ભવતિ । તેન યજ્ઞસ્ય યઃ પ્રારંભાગસ્તસ્યાયં ધર્મં ઉપાંશુત્વં વિધીયતે ॥ આ સંદર્ભથી ૨૫૪ થાય છે કે યજ્ઞનો સંબંધ યજ્ઞના પૂર્વભાગમાં અનુષ્ટીયમાન કર્મો સાથે છે માટે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદઃ તદર્થં વત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવાદઃ) અર્થવાદ પણ (તદર્થં વત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્તિ-ત્વને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞસ્ય ત્સરા આવી રીતે ત્સરા નો સંબંધ યજ્ઞ સાથે કરવામાં આવે તોપણ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ થઈ શકે છે. કારણ કે :—ત્સરા નામ હઘ્નગતિઃ । યથા શક્તિપ્રાદ્ધકસ્ય શક્તિઃ જિષ્ઠકૃતસ્છઘ્નના ગતિર્ભવતિ । શ્વનૈઃ પદન્યાસો દૃષ્ટિપ્રણિધાનમ્ અશદ્ધકરણં ચ । કથમનવજુદ્ધઃ

શકુનિગૃહેતેતિ એમિહાપ્યનવબુદ્ધિમિવ પ્રહીતું યજ્ઞં પ્રચ્છન્નગતિસ્વાંશુત્વં નામ । આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. જેમ પક્ષીને મઢણ કરવા માટે શિકારી પ્રચ્છન્નગતિ કરે છે, દૃષ્ટિને સ્થિર કરે છે અને શબ્દ પણ કરતો નથી, જેથી અનવશુદ્ધ રહેલું પંખી એકદમ પકડાઈ જાય છે તેમ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મથી યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરી શકાય એ આવે અર્થવાદ છે. શિકારીનાં ચુપકીથી પગલાં ભરવાં આદિ તે દેશને માટે હોતાં નથી પણ પંખીને પકડવા માટે હોય છે તેમ અહીં પણ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મ તે દેશના પદાર્થોને માટે કરવામાં આવતો નથી પણ અપૂર્વ રૂપ યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાંશુત્વ એ પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ વાજ્ઞનિયમ અવાન્તર અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રણિતાદિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રણીતાદિ) પ્રણીતા પ્રણયન આદિ સંબંધિ વાજ્ઞનિયમ પણ (તથા કિતિ ચેત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ યજ્ઞં તનિષ્યન્તૌ અષ્વયુજમાનો વાચં યચ્છતઃ, તાં વાચં હવિષ્ટતા વિસ્રજે-
યાતામ્ ’ આ વાક્યમાં પ્રતિપાદિત જે વાણીનો સંબંધ છે તે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. એટલે મૌન ધારણ કરી અષ્વયુજ અને યજ્ઞમાને યજ્ઞનું અનુષ્ઠ ન કરવું, કે જેથી ચિત્તવૃત્તિમાં વિક્ષેપ ન આવે મોટેથી મોહવામાં અથવા અસંમિત વાત કરવામાં ચિત્ત ચંચલ અને છે. ચિત્તના ચંચલ્યથી યજ્ઞમાં વૈકલ્ય ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. માટે મૌન ધારણ કરવા ઉક્ત વાક્યમાં વિધાન છે અને તે પરમાપૂર્વ માટે જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવદીનું મંતવ્ય છે. આ મૌન પ્રણીતાપ્રણયન સંબંધી છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન યજ્ઞસ્યાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (યજ્ઞસ્ય) યજ્ઞની (અશ્રુતિત્વાત્) વિવક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મૌન અર્થાત્ ઉપાંશુત્વ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત નથી પણ અવાન્તર અપૂર્વથી પ્રયુક્ત છે. વાણીના નિયમના ઉદ્દેશ્ય અષ્વયુજ અને યજ્ઞમાન છે અને યજ્ઞ તો એનું વિશેષણ છે માટે ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ અવિવક્ષિત છે. ॥ ૨૪ ॥

તદેશાનાં વા સંઘાતસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદેશાનામ્) પૂર્વદેશ સંબંધી પદાર્થોથી ઉપાંશુત્વ પ્રયુક્ત થાય છે. (સંઘાતસ્ય અચોદિતત્વાત્) મઢ, મજિ અને અભ્યાસ આદિ સંઘાતને ઉપાંશુત્વ ભાગ નથી એવું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત ઉપાંશુત્વ નથી પણ અગ્નીષોમીયનો જે પૂર્વદેશ છે તેમાં અનુષ્ઠાયમાન થતા પદાર્થોનાં સંબંધ રાખનાર ઉપાંશુત્વ છે એટલે તે અવાન્તરપૂર્વ-પ્રયુક્ત જ છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ ઇષ્ટકાઓમાં એક વખત વિકર્ષણઆદિનું અનુધાન કરવું. ’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અગ્નિધર્મઃ પ્રતીષ્ઠકં સંઘાતાત્ પૌર્ણમાસીવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિધર્મઃ) ઇર્ષણ પ્રેક્ષણ આદિ અગ્નિના ધર્મ છે. (પ્રતીષ્ઠકમ્) માટે પ્રતિ ઇષ્ટકાઓમાં ઇર્ષણ કરવું જોઈએ. (સંઘાતાત્) અગ્નિપદ વાચ્ય ઇષ્ટકાનો સમુદાય હોવાથી. (પૌર્ણમાસીવત્) જેમ આગ્નેય, ઉપાશુ અને અગ્નીષોમીયના સંઘાતમાં પૌર્ણમાસી-શબ્દ વપરાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઇષ્ટકામિરમિં ચિનુતે ’ આવું શ્રવણ છે. તેમાં આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. ‘ મળૂકેનામિં વિકર્ષતિ ’ આ ઠેકાણે જે વિકર્ષણ બતાવ્યું છે તે દરેક ઇષ્ટકાને લગુ પડે છે કારણ ઇષ્ટકાના સમુદાયને જ આ ઠેકાણે અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અગ્નેર્વા સ્યાત્ દ્રવ્યૈકત્વાદિતરાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અગ્નિઃ) ઇષ્ટકાથી અલગ અગ્નિનો ધર્મ વિકર્ષણ છે. (દ્રવ્યૈકત્વાત્) અગ્નિરૂપ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી. (ઇતરાસામ્) ઇષ્ટકા અર્થાત્ ઇંટા (તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઇષ્ટકામિરમિં ચિનુતે આ ઠેકાણે ઇષ્ટકાને તૃતીયા વિભક્તિ છે અને અગ્નિ શબ્દને બીજી વિભક્તિ છે. તેથી ઇષ્ટકા સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે સાધ્ય અને સાધન બુદ્ધાં જ હોય છે. માટે ઇષ્ટકા અને અગ્નિનો ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

ચોદનાસમુદાયાત્ પૌર્ણમાસ્યાં તથાત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (ચોદનાસમુદાયાત્) વિધાન સમુદાય પરક હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાં) પૌર્ણમાસીમાં (તથાત્વમ્ સ્મારે) તેમ માનવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી શબ્દ તો સંઘાત પરક છે એવું વૈદિક વિધાન છે માટે પૌર્ણમાસી શબ્દને સંઘાત પરક માનવો ઠીક છે પણ પ્રકૃત સ્થળમાં અગ્નિ શબ્દ ઇષ્ટકા પરક માનવામાં કોષપણ બતાવું પ્રમાણ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત સ્થળે એકજ વખત વિકર્ષણ છે અને તે અગ્નિ સંબંધમાં જ છે, ઇષ્ટકા સંબંધમાં નહિ. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહુયજ્ઞમાં ઉત્તમાહુ સિવાય બીજા અહુનમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પત્નીસંયાજાન્તત્વં સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પત્નીસંયાજાન્તત્વમ્) પત્નીસંયાજાન્તત્વ (સર્વેષામ્) સર્વ અહનામક યાજોમાં હોય છે (અવિશેષાત્) બધાને માટે સામાન્ય રૂપે કહેવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અહમંચુ ’ યાગ વિશેષ છે, ‘ દ્વાદશાદેવ પ્રજાકામં યાજયેત્ ’ પ્રજાની ઇચ્છા રાખનારને દ્વાદશાદેવ નામક અહમંચુથી યાગ કરાવવો. આ ઠેકાણે પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહાનિ સંતિષ્ઠન્તે અહન્ નામક યાગ પત્નીસંયાજક કર્મ કરીને સમાપ્ત થાય છે. આ પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ બધા યાગોમાં કરવાનો હોય છે કે ઉનમ અર્થાત્ બેદસાડી પહેલાના બધા યાગોમાં ? આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ વિશેષનું શ્રવણ ન થવાથી બધાય અહન્ યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે અને તે દરેક યજ્ઞને છેદવે કરવાનો હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

લિજ્ઞાદ્વા પ્રાગુત્તમાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તમાત્ પ્રાક્) છેદવા અહન્ યાગ પહેલાં સર્વ યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ હોય છે. (લિજ્ઞાત્) લિંગ વાક્યનું સમર્પન હોવાથી. (વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ ૩૫ લિંગ વાક્યમાં શ્રવણથી ચરમદિન પહેલાંના બધા અહનોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ છે. પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહાનિ સંતિષ્ઠન્તે । ન બહિરેનુપ્રવરતિ, અસંસ્થિયો હિ યજ્ઞઃ આ લિંગ વાક્યમાં અસંસ્થિત શબ્દનો અર્થ અસમાપ્ત થાય છે. એટલે જે અહન્માં યજ્ઞ અસંસ્થિત રહે તો તેમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે. ચારમ અહન્માં યજ્ઞ સંસ્થિત હોવાથી તેમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ નથી ॥ ૩૦ ॥

અનુવાદો વા દોક્ષા યથા નક્તં સંસ્થાપનસ્ય ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુવાદઃ) અર્થવાદ છે (યથા) જેમ (દોક્ષા) દીક્ષાનું ઉન્મોચન વચન. (નક્તં સંસ્થાપનસ્ય) નક્ત સંસ્થાપનનો વિષયર્થવાદ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી આક્ષેપ છે. પત્નીસંયાજાન્તત્વ એ તો અર્થવાદ છે એટલે સ્તુતિને માટે છે. અસંસ્થિતો યજ્ઞચિરેણ સંસ્થાસ્યતે । અસંસ્થિત અસમાપ્ત યજ્ઞ ક્ષાંતિ વખતે સમાપ્ત થશે અસંસ્થા વચન પત્નીસંયાજાન્તતાની પ્રશ્નસા માટે છે. ઉક્ત બધા જ યજ્ઞો સંસ્થાવાળા હોય છે. જેમ દીક્ષાનું ઉન્મોચન વચન નક્ત સંસ્થાપનના અર્થવાદને માટે છે તેમ ઉક્ત સ્થળમાં અસંસ્થાવચન અર્થવાદને માટે છે. એટલે પત્નીસંયાજાન્તત્વ સર્વ અહન્ યાગોમાં હોય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વાડનારમ્યવિધાનાદન્તે લિજ્ઞવિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) અન્ય અહનયાગ પહેલાં યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ છે. (અનારમ્યવિધાનાત્) અન્તિમ યાજ્ઞને ઉદ્દેશીને વિધાન ન હોવાથી (લિજ્ઞવિરોધાત્) લિંગ વાક્ય સાથે વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે પત્નીસંયાજાન્તત્વ અન્તિમ અહન્ પહેલાના જેટલા યાગો હોય તે બધામાં કર્તવ્ય છે. પત્નીસંયાજો કરાચી કંઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થતી નથી

પણ યજ્ઞ તો આગળ ચાલુ જ રહે છે. માટે પત્નીસંયાગ્નત અહન યાગો સમાનરૂપે શ્રુત હોવા છતાં અન્તિમયજ્ઞને છોડી તે કરવા એવો સંકાય કરવો ન્યાય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ સામિધેનીનો અભ્યાસ સ્થાનધર્મતાને લીધે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અભ્યાસઃ સામિધેનીનાં પ્રાથમ્યાત્ સ્થાનધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સામિધેનીનામ) સામિધેની ઋચાઓનો (અભ્યાસઃ) વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવું તે (સ્થાનધર્મઃ) સ્થાનધર્મ (સ્વાત્) છે. (પ્રાથમ્યાત્) સ્થાનની પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આનું શ્રવણ થાય છે અને તે સામિધેનીને ઉદ્દેશીને છે. “ ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ” આ ઠેકાણે ત્રણવાર બોલવા રૂપ અભ્યાસ સૂચિત થાય છે. તેથી વિકૃત યાગમાં “ પ્ર વો વાજા ” આ ઋચાથી ભિન્ન ઋચાનો પણ ત્રણ વખત અભ્યાસ ઇષ્ટ છે. સ્થાનનો અભ્યાસ અશક્ય હોવાથી સ્થાનમાં પઠિત ઋચાઓ જ લક્ષણ વૃત્તિથી “ પ્રથમામ્ ” પદથી બોલ થાય છે. પ્રથમામ્ આ પદમાં ‘ પ્રથમ ’ ની ઉપસ્થિતિ પહેલી થાય છે અને એનાથી સ્થાન જ સૂચિત થાય છે. પછી ઋચાનો તો ઉક્ત રીતે બોલ થાય છે. માટે અભ્યાસની સ્થાન ધર્મતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આરંભણીયા ઇષ્ટિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ ઇષ્ટ્યાવૃત્તૌ પ્રયાજવદાવર્તેતાઽઽરમ્મણીયા ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઇષ્ટ્યાવૃત્તૌ) દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિમાં (ઈરમ્મણીયા) આરંભણીયા ઇષ્ટિની પણ (આવર્તેત) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આમાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દર્શપૂર્ણમાસા નારિપ્સમાનઃ આ વાક્યથી વિદિત થતી આરંભણીયા ઇષ્ટિ જ્યારે જ્યારે દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે કરવી જોઈએ. કારણ કે તે પ્રયાજની માફક અંગ છે. જ્યાં સુધી જીવન ચાલે ત્યાં સુધી દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સકૃદ્વાઽઽરમ્મસંયોગાદેકઃ પુનરારમ્મો યાવજ્જીવ પ્રયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સરવે છે. (સકૃત્) એક વખત (ઈરમ્મ-સંયોગાત્) આરંભનું શ્રવણ હોવાથી (ઈરમ્મઃ પુનઃ એકઃ) એક જ આરંભ કરવો જોઈએ યાવજ્જીવપ્રયોગાત્) જ્યાં સુધી જીવ ચાલે ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હું જ્યાંસુધી જીવીશ ત્યાંસુધી યજ્ઞ કરીશ એવો સંકલ્પ હોવાથી આરંભ સાથે જ આરંભણીયા ઇષ્ટિનું શ્રવણ છે તેથી પ્રત્યેક દર્શપૂર્ણમાસના યાગમાં તેની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. પ્રયાગદિની પેઠે એ સાક્ષાત્ અંગ પણ નથી, પણ આરંભ દ્વારા એ અંગ બને છે. ॥ ૩૫ ॥

‘ નિર્વાપમંત્રમાં અસમવેતાર્થક સવિતૃઆદિ પદોનો ઊહ થતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્થામિધાનસંયોગાન્મન્ત્રેષુ શેષભાવઃ સ્યાત્તત્રાચોદિતમપ્રાપ્તં

ચોદિતામિધાનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રેષુ) મંત્રોમાં (શેષભાવઃ) અંગત (સ્યાત્) પ્રાપ્ત છે (અર્થામિધાન સંયોગાત્) અર્થપ્રકાશન સંબંધ હોવાથી (તત્ર) દર્શપૂર્ણમાસમાં (અચોદિતં) અવિહિત છે. (અપ્રાપ્તમ્) માટે અપ્રાપ્ત છે. (ચોદિતામિધાનાત્) મંત્રમાં વિધિવિહિત અર્થનું પ્રકાશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ સમવેત અર્થને મંત્ર સ્મરણ કરાવે છે. અને એ કારણથી જ મંત્ર અંગ તરીકે યાગમાં સમાવનાત હોય છે. ‘ દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનો બાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તાભ્યામમયે જુષ્ટં નિર્વાપમિ । દર્શપૂર્ણમાસમાં આ નિર્વાપ મંત્ર છે. આ મંત્રમાં સવિત્રાદિ જે દેવતાવાચક શબ્દો છે તે કર્મ સમવેત દેવતારૂપ અર્થના પ્રકાશક છે. આ મંત્રની સૌર્યાયાગમાં જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સવિતૃ પદના સ્થાનમાં સૂર્યા આદિ પદોનો પ્રક્ષેપ રૂપ ઊહ કરવો જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રકૃતિમાં મંત્રત્રિગંથ કલ્પિત દેવતા સાથે અગ્નિઆદિનો વિકલ્પ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એકવાક્યનાનો ભંગ થાય છે. ઉત્પત્તિશિષ્ટ અગ્ન્યાદિની પ્રચલતા પણ છે તેથી તેનો આધ સંભવી શકે નહિ. માટે સૌર્યાદિ વિકૃતિયાગમાં પણ તે જ શબ્દોથી નિર્વાપ કરવો સંભવિત છે માટે સવિતૃપદના સ્થાનમાં સૂર્યા આદિ પદોનો ઊહ કરવો નહિ ॥ ૩૬ ॥

તતશ્ચાવચનં તેષામિતરાર્થં પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ) તે કારણથી (તેષામ્) તેઓનું (અવચનમ્) અશ્રુતનું વચન કરવામાં આવતું નથી (इतरार्थम् પ્રયુજ્યતે) નિર્વાપની સ્તુતિને માટે એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ દેવસ્ય સવિતુઃ પ્રસવે ’ ઇત્યાદિ મંત્રમાં સવિતૃ, અશ્વિન્ અને પૂષન્ આદિ નિર્વાપની સ્તુતિ માટે છે અને નિર્વાપ અમયે જુષ્ટં નિર્વાપમિ એ મંત્રગતવાક્યથી કરવો જોઈએ. માટે સવિત્રાદિ શબ્દના સ્થાનમાં સૂર્યાદિ શબ્દોનો ઊહ કરવો નહિ ॥ ૩૭ ॥

‘ અમયે જુષ્ટમ્ ઇત્યાદિવાક્યગત અગ્નિપદોનો ઊહ વિકૃતિમાં કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ગુણશબ્દસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશબ્દઃ) ગુણશ્રૂત અગ્નિઆદિ અર્થોનો વાચક શબ્દ પણ (તથા) સવિત્રાદિ શબ્દની પેઠે સ્તાવક છે (इति चेत) જે એમ માનવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવે ઇત્યાદિ મંત્રમાં જે ગુણુભૂત અગ્નિ વાચક શબ્દ છે તે પણ સવિતૃ આદિ શબ્દ પેઠે સ્તાવક જ છે, માટે વિકૃતિ યાગમાં તેનો ઊહ ન કરવો જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન સમવાયાત ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) સ્તાવક શબ્દ નથી (સમવાયાત) અર્થનો આધ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમયે જુટં નિર્વાપમિ ’ ઉક્ત મંત્રમાં જે આ વાક્ય છે તેનો અર્થ એવો છે કે અગ્નિવડે જુબટ જેવી રીતે થાય તેવી રીતે હું નિર્વાપ કરું છું. માટે અર્થનો આધ થતો ન હોવાથી અગ્નિ શબ્દ સ્તાવક નથી તેથી વિકૃતિ યાગમાં અગ્નિપદનો ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

ઈડાપદ્માન મંત્રોમાં જે યજ્ઞપતિ શબ્દ પકિત છે તેનો ઊહ થતો નથી

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ચોદિતે તુ પરાર્થત્વાદ્વિધિવદવિકારઃ સ્યાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતે તુ) યજ્ઞપતિ શબ્દનો પાઠ હોવા છતાં પણ (પરાર્થત્વાત) ઈડાની રતુતિને માટે હોવાથી (વિધિવત્) અન્વારંભણુ વિધિ પેઠે (અવિકારઃ સ્યાત) ઊહ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે મંત્ર છે. યે યજ્ઞપતિઃ વર્ધાન્ આ ઠેકાણે વર્ધાન્ નો અર્થ વર્ધયન્તુ થાય છે. હવે બહુવચનમાનવાળા સૂત્રમાં યજ્ઞપતિ શબ્દનો અર્થદેશ હોવાથી યજ્ઞપતિશબ્દોત્તર બહુવચનનો પ્રયોગ કરવો કે નહિ ? આ બાબત પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બહુવચનનો ઊહ કરવો જોઈએ અને સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે બહુવચનનો ઊહ ન કરવો જોઈએ. યજ્ઞપતિ શબ્દ તો કેવળ ઈડા રતુતિને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે અને તેથી તે અસમવેત છે. એક વચનાન્ત યજ્ઞપતિ શબ્દથી પણ ઈડાસ્તુતિ સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીનું સહેતુક માનવું છે. ॥ ૪૦ ॥

સૂકતવાકમાં યજ્ઞમાન શબ્દનો ઊહ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિકારસ્તત્પ્રધાને સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રધાને) યજ્ઞમાન પ્રધાન મંત્રમાં (વિકારઃ સ્યાત) ઊહ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વસૂત્રનું આ અપવાદ સૂત્ર છે. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જે સૂકતવાક મંત્ર છે તેમાં યજ્ઞમાન આયુરાશાસ્ત્રે સુપ્રજસ્ત્વમાશાસ્ત્રે ઉત્તરાં દેવયજ્યામાશાસ્ત્રે મૂયો હવિષ્કરણમાશાસ્ત્રે । ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે યજ્ઞમાન શબ્દ છે તેનો સૂત્રમાં બહુવચનરૂપે ઊહ કરવો જોઈએ. કારણ કે જેટલા હોય છે તે બધા જ ફળની ઇચ્છા કરતા હોય છે. અને ફળ વિવક્ષિત છે માટે ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

‘ સુબ્રહ્મણ્યાર્જુનના નિગદમાં હરિવત્ શબ્દનો ઊહ થતો નથી. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

‘ અસંયોગાત્ તદર્થેષુ તદ્વિશિષ્ટં પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—હરિવત્ આદિ શબ્દોનો (તદર્થેષુ) હિન્દ આદિના અર્થોમાં (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી (તદ્વિશિષ્ટમ્) હરિવદાદિ શબ્દ વિશિષ્ટ જ વિદ્યુતિમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં, સુબ્રહ્મણ્યાર્જુનમાં હિન્દાગચ્છ હરિવ આગચ્છ મેધાતિયઃ ઇત્યાદિ મંત્ર સમાગનાન છે. અગ્નિષ્ટુત નામક વિદ્યુત યાગમાં આનો અતિદેશ છે. અહીં હરિવત્ આદિનો જે શબ્દાર્થ છે, તેનો ઇન્દ્ર સાથે સંબંધ ન હોવાથી હરિવત્ શબ્દનો ઊહ માનવામાં આવતો નથી. કેવળ અવિદ્યમાન ગુણોથી ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૨ ॥

કર્માભિવાદેવમિતિ चेत् ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) જે ઊહ ન કરવામાં આવેતો (કર્માભિવાત્) હરિવદાદિશબ્દ પ્રયોગ નિમિત્ત કર્મનો સંબંધ ઇન્દ્રમાં ન હોય તો હરિવદાદિ શબ્દ અસમવેતાર્થક થઈ જાય (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—હરિવત્ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રમાં છે. જેમકે અહોરાત્રે વા હિન્દસ્ય હરી રાત અને દિવસ ઇન્દ્રના હરિ છે. કારણકે તામ્યામેવ સર્વં હરતિ તેનાથી જ આ બધાનું તે દરણુ કરે છે. આ કારણને લીધે હરિવત્ શબ્દની પ્રત્તિનિમિત્તક જે ક્રિયા છે તે ઇન્દ્રમાં છે. તેથી હરિવત્ શબ્દ સમવેતાર્થક છે. અને એ કારણને લીધે હરિવત્ આદિ શબ્દોનો પણ ઊહ થવો જોઈએ. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૩ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પરાર્થત્વાત્) કેવળ સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અહોરાત્રે હિન્દસ્ય હરી ’ આ વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ છે અને તેનાથી ઇન્દ્રની સ્તુતિ જ પ્રતીત થાય છે માટે હરિવત્ શબ્દ અસમવેતાર્થક છે, અને તેથી તેવા શબ્દોનો ઊહ થતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

सारस्वती मेधाभां अग्निगुणयन्तानां अलाय છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेनैवप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સમાનવિધાનેષુ) પણ સામાન્યનો ઉદ્દેશ કરી પણ સંબંધી ધર્મવિધિઓમાં (સારસ્વતી) સરસ્વતી દેવતાક મેધોદ્રવ્યક યાગ (અપ્રાપ્તા) પ્રાપ્ત થતો નથી (લિંગવિશેષનિર્દેશાત્) પુલ્કિંબનો નિર્દેશ હોવાથી. અને મેધો તો (સ્ત્રીત્વાત્) સ્ત્રી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અદ્રિયુ નામક એક ઋત્વિજ છે તેને ઉદ્દેશીને પ્રેષ મંત્ર બોલવામાં આવે છે. દૈવ્યઃ શમિતારઃ આરમઘ્વમ્ અતિરાત્ર યાગમાં સવનીય પશુનું આગ્નિ આ પ્રમાણે છે સારસ્વી મેષ્યતિરાત્રે । એ મેષીમાં ઉક્ત મંત્ર લાગુ પડતો નથી કારણ કે મેષી સ્ત્રીલિંગ છે અને ‘પ્રાસ્માર્જિમં ભરત’ આ ઠેકાણે અસ્મે પદ પુલિંગ વાચક છે. માટે સારસ્વતી અદ્રિયુ પ્રેષને પ્રાપ્ત થતી નથી આ કારણથી સારસ્વતી મેષી જે અતિરાત્રમાં દેય છે તેમાં દૈવ્યઃ શમિતારઃ ક્રત્યાદિ મંત્રની નિવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ પશ્વમિધાનાદ્વા તદ્દિ ચોદનામૃતં પુંવિષયં પુનઃ પશુત્વમ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પશ્વમિધાનાત્) પશુનું અભિધાન હોવાથી (તત્ત્વહિ) તે જ (ચોદનામૃતમ્) વિધિના વિષય છે (પુંવિષયમ્) માટે પુનઃપશુ પણ મેષીને ઉદ્દેશીને છે. (પુનઃ પશુત્વમ્) મેષીમાં પશુત્વ તો છે જ.

ભાવાર્થ :—અદ્રિયુ પ્રેષપદ્ધતિમાં પુલિંગને કામ વિરોધ નથી. અગ્નિવોમિયં પશુમાલમેત આ ઠેકાણે પશુ શબ્દને જ પાઠ છે પ્રાસ્માર્જિમં ભરત આ ઠેકાણે અસ્મે પદ ઉક્ત વાક્યમાં જે પશુ પદ છે તેને ઉદ્દેશીને જ છે. મેષી પણ પશુ જ છે. વસ્તુ માત્ર ત્રણે લિંગમાં પ્રયુક્ત થાય છે. કાઠક વખતે પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે इदं वस्तु दुर्लभम् અહીં વસ્તુના તાત્પર્યથી પુરુષમાં નિષ્પ્રસક્તો નિર્દેશ થયો છે અક્તિના તાત્પર્યથી સ્ત્રીલિંગને નિર્દેશ પણ થઈ શકે છે. માટે પુલિંગ વચનમાં કામ વિરોધ નથી. એટલે કે સારસ્વતી મેષી અદ્રિયુ પ્રેષને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વપક સૂત્ર. વિશેષો વા તદર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિશેષ) વિશેષ છે. (તદર્થનિર્દેશાત્) પુનઃતની વિવક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આસ પુલિંગનું કથન હોવાથી અને તેની વિવક્ષા હોવાથી સારસ્વતી મેષી અદ્રિયુના પ્રેષને વિષય નથી. ॥ ૪૭ ॥

પશુત્વં ચૈક્યશબ્દાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુત્વમ્) પશુત્વને જે નિર્દેશ મેષીમાં થાય છે તે તો (એક્યશબ્દાત્) મેષી અને પશુની એકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મેષી પશુ છે અહીં પશુ એ વિશેષ તરીકે છે, પણ તેથી જ્યાં મેષીની જરૂર હોય ત્યાં ગમે તે પશુ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૪૮ ॥

યથોક્તં વા સન્નિધાનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સન્નિધાનાત્) સન્નિધાન હોવાથી (યથોક્તમ્) અદ્રિયુ પ્રેષ મેષીને પ્રાપ્ત થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સારસ્વતી મેધોનું દાન આપવાનું હોય છે ત્યાં વિધિમાં કહેલી મેધો જ પ્રથમ ભુદિગોચર થાય છે, પશુ નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અદ્વિગુ પ્રેષ મેધોને પ્રાપ્ત નથી એટલે સારસ્વત મેધોમાં અદ્વિગુ પ્રેષને ઊદ્ધ કરવો નહિ. ॥ ૪૯ ॥

યજ્ઞાયજ્ઞીય સામગાનમાં ગિરા પદના સ્થાનમાં ઇરા પદની જ કર્તવ્યતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આમ્નાતાદન્યદધિકારે વચનાદ્ વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) એ અધિકારમાં (આમ્નાતાત્) આમ્નાત સામથી (અન્યદ્ વિકારઃ) અન્ય આદેશ્યૂત વિકાર થાય છે. (વચનાદ્) વિશેષનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં યજ્ઞાયજ્ઞીય સ્તોત્ર છે. તેમાં આ ઋચા છે. યજ્ઞાયજ્ઞા વો અમયે ગિરા ગિરા ચદક્ષસે । પ્રપ્ર વયમમૃતં જાતવેદસં પ્રિયં મિત્ર ન શંસિષમ્ ॥ ૬-૪૮-૧ ઋગ્વેદ આ ઋચામાં જ્યાં ગિરા ગિરા પદો છે ત્યાં ઇરા ઇરા પદો ગોઠવીને સામગાન કરવું. કારણ કે 'એરં' કૃત્વોદ્ગાયેત્ એવું વિશેષ વિધાન છે. માટે પ્રયોગ વખતે પાઠત વર્ણના આધાર તરીકે ઇરા ઇરા આવેલો વિકાર કરી ગાન કરવું. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ટૈષ્ઠં વા તુલ્યહેતુત્વાત્સામાન્યાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ટૈષ્ઠં) અને રીતે પાઠ રાખી ગાન કરવું. (તુલ્યહેતુત્વાત્) સમાન હેતુ હોવાથી. (સામાન્યાત્) સમાનતા હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રમાં પાઠ 'ગિરા ગિરા' આવેલો છે તેથી તેનું ગાન થવું જોઈએ અને 'ઇરા ઇરા' આવું વિધાન છે માટે તેનું પણ ગાન થવું જોઈએ. એટલે પરિણામ ત્રિકલ્પમાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે એમાંથી કોઈ પણ પદ રાખી ગાન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫૧ ॥

ઉપદેશાન્ન સામ્નઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (સામ્નઃ) સામનો (ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગિરા પદ મંત્રમાં પાઠ હોવાથી તેનો વિધિ અનુમેષ છે. અને ઇરાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે 'એરં' કૃત્વોદ્ગાયેત્ આવું રૂપક વિધાન છે માટે અનેનું સમાન બળ હોવાથી ત્રિકલ્પ માનવો જોગ્ય છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિયમો વા શ્રુતિવિશેષાદિતરત્ સાપદશ્યવત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિર્દેશ કરે છે. (શ્રુતિવિશેષાત્) વિશેષ વચનથી (નિયમઃ) ઇરા પદનો જ નિયમ છે. (ઇતરત્) મંત્ર બદલ ગિરા પદ (સાપદશ્યવત્) પાંચદશમથી સાપદશ્યનો પ્રકૃતિમાં આધ થાય છે તેમ એહી પણ આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યારે એરં કૃત્વોદ્ગ્રાયેત્ આયું બાધક વચન છે તે પછી ગિરા પદથી ગાન ન કરવું એજ વિધાનને અનુકૂળ છે. માટે જ્યારે યજ્ઞયજ્ઞોયેન સ્તુવીત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે ત્યારે મંત્ર ઘટક પદ ગિરા ગિરાને બદલે હ્રા હ્રા બાલીને ગાન કરવું. વિકલ્પ માનવાની કશી જરૂર નથી આવીરા આવે. પદન્યાસ સામગ્ર લોકો ગાન વખતે કરે છે. આ પ્રમાણે અનિકરણ માળામાં પણ રપષ્ટ છે. ॥ ૫૩ ॥

હ્રા પદનું પ્રગીતત્વ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. અપ્રગોણાચ્છદ્વાન્યત્વે તથામૂતોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(શદ્ધાન્યત્વે) હ્રા પદ ગિરા શબ્દથી બિન્ન હોવાથી (અપ્રગણાત્) અપ્રગીત શબ્દ જ વિહિત હ્રા પદ છે. (તથામૂતોપદેશઃ સ્યાત્) માટે જે પ્રમાણે વિહિત છે તે જ પ્રમાણે પાઠ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હ્રા અને ગિરા બંને શબ્દ જૂદા જ છે. ગિરા શબ્દનો પાઠ છે. માટે જે પ્રમાણે મંત્રમાં પાઠ છે તે જ પ્રમાણે ગાન કરવું જોઈએ હ્રા પદનું ગાન ન કરવું જોઈએ. માટે હ્રા પદમાં અપ્રગીતત્વ છે. આયું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યત્સ્થાને વા તદ્ગોતિઃ સ્યાત્ પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યત્સ્થાને) જેના સ્થાનમાં જે શબ્દનો આદેશ થાય (તદ્ગોતિઃ સ્યાત્) તેનું ગાન કરવું જોઈએ. (પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્) બિન્ન પદની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગિરા ના સ્થાનમાં હ્રા પદનું વિધાન કયું છે અને તે આદેશ છે. સ્થાનની અપેક્ષાએ આદેશ પ્રધાન હોય છે. માટે હ્રાનું જ ગાન થવું જોઈએ એરં કૃત્વોદ્ગ્રાયેત્ આ વિધિના તાત્પર્યનો વિષય પણ હ્રાના ગાનમાં જ છે. હ્રા ને તદ્વિત પ્રત્યય બળ લગાડીને એરમ્ એવો પાઠ કર્યો છે. ॥ ૫૫ ॥

ગાનસંયોગાચ્છ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગાનસંયોગાત્) ગાનનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ હરેયમા હ્રા ચા દાક્ષાસા ’ ઇત્યાદિ હ્રા વર્ણગાન સંયુક્ત પણ પાઠ છે માટે હ્રા પદ ગાન વિશિષ્ટ જ હે વું જોઈએ. ગાન સહિત હ્રા પદનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વચનમિતિ ચેત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વચન શા માટે છે. (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તેા આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ગાનપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર હોવા છતાં ઉક્ત વચનથી શામાટે વિધાન કયું છે ? જે એવી શંકા કરવામાં આવે તેા તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૭ ॥

ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્પ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્ય પદ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાન વિશિષ્ટ દ્રવ્ય પદનું વિધાન નથી. વિધાનમાં કેવળ દ્રવ્ય પદ જ પ્રધાન છે. વિધિનો વિષય દ્રવ્ય પદ જ છે, ગાન તો ગાનવિધાયક શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધ છે. આ કારણથી સિદ્ધાન્ત એ નિકળે છે કે દ્રવ્ય પદ પ્રગીત છે અર્થાત્ દ્રવ્ય પદનું જ ગાન કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

इति मोमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ ગીતિ એજ સામ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રમ્) મંત્રોને (સામાનિ) સામ (એકે) કેટલાક આચાર્યો માને છે. (સ્મૃત્યુપદેશાભ્યામ્) તેમાં સ્મૃતિ અને ઉપદેશને હેતુ તરીકે વ્યુત્પન્ન છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક આચાર્યો રથંતર, બૃહદ્વૈરપ, વૈરાજ, શાકવર, રૈવત આદિ શબ્દોનાં વાચ્ય ગાનવિશિષ્ટ ઋચાઓ જ છે, તેમાં પ્રમાણ એ છે કે ‘ પ્રગીતે મન્ત્રઃ સામ ’ ગવાયેલો મંત્ર સામ છે આવી સ્મૃતિ છે. બીજું ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે કે રથંતરં પઠ : થન્તર સામ લઘુ આ ઉપદેશથી શિષ્ય ગાનવિશિષ્ટ ઋચાને જ લેશે છે. માટે સ્મૃતિ અને ઉપદેશ રૂપ એ હેતુઓથી ગાન-વિશિષ્ટ ઋચાઓને જ સામ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે પક્ષ (ઉક્તદોષમ્) દોષવાળો છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :—ગાનવિશિષ્ટ મંત્રોને સામ કહેવાના દોષ સાતમા અધ્યાયના બીજા પાદમાં કહેવામાં આવ્યા છે. માટે શુદ્ધ ગાનનું નામ જ સામ છે. અને એ ગાન જે મંત્રોમાં કરવામાં આવે છે તે સામયોનિ કહેવામાં આવે છે. જો મંત્રોને સામ કહેવામાં આવે તો ‘ કવતીપુ રથન્તરં ગાયતિ ’ કયા નશ્વિત્ર ઇત્યાદિમંત્રમાં રથંતર ગાવું. આવો આધારાધેયભાવનો ઉપદેશ થઈ શકે નહિ. માટે કેવળ ગીતિ જ સામ છે. ॥ ૨ ॥

‘ સામ ઋચાનો સંસ્કાર કરનારું કર્મ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કર્મ) સામ પ્રધાન કર્મ છે. (વિધિ-લક્ષણમ્) દ્વિતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતરંગાયતીત્યત્ર પ્રયાજાન્ યજતીતિવત્ પ્રધાનકર્મલક્ષણમ્; જેમ પ્રયાજને ખીજી વિલક્ષિત લાગી છે તેમ રથન્તરમ્ અહીં પણ ખીજી વિલક્ષિત છે, માટે પ્રયાજની પેઠે સામ પણ પ્રધાન કર્મ છે આયુર્ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

તદ્દગ્દ્રવ્યં વચનાત્ પાકયજ્ઞવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે (ઋગ્દ્રવ્યમ્) ઋગ્મંત્રરૂપ દ્રવ્ય છે (વચનાત્) ઋચિ સામગાયત ઇત્યાદિ વચન હોવાથી (પાકયજ્ઞવત્) પાકયજ્ઞમાં જેમ લાગ્ન આદિ દ્રવ્યો યાગ અંગ છે તેમ ઋગ્દ્રવ્ય પણ ગુણભૂત છે.

ભાવાર્થ :—પાકયજ્ઞમાં જેમ લાગ્ન આદિ ગુણદ્રવ્ય ગણાય છે તેમ સામગાનની યોનિભૂત ઋચારૂપ દ્રવ્ય પણ ગુણભૂત છે અને સામગાન પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૪ ॥

તત્રાવિપ્રતિષિદ્ધો દ્રવ્યાન્તરે વ્યતિરેકઃ પ્રદેશશ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) કૃતુવિશેષમાં (દ્રવ્યાન્તરે) ખીજી ઋચાઓમાં (પ્રદેશઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર (વ્યતિરેકઃ) અભાવ (અપ્રતિષિદ્ધઃ) આવરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—અમિત્વા શર નોનુમઃ એ ઋચામાં રથંતર સામ ગાવાનું વિધાન છે તો પછી કવતીષુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ નિરર્થક થઈ જાય છે. તો તેના ઉત્તર એ છે કે કોઈ કૃતુવિશેષમાં કવતીષુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ લાગુ પડે છે સર્વત્ર નહિ એટલે કે અમિત્વા શર નોનુમ માં જે રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને કવતીમાં રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે વિશેષ શાસ્ત્ર છે. એટલે સ્થાન ભેદે અને ચારતાર્થ થઈ શકે છે ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શદ્ધર્થત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસ સૂચવે છે. (શદ્ધર્થત્વાત્) રથંતરાદિ ગાન ઋચાઓને માટે હોવાથી (ન એવં સ્યાત્) ગાન પ્રધાન કર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—ગાનથી ઋચાઓના વર્ણોના સંસ્કાર થાય છે અને વર્ણો અલિવ્યકત એટલે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. માટે ગાન ક્રિયાનું ફળ દૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નથી આ કારણે ગાન પ્રધાન કર્મ નથી પણ ગુણ કર્મ છે. ॥ ૬ ॥

પરાર્થત્વાच्च શદ્ધાનામ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શદ્ધાનામ્) રથન્તરાદિ શબ્દોનું (પરાર્થત્વાત્) સ્તુતિપરકત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથન્તર સામગાનથી ઋચાના અક્ષરોની અલિવ્યકિત થાય છે અને એ અક્ષરોથી દેવતાની સ્તુતિ થાય છે એટલે સામનું ફળ દૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નહિ. ॥ ૭ ॥

અસમ્બન્ધશ્ચ કર્મણા શબ્દયોઃ પૃથગર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મણા અસમ્બન્ધઃ) જે ઋચાને અંગ તરીકે માનવામાં આવે તો તેની સાથે સામને સંબંધ થઇ શકે નહિ. (શબ્દયોઃ પૃથગર્થત્વાત્) એક ગીતિ વાચક અને બીજો શબ્દ સ્તોત્ર વાચક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ અને ગાન એકાર્થક નથી, તો પછી રથન્તરં પૃષ્ઠં ભવતિ આ ઠેકાણે રથંતર અને પૃષ્ઠનો અભેદ-અન્વય કેવી રીતે સંભવી શકે કારણ કે ‘ રથન્તર ’ એ ગાન છે અને પૃષ્ઠ એ સ્તોત્ર છે, આવી રીતે બંને શબ્દોના અર્થ કે જુદા જુદા હોવાથી તેમાં અભેદ સંબંધ ન જ બની શકે. પણ સિદ્ધાંત પક્ષમાં ‘ રથંતર ’ શબ્દનો અર્થ ‘ રથંતરગુણવાળું ’ સ્તોત્ર છે. અને સ્તોત્ર અને પૃષ્ઠનો એક જ અર્થ હોવાથી અભેદ સંબંધ થઇ શકે છે. માટે સામને ઋક્સંસ્કારકજ્ઞ કર્મ માનવું જોઇએ. ॥ ૮ ॥

સંસ્કારશ્ચાપ્રકરણેઽમિત્વસ્યાત્પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપ્રકરણે) પ્રયોગની બહાર અધ્યયન વખતે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત થયેલ હોવાથી (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર થઇ ચુકેલો હોવાથી ફરીથી સંસ્કાર કરવાનો રહેતો નથી. (અમિત્વ-સ્યાત્) જેમ અગ્નિ પ્રયોગ બહાર આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો હોવાથી ફરીથી એને સંસ્કારની જરૂર રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્ન્યાધાન વખતે અગ્નિ સંસ્કાર પામેલો હોય છે પછી ન્યોતિ-દ્રોમના પ્રયોગ સમયમાં એને સંસ્કાર કરવો પડતો નથી તેમ અધ્યયન કાળમાં ઋચાઓ ગાનથી સંસ્કૃત થયેલ હોવાથી પ્રયોગ વખતે સંસ્કારની જરૂર રહેતી નથી. આ એક જુદો જ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે. ॥ ૯ ॥

અકાર્યત્વાच्च શબ્દાનામપ્રયોગઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકાર્યત્વાત્) જે મંત્ર પ્રથમથી જ સંસ્કૃત થયેલો હોય તો તેનો પ્રયોગ વખતે પાઠ ન કરવો જોઇએ. (શબ્દાનામ્) શબ્દનો (અપ્રયોગઃ પ્રતીયેત્) અપ્રયોગ થવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે અધ્યયન વખતે સામગાનથી મંત્રો સંસ્કૃત થયેલા હોય તો પ્રયોગ વખતે તે મંત્રને પાઠ નકામો થઇ પડે કારણ તે વખતે ગાનનું પ્રયોજન મંત્રોમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો એ છે અને સંસ્કારતો થયેલો જ હોય છે. તો પછી મંત્રોનું ગાન શા માટે ? છતાં જ્યારે મંત્રોનું ગાન પ્રયોગ વખતે કરવાનું હોવાથી પ્રયોગ વખતે જ સામગાન મંત્રોનું સંસ્કારક હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

આશ્રિતત્વાच्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આશ્રિતત્વાત્) ઔદગ્યરીના સ્પર્શને આશ્રિત કરી માનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઔદમ્બરીં સ્પૃઙ્ગીર્ણિવેત્ આ વાક્યમાં ઔદુમ્બરીનો સ્પર્શ કરી સામગાન કરવાનું વિધાન છે. માટે પ્રયોગ કાળમાં ગાન સંસ્કાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રયુજ્યતે इति चेत् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયુજ્યતે) ને પ્રયોગ વખતે સામગાનનો પ્રયોગ થતો હોય તો (इतिचेत्) પ્રયોગ બહારનો પાઠ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—ને પ્રયોગમાં સામગાનનો વિધિ હોય તો અધ્યયન વખતે ને સામગાન થાય છે તે વ્યર્થ થઈ જાય આનો ઉત્તર આગળના સત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ग्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણર્થમ્) અભ્યાસને માટે (પ્રતિયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યયન વખતે ને ગાન થાય છે તે તો અભ્યાસને માટે હોય છે. અધ્યયન વખતે ગાન કરવાથી ગાન કરવામાં પટુતા આવે છે જેથી પ્રયોગ વખતે વગર ભૂલે ગાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ त्वयमां ने सामगान थाय छे ते दरेक ऋयामां सभास करवुं नेछअ ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તૃચે) ઋચાઓમાં (સ્યાત્) સામગાન થાય છે (શ્રુતિનિર્દેશાત્) શ્રુતિમાં એવું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ ઋચાઓને તૃચ કહેવામાં આવે છે. સામગાન તૃચમાં કરવું નેછએ કારણ કે ‘ एकं साम तृचे क्रियते ’ આવું વિધાન છે. એક જ સામગાન ત્રણ ઋચાઓમાં સંપૂર્ણ થવું નેછએ. એક અથવા બે ઋચાઓમાં પૂર્ણ ન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

शद्वार्थत्वाद् विकारस्य ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વિકારસ્ય) સામગાનરૂપ વિકાર (શદ્વાર્થત્વાત્) ત્રણે ઋચાઓના અક્ષરો સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સામગાન ઋચાઓના અક્ષરોને સંસ્કાર આપે છે. માટે ને ગાન આરંભ્યું તે જ ગાનથી ત્રણે ઋચાઓના અક્ષરો સંસ્કૃત થવા નેછએ. માટે ઋચાઓ ઉપર એકજ સામગાન છે, જેમ ત્રણ ખીટીઓ ઉપર એક ઘડો મૂકવો. અહીં એકજ ઘડો ત્રણે ખીટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમ એક જ સામ ત્રણે મંત્રોમાં સમાપ્ત થવું નેછએ, એક જ મંત્રમાં નહિ. ભાવ એ છે કે એક સામગાન ત્રણે ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી થવું નેછએ. ॥ ૧૫ ॥

દર્શયતિ ચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દર્શયતિ) અર્થવાદ પણ એવું જ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ પણ ત્રણ ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી એક જ સામગાન થાય છે એવું બતાવે છે. અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે. ઋક્ સામો વાચ, આવાં મિથુની સંભવાવેતિ, સોડબ્રવીત ન વૈ ત્વં પ્રમાલમસિ જાયાર્થમ્ । તતસ્તે દ્વે મૂલ્વોચતુઃ સભવામેતિ સોડબ્રવીત ન યુવાં મમાલ-મિતિ । તતસ્તિલ્લો મૂલ્વોચુર્મિથુની સંભવામેતિ । સોડબ્રવીત સભવામેતિ આ અર્થવાદથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણ ઋચાઓમાં એકજ સામ ગાવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વાક્યાનાં તુ વિભક્તત્વાત્પ્રતિશબ્દં સમાપ્તિઃ

સ્યાત સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિશબ્દમ્) દરેક ઋચામાં (સમાપ્તિઃ) સામગાનની સમાપ્તિ (સ્યાત) કરવી જોઈએ (સંસ્કારસ્ય) અક્ષરોભિવ્યક્તિ (તદર્થત્વાત્) ઋચાને માટે થતી હોવાથી. (વાક્યાનાં વિભક્તત્વાત્) ઋત્રૂપ વાક્યો જુદાં જુદાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક ઋચાથી રણ્તિ પૂર્ણ થાય છે, માટે દરેક ઋચાએ સામગાન સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. તેજ ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થઇ શકે. બીજી ઋચામાં અને ત્રીજી ઋચામાં પાછું તેજ સામગાન કરવું અને તે તે ઋચાના અક્ષરોને અભિવ્યક્તિરૂપ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. જે ત્રણે ઋચામાં એક સામ વ્યાસભ્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે તો એક ઋચામાં સામનો અવયવ જ આવે અને સામના અવયવથી ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ નથી. ઋચાને ઉપકારક સામ છે, સામનો અવયવ નહિ. માટે તૃચમાં પ્રત્યેક ઋચામાં સામગાન પૂર્ણ થવું જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) બીજે જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—એક જ ઋચામાં સામ સંપૂર્ણ કરવું તેથી જ અન્ય અર્થની સિદ્ધિ પણ થાય છે. અન્ય અર્થ એટલે પ્રસ્તાવનો ભેદ. એ પ્રસ્તાવ ભેદ આ પ્રમાણે બતાવે છે. અષ્ટાક્ષરેણ પ્રથમાયમૃચિ સ્તૌતિ દ્વ્યક્ષરેણોત્તરયોઃ આઠ અક્ષરવાળા ઋક્પાદમાં પણ સામગાન સંપૂર્ણ કરવાનું કહ્યું છે. જે ત્રણે ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી સામગાન થતું હોત તો ઉક્ત પ્રસ્તાવ ઉપપન્ન થઇ શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

અનવાનોપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અનવાનોપદેશઃ) અનવાનને ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો એક જ સામ ત્રણ ઋચાઓમાં વ્યવસ્થિતિથી કરવામાં આવે તો અનવાનતા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. જો એક સામગાન એક ઋચામાં સંપૂર્ણ થાય તો જ અનવાનતા સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

અભ્યાસેનેતરા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસેન) આવૃત્તિથી (હતરા) બીજી ઋચા એજ સામથી સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋચામાં સામગાન પૂર્ણ કરવું અને બીજી ઋચામાં પછી તે જ સામગાનની આવૃત્તિ કરવી. ‘ જેમ ત્રણ ઘરે દેવદત્તને જમાડવો ’ આ વાક્યને અર્થ દેવદત્તને વારા ફરતી ત્રણે ઘરમાં જમાડવો એવો થાય છે. તેજ પ્રમાણે એક જ સામ ત્રણે ઋચામાં ગાવું. વળી અભ્યાસ કરતી વખતે સામગ લોકોએ એક ઋચામાં સંપૂર્ણ સામગાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેથી પ્રયોગ વખતે પણ એજ પ્રમાણે સામગાન કરવું જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યયમાં સામગાન સંપૂર્ણ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

‘ સામ ગાવા માટે ત્રણે ઋચાઓ સમાનછન્દવાળી હોવી જોઈએ ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

તદભ્યાસઃ સમાસુ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તદભ્યાસઃ) તે સામનો અભ્યાસ (સમાસુ સ્યાત્) સમાન છન્દવાળી ત્રણ ઋચાઓમાં ગાવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—તૃત્યમાં સામગાન કરવું જોઈએ અને તે સામ દરેક ઋચામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ એ બાબત ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ થી છે હવે આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તૃત્યમાં ત્રણ ઋચાઓ હોય છે અને એ ત્રણ ઋચાઓ સમાનછન્દવાળી અર્થાત્ એકજ છન્દવાળી હોવી જોઈએ. ત્રણેના જુદા જુદા છંદ ન હોવા નંદએ કારણ કે સંશર અને નિલેશ નામના દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. સંશર એટલે લોપ અર્થાત્ એક ઋચા અદ્યાક્ષર છન્દવાળી હોય તો શેષ સામનો લોપ થાય છે અને અધિક અક્ષરવાળી છંદની ઋચા હોય તો સામ કરતાં અક્ષરો વધી પડે છે અને એ વધી પડેલા અક્ષરો અસંસ્કૃત રહી જાય છે માટે ત્રણે ઋચાઓનો એકજ છંદ જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) ઉક્ત અર્થમાં સિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સ્થાલ્યાં સત્ત્વવધીયતે, યદ્ બૃહદ્ ગાયત્રીષુ ક્રિયતે । આ વાક્યમાં બહુ અક્ષરવાળા છંદ સાથે સંબંધ રાખતું સામગાન જો અદ્યાક્ષરછન્દવાળી ઋચામાં ગાવામાં આવે તો દોષ બતાવ્યો છે. માટે સમાનછંદવાળી ત્રણ ઋચામાં સામગાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

‘ ઉત્તરો યિતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં પઠિત એ ઋચાનું ગ્રહણ કરવાનું છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

નૈમિત્તિકં તૂત્તરાત્વમાનન્તર્યાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંત સૂચક છે. (નૈમિત્તિકમ્) ‘ યદ્યોન્યાં તદુત્તરયોઃ ’ ઇત્યાદિમાં જે ઉત્તરાપદ છે તેથી ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં બતાવેલી એ ઋચાઓનું ગ્રહણ કરવું (ઉત્તરાત્વમ્) ઉત્તરાત્વ (આનન્તર્યાત્) સંબંધપૂર્વક નજીકમાં તે જ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્ર લોકોના એ ગ્રંથ છે. એક જાંદ અને બીજો ઉત્તરા ‘ જાંદ ’ નામક ગ્રંથમાં સામગ્રાનની યોનિભૂત ઋચાઓનો પાઠ હોય છે અને ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં સૂક્તોનો પાઠ હોય છે. હવે યદ્યોન્યાં તદુત્તરયોઃ આ ઠેકાણે યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કર્યાપછી ઉત્તરા પદથી સૂક્તગત બાજુ એ ઋચાઓનું જ ગ્રહણ કરવું. સૂક્તમાંની પહેલી ઋચા યોનિભૂત હોય છે અને બીજી એ ઉત્તરા કહેવાય છે અને તે ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં હોય છે. જમે તે સૂક્તની છેલ્લી એ ઋચાઓ ન સમજવી, પણ જે સૂક્તની પ્રથમ ઋચા યોનિભૂત હોય તેજ સૂક્તની બાકી રહેલી એ ઋચાઓ સમજવી. ॥ ૨૩ ॥

એકાર્થ્યાન્ન તદભ્યાસઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકાર્થ્યાત્) ત્રણે ઋચાઓની એક અર્થમાં સંગતિ હોવાથી (તદભ્યાસઃ) તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણે ઋચાઓ એક જ અર્થમાં સંગતિ હોય છે. જો જુદા જુદા તેના અર્થ હોય તો એક જ સૂક્તમાં તેનો પાઠ ન હોવો જોઈએ માટે પ્રથમ યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કરી પછી તેજ સૂક્તની પાછળ એ ઋચાઓનું ગાન કરવું. એવો અભિપ્રાય આ અધિકરણનો છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ બૃહતી અને પંકિત જાંદોનું પ્રગથન કરી રથન્તરનું ગાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાગાથિકં તુ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિને સૂચવે છે. (પ્રાગાથિકમ્) પ્રાગાથિક સામગ્રાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વા બૃહતી અને ઉત્તરા પંકિત આ એ જાંદોનું પ્રગથન કરીને સામગ્રાન કરવું. જ્યોતિષોમમાં માધ્યં દિન સવનમાં બૃહદ્ રથન્તર સામગ્રાન કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે શાબર ભાષ્ય જોવું. ॥ ૨૫ ॥

સ્વે ચ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વે) કડુલ્ આદિ જાંદમાં પણ ગાન થાય છે.

ભાવાર્થ :— પ્રથમ અર્થાત્ એક છંદમાં બીજા છંદના પાદનું મેલન કરવાથી કટુભ આદિ છંદ બને છે અને તેમાં ગાન કરવાથી કટુભમાં જ ગાન થયું કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રગાયે ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રગાયે) પ્રગાયમાં.

ભાવાર્થ :—એવં ચાત્ર પ્રગાયશબ્દ ઉપપન્નો ભવતિ । પ્રકર્ષેં હિ પ્રશબ્દો યોતયતિ । પ્રકર્ષેણ ચત્ર ગાનં સ પ્રગાયઃ કશ્ચ પ્રકર્ષઃ । યત્કિંશ્ચિત્પુનર્ગાયતિ તસ્માદપિ પ્રકૃતયોઃ પ્રથમનં કર્તવ્યમ્ ॥ ઇતિ શાપ્તર ભાષ્ય. પ્રકર્ષિતો આશ્રય કરી ગાન કરવું તેનું નામ પ્રગાય. જુદા જુદા છંદ હોય તેમાંથી એક અથવા બે પાદ લઈ એક જુદો જ છંદ કટુભ આદિ ઉત્પન્ન કરી ઋગ્વેદીને ફરી ફરીને ગાવું તેનું નામ પ્રગાય છે. આવી રીતે પ્રગાયમાં પણ ગાન થાય છે. આ પદ્ધતિ સામગાન કરનારાઓ પાસેથી જાણવી જોઈએ.

લિઙ્ગદર્શનાવ્યતિરેકાચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાવ્યતિરેકાચ) લિંગ વાક્યનો અવ્યતિરેક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવા વૈ પ્રતિષ્ઠિતા વૃહતી યત્વાદં પુનરાભતે ઇત્યાદિ બૃહતીના અર્થવાદમાં પાદારંભલિંગ દર્શનનો બીજો ઉપા.૫ નથી અર્થાત્ પ્રથમ કરવાનું કથન છે. આ પ્રમાણે સમાન છંદરૂઠ નસ્યાઓમાં અને કિન્ન ભિન્ન છંદોના પાદનો મિલાવટથી પણ જ્યાં વિધાન હોય ત્યાં સામગાન કરવ માં આવે છે. ॥ ૨૮ ॥

ગીતિસંપાદક અક્ષરવકાર આદિનો વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થૈકત્વાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અર્થૈકત્વાત્) પ્રયોજન એક હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત) વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—સામવેદમાં ગીતિના ઉપાયો ધણા છે સામવેદે સદ્ગ્રં ગીત્યુપાયઃ ગીતિના ઉપાયો એક હજાર સામવેદમાં કહ્યા છે. આવું શાપ્તરભાષ્યમાં કહ્યું છે. ગીતિ એક જાતની ક્રિયા છે અને તે આજ્યન્તરપ્રયત્નજનિત સ્વરવિશેષની અભિવ્યંજિકા છે. બધી ગીતિઓનું પ્રયોજન એકજ છે. માટે કોઇપણ એક ગીતિનો પ્રયોગ થયો હોય તે પછી બીજી ગીતિઓનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે ગાનમાં ગીતિઓનો વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૯ ॥

‘સામ્ના સ્તુવતે’ આ વાક્યથી સામમાંજ વિધિત છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અર્થૈકત્વાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાદ્ ઋષસામયોસ્તદર્થત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (ઋષસામયોઃ) નસ્યા અને સામ (તદર્થત્વાત્) ઉદ્ધતાને લીધે સ્તુત્યર્થને લીધે જ શ્રવણ હોવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋચા સ્તુવતે, સામ્ના સ્તુવતે, યદૃચા સ્તુવતે તદસુરા અન્વવાયન્ યત્સામ્ના સ્તુવતે તદસુરા નાન્વવાયન્ આ વાક્યથી એવું સમજાય છે કે ઋચાથી અને સામથી બન્નેથી રત્નુતિ થઈ શકે છે. માટે ઋચા અને સામનો વિકલ્પ છે, કારણ કે, બન્નેનું રત્નુતિરૂપ એક જ પ્રયોજન છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વચનાદ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) ઉક્ત વચનથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ છે અર્થાત્ એમાંથી એકનોજ નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યથી વિકલ્પ નહીં પણ એકનો નિયમ બંધાય છે. અર્થાત્ સામથી જ રત્નુતિ કરવી ઋચાથી નહિ, કારણ કે ઋચાથી રત્નુતિ કરવામાં એ જ વાક્યમાં નિંદા બતાવી છે અને સામથી રત્નુતિ કરવામાં નિંદા નથી બતાવી, માટે સામથી જ રત્નુતિ કરવી યદસુરા અન્વવાયન્ આ ભાગ નિંદાને સૂચવે છે. રત્નુતિમાં અસુરોનો સંબંધ થવો એ નિંદા છે. માટે સામથી જ રત્નુતિ કરવી એવો વિનિયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ રથંતરમુત્તરબોર્ગીયતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાના જે વર્ણ હોય તે પ્રમાણે ગાન કરવું એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સામપ્રદેશે વિકારસ્તદપેક્ષવાચ્છાસ્વકૃતત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સામપ્રદેશે) સામ ગાનને અતિદેશ કરવો હોય ત્યાં (વિકારઃ) આઈ બાવ આદિ લક્ષણ વિકાર (તદપેક્ષત્વાત્) એાનિ અપેક્ષાકૃત હોવાથી તે પ્રમાણે થાય છે. (શાસ્ત્ર-કૃતત્વાત્) યથોન્યાં તદુત્તરયોઃ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એાનિભૂત ઋચાના વર્ણોના જે વિકાર કરી ગાન કરવામાં આવે છે તે જ વિકાર કરી ઉત્તર ઋચામાં પણ ગાન કરવું એ પ્રમાણે કરવાથી યોનિવદ્ ગાન થઈ શકશે. જેમકે કયા નશ્વિત્ર આમુવત્ અહીં કયા એ પહેલો ભાગ છે અને નશ્વિત્ર આમુવત્ એ બીજો ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં એ અક્ષરો છે અને બીજા ભાગમાં છ અક્ષરો છે હવે બીજા ભાગના બીજા ચ ની પછી રહેલી ઇ નો આઈ બાવ કરી ગીતિ કરવી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાઋચા કસ્ત્વા સત્યો મદાનામ્ અહીં પણ ચોથા અક્ષર ચની પછી ચકાર અને ઓકારનો લોપ કરી તેના સ્થાનમાં આ ઈ બાવ કરી ગાન કરવું. તે જ પ્રમાણે અમીષુણઃ એ બીજા ઉત્તરા ઋચામાં જનો ઉત્તરવર્તી અફારનો લોપ કરી આઈ બાવ કરવો. આ પ્રમાણે વર્ણુ વિહાર કરી ગાન કરવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાન થઈ શકશે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વર્ણે તુ બાદરિયથા દ્રવ્યં દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (વર્ણે) ઉત્તરા ઋચામાં જ્યાં અકાર આવર્તા હોય ત્યાં આઈ માવ કરવો (યથાદ્રવ્યમ્) સંબંધકારનું વિવરણ થાય છે. (દ્રવ્યવ્યતિ-રેકાત્) વર્ણોના વ્યતિરેક થતો હોવાથી. (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—યોનિભૂત ઋચામાં ચકાર પછી હ હોય છે. તે વૃદ્ધ થાય એટલે ઇકાર થાય છે. એટલે ઇકારમાં પહેલા અક્ષર જ છે અને બીજો અક્ષર હ છે. એટલે ક્રુદ્ધ તી રીતે જ આ હ થાય છે. શાસ્ત્ર પણ છે કે વૃદ્ધ તાલવ્યમાયી માવઃ । તાલવ્ય અક્ષર હ માંથી વૃદ્ધિ પામી આ હ ભાવ થાય છે. પણ ઉત્તરા બીજી ઋચાઓમાં યોથો અક્ષર તાલવ્ય હ આવતો નથી માટે તેના યોથા અક્ષરો આ હ ભાવ ન કરવો પણ ન્યા હ આવે ત્યાં આ હ ભાવ કરી ગાન કરવું આવું. અમીષુણઃ સ્ત્રીના મવિતા જરિતૃણામ્ અહીં રેફની પછી જે હ છે તેનો આ હ ભાવ કરવો. યોનિ પ્રમાણે સર્વત્ર યોથા અક્ષર પછી આવતા અક્ષરોનો જ આ હ ભાવ કરવો એવો અતિદેશ નથી. આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે અને તે સિદ્ધાંત પક્ષ જ છે. આ હ ભાવ એ સંધ્યક્ષર ઇકારગત વણીનો અભિવ્યંજક છે. ॥ ૩૩

‘ ઉત્તરા ઋચાઓમાં સ્તોભઅક્ષરોનો પણ અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ્તોમસ્યૈકે દ્રવ્યાન્તરે નિવૃત્તિમૃગ્વત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(એક) કેટલાક આચાર્યો (સ્તોમસ્ય) સ્તોભાક્ષરોની પણ (દ્રવ્યાન્તરે) ઉત્તરા ઋચાઓમાં (નિવૃત્તિમ્) નિવૃત્તિ માને છે (મૃગ્વત્) ઋચાના અક્ષરો પેટે.

ભાવાર્થ :—યોનિભૂત ઋચાના સામ ગાન વખતે જે સ્તોભાક્ષરો ઉમેર્યા હોય છે તે અક્ષરો ઋચાના ગાનમાં લેવા નહિ જેમ યોનિભૂત ઋચામાં અક્ષરો ઉત્તરા ઋચાઓમાં નથી એ દાતા તેમ સ્તોભાક્ષરોનો પણ ઉત્તરા ઋચાઓમાં ઉપયોગ કરવો નહિ એવું કેટલાક આચાર્યો માને છે. વામદેવ્યસામ્નો યોનો દ્વયોર્ધર્ધયોમધ્યે ઓકારદ્વયેન હો શબ્દેન હાચી શબ્દેન ચ નિષ્પન્નઃ સ્તોમ એવાન્માત । એ અર્ધો વચ્ચે એ ઓકારથી હો શબ્દ અને હાચી શબ્દ જે બોલાય છે તે વામ દેવ્યગાનમાં સ્તોભમાં ગણત્રી થાય છે. આ સ્તોભ અક્ષરો યોનિભૂત ઋચામાં બોલવા પણ ઉત્તરની ઋચાઓમાં નહિ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વાતિદેશસ્તુ સામાન્યાલ્લોકવદ્ વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વાતિદેશઃ) સ્તોભ સહિત સામનો અતિદેશ થાય છે. (સામાન્યાત્) સામાન્ય હોવાથી (લોકવત્) લોક વ્યવહાર પેટે. (વિકારઃ સ્યાત્) અતિદેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષર સહિત ઉત્તરા ઋચાઓમાં પણ સામગાન કરવું જેમ સૌંદર્ય ગાનમાં ગરૈયાઓ ગાનની શોભાને માટે અનર્થક વણીનો પ્રયોગ કરે છે તથા ઉત્તરા ઋચાઓમાં પણ સ્તોભ વાંની પ્રક્ષેપરૂપ વિકાર કરવો જોઈએ. અહીં શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે ઋગ્વસ્તોમસ્વરકાલાભ્યાસત્રિવિંશતિયા ગીતેઃ સામશબ્દો વાચકઃ ઋચા, સ્તોભ, સ્વર, કાળ, અભ્યાસ આ બધા મળીને જે વિશિષ્ટ ગીતિ થાય છે તેનું નામ સામ છે. સ્તોભનો નિવૃત્તિ માનવામાં આવે તો તેને લીધે ગાનમાં જે વિશિષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે તે ન થાય. માટે સ્તોભઅક્ષરની પણ અનુવૃત્તિ ઉત્તરામાં ઋચા કરવી. ॥ ૩૫ ॥

અન્વયં चापि दर्शयति ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્વયમ્) અન્વય (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોભા ગેહ્યાશ્વાનુયન્તિ આ વાક્યમાં સ્તોભાક્ષર અને સ્વરોની અનુવૃત્તિ બતાવી છે. ગેહ્યાઃ એટલે સ્વરો, માટે બીજી ઋચાઓમાં પણ સ્તોભાક્ષરોનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિવૃત્તિઃ) સ્તોભાક્ષરની નિવૃત્તિ છે (અર્થલોપાત્) અર્થનો લોપ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષરોનો ઈર્ષ પણ અર્થ ન હોવાથી તેનો ઉત્તર ઋચામાં લોપ માનવો જોઈએ, આ સૂત્ર સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્વયઃ) અનુવૃત્તિ માનવી જ જોઈએ (અર્થવાદઃ સ્યાત્) અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષરોની અનુવૃત્તિ માનવી જોઈએ. અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણભૂત હોતા નથી અર્થાત્ તે નિરર્થક હોય છે તેમ સ્તોત્ર અક્ષરો ભલે નિરર્થક રહ્યા પણ ગાનમાં તેની જરૂર હોવાથી તેનો પ્રયોગ અવરય કરવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

स्तोभानुं लक्ष्य्य अे अधिउरलुनुं सूत्र.

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशङ्कत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં ચ) અધિક અને (વિવર્ણં ચ) ઋગક્ષર કરતાં વિલક્ષણ જે વર્ણ હોય તે (સ્તોભશંકત્વાત્) સ્તોભાક્ષર કહેવાય છે (જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઋચામાં જેટલા અક્ષરો હોય તેના કરતાં જે વધારે અક્ષરો હોય અને ઋચના અક્ષરો કરતાં વિલક્ષણ હોય તે સ્તોભ અક્ષર કહેવાય છે, એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. લોક વ્યવહારમાં પણ પ્રકૃતાર્થાનન્વિતં કાલક્ષેપમાત્રહેતું શબ્દરાશિ ' સ્તોમઃ ' હયાવક્ષતે । પ્રકૃત અર્થમાં જેનો સંબંધ ન હોય અને કેવળ કાળક્ષેપને માટે જે અક્ષરોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેને ' સ્તોભ ' અક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમકે દુને ઠેકાણે આ રૂ વર્ણનો પ્રયોગ ગીતિમાં થાય છે તે સ્તોભ અક્ષર કહેવાય છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ નીવાર આદિમાં પ્રોક્ષણ અવધાત આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન છે. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ધર્મસ્યાર્થકૃતત્વાદ્ દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમપ્રતિષેધે

ચોદનાનુબન્ધઃ સમવાયાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મસ્ય) વિધીયમાન પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મોના (દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમ-પ્રતિષેધે) દ્રવ્ય, ગુણ, વિકાર, વ્યતિક્રમ અને પ્રતિષેધમાં (ચોદનાનુબન્ધઃ) વિધિ પ્રમાણે સંબંધ છે. (સમવાયાત) મીઠિ આદિના સ્થાનમાં સંબંધ હોવાથી. (અર્થકૃતત્વાત્) ધર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વરૂપ અર્થ પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નૈવારથ્ય નિવંપેત્ હત્યાઃ મીઠિ સ્થાનાપન નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણાદિ જે સ્થાનિધર્મો છે, તે કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ મીઠિનું જેમ પ્રોક્ષણ કરવું પડે છે તેમ તેના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણ, અવહનન વગેરે ધર્મો કર્તવ્ય છે. તે પ્રમાણે ગુણાદિ સ્થાનિધર્મો આદેશમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પરિધિમાં યૂપધર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તદુત્પત્તેસ્તુ નિવૃત્તિઃ તત્કૃતવાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદુત્પત્તેઃ) આહવનીયના પરિધાનને માટે (નિવૃત્તિઃ) યૂપધર્મોની નિવૃત્તિ છે. (તત્કૃતવાત્ સ્યાત્) યૂપના ધર્મો કેવળ પશુ નિયોજન માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના જે ધર્મો છે તે તો કેવળ પશુ નિયોજનને માટે જ હોય છે. યૂપની ઉચ્ચાઇ પશુને બાંધવા માટે હોય છે તે પરિધિમાં કર્તવ્ય નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આવેશ્યેરન્ વાઽર્થવત્વાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (આવેશ્યેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરાય છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) પશુબંધનરૂપ કાર્યમાં જે નિયુક્ત હોય છે તેને માટે જ તે ધર્મો હોવાથી (અર્થવત્વાત્) અને તેથી જ તેની સદ્વત્તા હોવાથી (આવેશ્યેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યૂપના ધર્મો જે ઉચ્ચાઇ આદિ છે તે પશુનિયોજન માટે છે માટે યૂપ-સ્થાનનીય પરિધિમાં પણ યૂપના જે જે સંભવિત ધર્મો હોય છે તે તે જરૂર કરવા જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

આખ્યા ચૈષ્વં તદાવેશાદ્ ચિકૃતૌ સ્વાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(આખ્યા ચ એવમ્) યૂપ શબ્દ પણ એ જ પ્રમાણે છે (તદાવેશાત્) પરિવ્યાપ્ત, અને અંજનરૂપ સંસ્કારના આવેશને લીધે (ચિકૃતૌ) વિકૃતિમાં પણ યૂપશબ્દ છે. (અપૂર્વત્વાત્ સ્યાત્) અપૂર્વનું નિમિત્ત હોવાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં સંસ્કારરૂપ શક્યતાને આવચ્છેદક હોવાથી પરિધિમાં ચૂપ શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે જ. એટલે કે સંસ્કાર નિમિત્ત ચૂપ શબ્દ પરિધિમાં પણ મુખ્ય છે. તેથી “ દૂપાયાજ્યમાનાયતુર્બ્રહ્મ ” આ પ્રૈષ મંત્રમાં પરિધયે આજ્યમાનાય એવી જાતને બિહ કંઠે નહિ, ભાવાર્થ એ છે કે ચૂપના ધર્મો જે શક્ય હોય તે પરિધિમાં કરવા પણ ચૂપશબ્દના સ્થાનમાં પરિધિ શબ્દને પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૪૩ ॥

‘ શૃતાદિમાં પ્રણીતાધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પરાર્થેન ત્વર્થસામાન્વં સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(પરાર્થ) પ્રધાન યાગને માટે દધિમાં અને શૃતમાં (ન) પ્રણીતા ધર્મો નથી (અર્થસામાન્વય) પ્રણીતા કાર્યકારિત્વ (તુ) પણ નથી (સંસ્કારસ્ય) ઉત્પવનાદિ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હવિઃશ્રવણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અબ્યુદયેષ્ટિમાં ‘ જૃતે ચરમ્ ’ ‘ દધનિ ચરમ્ ’ આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. શૃત અને દધિ આ બંનેમાં પ્રણીતા ધર્મો કર્તવ્ય નથી, કારણ કે, તે ધર્મો હવિઃશ્રવણને માટે હોય છે. ઉત્પવનાદિધર્મસંસ્કૃતા આપઃ પ્રણીતાઃ ઉત્પવન-આદિ ધર્મથી જે પાણી સંસ્કૃત થયું હોય છે તે પ્રણીતા કહેવાય છે. દધિ અને પયઃ એ શ્રવણને માટે હોતાં નથી પણ તે તો હવિષ છે અને તે પ્રધાનને માટે હોય છે, આથી સામ્ય ન હોવાને કારણે ઉત્પવનાદિ ધર્મો દધિ અને શૃતમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ક્રિયેરન્ વાડર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (ક્રિયેરન્) ઉત્પવનાદિ ધર્મો પણ કરવા જેઘએ (અર્થનિર્વૃત્તેઃ) હવિઃશ્રવણ પણ દધિ અને પયથી નિબંધ થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિઃશ્રવણ પણ તે બંનેથી માય છે માટે શૃત અને દધિ આ બંને પ્રધાન યાગને માટે હોવા છતાં પણ તેમાં ઉત્પવનાદિ ધર્મો કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મનો વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

एकाथंत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

પદાર્થ :—(એકાથંત્વાત) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (અવિભાગઃ સ્યાત્) અવિભાગ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યેષ્ઠોત્તમમાં વિકલ્પિત પૃથસ્તોત્રનું વિધાન છે. જેમકે, “ બૃહ્પૃથં ભવતિ । રથંતરં પૃથં ભવતિ ” આ બંને ઠેકાણે જુદા જુદા ધર્મોનું આશ્નાન છે. જેમકે :-બૃહતિ સ્તૂયમાને મનસા સમુદ્રં ધ્યાયેત્ ’ રથંતરે સ્તૂયમાને સમીલયેત્ ’ બૃહસ્તોત્ર વખતે સમુદ્ર ધ્યનઃ કંપુઃ અને રથંતર સ્તોત્રમાં સંમીલન કરવું. આ બંને ધર્મોને એકમાં સમાવેશ છે. કારણ કે બંને સ્તોત્રનું કાર્ય પૃથસ્તોત્રરૂપ એક જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિર્દેશાદ્ વા વ્યવતિષ્ઠેરન્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશનો ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેરન્) ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—નિર્દેશનો ભેદ છે તેથી ધર્મની વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ બૃહત્ના ધર્મ બૃહત્માં જ થવા જોઈએ : થાંતઃ માં નહિ, અને રથંતરના ધર્મો રથંતરમાં જ થવા જોઈએ બૃહત્માં નહિ. ઉચ્ચૈયમ્, બલવદ્ગેયમ્ ઉચ્ચૈર્ગાનં અને બલવદ્ગાનં એ બૃહત્ના ધર્મ છે અને ઉચ્ચૈસુ ન ગ પું અને બલવદ્ગાનં ન કર પું એ રથંતરના ધર્મો છે. આ વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ, માટે બૃહત્ અને રથંતરના ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

‘ કાણ્વ રથંતરમાં બૃહદ્ અને રથંતરના ધર્મોનો સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપ્રાકૃતે તદ્વિકારાદુચિરોઘાદ્ વ્યવતિષ્ઠેરન્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતે) વિકૃતિશૂન્ય કાણ્વ રથંતરમાં (તદ્વિકારાત્) બૃહત્ અને રથંતરનો વિકાર હોવાથી (યિરોઘાદ્) જ્યાં વિરોધ આવે ત્યાં (વ્યવતિષ્ઠેરન્) વ્યવસ્થા સમજવી.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્ અને રથંતર સામના રથ નમાં કાણ્વ રથંતરનું વિધાન છે તેમાં બંનેના ધર્મોનો સમાવેશ છે પણ જ્યાં બંનેના ધર્મો અશક્ય હોય ત્યાં એમાંથી એકના ધર્મો જ સ્વીકારવા જોઈએ રથંતરનો ‘ ધીમેથી ગાન ’ ૩૫ ધર્મ અને બૃહદ્નો ઉચ્ચૈર્ગાનં ગાન૩૫ ‘ ધર્મ ’ એકમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતા નથી માટે ત્યાં વિકરપ માનવો જોઈએ. ॥ ૪૮ ॥

‘ દ્વિસામક યાગમાં બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મોની વ્યવસ્થા છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉભયસામ્નિ ચૈવમેકાર્થાપત્તેઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામ્નિ) બંને સામ જોમાં છે એવા કૃતુમાં (ચ) અને (એવમ્) કાણ્વરથંતરવત્ દરેકમાં ધર્મદ્વયની પ્રાપ્તિ છે. (એકાર્થાપત્તેઃ) પૃથરતોત્ર૩૫ એક કાર્યમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ગોક્ષવ ’ આદિકૃતુમાં બંને સામ અર્થાત્ બૃહદ્ અને રથંતર સામની પ્રાપ્તિ છે માટે પ્રત્યેક સ્તોત્રમાં બંને ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાર્થત્વાદુવા વ્યવસ્થા સ્યાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થત્વાદ્) બૃહદ્ અને રથંતર૩૫ સામને માટે બંને ધર્મ હોવાથી (વ્યવસ્થા સ્યાત્) વ્યવસ્થા છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષોમમાં સાગ પ્રયુક્ત વ્યવસ્થા છે તેમ અહીં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી.

ભાવાર્થ :—જેમ જ્યોતિષીમ યાગમાં બૃહદ્વા ધર્મ બૃહદ્વામાં અને રથંતરના ધર્મ રથંતરમાં જ હોય છે તેમ દ્વિસામક યાગમાં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી અને ધર્મનું સાંકેત નહિ, ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્યાદિમાં પાર્વણ હોમનું અનુષ્ઠાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પાર્વણહોમયોસ્ત્વપ્રવૃત્તિઃ સમુદાયાર્થસંયોગાત્ તદમીજ્યા હિ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(પાર્વણહોમયોઃ) વૈકૃતકર્મમાં પાર્વણ હોમની (અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ નથી. (તુ) આ શબ્દ સ્થિતપદ્ધતિ સૂચવે છે (સમુદાયાર્થ સંયોગાત્) દર્શત્રિક અને પોણીમાસત્રિક રૂપ જે અર્થ સમુદાય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદમીજ્યા) સમુદાયને ઉદ્દેશીને ઇચ્છ્યા અર્થાત્ યાગ કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ એ વિકૃતિ યાગ છે. તેમાં પાર્વણ હોમ કર્તવ્ય નથી કારણ કે દર્શપૂણીમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણનો સમુદાય પૂણીમાસયાગમાં અને બીજા ત્રણનો દર્શયાગમાં હોય છે અને એને ઉદ્દેશીને જ યાગ કરવાનો હોય છે. સૌર્યાયાગમાં ઉક્તત્રિક ન હોવાથી તેમાં પાર્વણ હોમ કર્તવ્ય નથી. પર્વશબ્દ આગ્નેય આદિ ત્રિકરૂપ સંઘપરક છે. દાનાર્થક વૃણાતિ ધાતુની ‘પર્વ’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. સૌર્યાયાગ સમુદાયનો ચિકાર નથી પણ માત્ર અગ્નિનો જ ચિકાર છે માટે તેમાં પાર્વણ હોમ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૧ ॥

કાલસ્યેતિ चेत् ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલસ્ય) પર્વશબ્દ કાળવાચક છે. (इतिचेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ પર્વ ’ શબ્દ કાળ વાચક છે. તો તેને અનુસરીને સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ હોમ કેમ ન કરવે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૨ ॥

નામ્રકરણત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અપ્રકરણત્વાત્) પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કળનું આ પ્રકરણ નથી માટે કાળવાચક શબ્દ નથી. યથા સૈન્ધવશબ્દસ્ય નાનાર્થત્વેડપિ ભોજનાદિપ્રકરણં લવણાદિ તાત્પર્યગ્રાહકં તથા યાગત્રિકે તાત્પર્યગ્રાહકં પ્રકરણમ્, કાલસ્ય ન પ્રકરણમ્ । જેમ સૈન્ધવ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળો હોવા છતાં ભોજનાદિ પ્રકરણમાં તેનો અર્થ લવણ જ થાય છે તેમ પર્વ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળો હોવા છતાં પ્રકરણથી યાગત્રિકો જ અર્થ યતાવે છે. માટે સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ હોમ કર્તવ્ય નથી, ॥ ૫૩ ॥

મન્ત્રવર્ણાન્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રવર્ણાન્) મંત્રવર્ણ પણ અનુગૃહીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઋષભં વાજિનં વયં પૂર્ણમાસં યજામહે ” આ મંત્ર પશુ પર્વ શબ્દનો અર્થ સમુદાયવાચક કરવાથી અનુકૂળ થાય છે. ॥ ૫૪ ॥

તદભાવેઽગ્નિવદિતિ चेत् ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તદભાવે અપિ) તેનો અભાવ હોવા છતાં પણ (અગ્નિવત્) સંનિહિત અથવા અસંનિહિત અગ્નિ યાગને માટે આવાહિત થાય છે તેમ (ઇતિ ચૈવ) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સમીપ હોય કે સમીપ ન હોય તોપણ અગ્નિનું યાગને માટે આવાહન થાય છે તેમ સૌર્યાગમાં ત્રિકના અભાવમાં પણ એ નામવાળી દેવતા માનવામાં આવે તો ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

નાધિકારિકત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (આધિકારિકત્વાત્) ત્રિકના સંસ્કાર માટે જ પાર્વણ હોમનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પાર્વણ હોમ પ્રકૃતિગત ત્રિકના સંસ્કારને માટે જ હોય છે. ત્રિકને ઉદ્દેશીને જ પાર્વણ હોમ છે. જ્યાં જેનો અધિકાર હોય ત્યાં જ તે ઉપકાર કરી શકે છે. તેથી સૌર્યાગમાં પાર્વણ હોમનો અધિકાર નથી માટે તે ત્યાં કર્તવ્ય પણ નથી. ॥ ૫૬ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસમાં બન્ને હોમોની વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉમયોરવિશેષાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયોઃ) બન્નેમાં (અવિશેષાત્) વગર વિશેષ કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—બન્ને પાર્વણહોમ પૂર્ણમાસમાં પણ કરવા અને દર્શયાગમાં પણ કરવા. અમુકમાં અમુક જ યાગ કરવો એવો કોઈ નિયામક હેતુ જણાતો નથી, માટે યાગ કરવામાં વ્યવસ્થા નથી, તેથી ઉપર બતાવેલી રીતે દરેકમાં બન્ને પાર્વણ હોમો કરી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૫૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

યદમોઽયા વા તદ્વિષયૌ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યદમોઽયા) જે નામનો યાગ હોય (તદ્વિષયૌ) તેનો જ ઉપકારક હોય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં પૌર્ણમાસત્રિક સ્મરણાત્મક સંસ્કાર હોવાથી પૂર્ણમાસાય સ્વાહા કહી પૂર્ણમાસને લગતો પાર્વણ હોમ કરવો અને અમાવાસ્યાયે સ્વાહા કહી અમાવાસ્યાને લગતો પાર્વણ હોમ કરવો. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા પૂર્વક પાર્વણ હોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રયાજેડપોતિ ચેવ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજે અપિ) પ્રયાજમાં પણ યાગ સંસ્કાર રૂપ છે. (હિતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—“ સમિધો યજતિ ” અહીં સમિધાદિ દેવતા છે અને યાગથી દેવતા સંસ્કૃત થાય છે. વિષ્ણુ યજતિ અહીં જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતા છે અને તેના સંસ્કાર માટે યાગ થાય છે તેમ ઉપર સમિધાદિમાં પણ સમજવું ॥ ૫૯ ॥

નાચોદિતવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (અચોદિતવાત) બિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્ન્યાદિ યાગત્રય હરેક વાક્યથી બિહિત છે અને સમુદાયનું સ્મરણ છે તેમ સમિધાદિ દેવતાનું વિધાન નથી માટે તેના સંસ્કાર માટે યાગનું વિધાન સંભવિત નથી. દેવતાનું કથન ચતુર્થી વિભક્તિથી અથવા તદ્દિન પ્રત્યયથી થાય છે જેમકે યદમયે સાષ્ઠજુહુયાત્ અથવા આમયોડષ્ટાકપાલઃ આવી રીતે સમિધને ચતુર્થી વિભક્તિ નથી તેમ સમિધ શબ્દ પછી તદ્દિત પ્રત્યય પણ નથી માટે સમિધ દેવતાનું નામ નથી પણ યાગનું નામ છે. એટલે સમિધો યજતિ આ વાક્યથી કેવળ યાગનું જ વિધાન છે, દેવતા સંસ્કારનું વિધાન નથી. ॥ ૬૦ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥



अथ मीमांसाया गुर्जरभाषाभाष्ये नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः

વિકૃતિમાં મંત્રાગત વ્રીહિ આદિ શબ્દોના ઊહનું અધિકરણ.

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानामुत्तरस्यां तत्प्रकृतित्वाद्यर्थे

चाकार्यत्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) દર્શપૂર્ણમાસમાં (યથોત્પત્તિવચનમ્) જે પદ્ધતિત મંત્રોની ક્ષમિતિ હોય તે પદ્ધતિત મંત્રોથી જ (અર્થાનામ્) અગ્ન્યાદિ દેવતાઓનું અભિધાન (ઉત્તરસ્યામ્) સૌર્યાદિ ધષ્ટિમાં કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિ કરવી એવું અતિદેશ શાસ્ત્ર હોવાથી (અર્થે) સૂર્યપ્રકાશન રૂપ કાર્યમાં (ચ) અને (અકાર્યત્વાત્) પ્રકૃતિ-પદ્ધિત અગ્નિપદ્ધતિત મંત્રનું અસામર્થ્ય હોવાથી સૂર્યપદ્ધતિ ઊહ કરવો આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :—અમને જુદું નિર્વપામિ એ દેવતાવિષયક મંત્ર છે અને વ્રોહીણાં મેધઃ સુમનસ્મગ્નઃ એ દ્રવ્યવિષયક મંત્ર છે. વિકૃતિ યાગમાં સૂર્યાં જુદું નિર્વપામિ એ દેવતા વિષયક

મંત્રનો નીવારાણાં મેવ સુમનસ્માનઃ આ દ્રવ્યવિષયક મંત્રનો આ પ્રમાણે ઊઠ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્ધાં સૂત્રથી પૂર્વપક્ષ કર્યા છે અને અર્ધાંમાં ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સૂર્યપ્રકાશન૩૫ કાર્ત્ત્વમાં પ્રકૃતિપદિત અગ્નિપદધાટત મંત્રનું અસામર્થ્ય હોવાથી સૂર્યપદનો ઊઠ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત) લિંગવાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવાં લિંગવાક્યો પણ છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્યપદનો ઊઠ કરવો જોઈએ, જેમકે ન માતા વર્ધતે ન પિતા ન બ્રાતા ન સ્વસા । આ મંત્રમાં ન વર્ધતેનો અર્થ જહં ન પ્રાપ્નોતિ એવો કરવામાં આવ્યો છે. માતા આદિ શબ્દનો ઊઠ થતો નથી એ ઉપરથી અર્ધા-પત્તિદાગ એમ સમજાય છે કે બીજા શબ્દોનો ઊઠ થાય છે. અર્થાત્ સૂર્યાદિપદોનો ઊઠ જરૂર થાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ પૌંડરીકોમાં હ્રિવિઃપ્રસ્તરણ મંત્રનો ઊઠ કર્તવ્ય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

જાતિનૈમિત્તિકં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(જાતિનૈમિત્તિકમ્) જાતિવાચક દર્શનશબ્દમાં વિશેષણમૂત ‘ હરિતેઃ ’ એ પદનો (યથાસ્થાનમ્) યથા યોગ્ય ઊઠ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મૌદ્રં ચરં નિર્વપેત્ શ્રીકામઃ એ ઇષ્ટિમાં પૌંડરોકં વર્ધિર્મવતિ એ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. પ્રકૃતિયાગમાં આર્હસ્તરણ મંત્ર અતિદેશથી પ્રાપ્ત આ પ્રમાણે છે. ‘ દર્મૈઃ સ્તૂનીતં હરિતેઃ સુર્ણેઃ ’ આમાં દર્શના સ્થાનમાં ‘ પૌંડરીક ’ શબ્દનો ઊઠ થઈ શકે છે. અને ‘ હરિત ’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘ રક્ત ’ શબ્દનો પણ ઊઠ થાય છે. ॥ ૩ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વેષાં દેવાનામુચ્ચાણાં છાગનાં વપાનાં મેદસોઽજુબ્રહ્મિ અહીં ઊઠથી જ મંત્રપાઠ છે. વિશેષણ વાચક પદનો ઉત્તરમાં વચનનો પાઠ પણ ઊઠથી જ છે. ॥ ૪ ॥

અવિકારમેકેડનાર્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકે) કેટલાક આચાર્યો (અવિકારમ્) ઊઠને સ્વીકારતા નથી (અનાર્ષત્વાત્) અપૌરુષેયત્વને લીધે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ સૂત્રના અર્ધાં ભાગમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેને દૃઢ કરવાને માટે આ સૂત્ર છે. ઊઠ કરવો નહિ, ઠાણુ કે એમ કરવાથી મંત્રનું અપૌરુષેયત્વ નષ્ટ થાય છે. ઊઠ પૌરુષેય હોય છે, માટે પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ પાઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૫ ॥

લિંગદર્શનાષ્ટ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય પશુમાં અમ્યે છાગસ્ય વપાયા મેદસીઽનુબ્રૂહિ ને ઊઠ હોત તો ઊઠથી જ મંત્રના સ્વરૂપની સિદ્ધિ થતી હતી તો પછી અભિધટિત મંત્રપાઠ કરવો વ્યર્થ હતો. ॥ ૬ ॥

ઉપરના હેતુઓને દૂષિત કરે છે.

વિકારો વા તદુક્તો હેતુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે અથવા (વિકારઃ) ઊઠ કરવો જોઈએ. (તદુક્તઃ હેતુઃ) તેને માટે પ્રથમ સૂત્રના અર્ધમાં હેતુ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ઊઠ તો જરૂર કરવો જોઈએ. તેને માટે પ્રથમ સૂત્રમાં હેતુ પણ આપ્યો. મંત્રજાંગમાં ઇષ્ટાપતિ છે. આતું સિદ્ધાંત વાદીઓનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

લિંગ્ મન્ત્રચિકીર્ષાર્થમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(લિંગમ્) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય અતાવ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ (મન્ત્રચિકીર્ષાર્થમ્) મંત્ર કરવાની ઇચ્છાથી.

ભાવાર્થ :—ઊઠ જરૂર કરવો જોઈએ. પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય અતાવ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ મંત્રત્વ કરવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ ‘ અમ્યે છાગસ્યેતિ ’ આ મંત્ર પાઠ છે એમ અતાવવાને ખાતર ઉક્ત લિંગ વાક્ય છે. ॥ ૮ ॥

નિયમો વોમયત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ કરવા માટે છે. (વોમયમગિત્વાત્) વિકલ્પથી બંને મંત્ર સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે એક યૂપને સ્પર્શ કરે તો એવ તે વાયો ઇતિ બ્રૂયાત્ યદિ દ્વૌ ઇતૌ જે એ યૂપ હોય તો તે વાયૂ ઇતિ બ્રૂયાત્. આવો દ્વિવચનાન્ત પાઠ કરવો. હવે ઊઠથી જ દ્વિવચનાન્તની સિદ્ધિ થતી હોત તો તો ઇતૌ ઇતિ બ્રૂયાત્ એ વાક્ય વ્યર્થ પડે છે અને તેથી ઊઠના અભાવની સિદ્ધિ થાય છે. આ શંકાના સમાધાનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જે આ વિધાન ન હોત તો એકવચનાન્ત અને દ્વિવચનાન્ત મંત્ર પાઠમાં એક યૂપનો સ્પર્શ ઉભયમંત્રગ્રામી બનત એટલે કે વિકલ્પથી બંને મંત્રનો ઉપયોગ થાત. પણ આ વિધિથી એવો નિયમ અધિવામાં આવે છે કે જે એકવચનાન્ત પાઠ હોય તો એક યૂપનો સ્પર્શ કરવો અને જે દ્વિવચનાન્ત પાઠ હોય તો બે યૂપનો સ્પર્શ કરવો માટે વિધાન વ્યર્થ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પૌંડરીકીય હવિઃપ્રસ્તરશ્ચ મંત્રનો ઊઠ આવશ્યક છે. ॥ ૯ ॥

‘અગ્નીષોમીય પશુમાં લૌકિક યુપના સ્પર્શમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

લૌકિકે દોષપ્રસજ્ઞાદ્ અપવૃક્તે હિ ચોદ્યતે નિમિત્તેન પ્રકૃતૌ

સ્યાદભાગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકે) લૌકિક સ્પર્શમાં મંત્ર પાઠ કરવાનો હોય છે (દોષ પ્રસજ્ઞાત્) દોષનો સંબંધ હોવાથી. (અપવૃક્તે) નિષિદ્ધ સ્પર્શરૂપ નિમિત્તમાં (ચોદ્યતે હિ) મંત્રપાઠનું વિધાન હોવાથી (નિમિત્તે) નિમિત્ત હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતમાં (અભાગિત્વાત્) નિષેધનો આગી ન હોવાથી (ન સ્યાત્) મંત્રપાઠ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીય પશુ પ્રકરણમાં યુપના સ્પર્શમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ થાય છે જેમકે ‘યદિ એક યુપમુપસૃશેત્’ એષ તે વાયો હતિ બ્રૂયાત્’ આ મંત્રપાઠરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત લૌકિક સ્પર્શ કરવામાં વિહિત છે. વેદિક સ્પર્શમાં નહિ. વેદ તો સ્પર્શનું વિધાન કરે છે. તો વિધાન કયું છે તે પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે સંભવે ? માટે ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત લૌકિક સ્પર્શ વિષયક છે. કતવ્ય ન્યાં સ્પર્શ વિહિત હોય ત્યાં નિષેધ પ્રાપ્ત હોઈ શકે નહિ. ॥ ૧૦ ॥

• દ્વિપશુયાગમાં પાશ સંબંધી બે મંત્રોમાં એકવચનનાં અને બહુવચનનાં ને ઠેકાણે દ્વિવચનનાંથી ઊંહ કરવો જોઈએ. એ અધિકરણનાં સૂત્રો ’

પૂર્વપક્ષ. અન્યાયસ્ત્વવિકારેણ દૃષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્ અવિશેષાશ્ચ
તેનાસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (અન્યાયઃ) પ્રકૃતિયાગમાં ન્યાં મંત્રમાં એકપાશ માટે પ્રયોગને માટે એવા બહુવચનાં પદવાળા મંત્રનો પાઠ છે. વિકૃતિયાગમાં પણ તે મંત્ર (અવિકારેણ) વગર વિશેષ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (દૃષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાત્) કારણ કે આધિત અર્થ પ્રકૃતિમાં જ જણાયો છે. માટે (અવિશેષા ચ) વિકૃતિયાગમાં પણ વિશેષ ન હોવાથી (તેન અસ્ય) તેજ વચનથી પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીય પશુ પ્રકરણમાં આ પ્રમણે મંત્ર પાઠ છે. અદિતિઃ પાશ પ્રમોમોક્તુ એતમ્. અંજો મંત્ર અદિતિઃ પાશાન્ પ્રમોમોક્તુ એતમ્) અહીં ‘ પાશ ’ શબ્દ એકવચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે અને બહુવચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે. એક પશુને માટે એક પાશ એટલે રશના હોય છે તો તેને માટે એકવચન તો યોગ્ય છે પણ એક ને માટે બહુવચનનો પ્રયોગ અયોગ્ય છે છતાં પ્રકૃતિમાં ન્યારે એક માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તો વિકૃતિ યાગમાં કે જેમાં બે પશુઓ હોય છે અને તેને માટે બે રશનાઓ હોય છે છતાં એને માટે પણ બહુવચનનાં પદનો પ્રયોગ કરવો અને તેવા પદવાળા મંત્રનો પાઠ વિકૃતિ યાગમાં કરવો. ન્યારે પ્રકૃતિયાગમાં આધિત અર્થનો પ્રતિષ્ઠાત કર્યો છે તો વિકૃતિમાં પણ આધિત અર્થનો પ્રકૃતિ હોવામાં કોઈ દોષ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે બે રશનાવાળા વિકૃતિયાગમાં પણ અદિતિઃ પાશાન્ પ્રમોમોક્તુ આ મંત્રનો પાઠ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

વિકારો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકાર :) એક વચનાન્તને દ્વિવચનમાં મૂકીને તેનો પાઠ વિકૃતિમાં કરવો. (તદર્થત્વાત્) તે પ્રમાણે યોગ્ય અર્થ થવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્ત પદવાળાને દ્વિવચનમાં મૂકી તેનો પાઠ વિકૃતિયાગમાં કરવો એટલે એ અર્થ અને તેને માટે દ્વિવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ પણ યોગ્ય થશે. એટલે અદિતિ : પાશૌ પ્રભોમોક્તુ આ પ્રમાણે પાઠ કરવો. એ રચનાને માટે પાશ્ચાત્ આગે અહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરવો એ નિરર્થક છે. માટે અહુવચનાન્ત પાશ્ચપદવાળા મંત્રનો પાઠ ન કરતાં દ્વિવચનાધિક દ્વિવચનાન્તનો ઊઠ કરી તેનો પાઠ કરવો આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપિ ત્વન્યાયસમ્બન્ધાત્ પ્રકૃતિવત્ પરેષ્વપિ યથાર્થં સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (પરેષુ અપિ) વિકૃતિમાં પણ (યથાર્થં સ્યાત્) યથાર્થ છે (અન્યાયસમ્બન્ધાત્) અન્યાયનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકને માટે જે અહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો તે અન્યાય છે તો તેજ પ્રમાણે વિકૃતિમાં પણ કરવું યોગ્ય છે. એટલે પ્રકૃતિગત એકવચનાન્તમાં ઊઠ કરી દ્વિપશુક વિકૃતિયાગમાં મંત્ર પાઠનો ઊઠ કરવામાં આવે છે તેજ રીતે અહુવચનાન્ત મંત્રનો દ્વિવચનાન્તમાં ઊઠ કરી વિકૃતિમાં પાઠ કરવો. ભાવાર્થ એ છે કે અને મંત્રના વિકૃતિમાં વિકલ્પે ઊઠ કરી પાઠ કરવો. પાશ્ચાત્ અને પાશ્ચાત્ આ અને પદોનો પાશૌ એવા પાઠનો ઊઠ દ્વિપશુક વિકૃતિયાગમાં કરવો એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથાર્થં ચ ગ્યાયસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યથાર્થં ચ) અને મંત્રના અર્થનો આધાર થતો ન હોવાથી દ્વિવચનાન્ત પદ મૂકીને પાઠ કરવો. (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી વિકલ્પે એ મંત્રમાંથી એક અંકનો પાઠના દ્વિવચનમાં ઊઠ કરી માને છે, જ્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ અને મંત્રનો દ્વિવચનમાં ઊઠ કરી પાઠ સ્વીકારે છે. એક પાશમાં અહુવચનનો પ્રયોગ પ્રકૃતિમાં જેમ હૃ છે તેમ એ પાશમાં અહુવચનાન્તનો પાઠ નથી, માટે તત્ત્વ પણ ઊઠ કરવો જરૂરી છે. અર્થાત્ અહુવચનાન્તનો દ્વિવચનમાં ઊઠ કરવો જરૂરી છે. ॥ ૧૪ ॥

છન્દસિ તુ યથાદૃષ્ટમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(છન્દસિ તુ) વેદમાં તો (યથાદૃષ્ટમ્) જે પ્રમાણે પઠિત હોય તે જ પ્રમાણે પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—એક રચનાના માટે અહુવચનાન્ત પાશ્ચાત્ શબ્દનો પ્રયોગ વેદમાં શા માટે કર્યો ? આવો પ્રશ્ન વેદને માટે નકામો છે. તેમાં તો જે પ્રમાણે પાઠ કર્યો હોય તે જ પ્રમાણે બોલવું જોઈએ. વેદના સંબંધમાં આવો તર્ક કરવો એ કુતર્ક છે. ॥ ૧૫ ॥

અન્યાય્યસ્યાચ્ચોદિતત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાય્યસ્ય) અર્થબાધ (અચોદિતત્વાત્) અવિહિત છે.

ભાવાર્થ :—ઊહ કરતી વખતે અર્થનો બાધ ન કરવો જોઈએ. જે રક્ષના એ છે તે બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ શામાટે કરવો. અર્થપ્રમાણે ઊહ કરવો જોઈએ. એ અર્થ છે માટે દ્વિવચનમાં જ ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

‘ અગ્નીષોમીયપશુમાં પાશૈકત્વ અને પાશબહુત્વના અભિધાયક મંત્રોનો વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિપ્રતિપત્તૌ વિકલ્પઃ સ્યાત્ તત્સમત્વાદ્ ગુણે ત્વન્યાય-
કલ્પનેકદેશત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે. (તત્સમત્વાત્) એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન હોવાથી (વિપ્રતિપત્તૌ) વિરોધમાં (એકદેશત્વાત્) અપ્રધાન હોવાથી (અન્યાયકલ્પના) વિવક્ષાના અભાવની કલ્પના કરવી એ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીય પ્રકરણમાં અદિતિઃ પાશં પ્રમોમોક્તુ અને અદિતિઃ પ્રજ્ઞાન્ પ્રમોમોક્તુ આ બંને મંત્રો પ્રકૃતિમાં વિકલ્પે બોલવા. પાશ એક છે અને મંત્રગત પાશશબ્દ બહુવચનમાં છે એવા વિરોધમાં બહુવચન અવિવક્ષિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ. સંખ્યા ગૌણ છે અને પ્રાતિપદિક મુખ્ય છે. મુખ્યાનુસારી કલ્પના હોવી એ ન્યાય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણવિશેષાચ્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણવિશેષાત્) પ્રકરણ બંને મંત્રોને સમાન છે. એટલે એકેય મંત્રોનો ત્યાગ ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—બંને મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન છે માટે કોઈપણ મંત્રનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ એટલે વિકલ્પે બંને મંત્રો પાઠ થવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ. ઉત્કર્ષો વા દ્વિયજ્ઞવત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષઃ) બહુવચનાન્તગત પદવાળા મંત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો (દ્વિયજ્ઞવત્) દ્વિયજ્ઞમાં જન્મ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—બહુવચનાન્ત પદવાળા મંત્રનો બહુપણુક યાગમાં ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ ત્યાં તેનો પાઠ કરવો. યુવં દિ સ્થઃ સ્વપતી આ મંત્રનો જન્મ રાજપુરોદિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાતામિતિ આ વાક્યથી પ્રતિપાદિત એ જન્મમાનવાળા કુશાવનામક યાગમાં ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ અહીં પણ બહુવચનવાળા પદગત મંત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

અર્થાભાવાત્તુ નૈવ' સ્યાત્ ગુણમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત્તુ) દ્વિત્વ વિશિષ્ટરૂપ અર્થબોધક વિધિનો પ્રકૃતમાં અભાવ હોવાથી. (ગુણમાત્રમ્ હરત્) બીજું ગુણમાત્ર છે (નૈવ ' સ્યાત્) માટે એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—યુવં હિ સ્થઃ સ્વપતી આ મંત્ર એ પ્રમાણે નથી એટલે કે વિનિયોજક વિધિહીન નથી. માટે દષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. માટે ઉક્ત સ્થાનમાં તો ઉત્કર્ષ થશે પણ પાશાન્ પદવાળા ઉક્ત મંત્રનો ઉત્કર્ષ થશે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

દ્યાવોસ્તથેતિ चेत् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણપઠિત જે અનુમંત્રણ છે દ્યાવાપૃથિવ્યોરહમ્ ધર્ત્વાદિ દષ્ટાન્ત જે આપવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે આના સંબંધમાં વિશેષ આગળના સૂત્રમાં જણાવે છે. ॥ ૨૧ ॥

નોત્પત્તિશબ્દત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નોત્પત્તિશબ્દત્વાત્) ઉત્પત્તિ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતમાં રશનયા ચૂપં પરિવ્યયતિ આ ટેકાણે પાશનો અર્થ બતાવનાર શબ્દ છે પણ ન હિ દર્શપૂર્ણમાસયોર્ચાવા પૃથિવ્યાદીનામુપત્તૌ શબ્દોસ્તિ દર્શપૂર્ણમાસમાં દ્યાવાપૃથિવી આદિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શબ્દ નથી. (આ પ્રમાણે શાપ્તર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે.) એટલે દ્યાવા-પૃથિવી આદિ અનુમંત્રણ સાથે પણ વિષમતા છે. ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે ઉક્ત બંને મંત્રોનો પ્રકૃતમાં વિકલ્પથી પાઠ કરવો. ॥ ૨૨ ॥

‘દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં દ્વિપત્નીક પ્રયોગમાં ‘પત્ની’ સન્નિધિ
મંત્રનો ઊહ નથી.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વેત્વવિકારોઽપ્રદેશાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વે) પ્રકૃતિમાં (તુ) સિદ્ધાંત સ્વયં છે. (અવિકારઃ) અનૂહ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (અપ્રદેશાત્) અતિદેશથી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં પત્ની સંનિધાગ્નેનોદેહિ આ મંત્ર છે. હવે બહુપત્નીક દર્શપૂર્ણમાસના પ્રયોગમાં પત્ની શબ્દનો બહુવચનમાં ઊહ કરવો કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે બહુપત્નીક પ્રયોગમાં ‘પત્નીમ્’ શબ્દને બહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ, કારણ કે એવો અતિદેશ છે જ નહિ. જ્યાં અતિદેશ થતો હોય ત્યાં જ ઊહ થઈ શકે છે. ॥ ૨૩ ॥

‘દ્વિપત્નીક વિકૃતિયાગમાં પણ મંત્રનો ઊહ થતો નથી.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

વિકૃતૌ ચાપિ તદ્વચનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ ચ અપિ) વિકૃતિશ્રૂત સૌર્ષયાગમાં પણ (તદ્વચનાત્) પત્ની માત્ર વાપરનારો વિષય હોવાથી ઊહ કરવો નથી.

ભાવાર્થ :— વિકૃતિ યાગ અર્થાત્ સૌર્યાગમાં પણ પત્ની શબ્દનો ઊહ થતો નથી. સૌર્યાગ બહુપત્નીક પ્રયોગવાળો પણ હોય છે છતાં પત્ની શબ્દનો દ્વિવચનમાં અથવા બહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ. ‘પત્નીમ્’ આ દેશણે સંખ્યા અવિવક્ષિત છે કેવળ પત્નીમાં જ તાત્પર્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ સવનીય પશુઓના સમાનવિધાનમાં ‘ પ્રાસ્મા અગ્નિમ્ ’
આ મંત્રમાં ઊહ નથી. ’ એ સૂત્ર.

અગ્નિગુઃ સવનીયેષુ તદ્વત્સમાર્નાવિધાનાશ્ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિગુઃ) અગ્નિગુપ્રેષમંત્રનો પણ (સવનીયેષુ) સવનીય પશુઓમાં (તદ્વત્) તે પ્રમાણે ઊહ થતો નથી (સમાન વિધાનાશ્ચેત્) જે સમાનવિધાન હોય તે.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રાસ્મા અગ્નિમ્ ભરત ’ આ મંત્રમાં ‘ અસ્મે ’ પદને આંલિંગ તથા દ્વિવચન બહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ. કારણ કે અહીં પણ પ્રાતિપદિક વિભક્તિ જ વિવક્ષિત છે સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. અને કદાચિત્ વિવક્ષિત હોય તો પણ છાન્દસવ્યવ્યયથી દ્વિવચન બહુવચનનો દાખ થઈ શકશે. માટે ઉક્તપદનો પણ જ્યોતિષોમની સંરથાઓમાં ઊહ કરવો નથી. ॥ ૨૫ ॥

નીવારોના વ્રીહિપ્રતિનિધિત્વમાં વ્રીહિશબ્દનો ઊહ નથી.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રતિનિધૌ ચાલિકારાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ ચ) વ્રીહિના અલાભમાં નીવાર પ્રતિનિધિ તથા પછી તેમાં (ચાલિકારાત્) ઊહ કર્યા વગર મંત્રનો પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—વ્રીહિ ન રજો તો વ્રીહિ જેવા નીવારનો યાગમાં ઉપયોગ કરવો અને મંત્રમાં નીવારમાં ઊહ કર્યા વગર જ પાઠ કરવો. તસ્મિન્ સોદામૃતે પ્રતિતિષ્ઠ વ્રીહીણાં મેધ સુમનસ્યમાનઃ આ મંત્રમાં વ્રીહીણાંને રથાને નીવારણાં આવે પાઠ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ.

અનામ્નાદશદ્વત્વમમાવાશ્ચેતરસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અનામ્નાત્) જે મંત્રમાં વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય તો ઊહ ન થાય (ચેતરસ્ય અમાવાત્ ચ અશદ્વત્વમ્) જે વ્રીહિ નીવારપદનો વાચ્ય ન થાય.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય અને તે નીવારનો વાચક ન અનત તો ઊહ ન કરવો પડત પણ આ અને નથી અર્થાત્ વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ છે અને તે નીવારનો વાચક પણ અને છે માટે ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

તાદર્થ્યદ્ વા તદાહ્યં સ્યાત્ સંસ્કારૈરવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્ઠાત સૂચવે છે. (તાદર્થ્યાત્) નીવાર વ્રીહિના અર્થે છે (સંસ્કારૈઃ ચ અવિશિષ્ટત્વાત્) પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારપણુ તેને ધાય છે માટે (તદાહ્યં સ્યાત્) માટે વ્રીહિ શબ્દ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ :—નવાર પ્રદિને માટે છે પ્રોક્ષણાદિ મંત્રાગે પણ નીવારમાં કર્તવ્ય છે માટે. એ પ્રોહિ શબ્દ વાચ્યજ છે જેમ બીજા ધાન્ય પ્રોહિ વાચ્ય હોય છે તેમ નીવાર પણ. માટે ઊહ કર્યા વગર જ પ્રોહિ શબ્દનો પાઠ મંત્રમાં કરવો. ॥ ૨૮ ॥

उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અસ્ય) આની (તત્ત્વમ્) યથાર્થતા (ઉક્તમ્) છટ્ટા અધ્યાયમાં કહી છે.

ભાવાર્થ :—છટ્ટા અધ્યાયમાં પ્રહિગત જે વિશેષ છે તે નીવારમાં પણ છે, માટે પ્રોહિ વાચ્ય નવાર થઈ શકે છે તેથી ઊહ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘द्विपशुयागमां सूर्य’ चक्षुर्गमयतात धृत्यादि भत्रमां ઊહ થતો નથી.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગિષુ ચાર્થસ્યાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસર્ગિષુ) શરીર સાથે સંબંધ ધરાવનારા અર્થોમાં (અર્થસ્ય) લેભેરૂપ અર્થનું (અસ્થિતપરિમાણત્વાત્) અસ્થિત પરિમાણત્વ હોવાથી ઊહ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે યાગમાં એ પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં એવો મંત્ર છે કે ‘ સૂર્ય ચક્ષુર્ગમયતાત ’ અહીં એ પશુઓનું દાન થતું હોવાથી ચક્ષુ શબ્દનો અહુવચનમાં ઊહ કરવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે ગોલકનું નામ ચક્ષુ નથી પણ જોવાની શક્તિનું નામ ચક્ષુ છે, તે તેજ એક જ છે અને તેને સૂર્ય સાથે સરખાવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે સૂર્ય જેમ પ્રકાશ આપે છે તેમ ચક્ષુનું તેજ આપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેજ એક જ હોવાથી અહુવચનમાં ઊહ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ન માતા વર્ષતે ન મજ્જા ન નાભિર્ન પ્રાણઃ ’ ઇત્યાદિ મંત્રમાં માતા, મંજ્જા નાભિ અને પ્રાણ શબ્દોનો ઊહ થતો નથી. અર્થાત્ તે અહુવચન કે અહુવચનમાં ઊહને પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ ચક્ષુ આદિ શબ્દો પણ ઊહ પામતા નથી. ॥ ૩૧ ॥

‘द्विपशुयागे अघ्नित्, प्रेष भां ‘એકધા’ શબ્દનો અભ્યાસ થાય છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. एकवेत्येकसंयोगादभ्यासेन अभिधानं स्यादसर्व-

विषयत्वात् ॥ ३२ ॥

પદાર્થ :—(એકધા ઇતિ) ‘ એકધા ’ આ શબ્દનું (અભ્યાસેન અભિધાનં સ્યાત્) અભ્યાસથી અભિધાન કરવું જોઈએ. (એકસંયોગાત્) એક વખતના ઉચ્ચારણથી (અસર્વવિષયત્વાત્) સર્વ પશુઓની સાથે સંબંધ થઈ શકતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ એકધાડસ્ય ત્વચમાત્સ્યાત્ ’ એક રીતે પશુની ત્વચનો સ્પર્શ કરવો. જે યાગમાં બહુ પશુઓનું દાન થતું હોય તેમાં ‘ એકધા ’ શબ્દની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ધણુ પશુઓનો સ્પર્શ એક માણસ એકી સાથે ન કરી શકતો હોવાથી. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિકારો ઘા બહુનામેકકર્મવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિકારઃ) અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી (બહુનામ્ એકકર્મવત્) બહુને પણ એક રીતે થઈ શકતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એકજ પુરુષ એક જ સમયમાં ઘણી ગાયોને એક રીતે જ પાણી હવાડા આદિ જળાશયમાં પાઉ શકે છે તેમ એક જ પુરુષ અનેક પશુઓનો એક ધણે સ્પર્શ કરી શકે છે માટે ‘ એકધા ’ શબ્દનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. ભાવાર્થ એ છે કે ‘ એકધા ’ શબ્દની આવૃત્તિ કરવી નહિ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર. સકૃત્ત્વં ચૈકધ્યં સ્યાત્ એકત્વાત્ ત્વચોડનમિપ્રેતં તત્પ્રકૃતિત્વાત્ પરેષ્વભ્યાસેનૈવ વિવૃદ્ધાવમિધાનં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(એકધ્યં સકૃત્ત્વં ચ) એકધ્ય એટલે એક પ્રકાર અને એક વખત એવો બોધ થાય છે એના કળનો બોધ થતો નથી. (એકત્વમ્ ત્વચઃ) ત્વચ એક હોવાથી (અનમિપ્રેતમ્) ઠાળની એકતા સિદ્ધ હોવાથી ઇષ્ટ નથી. (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિયાગમાં એકધા શબ્દની આવૃત્તિની જરૂર નથી પણ (પરેષુ અભ્યાસેન) વિકૃતિયાગમાં અભ્યાસની જરૂર છે. (વિવૃદ્ધૌ અમિધાનં સ્યાત્) કારણ કે તેમાં બહુપશુદેય હોવાથી અભ્યાસના અભિધાનની જરૂર છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં એક પશુ દેય તરીકે હોવાથી તેમાં એકધા શબ્દની આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી પણ વિકૃતિયાગમાં પશુઓની વૃદ્ધિ હોવાથી એકધા શબ્દની આવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ. એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ દ્વિપશ્વાદિ પશુવિકૃતિયાગમાં ‘ મેધપતિ ’ શબ્દનો દેવતાનુસાર

ઊહ કરવો જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મેધપતિત્વં સ્વામિદેવતસ્ય સમવાયાત્ સર્વત્ર ચ પ્રયુક્તવાત્

તસ્યાન્યાયનિગદ્વાત્સર્વત્રૈવાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(મેધપતિત્વમ્) મેધનું સ્વામીપણું (સ્વામિદેવતસ્ય) યજમાન અને દેવતાનું છે. (સમવાયાત્) યજમાન અને અગ્નીષોમી અને દેવતા મળી ત્રણેમાં સ્વામીપણું વિદ્યમાન હોવાથી (સર્વત્ર ચ પ્રયુક્તવાત્) સર્વદેશોમાં યજમાન અને દેવતામાં જ યજના સ્વામીપણુનો પ્રયોગ થતો હોવાથી (તસ્ય અન્યાયનિગદ્વાત્) એક યજમાન અને એ દેવતા મળી ત્રણેમાં એક વચન અથવા દ્વિવચનનો પ્રયોગ હોવો અન્યાય છે. (સર્વત્ર એવ અવિકારઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં ઊહ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—મેધ એટલે યજ્ઞ. મેધના સ્વામી યજ્ઞમાન અને દેવતા હોય છે. યજ્ઞમાન એક છે અને અગ્નિષોમરૂપ દેવતા બે છે, ‘ આશાસના મેધપતિભ્યામ્ મેધમ્ ’ અહીં મેધપતિ શબ્દને દ્વિવચનમાં મૂક્યો છે. અને કોષ શાખામાં આશાસના મેધપતિવે મેધમ્ અહીં મેધપતિ શબ્દ એકવચનમાં મૂક્યો છે. આ બંને પ્રયોગો ઠીક નથી, કારણ કે એકવચનથી અથવા દ્વિવચનથી ત્રણનો બાધ થતો નથી. આમ બાધિત અર્થનું કથન કરવાથી નિગદ અન્યથા કરે છે, માટે પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં બિહ કાર્ય વગર જ પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ વચનને અવિવક્ષિત સમજવું. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. અપિ વા દ્વિસમવાયોઽર્થાન્યત્વે યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દ્વિસમવાયઃ) દ્વિવચનान્તપદનો પ્રયોગ (અર્થાન્યત્વે) દેવતાતાત્પર્યક હોવાથી જો એકવચનान્ત પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાન તાત્પર્યક હોવાથી (યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્) સંખ્યા પ્રમાણે પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—અથવા દેવતાનું તાત્પર્ય રાખી દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે, કારણ કે પ્રકૃતમાં અગ્નિ અને સોમ બે દેવતા છે. જો એકવચનનો પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાનનું તાત્પર્ય રાખીને પ્રયોગ કર્યો છે એમ સમજવું કારણ યજ્ઞમાન એક છે. જો દેવતાની વૃદ્ધિ અર્થાત્ બેથી વધારે દેવતા હોય તો બહુવચનान્ત પ્રયોગ અર્થાત્ મેધપતિભ્યઃ આવેા પ્રયોગ પણ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

ત્રીજો પક્ષ. સ્વામિનો વૈકશઙ્ઘ્યાદુત્કર્ષો દેવતાયાં સ્યાત્

પત્ન્યા દ્વિતીયશ્દ્ધઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વામિનઃ) બંને મંત્રમાં યજ્ઞમાનરૂપ સ્વામીનું જ ગ્રહણ છે. (વૈકશઙ્ઘ્યાત્) એકાર્થ પ્રાતપાદક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (દેવતાયામ્) જો દેવતાવાચ્ય હોય તો (ઉત્કર્ષઃ સ્યાત્) એક વચનान્તપદનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ. (પત્ન્યા દ્વિતીયઃ સ્યાત્) યજ્ઞમાન વાચ્ય હોય તો દ્વિવચનान્તપદવાળા મંત્રમાં પત્ની સાથે યજ્ઞમાન સમજવાથી દ્વિવચન પણ યથાર્થ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દથી યજ્ઞમાનનું જ ગ્રહણ સમજવું. યજ્ઞમાન એક છે માટે એકવચનान્તનો પ્રયોગ યોગ્ય છે અને જ્યાં દ્વિવચનान્તનો પ્રયોગ છે ત્યાં પત્ની સહિત યજ્ઞમાનનો બોધ થાય છે એમ સમજવું. જો મેધપતિથી દેવતાનો બોધ થાય તો એકવચનान્ત પદવાળા મંત્રમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડે અર્થાત્ એકવચનને બદલે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દેવતા તુ તદાશીષ્ઠાત્સંપ્રાપ્તત્વાત્સ્વામિન્યનર્થિકા સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતા તુ) મેધપતિપદનો વાચ્ય દેવતા છે. (તદાશીષ્ઠાત્) દેવતાને ઉદ્દેશને મેધ થતો હોવાથી. (સ્વામિનિ) જો સ્વામિપરક માનવામાં આવે તો (સમ્પ્રાપ્તત્વાત્)

યજ્ઞમાનના સ્વત્વનું મેધમાં પ્રાપ્ત હોવાથી (અનર્થિકા સ્યાત્) મેધં મેધપતિભ્યામાશાસના આ વાક્યાર્થ અનર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દને અર્થ દેવતા જ સમજવો. કારણ કે દેવતાને ઉદ્દેશીને જ ત્યાગ થાય છે. યજ્ઞમાનના સ્વને ત્યાગ યજ્ઞમાનને ઉદ્દેશીને સંભવી શકે નહિ. તથા મેધં મેધપતિભ્યામાશાસના આ વાક્ય પણ મેધપતિને અર્થ યજ્ઞમાન કરવાથી નિરર્થક પડે છે. માટે મેધપતિ શબ્દને અર્થ દેવતા જ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

ઉત્સર્ગાच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્સર્ગાત્) યજ્ઞમાન દેવતાને ઉદ્દેશીને ઉત્સર્ગ કરતો હોવાથી દેવતા જ મેધપતિ છે. (તસ્મિન્) યજ્ઞમાનમાં (ભક્ત્યા) ગૌણવૃત્તિથી (પતિત્વં સ્યાત્) સ્વામીપણું છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને યજ્ઞમાન ઉત્સર્ગ કરે છે માટે દેવતા જ મેધપતિ છે. યજ્ઞમાનમાં જે મેધપતિત્વ કહેવાય છે તે તો અમુખ્ય વૃત્તિથી છે. ભાવાર્થ એ છે કે દેવ એ મુખ્ય મેધપતિ છે અને યજ્ઞમાન અમુખ્ય મેધપતિ છે. ॥ ૩૯ ॥

एकस्तु समवायात् तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(એકઃ તુ) જે એકવચનાન્ત પ્રયોગ છે તેને વિકૃતિમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડતો નથી. (સમવાયાત્) એકથી દેવતાગણુ બોધિત થતો હોવાથી (તસ્ય) ગણુનું (તલ્લક્ષણત્વાત્) એકવચનથી બોધિત થતું એ લક્ષણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ મેધપતયે ’ આવો જે એક વચનાન્ત પાઠ છે તેનાથી દેવતાને ગણુ બોધિત થાય છે. તેથી બહુ દેવતાક વિકૃતિ યાગમાં ઉક્ત એક વચનાં પડેને ઉત્કર્ષ પણ કરવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

संसर्गित्वाच्च तस्मात् तेन विकल्पः स्यात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) માટે (સંસર્ગિત્વાત્) અને મંત્રોને પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ હોવાથી (તેન) એકાર્થ વાચક પણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) અને મંત્રોને વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દ દેવતાપરક હોવાથી અને દેવતાગણુ વાચક એક વચનાન્ત પદ પણ થઇ શકતું હોવાથી અને મંત્રો પ્રકૃતિના સંબંધી છે અને પ્રકૃતિમાં તેને વિકલ્પ છે. ॥ ૪૧ ॥

एकत्वेऽपि न गुणापायात् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(એકત્વે અપિ) એકત્વની વિવક્ષા હોય તો પણ (ન) પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ થતો નથી (ગુણાપાયાત્) એકત્વરૂપ ગુણની અવિવક્ષાથી.

ભાવાર્થ :—એક વચનાન્તપદથી ગુણરૂપ એકત્વની વિવક્ષા ન કરવાથી બંને મંત્રનો પ્રકરણમાં નિવેશ થઈ શકે છે. અને એકત્વની વિવક્ષા કરે તો પશુ ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે ઉત્કર્ષ કરવાનો રહેતો નથી કારણ કે બહુ દેવતાક વિધિ યાગમાં એક વચનાન્તપદથી દેવતા ગણનો બોધ થાય છે. આથી દેવતા પ્રમાણે મેધપાતિ શબ્દનો ઊહ કરવો એ જ સિદ્ધાંત પક્ષમાં રહેલ છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ બહુદેવત્યપશુમાં એકવચનાન્ત મેધપતિ શબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિયમો बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(નિયમઃ) દ્વિવચનાન્તનો જ અતિરેશ થાય છે (बहुदेवते) બહુદેવતાક પ્રકૃતિયાગમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક વિધિ યાગમાં દ્વિવચનાન્ત મેધપતિભ્યામ્ એ શબ્દનો જ ઊહ થાય છે. તેનો પ્રકૃતિ યાગમાં અર્થ સમવેત છે. દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિષ્કંપથી સમાવેશ થાય છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જેમ વિષ્કંપથી સમાવેશ થાય છે તેમ વિધિમાં પણ દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તરૂપે ઊહ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ એકાદશિનીમાં એકવચનાન્ત મેધશબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

अर्थान्तरे विकारः स्यात् देवतापृथक्त्वात् एकाभिसमवायात् स्यात् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરે) ભિન્નદેવતાક યાગ સમુદાયમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે. (દેવતાપૃથક્ત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન દેવતા હોવાથી. (એકાભિસમવાયાત્) એક તદ્વિત પ્રત્યય-વાચ્ય દેવતા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક યાગમાં અને તે દેવતા ભિન્ન ભિન્ન તદ્વિત પ્રત્યયથી જ પ્રતીત થતા હોવાથી એકવચનાન્ત મેધપાતિવાળા મંત્રનો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો બોધાયે. ॥ ૪૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



અથ નવમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘ ષટ્વિંશતિરસ્ય વક્ત્ર્યઃ ’ ઇત્યાદિમાં સમાસનો ઊહ કરવાનો હોયછે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષટ્વિંશતિરભ્યાસેન પશુગણે તત્પ્રકૃતિવાદ્ગુણસ્ય પ્રવિભક્તવા-

દવિકારે હિ તાસામકાત્સ્ન્યેનાભિસમ્બન્ધો વિકારાન્ન

સમાસઃ સ્યાદસંયોગાન્ન સર્વામિઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) દ્વિપશુક યાગમાં (ષટ્વિંશતિઃ અભ્યાસેન) ષટ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ (તત્પ્રકૃતિવાદ્ ગુણસ્ય પ્રવિભક્તવાદ) પશુગણની પ્રકૃતિ અગ્નીષોમીય યાગ હોય છે. અને પ્રકૃતિમાં એક પશુ હોય છે અને એક પશુના શરીર છઠ્વીસ વંકિઓ હોય છે. હરેક પશુને અરિથો છઠ્વીસ સંખ્યારૂપ ગુણ હોય છે. માટે વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એ પશુ બતાવ્યા હોય ત્યાં ષટ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. (અવિકારે તાસામ્ અકાત્સ્ન્યેન-સમ્બન્ધઃ) જે અભ્યાસ કરવામાં ન આવે તો છઠ્વીસ સંખ્યારૂપ ગુણનો સંબંધ એ પશુમાં સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ (ન સમાસઃ) એ પશુમાં આવન શબ્દનો સમાસ કરવો નહિ (વિકારાન્) એવો વિકાર કરવાથી પ્રકૃતિગત શબ્દ કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (અસંયોગાન્ન ચ સર્વામિઃ) અને કોઈ પણ એક પશુને આવન વંકિઓનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—આ અધિકરણમાં વંકિ શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે વંકિ શબ્દનો અર્થ અધિકરણ માળામાં શ્રી માધવાચાર્યે આ પ્રમાણે કર્યો છે. વક્ત્ર્યો વક્ષાણિ પદવસ્થાનિ । તાનિ કસ્ય પશોઃ ષટ્વિંશતિસંખ્યાનિ વંકિ એટલે યજ્ઞમાં દેય પશુના પડખાના વંકાં છઠ્વીસ અરિથો. અગ્ની-ષોમીય યાગમાં એક પશુનું દાન હોય છે અને વિકૃતિ યાગમાં એ પશુઓનું દાન હોય છે માટે જ્યારે એ પશુઓનું દાન કરવામાં આવે ત્યારે ષટ્વિંશતિ શબ્દ એ વખત ઉચ્ચારવો જોઈએ કારણ કે એ પશુઓ છે. એ પશુઓની આવન વંકિઓ છે પણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રકૃતિ કરતાં તે ભિન્ન જ શબ્દ બની જાય છે અને એમ પણ સમગ્રય કે આ એક પશુને આવન વંકિઓ છે એ તો તદ્દા અસત્ય છે. માટે ષટ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ આવું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

અભ્યાસેऽપિ તથેતિ चेत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસે અપિ) અભ્યાસમાં પણ (તથેતિ ચેત્) તેમજ છે જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—‘ ષટ્વિંશતિ રસ્ય વક્ત્ર્યઃ ’ આ વાક્યનો અભ્યાસ કરવાથી પણ અપ્રાકૃતત્વરૂપ દોષ તો આવે જ છે, કારણ કે પ્રકૃતિમાં એવી રીતે ઉક્ત વાક્યનો એ વખત પાઠ નથી. એવી શંકા કરવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨ ॥

ન ગુણાદર્થકૃતત્વાદ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અર્થકૃતત્વાદિ ચ) અભ્યાસ કરવાથી બધી વંકિઓનો સંબંધ બંને પશુઓ સાથે સમજી શકાય છે (ગુણત્) સમાસ કરવાથી એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવાથી બે પશુઓની આવન વંકિઓ સમજી શકાય છે એટલે અભ્યાસ સાર્થક છે. શબ્દ એ ધર્મો છે અને અભ્યાસ કરવો એ શબ્દનો ધર્મ છે. દ્વાયજ્ઞાત્ એમ કહેવાથી પ્રધાનભૂત ‘જઙ્ઘિશતિ’ શબ્દનો આધ થાય છે. અભ્યાસ પક્ષમાં પ્રધાનન રક્ષા થાય છે જ્યારે સમાસપક્ષમાં તેની રક્ષા થતી નથી માટે અભ્યાસ કરવો એજ યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સમાસેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમાસેડપિ) સમાસમાં પણ (તથેતિ ચેત્) તેમજ છે જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું મુખ્ય પ્રયોજન અર્થની સ્મૃતિ થવી એજ છે. અર્થ સ્મરણ માટે જ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ‘દ્વિપંચાશદ્’ શબ્દના પ્રયોગથી પણ અર્થનું સ્મરણ તો થાય છે અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પણ અનુકૂળ થાય છે. જે એમ કહેવાનાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪ ॥

નાસંભવાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાસંભવાત્) સંભવત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બંનેનો સરવાળો કરી ‘દ્વિપંચાશદ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર અનુકૂળ થતું નથી. પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા એ શાસ્ત્રપ્રમાણે ‘દ્વિપંચાશદ્’ શબ્દ પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી માટે એ પ્રમાણે કથનનો સંભવ નથી. ॥ ૫ ॥

સ્વામિશ્ચ વચ્ચનં પ્રકૃતૌ તથેહ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) અગ્નીષોમીયમાં (સ્વામિઃ વચ્ચનં ચ) સ્વસંબંધી વંકિ વચન છે (તથા હહ સ્યાત્) તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવામાં થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકપશુને જીવીસ વંકિઓ વિશેષણ રૂપે બતાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ કરવાથી તે ભાવ બરાબર જળવાઈ રહે છે. સમાસ પક્ષમાં તો સમુદાય વિશેષ્ય રૂપે થઈ જવાથી પશુના પ્રાધાન્યનો આધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વજ્જક્રોણાં તુ પ્રધાનવત્વાત્ સમાસેનાભિધાનં સ્યાત્

પ્રાધાન્યમગ્નિગોસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વજ્જક્રોણામ્ પ્રાધાન્યમ્) ગણવામાં વંકીઓનું પ્રાધાન્ય છે. પશુનું નહિ. (અગ્નિગોઃ તદર્થત્વાત્) અગ્નિગુપ્રેષનો પણ એ જ ભાવ છે. (પ્રધાનવત્વાત્) વંકીનું પ્રધાનત્વ હોવાથી (સમાસાભિધાનમ્) સમાસનું કથન કઃવું ઇચ્છે.

ભાવાર્થ :—છવ્વીસ વંકિઓ અને છે એમ ગણવામાં પશુનું પ્રાધાન્ય નથી પણ વંકીઓનું છે અને બે પશુઓની વંકીઓ બાવન છે એમ સમાસ કરી કહેવું એમાં પણ વંકીની પ્રધાનતા સચવાય છે. માટે અન્નનો અર્થાત્ બે ષઙ્ગિશતિ નો ' દ્વાપદ્માશત્ ' આવેા સમાસ કરી ઉક્ત વાક્ય ઉચ્ચારવું આવું સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

તાસાં ચ કૃત્સ્નવચનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તાસામ્) તે વંકિઓનું (કૃત્સ્નવચનાત્) સંપૂર્ણતાથી ગણના વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તા અનુષ્ટયો વ્યાવયતાત્ ’ આ વાક્યમાં તાઃ પદથી વંકિઓનો પરામર્થ થાય છે માટે વંકિઓજ પ્રધાન છે. ॥ ૮ ॥

અપિ ત્વસન્નિપાતિત્વાત્ પત્નીવદામ્નાતેન અભિધાનં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) આ શબ્દ પક્ષાન્તરને જણાવે છે (આમ્નાતેન) પ્રકૃતિપાદથી (અભિધાનં સ્યાત્) અભિધાન થાય છે. (અસન્નિપાતિત્વાત્) અસંનિકૃષ્ટ હોવાથી (પત્નીવત્) પત્ની સંનહ્ય ઇત્યાદિ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ બહુપત્નીક પ્રયોગમાં પત્ની સંનહ્ય આ ઠેકાણે વચન અવિવક્ષિત છે, તેમ પ્રકૃત રથાનમાં પણ મંત્ર પાઠ પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં અદૃષ્ટ અર્થ માટે જ છે. કારણ કે મંત્રથી રમૃતિમાં આવતી ક્રિયા સંનિકૃષ્ટ નથી. મંત્રોચ્ચારણ વખતે જ વંકિઓને ગણવાનું હેતુ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકારસ્તુ પ્રદેશત્વાદ્ યજમાનવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષાન્તરનો સૂચક છે. (વિકારઃ) ઊહ (પ્રદેશવૃત્તિવાત્) પ્રદેશવૃત્તિથી (યજમાનવત્) યજમાન પેટે.

ભાવાર્થ :—ષઙ્ગિશતિરસ્ય વૈદ્યસ્તા અનુષ્ટયોચ્ચાવયતાત્ આ વાક્યથી વંકીની ઇષ્ટતાની પ્રતીતિ થાય છે. છવ્વીસ સંખ્યાનો જ વાચક એ શબ્દ નથી માટે ઊહ કરવો જોઈએ. દ્વિયજમાનક પ્રયોગમાં યજમાનૌ એવો ઊહ કરવો પડે છે તેમ અહીં પણ ષઙ્ગિશતિ શબ્દનો ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અપૂર્વત્વાત્ તથા પત્ન્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વ અર્થ હોવાથી (પત્ન્યામ્) પત્નીમાં ઊહ કરવો પડતો નથી.

ભાવાર્થ :—પત્ની સંનહ્ય આ ઠેકાણે પત્નીશબ્દોત્તરવર્તી એક વચનના પ્રયોગમાં અપૂર્વ અર્થ હોવાથી ઊહ કરવાનો નથી કારણ કે કેવળ પ્રકૃતિ અને કેવળ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો

નથી માટે અવિવક્ષિત એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે પણ ષટ્વિંશતિરસ્ય ઇત્યાદિ મંત્રનું કથન તો દૃષ્ટ છે. એ મંત્રથી છત્વીસ વંકિઓ ગણવાનું સ્મરણ થાય છે. ભલે ભિન્ન સમયમાં એ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હોય અને ભિન્ન સમયમાં ગણવાનું હોય. જેમ રાગની આરા કાલાંતરમાં લોકો સંજોગે છે અને એ આરાનું અનુદાન જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેનું અનુદાન આરાને યાદ કરીને કરે છે. માટે ઉક્ત મંત્રનો ઊઠ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

આમ્નાતસ્વવિકારાત્સંખ્યાતુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) તુ શબ્દ પદ્મનું ઉત્પાદન કરે છે. (આમ્નાતઃ) પ્રકૃતિમાં પ્રાતિ-પદિક શબ્દ જેવી રીતે આમ્નાત છે (અવિકારાત્) તેવી રીતે ઊઠ કર્યા વગર પર્વિંશતિ શબ્દનો પાઠ કરવો. (સંખ્યાસુ) સંખ્યા ગાયક વચનમાં વિકાર કરવો. (સર્વગામિત્વાત્) તેમ કરવાથી ન વંકિઓનું કથન થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પર્વિંશતિ શબ્દ છે તેવો જ વિકૃતિમાં કાયમ રાખવો અને તેની ઉત્તરમાં સંખ્યાવાચક એકવચનમાં વિકાર કરવો એટલે કે ષટ્વિંશતી વક્ત્ર્યોડસ્ય આવી રીતે પાઠ રાખવો. દિવચન મૂકનાથી અને પશુઓની આવન વંકિઓનો ખોધ થઈ જશે. ॥ ૧૨ ॥ આ પદ્મને દ્રષિત કરે છે.

સંખ્યા ત્વેવં પ્રધાનં સ્યાદ્ વક્ત્ર્યઃ પુનઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પદ્મના દ્રવણને સૂચવે છે. (એવં સંખ્યા પ્રધાનમ્ સ્યાત્) એમ સંખ્યાનો ઊઠ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાન થશે (વક્ત્ર્યઃ પુનઃ પ્રધાનમ્) ખરી રીતે વંકિ પ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો ઊઠ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાનરૂપથી સમજાય છે અને ખરી રીતે તો વંકિઓ જ પ્રધાન છે માટે વચનનો ઊઠ કરવો યોગ્ય નથી. ॥ ૧૩ ॥

અભ્યાસો વાડવિકારાત્ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અભ્યાસઃ સ્યાત્) અર્થપદો અભ્યાસ કરવો (અવિકારાત્) પ્રાકૃત પર્વિંશતિ શબ્દ કે જે પ્રત્યયવિશિષ્ટ છે તેનો વિકાર ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ અર્થ પદોનો જ અભ્યાસ કરવો પ્રકૃતિગત પ્રત્યયવિશિષ્ટ ‘ ષટ્વિંશતિઃ ’ પદોના વિકાર કરવો નહિ. એમ કરવાથી પ્રકૃતિમાં શ્રૂયમાણ વર્ણનો ખોધ થશે નહિ. ॥ ૧૪ ॥ આ પદ્મનું પણ દ્રવણ બતાવે છે.

પશુસ્ત્વેવં પ્રધાનં સ્યાદભ્યાસસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ તસ્માત્

સમાસશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્મને સૂચવે છે. (એવં પશુ પ્રધાનં સ્યાત્) એમ અભ્યસ કરવાથી પશુ પ્રધાન તરીકે થશે. (અભ્યાસસ્ય) અભ્યાસ કરવામાં (તન્નિમિત્તત્વાત્) પશુ

(નિમિત્ત હોવાથી. (તસ્માત્) માટે (સમાસશબ્દઃ સ્યાત્) સમાસ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :- ‘અયં’ પદનો અભ્યાસ કરવાથી પશુની પ્રધાનતા સમજાય છે. કારણ કે યો યઃ પશુઃ ષટ્વિંશતિવક્ત્રીકઃ એવો વાક્યાર્થ થાય છે. અભ્યાસ કરવામાં પણ પશુ જ નિમિત્ત પડે છે. ખરી રીતે વક્ત્રિઓ જ પ્રધાન છે માટે સમાસ એટલે છઠ્વીસનો સરવાળો કરી દ્વાપચ્ચાશદ્ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એટલે આ અધિકરણનો એજ ભાવાર્થ છે કે ષટ્વિંશતિ શબ્દનો સમાસ કરીને બિહ કરવો. ॥ ૧૫ ॥

‘ચતુર્વિંશદ્વાજિન’ ઇત્યાદિ વચનથી આશ્વમેધિક સવનીય અશ્વનું ચતુર્વિંશત વક્ત્રિરૂપ વિશેષ વચન છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશત્તસ્ય વચનાદૈશેષિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશત) આ મંત્ર વાક્ય (તસ્ય વચનાત્) એત્રીસ વક્ત્રિઓના પ્રકાશ કરનાર હોવાથી (વૈશેષિકમ્) ખાસ અશ્વને માટે જ છે.

ભાવાર્થ :- અશ્વમેધ યજ્ઞનો અંદર એક અશ્વ અને બીજા એ તૂપર અને ગોમૃગ સવનીય પશુઓ છે. તેમાં અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશત એ ખાસ અશ્વપરક જ છે અને ષટ્વિંશતિરસ્ય વંકયઃ એ જે અગ્નીષોમીયમાં બતાવ્યું છે તે અતિદેશ શાસ્ત્રથી અહીં પણ પ્રાપ્ત છે. તૂપર અને ગોમૃગ આ બન્ને પશુઓની વક્ત્રિઓ આવન છે એવો પ્રકાશ સમાસ કરીને કહેવો અને અશ્વની એત્રીસ વક્ત્રિઓ ઉક્ત વચનથી પ્રકાશિત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

આશ્વમેધિક સવનીય અશ્વનો ‘ન ચતુર્વિંશત્’ એ વચનથી સમસ્ત ઋચાનો નિપેધ છે

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્પ્રતિષિધ્ય પ્રકૃતિઃ નિયુજ્યતે સા ચતુર્વિંશદ્વાચ્યત્વાત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :- (તત્પ્રતિષિધ્ય) વૈશેષિક વચનનો પ્રતિપેધ કરીને (પ્રકૃતિઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર વિહિત સામાસિક વચન (નિયુજ્યતે) વિહિત કરવામાં આવે છે. (સા) તે (ચતુર્વિંશદ્વાચ્યત્વમ્) એત્રીસ સંખ્યાનું પણ વાચ્ય થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ન ચતુર્વિંશદ્વંતિ ઇત્યત્ એ વચનથી પૂર્વોક્ત વિશેષ વચનનો આધ થાય છે અને ત્રણે પશુઓનો સમાસ કરી વચન કહિવાનું હોય છે અર્થાત્ છયાસી વક્ત્રિઓ ત્રણે પશુઓની મળી થાય છે માટે છયાસી એ સામાસિક વચન બોલવું એમાં એત્રીસ સંખ્યાનો વાચ્યાર્થ પણ આવી જશે. અતિદેશ શાસ્ત્ર એક પક્ષમાં એટલે વિકલ્પે વૈશેષિક વચનનું વારણ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

પક્ષાન્તર. ઋગ્વા સ્યાત્ આસ્માત્ત્વાત્ અવિકલ્પશ્ચ ન્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (ઋક્ સ્યાત્) સમસ્ત ઋચાનું વિધાન છે (આસ્માત્ત્વાત્) પ્રકરણમાં પાઠ હોવાથી (ચ) અને (અવિકલ્પઃ) યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિષેધ કર્યા પછી જે વૈશેષિક પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાસિક સંખ્યાની પ્રયોજક નથી પણ તે સ્થાને સમસ્ત જ્ઞ્યાનું વિધાન છે કારણ કે પ્રકરણમાં તે જ્ઞ્યાનો પાઠ છે. વૈશેષિક વચનનો વિહ્વલ માનવો એ ઠીક નથી, માટે અવિહ્વલ જ માનવો જોઈએ. સંપૂર્ણ જ્ઞ્યા આ પ્રમાણે શાબ્દરભાષ્યમાં બતાવી છે ‘ચતુર્લિંગદ્વાજિનો દેવચન્દ્રો વૈકૃતશ્ચ સ્વધિતિ: સમેતિ । અલ્પિદ્વા ગાત્રા વ્યુના કૃણોત પરુપરતુધુષ્યા વિદાસ્તા ॥ ૧૮ ॥

તસ્યાં તુ વચનાદેરવત પદવિકાર: સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યાં તુ) તે જ્ઞ્યામાં તો (વચનાત) ઉક્ત નિષેધ વચનથી (દેરવત્) ન ગિરેતિ બ્રૂયાત્ દેરં કૃત્વોદ્ભવેત્ એ સ્થળની પેઠે (પદવિકાર: સ્યાત્) ચતુર્લિંગત પદના સ્થાનમાં પદ્વિંશતિ શબ્દનો પ્રક્ષેપ કરવો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત નિષેધ વચન સમસ્ત જ્ઞ્યાનો નિષેધ નથી પણ તે જ્ઞ્યામાં જે ચતુર્લિંગત પદ છે તેનો જ કેવળ નિષેધ છે. જેમ ‘ગિરા’ પદનો નિષેધ કરી તેને ઠેકાણે હરા પદનો પ્રક્ષેપ કર્યો છે તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ સમજવું. પદના નિષેધથી સમસ્ત જ્ઞ્યાનો નિષેધ માનવામાં આવે તો લક્ષણ માનવી પડે. અને તે પ્રમાણે માનવું અયોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સર્વપ્રતિષેધો વા સંયોગાત્પદેન સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વપ્રતિષેધ:) સમસ્ત જ્ઞ્યાનો પ્રતિષેધ થઇ શકે છે. (સંયોગાત્ પદેન સ્યાત્) જ્ઞ્યાના પ્રથમ પદ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમસ્ત જ્ઞ્યાનો પણ નિષેધ થઇ શકે છે કારણ કે ઉક્ત નિષેધનું પદ જ્ઞ્યાના પ્રથમ પદ તરીકે સંબંધ રાખે છે અને જે તમે ગિરાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે ગિરા પદ જ્ઞ્યાની શરૂઆતનું નથી માટે દૃષ્ટાંત વિષય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘અગ્નીષોમીય પશુમાં ‘ઉરુક’ શબ્દથી દ્રવ્યનું અભિધાન છે.’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વનિષ્ટુસન્નિધાનાદુરુકેણ વપામિધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વનિષ્ટુસન્નિધાનાત્) વનિષ્ટુના સામીપ્યથી (દુરુકેણ) ‘ઉરુક’ શબ્દથી (વપામિધાનમ્) વપાનું અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘વનિષ્ટુ’ શબ્દ પશુશરીરમાં સ્થિત એક અવયવનો વાચક છે તેની પાસે ‘ઉરુક’ પણ છે. ઉરુક શબ્દથી પણ પશુશરીરમાંના કોઈ અવયવ સમજવો. ઠર વિસ્તીર્ણમૂકો મેદો યત્ર સ ઉરુક: આ વ્યુત્પત્તિથી મેદપૂર્ણ વપાવિશેષનું નામ જ ઉરુક છે. કોઈએ ઉરુક અને ઉલૂક શબ્દોના સામ્યથી ઉરુકનો અર્થ ઉલૂક ન સમજવો એ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘અદ્વિગુમાં જે પ્રશસા શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ પ્રશંસા છે.’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

પ્રશસાસ્યમિધાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રશસા) ‘પ્રશસા’ શબ્દ (અસ્યમિધાનમ્) અસિના અર્થનો વાચક છે.
૬૮

ભાવાર્થ :—આ અગ્નીષોમીય પ્રકરણમાં ‘ પ્રશસા ’ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ ‘અસિ’ એટલે તલવાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બાહુપ્રશંસા વા ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (બાહુપ્રશંસા) બાહુની પ્રશંસા વાચક એ શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રશસા શબ્દ અસિ-વાચક નથી પણ પ્રશંસા વાચક છે. પ્રશસ્તૌ इति બાહુવિશેષણમ્ । પ્રશસા એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત પદ નથી કારણુ અસિથી કંઈ બાહુની પ્રશંસા થતી નથી. પ્રશસૌ એ દ્વિતીયાના દ્વિવચનમાં રૂપ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ અધિગુ પ્રૈષમાં ’ इयेनमस्य ’ ઇત્યાદિ વાક્યગત રથેનાદિ શબ્દોનું કાત્સ્વ્ય વચન છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

इयेन-शला-कश्यप-कवष-स्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धि संनिधानात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(इयेन, शला, कश्यप, कवष, स्त्रेकपर्णेषु) રથેન, શલા, કાર્યપ, કવપ, સ્ત્રેકપર્ણમાં (આકૃતિવચનમ્) સાદૃશ્ય વચન છે. (પ્રસિદ્ધિસંનિધાનાત્) પ્રસિદ્ધ રથેન આદિ પદના સંનિધાનથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાં દાનમાં આપવા યોગ્ય પશુઓના શરીરમાં કેટલાક અવયવો રથેન આદિ પક્ષીઓ સદૃશ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

कात्स्न्यं वा स्यात् तथाभावादग्निगोश्च तदर्थत्वात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(कात्स्न्यं वा स्यात्) સંપૂર્ણ આકૃતિ રથેનાદિ જોવી જ કદરતી રીતે હોય છે. (तथाभावात्) તે તે પક્ષીઓ સાથે તે તે ભાગ મળતો આવતો હોવાથી (अग्निगोस्तदर्थत्वात्) અધિગુ નામ ઋત્વિજને પશુઓના શરીરના અવયવોની આકૃતિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પશુઓના શરીરના વક્ષસ્થળની આકૃતિ સંપૂર્ણ રીતે રથેન આદિ પક્ષીઓના જેવી જ હોય છે. અને એનું જ્ઞાન અધિગુ નામના ઋત્વિજને હોવું જ જોઈએ. ભાવાર્થ એ છે કે અધિગુ નામક ઋત્વિજને પશુના શરીરના અંદર બહારના અવયવોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સદમરીતથી હોવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

दर्शयागने माटे उद्धृत अग्निनो लोप थाय तो प्रायश्चित्तइय न्योतिभमती
छष्टिनु अनुष्ठान न करवा संभंधी अधिकरण.

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात् तदर्थे हि विधीयते ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(प्रासङ्गिके) દર્શ અને પૂર્ણમાસને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ જો જ્ઞાન્ત થઈ નય તો (प्रायश्चित्तं न विद्यते) પ્રાયશ્ચિત્ત ન્યોતિભમતી ઇષ્ટિ કર્તવ્ય નથી. (परार्थत्वात्)

જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ અન્યને માટે હોવાથી (તદર્થે દિ વિધીયતે) અગ્નિહોત્રને માટે એ વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રને માટે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલો અગ્નિ જે શાંત થઇ જાય તો તેને માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરી ફરીથી અગ્નિ કરવો. અર્થાત્ દર્શને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ શાંત થઇ જાય તો તેને ફરીથી કરવા માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવાનું હોતું નથી. અતોઽમિહોત્રાર્થોઽષ્ટોદાનસ્ય નિમિત્તસ્ય અભાવાત્ નૈમિત્તિકી ઇષ્ટિર્ન પ્રવર્તતે આ પ્રમાણે ન્યાયમાલા વિસ્તરમાં શ્રી માધવાચાર્યે લખ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ ધાર્ય અગ્નિના ઉદ્દાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવું નહિ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ધારણે ચ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારણે) ધાર્યમાણ અગ્નિ (પરાર્થત્વાત્) સર્વ કર્મને માટે હોવાથી તેના ઉદ્દાનમાં જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—આહવનીય ચતુર્કુંડમાંથી જે અગ્નિ લેવામાં આવે છે તે સર્વકર્મને માટે હોવાથી અગ્નિહોત્રને માટે પણ છે જ માટે જે તે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં હોલવાઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૭ ॥

ક્રિયાર્થત્વાદિતરેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાર્થત્વાત્) પયુક્ષણ પરિસમૃદ્ધ-આદિ ક્રિયાને માટે હોવાથી (ઇતરેષુ કર્મસ્યાત્) બીજામાં અનુદાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—આહવનીયમાંથી જે અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરવામાં આવે છે તેનું નિમિત્ત અગ્નિહોત્ર નથી પણ “ ધાર્યો ગતધ્રિય આહવનીયઃ ” અથો હ વૈ ગતધ્રિયઃ-બ્રાહ્મણઃ શુશ્રુવાન્ પ્રામણીઃ રાજન્યઃ । ઔઘૌ ગૌતમો ભારદ્વાજઃ ” આ કદપસુત્રને આધારે ગતશ્રીત્વ ધારણનું નિમિત્ત છે. અગ્નિહોત્ર નિમિત્ત નથી માટે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં અગ્નિનું ઉદ્દાન થઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની નથી. નિમિત્તાભાવાત્ નાસ્તિ સેષ્ટિઃ નિમિત્ત વગર તે ઇષ્ટિ કર્તવ્ય નથી આ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્યે પણ લખ્યું છે, જુઓ ન્યાયમાલા વિસ્તરનું આ અધિકરણ. ॥ ૨૮ ॥

‘ દર્શાર્થ ઉદ્ધરણ અમંત્રક હોય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન તૂત્તન્ને યસ્ય ચોદના અપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરે) પરાર્થ ઉત્તમ અગ્નિમાં (યસ્ય ચોદના) જે અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તેમાં (ન તુ) મંત્ર બોલવો નહિ. (અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) બિજા કામ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ અગ્નિહોત્રં વાવા ત્વાહોત્રા ઇત્યાદિ નિત્ય ઉદ્ધરણુનો મંત્ર છે. હવે જેણે દર્શયાગને માટે ઉદ્ધરણુ કર્યું હોય તેને માટે ઉપર બતાવેલો મંત્ર બોલવો નહિ. અમંત્રકજ ઉદ્ધરણુ કરવું. કારણ અગ્નિહોત્ર અને ઉદ્ધરણુનો સમય જિજ્ઞ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ પ્રાયણીય ચરુમાં પ્રદાન ધર્મેનું અનુષ્ઠાન નથી. ’ એ અધિકરણુમાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રદાનદર્શનં શ્રવણે તદ્દર્મ મોજનાર્થત્વાત્ સંસર્ગાચ મધૂદકવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(શ્રવણે) પયસના શ્રવણમાં (પ્રદાનદર્શનમ્) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને જેમ પ્રદાન જેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પયસનું પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. (મધૂદકવત્) માટે મધુ અને ઉદક પેઠે (સંસર્ગાત્) મિલિત હોવાથી (મોજનાર્થત્વાત્) યાગને માટે હોવાથી (તદ્દર્મ) પ્રદેય દ્રવ્યના જે ધર્મે કર્તવ્ય હોય છે તે ધર્મે પ્રદેય પયના પણ કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ આદિત્યઃ પ્રાયણીયઃ પયસિ ચરુઃ ’ આ વાક્યથી જેમ ચરુ પ્રદેય દ્રવ્ય છે તેમ પય પણ પ્રદેય દ્રવ્ય છે. એવું ૨૫૪ સમજાય છે. ચરુનો દેવતા જેમ આદિત્ય છે તેમ પયનો દેવતા પણ આદિત્ય છે. અર્થાત્ દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી બંનેનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે યાગમાં ત્યાગ આવશ્યક હોય છે. માટે પ્રદેય દ્રવ્ય પયના જે ધર્મે વત્સાપાકરણુ આદિ છે તે પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારપ્રતિષેધઃ તદ્દત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારપ્રતિષેધઃ તદ્દત્) કેટલાક સંસ્કારોને પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક પ્રદેયદ્રવ્યના સંસ્કારોને પણ પ્રતિષેધ છે. તેથી ૨૫૪ થાય છે કે, પ્રદાનના ધર્મે કર્તવ્ય છે. જે કર્તવ્ય જ હોયતો તેને પ્રતિષેધ પણ ન હોય જેમકે ‘ અયજુષા વત્સાનપાકરોતિ ’ યજુષૂ મંત્રદ્વાગ વત્સાનું અપાકરણુ કરવું નહીં આ વાક્ય ધર્મના નિષેધને જણાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

તત્પ્રતિષેધે ચ તથાભૂતસ્ય વર્જનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પ્રતિષેધે) તે પયનો જે પ્રદેયત્વ તરીકે પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (તથાભૂતસ્ય વર્જનાત્) પયોમિશ્રિત ચરુ દ્રવ્યનો પણ નિષેધ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જે પયમાં પ્રદેયત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો પયમાં રાધિલા ચરુને પણ નિષેધ થઈ જાય. જેમ વેલ કોષ રોગીને દૂધ સેવવાની ના પાડી હોય તો તેણે દૂધવાળો પદાર્થ પણ હોડવો જ પડે છે. આથી દૂધમાં રાધિલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જે દૂધ અર્થાત્ પયમાં પ્રદેયત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધર્મત્વમપ્રદાનાત્ પ્રણીતાર્થે વિધાનાદતુલ્યત્વાદસંસર્ગઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અધર્મત્વમ્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મત્વ નથી (અપ્રદાનાત્) પયસ વિધિનો વિષય બનતો હોવાથી કારણ કે પયસ એ સાતમી વિભાકિત છે જેનું વિધાન કરવું હોય તેને સાતમી

વિભક્તિ ન હોય. (પ્રણીતાથે) પ્રણીતાને માટે (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી (અતુલ્યત્વાત્) તુલ્ય ન હોવાથી (અસંસર્ગઃ) સંસર્ગ પશ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—પચસિ ચરુઃ અહીં ચરુ તો પ્રથમાંત હોવાથી તે વિધેય બની શકતું નથી તેમજ દધિમધુ ઘૃતમાપો ઘાનાઃ ઇત્યાદિની માફક સંસર્ગ પશ્ય નથી કારણ કે દૃષ્ટાન્તમાં બધાજ પ્રથમાંત છે બ્યારે દાદૃશંતિક પચસનેતો સાતમી વિભક્તિ લાગેલી છે અને તેથી પચસ્ એ ચરુનું અધિકરણ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૩ ॥

પરો નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પરઃ) બીજે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિત્ય વિધિનો અનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—અયજુષા વત્સાનપાકરોતિ આ વાક્યથી વત્સાપાકરણનો જે નિષેધ પ્રતીત થાય છે એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. ॥ ૩૪ ॥

વિહિતપ્રતિષેધો વા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિહિતપ્રતિષેધઃ) શાખાન્તરમાં જે વિહિત છે તેનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તરમાં યજુષા વત્સાનપાકરોતિ આતું વિધાન છે તેનો ઉક્ત સ્થળે પ્રતિષેધ છે એવું સમજાય છે. માટે પ્રદાન ધર્મોનું અનુશાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૫ ॥

વર્જનેગુણભાવિત્વાત્ તદુક્તપ્રતિષેધાત્ સ્યાત્ કારણાત્ કેવલાશનમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(તદુક્તપ્રતિષેધાત્) ‘ પયો મા મુદ્ધસ્વ ’ આવો પ્રતિષેધ હોવાથી. (વર્જને) પચઃસંસૃષ્ટ અન્ન વર્જનમાં (ગુણભાવિત્વાત્) અપ્રધાન હોવાથી (કારણાત્) એ કારણને લીધે (કેવલાશનમ્) કેવળ ઓદનનું અશન થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તું દૂધનું સેવન ન કર ’ આવો પ્રતિષેધ કોઇ રાગીને વેઘ કર્યો હોય તો દૂધયુક્ત ભાતનો પણ નિષેધ થઇ શકે છે કારણ કે દૂધ એ ભોજનમાં ગૌણ વસ્તુ છે અને ભાત એ મુખ્ય છે. માટે દૂધ વગર કેવળ ભાતનું અશન થઇ શકે છે પણ દૃષ્ટાન્તમાં ચરુ દૂધમાં જ રાધવાનું વિધાન છે એટલે એ ઓદન રૂપ ચરુ દૂધમાંથી બુદો પડી શકે નહિ. આ કારણથી ચરુ સાથે પયો મા મુદ્ધસ્વનું જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે અયોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

વ્રત ધર્માન્ લેપવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્ર) અને (વ્રેતધર્માત્) વ્રત ધર્મ હોવાથી (લેપવત્) લેપ પડે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મચારી માટે મધુ અને માંસ આદિ ત્યાજ્ય છે. હવે જે મધુના લેપવાળો અથવા માંસના સંસર્ગવાળો પદાર્થ જે તે ખાય તો તેના વ્રતનો લોપ થાય છે તેમ અપ્રદેય પયના સંસર્ગવાળો ચરુ આપવામાં પણ અદૃષ્ટનો લોપ થવો જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

રસપ્રતિષેધો વા પુરુષધર્મત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રસપ્રતિષેધઃ) રસનો પ્રતિષેધ છે (પુરુષધર્મત્વાત્) પુરુષનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષનો ધર્મ ગાય છે. એ રાગથી પુરુષ મધુનો (મદિરાનો) ઉપયોગ કરે છે. માટે પદાર્થમાં જ્યારે બ્રહ્મચારીને મધુના રસનું જ્ઞાન થાય એટલો લેપનો નિષેધ છે. મધુનો ઠાઠપણ પદાર્થ સાથે સંસર્ગ હોવો એમાં પુરુષની ભૂખ છે પણ ચરુમાં જે પચસૂનો સંબંધ છે તે તો શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત છે. શાસ્ત્રપ્રાપ્ત સંયોગનો નિષેધ થઇ શકે નહિ. માટે તેમાં પ્રણીતાધર્મા ઉપવનાદયસ્તત્ર કર્તવ્યાઃ પ્રણીતાના ધર્મ ઉપવન આદિ કર્તવ્ય છે. વત્સાપાકરણ આદિ પ્રદેષ ધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

‘ અબ્યુદય-દષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અબ્યુદયે દોહાપનયઃ સ્વધર્મા સ્યાત્ પ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અબ્યુદયે) ચંદ્રોદયનિમિત્તક અબ્યુદય દષ્ટિમાં (દોહાપનયઃ) દધિ શૂતરૂપ દ્રવ્યમાંથી પૂર્વદેવતાના વિભાગ અને ધીન્દેવતાના સંબંધનું વિધાન છે. (પ્રવૃત્તત્વાત્) યાગને માટે પૂર્વથી દધિ અને પચસૂ પ્રવૃત્ત હોવાથી (સ્વધર્મા સ્યાત્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મવાળો અપનય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબ્યુદય દષ્ટિમાં શૂત અર્થાત્ પાકાશ્રય પચસૂ અને દધિ આ બન્નેના પ્રદેયદ્રવ્યના ધર્મોનું અનુદાન કરવું જોઇએ, કારણ કે એ શૂત અને દધિમાંથી જ પૂર્વદેવતાનો વિભાગ અને અન્ય દેવતાનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. ॥ ૩૯ ॥

શૂતોપદેશાચ્ચ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૂતોપદેશાત્) શૂત=પાકાશ્રય આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૂત એટલે પાકનો જે આશ્રય હોય તે. આવો સિદ્ધવત્ જે નિર્દેશ છે તે પ્રદેયદ્રવ્યમાં જ ધરી શકે છે. માટે દધિ અને પાકાશ્રય પચસૂમાં અબ્યુદયેષ્ટિ વખતે પ્રદેયના ધર્મો કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પશુકામેષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપનયો વા અર્થાન્તરે વિધાનાશ્ચરુપયોષત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચરુપયોષત્) ચરુ અને પચસૂની માફક (અર્થાન્તરે વિધાનાત્) શ્રપણરૂપ કાર્યાન્તરમાં વિધાન હોવાથી (અપનયઃ) ઈન્ધાના ધર્મનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—‘ આદિત્યઃ પ્રાયણોયઃ પયસિ ચરુઃ ’ અહીં જેમ પયસુમાં પ્રદેય ધર્મેનું અનુદાન થતું નથી તેમ પશુકામેષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં દંજ્યાના ધર્મો કર્તવ્ય નથી કારણ કે તેનો ઉપયોગ શ્રવણમાં થાય છે, માટે પ્રણીતાના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રદેય ધર્મેનું અનુદાન નથી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. શ્રવણાનાં તુ અપૂર્વત્વાત્ પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(શ્રવણાનાં તુ) પયઃ આદિ શ્રવણોનું (પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાત્) યાગને માટે વિધાન છે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વકર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પયસા મેત્રાવરુણં શ્રીણાતિ અહીં પયમાં ઇજ્યાધર્મો કર્તવ્ય છે. ઉક્તવાક્યમાં સોમ સાથે પયસુનું મિશ્રણ કરવા બતાવ્યું છે. સોમ પ્રદેય છે, માટે પયસુમાં સોમના જે કય આદિ ધર્મો છે તે પયમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ગુણી વા શ્રવણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણઃ) સોમરસનું ગુણભૂત પય છે (શ્રવણાર્થત્વાત્) પયસુનો ઉપયોગ શ્રવણ અર્થાત્ મિશ્રણને માટે છે.

ભાવાર્થ :—સોમરસ પ્રધાન છે, પયસુ ગૌણ છે. કારણ કે દૂધ તો ફક્ત મિશ્રણ માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

અનિર્દેશાચ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનિર્દેશાત્) પયસુનો દેવતા સાથે નિર્દેશ નથી.

ભાવાર્થ :—મેત્રાવરુણ એ સોમનું વિશેષણ છે. અને એનાથી સોમ દ્રવ્યનો મિત્ર અને વરુણ સાથેના સંબંધ જણાય છે, પયસુની સાથે કોપ દેવતાનો સંબંધ જણાતો નથી માટે પયસુ ગૌણ છે, તેથી તેમાં પ્રદેયના ધર્મ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

શ્રુતેશ્ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શ્રુતેઃ) દ્વિતીયા વિભક્તિની શ્રુતિ હોવાથી (તત્પ્રધાનત્વમ્) સોમની પ્રધાનતા સ્પષ્ટ થાય છે.

પદાર્થ :—પયસા સોમં શ્રીણાતિ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ સોમને છે પયસુને તો ત્રીજી વિભક્તિ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રધાનતાને સૂચવે છે માટે સોમ જ પ્રધાન છે પયસુ નહીં. એટલે સોમ જ પ્રદેય છે પયસુ નહીં. તેથી પયસુમાં પ્રદેયના ધર્મો જે કય આદિ છે તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

અર્થવાદશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ (તદર્થત્વાત્) પણ સોમની પ્રધાનતા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—પચસૈવ મે સોમં શ્રીણાતુ આ અર્થવાદ વાક્ય છે તેમાં પશુ સોમની પ્રધાનતા અને પચસની અપ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જે પચસ સોમપ્રત્ય હોત તો પચો મે દેહિ આવો વરદાનની યાચનાવાળો અર્થવાદ હોત. આથી પશુ સપ્ત થાય છે કે પચસમાં પ્રદેયના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૬ ॥

સંસ્કારં પ્રતિ ભાવાન્ન તસ્માદપ્યપ્રધાનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારં પ્રતિ) સંસ્કારને માટે (ભાવાત્) હોવાથી (તસ્માત્ અપિ) તેથી પશુ (અપ્રધાનમ્) પચસ અપ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—પચસ તો સોમના સંસ્કારને માટે છે યાગને માટે નહિ. એટલે કે પચસ તો પ્રદેય દ્રવ્ય સોમનું સંસ્કાર દ્રવ્ય છે, તેથી તે અપ્રધાન છે. માટે તેમાં પ્રદેયના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૭ ॥

અશ્વમેધમાં ' ઈશાનાય પરસ્વતઃ ' આ વાક્યથી યાગાન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.. પર્યગ્નિકૃતાનામુત્સર્ગે તાદર્થ્યમુપધાનવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પર્યગ્નિકૃતાનામ્) પર્યગ્નિકૃત પરસ્વતોનું (ઉત્સર્ગે) છોડી મૂકવાનું હોવાથી (તાદર્થ્યમ્) તેને માટે હોય છે (ઉપધાનવત્) ચરુના ઉપધાન પેટે.

ભાવાર્થ :—અશ્વમેધ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ' ઈશાનાય પરસ્વતઃ કાલમતે, તં પર્યગ્નિકૃતમુત્સર્જતિ ' અહીં ' પરસ્વત્ ' શબ્દ વન્યપશુ વિશેષનો વાચક છે. પરસ્વતને અગ્નિ પાસે લાવી પછી તેને છોડી મૂકવાં અર્થાત્ તેનો ઉત્સર્ગ કરવો. તેનો ત્યાગ અર્થાત્ ઠાઠને દાનમાં આપવાં નહિ. જેમ ' ચક્ષુસ્પદધાતિ ' ચરુનું ઉપધાન કરવામાં આવે છે તેમ ' પર્યગ્નિકૃતમુત્સર્જતિ ' પર્યગ્નિ થયેલા પરસ્વતનો ઉત્સર્ગ કરવો. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શેષપ્રતિષેધો વા અર્થાભાવાદિદાન્તવત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (શેષપ્રતિષેધઃ) પર્યગ્નિ કર્યા પછી પ્રાકૃત અંગને પ્રતિષેધ છે (અર્થાભાવાત્) કર્તવ્ય અર્થ ન હોવાથી (દિદાન્તવત્) આતિથ્યામાં ઇડાન્ત કર્મ જેમ અન્યનો નિવર્તક છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યામાં ઇડાન્ત કર્મ અન્ય પ્રાકૃત કર્તવ્યનો નિષેધ કરે છે તેમ પર્યગ્નિકૃત કર્મ કર્યા પછી અન્ય ઠાઠ વિધેય અંશ રહેતો ન હોવાથી ઉક્ત જે વાક્યમાં ઉત્તર વાક્ય નિષ્ફલ થઇ જાય છે. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વત્વાન્ન શબ્દસ્ય સંસ્થાપયતીતિ ચાપ્રવૃત્તેનોપપચતે ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દસ્ય પૂર્વત્વાત્) પૂર્વ શબ્દ યરા સૂચક હોવાથી (સંસ્થાપયતિ હતિ) સમાપ્તિ સૂચક શબ્દ પશુ હોવાથી (અપ્રવૃત્તેન ચ) જે પૂર્વયામ પ્રવૃત્ત ન હોત (ઉપપચત) તો ઉત્સર્ગ માત્ર થઇ શકત.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ જે એ વાક્ય અતાવ્યાં છે તેમાં પહેલું વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે તેમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો ઉલ્લેખ છે દ્રવ્ય અને દેવતા એ જ સ્વરૂપ છે. તે બીજું વાક્ય પણ યાગનું સૂચક છે કારણ કે તેમાં દ્રવ્યનું સૂચન છે. ॥ ૫૦ ॥

ક્રિયા વા સ્યાદવચ્છેદાદકર્મ સર્વહાનં સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકર્મ સર્વહાનં સ્યાત્) દ્વિરામાત્રનું દાન થાય (અવચ્છેદાત્) પર્વગ્રંથકરણ કર્મા પછી ઉત્તરગ્રંથ વ્યવચ્છેદ હોવાથી (ક્રિયા) માટે પ્રધાન ક્રિયા અર્થાત્ યાગનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વવાક્ય જેમ યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ તં પર્યમિકૃતમુચ્ચજતિ આ વાક્ય પણ યાગનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. એ વાક્ય નિરર્થક નથી અને ‘ પરસ્વત્ ’ આરબ્ધક પશુ વિશેષનું દાન કરવામાં આવે છે એવો ભાવ આ આધકરણનો છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ ’ આ વાક્યથી કર્માન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. આજ્યસંસ્થા પ્રતિનિધિઃ સ્યાત્ દ્રવ્યોત્સર્ગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યસંસ્થા) આભ્યથી સમાપ્તિ (પ્રતિનિધિઃ સ્યાત્) પ્રતિનિધિ થાય છે (દ્રવ્યોત્સર્ગાત્) પૂર્વદ્રવ્યનો પતિયામ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આભ્યથી સમાપ્તિ જે અતાવી છે તેમાં આભ્ય શબ્દ પૂર્વદ્રવ્યના પ્રતિનિધિતાનો સૂચક છે. ફત્તીવત્ દેવતાવાળું છે. દ્રવ્ય આગળ અતાવ્યું છે તેનું પ્રતિનિધિ આભ્યા પદથી વાચ્ય છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મનવું છે. ॥ ૫૨ ॥

સમાપ્તિવચનાच्च ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાપ્તિ વચનાત્) સમાપ્તિનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આજ્યેન શેષં સમાપયેત્ ’ આભ્ય અર્થાત્ ધૃતીથી આકી રહેલું કર્મ સમપ્ત રૂપું જે કર્માન્તરનું વિધાન હોત તે આજ્યેન કર્મારમેત એ પ્રમાણે વાચ્ય હોવું જોઇતું હતું. માટે બીજા કર્મનું વિધાન નથી ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચોદના વા કર્મોત્સર્ગોદન્યે સ્યાદવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચોદના વા) અપૂર્વ કર્મનું વિધાન છે (કર્મોત્સર્ગાત્) પૂર્વ કર્મની સમાપ્તિ હોવાથી. (અન્યૈઃ અવિશિષ્ટત્વાત્ સ્યાત્) બીજાં વાક્યો સાથે સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવતમાલમતે પર્યમિકૃતં પાત્નીવતમુચ્ચજતિ આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ આ વાક્યમાં આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ આ ભાગથી એક બીજા કર્મનું જ વિધાન થાય છે જો કે એમાં યાગવાચક કોઇ પદ નથી છતાં એનાં જેવાં બીજાં વાક્યો છે જેમકે સૌચીં ચક્રં નિર્વપેત્ અહીં પણ યાગ વાચક પદ નથી છતાં તે એ યાગરૂપ કર્માન્તરનું વિધાન કરે છે. ॥ ૫૪ ॥

અનિર્ણયો ચ વનસ્પતેઃ પ્રસિદ્ધાન્તેન દર્શયતિ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસિદ્ધાન્તેન) પ્રસિદ્ધ ચગ્મ-અવધવથી (વનસ્પતેઃ) દશમ પ્રયાગને (અનિર્ણયમ્) યાગના અભાવને (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર યાગના અભાવને સૂચિત કરે છે. એટલે શેષ કર્મની નિવૃત્તિ છે એમ સમજવું. આ કથન ઉપર બતાવેલા પાત્નીવત યાગ સંબંધી છે. ॥ ૫૫ ॥

સંસ્થા ચ તદ્દેવતાત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્થા ચ) સંસ્થા એ શબ્દ સમાપ્તિનો વાચક છે. (તદ્દેવતાત્વાત્ સ્યાર્થ) પત્નીઃ દેવતાક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આજ્યેન શેષમ્ ઇત્યાદિયાં કર્માન્તરનું વિધાન છે એમાં પણ દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી સંનિહિત પત્નીવદ્ દેવતાનું જ ગ્રહણ થાય છે. માટે અને પૂર્વ અને ઉત્તર કર્માનું સામત્ય હોવાથી પત્નીવદ્ દેવતાક જે કર્મ આરંભ્યું છે તે આ કર્મથી અર્થાત્ આજ્યેન સમાપયેત્ ઇત્યાદિથી પ્રતીત થતા કર્મથી સમાપ્ત કરવું જોઈએ. આ ઉપરથી આ અધિકરણમાં આજ્યેન શેષ સંસ્થાપયતિ એવાથી ભિન્ન યાગવિધાન પ્રતીત થાય છે. ॥ ૫૬ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥



अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘વિકૃતિમાં જે અર્થોનો લોપ હોય તેવા પ્રાકૃત અર્થોનો આધ હોય છે અર્થાત્ એવા પ્રકૃતિમાં કહેલાં અર્થો વિકૃતિમાં ન કરવા.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

આ અધ્યાયમાં આદ્ય સંબંધી વિચારો કરવામાં આવશે.

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) પ્રકૃતિયાગના પ્રકરણમાં જે જે અર્થોનું વિધાન હોય તેનું (પ્રકરણાન્તરે) વિકૃતિ યાગમાં પ્રકૃતિ માદક સર્વકર્મ અનુષ્ઠેય હોવાથી (અતિદેશાત્) અતિદેશ સામાન્યનું કથન હોવાથી (સર્વકર્મ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાં વિહિત બધાંજ કર્તવ્યોનું અનુધાન થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે જે કશું હોય તે સર્વનું વિકૃતિમાં પણ અનુધાન થવું જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિવત્ વિકૃતિઃ કર્તવ્ય એવો સામાન્ય અતિદેશ છે. એટલે પ્રકૃતિમાં જેટલાં અંગો વિહિત હોય તે બધાં જ વિકૃતિમાં પણ કરવા. કોઇપણ અંગનો આધ વિકૃતિમાં ન થવો જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ લાઙ્ગમિધાનસંસ્કારદ્રવ્યમર્થે ક્રિયેત તાદર્શ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ રુદ્ધો પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞાતિ સૂચક છે. (લમિધાન સંસ્કાર દ્રવ્યમ્) દેવસ્ય ત્વા.....ઇત્યાદિ મંત્રરૂપ અભિધાનથી સંસ્કારરૂપ આદ્યન આદિ ક્રિયાકલાપિ જમાં છે (દ્રવ્યમ્) તે દ્રવ્ય (અર્થે) પુરુષપ્રયત્નસાધ્ય છેદન ક્રિયા હોય તો (ક્રિયેત) કરવામાં આવે (તાદર્શ્યાત્) તે કાર્યને માટે જ તે દ્રવ્ય જણાવવામાં આવેલું હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે જે મંત્રદ્વારા જે જે ક્રિયાઓ કરવાની વિહિત હોય છે તે તે ક્રિયાઓ દ્રવ્યમાં કરવાની હોય છે. માટે યજ્ઞમાં તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ હોય તો જ તેમાં તે ક્રિયાઓ કરવી, નહિ તો નહિ. એટલે વિરૂતિ યાગમાં જરૂર ન હોય તો પ્રકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાઓ વિરૂતિમાં ન કરવી ઉદાહરણ—નાજસ્ય યાગમાં મૈત્રાપ્રાદર્શ્યત્વ હવિષ્માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સ્વયં દિતં વર્હિઃ સ્વયં વૃત્ત ઇન્ધ્રઃ' આ વાચ્યથી સમજાય છે કે વર્હિઃ અને ઇન્ધ્રમે માટે તેને કાપવાના સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. પ્રકૃતિમાં જે દ્રવ્યનું જે ઇલુમ અર્થાત્ સમર્થિત છે તે વિરૂતિમાં માત્ર વાચ્યથી ન કાપવા જણાવ્યું હોય તો ન કરવું. માટે વિરૂતિ યાગમાં વર્હિઃ-લવન માટે પઃશુ આદિનો ઉપયોગ ન કરવો. કર્મનો આધ હોવાથી પઃશુ આદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ પણ મંત્રદ્વારા ન કરવું અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરવું પણ વિરૂતિમાં ન કરવું કાણુ કે તેનો આધ છે પ્રતિવદ્ વિરૂતિઃ કર્તવ્યા એ સામાન્ય અતિદેશ નથી પણ જે વિરૂતિમાં પ્રકૃતિના અંગે અપેક્ષિત હોય તે અંગે પ્રકૃતિ પેટે કરવાં એ આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૨ ॥

તેષામપ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) મંત્ર, સંસ્કાર, ક્રિયા અને દ્રવ્યો (અપ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) આનુમાનિક શસ્ત્રથી શિષ્ટ હોવાથી અર્થાત્ અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિરૂતિ યાગમાં જે કર્મ કેમ કરવું ? તે ન જતાવ્યું હોય તે કર્મ પ્રકૃતિયાગ પ્રમાણે કરવું. આવે જે અતિદેશ છે તે આનુમાનિક અંગ છે. પ્રત્યક્ષ અંગ નથી, જ્યાં પ્રત્યક્ષ શિષ્ટ અંગ હોય ત્યાં આનુમાનિક અંગોનો આધ થવો ચેત્ય છે કારણુ કે પ્રત્યક્ષ કરતાં આનુમાન કુર્બલ છે, સ્વયં દિતં વર્હિઃ આ પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે દાત્રાદિથી લવન કે જે આનુમાનિક છે તે લવનનો આધ થવો એ ન્યાય્ય પ્રે. સ્વયં કપાયેલો દર્ભ જે વિરૂતિમાં ઉપયોગમાં લેવાનો ઠલો છે ત્યાં દાત્રાદિથી લવન આધિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં વર્હિઃલવન ભલે હોય પણ જ્યાં તૈયાર દર્ભનું વિધાન હોય તે વિરૂતિમાં પ્રાકૃત લવનનો આધ સ્વીકારવો જ જોઈએ. લવનનો આધ થવાથી દાત્રાદિની પણ વિરૂતિ થવી જ જોઈએ આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અંગોનો વિરૂતિમાં પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ વાક્યાદિથી આધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયાનો આધ થાય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

હૃદિરારમ્ભસંયોગાદન્નમૃતાન્નિવર્તેતારમ્ભસ્ય પ્રધાનસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસંયોગાત્) આરંભ જન્મનો સંબંધ હોવાથી (અન્નમૃતાન્) અંગભૂત દીક્ષણીયામાં (હૃદિઃ) આરંભણીયા ઇષ્ટિ (નિવર્તેત) વિરૂતિ થાય છે (આરમ્ભસ્ય) આરંભનો (પ્રધાનસંયોગાત્) સંબંધ પ્રધાન વાચ્યથી કહેવાયો.

ભાવાર્થ :— જ્યેતિષ્ટોમમાં દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે એવી વિકૃતિઓ છે તેના અંગરૂપે દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓ કર્તવ્ય છે તેમાં બધા દર્શપૂર્ણમાસના અંગકલાપ સાથે આરંભણીયાનો અતિદેશ છે કે નહિ ? જેનો વિચાર આ અધિકરણમાં કર્યો છે. તેમાં સિદ્ધાંત એ બાબો છે કે અંગભૂત દીક્ષણીયાદિમાં પ્રધાનોદ્દેશ્યક આરંભ ન હોવાથી આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે અર્થાત્ એ ઇષ્ટિ દીક્ષણીયાદિમાં કર્તવ્ય નથી. ‘આમ્નાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્દશં પૂર્ણમાસાવાસ્ત્યમાનઃ’ આ વાક્યથી આરંભનો સંબંધ પ્રધાનભૂત દર્શપૂર્ણમાસ યાગ સાથે છે એમ સમજાય છે, માટે દીક્ષણીયાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિની નિવૃત્તિ છે. ॥ ૪ ॥

‘અનુપજ્ઞાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રધાનાશ્ચાન્યસંયુક્તાત્સર્વારમ્માન્નિવર્તેતાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યસંયુક્તાત્) અન્ય સોમાદેશ્ય પ્રધાનથી યુક્ત (પ્રધાનાત્) ઇષ્ટિરૂપ પ્રધાનથી ઇષ્ટિ અર્થાત્ અન્વારંભણીયા રૂપ ઇષ્ટિની (નિવર્તેત) નિવૃત્તિ શાય છે. (સર્વારમ્માત) સર્વને માટે આરંભ હોવાથી (અનજ્ઞત્વાત્) કેવલ ઇષ્ટિનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :— ‘અનુમત્યૈ પુરોહશમથકપાલં નિર્વપતિ’ આ વાક્યથી રાજસૂયયજ્ઞમાં દર્શ-પૂર્ણમાસેષ્ટિની વિકૃતિરૂપ અનુમત્યાદિ યાગો વિદિત છે. આ અનુમત્યાદિ યાગો દીક્ષણીયાદિ યાગો પેટે અન્યના અંગ નથી અર્થાત્ પ્રધાનભૂત છે તથાપિ એક એક ઇષ્ટિનો અલગ અલગ આરંભ નથી. ઇષ્ટિપશુસોમદર્વીહોમરૂપ અનેક પ્રધાનોનો સંબંધ એજ રાજસૂય છે અને સંબંધો આરંભ છે માટે અનુમત્યાદિ યાગોમાં અન્વારંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે. અનુમત્યાદિ ઇષ્ટિને જ અનુપજ્ઞાદિ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૫ ॥

‘આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયાનો બાધ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્યાં તુ સ્યાત પ્રયાજવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘આરંભણીયાના અતિદેશમાં સંશય નથી.’ એ અર્થ સૂચવવા માટે ‘તુ’ શબ્દ છે. (તસ્યામ્) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ (સ્યાત્) હોવી જોઈએ. (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાજનો અતિદેશ છે તેમ.

ભાવાર્થ :— આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં જેમ પ્રયાજનો અતિદેશ છે તેમ ઇષ્ટિનો પણ અતિદેશ છે. આરંભણીયા એ ઇષ્ટિ છે માટે જેમ બીજી ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય છે તેમ આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય છે આપું ‘પૂર્વપક્ષવાદીનું’ માનવું છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વાજ્ઞમૂત્તવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત શાપક છે. (ન) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય નથી (વાજ્ઞમૂત્તવાત્) દશ પૂર્ણમાસ યાગનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આસ્મો વર્ણં મજ્ઞે ’ યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ષનું વરણ કરવું એ આરંભ છે. તે આરંભ પ્રધાનને જ કરાય છે. જેમ ક્યોતિષ્ઠોમમાં પ્રધાન કાર્યને માટે વૃતા થયેલા ઋત્વિજ્ઞેનું અંગ કાર્યમાં જુદું વરણ હોતું નથી તેમ પ્રધાન કાર્યમાં અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના આરંભમાં ઇષ્ટિ કર્યા પછી અંગ કાર્યમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતોય નથી ॥ ૭ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

પદાર્થ .—(ચ) અને (એકવાક્યત્વાત્) એક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના અંગત્વથી તિહિત જે આરંભ છે તેના અંગત્વ રૂપે વિધાયક એક જ વાક્ય છે, બીજું નથી. માટે આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન ન હોવાથી તે કતોય નથી. ॥ ૮ ॥

अग्नेवादीमां यूपानुतिनो બાધ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् निवर्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) સિદ્ધાન્તઘોતક છે. (કર્મ) યૂપાનુતિરૂપ કર્મ (દ્રવ્યસંયોગાર્થમ્) દ્રવ્યનો સંયોગ કર્મની ઉત્પત્તિ માટે હોવાથી (અર્થાભાવાત્) અગ્નેવાદીમાં યૂપપદવાચ્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ ન હોવાથી (નિવર્તેત) નિવૃત્ત થાય છે (તાદર્થ્યમ્) કર્મ દ્રવ્યોત્પત્તિને માટે છે એવું (શ્રુતિ-સંયોગાત્) શ્રુતિવાક્યથી સ્થાપિત અંગત્વના જ્ઞાનથી સમગ્નય છે.

ભાવાર્થ :—સાધરકનામક યાગ છે. તેમાં અગ્નેવાદી હોય છે. જ્યારે જલીવદ્બન્ધનાય નિશ્ચાતો મેદિઃ ખળામાં અગ્નિને બાધવા માટે ખોડેલું મેદિ (લાકડું) હોય છે. આવેા અગ્નેવાદીનો અર્થ માધવાયાયે કર્યો છે. તે અગ્નેવાદી પાસે યૂપને માટે આહુતિ રૂપ કર્મની નિવૃત્તિ છે. નહિ જ્યારેવાલ્યાં શાસ્ત્રીય છેદનમસ્તિ, પૂર્વમેવ ચ્છિન્નસ્ય કાષ્ઠસ્ય કૃષીવૈઃ જ્યારે નિશ્ચાતત્વાત્, તસ્માત્-છેદન-દ્વારલોપાત્ આહુતિ ન વિચિતે ” આ પ્રમાણે માધવાયાયે જામનીય ન્યાયમાદાવિસ્તરમાં લખ્યું છે. એનો ભવાર્થ એ છે કે ‘ અગ્નેવાદીમાં શાસ્ત્રીય છેદન નથી. ખેડુતોએ પ્રથમથી જ કાપેલા લાકડાને ખળામાં ખોડેલું હોય છે, માટે શાસ્ત્રીય છેદનરૂપ દ્વારનો લોપ થવાથી યૂપાહુતિ પણ તેને માટે નથી આથી યૂપાહુતિનો બાધ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯ ॥

‘ સાધરક યાગમાં સ્થાણવાહુતિનો બાધ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. स्थणौ तु देशमात्रत्वादि नि: प्रसज्येत ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (સ્થણૌ) સ્થાણુ તો (દેશમાત્રત્વાત્) કેવળ આહુતિનો દેશ બતાવનાર હોવાથી (બનિવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત) અગ્નેવાદીમાં આહુતિની નિવૃત્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્થાણવાહુતિ યૂપમાં સંનિષ્પત્ત ઉપકારક નથી, વૃક્ષને કાપવાથી બાકી જેલા ભાગને સ્થાણુ કહેવામાં આવે કે. યૂપ સ્થાણુથી અલગ થઈ જવાથી સ્થાણુને આપવામાં આવતી આહુતિ યૂપને ઉપકારક નથી એટલે એ આહુતિ યૂપના સંસ્કાર માટે નથી. બામશ્વને

જુહોતિ આ વાક્યથી દેશનો નિયમ બંધાય છે અને ખલેવાલીમાં પણ આહુતિ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા શેષમૂતત્વાત્ સંસ્કારઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શેષમૂતત્વાત્) આહુતિ રૂપ કર્મ યૂપનું અંગભૂત હોવાથી (સંસ્કારઃ પ્રતીયતે) યૂપનો સંસ્કાર છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—આવશ્યક જુહોતિ આ સ્થાપ્વાહુતિ યૂપને જ ઉપકાર કરે છે. જોકે યૂપ સ્થાપ્તથી અલગ પડી ગયો છે છતાં તે આહુતિરૂપકર્મ યૂપસંસ્કારક જ છે. ગુરુ પોતાનાં પહેરેલાં વસ્ત્ર ઉતારી શિષ્યને આપે છે ત્યારે શિષ્ય પોતાના ગુરુનાં છે એમ સમજી ગુરુથી અલગ પડી ગયેલાં વસ્ત્રને પણ મંજાગથી સારે ઠેકાણે મૂકે છે અને તે સારે ઠેકાણે મૂક્યા રૂપ ક્રિયા વસ્ત્રને ઉપકારક છે. તેમ સ્થાપ્તથી જુદો પડેલો યૂપ છે છતાં આ સ્થાપ્તનો યૂપ છે એટલા ખાતર જ તે કર્મનું જ ઉપકારક છે. ॥ ૧૧ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) સમાખ્યાન પણ (તદ્વત્) જેમ અવાન્તર પ્રકરણ યૂપના અંગત્વનું સાધક છે તેમ સમાખ્યાન રૂપ પ્રમાણ પણ અંગત્વનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સ્થાપ્વાહુતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરનાર અવાન્તર પ્રકરણ છે તેમ શ્રુતિ, લિંગ આદિ છ પ્રમાણોમાંનું સમાખ્યાન રૂપ પ્રમાણ પણ સ્થાપ્વાહુતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરે છે આથી સ્થાપ્ત સંસ્કારદ્વારા યૂપનો જ સંસ્કાર થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

મન્ત્રવર્ણશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) સમાખ્યાની પેઠે (મન્ત્રવર્ણઃ) મંત્ર વર્ણન પણ અંગત્વમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—વનસ્પતે શતવલ્લો વિરોહ ઇત્યાદિ મંત્રનું જે વર્ણન છે તે પણ આહુતિરૂપ કર્મ અંગ તરીકે છે અને તે યૂપમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. યૂપ સંસ્કારક હોવાથી સ્થાપ્વાહુતિનો બાધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ઉત્તમ પ્રયાજ સંસ્કાર કર્મ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રયાજે ચ તજયાયત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને પ્રયાજે) પ્રયાજમાં (તજયાયત્વાત્) તે જ પ્રતિગા હેતુ ઉગાઢરણ આદિ ન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે ‘ઉત્તમઃ પ્રયાજઃ સ્વાહા કારં યજતિ’ અહીં સ્વાહાકાર પ્રધાન કર્મનો ઘોતક નથી, પણ જેમ સ્થાપ્વાહુતિ યૂપદ્વારા સન્નિપત્ય ઉપકારક છે તેમ ઉત્તમ પ્રયાજ પણ યક્ષમાણ અન્નવાદિ અન્નકાર દ્વારા ઉપકારક છે. ॥ ૧૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્છ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્થીમાં આ પ્રમાણે નિગદ છે. સ્વાહા અગ્નિમ્ । સ્વાહા સોમમ્ । સ્વાહા સવિતાર્ । સ્વાહા સરસ્વતીમ્ સ્વાહા પૂષ્ણમ્ । આ નિગદ દેવતા સંસ્કાર પક્ષ માનવામાં આવેલો જ યોગ્ય થાય છે. જો અનિર્દેશ શાસ્ત્રથી પ્રાકૃત નિગદની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવે તો ઉક્ત પાઠ નિર્ધારક થઈ જાય માટે ઉત્તમ પ્રમાણ સંસ્કાર કર્મ છે.

‘ અગ્નિયાગનું આરાદુપકારકત્વ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તથાઽઽજ્યભાગાગ્નિરપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉત્તમ પ્રમાણવત્ (ઈજ્યભાગાગ્નિઃ) આન્ય ભાગની અંદર આવેલો અગ્નિયાગ (અપિ) પણ સંલિપત્ય ઉપકારક નજીકનો ઉપકારક છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—આન્યભાગમાં આવેલો અગ્નિયાગ પણ સંલિપત્ય ઉપકારક છે જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વ્યપદેશાદ્ દેવતાન્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) નિગદમાં નિર્દેશ હોવાથી (દેવતાન્તરમ્) પ્રધાન દેવતાથી ભિન્ન દેવતા છે.

ભાવાર્થ :—નિગદ અર્થાત્ વાક્ય-પાઠ આ પ્રમાણે છે. અગ્નિમમ્ આવહ । સોમમાવહ । અગ્નિમાવહ । આમ બે વખત અગ્નિનું આવાહન છે. ભોક્ વ્યવહારમાં જો આવા વાક્યો હોય જેમકે બ્રાહ્મણ ભાગતઃ । શૂદ્ર ભાગતઃ । બ્રાહ્મણ ભાગતઃ આમ બે વખત બ્રાહ્મણ આવ્યો એમ કહેવાથી બે બ્રાહ્મણ વ્યક્તિઓનો ભોધ થાય છે, તો ઉપર વૈદિક વાક્યોમાં બે વખત અગ્નિનું આવાહન છે તેથી બે અગ્નિઓ જલાય એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી મુખ્ય અગ્નિ દેવતાથી ભિન્ન અગ્નિનો યાગ હોવાથી તે આરાદુપકારક અર્થાત્ પરંપરા સંપ્રદાયથી ઉપકારક છે. મુખ્ય ઉપકારક નહીં. ॥ ૧૭ ॥

સમત્વાચ્છ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમત્વાત્) આરાદુપકારક પંક્તિઓમાં આન્યભાગાગ્નિનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પદાર્થો જ્યાં ગણાવ્યા છે ત્યાંજ આન્યભાગો પણ ગણાવ્યા છે તેથી સમજાય છે કે આન્યભાગાગ્નિ યાગ પણ આરાદુપકારક છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે. અમીષૂ વા એતૌ યજ્ઞસ્ય યદાધારૌ ચક્ષુર્ષી વા એતૌ યજ્ઞસ્ય યદાઽજ્યમાગૌ યત્પ્રજ્ઞાનૃયાજો ઇજ્યન્તે ધર્મૈવ તદ્યજ્ઞાય ક્રિયન્તે ” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આધાર આદિ પેઠે આન્યભાગાગ્નિ યાગ પણ આરાદુપકારક છે. ॥ ૧૮ ॥

‘ પશુપુરોડાશ યાગ પશુ દેવતા સંસ્કારક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશાવપોતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ અપિ) આનપભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદુપકારક છે તેમ પશુ પુરોડાશમાં પણ આરાદુપકારકત્વ છે. (ઈતિ ચેત્) જે એમ માનવાનાં આવે તેા.

ભાવાર્થ :—આનપભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદુપકારક છે તેમ પશુનું જેમાં દાન કરવામાં આવે છે અને પુરોડાશનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પણ આનદુપકારક છે. ॥ ૧૯ ॥

ન તદ્ભૂતવચનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તદ્ભૂતવચનાત્) એક દેવતા પ્રતિપાદક વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદ્દેવત્યઃ પશુઃ તદ્દેવત્યઃ પુરોડાશઃ આ વાક્યથી અન્નેતી દેવતા અર્થાત્ એક જ દેવતાનું સ્મરણ કરી દાન અને ત્યાગ થતા હોવાથી આરાદુપકારક નહીં પણ તે યાગ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૦ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગમૂલ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક દેવતા હોવાનાં વાક્યો પણ છે. જેમકે इन्द्रं स्तुहि વજ્રિણં સ્તુહિ ઇત્યાદિ. ॥ ૨૧ ॥

કરીથી પૂર્વપક્ષ. ગુણો વા સ્યાત્કપાલવદ્ ગુણભૂતવિકારાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષઘોતક છે. (ગુણઃ) દેવતા અંગ છે (કપાલવત્) એક જ કપાલ હવિઃશ્રપણમાં અને તુપના ઉપવપનમાં અંગ છે તેમ. (ચ) અને (ગુણભૂતવિકારાત્) ગુણભૂત અગ્નીષોમીયનો વિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ શ્રપણમાં અને તુપના વપનમાં ગુણભૂત છે તેમ અગ્નીષોમ દેવતા અભિન્ન યર્ષ પશુયાગ અને પુરોડાશ યાગમાં ગુણભૂત થશે, માટે પશુપુરોડાશ આરાદુપકારક છે. અને દેવતા યાગનું અંગભૂત છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું અંડન અપિ વા શેષભૂતત્વાત્સંસ્કારઃ પ્રતીયેત સ્વાહાકારવદ્ઙ્ઞા-

નામર્થસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા તત્સંસ્કારઃ) દેવતા સંસ્કાર (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (શેષભૂતત્વાત્ , યાગ દેવતાનું અંગ હોવાથી. (સ્વાહાકારવદ્) સ્વાહાકારવચન પ્રતીયેત જાણાતાં જેમ તે દેવતાસંસ્કાર માટે માનવામાં આવે છે તેમ. (અર્થનામર્થસંયોગાત્) જે જે અંગ હોય છે તેના અર્થ એટલે પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત કર્મ આરાદુપકારક નથી પણ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. દેવતા પ્રયોજનવતી છે. સ્વાહાકાર શબ્દોચ્ચારણ જેમ દેવતા સંસ્કાર માટે છે તેમ ઉક્ત કર્મપણ દેવતા સંસ્કાર માટે છે. જે જે અંગ હોય છે તે તે બધા જ પ્રયોજન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે ઉક્ત યાગરૂપ કર્મ આરાદુપકારક નથી, પણ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૩ ॥

व्यूहवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપત્તૌ) પશુ પુરોડાશ અને દેવતાની વિપ્રતિપત્તિના સંબંધમાં (વ્યૂહવચનમ્) વ્યૂહ-અંગલોપ વચન (તદર્થત્વાત્) સંસ્કારપક્ષાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે વચન સંબંધાય છે. યદ્વે સૌત્રામણ્યૈ વ્યૂહં તદસ્ય સમ્યદમ્ ” આ વચન સંસ્કારપક્ષમાં જ અનુકૂળ થાય છે. આરાદુપકારકપક્ષમાં ‘ વ્યૂહ ’ કહેવું એ અનુપ જ છે. વ્યૂહ એટલે વ્યૂહગત. આરાદુપકારકપક્ષમાં અંગતો લોપ થતો નથી માટે વ્યૂહ વચનનું કથન ઠીક નથી. એટલે સંસ્કારપક્ષ માનવો એજ યોગ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

गुणेऽपि चेत् ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(ગુણે અપિ) ગુણપક્ષમાં પણ દોષ સમાન છે (ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડશ યાગમાં દેવતા પ્રત્યે શુદ્ધિ માનવામાં આવે તો ? ઉક્ત દોષ સમાન થઇ જાય છે અર્થાત્ સંસ્કારપક્ષમાં પણ વ્યૂહવચન અયોગ્ય છે, માટે યથૈવ દ્વિ સંસ્કારપક્ષે વ્યૂહવચનમર્થવાદ એવમિતરસ્મિન્નપિ એમ ભાષ્યકાર કહે છે. એટલે કે જેમ સંસ્કાર પક્ષમાં ‘ વ્યૂહ ’ વચન અર્થવાદ છે તેમ આરાદુપકારક પક્ષમાં પણ અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૫ ॥

नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસંહાનાત્) હાનિ નથી (કપાલવત્) કપાલ પેટું.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પક્ષમાં વૈષમ્ય બતાવે છે. જેમ એક કપાલથી તુપનું ઉપવચન કરવાથી અન્ય કપાલને કશી હાનિ નથી તેમ અન્ય દેવતાથી પુરોડાશ યાગ કરવામાં પશુપાગદેવતાને હાનિ નથી. એટલે આરાદુપકારકપક્ષમાં વ્યૂહવચન નિરર્થક પડે છે અને સંસ્કારપક્ષમાં સાર્થક થાય છે, માટે દેવતાસંસ્કારપક્ષ જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

प्रहाणां च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાણમ્) મહાનામક પાત્રની (સંપ્રતિપત્તૌ) દેવતા વિષયક સંપ્રતિપત્તિમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે. (તદર્થત્વાત્) દેવતાસંસ્કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણિમાં મહોના દેવતામાં વિવાદ નથી અને એ મહોમાં પુરોડાશ સંબંધી વચન છે. પ્રહુપુરોડાશ હોતે પશવઃ । એટલે કે મહ અને પશુ બન્ને દેવતા સંસ્કારને માટે છે. માટે સંસ્કારપક્ષ જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રહાભાવે ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાભાવે) ગ્રહના અભાવમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે.

ભાવાર્થ :—જો ગ્રહ દેવતા ના સંસ્કારને માટે છે તો પુરોહિત પશુ દેવતાના સંસ્કારને માટે છે નૈતસ્ય પશોર્ગ્રહં શુક્લંતિ આ વાક્ય ગ્રહના અભાવનું સૂચન કરે છે અને એ અભાવનું પ્રયોજન એ છે કે ગ્રહ અને પુરોહિતનું પ્રયોજન એક જ છે. ॥ ૨૮ ॥

દેવતાયાશ્ચ હેતુત્વં પ્રસિદ્ધં તેન દર્શયતિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયાઃ હેતુત્વમ્) દેવતા હેતુ તરીકે છે એ (પ્રસિદ્ધમ્) પ્રસિદ્ધ છે (તેન દર્શયતિ) નેનાથી બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવતાક પશુઓ હોય છે અને પુરોહિત પશુ અગ્નિદેવતાક છે. આગ્રેયા હિ પુરોહિતા મવન્તિ । આગ્રેયા હિ પશવઃ । આ ઉપરથી પશુ નિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતની દેવતા સંસ્કારાર્થતા છે. અગ્નિરવરૂપ પરમાત્માનું નામ રમરણ કરીને પશુનું દાન દેવામાં આવે છે અને એજ પરમાત્માનું રમરણ કરીને પુરોહિતનો હોમ કરવામાં આવે છે એ આવ છે. ॥ ૨૯ ॥

અવિરુદ્ધોપપત્તિરર્થાપત્તેઃ શૃતવદ્ગુણભૂતવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપપત્તિઃ) પ્રધાનભૂત અગ્નિધર્મીય ધર્મોની ઉપપત્તિ (અવિરુદ્ધા) અવિરુદ્ધ છે. (અર્થાપત્તેઃ) પ્રધાનભૂત હોવા છતાં પ્રાકૃત કાર્ય યાગ સિદ્ધિ ન કરતા ધર્મો સાથે સંયુક્ત થશે. (શૃતવત્) જેમ દધિ અને શૃત પ્રણીતા કાર્ય કરતા ધર્મોની સાથે સંયુક્ત થાય છે. તેમ (ગુણભૂતવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત અગ્નિધર્મીયને વિકાર પશુ યાગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને સોમ પ્રધાન હોવા છતાં પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રકૃતિ યાગ કાર્ય કરવામાં દ્વાન્ભૂત થાય છે. અભ્યુદયેષ્ટિમાં પ્રધાન દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે કરવામાં આવતી પ્રણીતાના ધર્મો પ્રધાન ધર્મોમાં જ થાય છે. જાવ એ છે કે જે શુભુભૂત હોય તેના ધર્મ પ્રધાનને પણ યજ્ઞ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સદ્વર્થઃ સ્યાદુભયોઃ શ્રુતિમૂત્તવાદ્ વિપ્રતિપત્તૌ તાદર્થ્યાદ્

વિકારત્વમુક્તં તસ્યાર્થવાદત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) યાગ (દ્વયર્થઃ) એ પ્રયોજનવાળો (સ્યાત્) હોય છે. (ઇમયોઃ) અને અર્થ (શ્રુતિમૂત્તવાત્) વેદ વિહિત છે (વિપ્રતિપત્તૌ) સંશયમાં (તાદર્થ્યાત્) ઉભયાર્થક યાગ સમજાવે (વિકારત્વમ્ ઉક્તમ્) વિકૃત યાગ પશુ તેને માટે જ છે. (તસ્ય અર્થવાદત્વમ્) ક્ષોરેવ ઇત્યાદિ વાક્ય અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—પશુ યાગ એ પ્રયોજનને માટે છે એક તો પશુઓનું જે દાન આપવામાં આવે છે તેના ઉપર ઉપકાર થાય છે અર્થાત્ તેના આત્મામાં સંતોષ રૂપ સંસ્કાર થાય છે અને બીજું યાગ કરનારમાં ત્યાગ શક્તિ આવવાથી તેના આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ તાસામાહ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) ન્યાં સંદેહ હોય ત્યાં (તાસામ્) દેવતાઓનાં (આહ્યા-વિકારઃ) નામનો વિકાર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઈદ્રાદિ શબ્દો પશુ દેવતાઓના જ વાચક છે. સરસ્વતી દેવતાક નિમઃમાં જણાવ્યું છે કે વિશ્વસ્ય જ્ઞસયસ્ય માયિનઃ આ ઠેકાણે ‘ જ્ઞસય ’ શબ્દ બૃહત્ શબ્દના અર્થને જણાવે છે. પશુઆદિનો કોઈ જુદો દેવ નથી. ઈદ્રાદિ પરમેશ્વરસ્વરૂપ દેવનાં નામ છે માટે સર્વનો દેવ લિલ્લ લિલ્લ નામે બોલાતો એક જ છે. ॥ ૩૨ ॥

અભ્યાસો વા પ્રયાજવદેકદેશોઽન્યદેવત્યઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અભ્યાસઃ) પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ થશે (પ્રયાજવત્) પ્રયાજ પેઠે. (એકદેશઃ) એકદેશ (અન્યદેવત્યઃ) બિન દેવતાવાળો છે.

ભાવાર્થ :—દેવતા સંસ્કારપક્ષમાં આજ્ઞાને. વિશર કરવાની જરૂર નથી. અભ્યાસ એવ પુરોહિતયાગસ્ય ભવિષ્યતિ પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ થશે. તે યાગમાં અતિદેશ જ્ઞાત્યી દેવતા અને પુરોહિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. પશુદેવતાયા અન્યદ્ દ્રવ્યં વિધીયતે પ્રઃ પશુ દેવતાને પ્રહ રૂપ અન્ય દ્રવ્યનું વિધાન છે. અને પુરોહિતસ્ય અન્યા દેવતાઃ પુરોહિતના બિન દેવતા છે. પશુ-યાગમાં પાંચ પ્રયાજો કલા છે, તેના અગ્યાર કરવાના હોય છે, તો તે પાચનો અભ્યાસ કર્યા વગર અગ્યારની સંખ્યા થતી નથી માટે જેમ પ્રયાજોનો અભ્યાસ કરી અગ્યારની સંખ્યા કરવામાં આવે છે તેમ યાગનો અભ્યાસ કરી બિન દેવતા અને બિન દ્રવ્યનો સંબંધ કરી શકાય છે. માટે પશુપુરોહિત યાગ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. આ સંબંધે વિશેષ જણાવવાની જરૂર રાખનારે જ્ઞાત્યર ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સૌર્યાયાગમાં ‘ ચરુ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ ઓદન ’ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ચરુર્હવિવિકારઃ સ્યાદિક્યાસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચરુઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ (હવિવિકારઃ સ્યાત્) હવિષનો વિકાર છે. (દિગ્યાસંયોગાત્) યાગનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સૌર્યં ચરું નિર્વપેત્ ’ આ વાક્યમાં જે ચરુ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ હવિષનો વિકાર થાય છે. એટલે કે જે કામ પુરોહિત કરે છે તે કામ ચરુ કરે છે પ્રકૃતિયાગમાં પુરોહિત બતાવ્યો છે જ્યારે સૌર્યાયાગરૂપ વિદુતિમાં ‘ ચરુ ’ બતાવ્યો છે. ભાર એ છે કે ધાન્યમાંથી બનાવેલા કોઈ ખાવા લાયક પદાર્થનું નામ ચરુ છે. ચર્મતે મલ્યતે સ ચરુ. ॥ ૩૪ ॥

પ્રસિદ્ધિપ્રહણા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ‘ ચ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રસિદ્ધિપ્રહણા) પ્રસિદ્ધિથી ‘ ચરુ ’ શબ્દનો અર્થ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોકભ્રમણાર્થે ચરુ શબ્દનો અર્થ રચાલી અર્થાત્ તપેતી થાય છે. જ્ઞાતિ સ્થાલી ચરુ : ઇત્યાદિ સમાનાર્થક છે. આ દા.ભૂતી ચરુ શબ્દનો અર્થ 'રચાલી' કરવો એજ ન્યાય છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત ૫૬.

ઓદનો ઘાઘસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદન :) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન થાય છે. (ઘસંયોગાત્) અત્ર અર્થાત્ અદનીય પદાર્થનો અંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન એટલે ભાત જ આ ઠેકાણે સમજવો. ખાવા લાયક પદાર્થથી જ શિષ્ટ પુરુષો યાગ કરે છે. ॥ ૩૬ ॥

ન દ્વર્ણત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દ્વર્ણત્વાત્) ચરુ શબ્દથી હવિર્વિકાર સમજવો ન જોઈએ, એમ સમજવાથી ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવા પડે.

ભાવાર્થ :—જે ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિર્વિકાર અર્થાત્ અદનીય પદાર્થ માનવામાં આવે તો તેના એ અર્થ માનવા પડે, કારણ કે પ્રસિદ્ધિ તો રચાલીમાં જ છે. એક શબ્દના એક કરતા વધારે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. ॥ ૩૭ ॥

કપાલવિકારો વા વિદાયેઽર્થોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કપાલવિકાર :) કપાલનો વિકાર છે (વિદાયે) સંશય હોવાથી (અર્થોપપત્તિભ્યામ્) અર્થ અને ઉપપત્તિ એમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવાના ભયથી તેના અર્થ કપાલનો વિકાર માનવો યોગ્ય છે. સર્વોદ્દેશ્યક હવિના આધાર રૂપની ઉપપત્તિ થતી હોવાથી અને શ્રવણની યોગ્યતા હોવાથી ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલનો વિકાર અર્થાત્ કપાલ જેવો કોઈ પદાર્થ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

ગુણમુખ્યવિશેષાન્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણમુખ્યવિશેષાન્) ગુણ મુખ્યનો વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કપાલ અને પુરોડાશ બન્નેનું વિધાન છે. સૌમ્યયાગરૂપ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશ શાસ્ત્રથી બન્નેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ વિકૃતિયાગમાં ચરુ શબ્દનો પ્રયોગ છે એટલે એમાંથી એકનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ. કાંતો કપાલના રચાનમાં ચરુ રૂપ અર્થ હોવો જોઈએ કાંતો પુરોડાશને ઠેકાણે ચરુ શબ્દનો અર્થ હોવો જોઈએ. જે કપાલનો બાધ માનવામાં આવે તો અંગેનો બાધ થાય છે અને પુરોડાશનો બાધ થાય તો પ્રધાનનો બાધ થાય છે કારણ કપાલ અને પુરોડાશ આ બન્નેમાં પુરોડાશ એ પ્રધાન છે. હવે પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતાં અંગનો બાધ કરવો ઠીક છે. માટે કપાલની જગ્યાએ તેના જેવો કોઈ અર્થ ચરુ શબ્દનો વાચ્ય હોવો જોઈએ. આ પણ પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૯ ॥

તચ્છુતો ચાન્યહવિષ્ણુત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તચ્છુતો તેની શ્રુતિમાં (ચ) અને (અન્યહવિષ્ણુત) અન્ય હવિષ્ણુતો સંબંધ છે, થી પણ ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિષ્ણુ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજાપત્ય ઘટે ચરુ નિર્વપેત શતં વૃણલમાયુષ્કામઃ । વાક્યમાં કૃષ્ણલશબ્દ હવિર્વાચક છે અને ચરુ શબ્દ પણ તેના સાથે છે તેથી ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિષ્ણુ થાય છે ॥ ૪૦ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય પણ આના સંબંધમાં સંબંધાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃથિવ્યે દુષ્પે પ્રેયઙ્ગવં ચરુ નિર્વપેદ મરુદ્ધયો ગ્રામકામઃ । આ લિંગ વાક્યમાં ' પ્રેયઙ્ગવં ' એ ચરુનું વિશેષણ છે. જે પ્રિયઙ્ગુમાર્થી અને તે પ્રેયઙ્ગવ. પ્રિયઙ્ગુ શબ્દ ધાન્યવિશેષનો વાચક છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રિયઙ્ગુધાન્યમાર્થી બનાવેલો ચરુ. આ ચરુ એ ક્ષસ હવિષ્ણુ વાચક જ છે પ્રિયઙ્ગુ એટલે કામ. તેમાર્થી હોમને માટે બનાવેલો પદાર્થ. ॥૪૧ ॥

ઓદનો વા પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન જ થાય છે (પ્રયુક્તવાત્) દેવતાવાચક તદ્દિત પ્રત્યયનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' સૌર્ય ' આ શબ્દમાં સૂર્ય શબ્દને ચ તદ્દિત પ્રત્યય લાગેલો છે એટલે જે પદાર્થનો દેવતા સૂર્ય છે તે સૂર્યને ઉદેશીને જે હવિષ્ણુ ત્યાગ થાય છે તે હવિષ્ણુ સૌર્ય કહેવાય છે. ॥ ૪૨ ॥

અપૂર્વવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વવ્યપદેશાત્) અપૂર્વનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ કામયેતાશુષ્મિલ્લોકે ઋષ્ણુયામ્, સ પુરોહશં કુર્વોત યઃ કામયેતાસ્મિલ્લોકે ઋષ્ણુયામિતિ સ ચરુ કુર્વોત । આ વાક્યમાં પદ્મલોકમાં ઋદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરોહશ બનાવે અને આ લોકમાં ઋદ્ધિ ઇચ્છનાર ' ચરુ ' બનાવે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુરોહશ જેવું હવિષ્ણુ ચરુ છે. ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમજ (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાયણીચેષ્ટામાદિત્યઃ પ્રાયણીચશ્વઃ. ' ચતુર આજ્યભાગાન્ યજેત્ ' આ વાક્યમાં ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન જ છે. આ પ્રમણે ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલ થતો નથી, માટે એ

પક્ષને આ અધિકરણમાં દૂષિત દરાબ્યો છે, અને ચરુ રુબ્દનો અર્થ આદન જ છે એ સિદ્ધાંત દરાબ્યો છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સૌર્યચરુનો પાક સ્થાલી (તપેલી) માં કરવો. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ કપાલે પ્રકૃત્યા સ્યાદન્યસ્ય ચાશ્રુતિવાત ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) આદન (કપાલે) આઠ કપાલોની અંદર પકાવવો જોઈએ. (પ્રકૃત્યા) કારણ કે દર્શન પૂર્ણ માસ ૩૫ પ્રકૃતિમાંથી કપાલોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે (ચ) અન્ય (અન્યસ્ય) બીજી કોઈ પાત્ર હોવું એ (અશ્રુતિવાત) શાસ્ત્રવિહિત નથી.

ભાવાર્થ :—હવિષ્ણી વિકૃતિરૂપ આદનનો પાક પુરોડાશની પેઠે આઠ કપાલોમાં કરવો જોઈએ કારણ પ્રકૃતિયાગ જે દર્શન પૂર્ણ માસ છે તેમાંથી આતિદેશ શાસ્ત્રથી સૌર્ય વિકૃતિયાગમાં એની (કપાલોની) પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્મિન્) એક જ કપાલમાં પાક કરવો જોઈએ (વિપ્રતિષેધાત્) આઠનો આધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ કપાલોની સંખ્યાનો આધ છે. માત્ર આદન બનાવવા માટે એક જ કપાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જળનું ધરણ માત્ર એક જ પાત્રમાં શક્ય છે. હવિષ્ણે મટે જે ભાત બનાવવામાં આવે છે તે એક જ કપાલમાં તૈયાર થવો જોઈએ એવું દ્વિતીય પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૪૬ ॥

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति

तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमो विशेषात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અપૂપે) અપૂપમાં (અર્થાન્તરસંયોગાત્) અર્થાન્તરનો સંયોગ હોવાથી (ચરૌ) ચરુમાં (પાકસંયુક્તમ્) પાક સાધન વિષ્માથી સંયુક્ત જે હોય તે (ધારણર્થમ્) જળના ધારણને માટે (ભવતિ) હોય છે. (અર્થાત્) અર્થાપતિ પ્રમાણથી (પાત્રલાભઃ સ્યાત્) પાત્ર મેળવવું જોઈએ. (વિશેષાત્ અનિયમઃ) નિયામક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આદન બનાવવા માટે કપાલની જરૂર નથી કારણ કે કપાલ તો અપૂપને માટે અર્થાત્ પુરોડાશને માટે જરૂર છે, કારણ કે, અપૂપપુરોડાશ આટાનો બને છે, અને તેને બનાવવા માટે કપાલની ઉંમર (ગરમી) ની જરૂર છે. જ્યારે આદન બનાવવા માટે જેમાં એ રંધાય છે તે આધારમાં જળની ઉષ્માથી ભાત તૈયાર થાય છે. મટે પાણી જેમાં જોડતા પ્રમાણમાં રહી શકે એવી કોઈ રચાણી અર્થાત્ તપેલીની જરૂર છે. અથવા એના બેવું કોઈ બીજી કોઈ અદિપાત્ર હોવું જોઈએ. કપાલ એ તો લગભગ તાવડીના આકારનું હોય છે એમાં ભાત

રંધી શકાય નહિ. અમુક જ પાત્ર લેવું એવા કોઈ ખાસ નિયમ ન હોવાથી જેમાં ભાત રંધી શકાય એવું કોઈપણ પાત્ર લેવું. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ ઘા લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ચરૌ) ચરુ બનાવવા માટે સ્થાલી જ નોંધાયે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ બનાવવા માટે યજ્ઞપાત્રમાં વપરાતી સ્થાલી જ નોંધાયે. ‘ યજ્ઞ સ્થાલોષુ સોમાસ્તે ચરવઃ સ્વુ. ’ આ વાક્યનો ભાવાર્થ એ છે કે સોમરથાલીમાં જ ચરુ બનાવવો નોંધાયે એટલે કે ચરુનું સાધન સ્થાલી જ છે. કપાલમાં કે ઠડાઈમાં ચરુ ન બનાવવો નોંધાયે. તસ્માત્ સ્થાલ્યાં ચરુ પક્તવ્ય ઇતિ આ પ્રમાણે ભાષ્યકારે પણ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં પેપણનો આધ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ પેષણમનર્થલોપાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) ચરુમાં (પેષણમ્ સ્યાત્) પેપણ થવું નોંધાયે (અનર્થલોપાત્) પેપણ રૂપ અર્થનો લોપ તેમાં નથી.

ભાવાર્થ :—ચરુમાં પેપણ થવું નોંધાયે. કારણ કે જોખામાં પેપણ=ચૂર્ણભાવ શક્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્રિયા વાપૂપદેતુત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અક્રિયા) ચરુ બનાવવામાં પેપણ કરતી વ્યવસ્થા નથી (અપૂપ-દેતુત્વાત્) કારણ કે પેપણ અપૂપનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જો અપૂપ બનાવવો હોય તો પેપણ અર્થાત્ ચૂર્ણ કરવું નોંધાયે ચરુ અર્થાત્ ભાત બનાવવામાં પેપણ ન જરૂર ન હોવાથી તે કરતી વ્યવસ્થા નથી ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં સંયવનનો આધ છે. ’

પિષ્ઠાર્થત્વાત્ સંયવનમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયવનમ્) પાણીથી સંયવન કરવું તે (પિષ્ઠાર્થત્વાત્) પિંડ બનાવવા માટે છે, માટે તે પણ કરતી વ્યવસ્થા નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રણીતામિઃ સંયોતિ એમ જે પ્રકૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે તો લોટમાંથી પિંડો બનાવવો હોય તેને માટે છે. અહીં ચરુમાં તેનો આધ છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં સંવપનનો આધ છે. ’

સંવપનં ચ સાદર્શ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અર્થે (સંવપનમ્) સંવપન (સાદર્શ્યાત્) પુરોહિતને માટે હોવાથી અહીં કરતી વ્યવસ્થા નથી.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સંવપમિ ઇત્યાદિથી જે સંવપન કરવામાં આવે છે તેનો પણ ચરુમાં બાધ છે. ॥ ૫૨ ॥

સંતાપનમધઃ શ્રવણાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સંતાપનમ્ અથ) સંતાપન પણ નિવૃત્ત થાય છે. (શ્રવણાત્) અહીં શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૃણુનામજ્જિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ઇત્યાદિથી જે કપાલમાં સંતાપન કરવામાં આવે છે તેનો પણ ચરુમાં બાધ થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

સૌર્યચરુમાં ઉપધાનનો બાધ થાય છે. ’

ઉપધાનં ચ તાદર્થ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપધાનમ્) ઉપધાનનો બાધ છે (તાદર્થ્યાત્) હરિદ્રપાકને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપધાનનો પણ ચરુમાં બાધ થાય છે. રચાલીમાં જ ઉપધાનનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. ॥ ૫૪ ॥

સૌર્યચરુમાં પૃથુ અને શ્વદક્ષુનો બાધ છે.

પૃથુશ્વલક્ષ્ણે ચાનપૂર્ણત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃથુશ્વલક્ષ્ણે) પ્રથમ અને શ્વદક્ષી કરણનો બાધ છે (અનપૂર્ણત્વાત્) કારણ કે તે બન્ને અપૂર્ણ માટે છે.

ભાવાર્થ :—ઠરપ્રથસ્ત્વ એનાથી પ્રથમ=વિસ્તાર કરવો અને શ્વદક્ષીકરણ ચિક્ષણ કરવું એ પણ અપૂર્ણ માટે હોવાથી અહીં ચરુમાં તેનો બાધ છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં અબ્યૂહનો બાધ છે.

અમ્યૂહશ્ચોપરિપાકાર્થત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમ્યૂહઃ) અબ્યૂહ (ઉપરિપાકાર્થત્વાત્) ઉપર પાકને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબ્યૂહ એટલે અપૂર્ણ ઉપર અંગાર ભરત નાંખવી એ અપૂર્ણતા ઉપર ભાગમાં પાકને માટે છે તેથી તે અહીં ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૬ ॥

“ સૌર્યચરુમાં જવલનનો બાધ છે. ”

તથા ચ જ્વલનમ્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (જ્વલનમ્) દહાની જુડીથી જ્વલન કરવું તેનો પણ અહીં બાધ છે.

ભાવાર્થ :—દર્ભની જુડીથી અપૂપ ઉપર જવલન કરવામાં આવે તેનો પણ અહીં ચરુમાં બાધ છે, કારણ કે તે પણ ઉપરના ભાગમાં પાક કરવા માટે છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ સૌચ્યચરુમાં વ્યુદ્વૃત્યાસાદનનો બાધ છે, ’

વ્યુદ્વૃત્યાસાદનં ચ પ્રકૃતાવશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :— ચ) અને (વ્યુદ્વૃત્ય આસાદનમ્) કપાલમાંથી અપૂપને જુદો પાડી વેદિમાં મૂકવામાં આવે છે તે ક્રિયા ચરુમાં ન કરવી (પ્રકૃતૌ અશ્રુતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ કપાલેભ્યો વ્યુદ્વૃત્ય આસાદયિતવ્યઃ પુરોડાશઃ. ’ આપું વાક્ય પ્રકૃતિ યાગમાં નથી માટે અહીં ચરુમાં રચાલીમાંથી કાઢી ચરુને વેદિમાં મૂકવો એ ક્રિયા પણ કર્તવ્ય નથી. અર્થાત્ વ્યુદ્વૃત્તિ ૩૫ ક્રિયા ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमस्थाध्यायस्य प्रथमः पादः



अथ मीमांसाया गुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

કૃષ્ણચરુમાં પાકાનુષ્ઠાન અધિકરણનાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष सूत्र. कृष्णलेख्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(કૃષ્ણલેખ) કૃષ્ણચરુમાં (અર્થલોપાત્) પાક૩૫ અર્થ સંભવિત ન હોવાથી અર્થનો લોપ થાય છે તેથી (અપાકઃ સ્યાત્) એનો પાક થતો નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણલ ચરુ એટલે સુવર્ણના ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે એમાં પાક થઈ શકે નહિ પ્રકૃતૌ હિ પુરોડાશાર્થઃ પાકઃ પ્રકૃતિયાગમાં પુરોડાશને માટે પાક વિધાન છે. કૃષ્ણ ચરુમાં તો પાક વગર પણ કૃષ્ણલ તો કૃષ્ણલ જ રહે છે. માટે કૃષ્ણલમાં પાક કરવો નહિ. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) થાય છે. (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી (પ્રદાનવત્) પ્રદાન પેટે.

ભાવાર્થ :—ઘૃતે ધ્રુપયતિ । પ્રાજાપત્યં ચરું નિર્વપેત્ ઘૃતે શતકૃષ્ણલમાયુષ્કામઃ આ પ્રમાણે કૃષ્ણલમાં પણ પાકનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે કરવું જોઈએ. જો કે એમાં પાક સંભવિત નથી ઘૃતશ્રવણ અદૃશ્ય થશે. કૃષ્ણલ અદનીય નથી છતાં એનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે, તેમ
૭૧

પાકાર્થ ધૃતમાં શ્રવણ કરવું. જે પાકનો અર્થ ઉજ્જ્વલતા કરવામાં આવે તો તો કૃષ્ણલમાં એ ઉમળ કરી શકાય છે. માટે પાક કર્તવ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ કૃષ્ણચરુમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપસ્તરણાભિધારણયોરમૃતાર્થત્વાદકર્મ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસ્તરણાભિધારણયોઃ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ (અમૃતાર્થત્વાદ) સ્વાદુત્વને માટે હોવાથી કૃષ્ણલ ચરુમાં (અકર્મ સ્યાત્) એનો અસંભવ હોવાથી તે બંને કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણલ ચરુમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે એ તો હવિષમાં સ્વાદુત્વ ઉમળ કરવા માટે છે. કૃષ્ણલ ચરુ તો સુવર્ણના દાણા છે અને તેમાં સ્વાદુત્વ ઉમળ કરવાનો સંભવ નથી. ઉપસ્તરણ એટલે સૂચમાં હવિષ નાખવા પડેલા જે ઘી રેડવામાં આવે છે તે અને અભિધારણ એટલે હવિષ ઉપર ઘી રેડવામાં આવે છે તે ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ક્રિયેત વાડર્થવાદત્વાત્ તયોઃ સંસર્ગહેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયેત) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ બંને કરવા જોઇએ (તયોઃ અર્થવાદત્વાત્) સ્વાદુત્વકરણ એ તો માત્ર અર્થવાદ જ છે. (સંસર્ગ હેતુત્વાત્) સ્વાદુત્વકરણ બોધ વાક્યથી માત્ર હવિષ્મતી સાથે સંબંધ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ચતુષ્કૃતિ, અભિધારયતિ અમૃતાહુતિમેવેનાં કરોતિ આ સ્વાદુત્વ બોધક વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ આ બંને કર્મ કેવળ હવિષ્મતી સાથે સંબંધ કરવા માટે જ હોય છે. માટે એ બંને પદાર્થો કરવા જ જોઇએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અકર્મ વા ચતુર્ભિરાસિવચનાત્સ પૂર્ણ

પુનશ્ચતુરવત્તમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકર્મ) એનું અનુદાન કર્તવ્ય નથી (ચતુર્ભિઃ અસિવચનાત્) ચારથી અસિ વચનનું શ્રવણ થાય છે તેથી (સહ) તે બે સાથે (પૂર્ણમ્) અવદાન કરવાથી ચતુરવત્ત પૂર્ણ થાય છે (પુનશ્ચતુરવત્તમ્) તો પછી ચાર કૃષ્ણલથી અવદાન કરવામાં તેનો વ્યાધાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી કારણ કે ચાર કૃષ્ણલ છે અને ચાર અવદાન છે. એક એક કૃષ્ણલ લેવાથી ચાર અવદાન થઇ જાય છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની નિવૃત્તિ થાય છે. જે એ બંને ક્રિયા સાથે અવદાન કરવામાં આવે તો ચત્વારિ કૃષ્ણલનિ અવયતિ ચતુરવત્તસ્ય આપ્યે એ વચનનો વ્યાધાત થઇ જાય. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉત્થાપન.

ક્રિયા વા મુખ્યાવદાનપરિમાણાત્સામાન્યાત્ તદ્ગુણત્વમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયા) ઉપરતરણ અને અભિધારણ અને કર્મ કરવાં (મુખ્યાવદાનપરિમાણાત) મુખ્ય હવિષ્મનું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તેનું પરિમાણ બોધક હોવાથી (સામાન્યાત્) આકાક્ષાપૂરક સામાન્ય હોવાથી (તદ્ગુણત્વમ્) અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે ચાર કૃષ્ણુલ અતાવવામાં આવ્યા છે તે તો પરિમાણ બોધક છે એટલે કે મુખ્ય હવિષ્મમાંથી કેટલું અવદાન કરવું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું. પરિમાણ સ્વયંગુણ અર્થાત્ અંગ હોવાથી મુખ્ય દ્રવ્યનો બોધ કરી શકે નહિ. એટલે ઉક્ત અને ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. ॥ ૬ ॥

તેષાં ચૈકાવદાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ્) ચાર કૃષ્ણુલો જેટલું (એકાવદાનત્વાત) એક અવદાનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું એક અવદાન કરવું, એમ ચત્તારિ કૃષ્ણુલો અતાવે છે, માટે ઉક્ત અને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૭ ॥

આપ્તિઃ સંખ્યાસમાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(આપ્તિઃ) આપ્તિવચન (સંખ્યાસમાનત્વાત) અને પક્ષમાં ચતુષ્કં તો સમાન છે, માટે કૃષ્ણુલનિષ્ઠ સંખ્યા સ્તુતિ પરક છે.

ભાવાર્થ :—ચતુરવક્તસ્ય આપ્ત્યા અહીં જે આપ્તિ વચન છે તે તો સ્તુતિ બોધક છે. તેથી કંઈ ઉક્ત અને ક્રિયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૮ ॥

સતોસ્ત્વાસિવચનં વ્યર્થમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સતોઃ) વિદ્યમાન હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને જણાવે છે (આસિવચનમ્) સ્તુતિ વચન (વ્યર્થમ્) વ્યર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉપરતરણ અને અભિધારણ અવિદ્યમાન હોય તો તે રૂપે સ્તુતિ સંભવી શકે, અહીં તો તે વિદ્યમાન છે માટે સ્તુતિ સંભવી શકે નહીં. જે વસિષ્ઠ ન હોય તેને વસિષ્ઠ કહેવો એ સ્તુતિ છે. વસિષ્ઠને વસિષ્ઠ કહેવામાં સ્તુતિ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકલ્પસ્ત્વેકાવદાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ ફગીયા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાવદાનત્વાત) એક અવદાનનું કથન હોવાથી ઉક્ત અને ક્રિયાની અનિવૃત્તિ જણાવે છે. માટે (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—આપ્તિ વચન ઉપરતરણ અને અભિધારણને નિવૃત્ત કરે છે તેમજ એક અવદાન વચન ઉકત બંને ધર્મેને વ્યવસ્થાપિત કરે છે માટે પરિણામે વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि

वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વોક્ત વિકલ્પની અનુપપત્તિ જણાવે છે. (સર્વવિકારે) સર્વ ચાર વખત અવદાનનો વિકાર હોય તો (અભ્યાસાનર્થક્યમ્) ચત્વારિ ચત્વારિ આ અભ્યાસ નિર્થક થઈ જાય (હિતરસ્ય હવિષોદિ સ્યાત્) પ્રદ્ધાંતવાદી પક્ષે તો ખીમ હાવપૂના અવદાન માટે અભ્યાસ છે એ માનવું ચોગ્ય છે. (અપિ વા) અથવા (સ્વિષ્ટકૃતઃ સ્યાત્) સ્વિષ્ટકૃતને માટે અભ્યાસ ચરિતાર્થ થશે જે એમ કહેવામાં આવે તો તે અચાલ નથી કારણ કે (હિતરસ્ય અન્યાય્યત્વાત્) પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય પ્રકરણનો સ્વીકાર કરવો એ અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ ચત્વારિ આવે જે અભ્યાસ છે તે ચાર વખત અવદાન કરે તો જ ચરિતાર્થ થાય. સ્વિષ્ટકૃત આહુતિથી એ અભ્યાસ ચરિતાર્થ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ તો કૃષ્ણલ આહુતિરૂપ પ્રકરણની બહાર છે. પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય અર્થ સ્વીકારવો એ અન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मात् आप्तिसमर्थत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અકર્મ) ઉપરતરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી (સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિત્વાત્) સંસર્ગની નિવૃત્તિમાટે હોવાથી (તસ્માત્) તેની નિવૃત્તિ છે અને (આપ્તિસમર્થત્વાત્) ‘આપ્તિ’ વચનનું સમર્થન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પકૃત પુરાણશાના સૂક્ષ્મ અવયવો સુચમાં ચોટી ન રહે તેને માટે ઉપરતરણ અને અભિધારણ ક્રિયા હાય છે. કૃષ્ણલમાં ચોટવાને સંભવ જ નથી, કારણ કે એનો સુવર્ણના દાણા છે, એ ચોટી ન રહે. માટે એ બંને કર્મ ઉપરતરણ અને અભિધારણની નિવૃત્તિ છે, એનાથી બીજી વખત અવદાનની નિવૃત્તિ સૂચિત થતી નથી. ચાર વખત જે અવદાન કરવામાં આવે તો આપ્તિ વચનને સ્તુતિ માની શકાય પણ એ ઠીક નથી, માટે કૃષ્ણલ-આહુતિઓનાં ઉપરતરણ અને અભિધારણ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય નથી એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૨ ॥

કૃણુન ચરુમાં ભક્ષણ કર્તવ્યતાનું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष सूत्र. भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (ભક્ષણામ્) ભક્ષે (પ્રીત્યર્થત્વાત્) ભક્ષણજન્ય પ્રીતિ હોવાથી (અકર્મ સ્યાત્) કૃણુચરુમાં ભક્ષણ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં ભક્ષણ વિહિત છે. અર્થાત્ ચરુનું ભક્ષણ ઋતિવ્યત્તેએ કરવાનું હોય છે, પણ અહીં કૃષ્ણલ ચરુમાં ભક્ષણ બાધિત છે. માટે કૃષ્ણલ ચરુમાં ભક્ષણ અકર્તવ્ય છે, કૃષ્ણલ એ તો સુવર્ણ છે એનું ભક્ષણ અશક્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કરેલા ઇડારૂપ હવિષ્મતા ચાર ભાગ કરી બ્રહ્મા નામક હોનાને આપવાના હોય છે એવું પ્રકૃતિયાગમાં જણાવ્યું છે. વિકૃતિ યાગમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રથી એ પ્રાપ્ત છે. તેમાં ‘ એકધા ’ વારા ફરતી એક એક ભાગ બ્રહ્માને આપવો કે ચાર ભાગ એક સાથે આપવા ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવ્યો છે કે ચારે ય લક્ષભાગો એકધા અર્થાત્ એક સાથે આપવો. एकधानो अर्थ એક વખત અથવા યુગપત યન્ને થઇ શકે છે. એકવખત એ પ્રકાર છે અને એક સાથે એ પણ પ્રકાર છે. વારા ફરતી આપવામાં અવશિષ્ટ ત્રણ ભાગોનો બાધ થાય છે અને એક સાથે આપવાથી બાકી રહેલા ત્રણ કાળનો બાધ થાય છે. લક્ષ એ પ્રધાન છે અને કાળ અંગ છે. પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતાં અંગનો બાધ કરવો ઠીક છે માટે સહપરિહારનું જ વિધાન છે. ॥ ૧૭ ॥

કૃણુલચરુમાં બ્રહ્માનામક ઋત્વિજને સર્વલક્ષ ભાગાર્પણુ અધિકરણુ

સર્વત્વં ચ તેષામધિકારાત્યાવ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ) બ્રહ્મા સંબંધી ભાગોનું (સર્વત્વમ્) સર્વપણું વિહિત છે (અધિકારાત્) ઉદ્દેશ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃણુલ ચરુના જેટલા ભાગો હોય છે તે બધામાં બીજા ઋત્વિજનેનો પણ સંબંધ હોય છે પણ સૂત્રમાં જણાવે છે તે ભાગોમાં બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજનેનો જ સંબંધ છે. એટલે અધ્વયુ આદિ ઋત્વિજનેએ એ ભાગોનું મક્ષણુ કરતોય નથી ॥ ૧૮ ॥

પુરુષાપનયો વા તેષામવાચ્યત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયઃ વા) બીજા પુરુષોનું દૂર ભવન થાય છે. (તેષામ અવાચ્યત્વાત્) તેઓનું વાચ્યત્વ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બાકી રહેલા હવિષ્માં બ્રહ્માનો સંબંધ હોવાથી બીજાઓના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે. બીજા ઋત્વિજને તો અવાચ્ય છે. અર્થાત્ અશ્રુત છે. ॥ ૧૯ ॥

લક્ષભાગોનું લક્ષણુ તે તે નક્કી કરેલા સમયે બ્રહ્માએ

કરવું. એ અધિકરણુ.

પુરુષાપનયાત્સ્વકાલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયાત્) અન્ય ઋત્વિજનેનો સંબંધ દૂર થયા પછી (સ્વકાલમ્) તે તે સમયમાં બ્રહ્માએ તેનું લક્ષણુ કરવું.

ભાવાર્થ :—લક્ષના બધા ભાગો બ્રહ્માએ જ કરવાના હોય છે બીજા ઋત્વિજનેએ નહિ. જે ભાગનો જે સમય વિહિત તે કાળમાં તે ભાગનું લક્ષણુ કરવું. બ્રહ્માએ એક જ કાળમાં બધા ભાગોનું લક્ષણુ કરવું નહિ. પ્રકૃતિમાં જ કાળનું વિધાન કર્યું છે તેનો ભંગ કરવો નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અદ્વલક્ષમાં ચતુર્ધિકરણ આદિના અભાવ છે. એ
અધિકરણનું સૂત્ર.

एकार्थत्वादिभागः स्यात् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(एकार्थत्वात्) એક અભાનામક ઋત્વજને માટે જ સર્વ ભાગો હોવાથી
(અભિભાગ સ્યાત્) નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—‘ इदं ब्रह्मे ’ આ અભાને માટે છે. ’ આનો નિર્દેશ પણ કરવાની જરૂર
નથી. પ્રકૃતિમાં તો આરે ઋત્વજોનો ભક્ષભાગ સાથે સંબંધ હોય તેથી “ આ અભાને ”
“ આ અદ્વલયુને ” આવી રીતે નિર્દેશ કરવાની જરૂર હતી. પણ અહીં તો બધા જ ભાગો
અભાના હોવાથી ઉક્ત નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

ऋत्विग्दाननी आनतिना अधिकरणानां सूत्रो.

पूर्वपक्ष सूत्र. ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद् ददाति सामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(ऋत्विग्दानम्) ઋત્વજને જે દાન આપવામાં આવે છે તે (ધર્મમાત્રાર્થમ્)
કેવળ ધર્મને માટે એટલે અદ્વજને માટે (સ્યાત્) છે. (દદાતિ સામર્થ્યાત્) દદાતિનું સામર્થ્ય
અદ્વજને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિગ્મ્યો દક્ષિણાં દદાતિ આપું વચન પ્રકૃતિયાગમાં ક્ષુત છે. તે
અદ્વજને માટે છે કે આનતિને માટે. આનતિ એટલે વેતન આપીને કોઈની પાસે કામ લેવું તે.
ઋત્વજને ધન આપી જે કામ કરાવવું તે આનતિ કહેવાય છે. મૃત્ત્યા પરિક્ષીય વસ્ત્રીકાર ધાનતિઃ ।
આમાં પૂર્વપક્ષ અદ્વજને માટે દક્ષિણા માને છે. અન્ન અને સુવર્ણ આદિનું જે દાન કરવામાં
આવે છે તેને અદ્વજ માટે માનવામાં આવે છે અર્થાત્ પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ માટે દાન
હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

सिद्धांत सूत्र. परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (પરિક્રયાર્થમ્) આનતિને માટે છે. (કર્મસંયોગાત્) કર્મ
સાથે સંબંધ હોવાથી (લોકવત્) જેમ લોક વ્યવહારમાં કામનો બદલો આપવામાં
આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે કાર્ય ક્ષુત તેનો બદલો છે માટે
ભૂતિરૂપ અર્થાત્ વેતનરૂપ છે. લોક વ્યવહારમાં જેમ કોઈની પાસે કામ કરાવી પછી તેના
બદલામાં દરેલું ધન આપવામાં આવે છે એ કંઈ અદ્વજ માટે નથી તેમ યજ્ઞમાં દક્ષિણા પણ
અદ્વજને માટે નથી, પણ દ્વજ કર્મના બદલાના રૂપમાં છે.

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (दक्षिणायुक्त वचनाच्च) દક્ષિણાયુક્ત વહન્ત્યુત્તિજઃ આપું
વચન હોવાથી,

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ આપવાથી ઋત્વિજે કર્મ કરાવે છે. અર્થી ૨૫૯ થાય છે કે દક્ષિણ પરિક્રમને માટે છે અને તેનું ફળ દૃષ્ટ છે. અદૃષ્ટ નથી. ॥ ૨૪ ॥

પરિક્રીતવાચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રીતવાત્) પરિક્રીત વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણપરિક્રીતા ઋત્વિજો યજયન્તિ દક્ષિણ આપવાનું વચન આપીને વરણી કરવામાં આવેલા ઋત્વિજે કર્મ કરાવે છે. આ વચન પણ દક્ષિણા દૃષ્ટ અર્થને માટે જ છે એમ સૂચવે છે. ॥ ૨૫ ॥

સનિવચ્ચે ચ મૃતિવચ્ચનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સનિવચ્ચે) યજ્ઞાર્થી પ્રામધનમાં (મૃતિવચ્ચનાત્) ભૂતિશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશરાત્રી ર્દક્ષિતો મૃતિં વન્વીત દક્ષિત થયેલો યજમાન પાર રાત્રિ સુધી ખીળ પાસેથી ઋત્વિજને આપવાની દક્ષિણાર્થ ભૂતિ માગવી જોઈએ. ભૂતિ શબ્દ પરિક્રમ અર્થમાં વપરાય છે. પરિક્રમ એટલે લૌકિક બહુ જ સાદી કાપા ‘મળુરી’ કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

નૈષ્કર્ત્ત્વકેણ સંસ્તવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈષ્કર્ત્ત્વકેણ) નિષ્કર્ત્ત્વક શબ્દથી (સંસ્તવાત્) પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યથા વૈ દારુહરો નૈષ્કર્ત્ત્વકો નિષ્કર્ત્ત્વનમૃત્ત્વ કર્મયોગે વર્તતે। एवं वा एते ऋत्विजः ॥ જેમ લાકડાને વહન કરનાર મળુરી લાકડા કાપ કરે છે, લાકડાને કાપનારો મળુરી લાકડા લાકડા કાપી આપે છે તેજ પ્રમાણે દક્ષિણા લઈ ઋત્વિજે યજ્ઞ કરાવે છે માટે દક્ષિણા શબ્દનો અર્થ દૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નહિ. ॥ ૨૭ ॥

‘ જ્યોતિષ્ટોમમાં ભક્ષ પ્રતિપત્તિને માટે હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

શેષમક્ષાશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષમક્ષાઃ) હવિઃશેષના ભક્ષો (તદ્વત્) દક્ષિણા માફક દૃષ્ટાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં હવિઃશેષોનાં ભક્ષણો દક્ષિણા માફક દૃષ્ટાર્થક હોય છે. એટલે એ ભક્ષણ પરિક્રમ રૂપે છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સંસ્કારો વા દ્રવ્યસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર માટે છે. (દ્રવ્યસ્ય પરાર્થત્વાત્) દ્રવ્ય દ્રવ્ય પરાર્થક હોવાથી.

હોવાર્થ :—પુરાણશ્રદ્ધા જ પરાર્થ છે. અર્થાત્ તે યાગને માટે જ છે માટે એના શેષનું ભક્ષણ પ્રરૂપના આત્માના સંસ્કાર માટે છે. અર્થાત્ અદ્યતને માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

શેષે ચ સમત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) હૃતશેષમાં (સમત્વાત્) ઋત્વિક અને યજમાન સમાન હોવાથી.

હોવાર્થ :—દેવતાના ઉદ્દેશથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ હમયે જુષ્ટં નિર્વપામિ । નિર્વાપ કરવાથી યજમાનનું સ્વત્વ એમાં નિવૃત્ત થાય છે. માટે તેમાં પરિક્રય નથી પણ તે શેષ ભક્ષણ અદ્યત્ન માને છે. જ્યાં સ્વત્વ જ ન હોય ત્યાં પરિક્રય થઈ શકે જ ન હોય. ॥ ૩૦ ॥

સ્વામિનિ ચ દર્શનાત્ તત્સામાન્યાદિતરેષાં તથાત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વામિનિ દર્શનાત્) સ્વામીને પણ શેષ ભક્ષણ વિહિત છે (તત્સામાન્યાત્ હિતરેષાં તથાત્વમ્) ‘શ્રીમદ્યોનું’ શેષ ભક્ષણ તેનું જ છે.

હોવાર્થ :—યજમાનને શેષભક્ષણ વિહિત છે અને તે અદ્યર્થ છે તેમજ અન્ય ઋત્વિજોનું શેષ ભક્ષણ પણ અદ્યર્થક જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ સત્રમાં ઋત્વિક વરણનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વરણમૃત્વિજામાનમનાર્થત્વાત્સત્રે ન સ્યાત્ સ્વકર્મત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં (સ્વકર્મત્વાત્) પોતાનું જ કર્મ હોવાથી (ન સ્યાત્) ઋત્વિજોનું વરણ થતું નથી (મૃત્વિજામ વરણમ્) ઋત્વિજોનું વરણ (આનમનાર્થત્વાત્) પરિક્રયને માટે હોવાથી.

હોવાર્થ :—ઋત્વિજોનું વરણ દક્ષિણા આપીને કર્મ કરાવવા માટે હોય છે, સત્રમાં તો ઋત્વિજો પોતે જ યજમાન તરીકે હોય છે એટલે સત્ર ઋત્વિજોનો જ હોય છે માટે પોતાનું જ કર્મ હોવાથી તેમાં ઋત્વિજ વરણ હોતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ સત્રમાં પરિક્રયનો અભાવ હોય છે. ’ એ અધિકરણ.

પરિક્રયશ્ચ તાદર્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રયઃ) દક્ષિણા પણ (તાદર્યાત્) તેને માટે હોવાથી.

હોવાર્થ :—સત્ર પોતાને માટે જ હોવાથી તેમાં દક્ષિણા પણ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંતક્ષેપક સૂત્ર. પ્રતિષેધશ્ચ કર્મવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (કર્મવત્) પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો સત્રમાં દક્ષિણા આપવાનું ન હોય તો દક્ષિણાનો નિષેધ પણ ન હોવો જોઈએ કારણ નિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. તો પછી અદક્ષિણાનિ સત્રાણિ આ નિષેધ વાક્યની ઉપપત્તિ શી રીતે થશે ? ॥ ૩૪ ॥

એકદેશી સમાધાન સ્યાદ્વા પ્રાસર્પિકસ્ય ધર્મમાત્રત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) પ્રતિષેધની ઉપપત્તિ થઈ શકશે, (પ્રાસર્પિકસ્ય) દાનનું હોવું (ધર્મમાત્રત્વાત્) એ અદ્વૈતાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણા થઈ પણ દાન હોવાનો સત્રમાં સંભવ છે એ દાનના નિષેધથી દક્ષિણાના નિષેધની ઉપપત્તિ થઈ શકશે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન દક્ષિણાશબ્દાત્તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) પ્રાસર્પિક દક્ષિણા નિષેધ નહીં (દક્ષિણાશબ્દાત્) કારણ કે આનત્યર્થદાનમાં જ દક્ષિણા શબ્દ ૩૬ હોવાથી (તસ્માત્ નિત્યાનુવાદઃ) માટે નિત્યનો અનુવાદ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં પ્રાસર્પિકદાન ૩૫ દક્ષિણાનો નિષેધ નથી પણ આનત્યર્થક દક્ષિણાનો અર્થાત્ કાર્ય કરાવવાના બદલામાં ઋત્વિજોને જે દાન આપવામાં આવે છે એ દક્ષિણાનો જ નિષેધ છે. માટે દક્ષિણાનો નિષેધ એ તો માત્ર નિત્યાનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ માત્ર છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ઉદવસાનીય યાગમાં દાન પરિક્રિયાર્થ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉદવસાનોચઃ સત્રધર્મા સ્યાત્ તદજ્ઞત્વાત્ તત્ર દાનં
ધર્મમાત્રં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉદવસાનીયઃ) સત્ર સમાપ્ત કરીને પૃષ્ઠશમનીય જ્યોતિષ્ટોમ સહસ્ર દક્ષિણાવાળાથી યાગ કરવો. એ યાગ (સત્રધર્મા સ્યાત્) સત્ર ધર્મવાળો છે. (તદજ્ઞત્વાત્) ઉક્ત સત્રનું અંગ હોવાથી (તત્ર દાનં ધર્મમાત્રં સ્યાત્) તેમાં દાન કેવળ અદ્વૈતાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉદવસાનીય ’ એ યાગવિશેષનું નામ છે. “ સત્રાદુદવસાય પૃષ્ઠશમનીયેન જ્યોતિષ્ટોમેન સહસ્રદક્ષિણેન યજેત્ ” આ વાક્યથી એમ સમજી શકાય છે કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી જેમાં હજારની દક્ષિણા હોય એવો પૃષ્ઠશમનીય નામક સોમયાગ કરવો. હવે આ યાગમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે ઋત્વિજોએ કર્મ કરાવ્યું તેના બદલામાં નહિ પણ કેવળ ધર્મશુદ્ધિ જ એટલે એ દક્ષિણા અદ્વૈતાર્થક છે. કારણ કે ઉક્ત યાગ સત્રનું જ અંગ છે, માટે જે સત્રના ધર્મ તેજ પૃષ્ઠશમનીય ઉદવસાનીય યાગમાં પણ હોવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ત્વત્પ્રકૃતિક્વાદ વિમક્તચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (ત્વત્પ્રકૃતિક્વાત્) સત્ર એની પ્રકૃતિ ન હોવાથી (વિમક્તચોદિતત્વાત્) પૃથક્ વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીય યાગ સત્રપ્રકૃતિક નથી તેમ તે સત્રનું અંગ પણ નથી કારણ કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી એનું અલગ જ (વિધાન છે તેથી એમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યુત્થાન નથી પણ ઋત્વિજોને કર્મકરાવ્યાનો ખદ્દો છે. અર્થાત્ એ દક્ષિણા દ્યુત્થાનક છે. ॥ ૩૮ ॥

‘સત્રમાંના ઋત્વિજોમાંના દરેક ઋત્વિજે ઉદવસાનીય યાગ કરવો

જોઇએ.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તેષાં તુ વચનાદ્ દ્વિયજ્ઞવત્ સહપ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તેષાં તુ વચનાત્) સત્ર કરનાર ઋત્વિજોને માટે વચન હોવાથી (દ્વિયજ્ઞવત્) રાજપુરોહિતકર્તૃક યગ્નવત્ (સહપ્રયોગઃ સ્યાત્) બધા ઋત્વિજોએ સાથે મળી ઉદવસાનીય યાગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિ સત્રગત જેટલા ઋત્વિજો હતા તે બધાએ મળીને કરવી કે દરેક ઋત્વિજે જુદી જુદી ઇષ્ટિ કરવી એના સંબંધમાં આ પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે જેમ રાજ અને પુરોહિત બંને સાથે મળીને યાગ કરે છે તેમ ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિ બધા ઋત્વિજોએ ભેગા મળીને કરવી. કારણ કે ‘યજેરન્’ અહીં બહુવચનનો નિર્દેશ છે, તેથી બધાએ મળીને ઉક્ત યાગ કરવો એવું સ્મરન દ્વિત થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર ૪૧ માં સૂત્રમાં છે. વચ્ચે આશીશમાં સૂત્રમાં બીજું જ અધિકરણ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ઉદવસાનીયના ઋત્વિજો સત્રિ ઋત્વિજો કરતાં જુદા હોવા જોઇએ.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાગ્યાન્ ઋત્વિજો વૃણીરન્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિમાં (અગ્યાન્ ઋત્વિજઃ) સત્રના ઋત્વિજો કરતાં જુદા ઋત્વિજોનું (વૃણીરન્) વરણ કરવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિમાં જે ઋત્વિજો સત્રમાં હતા તેના કરતાં જુદા ઋત્વિજોનું વરણ કરવું જોઇએ. ॥ ૪૦ ॥

“ પૃથક્કર્મનીયમાં દરેકની યજ્ઞતા છે. ” એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकैकशस्त्वप्रतिषेधात् प्रकृतैश्चैकसंयोगात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(एकैकशः) સત્રના ઋત્વિજોમાંના દરેક ઋત્વિજ પૃથક્કર્મનીય અર્થાત્ ઉદવસાનીય યાગ કરી શકે છે (તુ) કારણ કે (અપ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ ન હોવાથી (પ્રકૃતેઃ ચ એક સંયોગાત્) પ્રકૃતમાં એકકર્તાનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—૩૯ સૂત્રમાં ઉદવસાનીય યાગ બધાએ ભેગા મળીને કરવાનો છે તેના સંબંધમાં આ સિદ્ધાંત વચન છે. આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદવસાનીય યાગ

અર્થાત્ પૃથક્કમનીય યાગ હરેક ઋતિજે કરવો કારણ કે એમ કરવામાં કોઈ આધક વચન જણાતું નથી. દ્વિયકમાં તે વૈષમ્ય છે.

‘કામેષ્ટિમાં દાન અદૃષ્ટાર્થક છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામેષ્ટૌ ચ દાનશબ્દાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કામેષ્ટૌ) કામેષ્ટિમાં (દાનશબ્દાત્) દક્ષિણા વિહિત હોવાથી ક્યાર્થક છે.

લાવાર્થ :—સારસ્વત સત્રમાં કામેષ્ટિ કરવાની હોય છે તેમાં દક્ષિણા વિહિત છે. આ દક્ષિણા પરિક્રયાર્થ છે અર્થાત્ દૃષ્ટાર્થક છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વચનં વા સત્રત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) પરિક્રમને માટે વચન નથી (સત્રત્વાત્) સત્રનું અંગ હોવાથી.

લાવાર્થ :—કામેષ્ટિ સત્રનું અંગ છે, અને સત્રમાં પરિક્રયાર્થક દક્ષિણા હોતી નથી તેથી સત્રમખગત કામેષ્ટિમાં જે દક્ષિણા છે તે પણ પરિક્રયાર્થક નથી પણ અદૃષ્ટાર્થક છે. અર્થાત્ ધર્મને માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં દ્રેષ્ય ઋતિજને જે દાન આપવામાં આવે છે તે અદૃષ્ટાર્થક છે.

દ્રેષ્યે વા ચોદનાત્ દક્ષિણાપનયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્રેષ્યે) દ્રેષ્યને (ચોદનાત્) દક્ષિણા આપવાનું કથન હોવાથી (દક્ષિણાપનયાત્) દક્ષિણાને અપનય હોવાથી.

લાવાર્થ :—નિમિત્તવિશેષમાં ઇષ્ટિનું શ્રવણ છે તેમાં દ્રેષ્ય ઋતિજને દક્ષિણા આપવાનું વચન છે. દ્રેષ્યમ્ દયાત્ આ પ્રમાણે વચન છે. આનું સમઘાન એ છે કે જે દ્રેષ્ય હોય તેને ઋતિવજ બનાવી શકાય જ નહિ. ઋત્વિગાચાર્યો નાતિચરિત્કયૌ ઋતિવક્ષ અને આચાર્યનું ઉદ્વંધન કરવું નહિ. માટે ઋતિવક્ષદ્રેષ્ય હોઈ શકે નહિ. માટે ઉક્ત વાક્યથી જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદૃષ્ટાર્થક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘અસ્થિયજ્ઞ એ જીવતા માણસે કરવાનો હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અસ્થિયજ્ઞોઽવિપ્રતિષેધાદિતરેષાં સ્યાદ્વિપ્રતિષેધાદસ્યનામ્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અસ્થિયજ્ઞઃ) અસ્થિયજ્ઞ નામથી સૂચવાતો યજ્ઞ (હતરેષામ્) મૃતબિભોને (સ્યાત્) છે. (અવિપ્રતિષેધાત્) આધ ન આવવાથી (અસ્માં વિપ્રતિષેધાત્) અસ્થિને આધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. યદિ સંઘીક્ષિતાનામેકઃ પ્રમોચેત તં દગ્ધા કૃષ્ણાજિનેડ્ધીનિ ઉપનલ્પ યોડસ્ય નેદિષ્ઠઃ તં તસ્ય સ્થાને વીક્ષયિત્વા તેન સદ્ધ યજેરત્, તતઃ સંવત્સરેડ્ધીનિ યાજયેત્. સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા ઋત્વિજોમાંથી જે કોષ્ટ સત્ર પૂરો થયા પહેલાં મરી જાય તો તેનો અગ્નિ સંસ્કાર કરી તેના અસ્થિઓને મૃગચર્મમાં બાંધીને મૃતનેા જે નજીકનો સગો હોય તેને, તેના સ્થાને દીક્ષિત કરી તેની સાથે યજ્ઞ કરવો. પછી એક વરસ બાદ અસ્થિયજ્ઞ કરવો. એ અસ્થિયજ્ઞ જન્ય જે ફળ હોય છે તે મરી અયેલાને મળે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે અને સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે જીવતાને એનું ફળ મળે છે. અર્થાત્ જે અસ્થિયજ્ઞ કરે છે તેને ફળ મળે છે. ॥ ૪૫ ॥

યાવદુક્તમેતેષામ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યાવત્) જેટલું (ઉક્તમ્) કહ્યું (એતેષામ્) એઓનું.

ભાવાર્થ :—અસ્થિનો અસ્થિયજ્ઞમાં ઉપયોગ કોષ્ટક ઠેકાણે થાય છે જેમ કે અસ્થિન-કુમ્મસુપનિધાય સ્તુત્વેત અસ્થિ ઉપર ધડાને મૂકીને સ્તુતિ કરવી. પણ આટલાથી જ જેનાં અસ્થિ છે તે મૃત્ પુરુષને યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી. યજ્ઞની મુખ્યક્રિયા તો ત્યાગ છે. ધન આદિનો ત્યાગ કરવો એ અસ્થિને માટે સંભવી શકે નહિ. કારણ કે અસ્થિ એ તો જડ વસ્તુ છે. ॥ ૪૬ ॥

“ અસ્થિયાગમાં અસ્થિને જપ આદિનું અનુષ્ઠાન સંભવતું નથી. ”

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

યદિ તુ વચ્ચનાત્ તેષાં જપસંસ્કારમર્થલુપ્તં સેષ્ટિ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (યદિ) જે (વચ્ચનાત્) વચનથી (તેષામ્) અસ્થિને લગતા (જપસંસ્કારમ્) જપ અને સંસ્કાર માનવામાં આવે તો (સેષ્ટિ) ઇષ્ટિ સહિત (લુપ્તમ્) લુપ્ત થાય છે. (તદર્થત્વાત્) કર્તૃસંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કોષ્ટ વૈદિક વચનનો ભાવ નહોતો સમજી અસ્થિકર્તૃક અસ્થિ"ના માને તો તેના મતમાં જપ અને કેશ અને શ્મશ્રુવપન આદિ સંસ્કારોનો તથા દીક્ષણીય ઇષ્ટિનો લોપ માનવો પડે. અસ્થિ જડ હોવાથી તેમાં ઉક્ત વસ્તુ સંભવી શકે નહિ. જે યજ્ઞ કરે છે તેના સંસ્કાર માટે ઉક્ત બાબતો જરૂર કર્તવ્ય હોય છે માટે અસ્થિકર્તૃક અસ્થિયજ્ઞ નથી માટે અસ્થીનિ યાજયેત્ એ લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. જેનાં અસ્થિ છે તેના નજીકના સગાએ યજ્ઞ કરવો અને ઋત્વિજોએ તેની પાસે યજ્ઞ કરાવવો એવો ઉક્ત વાક્યનો ભાવ છે. આ બાબત સૌ કોષ્ટ સમજી શકે છે કે જડ પદાર્થ યજ્ઞ કરી શકે નહોતો છતાં શ્રાત્રકારે એક વિસ્તાર કર્યો છે જેથી તેમાંથી પણ કંઈક વિશેષ જ્ઞાન થાય. આવી બાબતમાં મીમાંસામાં કૃત્વા ચિન્તા કરે છે. ॥ ૪૭ ॥

ક્ત્વર્થ" તુ ક્રિયેત્ ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (ક્ત્વર્થમ્) કરવું ઉપયોગી હોય તે (ક્રિયેત્) કરવું બેધએ (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કર્તવ્ય હોય તે કરવું કારણ કે યજ્ઞમાનનું ગુણભૂત કર્તવ્ય છે. જ્યાં એ નનો અધિકાર છે ત્યાં જડ અસ્થિ અધિકૃત નથી. ॥ ૪૮ ॥

“અસ્થિયજ્ઞમાં કાર્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોતું નથી.”

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

કામ્યાનિ તુ ન વિચિન્તે કામાજ્ઞાનાદ્ યથેતરસ્યાનુચ્યમાનાનિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અને (કામ્યાનિ ન વિચિન્તે) કાર્ય કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી (કામાજ્ઞાનાત્) કામનાનું જ્ઞાન ન હોવાથી (યથા દિતરસ્ય અનુચ્યમાનાનિ) બીજાને અનુક્રાનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—અસ્થિયજ્ઞમાં કાર્ય કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી કારણ કે અસ્થિને કામનાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એકના મનમાં થું છે તે જ્યાંસુધી બીજાને કહેવામાં ન આવે ત્યાંસુધી બીજાને તેનું જ્ઞાન થતું નથી તો અસ્થિ તો કેવળ જડ છે તેને તો કામનાનું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. ॥ ૪૯ ॥

‘અસ્થિયજ્ઞમાં સૂક્તવાકગતશાસનનું અનુષ્ઠાન નથી.’ એ અધિકરણ.

ઈદ્ધાર્થાશ્રમાભાવાત્ સૂક્તવાકવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ઈદ્ધાર્થાઃ) આયુષ્ આદિની પ્રાર્થના (ચ) પણ (અભાવાત્) જ્ઞાન ન હોવાથી કર્તવ્ય નથી (સૂક્તવાકવત્) સૂક્તવાકમાં બતાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—સૂક્તવાકમાં આયુષ્યનું આશંસન વગેરે જે જે બતાવવામાં આવ્યાં છે તે પણ અસ્થિયજ્ઞમાં કર્તવ્ય નથી કારણ ઇદ્ધાઆદિ અસ્થિમાં અસંભવિત છે. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સ્યુર્વાર્થવાદત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યુઃ) ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને તે (અર્થ-વાદત્વાત્) કેવળ અર્થવાદરૂપ ગણાશે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ રૂપે તે તે કર્મો કરવાં કે જે સૂક્તવાકમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે અને તેને અર્થવાદના રૂપમાં ગણી કાઢવા. ॥ ૫૧ ॥

નેચ્છામિધાનાત્ તદ્ભાવાદિતરસ્મિન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નેચ્છામિધાનાત્) ઇચ્છાનું કથન થતું હોવાથી (દિતરસ્મિન્) અન્ય જે અસ્થિ છે તેમાં (તદ્ભાવાત્) ઇચ્છા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્થિમાં ઇચ્છા જ ન હોવાથી આયુરાશંસન વગેરે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૨ ॥

‘ અસ્થિયજ્ઞામાં હોતુકામનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણ.

સ્તુર્વા હોતુકામાઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તુઃ) થવા જોઇએ (હોતુકામાઃ) હોતુકામ.

ભાવાર્થ :—કેવળ વિધાન હોવાથી જીવતાને જેમ હોતુકામે કર્તવ્ય હોય છે તેમ અસ્થિયો પણ કર્તવ્ય છે. એમ કરવાથી વિધિવાક્ય ચરિતાથે થશે. ॥ ૫૩ ॥

ન તદાશીઙ્ઘાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તદાશીઙ્ઘાત્) યજ્ઞમાનની આશીઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતુકામ યજ્ઞમાનની આશીરૂપ છે. અસ્થિયે જ્ઞાન કે ઇચ્છા ચેતનને લગતું કશું જ ન હોવાથી ચેતને કરવાનું કશું ય અસ્થિયાગમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૪ ॥

‘ યજ્ઞમાનનું મરણ થાય તો પણ ‘ સર્વસ્વાર ’ યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વસ્વારસ્ય દિષ્ટ ગતૌ સમાપનં ન વિચિતે

કર્મણો જીવસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટે) મરણ (ગતૌ) થયા પછી પણ (સર્વસ્વારસ્ય) ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક ક્રતુની (સમાપનમ્) સમાપ્તિ (ન વિચિતે) નથી. (કર્મણો જીવસંયોગાત્) કર્મનો જીવતા યજ્ઞમાન સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગવિશેષ છે અને તે જ્યોતિષોમનો વિકાર છે. મરણકામો હોતેન યજેત મરણુની કામના કરનાર યજ્ઞમાને એ યાગથી યજ્ઞ કરવો ‘ બ્રાહ્મણાઃ સમાપયત મે યજ્ઞમ્ ’ इति संश्रयामૌ સંવિશ્વતિ હે બ્રાહ્મણો, મારો યજ્ઞ સમાપ્ત કરો એમ કહી યજ્ઞમાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો, આ પ્રમાણે યજ્ઞમાનના મરણ પછી સર્વસ્વારનામ ક્રતુનો બાકીનો ભાગ પૂરો કરવો કે નહિ ? આમાં ‘ પૂર્વપક્ષવાદીનું ’ માનવું છે કે યાગરૂપકર્મ જીવતા યજ્ઞમાન સાથે હોવાથી યજ્ઞમાન મરી ગયા પછી સર્વસ્વારની સમાપ્તિ ન કરવી જોઇએ. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વા ઉમયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) સમાપ્તિ કરવી જોઇએ (ઉમયોઃ) ક્રતુ અને સમાપ્તિ (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રેરણા વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મરતી વખતે યજ્ઞમાને રૂપક કહ્યું છે કે ‘ હે બ્રાહ્મણો મારો યજ્ઞ સમાપ્ત કરો ’ આ વાક્યથી ક્રતુ અને સમાપ્તિ બંને કરનાં એવું યજ્ઞમાનનું રૂપક કથન છે તેથી સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ॥ ૫૬ ॥

‘ સર્વસ્વારમાં કાર્યઆધ્ય વ્યવસ્થા ’ નામનું અધિકરણ.

ગતે કર્માસ્થિયજ્ઞવત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ગતે) યજ્ઞમાન મૃતિને પ્રાપ્ત થયા પછી (કર્મ) યાગરૂપ કર્મ કરવું જોઈએ (અસ્થિયજ્ઞવત્) અસ્થિયત્ત પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ યજ્ઞમાનના ગરણ પછી ‘ અસ્થિયત્ત ’ કરવામાં આવે છે તેમ ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગપણ યજ્ઞમાનના મરણ પછી તે ચાતુ રાખી તેની સમપ્તિ કરવી જોઈએ ॥ ૫૭ ॥

સર્વસ્વારમાં યજ્ઞમાન મરણ પામ્યા પછી આયુષ્યનું આશંસન કરવું

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

જીવત્યવચનમાયુરાશિષસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જીવત્યવચનાત્) જીવનની કામતા કરવાનું વચન હોવાથી (આયુઃ) આયુઃપ્રાપ્તિનાનો મંત્ર ન બોલવો જોઈએ. (અશિષઃ) જીવનનું આશંસન (તદર્થત્વાત્) જીવવાની ઇચ્છા રાખનાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ચ યજ્ઞમાન આયુરાશસ્તે આ મંત્ર સર્વસ્વારમાં બોલવાનો હોય છે તે બોલવો કે નહીં ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર ન બોલવો કારણ કે યજ્ઞમાન તો મરવાને જ ઇચ્છે છે તો પછી જીવનની અશંસા રાખવી એ કેવી રીતે અને ? ॥ ૫૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વચનં વા ભાગિત્વાત્ પ્રાગ્યથાક્તાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) એ મંત્ર બોલવો જોઈએ. (ભાગિત્વાત્) આર્ભવ પવમાન સ્તોત્ર પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી યજ્ઞમાન જીવતા ઇચ્છતો હોવાથી (યથોક્તાત્ પ્રાક્) જેન અન્ય ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમ આયુની આશા સૂચક મંત્રનો પાઠ પણ કરવો.

ભાવાર્થ :—આર્ભવ પવમાન સ્તોત્રનો પાઠ પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી યજ્ઞમાનને જીવવાની ઇચ્છા હોય છે તેથી ત્યાંસુધી તો જીવન જરૂર યજ્ઞમાને ટકાવી રાખવું જોઈએ માટે ઉક્ત મંત્રનો અવશ્ય પાઠ કરવો જોઈ ૫. ॥ ૫૯ ॥

‘ દ્વાદશાહં નામક સત્રમાં ઋતુયાજ્યાવરણનું અનુષ્ઠાન હોય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ક્રિયા સ્યાદ્ ધર્મમાત્રાણામ્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રાણામ્) અદૃષ્ટકૃપયોજનવાળા કર્તવ્યોનું (ક્રિયા સ્યાત્) અનુષ્ઠાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ દ્વાદશાહમુદિકામા ઉપેયુઃ ’ આ સત્રમાં ઋતુયાજ્યાવરણનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે કારણ કે કેવળ અદૃષ્ટને માટે હોય છે. જે કે સત્ર વરણ અને દાનની નિવૃત્તિ

હોય છે પણ તે તો આનતિ પ્રયોજન વાળાં હોય તો પણ આનત્યર્થ ન હોય તો અને અદ્વૈત-
ર્થક હોય તો તે કરવામાં આપતિ નથી. ॥ ૬૦ ॥

‘ પવમાન ઇષ્ટિમાં નિર્વાપનું અષ્ઠાન હોય છે ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ગુણલોપે તુ મુલ્યસ્ય ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણલોપે તુ) બ્રહ્મનો લોપ થાય તો પણ (મુલ્યસ્ય) મુખ્ય જે નિર્વાપ છે તેની ક્રિયા તો થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાનમાં પવમાનેષ્ટિઓ કર્તવ્ય હોય છે. તેમાં અગ્નિહોત્ર દ્વવ્વ્યા હવીંષિ નિર્વપેત્ અગ્નિહોત્રદ્વવ્વ્યા ડા હવિષ્તો નિર્વાપ કરવો પણ આ તો અગ્ન્યાધાનનો સમય છે. અગ્નિહોત્રનો સમય તો ત્યાર પછી હોય છે તો પછી નિર્વાપનું સાધન અગ્નિહોત્ર દ્વવ્વ્યા કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. આ કારણથી નિર્વાપ ન કરવો એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે નિર્વાપ મુખ્ય છે અને અગ્નિહોત્રદ્વવ્વ્યા ગૌણ છે. માટે મુખ્યનો લોપ ન કરતાં અગ્નિહોત્રદ્વવ્વ્યામાં તેની સાધનતાની નિવૃત્તિ માનવી એજ યોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ વાજપેયમાં મુષ્ટિલોપનું ’ અધિકરણ.

મુષ્ટિલોપાતુ સંખ્યાલોપઃ તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અધિકરણનો આરંભ સૂચવે છે. (મુષ્ટિલોપાતુ) મુષ્ટિલોપ કરતાં (સંખ્યાલોપઃ) સંખ્યાનો લોપ માનવો યોગ્ય છે (તદ્ગુણત્વાત્) સંખ્યા એ મુષ્ટિનો ગુણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયે નૈવારસ્સદશશરાવશ્વરૂમેવતિ । તત્ર ચતુરો મુશ્તિર્નિર્વપતિ । આ વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે, અતિદેશથી પ્રાપ્ત થતી ચાર મુષ્ટિઓનો સમઘ્ય શરાવથી બાધ થાય છે. તો અહીં પ્રશ્ન એ થય છે કે ચાર સંખ્યાનો બાધ કરવો કે મુષ્ટિઓનો ? એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે મુષ્ટિઓનો બાધ ન કરવો પણ ચાર સંખ્યાનો બાધ કરવો કારણ કે સંખ્યા એ મુષ્ટિ પ્રત્યે ગુણ છે. મુખ્ય કરતાં ગુણનો બાધ થવો યોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

ન નિર્વાપશેષાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિર્વાપશેષાત્) નિર્વાપનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યા મુષ્ટિનો શેષ અર્થાત્ ગુણ નથી પણ નિર્વાપનો ગુણ છે. માટે સંખ્યાનો બાધ માનવો યોગ્ય નથી પણ મુષ્ટિનો બાધ માનવો જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

સંખ્યાં તુ ચોદનાં પ્રતિ સામામ્યાત્ તદ્વિકારઃ સંયોગાન્ન પરં મુદ્ધેઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (ચોદનાં પ્રતિ સામામ્યાત્) વિધાન પ્રમાણે સાદૃશ્ય (તદ્વિકારઃ) ચતુર્ધૈ વિહાર (ચ) અને (સંયોગાત્) દ્રવ્યના માનનથી (પરં મુદ્ધેઃ) મુષ્ટિ વિકાર આધિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—મુદ્દિનો લોપ કરવાથી સંખ્યાનો અનુગ્રહ થતો નથી અર્થાત્ સંખ્યા અખાધિત રહેતી નથી. ‘ ચાર ’ એ સંખ્યાને ખતાવે છે અને ‘ સત્તર ’ એ શબ્દ પણ સંખ્યાને ખતાવે છે, માટે સાદૃશ્યથી ‘ ચાર ’ સંખ્યાનો ખાધ ‘ સત્તર ’ સંખ્યાથી થાય છે. ‘ મુદ્દિ ’ એ દ્રવ્ય છે અને ‘ શરાવ ’ પણ દ્રવ્ય છે માટે શરાવથી મુદ્દિનો ખાધ થાય છે આ પ્રમાણે સાદૃશ્યથી સંખ્યા અને મુદ્દિ બન્નેનો ખાધ થાય છે. ચતુરો મુચેન્નિર્વપતિ આ પ્રકૃતિનું વાક્ય છે અને સપ્તદશ શરાવ એ વિકૃતિગત વાક્ય છે તેથી પ્રકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોનો વિકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોથી ખાધ થાય છે. આ શાસ્ત્રાર્થ વાજપેય યાગ સંબંધી છે- ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનામિસમ્બન્ધાત્પ્રકૃતૌ સંસ્કારયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનામિસમ્બન્ધાત્) યાગની સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સંસ્કારયોગાત્) નિર્વાપરૂપ સંસ્કાર સાથે સંબંધ હોવાથી (ન) બન્નેનો ખાધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ચાર મુદ્દિનો સંબંધ પ્રકૃતિમાં નિર્વાપ સાથે છે અને સત્તર શરાવનો સંબંધ યાગની સાથે છે. આવી રીતે ભિન્ન સંબંધો હોવાથી બન્નેનો ખાધ થતો નથી. પણ ચાર મુદ્દિ અને સત્તર શરાવ એ બન્નેનો મેળ થઈ શકતો ન હોવાથી શરાવરૂપ દ્રવ્યથી મુદ્દિ રૂપ દ્રવ્યનો ખાધ જરૂર થવો જોઈએ. ચાર સંખ્યાનો ખાધ થતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

ધેનુ આદિ શબ્દો ગોવાચક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઔત્તિકે તુ દ્રવ્યતો વિકારઃ સ્યાદકાર્યત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔત્તિકે તુ) ઉત્પત્તિ વખતે (દ્રવ્યતો વિકારઃ) પ્રાકૃત દ્રવ્યનો ખાધ (સ્યાત્) થાય છે. (અકાર્યત્વાત્) તેનું કાર્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાવાપૃથિવ્યાં ધેનુમાલમેતે. આ વાક્યમાં ‘ ધેનુ ’ શબ્દ છે તે ગુણવાચક છે. જે એક વખત વીઆય તે ‘ ધેનુ ’ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે કે ‘ ધેનુ ’ શબ્દ કેવળ ગુણવાચક નથી પણ ગુણવિશિષ્ટ જાતિ વાચક છે માટે એક વખત પ્રસૂત થયેલી ગાયને ‘ ધેનુ ’ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષવાદી કેવળ ગુણવાચક શબ્દ માની એક વખત પ્રસૂત થયેલી ‘ અજ ’ ને ધેનુનો વાચ્ય માનતો હોતો તેનું આ અધિકરણમાં નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૬૬ ॥

વાચ્યપશુથી ‘ અજ ’ સમજવો. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

નૈમિત્તિકે તુ કાર્યત્વાત્ પ્રકૃતેઃ સ્યાત્તદાપત્તેઃ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે તુ) કેવળ ગુણનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલા શબ્દ (કાર્યત્વાત્) કાર્ય હોવાથી (પ્રકૃતેઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાંથી ‘ અજ ’ નું ગ્રહણ થાય છે. (તદાપત્તેઃ) અતિદેશ શાસ્ત્રની ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ’ અહીં શ્વેત શબ્દ કેવળ ગુણનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયો છે, અહીં જાતિ નિમિત્ત નથી માટે પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્ર વડે પ્રાપ્ત શ્વેત

અનુનું ગ્રહણ થાય છે. અને તેનું કાન કાઢી યોગ્ય પુરુષને કરવું એવો તેનો અર્થ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

‘અલેવાલી અને તંડુલમાં ખાદિર અને પ્રેહુત્વનો નિયમ નથી.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિષેધે તદ્વચનાત્ પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્યાત્ તેન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) પ્રાકૃત અને વૈકૃત ગુણોનો વિરોધ થાય ત્યારે (તદ્વચનાત્) વૈકૃતગુણનું વચન માન્ય હોવાથી (પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત ગુણોનો આધ થાય છે. (તેન કર્મસંયોગાત્) સમીપવર્તીયૂપ સાથે ભાવનાનો અન્વય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્નેહવાલી યૂપો ભવતિ આ વાક્યથી અલેવાલીમાં યૂપનું વિધાન છે અતિદેશ શાસ્ત્રથી અલેવાલી ખાદિરથી કરવી જોઈએ પણ પ્રાકૃત ગુણ ખાદિરનો આધ થાય છે માટે ખાદિર હોય કે અખાદિર હોય ગમે તે વૃક્ષમાંથી અલેવાલી અનાવવી જોઈએ વગર હોલેલા પશુ ખાદિરના વારણ માટે જે ખીસા જેવું કાઢ હોય છે તેને ‘અલેવાલી’ કહેવાય છે. શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે સ્નેહવાલી શબ્દશ્ચ યઃ સ્નેહ વારણે પ્રવર્તે તે તસ્ય વાચકઃ । તથા ચિત્રાયાં શ્રૂયતે ચિત્રા યાગમાં શ્રવણ થાય છે કે દધિમધુ ઘૃતં પયો ધાના ઉદકં તત્સંમૃદ્યં પ્રાજાપત્યં ભવતિ અહીં પણ ‘તંડુલ’થી વીહિનું ગ્રહણ કરવાનું હોતું નથી. ॥ ૬૮ ॥

‘અલેવાલીમાં તક્ષણ આદિનું અનુષ્ઠાન નથી.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરેષાં પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પરેષામ્) ખીખનો (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અલેવાલીમાં તક્ષણ અને અષ્ટાશ્વીઃરણ એટલે આઠ ખુણા પણ કર્તવ્ય નથી. વગર લેવું જ કાઢ હોવું જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિપ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એ કાઢને હોલવામાં આવે અને આઠખુણાવાળો યૂપ અનાવવામાં આવે તો તેને અલેવાલી જ કહેવામાં આવે નહિ માટે એ પદાર્થો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૭૦ ॥

‘અલેવાલીમાં પશુહણ આદિ સંસ્કારો કર્તવ્ય હોય છે’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્ચાભાવે સંસ્કારત્વં સ્યાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્ચાભાવે) તક્ષણ આદિ અર્થોનો અભાવ હોવા છતાં (સંસ્કારત્વં સ્યાત્) જે સંસ્કારોનું કળ દષ્ટ છે તે તો કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ખલેવાલીમાં યૂપત્વના નિમિત્ત તક્ષણ આદિ કર્તૃબ્ય નથી તેા પણ પશુઠણ આદિ તેા ખલેવાલીમાં કરવા જોઇએ. પશુઠણ એટલે જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં તે ઠાઠ નાખી તેમાં ધૂળ ઇત્યાદિ નાખી ધ્રાવેા કરવેા, પછી પાણી છાંટવું. આ ક્રિયાઓ કરવાથી ખલેવાલી જમીનમાં ખૂબ મજબુત થાય છે. પશુ એને ખેંચે તેા પણ સહેલાઇથી તે નીકળી શકતી નથી, માટે એ સંરક્ષણ ખલેવાલીમાં કર્તૃબ્ય છે. ॥ ૭૧ ॥

‘મહાપિતૃયજ્ઞમાં ધાનામાં અવધાતનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થે ન ચ વિપર્યાસે તાદર્યાત્ તત્ત્વમેવ સ્યાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપર્યાસે) વિપરીત ક્રમમાં (અર્થે) પદાર્થ હોવાથી (ન ચ ધાનાત્વનો ભંગ થતો નથી) તાદર્યાત્ ક્રમ પદાર્થનો શેષ હોવાથી (તત્ત્વમેવ સ્યાત્) ક્રમ રહિતત્વ અને ધાનાત્વ સંપાદન અવહનન થવાં જોઇએ.

ભાવાર્થ :—‘મહાપિતૃયજ્ઞે પિતૃભ્યોઃ હર્ષિષદ્ભ્યોઃ ધાનાઃ’ ધાનાને હવિષ્ તરીકે અતાબ્યું છે. ધાના એટલે શેણા તલ. હવે અહીં અવહનન ધાનાનું કરવું કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારણા છે. જે ધાના ઉપર અવહનન કરવામાં આવે તેા ધાનાનો સકલ અર્થાત્ ચૂર્ણ જ થઇ જાય અને ધાનાત્વનો ભંગ થઇ જાય અને જે એમ થાય તેા ધાના હવિષ્ તરીકે રહે નહિ માટે પ્રથમ અવહનન કરવું અને પછી ધાનાત્વ સંપાદન કરવું એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. અવહનન પણ ધાનાનો વિધાત ન થાય એવી રીતે કરવું યથા ન વિચારકે મળે તથા કરિષ્યતે. જહેલાં અવધાત અને પછી પાક કરવામાં ક્રમનો આધ થાય છે પણ પદાર્થનો થતો નથી. ક્રમ એ પદાર્થનું અંગ છે, માટે અંગનો આધ કરવો એ પદાર્થના આધ કરતાં ઠીક છે, એટલે ધાનામાં અવધાત પ્રથમ જરૂર કરવો જોઇએ. ॥ ૭૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः



अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘શ્વાદિમાં સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિકર્તૃબ્યતાનું અનુષ્ઠાન છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः संनिधानात् ॥१॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) પ્રાકૃત ગુણથી વિલક્ષણ ગુણવાળા પ્રાકૃત અંગવાળા અમ્ની-પોમીય પશ્વાદિમાં (શબ્દવત્વાત્) એકાદશત્વાદિવિશિષ્ટ પ્રયાગ્નદિવિધાયક શબ્દ હોવાથી (ગુણનામ્) અપ્રાકૃત ગુણોની (અધિકોત્પત્તિઃ) સ્વતંત્રતાથી ઉત્પત્તિ છે (પ્રધાનસ્ય સંનિધાનાત્) મુખ્ય ભાવનાનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીય વિકૃતિ યાગમાં અપ્રાકૃતગુણો કર્તૃવ્ય હોય છે કારણ કે વિકૃતિ યાગમાં એકાદશ પ્રયાજાન યજતિ આપું વિધાન છે. પ્રાકૃત પ્રયાજોનો અનુવાદ કરવો અને સંખ્યા માત્ર વિહિત છે એમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે મુખ્ય ભાવના અર્થાત્ ધાત્વર્થનો વિધિજ યોગ્ય છે, એટલે પ્રાકૃત અંગોની ઉક્ત યાગમાં નિવૃત્તિ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય ચાનુપરોધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય) પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વપદની (અનુપરોધઃ) કલ્પના કરવાની રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પશુમાલમેત ’ આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વ એ પ્રાકૃતપદની કલ્પના કરવી પડતી નથી. કારણ કે ઉક્ત પ્રયાજ વિધાયક વાક્યથી જ કથંભારાકાક્ષાની શાંતિ થઈ ગય છે. ॥ ૨ ॥

ચોદનાપ્રમુત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદનાપ્રમુત્વાચ) પ્રયાજાદિવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું જ પ્રભુત્વ છે,

ભાવાર્થ :—એકાદશપ્રયાજાન યજતિ આ ઠેકાણે પ્રયાજાદિના વિધાનમાં આ વાક્યનું જ સામર્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અંગોની કર્તૃવ્યતા ઉક્ત વિકૃતિમાં નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રધાનં ત્વજ્ઞસંયુક્તં તથામૂતમપૂર્વં સ્યાત્ તસ્ય વિધ્યુપલક્ષણા-
ત્સર્વો હિ પૂર્વવાન્ વિધિરવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનં તુ) પ્રાકૃત કર્મ (અજ્ઞસંયુક્તમ્) જેવાં અંગોથી સંયુક્ત હોય છે (તથામૂતમ્ અપૂર્વં સ્યાત્) તેવા અંગોથી સંયુક્ત વિકૃતિ સામાન્ય છે (તસ્ય વિધ્યુપલક્ષણા) વિકૃતિમાં પ્રકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થવાથી (સર્વો હિ પૂર્વવાન્ વિધિઃ) અધો જ વિકૃતિ યાગ પણ પ્રકૃતિપૂર્વક થાય છે (અવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ) સામાન્યરૂપથી પ્રવર્તિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જે કર્મ હોય છે, જેવા અંગ સહિત હોય છે, તેમાં અંગ સહિત વિકૃતિ યાગ હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં પ્રાકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી અધાજ વિકૃતિ યાગો પ્રકૃતિ યાગની માફક થાય છે. માટે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા એ સામાન્યરૂપે પ્રવર્તે છે, ખાસ કોઈ અમુક જ વિકૃતિ યાગને માટે નથી. ॥ ૪ ॥

ન ચાક્ષવિધિરનજ્ઞે સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનજ્ઞે) અંગરહિત કર્મમાં (અજ્ઞવિધિઃ) અંગની વિશેષ-વિધિ (ન સ્યાત્) થતી નથી.

ભાવાર્થ :—જો અંગરહિત કર્મ હોય તો અંગનો વિશેષવિધિ પણ ન હોવો જોઈએ. (વિશેષવિધિઃ અશ્વવાલઃ પ્રસ્તરઃ, ન હિ અસતિ પ્રસ્તરે પ્રસ્તરવિશેષઃ શિષ્યેત ' જો પ્રસ્તર જ ન હોય તો આશ્વવાલરૂપ પ્રસ્તરવિશેષનું વિધાન ન જ હોય જેમકે જોને પુત્ર જ નહોત્ય તેના પુત્રને માટે રમકડાં બનાવાતાં નથી માટે ગુણુ વિધિ છે. ॥ ૫ ॥

કર્મણશ્ચૈકશબ્દ્યાત્સંનિધાને વિધેરાશ્યાસંયોગો ગુણેન તદ્વિકારઃ

સ્યાત્ શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાદ્ ગુણસ્ય ચોપદેશ્યત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ ચૈકશબ્દ્યાત્) પ્રધાન કર્મ અને ગુણુ કર્મ પ્રયોગ વાચક એક શબ્દથી કહેવાય છે. (સંનિધાને) પ્રધાન વચનથી અંગો સંનિહિત હોય છે. (વિધેઃ આશ્યાસંયોગઃ) અંગવિધિનો નામની સાથે સંબંધ થાય છે. (ગુણેન તદ્વિકારઃ સ્યાત્) એકાદશત્વ સંખ્યારૂપ ગુણુથી વિકાર થાય છે. (શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાત્) એકાદશત્વાદિ શબ્દ પ્રયાગ્નદિ વિધિગામી છે (ગુણસ્ય ચ ઉપદેશ્યત્વાત્) ગુણુ વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાંથી વિકૃતિયાગમાં ઇતિહત્વ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જીર્ણ (એકાદશ પ્રયાજાનુ યજતિ) વિકૃતિ યાગમાં કહેલું આ વચન નિરર્થક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યથી એકાદશત્વરૂપ સંખ્યાનું વિધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણુ છે. ॥ ૬ ॥

અકાર્યત્વાच्च નામ્નઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(નામ્નઃ) નામનો (અકાર્યત્વાત્ ચ) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' પ્રયાજ ' એવું નામ યાગમાં વિધાન કયું છે એમ પણ નહિ માટે પ્રસિદ્ધ નામવાળા પ્રયાજેનું ઉચ્ચારણ છે અને ગુણુ વિધાન છે. ભાવ એ છે કે ઇતિહત્વ્યતા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ગુણુ વિધિ પણ છે. ॥ ૭ ॥

તુલ્યા ચ પ્રમુતા ગુણે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રમુતા) શક્તિ (ગુણે) ગુણુ કર્મમાં અને પ્રધાન કર્મમાં (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વકર્મવિધાનમાં અને ગુણુવિશેષ વિધાનમાં વિધિપ્રત્યયની શક્તિ સમાન હોય છે. ॥ ૮ ॥

સર્વમેવં પ્રધાનમિતિ चेत् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) એ પ્રમાણે (સર્વમ્) સર્વ કર્મ (પ્રધાનમ્ इति चेत्) પ્રધાન થશે જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે કે આખ્યાત વાચ્ય જે હોય તે પ્રધાન કર્મ છે તો સર્વ વિધાન પ્રધાન જ થવાં જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

તથામૂતેન સંયોગાદ્ યથાઽર્થવિધયઃ સ્યુઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથામૂતેન) મીઠા અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (સંયોગાત્) સંયુક્ત થવાથી (યથા ઈર્થવિધયઃ સ્યુઃ) ગુણ કર્મ વિધિએ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—મીઠા અધ્યાયમાં ગુણનું લક્ષણ અને પ્રધાનનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુણ કર્મ અને પ્રધાન કર્મની વ્યવસ્થા જાણવી જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

વિધિત્વં ચાવિશિષ્ટં વૈકૃતૈઃ કર્મણા યોગાત્ તસ્માત્ સર્વં પ્રધાનાર્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈકૃતૈઃ અવિશિષ્ટમ્ વિધિત્વમ્) વૈકૃત કર્મ સાથે વિધિત સમાન છે. (કર્મણા યોગાત્) અર્થવાદ સાથે સંબંધ હોવાથી (તસ્માત્ સર્વમ્ પ્રધાનાર્થમ્) માટે 'અધુ' પ્રધાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—શ્રવ્યમાણ પ્રયાગદિ વિધિ વૈકૃત અર્થવાદ સાથે સમાન જણાય છે. જેમ પ્રકૃતિમાં જણાવ્યું છે કે યદાગ્ન્યામૌ યજતિ ચક્ષુષો એવ તદ્ યજ્ઞસ્ય પ્રતિદધાતિ' જે આજ્ય ભાગોને માગ કરવામાં આવે છે તે ચરતી ચક્ષુ સ્વરૂપ છે તેમ વિકૃતિ યાગમાં પણ અર્થવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. માટે આવી જાનનું 'અધુ' વિધાન પ્રધાન ને માટે જ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

સમત્વાच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(સમત્વાત્ ચ) સમાન ક્રમ હોવાથી (તદુત્પત્તેઃ) પ્રયાગદિનો (સંસ્કારૈઃ અધિકારઃ સ્યાત્) સંસ્કાર સાથે અધિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે પ્રથમ પ્રયાગ વચ્ચે પ્રધાન કર્મ અને પછી અનુયાજ આવે ક્રમ હોય છે તેવો જ ક્રમ વિકૃતિમાં પણ હોય છે. માટે સામિધેન્વાદિ પ્રાકૃત ઇતિકતવ્યતા વિકૃતિમાં પણ કર્તવ્ય છે એવો આ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

‘ હિરણ્યગર્ભઃ ’ આ મંત્ર ઉત્તર આધારમાં ગુણ તરીકે વિહિત છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હિરણ્યગર્ભઃ પૂર્વસ્ય મંત્રલિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યગર્ભઃ) હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ મંત્ર (પૂર્વસ્ય) પૂર્વ આધારનો ગુણ તરીકે છે (મંત્રલિજ્ઞાત્) મંત્રમાં પ્રગપતિ દેવતાનું સ્તવન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાયવ્યપશુવિશેષમાં હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતામે ઇત્યાદિ મંત્રનું શ્રવણ થાય છે, માટે આ મંત્ર પ્રથમ આધારનું અંગ છે કે ઉત્તર આધારનું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પ્રથમ આધારનું અંગ હિરણ્યગર્ભ છે કારણ કે પ્રકૃતિમાં પ્રગપતિ શ્રવણ છે અને આ મંત્રમાં પણ પ્રગપતિ દેવતાની સ્તુતિ છે. ॥ ૧૩ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યનુપરોધાત્) પ્રાકૃત મંત્રનો ઉપરોધ ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારનો ઉક્ત મંત્ર ગુણ તરીકે માનવાથી પ્રાકૃત મંત્રનો આધાર થતો ન હોવાથી. દ્વિતીય આધારમાં પ્રાકૃતિનાં ડહોં અષ્વરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે, જે દ્વિતીય આધારમાં હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિમંત્ર ગુણ તરીકે માનવામાં આવે તો ડહોં અષ્વર ઇત્યાદિ મંત્રનો આધાર થાય. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ઉત્તરસ્ય વા મન્ત્રાર્થિત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર આધારને (મન્ત્રાર્થિત્વાત) મંત્રની જરૂર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારને મંત્રની જરૂર નથી. બીજા આધારને જ મંત્રની જરૂર છે માટે ઉત્તર આધારનો જ હિરણ્યગર્ભ એ ગુણ તરીકે છે. ॥ ૧૫ ॥

વિધ્યતિદેશાત તદ્દ્યુતૌ વિકારઃ સ્યાદ્રુણાનામુપદેશ્યત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યતિદેશાત) આધાર વિધિનો પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ થતો હોવાથી (તદ્દ્યુતૌ વિકારઃ સ્યાત્) તેના અનુવાદમાં અનુવ. ઘના જે પ્રાકૃત ગુણો હોય છે (રુણાનામુપદેશ્યત્વાત) તે ગુણોનું જ વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી આધાર વિધિનો અતિદેશ કરવાનો હોય છે. તેથી હિરણ્યગર્ભ એ મંત્રનો ઉત્તર આધારમાં અતિદેશ છે. પ્રાકૃત ગુણોનું જ વિધાન હોય છે ઉક્ત મંત્ર પ્રાકૃત ગુણ છે માટે એનું જ વિધાન છે અને દ્વિતીય આધારમાં જે ડહોં અષ્વરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે તેનો આધાર થાય છે અને હિરણ્યગર્ભઃ ઉત્તર આધારનો ગુણ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વસ્મિન્નમન્ત્રદર્શનાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ આધારમાં (અમન્ત્રદર્શનાત) મંત્ર દર્શન નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારમાં મંત્રની જરૂર નથી. ન સ્વાહા કરોતિ મન્ત્રં ચ નાહ સ્વાહા બોલતા નથી અને મંત્ર પણ બોલતા નથી. માટે હિરણ્યગર્ભ એ મંત્ર ઉત્તર આધારનું અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ આસાદન અને નિયોજન પ્રાકૃત ગુણ વિધિ છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારે તુ ક્રિયાન્તરં તસ્ય વિધાયકત્વાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય વિધાયકત્વાત) વાક્ય પદ્ય નિયોજનનું વિધાયક હોવાથી (સંસ્કારે તુ) પરિધિના સંબંધથી પશુનો સંસ્કાર થતો હોવાથી (ક્રિયાન્તરમ્) પ્રાકૃત કર્મ કરનાં આ કર્મ બિન છે અને તે અદેશ્યક છે.

ભાવાર્થ :—સૌમિક આતુર્મસ્યમાં આ પ્રમાણે વાચનું શ્રવણ થાય છે. ‘ ઉત્કરે વાજિનમાસાદયતિ પરિધૌ પશું નિયુજન્તિ ’ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે પરિધિમાં નિયોજન કરવાથી પશુનો સંસ્કાર થાય છે એટલે કે તે અદૃષ્ટ કર્મ છે માટે તે પ્રાકૃત કર્મથી ભિન્ન કર્મ છે. પરિધિ નિયોજનનું કાષ્ઠ દૃષ્ટ કર્મ જણાતું નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકૃત્યનુપરોધાચ્છ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યનુપરોધાત) એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પ્રાકૃત કર્મનો પ્રાપક જે અનિદેશ છે તેનો ઉપરોધ થતો નથી

ભાવાર્થ :—ક્રિયાન્તર માનવાથી અતિદેશ વાક્યનો ઉપરોધ પણ થશે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ તજ્ઞ ભાવાત્ સંદેહે यस્ય શબ્દસ્તદર્થઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સચવે છે. (વિધેઃ) નિયોજન વિષયક પ્રાકૃત અને પ્રત્યક્ષ વિધિઓનો (તજ્ઞ) કતુવિશેષમાં ભાવ હોવાથી (સંદેહે) સંદેહમાં (યસ્ય) જેને ઉદ્દેશી (શબ્દઃ) પરિધિરૂપ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે તે (તદર્થમ્) નિયોજનાર્થક (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—વાજિનનું આસાદન ઉત્કરમાં અને પશુનું નિયોજન પરિધિમાં કરવાનું હોય છે. ઉત્કર એટલે વેદિમાંથી નીકળેલી ધૂળનો ઢગલો એના ઉપર વાજિન દ્રવ્ય નાંખી દેતું અને પશુને નાસી ન જાય માટે પરિધિએ બાંધતું. આ જન્મે કર્મ દૃષ્ટ થઈ હોવાથી ગુણવિધિ છે કાષ્ઠ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૦ ॥

સંસ્કારસામર્થ્યાદ્ ગુણસંયોગાચ્છ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસામર્થ્યાત) સંસ્કારનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (ગુણ-સંયોગાત) ગુણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુના નામનું પ્રતિબંધ રૂપ સામર્થ્ય પરિધિમાં છે અને સ્પૃહતા ગુણ ઉત્કરમાં પણ છે તેથી તેના ઉપર વાજિન દ્રવ્ય રાખી શકાશે. આ દૃષ્ટાંતકત્વને લીધે આસાદન અને નિયોજન ગુણુ વિધિ છે. અપૂર્વ વિધિ નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ ક્રિયા પ્રકરણે સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણે) સૌત્રામણી પ્રકરણમાં (વિપ્રતિષેધાત્) દૃષ્ટાર્થકતા સંભવિત ન હોવાથી (ક્રિયા) કર્મ (સ્યાત્) અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણી પ્રકરણમાં હવિરાસાદન અદૃષ્ટાર્થક છે તેથી તેમાં જે આસાદન કર્મ છે તે અપૂર્વ કર્મ છે પણ પ્રકૃતમાં તો દૃષ્ટાર્થક કર્મ હોવાથી ગુણુ વિધિ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘અગ્નિ ચયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને દીક્ષાહૃતિઓનું અનુષ્ઠાન છે.’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષડ્મિદોક્ષયતોતિ તાસાં મન્ત્રવિકાર. શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ્) પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષા-આહૃતિઓના (મન્ત્રવિકારઃ) મંત્ર-વિકાર એટલે કે પ્રાકૃત મંત્રો કરતાં અન્ય મંત્રો હોય છે. (ષડ્મિદોક્ષયતીતિ શ્રુતિસંયોગાત્) ષડ્મિદોક્ષયતિ એ શ્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષાહૃતિઓનું અનુષ્ઠાન હોય છે. (૧) આકૃતિમર્ગિન પ્રયુજં સ્વાહા (૨) મનોમૈધામગ્નિ પ્રયુજં સ્વાહા (૩) પિત્તં વિજ્ઞાતમગ્નિં સ્વાહા (૪) વાવો વિધૂતમગ્નિં પ્રયુજં સ્વાહા (૫) પ્રજાપતયે મનવે સ્વાહા (૬) અમયે વૈશ્વાનરાય સ્વાહા આ છ પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિના મંત્રો છે. (૧) આકૃત્યે પ્રયુજેડમયે સ્વાહા (૨) મેધાયે મનસેડમયે સ્વાહા (૩) હીક્ષાયે તપસેડમયે સ્વાહા (૪) સરસ્વત્યે પૂષ્ણેડમયે સ્વાહા (૫) આપો દેવીર્બૃહતી વિશ્વશંભુવો યાવાપૃથ્વી ઉર્વન્તરિક્ષં બૃહસ્પતિ નોં હવિષા વિધાતુ સ્વાહા (૬) વિષ્ણે દેવસ્ય નેતુમત્તો વૃણીત સર્ણ્યં વિષ્ણે રાય હ્યુષ્યસિ યુન્મં વૃણીત પુષ્યસે સ્વાહા આ વૈકૃતી દીક્ષાના છ મંત્રો છે. આમાં સંદેહ છે કે વૈકૃતીનો પ્રયાગ કરવો અને પ્રાકૃતીની નિવૃત્તિ કરવી ? કે બન્નેનો સમુચ્ચય કરવો ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે વૈકૃત મંત્રોથી પ્રાકૃતમંત્રો નિવૃત્ત થયા બેદરબે, ષડ્મિદોક્ષયતિ એકી પદ શબ્દથી વૈકૃત મંત્રો ગ્રાહ્ય છે માટે પ્રાકૃત મંત્રોનો બાધ છે. બન્નેનો સમુચ્ચય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અભ્યાસાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (પ્રધાનસ્ય) પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિનો (અભ્યાસાત્) આવૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃતદીક્ષા આહૃતિથી આવૃત્તિ હોવાથી બન્નેની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિના મંત્રોનો બાધ નથી. જો બાધ ક્યાં વગર ઉપપત્તિ થતી હોય તો બાધ માનવો યોગ્ય નથી. ॥ ૨૪ ॥

આવૃત્ત્યા મન્ત્રકર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(આવૃત્ત્યા) આવૃત્તિથી (મન્ત્રકર્મ) મંત્રકર્મ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત છ મંત્રો છે તેની આવૃત્તિ કરવી અને પ્રાકૃત મંત્રો છે તેનો બાધ થવો ન્યાય્ય છે. વૈકૃત મંત્રોનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે અને પ્રાકૃત મંત્રો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. અતિદેશ કરતાં પ્રત્યક્ષ વિધાન બલવાત્ હોય છે, માટે પ્રાકૃતમંત્રોનો બાધ થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર.

અપિ વા પ્રતિમન્ત્રત્વાત્ પ્રાકૃતાનામહાનિઃ સ્યાદ્મ્યાયશ્ચ કૃતૈડમ્યાસઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (પ્રતિમન્ત્રત્વાત્) પ્રત્યેક મંત્રે આહૃતિ અપાતી હોવાથી માટે (પ્રાકૃતાનામ્ અહાનિઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી

નથી (વૃત્તે અભ્યાસઃ અભ્યાસઃ) એક વખત વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ થાય છે ફરીથી પાઠ કરવો અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત મંત્રોનો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. પ્રાકૃત મંત્રો અતિ દેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય થઇ શકે છે. તે પછી વૈકૃત મંત્રોની આવૃત્તિ કરવી એ ન્યાય નથી. વળી વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ કરવો અને પ્રાકૃત મંત્રોનો પાઠ ન કરવો આમાં કોઇ વિનિગમક પ્રમાણુ પેણુ નથી. માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૌર્વાપર્યં ચાભ્યાસે નોપપચતે નૈમિત્તિકત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) અભ્યાસમાં (પૌર્વાપર્યમ્) પૂર્વાપરીભાવ (ન ઉપપચતે) સિદ્ધ થતો નથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) આગનુક નૈમિત્તિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવામાં પૂર્વાપરીભાવ થઇ શકતો નથી. જ મંત્રો પૂર્વના અને જ ઉત્તરના આ પ્રમાણે જવણુ થાય છે. પ્રાકૃત મંત્ર આગનુક હોવાથી નૈમિત્તિક કહેવાય છે વૈકૃત મંત્રનો અભ્યાસ કરવાથી કયા જ મંત્રો પૂર્વ અને કયા ઉત્તર એ સમજી શકાય નહિ માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૭ ॥

તત્પૃથક્ત્વં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પૃથક્ત્વમ્) તે આહુતિઓનું પૃથક્ત્વ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચીર્જુદોતિ આગ્નિકીષ્ઠ આધ્વરિકીષ્ઠ । ‘ આગ્નિકી અને આધ્વરિકી બંને આહુતિઓ હોમવાી ’ જે પ્રાકૃત મંત્રોથી અને વૈકૃત મંત્રોથી આહુતિઓ હોમવાની હોય તે જ ઉપરનો નિર્દેશ ચરિતાર્થ થઇ શકે. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૮ ॥

ન વા વિશેષાદ્ વ્યપદેશઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા નહિ (વિશેષાદ્) નિમિત્તને લીધે (વ્યપદેશઃ) વ્યપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચય વગર નિમિત્ત તરીકે વ્યપદેશ થઇ શકે નહિ. ‘ પૂર્વમધ્વરસ્યાયમે ’ આ પ્રમાણે વ્યપદેશ છે. માટે બંને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય છે, પ્રાકૃત મંત્રોનો આધ નથી. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને દીક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ પુનરાધાનમાં અગ્ન્યાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ છે. ’

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વ ૫૬. અગ્ન્યાધેયસ્ય નૈમિત્તિકે ગુણવિકારં દક્ષિણાદાનમધિકં

સ્યાદ્ વાક્યસંયોગાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે) પુનર્ આધેયમાં (ગુણવિકારે) દક્ષિણા રૂપ ગુણનો વિકાર પ્રાપ્ત હોવા બતાવે (અગ્ન્યાધેયસ્ય) અગ્ન્યાધાનની (દક્ષિણાદાનમ્) દક્ષિણા દાન (અધિકમ્) અધિક (સ્યાત્) છે. (વાક્યસંયોગાત્) વાક્યનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—જે ક્રાઇપલ નિમિત્તે લીધે ફરીથી અગ્ન્યાધાન કરે છે તેણે પૂર્વ અગ્ન્યાધાનની અને ફરીથી અગ્ન્યાધેયની દક્ષિણા આપવી પડે છે એટલે બંને દક્ષિણા ૩૫ શુશ્રોતો સમુચ્ચ છે. વૈદ્યતદક્ષિણા પુનર્નિષ્કૃતોરથઃ ફરીથી સુધારેણા રથ એ પુનરાગ્ન્યાધાનની દક્ષિણા છે. કારણ કે ડમરીદંદાતિ અગ્ન્યાધેયિકીઃ પુનરાધેયિકીશ્ચ આપું વાક્ય બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચ બતાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

શિષ્ટવાચેતરાસાં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શિષ્ટવાત્) વિધાન હોવાથી (હિતરાસામ્) બીજી પ્રાકૃત દક્ષિણાનું (યથાસ્થાનમ્) યથ ક્રમ.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવાનું વિધાન હોવાથી ક્રમથી બંને દક્ષિણાઓ આપવી, અનુશાસન ના પ્રમાણે છે અગ્ન્યાધેયિકીર્દવા પુનરાધેયિકી દંદાતિ । આ ઉપર બંને દક્ષિણાઓના સમુચ્ચ છે આનું પૂર્વપક્ષતાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિકારસ્ત્વપ્રકરણે હિ કામ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષના સૂચક છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકૃતિ-ભૂત વિકૃતિ યાગમાં (કામ્યાનિ) પુનરાધેયની જે દક્ષિણા હોય તે જ આપવાનો હોય છે. (વિકારઃ) પ્રાકૃત દક્ષિણાનો આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુનરાધાનમાં પુનરાધેયની જે દક્ષિણા વિહિત હોય છે તે જ આપવાની હોય છે, પૂર્વઅગ્ન્યાધાનની દક્ષિણા નહિ. અર્થાત્ બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચ નથી, એક જ દક્ષિણા આપવાની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

શઙ્કતે ચ નિવૃત્તેરુભયત્વં હિ શ્રૂયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શઙ્કતે) પ્રાકૃત દક્ષિણા સંબંધી શંકા કરે છે. (નિવૃત્તે) પૂર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોવાથી (હિ) કારણ કે (રુભયત્વં શ્રૂયતે) ઉભય દક્ષિણા આપે છે તેવું સંભળાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવી કે નહિ એવી માત્ર શંકા બતાવી છે, ‘યદૈવૃત્તીર્દંદાતિ દક્ષિણા ડમરીગપિ દક્ષિણાઃ તેન પ્રત્તા ભવન્તીતિ શ્રૂયતે’ જે વૈકૃતી અર્થાત્ પુનરાધેયની દક્ષિણા આપે છે તે બંને દક્ષિણા આપે છે આવો માત્ર અર્થવાદ જ છે, વાસ્તવમાં બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચ નથી. કેવળ એક જ દક્ષિણા આપવાનો હોય છે. પૂર્વ અગ્ન્યાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

‘વાસઃ અને વત્સથી અન્વાહાર્યાનો નિવૃત્તિ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસોવત્સં ચ સામાન્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાસોવત્સમ્) વાસઃ અને વત્સ પુનરાધેય દક્ષિણાનો પેડે બાધ કરે છે (સામાન્યાર્થ) એક કાર્યકારી હોવાથી.

હોવાથી :—‘ અગ્રયણમાં ’ આ પ્રમાણે અવણ છે. વાસો દક્ષિણાવત્સઃ પ્રથમજો દક્ષિણા અને વ્રજીત યાગમાં અન્વાહાર્ય દક્ષિણા છે તે અહીં અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સંશય છે કે વાસોવત્સ દક્ષિણા અન્વાહાર્યની નિવર્તિકા છે કે અનિવર્તિકા ? આમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે તે અન્વાહાર્યની નિવર્તિકા છે. જેમ પુનઃગધેયની દક્ષિણા પ્રાકૃત દક્ષિણાની આધિકા છે તેમ અહીં પણ વાસોવત્સ દક્ષિણા અન્વાહાર્યની આધિકા છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ વાસોવત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાપત્તેસ્તદ્ધર્મઃ સ્વાન્નિમિત્તાભ્યામિસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાપત્તે) પ્રાકૃત મંત્ર આદની ઉદ્દેશ્યભૂત દક્ષિણાની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (તદ્ધર્મઃ સ્વાન્નિ) વાસોવત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મો થાય છે (નિમિત્તાભ્યામિસંયોગાત્) મંત્રનિમિત્તના દક્ષિણા નામ સાથે સંયોગ હોવાથી.

હોવાથી :—વાસઃ અને વત્સ એ અન્વાહાર્યના ધર્મ છે. વાસઃ એટલે વસ્ત્ર અને વત્સ એટલે વાહડો. આ અને દક્ષિણામાં આપવા યોગ્ય અગ્રયણમાં કહ્યા છે અને તે અન્વાહાર્યના ધર્મો છે. ॥ ૩૫ ॥

વત્સમાં પાકનો અભાવ છે, એ અધિકરણ.

દાને પાકોઽર્થલક્ષણઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અર્થલક્ષણઃ) અર્થ લક્ષણ (પાકઃ) પાક હોવાથી (દાને) દાન સાધન વત્સમાં તે ॥ નિવૃત્તિ છે

હોવાથી :—અન્વાહાર્ય ધર્મોમાં પાક પણ કર્તવ્ય હોય છે પણ તે દાન સાધન વત્સમાં કર્તવ્ય નથી. કારણ કે વત્સમાં પાક કરવાથી પ્રાણિવધ થાય છે અને પ્રાણિવધ એ શ્રોત કાર્ય નથી, માટે વત્સમાં પાક કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

‘ વાસસૂમાં અર્થાત્ વસ્ત્રમાં પણ પાકનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પાકસ્ય બાજકારિત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (પાકસ્ય બાજકારિત્વાત્) પાક એ અજમાં કર્તવ્ય હોવાથી.

હોવાથી :—પાક તો એકદન આદિ અજમાં કર્તવ્ય છે માટે વસ્ત્રમાં પણ પાકની નિવૃત્તિ છે. ॥ ૩૭ ॥

વસ્ત્રમાં અને વત્સમાં અભિધારણનો પણ અભાવ છે. એ અધિકરણ.

તથાભિધારણસ્ય ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અભિધારણસ્ય) અભિધારણની પણ નિવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—વસ્ત્ર અને વત્સમાં અભિધારણની પણ નિવૃત્તિ છે. અન્વાહારનો ધર્મ અભિધારણ છે તે પણ વસ્ત્ર અને વત્સમાં કર્તવ્ય નથી. ઓદન આદિમાં તે કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘જ્યોતિષ્ટોમમાં દ્વાદશશત (એકસો બાર) જે દક્ષિણા બતાવી છે તે ગાયની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ સંખ્યા તેષાં ગુણત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ) દ્રવ્યવિધિની સંનિધિમાં (રાંઘ્યા) જે સંખ્યા શબ્દ છે (તેષામ્ ગુણત્વાત્) દ્રવ્યના ગુણ હોવાથી (સ્યાત્) પ્રત્યેક દ્રવ્યની સાથે તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમણે પાઠ છે. ગૌશ્વાશ્વાશ્વતરશ્ચ ગર્દભસ્ત્રાજાશ્વાવયશ્ચ વ્રીહયશ્ચ યવાશ્ચ તિલાશ્ચ માષાશ્ચ તસ્ય દ્વાદશશતં દક્ષિણા આ દેકાણે જે ‘દ્વાદશશ્ચ ૧’ નો પાઠ છે તે ગવાદિ માધાન્ત જેટલાં દ્રવ્યો છે તે બધા સાથે દ્વાદશશતનો સંબંધ છે અર્થાત્ બધાજ દ્રવ્યો એકસોને બારની સંખ્યામાં માનમાં આપવાં જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણ છે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ જેટલા પ્રધાન હોય તેની સાથે અંગની આવૃત્તિ ક.વી જોઈએ માટે ઉક્ત દરેક દ્રવ્ય સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં દ્રષણ.

સમત્વાત્ તુ ગુણાનામેકસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનામ્) માધાન્ત ગુણો અને સંખ્યાનું (સમત્વાત્) સુદ્યત્વ હોવાથી (તુ) પૂર્વપક્ષ નિવૃત્તિ સ્વયંક (શ્રુતિસંયોગાત્) દ્વાદશશત શબ્દનો સંખ્યારાશિ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગવાદિ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ નથી પણ દક્ષિણા સાથે ગવાદિનો સંબંધ છે. દ્વાદશશત સંખ્યા સમાન્વત દક્ષિણા જોઈએ. પછી ઉક્ત ગુણોમાંથી ગમે તે દ્વાદશશત હોય. ॥ ૪૦ ॥

યસ્ય વા સન્નિધાને સ્યાદ્વાક્યતો અમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યસ્ય સન્નિધાને) જેના સંનિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ હોય (તેન હિ અમિસમ્બન્ધઃ) તેની સાથે અભિસંબંધ જાણવો.

ભાવાર્થ :—જેના સંનિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ પડ્યો હોય તેની સાથે સંબંધ જોડવો એજ વાક્યનો ભાવ છે. ॥ ૪૧ ॥

અસંયુક્તાસ્તુ તુલ્યવદિતરામિર્વિધીયન્તે તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સનિધ્ય પક્ષને દૂષિત કરે છે. (અસંયુક્તાઃ) કેવળ માષ સાથે સંખ્યા સંયુક્ત નથી (હિતરામિઃ) બીજા દ્રવ્ય શ્રુતિ સાથે (તુલ્યવત્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) નિધાન છે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—ગોળી માંડીને માપ પર્થન્ત ચકારનો સંબંધ છે અને ચકાર સમુચ્ચયને સૂચવે છે તેથી બધાં દ્રવ્યો સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

અસંયોગાદ્ વિધિશ્રુતાવેકજાતાધિકાર : સ્યાત્

શ્રુત્યા કોપાત્કતો : ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અસંયોગાત) બધાં દ્રવ્યો સાથે સંયોગ ન હોવાથી (વિધિશ્રુતૌ) વિધિ વાક્યમાં (એક જાતાધિકાર : સ્યાત્) કોઇ એક દ્રવ્યો સાથે સંખ્યાનો અન્યથ છે. (શ્રુત્યા) વિધિ વાક્યનો (કોપાત્) વ્યાકોપ થવાથી (કતો :) કવનું જ બોધન કરાવે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ નથી કારણ કે તત્ત્વ દ્વાદશશતમ્ આ ઠેકાણે તત્ત્વ એ એક વચનનો પ્રયોગ છે માટે એક દ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો વ્યાકોપ થાય એ તે દ્રવ્યનું બોધન ન કરાવતાં કવનું જ બોધન કરાવે, માટે એકજાતા એકદ્રવ્ય સાથે જ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થશ્ચાપિ લોકવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપિ) પણ (લોકવત્) લૌકિક ભાષા પેડે (શબ્દાર્થ :) વેદમાં પણ સ્પષ્ટનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શતં ગાવઃ વાક્યથી જેમ સો ગાયો જ સમગ્રાય છે તેમાં અશ્વાદિ વિજાતીય અર્થ લેવાતો નથી તેમ વેદમાં પણ એકજ જાતના અર્થો લઇ શકાય. વિજાતીય અશ્વ અદિનું મહત્ત્વ થઈ શકે નહિ માટે દ્વાદશશત કોષ્ટ એક જ જાતના પદાર્થો લેવા અને તે વાક્યમાં બતાવેલા ગૌશ્વાશ્વ ઇત્યાદિમાંથી જ એક જાતના લેવા. ॥ ૪૪ ॥

‘ તત્ત્વ દ્વાદશશત ’ આ વાક્યથી કેવળ પશુગત સંખ્યાનું જ કથન છે,

સા પશૂનામુત્પત્તિતો વિભાગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સા) સંખ્યા (પશૂનામ્) પશુઓની (ઉત્પત્તિ : વિભાગાત્) લોકવ્યવહારથી જ વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકજાતીય દ્રવ્યમાં જ સંખ્યાનો સંબંધ છે અને તે પશુઓ સાથે જ સંબંધ છે કારણ કે એ બાબત લોક વ્યવહારથી જ સમગ્ર શક્ય છે. લોક વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. ‘ પાંચ અશ્વો આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી, પણ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પાંચ અડદના દાણા આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પશુઓ સાથે જ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ પશુઓમાં ગાયનો નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમ :) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશેષ ન જણાવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુઓમાં ગાયોનું જ દાન કરવું એવો કોઈ વિશેષ નિયમ જણાતો નથી માટે ગાયોનું જ દાન કરવું એવો નિયમ નથી. ॥ ૪૬ ॥

માગિત્વાદ્ વા ગવાં સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સ્ત્રયવે છે. (ગવાં સ્યાત્) ગાયોનું જ દાન કરવું (માગિત્વાત્) મહાન્ ઉપકાર કરનાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાયો બહુ જ ઉપકારક છે માટે ગાયોનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તેથી ગાયોનો નિયમ બાંધવામાં આવે છે. અશ્વનું દાન ન કરવું કારણ કે તેને માટે નિષેધ છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રત્યયાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યયાત્) વિશેષ્યની આકાંક્ષામાં શાસ્ત્ર પ્રથમ ગાયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગૌશ્વશ્વશ્વતરચ્ચેત્યાદિ શાસ્ત્રીય વાક્યમાં ગાયનો નંબર પ્રથમ આવે છે તેથી ગાય જ પ્રથમ પ્રતીત થાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ બાધક ન જણાય ત્યાં સુધી પ્રથમનો પરિત્યાગ ન કરવો જોઈએ. અસતિ બાધકે તત્પરિત્યાગોડુચિત્તઃ આ ઉપરથી ગોદાનનો નિયમ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગદર્શનાત્) શાસ્ત્રાન્તરમાં ગોદાન વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તૈત્તિરીય શાખામાં સપ્તમાષ્ટકમાં પ્રથમ પ્રપાઠકમાં સહસ્ત્રદક્ષિણાર્થવાદમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. તે સંવત્સરે એકાં ગામસૃજન્તેતિ સા ત્રોળિ ચ શતાનિ અસૃજત ત્રયશ્ચિશતં ચેતિ મૂયો મૂયો ગોમહિમૈવ ધૂયતે આ શાસ્ત્રી પણ ગોદાનમાં વિંગ તરીકે છે. આ કારણથી ગોદાનનો નિયમ છે. અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

‘ વિભાગ કરીને ગાયોની દક્ષિણા આપવી. ’ એ અત્રિકરણનાં સૂત્રો.

તત્ર દાનં વિમાગેન પ્રદાનાનાં પૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (દાનમ્) ગાયોનું દાન (વિમાગેન) વિભાગ કરીને કરવું (પ્રદાનાનામ્) પ્રતિગ્રહીતાઓ (પૃથક્ત્વાત્) જુદા જુદા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદાન બતાવ્યું છે. યજ્ઞમાં પ્રતિગ્રહીતાઓ અર્થાત્ દાન લેનારા જુદાં જુદાં હોવાથી સૌને જુદું જુદું યોગ્યતા પ્રમાણે અને તેનાં કર્મ પ્રમાણે દાન આપવું જોઈએ. આ વિભાગ યજ્ઞમાને પોતે જ કરવો જોઈએ.

પરિક્રયાઞ્ચ લોકવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રયાત્) પરિક્રમ હોવાથી (લોકવત્) જેમ લૌકિક વ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ :—લૌકિક વ્યવહારમાં કાઢના ભાર વહેતારને સ્વામી વિભાગ કરીને તેની મજુરીનું ધન આપે છે તેમ યજ્ઞમાને ઋત્વિજ્ઞેને વિભાગ કરીને જ દાન આપવું જોઈએ. ઋત્વિજ્ઞેએ પોતે જ સામૂહિક દાન લઈ પછી પોતે જાને જ પોતામાં વહેંચણી કરવી નહિ, ॥ ૫૧ ॥

વિભાગં ચ દર્શયતિ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિભાગમ્) વિભાગને (દર્શયતિ) યુતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—તુયો વો વિશ્વવેદા વિમજતુ । આ મંત્ર વિભાગમાં કારણ તરીકે છે. જમીણે દદાતિ બ્રહ્મણે દદાતિ અગ્નીધ્ નામક ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા આપે છે. બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા આપે છે આ પ્રમાણે પ્રતિબદ્ધ કરનાર ઋત્વિજ્ઞેના નામ લઈ દક્ષિણા આપવા લખ્યું છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ સમાખ્યા પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ કરવો. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમં સ્યાદશ્રુતત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સમં સ્યાત્) સર્વને સમાન દક્ષિણા આપવી (અશ્રુતત્વાત્) વૈષમ્યનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાનો વિભાગ એક સરખો જોઈએ એમાં વિષમતા હોવાનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. ॥ ૫૩ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. અપિ વા કર્મવૈષમ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મવૈષમ્યાત્) કર્મ પ્રમાણે વૈષમ્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં જેમ કર્મ પ્રમાણે વેતનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે તેમ અહીં પણ ઋત્વિજ્ઞેના કાર્ય પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ થવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

અતુલ્યાઃ સ્યુઃ પરિક્રમે વિષમાભ્યાવિધિશ્રુતૌ પરિક્રયાન્ન કર્મણ્યુપપદ્યતે
દર્શનાદ્ વિશેષસ્ય તથાઽભ્યુદયે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રમે અતુલ્યાઃ સ્યુઃ) દક્ષિણા દાનમાં અતુલ્ય વિભાગો જોઈએ (વિષમાભ્યાવિધિ શ્રુતૌ) સમાખ્યા પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેમાં દક્ષિણાના વિભાગોના વૈષમ્યનો (પરિક્રયાત્) નિર્ણય હોવાથી (કર્મણિ ન ઉપપદ્યતે) કર્મમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. (વિશેષસ્ય દર્શનાત્) વિશેષનું દર્શન હોવાથી (તથાઽભ્યુદયે) અભ્યુદય સત્રમાં આવી શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યુદય સત્રમાં દક્ષિણાના વિભાગો અતુલ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. દક્ષિણાના વૈષમ્યથી કર્મમાં વૈષમ્ય આવતું નથી. અભ્યુદય સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. અર્ધિનો રીક્ષયતિ તૃતીયિનો રીક્ષયતિ પાદિનો રીક્ષયતિ ’ જેટલી દક્ષિણા અર્ધયુને આપે તેના

કરતા અર્ધા પ્રતિપ્રસ્થાતાને અને તેના કરતાં ચોથા ભાગની દક્ષિણા નેષ્ટા નામક ઋત્વિજને આપવી. આ પ્રમાણે દક્ષિણામાં વૈષમ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ ભૂસંજ્ઞક એકાહ ચાગમાં ઔપદેશિક ધેનુદક્ષિણાથી આતિદેશિક અર્ધી
કંતુદક્ષિણાનો બાધ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તસ્ય ધેનુરિતિ ગવાં પ્રકૃતૌ વિમન્તત્ત્વોદિત્વાત્ સામાન્યાત્

તદ્વિકારઃ સ્યાદથેષ્ટિગુણશબ્દેન ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ધેનુઃ इति) ભૂનામક યાગની એક ધેનુ દક્ષિણા વિહિત છે (ગવામ્) તે આતિદેશ પ્રાપ્ત ગોરૂપદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. (વિમન્તત્ત્વોદિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં ગૌશ્વ અશ્વથ આ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન દક્ષિણા બતાવવાથી (સામાન્યાત્ તદ્વિકારઃ) માટે ધેનુનું ગોસાથે સામાન્ય હોવાથી તેનો જ બાધ (સ્યાત્) થાય છે (યથા इष्टिઃ ગુણશબ્દેન) જેમ ઇષ્ટિમાં વિહિત દ્રવ્ય સૂર્યાદિ સાથે સંબંધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :— ‘ અથૈષ મૂઃ ’ આ પ્રમાણે ભૂનામક એકાહ યાગ વિશેષનો ઉપક્રમ કરીને તેમાં ધેનુર્દક્ષિણા વિહિત કરી છે. આ ધેનુરૂપ દક્ષિણા કેવળ ગાય રૂપ આતિદેશ પ્રાપ્ત દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. યા ગૌઃ સા ધેનુઃ આ પ્રમાણે વિશેષણ વિશિષ્ટ કરી શકાય છે. અથાદિ એ પ્રમાણે વિશેષિત થતા નથી. ચોડશ્વઃ સા ધેનુઃ આવેા પ્રયોગ યર્થ શકતો નથી. માટે ગોરૂપ ધેનુથી પ્રાકૃત ગો સામાન્યનો જ બાધ થાય છે. જેમ સૌર્યઃ ચરું નિર્વપેત્ અહીં ચરૂ રૂપ અર્થનો સૂચ સાથે સંબંધ નિર્વાપદારા કરવામાં આવે છે. સનિર્વપણકાત્ પ્રયોગાદનેન નિર્વપણશબ્દેન ઇષ્ટિકો વિષ્યન્તો નિયમ્યતે । ઇતિ ભાષ્યકાર. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વા ક્રતુસંયોગાદેકત્વં દક્ષિણાસ્ય ગુણાનાં કાર્યેકત્વાદયૈ

વિકૃતૌ શ્રુતિભૂતં સ્યાત્ તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મભિઃ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(સર્વસ્ય વા) અથવા સર્વકંતુદક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. (ક્રતુ-સંયોગાત્ એકત્વમ્) સર્વદક્ષિણાનો કંતુસાથે સંબંધ હોવાથી એકત્વ અર્થાત્ સમુચ્ચય છે. (ગુણાનામ્ કાર્યેકત્વાત્) કંતુમાં જેટલા ગુણો હોય છે તેનો મુખ્ય કાર્ય સાથે સંબંધ હોય છે (અર્થે વિકૃતૌ શ્રુતિભૂતં સ્યાત્) વિકૃતિમાં જે શ્રુતિ હોય છે તે પ્રાકૃત અર્થનો બાધ કરે છે (તસ્માત્ સમવાયાત્ કર્મભિઃ) માટે સમુચ્ચય કર્મ સાથે હોવાથી ધેનુરૂપ દક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિકા છે.

ભાવાર્થ :—ભૂનામક વિકૃતિયાગમાં જે ધેનુરૂપ દક્ષિણા વિહિત છે તે પ્રાકૃત અખિલ દક્ષિણાનો બાધ કરે છે, કેવળ ગાયરૂપ દક્ષિણાનો નહિ. ગવાદિ માયાન્ત અર્ધા જ દ્રવ્યો એક દક્ષિણારૂપ છે કોષ્ટ બિન્ન બિન્ન દક્ષિણા નથી. એટલે ઉક્ત યાગમાં ધેનુ દક્ષિણા આપ્યા પછી અશ્વ આદિની દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. ॥ ૫૭ ॥

ચોદનાનામનાશ્રયાલ્લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાનામ) પ્રાકૃત અર્થે જે (શનાશ્રયાત્) અનાશ્રય હોય તો (લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્) લિંગથી નિયમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અર્થે જે અનાશ્રય હોય તો લિંગથી એનો નિયમ અંધાય પણ અહીં તો ધેનુરૂપ દક્ષિણીનો સ્પષ્ટ વિધિ છે તેથી તેનાથી સર્વ પ્રાકૃત દક્ષિણીનો આધ થશે. એને માટે લિંગ વાક્ય શોધવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ એકાં ગમિતિ ’ પ્રાકૃત સંખ્યાનો આધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ.

एका पञ्च चेति धेनुवत् ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(એકા પન્ચ ઇતિ) એક ગાયની દક્ષિણા આપતી અથવા પાંચ ગાયની દક્ષિણા આપતી એનાથી સર્વ દક્ષિણીનો આધ થાય છે. (ધેનુવત્) જેમ આગળના અધિકરણમાં ધેનુ અન્ય દક્ષિણીની નિવર્તિકા અને છે.

ભાવાર્થ :—યસ્ય સોમપદ્ધરેયુરેકાં ગાં દક્ષિણાં દયાત્ હત્યાદિથી જે ગાયની દક્ષિણા આપવાની કહી છે તે પ્રાકૃત ગાય, અથવા વગેરે દક્ષિણીની નિવર્તિકા છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ધેનુદક્ષિણા સર્વદક્ષિણીની નિવર્તિકા અને છે તેમ, આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મનતબ્બ છે. ॥ ૫૯ ॥

સાઘસ્કં યાગમાં ‘ ત્રિવત્સ ’ થી સર્વ ક્યાર્થનો આધ થાય છે.

ત્રિવत्सञ्च ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવત્સઃ) ત્રણ વરસનો સાંઠ (ચ) અને.

ભાવાર્થ :—સાઘસ્કં યાગમાં ત્રણ વરસના સાંઠથી સોમનો ક્ય થાય છે. તથા અન્ન, દિરણ વગેરે જે ક્યનાં સાધનો બતાવ્યાં છે તે બધાયનો આધ થાય છે કે કેવળ ઋષભનો જ આધ થાય છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનો મત એ છે કે કેવળ ઋષભનો જ આધ થાય છે કારણ કે સાંઠમાં અને ઋષભમાં પુંગવત્ ૩૫ ધર્મ સામાન્ય છે. સિદ્ધાંતપક્ષ છે કે ‘ ત્રિવત્સ ’ સાંઠ ક્યનાં સર્વ સાધનોનો આધ કરે છે માટે તે કૃત્સ્ન ક્યાર્થનો નિવર્તિક છે. ॥ ૬૦ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સાઘસ્કે સ્ત્રી ગૌઃ સોમકયળી વ્યાવૃત્તા હેષાં સ્પર્ધાં । સાઘસ્કં યાગમાં જેટલાં સોમકયના સાધન છે તેનો આધ કરી સર્વને બદલે એક સ્ત્રી ગૌ હોવાથી સ્પર્ધાની નિવૃત્તિ થાય છે. એટલે સોમના ક્યનું સાધન એક જ રહેવાથી બીજા સાધનથી સોમનો ક્ય કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्संख्याया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

પદાર્થ :—(એકે તુ) એકામ એ દ્વાદશશત સંખ્યા ત્રિશિષ્ટ ગાયનો બેલક છે (શ્રુતિભૂતાત્) એવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોવાથી (ગવાં સંખ્યાયા) ગોવૃત્તિ સંખ્યાયાનો (લિંગવિશેષેણ) આલિંગ ગોગત એક સંખ્યાનો બાવ છે.

ભાવાર્થ :—એકામ એ આલિંગ છે અને ગાયનું ત્રિશિષ્ટ છે અને એનાથી પ્રાકૃત સંખ્યા યુક્ત ગાયોની નિવૃત્તિ કરે છે. એકામ એનો સંબંધ દક્ષિણા સાથે નથી પણ ગાયની સાથે છે, માટે સાઘરકયાગમાં વિહિત એક ગાયની દક્ષિણા પ્રાકૃત સંખ્યા ત્રિશિષ્ટ ગાયોની જ નિવર્તકા છે, અશ્વાદિની નહિ. ॥ ૬૨ ॥

अश्वमेधमां ' प्राकाशौ ' धत्यादृથી अध्वयुं ना आगने आध थाय छे.

पूर्वपक्ष प्राकाशौ च तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાકાશૌ) સોનાના દીપસ્તંભને પ્રાકાશ કહેવામાં આવે છે એનું અધ્વયુને દાન જે આપવામાં આવે છે તે (તદેતિ ચેત્) પણ ધેનુની માફક બધી દક્ષિણાઓનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રાકાશ ’ એ શબ્દનો અર્થ સુતર્યુંમય દીપસ્તંભ અથવા તો દર્પણ છે. એનું અધ્વયુને દાન આપવામાં આવે છે. આ દાનવિધિ અશ્વમેધ યાગમાં છે. આ દાન આપ્યા પછી કોઇને દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૩ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्भिभक्तप्रकृतित्वादुणेदन्ता विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (અવયવર્થત્વાત્) ઋત્વિજ્ઞેમાં એકદેશ અધ્વયુ હોવાથી (તદર્થત્વાત્) અધ્વયુને માટે જ દક્ષિણા હોવાથી (ભિભક્તપ્રકૃતિ-કત્વાત્) વિભાગવાળી દક્ષિણા હોવાથી (હદન્તાવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકાશ દક્ષિણા અધ્વયુની જ હોવાથી બીજાની દક્ષિણા બાકી રહે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકાશરૂપ દક્ષિણા અધ્વયુને જ આપવાની હોય છે, એટલે એની દક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. બીજા ઋત્વિજ્ઞેનો દક્ષિણાનો બાધ થતો નથી અર્થાત્ બીજાઓને દક્ષિણા આપવાની રહે છે ॥ ૬૪ ॥

‘ ઉપહૃત્યમાં અશ્વથી સંપૂર્ણ દક્ષિણાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

धेनुवच्चान्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

પદાર્થ :—(ધેનુવર્ચાન્વદક્ષિણા) ઉપહૃત્ય નામક એકાદ યાગમાં જે અશ્વદક્ષિણા છે તે ધેનુદક્ષિણા માફક સંપૂર્ણ દક્ષિણા નિવારિકા છે. (સ બ્રહ્મણે इति पुरुषापनयः) સ બ્રહ્મણે પરિહરતિ આ વાક્યથી જે અશ્વદક્ષિણા સમગ્ર છે તે બીજા ઋત્વિજ્ઞેના સંબંધને દૂર કરે છે. (યથા હિરણ્યસ્ય) જેમ શતકૃષ્ણક ચરમાં સોનાની દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માને અપાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ઉપહવ્ય નામક એક દિવસનો યાગ હોય છે તેમાં ચ્યવઃ સ્વમલ્લહટો દક્ષિણ સ બ્રહ્મણે પરિહરતિ કાળો અને સુવર્ણ જેવા લલાટમાં જેને વાળ છે એવા અશ્વની દક્ષિણ આપવાની હોય છે, એ દક્ષિણ કેવળ બ્રહ્માનામક હોતાને આપવી. આ દક્ષિણ યીજી બધી દક્ષિણનો આધ કરે છે. એટલે કે યીજીને કંતુ દક્ષિણ આપવાની રહેતી નથી. યીજી ઋત્વિજ્ઞે કામમાં જોડાય તેને માટે કંતુ સાથે સંબંધ ન રાખતું ગમે તે ધન લૌકિક દાન તરીકે આપવું, પણ કંતુ-દક્ષિણ તો બ્રહ્માને જ આપવી આવે સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એકે તુ કર્તૃસંયોગાત્ સ્મચ્ચ તસ્ય લિંગવિશેષેણ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(એકે તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું બોધન કરાવે છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગો નિવૃત્ત થાય છે, બધી દક્ષિણ નિવૃત્ત થતી નથી. (કર્તૃસંયોગાત્) કર્મ કરાવનાર બ્રહ્માનો સંબંધ હોવાથી (સ્મચ્ચ) સ્વ જોમ ઉદ્ગાતાનામક હોતાને આપવામાં આવે છે અને યીજીની દક્ષિણ કામ્ય રહે છે તેમ. (તસ્ય લિંગવિશેષેણ) કારણ કે એક જ ઋત્વિજ્ઞનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દક્ષિણ અતિદિષ્ટ સર્વ દક્ષિણનો આધ કરતી નથી પણ દક્ષિણના અમુક ભાગની જ નિવૃત્તિ કરે છે. બ્રહ્માને જે ઉક્ત પ્રકારના અશ્વની દક્ષિણ છે તો યીજી ઋત્વિજ્ઞને પણ દક્ષિણ હોવી જોઈએ અને તે પ્રકૃતિ યાગમાં બતાવેલી દક્ષિણ હોવી જોઈએ એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા તદધિકારાત્ હિરણ્યવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદધિકારાત્) દક્ષિણનો અધિકાર હોવાથી (હિરણ્યવદ્ વિકારઃ સ્યાત્) હિરણ્ય માફક તે દક્ષિણનો જ વિકાર છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અશ્વદક્ષિણા સર્વનો વિકાર છે અર્થાત્ સર્વનો આધ કરે છે. દક્ષિણનો સંબંધ કંતુ સાથે છે. ઉક્ત દક્ષિણ બોધક વાક્યમાં બે ભાગ છે. એક ભાગથી કેવળ દક્ષિણનું વિધાન થાય છે અને સ બ્રહ્મણે પરિહરતિ એનાથી પુરુષાન્તરનો દક્ષિણ સાથેનો સંબંધ નિવૃત્ત કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

‘ઋતપેથ નામક યાગ વિશેષમાં સોમચમસની દક્ષિણાથી સંપૂર્ણ કંતુ દક્ષિણનો આધ થાય છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા ચ સોમચમસઃ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (સોમચમસઃ) સોમચમસ દક્ષિણ બ્રહ્માભાગનો આધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઋતપેથે શ્રૂયતે’ ઋતુપેથ નામક યાગમાં સંભળાય છે કે ઉદુમ્બરઃ સોમચમસો દક્ષિણ સ બ્રહ્મણે દેયઃ ઉદુમ્બર નામક કાષ્ઠમાંથી બનાવેલ સોમચમસ ઋતુપેથ યાગમાં દક્ષિણ રૂપે હોય છે અને એ દક્ષિણ બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજ્ઞને આપવામાં આવે છે અને તે પ્રાકાશ દક્ષિણ જોમ અશ્વર્યુ ભાગનો આધ કરે છે તેમ ઉક્ત દક્ષિણ બ્રહ્માના ભાગનો આધ કરે છે. ॥ ૬૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વવિકારો વા ક્ત્વથે' પશૂનાં પ્રતિષેધાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વવિકારઃ) સર્વનો આધ કરે છે. (ક્ત્વથે') ક્ત્વર્થક દાનમાં (પશૂનાં પ્રતિષેધાત્) પશુદાનનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઋતં વૈ સોમઃ અનૃતં પશવઃ યત્પશુન્ દદ્યાત્ સોડનૃતં કરોતિ આ વાક્યમાં ઋતપેય યાગ પશુદાનની નિંદા કરવામાં આવી છે અને સોમયમસ દક્ષિણાને જ વિહિત ગણી છે, અને એ દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની હોય છે. માટે તે સર્વ દક્ષિણાઓનો આધ કરે છે. ॥ ૬૯ ॥

પૂર્વપક્ષ.

બ્રહ્મદાનેડવશિષ્ઠમિતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મદાને) બ્રહ્માને દક્ષિણા આપવાથી (અવશિષ્ઠમ્) બીજી દક્ષિણા બાકી રહે છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તો બીજા ઋત્વિજોની દક્ષિણા બાકી રહે છે માટે એને પણ દક્ષિણા આપવી જોઈએ માટે એ દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માનો જ આધ કરે છે બીજા ઋત્વિજોને આપવાની દક્ષિણાનો આધ થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉત્સર્ગસ્ય ક્ત્વર્થત્વાત્ પ્રતિષિદ્ધસ્ય કર્મત્વાત્ ન ચ ગૌણઃ

પ્રયોજનમર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્યાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગસ્ય ક્ત્વર્થત્વાત્) દાન કૃત્તે માટે હોય છે માટે એક જ દક્ષિણા હોવી જોઈએ (પ્રતિષિદ્ધસ્ય કર્મત્વાત્) કૃત્તુમાં જે પશુદાન કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃત યાગમાં નિષિદ્ધ કથું હોવાથી સર્વનાં રથાનમાં ચમસદક્ષિણા જ છે (ન ચ ગૌણ. પ્રયોજનમ્ અર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્યાત્) ચમસરૂપ દક્ષિણાનો ગૌણ અર્થ પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ :—સોમ ચમસરૂપ એક દક્ષિણા કૃત્તે માટે હોય છે અને બ્રહ્માને આપવામાં આવે છે, તો હવે બીજી દક્ષિણા કથી આપવી ? પશુઓનું દાન તો યાગમાં નિષિદ્ધ છે. દક્ષિણા શબ્દને ગૌણ અર્થ તો કરી શકાય નહિ અર્થાત્ સોમ ચમસ એ તો દક્ષિણાનો એક ભાગ જ છે સંપૂર્ણ દક્ષિણા નથી આવેો અર્થ કરી શકાય નહિ. માટે સોમ ચમસ રૂપ દક્ષિણા સંપૂર્ણ કૃત્તુદક્ષિણાનો આધ કરે છે. ॥ ૭૧ ॥

યદિ તુ બ્રહ્મણઃ તદ્વનં તદ્વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) જે (બ્રહ્મણઃ) સોમચમસદાન બ્રહ્માને જ હોય તો (તદ્વનં તદ્વિકારઃ સ્યાત્) તે બિન અર્થાત્ અલ્પ થશે અને કેવળ અમુક ભાગનો જ આધ કરશે.

ભાવાર્થ :—જે બ્રહ્માને જ ઉક્ત દક્ષિણા આપવામાં આવે તો બીજા ઋત્વિજોની દક્ષિણા કે જે પ્રકૃતિ યાગમાં કહી છે તે બાકી રહે છે અને ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની બીજી દક્ષિણાનો આધ કરે છે. આતું પૂર્વપક્ષના મતે કરે છે. ॥ ૭૨ ॥

સર્વં વા પુરુષાપનયાત્ તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં વા) ઉક્ત સર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ કરે છે. (પુરુષાપનયાત્) બીજા ઋત્વિજ્ઞેના ભાગનેા અપનય કરવામાં આવતો હોવાથી (તાસામ્ ક્રતુપ્રધાનત્વાત્) દક્ષિણામાં ક્રતુ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બીજા ઋત્વિજ્ઞેના ભાગ દક્ષિણામાં દૂર કરવામાં આવ્યો છે. ક્રતુને ઉદ્દેશીને જે દક્ષિણા આપવાની છે તે તો ખૂબાને અપાઇ જાય છે, તો બીજી દક્ષિણા કેને ઉદ્દેશીને આપવી ? ક્રતુને ફરીથી ઉદ્દેશ થયો અયોગ્ય છે. માટે ખૂબાને જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સર્વ દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. બીજા ઋત્વિજ્ઞેના આનમન માટે લૌકિક દાન આપવું યોગ્ય છે કત્વર્થક નહિ આતું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૩ ॥

‘ વાજપેય યાગમાં રથનું ભાગનિયામકત્વ અધિકરણ. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજુર્યુક્તોઽધ્વર્યોદક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(યજુર્યુક્તઃ) યજુર્વેદયુક્ત રથ (અધ્વર્યોઃ) અધ્વર્યુને જે આપવામાં આવે છે તે (દક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્) બીજી દક્ષિણાઓનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં રથ, શકટ, હાસી, નિષ્ક વગેરે મળી સત્તર દ્રવ્ય પ્રાકૃત ગવાશ્વાદિ દ્રવ્યનાં બાધક તરીકે અહીં વિદિત છે. જેટલાં દ્રવ્યો જે દક્ષિણા તરીકે વિદિત કર્યાં છે તે પ્રત્યેક સત્તરની સંખ્યામાં હોય છે. દક્ષિણા આપતી વખતે યજુર્વેદ મંત્રોથી તૈયાર કરેલો રથ અધ્વર્યુને આપવામાં આવે છે. આ યજુર્યુક્ત રથ અધ્વર્યુને બીજી દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. એટલે કે આ સિવાય બીજા દ્રવ્યોમાં અધ્વર્યુને ભાગ હોતો નથી. ॥ ૭૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા શ્રુતિમૂતત્વાત્ સર્વાસાં તસ્ય ભાગો નિયમ્યેત ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (શ્રુતિમૂતત્વાત્) શ્રૂયમાણ હોવાથી (સર્વાસામ્) સર્વ દક્ષિણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તસ્ય) અધ્વર્યુના (ભાગઃ નિયમ્યેત) ભાગનેા નિયમ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સત્તર દ્રવ્યો દક્ષિણા તરીકે આપવાના હોય છે તેમાં કેને કયું દ્રવ્ય આપવું એનો પણ નિયમ બાધવામાં આવે છે તેમાં અધ્વર્યુને યજુર્વેદના મંત્રો બોલી તૈયાર કરેલો રથ અધ્વર્યુને જ આપવો જોઈએ. આવો નિયમ બાધવામાં આવે છે. આમાં કોઇ પણ બીજી દક્ષિણાનો બાધ કરવામાં આવતો નથી. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



અથ ગુર્જરમાષાયાં મીમાંસામાખ્યે દશમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘અઞ્યાદિમાં નારિષ્ટહોમાદિ સાથે નક્ષત્રેષ્ટ્યાદિનો સમુચ્ચય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પ્રકૃતિલિજ્ઞાસંયોગાત્ કર્મસંસ્કારં વિકૃતાવધિકં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રકૃતિલિજ્ઞાસંયોગાત્) પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે સંયોગ ન હોવાથી (કર્મ-સંસ્કારમ્) અદૃશ્ય છે તેથી (વિકૃતૌ) વિકૃતિમાં (અધિકમ્ સ્યાત્) સમુચ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—આ પાદમાં પાકૂન અને વૈકૃત કાર્યના સમુચ્ચયનો વિચાર કરવામાં આવે છે. રથેન યાગમાં લોહિતોષ્ણીષા લોહિતવસના નિવીતા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । હાલ પાકડીવાળા, હાલ કપડાવાળા નિવીત ગામાં માળાપેડે જનોઇ ધારણ કરેલા ઋત્વળે યાગમાં કરે છે. અહીં નિવીતનું વિધાન છે અને ઉચ્ચગતે એ વાક્યને ઉપવીતનું પણ વિધાન છે. ઉપવીત એટલે ડાખા ખંભા ઉપર જનોઇ ધારણ કરવી તે. નિવીત અને ઉપવીત એક સાથે થઇ શકે નહિ માટે ઉપવીતનો નિવીતવિધાનથી આધ થવો જોઇએ એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપવીત અને નિવીત બન્ને થવાં જોઇએ. જનોઇથી ઉપવીત થઇ શકશે અને ઉપવચ્છથી નિવીત પણ થઇ શકશે આમ બન્ને કાર્ય એકી સાથે થઇ શકશે, માટે ઉપવીત અને નિવીતનો સમુચ્ચય છે. તે પ્રમાણે અન્યત્ર પણ આધ ન કરતાં સમુચ્ચય સમજવો જોઇએ ॥ ૧ ॥

ચોદનાલિજ્ઞસંયોગે તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત પ્રકૃતિસંનિધાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(ચોદનાલિજ્ઞસંયોગે) પ્રાકૃતવિધિમાં સંયોગ હોવાથી (તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત) તેના આધનો પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રકૃતિસંનિધાનાત્) વિધિષ્ટક શબ્દનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—પ્રકૃતિયાગમાં જેનું વિધાન કયું હોય છે તેનું જો આધક લિંગ વાક્ય હોય તો વિકૃતિમાં પ્રકૃતિમાં વિહિત અર્થનો આધ થાય છે. જેમકે શરમયં બર્હિર્ભવતિ આ વાક્ય અહિંને રથાને શરનામક ધાસ પાથરવાનું વિધાન છે તેથી અહિંને શરથી આધ થાય છે પણ ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપવીતનો આધ નિવીત કરે છે એવું કેાઇ લિંગ વાક્ય નથી માટે ત્યાં તો સમુચ્ચય જ ઇષ્ટ છે. ॥ ૨ ॥

‘બૃહસ્પતિ સવ-આદિમાં આર્હસ્પત્યાદિ અહો સાથે પ્રાકૃત ઐન્દ્ર વાયવાદિ અહોનો સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સર્વત્ર તુ પ્રહામ્નાતમધિકં સ્યાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(સર્વત્ર તુ) સર્વ ઠાણે (પ્રહામ્નાતમ્) અહોનું આગ્નિ હોય ત્યાં (અધિકમ્) પ્રાકૃત અહો કરતાં વધારે (સ્યાત્) સમુચ્ચય હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ યાગમાં ઐન્દ્રવાયવં ગૃહાતિ, મૈત્રાવરુણં ગૃહાતિ અહીં સમુચ્ચય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પ્રહં ગૃહ્ણતિ આવા વાક્યોથી જેમ સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે તેમ બૃહસ્પતિ સવમાં બાર્હસ્પત્યં પ્રહં ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી પણ પ્રાકૃતગ્રહો સાથે સમુચ્ચય જ છે. બાધ નથી. ॥ ૩ ॥

અધિકશ્લેષકવાક્યત્વાત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અધિકઃ ચ) અને સમુચ્ચય છે. (એકવાક્યત્વાત) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયમાં સપ્તદશ પ્રાજાપત્યા પ્રહં ગૃહ્ણન્તે સોમપ્રહાંશ્ચ સુરાપ્રહાંશ્ચ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતી એકવાક્યતાથી પણ સમુચ્ચય થાય છે. ॥ ૪ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાત) લિંગ વાક્યના દર્શનથી પણ.

ભાવર્થ :—વિરણ્યો વા એષ યજ્ઞકતુર્યંદ્વાજપેયં ઇતિ આ વાક્યને એવો અર્થ થાય છે કે ન્યોતિષ્ટેભાદિ કર્તા આ યાગ વિરણ્ય છે એટલે વિસ્તૃત છે. આ વિરણ્ય શબ્દ પણ સમુચ્ચયને જ સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

વાજપેય યાગમાં પ્રાજાપત્યપશુઓ સાથે કંતુપશુઓનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાજાપત્યેષુ ચામ્નાનાત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાજાપત્યેષુ) પ્રાજાપત્ય પશુઓ સાથે પણ સમુચ્ચય છે (આમ્નાનાત) આમ્નાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવાનું હોય છે. તેમાં પ્રાકૃતપશુઓનો સમુચ્ચય હોય છે. બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ નામિયોમો નોવ્થ્યં ઇત્યારમ્ય તાન્ પશુમિરેવાવરુન્ધે આ વાક્યથી સમુચ્ચય રચ્ય છે. ॥ ૬ ॥

સાંમ્રહણી ધૃષ્ટિમાં આમન હોમો સાથે અનુયાજીનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આમને લિङ્ગદર્શનાત ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(આમને) આમનમાં સમુચ્ચય છે (લિङ્ગદર્શનાત) લિંગવાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમનમસ્યામનસ્ય દેવા ’ આનાથી ત્રણ આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આ આહુતિઓથી અનુયાજીનો બાધ થતો નથી પણ એની સાથે સમુચ્ચય થાય છે. આત્મા વૈ પ્રયાજાનુયાજા આત્મા દેવતા યત્રયાજાનુયાજાનાં પુરસ્તાદ્ ઉપરિશ્વદ્વા જુહુવાદ્ બહિરાત્માનં સજાતાત્સમાદ-ધીત યન્મધ્યતો જુહોતિ મધ્યત એવ સજાતાનાત્મન્ધતે । આ લિંગવાક્યથી આમન હોમોનો અનુયાજી સાથે સમુચ્ચય સૂચિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

‘ મહાવ્રતમાં ઋત્વિક્ષ્નાં ઉપગાનનો પત્ન્યુપગાન સાથે સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપગેષુ શરવત્યાત્પ્રકૃતિલિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપગેષુ) ઉપગાન કરનારાઓમાં (શરવત્યાત્) દર્ભમાં જેમ શર આધક થાય છે તેમ પત્ન્યુપગાન આધક થાય છે. (પ્રકૃતિલિજ્જસંબન્ધાત્) પ્રાકૃત ઉપગાનની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે ચંભળાય છે પત્ન્ય ઉપગાયન્તિ પત્નીઓ ઉપગાન કરે છે. આ ઉપગાન પ્રકૃતિયાગમાં ઋત્વિક્ષના ઉપગાનનું આધક છે એવું ‘ પૂર્વપક્ષનું ’ માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આનર્થક્યાત્વધિકં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં સ્યાત્) ઋત્વિક્ષુપગાન સાથે સમુચ્ચય છે (આનર્થક્યાત્) નહીં તો કાંડવીણા આદિથી ઉપગાનનું વિધાન નિર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિક્ષના ઉપગાનનો આધ થતો નથી પણ તેની સાથે પત્ની ઉપગાનનો સમુચ્ચય છે. જે આધ માનવામાં આવે તો કાંડવીણા આદિથી જે ઉપગાનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે અનર્થક થઇ જાય ॥ ૯ ॥

‘ અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારમાં નવનીતાભ્યંજનનો ગૌગ્ગુલવાભ્યંજન

સાથે સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંસ્કારે ચાન્યસંયોગાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારમાં (અન્યસંયોગાત્) દીક્ષા કાલ અને સુત્યાકાલનો સંયોગ હોવાથી સમુચ્ચય છે. (ચ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—અંજનાભ્યંજન સંસ્કાર યોગણુ પચ્યાસ દિવસથી સિદ્ધ થનાર એક સત્ર છે તેમાં ગૌગ્ગુલવેન પ્રાતઃ સવને સમજતે આ પ્રમાણે વિધાનથી નવનીતેન અભ્યંજતે એ પ્રમાણે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો આધ થાય છે આ પ્રકારના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો આધ થતો નથી પણ તેનો સમુચ્ચય થાય છે, કારણ કે એક દીક્ષા કાલિક છે અને બીજું સુત્યાકાલિક છે. આ પ્રમાણે કાળભેદ હોવાથી આધનો અવસર નથી. ॥ ૧૦ ॥

પ્રયાજવદિતિ चेन्नार्थान्यत्वात् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજવત્ इति चेत्) પ્રયાજો જેમ ભિન્ન કાલિક હોવા છતાં આધ થાય છે તેમ અહીં પણ આધ થશે જે એમ કહેવામાં આવે તો (ન અર્થાન્યત્વાત્) ભિન્ન કાર્ય હોવાથી આધ થઇ શકશે નહિ.

ભાવાર્થ :—નવનીતના અંગનથી ત્વર્મા મૃદુતા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય છે અને યોગ્યુદ્ધવ અંગનથી શૈત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે આમ બિન્ન કાર્ય હોવાથી પ્રયોજનું દૃષ્ટંત ક્ષષ આપ માની શકાય નહીં પણ સમુચ્ચય જ છે. એ સિદ્ધાંત ક્ષ છે. ॥ ૧૧ ॥

‘મહાવ્રતમાં અહતવાસસનો તાર્ય-આદિ સાથે સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વ પક્ષ. આચ્છાદને ત્વૈકાર્થ્યાત્પ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (આચ્છાદને) આચ્છાદનમાં (એકાર્થ્યાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અહતવાસસનો (વિકારઃ સ્યાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. તાર્યં યજ્ઞમાનં ‘પરિધાપયારે’ યજ્ઞમાનને તાર્યં પહેરાવવું જોઈએ. નાર્યં એટલે ઘીથી બીજવેલો કંપત્ર ‘ઘૃતાક્તકમ્બલ-સ્તાર્યમ્’ પ્રકૃતિમાં અહતવાસસ અર્થાત્ કોરં કપટું પહેરવાનું વિધાન છે માટે અનિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત અહતવાસસ સાથે તાર્યનો મહાવ્રતમાં બાધ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ, કારણ કે બન્ને વસ્ત્રોનું શરીર ઢાંકવા રૂપ એક જ પ્રયોજન છે એટલે એકની જરૂર છે, બેની નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધિકં વાડન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકમ્) સમુચ્ચય છે (અન્યાર્થત્વાત્) બિન્ન પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બંને વસ્ત્રોનું પ્રયોજન ભુદું છે. એક ગુણનું આચ્છાદન કરે છે બ્યારે બીજું ઉપવસ્ત્ર તરીકે કામમાં આવે છે. તાર્યનો અર્થ આ ઠેકાણે કૌપીન સમજવો અને તે ઘૃતાક્ત હોવો જોઈએ. એવો બાવ ઘૃતાક્તકમ્બલસ્તાર્યમ્ નો છે. ॥ ૧૩ ॥

મહાવ્રતમાં રથંતર સામનો શ્લોકાદિ સામ સાથે સમુચ્ચય છે.

સામસ્વર્થાન્તરશ્રુતેરવિકારઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(સામસુ) સામગાનમાં (અર્થાન્તરશ્રુતેઃ) પ્રાકૃત સામ સાથે (અવિકારઃ પ્રતીયેત્) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. શ્લોકેન પુરસ્તાત્ સદસઃ સ્તુવન્તિ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે શ્લોકસામથી પ્રાકૃત રથંતરાર્થે સામનો બાધ થવો જોઈએ પણ બાધ ન થતાં સમુચ્ચય જ છે કારણ કે પ્રાકૃતસ્તુતિરૂપ જે અર્થ છે તેનો શ્લોક સામ સાથે અન્વય થઈ શકતો નથી. માટે સામશ્લોકથી નવીન જ સ્તુતિ જણાય છે તેથી રથંતરાર્થે સાથે એનો સમુચ્ચય છે, બાધ નહિ. ॥ ૧૪ ॥

વિકૃતિવિશેષમાં પ્રાકૃતસામગાનનો કૌતસાદિથી બાધ થાય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થે ત્વશ્રૂયમાણે શેષત્વાત્ પ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થે) પ્રાકૃત રૂપ (અશ્રૂયમાણે) શ્રૂયમાણ ન હોવા છતાં (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત સામગાનનો (વિકારઃ સ્યાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ વિકૃતિવિશેષમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે કૌતસં ભવતિ । મગં યદાસી ભવતઃ આ વિકૃતિગત વાક્યથી અતિદેશથી પ્રાકૃત સામગાનનો આધ થાય છે. એ કે સ્તુતે આયું ક્રિયાપદ ઉક્ત વાક્યમાં નથી, પણ સામગાન પાત્ર કૃતના અંગમૂત્ર જ હોય છે. માટે (વિકૃતિગત સામગાનથી ઋચાનો સંસ્કાર થઈ જાય છે તો પછી અતિદેશવ્રત્ય પ્રાકૃત સામનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી. માટે પ્રાકૃત સામથી જે કાર્યકરવાનું હોય છે તે કાર્ય વિકૃતિગત સામગાનથી થઈ જાય છે માટે વિકૃતિ સામગાનથી પ્રાકૃત સામગાનનો આધ થાય છે. કૌતસ આદિ પણ સામજ છે. ॥ ૧૫ ॥

કૌતસાદિસામગાનથી વ્યવસ્થાપૂર્વક આધ થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષામ) સર્વ સામના વિકૃતિ પઠિત સામ નિવર્તક છે (અવિશેષાત્) વિશેષ કશું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈપણ એક સામ વિકૃતિપઠિત હોય તો તે પ્રકૃતિપઠિત બધાં જ સામગાનોનું આધક થાય છે. અમુક સામ અમુક સામનું જ નિવર્તક છે એનું જણાવતું કોઈપણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું ન હોવાથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेःश्राविकारात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્ય) એક સામ એકનું નિવર્તક છે (શ્રુતિસામર્થ્યાત્) એક વચનાદિ શ્રુતિના બળથી. (ચ) અને (પ્રકૃતેઃ) પ્રાકૃત સામોનું (શ્રાવિકારાત્) શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિગત એક વચન વિશિષ્ટ સામ હોય તો એક જ પ્રાકૃત સામ નિવૃત્ત થાય છે. દ્વિવચનવિશિષ્ટ હોય તો એ સામ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે કૌતસં ભવતિ અહીં એકવચન હોવાથી એકની નિવૃત્તિ સમજવી. શુદ્ધા શુદ્ધીયે ભવતઃ અહીં દ્વિવચન હોવાથી બેની નિવૃત્તિ સમજવી અને કૌત્સાનિ ભવન્તિ અહીં બહુ વચન હોવાથી ત્રણની નિવૃત્તિ સમજવી. આમ બીજાં જે બાકી રહેલાં સામ હોય છે તેનું વિકૃતિમાં ગ્રહણ સમજવું અને અતિદેશ શાસ્ત્રનેા પણ આમ કરવાથી અનુગ્રહ થાય છે અર્થાત્ એ શાસ્ત્રનેા પણ અહીં ઉપયોગ થઈ શકે છે, માટે એક એકનું, બે એનું અને બહુ બહુનું નિવર્તક છે એમ સમજવું. ॥ ૧૭ ॥

વિવૃદ્ધ અને અવિવૃદ્ધ નામવાળા કંતુઓમાં કંમ પ્રમાણે આધ અથવા

સમુચ્ચય થવો જોઈએ. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्याद्विवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવૃદ્ધૌ) સ્તોમની બધાં વૃદ્ધિ હોય તે કંતુમાં (તુ અધિકં સ્યાત્) પ્રાકૃતસામ અને વિકૃતસામનેા સમુચ્ચય હોય છે. (ઇતરસ્ય) બીજાનું (અશ્રુતિત્વાત્) શ્રવણ ન

થતું હોવાથી આગમ કરવો જોઈએ. (અવિદ્વદૌ) જે કૃત્રુમાં સોમની વૃદ્ધિ ન બતાવી હોય ત્યાં (દ્રવ્યવિકારઃ સ્યાત) સામરૂપ દ્રવ્યનો બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધસ્તોમક અને અવિવૃદ્ધસ્તોમક કૃત્રુઓ હોય છે. તેમાં જે કૃત્રુમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ બતાવી હોય ત્યાં પ્રાકૃતસામનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું અને જ્યાં સ્તોમની વૃદ્ધિ ન બતાવી હોય ત્યાં પ્રાકૃતસામનો બાધ છે એમ સમજવું આ સૂત્રમાં સામને દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે તેથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે મીમાંસકના મતમાં શબ્દ દ્રવ્ય છે. મીમાંસકમતે શબ્દસ્ય દ્રવ્યરૂપત્વે ગમકમિદમ્ । આ પ્રમાણે સુબોધિની ટીકામાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિવૃદ્ધ અને અવિવૃદ્ધ સ્તોમવાળા કૃત્રુઓના પવમાન સ્તોત્રોમાં જ સામના

આવાપ અને ઉદ્વાપ થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પવમાને સ્યાતાં તસ્મિન્નાવાપોદ્વાપદર્શનાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પવમાને) પવમાન સ્તોત્રમાં (સ્યાતામ્) આવાપ અને ઉદ્વાપ થાય છે. (તસ્મિન્) તેમાં (અવાપોદ્વાપદર્શનાત્) આવાપ અને ઉદ્વાપ જોવામાં આવતા હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધસ્તોમક કૃત્રુમાં ક્રોધ ઠેકાણે આવાપ—એટલે સામગાનના મંત્ર ઉમેરવા, અને ઉદ્વાપ—એટલે સામગાનના મંત્રોની નિવૃત્તિ કરવી એ થાય છે. કારણ કે અન્ન હોવ આવપન્તિ અને અન્ન એવ ઉદ્વપન્તિ આવી વચનો છે. અન્ન એટલે પવમાન સ્તોત્રમાં અને અન્ન : પવમાન સ્તોત્રમાંથી આવો અર્થ છે. ભાવાર્થ એ છે કે આવાપ એટલે સમુચ્ચય અને ઉદ્વાપ એટલે નિવૃત્તિ આ બન્ને પવમાન સ્તોત્રમાં થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વચ્ચનાનિ ત્વપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વચ્ચનાનિ તુ) વચનો પશુ (અપૂર્વત્વાત્) ન્યાયના અભાવમાં નિર્ણયિક છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વચનો અર્થાત્ અન્ન હોવ આવપન્તિ ઇત્યાદિ નિર્ણયિક છે. આ વચનો અર્થવાદ નથી તથા અપૂર્વને માટે હોવાથી અનુવાદ પશુ નથી માટે પવમાનસ્તોત્રોમાં જ ગાયત્રી આદિ છન્દોમાં સામગાનના આવાપ અને ઉદ્વાપ સમજવા. ॥ ૨૦ ॥

‘ યાગાદિમાં વિધિગત દેવતાશબ્દનું જ ઉચ્ચારણ કરવું તેના

પર્યાય શબ્દોનું નહિ. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

વિધિશબ્દસ્ય મન્ત્રત્વે ભાવઃ સ્યાત્ તેન ચોદના ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશબ્દસ્ય મન્ત્રત્વે) મંત્ર સંબંધી દેવતાવાચક શબ્દનું ઉચ્ચારણ અવશ્ય હોવાથી (ભાવઃ સ્યાત્) યાગ અને નિર્વાપમાં એજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. (તેન ચોદના) તે વિધિગત શબ્દથી જ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં દેવતાવાચક જે પદ હોય તે જ પદથી યાગમાં અને નિર્વાપમાં વ્યવહાર થવો જોઈએ તેના પર્યાયવાચક શબ્દોથી નહિ, જેમકે આમેયોડટ્ટકપાલો

મવતિ અહીં અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તો પુરોહિતાના યાગમાં અગ્નિ સ્વાહા એમ જ બોલવું જોઈએ. અને હ્રદમગ્નિ હ્રદં ન મમ એમ જ કહેવું જોઈએ. અગ્નિના પર્યાયવાચક વક્ત્રિ આદિ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવો એટલે કે વહ્નયે સ્વાહા અને હ્રદં વહ્નયે હ્રદં ન મમ આવો પ્રયોગ ન કરવો. કારણ કે અગ્નિપદ્ધતિ. અગ્નિ રૂપ અર્થમાં જે બોધ થાય છે તે વક્ત્રિ આદિ પદ્ધતિ થતો નથી. મંત્રમાં જે શબ્દ ઉચ્ચારાયેલો હોય છે તે પણ અંગ તરીકે ગણાય છે. વૈદિક કર્મમાં પદવાચ્ય કેવળ અર્થનો ઉપયોગ હોતો નથી પણ તદ્વાચ્ય શબ્દનો પણ ઉપયોગ હોય છે. યજ્ઞ હ્યર્થે કાર્મસાચતે તત્ર શદ્વોડ્યપ્રત્યાયનાર્થો મવતિ યજ્ઞ અર્થે ન પ્રયોજનમ્ । યજ્ઞ પુનઃ શદ્દ એવ કાર્યં તત્ર કાર્યસમ્બન્ધાર્થઃ શદ્દ એવ પ્રત્યાયયિતવ્યઃ ॥ (શાંખ્યબ્રહ્મસૂત્ર) આ વાક્યનો પણ ઉપર કહેલો જ ભાવ છે. આ કારણથી મંત્રગત શબ્દનો યાગ વખતે અને નિર્વાપ વખતે બદલવો નહિ. વિનિયોગ કરતી વખતે પણ તેજ શબ્દને રતુર્થાં વિકલ્પિત વાપરવી. ક્ષત્રરૂપ અર્થ એક જ છે પણ તેના જિજ્ઞાસુ લિજ્ઞ ગુણ અને ક્રિયા વાચક શબ્દો અનેક છે, જે શબ્દથી જે ગુણ અથવા ક્રિયા સમગ્રાય છે તે રૂણ અને ક્રિયા બીજા શબ્દથી ન જ સમજી શકાય. દરેક અર્થને માટે શબ્દો નિયત હોય છે પછી રૂઢ અર્થ લે એક જ હોય. આ ઉપરથી સમગ્રાય છે કે વેદમાં તત્ત્વદ્વ વિશિષ્ટઃ અર્થઃ એવ દેવતાપદાર્થઃ તેતે શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થ જ દેવતા પદનો અર્થ છે. આ કારણથી પર્યાય-વાચક શબ્દોનો પ્રયોગ યાગમાં કે નિર્વાપમાં થઈ શકતો નથી. આવો સિદ્ધાંતપક્ષ છે ॥ ૨૧ ॥

શેષાણાં વા ચોદનૈકત્વાત તસ્માત સર્વત્ર શ્રૂયતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (શેષાણામ્ વા) શેષ મંત્રોમાં પણ (ચોદનૈકત્વાત) વિધિની એકરૂપતા હોવાથી (તસ્માત સર્વત્ર શ્રૂયતે) બધે ઠેકાણે વિધિગત શબ્દો જ પ્રયોગ થવો ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :- ઉત્તમ પ્રમાણ વિવેકીય આદિ નિષ્ક્રોધમાં પણ વિધિની એકરૂપતા હોવાથી વિધિગત શબ્દો જ સર્વત્ર પ્રયોગ થવો જોઈએ. પર્યાયવાચક શબ્દોનો નહિ. ॥ ૨૨ ॥

અતિદેશસ્થળમાં પણ વિધિગત જે શબ્દ હોય છે તેનાથી જ

દેવતાશબ્દનું અભિધાન થાય છે.

તથોત્તરસ્યાં તતૌ તત્પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (તથા) તે પ્રમાણે (ઉત્તરસ્યાં તતૌ) સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં પણ શબ્દો નિયમ છે (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) તે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકૃતિવાળા હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દર્શપૂર્ણમાસની વિકૃતિ જે સૌર્યાદિ યાગ છે તેમાં પણ શબ્દો નિયમ છે. સૌર્યં ચર્મં નિર્વપેત્ ઇત્યાદિમાં પણ સૂર્ય શબ્દનું અભિધાન થવું જોઈએ. પર્યાયવાચક આદિત્યાદિ શબ્દોનું નહિ. ઉક્ત વાક્યમાં સૂર્યનો સંગ્રહ નિર્વપેત તા સાથે છે. એટલે વિધિગત જ સૂર્ય શબ્દ છે. માટે પ્રયોગમાં યાજ્ઞા પુરોવાહ્યાદિમાં જ્યાં પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં સૂર્ય શબ્દનો જ પ્રયોગ ઇષ્ટ છે. જ્યાં કેવળ અર્થ જ વિવક્ષિત હોય તો ત્યાં પર્યાયનો પ્રયોગ થાય પણ જ્યાં શબ્દ પણ વિવક્ષિત હોય ત્યાં તો શબ્દ ફરી શકે જ નહિ. ॥ ૨૩ ॥

આધાનમાં અગ્નિનું સગુણથી અભિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાકૃતસ્ય ગુણશ્રુતૌ સગુણેનાભિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અગ્નિની (ગુણશ્રુતૌ) ગુણશ્રુતિમાં (સગુણેના અભિધાનં સ્યાત્) સગુણનું જ અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમ્યે પાવકાયાશ્રક્ષાલમ્ દત્યાદિ શ્રવણ છે. અગ્નિ સાથે પાવક શબ્દ છે અને તે અગ્નિનો ગુણવાચક શબ્દ છે માટે દેવતાનું અભિધાન પાવક ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દથી કરવું, કેવળ અગ્નિ શબ્દથી નહિ. જો દેવતા વાચક કેવળ અગ્નિ શબ્દ હોય તો પાવક શબ્દનો પાઠ નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિકારો ઘાડ્યશબ્દાનપાયાત્ સ્યાદ્ દ્રવ્યવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિકારઃ) કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (અર્થશબ્દાનપાયાત્) કેવળ અગ્નિ શબ્દના પ્રયોગથી પણ અર્થનો ત્યાગ થતો નથી. (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્ય પેટે.

ભાવાર્થ :—ગુણ વિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો દેવતા તરીકે જ્યાં પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ કેવળ અગ્નિ શબ્દ વડે જ દેવતાનું અભિધાન થઈ શકે છે, એટલે વિધિગત ભલે ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય પણ જ્યારે દેવતાનું અભિધાન કરવું હોય ત્યારે કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ પણ ચાલી શકે. જેમ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સગુણ દ્રવ્યનું અભિધાન હોય છે પણ ત્યાગાદિ વખતે કેવળ ગુણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન હજી માનવામાં આવે છે તેમ દેવતાભિધાનમાં પણ સમજવું. દ્રવ્ય સંબંધમાં ઉત્પત્તિ વાક્યમાં અજ્ઞા વજ્રા વાયવ્યા આમ ગુણ વિશિષ્ટ અજ્ઞા શબ્દનો પ્રયોગ છે પણ જ્યારે દ્રવ્યનું દાન કરવાનું હોય છે ત્યારે કેવળ અજ્ઞા શબ્દનો પ્રયોગ પણ દૃષ્ટ છે. તેમ દેવતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આરમ્ભાસમવાયાત્ ચોદિતેનાભિધાનં સ્યાદર્થસ્ય

શ્રુતિસમવાયિત્વાદવચ્ચને ચ ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભાસમવાયાત્) કેવળ અગ્ન્યાદિ પદનો અર્થ ઉત્પત્તિવાક્યમાં નિઃપાત્ર ભાવનામાં અસંબંધ હોવાથી (ચોદિતેના અભિધાનં સ્યાત્) વિધિવિહિત ગુણ વિશિષ્ટ અગ્ન્યાદિપદથી જ અભિધાન થવું જોઈએ (અર્થસ્ય શ્રુતિસમવાયાત્) ઉત્પત્તિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ અગ્ન્યાદિનો ઓષ થતો હોવાથી (ચ) અને જો કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો (ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્) ગુણનું શાસન કરવું નકામું થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતા વાચક પદ હોય તો દેવતાને ઉદ્દેશીને જ્યાં હવિસ્ત્યાગ થતો હોય ત્યાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતાનું અભિધાન કરવું. ઉક્ત સ્થળે કેવળ અગ્ન્યાદિ શબ્દનો અર્થ દેવતા છે જ નહિ. ગુણ વિશિષ્ટ જ દેવતા છે. એવે ઠેકાણે જો કેવળ અગ્નિઆદિ દેવતા શબ્દોનું અભિધાન કરવામાં આવે તો ગુણ વાચક પદ નિરર્થક થઈ જાય. ગુણ વાચક જો પદ દેવતા સાથે હોય તે પદ સાથે દેવતાનું કથન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

દ્રવ્યેધ્વારમ્ભગામિત્વાદર્થે વિકારે સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યોમાં (આરમ્ભગામિત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં ગુણ રહિત દ્રવ્ય ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી (અર્થે વિકારે સ્યાત્) કેવળ ગુણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન હજી છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યના સંબંધમાં તો કેવળ દ્રવ્ય જ ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી ગુણ રહિત દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થવું હજી છે પણ દેવતામાં એમ થવું નથી એટલે કે જે સગુણ દેવતા સંબંધ ભાવના સાથે હોય તો સગુણ દેવતાનું જ કથન કરવું અને કેવળ દેવતાનો ભાવના સાથે સંબંધ હોય તો કેવળ દેવતાનું અભિધાન કરવું માટે વશાગુણ રહિત અગ્નિ દ્રવ્યનું અભિધાન હજી છે અને પાતક વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતાનું અભિધાન જ હજી છે. ॥ ૨૭ ॥

પવમાન ઇષ્ટોમાં આજ્યભાગોમાં નિર્ગુણ દેવતાપદનું અભિધાન કરવું
એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ વુધન્વાન્ પવમાનવદ્વિશેષનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પવમાનવદ્વ) પવમાન ઇષ્ટિમાં જેમ પવમાનઃ અગ્નિઃ સગુણ દેવતાનું અભિધાન થાય છે તેમ (વુધન્વાન્) વુધન્વાન્ આમેયઃ આ ઠેકાણે બુધન્વાન્ અગ્નિનું વિશેષણ હોવાથી (વિશેષનિર્દેશાત્) અગ્નિર્બુધન્વાન્ આવો વિશેષ નિર્દેશ અર્થવાન થઈ શકશે. માટે સગુણ અગ્નિનું અભિધાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વુધન્વાન્ એ પદ અગ્નિના ગુણનું કથન કરતું હોવાથી નિગમમાં સગુણ અગ્નિપદનું અભિધાન કરવું જોઈએ. વુધન્વાન્ એ અગ્નિનું વિશેષણ છે, માટે પવમાન ઇષ્ટિમાં જે પવમાનઃ અગ્નિઃ તેમ આજ્ય ભાગોમાં પણ વુધન્વાન્ અગ્નિઃ આવું અભિધાન કરવું જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાન્ન દેવતાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાત્) વિશેષ મંત્રનો વાચક હોવાથી (દેવતાવિકારઃ ન સ્યાત્) દેવતાનું વિશેષણ વુધન્વાન્ નથી.

ભાવાર્થ :—વુધન્વાન્ આ પદ અગ્નિદેવતાનું વિશેષણ નથી પણ મંત્રનું વિશેષણ છે, માટે પવમાનઃ અગ્નિઃ આ જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે અસંગત છે. આ કારણથી નિર્ગુણ દેવતાનું અર્થાત્ કેવળ અગ્નિનું અભિધાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

આતુમન્થ્ય અને વનસ્પતિ યાગના નિગમોમાં વિધિગત ઉચ્ચ વનસ્પતિ શાબ્દોથીજ દ્રવ્ય અને દેવતાનું અભિધાન કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. વિધિનિગમમેદાત્ પ્રકૃતૌ તત્પ્રકૃતિત્વાદ્વિકૃતાવપિ મેદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (વિધિ નિગમમેદાત્) વિધિ અને નિગમમાં મેદ અત્રા-વેદો હોવાથી (વિકૃતૌ અપિ) વિકૃતિમાં પણ (મેદઃ સ્યાત્) મેદ હોવો જોઈએ (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) ગૌરુબન્ધ્યઃ આની પ્રકૃતિ અમીષોમીય પશુઃ એ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વિધિ અને નિગમમાં ભેદ બતાવ્યો છે. વિધિ વાક્યમાં એટલે ઉક્તિ વાક્યમાં ‘પશુ’ શબ્દ પ્રયુક્ત છે હવે જ્યોતિષ્ટોમમાં ગૌરુત્વન્યયઃ આવો પાઠ છે. અહીં ગો શબ્દ વિધિગત છે તો તેનું અભિધાન ગો ના પર્વાય વાયક શબ્દથી થઈ શકે. આવું પૂર્વપક્ષ-વાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથોક્તં વા વિપ્રતિપત્તેર્ન ચોદના ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યથોક્તમ્) જે પ્રમાણે વિધિમાં શબ્દ પાઠ હોય તે પ્રમાણેજ અભિધાન કરવું (વિપ્રતિપત્તે : ન ચોદના) વિધિવાક્ય શ્રુત શબ્દ કરતાં બીજા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એવો કોઈ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિગત જે શબ્દ હોય તેનો જ પ્રયોગ નિગદ આદિમાં કરવો જોઈએ. જો ગો શબ્દ વિધિગત હોય તો ગો સિવાય તેના પર્વાય વાયક શબ્દનો પાઠ કરવો યોગ્ય નથી અને એવો કોઈ વિધિ નથી. ॥ ૩૧ ॥

અવબૃથમાં અગ્નીવરુણ બન્ને દેવતાઓનું અભિધાન સ્વિષ્ટકૃત્ સાથે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્વે તચ્છબ્દવાગ્નિવર્તેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્વે) પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત્માં જે દેવતા છે તેનાથી ભિન્ન હોવાથી (તચ્છબ્દવાત્) પ્રાકૃત અગ્નિ ૩૫ અર્થે વિશિષ્ટ શબ્દ હોવાથી (નિવર્તેત) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવમૃયે અમીવરુણૌ સ્વિષ્ટકૃતૌ યજતિ આવું વાક્ય છે. પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત ગુણુ વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતા છે તેના જ એકદેશથી સ્વિષ્ટકૃત્ શબ્દથી અનુવાદ કરી તે અગ્નિના સ્થાનમાં અગ્નીવરુણનું વિધાન છે અને પ્રાકૃત ગુણુનો આધ કર્યો છે એટલે કેવળ અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું જોઈએ સ્વિષ્ટકૃત્નું નહિ. એવો ભાવ પૂર્વપક્ષવાદીનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંયોગો ઘાડ્યાપત્તેરભિધાનસ્ય કર્મજંતવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા સંયોગઃ) અથવા સ્વિષ્ટકૃત્ સહિત અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું. (અર્થાપત્તેઃ) સ્વિષ્ટં કરોતિ અથવા સ્વિષ્ટં કૃત્વાન્ આવા અર્થની પ્રાપ્તિ હોવાથી (અભિધાનસ્ય કર્મજંતવાત્) સ્વિષ્ટકૃત્ શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘પાયક’ શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેમ સ્વિષ્ટકૃત્ શબ્દ પણ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત્ શબ્દ સાથે જ અગ્નિવરુણ દેવતાનું અભિધાન થવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

અગ્નીષોમીય પશુમાં સર્વત્ર પ્રયોગમાં નિર્ગુણ અગ્નિનું અભિધાન થવું

યોગ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સગુણસ્ય ગુણલોપે નિગમેષુ ગુણસ્થાને

યાવદુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સગુણસ્ય ગુણસ્થાને ગુણલોપે) પ્રકૃતિમાં અગ્નિનું સ્થાનમાં ગુણલોપ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (નિગમેષુ) મંત્રોમાં (યાવદુક્તં સ્યાત્) શ્રુતના ત્યાગમાં નેટલો દોષ છે તેટલો જ અત્રતની કલ્પનામાં દોષ છે માટે યાગમાં જ ગુણનો લોપ થવો જોઈએ, નિગમે આદિમાં નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિં યજતિ આવો પાઠ સ્વિષ્ટકૃત ગુણનો લોપ કરીને સોમપ્રાગમાં કર્યો છે. માટે યાગમાં સ્વિષ્ટકૃતનો લોપ કરી અગ્નિનું અભિધાન કરવું બીજો ઠેકાણો નહિ. જો બીજો ઠેકાણો નિગમાદિમાં પણ ગુણનો લોપ કરવામાં આવે તો જે અશ્રુત છે તેની કલ્પના કરવી પડશે, અને એમ કરવામાં દોષ છે. માટે યાગ પૂરતો જ નિર્ગુણ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

(સદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) સ્વિષ્ટકૃત અગ્નિશબ્દના ગુણનો લોપ થવો જોઈએ (વૈકલ્પ્યાત્) યાગ ૩૫ એક જ પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ સ્વિષ્ટકૃત યાગ પ્રયોગમાં ગુણનો લોપ થવો જોઈએ, કારણ કે, યાગ૩૫ પ્રયોગ તો એક જ છે માટે નિગદોમાં અને નિગદોમાં પણ ગુણ રહિત અગ્નિશબ્દનું અભિધાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

અનુયાજીમાં સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વિષ્ટકૃદાવાપિકોઽનુયાજે સ્યાત્ પ્રયોજનવદ્જ્ઞાનામર્થસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃત) અનુયાજીના સ્વિષ્ટકૃત (અવાપિકઃ) આન્યભાગ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે જે હોય તે આવાપ. એ આવાપનો સંબંધી સ્વિષ્ટકૃત (અનુયાજે સ્યાત્) અનુયાજીમાં હોય છે (પ્રયોજનવદ્જ્ઞાનામર્થસંયોગાત્) સમીપવર્તિ અંગે વાક્યમાં શ્રૂયમાણ અર્થ સાથે સંયોગ પામતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવાપિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે “ આજ્યમાગસ્વિષ્ટકૃતા-વન્તરાઽઽવાપસ્થાનમ્ ” આન્યભાગ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે આવાપ સ્થાન હોય છે. એ પ્રમાણે શાશ્વર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. અપિ ચ દ્વિવિધાન્યજ્ઞાનિ આરાદુપકારકાણિ સામવાયિકાનિ ચ આરાદુપકાર-કેભ્યઃ સામવાયિકાનિ ગરીયાંસિ ॥ શાશ્વર ભાષ્ય. અંગે પ્રકારના હોય છે એક આરાદુપકારક અને બીજું સામવાયિક. આરાદુપકારક કર્મ કરતાં સામવાયિક પ્રયોગ હોય છે. માટે ઉક્ત આવાપિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સામવાયિક અર્થાત્ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૩૬ ॥

દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં યાગ્યા અને પુરોવાક્યા ઋચ્યાઓ સંસ્કાર કર્મને
માટે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અન્વાહેતિ ચ શસ્ત્રવત્કર્મ સ્યાદ્વોદનાન્તરાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્વાહ इति च) તિષ્ઠન્ અન્વાહ ઇત્યાદિ (શસ્ત્રવત્) શસતિ ઇત્યાદિવત્
(કર્મ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મ છે. (વોદનાન્તરાત્) સ્વતંત્રવિધિવિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં તિષ્ઠન્ અન્વાહ એ વાક્યથી યાગ્યા ઋચ્યા અને
પુરોવાક્યા ઋચ્યાનું અનુવચન એ પ્રધાન કર્મ છે. જે સંસ્કાર કર્મ હોત તો અન્વાહ એ વચનની
જરૂર પડત નહિ. મંત્રના સ્વરૂપથી દેવતા સ્મરણ સમજી શકાત. જે પ્રધાન કર્મ હોય તો જ
અન્વાહ એ પદ ચરિતાર્થ થઇ શકે, માટે પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારો વા ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય વચનાર્થત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર કર્મ છે. (ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય
વચનાર્થત્વાત્) વિહિત જે વાચક શબ્દ છે તે દૃષ્ટાર્થક હોવાનો સંભવ છે.

ભાવાર્થ :—અન્વાહ એ સંસ્કારક કર્મને સૂચવે છે. અર્થાત્ દેવતાનું સ્મરણ કરાવીને
સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિહિત જે શબ્દ છે તે દૃષ્ટ અર્થનો જ બોધક છે. માટે તે અપૂર્વ કર્મને
માટે નથી. ॥ ૩૮ ॥

અવાચ્યત્વાત્તેતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત્) વિધિ ન હોવાથી (ન इति चेत्) દૃષ્ટાર્થ નથી જે એમ
શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે એવી શંકા કરવામાં આવે કે દૃષ્ટ અર્થને માટે અપૂર્વ વિગ્નાન ન
હોય, તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૯ ॥

સ્યાદ્ ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણાર્થક હોવાથી દૃષ્ટ અર્થને માટે જ એ પઠન છે અર્થાત્ તિષ્ઠન્ અન્વાહ
એ પ્રધાન કર્મ નથી પણ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૪૦ ॥

મનોતા મંત્રમાં ઊહ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર

મનોતાયાં તુ વચનાદવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(મનોતાયાં તુ) ત્વં હામ્ને પ્રથમો મનોતા ઇત્યાદિ મંત્રમાં (વચનાત્) વચન
હોવાથી (અવિકારઃ સ્યાત્) ઊહ કરવાનો હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્વં જ્ઞાને પ્રથમો મનોતા ઇત્યાદિ પ્રકૃતિગત્ મંત્ર છે. એ મંત્રનો અર્થ છે એટલે કે તે જ્ઞાનેયી ઋચા છે. વાયવ્યપશુમાં ત્વં હિ વાયો આવેા ઊઠ કરવેા આવેા પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે પશુ અન્ય દેવત્વ છે એટલે કે વાયવ્ય પશુ છે અને મનોતા જ્ઞાનેયી છે પણ વચન હોવાથી ઊઠ કરવામાં આવતો નથી. માટે મનોતા મંત્રમાં વિકાર કર્યા વગર જ તેનો પાઠ કરવેા. ॥ ૪૧ ॥

કણ્વ રથંતરનું જ્ઞાન સ્વયોનિમાં હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પૃષ્ઠાર્થેડન્યદ્ રથંતરાત્તદ્યોનિપૂર્વત્વાદ્દમાં પ્રવિભક્તત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ સ્તોત્ર કાર્મમાં (રથંતરાદ્ અન્યત્ર) રથંતરથી જિજ્ઞાસે કણ્વ રથંતર સામ વિહિત કથું છે (તદ્યોનિપૂર્વત્વાત્) તે જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકૃતિક હોવાથી રથંતર યોનિમાં ગાનું જોઇએ. (ઋચાં પ્રવિભક્તત્વાત્) બહ્વોનિભૂત ઋચોની નિર્ણય થયેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્ય સ્તોત્રમાં કણ્વરથંતર પૃષ્ઠં ભવતિ કણ્વરથંતર સામ ગાવાનું હોય છે એ જ્ઞાન રથંતર સામની જે યોનિ અર્થાત્ ઋચા હોય છે તેમાં જ્ઞાન કરવું. બૃહત્પૃષ્ઠની જે ઋચા હોય છે તેમાં નહિ. આવું પૂર્વપક્ષવાદી નું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્વંધ્વ.

સ્વયોનો વા સર્વાસ્ત્વત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વયોનો વા) અથવા કણ્વરથંતરની જે યોનિ હોય તેમાં ગાવું (સર્વાસ્ત્વત્વાત્) કણ્વરથંતર એ શબ્દ સામવિશેષમાં રૂઢ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કણ્વરથંતર એ આસ વિશિષ્ટ સામમાં રૂઢ છે માટે તેની જે યોનિ અર્થાત્ ઋચા હોય છે તેમાં જ કણ્વરથંતરનામનું સામજ્ઞાન કરવું જોઇએ. ॥ ૪૩ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા.

યૂપવદિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યૂપવત્ત્વેતિ ચેત્) યૂપ શબ્દ પેઠે સંસ્કારને નિમિત્ત કરી એ શબ્દ પ્રવૃત્ત થયો છે. એવી જે શંકા કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ યૂપ શબ્દ સંસ્કારને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયેલો હોય છે. ગમે તે કાળને અથવા વૃક્ષને યૂપ કહેવામાં આવતો નથી તેમ પ્રાકૃત રથંતર સંબંધી જેટલા ધર્મો છે તેહિંશિષ્ટમાં રથંતર શબ્દ પ્રવૃત્ત છે માટે કણ્વરથંતર સામ રથંતરની યોનિમાં જ ગાવું જોઇએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૪ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગાત્) કર્મના સંયોગને લીધે (ન) પ્રવૃત્ત થયો નથી.

ભાવાર્થ :—યૂપની પેઠે કણ્વરથંતર ક્રિયાને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયો નથી પણ એ તો રૂઢ છે. જેમ હસ્તિનશ્ચ શબ્દ પુરહારમાં રૂઢ છે તે કણ્વરથંતર શબ્દ સામવિશેષમાં રૂઢ છે. માટે તેની જે ઋચા હોય તેમાં જ તેનું જ્ઞાન કરવું કેવળ રથંતરની ઋચામાં નહિ. ॥ ૪૫ ॥

કષ્ટરથંતર સામની જે ઋયા હોય તેની પછી બીજી બે ઋયામાં
ગાન કરવું. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. કાર્યત્વાતુત્તરયોય યાપ્રકૃતિ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(કાર્યત્વાત્) સામગાન રૂપ કાર્ય (ઉત્તરયોઃ) પ્રથમ સિવાય બીજી બે ઋયામાં પણ હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) બીજી બે ઋયા પ્રકૃતિમાં જે બે ઉત્તર ઋયા હોય તેનો અતિદેશ સમજવો.

ભાવાર્થ :—સામગાન ત્રણ ઋયામાં કરવાનું હોય છે. હવે કષ્ટરથંતર સામગાન માટે એક ઋયા તેની પોતાની હોય છે પણ બીજી ઉત્તર બે ઉત્તર ઋયાઓ જે અપેક્ષિત છે તે પ્રકૃતિમાંથી લઈને તેમાં કષ્ટરથંતર સામગાન કરવું. આ બે જે ઉત્તર ઋયાઓ ગાના-ધિકરણ હોય છે તે રથંતર અને બૃહત્ સામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હોય છે. આમ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો આધ થતો નથી. એટલે ઉત્તરા ઋયા રથંતર અથવા બૃહત્સામની હોવી જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સમાનદેવતે વાતૃચસ્યાવિભાગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) (તૃચસ્ય અવિભાગાત્) ત્રણ ઋયાઓનો એટલે તૃતીયો વિભાગ હોતો નથી (સમાનદેવતે) એ સંપૂર્ણ તૃતીયો દેવતા એક જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—एकं સામ તૃચે ક્રિયતે એક સામગાન તૃતીયામાં કરવું, ત્રણ ઋયાઓનો જે સમૂહ હોય છે તેને તૃચ કહે છે. એ ત્રણ ઋયાઓની દેવતા એક જ હોય છે અને છંદપણ એક જ હોય છે માટે તેમાં વિભાગ ગણાતો નથી. આ ત્રણ ઋયામાં કષ્ટરથંતર સામ ગાવાનું હોવાથી બીજી ઉત્તરા ઋયાઓની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉક્ત વચનથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો પણ આધ થાય છે. સમાનચ્ચન્દસિ સમાનદેવતાકે ચ અવિશેષિતસ્તૃચશબ્દો ભવતિ આ પ્રમાણે શાપર-ભાષ્યમાં તૃચ શબ્દનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

અગ્નિબૃદ્ધ યાગમાં સ્તુત અને શસ્ત્ર મંત્રોમાં ઊંઠ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રહાણાં દેવતાન્યત્વે સ્તુતશસ્ત્રયોઃ કર્મત્વાદવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રહાણાં દેવતાન્યત્વે) પ્રહોના દેવતા સ્તુત શસ્ત્ર મંત્રના દેવતાથી ભિન્ન હોવા છતાં (અવિકારઃ સ્યાત્) ઊંઠ થતો નથી (સ્તુતશસ્ત્રયોઃ કર્મત્વાત્) સ્તુતશસ્ત્ર અર્થાત્ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ્રણીતમન્ત્રસાધ્યાસ્તુતિઃ શસ્ત્રમ્ । પ્રણીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ સ્તોત્રમ્ । મંત્રોના ગાન કર્યા વગર જે સ્તુતિ થાય છે તે શસ્ત્ર કહેવાય છે અને મંત્રોનું ગાન કરી જે સ્તુતિ થાય છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ હોય છે, સંસ્કારક કર્મ નહિ. તેથી આગેના ગ્રહા ભવન્તિ આ વાક્ય પ્રહોની દેવતા અગ્નિ છે એમ જામળ્ય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્રના મંત્રોની દેવતા અગ્નિ કરતાં બુદ્ધ છે છતાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્રના મંત્રમાં અગ્નિ

દેવતાનો ઊહ કરવાનો હોતો નથી. દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સ્તોત્ર અને સ્ત્રી પ્રધાન કર્મ છે એવું સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપિત કર્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

આતુર્ભરિય વાગમાં ‘આન્ય’ શબ્દનો અવિકારથી અર્થાત્ ઊહ કર્યા વગર આવાહન કરવું એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉભયપાનાત પૃષ્ઠદાજ્યે દધ્નોપ્યુપલક્ષણં નિગમેષુ

પાતવ્યસ્યોપલક્ષણત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાજ્યે) પૃષ્ઠદાન્ય હવિષ્માં (ઉભયપાનાત) દધિ અનેધૃત બન્નેનું પાન હોવાથી (દધ્નઃ અપિ ઉપલક્ષણમ્) દહીનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું (નિગમેષુ પાતવ્યસ્ય ઉપલક્ષણત્વાત્) મંત્રમાં જે પીવા યોગ્ય વસ્તુ છે તેનું ઉપલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—આતુર્ભરિયમાં પૃષ્ઠદાજ્યેન અનુસાજાત યજ્ઞિ પ્રકૃતિમાં દેવાન્ આજ્યપાન્ આવહ આ પ્રમાણે મંત્ર છે આજ્યં પિવતીતિ આજ્યપઃ આ પ્રમાણે આજ્યપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. પૃષ્ઠદાજ્ય હવિષ્ છે માટે તેના સંબંધમાં આજ્યપાન્ આવહ તેની સાથે દધિ શબ્દનું ઉપલક્ષણ સમજવું એટલે કે દધ્યાજ્યપાન્ આવહ આ પ્રમાણે ઊહ કરવો જોઈએ. કારણ કે મંત્રમાં પાતવ્ય માત્રનું ઉપલક્ષણ છે. દધિ અને આજ્ય બન્ને પાતવ્ય છે. કારણ કે જે હોમમાં આવે છે તે પીવાય છે. યત્ ત્યજ્યતે તત્પીયતે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આજ્યપાન્ આવહ આ મંત્રમાં પૃષ્ઠદાન્ય હવિષ્ આપતી વખતે દધિ શબ્દનો પણ ઊહ કરવો. એટલે દધ્યાજ્યપાન્ આવહ એમ બોલવું. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં દોષ બતાવનારું સૂત્ર.

ન વા પરાર્થત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥ -

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા બન્નેનો અર્થાત્ દધિ અને આન્યનો મંત્રમાં પ્રયોગ કરવો નહિ. (પરાર્થત્વાત્) પરપ્રત્યાયક હોવાથી.

ભાવર્થ :—આજ્ય શબ્દના પ્રયોગથી દધિ પણ સમગ્ર શકાય છે. જેમ કમ્બુગ્રીવાદિમત્વં ઘટત્વમ્ અથવા કપાલજન્યત્વમ્ ઘટત્વમ્ આ બે લક્ષણમાંથી કોઈ પણ એક બોલવાથી ‘ઘટ’ પદાર્થ સમગ્ર શકાય છે તેમ આજ્ય શબ્દ દધિને માટે પણ છે મંત્રમાં દધિ શબ્દનો ઊહ કરી પ્રયોગ કવાની જરૂર નથી. એમાંથી કોઈ પણ શબ્દના પ્રયોગથી દેવતાનું સ્મરણ થઈ શકે છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના કથનને દૂષિત કરી પૂર્વપક્ષને ટેકો આપનારું સૂત્ર.

સ્વાદૃવા આવાહનસ્ય તાદર્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાદૃવા) દધિ પદનો પ્રક્ષેપ કરવો જોઈએ. (આવાહનસ્ય તાદર્યાત્) આવાહન પાત્ર અને પેય બન્નેનું સમારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવાહન પ્રાત્ અને પેપ યન્નેનું સ્મારક હોવાથી દર્શિ શબ્દનો પણ પ્રક્ષેપ મંત્રમાં કરવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષનું ઉદ્ભાવન.

ન વા સંસ્કારશબ્દત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) દધિનું ઉપલક્ષણ નથી (સંસ્કારશબ્દત્વાત્) દધિરૂપ અર્થ તો સંસ્કારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—આજ્ય જેમ મુખ્ય છે તેમ દધિ મુખ્ય નથી. એ તો આન્યમાં ચિત્રતા રૂપ સંસ્કાર લાવવા માટે છે તેથી મંત્રમાં દધિ શબ્દનો જીહ્વ કરી પ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી. જેમ આજ્યનો હોમ થાય છે તેમ “ પૃષ્ઠાન્યમાં ” દધિનો હોમ થતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષ. સ્યાદ્ વા દ્રવ્યાભિધાનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાદ્ વા) અથવા દધિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ (દ્રવ્યાભિધાનાત્) દધિ પણ દ્રવ્ય તરીકે અભિહિત છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાજ્ય ગુણાતિ પૃષ્ઠાન્યનું ગ્રહણ કરે છે જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે સર્વિથેવ દધિ દ્વન્દ્વં ચૈ મિથુનં પ્રજનમ્ આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. આથી સમજી શકાય છે કે આન્ય સમાન દધિ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન છે, માટે દધિશબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ.

દક્ષસ્તુ ગુણભૂતત્વાદાજ્યપા નિગમાઃ સ્યુર્ગુણત્વં શ્રુતેરાજ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષઃ સ્તુ ગુણભૂતત્વાત્) દધિ ગૌણ હોવાથી (આજ્યપા નિગમાઃ સ્યુઃ) નિગમેમાં આજ્ય શબ્દનો જ પ્રયોગ હોવો જોઈએ (ગુણત્વમ્) દધિનું ગુણત્વ છે. (શ્રુતેઃ આજ્યપ્રધાનત્વાત્) આન્યની પ્રધાનતા તો શ્રુતિથી સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાજ્યેન યજતિ આ વાક્યમાં આજ્ય શબ્દનો ઉત્તરમાં ત્રીજી વિભક્તિનું શ્રવણ છે તેથી આન્ય યાગનું અંગ છે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. દધિ તો આન્યના સંસ્કાર માટે ઉપયુક્ત છે માટે આન્ય તુલ્ય દધિ નથી તેથી મંત્રમાં તેનો જીહ્વ ન કરવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

ફરીથી દધિનું પ્રાધાન્ય જણાવનારું સૂત્ર.

દધિ વા સ્યોત્પ્રધાનમાજ્યે પ્રથમાન્યસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દધિ વા સ્યાત્ પ્રધાનમ્) દધિ પ્રધાન છે. (આજ્યે) આન્ય સાથે (પ્રથમાન્યસંયોગાત્) પ્રથમ અને અન્તે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરતરણ અને અભિધારણમાં આન્ય સાથે સંયોગ હોવાથી દધિ પ્રધાન છે. યદિ વસન્તે યજેત દ્વિરુપસ્તુનીયાત્ સઙ્કદમિષારયેત્ આ પ્રમાણે પુરોહિત હવિષમાં

એ વખત ઉપસ્તરણ અને એક વખત અભિધારણ બતાવ્યું છે. ઉપસ્તરણ પ્રથમ હોય છે અને અભિધારણ પછીથી હોય છે. આ પ્રધાન મંત્રીકાર બતાવેલા હોવાથી દિધિ પણ મુખ્ય છે ગૌણ નથી. માટે તેનો પણ મંત્રમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

सिद्धांत सूत्र. अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद् गुणार्थे व्यपदेशो भक्ष्या

• संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५६ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા આગ્યપ્રધાનત્વાત) અથવા આગ્ય જ પ્રધાન છે. (ગુણાદે' ભક્ત્યા વ્યપદેશે) ગુણાર્થે હોવાથી ઉપસ્તરણ્ય અદિ ભક્તિયો અર્થાત્ લક્ષ્યાણી પ્રયુક્ત છે. (સંસ્કારશબ્દઃ સ્વાત્) માટે દધિ સંસ્કાર ને ખાતર છે તેથી તે મુખ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરતરણ આદિ શબ્દ અવહાનાર્થક છે એટલે તેનો પ્રયોગ લક્ષણ થી કર્યો છે. આગમવદાનેન સંસ્કૃતિય એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે તેથી દહિ ગોણુ છે અને આગમ પ્રધાન છે તેથી નિગમમાં દહિ શબ્દનો જોડ કરી દહિનો મંત્રમાં પ્રક્ષેપ કરવો નહિ. ॥ ૫૬ ॥

ઉપર કહ્યા કરતાં જુદોજ પૂર્વપક્ષ નીચેનું સૂત્ર બતાવે છે.

अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(अपि वा) अथवा (आख्याविकारत्वात्) संज्ञानो भेद होताथा (तेन) ते संज्ञानो (उपलक्षणं स्यात्) भ्रंशभां प्रयोग करवा.

ભાવાર્થ — આજ્યમાં જ્યારે હવિ નાખવામાં આવે છે ત્યારે તે જુદું દ્રવ્ય થઈ જાય છે અને તે દ્રવ્યને પૃથ્વ એવું નામ આપવામાં આવે છે. માટે મંત્રમાં પૃથ્વ્યાયન્ દેવાન્ ભાવહ આવો બિહ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૭ ॥

सिद्धांत सूत्र. न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(न वा स्यात्) भिन्न द्रव्य यत् न (गुणशाल्वत्वात्) संस्कार जनक होवायी.

ભાવાર્થ :- આન્યમાં દધિ નાખવાથી કોઈ જીવું દ્રવ્ય બનતું નથી. દધિ નાખવાથી આન્યમાં કેવળ સંસ્કાર થાય છે. પૃષ્ઠ શબ્દ ચિત્રનો વાચક છે. આન્યમાં દધિ નાખવાથી ચિત્રતા જીવ્ય છે દધિ અને આન્ય આ બેના સમુદાયને ચિત્રાન્ય કહેવાય છે અને તે જ પૃષ્ઠાન્ય છે. અહીં કોઈ નૂતન દ્રવ્ય પેદા થતું નથી, માટે દધિ આન્યમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાને અર્થે હોવાથી તે સંસ્કારક દ્રવ્ય અર્થાત્ ગોણુ દ્રવ્ય છે એટલે કૃષ્ણદાઝ્યપાન્ આવો બીજા કરતાની પણ જરૂર નથી. ભાવાર્થ એ છે કે આઝ્યપાન્ અહીં કોઈપણ બીજા કયાં વગર જેવો પ્રકૃતિમાં પાક છે તેવો જ પ્રયોગ કરવો. અર્થાત્ પૃષ્ઠાન્ય હવિષ્માં આઝ્યપાન્ દેવાન્ ભાવહ । આવો જ પ્રયોગ કરવો.

इति श्री गुर्जरभाषायां मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः



અથ મીમાંસાયા ગુર્જરભાષામાળ્યે દશમાધ્યાયસ્ય પञ्चमः पादः

વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એકદેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં જેટલી સંખ્યા હોય તેમાંથી આઘસંખ્યાનું ગ્રહણ કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આનુપૂર્વ્યવત્તામેકદેશગ્રહણેષ્વાગમવદન્યલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(આનુપૂર્વ્યવત્તામ્) નિયત ક્રમવાળામાં (એકદેશગ્રહણેષુ) વિકૃતિમાં જ્યાં એકદેશનું અર્થાત્ અમુક એક ભાગનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં (અન્યલોપઃ સ્વાત્) છેવટના પદાર્થોનો લોપ થાય છે (આગમવત્) લોક સમાજમાં જેમ અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ દશમા અધ્યાયના પાંચમા પાદમાં પ્રાકૃત ધર્મોમાંથી એક દેશના બાધ ઉપર વિચારણા ચાલે છે. જેમકે યાગપૃથિવ્યમેકકપાલં ભવતિ વૈષ્ણવં ત્રિકપાલમ્ આ વિકૃતિમાં પ્રકૃતિમાંથી આઠ ઉપધાન મંત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ અર્થ આઠ નથી માટે કેટલાક મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. હવે ચંકા એ છે કે શરૂઆતના મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ કે ગમે તે મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ અથવા છેલ્લા મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત રૂપે છે. જેનો ક્રમ નિયત હોય અને તેમાં જો એક દેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય તો આઘ અર્થાત્ શરૂઆતના પદાર્થોનું ગ્રહણ અને છેલ્લાની નિવૃત્તિ કરવી, લોક સમાજમાં પણ એવો નિયમ છે કે સમાજમાં માણસો પોતપોતાને રથાને બેસી ગયા હોય અને પછી બીજા કોઈ આવ્યા હોય તો જે જેટલા હોય છે તેને ઉઠાડ્યા વગર બીજી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ઉપરના સૂત્રમાં એક કપાલ અથવા ત્રણ કપાલ વિદિત છે તો તેને માટે પ્રથમનો એક મંત્ર અથવા પ્રથમના ત્રણ મંત્રોનો ઉપયોગ કરવો અને બાકીનાની નિવૃત્તિ કરવી. ॥ ૧ ॥

लिङ्गदशनाच्च ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આગ્નેયં પન્ચકપાલમુદવસાનીયમ્ ’ આ ઠેકાણે પાંચમું કપાલ લેવાનું કહ્યું છે એટલે છઠા કપાલનો લોપ થાય એ ૨૫૪ જ છે. આ લિંગ વાક્યથી ચરમ નિવૃત્તિ થાય છે એ ૨૫૦૮ સમજાય છે. ॥ ૨ ॥

पूर्वपक्ष सूत्र.

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ અથવા ચરમના લોપમાં કોઈ વિધાન ન હોવાથી કોઈ વખતે શરૂઆતનો અને કોઈ વખતે ચરમપદાર્થનો લોપ કરવો. આ પ્રમાણે વિકલ્પે લોપ કરવો આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

ક્રમાદુપસર્જનોઽન્તે સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રમાત્) કદૃમકમ હોવાથી (ઉપસર્જનઃ) અપ્રધાન (અન્તે સ્યાત્) છેવટે થાય છે.

બાવાર્થ :—લોક સમાજનું જે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તો ક્રમ નિર્ણયિત હોય છે તેથી આગતુક અપ્રધાન હોવાથી અન્તિમ સ્થાન આપવું પડે છે પણ ન્યાં ક્રમનિર્ણયિત હોતો નથી ત્યાં લોક સમાજનું દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪ ॥

લિંગમવિશિષ્ટં સંખ્યાયા હિ તદ્વચનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(લિંગમ્) લિંગ વાક્ય (અવિશિષ્ટમ્) સાધક થઇ શકતું નથી (હિ) કારણ કે (સંખ્યાયા તદ્વચનમ્) તે વચન તો માત્ર સંખ્યાનો જ ખોલ કરાવે છે.

બાવાર્થ :—ઉપર જે લિંગ વાક્ય આપ્યું તે પણ સાધક નથી કારણ કે તેનાથી તો માત્ર સંખ્યા જ સમજાય છે. છેલ્લી જ સંખ્યા હોવી જોઈએ એવો કોઇ નિયમ એમાંથી જાણી શકાતો નથી. જેમકે ૭ બાઇઓ હોય તેમાંથી જે કોઇ એક ન દેખાય તો લોકો એમ કહે છે કે પાંચ તો તમે છો પણ છઠ્ઠો ક્યાં ગયો ? આમાં જે છઠ્ઠો તે સૌથી નહાનો જ અથવા સૌથી મોટાનો જ વાચક છે એવું કશું જ નથી. ૭ માનો કોઇ એક કે જે દેખાતો નથી તેને માટે છઠ્ઠો શબ્દ વપરાય છે. માટે લિંગ વાક્ય પણ અન્તિમની નિવૃત્તિ કરવી, એવું જણાવતું નથી. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આદિતો વા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદારમ્મસ્ય તદાદિત્વા-

દ્વચનાદન્યવિધિઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદિતઃ વાઃ પ્રવૃત્તિઃ) અથવા શરૂઆતથી પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) થાય છે (તદાદિત્વાત્) કપાલોપધાનમાં મંત્રકરણુક આરંભ હોવાથી (વચનાદ્ અન્યવિધિઃ સ્યાત્) વચનથી અન્ય વિધિ થાય છે.

બાવાર્થ :—કપાલોના ઉપધાનનો પ્રારંભ થાય છે ત્યારે કમથી એક એક મંત્ર બોલીને એક એક કપાલ મૂકવામાં આવે છે આવો પ્રકૃતિમાં ક્રમ હોય છે તેજ વિકૃતિમાં પણ રાખવાનો હોય છે એટલે ત્રણ કપાલોનું ઉપધાન થઇ ગયા પછી કપાલ ન રહેવાથી ઉપધાન પણ રહેતું નથી એટલે શરૂઆતના ઉપયોગમાં આવેલા ત્રણ મંત્ર પછી બાકી રહેલા મંત્રોની નિવૃત્તિ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અવભૂથ આદિમાં તો ચતુરઃ પ્રયાજાન્ યજતિ આવા વિધાનમાં અપર્વર્હિષ્ પ્રયાજાન્ યજતિ આવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે અન્ય વિધિ પણ ઇષ્ટ છે, પણ ન્યાં એવું વચન ન હોય ત્યાં તો પ્રારંભનો જ વિધિ હોય છે અને અન્યનો લોપ હોય છે. ॥ ૬ ॥

એકાત્રક નામક યાગમાં આઘૃત્યમાં ગાન હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ એકત્રિકે તુત્વાદિષુ માધ્યન્દિનશ્ચન્દસાં શ્રુતિમૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(એકત્રિકે) એકત્રિક નામક કૃત્તુમાં (તુત્વાદિષુ) ત્રણ તુત્યોમાં દરેક તુત્યની પ્રથમ ઋક્માં ગાન થાય છે (માધ્યન્દિનઃ) માધ્યંદિન પવમાન (ચન્દસામ્) ઋચાઓના ઇન્દ્રોનું (શ્રુતિમૂતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામનો વાગ છે. તેમાં માધ્યમ દિન પવમાનમાં પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃતીયો વિહિત છે તેમાંથી એક તૃતીયો પ્રાપ્તિ અતિદેશ શાસ્ત્રથી થાય છે. હવે એક તૃતીય એવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો કે પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃતીય કલા છે તેમાંથી દરેકની પહેલી ઋત્યા લેવી એટલે એક તૃતીય થઈ જશે અને પછી તેમાં સામગાન કરવું. પહેલી ઋત્યા ગાયત્રી છંદમાં બીજી ઋત્યા બૃહતી છંદમાં અને ત્રીજી ઋત્યા ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં આવશે. જેમકે ઉચ્ચાતે જાતમ્ ઇત્યાદિ આ ગાયત્રી છંદમાં છે. પુનાનઃ સોમ ઇત્યાદિ આ બૃહતી છંદમાં છે અને ત્રુ દ્રવઃ આ ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદવાળા જે ત્રણ તૃતીય અન્યા છે તેમાંથી દરેકની પ્રથમની ઋત્યા લઈ તેમાં સામગાન કરવું. એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આદિતો વા તદ્ વાયવાદિતરસ્યાનુમાનિકત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આદિતઃ) આઘ તૃતીયા ગાન કરવું. (તદ્ વાયવાત્) પૂર્વોક્ત કપાલના ન્યાયથી (હૃતસ્ય) દરેક તૃતીયા પ્રથમ ઋત્યા લઈ ત્રિક કરવી એ તો (આનુમાનિકત્વાત્) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ તૃતીય એટલે ત્રણ ઋત્યા કે જે ત્રીછંદમાં છે એ જ ત્રણ ઋત્યામાં ગાન કરવું બીજા અને ત્રીજા તૃતીયા બૃહતી છંદવાળી અને ત્રિષ્ટુપ્ છંદવાળી ઋત્યા લઈ તૃતીયા અનાવવો નહિ અને તેમાં ગાન પણ કરવું નહિ. કારણ કે દરેક તૃતીયા પ્રથમ ઋત્યા લઈ તેમાં ગાન કરવું એવું કોઈ શ્રુતિ વચન નથી. એ તો માત્ર આનુમાનિક છે. માટે પૂર્વપક્ષ ઠીક નથી. ગાયત્રી છંદવાળા પ્રથમ તૃતીયા જ ગાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૮ ॥

યથાનિવેશં ચ પ્રકૃતિવત્ સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિમાં જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે (યથાનિવેશમ્) અને જે પ્રમાણે તૃતીયા નિવેશ છે તે જ પ્રમાણે (સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્) પ્રકૃતિ નિર્દિષ્ટ બીજા એ તૃતીયાનો આધાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં તૃતીયાનો જે ક્રમથી સંનિવેશ છે તે જ પ્રમાણે પ્રથમ નંબરમાં રહેલો તૃતીય ત્યાર પછી બીજો તૃતીયાનો આધાર કરે છે, એટલે પ્રથમ ગાયત્રી છંદવાળા જે તૃતીય અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યાઓ છે તેમાં જ ગાન કરવું. ॥ ૯ ॥

‘એક ઋત્યામાં ધૂર્ગાન કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

ત્રિકસ્તૃત્તેષુર્યે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધુર્યે) ધૂર્ગાનસંપાદસ્તોત્રમાં (ત્રિકઃ) જે ત્રિકસ્તોત્ર છે (સ્તૃત્તે સ્યાત્) તે ત્રણ ઋત્યામાં થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામક ક્રમમાં કોઈક કોઈએ ધૂર્ગાન વિહિત છે. તે ત્રણે ઋત્યામાં ગાવું કે એક ઋત્યામાં આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ સંબંધી આ સૂત્ર છે અને આને અર્થ એવો થાય છે કે ધૂર્ગાન તૃતીયા અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યામાં ગાવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્યામ) એક ઋચામાં (સ્તોમસ્ય) સ્તોત્રનો (આવૃત્તિ-ધર્મત્વાત્) આવૃત્તિ ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવૃત્ત ધૃષ્ટ સ્તુતે આ વચન ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિની આવૃત્તિ થાય છે. આવૃત્તિ એ સ્તુતિનું વિશેષણ છે જે સ્તોમની ઋચાઓ જુદી જુદી માનવામાં આવે તો ઋચાદીઠ જુદા જુદા અર્થ હોવાથી સ્તુતિમાં ભેદ પડે, અને જે એ ભેદને સહન કરવામાં આવે તો આવૃત્તિનો બાધ થાય, માટે એક જ ઋચામાં ધૂર્ગાન થતું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘द्विरात्रादियागोभां दशरात्रना विध्यन्तनुं अनुष्ठानं याच्यते.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસુ) દ્વિરાત્રેણ યજ્ઞયેત્ દ્વિરાત્રનામક યાગથી યાગ કરવો. એ વિધિ વિહિત રાત્રિઓમાં (તુ અપૂર્વત્વાત્) દ્વિરાત્ર સંબંધી પ્રથમ અને ચરમ દિવસો (અપૂર્વત્વાત્) પ્રકૃતિ હોવાથી (લિંગેન) દ્વિરાત્ર સમીપમાં જે લિંગ વચન છે તેનાંથી (ધર્મનિયમઃ) ધર્મનો નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્ર યાગ એ દ્વિરાત્ર નામક યાગની વિકૃતિ છે. દ્વિરાત્ર યાગમાં જે રાત્રિ અપેક્ષિત છે હવે આ જે રાત્રિ દ્વિરાત્રમાંથી કદાચ એ ગણવી પહેલી જે કે કોઈ બીજી ? તો તેના સંબંધમાં એવું કથન છે કે દ્વિરાત્ર એટલે બાર દિવસે પૂરા થતો યાગ. તેમાં પહેલો દિવસ પ્રાયશ્ચીય અને છેલ્લો દિવસ ઉદયનીય સંસારાગ્રાણ છે. દ્વિરાત્ર સંસારક યાગમાં ઉક્ત બાર દિવસોનાં યાગમાં પહેલો દિવસ છોડી બીજા જે દિવસો લેવા. અર્થાત્ એ જે દિવસોમાં જે રિધિ થાય છે તે દ્વિરાત્ર સંસારક યાગમાં વિધિ કરવો. લિંગવચન પણ એવું છે કે યત્પ્રથમં તદ્ દ્વિતીયમ્ ચ ત્રીતીયમ્ તત્ તૃતીયમ્, જગતીમન્તર્યન્તીતિ । જે પહેલો તે બીજો, જે બીજો તે ત્રીજો અને જગતી અર્થાત્ ચોથાનો ત્યાગ કરવો આ વચન જે દ્વિરાત્રમાંના પ્રથમ દિવસનો ત્યાગ કરી બીજા દિવસને દ્વિરાત્રનો પ્રથમ દિવસ માનવામાં આવે તો જ સાર્થક થાય માટે પ્રથમ દિવસ સિવાય બીજા અને ત્રીજા દિવસનો વિધિસેષ દ્વિરાત્રમાં કરવો. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાપ્તિઃ તુ) ધર્મની પ્રાપ્તિ તો (રાત્રિસમ્બન્ધાત્) રાત્રિનો સંબંધ હોવાથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્રમ્ ‘દશરાત્રમ્’ આ બંને ઠેકાણે રાત્રિનો સંબંધ છે માટે દ્વિરાત્ર-રાત્રના ધર્મો દ્વિરાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ સપ્તમિરાધુનોતિ ’ આ વાક્યથી અગ્નિમાં ધૂનનાદિ અર્થોના મંત્રોનું
ઉપાદાન અનિયમથી છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપૂર્વાસુ તુ સંખ્યાસુ વિકલ્પઃ સ્યાત્ સર્વાસામર્થવત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વાસુ તુ) વિધિવિહિત (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પઃ સ્યાત્)
વિકલ્પ છે (સર્વાસામર્થવત્વાત્) અધી ઋચાઓનું ફળ હોવાથી.

પદાર્થ :—મહાગ્નિચયનમાં ચાં જાતા ઇત્યાદિ બીજાવાપ મંત્રો ચોદ કરતાં વધારે છે.
સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂન કરવાનું હોય છે. તેમાં ઉક્ત મંત્રોમાંથી જમે તે સાત મંત્રોથી
અગ્નિધૂન ૩૫ અર્થનું અનુદાન થઈ શકે છે, કારણ કે અધી ઋચાઓના પાઠ હોવાનું ફળ છે.
નિષ્ફળ કાઈ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ વિવૃદ્ધસ્તોમમાં અપ્રાકૃત સામમંત્રોનો આગમ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. સ્તોમવિવૃદ્ધૌ પ્રાકૃતોનામભ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમધિકારાત્
સંખ્યાયાં ગુણશબ્દવાદન્યસ્ય ચાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવિવૃદ્ધૌ) સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિના સામ મંત્રોની ન્યાં વૃદ્ધિ હોય છે
ત્યાં (પ્રાકૃતોનામ) પ્રકૃતિમાં વિહિત કરેલી સામ ઋચાઓની (અભ્યાસેન) આવૃત્તિ કરીને
(સંખ્યાપૂરણમ્) સંખ્યાની પૂર્તિ કરવામાં આવે છે (અધિકારાત્) સંનિધાન હોવાથી (ગુણ-
શબ્દવાત્) એક વિશ્વતિ સંખ્યા શબ્દ મુખ્યશબ્દ હોવાથી (અન્યસ્ય ચ અશ્રુતત્વાત્) અપ્રાકૃત
ઋચાઓ અજ્ઞાતીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોષ્ટક ક્રુત્યોમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે તે ઠેકાણે પ્રકૃતિમાં
સામની જે ઋચાઓ વિહિત કરેલી હોય છે તેની આવૃત્તિ કરીને સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ
સામ ઋચાઓ ન હોય એવી કોષ્ટ અન્ય ઋચાઓ લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. નહિ. જેમકે
અકલિશેનાતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ અહીં એકવીશ સામ મંત્રોથી યાગ કરવા કહ્યો છે. હવે
પ્રકૃતિમાં તે ત્રણ, પંદર અથવા સત્તર ઋચાઓ વિહિત છે તે સંખ્યાની પૂર્તિ પ્રકૃતિજત કોષ્ટ
પણ સામ ઋચાની આવૃત્તિ કરીને કરવી. બીજા કોષ્ટ પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો બોલવા નહિ
આવે. પૂર્વપક્ષવાદનો ભાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગમેન વાડમ્યાસસ્યાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (આગમેન) પ્રકૃતિ બહારના મંત્રો
લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી (અભ્યાસસ્ય) આવૃત્તિનું (અશ્રુતિત્વાત્) અવશ્ય થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી સામ ઋચાઓ વિકૃતિમાં અતિદિષ્ટ થયા પછી પણ જે
સંખ્યા પૂર્તિ ન થતી હોય તે બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ ઋચાની
આવૃત્તિ કરવી નહિ, કારણ કે આવૃત્તિ વિહિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

સંખ્યાયામ્ પૃથક્ત્વે નિવેશાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) સંખ્યાનો (પૃથક્ત્વેન) પૃથકપણથી (નિવેશાત્) નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાની અલગ અલગ સંખ્યયથી પૂર્તિ કરવી જોઈએ. જેમકે ઠાકને આઠ ઘડાની જરૂર હોય તો એક ઘડાને આઠ વખત વારા કરતી લઈ જવા લાવવાથી આઠ ઘડા થઈ શકતા નથી પણ આઠ ઘટવ્યક્તિઓ જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સામમંત્રોપણ જુદા જુદા જ જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

પરાકશબ્દત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પરાક શબ્દત્વાત્) પરાકશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક ’ શબ્દ આવૃત્તિનો વાચક નથી જેમકે પરાગ્ બહિષ્કવમાનેન સ્તુવીત આ વાક્યથી પણ બિન બિન સામ ઋચાઓથી સંખ્યાનું પૂરણ કરવું એ તિથિ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉક્તાવિકારાદ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્તાવિકારાત્) નિંદાનું શ્રવણ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જામિ વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદેકં પુનઃ ક્રિયતે । આ વાક્યથી એક જ ઋચાનો અભ્યાસ કરવામાં નિંદાની પ્રતિતિ થાય છે, માટે આવૃત્ત કરવી નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અશ્રુતિવાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિત્વાત્) આગમનું શ્રવણ થવું નથી (હિતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આગમ કરવો. અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી આવું પણ વિધાન નથી. જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્યાદર્થચોદિતાનાં પરિમાણશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્થચોદિતાનામ્) એકવીશ ઋચાઓ બોલવી આવું ૨૫૪ વિધાન છે (પરિમાણશાસ્ત્રં સ્યાત્) માટે એ પરિમાણ બતાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકવિશેન અતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ અહીં ૨૫૪ એકવીશનું પરિમાણ વિહિત છે. માટે એકવીશ સામ ઋચાઓની બિન બિન વ્યક્તિઓ જોઈએ. તો જ એ શાસ્ત્ર ચરિતાર્થ થાય છે. આ કારણથી બહારથી સામ ઋચાઓ લઈ એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૧ ॥

આવાપવચનં વાઽમ્યાસે નોપપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમ્યાસે) આવૃત્તિ કરવામાં (આવાપવચનમ્) આવાપ = મેળવણીનું વચન પણ (નોપપદ્યતે) ઉપપન્ન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અત્ર દ્યોવાવપન્તિ અહીં આવાપ કરવો અર્થાત્ આમાં બીજા મંત્રો ઉમેરવા આ ઉમેરણ બીજા મંત્રો લાગ્યા સિવાય બીજી શકે નહીં. ઉમેરણ અને આવૃત્તિ એક નથી, માટે પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સામ્નાં ચોત્પત્તિસામર્થ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સામ્નામ્) અપ્રાકૃત સામ મંત્રોના (ઉત્પત્તિ સામર્થ્યાત્) પાઠનું સામર્થ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો બધે ઠેકાણે આવૃત્તિથી સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો પાઠ બ્યર્થ થઈ જાય.

જેમકે :— દશ સામસહસ્રાણિ શતાનિ ચ ચતુર્દશ ।

સાક્ષાનિ સરહસ્યાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥

અશીતિશતમાર્ગેયં પાવમાનં ચતુઃશતમ્ ।

ऐन्द्रं स्यात्सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥

જો આવૃત્તિથી જ સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો આ સામ મંત્રોની સંખ્યા બતાવવી નિર્વર્થક થઈ જાય. માટે આગમ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ધુર્યેષ્વપોતિ ચેત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ધુર્યેષુ અપિ ઇતિ ચેત્) તો પછી ધૂર્ગાનમાં આવૃત્તિ શામાટે હોવી જોઈએ ત્યાં પણ આગમ અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં આવૃત્તિ માની છે. તો ત્યાં પણ ત્રણે ઋચામાં ગાન શામાટે ન માનવું ? અજ પાઠનું જુઓ સૂત્ર ૧૧ મું. ॥ ૨૪ ॥

નાવૃત્તિધર્મત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નાવૃત્તિધર્મત્વાત્) આવૃત્તિનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો આવૃત્તિનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. નાવૃત્તં ધૂર્ષુ સ્તુવતે । પુનરાવૃત્તં પૃષ્ઠૈસ્પતિષ્ઠે આ વચન આવૃત્તિ કરવા માટે પ્રમાણ છે. આવું વચન વિવૃદ્ધસ્તોમક કંટુમાં નથી. માટે સામાન્તરનો આગમ કરવો જોઈએ, આવૃત્તિ નહીં. ॥ ૨૫ ॥

‘ અદિષ્વવમાનમાં ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

બહિષ્વવમાને ત્વગાગમઃ સામૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (બહિષ્વવમાને) અદિષ્વવમાન નામક સ્તોત્ર વૃદ્ધિમાં (ઋગગમઃ) ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. (સામૈકત્વાત્) તેમાં એક જ સામ છે.

ભાવાર્થ :—અદિષ્વવમાન નામના સ્તોત્રની વૃદ્ધિ આગન્યુક ઋચાઓથી સંખ્યાના પૂર્તિ કરવી. કારણ કે ત્યાં એક જ સામનું વિધાન કરી બીજા સામનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ સામિધેનીઓમાં બાકી રહેલીઓમાં બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી જોઈએ. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અભ્યાસેન તુ સંખ્યાપૂરણં સામિધેનિશ્ચય્યાસ-

પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસપ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં અભ્યાસ હોવાથી (સામિધેનિષુ) જ્યાં એકવીસ સામિધેની મંત્રો બોલવાના હોય ત્યાં (અભ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમ્) અભ્યાસ કરીને સંખ્યાના પૂર્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકવિંશતિસ્મૃત્ત્યાત્ એકવોશ સામિધેની મંત્ર બોલવા હવે અહીં મૂળ પ્રકૃતિમાં અગ્યાર સામિધેની વિદિત છે તો બાકીની ૧૦ ઋચાઓ ક્યાંથી કાઢવી તો તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામાં આવે છે કે બાકીની સંખ્યા અગ્યાર ઋચાઓમાંથી કેમ પણ ઋચાઓનો અભ્યાસ કરી એકવીસની સંખ્યા પૂરી કરવી. ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ત્રિસ્તમામ્ અગ્યાર ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લી ત્રણ ત્રણ વખત બોલવી આ પ્રમાણે પંદર તો થઇ જાય છે અને એનું વિધાન પણ સ્પષ્ટ છે, તો તે જ રીતે બીજા ઋચાઓનો પણ અભ્યાસ કરી એકવીસ સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૭ ॥

અવિશેષાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) પંચદશ સામિધેનીઓ એકવીસ સામિધેનીઓની પ્રકૃતિ છે એમાં કેમ પ્રમાણ ન હોવાથી ઉક્ત પદ્ધતિ તેમાં ગણવી ઠીક નથી (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં પંદર સામિધેનીઓ બોલવામાં આવે છે તે થાગ જ્યાં એકવીસ સામિધેની બોલવાનું કહ્યું છે તેની પ્રકૃતિ નથી. અભ્યાસ તો જ્યાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ હોય ત્યાં થાય છે જો આવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં જુઓ. ॥ ૨૮ ॥

સ્થાત્તદ્દર્મત્વાત્ પ્ર કૃતિવદમ્યસ્યેતાસંખ્યાપૂરણાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દર્મત્વાત્ સ્થાત્) એકવીસ સામિધેની બોલવી એ પંચદશની વિકૃતિ છે માટે (પ્રકૃતિવત્) પૂર્વપ્રકૃતિની સંખ્યા પેઠે (અમ્યસ્યેત) અભ્યાસ કરવો (ભાસંખ્યાપૂરણાત્) સંખ્યાના પૂર્તિ થાય ત્યાં સુધી.

ભાવાર્થ :—અહીં પણ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ છે. પંચદશ એ પ્રકૃતિ છે અને એકવીશ એ વિકૃતિ છે, માટે જ્યાં સુધી સંખ્યા પૂરી થાય ત્યાં સુધી જગ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો. ॥ ૨૯ ॥

યાવદુક્તં વા કૃતપરિમાણત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યાવદુક્તમ્) શાસ્ત્રમાં જેટલું કહ્યું હોય તેટલાનો જ અભ્યાસ કરવો (કૃતપરિમાણત્વાત) પરિમાણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસમાંથી પંદર કરવા માટે તો શાસ્ત્રમાં વિધાન છે જેમકે ત્રિઃ પ્રથમા-મન્વાહ ત્રિકૃતમામ્ । પણ પંદરમાંથી એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિધાન નથી. માટે જ્યાં પ્રત્યક્ષ અભ્યાસનું વિધાન ન હોય ત્યાં તો બીજી જગ્યાઓનો ઉમેશ કરી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. ॥ ૩૦ ॥

અધિકાનાં ચ દર્શનાત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અધિકાનાં દર્શનાત) વધારે જગ્યાઓનો ઉમેશ કરવાનું (દર્શનાત) દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાને માટે બીજી પણ સાધક પ્રમાણ છે. અમીષોમીયપશૌ સપ્તદશસામિધેનીકે પૃથુપાંજાઃ તં સંબાધ હિતિ ઋચોઃ અધિકયોદર્શનાત ઉક્તા પ્રકરણમાં એ જગ્યાઓનો ઉમેશ કરવાનું વિધાન પણ ૨૫૯ છે. માટે પ્રકૃત સ્થળમાં પણ જગ્યાઓનો ઉમેશ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

કર્મસ્વપીતિ ચેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસુ અપિ) ધૂર્ગાન કર્મમાં પણ બીજી જગ્યાઓનો ઉમેશ કરવો (ઈતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—તો ધૂર્ગાન ૩૫ કર્મમાં પણ ઘટતી જગ્યાઓમાં બીજી જગ્યાઓનો ઉમેશ શા માટે ન કરવો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

ન ચોદિતત્વાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (ચોદિતત્વાત) કારણકે ત્યાં ૨૫૯ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો અભ્યાસ કરવાનું ૨૫૯ વિધાન છે. જેમકે આવૃત્તં ધૂર્ગાનયેર માટે ત્યાં બીજી જગ્યાઓનો ઉમેશ થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે કે એકવિંશતિમનુબ્રૂયાત્ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય ચતુર્વિંશતિમનુબ્રૂયાદ્ બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય ઇત્યાદિ સ્થળમાં બીજી જગ્યાઓનો આગમ અર્થાત્ ઉમેશ કરી સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષોડશિનો વૈકૃતત્વં તત્ર કૃત્સ્નવિધાનાત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ષોડશિનઃ) ષોડશિનું (વૈકૃતત્વમ્) વૈકૃતત્વ છે અર્થાત્ ષોડશી ૩૬ એ વિકૃતિ વિહિત પદાર્થ છે. (તત્ર) વિકૃતિમાં તેનું (કૃત્સ્નવિધાનાત) સંપૂર્ણ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવં વિદુષઃ ષોડશી ગૃહ્યતે આનાથી ષોડશી નામનો ગ્રહ વિદિત છે. આને પ્રકૃતિ વિદિત સમજવો કે વિકૃતિ વિદિત ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી એવું જણાવે છે કે એ ષોડશી ગ્રહ વિકૃતિ વિદિત છે કારણ કે ત્યાંજ તેના અર્ધા અંગો વિદિત છે. દ્વિરાત્ર આદિ વિકૃતિ યાગો છે અને તેમાં તેનું વિધાન છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતૌ આભાવદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (અભાવદર્શનાત્) અભાવનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં ષોડશી ગ્રહના અભાવનું દર્શન હોવાથી એટલે કે પ્રકૃતિમાં એનો નિષેધ પણ છે. ॥ ૩૫ ॥

અયજ્ઞવચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયજ્ઞવચ્ચનાત્) કોઈક ટેકાણે એનું અયજ્ઞવચ્ચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અયજ્ઞો વાવ જ્યોતિષોમો યૌ ષોડશ્ય હીનઃ ષોડશીથી રહિત જ્યોતિષ્ટોમ અયજ્ઞ છે. આ વાક્યથી ષોડશીનો અભાવ જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકૃતિમાં છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રકૃતૌ વા શિષ્ટત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (શિષ્ટત્વાત્) વિદિત હોવાથી તે પ્રાકૃત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમમાં ષોડશી આમ્નાત્ છે. પ્રકરણથી જ્યોતિષ્ટોમ સાથે એક વાક્યતા યર્થ શકે છે. વિકૃતિમાં એ કહેવામાં આવ્યો હોય તેથી તે પ્રકૃતિમાં કહેવાનો નિષેધ કરી શકતું નથી. માટે પ્રકૃતિમાં શિષ્ટતા પ્રતિષેધ ન હોવાથી ષોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૭ ॥

પ્રકૃતિદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિદર્શનાત્) પ્રકૃતિમાં પણ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એમ કહેવામાં આવે કે ષોડશી જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ હોવામાં પ્રકરણ પ્રમાણ તરીકે છે અને દ્વિરાત્રાદિ વિકૃતિનું અંગ હોવામાં વાક્ય પ્રમાણ તરીકે છે. પ્રકરણ કરતાં વાક્ય અલવત્ હોય છે માટે તે વૈકૃત છે. આનો ઉત્તર એ છે કે અપ્યમિટોમે રાજન્યસ્ય યજ્ઞીચાત્ આ પ્રકૃતિમાં પણ વાક્ય છે. અને તે ષોડશીને લગતું છે માટે ષોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૮ ॥

આમ્નાનં પરિસંહ્યાર્થમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(આમ્નાનમ્) આમ્નાન (પરિસંહ્યાર્થમ્) પરિસંહ્યાને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશીનું નિમિત્ત રાજન્યકર્તૃત્વ છે. માટે વિકૃતિમાં નિમિત્ત હોય તો જ પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત થાય માટે નિમિત્તનું પરિસંજ્ઞાન કરવા માટે વિકૃતિમાં પણ અપ્પનાન છે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તમમાવદશનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અમાવદશનમ્) અભાવનું દર્શન (ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે અભાવ જોવામાં આવે છે તે તો વિકલ્પને માટે છે. ॥ ૪૦ ॥

ગુણાદયજ્ઞત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાત્) સ્તુતિને લીધે (અયજ્ઞત્વમ્) અચરત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પક્ષમાં તે યજ્ઞ ન હોવાથી તે વૈકલ્પિક છે પક્ષમાં અભાવ હોવાથી ગોણુ-વૃત્તિથી અચર કહેવામાં આવ્યો છે. માટે પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ પોડશી ગ્રહમાંથી જે સોમરસનું ગ્રહણ કરવું તે પોડશીનું ગ્રહણ આશ્રયણમાંથી કરવું જોઈએ ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તસ્યાગ્રયણાદ્ ગ્રહણમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) તે પોડશી ગ્રહનું (ગ્રહણમ્) ગ્રહણ (આગ્રયણાત્) આશ્રયણ-માંથી કરવું.

ભાવાર્થ :—આશ્રયણમાંથી પોડશી ગ્રહનો સોમરસ લેવો. ॥ ૪૨ ॥

ઉક્થયાદ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્થયાત્) ઉક્થમાંથી પણ પોડશીનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઉક્થયાદગૃહ્ણતિ આ વાક્ય બળથી ઉક્થમાંથી પણ પોડશી ગ્રહનું ગ્રહણ કરવું એમ પણ જણાય છે. આ પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં જે વચ્ચે બીજો વિચાર થઈ શકે છે. ॥ ૪૩ ॥

ત્રીજા સવનમાં પોડશીનું ગ્રહણ કરવું.

તૃતીયસવને વચનાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાથી (તૃતીયસવને સ્યાત્) ત્રીજા સવનમાં ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :—તૃતીયે સવને ગૃહ્ણીયાત્ આ વચનના બળથી ત્રીજા સવનમાં પોડશી ગ્રહનું ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. દરેક સવનમાં ગ્રહણ કરવું એવું જે વચન છે તે તો માત્ર સ્તુતિ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરી ઉપર અધુરું રહેલું પ્રકરણ ફરીથી શરૂ કરે છે.

અનભ્યાસે પરાક્ શબ્દસ્ય તાદર્થ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસે) એક વખત ગ્રહણ કરવામાં (પરાક્શબ્દસ્ય) પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (તાદર્થ્યાત્) પરાક્ શબ્દનો એવો અર્થ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક્ ’ શબ્દ દ્વિવાચક છે તથા ‘ એક જ વખત ’ એવો પણ અર્થ છે પરાન્વસુકથ્યાદ્ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યમાં ‘ પરાક્ ’ શબ્દ ‘ એક જ વખત ’ થાય છે. ઉકથ્યાત્ આ જો પંચમી વિભક્તિ છે તે અપાદાનના અર્થમાં છે. પરાક્ શબ્દના સંબંધને લીધે પંચમી નથી અર્થાત્ ઉપપદ પંચમી નથી પણ કારક પંચમી છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. ઉકથ્યવિચ્છેદદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉકથ્યવિચ્છેદદર્શનાત્) ઉકથ્યોનો વિચ્છેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઉકથ્યમાંથી ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો ઉકથ્ય સામ મંત્રો અને પોડશી-ગ્રહણનો વિચ્છેદ થઈ જાય. અન્યોન્યનો અસંબંધ થાય માટે ઉકથ્યમાંથી ગ્રહણ કરવું જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગ્રયણાદ્વા પરાક્શબ્દસ્ય દેશવાંચિત્વાત્
પુનરાધેયવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(આગ્રયણાદ્વા) આગ્રયણમાંથી ગ્રહણ કરવું. (પરાક્ શબ્દસ્ય દેશવાંચિત્વાત્) પરાક્ શબ્દ દેશવાચી હોવાથી (પુનરાધેયવ) પુનરાધેયમાં ઉત્તરકાલ ૩૫ દેશના અર્થમાં એનો પ્રયોગ થયો છે

ભાવાર્થ :—યથા પરાશ્વમન્યાધેયાત્ પુનરાદધીત આ ટેકાણે ઉત્તરકાલ ૩૫ દેશ વાચક પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એટલે ભાવાર્થ એ છે કે ઉકથ્ય પછી આગ્રયણમાંથી પોડશીનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૪૭ ॥

વિચ્છેદઃ સ્તોમસામાન્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વિચ્છેદઃ) વિચ્છેદ વચન (સ્તોમસામાન્યાત્) એકવિંશતિ સ્તોમ સામાન્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ સામાન્યને લીધે વિચ્છેદ વચન કહ્યું છે માટે આગ્રયણમાંથી પોડશી ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ પોડશી ગ્રહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સાથે છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉકથ્યાગ્નિષ્ઠોમસંયોગાદસ્તુતશસ્ત્રઃ સ્યાત્ સતિ

સંસ્થાન્યત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(અસ્તુતશસ્ત્રઃ) આ પોડશી ગ્રહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી રહિત સંમજવો (અગ્નિષ્ઠોમસંયોગાત્) અગ્નિષ્ઠોમનો સંબંધ હોવાથી (સતિ) જો સ્તુત અને શસ્ત્ર માનવામાં આવે તો (સંસ્થાન્યત્વમ્) બિન સંસ્થા માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ આદિ તે તે સામથી કૃતુને નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે, જે ષોડશી પણ સામયુક્ત હોત તો ષોડશી સામથી સમાપ્ત થવાથી ષોડશી નામની એક જ જુદી જ સંસ્થા ગણાત. પણ અગ્નિષ્ટોમાદિ સંસ્થાનું જ શ્રવણ થાય છે. ષોડશીનામક સંસ્થાનું શ્રવણ થતું નથી માટે ષોડશી સ્તુત અને શસ્ત્રથી સહિત છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સસ્તુતશસ્ત્રોવા તદક્ષત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સસ્તુતશસ્ત્રઃ) ષોડશી અહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સહિત છે. (તદક્ષત્વાત્) સ્તુત અને શસ્ત્ર અહના અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ષોડશી અહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સહિત છે કારણ કે, સ્તુત અને શસ્ત્ર અહના અંગ છે. અંગ મગર અંગી હોઈ શકે નહિ. ॥ ૫૦ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ ઈર્ષા વાન્યે યજ્ઞકતવઃ સન્તિષ્ઠન્તે તિર્યંચોઽન્યે યે હોતારમમિસંતિષ્ઠન્તે તે ઈર્ષા યેઽજ્ઞાવાકં તે તિર્યંચઃ ” આ વાક્યથી કૃતુઓ ઊર્ષા અને તિર્યંક્ના બેદથી બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. જે અસ્તુતશસ્ત્ર હોત તો અધ્યુર્મમિસંતિષ્ઠેત આવો ત્રોળે પણ બેદ હોત, પણ નથી, માટે ષોડશી અહ સસ્તુત શસ્ત્ર છે. ॥ ૫૧ ॥

વચનાત્ સંસ્થાઽન્યત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાને લીધે (સંસ્થાઽન્યત્વમ્) જુદી સંસ્થા પણ માન્ય છે.

ભાવાર્થ :—વચન હોવાને લીધે જુદી સંસ્થા હોવાની જે આપત્તિ બતાવી છે, તે ઇષ્ટાપત્તિ છે. વચનને લીધે જુદી સંસ્થા પણ છે. વચન યથેચ્છં કરતું શક્તોતિ વચન જે કારણ હોય તે કરી શકે છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ અંગિરસોના દ્વિરાત્રયાગમાં ષોડશીની પરિસંખ્યા છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમાવાદતિરાત્રેષુ ગૃહ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાત્) અંગિરસના દ્વિરાત્રમાં અભાવ હોવાથી (અતિરાત્રેષુ) અંગિરસ દ્વિરાત્રમાં (ગૃહ્યતે) ષોડશીનું અહણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વનસ પૂર્વેઽહન સામ ભવતિ ષોડશી ઉત્તરે આ વાક્યથી અંગિરસ દ્વિરાત્રમાં જ ષોડશી અહ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે બીજા દ્વિરાત્રમાં તો વિકલ્પ પ્રાપ્ત છે જ. આવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અન્વયો વાડનારમ્યવિધાનાત ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્વયઃ) બધા દ્વિરાત્રમાં પોડશી ગ્રહનો સંબંધ હોય છે. (મનારમ્યાધીતત્વાત) અન્યારમ્યાધીત વાક્યથી.

ભાવાર્થ :—ઉત્તરેડહનિ દ્વિરાત્રસ્ય ગૃહ્યતે આ સામાન્ય વિધિ વાક્યથી બધા જ દ્વિરાત્રમાં પોડશી ગ્રહનો સંબંધ છે. ॥ ૫૪ ॥

‘ નાનાહીન અર્થાત્ જુદા જુદા અહીન યાગોમાં પોડશી ગ્રહણ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચતુર્થે ચતુર્થેડહન્યહીનસ્ય ગૃહ્યતે દત્યમ્યાસેન પ્રતીયતે મોજનવત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અહીનસ્ય) એક જ અહીન યાગમાં (ચતુર્થે ચતુર્થે ડહનિ) ચોથે ચોથે દિવસે (ગૃહ્યતે) પોડશીનું ગ્રહણ થાય છે. (દતિ અમ્યાસેન પ્રતીયતે) એવું ચતુર્થ શબ્દના અભ્યાસથી પ્રતીત થાય છે. (મોજનવત્) ભોજન પેટે.

ભાવાર્થ :—અહીન યાગના ચોથે ચોથે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કરવું. અહીં એક જ અહીન યાગના ચોથે ચોથે દિવસે એવો અર્થ સમજવો. પ્રથમ ચોથે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કર્યા પછી આઠમા દિવસે ગ્રહણ કરવું એવો અર્થ દ્વિતીય થાય છે. જો એવો અર્થ કરવામાં આવે તો ચતુર્થે ચતુર્થે આવો અભ્યાસ ચરિતાથ થાય છે. જે ચોથે ચોથે દિવસે ભોજન કરે છે તો તેનો એવો જ અર્થ થાય કે જે દિવસે ભોજન કર્યું હોય ત્યાર પછી આવતા ચોથે દિવસે ફરીથી ભોજન કરે છે, માટે એક જ અહીન યાગના ચતુર્થે દિવસે સમજવો. અહીન યાગ કરવામાં બધા દિવસે શાગે. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા સંખ્યાવત્ત્વાનાનાહીનેષુ ગૃહ્યતે પક્ષવદેકસ્મિન્.

સંખ્યાર્થભાવાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સંખ્યાવત્ત્વાત) ચતુર્થે એ સંખ્યા વાયક હોવાથી (નાનાહીનેષુ) જુદા જુદા અહીન યાગોમાં (ગૃહ્યતે) પોડશીનું ગ્રહણ થાય છે. (એકસ્મિન્) એકમાં (સંખ્યાર્થભાવાત) સંખ્યાનો અર્થ સંદર્ભ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ચતુર્થે ’ આ સંખ્યા વાયક શબ્દ છે. એક અહીન યાગમાં કંઈ એ ચતુર્થે દિવસે આવતા નથી એક ચતુર્થે પછી ત્યાંથી માંડી જે બીજો ચતુર્થ આવે છે તે તો અહીન યાગનો અષ્ટમ દિવસ કહેતાય છે માટે ચતુર્થ શબ્દના અર્થની દ્વલવતાને લીધે જુદા જુદા અહીન યાગોના ચતુર્થે દિવસે લેવા અને એમાં વીધ્મા પણ ચરિતાથ થશે. જેમ પચ્ચમ્યાં પચ્ચમ્યાં મુક્તે પાંચમે પાંચમે ભોજન કરે છે એટલે જુદા જુદા પંખવાડીઆની પાંચમે લેવાય છે. એક જ પંખવાડીઆમાં કંઈ એ વખત કે ત્રણ વખત પાંચમ આવતી નથી. માટે જુદા જુદા અહીન યાગોમાં ચતુર્થે ચતુર્થે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૬ ॥

મોજને ચ તત્સંખ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મોજને) મોજનમાં (તત્સંખ્યં સ્યાત્) તે જ સંખ્યા થશે.

ભાવાર્થ :—ચોથે ચોથે દિવસે મોજન કરે છે. એ તો અહીં જે મોજન કર્યા પછીને જે જે ચોથો દિવસ આવે છે તેને ચતુર્થ દિવસ કહેવામાં આવે છે તે તો લોક વ્યવહારને લીધે છે. એક ચતુર્થ પછી બીજો ચતુર્થ આવે એવો ખરી રીતે અષ્ટમ દિવસ જ ગણાય લોક વ્યવહાર વેદિક કર્મકાંડમાં પ્રમાણ તરીકે ન લેવાય. માટે સિદ્ધાંત પક્ષમાં જુદા જુદા અહીંન યાગો માટે ચતુર્થ શબ્દ બતાવ્યો છે તેજ વાસ્તવિક છે. ॥ ૫૭ ॥

‘વિકૃતિમાં ગ્રહોનું આગ્રયણાગ્રત્ય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

જગત્સાન્નિ સામાભાવાદ્વતઃ સામ તદાખ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જગત્સાન્નિ) જગત્ સામપદ ધટિત પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં (ઋક્તઃ) જગતી હંદવાળી ઋચાનો સંબંધ હોવાથી (તદાખ્યં સ્યાત્) જગત્સામ એવી આખ્યાવાણું સામ છે. (સામાભાવાદ્) સંપૂર્ણ સામવેદમાં જગત્સંગત સામનો અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘યદિ જગત્સામા આપ્રાયણાગ્રાત્’ આનું જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં વાક્ય છે. આ વાક્યનો પ્રકૃતિ યાગમાં નિવેશ નથી કારણ કે જગત્સંગત સામ આખ્યાયે સામવેદમાં નથી. માટે ઉક્ત વાક્યનો નિવેશ વિકૃતિ યાગમાં છે અને એનો અર્થ એવો કરવો કે જગતી હંદમાં જે ઋચા ગવાતી હોય તે જગત્સામ છે રથંતર સામ આદિની પેઠે જગત્સામ સામવેદમાં નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ગોસવ’ માં ઉપવતી અને અપવતીનો અભાવ છે એ અધિકરણનું સૂત્રો.

પ્રથમ પક્ષ. ઉમયસાન્નિ નૈમિત્તિકં વિકલ્પેન સમત્વાત્સ્યાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયસાન્નિ) બંને સામ જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવા ‘ગોસવ’ આદિ કંતુમાં (નૈમિત્તિકમ્) જેનું નિમિત્ત હોય તે નૈમિત્તિક (વિકલ્પેન) વિકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય છે (સમત્વાત્) નિયામક કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. ગોસવે ઉમે કુર્યાત્. ઉપવતી રથંતર-પૃષ્ઠ્ય પ્રતિપદ કુર્યાત્ અપવતી બૃહત્પૃષ્ઠ્ય આ પ્રમાણે ઉપવતી રથંતર પૃષ્ઠની અને અપવતી બૃહત્પૃષ્ઠની ઋચાઓ વિદિત છે. હવે બંનેને પ્રથમ નંબર એક સાથે આપી શકાય નહિ માટે તેનો વિકલ્પ થવો જોઈએ અને ખાસ કોઈ નિયામક કારણ ન હોવાથી ગમે તેને પ્રથમ નંબર આપી શકાય. ॥ ૫૯ ॥

બીજો પક્ષ.

મુખ્યેન વા નિયમ્યેત ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુખ્યેન) પ્રથમ ઋચા (નિયમ્યેત) નો જ નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપવતી ઋચા પ્રથમ છે માટે જ્યાં એ સામમંત્ર પ્રાપ્ત હોય ત્યાં રથંતર સામની ઉપવતી ઋચાને જ પ્રથમ નંબર આપવો. અર્થાત્ એ ઋચાથી રથંતર સામનું પ્રથમ ગાન કરવું ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિમિત્તવિધાતાઙ્ગા કતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિમિત્તવિધાતાઙ્ગ) નિમિત્તને વિધાત હોવાથી (કતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્યાત્) કતુ નિમિત્ત તેનાથી કિત્ત જ છે.

ભાવાર્થ :—બંને ઋચા પ્રાપ્ત કરવાનું તે તે પૃથ્થ અર્થાત્ રેતોત્ર નિમિત્ત તરીકે પ્રકૃતિમાં હોય છે. જે રથંતર સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તે પ્રથમ ઉપવતી ઋચાથી સામગાન પ્રથમ કરવું, જે બૃહત્સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તે અપવતી ઇત્યાદિ ઋચાથી સામગાન કરવું. પણ પ્રકૃત ગોસવાદિમાં ક્રોધપણ નિમિત્ત ન હોવાથી નિમિત્ત ઉપવતી અને અપવતી આ બેમાંથી એકેય ઋચા પ્રાપ્ત થતી નથી પણ તેનાથી ક્રોધ અન્ય જ ઋચા પ્રાપ્ત છે માટે ઉક્ત કતુમાં ઉપવતી અને અપવતી ઋચાઓનો અભાવ છે. ॥ ૬૧ ॥

‘એન્દ્રવાયવ ગ્રહનો સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ ન કરવો.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એન્દ્રવાયવસ્યામ્રવચ્ચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(એન્દ્રવાયવસ્ય) એન્દ્રવાયવ ગ્રહનું (અમ્રવચ્ચનાત્) અમ્રવચ્ચન હોવાથી (આદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) સૌથી પહેલાં એનું ગ્રહણ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મંત્રકાંડ અને વિધિકાંડના ગ્રહોનો આ પ્રમાણે પાઠક્રમ છે, “ ઉર્વાશુગ્રહઃ પ્રથમઃ, અન્તર્યામિગ્રહો દ્વિતીયઃ, એન્દ્રવાયવગ્રહસ્ત્રીતીયઃ, મૈત્રાવરુણગ્રહશ્ચતુર્થઃ ” હવે એન્દ્રવાયવનાં અગ્રતાનું વિધાન હોવાથી પ્રથમ તેનું ગ્રહણ થવું જોઈએ. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા ધર્મવિશેષાત્તદ્ધર્માર્ણાં સ્વસ્થાને પ્રકરણાદમ્ર-

ત્વમુચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદ્ધર્મવિશેષાત્) એન્દ્રવાયવ પ્રભૃતિત્વવિશેષ હોવાથી (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમત પાડતા ક્રમપ્રમાણે (સ્વસ્થાને) સ્વસ્થાનમાં (અમ્રત્વમ્ ઉચ્યતે) અમ્રત્વ વિધીયમાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં અગ્રતાનું વિધાન નથી પણ મૈત્રાવરુણ આશ્વિન આદિ સર્વગ્રહોનો અનુવાદ કરી દેવળ ગ્રહણનું જ વિધાન છે માટે પાઠ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્થાનમાં જ સ્થિત રહેવાનું અમ્રત્વ કહેવાય છે. ॥ ૬૩ ॥

ધારાસંયોગાઙ્ગ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારાસંયોગાત્) ધારાસંયોગ એજ અગ્રતા છે.

ભાવાર્થ :—ધારાગ્રહ એજ અમતા છે સર્વની અમતાનું વિધાન નથી માટે સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ કરવો નહિ. ॥ ૬૪ ॥

‘ કામસંયોગમાં પણ ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનો આદિમાં પ્રતિકર્ષ નથી. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામસંયોગે તુ વચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કામસંયોગે) કામનો સંયોગ જ વાક્યમાં બતાવ્યો છે ત્યાં તો (વચનાત્) વચનને લીધે (આદિતઃ) સર્વની આદિમાં (પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રતિકર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રવાયવાગ્રાન્ ગૃહીયાત્ યઃ કામયેત યયાપૂર્વં પ્રજાઃ કલ્પેરન્ આ વાક્યમાં કામયેત ક્રિયાપદથી ‘ કામના ’ સૂચિત થાય છે, માટે જ્યાં કામનાનો સંયોગ બતાવ્યો હોય ત્યાં તો સર્વથી પહેલા પ્રતિકર્ષ કરવો જોઈએ, નહીં તો કામયેત આ પદનો કશો અર્થજ રહેતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદ્દેશાનાં વાઙ્મયસંયોગાત્તયુક્તે કામશાસ્ત્ર સ્યાત્
નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દેશાનાં વા) પોત પોતાના દેશમાં સ્થિત રહેલા ગ્રહોનું જ ગ્રહણ થાય છે. (અગ્રસંયોગાત્) અમતાનો સંબંધ હોવાથી (તયુક્તે) સ્વસ્થાન યુક્તમાં (કામશાસ્ત્ર સ્યાત્) ફલ બોધક વિધિ છે (નિત્યસંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કામના બોધક પદ જે વાક્યમાં છે ત્યાં પણ ગ્રહના ગ્રહણમાં ફરક પડતો નથી અર્થાત પાદના કમ પ્રમાણેજ ગ્રહણ થાય છે. કામનાના સંયોગથી ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનું પ્રથમ ગ્રહણ થતું નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૬ ॥

આશ્વિનાદિ ગ્રહો પ્રાતિકર્ષ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પરેષુ વાઙ્મયશબ્દઃ પૂર્વવત્સ્યાત્ તદાદિષુ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(પરેષુ વા) ઐન્દ્રવાયવ આદિ ગ્રહોમાં શ્રૂયમાણ (અગ્રશબ્દઃ) અગ્રશબ્દ (પૂર્વવત્ સ્યાત્) પૂર્વ બતાવેલા અધિકરણ પેઠે થાય છે. (તદાદિષુ) તત્પ્રભૃતિઓમાં.

ભાવાર્થ :—શુક્રાગ્રાન્ ગૃહીત ગતશ્રોઃ પ્રતિગ્રકામઃ આ વાક્યથી જે શુક્ર ગ્રહોનું ગ્રહણ કરવાનું પ્રતિષ્ઠા કામને માટે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ પૂર્વપેઠે યથાસ્થાનસ્થિત શુક્ર ગ્રહનું ગ્રહણ થવું ન્યાય્ય છે. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિકર્ષો વા નિત્યાર્થેનાગ્રસ્ય તદસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિકર્ષો વા) ઐન્દ્રવાયવથી ચતુર્થ સ્થાનમાં રહેલા શુક્રગ્રહનું ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ પહેલાં ગ્રહણ થતું જોઈએ (નિત્યાર્થેન) પાઠ ક્રમથી નિત્ય પ્રાપ્ત પ્રથમ સ્થાન ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ તેનાથી સંબંધ છે. (અગ્રસ્ય) અમતાનો (તદસંયોગાત્) ફલ સાથે સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાક્યમાં જે શુદ્ધાત્તા સંબંધાય છે તેનો ફળની સાથે સંબંધ છે. માટે શુદ્ધ ગ્રહનો સ્વસ્થાનમાંથી બંધ કરી તેનું ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહની પહેલાં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

પ્રતિકર્ષ'ં ચ દર્શયતિ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિકર્ષ'ં દર્શયતિ) બિંબ વાક્ય પ્રતિકર્ષ'ને બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ધારયેયુસ્તં યં કામાય ગૃહીયુઃ, એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત તમ્ આ વાક્યથી શુદ્ધ ગ્રહનું ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ કરતાં પહેલું ગ્રહણ થાય છે એવું સૂચન છે. પહેલાં શુદ્ધ ગ્રહનું ગ્રહણ કરવું પછી ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહને લઈ શુદ્ધ ગ્રહને નીચે મૂકવો. આથી ૨૫૯ સિદ્ધ થાય છે કે શુદ્ધ ગ્રહનો પ્રતિકર્ષ થાય છે. પ્રતિકર્ષ' એટલે ક્રમગ્રામ ગ્રહણમાં ફેરફાર કરી પૂર્વ ગ્રહણ કરવું. ॥ ૬૯ ॥

‘આશ્વિન આદિગ્રહોનું ગ્રહણ ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ આદિની પહેલાં

થવું જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પુરસ્તાદૈન્દ્રવાયવાદપ્રસ્ય કૃતદેશત્વાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(એન્દ્રવાયવાત્ પુરસ્તાત્) ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહની પહેલાં કરવું (અપ્રસ્ય કૃત-
દેશત્વાત્) અગ્રતાનો દેશ કલ્પન અર્થાત્ નિશ્ચીત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહની પહેલાં આશ્વિન આદિ ગ્રહોનું ગ્રહણ હોવું જોઈએ પણ ઉપાંશુ અને અન્તર્ધામ ગ્રહોની પહેલાં નહિ. કારણ કે ધારાગ્રહનો અધિકાર છે. જે ધારાગ્રહ હોય તેની પહેલાંનું ગ્રહણ હોવું જોઈએ. જે અધારાગ્રહ હોય તેની પહેલાં નહિ, માટે ઉપાંશુ અને અન્તર્ધામગ્રહ પહેલાં આશ્વિન આદિનું ગ્રહણ ન થવું જોઈએ ॥ ૭૦ ॥

તુલ્યધર્મત્વાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યધર્મત્વાત્) સમાનધર્મતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધારાગ્રહત્વરૂપ તુલ્યધર્મ હોવાથી. માટે ઐન્દ્રવાયવ પહેલાં આશ્વિન આદિનું ગ્રહણ થવું યોગ્ય છે. ॥ ૭૧ ॥

તથા ચ લિજ્ઞદર્શનમ્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—લિંગ વાક્ય પણ એ જ ક્રમ બતાવે છે. જુઓ શાખર ભાષ્ય. ધારયેયુસ્તં યં કામાય ગૃહીયુઃ, એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત્ । અય તં સાદયેત્, યં કામાય ગૃહીયુઃ, इति काम्यस्य धारणानन्तरं मैन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्षः आ लाभनी पंडितयोः ॥ २५९ ॥ આ ભાષ્યની પંક્તિઓથી પણ ૨૫૯ થાય છે કે આશ્વિનાદિ ગ્રહોનું ગ્રહણ ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહની જ પહેલાં થવું જોઈએ. ॥ ૭૨ ॥

‘ સાદનનો પણ પ્રતિકર્ષ થવો જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સાદનં ચાપિ શેષત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સાદનં ચ અપિ) અને સાદન પણ અપકૃષ્ટ થાય છે. (શેષત્વાત્) તે અહણુનું શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અહણુનો અપકર્ષ થાય છે ત્યાં સાદનનો પણ અપકર્ષ કરવો જોઈએ કારણ કે સાદન અહણુનું શેષ છે. અહણુ એટલે અહ પાત્રનું લેવું તે અને સાદન એટલે પાત્રનું વિહિત સ્થાને મૂકવું તે. અહણુ અંગિ છે અને સાદન તેનું અંગ છે. અંગિના અપકર્ષ સાથે અંગનો અપકર્ષ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૭૩ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત્ આ વાક્યથી પણ સાદનનો અપકર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૪ ॥

‘ પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ.

પ્રદાનં ચાપિ સાદનવત્ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રદાનં ચ અપિ) પ્રદાન એટલે યાગ પણ (સાદનવત્) આસાદન પેઠે પ્રતિકૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ આસાદનનો પ્રતિકર્ષ થાય છે તેમ પ્રદાન એટલે હવિસ્ત્યાગ અર્થાત્ યાગનો પણ પ્રતિકર્ષ થાય છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વા પ્રધાનત્વાત્ સાદનં તથા ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા નહિ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (તથા સાદનમ્) સાદન પેઠે તેનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદન પેઠે પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી કારણ પ્રદાન એ તો પ્રધાન છે અર્થાત્ મુખ્ય કર્મ છે. મુખ્યનો પ્રતિકર્ષ અમુખ્યને લીધે થતો નથી. ॥ ૭૬ ॥

‘ ઋચનીકામાં એન્દ્રવાયવની ઉક્તિ છે તે સમાનવિધિને માટે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઋચનીકાયાં ન્યાયોક્તેષ્વાજ્ઞાનં ગુણાર્થં સ્યાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(ઋચનીકાયામ્) હાદશાહગત પહેસો, છેલ્લો અને દસમા દિવસનો ત્યાગ કરી આકી જે નવ દિવસો છે તેને ઋચીકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે ઋચીકામાં

(ન્યાયોક્તેષુ) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તમાં (આમ્નાનમ્) જે પુનઃકથન કરવામાં આવ્યું છે તે (ગુણાયં સ્યાત્) સ્તુતિને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં પ્રથમ, દશમ અને દ્વાદશ દિવસ સિવાય બાકીના રહેલા નવ દિવસોના ત્રણ ત્રિક થાય છે આને ‘ વ્યનીકા ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ક્રમથી અગ્રતા શ્રુત થાય છે. જેમકે એન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથ શુક્રાપ્રમ્, અથાપ્રયણાપ્રમ્ આમ પ્રથમ ત્રિકના ક્રમ પ્રમાણે જ બાકી રહેલા એ ત્રિકનો પણ એજ ક્રમ અગ્રતા વિધાનને માટે છે. હવે બીજા દિવસમાં જે અગ્રતા કહી છે તે તો પ્રકૃતિમાંથી જ અતિદેશશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી એ અપૂર્વ વિધાન છે કે અર્થવાદ છે ? આનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષાદી તરફથી એવા આપવામાં આવે છે કે એ તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૭૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વાઽહર્ગણેષ્વગ્નિવત્સમાનં વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અહર્ગણેષુ) અહર્ગણોમાં (અગ્નિવત્) અગ્નિયજન પેઠે (સમાનં વિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધાન છે અર્થવાદ નથી.

ભાવાર્થ :—‘ અથાતોઽગ્નિમગ્નિદ્યોમેન યજેત તં દ્વિત્રયેન ’ આ પ્રમાણે જેમ અગ્નિદ્યોમમાં અગ્નિનું વિધાન છે તેમ પ્રકૃત સ્થળમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રથી અગ્રતાની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિમાંથી હોવા છતાં ફરીથી વિધાન જ છે. તે અર્થવાદ નથી. ॥ ૭૮ ॥

‘ વ્યૂહ દ્વાદશાહ એ સમૂહનો વિકાર છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્વાદશાહસ્ય વ્યૂહસમૂહત્વં વૃષ્ટવત્ સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહ (વૃષ્ટવત્) પૃથ્વી પેઠે (વ્યૂહસમૂહત્વમ્) વ્યૂહ અને સમૂહ રૂપે (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધિવાળા છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગ એ પ્રકારે છે એક સમૂહ રૂપે અને બીજા વ્યૂહ રૂપે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે બન્ને પ્રકારોમાં સમાન વિધિ છે અર્થાત્ કોષ કોષની પ્રકૃતિ કે વિકૃતિ નથી બન્ને સમાન વિધિના વિષય છે. વ્યૂહદ્ અને સ્વતંત્રમાં જેમ સમાન વિધાન છે તેમ દ્વાદશાહમાં પણ સમજવું. સમૂહ દ્વાદશાહની ગણતરી આ પ્રકારે શાખર ભાષ્યાદિમાં અતાવી છે.

સમૂહસ્નાવત્ એન્દ્રવાયવાપ્રો પ્રાયણીયોદયનોયો દશમં ચાહઃ, અથેતરેષાં નવાનામહામ્ એન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથ શુક્રાપ્રમ્, અથાપ્રયણાપ્રમ્ । અથેન્દ્રવાયવાપ્રમ્, અથ શુક્રાપ્રમ્ અથાપ્રયણાપ્રમ્ । અથેન્દ્રવાયવાપ્રમ્ અથ શુક્રાપ્રમ્ અથાપ્રયણાપ્રમ્ ॥ ઇતિ આ પ્રમાણે સમૂહ દ્વાદશાહ. અથ વ્યૂહઃ, એન્દ્રવાયવાપ્રો પ્રાયણીયોદયનોયો, અથેતરેષાં દશનામાહા મૈન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથ શુક્રાપ્રમ્ । અથ દ્વે આપ્રયણાપ્રે । અથેન્દ્રવાયવાપ્રમ્ અથ દ્વે શુક્રાપ્રે, અથાપ્રયણાપ્રમ્ અથ દ્વે એન્દ્રવાયવાપ્રે ॥ આ પ્રમાણે વ્યૂહ દ્વાદશાહ અતાવ્યો છે. બન્ને સ્વતંત્ર વિધિ છે એમ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યૂહો વા લિંગદર્શનાત્ સમૂહવિકારઃ ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વ્યૂહઃ) વ્યૂહ (સમૂહ વિકારઃ) સમૂહનો વિકાર છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યૂહ દ્વાદશાહ એ સમૂહ દ્વાદશાહ યાગનો વિકૃતિ યાગ છે. તેને માટે આ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય છે. '૬૬૨વાયવસ્ય વા એતદાયતનં ચત્તુર્થમદઃ' આતું વ્યૂહમાં વાક્ય શ્રવણ છે. આ વાક્યની ઉપપત્તિ એ વ્યૂહને સમૂહ તરીકે વિકૃતિને માને તો જ યદ્ય શકે છે. આના વિશેષ ખુલાસા માટે શામર ભાષ્ય જુઓ. ॥ ૮૦ ॥

કામસંયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

પદાર્થ :—(કામસંયોગાત્) કામનાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ. કામયેત્ત બહુ સ્યાં પ્રજાયેય આતું વ્યૂહ દ્વાદશાહમાં શ્રવણ થાય છે. જે કામ્ય હોય છે તે નિત્યની વિકૃતિ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે માટે વ્યૂહ એ સમૂહની વિકૃતિ છે. ॥ ૮૧ ॥

પ્રથોજન સૂત્ર. તસ્યોભયથાપ્રવૃત્તિરૈકકર્મ્યાત્ ॥ ૮૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) બંને પ્રકાર વાળા દ્વાદશાહની (ઝમયથા પ્રવૃત્તિઃ) બંને રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે (એકકર્મ્યાત્) એકરૂપે હોવાથી,

ભાવાર્થ :—જ્યાં વ્યૂહ દ્વાદશાહ કરવાનું લિંગ વાક્ય મળે ત્યાં જ વ્યૂહની દ્વાદશાહની પ્રવૃત્તિ અમજવી. અને જ્યાં લિંગ વાક્ય ન હોય ત્યાં પ્રકૃતિજન સમૂહ દ્વાદશાહની જ પ્રવૃત્તિ છે એમ સમજવું ॥ ૮૨ ॥

‘ સંવત્સર સત્રમાં અનીકાની’ વિવૃદ્ધિ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એકાદશિનવત્ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮૩ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનવત્) એકાદશિન પ્રકરણમાં જેવી આવૃત્તિ થાય છે. તેવી (ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ) ત્ર્યનીકાની પરિવૃત્તિ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગતમયન નામનો એક કંતુ હોય છે, તે એક વરસ સુધી ચાલે છે. તે કંતુ દ્વાદશાહની વિકૃતિ છે તેમાં આગળના અધિકરણમાં બતાવેલા ત્ર્યનીકાની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. તે આવૃત્તિ એ પ્રકારની હોય છે એક દંડાકરિત અને બીજી સ્વસ્થાન વૃદ્ધિ. પૂર્વપક્ષ-વાદીનું એવું માનવું છે કે ગતમયનમાં ત્ર્યનીકાની આવૃત્તિ જેમ દંડની આવૃત્તિ થાય છે તેમ કરવી. જેમ દંડના આદિ, મધ્ય અને અન્ત્ય ભાગ હોય છે અને દરેક વખતે એ ત્રણેને સાથે જ લેવાય છે તે પ્રમાણે એક વખત ત્રણ ત્રિકનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી બીજી વખત ત્રણત્રિકનું અનુષ્ઠાન કરવું આ પ્રમાણે કંતુની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી કયે જવું. અર્થાત્ વરસ પૂરું થાય ત્યાં સુધી કયે જવું ॥ ૮૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિર્વા અહામપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત ॥ ૮૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ :) સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી (અહામ્ અપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત) દિવસોની સંખ્યા અપ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિરૂપ આવૃત્તિ કરવી. કારણ કે અહનુ અર્થાત્ દિવસનો અધિકાર નથી, કેવળ ઐન્દ્રવાયવાગ્રનું જ વિધાન છે. અહનુનું વિધાન નથી. આપ્રયણાન્ કૃત્વા ઐન્દ્રવાયવાગ્રાઃ કર્ત્વિયા એટલે પ્રથમ આગ્રયણે કરીને પછી ઐન્દ્રવાયવાગ્ર કરવા. આ પ્રમાણે સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિરૂપ આવૃત્તિ છે. વિશેષ ખુલાસા માટે શાખર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથ જુઓ. ॥ ૮૪ ॥

પૃષ્ઠયાવૃત્તૌ ચાપ્રયણસ્ય દર્શનાત ત્રયલ્લિંગે પરિવૃત્તૌ

પુનરૈન્દ્રવાયવઃ સ્યાત્ ॥ ૮૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃષ્ઠયાવૃત્તૌ) પૃષ્ઠયની આવૃત્તિમાં (આપ્રયણસ્ય) આગ્રયણાગ્રતાનું (દર્શનાત) દર્શન થવાથી. (ત્રયલ્લિંગે) તેત્રીસમં દિવસે (પરિવૃત્તૌ) દંડકલિત આવૃત્તિમાં તા (પુનઃ ઐન્દ્રવાયવઃ સ્યાત્) ઐન્દ્રવાયવ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ આવૃત્તિમાં તેત્રીશમે દિવસે આગ્રયણનું દર્શન થાય છે અને દંડકલિતવત્ આવૃત્તિ કરવાથી તે ઐન્દ્રવાયવાગ્ર થાય છે. આનો વિશેષ ખુલાસો શાખર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથમાં જોઇ લેવો. આ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિરૂપ આવૃત્તિનું જ સમર્થન છે. ॥ ૮૫ ॥

વચ્ચનાત્પરિવૃત્તિરેકાદશિનેષુ ॥ ૮૬ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પ્રકરણમાં (પરિવૃત્તિઃ) દંડકલિત આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં તો (વચ્ચનાત્) વચનના પ્રમાણને લીધે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિતરૂપ આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમાં તો વચન પ્રમાણ છે. વાચનમન્તતઃ પુનઃ પર્યાવૃત્તેષુ આપ્રેયમેવ પ્રયમેડહન્યાલમેત ॥ આ વચનના પ્રમાણથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. જુઓ શાખર ભાષ્ય. ॥ ૮૬ ॥

લિંગ્દર્શનાન્ ॥ ૮૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્દર્શનાન્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દળ્લકલિતવદેકાદશિના અર્થર્થમે આપું લિંગવચન પણ છે જેથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૮૭ ॥

‘ વ્યૂહાત્મક દ્વાદશાહમાં મંત્રોના જ છંદોનો વ્યતિક્રમ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

છન્દોવ્યતિક્રમાદ્ વ્યૂહ મક્ષપદમાનપરિધિકપાલસ્ય મન્ત્રાણાં
યથોત્પત્તિવચનમૂહવત્ સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

પદાર્થ—(વ્યૂહ) વ્યૂહ સંગ્રહ દ્વાદશાહ યાગમાં (છન્દોવ્યતિક્રમાત્) મુખ્ય છન્દોનો જ વ્યતિક્રમ શ્રુત હોવાથી. (મક્ષપદમાનપરિધિકપાલસ્ય) ભક્ષ, પદમાન, પરિધિ અને કપાલના (મન્ત્રાણામ્) મંત્રોનો (યથોત્પત્તિવચનમ્) જેવો પાઠક્રમ છે તેજ પ્રમાણે બોલવું. (મૂહવત્) બ્રહ્મ તે કેવળ છંદોનો જ છે.

ભાવાર્થ :—વ્યૂહ દ્વાદશાહમાં કેવળ છંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. તે તે છંદવાળા મંત્રોનું વચન જ વિપર્યય થાય છે. ભક્ષાદિનો વ્યતિક્રમ અસંભવિત છે. તસ્માદસંભવો મક્ષાદીનાં વ્યતિક્રમણસ્ય. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પાઠ છે, બુદ્ધિ. માટે મંત્રગત છંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. આ બંને અધિકરણો શાસ્ત્ર ભાષ્યાદિ આકર ગ્રંથો વાંચવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. માટે જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવા પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૮૮ ॥

इति मोमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः



अथ दशमाध्यायस्यः षष्ठः पादः

‘ રથંતર આદિ સામોનું તુલ્યમાં ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એકર્ચસ્થાનાનિ યજ્ઞે સ્યુઃ સ્વાધ્યાયવત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકર્ચસ્થાનાનિ) એક જ ઋચા જેનો આશ્રય છે એવાં સામો (યજ્ઞે સ્યુઃ) પ્રયોગ વખતે યજ્ઞમાં ગાવાનાં હોય છે (સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેટ.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈરુષ, વૈરાજ, શાકર અને રૈવત આ બધાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સામગાનોનાં નામ છે. જ્યારે યજ્ઞમાં આ ગાવાનાં હોય ત્યારે એક જ ઋચામાં ગાવા કે તુલ્યમાં ? અહીં પૂર્વપક્ષ એવો છે કે યજ્ઞમાં એક જ ઋચામાં સામગાન કરવું, કારણ કે અધ્યયન કરતી વખતે એક જ ઋચામાં સામગાન કરેલું હોય છે અને અધ્યયન અનુષ્ઠાનને માટે હોય છે, માટે જેવું અધ્યયન વખતે સામગાન કર્યું હોય તેવું યજ્ઞમાં પણ ગાવું, એક જ ઋચામાં ગાવાથી અધ્યયન પ્રમાણે પ્રયોગમાં પણ એકરૂપતા આવે છે, માટે એક ઋચામાં ગાન કરવું. ॥ ૧ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. તૃત્ત્વે વા લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તૃત્ત્વે) ત્રણેય ઋચાઓમાં સામ ગાવું (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ બોધક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અણક્ષરેણ પ્રથમાયા ઋચઃ પ્રસ્તૌતિ દ્વયક્ષરેણોત્તરયોઃ અહીં ત્રણેય ઋચાઓમાં પ્રસ્તાતાએ ગાવા યોગ્ય ભાગનું નિરૂપણ કર્યું છે, માટે તૃત્યમાં સામગાન કરવું. ઋક્સામોષાચ ઇત્યાદિ અર્થવાદમાં પણ ત્રણ ઋચાઓના જ સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તૃત્યમાં ગાન કરવું. ॥ ૨ ॥

‘ સ્વર્દશ શબ્દથી જે વીક્ષણ બતાવ્યું છે તે કાલાર્થક છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વર્દશં પ્રતિ વીક્ષણં કાલમાત્રં પરાર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વર્દશં પ્રતિ વીક્ષણમ્) સ્વર્દશ શબ્દને ઉદ્દેશીને જે વીક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે (કાલમાત્રમ્) કાળનું લક્ષણ છે (પરાર્થત્વાત્) સ્તુત્યર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતર સામ ગાવાની આ ઋચા યોનિભૂત ગણાય છે અમિ ત્વા શ્ચ નોનુમોડુગ્ધા ઇવ ધેનવઃ । ઈશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્દશ મીશાન મિન્દ્ર તત્પુષ્પઃ ॥ ઋ. ૯-૩૧-૨૨ આ ઋચામાં સ્વર્દશ શબ્દ આવ્યો છે. રથંતરે પ્રસ્તુતમાને સંમીલયેત્ સ્વર્દશં પ્રતિ વીક્ષેત । રથંતરની યોનિભૂત ઉક્ત ઋચા જ્યારે ગાવામાં આવે ત્યારે સંમીલન કરવું અને જ્યારે તેમાં સ્વર્દશ શબ્દ આવે ત્યારે વીક્ષણ કરવું અર્થાત્ જોવું. આ ઠેકાણે સ્વર્દશ પદ વીક્ષણનું અંગ નથી. પણ તે તો કાળનું લક્ષ છે. સ્વર્દશ પદ સ્તુતિને માટે છે. સ્તુતિમાં વિનિયુક્ત થયા પછી તે વીક્ષણનું અંગ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩ ॥

ગવામયનિકમાં પૃષ્ઠય પઠહમાં ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ રથંતર ’ સામનો વિભાગ છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પૃષ્ઠયસ્ય યુગપદ્વિધેરેકાહવદ્ દ્વિસામત્વમ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠયસ્ય) પૃષ્ઠ સ્તોત્રનું (યુગપદ્વિધેઃ) એક સાથે વિધાન હોવાથી (એકાહવત્) એકાદ પેઠે (દ્વિસામત્વમ્) બંને સામોનું એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—આ પ્રકારે આમાન છે પૃષ્ઠયઃ ષડ્ઘો બૃહદ્વયંતરસામા ઇતિ અહીં એવો અર્થ નીકળે છે કે પૃષ્ઠ સ્તોત્રનું એક સાથે વિધાન છે એટલે કે ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ રથંતર ’ બંને સામોનું પઠહ નામક યાગમાં પ્રત્યેક દિવસે અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ બંને સામોનું ગાન દરરોજ થવું જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે બૃહદ્વયંતરસામા આ હન્દગર્ભિત બહુનોહિ સમાસ છે; તેથી ઉક્ત પ્રકારનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪ ॥

વિમક્તે વા સમસ્તવિધાનાત્ તદ્વિભાગેઽપ્રતિષિદ્ધમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિમક્તે) હન્દગર્ભસાથી ઉક્ત પદ શૂન્ય હોવાથી (સમસ્તવિધાનાત્) કેવળ બહુવ્રીહિ સમાસનું વિધાન હોવાથી (તદ્વિભાગે) બૃહદ્ અને રથંતરનાં વિભાગમાં (અપ્રતિષિદ્ધમ્) અબાધિત છે.

ભાવાર્થ :—‘નૃદ્વ્યન્તરસામા’ આમાં દ્વન્ સમાસ નથી. કેવળ બહુવ્રીહિ સમાસ જ છે. માટે વિભાગને પ્રતિષેધ થતો નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં જેમ એક એક દિવસે એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન હોય છે તેમ વિદ્યુતિભૂત ‘પદ્મ’ યાગમાં પણ દરરોજ એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન છે અર્થાત્ એક દિવસે સ્તોત્રનું તો બીજે દિવસે બૃહત્ સામનું અનુષ્ઠાન કરવું એ જ ક્રમ છે દિવસે પૂરા થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવો. ॥ ૫ ॥

‘પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં એકાદશિન પશુઓનું દાન કરવું.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમાસસ્ત્વૈકાદશિનેષુ તત્પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓના દાનના વિષયમાં પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં તેઓનું દાન કરવું. (સમાસઃ) સંપૂર્ણનું અનુષ્ઠાન કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) દ્વાદશાહની પ્રકૃતિ જે ન્યોતિષ્ટામ છે તેના જે ધર્મો છે તે ધર્મવાળા દ્વાદશાહ પણ છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહની પ્રકૃતિ ન્યોતિષ્ટામ છે તેમાં એક જ દિવસે બધા પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે. તેની વિદ્યુતિભૂત દ્વાદશાહમાં પણ એજ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ માટે એક જ દિવસમાં બધા પશુઓનું દાન થવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વિહારપ્રતિષેધાન્ત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રતિષેધાત્) અસામાનાધિકરણનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે તો તેનું અસામાનાધિકરણ થઈ જાય. પ્રાયણીયોદયનીયયોરાત્રમેત આ વાક્યમાં પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસમાં બધાં પશુઓનું દાન આપવા જણાવ્યું છે તેથી અસામાનાધિકરણનો પ્રતિષેધ રપટ સમજાય છે. આ કારણથી એક જ સાથે પશુઓનું દાન ૩૫ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શ્રુતિતો વા લોકવદ્વિભાગઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શ્રુતિતઃ) દિવચનની શ્રુતિ હોવાથી (લોકવદ્વિભાગઃ) લોક-વ્યવહારમાં જેમ વિભાગ સમજાય છે તેમ વૈદિક વાક્યમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—પ્રાયણીયોદયનીયયોઃ આ ઠેકાણે દિવચન છે. માટે લોક વ્યવહારમાં જેમ ચૈત્રમેત્રયોઃ ક્ષત્તં દેહિ આ લૌકિક વાક્યમાં ચૈત્રમેત્ર શબ્દને દિવચન છે અને તેથી ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એમ સમજાય છે કે સો રૂપીઆ ચૈત્ર અને મૈત્ર નામના માણસને આપી દો એટલે પચ્યાસ ચૈત્રને અને પચ્યાસ મૈત્રને આવી રીતે વિભાગ કરી આપવા એમ સમજાય છે તેવી જ રીતે પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય આ બે દિવસમાં પશુઓનું દાન કરવું એમ સમજવું જોઈએ. દરેક દિવસે એક એક પશુનું દાન કરવું આવો અર્થ કરવો એ ઠીક નથી અને તેને માટે કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. ॥ ૮ ॥

વિહારપ્રકૃતિત્વાચ્ચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રકૃતિત્વાત્) વિહાર અર્થાત્ ‘ દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવું ’ આવું પણ વિધાન હોવાથી દરરોજ દાન કરવું એવું પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્વહમેકૈકમાલમેત આ વાક્ય પ્રતિદિન દાન કરવું એવો પણ અર્થ બતાવે છે. માટે એ પ્રમાણે કરવું કે નહિ ? જો ન કરવામાં આવે તો વાક્ય નિર્વર્થક થઈ જાય. ॥ ૯ ॥

યાવચ્છક્યં તાવદ્વિહારસ્યાનુગ્રહીતવ્યં વિશયે ચ તદાસત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છક્યમ્) જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી એ (વિહારસ્ય અનુગ્રહીતવ્યમ્) વિહાર-વાક્યના અર્થને અનુસરવું (વિશયે) સંશય થાય ત્યારે (તદાસત્તિઃ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રમાણે અનુસરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એ વિહાર વાક્યનો જેટલો અર્થ લઈ શકાય તેટલો લેવો. જ્યારે જ્યારે સંશય થાય ત્યારે ત્યારે મુખ્ય વાક્યને આધારે નિર્ણય કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

ત્રયસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (ત્રયઃ) ત્રણ ભાગ પાડ ॥ (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—તો એ જ દિવસમાં એ બધાં પશુઓ દાનમાં આપવાં અને ત્રણ દિવસ શા માટે નહિ ? આનો ઉત્તર આગળના વાક્યમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમત્વાત્ પ્રયાજવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમત્વાત્) સમાન ભાગ હોવાથી (પ્રયાજવત્) પ્રયાજો પેટે.

ભાવાર્થ :—एकादशमध्ये षडंगन्तवः પ્રયાજાઃ પ્રયમોત્તમયોર્વિકારજૂતાઃ સામ્યેન પ્રવિભજ્યન્તે એમિહાપિ અગ્યાર પ્રયાજોમાં છ આગળતુક પ્રયાજો પ્રથમ અને ઉત્તમના વિકારરૂપે હોય છે અને તેનો સરખો વિભાગ થાય છે તેમ અહીં પણ પ્રાયણીય અને ઉદયનીય આ બે દિવસોમાં સપ્તળાં પશુઓ આપવાં. પાંચ પ્રાયણીય દિવસે અને પાંચ ઉદયનીય દિવસે. એક અમ્યું તે પણ છેલ્લો દિવસ નજીક હોવાથી છેલ્લે દિવસે એટલે ઉદયનીય દિવસે જ આપી દેવું. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ છે, આ વિધાનમાં એક જ સામનો પૃષ્ઠદેશમાં

નિવેશ કરવાનો હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વપૃષ્ઠે પૃષ્ઠશબ્દાત્ તેષાં સ્યાદેકદેશત્વં પૃષ્ઠસ્ય

કૃતદેશત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) રથન્તર, યૃહ્દ્, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત આ છ બે સામનો (એકદેશત્વમ્) એક જ દેશ છે. અને પૃષ્ઠદેશ જ છે. (પૃષ્ઠશબ્દાત્) પૃષ્ઠ શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પૃષ્ઠસ્ય) પૃષ્ઠનો (કૃતદેશત્વાત્) નિર્ણીત દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્થતઃ, વૃદ્ધ, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત આ છ સામ છે. વિશ્વજિત સવ પુત્રો ભવતિ એટલે વિશ્વજિત યાગમાં બધાયે સામોનો વિનયોગ છે. આ બધાયે સામોનો એકજ દેશ છે. એક ઠેકાણે ગાવાનાં હોય છે. ઋર્ષિ માધ્યંદિનપવમાનાત પ્રાહ્ મૈત્રા-વરુણસામ્નઃ, હૃદમન્તરાલં પૃષ્ઠદેશઃ માધ્યંદિન પવમાન પછી અને મૈત્રાવરુણ સામ પહેલાં જે સમય છે તે પૃષ્ઠદેશ કહેવાય છે. આ દેશ જ સર્વ સામોનો માટે છે એવો પૂવ પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિધેઃ) વિધિ વચનથી (વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) દેશભેદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ન્યાયથી બધા સામોની એક દેશમાં અર્થાત્ પૃષ્ઠ દેશમાં પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વચનથી ભિન્ન દેશો માનવા જેમજે. શાકવર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દેશ યતઃપવામાં આવ્યો છે. પવમાને સ્થતઃ કરોતિ, આમ વે વૃદ્ધ, મધ્યે હૃતરાણિ, વૈરૂપં હોતુઃ પૃષ્ઠમ્, વૈરાજં વ્રજ સામ શાકવરં મૈત્રાવરુણસામ રૈવતમન્ઠાવાકસામ આ પ્રમાણે બુદ્ધ બુદ્ધ દેશો યતઃપવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એક સામોનો જ પૃષ્ઠ કાર્યમાં નિવેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વૈરૂપ અને વૈરાજ સામોનો પૃષ્ઠકાર્યમાં નિવેશ છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વૈરૂપસામા ક્રતુસંયોગાત્ ત્રિવૃદ્ધદેકસામા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વૈરૂપસામા) જ્યોતિષોમની સંસ્થા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે તેમાં એક જ સામ કર્તવ્ય છે, એ સામોનો (ક્રતુસંયોગાત્) સમગ્ર ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. (ત્રિવૃદ્ધત્) જે ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટોમ સમગ્ર ક્રતુમાં ત્રિવૃત્તોમ છે તેમ (એકસામા સ્યાત્) એક જ સામવાળો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમની સંસ્થા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે. તેમાં એક જ સામ વિદિત છે અને તેનો સંબંધ સમગ્ર ક્રતુની સાથે છે. જેમ અગ્નિષ્ટોમમાં કેવળ ત્રિવૃત્તોમ હોય છે તેમ અહીં પણ એક જ સામ સમગ્રવું ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વા પ્રકૃતિલિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ કાર્યમાં વૈરૂપ સામોનો નિવેશ છે. (પ્રકૃતિલિજ્જ સંયોગાત્) પ્રકૃતિમાં પૃષ્ઠ સામ વિધાન વાક્યમાં વૈરૂપસામા અહીં બહુવ્રીહિ સમાસનો પ્રતીતિ થતી હોવાથી,

ભાવાર્થ :—વૈરૂપ સામોનો ક્રતુની સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ એ સામોનો સંબંધ પૃષ્ઠમાં છે અને તે દ્વારા ક્રતુ સાથે સંબંધ પામે છે. ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવૃદ્ધદિતિ ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃદ્ધત્) ત્રિવૃત્ત જેમ ક્રતુ સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અહીં પણ થવું જેમજે (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ત્રિવૃત્ત સમગ્ર ક્રતુમાં સીધો સંબંધ છે તેમ અહીં શા માટે નહિ. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

ન પ્રકૃતાવકૃત્સ્તસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (અકૃત્સ્તસંયોગાત્) સંપૂર્ણ ક્રતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (ન) ક્રતુ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં સામવિધાયક જે વાક્યો છે તે બધામાં બહુ મીઠિનો યોગ નથી પણ ઠોષક જે પૃષ્ઠરતોત્ર ઠેકાણે બહુમીઠિ સમાસ હોય છે. માટે ઠેકલાક સામોનો બાધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિધિત્વાન્નેતિચેન્ન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિધિત્વાત્) ધેનુર્દક્ષિણા અહીં જેમ ક્રતુની સાથે સંબંધ છે તેમ ઉગ્રા ઠેકાણે પણ ક્રતુ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ (ઇતિ ચેન્ન) એવી શંકા પણ કરવી જોઈએ નહિ. ॥ ૧૯ ॥

ન સ્યાદ્ વિશયે તજ્ઞયાત્વાત્ કર્માધિમાગાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન સ્યાત્) ધેનુ સમાન આ વિધિ નથી. (વિશયે) સંશયમાં (તજ્ઞયાત્વાત્) ન્યાય હોવાથી (કર્માધિમાગાત્) એક કાર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધેનુ દક્ષિણાર્ધ કાર્ય એક હોવાથી તેનો સમગ્ર ક્રતુની સાથે સંબંધ માની શકાય પણ અહીં તો સામોનો ભેદ હોવાથી વિષમતા છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેઽભાવિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ ચ) અતિદેશ શાસ્ત્રનો અન્ય સામનો (અવિકારાત્) બાધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિગત સામનો અતિદેશ શાસ્ત્રનો બીજા સામોમાં બાધ થતો ન હોવાથી બીજા સામોની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી વૈરૂપ સામનો જે પૃષ્ઠ દ્વારા ઉદ્ભવ્ય ક્રતુમાં સંબંધ છે, વૈરૂપસામાક્રુતરૂઢ્યઃ અહીં પૃષ્ઠ કાર્યમાં જે વૈરૂપ સામનો તિવેશ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘ ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટેમ ’ આ ઠેકાણે રતોમગત સંખ્યાનો વિકાર થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિવૃત્તિ સંખ્યાત્વેન સર્વસંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃત્તિ) ત્રિવૃત્તપદમાં (સંખ્યાત્વેન) ત્રેણુપરૂપ સંખ્યાનો બોધ થતો હોવાથી (સર્વસંખ્યાયાઃ) જ્યોતિષ્ટેમસાધનબૃત દ્રવ્યોની પરિચ્છેદક સંખ્યાનો (વિકારઃ સ્યાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં ત્રિવૃત્ત આયુ' ૫૬ હોવાથી તેના જે જે સાધનો હોય તે બધાં ત્રણ ત્રણની સંખ્યામાં હોવા જોઈએ એવું પ્રતીત થાય છે કારણ કે ત્રિવૃત્તનો અર્થ ત્રણ ગણા અથવા ત્રેવકું. જેમ ત્રેવડી દોરી એટલે જે ત્રણ દોરડાથી બનાવેલી દોરી હોય તે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્તોમસ્ય વા તલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોમસ્ય) નવ ઋચાઓ વાચક છે (તલ્લિજ્ઞાત) પ્રકૃતિમાં લિંગવચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃત્ત શબ્દની પ્રવૃત્તિ ૯ નવ સંખ્યા ઋચાઓની છે તેને લીધે છે. ત્રિવૃદ્વદિષ્ણવમાનઃ અહીં બહિષ્ણવમાન સ્તોત્રની સાથે સામાનાધિકરણ હોવાથી ત્રિવૃત્ત શબ્દ સ્તોમને લઇને પ્રવૃત્તિ પામેલો છે બીજાં સાધનો સાથે ત્રિવૃત્તનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૩ ॥

‘ ઉભય સામમાં બૃહદ્ અને રથંતરનો સમુચ્ચય છે ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર. ઉભયસામ્નિ વિશ્વજિદ્વિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામ્નિ) ઉભય સામવાળા યાગમાં (વિશ્વજિદ્વદ્) વિશ્વજિદ્ યાગ પેઠે (વિભાગઃ સ્યાત્) વિભાગ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસારે વૃદ્ધ્યન્તરે ઉમે કુર્યાત્ આ પ્રમાણે વચન છે. ઉભયસામવાળા સંસવ અર્થાત્ યાગમાં જેમ વિશ્વજિદ્ યાગમાં પૃષ્ઠકાર્યમાં એક જ સામનો વિનિયોગ છે તેમ અહીં પણ એક જ સામનો વિનિયોગ સમજવો. બૃહદ્ અને રથંતર આ બન્ને સામનો એકસાથે વિનિયોગ નથી અર્થાત્ સમુચ્ચય નથી. ભાવાર્થ એ છે કે એનો વિભાગ છે. એક પૃષ્ઠકાર્યમાં વિનિયોગ અને બીજાનો બીજા સ્તોત્ર સાથે વિનિયોગ સમજવો. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાયે વાડતદર્શત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાયે) પૃષ્ઠકાર્યમાં બન્નેનો વિનિયોગ છે (તદર્શત્વાત્) બીજા સ્તોત્ર સાથે એનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠકાર્યમાં જ બન્ને સામગાનોનો વિનિયોગ છે. સ્તોત્રાન્તર સાથે એનો સંબંધ નથી એટલે કે બૃહદ્ અને રથંતરનો સમુચ્ચય છે. રથંતરસહિત વૃહતા પૃષ્ઠકાર્ય સાધયેત્ આવો જ વાક્યાર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) બને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગવાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાહો વૈ રથન્તરમપરાહો બૃહત્ દિવસનો. પૂર્વભાગ એ રથન્તર છે અને દિવસનો ઉત્તર ભાગ એ બૃહત્ છે. આમ એક જ દિવસ સાથે બંને સામોનો સંબંધ હોવાથી બંનેનું એક જ સ્થાન છે, તેથી એ બંનેનો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ ગવામવનમાં વૈકલ્પિક જે મધ્વશન અને ધૃતાશન હું છે તે
પડહ યાગ પૂરો જે દિવસે થાય તે દિવસે કરવું ’

એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પૃષ્ઠે રસમોજનમાવૃત્તે સંસ્થિતે ત્રયસ્વિશેઽહનિ
સ્યાત્ તદાનન્તાર્યાત્ પ્રકૃતિયત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(રસમોજનમ) ઉત્તમ ભોજન (આવૃત્તે) પ્રકૃતિથી વિપરીત સ્તોમવાળા (સંસ્થિતે પૃષ્ઠે ષઢહે) સમામ થયેલા પૃષ્ઠ પડહ યાગમાં (ત્રયસ્વિશેઽહનિ) તેત્રીસમે દિવસે કરવું (પ્રવૃત્તૌ) પ્રકૃતિમાં (તદાનન્તર્યાત્) તેનું આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દાદશાહયાગ પ્રકરણમાં સંસ્થિતે પૃષ્ઠે ષઢહે મધ્વાશયેત્ આવું વચન છે. પડહ યાગ જ્યારે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે તેત્રીસમે દિવસે મધ્વશન એટલે ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું, પ્રકૃતિ યાગમાં પણ યાગ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે મધ્વશન કરવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ આનન્તર્ય અર્થાત્ ક્રમ હોય છે માટે એ ક્રમ પ્રમાણે અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત ઉક્ત દિવસે મધ્વશન અર્થાત્ ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્તે વા કૃતકાલત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્તે) છેલ્લા દિવસે (કૃતકાલત્વાત્) સમયનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તેત્રીસમે દિવસે રસવાળું ભોજન કરવું અર્થાત્ મધ્વશન કરવું જે પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે તે ઠીક નથી. કારણ કે ષઢહે સંસ્થિતે પડહ નામક યાગ પૂરો થાય ત્યારે મધ્વશન કરવું આ વચનને આધારે હટ્ટે દિવસે મધ્વશન કરવું જોઈએ. કારણ હટ્ટે દિવસે પડહ નામક યાગ પૂરો થાય છે, ઉપર જે આનન્તર્ય રૂપ હોય આધાર છે તે વચનને લીધે આધિત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

પડહની આવૃત્તિ થાય તો પણ મધ્વશન અને ધૃતાશનનું અનુષ્ઠાન
તો એક જ વખત કરવું.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અભ્યાસે ચ તદભ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) પડહની આવૃત્તિ થાય તો (તદભ્યાસઃ) મધ્વશન અને ધૃતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ) પડહરૂપ કર્મનો (પુનઃ પ્રયોગાત્) ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રોધક ઠેકાણે પડહ યાગની આવૃત્તિ પણ થાય છે, તો જ્યાં પડહની આવૃત્તિ થાય ત્યાં મધ્વશન અને ધૃતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે પડહ પૂરો થાય ત્યારે મધ્વશન અને ધૃતાશન કરવું. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. **અન્તે કૃતકાલત્વાત ॥ ૩૦ ॥**

પદાર્થ :—(અન્તે) છેવટે (કૃતકાલત્વાત) સમયનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક કર્મમાં પડહની આવૃત્તિ થાય તો પ્રત્યેક પડહ સમાપ્તિમાં મધ્વશન અને ધૃતાશન ન કરવું પણ પ્રારબ્ધ કર્મ જે પડહે સંપૂર્ણ થાય એ પડહ સમાપ્તિમાં મધ્વશન અને ધૃતાશન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ગવામયનમાં મધ્વશન અને ધૃતાશનની હરેક માસે આવૃત્તિ કરવી. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આવૃત્તિન્તુ વ્યવાયે કાલમેદાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આવૃત્તિ: તુ) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (વ્યવાયે) પડહ વ્યવહિત થવાથી (કાલમેદાત) ટાળનો ભેદ થવાથી.

ભાવાર્થ :—ગવામયનમાં પ્રથમ પડહ કરે પછી ચાર અભિષેક નામવાળા અહનોનું અનુષ્ઠાન કરે અને પછી પડહનું અનુષ્ઠાન કરે. આ એક જ કર્મ છે અને એ પડહો વચ્ચે અભિષેક અહનોનું વ્યવધાન આવે છે માટે પડહની આવૃત્તિ સાથે મધ્વશનની પણ પ્રતિમાસે આવૃત્તિ થતી જોઈએ. નિમિત્તનો ભેદ પડવાથી નૈમિત્તિકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દ્વાદશાહમાં સત્રીઓએ પણ મધ્વશન કરવું જોઈએ.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુ ન દોક્ષિતા વ્રજ્જચારિત્વાત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દોક્ષિતા:) સત્રીઓ દીક્ષિત હોય છે. માટે (વ્રજ્જચારિત્વાત) તેમણે અલ્પચર્યવ્રત પાળવાનું હોવાથી (મધુ ન) મધુ ભક્ષણ તેમણે ન કરવું.

ભાવાર્થ :—સત્રરૂપ દ્વાદશાહ નામક યાગમાં બધા ઋત્વિજોએ દીક્ષા લીધેલી હોય છે. જે દીક્ષિત હોય તેમણે અલ્પચર્યનું વ્રત પાળવું જ જોઈએ. અલ્પચર્યોને મધુભક્ષણ નિષિદ્ધ છે. આ કારણથી સત્રીઓએ મધુભક્ષણ ન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાયેત વા યજ્ઞાર્થત્વાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાયેત) મધુભક્ષણ કરવું જોઈએ (યજ્ઞાર્થત્વાત) આ ભક્ષણ કૃત્વર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષચારીએ તે રસવાળા ભોજનમાં રાગ ન હોવા જોઈએ અર્થાત્ એવા ભોજનમાં પ્રીતિ ન હોવા જોઈએ. પણ જો યજ્ઞના અંગ તરીકે રસવાળું ભોજન કરવાનું વિહિત હોય તો તે કરવું જોઈએ. આસક્તિરહિત રસવાળા ભોજનમાં દોષ નથી. ॥ ૩૩ ॥

‘ માનસ ગ્રહ દશમ અહનુનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનસમહરન્તરં સ્યાદ દ્વાદશાહે વ્યપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(માનસમ્) માનસગ્રહ (અહરન્તરમ્) દ્વાદશાહના બાર દિવસ કરતાં જુદા જ દિવસનું અંગ (સ્યાત્) છે (દ્વાદશાહે વ્યપદેશાત્) અર્થઃ ગદના વ્યપદેશથી.

ભાવાર્થ :—વાગ્દે દ્વાદશાહો મનો માનસમ્ આ વાક્યથી સમગ્રાય છે કે માનસ ગ્રહ બાર દિવસથી બિન્ન દિવસનું અંગ છે કારણ કે એમાં વાણીને બારમો દિવસ કહ્યો છે અને મનને બિન્ન સંખ્યાથી જણાવ્યું છે. ॥ ૩૪ ॥

તેન ચ સંસ્તવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તેન ચ) અને તેનાથી (સંસ્તવાત્) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે છે દ્વાદશાહસ્ય ગતરસાનિ છન્દાંસિ તાનિ માનસેન આપ્યાયન્તિ દ્વાદશાહ યાગના છંદો રસહીન થયેલા હોય છે તે માનસ ગ્રહથી આધ્યાયિત અર્થાત્ રસવાળાં થાય છે આ અર્થવાદથી માનસ ગ્રહ દ્વાદશાહથી જુદો જ જણાય છે, માનસ ગ્રહ સ્તાવક છે અને દ્વાદશાહ સ્તુત્ય છે. સ્તુત્ય અને સ્તાવકમાં ભેદ હોય છે. ॥ ૩૫ ॥

અહરન્તાશ્ચ પરેણ ચોદના ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહરન્તાત્) બાર દિવસના છેલ્લા દિવસ (પરેણ) પછી (ચોદના) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીઃ સંયાજ્ય પ્રાઞ્ઞ ઉદેસ્ય માનસાય પ્રસર્પન્તિ । પત્નીસંયાજ્યત્મક કર્મ બારમે દિવસે હોય છે. અને પછી માનસને માટે પ્રસર્પણ બતાવ્યું એથી પણ માનસ ગ્રહ દ્વાદશાહથી બિન્ન દિવસનું અંગ સમગ્રાય છે. ॥ ૩૬ ॥

પક્ષે સંખ્યા સહસ્રચત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષે) જે તેર દિવસ માનવામાં આવે તો બારની સંખ્યા બાધિત થાય માટે કહે છે કે (સંખ્યા) દ્વાદશાહ સંખ્યા (સહસ્રચત્) સહસ્ત્રની પેઠે વધારેમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે

ભાવાર્થ :—આ પક્ષમાં જે સંખ્યાનો અર્થાત્ બારની સંખ્યાનો બાધ માનવામાં આવે તો અતિરાત્રેણ સહસ્રસાધ્યેન યજેન્ જમ આ વાક્યમાં સહસ્રશબ્દ સહસ કરતાં વધારે સંખ્યામાં પ્રયોગ્યો છે તેમ અહીં દ્વાદશાહ શબ્દ પણ બાર કરતાં વધારે સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થયો

છે એમ સમજવું “ અજયા ત્વા પૃથિવ્યા પાત્રેણ સમુદ્રસયા પ્રજાપત્યે ત્વા જુષ્ટં ગૃહ્ણામિ ઇતિ માનસં પ્રજાપત્યં ગૃહ્ણાતિ આનો એવો અર્થ થાય છે કે પૃથ્વી પાત્ર છે સમુદ્રસોમ છે અને પ્રજાપતિ દેવતા છે. અ વી જાતના ગ્રહને ગ્રહણ કરવામાં મનજ સાધન છે, માટે ઉક્ત ગ્રહને માનસ ગ્રહ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અહરકું વાંશુવચ્ચોદનાઽભાવાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહરકમ્) દશમ અહનનું અંગ છે. એ પૃથક્ કર્મ નથી. (અંશુવદ્) જેમ અંશુગ્રહ સોમયાગમાં સુત્યાદિવસનું અંગ છે તેમ. (ચોદનાઽભાવાત) પૃથક્ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમ દિવસનું જ માનસગ્રહ અંગ છે એ કોઈ અલગ કર્મ નથી. ‘ અંશુ ગૃહ્ણાતિ ’ આ વાક્યથી જેમ અંશુગ્રહ સોમયાગમાં અભ્યાસરૂપ સુત્યાદિવસનું અંગ હોય છે તેમ તે દશમાં દિવસનું અંગ છે તે કોઈ અલગ વિધાન નથી. ॥ ૩૮ ॥

દશમવિસર્ગવચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દશમવિસર્ગવચ્ચનાત્) દશમ દિવસના વિસર્ગ-વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથ વૈ દશમસ્યાહો વિસર્ગો યન્માનસમ્ આ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે માનસ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૩૯ ॥

દશમેઽહનોતિ ચ તદ્ગુણશાસ્ત્રાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દશમે અહનિ) દશમે દિવસે (તદ્ગુણશાસ્ત્રાત્) ગુણવાચક શાસ્ત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેઽહનિ માનસાય પ્રસર્પન્તિ એ શાસ્ત્ર વચન માનસગ્રહને માટે પ્રસર્પણ રૂપ ગુણનું બોધન કરાવે છે. તેથી પણ સમજી શકાય છે કે માનસગ્રહ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

સંખ્યા સામજસ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાસામાજસ્યાત્) સંખ્યાનું સામંજસ્ય પ્રતીત થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દશમા દિવસનું માનસગ્રહને અંગ માનવામાં આવે તો ‘ દ્વાદશાહ ’ યાગની જે ધાર દિવસની સંખ્યા પ્રતીત થાય છે તેમાં સામંજસ્ય આવે છે અર્થાત્ થથાર્થતઃ તેમાં મિદ્ધ થાય છે. અને જે માનસગ્રહ ધાર કરતાં વધારે દિવસનું અંગ માનવામાં આવે તો દ્વાદશાહની સંખ્યા ગૌણ પડે છે. કારણ કે તેર સંખ્યાને ધાર સંખ્યા ગૌણ વૃત્તિથી માનવી પડે. ॥ ૪૧ ॥

પશ્વતિરેકે ચૈકસ્વ ભાવાત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (પશ્વતિરેકે) પશુઓના દાનમાં એક વધારેમાં (એકસ્વભાવાત) એક સંબંધી થઈ કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં અગ્યાર પશુઓના દાનનું વિધાન કર્યા પછી તેના અર્થવાદમાં એકને માટે શંકા ખતાવી છે અર્થાત્ કયમેકાદશાસવો દ્વાદશાહનિ યાગના દિવસ ખાર હોય છે તો અગ્યાર જ પશુઓ શા માટે ? પશુઓ કરતાં એક દિવસ વધી પડે છે. આવી શંકા પણ ખાર જ દિવસને સાબિત કરે છે, ખાર કરતાં વધારે નહિ. ॥ ૪૨ ॥

સ્તુતિવ્યપદેઃ મજ્ઞેનાદિપ્રતિષિદ્ધં વ્રતવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્તુતિવ્યપદેશમ) સ્તુતિકથન (અજ્ઞેન) અંગથી અંગીકૃત થઈ શકે છે માટે (અદિ પ્રતિષિદ્ધમ્) વિપ્રતિષિદ્ધ નથી (વ્રતવત્) વ્રતની પેઠે.

ભાવાર્થ :—અંગથી અંગીની સ્તુતિ થઈ શકે છે. એટલે દશમ દિવસના અંગની સ્તુતિથી દ્વાદશાહરૂપ અંગીની સ્તુતિનાં થઈ શકે છે. મહાવ્રતમાં પણ એવી રીતે સ્તુતિ કરે છે. યવામયને ચરમ મહાવ્રતસંજ્ઞં તસ્ય યન્તિ વા એતે મિથુનાઃ સંવત્સરમુપન્યન્ત્યન્તર્વેદિ મિથુનૌ સંભવતસ્તેનૈવ મિથુનાન્ન યન્તિ આ વાક્યયા એમ સૂચ્યત થાય છે કે સંવત્સરસાધ્યે ઉક્ત સૂત્રમાં લાંબા વખત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાને લીધે અંતર્વેદિમાં જ મિથુનીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક સંવત્સર સાધ્ય સત્રની સ્તુતિ છે. અહીં સ્તુત્ય અને સ્તાવક સત્ર કરતાં મિત્ર નથી અર્થાત્ સત્રની અંદરનું કોઈ અંગ અંગી ભૂત સત્રની સ્તુતિ કરે છે તેમ ઉક્ત દ્વાદશાહમાં પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

વચનાદતદન્તત્ત્વમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (અતદન્તત્ત્વમ્) તદન્તતા નથી.

ભાવાર્થ :—પત્નીઃ સંયાજ્ય માનસાય પ્રસર્પન્તિ આ વચન પણ દ્વાદશાહના છેલ્લા દિવસનો બોધ કરાવતું નથી પણ દ્વાદશાહના દશમા દિવસનો જ બોધ કરાવે છે. સમાપ્તિ વચન તો દશમાં કરતાં બુદ્ધા દિવસમાં હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે માનસગ્રહ દશમા દિવસનું જ અંગ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સત્ર બહુકર્તૃક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સત્રમેકઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્) સત્રને (એકઃ) એક કર્તા કરે છે (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષ્ટોમમાં જેમ એક કર્તા છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષ્ટોમમાં એક કર્તા હોય છે તેમ દ્વાદશાહ આદિ વિકૃતિભૂત સત્રોમાં પણ એક જ કર્તા હોવો જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બહુવચનાત્ બહૂનાં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (બહુવચનાત્) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી (બહૂનાં સ્યાત્) બહુઓનું કર્તૃત્વ છે.

ભાવાર્થ :—ઋદ્ધિકામાઃ સત્રમાસોરન્ અહીં આસીન્ એ ક્રિયાપદ તથા ઋદ્ધિકામાઃ આ કર્તૃપદમાં બહુ વચન હોવાથી સત્રના કર્તા બહુ હોય છે એમ જણાય છે. ॥ ૪૬ ॥

અપદેશઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અપદેશઃ સ્યારૈ) માત્ર ક્રિયાના સંબંધને લઈને બહુ વચનનો પ્રયોગ થયો છે (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—એ તો માત્ર ક્રિયાના બહુ વચનને લઈ ઋદ્ધિકામાઃ અહીં બહુ વચન પ્રયોગનયેલું છે, એક કર્તા પણ હોઈ શકે. જે ધનનો લાભ થાય તો ધણા બ્રાહ્મણો પણ યજ્ઞ કરે અહીં અલગ અલગ કર્તાન લઈને પણ બહુ વચન થઈ શકે છે. આવી શંકા પૂર્વપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

નૈકવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિં (એવ્યપદેશાત્) એકનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાલશાહ એ પ્રકારનો હોય છે એક સત્રરૂપ અને બીજો અહીંતરૂપ પણ હવે કુળપમતિઃ યઃ સત્રે પ્રાંતગૃહાતિ આ વાક્યમાં સત્રમાં પ્રતિગ્રહની નિંદા કરવામાં આવી છે અને એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, માટે સત્રમાં બહુ કર્તાઓ હોવા જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

સંનિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંનિવાપમ) સંનિવાપનો પ્રયોગ પણ બહુકર્તૃક સત્રને (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાવિત્રાણિ હોશ્યન્તઃ સન્નિવપેરન્ ઇતિ વહુ યજમાના યે અગ્નયઃ તેષામેકત્ર મેલનં દર્શયતિ આ વાચ્યર્થા પણ સત્રનું બહુકર્તૃકત્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

બહુનામિતિ ચૈકસ્મિન્ વિશેષવચને વ્યર્થમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(બહુનામ્ ઇતિ ચ એકસ્મિન્) બહુનામ્ અને એકસ્મિન્ પદવાળા વાક્યમાં એક સુખ્ય કર્તા સાથે (વિશેષવચને વ્યર્થમ્) બહુનો નિર્દેશ હોવાથી એ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—યો વૈ બહૂનાં યજમાનાનાં ગૃહપતિઃ સ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા સ દ્વિ ભૂયિષ્ઠાં સમૃદ્ધિમાર્જ્જોતિ ઇતિ એકસ્મિન્ ગૃહપતૌ બહુભિર્યજમાનૈઃ સહ પ્રવૃત્તે ફલવિશેષં દર્શયતિ ॥ આ વાક્યમાં ધણા સત્રના કર્તા સાથે ગૃહપતિને વિશેષ રૂપ બતાવ્યું છે. જે સત્રમાં બહુકર્તાઓ ન હોય તો ઉક્ત વચન વ્યર્થ પડે, માટે સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

સત્રમાં યજમાનો જ ઋત્વિજે હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો,

પૂર્વપક્ષ

અન્યે સ્યુઋત્વિજઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અન્યે ઋત્વિજઃ સ્યુઃ) સત્રમાં યજમાન કરતાં જુદા જ ઋત્વિજે હોય છે (પ્રકૃતિવત્) જેમ જ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં યજમાનો કરતાં ઋત્વિજે જુદા હોય છે તેમ સત્રમાં પણ યજમાનો અને ઋત્વિજે જુદા જુદા હોવા જોઈએ એ જ ન્યાય છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યજમાનાઃ સ્યુઋત્વિજામભિધાન સંયોગાત્

તેષાં સ્યાદ્યજમાનત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિવા) અથવા (યજમાનાઃ સ્યુઃ) યજમાનો પોતે જ ઋત્વિજે હોય છે (ઋત્વિજામ્ અભિધાનસંયોગાત્) ઋત્વિજેના નામનો સંબંધ હોવાથી (તેષાં યજમાનત્વં સ્વાત્) તેઓનું યજમાનત્વ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં તો ઋત્વિજે જ યજમાન તરીકે હોય છે. કારણ કે જે સંસ્કાર યજમાનને કરવામાં આવે છે તેજ સંસ્કાર ઋત્વિજેને કરવામાં આવે છે. દીક્ષા એ યજમાનનો સંસ્કાર છે સત્રમાં ઋત્વિજેનેજ દીક્ષા રૂપ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. જેમકે અધ્વર્યુગૃહપતિ વીક્ષયિત્વા બ્રહ્મણં વીક્ષયતિ બ્રહ્મા આ નામ ઋત્વિજનું છે અને તેને અધ્વર્યુ દીક્ષા આપે છે. આ દીક્ષારૂપ સંસ્કારથી સિદ્ધ થાય છે કે ઋત્વિજે જ સત્રમાં યજમાન તરીકે હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

શંકાસૂત્ર. કર્તૃસંસ્કારો વચનાદાધાતૃવદિતિ चेत् ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃસંસ્કારઃ) યજમાનનો સંસ્કાર (વચનાત્) વચનને લીધે ઋત્વિજ સંસ્કાર તરીકે ગણાય છે (આધાતૃવત્ इति चेत्) જેમ આધાનમાં થાય છે તેમ. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આધાન પ્રકરણમાં શ્રવણ થાય છે કે ઓગ્રીન્ આવાસ્યન્ સ્પાત્ સ एतां रात्रिं चरेदिति न मांसमदनीयात् न व्रियमुपेयादिति આ વાક્યમાં ઉપદેશાયેલું જે વ્રત છે તદ્રૂપ સંસ્કાર યજમાનનો છે છતાં ઋત્વિજ સંસ્કાર પણ વચનને લીધે માનવો પડે છે. માટે દીક્ષારૂપ સંસ્કાર ઋત્વિજેને કહેવા છતાં સત્રમાં તે યજમાનથી જુદા જ હોવા જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૩ ॥

स्याद्विशये तत्र यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (સ્યાર્) ઋત્વિજે જ યજમાન છે (તત્રયાયત્વાત્) અપિ વા યજમાનાઃ એ જ ન્યાય હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

ભાવાર્થ :—ઘાદશાહમાં દીક્ષા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાથી ઋત્વિજેનો જ સંસ્કાર થાય છે કારણ કે ઋત્વિજેનું નામ લઇને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. આધાનનું

વચન આ ડેકાણે લામુ પડતું નથી કારણ કે તેનાથી તો અપૂર્વનું વિધાન હોવાથી યજ્ઞમાન સંસ્કાર સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતનાં તેમ નથી. ॥ ૫૪ ॥
ફરીથી શંકા સૂત્ર.

સ્વામ્યાસ્થાઃ સ્યુર્ગૃહપતિવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામ્યાસ્થાઃ સ્યુઃ) જેમ સ્વામિત્વ વાયક શબ્દો હોય છે તેમ (ગૃહપતિવતિ ચેત્) ગૃહપતિ પેકે જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ગૃહપતિ શબ્દ યોગ શક્તિથી યજ્ઞમાન વાયક અને છે તેમ ધ્રુવા આદિ કે જે ક્ષતિજ્ઞેના વાયક છે તે પણ સ્વામિત્વ વાયક અર્થાત્ યજ્ઞમાન વાયક થતા જોઈએ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

ન પ્રસિદ્ધપ્રહણત્વાદસંયુક્તસ્ય તદ્વર્મેણ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રસિદ્ધપ્રહણત્વાત્) પ્રસિદ્ધનું પ્રહણ થતું હોવાથી (અસંયુક્તસ્ય તદ્વર્મેણ) તે ક્રિયારૂપ ધર્મથી અસંયુક્તનું પ્રહણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અર્ચયું, ધ્રુવા આદિ પદો અમુક અમુક ક્રિયાને લઈને યગવહારમાં પ્રયુક્ત થાય છે. માટે એ ક્રિયાથી જે સંયુક્ત ન હોય તેઓને અર્ચયું ધ્રુવા આદિ કહેવાય નહિ માટે યજ્ઞમાન અર્ચયું આદિ ક્ષતિવદ્ પદવાચ્ય બની શકે નહિ. ॥ ૫૬ ॥

બહૂનામિતિ તુલ્યેષુ વિશેષવચનં નોપપચતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(બહૂનામ્) એટલે યજ્ઞમાનોમાં જે ગૃહપતિ હોય છે તે સત્રકર્તા કહેવાય છે. (તુલ્યેષુ) કેવળ યજ્ઞમાનોમાં (વિશેષવચનં નોપપચતે) વિશેષ વચન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—ક્ષતિવદ્નું કામ જે ન કરતા હોય અને કેવળ યજ્ઞમાનનું કામ કરતા હોય તો ગૃહપતિ વચન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અમારા મત પ્રમાણે સોળ ક્ષતિજ્ઞે અને યજ્ઞમાન એ બંને કર્તાઓ તરીકે છે અને તેમાં ગૃહપતિવચન ઉપપન્ન છે. વહૂનાં યજ્ઞમાનાં ગૃહપતિઃ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા આ ગૃહપતિ વચન છે. ॥ ૫૭ ॥

દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યપદેશશ્ચ નોપપચતેઽર્થયો નિત્યમાવિચ્ચાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યપદેશઃ) અને દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો વ્યપદેશ (નોપપચતે) સિદ્ધ થતો નથી. (અર્થયોઃ નિત્યમાવિચ્ચાત્) અર્થનો નિત્યભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દીક્ષિત અથવા અદીક્ષિત વ્યવહાર પણ ઉપપન્ન નથી. કારણ કે એ બંને નિત્ય છે માટે સત્રમાં યાગ કરનારમાં દીક્ષિતત્વ અસિદ્ધ છે. આ કારણથી એ રૂપે સત્રમાં વ્યવહાર ન થવો જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

અદક્ષિણત્વાच्च ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અદક્ષિણત્વાત્) સત્રમાં દક્ષિણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દક્ષિણ આપનામાં આવતી નથી. માટે તેમાં યજ્ઞમાન અને ઋત્વિજે બુદ્ધ હોતા નથી, જે ઋત્વિજે હોય તેને જ યજ્ઞમાન માનવા. અદક્ષિણાનિ સત્રાણિ । દક્ષિણાહીન સત્રો હોય છે. ન હ્યત્ર ગૌરીયતે, ન વાસઃ, ન હિરણ્યમ્ સત્રમાં ગાય, કપડું કે સોનું દાનમાં અપાતું નથી માટે ઋત્વિજે પોતે જ કર્તા છે એમ માનવું જોઈએ. જે સત્રના કર્તા ઋત્વિજેથી બુદ્ધ કર્તા હોય તો દક્ષિણાનું વિધાન હોવું જોઈએ પરકર્તૃત્વે હિ દક્ષિણા ભાવો નોપપદ્યતે । ન હિ કશ્ચિદ્ઋત્વે સ્વાર્થાત્ પાર્થે પરઃ પ્રવર્તતે, તસ્માદપિ ગમ્યતે સ્વયંકર્તૃકાણિ સત્રાણિ । શાખરભાષ્યમાં વિશેષ અર્થ જિજ્ઞાસુઓએ જોવો જોઈએ.

‘ સત્ર અને અહીનમાં શા ફેર છે ? ’ એ બતાવનાર અધિકરણ.

દ્વાદશાહસ્ય સત્રત્વમાસનોપેયિચોદનેન યજમાન—

બહુત્વેન ચ સત્રશબ્દામિત્યોગાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(આસનોપેયિચોદનેન) આસ અને ઉપ + ઇ ધાતુના પ્રયોગથી જેમાં વિધાન થયું હોય (ચ) અને (યજમાનબહુત્વેન) નિયમથી જેમાં યજ્ઞ યજ્ઞમાનો હોય (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહ સંબંધી (સત્રશબ્દામિત્યોગાત્) સત્ર શબ્દનો સંબંધ હોય તે સત્ર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં સત્રનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. જેમાં આસ અને ઉપ + ઇ ધાતુના વિધ્યર્થે રૂપ હોય, યજ્ઞ યજ્ઞમાનો હોય અને સાથે સાથે દ્વાદશાહ સંબંધ રાખતો સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો તે સત્ર કહેવાય છે જેમકે ગાવો વા સત્રમાસત સપ્તદશાવરાઃ સત્રમાસીરન્ આ વાક્યમાં આસ ધાતુનું વિધ્યર્થે રૂપ છે, યજ્ઞ યજ્ઞમાનો પણ બતાવ્યા છે અને સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે માટે તે સત્રનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

યજતિચોદનાદહીનત્વં સ્વામિનાં વાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદનાત્) યજ ધાતુનું વિધ્યર્થે રૂપ હોય (ચ) અને (સ્વામિનામ્) યજ્ઞમાનોનું (વાસ્થિતપરિમાણત્વાત્) ચોક્કસ પ્રમાણ ન બાંધવાથી ‘ અહીન ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમાં યજેત અથવા યજેરન્ આવું વિધાન હોય, યજ્ઞમાનોનું પરિમાણ અર્થાત્ પ્રમાણ બાંધ્યું ન હોય તો તે ‘ અહીન ’ યાગ કહેવાય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ પૌંડરીક ’ યાગમાં દશ હજાર ગાયોનું અને એક હજાર અશ્વોનું દાન આપવાનું હોય છે, તે એક વખત આપવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષસૂત્ર.

અહિને દક્ષિણાશાલ્નં ગુણત્વાત્ પ્રત્યહં કર્મમેદાત્ સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(અહિને) પૌંડરીક અહીનમાં (દક્ષિણાશાલ્નમ્) દક્ષિણાનું જે વિધાન છે તે (ગુણત્વાત્) ગુણ હોવાથી (પ્રત્યહમ્) દરરોજ થવું જોઈએ (કર્મમેદાત્) દરરોજ બિન ભિન્ન કર્મ થતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અહીનઃ પૌંડરીકઃ એકાદશરાત્રઃ અગ્નાર રાત્રિઓએ પૂર્ણ થતા પૌંડરીક નામનો અહીન યાગ કરવાનો હોય છે તેણે એ યાગનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. તેમાં દશ હજાર ગાયો અને એક હજાર અશ્વોનું દાન દક્ષિણા તરીકે આપવાનું હોય છે. આ દક્ષિણા દરરોજ આપવી જોઈએ કારણ કે દરરોજ જુદાં જુદાં કર્મ કર્તવ્ય હોય છે માટે તે કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલે ઉપર બતાવેલી દક્ષિણા આપવી જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) અધાય અહનોના સમુદાયરૂપ (વૈકલ્પ્યાત્) એક કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નાર દિવસના કર્મોનો જે સમૂહ છે તેની તે દક્ષિણા છે માટે એ યાગ પૂરો થાય એટલે સમાપ્ત વખતે એકજ વાર દક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

પૃષ્ઠદાગ્ન્યવદ્વાહ્નિ ગુણશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠદાગ્ન્યવત્) પૃષ્ઠદગ્નિ ગુણ દરેક અનુયાયીમાં આવર્તન પામે છે તેમ (અહ્નિ ગુણશાસ્ત્રં સ્યાત્) દક્ષિણા અહનોનું ગુણશાસ્ત્ર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અનુયાયી પ્રધાન છે અને પૃષ્ઠ = ઘી તેનું ગુણ છે એટલે જેટલા અનુયાયી કરવાના હોય તેટલા વખત પૃષ્ઠ = ઘી લેવું પડે છે તેમ અહ્નિ અહન એ પ્રધાન છે અને દક્ષિણા તેનું અંગ છે માટે દરેક દિવસે દક્ષિણાની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. પ્રતિપ્રધાનમ અજ્ઞાત્તિઃ દરેક પ્રધાને અંગની આવૃત્તિ થવી જોઈએ આવે નિયમ છે. આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષને પુષ્ટિ આપે છે. ॥ ૬૪ ॥

ઝયૌતિષ્ટોમ્યસ્તુ દક્ષિણાઃ સર્વાસામેકકર્મત્વાત્

પ્રકૃતિવત્ તસ્માત્તાસાં વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ઝયૌતિષ્ટોમ્યઃ દક્ષિણાઃ) ઝયૌતિષ્ટોમની દક્ષિણા એક હોય છે. (સર્વાસામેકકર્મત્વાત્) અહીં દક્ષિણાએનું વિધાન નિખિલ કર્મોને ઉદ્દેશીને હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) માટે પ્રકૃતિ પેઠે (તસ્માત્) માટે (તાસાં વિકારઃ સ્યાત્) તેનો વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ છે.

ભાવાર્થ :—આ અહીન યાગ વિકાર છે. ઝયૌતિષ્ટોમમાં એકજ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે તેમ આ પૌંડરીક યાગમાં પણ એક જ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે. કર્મસમુદાયને ઉદ્દેશીને દક્ષિણા આપવાની હોય છે. અંગીશ્રૂત યાગના અંતર કર્મોને ઉદ્દેશીને દક્ષિણા હોતી નથી માટે દરેક અત્રાન્તર કર્મ દીઠ દક્ષિણાની આવૃત્તિ હોતી નથી. ॥ ૬૫ ॥

દ્વાદશાદૈ તુ વચ્ચનાત્પ્રત્યહં દક્ષિણાભેદ સ્તત્પ્રકૃતિવાર્તેષુ

તાસાં સંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (દ્વાદશાદૈ વચ્ચનાત્) દ્વાદશાદૈ યાગમાં પ્રત્યક્ષ વચન હોવાથી (દક્ષિણાભેદઃ) દક્ષિણામાં ભેદ છે (વર્તેષુ) પૌંડરીક આદિ યાગો પણ (તત્પ્રકૃતિવાત્)

દ્વાદશાહપ્રકૃતિવાળા હોવાથી (તાસામ્) દક્ષિણમાં (સંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્) કર્મના અવયવ પ્રમાણે વિકાર થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં દરોજ દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. અન્વહં દ્વાદશશતં દદાતિ આતું પ્રત્યક્ષ વચન પણ છે. પૌંડરીક પણ દ્વાદશાહ યાગની વિદ્યુતિ છે માટે જેમ પ્રકૃતિમાં દરોજ દક્ષિણ આપવામાં આવે છે તેમ પૌંડરીકમાં પણ દરોજ દક્ષિણ આપવી જોઈએ. અર્વાંતર કર્મની સમાપ્તિ સાથે દક્ષિણ હોવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પરિક્રયાવિભાગાદ્વા સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પરિક્રયાવિભાગાત્) પરિક્રયમાં વિભાગ ન હોવાથી (સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્) સમસ્તનો વિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કંતુ કરાવવો એવું ઋત્વિજ્ઞે સ્વીકારે છે અને તેને માટે એમને દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. ઋત્વિજ્ઞે જે કર્મ કરાવવાનો સ્વીકાર કરે છે તે પરિક્રય કહેવાય છે. એ પરિક્રય એક છે માટે દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ. અર્વાંતર કર્મોની જુદી દક્ષિણ ન હોવી જોઈએ. સમસ્ત કંતુ ફક્ત આપનાર છે કંઈ તેનો એક અવયવ ફક્ત આપનાર હોતો નથી માટે સમસ્ત કંતુની એક જ વખત દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૬૭ ॥

મેદસ્તુ ગુણસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (મેદઃ) દ્વાદશાહમાં જે મેદ છે તેનો ગુણના સંબંધને લીધે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં પરિક્રય તો એક છે અને તેને લીધે ત્યાં પણ દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ પણ ત્યાં તો આસ વચન છે અને સુત્રાના સંબંધને લીધે દક્ષિણમાં મેદ પડે છે પણ પૌંડરીક યાગમાં એવું કાંઈ વચન નથી, માટે પૌંડરીક યાગમાં તો એક જ વખત દક્ષિણ આપવી એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬૮ ॥

પૌંડરીક યાગમાં બધી દક્ષિણાઓનો વિભાગ કરીને નયન કરવું

જોઈએ, એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રત્યહં સર્વસંસ્કારઃ પ્રકૃતિવત્ સર્વાસાં સર્વશેષત્વાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યહમ્) દરોજ (સર્વસંસ્કારઃ) સર્વદક્ષિણાનો સંસ્કાર (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિપેઠે (સર્વાસામ્) સર્વનો થવો જોઈએ. (સર્વશેષત્વાત્) સહસ્ર માધ્યમિન સવનનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં માધ્યમિન સવનમાં દક્ષિણાનયન થાય છે. આ પૌંડરીક યાગમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રી એ જ નયનપ્રસ્કાર સંપૂર્ણ દક્ષિણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૯ ॥

एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ७० ॥

પદાર્થ :—(ન) નિખિત્ત દક્ષિણીનો દરરોજ નયનરૂપ સંસ્કાર થતો નથી (એકાર્થત્વાત્)
ઋતિનરૂપ આનતિરૂપ એક કાચ હોવાથી (ઇતિચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—દરરોજ સંપૂર્ણ દક્ષિણીનો નયન રૂપ સંસ્કાર થતો નથી પણ
એક માધ્યમિનમાં નિખિત્ત દક્ષિણીનું નયન થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આગમના
સૂત્રમાં છે. ॥ ૭૦ ॥

उत्पत्तौ कालमेदात् ॥ ७१ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) પોતાનો પ્રકૃતિભૂત હાદશાહમાં (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ
હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌંડરીક યાગની પ્રકૃતિભૂત હાદશાહ યાગમાં નયનરૂપ સંસ્કારના ભેદનું
શ્રવણ થાય છે. ॥ ૭૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. विमज्ज तु संस्कारो वचनाद् द्वादशाहवत् ॥ ७२ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપદ્ધતે સૂચવે છે (વિમજ્જ સંસ્કારઃ) વિભાજ કરીને નયનરૂપ
સંસ્કાર કરવો જોઇએ. (વચનાત્) વચન હોવાથી (દ્વાદશાહવત્) જેમ હાદશાહમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—વિભાજથી નયનરૂપ સંસ્કાર થવો જોઇએ. હાદશાહમાં આ પ્રમાણે વચન
છે. ઇન્વહં દ્વાદશશતં દદાતિ આ વાક્યથી નયન સંસ્કારનો વિભાજ છે. પૌંડરીક યાગ પણ
હાદશાહના વિકૃતિ છે, માટે નયનરૂપ સંસ્કારનો ભેદ હોવો ન્યાય છે. એટલે દરરોજ એક એક
હજાર આયોનો નયન રૂપ સંસ્કાર થવો જોઇએ અર્થાત્ દક્ષિણામાં આપવી અને અગ્રહરમે
દિવસે એક હજાર અથવા દક્ષિણામાં આપવા. ॥ ૭૨ ॥

“ મનોર્ઋચઃ ” આ વાક્યથી મનુષ્યપિની જેટલી ઋચાઓ છે તેમાંથી જેટલીની

જરૂર હોય તેટલીનો સામિધેની તરીકે (વનિયોગ સમજવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्षसूत्र. लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य

सर्वगामित्वात् ॥ ७३ ॥

પદાર્થ :—(લિંગેન) લિંગ વાક્યથી (દ્રવ્યનિર્દેશે) શબ્દના નિર્દેશમાં (સર્વત્ર પ્રત્યયઃ)
લિંગ-લક્ષિત સર્વ માનવી ઋચાઓનો પ્રત્યય થાય છે. (લિંગૈસ્ય સર્વાગમિત્વાત્) લિંગવાક્ય
સર્વાગમિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઇ ક્રમ વિશેષમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે મનોર્ઋચઃ સામિધેન્યો મહન્તિ ।
મનુષ્યપિની ઋચાઓ સામિધેની હોય છે. આ લિંગ વચનથી હાશતથી અર્થાત્ હજારો ઋચાઓ

ઋગ્વેદમાં જેટલી મનુષ્યની ઋચાઓ છે તે બધીનો જ સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો કે જેટલીની જરૂર હોય તેટલીનો ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. બધી જ માનવી ઋચાઓનો સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો જેમકે આગ્રેયેન સંક્તસમિષ્ટકા ઉપદધાતિ અહીં બધાં જ આગ્રેય સૂક્તો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ માનવી ઋચાઓનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૭૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યાવદર્થ વાડ્યે શોષત્વાદતોડ્યેન પરિમાણં સ્યાત
તસ્મિંશ્ચ લિંગસામર્થ્યમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યાવદર્થ) જેટલી માનવી ઋચાઓથી કાર્યસિદ્ધિ થાય તેટલી લેવી. (અર્થ) કાર્યમાં (શોષત્વાત) અંગ તરીકે હોવાથી (અર્થેન પરિમાણં સ્યાર) કાર્ય ઉપરથી તેનું પરિમાણ બાંધવું (ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (લિંગસામર્થ્યમ્) લિંગ વાક્યનું સામર્થ્ય સમજવું.

ભાવાર્થ :—જેટલી માનવી ઋચાઓની કાર્યમાં જરૂર હોય તેટલી જ લેવી. કાર્ય ઉપરથી તેનું પરિમાણ બાંધાય છે અને લિંગ વાક્યનું તેટલીજ ઋચાઓ લેવામાં તાત્પર્ય છે એમ સમજવું. ॥ ૭૪ ॥

આગ્રેયે કૃત્સ્નવિધિઃ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(આગ્રેયે) આગ્રેય સૂક્તમાં (કૃત્સ્નવિધિઃ) અખિલ મંત્રના અંગત્વનો બોધક છે.

ભાવાર્થ :—આગ્રેયે સૂક્તૈરિષ્ટકા ઉપદધાતિ અહીંતો બધાં જ સૂક્તો લેવામાં આવે છે. કારણ કે ઇષ્ટકા બહુ છે અને દરેક સૂક્તે ઉપદધાતિ એવું વચન છે. સૂક્તો થોડા છે માટે સંપૂર્ણ સૂક્તો ઇષ્ટકાપધાન માટે ગ્રહણ કરવાનાં હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

ઋજીષસ્ય પ્રધાનત્વાદહર્ગણે સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋજીષસ્ય) ઋજીષ (પ્રધાનત્વાત) પ્રધાન હોવાથી (અહર્ગણે) હાદશ-રાત્રાદિમાં (સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્) સર્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઋજીષ એટલે અખિલ વર્ષમાં પછી સારવગરની જે સોમલતા અથવા તેના ટુકડા. સોમરસ કાઢ્યા પછી જે છોતા રહે તે ઋજીષ કહેવાય છે. દરરોજ સોમરસ કાઢી લીધા પછી છોતાઓને પાણીમાં ફેંકી દેવા. ‘ ઋજીષમણુ પ્રક્ષિપેત્ ’ પાણીમાં છોતાને નાખવા તે તેની પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. અહીં એક જ દિવસ છોતાને પાણીમાં ફેંકવાથી તેનો પ્રતિપત્તિ સંસ્કાર થઈ જાય છે, તો રોજને રોજ છોતા પાણીમાં શ્વા માટે ફેંકવા ? જેમ અધા દિવસના છોતા એટલે ઋજીષ પાણીમાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ બધી જ માનવી ઋચાઓ ઉપયોગમાં લેવી આ દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી, કારણ કે, ઋજીષ એ અહીં પ્રધાન છે અને પ્રક્ષેપ તેનું અંગ છે. માટે પ્રતિપ્રધાનમ્ અજ્ઞાત્તિઃ હરેક પ્રધાનને અંગની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. એટલે બધું જ ઋજીષ પાણીમાં ફેંકવું એ યોગ્ય છે. પણ દાષ્ટાંતમાં એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જેથી બધી જ માનવી ઋચાઓ સ્પર્ધ થાય. ॥ ૭૬ ॥

જ્યોતિષ્ટામમાં સોમનું માન અને ઉપાવહરણુ અને વસ્ત્રમાં થવું જોઈએ.
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસસિ માનોપાવહરણે પ્રકૃતૌ સોમસ્ય વચનાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(વાસસિ) કપડામાં (માનોપાવહરણે) માન અને ઉપાવહરણુ થવાં જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સોમસ્ય વચનાત્) સોમનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટામમાં વચન છે કે વાસસિ માનમ્, વાસસિ
ચોપાવહરણં કાર્યમ્. કપડામાં સોમને લાવવો અર્થાત્ અને ક્રિયા એક જ કપડામાં કરવી જુદા
જુદા કપડામાં નહિ. ॥ ૭૭ ॥

‘અહર્ગણુમાં અર્થાપત્તિથી બીજું વસ્ત્ર લેવું.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાહર્ગણેઽર્થાદ્ વાસઃ પ્રકૃત્તિઃ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તે (અહર્ગણે) દ્વાદશાહ અહર્ગણુમાં (અર્થાત્) અર્થાપત્તિથી (વાસઃ
પ્રકૃત્તિઃ) અન્ય વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુમાં તો તે તે દિવસને માટે જોઈતા સોમ ખરીદેલા સોમમાંથી
અલગ કરવો પડે છે. એટલે જે કપડામાં બધો સોમ રાખ્યો હોય તેમાંથી તે દિવસને માટે
જોઈતા સોમ બીજા વસ્ત્રમાં જ લેવો જોઈએ. એટલે વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું જ રહ્યું. એક જ
વસ્ત્રમાં માન અને ઉપાવહરણુ થવાં અશક્ય છે માટે વસ્ત્રાન્તરનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૮ ॥

‘ઉપાવહરણુને માટે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનં પ્રચ્યુત્પાદયેત્ પ્રકૃતૌ તેન દર્શનાદુપાવહરણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(માનં પ્રતિ) માનને ઉદ્દેશીને (ઉત્પાદયેત્) બીજું વસ્ત્ર મેળવું જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (ઉપાવહરણસ્ય દર્શનાત્) તે જ વસ્ત્રથી ઉપાવહરણુનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—માનનો જે કાળ હોય છે તેજ વખતે બીજું વસ્ત્ર મેળવવું જોઈએ કારણ
કે જે વસ્ત્રથી માન કર્યું હોય છે તે જ વસ્ત્રથી સોમનું ઉપાવહરણુ થાય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. હરણે વા શ્રુત્યસંયોગાદર્થાદ્વિકૃતૌ તેન ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હરણે) ઉપાવહરણુ વખતે ઉત્તમ કરવું જોઈએ (તેન
વિકૃતૌ શ્રુત્યસંયોગાત્) માન વખતે ઉત્તમ કરવામાં શ્રુતિનું બોધન જણાવું નથી.

ભાવાર્થ :—સોમના ઉપાવહરણુ વખતે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ. માન
અને ઉપાવહરણુ અને તે માટે જુદાં જુદાં વસ્ત્ર જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૮૦ ॥

इति जैमिनीय गुर्जरमीमांसामाख्ये दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

અથ દશમાધ્યાયસ્ય સત્તતઃ પાદઃ ॥

‘જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરરોજ હવિષ્માં ભેદ હોય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો પૂર્વપક્ષસૂત્ર. પશાવેકહવિષ્ણુવં સમસ્તવ દિત્ત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ) પશુમાં (એકહિંદ્રામ) એક હવિર્દ્વંની કલ્પના હોય છે. (સમસ્ત-જોદિતત્વાત્) સમસ્તરૂપે વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુમાં પણ હવિષ્પણની કલ્પના હોય છે કારણ કે તે હોમીય દ્રવ્યનું સાધન હોય છે. સંપૂર્ણપશુ ઘી દૂધ આદિનું સાધન હોવાથી તેમાં એક હવિષ્પણની કલ્પના કરવી જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રત્યક્કં વા પ્રહવઃ જ્ઞાનાં પૃથક્કલ્પનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રત્યક્કમ્) દરેક અંગમાં કલ્પના કરવી. (પ્રહવત્) જેમ પ્રહોમાં કરવામાં આવે છે તેમ. (અજ્ઞાનાં પૃથક્કલ્પનત્વાત્) અજ્ઞાની પૃથક્ કલ્પના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમગ્ર પશુમાં એક હવિર્દ્વંની કલ્પના કરવા કરતાં તેના અંગોમાં એવી કલ્પના કરવી એજ યોગ્ય છે. જેમ પ્રહોમાં જુદી જુદી કલ્પના હોય છે તેમ તેમાં પણ કલ્પના કરવી. અંગો વગર અંગી બની શકે નહિ માટે અંગોજ વૃત્ત આદિ મુખ્ય હવિષ્નાં સાધનો છે માટે અંગરૂપ સાધનોમાં હવિર્દ્વંની કલ્પના કરવી. કવિઓએ પણ પશુમાં આહુતિ-સાધનની કલ્પના કરી છે; જેમકે—

ઈતિવાદિન એવાસ્ય હોતુરાહુતિસાધનમ્ અનિન્ધ્યા નન્દિનો નામ ધેનુરાવવૃત્તે યનાત્ અહીં કવિએ નંદિની નામની ધેનુને આહુતિ સાધન તરીકે કહી છે. આહુતિ સાધન અને હવિષ્ એક જ વસ્તુ છે. ઘી દૂધ આદિ મુખ્ય હવિષ્ ગણાય છે અને પરંપરાસંબંધથી ધેનુ પણ આહુતિ સાધન ગણાય છે. એટલે મુખ્ય હવિષ્ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધેનુ આદિનું રક્ષણ અને ચોપણ બહુ સંભાળ પૂર્વક કરતાં રહવું. ॥ ૨ ॥

પશુના અવયવવિશેષો હવિર્દ્વં કલ્પનામાં કારણ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. હવિર્મેદાત્ કર્મણોઽભ્યાસઃ તસ્માત્ તેમ્યોઽવદાનં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્મેદાત્) હવિષમાં ભેદ હોવાથી (કર્મણોઽભ્યાસઃ) કર્મનો પણ અભ્યાસ હોય છે (તસ્માત્) માટે (તેમ્યઃ અવદાનં સ્યાત્) તે અવયવો મારફત મુખ્ય હવિષ્ જેળવી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોમાં ભિન્નતા હોય છે અને તેને લીધે હવિષ્માં ભિન્નતા આવે છે. માટે અંગ પ્રમાણે કર્મોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. અને તેના સર્વ અવયવોમાંથી મુખ્ય હવિષ્ જેળવામાં સહાયતા હોય છે. દૂધ પ્રાપ્ત કરવામાં ચાપના સર્વ અવયવોની સહાયતા હોય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યમાગવદ્ વા નિર્દેશાત્ પરિસંખ્યા સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમાગવત્) આજ્ય પેઠે (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પરિસંખ્યા સ્યાત્) પરિસંખ્યા હોય.

ભાવાર્થ :—સર્વ અંગો મુખ્ય હવિષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સરખી મદદ કરતાં નથી માટે જે જે અંગોનો નિર્દેશ હોય તેમાં જ હવિષ્ય ॥ અને અવદાનની કદપના કરવી બીજામાં એવી કદપના ન કરવી. ॥ ૪ ॥

તેષાં વા દ્વયવદાનત્વં વિવક્ષન્નમિનિર્દિશેત્પશોઃ પશ્ચાવદાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તેષામ્) હવિષોમાંથી (દ્વયવદાનત્વં વિવક્ષન્નમિનિર્દિશેત્) બન્ને અવદાનો કરવાં (પશોઃ પશ્ચાવદાનત્વાત્) પશુજન્ય ધૃત દૂધ આદિમાંથી પાંચ અવદાન કરેલાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્યાર હવિષો હોય છે તેમાંથી બન્ને અવદાન કરવાં. આ કોષ્ટ અનુવાદ નથી અપૂર્વ વિધિ છે. કારણ કે પશુજન્ય ધૃતિમાં પાંચ અવદાનનું શ્રવણ છે. માટે દ્વયવદાન એ અપ્રાપ્ત છે. અપ્રાપ્તનું વિધાન જ હોષ્ટ શકે અનુવાદ નહિ. તેથી અગ્યાર સિવાયનાં જેટલાં હવિષો હોય તેમાંથી પણ ત્યામ કરવો અર્થાત્ બધામાંથી અવદેય થવું જોઈએ. બધાં હવિષોમાંથી થોડું થોડું લઈ હોમ કરવો. ॥ ૫ ॥

અંસશિરોનૂકસક્થિપ્રતિષેધઃ તદન્યપરિસંખ્યાનેऽનર્થકઃ સ્યાત્પ્રદાનત્વાત્તેષાં

નિરવદાનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (અંસશિરોનૂકસક્થિપ્રતિષેધઃ) અંસાદિમાં હવિષ્યતરીકે કદપના કરવાનો પ્રતિષેધ છે (તદન્યપરિસંખ્યાને) તેના સિવાયના પરિસંખ્યાનમાં (અનર્થકઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ અનર્થક થઈ જાય માટે (તેષાં પ્રદાનત્વાત્) તે પણ પ્રદેય હોવાથી (નિરવદાનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) એક એક વખત અવદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—ધૃત આદિ અગ્યાર સિવાય જેટલાં હવિષો હોય તેમાંથી એક એકવાર અવદાન કરવું અને ઉક્ત અગ્યારમાંથી બન્ને વખત અવદાન કરવું અને અંસાદિમાં હવિષ્ય તરીકે કદપના કરવી નહિ. ॥ ૬ ॥

અપિ વા પરિસંખ્યા સ્યાદનવદાનીયશબ્દત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પરિસંખ્યા સ્યાત્) નામ વિધિ છે. (અનવદાનીય-શબ્દત્વાત્) અનવદાનીય શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલાં હોમીય દ્રવ્ય હોય તે બધામાંથી હોમાર્થ અવદાન થવું જોઈએ. અને એને માટે પરિસંખ્યા નામક વિધિ માનવામાં આવે છે. ॥ ૭ ॥

અગ્રાક્ષણે ચ દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્રાક્ષણે) પ્રાક્ષણ લિખને (દર્શનાત્) અવશિષ્ટ હવિષનું ભક્ષણ વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—યામ વિશેષમાં પ્રાક્ષણ લિખ યજમાન હોય તો તેને હવિષ્ શેષનું ભક્ષણ વિહિત છે. કકુભો રાજપુત્રઃ પ્રારનાતિ આ વાક્યમાં પ્રાક્ષણ લિખ રાજપુત્રનો નિર્દેશ છે. ॥ ૮ ॥

શૂતાશૂતોપદેશાચ્ચ તેષામુત્સર્ગવદયજ્જશેષત્ત્વં સર્વેષાં

ન શ્રવણં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૂતાશૂતોપદેશાત્) અગ્નિપકવ અને અનગ્નિપકવ (તેષામ્ ઉત્સર્ગત્) તેઓનું ઉત્સર્ગ પ્રમાણે (અયજ્જશેષત્વમ્) અયજ્જશેષ છે (સર્વેષાં ન શ્રવણં સ્યાત્) બધાનું શ્રવણ હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન જે જે દ્રવ્યો એટલે હવિષો હોય છે તે બધા જ રાધિલા હોવાં જોઈએ એવો નિયમ નથી. નહીં રાધિલા દ્રવ્યો પણ હોમી શકાય છે. જે દ્રવ્ય હાવપૂતરીકે ન હોય તે યજ્જશેષ પણ ગણી શકાય નહિ. ॥ ૯ ॥

સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ અધિકરણ.

હજ્યાશેષાત્સ્વિષ્ટકૃદિજ્યેત પ્રકૃતિવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(હજ્યાશેષાત્) ઇન્ધ્યાશેષમાંથી (સ્વિષ્ટકૃત્ હજ્યેત) સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ યાગમાં કરવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જેમ ઇન્ધ્યાશેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં આવે છે તેમ વિકૃતિયાગમાં પણ ઇન્ધ્યાશેષમાંથી જ સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. ॥ ૧૦ ॥

ત્ર્યજ્ઞૈર્વા શરવત્ત્રિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ત્ર્યજ્ઞૈઃ) ત્રણ જાતના હવિષોથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. (શરવત્ ત્રિકારઃ સ્યાત્) શર પેટે—(વહાર) માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—શરમયં વર્હિઃ આ વચનથી જેમ શરનામના ધાસના વિધાનથી કુશોનો આધ થાય છે તેમ ઠેવળ એક અંગથી સ્વિષ્ટહોમ ન કરતા પછી અપકવ હવિષો અને ધૃત એ ત્રણે યજ્ઞના અંગોથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. ॥ ૧૧ ॥

અધ્યૂક્તો ઇડાવિકારની કલ્પના-અધિકરણ.

અધ્યૂક્તો તુ હોતુરુચ્ચવદિદામક્ષવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અધ્યૂક્તો તુ) અધ્યૂક્તો નામક પશુનો અવધન હોય છે તે (રુચૈર્વત્) અનિબધ્ન શેષ ત્ર્યંગોથી ઇન્ધ્યા શેષની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમાં (હોતુઃ) હોતાએ (દિદામક્ષવિકારઃ) ઇડાનામક હવિષના વિકારની કલ્પના કરવી.

ભાવાર્થ :—પશુના દરેક અંગ યત્ન અર્થાત્ પરોપકાર કરી રહ્યાં છે માટે તેમાં (જન જિન યજ્ઞાગતી કલ્પના કરવાની હોય છે. અધ્યક્ષી આ પશુ એક અંગ છે તેમાં ઇડાનામક હવિષ્મતી કલ્પના કરવી એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

શેષે વા સમવૈતિ તસ્માદ્ દ્રવ્યવનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શેષે) હુતશેષ દ્રવ્યોમાં (સમવૈતિ) અનુભૂતિ થાય છે (તસ્માત્) માટે (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્ય તી પેઠે નિયમ બાંધવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—હુતશેષ દ્રવ્યોમાંના કોઈ પશુ દ્રવ્યની કલ્પના થઈ શકે પશુ ઉક્ત અવયવ માટે નિયમ બાંધવામાં આવે છે જેમ વાજપેય યાગમાં સત્તર રથ હોય છે તેમાં યજ્ઞયુક્ત રથ અધ્યયુને આપવો એવો નિયમ હોય છે. તેમ હોતાએજ ઉક્ત ઇડાવિકારની કલ્પના કરવી. ॥ ૧૩ ॥

અશાસ્ત્રવાતુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ અશાસ્ત્રવાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી (એવં ન સ્માત્) આવી કલ્પના ન કરવી.

ભાવાર્થ :—ઇડાનામક હવિષ્મતી ઉક્ત અવયવમાં કલ્પના કરવી એ શાસ્ત્રીય નથી અર્થાત્ એવું શાસ્ત્રમાં જણાતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

અપિ વા દાનમાત્રં સ્યાત્ ભક્ષશદ્ધાનનિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દાનમાત્રં સ્યાત્) કેવળ પશુનું દાન જ કરવું જોઇએ (ભક્ષશદ્ધાનનિસમ્બન્ધાત્) ભક્ષશબ્દનો સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઇડાનામક હવિષ્મતી ભક્ષ પશુ છે અને ઉક્ત કલ્પના કરવામાં એનો કશો સંબંધ જણાતો નથી માટે પશુનું દાન જ થવું જોઇએ. ॥ ૧૫ ॥

દાતુસ્ત્વવિચિત્રમાનત્વાદિદામક્ષવિકારઃ સ્યાન્ન્ટેષં

પ્રત્યવિશિષ્ટવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દાતુઃ) દાતા (અવિચિત્રમાનત્વાત્) વિચિત્રમાન ન હોવાથી (દિદામક્ષવિકારઃ સ્યાત્) ઇડામક્ષના વિકારની કલ્પના થાય છે. (શેષ પ્રતિ) શેષમાં (અવિશિષ્ટવાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ જે યજ્ઞમાનનું ન હોય તો યજ્ઞમાનને દાન કરવાનો અધિકાર નથી હોતાને લેવાનો પશુ અધિકાર નથી. માટે ઇડાનામક હવિષ્મતી કલ્પના કરવી જ યોગ્ય છે. કલ્પના કરવાનો ઉદ્દેશ પશુને પત્રિ ગણી તેની રક્ષા કરવાનો છે. ॥ ૧૬ ॥

વનિષ્ઠુ સંબંધી અધિકરણ

અગ્નીધશ્ચ વનિષ્ઠુરધ્યધ્મીવત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નીધઃ) અગ્નિધ નામના ઋત્વિજને (વનિષ્ઠુઃ) વનિષ્ઠુ નામક અવયવની કલ્પના પશુ (અધ્યધ્મીવત્) અધ્યધ્મી પેઠે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યધી પેટે વનિષ્ઠુની કલ્પના કરવામાં અગ્રીધ્ નામના ઋત્વિજનું કર્તૃત્વ છે. ॥ ૧૭ ॥

મૈત્રાવરુણનામના ઋત્વિજ્ શેષ હવિષ્ ॥ લક્ષ સંબંધી અધિકરણ.

અપ્રાકૃતવાન્મૈત્રાવરુણસ્યામક્ષત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં વિધાન ન હોવાથી (મૈત્રાવરુણસ્ય અમક્ષત્વમ્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને અલક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન હોવાથી પ્રાકૃતમક્ષનો પણ અભાવ હોય છે. ॥ ૧૮ ॥

વનિષ્ઠુ સંબંધી અધિકરણ.

સ્યાદ્વા હોત્રધ્વયુ વિકારત્વાત્તયોઃ કર્માનિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) છે. (હોત્રધ્વયુ વિકારત્વાત્) હોતા અને અધ્વયુનું કામ કરવાનું હોવાથી (તયોઃ કર્માનિસમ્બન્ધાત્) હોતા અને અધ્વયુને પ્રાપ્ત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા અને અધ્વયુને પ્રાપ્ત કર્મ સાથે સંબંધ છે. પ્રેષરૂપ કાર્ય અધ્વયુનું છે, તે કામ મૈત્રાવરુણે કરવાનું હોય છે. અને અનુવચન કર્મ હોતાનું હોય છે તે કામ પણ મૈત્રાવરુણ નામના ઋત્વિજે કરવાનું હોય છે, માટે મૈત્રાવરુણનો લક્ષ સાથે સંબંધ છે. એટલે કે મૈત્રાવરુણે શેષ હવિનું લક્ષણ કરવાનું હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

મૈત્રાવરુણના એક ભાગ સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વિભાગઃ સ્યાદ્ દ્વિકર્મત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિભાગઃ સ્યાત્) એ ભાગ મળવા જોઇએ. (દ્વિકર્મત્વાત્) બન્નેના કર્મ કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ હોતા અને અધ્વયુ બન્નેના કર્મ કરતો હોવાથી તેને એ ભાગ મળવા જોઇએ. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકવાદ્વૈકભાગઃ સ્યાદ્ભાગસ્યાશ્રુતિભૂતત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકત્વાત્) કર્મનિમિત્ત લક્ષણ એક હોવાથી (એકભાગઃ સ્યાત્) એક ભાગ હોવો જોઇએ. (ભાગસ્ય અશ્રુતિભૂતત્વાત્) ભાગ સંબંધી શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતાનો અને અધ્વયુનો ભાગ મૈત્રાવરુણને આપવો આવું શાસ્ત્રમાં વિધાન ન હોવાથી કર્મ નિમિત્ત લક્ષણ એક જ હોવાથી કર્મકર્તાને લક્ષણ પણ એક જ હોવું જોઇએ. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિપ્રસ્થાતા નામક ઋત્વિજ્ઞને ભક્ષનો અધિકાર નથી એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ સ્વપાશ્રયણાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને(પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ) પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ્ઞને શેષ હવિષ્મં ભક્ષણ કરવાનું છે. (સ્વપાશ્રયણાત્) સ્વપાશ્રયણની કલ્પના કરવાનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વપાશ્રયણની કલ્પના અર્થાત્ ભાવના કરવી એ અધ્યર્થનું કર્તવ્ય છે પણ પ્રકૃત સ્થળમાં પ્રતિપ્રસ્થાતા તે કમ કરે છે માટે તેણે હવિઃશયનું ભક્ષણ કરવું એજ પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધિાંત સૂત્ર. અમક્ષો વા કર્મભેદાન્તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમક્ષઃ) ભક્ષણ નથી (કર્મભેદાત્) કર્મ ભેદ હોવાથી (તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્) તેનું સંપૂર્ણ દાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિપ્રસ્થાતાને શેષ હવિષ્મં ભક્ષણ કરવાનું રહેતું નથી કારણ કે જે હવિષ્ હોમવાનું હોય છે તે નિઃશેષ હોમવાનું હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

ગૃહમેધીય આન્યભાગોનું ફરીથી ગ્રહણ થતું હોવાથી તે અપૂર્વવિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિકૃતૌ પ્રાકૃતસ્ય વિષેઘ્રહણાત્ પુનઃ શ્રુતિ-
અનધિકા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં (પ્રાકૃતસ્યવિષેઃ) દર્શપૂર્ણમાસના વિધિનું (પુનઃ ગ્રહણાત્) ફરીથી ગ્રહણ કરેલું હોવાથી (શ્રુતિઃ) શ્રુતિવચન (અનધિકા સ્યાત્) નિરર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સાતુર્માસ્ય પ્રકરણમાં આવતા ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં “ આજ્યમાગૌ યજ્ઞેતિ યજ્ઞસ્યૈવ ચક્ષુષો નાન્તરેતિ” આ પ્રમાણે વચન છે. આમાં પૂર્ણ પક્ષો છે તેમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ઉત્થાન આ પ્રમાણે છે. વિકૃતિભૂત ગૃહમેધીયના દર્શપૂર્ણમાસના આન્યભાગવિધિનું ફરીથી ગ્રહણ કર્યું છે તેથી તે વચન નિરર્થક થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિયત ધર્મોનું વિકૃતિમાં અતિદેશ સાત્ત્વથી અનુબંધન પ્રાપ્ત જ છે, તો પછી ફરીથી એનું વાક્ય વિકૃતિમાં ન હોવું જોઈએ છતાં છે તે માત્ર અનુવાદપ જ છે કાંઈ અપૂર્વવિધાન નથી. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પક્ષ.

અપિ વાઽઽગ્નેયવદ્ દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ જન્મે શબ્દો પૂર્વપક્ષમાં અન્ય પક્ષકારનો અસ્વરસ સૂચવે છે. (ઇગ્નેયવત્) ઇગ્નેય વિધિ પેડે (દ્વિશબ્દત્વ સ્યાત્) એ શબ્દોથી એક જ શાબ્દમેષની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘ અગ્નિમગ્ન આવહ ’ આ ઠેકાણે એ અગ્નિ શબ્દો છે છતાં શબ્દ-ગત્ય જ્ઞાન તો એકજ અગ્નિવિષયક શબ્દથી થાય છે તેમ પ્રકૃત સ્થળમાં પણ અતિદેશ સાત્ત્વથી અને શ્રદ્ધા-
૮૪

મેધીયમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ વચનથી એકજ શબ્દબોધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિમાં અનુક્રાન કરવું અને એ સાદૃશ્ય આન્યભાગેવત્ત્વરૂપ થાય છે એમ સમજવું. માટે એ વાક્ય નિર્રથક નથી. ॥ ૨૫ ॥

ન વા શબ્દપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) ઉપરનું કથન ઠીક નથી. (શબ્દપૃથક્ત્વાત્) દષ્ટાન્તમાં અગ્નિ-શબ્દ બિન્ન બિન્ન અર્થને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘અમિમ્મ આવહ’ આ દષ્ટાન્તમાં એક અગ્નિશબ્દથી અવેાહા અગ્નિ-પ્રતીત થાય છે અને બીજા અગ્નિ શબ્દથી અવેાહવ્ય અગ્નિ પ્રતીત થાય છે માટે શબ્દો બિન્ન બિન્ન છે. પણ આજ્યમાર્ગે યજતિ અહીં એવા બિન્ન બિન્ન અર્થ જણાતા નથી. ઉકત વાક્ય પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં એકજ અર્થને સૂચવે છે. માટે તે વચન આન્યભાગની સ્તુતિને માટેજ છે અર્થાત્ અનુસાદૃશ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

અધિકં વાર્યવત્ત્વાત્સ્યાદર્થવાદગુણાભાવે વચનાદવિકારે તેષુ હિ તાદર્શ્યં સ્યાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં સ્યાત્ અર્થવત્ત્વાત્) પ્રાકૃત અર્થ કરતાં અહીં વિશેષ અર્થ હોવાથી અધિક વિધાન છે. (અર્થવાદગુણાભાવે અવિકારે વચનાત્) અર્થવાદને સંભવ નથી. (તેષુ હિ તાદર્શ્યં સ્યાત્ અપૂર્વત્વાત્) સ્તુતિ અને ગુણની વિધિનો તથા પ્રાકૃતધર્મનો બાધ થતો હોવાથી અપૂર્વવિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘આજ્યમાર્ગે યજતિ’ આ વાક્ય અર્થવાદ, ગુણવાદ અને પ્રાકૃતધર્મનો પ્રાપક ન હોવાથી વિશિષ્ટ અર્થનું અર્થાત્ અધિક અર્થનું કથન કરે છે. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિષેધઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આન્યભાગથી અતિરિક્ત કર્મ કરવું નહિ આવે પ્રતિષેધ માનવો (દિતિચેત્) શંકાસયક શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉકત વાક્ય અર્થાત્ આજ્યમાર્ગે યજતિ ને પ્રતિષેધરૂપે માનવામાં આવે તો ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. પ્રતિષેધ એટલે આન્યભાગરૂપ કર્મ સિવાય બીજું કર્મ ન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

નાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશ્રુતત્વાત્) એવું શ્રવણ નથી.

ભાવાર્થ :—એવો પ્રતિષેધ માનવામાં અશ્રુત કલ્પના કરવી પડે છે અને સ્વાર્થ અર્થાત્ વાક્યનો જે અર્થ જણાય છે તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માટે એવું પરિસંખ્યાત્મક કથન ઠીક નથી. ॥ ૨૯ ॥

અગ્રહણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અગ્રહણાત) મહત્ત્વ ન થતું હોવાથી (હિતિચેત્) શંકા સ્પષ્ટ થઈ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરવો કે આન્ય ભાગ સિવાય ખીજાં અંજો ચોદક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આન્ય ભાગનું તો પ્રત્યક્ષ વચન છે માટે તેનું મહત્ત્વ અતિદેશ શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) તુલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા આ એક જ વાક્યથી પ્રકૃતિગત અધાન ધર્મોનું અનુષ્ઠાન વિહિત થતું હોવાથી પ્રકૃતિના અમુક ધર્મોનું મહત્ત્વ નથી થતું અને અમુકનું થાય છે એમ કહી શકાય નહિ એ તો અધાને માટે તુલ્ય વાક્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

તથા તદ્ગ્રહણે સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (તદ્ગ્રહણે સ્યાત્) તેના મહત્ત્વમાં હોષ શકે.

ભાવાર્થ :—જેમ સપ્તદશ સામિધેની રચનામાં બે વાક્ય છે તેમ આન્ય ભાગ મહત્ત્વમાં હોય તો સંભવી શકે પણ અહીં તો ચોદક શાસ્ત્ર આનુમાનિક છે આટલું વૈષમ્ય હોવાથી ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપૂર્વતાં તુ દર્શયેદ્ ગ્રહણસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરે છે (અપૂર્વતાં દર્શયેત્) અપૂર્વ અર્થને બતાવે છે. (ગ્રહણસ્ય અર્થવત્વાત્) મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આન્ય ભાગ મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી આગ્યમાનૌ યજતિ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રકૃતિ કરતાં બિન અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તે અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે સદૃશ વિધાન છે. ॥ ૩૩ ॥

ગૃહમેધીયમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિનું અનુષ્ઠાન કરવું.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તતોઽપિ યાવદુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ અગિ) કથંભાવની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી (યાવદુક્તમ્ સ્યાત્) જેનું જેનું પ્રત્યક્ષ વિધાન હોય તે અધાનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિ જે જે કર્મ વિહિત હોય તે અધાનું અનુષ્ઠાન કરવું. અમયે સ્વિષ્ટૃતે સમવચતિ દ્વાસુપહ્યયતિ ઇત્યાદિનું અનુષ્ઠાન કરવું. પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે આન્ય ભાગ સિવાય ખીજાનું અનુષ્ઠાન ન કરવું તેના સમાધાન માટે આ સૂત્ર છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ શૃભેધીયમાં પ્રાશિત્રાના ભક્ષણનો અભાવ છે. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સ્વિષ્ટદ્વિતિ મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્યાત્તુલ્લયકારણત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટદ્વિતિ) સ્વિષ્ટકૃત્વું જે શ્રવણ થાય છે તેથી (મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) શેષ હવિષ્ના ભક્ષણનો પ્રતિષેધ થાય છે (તુલ્યકારણત્વાત્) એક ક્ષત્રજનક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૃભેધીય પ્રકરણમાં હવિષ્ શેષ જે પ્રાશિત્રાદિ છે તેના ભક્ષણનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપ્રતિષેધો વા દર્શનાદિઙ્ઘાયાં સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ નથી. (ઇઙ્ઘાયાં દર્શનાત્ સ્યાત્) ઇઙ્ઘાનામક હવિષ્માં ભક્ષણું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્વ સ્વસન્નતીયનું જ વ્યાવર્તન કરે છે તેથી ભક્ષણ નિષ્ક્રિય પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિનું ભક્ષણ પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિ. સૂ. પ્રતિષેધો વા વિવિષૃવશ્ય દર્શનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે (વિવિષૃવશ્ય) જેનો વિવિ હે.ય તેનું ભક્ષણ હોય છે (દર્શનાત્) દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનું ભક્ષણ નિહિત હોય તેનું ભક્ષણ થવું જોઈએ. આનુમાનિક ભક્ષણ આધિત થાય છે. ઇઙ્ઘામેદાવચ્ચતિ પ્રત્યાદિ વાક્યથી કેવળ ઇઙ્ઘાનામકનું ભક્ષણ પ્રતીતિ થાય છે માટે તેના સિવાય પ્રાશિત્રાદિના ભક્ષણનો અભાવ છે એમ સમજવું ॥ ૩૭ ॥

પ્રાયણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ કમથી શંયુવાક અને ઇઙ્ઘા ભક્ષ
કરી સમાપ્ત કરવાના નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. શંચિવ્હાન્તત્વે વિકલ્પઃ સ્યાત્પરેષુ પત્યનુયાજ-

પ્રતિષેધોઽનર્થકઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શંચિવ્હાન્તત્વે) શંયુવાક અને ઇઙ્ઘાભક્ષાન્ત પછી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પમાં તાત્પર્ય છે. (પરેષુ) પછી (પત્યનુયાજપ્રતિષેધઃ અનર્થકઃ સ્યાત્) પત્નીસંયાજ અને અનુયાજનો પ્રતિષેધ અનર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—શંચિવ્હાન્ત પ્રાયણીયા સન્નિષ્ટતે ન પત્નોઃ સંયાજયન્તિ । ઇઙ્ઘાન્તા આતિથ્ય જ્ઞાનુયાજૈશ્વરાન્ત આ વાક્યોથી પ્રાયણીયા અને આતિથ્ય, ઇષ્ટિઓ શંયુવાક અને ઇઙ્ઘાન્તભક્ષ પછી કમ સમાપ્ત થાય છે છતાં પછી પત્નીસંયાજનો અને અનુયાજનો પ્રતિષેધ અત્રાવે છે તેથી ઉત્તર કર્મમાં વિકલ્પ પ્રતીતિ થાય છે. જે વિકલ્પ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ કરવો નિર્થક છે. કારણ કે પત્નીસંયાજ અને અનુયાજની પ્રાપ્તિ જ નથી તે પ્રતિષેધ શા માટે ? ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિત્યાનુવાદો વા કર્મણઃ સ્યાદશશ્વત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિત્યાનુવાદઃ) અર્થવાદ (સ્યાત્) છે. (કર્મણઃ અશ્વત્વાત્) શંયુવાક પછી કર્મ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શંયુવાક આદિ કર્મ પછી કોઈ કર્મ વિદિત નથી માટે જ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૩૯ ॥

પ્રાયણીય અને આત્મિક ધાબ્દઓ શંયુ અને ઇંડા કર્મ કર્યા

પછી સમાપ્ત થાય છે. એ અવિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રતિષેધાર્થવત્ત્વાચ્છોત્તરસ્ય પરસ્તાત્ પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાર્થવત્ત્વાત્) પ્રતિષેધ સાર્થક થતો હોવાથી. (ઉત્તરસ્ય પરસ્તાત્) દ્વિતીય ગાહપત્ય સંબંધી ॥ પછીના કર્મોનાં (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસયોઃ એકઃ શંયુઃ, ગાહપત્યે પરઃ એવમિદાદ્યં શ્રૂયતે । આ વાક્યથી જે શંયુ અને જે ઇંડા સમગ્ર થ છે. આમાં પછીના શંયુની ઉત્તરમાં જે કર્મો કરવાના હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે. એમ માનવાથી પ્રતિષેધ સાર્થક થ જાય છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાતેર્વા પૂર્વસ્ય વચ્ચનાદતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂર્વસ્ય પ્રાતેઃ) પ્રથમ શંયુ વખતે પ્રાયણી સમાપ્ત કરવાની પ્રાપ્તિ છે. (વચ્ચનાત્) વચનથી (અતિક્રમઃ સ્યાત્) નહીં તો શસ્ત્રો અતિક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શંયુવાકની પ્રથમ પ્રાપ્તિ થાય છે માટે ત્યાં જ સમાપ્તિ કરવી જોઈએ, જે પ્રથમ શંયુવાકે સમાપ્તિ ન કરવામાં આવે તો પ્રથમનો અતિક્રમ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી અને એમ કરવાથી શાસ્ત્રનો પય અતિક્રમ થાય છે. માટે પ્રથમ શંયુવાક થઈ રહ્યા પછી બીજા અંગની સમાપ્તિ જ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

પ્રતિષેધસ્ય ત્વરયુક્તત્વાત્ તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધસ્ય ત્વરયુક્તત્વાત્) પ્રતિષેધ કર્મોનુક્રમમાં ત્વરા જ સૂચવતો હોવાથી. (તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્) શંયુવાકનું અન્યદેશત્વ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિષેધ છે તે તો માત્ર કર્મની ત્વરા સૂચવે છે. અર્થાત્ બધા અંગોનું અનુક્રમ કરી જલદી સમાપ્ત કરો. બીજા શંયુવાકનું પ્રકાય થતું નથી અર્થાત્ બીજા શંયુવાક વખતે કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી પણ શંયુવાક વખતે જ કરવી એજ અવિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૪૨ ॥

ષડુપસદઃ ધત્યાદિ વાક્યથી અપૂર્વ ઉપસત્કર્મનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉપસત્સુ યાવદુક્તમકર્મ સ્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસત્સુ) ઉપસત્કર્મમાં (યાવદુક્તમ) અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત અધુન્ન કર્મ કરવું (અકર્મ સ્વાત્) પ્રતિષિદ્ધ પ્રયાગદિનું અનુષ્ઠાન ન કરવું.

ભાવાર્થ :—અપ્રયાજાસ્તા અનનુયાજા; આ વાક્યથી પ્રયાગ અને અનુયાજીને નિષેધ થાય છે. માટે એ નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરી અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત બીજા અર્થા કર્મ કરવાં. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્ત્રૌવેણ વાઽગુણત્વાચ્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્ત્રૌવેણ) સ્ત્રૌવ વાક્યથી આધારનું વિધાન થાય છે માટે તે પછી કરવું. (અગુણત્વાચ્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) અગુણ હોવાથી આક્રીનો પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રૌવેણ = સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્યથી આધારનું અનુષ્ઠાન કરવું. જેટલાનો ઉપદેશ થયો હોય તે અર્થાનું અનુષ્ઠાન કરવું. માત્ર પ્રતિષિદ્ધ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. ॥ ૪૪ ॥

અપ્રતિષિદ્ધ વા પ્રતિષિધ્ય પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ્રતિષિદ્ધમ્) અપ્રતિષિદ્ધ અધુન્ન કરવું (પ્રતિષિધ્ય) પ્રતિષેધ કરીને (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી અર્થાત નિષેધનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનો પ્રતિષેધ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી અધુન્ન કરવું. નાન્યામાહુતિ પુરસ્તાજ્જહ્યાત્ આનાથી ઉપસદ્દ હોમ કર્યા પહેલા હોમસામાન્યનો નિષેધ છે પછી સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્યથી પ્રતિપ્રસવ થાય છે તેથી શેષનો પ્રતિષેધ નથી માટે આધાર બોધક વાક્ય વ્યર્થ નથી. ॥ ૪૫ ॥

અનિજ્યા વા શેષસ્ય મુખ્યદેવતાનમીજ્યત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શેષસ્ય અનિજ્યા) શ્રૂયમાણ પ્રાકૃત હોમો કરવા નહિ. (મુખ્યદેવતાનમીજ્યત્વાત્) મુખ્ય આહુતિઓમાં અગ્નિ સિવાય બીજી આહુતિઓના પ્રાથમ્યનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્રૂયમાણ પ્રાકૃત હોમનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. કારણ કે પ્રાકૃત હોમ કરવામાં આવે તો સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્ય વ્યર્થ થઈ પડે છે. અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ દેવતાક આહુતિઓમાં અગ્નિ દેવતાક આહુતિ સિવાય બીજી આહુતિ પ્રથમ હોતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

અવભૃથનું અપૂર્વત્વાધિકરણ.

અવભૃથે બર્હિષ્; પ્રતિષેધાચ્છેષકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અવભૃથે) અવભૃથમાં (બર્હિષ્; પ્રતિષેધાત્) અર્હિષ્ યાગનો પ્રતિષેધ કરવાથી (શેષકર્મ સ્યાત્) બાકી કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

હોવાથી :—અવભૂથર્મા અપર્વર્હિષઃ પ્રયાજાન્ યજતિ આ વાક્યથી અહિંયામિ સિવાય શેષ કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં સિવાય બીજાં અર્ધાં જ પ્રાકૃત કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રને આધારે કરવાં જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

આજ્યમાગયો વાં ગુણત્વાત્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમાગયોઃ ગુણત્વાત્) આજ્ય ભાગોનું ગુણત્વ તરીકે શ્રવણ થતું હોવાથી (શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આક્રીના શેષ કાર્યનો પ્રતિષેધ થાય છે.

હોવાથી :—આજ્ય ભાગ આહુતિઓનું શેષ તરીકે કર્તવ્ય હોવાનું શ્રવણ થાય છે માટે તે સિવાય બીજાં શેષ કર્મ ન કરવાં એવું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

પ્રયાજાનાં ત્વેકદેશપ્રતિષેધવાક્યશેષત્વં

તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (પ્રયાજાનામ્ એકદેશપ્રતિષેધ વાક્યશેષત્વમ્) પ્રયાજોમાં અહિં યાગ એક ભાગ છે. તેના પ્રતિષેધ થવાથી આક્રીનાનું વિધાન અષ્ટ શકતું નથી. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) આજ્ય ભાગાહુતિ કે જે અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તે નિત્યાનુવાદ માત્ર છે.

હોવાથી :—અહિંયાગ પ્રયાજોના એક ભાગ છે, તેના નિષેધથી આક્રીના અંગોની પ્ર.પ્તિ થતી નથી. માટે આજ્યમાગૌ યજતિ આ નિત્યાનુવાદ છે.

આજ્યમાગયો ગ્રહણં નિત્યાનુવાદો વા ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યમાગયોઃ ગ્રહણમ્) આજ્યભાગોનું ગ્રહણ (નિત્યાનુવાદઃ) નિત્યાનુવાદ (વા) નથી. અત્ર વા શબ્દો નવથે અહીં વા શબ્દ નકારાર્થક છે. (ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્) ગૃહમેધીયવત્ છે.

હોવાથી :—અહીં આજ્યભાગોનું ગ્રહણ એ નિત્યાનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ નથી. પણ અહિંયાગ સિવાય બીજા પ્રયાજોનું વિધાન થાય છે. માટે અપૂર્વ અવભૂથનું વિધાન છે. ॥ ૫૦ ॥

વાજપેય આદિ વિકૃતિ યાગોમાં વૈકલ્પિક પ્રાકૃત પદાર્થોમાંના કોઈ

એકની ફરીથી શ્રુતિ થાય છે તેનું નિયમ વિધાન છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિરોધિના મેકશ્રુતૌ નિયમઃ સ્યાદ્ ગ્રહણસ્યર્થ-

વત્વાચ્છરવચ્ચ શ્રુતિતો વિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્ એકશ્રુતૌ) પ્રકૃતિમાં વિકલ્પિતમાંના કોઈપણ એક પદાર્થનું શ્રવણ થાય તો (નિયમઃ) નિયમ વિધિ (સ્યાત્) થાય છે. (ગ્રહણસ્ય અર્થવત્વાત્) ગ્રહણશાસ્ત્ર અર્થવાળું હોવાથી (શ્રુતિતઃ વિશિષ્ટત્વાત્) પક્ષશ્રુતિ પ્રત્યજ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શરદિ વાજપેયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત । આ વાક્યથી વિદ્યુતભૂત વાજપેય યાગનું વિધાન થાય છે. તેમાં જે યૂપ હોય છે તે આદિગ્ને હોવો જોઈએ બૃહત્ જ પૃષ્ઠ હોવું જોઈએ. પુરોહિત જવનો જ હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે માનવાથી જ્ઞાદિ યૂગો ભવતિ વગેરે વચનો સાચા થાય છે. નહીં તો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત એ અધા નિરર્થક થઈ જાય. ઉક્ત વાક્યોથી વિદિત થયેલા યૂપઆદિ પ્રાકૃત પદાર્થ યૂપ આદિનો આધ કરે છે. કામ્યંં બર્હિર્મંવતિ આ વાક્યથી જેમ શરોથી અર્હિનો આધ થાય છે તેમ ઉપરના રથગમાં પણ સમજવું. ॥ ૫૧ ॥

ઉભયપ્રદેશાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયપ્રદેશાત્ નંતિ ચેત્) અનેનો અતિદેશ થતો હોવાથી જે એવી શંકા કરનાર આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્ર આદિ અને પદાર્થ અનેને પ્રાપ્ત કરવા કહે છે તો પછી આદિ પદાર્થનો આધક કેવી રીતે થઈ શકે ! તે જ પ્રમાણે બીજા પદાર્થોમાં પણ શંકા ઉઠાવી શકાય છે. ॥ ૫૨ ॥

શરેશ્વરીતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(શરેષુ અપિંતિ ચેત્) જે અનેનો અતિદેશ થતો હોવા છતાં અને કંઈંય કરતાં હોય તો શરમાં પણ એમ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—આદિ અને પદાર્થ અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા હોય અને તેમાં આધ્ય આધઃ ભાવ ન હોય તો શરમાં પણ એમ થવું જોઈએ, અર્થાત્ કામ્યંં બર્હિર્મંવતિ આ ઉક્તિએ પણ શરોથી અર્હિની નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ.

વિરોધ્યપ્રહ્ણાત્તથા શરેશ્વિતિ ચેત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધ્યપ્રહ્ણાત્) વિરોધપદાર્થનું અહલ્ય ન થવું હોવાથી (શરેષુ તથાંતિ ચેત્) શરોમાં એમ માની શકાય, જે એમ કહેનાર આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરોમાં કોઈપણ દોષ જણાતો નથી. જ્યાં શરનામનું ધાસ અહલ્ય કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં કુશોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. વિરોધિ શરોનો અંગીકાર કર્યા પછી કુશોનું અંગ તરીકે અહલ્ય થઈ શકે નહિ. માટે ત્યાં તો કુશોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૫૪ ॥

તથેતગસ્મિન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સ્મિન્) બીજા પદાર્થમાં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે શરોનો અંગીકાર કરવાથી કુશોનો અધ માની શકાતો હોય તો આદિરના અંગીકાર થયા પછી પદાર્થનો આધ થતો જોઈએ. અનેમાં એકપ્રકારે જ ન્યાય છે. ॥ ૫૫ ॥

શ્રુત્યાનર્થક્યમિતિ चेत् ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુત્યાનર્થક્યમ્ इति चेत्) એમ માનવાથી શ્રુતિ નિરર્થક થઇ જાય છે જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જે આદિરથી પલાશનો આધ થાય તો અતિદેશ શાસ્ત્ર નિરર્થક થઇ જાય, કાઠ્ય કે અતિદેશ શાસ્ત્ર તો અન્નેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૫૬ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्) ગ્રહણ સાત્ર અર્થવાળું હોવાથી (ઉભયોઃ) અન્નેની (અપ્રતિપત્તિઃ સ્યાર્) પ્રાપ્તિ થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—આદિરો યૂપો મરતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સાર્થક હોવાથી પલાશ અને અદિર અન્નેની પ્રાપ્તિ હોઇ શકે નહિ. જે અન્નેની પ્રાપ્તિ હોત તો એક શાસ્ત્રથી તેની પ્રાપ્તિ હતી જ તો પછી આદિરનું વિધાન શા માટે કયું ? માટે આદિર પલાશનો નિવર્તક છે. ॥ ૫૭ ॥

કાઠ્ય ઇષ્ટિઓમાં પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતાની નિવૃત્તિ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(सर्वासां च) સર્વ કાઠ્યેષ્ટિ સંબંધી યોદના અર્થાત્ વિધિઓની (ગુણાનામ્ અર્થવત્ત્વાત્) અને ગુણોની અર્થવતા હોવાથી (અપ્રવૃત્તે) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા ન હોવાથી (ગ્રહણં સ્યાર્) વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કાઠ્યેષ્ટિઓમાં વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે. પ્રાકૃતગત દ્રવ્ય દેવતાઓનું કાઠ્યેષ્ટિમાં ગ્રહણ થતું નથી. પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતા સાથે વિકૃતિના દ્રવ્ય દેવતાને વિકલ્પ તથા સમુચ્ચય પણ નથી. ॥ ૫૮ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(अधिकं स्यात्) સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ થાય છે. (इतिचेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આવું સમાચારન આચરના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૯ ॥

मार्थाभावात् ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(न) નહિ (अर्थाभावात्) આકાંક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાથી આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે માટે પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા રહેતી નથી અને તેનું કાઠ્ય ઇષ્ટિમાં ગ્રહણ થતું નથી. ॥ ૬૦ ॥

આદિર યૂપના નિયમનું અધિકરણ.

તથૈકાર્થવિકારે પ્રાકૃતસ્યાપ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તૌ હિ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (એકાર્થવિકારે) એક જ કાર્યાગા આદિર દ્રવ્ય અને ઉદુમ્બર દ્રવ્ય વિધિમાં (પ્રાકૃતસ્ય અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રાકૃત આદિરની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (પ્રવૃત્તૌ હિ વિકલ્પઃ સ્યાત્) કારણ કે પ્રવૃત્તિ થાય તો વિકલ્પ માનવો પડે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમાં અને પ્રકૃતિમાં એ વિરુદ્ધ દ્રવ્યોનું વિધાન હોય તો વિકૃતિમાં પ્રાકૃત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ વિરુદ્ધ પ્રાકૃત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે તો વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય સાથે વિકલ્પ માનવો પડે, માટે એ વિકૃતિ ઉદુમ્બરનું વિધાન હોય તો તેમાં પ્રાકૃત આદિર યૂપની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

યાવચ્છતીતિ ચેત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છતીતિ) જેટલું શ્રવણ થાય તેટલું ગ્રહણ કરવું (હિતિ ચેત્) એ એવી થંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિમાં જે પ્રાપ્ત થાય તે અને વિકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ શ્રુત થતું હોય તે, એ બંનેને સમુચ્ચય કરવો. અર્થાત્ આદિર અને ઉદુમ્બર બંનેનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવશદ્ભવાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમાં કહેલાં બંને પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવાનું (અવશદ્ભવાત્) શાસ્ત્રવિહિન નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અને વૈકૃત પદાર્થોનું એકી સાથે ગ્રહણ કરવું એ શાસ્ત્ર વિહિન નથી. અર્થાત્ આદિર યૂપ અને ઉદુમ્બર યૂપ બંનેનું એકી સાથે ગ્રહણ થતું નથી. વિકલ્પ અને સમુચ્ચય માનવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી. ॥ ૬૩ ॥

એને બ્રહ્મવચ્ચ સ્ત્રી કમ્પા હોય તેણે ત્રીહિથી જ યાગ કરવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિકૃતે ત્વનિયમઃ સ્યાત્ પૃષ્ઠાગ્ન્યવદ્ગ્રહણસ્ય

ગુણર્થત્વાદુભયોક્ષ પ્રવિક્ષવાનુગમશક્ત્

ચદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતે તુ બનિયમઃ સ્યાત્) વિકૃતિમાં વિરોધિદ્રવ્યોમાં નિયમ નથી. (પૃષ્ઠાગ્ન્યવત્ , પૃષ્ઠાગ્ન્ય પેકે (ગ્રહણસ્ય ગુણર્થત્વાત્) ત્રીહિનું ગુણર્થ હોવાથી (ઉભયોઃ પ્રવિક્ષવાતિ) ચોદક શાસ્ત્રથી બંને પ્રાપ્ત થત. હોવાથી. (ગુણશક્તિ ચદા હિતિ સ્યાત્) જે વખતે ત્રીહિપ ગુણ વિધાયક શાસ્ત્રને પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે ધવશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિનો આધ અપ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્રયે ગૃહપતયે પુરોડાશ મષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં વ્રોહોગમ આ વાક્યથી વ્રોહિથી યાગ કરવાનું વિહિત છે. પ્રકૃતિમાંથી યવોથી પણ યાગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિકલ્પથી બન્નેથી અર્થાત્ વ્રોહિથી અો યવથી પણ યાગ કરવો એવું ક્ષિત થાય છે. કારણ કે વ્રોહિ તો માત્ર યુગ્યાર્થ છે. વ્રોહિથી જ યાગ કરવો એવો કોઈ નિયમ બંધાતો નથી. પૃષ્ઠાન્વર્મા જેમ આન્વ યુગ્યવિધિ માટે છે તેમ અહીં પણ વ્રોહિ યુગ્યવિધિ માટે છે જ્યારે વ્રોહિ શાસ્ત્ર પ્રવર્તતું હોય ત્યારે જ યવશાસ્ત્ર પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એકને કે અવ અને વ્રોહિનો વિકલ્પ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાર્થ્યાદ્ વા નિયમ્યેત શ્રુતિતો વિશિષ્ટવાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાર્થ્યાત) એક પ્રયોજન હોવાથી (નિયમ્યેત) નિયમ વિધિ છે. (શ્રુતિત) પ્રત્યક્ષ શ્રવણ હોવાથી. (વિશિષ્ટવાત્) આનુમાનિક યવશાસ્ત્ર કરતાં પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર બળવાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્રોહિ તથા યવનું પ્રયોજન તો પુરોડાશ રૂપ એક જ છે. એમાંથી એકથી પુરોડાશ થવાથી બીજું દ્રવ્ય પ્રદહણ કરવાની જરૂર નથી. યવ તો એ દક શાસ્ત્રથી અર્થાત્ અતિદેશ શાસ્ત્ર ॥ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી તે આનુમાનિક છે અને વ્રોહિનું તો વિકૃતિર્પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ છે. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોવાથી વ્રોહિથી જ યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૬૫ ॥

વિરોધિત્વાચ્ચ લોકવત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિરોધિત્વાત્) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ (લોકવત્) બંન્નહારના દષ્ટાંતથી પણ એ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—એ પરસ્પર વિરોધી હોય તેની એક સાથે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. એ તો લોક દષ્ટાંતથી પણ સમજી શકાય છે. ॥ ૬૬ ॥

ક્રતોચ્ચ તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ક્રતોઃ) કૃતુનો (તદ્ગુણત્વાત્) તેના ગુણ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃતુનો સંબંધ યુક્ત અને કૃષ્ણ વ્રોહિની સાથે હોવાથી વ્રોહિથી જ યાગ કરવો એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિરોધિનાં ચ તત્ષ્રુતાવશદ્વાદ્વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિરોધિનાં તત્ષ્રુતૌ) વિરોધીઓમાંના કોઈ એકનું શ્રવણ થાય તો (અશબ્દત્વાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત (અશબ્દત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિહિત ન હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષ વિહત અળવાન હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત દ્રવ્ય સાથે વિકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે. ॥ ૬૮ ॥

પૃષ્ઠદાજ્યે સમુચ્ચયાદ્ ગ્રહણસ્ય ગુણાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાજ્યે) પૃષ્ઠદાન્યમાં (સમુચ્ચયાત્) સમુચ્ચય હોવાથી (ગ્રહણસ્ય) આન્યગ્રહણ (ગુણાર્થત્વમ્) ગુણાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાન્ય રથગમાં તો આન્ય ગ્રહણ દધિ સાથે સંબંધ બાંધવા માટે છે. માટે ત્યાં દધિ સાથે આન્યનો વિરોધ નથી. આન્ય અને દધિનો સમુચ્ચય પૃષ્ઠદાન્યમાં ઇષ્ટ છે. ॥ ૬૯ ॥

ક્ત્વન્તરે વાડતઃયાયત્વાત્ કર્મભેદાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્ત્વન્તરે) દર્શપૂર્ણમાસમાં (કર્મભેદાત્) કર્મ બિન્ન હોવાથી (અતઃયાયત્વમ્) વિરોધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુરવત્ અને પંચાવત્ વિરોધ હોવાથી લોકવત્ એ ન્યાયનો પ્રસર થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

પંચ અવત્તનું અધિકરણ. યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુતિ ઇતિ ચેત્) કોષ્ટ હવિષમાં પંચ-અવત્ત શ્રવણ હોય તો શ્રુતિ પ્રમાણે કાર્ય કરવું.

ભાવાર્થ :—કોષ્ટપણ હવિષ્ વિશેષ પંચ-અવત્તનું વિધાન હોય તો અર્થાત્ પાંચ વખત અવદાન કરવાનું વિધાન હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ચતુરવત્ કોષ્ટમાં અને કોષ્ટમાં પંચાવત્ શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનૈકત્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનૈકત્વાત્) એક જ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશિષ્ટ હવિષ્ અને સામાન્ય બીજાં હવિષોમાં એકજ વિધાન હોવાથી બધાં હવિષ્પ અંગોમાં પંચવત્તાનું જ અનુદાન કરવું. ॥ ૭૨ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमोमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥



અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધનું પદ્યુદાસત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેડનારભ્યવિધાને પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાદિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્ય-વિધાને) જે યજમાને ઇત્યાદિ વિધાનમાં (પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાત્) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તનો પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજ્ઞમાં નાપેયં જુળીતે આ પ્રમાણે વરણનો નિષેધ છે, તથા અનારભ્ય યજ્ઞતિમાં જે યજમાન કરોતિ નાનૂયાજેષુ અહીં પણ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તિ છે. મહાપિતૃયજ્ઞેન યજ્ઞેત પ્રઠતિવત્ પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી યાગ કરવો એમ લખ્યું છે. આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બંને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાપ્તવદિતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાપ્તવત્) અર્થ પ્રાપ્ત પેડે (દિતિ ચેત) જે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ વિષં ન મક્ષયિતવ્યમ્, આ અર્થમાં ' વિષ ખાવું અને ન ખાવું ' આવો વિકલ્પ માનવામાં આવતો નથી તેમ ઉક્ત સ્થળમાં વિકલ્પ ન માનવો જોઈએ, નિષેધ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યત્વાદુભયં શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) સમાન હોવાથી (ડુભયમ્) બંને (શબ્દલક્ષણમ્) શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાપ્તિરપિ પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધોડપિ પ્રાપ્તૌ પ્રાપ્તયામ્ આ પ્રમાણે શાપર ભાષ્યમાં લખ્યું છે. બન્નારે બંને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તે બંને પ્રમાણ માનવા જોઈએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાક્યશેષઃ સ્યાત્ અન્યાભ્યત્વાત્

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ તુ) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (વાક્યશેષઃ સ્યાત્) વાક્ય શેષથી પ્રતિષેધ જ માનવો જોઈએ (વિકલ્પસ્ય અન્યાભ્યત્વાત્) વિકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે. (વિધીનામ્ એકદેશઃ સ્યાત્) વિધીના એક ભાગમાં નિષેધનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થઃ :—આર્યવરણમિજ્ઞં પ્રઠતિવત્ કાર્યમ્ એટલે આર્યેય વરણ સિવાય બીજું કંઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરવું. તથા અનૂયાજાતિરિક્તેષુ જે યજમાન હોય તેમ અનુયાજ સિવાય

ખીજામાં એ યજમાને એ પ્રમાણે કહેવું આ પ્રમાણે જે નવ્ તો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ નિષેધ તરીકે સમજવો. અર્થાત ઉક્ત સ્થળે નિષેધ માનવો નહિ પણ પર્યુદાસ નિષેધ માનવો. ॥ ૪ ॥

ન તૌ પશૌ કરોતિ આમાં જે નન્ પદથી નિષેધ છે તે અર્થવાદ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપૂર્વે ચાર્થવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) કાઠ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય તો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) તે અર્થવાદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ :—સોમયજમાન અન્ય ભાગને પ્રાપ્ત કરાવનાર કાઠ પ્રમાણ નથી માટે તે નિષેધ અર્થવાદ છે જેમકે ન તૌ પશૌ કરોતિ ન સોમેધ્વરે અહીં સોમ અધ્વરમાં જે ન થી નિષેધ જણાય છે તે અર્થવાદ છે. ॥ ૫ ॥

અતિરાત્રમાં ષોડશીના જે નિષેધ છે તે વિકલ્પ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શિષ્ઠા તુ પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ :—(શિષ્ઠા તુ) કાઠ ખીજ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થતી હોય અને પછી (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થતો હોય તો તે વિકલ્પ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કાઠ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થઈ હોય અને પછી નિષેધ પણ હોય તો ત્યાં નિષેધ સમજવો. જેમકે :—અતિરાત્રે ષોડશિનં શ્લોકિતિ નાતિરાત્રે । અહીં અતિરાત્ર યાગમાં શુદ્ધ પ્રમાણથી ષોડશીનું ઋદ્ધિ પણ જણાય છે અને પછી નિષેધ પણ જણાય છે માટે અતિરાત્ર યાગમાં ષોડશી ઋદ્ધિનો વિકલ્પ સમજવો. ॥ ૬ ॥

“ અનાહુતિર્વે જર્તિલાઃ ” આ ઠેકાણે આહુતિ સાથે જે નિષેધ જણાય છે

તે અર્થવાદ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન ચેદન્યં પ્રકલ્પયેત્પ્રકલ્પસાવર્થવાદઃ

સ્યાદાનર્થકયાત્પરસામર્થ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થઃ :—(ન ચેદન્યં પ્રકલ્પયેત્) અન્ય વિધેયનું વિધાન ન થતું હોય તો વિકલ્પ માની શકાય. (પ્રકલ્પસૌ) જે અન્યનું વિધાન હોય તો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) વિહિતનો અર્થ નહિ થાય છે. (પર સામર્થ્યાત્) પર દ્રવ્યના વિધાનના સામર્થ્યથી (આનર્થકયાત્) નિષેધ વ્યર્થ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—જ્યાં અન્યનું વિધાન ન હોય ત્યાં નિષેધ વિકલ્પ તરીકે હોય છે પણ જ્યાં અન્યનું વિધાન કર્યું હોય ત્યાં નિષેધ અર્થવાદ તરીકે હોય છે. જેમકે આગ્નિ યજમાનમાં શ્રવણ

મ.ય છે કે જર્તિલયવાગ્વા વા જુહવાદ્ ગવોધુકયવાગ્વા વા, ન ગ્રામ્યાન્ પશૂન્ હિનસ્તિ નારણ્યાન્ અથો સ્વલુ અનાહુતયો વૈ જર્તિલાશ્ચ ગવોધુકાશ્ચેતિ અજક્ષીરેણ જુહોતિ इति જર્તિલયવાગ્વાદીનાં વિચિનિન્દાશ્રવણેન પૂર્વાધિકરણત્વદ્ વિકલ્પે પ્રાપ્તે વિદ્ધાન્તમાહ. પ્રથમ જર્તિલ અને ગવોધુકનો મવાગૂં હોમ કરવાનું કહ્યું છે પછી તેનો નિષેધ કર્યો છે, અને અનક્ષીર અર્થાત્ બકરીના દૂધથી હોમ કરવા જણાવ્યું અને જર્તિલની આહુતિને અનાહુતિ કહી છે. જર્તિલ એટલે જંગલી તલ. ગવોધુક એટલે જંગલી ધડ આ ઠેકાણે જે નિષેધ છે તે માત્ર અર્થવાદ છે અને તે બકરીના દૂધની પ્રશંસા જ કરે છે. આ પ્રમાણે અનાહુતિમાં પ્રતીત થતો નિષેધ અનક્ષીર દ્રવ્યનો અર્થવાદ છે. અર્થાત્ નિષેધ ઠોષ ઠેકાણે અર્થવાદ તરીકે પણ હોય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રૈયમ્બકાદિમાં અભિધારણ અને અનાભિધારણ અર્થવાદ રૂપે છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વેષ્ચ તુલ્યકાલત્વાત ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પૂર્વે) પૂર્વના ન્યાયો સાથે (સમાનકાલત્વાત) સમન મેષ ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્મસ્યેષુ ડ્યમ્બ્રકમન્ત્રસંયોગેન ડ્યમ્બ્રકનામકા એકકગાલાઃ પુરોડાશા ત્રિહિતાઃ । તાન્પ્રકલ્ય શ્રૂયતે અભિધાર્યાં અનભિધાર્યાં इति મીમાંસન્તે બ્રહ્મવાદિનઃ આવાને શ્રૂયતે હોતવ્યમભિહોત્રં ન વા, इति મીમાંસન્તે બ્રહ્મવાદિનઃ । इति અધિકરણમાલ્લા આ પ્રમાણે ડ્યમ્બ્રકમન્ત્રના સંબંધથી ડ્યમ્બ્રકનામક પુરોડાશ આદિ અભિધાર્ય છે કે અનભિધાર્ય, તથા આવાનમાં શ્રવણ થાય છે કે અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો કે ન કરવો ? અહીં જે નિષેધ જણાય છે તે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલાં ન્યાય પ્રમાણે નિષેધથી અર્થવાદ સમગ્રાય છે. ક્ષય તૂળી હોમ પ્રગસ્તઃ । સાગર ભાવ્ય. ઉક્ત નિષેધથી તૂળણી હોમની પ્રશંસા પ્રતીત થાય છે એમ સાગર ભાવ્યમાં લખ્યું છે. ॥ ૮ ॥

આવાનમાં ઉપવાદ વિકલ્પ સૂચવે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઉપવાદઃ તદ્વત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ઉપવાદ) ઉપ શબ્દથી જે વાદ છે અર્થાત્ ઉપવોતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાગ્ન્યાધેવે બ્રહ્મા સામ્માનિ ગાયતિ આ ઠેકાણે જે નિષેધ જણાય છે તે (તદ્વત) સિદ્ધવા તુ પ્રતિષેધઃ સ્પષ્ટ એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિકલ્પાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉપવોતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાગ્ન્યાધેવે બ્રહ્મા સામ્માનિ ગાયતિ ’ એટલે કે જે બ્રહ્મા સામમાન કરે છે ત્યાં અગ્નિએ યાજ્ઞ જાય છે. એટલે બ્રહ્મા નામક હોતાને સામમાનનો અધિકાર નથી એવો નિષેધ પ્રતીત થાય છે. એ નિષેધ વિકલ્પને સૂચવે છે. ॥ ૯ ॥

પ્રતિષેધાદકર્મેતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી (અકર્મ્મં ઇતિ ચેત્) કર્મ નથી એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત સ્થગર્મા સામગ્રાનતી નિંદા પ્રતીત થાય છે. માટે સામગ્રાન અકર્મ્મ છે. જે નિંદિત હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ન હોઈ શકે જે આવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન શબ્દપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શબ્દપૂર્વત્વાત્) સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે કારણ કે તેનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે. સ્થંતર મમિગાયતે આધીયમાને । જ્યારે ગાર્હ-પત્યનું આધાન થાય ત્યારે સ્થંતર સામ ગાયું. આ ગ્રાન બ્રહ્મા કરે એટલે બ્રાહ્મણત્વ જાનિવાળો ઉદ્ગાતા સામગ્રાન કરે. હવે એક વખત તેનો નિષેધ પણ છે જેમકે ઉપર કહ્યું છે કે ઉપવૃત્તા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાગ્ન્યાયેવે બ્રહ્મા સામાનિ ગાયતિ આ ઉપરથી સામગ્રાનનો નિષેધ માનવામાં આવે છે. જે નિષિવાક્ય છે તે અનુદાનને માટે છે અને ઉપરાદ છે તે ત્યાગને માટે છે. તસ્માદનુ-ષ્ટાતું વિધિઃ વર્જયિતુમુપવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

દીક્ષિતો ન દદાતિ ઇત્યાદિ જે નિષેધ છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દીક્ષિતસ્ય દાનહોમપાકપ્રતિષેધેઽવિશેષાત્

સર્વદાનહોમપાકનિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતસ્ય) કુટુમ્બ દીક્ષા પામેલ યજ્ઞમાનને (દાનહોમપાકપ્રતિષેધઃ) જે દાન, હોમ અને પાકનો પ્રતિષેધ છે તે (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નહીં હોવાથી (સર્વ-દાનહોમપાક નિષેધઃ સ્યાત્) બધા જ દાન હોમ અને પાકનો નિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કુટુમ્બ દીક્ષા પામેલ યજ્ઞમાનને દાન, હોમ અને પાક કરવાનો નિષેધ છે. આ નિષેધ કુટુમ્બાંધિ દાનાદિ અને અકુટુમ્બાંધિ દાનાદિનો પણ નિષેધ છે કારણ કે એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જે કુટુમ્બ સાથે સંબંધ ન હોય તેનાં જ દાન આદિનો નિષેધ છે માટે સર્વ-દાનાંનો નિષેધ છે એમ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પક્ષ. અક્રત્યુક્તાનાં વા ધર્મઃ સ્યાત્ ક્રતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અક્રત્યુક્તાનાં વા ધર્મઃ સ્યાત્) કુટુ સાથે જેનો સંબંધ નથી એવાં દાન-આદિનો નિષેધ ધર્મ છે. (ક્રતોઃ) કુટુમાટેનાં દાન-આદિ તો (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિદિત હોવાથી એનો નિષેધ એ ધર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—દાન હોમ અને પાક એ કંતુને માટે હોય છે અને કંતુ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતાં પુરુષાર્થ માટે પણ હોય છે. તેમાંથી પુરુષાર્થ દાન-આદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું. કર્તવ્ય તો પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી તે કરવા જ જોઈએ જો એ ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ વિધાન વ્યર્થ જ થઈ જાય. મૈત્રેયાય દિરણં દદાતિ દાક્ષિણાનિ જુહોતિ અઃ કંતુને લગતાં દાન હોમ તો દીક્ષિતે કરવાં જ જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજો પક્ષ. તસ્ય ઘાડ્યાનુમાનિકમવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તસ્ય) તે નિષેધનો વિષય (અનુમાનિકમ્) અતિદેશ-શાસ્ત્રથી જે પ્રાપ્ત છે તે દાનાદિ છે. (અવિશેષાત્) વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિમાં ચોદક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત જે પ્રમાણદિનો હોમ તથા જે અગ્નિહોત્ર છે તે અન્ને નિષેધનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ વિહિત નથી પણ આનુમાનિક છે. અગ્નિહોત્ર પણ નિષેધ વિષય છે કારણ કે તેના ત્યાગમાં કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નથી. એટલે કે કંતુમાં જે યજમાને દીક્ષા લીધી છે તેણે અગ્નિહોત્ર પણ ન કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ તુ વાક્યશેષત્વાદિતરસ્ય પયુર્દાસઃ

સ્યાત્ પ્રતિષેધે વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષે ઠીક નથી (અતરસ્ય વાક્યશેષત્વાત્) ન દદાતિ એ ખીખનો વાક્યશેષ છે માટે (પયુર્દાસઃ સ્યાત્) નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ છે. (પ્રતિષેધે) જો પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવો પડે અને વિકલ્પ અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—અહરહરમિહોત્રં જુહુયાત્ આ વિધિ વાક્યનો ન દીક્ષિતો દદાતિ ઇત્યાદિ વાક્ય શેષ છે. એટલે અર્થ એ નીકળે છે કે જે દીક્ષિત ન હોય તેણે અગ્નિહોત્ર કરવો. આમ માનવાથી નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ થાય છે. જો પ્રતિષેધ અર્થાત્ નહીં સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે રાખવામાં આવે તો પ્રતિષેધ થાય છે. પ્રતિષેધ માનવા જતાં વિકલ્પ માનવો પડે અને તે અન્યાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ જ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વતર્મ હોમાદિથી આહુવનીયનો આધ થાય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અવિશેષેણ ચચ્છાસ્ત્રમન્યાયત્વાદિકલ્પસ્ય તત્સંદિગ્ધમારાદ્ધિ-

શેષશિષ્ટં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષશિષ્ટં સ્યાત્) વિશેષ શાસ્ત્ર વિહિત પદાર્થ કર્તવ્ય છે. (અવિશેષેણ ચચ્છાસ્ત્રં તત્સંદિગ્ધમ્) સામાન્ય શાસ્ત્ર વિહિત જ હોય છે તે સંદિગ્ધ બને છે અને તેના (આરાદ્) તે દૂર પડે છે (વિકલ્પસ્ય અન્યાયત્વાત્) વિકલ્પ અન્યાય હોવાથી વિકલ્પ આધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—યદ્ આહવનીયે જુહોતિ इति सामान्यशास्त्रं सप्तमे पदे जुहोति इति विशेष शास्त्रम् आ यन्ने कर्मो न्योतिष्ठोमમાં હોમાર્થ હોવાથી એકી સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. યન્ને હોમ એકી સાથે થઈ શકે નહિ માટે સામાન્યશાસ્ત્રથી જે કર્મ હોય છે તેનો આધ થાય છે અને વિશેષ શાસ્ત્રથી જે હોમ વિહિત હોય છે તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે, આહવનીયમાં હોમ એ સામાન્યશાસ્ત્ર વિહિત છે તેથી તેનો આધ થાય છે અને સપ્તમ પગલે જે હોમ યતાવ્યો છે તે વિશેષ શાસ્ત્રથી વિહિત હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સામાન્યનો વિકલ્પથી આધ માનવો નહિ પણ નિત્ય આધ માનવો જોઈએ. વિશેષનું જ્યાં વિધાન ન હોય ત્યાં સામાન્યની પ્રવૃત્તિ થાય ટે. ॥ ૧૬ ॥

વૈમૃદ્ધાદિમાં સામદેશ્યનું જ વિધાન છે તે વાક્ય શેષ તરીકે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અપ્રકરણે તુ ચચ્છાસ્ત્રં વિશેષે શ્રયમાણમવિકૃત-

માગ્યમાગવતપ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :— (અપ્રકરણે તુ યત શાસ્ત્રમ્) અપ્રકરણ પદિત જે શાસ્ત્ર છે તે જ પાછું વૈમૃદ્ધ આદિ વિકૃતમાં શ્રૂયમાણ છે તે (અવિકૃતમ્) અવિકલ્પણ છે એ એમ કહેવામાં આવે તે (પ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્થમ્) પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે (આગ્યમાગવત) આગ્ય ભાગ પેડે.

ભાવાર્થ :—‘સપ્તદશ સામિધેની રન્વાહ’ આ અનારભ્ય વિધિ છે, અનારભ્ય વિધિ-વિહિતનો પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ થાય છે પણ ત્યાં પાંચદશ્યનું વિધાન છે એટલે સાપ્તદશ્યને સંબંધ વિકૃતિઓમાં જાય છે છતાં વિકૃતિમાં સાપ્તદશ્યનો જે પાઠ છે તે એમ સૂચવે છે કે માન્ય પ્રાકૃત કુર્યાત્ બીજાં પ્રકૃતિમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવા માટે છે. તેથી એમ પણ ન સમજવું કે જે વિકૃતિ એનો પાઠ છે તેમાંજ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું બીજી વિકૃતિઓમાં ન કરવું. ॥ ૧૭ ॥

વિકારે તુ તદર્થ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (વિકારે તુ) વિકારમાં તો (તદર્થ સ્યાત્) વિકારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—જો સામિધેનીનો વિકાર શ્રુત થતો હોય તો તે વિકારને માટે છે એમ સમજવું પણ એવું શ્રવણ થતું નથી. માટે પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. વાક્યશેષો વા કતુનાપ્રહણાત્ સ્યાદનારભ્યવિધાનસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ સૂચવે છે. (વાક્યશેષઃ) વાક્ય શેષ (સ્યાત્) છે. (અનારભ્ય વિધાનસ્ય) અનારભ્ય વિધિનો. (કતુના પ્રહણાત્) કતુ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધીમાન સાપ્તદશ્યનો કતુની સાથે સંબંધ છે અને સામિધેની સાથેનો પણ સંબંધ છે. પ્રાકરણિક વાક્ય કતુસંબંધ જણાવે છે અને બીજું વાક્ય સામિધેની સંબંધ જણાવે છે. બીજી વિકૃતિઓમાં કતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થતું નથી વૈમૃદ્ધ આદિમાં તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે કારણ કે તે તેનું અંગ છે. અર્થાત્ અનારભ્યાધીન સાપ્તદશ્યનો સંબંધ વૈમૃદ્ધાદિ વિકૃતિઓમાં જ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

પૃથિવ્યે સ્વાહા ઇત્યાદિ વિધિથી જેમાં સ્વાહાકારનું વિધાન નથી એવા પ્રદાનોમાં
સ્વાહાકારનું વિધાન સમજવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મન્ત્રેષ્વવાક્યશેષત્વં ગુણોપદેશાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રેષુ શ્વવાક્યશેષત્વમ્) મન્ત્રોમાં વાક્યશેષ નથી. (ગુણોપદેશાત્)
પૂર્વાનુપૂર્વી ૩૫ મુજબે ઉપદેશ હોવાથી.

હોવાર્થ :—અતારભ્ય વાક્યનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે સ્વાહાકારેણ દેવેભ્યોઽન્નં દદાતિ
સ્વાહા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવોને અન્ન આપે છે. હવે કોઈક પ્રકરણમાં પૃથિવ્યે સ્વાહા આ
પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આ સ્વાહાકારાન્ત મન્ત્ર છે. તેમાં અતારભ્યાધીન વાક્યનો ઉપસંહાર છે.
અ.નુ. પૂર્વપદાનું માનવું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે કે ઉક્તમન્ત્રનો ઉક્તવાક્ય શેષ તરીકે
નથી. એટલે કે એ મન્ત્રમાં ઉક્તવાક્યનો ઉપસંહાર થતો નથી. પૃથિવ્યે સ્વાહા અહીં જે સ્વાહા
શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે તે તે એવા નિયમ બાધે છે કે પૃથિવી શબ્દનું ચતુર્થાં વિભક્તિમાં ઉચ્ચાર્યો
પછીજ ‘સ્વાહા’ શબ્દ બોલવો જોઈએ પૃથ્વીની આગળ નહિ. તથા સ્વાહા જ ઉચ્ચારવે
જોઈએ ‘વપત્’ નહિ. આવા નિયમને માટે ઉક્ત મન્ત્ર છે એમાં અતારભ્યાધીન વાક્યનો
ઉપસંહાર થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અનામ્નાતે દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અનામ્નાતે) ‘સ્વાહા’ કારનું ત્યાં આમ્નાન નથી (દર્શનાત્) વિધાન
હોવાથી.

હોવાર્થ :—જ્યાં સ્વાહાકાર નથી ત્યાં સ્વાહાકારનું વિધાન છે. જેમકે ઘૃતેન ચાવાપૃથિવો
આપૃણેથમિત્યૌદુમ્બર્યાં હોતીત્યુક્ત્વા ભૂમિપ્રાપ્તે ઘૃતે સ્વાહા કરોતિ’ હવે જો પઠિત મન્ત્ર અર્થાત્ પૃથિવ્યે
સ્વાહા આ મન્ત્રમાં જ ઉપસંહાર હોય તો ઉપર આમ્નાનમાં સ્વાહાનું વિધાન કરવું અસંગત
થઈ જાય. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિષેધાન્ત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી

હોવાર્થ :—કવચિન્ન સ્વાહા કરોતિ આવો પ્રતિષેધ પણ છે. પ્રાપ્તનો જ પ્રતિષેધ
થાય એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. જો ઉપસંહાર માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ બ્યર્થ થઈ જાય. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનામક ગ્રહનો વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અગ્ન્યતિગ્રાહ્યસ્ય વિકૃતાનુપદેશાદપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અગ્ન્યતિગ્રાહ્યસ્ય) અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનો (વિકૃતૌ) વિકૃતિમાં
(ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) ચોક્ક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને અતિગ્રાહનામક ગ્રહોનો વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે તેથી ચોદક શાસ્ત્ર અર્થાત્ અતિદેશ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ વિકૃતિમાં થતી નથી. અથાતોઽગ્નિદ્યોમેન યજેત ન દ્વિરાત્રેણ અગ્નિષ્ટોમ પ્રકૃતિ છે અને દ્વિરાત્ર વિકૃતિ છે. પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા આ ચોદક શાસ્ત્રને આધારે પ્રકૃતિના ધર્મે વિકૃતિમાં અનુષ્ટેય થવા જોઈએ પણ જ્યારે વિકૃતિમાં જ એ ધર્મોનો ઉપદેશ હોય તો ચોદક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે. ॥ ૨૩ ॥

માસિ ગ્રહણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (માસિગ્રહણમ્ તદ્વત્) તે જ પેઠે. માસિ ગ્રહણ કથું છે તે પણ ચોદક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—માસિ માસિ અતિગ્રાહ્યા ગૃહ્યન્તે જે ચોદક શાસ્ત્રથી વિકૃતિમાં અતિગ્રાહની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ‘માસિ અર્થાત્ મર્કને અતિગ્રાહ્યનું ગ્રહણ કરવું.’ આવું કથન ન હોઈ શકે. માટે માસિ ગ્રહણ પ્રાકૃતધર્મનું નિવર્તક છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ગ્રહણં વા તુલ્યત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગ્રહણમ્) ચોદક શાસ્ત્રથી ગ્રહણ થાય છે (તુલ્યત્વાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજા અંગે દ્વિરાત્ર આદિ વિકૃતિમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ ૩૫ ગ્રહ ૩૫ અંગની પણ પ્રાપ્તિ ચોદક શાસ્ત્રથી થાય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્જદર્શનાદ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ લિંગ વાક્ય છે.) કઙ્કૃચિત્ ચિન્ત્યેત યઃ કામયેત શીર્ષજ્વાનમમુલ્મિલ્લોકે સ્થામિતિ યથા પથૈન્દ્રાનતિગ્રાહ્યાન્ ગૃહ્ણેતિ ઇતિ. કંઠાકારતા અને ઐન્દ્રતાનું કથન અગ્નિ અને અતિગ્રાહની વિકૃતિમાં પ્રાપ્તિ બતાવે છે. ॥ ૨૬ ॥

ગ્રહણં સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણમ્) વિકૃતિમાં જે સ્વાતંત્ર્યથી વિધાન છે તે તો (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકૃતિમાં વિધાન કરીને જે દ્વિરાત્રમાં સ્વાતંત્ર્યથી વિધાન ન થાય તો છન્દશ્ચિત્તં ચિન્ત્યેત પશુકામઃ ઇત્યાદિ ગુણ અને ૩૫ સંબંધી વિધિની પ્રવૃત્તિ થા નહિ, કારણ કે ગુણ અને ૩૫ના સંબંધીની વિધિનો અતિદેશ હોતો નથી, માટે જે જ્યોતિષોમ સમાન વિધિ દ્વિરાત્રમાં હોય તો પશુકામ વિધિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એટલા માટે વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે. ॥ ૨૭ ॥

માસિપ્રહ્ણમખ્યાસપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(માસિપ્રહ્ણમ) માસિપ્રહ્ણ (અખ્યાસપ્રતિષેધાર્થમ્) અખ્યાસના પ્રતિષેધ માટે છે.

હોવાર્થ :—દરોજ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનું ગ્રહણ ન કરવું પણ મહિને મહિને કરવું તેને માટે માસિ ગ્રહણ છે. આ હેતુને લીધે વિકૃતિમાં અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનો ઉપદેશ છે. ॥૨૮॥

ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવદાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્પત્તિતાદર્યાચતુરવત્તં પ્રધાનસ્ય હોમસંયોગાદધિકમાજ્યમ-

તુલ્યત્વાલ્લોકવદુત્પત્તેર્ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તે) પુરોડાશની ઉત્પત્તિ (તાદર્યાત્) હોમનો માટે હોવાર્થી (પ્રધાનસ્ય) પુરોડાશનો (ચતુરવત્તમ્) ચાર ભાગ કરવા જોઇએ (હોમસંયોગાત્) જે હોતવ્ય છે તેના જ ચાર ભાગ કરવાના હોવાર્થી (આજ્યમ્) આજ્ય (અધિકમ્) અધિક છે. (અતુલ્યત્વાત્) સમાન ન હોવાર્થી (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ હોવાર્થી (લોકવત્) લોક વ્યવહારમાં જેમ હોય છે તેમ.

હોવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં શ્રવણ છે કે ચતુરવત્તં જુહોતિ ચારવાર અવદાન કરીને હોમ કરવો. આ ચાર અવદાન પુરોડાશના હોવાં જોઇએ. કારણ કે તે જ હોમાર્થ છે આજ્ય તે પુરોડાશના સંસ્કાર માટે છે માટે આજ્યના અવદાનને ચતુરવત્તમાં ગણી શકાય નહિ. આજ્ય વધારાનું છે. લોકમાં પણ જે ડાઘ માણસ એક શેર અનાજ ખાતો હોય તે ખોરાક શેર અનાજ ગણાય છે. શાક, ઘી વગેરે વધારે જ હોય છે એની ગણતરી શેરમાં થતી નથી તેમ ચાર અવદાન પુરોડાશના જ ગણવા જોઇએ. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની તેમાં ગણતરી ન થવી જોઇએ. ॥ ૨૯ ॥

તત્સંસ્કારશ્રુતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સંસ્કારશ્રુતે) તે તો સંસ્કાર માટે છે.

હોવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ પુરોડાશના સંસ્કાર માટે જ છે. ચતુરવદાનમાં એની ગણતરી નથી. ॥ ૩૦

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તામ્યાં વા સહ સ્વિષ્ટકૃતઃ સહત્વે દ્વિરભિધારણેન

તદાસિવચનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા તામ્યાં સહ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત્ત થાય છે (સ્વિષ્ટકૃતઃ સહત્વે) સ્વિષ્ટકૃત પ્રકરણમાં તેની સાથે હોવાનું શ્રવણ છે. (દ્વિઃ અભિધારણેન તદાસિ-વચનાત્) એ વખત અભિધારણનું જે શ્રવણ છે તે તેની પૂર્તિ માટે છે.

ભાવાર્થ :—સદ્ગત સદ્ગત અવયતિ આ પ્રમાણે સ્વિષ્ટકૃત પ્રકરણમાં પુરોડાશમાંથી એ વખત અવદાન કરવાનું બતાવી પછી દ્વિરભિધારયતિ એ વખત અભિધારણ કહ્યું છે તે ચારની પૂર્તિ માટે છે. માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત છે. ॥ ૩૧ ॥

તુલ્યવજ્રાભિધાય સર્વેષુ ભક્ત્યનુક્રમાત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યવજ્ર) સમાનતાથી (અભિધાય) કથન કરીને (સર્વેષુ) બધામાં (ભક્ત્યનુક્રમાત) ભાગોનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ વા એતાનિ દેવદધાનિ અવદાનાનિ યદુપસ્તૃણાનિ તદનુ-વાક્યાયૈ, યત્પૂર્વમવદાનં તદ્વાગ્યાયૈ યદુત્તરં તદ્દેવતાયૈ તદભિધારયતિ इति તદ્વષટ્કારાયેતિ આ વાક્યનાં દેવદધ એટલે દેવતા ભાગ ચાર બતાવ્યા છે. અને તે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે જ છે. અને એ ચારેયને દેવદધ કહેવામાં આવ્યા છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચાર અવદાનો છે એમ સમજવું ॥ ૩૨ ॥

ઉપાંશુયાગમાં પણ ચતુરવત્તની આવશ્યકતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સત્.

સાતદશ્યવન્નિયમ્યેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સાતદશ્યવજ્) સાતદશ્ય પેટે (નિયમ્યેત) નિયમ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—સતદશ સામિધેનીનો વિદ્યુતિયાગમાં જેમ નિયમ છે તેમ ઉપાંશુયાગમાં ચતુરવત્તનો નિયમ થઈ શકે અર્થાત્ જ્યાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ હોય ત્યાં જ ચતુરવત્તનો નિયમ હોઈ શકે ઉપાંશુયાગમાં એનો નિયમ નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

હવિષો ઘા ગુણભૂતત્વાત્ તથામૂતવિવક્ષા સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (હવિષઃ ગુણભૂતત્વાત્) હવિષ્ વિધેય હોવાથી (તથામૂતવિવક્ષા) સ્યાત્) હોમ-સામાન્યમાં ચતુરવત્ત હવિષની ગુણત્વવિવક્ષા છે.

ભાવાર્થ :—હોમમાં ચતુરવત્ત ગુણનું વિધાન છે તે ઉપાંશુ યાગમાં છે. ચાર ભાગ કરવા એ ઉપાંશુ યાગમાં પણ વિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને ચતુરવત્ત વાક્યનાં શેષભૂત નથી. ચતુરવત્તભૂતમિહ હોતવ્યં વિવક્ષ્યતે નેતસ્તતોઽત્ર ચતુરવદાતવ્યમ્ इति તસ્માદુપાંશુયાગેऽપિ ચતુરવત્તં કર્તવ્યમ્ હવિષ્ના જ ચાર ભાગ કરી હોમવાની વિવિક્ષા છે ગમે ત્યાંથી ચાર અવદાન કરવાનું નથી માટે ઉપાંશુ યાગમાં, પણ ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ ન હોવા છતાં હવિષ્માંથી ચાર અવદાન કરવાનાં છે. આ પ્રમાણે ચાર ભાગમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૩૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અસોમયાજીને પુરોડાશ-દ્વયનું શ્રવણ છે
તે અનુવાદાર્થ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરોડાશાભ્યામિત્યધિકૃતાનાં પુરોડાશયોરુપદેશસ્ત્વૈતિત્વાદ્
વૈદ્યસ્તોમવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પુરોડાશાભ્યામ્ इति) બન્ને પુરોડાશમાંથી (અધિકૃતાનામ્) અસોમયાજીઓને
(પુરોડાશયોઃ) ઉક્ત પુરોડાશની (ઉપદેશઃ) વિધિ છે. (ત્વૈતિત્વાદ્) સ્વર્ગની કામના
રાખનાર અસોમયાજી એ વિશેષણવધી શ્રુત હોવાથી (વૈદ્યસ્તોમવત્) વૈશ્યસ્તોમ પેઠે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશાભ્યામેનાસોમયાજિનં યાજયેદ્ યાવેતૌ આગ્નેયશ્ચૈન્દ્રાગ્નશ્ચ
સાન્નાયેન તુ સોમયાજિનમ્ इति ।

આ વાક્ય ઉપર જુદા જુદા પક્ષો બતાવી વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ
પક્ષ એ છે કે અસોમયાજીઓને આગ્નેય અને ઐન્દ્ર એ પુરોડાશનો વિધિ છે. કારણ કે
અસોમયાજી જે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે એ અધિકારીનું વિશેષણ છે. એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા
રાખનાર અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોડાશ દ્વયથી યાગ કરાવેલો. જેમ વૈશ્ય વૈશ્યસ્તોમથી યજ કરે
અહીં વૈશ્ય સ્તોમમાં વૈશ્યને જ અધિકાર છે, તેમ અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોડાશથી જ યજ
કરાવેલો. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પક્ષ. ન ત્વનિત્યાધિકારોઽસ્તિ વિશેનિત્યેન સમ્બન્ધસ્તસ્માદ-

વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન તુ અનિત્યધિકારઃ અસ્તિ) સ્વર્ગ કામના અધિકાર નથી, કારણ કે
(વિશેઃ નિત્યેન સમ્બન્ધઃ) વિધિનો નિત્ય સાથે સંબંધ છે. (તસ્માત્ અવાક્યશેષત્વમ્) માટે તે
વાક્યનો શેષ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ કામના અધિકાર નથી કારણ કે પુરોડાશ કરણક યાગનો સંબંધ નિત્ય
દર્શપૂર્ણમાસ સાથે છે માટે ફક્ત વાક્ય સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે વાક્યનો શેષ નથી. ક્રમે બન્ને
પુરોડાશ અનિત્ય સોમયાજી પ્રત્યે વિરોધમાન છે એ કહેવું અયોગ્ય છે. એ પુરોડાશો તો દર્શ-
પૂર્ણમાસના વિધાર્થી જ વિધિન છે. ॥ ૩૬ ॥

સતિ ચ નૈકદેશેન કર્તુઃ પ્રધાનમ્ભૂતત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અધિકારી શેષ હોવાથી (ન) પુરોડાશનો અસોમયાજી કર્તા સાથે
સંબંધ થઇ શકે નહિ. (કર્તુઃ પ્રધાનમ્ભૂતત્વાત્) પ્રધાનમ્ભૂત કર્તાનો નિર્દેશ થાય છે. ફળ વગર
પ્રધાનભાવ થઇ શકે નહિ (એકદેસેન) દર્શપૂર્ણમાસના એકદેશમ્ભૂત પુરોડાશ પણ ફળના સાધક
થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અધિકારનો શેષ હોય તો પુરોડાશનો સંબંધ અસોમયાજી કર્તા સાથે થઇ
શકે નહિ અને દર્શપૂર્ણમાસના એકદેશમ્ભૂત પુરોડાશ ફળના સાધક થઇ શકે નહિ અને ફળ

વગર પ્રધાન ભાવ પણ બની શકે નહિ. તસ્માદપિ નાસ્ત્યધિકારણેષઃ તેથી પણ અધિકારનો શેષ નથી. આ પ્રમાણે શાબ્દ ભાષ્યમાં કથન છે. ॥ ૨૭ ॥

કૃત્સ્નત્વાત તુ તથા સ્તોમે ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નત્વાત તુ) સંપૂર્ણ હોવાથી (સ્તોમે તથા) વૈશ્ય સ્તોમમાં તેમ હોવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્ય સ્તોમ તો સંપૂર્ણ છે એ કંઈ કોઈનો એક ભાગ નથી માટે તેનું ફળ હોવું યોગ્ય છે. માટે વૈશ્ય સ્તોમનું દૃષ્ટાન્ત આપવું યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકૃતમાં પુરો-ડાશદ્યનો યાગ તો દર્શપૂર્ણમાસનો એક ભાગ થઈ જાય છે અને એક ભાગનું ફળ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

કર્તુઃ સ્યદિતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુઃ સ્યાત્) ગૌણ કર્તાનું એ કર્મ છે (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ ૩૫ કર્તાનું વિધાન છે. એટલે કે જે અસોમયાજી હોય તેની પાસે ઋત્વિજે ઉક્ત પુરોડાશદ્યથી યાગ કરાવવો. ॥ ૩૯ ॥

ન ગુણાર્થત્વાત્ પ્રાપ્તે ન ચોપદેશાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત્) કર્માનુષ્ઠાનને માટે (પ્રાપ્તે) એ તો પ્રાપ્ત જ હતો (ન ચ ઉપદેશાર્થઃ) માટે તેનો ઉપદેશ નકામો છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ તો કર્મના અનુષ્ઠાનને માટે પ્રાપ્ત જ છે એનું ફરીથી વિધાન કે વું નકામું છે. માટે એ બંને પુરોડાશ ૩૫ કરણથી અસોમયાજી યાગ કરે આવું એક જુદું જ કર્મનું વિધાન માનવું ફીક છે આવો બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય જણાય છે. ॥ ૪૦ ॥

કર્મણોસ્તુ પ્રકરણે તદ્વયાયત્વાદ્ ગુણાનાં લિજ્ઞેન

કાલશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણોઃ તુ) પણ પુરોડાશ અને યાગ૩૫ કર્મનાં (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં (લિજ્ઞેન) અસોમયાજીપદ પ્રયોગ૩૫ લિંગથી લક્ષિત (કાલશાસ્ત્રમ્) કાલશાસ્ત્ર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ અને યાગના પ્રકરણમાં અસોમયાજી પદના પ્રયોગથી સમય જ લક્ષિત થાય છે. સોમયાગના સમયથી ભિન્ન સમયમાં દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઉક્ત બંને પુરો-ડાશો થાય છે. માટે ભિન્ન કર્મ ન માનવું એવો આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૪૧ ॥

યદિ તુ સાન્નાયં સોમયાજિનો ન તામ્યાં સમવાયોઽસ્તિ

વિમક્તકાલત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ : — (યદિ તુ) ૫૯ જો (સાન્નાયં સોમયાજિનઃ) સાન્નાય હવિષ્ સોમયાજીને માટે હોય તે (ન તામ્યાં સમવાયઃ અસ્તિ) તે પુરોડાશે સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ (વિમક્ત-કાલત્વાત્) જુદો કાળ હોવાથી.

ભાવાર્થ : — જો સાન્નાય હવિષ્ સોમયાજીને માટે જ હોય તો ઉક્ત બંને પુરોડાશેનો સંબંધજ સોમયાજી સાથે થઈ શકે નહિ, કારણ કે પુરોડાશેનો સમય પૂર્વ સિદ્ધ છે માટે પુરોડાશકરણક હોમ જુદુંજ કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

અપિ વા વિહિતત્વાદ્ ગુણાર્થાયાં પુનઃ શ્રુતૌ સંદેહે શ્રુતિદેવતાર્થા

સ્યાદ્ યથાઽનભિપ્રેતસ્તથાઽઽગ્નેયો દર્શનાદેકદેવતે ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : — (અપિ વા) બીજો પક્ષ મુક્ય છે (વિહિતત્વાત્) દર્શ અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં આગ્નેય પુરોડાશ વિહિત છે. (ગુણાર્થાયાં પુનઃ શ્રુતૌ સંદેહે) દેવતા૩૫ ગુણાર્થક શ્રુતિમાં કરીથી શ્રુત શા માટે ? એ સંદેહમાં (દ્વિદેવતાર્થા સ્યાત્) દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે છે (યથા અનભિપ્રેતઃ તથા અગ્નેયઃ દર્શનાત્ એકદેવતે) એક દેવતાક અગ્નિમાં આગ્નેય કેવળ અનુવાદ૩૫ છે.

ભાવાર્થ : — આગ્નેય પુરોડાશ એક દેવતાક છે. પૂર્ણમાસ યાગમાં દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે એ વ્યત્ન છે. ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશ કહેવાથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આમ બે દેવતા પ્રતીત થાય છે એ વિધાનને માટે પુનઃ શ્રુતિ છે. ॥ ૪૩ ॥

વિધિં તુ ચાદરાયણઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : — (તુ) ૫૯ (ચાદરાયણઃ) બાદરાયણ આચાર્ય (વિધિમ્) કાળ વિધિને માને છે.

ભાવાર્થ : — આગ્નેય પુરોડાશ અનુવાદ માટે છે અને ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશ વિધાનને માટે છે એવું બાદરાયણ આચાર્ય માનતા નથી. એ તો બંને માટે કાળનું જ વિધાન માને છે. ॥ ૪૪ ॥

પ્રતિષિદ્ધવિજ્ઞાનાદ્વા ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : — (વા) અથવા (પ્રતિષિદ્ધવિજ્ઞાનાર્થ) સાન્નાયના પ્રતિષેધનું જ્ઞાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : — સોમયાજીને સાન્નાયના વિધાનને માટેજ એ વાક્ય છે. જે અસોમયાજી છે તેને માટે પુરોડાશનું વિધાન છે. સોમયાજીને ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશનું વિધાન નથી. જુઓ ભાષ્ય અતો નૈન્દ્રામસ્યાપિ વિધિઃ । આ પ્રતિષેધ જણાય છે કે સાન્નાયવિધિના શેષ ૩૫ એ અર્થવાદ છે. ॥ ૪૫ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થ પણ એજ બતાવે છે,

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થ પણ એજ બતાવે છે કે એ કોષ બીજું કર્મ નથી પણ દર્શપૂર્ણમાસનું જ અંગ છે. જે જુદું માનવામાં આવે તો દર્શપૂર્ણમાસમાં અપેક્ષિત સત્તાવીસ આહુતિઓ કરતાં વધારે થઇ જાય. જુઓ શાખર ૯૧૫. ॥ ૪૬ ॥

ઉપાંશુયાગ ધ્રોવાન્ય દ્રવ્યક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતીતિ હવિર્લિંગ્નાશ્રુતિત્વાદ્

યથાકામી પ્રતીયેત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુયાજમ્ અન્તરા યજતિ ઇતિ) આ વાક્યથી ઉપાંશુયાજનું વિધાન થાય છે પણ (હવિર્લિંગ્નાશ્રુતિત્વાત્) કોષ હવિર્વિશેષનું શ્રવણ ન હોવાથી (યથાકામી પ્રતીયેત) પોતે જે ઇચ્છે તે દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગ વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું વિધાન છે પણ કયા દ્રવ્યથી યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી માટે કોષ પણ દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. જે ‘ આન્ય ’ દ્રવ્ય શ્રુત છે પણ તેમાં શંકા એ છે કે કોષ પણ આન્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો કે ખામ વિશેષ આન્યથી ? વિશેષનું પ્રમાણ ન હોવાથી અમે તે આન્યથી ઉપાંશુ યાગ થઇ શકે છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ.

ધ્રોવાદ્વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ધ્રોવાત્) ધ્રુવાનામક પાત્રરથ આન્યથી જ ઉપાંશુ યાગ કરવો. સર્વસ્મે વા એતદ્ યજ્ઞાય ગૃહ્યતે યદ્ ધ્રુવાયમ્ આજ્યમ્ આ વાક્યમાં સર્વશબ્દનો પ્રયોગ છે. એટલે સર્વયજ્ઞમાં ધ્રુવાન્ય ઇષ્ટ છે. ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વપક્ષ.

તદ્વચ્ચ દેવતાયાં સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે જ પ્રમાણે (દેવતાયામ્ સ્યાત્) દેવતામાં પણ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુયાગ કયા દેવતાને માટે છે એનું પણ વિધાન નથી માટે અમે તેને ઉદ્દેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. યાગનું સ્વરૂપ જ દ્રવ્ય અને દેવતા હોય છે માટે દેવતા પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન ન હોય તો તેની પણ કલ્પના કરવી જ રહી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તાન્ત્રીણાં પ્રકરણાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસમાં પઠિત જે યાગ હોય તે યાગની દેવતા તંત્રમાં અર્થાત્ પ્રકરણની દેવતા જ અવાન્તર યાગની છે, એમ સમજવું. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં

જેટલી દેવતાઓ વિદિત હોય તેમાંથી કોઇપણ એક દેવતાને ઉદેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો. વિષ્ણુ-
સ્વાંશુયશ્ચઃ) ઉપાંશુ યાગ વિષ્ણુને ઉદેશીને કરવો એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપાંશુ યાગની દેવતા (વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ અને અગ્નીષોમ આ ત્રણમાંથી કોઇ પણ
એક વિકલ્પથી હોય છે અને એ ઉપાંશુ યાગ પૌર્ણમાસીમાં જ કરવો છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. ધર્માદ્ વા સ્યાત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ધર્માત્ પ્રજાપતિઃ સ્યાત્) ધર્મથી પ્રજાપતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુત્વ અને પ્રજાપતિનો પણ ધર્મ છે માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા
પ્રજાપતિ છે. ॥ ૫૧ ॥

દેવતાયાસ્ત્વનિર્વચનં તત્રશબ્દસ્યેહ મૃદુત્વં તસ્મા-
દિદાધિકારેણ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (તત્ર દેવતાયાઃ અનિર્વચનમ્) ત્યાં દેવતાનું કથન નથી (તત્ર
શબ્દસ્યેહ મૃદુત્વમ્) પ્રાગ્ભૂત્ય યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી (તસ્માદ્)
માટે શબ્દ સાદૃશ્ય ન હોવાથી (હે) ઉપાંશુ યાગમાં (અધિકારેણ) મુખ્ય દેવતા અગ્નિનું
જ રવામિત્વ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં ઉપાંશુ યાગનું વિધાન છે ત્યાં તેની દેવતાનું કથન નથી. પ્રાગ્ભૂત્ય
યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું પણ સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા અગ્નિ છે
કારણ કે, અગ્નિને પ્રથમો દેવતાનામ્ આવા દેવતાઓમાં અગ્નિ મુખ્ય છે. માટે જે યાગમાં દેવતાનું
સ્પષ્ટ વિધાન ન હોય ત્યાં અગ્નિ દેવતા જ સમજી લેવો. ॥ ૫૨ ॥

વિષ્ણુર્વાસ્યાદ્ગૌત્રાન્નાદમાવાસ્યા હવિશ્ચ સ્યાદ્ગૌત્રસ્ય તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિષ્ણુઃ સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગના દેવતા વિષ્ણુ છે (ગૌત્રાન્નાત્)
હૌત્રનું આન્નાન હોવાથી (અમાવાસ્યાદહિઃ ચ સ્યાત્) અમાવાસ્યાનું હવિષ છે. (હૌત્રસ્ય તત્ર
દર્શનાત્) અમાવાસ્યા સમીપ હવિષનું ત્યાં દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ છે. હવં વિષ્ણુઃ, પ્રતદ્વિષ્ણુઃ આ યાગના અને
પુરો વાકયાતા એ મંત્રોનું આન્નાન છે. હવિષ પણ અમાવાસ્યાનું છે. કારણ કે અમાવાસ્યા
યાગ પાસે જ તેનું શ્રવણ છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પૌર્ણમાસ્યાં સ્યાત્ પ્રધાન શબ્દસંયોગાત્

ગુણત્વાન્મન્ત્રો યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પૌર્ણમાસ્યામ્ સ્યાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં ઉપાંશુ
યાગ હોય છે. (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) મુખ્ય શબ્દનું તેની સાથે શ્રવણ થતું હોવાથી. (ગુણત્વાત્
મન્ત્રઃ) મંત્ર ગુણરૂપે હોય છે. (યથાપ્રધાનં સ્યાત્) પ્રધાનને અનુસરી કર્મ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં જ ઉપાંશુ યાગ થાય છે અમાવાસ્યામાં નહિ. કાં:ણ કે પૌર્ણમાસ્યાં યજેત્ત અહીં પૌર્ણમાસી શબ્દનો સંબંધ છે. માટે જ્યાં વિધિ વિહિત કર્મ હોય ત્યાં જ મંત્ર હોવો જોઈએ. પૌર્ણમાસીમાં કર્મ વિહિત છે માટે મંત્ર પણ ત્યાં જ હોવો જોઈએ. આ કારણથી વિષ્ણુરૂપાંશુયજ્ઞઃ આ મંત્ર પૌર્ણમાસી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૫૪ ॥

આનન્તર્ય ચ સાન્નાયસ્ય પુરોહાશેન દર્શયત્યમાવાસ્યાવિકારે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાસ્યાવિકારે) અમાવાસ્યાનો વિકૃતિ યાગ જે સાકંપ્રસ્થાનીય છે તેમાં (પુરોહાશેન) પુરોહાશ પછી (સાંનાયસ્ય આનન્તર્યમ્ દર્શયતિ ચ) સાંનાયનું આનન્તર્ય અતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાવિકારે સાકંપ્રસ્થાનીયે આગ્નેયેન પુરોહાશેન પ્રચર્ય સહ કુસ્મીમિરાક્રમન્નાહ આ વાક્યથી પુરોહાશ પછી સાંનાયને અતાવે છે ઉપાંશુયાગને નહિ માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગનું અનુદાન નથી. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નીષોમવિધાનાત્તુ પૌર્ણમાસ્યામુમયત્ર વિધીયતે ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (અગ્નીષોમવિધાનાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં અગ્નીષોમ દેવતાનું વિધાન છે. (પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ છે. (ઉમયત્ર ચ વિધીયતે) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે. પૌર્ણમાસીમાં અગ્નીષોમીય ઉપાંશુ યાગ છે અને અમાવાસ્યામાં વિષ્ણુદેવતાક ઉપાંશુ યાગ છે એમ સમજવું. તાવજૂતામ્ અગ્નીષોમૌ પૌર્ણમાસ્યાં નૌ યજેત્ત આ વાક્યથી પૌર્ણમાસીમાં અગ્નીષોમીય દેવતાનું વિધાન છે. એ કાંઈ ઉક્તિ વિધિ નથી. ॥ ૫૬ ॥

પ્રતિષ્ઠિય વિધાનાદ્ વા વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વા પ્રતિષ્ઠિય વિધાનાત્) પ્રતિષ્ઠેષ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી (વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્યાત્) વિષ્ણુ સમાન દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાનું વર્જન કરીને પૌર્ણમાસીમાં જ ઉપાંશુ યાગનું વિધાન કરેલું છે. આગ્યસ્થેવનાનુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજન્તિ પ્રકૃત્ય સપાન્નાયતે જમિ વા એતદ્વજસ્ય ક્રિયતે યદન્વજ્ઞૌ પુરોહાશૌ ઉપાંશુયાગમન્તરા યજ્ઞર્તોતિ આ વાક્યથી ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ પૌર્ણમાસી સાથેજ સમજાય છે. વિષ્ણુરૂપાંશુ યજ્ઞવ્યોડજામિત્વાય, પ્રજાપતિરૂપાંશુ યજ્ઞવ્યોડજામિત્વાય અગ્નીષોમૌ ઉપાંશુ યજ્ઞવ્યૌ અજામિત્વાય આ વાક્યથી પણ પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાગ છે અને વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ અને અગ્નીષોમ દેવતાઓ પણ તેમાંજ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૫૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થ પણ અ જ અર્થને અતાવે છે.

હોવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં ચોદ આહુતિ હોમવામાં આવે છે. અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ હોમવામાં આવે છે. જે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ હોય તો અમાવાસ્યામાં ચોદ આહુતિઓ થઈ જાય માટે ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ અમાવાસ્યા સાથે નથી. ॥ ૫૮ ॥

ન દાઽનક્ત્ત્વં સકૃચ્છતાવુભયત્ર વિધીયેતાસમ્બન્ધાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સકૃત શ્રુતૌ) એક વખત શ્રુત થયેલું (અનન્તમ્) પ્રધાન (ઉભયત્ર ન વિધીયેત) બન્ને ઠેકાણે વિદિત થઈ શકે નહિ. (અસમ્બન્ધાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—જે પ્રધાન હોય અને તેનું એક જ વખત શ્રવણ હોય તો તેનું બન્ને ઠેકાણે વિધાન થઈ શકે નહિ. કારણ કે પરસ્પર બન્નેનો સંબંધ હોતો નથી, માટે ઉપશુ યાગનો પૌર્ણમાસી અમાવાસ્યા બન્નેમાં સંબંધ નથી પણ પૌર્ણમાસીમાં જ સંબંધ છે. ॥ ૫૯ ॥

વિકારે જ્ઞાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (વિકારે) અમાવાસ્યાના વિકૃતિ યાગ સાકંપ્રસ્થાનીયમાં (અશ્રુતત્વાત્) શ્રુત ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—અમાવાસ્યાના વિકૃતિયાગમાં ઉપાંશુ યાગનું શ્રવણ થતું નથી, માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬૦ ॥

એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વિપુરોડાશાયં સ્યાદન્તરાલગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિપુરોડાશાયમ્) બે પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં (સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગ થાય છે (અન્તરાલગુણાર્થત્વાત્) અન્તરાલગુણ ગુણનું વિધાન હોવાથી.

હોવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યાં સોમાદૂષ્વં પુરોડાશદ્વયમ્, પ્રાગેકઃ સોમયાગ પછી પૌર્ણમાસી યાગમાં બે પુરોડાશ હોય છે અને તેની પહેલાની પૌર્ણમાસી યાગમાં એક પુરોડાશ હોય છે. આમાં બે પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ હોય છે. કારણ કે અન્તરાલ એટલે મધ્ય ગુણ તરીકે વિદિત છે. એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં અન્તરાલ સંભવી શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

અજામિકરણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અજામિકરણાર્થત્વાત્) અજામિત્વકરણને માટે.

હોવાર્થ :—જામિ સાહચર્યમ્ સાપ્તર ભાષ્યમાં ‘ જામિ ’ શબ્દનો અર્થ સાદૃશ્ય કાર્યો છે. માટે અજામિત્વકરણ એટલે અસાદૃશ્ય કરણને માટે પણ દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. પુરોડાશયોઃ સાહચર્ય દોષ ઉચ્યતે । બે પુરોડાશમાં સાદૃશ્ય દોષ કહેવાય છે યત્રદોષ-સ્ત્રદોષવિષ્ણસાર્થેન ભવિત્વમ્ ન્યાં દોષ હોય ત્યાં દોષને વિધાત પણ હોવો જોઈએ. માટે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. ॥ ૬૨ ॥

તદર્થમિતિચેન્ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(તદર્થમ્ હતિ ચેત્ ન) અન્તરાલત્વને માટે છે જે એમ કહેવામાં આવે તે નહિ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) પૌર્ણમાસી પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ-ગુણ છે. પૌર્ણમાસી પ્રધાન છે. ઉપાંશુયાજ પૌર્ણમાસીને અવયવ છે. ઉપાંશુ યાજનો અંતરાલ ગુણ છે. માટે અંતરાલ ન હોય તો પણ એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ કર્તવ્ય છે. ॥ ૬૩ ॥

અશિષ્ટેન ચ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશિષ્ટેન) અશ્રુત અન્તરાલ અર્થ સાથે (સમ્બન્ધાત્) ઉપાંશુ યાજનો સંબંધ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાજમાં અંતરાલ ગુણનો સંબંધ હોય છે પણ અંતરાલ ગુણત્વથી વિધીયમાન છે એવું જોવામાં આવતું નથી. માટે જ્યાં અંતરાલ ન હોય એવી એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાજ હોય છે. ॥ ૬૪ ॥

ઉત્પત્તેસ્તુ નિવેશઃ સ્યાત્ ગુણસ્યાનુપરોધેનાર્થસ્ય વિચ્યમાનત્વાદ્

વિધાનાદ્ અર્થાન્તરસ્ય નૈમિત્તિકત્વાદભાવેઽશ્રુતૌ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ ઉપર બતાવેલા પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. (ઉત્પત્તેઃ નિવેશઃ સ્યાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યથી નિવેશ છે. માટે (ગુણસ્ય અનુપરોધેન) ગુણનો ઉપરોધ કર્યા વગર અંતરાલનો નિવેશ થાય છે. (અર્થસ્ય વિચ્યમાનત્વાત્) અન્તરાલ અર્થ દ્વિપુરોડાશમાં છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) અન્તરાલ રૂપ નિમિત્ત હોય ત્યાં જ ઉપાંશુ યાજ થાય છે. (અભાવે) જ્યાં અંતરાલ ન હોય ત્યાં ઉપાંશુ યાજ ન હોવો જોઈએ. (અશ્રુતૌ સ્યાત્) જે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોડાશવાળીમાં ઉપાંશુયાજ થાય પણ દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી છે માટે એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ નથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ ગુણત્વથી વિધીયમાન છે. ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યથી અંતરાલ ગુણત્વથી વિહિત છે. જે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી ન હોત તો એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ હોત પણ જ્યારે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી છે તો પછી એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ કરવો એ વિધાન ગ્રહિત છે. ॥ ૬૫ ॥

ઉભયોસ્તુ વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (ઉભયોઃ) બન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ કરવો. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આજ્યસ્યૈવ નાવુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજન્નિતિ આ વાક્યમાં એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુયાજનું વિધાન કરે છે. માટે બન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ કરવો જોઈએ. એટલે એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાજ કરવો એ વિહિત છે. ॥ ૬૬ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થવાદુપવેષઘટ્ટદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાનાં પરાર્થવાંત) ગુણો પ્રધાનને માટે જ હોય છે. માટે (ઉપવેષઘટ્ટ) ઉપવેષ ॥ પેટે છે. (ઘટ્ટાદિતિ સ્યાત્) માટે એ ગુણ હોય તો અને ન હોય તો પણ પ્રધાન કાર્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાન અર્થાત્ મુખ્ય કર્મને માટે હોય છે. દેવદત્ત નામનો માણસ રાગને માટે રસોઇ બનાવે છે તો શું દેવદત્ત ન હોય તો બીજો માણસ રસોઇ ન કરે? અર્થાત્ જરૂર કરે. ગુણના અભાવમાં પ્રધાનનું કાર્ય અટકતું નથી. ઉપવેષથી કપાસોનું ઉપધાન કરવાનું હોય છે પણ જો ઉપવેષ ન હોય તો બીજાથી કપાસોનું ઉપધાન કરવું. ઉપવેષના અભાવથી કપાસોપધાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અન્તરાય હોય તો પણ ઉપાંશુ યાગ અને ન હોય તો પણ ઉપાંશુ યાગ થાય છે જ. ॥ ૬૭ ॥

અનપાયશ્ચ કાલસ્ય લક્ષણં હિ પુરોડાશૌ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય લક્ષણમ્ હિ પુરોડાશૌ) બંને પુરોડાશો કાળને સંક્ષિત કરે છે. (અનપાયઃ) એક પુરોડાશમાં પણ એ લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—બંને પુરોડાશો ઉપાંશુયાગના કાળને બતાવે છે. એટલે કે એ પુરોડાશ વચ્ચેના જે સમય છે તે ઉપાંશુ યાગ કરવાનો સમય છે. જો પ્રથમ પુરોડાશ યાગ કરીને પછી તરતજ ઉપાંશુ યાગ ન કરવામાં આવે અને બીજો પુરોડાશ યાગ કરે તો જામિતનામક દોષ લાગે છે એવું જામિ ઘા એતદ્વજ્રસ્ય ક્રિયતે યદન્વજ્રચૌ પુરોડાશા ઉપાંશુયાગમન્તરા યજતિ આ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યું છે. એ દોષનો પરિહાર વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવાથી દૂર થાય છે એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપાંશુ યાગના સમયનું લક્ષણ એક પુરોડાશવાળો પૌર્ણમાસીમાં પણ છે. તસ્માદુત્તરઃ સ એવ કાલઃ, યોડસાવન્તરાલેન લક્ષિતઃ । યથા નાગવેલાયામાગન્તવ્યમ્, શઙ્ખવેલાયામાગન્તવ્યમ્, પટહ્વેલાયામાગન્તવ્યમ્ । જેમકે નાગને વખતે આવવું, શંખ વગાડવાની વેળાએ આવવું, પટહ્વ વગાડવાની વેળાએ આવવું. આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જે ગ્રામમાં શંખ આદિ ન વાગતા હોય તે ગ્રામમાં પણ તે જ વેળા આવવાનું છે. એજ પ્રમાણે એક પુરોડાશયાગ જે પૌર્ણમાસીમાં હોય તેમાં પણ ઉપાંશુયાગનો સમય ને જ છે. ॥ ૬૮ ॥

પ્રશંસાર્થમજામિત્વં યથામૃતાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(અજામિત્વમ્) આગળ જે અજામિત્વને માટે ઉપાંશુ યાગ છે (પ્રશંસાર્થમ્) તે તો પ્રશંસા માટે છે. (યથા અમૃતાર્થમ્) જેમ અમૃતને માટે વગેરે કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—આગળ જે ઉપાંશુ યાગ અજામિત્વને માટે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો માત્ર અર્થવાદ છે. ઉપાંશુ યાગ તો કાળનો લક્ષક છે. જેમ શુદ્ધપણાતિ અભિચારયતિ અમૃતા-હૃતિમેવૈનાં કરોતિ જે આહુતિનું ઉપસ્તરણ અને અભિધાન કરે છે તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે આહુતિને અમૃત કહેવી એ માત્ર પ્રશંસા છે તે ઉપાંશુ માટે પણ સમજવું. ॥ ૬૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमोऽध्यायः

અથ ગુર્જરભાષાયાં મીમંસાભાષ્યે એકાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય આદિ જે સમુદ્યત યાગો છે તે બધા મળીને સ્વર્ગરૂપ

ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રયોજનેનામિસમ્બન્ધાત્પૃથક્સતાં તતઃસ્વાદેકકર્મ્ય—

મેકશબ્દામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનામિસમ્બન્ધાત્) બધા મળીને ફળની સાથે સંબંધ રાખતા હોવાથી (પૃથક્ સતામ્) જુદા જુદા આગ્નેયઆદિ યાગો છતાં (એકકર્મ્યમ્) એક ફળને જ ઉત્પન્ન કરે છે. (એકશબ્દામિસમ્બન્ધાત્) એ છયે યાગોના સમુદાયનો વાચક શબ્દ એક જ છે અને તે ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ છે.

ભાવાર્થ :—મીમાંસામાં ‘તંત્ર’ અને ‘આવાપ’ આ બે શબ્દો પારિભાષિક છે તેને; અર્થ અહીં સમજી લેવાની જરૂર છે.

સાધારણં મવેત્ તન્ત્રં પાર્થે ત્વપ્રયોજકઃ ।

એવમેવ પ્રસંગઃ સ્વાદ્વિદ્યમાને સ્વકે વિધૌ ॥

જે એક ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને ઉપકાર કરે છે તે તંત્ર કહેવાય છે જેમકે પ્રદીપ. પ્રદીપ એક જ વખત ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને પ્રકાશ આપે છે. અને જે એક વખત ઉત્પન્ન થઈ ધણાને ઉપકાર ન કરી શકે પણ વારે વારે ઉત્પન્ન થઈ ઉપકારક થાય છે તે ‘આવાપ’ કહેવાય છે. જેમકે ધણાએને આપવામાં આવતું ભોજન. અહીં ભોજનની આવૃત્તિ કરવી પડે છે. જે ભોજન અર્થાત્ અન્નગ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરે છે, તેજ ગ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરી શકશે નહિ. જે વને તૃપ્તિ આપવી હોય તો બીજાને ગ્રાસ લેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ભોજનમાં આવૃત્તિ કરવી પડે છે. મટે એવાં પદાર્થોને આવાપ કહેવામાં આવે છે.

હવે દર્શપૂર્ણમાસમાં જે આગ્નેય આદિ છ યાગો છે તે તન્ત્રરથાનીય છે કે આવાપ રથાનીય ? જે તંત્ર માનવામાં આવે તો દર્શમાં પ્રધાન ત્રિકનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. અને જે આવાપ હોય તો ત્રણ યાગોનું ત્રણવાર અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આમાં સિદ્ધાંત એ છે કે ઉક્ત છ યે યાગ તંત્ર રૂપ છે અર્થાત્ તે એક વખત અનુષ્ઠિત થઈ સામાન્ય ફળ સ્વર્ગને ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક યાગના જુદાં જુદાં ફળ નથી. આગ્નેવાદિ છ યે યાગો ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ રૂપ એક શબ્દથી અભિધેય થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત ‘દર્શ’ અને ‘પૂર્ણમાસ’ આ બંને શબ્દો સમુદાય વાચક છે. એટલે કે ત્રણ યાગોના વાચક ‘દર્શ’ શબ્દ અને બીજા ત્રણ યાગોના વાચક ‘પૂર્ણમાસ’ શબ્દ છે. પ્રામેણ સ્વન્યતે કૂપઃ અહીં ગ્રામ શબ્દ સમુદાય વાચક છે અને એનાથી ઉત્પન્ન કરાતો કૂપ સાધારણ છે અને તે આખા ગામને ઉપકાર કરે છે. એક માણસે પોતા માટે કૂપ ખોદાવ્યો હોય તો તે ખાનગી છે, સાધારણ નથી અને એક જ કુટુંબને ઉપકાર કરે છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ગ્રામ રથાનીય સમુદાય વાચક છે અને તન્ત્રરથાનીય ૬ ॥ એક જ છે અને તે સર્વયાગોનું સાધારણ છે. ॥ ૧ ॥

શેષવદ્વા પ્રયોજનં પ્રતિકર્મ વિમજ્યતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શેષવત્) શેષની પેઠે (પ્રયોજનં) પ્રયોજનમ્ (પ્રતિકર્મ વિમજ્યતે) દરેક ક્રમ દીઠ જુદું જુદું પથ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમુદાય શબ્દથી જે વાચ્ય હોય અથવા સમુદાય વાચક શબ્દથી પદાર્થનું મહત્વ કરી તેને ઉદ્દેશીને જે કંઈ કરવામાં આવે તે સમુદાયને જ લાગુ પડે છે એવો નિયમ નથી. સમુદાય ગત એક એક વ્યક્તિને પથ લાગુ પડે છે. જેમકે ગણાય સ્નાનં આપા જનસમુદાયને જે સ્નાનનો સંબંધ યતાબ્ધો છે તે સમુદાયને લાગુ પડતો નથી પણ સમુદાય મત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. માટે જેમ અહીં સમુદાયને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું સ્નાન વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે તેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસથી જે સ્વર્ગે રૂપ ફળ યતાવવામાં આવ્યું છે તે દર્શાન્તર્ગત અને પૂર્ણમાસાન્તર્ગત દરેક યાગને કેમ લાગુ ન પડે ? અર્થાત્ જેટલા યાગ તેટલાં ફળ માનવા જોઈએ એવો અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનો અભિપ્રાય જણાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વ રૂપે નથી પણ આવાપ રૂપે છે. ॥ ૨ ॥

અવિધાનં તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વેકા દોષને દૂર કરે છે (અવિધાનમ્) શેષ અને શેષીનું સામ્ય રૂપે વિધાન નથી (ન ઇવં સ્યાત્) માટે એમ ન કહેવાય.

ભાવાર્થ :—શેષ અને શેષીનું એક રૂપે વિધાન નથી અર્થાત્ જ્યાં સમુદાયમાં સાહિત્ય વિવક્ષિત હોય ત્યાં વિધીયમાન કર્મ સમુદાયને લાગુ પડે છે અને જ્યાં સાહિત્ય વિવક્ષિત ન હોય ત્યાં સમુદાયીને લાગુ પડે છે. બ્રાહ્મણગણં પૂજય અથવા ગણાય જ્ઞાનમ્ અહીં સાહિત્ય વિવક્ષિત નથી માટે પૂજન અને સ્નાન સમુદાયીઓને લાગુ પડે છે પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં તો સાહિત્ય વિવક્ષિત છે એટલે જે સ્વર્ગે રૂપ ફળ સાધ્ય તરીકે યતાવવામાં આવ્યું છે તે હયે યાગોથીજ જન્ય થાય છે એમ સમજવું. ॥ ૩ ॥

શેષસ્ય હિ પરાર્થત્વાદ્વિધાનાદ્ પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (શેષસ્ય પરાર્થત્વાત્) જે શેષ હોય છે તે પરાર્થ હોય છે અર્થાત્ પ્રધાન માટે હોય છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી શેષ છે. માટે (પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્યાત્) દરેક પ્રધાનમાં અંગની આવૃત્તિ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ફળની પ્રત્યે યાગ શેષ છે. કારણ કે ફળને ઉદ્દેશીને યાગનું વિધાન થાય છે. જ્યાં વિધીયમાનત્વ હોય છે તે શેષ કહેવાય છે. યાગમાં વિધીયમાનત્વ છે માટે એજ શેષ છે. તેથી હયે યાગરૂપ શેષોનું એક સ્વર્ગે રૂપ ફળ છે. ॥ ૪ ॥

અર્થાં અંગો મળીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અજ્ઞાનાં તુ શબ્દમેવાત્ કતુષ્વત્ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કતુષ્વત્) કતુઓ પેઠે (અજ્ઞાનાં ફલાન્યત્વમ્ સ્યાત્) અંગોનાં ફળ જુદાં જુદાં હોય છે. (શબ્દમેવાત્) શબ્દોનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રાગ્રમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્વ પ્રજાકામઃ । એન્દ્રં ચરું નિર્વપેત્વ પશુકામઃ । આ બંને કટુઓના ફળ જુદાં જુદાં છે. એકનું ફળ પ્રાપ્ત છે જ્યારે બીજાનું ફળ પશુ પ્રાપ્ત છે. માટે જેમ કટુઓનાં ફળ ભિન્ન ભિન્ન છે તેમ અંગોનાં ફળ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાં જોઈએ. સમિધો યજતિ । તનૂનપાતં યજતિ આ બંને અંગ યાગ છે એનાં ફળ જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. બન્નેના શબ્દો પણ ભિન્ન છે. વળી એક અંગ બીજા અંગની આકાંક્ષા પણ રાખતું નથી માટે અંગોનાં ફળ ભિન્ન ભિન્ન હોવાં જોઈએ. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થભેદસ્તુ તત્રાયેહૈકાથ્યાદૈકકર્મ્યમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તત્ર અર્થભેદઃ) કટુઓમાં અર્થભેદ છે. (અથ હૃદ) પણ અહીં અંગોમાં (ૈકાથ્યાત્) પ્રધાનને ઉપકારી હોવાથી (ૈકકર્મ્યમ્) એક ફળ જનક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં ભિન્ન ફળને પ્રતિપાદન કરતાર શબ્દ હોય ત્યાં ભિન્ન ફળ માનવાં જોઈએ પણ અંગો તો મુખ્ય કર્મને સહાયતા આપનાર હોવાથી તેઓનું ફળ એકજ છે અર્થાત્ પ્રધાન કર્મનું ફળ એજ અંગોનું ફળ હોય છે. ॥ ૬ ॥

શબ્દભેદાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દભેદાત્) શબ્દ ભિન્ન હોવાથી અંગોનું ફળ જુદું જુદું હોય છે (ઈતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફલવાચક શબ્દ ભેદ ન હોય પણ વિધિવાચક પ્રત્યયો તો જુદા જુદા હોવાં જોઈએ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે તાચ્છદ્વયં સ્યાત તદર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—પદાર્થ (કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે) પ્રધાન પ્રયોગ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે (તાચ્છદ્વયમ્ સ્યાત્) અંગોના પ્રયોગનો શબ્દ પણ જે હોય છે તે (તદર્થત્વાત્) મુખ્ય પ્રયોગ માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમિધો યજતિ ઇત્યાદિ અંગ વાક્યો વિધાયક નથી એ તો દર્શપૂર્ણમાસમ્યાં સ્વર્ગં કુર્યાત્ આવું જ્યારે જાણવામાં આવે છે ત્યારે દર્શ અને પૂર્ણમાસ કેવી રીતે કરવાં ? આ જે આકાંક્ષા ઉભી થાય છે તેને શાંત કરવા સમિધો યજતિ ઇત્યાદિ અંગકલાપ હોય છે અને એ અંગો પ્રધાનભાવના સાથેજ સંબંધ હોય છે. જેટલાં અંગો હોય છે તેટલા જુદાં જુદાં વિધાન હોતાં નથી. આ રીતે યાગ કરવો એ અતારવા માટે અંગ વાક્યો હોય છે. ॥ ૮ ॥

કર્તૃવિધેનાનાર્થત્વાદુ ગુણપ્રધાનેષુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃવિધેઃ) કર્તાનો જે પ્રધાન વિધિ છે તે (નાનાર્થત્વાત્) બિનાર્થક હોવાથી (ગુણપ્રધાનેષુ) ગુણ અને પ્રધાન વિધિમાં.

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાનોમાં ગુણ વિષય અને પ્રધાન વિષયક કર્તાનો જે વિધિ છે અર્થાત્ જે ગુણ નુશાન અને પ્રધાનાનુશાન છે તેના ઉદ્દેશો જુદા જુદા હોય છે. અર્થાત્ પ્રધાનકર્મનો ઉદ્દેશ ફળ હોય છે અને અંગોનો ઉદ્દેશ પ્રધાન કર્મ હોય છે. આ પ્રમાણે એક જ વાક્યથી પ્રધાન કર્મ અને તેની ઇર્ષતકત વ્યતીતનું વિધાન થઇ શકે નહિ. ॥ ૯ ॥

આરમ્ભસ્ય શબ્દપૂર્વત્વાત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસ્ય) વ્યાપાર (શબ્દપૂર્વત્વાત) ભાવના વાચક શબ્દ જન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞે એટલે યાગ કર્યાત્ આવે અર્થ થાય છે. આ શબ્દ સંભળતાં જ ત્રણ જગતની આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) શું કરવું (૨) શાથી કરવું અને (૩) કેવી રીતે કરવું. પણ ‘યાગ’ શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી ત્રણ જગતની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતી નથી. ‘કેવી રીતે કરવું’ આને દ્રવ્યભાવાકાંક્ષા કહેવામાં આવે છે અને એનું પ્રતિપાદન સમિધો યજ્ઞતિ વગેરે અંગ વાક્યો કરે છે. જે એનું પ્રતિપાદન ન થાય તો યાગ કેવી રીતે કરવો એજ ન સમજાતું હોવાથી આરંભ જ કરી શકાય નહિ. આરમ્ભો વ્યાપારઃ ક્રિયા આ ત્રણેનો એક જ અર્થ છે. માટે અંગો પ્રધાનના ઉપકાર રૂપ કાર્યમાં જોડાય છે. એનું કેષ જુદું ફળ હોતુ નથી. ॥ ૧૦ ॥

‘દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કામ્ય કર્મોમાં સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર છે.’ એ

અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद् यथा क्तवन्तरेषु

પ્રાપ્તેષુ ચોત્તરાવસ્યાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(એકેન ઇપિ સમાપ્યેત) એક અંગનું અનુશાન કરવાથી પ્રયોગ સમાપ્ત થાય છે. (કૃતાર્થત્વાત) કારણ તેનાથી કર્તૃભાવની આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે. (યથા ક્તવન્તરેષુ પ્રાપ્તેષુ) સ્વર્ગ સાધન જ્યોતિષોત્તમ આદિમાંથી કોઇપણ યાગથી સ્વર્ગભાવના પૂર્ણ થાય છે તેમ. (ઉત્તસવત્ ચ) ઉત્તર ગાયોને દોહરાવવામાં જેમ નિયમ નથી.

ભાવાર્થ :—કોઇપણ એક અંગનું અનુશાન કરવાથી પ્રયોગ પૂર્ણ થઇ શકે છે. માટે અર્ધા અંગોનું અનુશાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એક અંગથી કર્તૃભાવાકાંક્ષા પૂરી થઇ તો પછી બીજા અંગના અનુશાનની જરૂર રહેતી નથી. અર્ધા અંગોનું સંનિધાન છે માટે જ અર્ધા અંગોનું અનુશાન કરવું એમ કહો તો પણ નિયમ તો ન જ બાંધી શકાય. બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુશાન કરવું, અર્ધાનું નહિ. જેમકે સાન્નાયે તિલ્લો વ્રાગ્યતો, દોહયિત્વા વિસૃષ્ટવાગ-નન્વારમ્પ તૂળ્ણોમુત્તરા દોહયતિ સાન્નાય પ્રકરણ ત્રણ ગાયોને વાગ્યત થઇ દોહરાવી પછી બીજી ગાયોને દોહરાવે છે. અહીં પ્રથમ ત્રણનો જેવો નિયમ હોય છે તેવો ત્યાર પછીનો નિયમ નથી. જેટલી બની શકે તેટલી ગાયો દોહરાવવી. એજ પ્રમાણે બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુશાન કરવું અર્ધાના અનુશાનમાં નિયમ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ફલાભાવાદિતિ ચેત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલાભાવાત્) ફળ મળતું ન હોવાથી. (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—જે બધા અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ પ્રયોજનમશ્વદ્દોષં સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) પ્રધાન કર્મનો જ ફળ સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રયોજનમ્) ફળ (અશ્વદ્દોષં સ્યાત્) કોષ્ટપણુ જાતનો શબ્દ દોષ નથી.

ભાવાર્થ :—ફળની સાથે સંબંધ તો પ્રધાન કર્મનો જ છે અંગોનો નહિ માટે શબ્દ-જન્ય દોષ પણ કૃતિપય અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવશે તો ગણુશી નહિ. જે અંગોનો પણ ફળ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે તો કયું કર્મ પ્રધાન છે અને કયું અંગ છે એની સમજ પડી શકે નહિ ॥ ૧૩ ॥

એક્યશબ્દાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(એકશબ્દાત્) એક વિધિના જ વિષય બધાં અંગ હોવાથી બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. (ઇતિ ચેત) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેટલા અંગો પ્રધાન કર્મ સાથે જોડાયેલાં હોય છે તે બધાં જ એક જ નિધિના વિષય હોય છે માટે બધાનું જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. કોષ્ટપણુ અંગ દોષવાથી પ્રયોગમાં અંગ વૈકલ્પ આવે છે અને વિકલાંગ પ્રયોગથી ફળસિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૧૪ ॥

નાર્થપૃથક્ત્વાત્ સમત્વાદગુણત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) બધાં અંગોના ફળ સાથે સંબંધ નથી. (અર્થપૃથક્ત્વાત્) અર્થમાં પૃથક્ત્વ હોવાથી (સમત્વાત્) જે બધાં સમાન હોય તો (અગુણત્વમ્) અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એમ કહી શકાય નહિ.

ભાવાર્થ :—જે બધાં જ કર્મ ફળ સાથે જોડાય તો અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એ કેમ અબર પડે માટે કર્મના અર્થમાં ભેદ છે. જે કર્મ ફળ સાથે સંબંધ રાખે તે પ્રધાન કર્મ અને જે કર્મ પ્રધાનકર્મ સાથે સંબંધ રાખે તે ગુણકર્મ માટે સર્વ અંગોના ઉપસંહાર નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિધેસ્ત્વેકશ્રુતિત્વાત્ અપર્યાયવિધાનાત્ નિત્યવર્ત્તુત્ત્થતામિસંયોગાદર્થેન
યુગપત્પ્રાપ્તેર્યથાકર્મ નિરીતવત્ તસ્માત્ સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ એકશ્રુતિત્વાત્) સર્વ અંગોના અનુષ્ઠાનના બોધકનો વિધિ એક જ હોવાથી (અપર્યાયવિધાનાત્) વારા ફરતી વિધાન ન હોવાથી (નિત્યશ્રુતભૂતામિસંયોગાત્) નિત્ય

શ્રુતભાવના વાચક શબ્દથી ઉઠેલી કંથભાવાકાંક્ષા સાથે સંબંધ હોવાથી. (અર્થેન યુગપ્તપ્રાપ્તેઃ) એકી સાથે પ્રધાન કર્મ સાથે અંગોના સંબંધ હોવાથી. (યથાક્રમમ્) કર્મ પ્રમાણે સર્વ અંગોનું અનુદાન કરવું. (નિવીતિત્વત્) નિવીત ઋતિવગ્ને પેઠે (તસ્માત્) માટે (સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) સર્વ પ્રધાન પ્રયોગ સાથે સર્વ અંગોનું અનુદાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- એક જ વિધિ વાક્યથી સર્વ અંગોના ભોધ થાય છે તેથી, સમિધ યજન અને તત્તૂનપાત્ યજનનું પર્યાયથી વિધાન ન હોવાથી, ભાવનાવાચક શબ્દથી કંથભાવાકાંક્ષાને સર્વ અંગો સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રધાન કર્મના ઉપકારમાં સર્વ અંગોની ખલેકપોત-ન્યાયથી એક સાથે પ્રવૃત્તિ હોવાથી અર્ધાંગ અંગોનું અનુદાન કરવું જોઈએ. એટલે કે જે પ્રધાન કર્મ સાથે જે જે અંગો કંથભાવાકાંક્ષાથી જોડાયા હોય તે અર્ધાંગ અનુદાન કરવું જ જોઈએ. અંગ કર્મનાં પ્રતિપાદક વાક્યોમાં વારાફરતી અંગાનુદાન કરવાનું કથન પણ નથી. જેમ બગામાં કપૂતરો એક સાથે ચણવા ઉતરી પડે છે તેમ અર્ધાંગ અંગો પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરવા એક સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે અર્ધાંગ અંગોનું અનુદાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

તથા કર્મોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :-(તથા) તેમ કરવાથી (કર્મોપદેશઃ) કર્મને ઉપદેશ (સ્યાત્) ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :-અર્ધાંગ અંગોનું અનુદાન કરવાથી ઓદ આહુતિઓ પૌર્ણમાસીમાં અને તેર આહુતિ અમાવાસ્યામાં હોમથી. આ ઉપદેશ ચરિતાર્થ થાય છે. આ સંખ્યા અર્ધાંગો અનુદિત થાય તોજ સિદ્ધ થઈ શકે છે અન્યથા નહિ. ॥ ૧૭ ॥

ક્ત્વન્તરેષુ પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :-(ક્ત્વન્તરેષુ) જુદા જુદા યાગોમાં (પુનર્વચનમ્) વારા ફરતી ફળ શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :-જે જુદા જુદા કટુઓ સંબંધે કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઇ એક કટુ કરવાથી સ્વર્ગ ભાવના થઈ શકે છે માટે અર્ધાંગ કટુઓ કરવાની જરૂર નથી એ દૃષ્ટાન્તમાં તો વૈષમ્ય છે. કારણ કે ત્યાં તો દરેક કટુને ફળ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે. માટે એક કટુ કરવાથી ફળ ભાવના સિદ્ધ થઈ શકે છે. પણ અંગ કર્મોને સંબંધ ફળ સાથે હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાસ્વશ્રુતિત્વાદ્ વિશેષાણાં કૃતાર્થત્વાત્ સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :-(ઉત્તરાસુ અશ્રુતિત્વાત્) ઉત્તર યાગોમાં દોહન વિહિત ન હોવાથી. (વિશેષાણામ્) કૃતાર્થત્વાત્) વાગ્વિસર્થ આદિના વિધાનથી કૃતાર્થ હોવાને લીધે (સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત્) પોતાના દોહન માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોહવાનું પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :-ગાયોનું દૃષ્ટાન્ત પણ બરાબર નથી કારણ કે, ત્રણ ગાયો દોહવાવાના પછી બાકીની ગાયોમાં દોહનનું વિધાન જ નથી. માટે ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્તર ગાયોનું દોહન પ્રતીત થાય છે પણ અંગ કર્મોમાં તો વિધાન હોય છે માટે તેના અનુદાનમાં ઇચ્છા કામ આવી શકતી

નથી ત્યાં તો બધાં જ અંગોનું અનુધાન કરવું જોઈએ. પ્રયોગમાં અંગ વૈકલ્પ્ય ન થવું જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

‘કામ્ય કર્મ વારે વારે પણ કરી શકાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

(સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મણ્યારમ્ભમાવ્યત્વાત્ કૃષિવત્ પ્રત્યારમ્ભફલાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ આરમ્ભમાવ્યત્વાત્) કર્મના અનુધાનથી ફળ ઉત્પન્ન થવું હોવાથી (કૃષિવત્) કૃષિની માફક (પ્રત્યારમ્ભફલાનિ સ્યુઃ) દરેક અનુધાનને ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ખેતી દરેક વરસે કરવામાં આવે છે કારણ કે, ખેતી દરેક વરસે ફળ આપે છે. માટે ખેતીની આવૃત્તિ દરેક વરસે ખેડુતો કરે છે તેમ કર્મનું અનુધાન પણ ફળ આપે છે. જો એક જ વખત કર્મ કરે તો એક જ વખત ફળ મળે અને વારે વારે કર્મ કરે તો વારે વારે ફળ મળે છે, માટે કામ્ય કર્મનું અનુધાન વારે વારે પણ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે કામના થાય ત્યારે કર્મનુધાન કરી ફળ મેળવી શકાય છે. ॥ ૨૦ ॥

અધિકારસ્થ સર્વેષાં કાર્યત્વાદુપપચતે વિશેષઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વેષાં કાર્યત્વાત્) ધણા કર્મો અનુષ્ઠેય હોવાથી (વિશેષઃ અધિકાર ઉપપચતે) વિશેષ અધિકાર ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં અનુષ્ઠેય કામ્ય કર્મો છે તે બધાંનો અધિકાર વારે વારે કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.. સકૃત્ સ્યાત્કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ ધોતક છે. (સકૃત્ સ્યાત્) એક જ વખત અનુધાન કરવું જોઈએ. (કૃતાર્થત્વાત્) એક વાર અનુધાન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ એકવાર કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે તો પછી બીજી વાર કર્મ કરવાનો પ્રસંગ જ ઉભો થતો નથી. માટે જેમ એક પ્રયોગમાં અંગોનું અનુધાન એક જ વખત થાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ એક જ વખત કરવું. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થસ્થ તથા લોકે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાર્થઃ) વિધિ શબ્દના અર્થનું અનુધાન એકવાર થાય છે (તથા લોકે) લોક વ્યવહારમાં એક જ વખત કાર્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શુરુએ કહ્યું કે કાષ્ટ લાવ એટલે શિષ્ય એક વખત કાષ્ટ લાવી આપી શુરુની આજ્ઞાને સફળ કરે છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ એક જ વખત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. અપિ વા સંપ્રયોગે યથાકામી પ્રતીયેતાશ્રુતિત્વાત્

વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સંપ્રયોગે) પ્રયોગના અનુષ્ઠાનમાં (યથાકામી પ્રતીયેત) કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક અથવા વધારે વખત કામ્ય કર્મ કરી શકે છે. (અશ્રુતત્વાત્) એક જ વખત કર્મ કરવું એવું કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન ન હોવાથી. (વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ) વિધિ વચનો તે માત્ર અનુષ્ઠાન જ બતાવે છે. એક વાર કે એ વાર કે વધારે વાર કર્મ કરવામાં એનો વ્યાપાર નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિ વચનો તે માત્ર કામ્ય કર્મ કરવાનું કહે છે. જોઈએ તો એક વાર કરે અને જોઈએ તો બહુવાર કરે. આ બાબતમાં કોઈ વિધાન જણાવું નથી. ॥ ૨૪ ॥

एकशब्दात्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(એકશબ્દાત્) એક જ વિધિ પ્રત્યય હોવાથી (અંગ્ગેષુ તથા) અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તેમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તે મૂળ વિધિમાં એક જ પ્રત્યય છે અને તેમાં કથંભાવાકોક્ષા પણ એક જ વખત ઉત્પન્ન થાય છે માટે પ્રધાન પ્રયોગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ ફળની ઇચ્છામાં એમ નથી. માટે જ્યારે જ્યારે ફળની ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. એટલે કામ્ય કર્મની આવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી (કર્માર્થલક્ષણમ્) લૌકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે તેને અનુસરીને કર્મ થાય છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે. સુરુએ કાળ લાવવા શિષ્યને આજ્ઞા આપી. શિષ્યે કાળ લાવી આપ્યાં પણ જો એટલાં કાળથી રસોઇ તૈયાર ન થાય તો બીજી વાર પણ શિષ્ય કાળ લાવી આપે છે. અને છતાં પણ રસોઇમાં કચાશ રહે તો ત્રીજી વાર પણ લાવી આપે છે. જરૂર ન હોય તો એક વખત લાવી આપી શિષ્ય કૃતાર્થ બને છે. કારણ કે રસોઇ રૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ છે. પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ રૂપ ફળ તો અદૃષ્ટ છે તેમાં લૌકિક દૃષ્ટાંત બંધી શકે નહિ. ॥ ૨૬ ॥

‘अवघात आदिभिः तदुल प्राप्तं थाय तयां सुधी अवघात क्रियानी आवृत्ति करवी
ज्जेष्ठये.’ એ અધિકરણનાં સત્રો.

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निवृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્ અર્થશેષત્વાત્) અવહનન આદિ ક્રિયાઓ તદુલનિષ્પત્તિ માટે હોવાથી (પ્રત્યક્ષમ્) ફળ પ્રત્યક્ષ છે (અતઃ તન્નિવૃત્ત્ય) માટે તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી આવૃત્તિ કરવી (અપવર્ગઃ સ્યતી) અને પછી સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—ગ્રીહીન્ અવહન્તિ આ વાક્યમાં ગ્રીહિતું અવહનન કરવા કહ્યું છે. અવહનન તંદુલ કાઢવા માટે હોય છે, મટે તંદુલ ફેાતરાંથી જુદા પડી જાય ત્યાં સુધી ખાંડતું. તંદુલ જુદા પડે એટલે ખાંડવાતી ક્રિયા બંધ કરવી જોઈએ. ‘ માત્ર એક જ વખત અવહનન કરવું, ’ એવો કોષ નિયમ નથી ॥ ૨૭ ॥

અદૃષ્ટ ફળ જ્યાં બતાવ્યું હોય ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું.

ધર્મમાત્રે ત્વદર્શનાત શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રે તુ અદર્શનાત) કેવળ અદૃષ્ટ ફળના સાંતન તરીકે અવહનન હોય ત્યાં (શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્યાત) એક જ વખત અવહનન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અવહનન અદૃષ્ટ ફળને માટે હોય છે ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું કારણ કે એમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે. ત્યાં ફળ કંપ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. માટે ફળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવહનનક્રિયા ચાલુ રાખવી એ શાસ્ત્રોક્ત નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ પ્રયાગ્નદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કતુવદ્વાડનુમાનેનાભ્યાસે ફલધૂમા સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કતુવદ્) કામ્યકૃતી જેમ આવૃત્તિ થઈ શકે છે તેમ (અનુમાને) અનુમાનથી (ફલધૂમા) ફલનું અધિક્ય (સ્યાત) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કામ્યકૃતિઓ વારાફરતી કરવાથી ફળવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પ્રયાગ્નદિ અંગોના પલ્લ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રધાન કર્મના ફળમાં વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એમ અનુમાનથી સમજી શકાય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સકૃદ્વા કરણૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સકૃદ્ વા) એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું (કરણૈકત્વાત્) પ્રધાન રૂપ કરણ એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન રૂપ કરણ એક હોવાથી પ્રયાગ્નદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન પલ્લ એક જ વખત કરવું. માટીના પિંડમાંથી જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન કરવો હોય ત્યારે એ પિંડ જે ચક્ર (ચાકડા) ઉપર હોય તેને તેટલો જ ફેરવવો જોઈએ કે જેથી તેમાંથી ઘડો તૈયાર થાય. ઘડો તૈયાર થઈ ગયા પછી ચાકડાને ફેરવ્યા કરવો અનુકરણ જ ફળ નથી ફળ રૂપ ઘડામાં કાષ્ઠપલ્લુ જાતનો વધારો થવાનો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રયાગ્નદિ અંગોમાં સમજવું જોઈએ અર્થાત્ ફળ પ્રાપ્તિ યોગ્ય પ્રયાગ્નદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કયાં પછી વધારે પ્રયાગ્નનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કાષ્ઠપલ્લુ વિશેષ ફળ મળતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

પરિમાણં ચાનિયમેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિમાણં ચ) અને પરિમાણ (અનિયમેન સ્યાત્) નિયમ વગર ધર્મ જાય.

ભાવાર્થ :—જો અંગોનું વધારે અનુષ્ઠાન કરવાથી વધારે ફળમળતું હોય તો પોર્ણ માસી યાગમાં ચૌદ અને અનાવાસ્યા યાગમાં તેર આહુતિઓનો નિયમ જે બાંધ્યો છે તે નકામો થઈ જાય. કારણ કે વધારે આહુતિ આપવાથી વધારે ફળ મળત. પણ એમ કરવાથી વધારે ફળ મળતું નથી માટે અંગોનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૧ ॥

ફલારમ્ભનિવૃત્તેઃ ક્રતુષુ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલારમ્ભનિવૃત્તેઃ) સ્વર્ગ આદિની ઉત્પત્તિ થવાથી (ક્રતુષુ ફલાન્યત્વમ્ સ્યાત્) ક્રતુઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ફળ મળે છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યક્રતુઓ તો મુખ્ય કર્મ છે, અને તેનું એક વખત અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બીજી વખત કામ્ય ક્રતુ કરવાથી બીજું સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રતુઓમાં ફળભેદ હોય છે પણ અંગોનું સતત ત્ર દાઈ ફળ જ નથી તો તેનું વધારે અનુષ્ઠાન કરવાથી ફળ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એ તો મુખ્ય કર્મ ઉપર ઉપકાર જ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અર્થવાંસ્તુ નૈકત્વાદભ્યાસઃ સ્યાદનર્થકો યથા મોજનમેકસ્મિન્નર્થ સ્યા-

પરિમાણત્વાત્ પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાદનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાંસ્તુ) અંગોનો અભ્યાસ ફલવાન હોય છે. (ન એકત્વાત્ અભ્યાસઃ સ્યાત્) કાર્ય અનેક હોવાથી, એક કાર્યવિષયક અભ્યાસ અનર્થક હોઈ શકે. (યથા મોજનમ્ એકસ્મિન્) જેમ એક જ વખતે ભોજનની આવૃત્તિ નકામી થાય છે. (અર્થસ્ય અપરિમાણત્વાત્) પ્રધાન ફળ નિષ્પત્ત ન હોવાથી (પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાત્ અનિયમઃ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મમાં ક્રિયા ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનું ફળ કેટલું છે અર્થાત્ પ્રધાન ફળ કેટલું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરશે એનો કશો નિયમ હોતો નથી. સ્વર્ગ એ તો સુખવિશેષનો જ વાયક શબ્દ છે. માટે જો અંગોનો વધારે ઉપકાર થાય તો પ્રધાન કર્મ વધારે સ્વર્ગ અર્થાત્ સુખ અથવા પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે, માટે અંગોની આવૃત્તિ વધારે સુખ ચ હનારે કરવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

પૃથક્ત્વાદ્ વિધિતઃ પરિમાણં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પૃથક્ત્વાત્) અર્થ ભિન્ન હોવાથી (વિધિતઃ) વિધિપરક (પરિમાણં સ્યાત્) સંખ્યા થાય.

ભાવાર્થ :—ચૌદ અને તેર સંખ્યાનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે તો ભિન્ન અર્થ છે. માટે ત્યાં તો અર્થ પ્રમાણે આહુતિઓ આપી શકાય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનભ્યાસો વા પ્રયોગવચનૈકવાત્સર્વસ્ય યુગપચ્છાસ્ત્રાદફલત્વાચ્ચ
કર્મણઃ સ્યાત્ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસઃ વા) અંગોનો અભ્યાસ થતો નથી. (પ્રયોગવચનૈકવાત્) પ્રયોગનું વચનૈકય હોવાથી (સર્વસ્ય યુગપ્ શાસ્ત્રાત્) એક ભાવનામાં અન્ય વખતે ફલકરણ-ત્વથી પ્રધાન ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. (કર્મણઃ અફલત્વાત્ ચ સ્યાત્) ત્યારે અંગ કર્મો નકામાં છે ? (ક્રિયાર્થત્વાત્) નહિ. પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકારક છે.

ભાવાર્થ :—અંગોનો અભ્યાસ કરવો નહિ. ભાવનામાં કળના કરણ તરીકે મુખ્ય ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. અંગ ક્રિયા નહિ છતાં અંગક્રિયા નકામી નથી. તે તો પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકાર કરશે અને તે દ્વારા તેની સફલતા છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અભ્યાસો વા છેદનસંમાર્ગવિદાનેષુ વચનાત્સકૃત્વસ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા અભ્યાસઃ) અંગોનો અભ્યાસ થાય છે. (છેદનસંમાર્ગવિદાનેષુ સકૃત્વસ્ય વચનાત્) છેદન, સંમાર્ગ અને અવદાનમાં એક વખત કરવાનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સકૃદાચ્છિન્નત્તિ । પરિધીન્ સકૃત્સંમાર્ગિ । સ્વિષ્ટકૃતિ સકૃદવશત્ । ઉક્ત વચન એક વખત આચ્છેદન એક વખત સંમાર્ગ અને એક વખત અવદાન કરવાનું કહે છે તેથી સમગ્રય છે કે જ્યાં એક વખતનું વિધાન ન હોય ત્યાં આવૃત્તિ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનભ્યાસસ્તુ વાચ્યત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસઃ તુ) પ્રયાગદિ અંગોનો અભ્યાસ ન કરવો. (વાચ્યત્વાત્) ઉક્ત સ્થળે જે એક જ વખતનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન ભુદું છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્વે માસમાં અનેકવાર આચ્છેદનનું વિધાન છે. હવે જો એક વખતનું વિધાન ન કરે તો અતિદેશ્યથી અનેક વખત આચ્છેદન પ્રાપ્ત થાય. માટે સકૃત્વનું વિધાન છે. પ્રયાજ સંનિધિમાં પરિધિ સંમાર્ગનું ત્રણ વખત વિધાન છે માટે અનુયાજમાં એક વખતનું વિધાન છે. જો એ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં ન આવે તો પ્રયાજના સાદૃશ્યને લીધે અત્યુજમાં પણ ત્રણ વખત સંમાર્ગનું વિધાન સમગ્રય. બીજે ઠેકાણે બે વખત અવદાન કરવાનું વચન છે અને તે સ્વિષ્ટકૃતમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે માટે એક વખત અવદાન કરવાનું જણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય ભુદો હોવાથી સકૃત વિધાન અન્ય અસકૃતવનું ઓધક નથી, એટલે સારાંશ એ છે કે અંગોનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૭ ॥

‘ કપિજ્જલન્ ’ આ ઠેકાણે કપિજલ શબ્દને જે બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે, તેનાથી ‘ ત્રણ જ સંખ્યા સમજવી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. બહુવચનેન સર્વપ્રાપ્તેર્વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(બહુવચનેન) બહુવચન હોવાથી (સર્વપ્રાપ્તેઃ) ત્રણથી માંડી કોઈપણ સંખ્યા લઈ શકાય માટે (વિકલ્પઃ સ્યાત્) સંખ્યાઓનો વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ કપિજ્ઞાન આલમેત ’ આ વાક્યમાં ‘ કપિજ્ઞ ’ શબ્દને બહુવચન લગાડયું છે અને બહુવચનથી માંડીને કોષ્ઠપણ સંખ્યામાં હોય છે તેથી કોષ્ઠ વખત ત્રણ કોષ્ઠ વખત ચાર અને કોષ્ઠ વખતપાંચ વગેરે સંખ્યા વિકલ્પે લઈ શકાય એટલે ત્રણ કપિજ્ઞને પ્રાપ્ત કરવા અથવા ચારને પણ પ્રાપ્ત કરવાં આ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

દષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગઃ દષ્ટઃ) બહુ વચનથી ત્રણ વ્યક્તિઓ જ સમજાય છે અને તેમાં જ એનો પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે।

ભાવાર્થ :—બહુ વચન ત્રણ જ સમજાય છે ચાર નહિ. જે ચાર કહેવાની ઇચ્છા હોય તો ત્રણનો વ્રાહ્મણઃ આ ચાર શબ્દનો ઉદ્દેશ કરવો પડે છે, અને પાંચની જરૂર હોય તો પાંચ શબ્દનો ઉદ્દેશ કરવો પડે છે. માટે જે કોષ્ઠ ચાર પાંચ વગેરે સંખ્યા બોધક ઉપવદ ન હોય તો બહુ વચનનો અર્થ ત્રણ જ સમજવો. ॥ ૩૯ ॥

तथेह ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(तथा इह) તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—માણુવકમાં અર્થાત્ બાળકને માટે કોષ્ઠ વખતે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જે બાળક બળવાન અને નિર્ભય હોય તેને કોષ્ઠ વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો ‘ સિંહ ’ છે. તે જ પ્રમાણે મયૂરમાં પણ કપિજ્ઞ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. તેથી કોષ્ઠ વખતે કપિજ્ઞલની જગ્યાએ મયૂરની પણ પ્રાપ્તિ સમજી શકાય. ॥ ૪૦ ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(भक्त्या) ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—બાળકો માટે જે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ તો ગૌણ વૃત્તિથી, મુખ્ય વૃત્તિથી નહિ. ભક્તિ એટલે આ ઠેકાણે ‘ લક્ષણ ’ અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(तथा) તે પ્રમાણે (इतरस्मिन्) બીજે ઠેકાણે પણ ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—જેમ બાળકને માટે ગૌણ વૃત્તિથી સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ બહુ શબ્દ પણ ત્રણથી માંડી પરાઈ સુધીની સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થાય છે. બહુ શબ્દનો અર્થ ત્રણ જ થાય છે, આવો આગ્રહ શા માટે જોઈએ ?

પ્રથમં વા નિયમ્યેત કારણાદતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રથમ) બહુ સંખ્યામાં પ્રથમ ત્રણ જ આવે છે (નિયમ્યેત) માટે એનો નિયમ બધિવામાં આવે છે. (કારણાદતિક્રમઃ સ્યાત્) જે કે.છ બ સ કારણ હોય તો ત્રણ સંખ્યાનો અતિક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ સંખ્યામાં ત્રણ પ્રથમ આવે, છે ચાર આદિ તો પછીથી આવે છે. માટે બહુને અર્થ ત્રણ કરવો વાજબી છે વગર કારણે ત્રણનો ત્યાગ કરવો ઠીક નથી. હા, જે કે.છ કારણ હોય તો ત્રણનો ત્યાગ કરી ચાર પાંચ છ વગેરેમાંથી કોઈપણ સંખ્યા લઈ શકાય ॥ ૪૩ ॥

તથા જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) કેવળ બહુ વચનનો પ્રયોગ હોય ને તેનો અર્થ ત્રણ જ સમજવો અને તેજ પ્રમાણે (જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્) બીજા અર્થમાં પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ વચન ત્રણ સંખ્યા જ સમજવી. જેમ કૃષ્ણા યામ્યાઃ, અરિસા રૌદ્રા નમોસ્તુ પાર્જન્યાઃ । એન્દ્રામ્નો દશમઃ । આ વાક્યમાં યામ્ય આદિને બહુ વચન છે. અને તેનો અર્થ ત્રણ જ છે. ત્રણ યામ્ય, ત્રણ રૌદ્ર અને ત્રણ પાર્જન્ય અને દશમો એન્દ્રાગ્ન આવી રીતે ત્રણ ત્રણ લેતા નવ પદાર્થો થાય છે અને એન્દ્રાગ્ન દશમો થઇ શકે છે. માટે એન્દ્રામો દશમઃ એ વાક્ય જ સમજાવે છે કે બહુ વચન જે ઉપપદ વગરનું હોય તો તેનો અર્થ ત્રણ સંખ્યા જ સમજવી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રકૃત્યા ચ પૂર્વવત્ તદાસત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યા) પ્રકૃતિથી (તદાસત્તેઃ) તેનું સામીપ્ય હોવાથી (પૂર્વવત્) આમ બીજું કિંચ વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઝમ્ભોષ્મીયં પશુમાલમેદ અહીં એક પશુ કહેવામાં આવ્યું છે અને પછી ‘ કપિજલાન્ ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હવે એકની પછી બહુ સંખ્યામાંથી ત્રણ સંખ્યા જ એકત્વની સમીપ છે, ચાર આદિ નહિ. માટે કપિજલાન્ શબ્દથી ત્રણ જ કપિજલો સમજાય છે. પ્રથમનો ત્યાગ કરવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

‘ ઉત્તરા દોહ્યતિ ’ આ વાક્યથી બધી ગાયોના દોહનનું વિધાન છે.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્તરાસુ યાવત્સ્વમપૂર્વવાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરાસુ) ઉત્તર ગાયોમાંની (યાવત્સ્વમ્) જેટલી ગાયોમાં પોતાનું સ્વત્વ હોય છે તેટલીમાં દોહનનું વિધાન છે. (અપૂર્વવાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સામાન્ય પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. વાગ્યતસ્તિલ્લો દોહયિત્વા વિસૃષ્ટવાગ્નન્વારમ્ય ઉત્તરા દોહ્યતિ । ત્રણ ગાયોને મૌન ર ખી દોહવાબ્યા પછી બીજી ગાયોને દોહવાનું જે કહ્યું છે તે શું વિધાન છે કે અનુવાદ ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે વિધાન છે

મી. દ. અ. ૧૧. પા. ૧. સૂ. ૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨ (૭૦૯)

કારણ કે ઉત્તર ગાયોનું દોહન અપ્રાપ્ત હતું, અપ્રાપ્તમાં એ કથન છે માટે અર્પણ વિધિ છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યાવત્સ્વં વાડન્યવિધાનેનાનુવાદઃ સ્યાત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (યાવત્સ્વમ્) યાવત્ સ્વમ્ જેટલી ઉત્તર પોતાની ગાયોનું જે દોહન કર્યું છે તે (અનુવાદઃ) અનુવાદ છે. (અન્યવિધાનેન) વિધાન તો ખીન્નમાં છે.

ભાવાર્થ :—વિસ્તૃષ્ટવાગ્ અન્નવારમ્ય આ વાક્યમાં વિધાન છે. ઉત્તરા દોહયતિ આ વાક્યમાં વિધાન નથી. ॥ ૪૭ ॥

કારણ બતાવનારું સૂત્ર. સાકલ્યવિધાનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(સાકલ્યવિધાનાત્) અધી ગાયોમાં દોહનની પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધી ગાયોમાં દોહન પહેલેથી પ્રાપ્ત છે. પ્રાપ્ત હોવાથી ઉપર કહેલું કથન અનુવાદ છે. નાસ્ય ઇત્યાં રાત્રિ પયસાગ્નિહોત્રં જુહવાત્ । કુમારાશ્ચ ન પયો લભેન્ આ વાક્યથી સકલ ગાયોનું દોહન પ્રાપ્ત છે. માટે પ્રાપ્તમાં કથન હોવાથી અનુવાદ છે. ॥ ૪૮ ॥

બહર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (બહર્થત્વાત્) બહુ અર્થનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુ દુગ્ધિ દન્નાય હવિઃ આ વાક્યથી બહુદોહન પણ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

અગ્નિહોત્રે વાશેષવદ્ યજ્ઞાગૂનિયમઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અગ્નિહોત્રે) અગ્નિહોત્રમાં (યજ્ઞાગૂનિયમઃ) યજ્ઞાગૂરોપને નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—તાત્પર્યતાં રાત્રિ પયસાગ્નિહોત્રં જુહવાત્, યથાડન્યસ્યૈ દેવતાયૈ પ્રત્તમન્યસ્યૈ દેવતાયૈ દદ્યાત્ તાદૃક્ સ્યાત્ । આ વાક્યથી જેટલું દૂધ છે તે બધું સંત્રાપ્યને માટે છે એમ જણાય છે. ॥ ૫૦ ॥

તથા પયઃ પ્રતિષેધઃ કુમારાણામ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તથા (પયઃ પ્રતિષેધઃ કુમારાણામ્) એ જે સંસ્કૃતવાક્ય ઉપરના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની પણ વ્યાખ્યા થઇ ગય છે. અર્થાત્ એ વાક્યથી કુમારોને દૂધ આપવાનો નિષેધ નથી. ॥ ૫૧ ॥

સર્વપ્રાણિણાપિ લિક્કેન સંયુજ્ય દેવતામિસંયોગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વપ્રાણિણાપિ લિક્કેન) અધી ગાયોનું દોહન કરતું, એવા વિગ્ વાક્યથી (સંયુજ્ય) સંયોગ પામીને (દેવતામિસંયોગાત્) દેવતાની સાથે સંબંધ જોડેલા હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ક્લેષ્યશ્ચ ઇતઃ પુરા મનુજ્યેન્યશ્ચ આપ્યાયયન્ત’ આ વાક્યથી વત્સ અને મનુષ્યોને માટે ગાયોનું આધ્યાયન કર્યું છે અને પછી દેવતાને માટે ગાયોનું આધ્યાયન બતાવ્યું છે. માટે સર્વ ગાયોનું હોહન છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એટલે કે ત્રણ ગાયોને મૌન રીતે હોહવરાખ્યા પછી બીજી જ ગાયોનું હોહન કરાવવું એવે સ્પષ્ટ અનુવાદ છે. ॥ ૫૨ ॥

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનો ભેદ છે એનાં અંગો આધારાદિ છે

એનું અનુષ્ઠાન તંત્ર રૂપે કરવું કે તેની પ્રધાનદીઠ આવૃત્તિ

કરવી ? એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રધાનકર્માર્થત્વાદજ્ઞાનાં તદ્દેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે સ્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞાનામ્) અંગો (પ્રધાનર્થત્વાત્) પ્રધાનને માટે હોવાથી (તદ્દેદાત્) પ્રધાન કર્મોનો ભેદ હોવાથી (કર્મભેદઃ) અંગ કર્મોનો ભેદ (પ્રયોગે સ્વાત્) અનુષ્ઠાનમાં હોય છે.

હોવાર્થ :—અંગ કર્મો પ્રધાન કર્મને માટે હોય છે માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો હોય છે, તેટલી અંગ કર્મોની આવૃત્તિ થવી જોઈએ અર્થાત્ પ્રધાનકર્મદીઠ અંગ કર્મોનું પણ અનુષ્ઠાન જુદું જુદું થવું જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

કમકોપશ્ચ યૌગપદ્યે સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યૌગપદ્યે) તંત્ર રૂપે અનુષ્ઠાન કરવાથી (કમકોપઃ સ્વાત્) વિહીન કર્મને આપ થાય છે.

હોવાર્થ :—આજ્ઞા બતાવેલી તંત્રની રીત પ્રમાણે જો અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત થાય તો જે કર્મનું વિધાન કર્યું છે તેનો આપ થાય. માટે પ્રધાન કર્મોનાં કમ પ્રમાણે અંગકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનુક્રમે જ થવું જોઈએ. અર્થાત્ અંગકર્મો ॥ આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યાનાં તુ યૌગપદ્યમેકશબ્દાંપદેશાત્ સ્વાત્ વિશેષાગ્રહણાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તુલ્યાનામ્) દેશ, કાળ અને કર્તૃથી જે સમાન હોય તેઓનું (યૌગપદ્યમ્) એક જ સમયમાં અનુષ્ઠાન થાય છે. (એકશબ્દ-પ્રયોગાત્) દર્શ અને પૌર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી ઉપદેશ હોવાથી. (વિશેષાગ્રહણાત્) અંગોમાં પણ કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—જે કર્મના દેશ, કાળ, અને કર્તા એક જ હોય તેઓનું અનુષ્ઠાન એક સાથે જ થાય છે. અંગોનો ઉપદેશ પણ દર્શપૌર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી થાય છે. તેમજ અંગોમાં કોઈ વિશેષ પણ નથી. અર્થાત્ આ અંગ કલાપ આગ્નેય યાગનો છે અને આ અંગ કલાપ અગ્નીષોમીય યાગનો છે આવો કોઈ વિશેષ નથી. માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાન હોવું યોગ્ય છે. ॥ ૫૫ ॥

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

પદાર્થ :—(એકાર્થ્યાત) એક જ પ્રયોજન વાળા હોવાથી (અવ્યવાયઃ સ્યાત) કમ-કાપ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટા અંગોનો ઉદ્દેશ એક જ છે માટે કોષ્ટ પણ કમનો ભંગ થતો નથી. સ્વર્ગરૂપ ફળ બધાંએ બેગાં મળીને જ સાધવનું છે. જેમ દંડ, ચક્ર અને બીજાં અંગો મળી ઘટ રૂપ એક જ કાર્ય કરે છે માટે ચક્રાદિનો પ્રયોગ એક સાથે જ થાય છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ॥ ૫૬ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ અહીં લિખિત છે એવું (કામુકાયન) કામુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેલી આદૃતિની સંખ્યા પણ એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં કારણ છે. ॥ ૫૭ ॥

तत्र यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(તત્રયાયત્વાત) એજ ન્યાયથી (અસક્તેઃ) જ્યાં સદ્ અનુદાન ન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં (આનુપૂર્વ્યં સ્યાત) આવૃત્તિથી અંગોનું અનુદાન થાય છે. (સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત) સંસ્કાર તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાથે મળીને જે અંગોનું અનુદાન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં જ તંત્રથી કામ થાય છે પણ જ્યાં સાથે અનુદાન ન જ થઈ શકે એમ હોય ત્યાં આવૃત્તિથી કામ કરવું જોઈએ. એક ઠેકાણે પુરોડાશ કરવાથી અંગાર ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વ ઠેકાણે તે થઈ શકે નહિ, માટે પુરોડાશની આવૃત્તિ જ થવી જોઈએ. અંગારની ઉત્પત્તિ પુરોડાશના પાકને માટે જ હોય છે. એટલે કે જ્યાં યોગપદ્ધતો સંભવ ન હોય ત્યાં આનુપૂર્વ્યથી કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९

પદાર્થ :—(અસંસ્પૃષ્ટઃ અપિ) સંસ્પૃષ્ટ ન હોવા છતાં (તાદર્થ્યાત) તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રધાનનો પાસે જેનું અનુદાન થાય તે તેનું ગણાય. આ ન્યાયથી આધારાદિ આગ્નેય યાગનું અંગ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ અગ્નીષોમીયનું અંગ છે. પણ ઉપાંશુ યાગ કોષ્ટ પ્રધાનથી સ્પૃષ્ટ નથી માટે તે અનંગ હોવો જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ભગ્ને તે કોષ્ટની સાથે સ્પૃષ્ટ ન હોય છતાં તે પ્રકરણથી જણાય છે કે તે સર્વને માટે છે. માટે જ્યાં શક્ય ન હોય ત્યાં અંગોની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૫૯ ॥

વિમવાદ્વા પ્રદીપવત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિમવાત્) સામર્થ્ય હોવાથી (પ્રદીપવત્) પ્રદીપ પેઠે કામ કરે છે.

ભાવાર્થ :—કોઇ અંગ એક વખત અનુષ્ઠિત કરવાથી સર્વ પ્રધાન કર્મો ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. તેમાં પ્રદીપનું દર્શાવેલું આપે છે. પ્રદીપ એક વખત સળગાવ્યો એટલે એના પ્રકાશમાં બેઠેલા બધાને જ એનો લાભ મળે છે. એજ ન્યાય કેટલાક અંગોમાં પણ છે. ॥ ૬૦ ॥

પૂર્વપક્ષ. અર્થાત્ તુ લોકે વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(લોકે તુ) લોક વ્યવહારમાં તો (અર્થાત્) ફળ રૂપ અર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી સકૃત અનુષ્ઠાન માની શકાય. (વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનમ્) પણ વિધિ પ્રાપ્ત કર્મ તો દરેક પ્રધાન દીઠ (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે ફળને જોઈ સકૃત અનુષ્ઠાન માની શકાય પણ વિધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે એનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોવું નથી માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો તેટલાં જ અંગાનુષ્ઠાનો થવા જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

સકૃદિજ્યાં કામુકાયનઃ પરિમાણવિરોધાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(સકૃત્ હિજ્યામ્) એક જ વખત ઇચ્છ્યા કરવી જોઈએ (પરિમાણ વિરોધાત્) તેર અને ચોદ જે આહુતિઓનું પરિમાણ અત્તાંયુ છે તેનો વિરોધ આવે છે. (કામુકાયનઃ) આ પ્રમાણે કામુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—કામુકાયન આચાર્ય એવું માને છે કે એક જ વખત ઇચ્છ્યા અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સર્વ પ્રધાનો ઉપર ઉકાર થઈ શકે છે. અર્થાત્ અંગોની તંત્રથી અર્પણ કરવી. કામુકાયન આચાર્યના નામનું ગ્રંથનું એમની કીર્તિને માટે છે આકી બધા જ આચાર્યોનું એવું માનવું છે. ॥ ૬૨ ॥

વિધેસ્ત્વતરાર્થત્વાત્સકૃદિજ્યાશ્રુતિવ્યતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ તુ હ્તરાર્થત્વાત્) અંગ કલાપ પ્રધાનકર્મને માટે હોવાથી (સકૃત્ હિજ્યા) એક વખત ઇચ્છ્યા કરવી. (શ્રુતિવ્યતિક્રમઃ સ્યાત્) શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવામાં શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે છે. ॥ ૬૩ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. વિધિવત્ પ્રકરણાવિભાગે પ્રયોગં બાદરાયણઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાવિભાગાત્) પ્રકરણમાં વિભાગ ન હોવાથી (વિધિવત્ પ્રયોગમ્ બાદરાયણઃ) તંત્રથી પ્રયોગ થાય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—બાદરાયણ આચાર્ય માને છે કે એક જ પ્રકરણ હોવાથી તંત્રથી અર્થાત્ યોગપદ્ધતિ અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૬૪ ॥

પૂર્વપક્ષ.

ક્વચિદ્વિધાનાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ક્વચિદ્ વિધાનાન્નેતિ) કોષક ઠેકાણે સહવિધાન કર્યું છે તેથી સામાન્ય સહવિધાન નથી (ઇતિ ચેત્) એવી શંકા કરનારમાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન છે એવું જો સામાન્ય વિધાન હોય તો પછી કોષક ઠેકાણે સહવિધાન કરવું ન જોઈએ, છતાં કોષક ઠેકાણે સહવિધાન છે. જેમકે સહ વપ્રન્તિ સહર્પિષન્તિ । આથી સમગ્રય છે કે સામાન્ય રૂપે સહવિધાન નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વિધેશ્ચોદિતત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (વિધેઃ ; ચોદિતત્વાત્) નિર્વાપવિધિનું પૃથક્ કથન છે.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ વિધિમાં સહ વિધાનની પ્રાપ્તિ નથી કારણ કે ત્યાં તો પૃથક્ વિધાન કર્યું છે. માટે જે ઠેકાણે પૃથક્ વિધાન કર્યું હોય તેમાં કોષક ઠેકાણે સહવિધાન અપેક્ષિત હોય ત્યાં ફરીથી સહ વિધાન કરવું પડે. આથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળે તો નથી કે કોષક ઠેકાણે સહવિધાન હોવાથી ત્રીજે અથવા પૃથક્ પૃથક્ વિધાન છે. માટે આધારાદિ અંગોનું સહવિધાન અર્થાત્ તંત્રથી વિધાન છે.

આગ્નેય દ્વયનું આવૃત્તિથી પ્રદાન કરવાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. વ્યાખ્યાત્ તુ તુલ્યાનાં યૌગપદ્ય મગૃહ્યમાણ વિશેષાણામ્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અગૃહ્યમાણવિશેષાણામ્) જેમાં કોષક વિશેષનું મહત્ત્વ ન થતું હોય (તુલ્યાનામ્) અને સમાન હોય તો (યૌગપદ્યમ્ વ્યાખ્યાતમ્) તેનું યૌગપદ્ય છે અર્થાત્ સહ અનુષ્ઠાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુકાંડમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આગ્નેયં કૃષ્ણમ્રોવમાલમેત સૌમ્યં વશુમાગ્નેયં કૃષ્ણમ્રોવં પુરોધાયાં સ્પર્ધમાન ઇતિ । આ વાક્યમાં કૃષ્ણમ્રોવવાળા એ પશુઓનું દાન કરવાનું વિધાન છે તો તે અગ્નેયનું એક સાથે દાન આપવું જોઈએ, વારાફરતી નહિ. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મેદસ્તુ કાલમેદાત્ સ્યાત્ ચૌદનાવ્યવાયાત્ સ્યાત્

વિશિષ્ટાનાં વિધિઃ પ્રધાનકાલત્વાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ મેદઃ) અગ્ને પ્રધાન છે. અને તેના દાનનું અનુષ્ઠાન ક્રમથી કરવું જોઈએ. (કાલમેદાત્ સ્યાત્) અગ્નેના સમય બુદ્ધિ હોવાથી (ચૌદનાવ્યવાયાત્) સૌમ્ય દેવતાકે પશુ વિધાન વચ્ચે આવનાથી (વિશિષ્ટાનાં વિધિઃ) ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં દાન કરવું જોઈએ (કાલપ્રધાનાત્) સમયની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેટલો અગ્ને પશુઓનું દાન સાથે થઈ શકે નહિ કારણ કે એક પશુનું દાન કર્યા પછી સૌમ્ય પશુનું દાન કરવાનું વિધાન છે અને પછી પાછું કૃષ્ણમ્રોવ પશુનું વિધાન

છે આમ બન્નેના સમય બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોવાથી જિન્ન જિન્ન સમયમાં દાન કરવું માટે એવે ઠેકાણે આહુતિરૂપ ક્રમથી અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

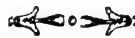
ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુદાનનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિતઃ સૌમમગ્રેયૌ ભવત્ત્વમિતિ આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું સ્પષ્ટ થયે છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ ચેન્ન વર્તમાનાપદેશાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ રિતિ ચેન્) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (રિતિ ચેન્) જો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (વર્તમાનાપદેશાત્) વર્તમાન કાળનો ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ ‘ ભવતઃ ’ આ ક્રિયાપદ વિધિ પરક ગણે તો તે બૂલ છે કારણ કે એ ક્રિયાપદ તો વર્તમાન કાળને બતાવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગ્નેય કુબ્જુગ્રીવ એ ષશુઓનું ક્રમથી દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ जैमिनीयमीमांसाया एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું અનુદાન તંત્રથી થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકદેશકાલકર્તૃત્વં મુલ્યાનામેકશબ્દોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશકાલકર્તૃત્વમ્) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (મુલ્યાનામ્) પ્રધાનભૂત છ યાગોનું (એકશબ્દોપદેશાત્) એક શબ્દથી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અંગ સહિત પ્રધાનોના તંત્રો (યૌગપદ્ધતો) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસઃ સ્વા યજેત દર્શપૂર્ણમાસયોશ્વરવારો ઋત્વિજઃ । ઇત્યાદિ વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું શેષ છે કે પ્રયોગ વિધિનું ? સમુદાય વાયક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય છ યાગો સાથે અંગોના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તા બુદ્ધિ બુદ્ધિ હે તા નથો. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું શેષ છે ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિશ્ચેત્ કર્મણામભિસમ્બન્ધઃ પ્રતિયેત તદ્વક્ષણાર્થાભિસંયોગાદ્
વિધિત્વાશ્ચેતરેષાં પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ ચેત્) જે પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ્ અભિસમ્બન્ધઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતીયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (લક્ષણાભિસંયોગાત્) લક્ષણાને સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી (ચેતરેષાં વિધિત્વાત્) બાબત વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્) જેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યપૂર્ણમાસમાં છ પ્રધાન યાગો છે. અને હરેક પ્રધાન દીઠ દેશ, કાળ અને કર્તા બુદ્ધ બુદ્ધ હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થવું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દર્શ્યપૂર્ણમાસ શબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકારવી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રધાન અને અંગો બન્નાય વિધેય છે માટે દર્શ્યપૂર્ણમાસ શબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકાર્યા વગર છુટકો જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આગળના અધિકરણમાં આવી ગય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનો પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અજ્ઞેષુ ચ તદ્ભાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિર્દેશાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞેષુ) પ્રયાગદ અંગોમાં (તદ્ભાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિર્દેશાત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગદ અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણ કે દેશાદિ તો પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને જ છે. ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાદૈક્યશઙ્ક્યાત્ પ્રધાનાર્થાભિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી શંકા ઘોતક આ શબ્દ છે. (કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાત્) જે કર્મનો વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો ભિન્ન ભિન્ન અનુષ્ઠાન હોય પણ એમ નથી. (એકશબ્દાત્) સમુદાય વાયક શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થાભિસંયોગાત્) સ્વર્ગ ૩૫ પ્રધાન ફળના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગેવાદિ પ્રધાન કર્મના વિધિ સાથે અંગોનો સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પ્રયોગ ૩૫ વ્યાપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સમુદાય વાયક દર્શ્યપૂર્ણમાસ શબ્દથી નિર્દેશ પણ એનો જ છે, માટે સમિપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉગ્રાણિ હ વા એતાનિ ઘોરાણિ હર્વીંષિ યદમાવાસ્યાયાં સંન્નિયન્તે । આગ્નેયં પ્રથમમૈન્દ્રે ઉત્તરે । ઉક્ત વાક્યમાં હવિષોનો એક કાળ અતાબ્યો છે માટે દેશાદિનો ભેદ અંગ અને પ્રધાનમાં નથી. ॥ ૫ ॥

શ્રુતિશ્રૈવાં પ્રધાનવત્ કર્મશ્રુતેઃ પરાર્થત્વાત્ કર્મણોઽશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ણમ્) દેશાદિની (શ્રુતિઃ) શ્રવણ (પ્રધાનવત્) અનુવાદક પેઠે પ્રતીત થાય છે. (કર્મશ્રુતેઃ પરાર્થત્વાત્) દર્શપૂર્ણ માસ ૩૫ કર્મની શ્રુતિનું પરાર્થત્વ હોવાથી (કર્મણઃ અશ્રુતિત્વાત્ ચ) કાર્યનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણ માસથી યજ્ઞન કરવું આમ કહેવાથી દેશ અને કાળની પ્રતીતિ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે દેશ અને કાળ વગર યજ્ઞની કર્તવ્યતા જ કેવી રીતે થઈ શકે ? દેશાદિ તો પ્રયોગનાં અંગ છે. આ સમસ્ત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૬ ॥

અજ્ઞાનિ તુ વિધાનત્વાત્પ્રધાનેનોપદિશ્યેરંસ્તસ્માદેકદેશત્વમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનિ તુ) અંગો તો (વિધાનત્વાત્) કળ વાક્યથી વિહિત હોવાથી (પ્રધાનેન ઉપદિશ્યેરન્) પ્રધાન સાથે ઉપદિશ્યમાન હોય છે. (તસ્માત્) માટે અંગોનો (એકદેશ-ત્વમ્ સ્વાત્) એક દેશ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોનો પરંપરા સંબંધથી કળ સાથે સંબંધ હોય છે તેથી પ્રધાન કર્મ સાથે એનો ઉપદેશ હોય છે. માટે પ્રધાન સાથે અંગોનું સાહિત્ય હોય છે માટે એનો એક દેશ હોવો જોઈએ. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યદેવતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતમ્) દ્રવ્ય અને દેવતા (તથેતિ ચેત્) તે પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા પ્રધાન કર્મ અને અંગ કર્મના ભેદ પ્રમાણે હોય છે તે જ પ્રમાણે દેશઆદિ પણ થશે. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનાવિધિશેષત્વાન્નિયમાર્થો વિશેષઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિધિશેષત્વાત્) ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ હોવાથી. (નિયમાર્થઃ વિશેષઃ) વિશેષ નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતાનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે કારણ કે યાગના ૩૫ જે હોય છે. એક દ્રવ્ય અને બીજું દેવતા. ઉત્પત્તિ વિધિ યાગનું સ્વરૂપ અતાબે છે. માટે દ્રવ્ય અને દેવતા ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ છે અને દેશ આદિ પ્રયોગ વિધિના શેષ છે. ॥ ૯ ॥

તેષુ સમવેતાનાં સમવાયાત તન્ત્રમજ્ઞાનિ ભેદસ્તુ તદ્વેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે
સ્યાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તેષુ ૧ પ્રધાન યાગોમાં (સમવેતાનામ) વિહિતોનો (સમવાયાત) સંબંધ
હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. (તદ્વેદાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાનો ભેદ હોવાથી (કર્મભેદઃ)
અનુષ્ઠાનમાં પણ ભેદ હોય છે (પ્રયોગે સ્યાત્) પ્રયોગમાં હોય છે. (તેષામ્ પ્રધાનત્વાત્) ૭ યાગો
પ્રધાન હોવાથી. (તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અંગ અને અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવાથી
પૌર્ણીમાં સીમાં ચૌદ આહુતિઓ આપવાનું વિધાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન ૭ યાગો વિહિત અંગોમાં સંબંધ છે. માટે અંગીનું અનુષ્ઠાન
તંત્રથી થવું જોઈએ. અંગ અને પ્રધાન કર્મનાં દ્રવ્ય અને દેવતાનું એક છે. પણ જ્યાં દ્રવ્ય
અને દેવતાઓનો ભેદ હોય ત્યાં કર્મનો પણ ભેદ માનવો જોઈએ, અર્થાત્ પ્રયોગમાં પણ ભેદ
હોવો જોઈએ. પ્રધાન ૭ યાગો છે તેની સાથે અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. અંગ
અને અંગીનું તંત્રથી અર્થાત્ એક સાથે અનુષ્ઠાન થવાથી પૌર્ણીમાં સીમાં ચૌદ આહુતિઓ
આપવાનું જે વિધાન છે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટિ આદિમાં સંઘભેદથી અંગીનું, ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હષ્ટિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેકકર્મ્યાદજ્ઞાનાં તન્ત્રભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(હષ્ટિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠ) દર્શેષ્ટિ, પૌર્ણીમાસેષ્ટિ રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં
(એકકર્મ્યાત્) એ બધાનું એક ફક્ત હોવાથી (તન્ત્રભાવઃ સ્યાત્) તંત્રભાવ છે.

ભાવાર્થ :—હષ્ટિ, રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં ફળ એક હોવાથી અંગીનું અને
પ્રધાન કર્મેનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ. તંત્રથી એટલે એક સાથે. ॥ ૧૧ ॥

કાલભેદાન્નેતિ ચેવ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલભેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું (ન) યોગ્ય
નથી. (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કાળ અને દેશ ભિન્ન હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે આનો ઉત્તર
આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

નૈકદેશત્વાત્ પશુવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી (પશુવત્) પશુ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—જે વાક્યમાં પ્રધાન કર્મેનું વિધાન છે તે જ વાક્યમાં અંગો પ્રધાનના
ઉપકારક છે એમ કહ્યું છે માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાનની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. જેમ સવતીષ પશુમાં
તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ ઉક્ત સ્થળોમાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન થઈ શકશે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત તેષાં તંત્રવિધાનાત સાજ્ઞાનામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મપૃથક્ત્વાત) દર્શપ્રયોગ અને પૌર્ણમાસ પ્રયોગ પૃથક્ હોવાથી (તેષાં તંત્રવિધાનાત) દર્શયાગત્રય અને પૌર્ણમાસ યાગત્રયનું તંત્રથી અનુવાદરૂપે કથન કરીને (સાજ્ઞાનામ્ ઉપદેશઃ સ્યાત્) ફરીથી અમારાસા આને પૌર્ણમાસીથી યજ્ઞન વિધાન કયું છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અંગેનું અનુદાન નથી કારણ ત્રણ દર્શયાગ અને ત્રણ પૌર્ણમાસ યાગો પૃથક્ત્વથી વિધાન કયું છે. તે તે પ્રયોગમાં અંગ સહિત પ્રયોગોના ઉપદેશ છે. તેથી પૃથક્ત્વથી જ અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થના દર્શનમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ યાગમાં ચૌદ આહુતિઓ અને અમાવાસ્યા યાગમાં તેર આહુતિઓ હોમવાનું વિધાન છે. આ ભેદાનુદાન વગર સંભવી શકે નહિ ॥ ૧૫ ॥

તદાઽવયવેષુ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદા) ત્યારે (અવયવેષુ સ્યાત્) આતુર્ભરિયાદિના અવયવોમાં તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતુર્ભરિયાદિના અવયવોમાં પણ ભેદથી અનુદાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

પશૌ તુ ચોદનેકત્વાત તન્ત્રસ્ય વિપ્રકર્ષઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ) સવનીય પશુમાં તો (ચોદનેકત્વાત) એક વિધાન હોવાથી (તન્ત્રસ્ય વિપ્રકર્ષઃ) તંત્રથી અનુદાન હોવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુના સ્થાનમાં અંગ કર્મેનું તંત્રથી અનુદાન થવું યોગ્ય છે કારણ કે વિધાન એક જ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અધ્વરકદપ ’ આદિ ઇષ્ટિઓમાં ત્રણ સંધિમાં અંગોનું ભેદથી
અનુદાન કરવું ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા સ્યાદધ્વરકલ્પાયાં વિશેષસ્યૈકકાલત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અધ્વરકલ્પાયામ્) અધ્વરકદપ નામવાળી ઇષ્ટિમાં (સ્યાત્) એક પ્રયોગ છે. અર્થાત્ તંત્રથી અનુદાન થાય છે. (વિશેષસ્ય) નિર્વાપાન્ત અંગકલાપ (એકકાલત્વાત્) એક જ કાળમાં વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વરકલ્પ નામક ઇષ્ટિમાં અગ્ન્યવધાનથી લઈ નિર્વાપ પર્વન્ત કર્મનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે માટે તેની પછીના અંગોનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ અભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(ઇષ્ટિઃ ઇતિ ચ) અને અધ્વરકલ્પેષ્ટિઃ અહીં (એકવત્ શ્રુતિઃ) એક વચનનું અવયુ, થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વરકલ્પ ઇષ્ટિમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે તેથી પણ સમગ્રય છે કે અભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

न वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા અભેદથી અનુષ્ઠાન નથી (કર્મપૃથક્ત્વાત્ ચ તેષામ્) લિખ્ય લિખ્ય કાળમાં કર્મોનું વિધાન હોવાથી (તન્ત્રવિધાનાત્) શાસ્ત્રથી વિધાન હોવાથી (સાંગાનામ્ ઉપદેશઃ સ્વાત્) સંગ કર્મોના ઉપદેશ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નિવૈષ્ણવદેવતાના પુરોહિત ત્રયનું જુદા જુદા ત્રણે કાળમાં શાસ્ત્રથી વિધાન છે. એકનું પ્રાત કાળે, બીજાનું મધ્યાહ્ને અને ત્રીજાનું સાયંકાળે અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે માટે ભેદથી જ અનુષ્ઠાન થતું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કાલવચનમ્) પ્રાતઃકાળનું જે વિધાન છે તે પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે. બીજાને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—પુરા કાલઃ પ્રવર્તિતો નિર્વપેત્ આ વાક્યથી જે પ્રાતઃકાળમાં કર્મ કરવાનું વિધાન જણાય છે તે તે પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે બીજાને માટે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

कलकत्वादिष्टितद्गो ययाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(કલકત્વાદિષ્ટિતદ્ગો) એક કળનો ઉપદેશ હોવાથી (ઇષ્ટિશબ્દઃ) ઇષ્ટિ શબ્દમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે. (યયા અન્યત્ર) જેવી રીતે બીજે ઠેકાણે.

ભાવાર્થ :—ઇષ્ટિ શબ્દમાં જે એક વચન જણાય છે તેથી પણ અભેદથી અનુષ્ઠાન પતીત થતું નથી એ એક વચન તો નવ પાઠોનું એક જ કળ છે એમ જતાવે છે. સર્વપૃષ્ઠ-ઇષ્ટિ તથા પૃથારેષ્ટિ આદિમાં પણ એક વચનનો પ્રયોગ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ઠેકાણે ભેદથી જ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

‘વસાહોમ તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વસાહોમસ્તન્નમેકદેવતેષુ સ્યાત પ્રધાનસ્યૈકકાલત્વાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(એકદેવતેષુ) પ્રત્યપતિ=પરમાત્મા પ્રોત્યર્થ જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં (વસાહોમઃ) પુષ્ટ પશુને દાન આપતી વખતે (સ્યાત) હોમ કરવામાં આવે છે (પ્રધાનસ્ય એકકાલત્વાત) તેનો સમય એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલાં પશુઓનું આદ્યણેને દાન કરવાનું હોય છે તે વખતે જુદા હોમ કરવાના હોતા નથી પણ એક જ વખત હોમ કરવો જોઈએ. આ ઠેકાણે વસાહોમનો અર્થ શક્તિશાળી પશુનું દાન એવો થાય છે. વસા એટલે વસાવાળું અને હોમ એટલે દાન ॥ ૨૩ ॥

કાલમેદવાચ્ચાવૃત્તિર્દેવતામેદે ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલમેદત્વાત) સમયનો ભેદ હોવાથી અને (દેવતામેદે) દેવતાનો પણ ભેદ હોવાથી (આવૃત્તિઃ) ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—સમય અને દેવતાનો જ્યાં ભેદ બતાવ્યો હોય ત્યાં હોમનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. એકી સાથે નહિ. ॥ ૨૪ ॥

“યૂપૈકાદશિનીમાં તંત્રથી યૂપાહુતિનું અનુષ્ઠાન થાય છે.” એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. અન્તે યૂપાહુતિસ્તદ્વત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત) વસાહોમ પેઠે (અન્તે) અન્તિકમાં (યૂપાહુતિઃ) યૂપાહુતિ આવૃત્તિથી આપવી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં યૂપાહુતિઓ આપવાની હોય છે. તત્ર યૂપસ્ય અન્તિકે અગ્નિ મથિત્વા યૂપાહુતિં જુહોતિ આ અગ્યાર આહુતિ ક્રમથી આપવાની હોય છે. એક જ ઠેકાણે બધી આહુતિઓ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ઇતરપ્રતિષેધો વા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઇતરપ્રતિષેધઃ) આહવનીયનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના વાક્યથી યૂપદેશના સંનિધ્યમાં જઈ અગ્નિ મથન કરવું એ ન્યાય-પ્રાપ્ત છે માટે એનો તો માત્ર અનુવાદ છે અર્થાત્ સમીપતાને કેરળ અનુવાદ છે અને આહવનીયમાં જે હોમ પ્રાપ્ત હતો તેનો પ્રતિષેધ જ વિવક્ષિત છે એટલે આહવનીયમાં હોમ ન કરતાં યૂપોની સમીપ જઈ હોમ કરવો, અને તેમાં જ બધી આહુતિ આપવી. એટલે તે આહુતિઓ તંત્રથી આપવી. જુદી જુદી વારાકરતી નહિ. ॥ ૨૬ ॥

અશાસ્ત્રવાચ્ચ દેશાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેશાનામ્) દેશોનું (અશાસ્ત્રવાત) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોમને માટે યૂપના દેશોનું સામીપ્ય વિહિત નથી. ન ચ અન્તિકદેશાઃ શક્યાઃ શાસિતુમ્ । આપેક્ષિત્વાદન્તિકસ્ય । અથ પરમાન્તિકં શિષ્યેત તદા યૂપ ઉપદહેત । ‘યૂપની અન્તિકતાનું’ વિધાન થઈ શકે નહિ કારણ કે અન્તિકતા તો અપેક્ષાકૃત ગેય છે, જે કહેા કે પરમ અન્તિકતાનું વિધાન છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરવાથી યૂપનો જ દાહ થઈ જાય છે. માટે અન્તિકતાનું વિધાન થઈ શકે નહિ. શાઅર ભાષ્ય. ’ ॥ ૨૭ ॥

અવભૂથમાં સાંગપ્રધાનનું અનુષ્ઠાન છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અવભૂથે પ્રધાનેઽગ્નિવિકારઃ સ્યાત્ ન હિ તદ્વેતુરગ્નિસંયોગઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવભૂથે) અવભૂથમાં (પ્રધાને અગ્નિવિકારઃ) પ્રધાન કર્મ જ કરવું જોઈએ. (હિ) કારણ કે, (તદ્વેતુઃ ન અગ્નિસંયોગઃ) અગ્નિ સાથે પ્રધાન હેતુક અંગોનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટેમ પ્રકરણમાં શ્રવણ થાય છે કે ‘અવભૂથેન ચરન્તિ’ અહીં આપઃ અર્થાત્ જળમાં જે કર્તવ્ય છે તે માત્ર પ્રધાન કર્મ હોય તેજ કરવાનું છે. અંગ કર્મો જળમાં કરવાનાં હોતાં નથી. કારણ કે અવભૂથશબ્દો વરુણદેવતાસ્ય એકકપાલસ્ય યાગસ્ય વાચકઃ વરુણ દેવતાકે એક કપાલ દ્રવ્યક યાગનો વાચક અવભૂથ શબ્દ છે માટે અવભૂથ શબ્દથી એક કપાલ રૂપ દ્રવ્યનો વરુણ દેવતા સાથે સંબંધ બતાવવો એજ કહ્યું છે. એ પ્રધાન કર્મ છે એમાં અંગોનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રસંગ જ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દ્રવ્ય દેવતાવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાવત્) દ્રવ્ય અને દેવતા યાગનો સ્વરૂપ છે, તેની પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ રૂપ દ્રવ્ય અને વરુણ દેવતા પ્રધાન કર્મમાં વિહિત છે અંગ કર્મમાં નહિ. તેમ જળ પણ પ્રધાન કર્મમાંજ વિહિત છે. એટલે અવભૂથ કર્મમાં અંગોનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૯ ॥

સાક્ષો વા પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષઃ) અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ જળમાં કર્તવ્ય છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વિધિ અંગ અને પ્રધાનમાં સાધારણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—દેશ, કાળ અને કર્તા આદિ પ્રયોગનાં અંગ હોય છે. ‘અષ્ટુ’ આ શબ્દથી દેશનું વિધાન છે, માટે એનો પ્રયોગ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેમાં અંગ અને પ્રધાન બંનેનો સંબંધ છે. ॥ ૩૦ ॥

લિજ્જદર્શનાન્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિજ્જદર્શનાન્) લિંગભૂત વાક્યનું પણ શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અપ્સુ તૃણં પ્રાસ્ય આધારમાધારયતિ આ વાક્યમાં પાણીમાં દર્ભ નાખી આધાર અંગ કરવાનું ૨૫૪ કથન છે. આધાર એ અંગ કર્મ છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્ને કર્મ જળમાં કરવાનાં હોય છે, એ ૨૫૪ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

શબ્દવિભાગાઞ્ચ દેવતાનપનયઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (શબ્દવિભાગ) અવલગ્ન શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થતો હોવાથી (દેવતાનપનયઃ) અંગોમાં દેવતાને સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—અવલગ્ન શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થાય છે. દ્રવ્ય અને દેવતા એ તે શાગનું ૨૬૩ છે, તેથી ઉત્પત્તિ વાક્યમાં તેનો અવલગ્ન પદના વાચ્ય સાથે સંબંધ છે. અર્થાત્ દેવતા અને દ્રવ્યને અવલગ્નતા અર્થ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે તેથી કંઈ અંગોના અનુષ્ઠાનનો સંબંધ દૂર થતો નથી, આથી ૨૫૪ થાય છે કે અવલગ્નતામાં સાંગ પ્રધાનનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉત્તર દક્ષિણ વિહારોના અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
દક્ષિણેઽગ્નૌ વરુણપ્રવાસેષુ દેશમેદાત સર્વં વિક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણે) દક્ષિણ વિહારમાં (અગ્નૌ) અગ્નિમાં (વરુણપ્રવાસેષુ) વરુણ પ્રવાસમાં (દેશમેદાત) દેશ બિન્ન હોવાથી (સર્વં વિક્રિયતે) સર્વનું અનુષ્ઠાન બિન્નતાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રવાસમાં વિહારનું પૃથક્ત્વ આત્માત થયું છે. ઉત્તરરસ્યાં વેદાદ ન્યાનિ હર્વોષિ સાદયતિ દક્ષિણરસ્યાં મારુતોમિતિ ચાતુર્માસ્યે વરુણપ્રવાસે શ્રુતમ્ આ પ્રમાણે ચાતુર્માસ્યમાં વરુણ પ્રવાસમાં શ્રવણ થાય છે. અહીં એ સિદ્ધાંત કે દક્ષિણ અગ્નિમાં અલગ અલગ સર્વ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે, તંત્રથી નહિ. ॥ ૩૩ ॥

અચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અચોદનાં હિતિ ચેત્) ક્ષણ પ્રત્યે કર્મની યોજના અર્થાત્ વિધાન નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષણને ઉદ્દેશીને વિધાન નથી એટલે કે મારુતવતીનું વિધાન ક્ષણ બોધક નથી, તો અહીં અંગોની પ્રાપ્તિ જ નથી. જ્યાં અંગોની પ્રાપ્તિ જ નથી ત્યાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું કે ભેદથી એ વિચારને અવગ્રાહ જ રહેતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

સ્થાત્ પૌર્ણમાસીવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્થાત્) અંગોની પ્રાપ્તિ છે. (પૌર્ણમાસીવત્) પૌર્ણમાસી પેડે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે ફળનો સંબંધ બતાવ્યો નથી છતાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે તે જ પ્રમાણે દક્ષિણસ્યાં માત્તીમ્ આ ઠેકાણે પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

પ્રયોગચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગચોદના इति चेत्) પ્રયોગ વિધિ છે તેથી.

ભાવાર્થ :—જે એવી શંકા કરવામાં આવે કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે તે યજેત આ આખ્યાત પદથી પ્રયોગનું વિધાન છે માટે ત્યાં તે અંગ અને પ્રધાન કર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

તથેહ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા इह) તે પ્રમાણે અહીં છે.

ભાવાર્થ :—મારુતોને પણ પ્રયોગ જ વિદિત છે. આસાદયતિ આ આખ્યાતને ઉદ્દેશ્ય અહીં પણ છે, તસ્માન્માત્ત્વપિ દક્ષિણ વિહારે કર્તવ્યા શાબ્દ લાભ્ય. મારુતી પ્રયોગ પણ દક્ષિણ વિહારમાં અંગે સહિત કરવો. ॥ ૩૭ ॥

આસાદનમિતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(આસાદનમ્ इति चेत्) મારુતી પ્રયોગમાં આસાદન છે. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી વાક્યમાં યજતિ આખ્યાતનું શ્રવણ છે. મારુતીમાં આસાદયતિ આખ્યાતનું શ્રવણ છે, માટે અંગથી પ્રયોગવિધિ સંભવે છે એ કથન ઠીક નથી. આસાદન માત્ર વિધિ તો અદૃશ્યાર્થક છે. ॥ ૩૮ ॥

નોત્તરેણૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (ઉત્તરેણ) ઉત્તર સાથે (એકવાક્યત્વાત્) તુલ્ય યોગક્ષેમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ઉત્તર વેદિમાં હવિષે નું આસાદન યાગને માટે છે તેમ દક્ષિણ વેદિમાં હવિષ્નું આસાદન પણ યાગને માટે છે. અદૃષ્ટને માટે નથી. ॥ ૩૯ ॥

અવાક્યત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અવાક્યત્વાત્) આસાદનથી હોમ વાખ્ય નથી માટે પ્રયોગ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદયતિ આ પદ હોમક્રિયાનું વાયક નથી એ બરાબર છે છતાં એ પદની લક્ષણ માની પ્રયોગ વિધિ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

આમ્નાયવચનં તદ્વત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (આમ્નાય વચનમ્) દક્ષિણ સ્વીકારવામાં આમ્નાયનું વચન કારણ તરીકે છે.

ભાવાર્થ :—યદેવ અધ્વયુઃ કરોતિ તસ્પ્રતિપ્રસ્થાતા કરોતિ તથા દેવતાયજાનિતિ આ વચનથી દક્ષિણ વિહારમાં પણ ઉત્તર વિહાર પેટે યાગનું વિધાન થાય છે. માટે દક્ષિણ વિહારમાં અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કર્તૃભેદસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃભેદઃ) કર્તાઓના પણ ભેદ હોવા જોઇએ (તથા ઇતિ ચેત્) ઉપર પ્રમાણે માનવાથી જો એ શંકા કરવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઋત્વિજો જુદા હોવા જોઇએ કે તે જ એ શંકામાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે કર્તાઓના ભેદ હોવા જોઇએ. ચતુર્માસિકતા યજ્ઞ કૃત્યોના પાંચ ઋત્વિજો હોય છે. ચાતુર્માસ્યાનાં યજ્ઞકૃતૃનાં પञ्चવિજઃ । અધ્વયુઃ, પ્રતિપ્રસ્થાતૃ, હોતૃ, ધ્રુવા અને આર્ગીષ્ઠ આ પાંચ ઋત્વિજો ચાતુર્માસિક યજ્ઞ કૃત્યોમાં હોય છે. તેજ ઋત્વિજો દક્ષિણ વિહારમાં હોતા નથી જુદા હોવા જોઇએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતગ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સમવાયાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (સમવાયાત્) પંચત્વનો જ સમવાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઉપર કહેવામાં આવેલા જ પાંચ ઋત્વિજો ક્રમ કરાવનાર હોય છે. પાંચની વધારે ઋત્વિજો ન હોવા જોઇએ. ॥ ૪૩ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાત્) (લિંગ વાક્યનું) શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રવયસમૃષ્ઠમં દક્ષિણાં દદાતિ ’ આ પ્રમાણે એ જ કર્તાઓનું ઐશ્વર્ય વાક્ય પણ છે. અન્યત્ર દક્ષિણ વિહારમાં દક્ષિણાનું શ્રવણ થતું નથી માટે વધારે ઋત્વિજો નથી આવું અનુમાન થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

વેદિસંયોગાર્થિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વેદિસંયોગાર્થિ) વેદિ સાથે હોતાના પાદનો સંબંધ હોવાથી. (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અન્તર્વેદ્યન્યઃ પાદઃ બહિર્વેદ્યન્યઃ પાદઃ હોતુઃ આ વાક્ય એમ બતાવે છે કે હોતાનો પદ અન્તર્વેદિમાં હોય છે અને વેદિની બહાર પણ હોય છે. જો એક હોના જ હોય

તો વેદિની અંદર અને બહાર કેવી રીતે સંભવી શકે ? માટે કર્તામાં ભેદ છે એમ સમગ્ર્ય છે એટલે કે એ હોતા હોવા જોઈએ. આ શ્લોકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૫ ॥

ન દેશમાત્રત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દેશમાત્રત્વાત્) દેશવિશેષની વિધિરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા પાદનો પ્રશ્ન એ કંઈ વેદિના સંસ્કાર માટે હોતો નથી. દેશમાત્રમેતદ્વિધીયતે તસ્મિન્ દેશે હોત્રા સ્થાતવ્યમ્ યત્રાસ્યૈકઃ પાદોઽન્તર્વેદિ મન્વતિ બ્રહ્મવેદન્યઃ ॥ ઉક્ત વાક્યથી દેશવિશેષનું વિધાન છે. હોતાએ એવે ઠેકાણે ઉભા રહેવું જોઈએ કે એનો એક પગ વેદિના અન્તરભાગમાં હોય અને બીજો પગ વેદિની બહાર હોય. માટે બીજા હોતાનું અહીં વિધાન જણાવું નથી. માટે આતુર્માસ્ય યસ અને કપુમાં પાંચ કર્તાઓ સિવાય વધારાનું વિધાન નથી, એટલે કર્તાનો અભેદ છે. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ વિહારના આપરાગ્નિક હોમોનું પૃથક્ અનુષ્ઠાન થાય છે.
એ અગ્નિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. એકાગ્નિવાદપરેષુ તન્નં સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(એકાગ્નિવાત્) એક જ અગ્નિ હોવાથી. (અપરેષુ) પત્ની સંબાળદિમાં (તન્નં સ્વાત્) તંત્ર હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગાર્હપત્યરૂપ એક જ અગ્નિ હોવાથી પત્ની સંબાળદિ પશુ તંત્રથી થાય છે. અર્થાત્ એક સાથે થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

નાના વા કર્તૃભેદાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અથવા (નાના) આકૃતિથી થાય છે (કર્તૃભેદાત્) કર્તાઓમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મારુતી ઇષ્ટિ ॥ જે અંગો હોય છે તે પ્રતિપ્રસ્થાતૃ નામક ઋતિજો કરવાનાં હોય છે, અને બીજા અંગો અષ્ટવ્યુએ કરવાનાં હોય છે. આમ કર્તાઓ સિત્ત હોવાથી કર્મની આકૃતિ થાય છે. એટલે કે એક સાથે એ કર્મ થતાં નથી. ભલે ગાર્હપત્યરૂપ અગ્નિ એક રહ્યો પશુ તેના કર્તાએ જુદા જુદા હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ વાજપેયમાં બ્રહ્મસામકાળમાં આશંલ કમં શેષનો પ્રતિષેધ છે. ’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પર્યગ્નિકૃતાનામુત્સર્ગે પ્રાજાપત્યાનાં કર્મોત્સર્ગઃ શ્રુતિસામાન્યાદારણ્યવત્
તસ્માદ્ બ્રહ્મસાગ્નિ ચોદનાપૃથક્ત્વં સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગે) ઉત્સર્ગ વખતે (પ્રાજાપત્યાનામ્) પ્રાજાપત્ય પશુઓ સંબંધી જે આશંલન અર્થાત્ પ્રાપ્તિ છે (કર્મોત્સર્ગઃ) તેનો ઉત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. (પર્યગ્નિકૃતાનામ્

આરણ્યવત્) પર્યાગિન કરેલાં આરણ્ય પશુઓને જેમ હોડી મૂકવામાં આવે છે તેમ. (શ્રુતિસામાન્યાત્)
 ઝત્સજતિ પદનો અર્થ છે:ડતું થાય છે એને આધારે. (તસ્માત્) માટે (બ્રહ્મસાન્નિ) બ્રહ્મસામ
 વપ્તે (ચોદનાપૃથક્ત્વમ્ સ્યાત્) કર્મોન્તર છે.

ભાવાર્થ :--વાજપેય યાગમાં પ્રાગ્નપત્ય પશુઓને અર્થાત્ પરમાત્મા દેવતાનું સ્મરણ
 કરી જે પશુઓનું વડમાં દાન આપવામાં આવે છે તેનો ઉત્સર્ગ અર્થાત્ ત્યાગ કરવો એ કર્મ
 શેષ નથી પણ એક જુદું કર્મ જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારપ્રતિષેધો વા વાક્યૈકત્વે ક્રતુસામાન્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :--(વા) અથવા (સંસ્કારપ્રતિષેધઃ) સંસ્કાર કાલમાત્રનો પ્રતિષેધ છે.
 (વાક્યૈકત્વે) એક વાક્ય હોવાથી (ક્રતુસામાન્યાત્) ક્રતુ સામાન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :--‘ પર્યાગ્નિકૃતાન્ ઝત્સજન્તિ બ્રહ્મસામ્યાલભતે ’ આ અન્ને વાક્યો મળી
 એક વાક્યતા થાય છે. દ્રવ્ય દેવતાનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી પૂર્વોક્તવાક્યોનું સમાન કર્તૃત્વ
 સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરના એ વાક્યોથી કોઇ જુદું કર્મ વિદિત
 નથી પણ સંસ્કાર કાલ માત્રનો પ્રતિષેધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

વપાયાં ચાનભિધારણસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :--(વ) અને (વપાયમ્) વપામાં (અનભિધારણસ્ય) અનભિધારણ
 (દર્શનાત્) જોવાથી.

ભાવાર્થ :--પર્યાગિકરણ પછી કોઇ બીજાં કર્મોનો વ્યાપાર નથી. એવો ઉત્સર્ગ
 શબ્દથી અનુવાદ થાય છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ અહીંન કંતુમાં ઉક્ષાનો ઉત્સર્ગ કર્મશેષના પ્રતિષેધ માટે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પચ્ચશારદીયાસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :--(તથા) પૂર્વ અધિકરણ પેટે. (પચ્ચશારદીયાઃ) પંચશારદીય નામક
 ક્રતુઓ શેષ કર્મની અત્યન્ત નિવૃત્તિ નથી. (હતિ ચેત્) એ એમ શંકા કરવામાં આવે તો.
 ઉત્તર આગમના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :--પાંચ વરસ સુધી આવે એવો પંચશારદીય નામક ક્રતુ હોય છે. તેમાં
 કેટલાક પશુઓનું પ્રથમ વરસે દાન કરવામાં આવે છે અને બાકીના પશુઓનું દાન પછીના વરસમાં
 કરવામાં આવે છે અને તેને માટે શેષકર્મની અત્યન્ત નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :--(ન) નહિ (ચોદના) અપૂર્વ કર્મનું વિધાન છે. (એકવાક્યત્વાત્)
 અનેક ગુણવિશિષ્ટ અપૂર્વ કર્મવિધાનમાં એક વાક્યતા છે.

ભાવાર્થ :—પાંચમે વસ્ત્રે જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વકર્મ જ છે. કેાષ્ટ શેષ કર્મ કરવાનું હેતુ નથી. ॥ ૫૩ ॥

સંસ્કારાણાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારાણામ્) સંસ્કારોનું (દર્શનાત્) શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્ત્ર પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેને માટે પર્યાગિતકરણ અને પ્રોક્ષણ રૂપ સંસ્કારો પણ કરવાના હોય છે. ॥ ૫૪ ॥

અભિષેચનીય અને દશપેય કતુઓનું ભિન્ન ભિન્ન અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ. દશપેયે ક્રયપ્રતિકર્ષાત્પ્રતિકર્ષસ્તતઃ પ્રાચાં તત્સમાનં તન્ત્રં સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દશપેયે) દશપેય નામક એકાદ કતુમાં કષ્ટનો પ્રતિકર્ષ હોવાથી (તતઃ પ્રાચાં પ્રતિકર્ષઃ) સોમ કષ્ટ પહેલાંનાં અંગોનો પણ પ્રતિકર્ષ છે. (તત્સમાનં તન્ત્રં સ્માત્) માટે સમાનતન્ત્ર છે.

ભાવાર્થ :—અભિષેચનીય અને દશપેય કતુઓનાં અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન થાય છે. સોમકષ્ટની પહેલાંનાં અંગોનું સહતન્ત્ર હોવાથી ઉત્તર અંગોનું પણ સહતન્ત્ર છે. એવો પૂર્વપક્ષ-વાદીનો ભાવ છે. ॥ ૫૫ ॥

સમાનવચનં તદ્વત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાનવચનમ્) દશપેય અને અભિષેચનીય યજ્ઞોનું સમાનવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—જે સમયમાં અભિષેચનીય યજ્ઞના અંગ કલાપોનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તે જ કાળમાં દશપેય યજ્ઞના અંગ કલાપોનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે, આ સમાનતાને લીધે પણ અન્ને યાગોનું સહઅનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. અર્થાત્ એ બંનેનું તન્ત્ર છે. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપ્રતિકર્ષો વાડર્થહેતુત્વાત્ સહત્ત્વં વિધીયતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ્રતિકર્ષઃ) પ્રતિકર્ષ નથી. (વર્થહેતુત્વાત્) પૂર્વકષ્ટ અર્થ હેતુ હોવાથી (સહત્ત્વં વિધીયતે) સહત્ત્વનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય કષ્ટમાં સહત્ત્વ અર્થાત્ તન્ત્રનું વિધાન છે. કતુ શરૂ થયાં પહેલાં સોમવિક્રેતા સાથે જે લેવડ દેવડનો સંવાદ થાય છે તેમાં સોમકષ્ટનો નિશ્ચય થાય છે અને તે જ અર્થ હેતુ છે. જે પ્રથમ સોમ ખરીદી ન હોય તો પ્રયોગ વખતે સોમ ન પણ મળે એટલે કતુ જ થાય નહિ માટે સાથે કષ્ટ કરવા રૂપ જે પ્રતિકર્ષ છે તે તો મુખ્ય કષ્ટમાં પ્રયોગ વખતે પ્રતિકર્ષ નથી. માટે તેમાં સહત્ત્વ પણ નથી. ॥ ૫૭ ॥

पूर्वस्मिन्नावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ જે અભિષેચનીય છે તેમાં (અવભૃથસ્ય દર્શનાત્) અવભૃથનું દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—સમાનં વા એતદ્ યજ્ઞં છિન્દન્તિ યદભિષેચનીયસ્યાવભૃથ इति ॥ જે બંને યજ્ઞના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તો અવભૃથ રૂપ અંગ પણ દશપેય પછી અનુષ્ઠિત થવું જોઈતું હતું પણ તેમ ન હોતાં પહેલાં જ અવભૃથનું શ્રવણ થાય છે તેથી સમગ્રય છે કે બંને યજ્ઞોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૮ ॥

दीक्षाणां चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્તરસ્ય) દશપેયના દિવસે (દીક્ષાણામ્) દીક્ષાનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જે બંનેના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તો દીક્ષા પણ સાથે હોવી જોઈતી હતી પણ દેશપેયની દીક્ષાનું વિધાન સ્વતંત્રતાથી દશપેય દિવસે છે તેથી પણ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે બંને યજ્ઞોનાં અંગોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૯ ॥

समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥

પદાર્થ :—(સમાનઃ) સમાનતા તો (કાલસામાન્યાત્) એક ઋતુરૂપ કાળને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—સમાન શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે તે તો ઋતુરૂપ જે રચ્યકાલ નિહિત છે તેને લીધે છે. અર્થાત્ અભિષેચનીય અને દશપેય આ બંને યાગો એક જ ઋતુમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. એટલા પૂરતું જ સામ્ય છે. બાકી બંને યાગોનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન તો ભેદથી થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

“ वारुण्या निष्कासेन अवभृथं यन्ति ” आ वाक्य कर्मान्तरनो उपदेश करि छे.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत् प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્કાસસ્ય) નિષ્કાસ (તદેકદેશત્વાત્) આમિક્ષાનો એક દેશ હોવાથી (અવભૃથે) અવભૃથમાં (પશુવત્) પશુ પેઠે (પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—વારુણ પ્રજાસર્માં શ્રવણ થાય છે કે, વારુણી આમિક્ષા નિષ્કાસથી (આમિક્ષા શેષભાગથી) અને તુષથી અવભૃથનું અનુષ્ઠાન કરવું આ અનુષ્ઠાન આમિક્ષા પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ શેષકર્મ છે કે, કોઈ નૂતન કર્મ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જેમ પશુદાન એ શેષ કર્મ છે તેમ નિષ્કાસથી અવભૃથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ વારુણી આમિક્ષા પ્રદાનનું શેષ કર્મ જ છે કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી. કારણ કે વારુણી આમિક્ષાનો તે એકદેશ છે અને દેવતા પણ એની અને આમિક્ષાની એક જ છે. માટે પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ અર્થાત્ શેષકર્મ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અવનયો વા પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનયઃ) જુદું જ કર્મ છે. (પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્) પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી તેને નિર્દેશ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અવલૂથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ એક જુદું જ કર્મ છે. કારણ કે ‘ અવલૂથ ’ આ પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી નિર્દેશ છે. ॥ ૬૨ ॥

પ્રતિપત્તિરિતિચેન્ન ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હિતિ ચેન્ન) જે એમ માનવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અને તુલ્યથી અવલૂથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ પ્રતિકર્મ છે એ માનવું પણ ઠીક નથી કારણ કે નિષ્કાસેન આ તૃતીયા વિભક્તિથી અવલૂથમાં પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિષ્કાસ અને તુલ્યબળથી જે અવલૂથ કર્મ કરવામાં આવે છે તે ભિન્ન કર્મ છે. કારણું પણ એ શેષ કર્મ નથી એટલે કે પ્રધાનતો (વપ્રકર્ષ) નથી. ॥ ૬૩ ॥

‘ પ્રાયણીય નિષ્કાસ ઉદયનીય કર્મના નિર્વાપનું અર્થકર્મ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાયણીયે ચ તદ્વત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયણીયે) પ્રાયણીયનો નિષ્કાસ (તદ્વત્) અવલૂથની પેઠે અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અવલૂથધર્મક કર્મ અપૂર્વ છે તેમ ઉદયનીયધર્મક પણ અપૂર્વ કર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ પ્રાયણીયસ્ય નિષ્કાસ ઉદયનીયમભિનિર્વપતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ નિષ્કાસ ’ એ સાતમી વિભક્તિ છે અને સાતમી વિભક્તિવાળા પદનો અર્થ યુજ્ય તરીકે હોય છે. એટલે ઉદયનીય કર્મનિર્વાપમાં પ્રાયણીય નિષ્કાસ યુજ્ય તરીકે છે. ॥ ૬૪ ॥

બીજે પક્ષ.

પ્રતિપત્તિર્વાકર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રાયણીયાશય પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. (અકર્મસંયોગાત્) કર્મ ભિન્ન નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસ પદાર્થને ઉદયનીયારૂપ જે કર્મ છે તેનાથી ભિન્ન નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી એ પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થકર્મ વા શેષત્વાચ્છૂણવત્તદર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) નિર્વાપ એ પ્રધાન કર્મ છે. (શેષત્વાત્) નિર્વાપ પ્રત્યે નિષ્કાસ રૂપ દ્રવ્ય શેષ હોવાથી (અણવત્) અપણુ પેડે. (તદર્થેન વિધાનાત્) સમ્પ્રત્યનત પદનો અર્થ નિર્વાપને માટે વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસરૂપ દ્રવ્ય નિર્વાપને માટે હોવાથી નિષ્કાસ એ શુણ્ણ છે અને નિર્વાપ એ અપૂર્વ કર્મ છે. એટલે ઉદયનીયા નિર્વાપ જે નિષ્કાસ દ્રવ્યથી કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૬૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः



अथ मीमांसाया गुर्जरभाषाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘ वेदि आदि अंगोना कर्तव्यतो काण प्रधान कर्मना काण्થી जुदा होय છે. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

अङ्गानां मुख्यकालाद् वचनादग्न्यकालत्वम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અંગનામ્) અંગ કર્મના અનુદાનનો (મુલ્યકાલત્વાત્) પ્રધાન કર્મનાં અનુદાનનો જે સમય હોય છે તે જ સમય હોય છે (વચનાદ અગ્ન્યકાલત્વાત્) જે બિજ કાળ બતાવનાર કોઈ વચન હોય તો બિજ કાળમાં પણ અનુદાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કર્મના અનુદાનનો સમય પ્રધાન કર્મના અનુદાનના સમય સાથે જ હોય છે. પણ જે બિજ સમય બતાવનાર કોઈ વચન પ્રમાણુ હોય તો બિજ કાળમાં પણ અંગોનું અનુદાન થાય છે. ॥ ૧ ॥

આધાનનું તંત્રથી અનુદાન થાય છે.

द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલત્વાત્) વસન્તાદિરૂપ સ્વકાળમાં વિહિત હોવાથી (દ્રવ્યસ્ય) આધાન સંસ્કૃત વર્જિતો (અકર્મકાલે) પ્રધાન કર્મના બિજ કાળમાં (નિષ્પત્તે.) ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી (પ્રયોગ. સર્વાર્થઃ) આધાન પ્રયોગ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાનનો પ્રયોગ સર્વ કૃત્યોને માટે છે. વસન્તે વ્રાહ્મણોડમિમાદધીત આ આધાન સર્વ કૃત્યોને માટે છે. કારણ પ્રધાન કાળથી બિજ કાળમાં એનું અનુદાન થયેલું છે, અર્થાત્ પ્રધાન અને આધાનના સમયો જુદા જુદા છે. ॥ ૨ ॥

અગ્નીષામીયાદિમાં યૂપનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યૂપજ્ઞાકર્મકાલત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (બ્રહ્મકાલત્વાત્) અનુષ્ઠાન વખતે યૂપની અનુત્પત્તિ હોવાથી (યૂપઃ) તંત્ર છે.

ભાવાર્થ :—યૂપ પણ કર્મોના અનુષ્ઠાન વખતે ઉત્પન્ન ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન પણ તંત્રથી થાય છે. ખાસ અમુક અગ્નીષામીયને માટે જ યૂપ છે આવા નિયમ બાંધી શકાય નહિ. ॥ ૩ ॥

યૂપ સંસ્કારોનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સંસ્કારાસ્ત્વાવર્તેન્નર્થકાલત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારઃ) યૂપના જે પ્રોક્ષણ અંજન આદિ સંસ્કારો છે તેની (આવર્તેન્) આવૃત્તિ થાય છે (અર્થકાલત્વાત્) પશુ તિયોજનના વખતના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ નિયોજનના વખતના પ્રોક્ષણાદિ હોવાથી યૂપના પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારોની આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્ત્રુક્કાલાસ્તુ યૂપકર્મત્વાત્ તસ્ય ધર્મવિધાનાત્ સર્વાર્થાનાં

વચનાદન્યકાલત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્ત્રુક્કાલઃ) સંસ્કારો તે દીક્ષાકાલીન હોય છે. (યૂપકર્મત્વાત્) યૂપ એનું કાર્ય હોવાથી. (તસ્ય ધર્મવિધાનાત્) તે યૂપના ધર્મ તરીકે વિધાન હોવાથી (સર્વાર્થાનામ્) સર્વાર્થ હોવા છતાં (વચનાત્ અન્યકાલત્વમ્) વચન હોવાથી તેના બિન કાળ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ દીક્ષાસુ યૂપં છિન્નતિ ’ આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે યૂપ દીક્ષાના વખતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અને પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારો પણ યૂપના ધર્મો છે તેથી તે પણ યૂપોત્પત્તિ વખતે કરવામાં આવે છે. હેઠન એ યૂપના બધાજ સંસ્કારોનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે સંસ્કારોની બિનકાલતા ઉકત વચનથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

સકૃન્માનં ચ દર્શયતિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સકૃન્માનં) એક વખત યૂપનું માન પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના પરિબાણ આદિ માનનું અનુષ્ઠાન પણ તંત્રથી કરવું એમ બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરુ સાધારણુ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સ્વરુસ્તન્ત્રાપર્વઃ સ્યાદસ્વકાલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરુસ્તન્ત્રાપર્વઃ) અગ્નીષોમીય તંત્રથી સ્વરુની સમાપ્તિ (સ્યાત્) છે. (અસ્વકાલત્વાત્) સ્વરુનો પોતાનો સ્વતંત્ર કાળ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરુ ’ એટલે ‘ યૂપ ’ નું છેદન કરતી વખતે જે પ્રથમ ટુકડો બુદ્ધો પડે છે તે. એનો ઉપયોગ અંજન રૂપ સંસ્કારમાં હોય છે. યૂપને માટે સ્વરુ હોતો નથી. માટે એનું વિધાન અંજન રૂપ સંસ્કાર વખતે હોય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાધારણો ધાડનુનિષ્પત્તિસ્તસ્ય સાધારણત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા સાધારણઃ) સ્વરુ સાધારણ હોય છે (અનુનિષ્પત્તેઃ) યૂપની સાથે તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી. (તસ્ય સાધારણત્વાત્) તે એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપના છેદન વખતે સ્વરુની ઉત્પત્તિ હોય છે અને સ્વરુ પ્રથમ ટુકડાને જ કહેવામાં આવે છે. માટે તે સાધારણ અર્થાત્ સર્વને માટે છે. ॥ ૮ ॥

સોમાન્તે ચ પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમાન્તે ચ) સવન ત્રયને અંતે (પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્) સ્વરુની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરું ચ પ્રહરતિ આ પ્રમાણે સુખે પિત્રી નામક જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિમાં ઉલ્લેખ છે. ત્રણે સવન સંપૂર્ણ થયા પછી પ્રસ્તર અને સ્વરુનું પ્રહરણ કરવામાં આવે છે. યદિ મેદેન સ્વરુઃ અગ્નીષોમીયાન્ત એવ પ્રહરણં સ્યાદિતિ આ પણ સૂત્રવૃત્તિમાંનું પ્રમાણુ છે. જે મેદયો સ્વરુ હોતો તો અગ્નીષોમીયના અંતે જ પ્રહરણુ કરવામાં આવત, માટે સ્વરુ સાધારણુ છે. ॥ ૯ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. તત્કાલો વા પ્રસ્તરવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્કાલઃ) તેજ કાળ છે (પ્રસ્તરવત્) પ્રસ્તર પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રસ્તરના પ્રહરણમાં સોમાન્ત કાળ છે તેમ સ્વરુનો પણ તેજ કાળ માનવામાં આવે, અર્થાત્ સ્વરુનો અવધિ તે કાળ છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વોત્પત્તિવાક્યત્વાત પ્રદેશાત્ પ્રસ્તરે તથા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહીં (વોત્પત્તિવાક્યત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાક્ય હોવાથી (પ્રદેશાત્) દર્શપૂર્ણમાસ પ્રદેશમાંથી (પ્રસ્તરે તથા) પ્રસ્તર પ્રહરણુ કાલવિધાન પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રસ્તરની પેઠે સ્વરુ પ્રહરણુ નથી, સ્વરુ પ્રહરણુ તો અત્યંત અપ્રાપ્ત છે. તેની ઉત્પત્તિ તો સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરું ચ પ્રહરતિ એ વાક્યથી જ છે. પ્રસ્તરનું જે

કાળ વિધાન છે તે તો દર્શપૂર્ણાભાસમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત છે. માટે સ્વરૂ સાધારણ છે. આ અધિકરણનો ઉત્તરપક્ષ શ્રી સાયણુચાર્ય આ પ્રમાણે બતાવે છે. ‘ યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પરાપતેત્ સ સ્વરૂઃ કાર્ત્ત્વ્યઃ ’ હિત શ્રુતં પ્રાથમ્યમેકસ્મિન્નેવ શકલે યુક્તમ્ । સ ચ શકલો ધૂપકાલીનઃ પશુવિશેષસમ્બન્ધે હેતુમલમમાનો યૂપવત્ તન્ત્રેણ સર્વેષુ પશુધૂપકરિષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

‘ દ્વાદશાહમાં કૃષ્ણ વિષાણુ પ્રાસની અન્ય દિવસે જ કર્તવ્યતા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અહર્ગણે વિષાણુપ્રાસનં ધર્મવિપ્રતિષેધાદન્યથે પ્રથમેઽહનિ વા ચિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) દ્વાદશાહ આદિ અહર્ગણ સાધ્ય યાગમાં (વિષાણુપ્રાસનમ્) કંડૂચનાર્થ જે વિષાણુ હોય છે તેનું પ્રાસન (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) અને પક્ષમાંથી કાપ પણ પક્ષ સ્વીકારતાં ધર્મનો લોપ થતો હોવાથી (અન્યથે પ્રથમે અહનિ વા) પહેલે દિવસે અથવા છેલ્લે દિવસે વિષાણુનું પ્રાસન કરવું (ચિકલ્પઃ સ્યાત્) આ પ્રમાણે પ્રાસનનો વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષ્ટોમે નીતાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્વાલે કૃષ્ણવિષાણાં પ્રાસ્યતિ ’ જ્યોતિષ્ટોમમાં દક્ષિણા અપાયા પછી ચાત્વાલમાં કૃષ્ણ વિષાણુનું પ્રાસન (મૂડી દેવું) હોય છે. આ કૃષ્ણ વિષાણુનું પ્રાસન પ્રથમ દિવસે અથવા તો છેલ્લે દિવસે કરવાનો વિકલ્પ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પાણેસ્વશ્રુતિભૂતત્વાદ્વિષાણાનિયમઃ સ્વાત્ પ્રાતઃ-

સવનમધ્યત્વાદિચ્છે આભિપ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પાણેઃ તુ અશ્રુતિભૂતત્વાત્) હાયથી કંડૂચન કરવાનું વિહિત ન હોવાથી તેનો લોપ થવાથી અંગનો લોપ થતો નથી માટે (વિષાણાનિયમઃ) વિષાણુપ્રાસનનો નિયમ (સ્યાત્) છે. (પ્રાતઃસવનમધ્યત્વાત્) પ્રાતઃસવન જેના મધ્યમાં છે (ચિષ્ટે ચ) અને બીજા સમયમાં (અભિપ્રવૃત્તત્વાત્) દક્ષિણા દાનના પછીના સમય સુધી વિષાણુપ્રાસનનો નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—વિષાણુપ્રાસનનો વિકલ્પ નથી પણ છેલ્લે દિવસે જ તેનું પ્રાસન કરવું એવો નિયમ છે. પાણિથી (હાયથી) કંડૂચન કરવાનું યજ્ઞ વખતે શાસ્ત્ર વિહિત નથી માટે એનો લોપ થાય તો એમાં કસી હરકત નથી. દેહલા દિવસના મધ્યાહ્ને વિષાણુપ્રાસનનો નિયમ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ રાજસૂય યજ્ઞમાં છેલ્લા હવિષ્કૃત કાળમાં વાગ્વિસર્ગ કરવો. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર. વાગ્વિસર્ગો હવિષ્કૃતા વોજમેદે તથા સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃતો) હવિષ્કૃત યજ્ઞમાને (વાગ્વિસર્ગઃ) વાણીનો વિસર્ગ કરવો (વોજમેદે) બુનું બુદ્ધા બીજા બેદવાળી ઇષ્ટિમાં (તથા સ્વાત્) તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—રાજસ્ય યજ્ઞમાં જુદાં જુદાં ખીજ બેઢવાળાં ઇષ્ટિમાં હેલ્લા હવિષ્કૃત આર્ધાન વખતે વાણીનો વિસર્ગ કરવો, અર્થાત્ પ્રણીતા વખતે જે મોન સ્વીકાર્યું હતું તે મોન 'હવિષ્કૃદ્દ દદિ' આવી રીતે હેલ્લા હવિષ્કૃત આર્ધાન વખતે હોડવું. ॥ ૧૪ ॥

‘અગ્નીષામીયમાં પોરાડાશિક કાળ વખતે વાગ્નિસર્ગ કરવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પશૌ ચ પુરોડાશે સમાનતન્ત્રં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ ચ પુરોડાશે) પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોડાશ વખતે (સમાન તન્ત્રં સ્પષ્ટ) સમાન તંત્ર છે.

ભાવાર્થ :—પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોડાશ વખતે વાહનિયમ રાખતો અર્થાત્ મોન સેવન કરવું એટલે પોરાડાશિક તંત્ર પર્યંત વાહનિયમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

‘અગ્નિ ચયનમાં અગ્નિ વિમોક પ્રધાનના અપવર્ગ વખતે કરવો.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અગ્નિસંયોગઃ સોમકાલે તદર્થત્વાત્સંસ્કૃતકર્મણઃ પરેષુ સાજ્ઞસ્ય

તસ્માત્સર્વાપવર્ગે વિમોકઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમકાલે અગ્નિસંયોગઃ) સોમ વખતે જે અગ્નિસંયોગ અગ્નિ યુનઙ્મિ ઇત્યાદિ હોમ કરવામાં આવે છે તે (સાજ્ઞસ્ય) અંગ સહિત પ્રધાન માટે છે. (સંસ્કૃતકર્મણઃ) એ આહુતિથી સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ (તદર્થત્વાત્) અંગોને માટે પણ હોવાથી (પરેષુ) પછીના અગ્નિ કાર્ય માટે પણ છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વાપવર્ગે) સર્વ કર્મ થઈ રહ્યા પછી (વિમોકઃ સ્યાત્) વિમોક થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ યુનઙ્મિ ઇત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તેને યોગ કહેવામાં આવે છે અને હ્રમં સ્તનમ્ ઇત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તે વિમોક કહેવાય છે. આ વિમોક આહુતિ પ્રધાન અને અંગ કર્મોને અંતે આપવી જોઈએ. કારણુ યોગ નામક હોમ સર્વને માટે હેય છે, તેથી જેને માટે યોગ થયો છે તેની સમાપ્તિ પછી જ અગ્નિ વિમોક કરવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રધાનાપવર્ગે વા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રધાનાપવર્ગે) પ્રધાન કર્મને અંતે અપવર્ગ અર્થાત્ વિમોક આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રધાન કર્મને માટે યોગ રૂપ કર્મ હોય છે માટે પ્રધાન કર્મ સમાપ્ત થયા પછી તુરંત જ હ્રમં સ્તનમ્ ઇત્યાદિ મંત્ર બોલી અગ્નિ વિમોક નામની આહુતિ આપવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

અવમૃષ્યે ચ તદ્વત્ પ્રધાનાર્થસ્ય પ્રતિષેધો અપવૃક્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અવમૃષ્યે ચ) અવબૃથમાં (પ્રધાનાર્થસ્ય) પ્રધાનને માટે હોવાથી (પ્રતિષેધઃ) હેતાના વરણને પ્રતિષેધ સાર્થક થાય છે. (અપવૃક્તાર્થત્વાત્) અપવર્ગને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવબૃથમાં અવમૃષ્યે ન હોતારં જુણીતે આ વરણને નિષેધ જે સાંગ પ્રધાનને માટે હોય તે અસંગત થઈ જાય માટે હેતુવરણ પણ પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યોગ હોય પણ પ્રધાન કર્મ માટે હોઈ વિરોધ પણ પ્રધાન કર્મને અંતે હોવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

અહર્મણે પ્રત્યહં સ્વાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અહર્મણે) દાદશ રાત્રિમાં (તદર્થત્વાત્) પ્રધાન માટે જ હોવાથી (પ્રત્યહં સ્વાત્) દરરોજ યોગ અને વિરોધ રૂપ કર્મ શ્રુતિથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાદિ અહર્મણ યાગમાં દરરોજ યાગ અને વિરોધ રૂપ હોય કર્મ શ્રુતિ બતાવે છે. અહરહ્યુનક્તિ અહરહર્વિમુક્તિ ઇત્યાદિ જે સર્વાર્થ યોગ હોત તે સર્વને અંતે વિરોધ થાય તે પછી દરરોજ યોગ અને વિરોધનું વિધાન કરવાનો શો હેતુ રહે છે ? માટે પ્રધાનને માટે જ યોગ છે. તેથી વિરોધ પણ પ્રધાનને અન્તે કરવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

ઉપસત્કાલીન સુઅભિપ્રાયોક્તાન તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.

સુઅભિપ્રાયોક્તાન તંત્રં દીક્ષાવચ્ચકાલત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (સુઅભિપ્રાયોક્તાન) સુઅભિપ્રાયોક્તાન (દીક્ષાવચ્ચકાલત્વાત્) અન્વકાલિક હોવાથી (તંત્રમ્) તંત્રથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોત્તમમાં પ્રવર્તમાનિધિમાં સુઅભિપ્રાયોક્તાન વિહિત છે તે તંત્રથી અર્થાત્ યુગપત્ કરવું જેમ દીક્ષાકાલ સુત્યાકાલથી ભિન્ન કાળમાં છે તેમ સુઅભિપ્રાયોક્તાન અન્વકાલમાં હોવાથી તંત્રથી જ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૦ ॥

‘ સુત્યાકાલિક સુઅભિપ્રાયોક્તાનતુ’ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

‘ સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્કાલા ત્વાત્તેત પ્રયોગતો વિશેષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલા તુ ત્વાત્તેત) સુત્યાકાલિક સુઅભિપ્રાયોક્તાનની આવૃત્તિ છે (પ્રયોગતઃ) અથ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (વિશેષસંયોગાત્) વિશેષપદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથ સુત્યામગચ્છ આ પ્રયોગમાં અથ એ વિશેષ પદનો સંયોગ હોવાથી સુઅભિપ્રાયોક્તાન ભેદથી અનુષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

અપ્રયોગાદ્ગમિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોગાદ્ગમ) એ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી (હિતિ ચેત્) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ અથ ’ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી. સુત્યા માગ્ચ્છ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે, ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

સ્યાત્પ્રયોગનિર્દેશાત્કર્તૃભેદવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) પ્રયોગનું અંગ છે. (પ્રયોગનિર્દેશાત્) પ્રયોગમાં એનો નિર્દેશ થયો છે માટે (કર્તૃભેદવત્) કર્તાના ભેદ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ વરુણ પ્રજાસમાં આહવનીયમાં મારુતીના યાગનો સંભર હોવા છતાં અદ્યૌથ્ય દક્ષિણ વેદિરૂપ દેશના ભેદને લીધે કર્તાઓમાં જેમ ભેદ ; તતાબ્યે છે તથા તેમ અહીં પણ ભેદથી જ અનુદાન એટલે સુઅભ્યાષિત થયું નોંધએ. ॥ ૨૩ ॥

તદ્ગૂતસ્થાનાદગ્નિવદિતિ ચેદપવર્ગસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ગૂતસ્થાનાત્) એક વખત આદ્ધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અધિષ્ઠાન રૂપ દેવતા સર્વાર્થ છે. (અગ્નિવત્) એક વખત આધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અગ્નિ સર્વને માટે હોય છે તેમ. (હિતિ ચેત્) ને એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર એ છે કે. (અપર્વાઃ તદર્થત્વાત્) તેનું આદ્ધાન તે દિવસને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક વખત આદ્ધાનથી સંસ્કૃત થયેલી દેવતા સર્વને માટે છે ને એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે જે દિવસે આદ્ધાન કર્યું હોય તે ને દિવસને માટે જ તે દેવતા હોય છે બીજા દિવસને માટે નહિ. જેમ અગ્નિસંમાર્ગોદિ હોય છે તેમ માટે ભેદથી અનુદાન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિવદ્ હિતિ ચેત્) ને તમે અગ્નિસંમાર્ગનું દૃષ્ટાંત આપો તો અમે આહવનીય અગ્નિનું દૃષ્ટાંત તંત્રને માટે આપીએ છીએ. એટલે શંકાનું સમાધાન થઇ શકતું નથી. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન પ્રયોગસાધારણ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) આધાન તુલ્ય નથી (પ્રયોગસાધારણ્યાત્) આધાન તો પ્રયોગાન્તર-પાત છે.

ભાવાર્થ :—અન્યાધાન તો પ્રયોગની અંદર જ હોવાથી આની સાથે તુલ્યતા નથી. એટલે સુઅભ્યાષિત સાથે તુલ્યતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

લિંગદર્શનાદિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાદિ) લિંગવાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતે અહ્નિ આગ્રોધ્રાગારં પ્રવિશ્ય સુબ્રહ્મણ્ય સુબ્રહ્મણ્યા-
માહ્વેતિ આ વાક્ય પ્રતિદિન પ્રેષનું વિધાન છે તે ભેદથી અનુજ્ઞાન કરવામાં કારણ છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. તદ્વિ તથેતિ ચેત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિ તથા) યૂપાદૃતિ રૂપ કર્મ તંત્ર છે તેમ આ પણ તંત્ર જ છે (હતિ ચેત) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિની અર્થાત્ અગ્યાર યૂપો સમક્ષ કોઈપણ એક યૂપની સમીપ જઈ આદૃતિ આપવામાં આવે છે. દરેક યૂપની પાસે જઈ આપવાની જરૂર નથી. એટલે આ દૃષ્ટાન્ત જેમ તંત્રરૂપે છે તેમ સૂક્ષ્મરૂપાદૃતિનું પણ તંત્રરૂપે અર્થાત્ એક જ વખત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન. નાશિષ્ટત્વાદિતરન્યાયત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશિષ્ટત્વાદિ) વિહિત ન હોવાથી (ઇતરન્યાયત્વાદિ) ઇતર અગ્નિ સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપાદૃતિઓમાં દેશનું સામીપ્ય વિહિત જ નથી. ત્યાં તો માત્ર આહુત્ર-
નીયતા પ્રતિષેધમાં જ તાત્પર્ય છે એ આગળ કહેવાઈ ચૂકું છે. આ વિષયમાં તો ઇતર અગ્નિ-
સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વ તરફથી શંકા. વિધ્યેકત્વાદિતિ ચેત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યેકત્વાત્) એક વિધિ હોવાથી (હતિ ચેત) જે એમ માનવામાં આવે તો ? સમાધાન આગળના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—વિધિ વિહિત વસતીઘર્ષાદિ સંભરણાદીનામ્ એકત્વાત્ વસતીઘર્ષાદિ માં
જેમ એકત્વ છે તેમ અહીં પણ એકત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. આને માટે વિશેષ વિવરણ શાબ્દર-
ભાષ્ય આદિમાં જોવું. ॥ ૩૦ ॥

ન કૃત્સ્નસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્રપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કૃત્સ્નસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) સોમાભિષેકાદિ સમગ્રનો ફરીથી
પ્રયોગ થતો હોવાથી (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન પેઠે.

ભાવાર્થ :—સોમાભિષેક આદિ સમગ્ર પ્રયોગનું ફરીથી અનુજ્ઞાન થાય છે. માટે તંત્ર
નથી. વસતીઘર્ષ સંભરણ એ તો સુત્યાદિવસ પહેલાં અનુષ્ઠેય હોય છે એટલે કિત્રકાળને લીધે તંત્ર
સંભવી શકે પણ આ તો પ્રત્રાન કાલીન હોવાથી તંત્ર નથી. જેમ પ્રત્રાનનું ફરીથી અનુજ્ઞાન
થાય છે એક સાથે નહિ, તેમ સુક્ષ્મરૂપાદૃતિનું પણ ભેદથી જ અનુજ્ઞાન થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેના અન્ય પ્રયોગમાં આદાનમાં ઐશ્વર્યકતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

લૌકિકેષુ યથાકામો સંસ્કારાનર્થલોપાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકેષુ) દેશ, કર્તા અને પાત્ર આદિ પૂર્વ યાગાદિ પ્રયોગમાં જે ઉપ-યોગમાં આવ્યા છે તેના બીજા પ્રયોગમાં રવીકાર કરવો કે નહીં એમાં (યથાકામી) ઇચ્છા નિયામિકા છે (સંસ્કારાનર્થલોપાત્) સંસ્કારરૂપ અર્થનો લોપ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક યાગમાં જે દેશનો જે પાત્રનો અને જે ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ થયો હોય તેઓના બીજા યાગ આદિ પ્રયોગમાં રવીકાર કરવો કે નહિ એમાં યજમાનની ઇચ્છા જ તે જ દેશાદિને ઉપયોગમાં લે છે અને ઇચ્છા ન હોય તો બીજા દેશાદિને ઉપયોગ પણ કરી શકે છે જે ઋત્વિજ્ઞે એક યાગ કરાવ્યો હોય તે ઋત્વિજ્ઞ બીજા યાગમાં અથે ગ્ય થતો નથી કેટલાક લોકો દુષાન્ત આપે છે કે જે ડેળનું પાંદડું એક વખત ભોજનના ઉપયોગમાં આવ્યું હોય તે પાંદડું ઘોષને સાફ કર્યું હોય તો પણ તે બીજી વખત ભોજન કરવા માટે ઉપયોગમાં આવતું નથી તેમ ઋત્વિજ્ઞ આદિ પણ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગાહન રહેતા નથી આ કથન ઠીક નથી. કારણ કે શિષ્ટ લોકો ઋત્વિજ્ઞ આદિ માટે એવું માનતા નથી. એક વખત ઉપયોગમાં આવેલી વસ્તુ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગમાં આવે કે નહિ ? એમાં શિષ્ટ પુરુષોનો વ્યવહાર જ માન્ય કરવો જોઈએ. એક વખત પહેલેણ કપડું ઘોષને બીજી વખત ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમ થરા આદિને માટે તેજ દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરી શકે છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ યજ્ઞપાત્રો અગ્નિહોત્રીએ જીવન પર્યન્ત ધારણ કરવાં જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યજ્ઞાયુધાનિ ધાર્યેરન્ પ્રતિપત્તિવિધાનાદૃજીવવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞાયુધાનિ) યજ્ઞપાત્રો (ધાર્યેરન્) આમરણાન્ત ધારણ કરવાં જોઈએ (પ્રતિપત્તિવિધાનાત્) તેની પ્રતિપત્તિ અગ્નિહોત્રીના મરણ વખતે થાય છે. (ઋજીવવત્) ઋજીવની પેઠે. જેમાંથી સાર કાઢી લીધો હોય એવો સોમ અને જવ ઋજીવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આહિતાગ્નિમગ્નિમિદંહન્તિ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ ॥ મરણ પામેલા આહિતાગ્નિને અગ્નિથી યજ્ઞપાત્ર સાથે બાળે છે. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે આહિતાગ્નિએ મરણપર્યન્ત યજ્ઞપાત્રો રાખવાં જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞપાત્રોના પ્રતિપત્તિ તે વખતે થાય છે. અહર્ગણોમાં બધા દિવસોનો ઋજીવ રાખી મૂકવામાં આવે જ અને પછી અવલૂચ વખતે તેને જળમાં નાખી દેવામાં આવે છે, તેમ જીવનપર્યન્ત યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરવા અને મરણ કાળે આહિતાગ્નિના થય સાથે બાળી મૂકવાં. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ. યજમાનસંસ્કારો વા તદર્થઃ ધ્યયતૈ તત્ર યથાકામી

તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજમાનસંસ્કારઃ) પાત્રો યજમાનના અંગ તરીકે છે (તદર્થઃ) તેથી એ યજમાન માટે હોય છે (તત્ર) પાત્રધારણ કરવામાં (યથાકામી) યજમાનની ઇચ્છા નિયામક છે. (તદર્થત્વાત્) તે યજમાન માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્ર ધારણ કરવામાં યજમાનની ઇચ્છા નિયામક છે એટલે જો પ્રથમ પ્રયોગ કરી યજ્ઞ પાત્રોનો ત્યાગ કરે તો છેલ્લા પ્રયોગ વખતે અર્થાત્ અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર વખતે બીજાં પાત્રોથી પણ યજમાનનો અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

मुख्यस्य धारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३५ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યસ્ય ધારણં વા) અથવા આઘપાત્રોનું જ ધારણ કરી રાખવું જોઈએ (મરણસ્ય અનિયતત્વાત્) મરણનો કાળ નિયત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્રોનો ત્યાગ કરી દીધો હોય અને પછી તુરંત યજમાનનું મૃત્યુ થયું હોય તો યજમાનના શરીરના સંસ્કારનો કોપ થઈ જાય એટલે કે પાત્ર વગર શબ્દનો અગ્નિદાહ કરવો પડે માટે મુખ્ય પાત્રોનું ધારણ કરી રાખવું જ જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

यो वा यजनोयेऽहनि प्रियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेषवत् ॥ ३६ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યઃ) જે યજમાન (યજનીયે અહનિ) યજ્ઞના દિવસે મરી જાય (સ; અધિકૃતઃ સ્યાત્) તે સંસ્કારને માટે અધિકારી છે કારણ કે તેનાં પાત્રો સંનિહિત છે (ઉપવેષવત્) જેમ સાંતાપ્યયાજને જ ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે સાંતાપ્યયાજ હોય તેને ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે કારણ કે તેની પાસે ઉપવેષ વિદ્યમાન હોય છે તે જ પ્રમાણે જે યજમાન યજ્ઞના દિવસે મરી જાય છે તેના દેહનો તેના પાત્ર સાથે અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, પાત્રો તૈયાર હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

न वा शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३७ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી (શાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) સાંતાપ્યને માટે શાખા હોય છે તેમાંથી ઉપવેષ બનાવવાના આવે છે, જે સાંતાપ્ય યાગ ન કરતો હોય તેને શાખાની નિવૃત્તિ હોવાથી ઉપવેષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે એ શાસ્ત્રલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—સાંતાપ્ય યાગ ન કરે તેને ઉપવેષ હોવો અસંભવિત છે, પણ અહીં તો આહિતાગ્નિના મૃતદેહને પાત્ર સાથે સંસ્કાર કરવાનો હોય છે, અને પાત્રો હોવાનો પૂર્ણ સંભવ હોય છે. માટે પાત્રો મરણ પર્વન્ત ધારણ કરી રાખવાં જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३८ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તિઃ) મરણ વખતે નવા પાત્રો બનાવવાં (પ્રયોજકત્વાત્) અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કારના તે પ્રયોજક હોવાથી. (આશિરવત્) આશિરને માટે નવીન ગાયનું દાહન થાય છે.

ભાવાર્થ :—આહિતાગ્નિના મરણ વખતે બીજાં નવાં પાત્રો બનાવીને પણ તેના મૃતદેહનો સંસ્કાર થઈ શકે છે તો પછી પાત્રો ધારણ કરી રાખવાની કશી જરૂર નથી. વ્રતદુષ્ટો આશિરે દુહન્તિ આશિરમાં દાહન માટે જેમ નવીન ગાયનું દાહન થાય છે તેમ. ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાસામઙ્ગસ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થે :—(શબ્દાસામઙ્ગસ્યમ્) શબ્દમાં અસામંજસ્ય આવશે (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—નવીન પાત્રોમાં યજ્ઞનો સંબંધ થયેલો ન હોવાથી તે યજ્ઞપાત્રો કહી શકાય નહિ. યજ્ઞપાત્રો જ આજ્યેષ્ટિમાં જોઈએ. માટે શબ્દમાં અસામંજસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરી રાખવાં જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

તથાઽઽશિરે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (આશિરે) આશિરના સંબંધમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—આશિરમાં દોહવા માટે જે નવી ગાય લેવામાં આવે છે તે ગાય યજ્ઞમાનની વ્રતદુધ કહેવાતી નથી માટે ત્યાં પણ શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. તેમ અહીં પણ જે નવાં પાત્રો ખતાવવામાં આવે છે તે યજ્ઞના સંબંધ પામ્યા વગર યજ્ઞપાત્રો કહેવાય નહિ. ॥ ૪૦ ॥

શાસ્ત્રાત્તુ વિપ્રયોગસ્તત્રૈકદ્રવ્યચિકોર્ષયા કૃતાવથેહાપૂર્વાર્થવદ્ભૂતોપદેશઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શંકાના સમાધાનને માટે છે. (શાસ્ત્રાત્) ઘૃતવ્રતૌ મન્તઃ એ શાસ્ત્રી (વિપ્રયોગઃ) શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. (તત્ર એક દ્રવ્યચિકોર્ષયા) પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષ્ટોમમાં એક ગાયનું દ્રવ્ય અર્થાત્ દૂધનું વ્રતમાં અને આશિરમાં કરવાની ઇચ્છાથી (કૃતૌ) નવીન ગો સંપાદન કરવા છતાં (અથ દહ) પણ અહીં (અપૂર્વાર્થવત્) અપૂર્વ અર્થની વિધિવાળો (ભૂતોપદેશઃ) યજ્ઞ સંબંધી પાત્રને ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષ્ટોમમાં એક ગાયનું દૂધ વ્રતમાં અને આશિરમાં ઉપયોગમાં લાવવાની ઇચ્છાથી વ્રતદુધમાશિરે દુહન્તિ આ પ્રમાણે શ્રવણ છે, તેથી અતિદેશથી પ્રાપ્તિમાં ઘૃતવ્રતથી પથોવ્રતનો બાધ થતો હોવાથી આશિરમાં નવીન ગોસંપાદન કર્યું હોવા છતાં અહીં આહિતાગ્નિના મૃતદેહના સંસ્કારમાં તો યજ્ઞપાત્રો જ જોઈએ નવીન પાત્રો કામ ન લાગે. ॥ ૪૧ ॥

‘અન્યાધાન થયું ત્યારથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. પ્રકૃત્યર્થત્વાત્ પૌર્ણમાસ્યાઃ ક્રિયેરન્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃત્યર્થત્વાત્) આ પાત્રો અનારબ્યાધીન હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાઃ ક્રિયેરન્) પૌર્ણમાસીથી માંડીને ધારણ કરવા.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમાસીથી શરૂ કરીને મરણ પર્યન્ત ધારણ કરવાં, જે દિવસે અગ્નિનું આધાન કર્યું હોય તે દિવસથી માંડીને નહીં આનું પૂર્વ પક્ષગ્રાહીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અન્યાધેયે વાડવિપ્રતિષ્ઠાત્ તાનિ ધારયેન્મરણસ્થાનિમિત્તવાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યાધેયે) અન્યાધાનથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું (અવિપ્રતિષ્ઠાત્) કોઈ આધક ન હોવાથી, (મરણસ્ય અનિમિત્તવાત્) મરણ નિવૃત્ત ન હોવાથી (તાનિ) યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમાસી માટે હોવા છતાં.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો જોકે પૌર્ણમાસી યાગ માટે હોય છે છતાં મરણનો કોઈ ચોક્કસ સમય ન હોવાથી જ્યારથી અન્યાધાન કર્યું હોય ત્યારથી પાત્રોનું ધારણ કરવું અર્થાત્ પાત્રો રાખવાં. જો એમ ન કરવામાં આવે તો પૌર્ણમાસી પહેલાં જો યજ્ઞમાનનું મરણ થય તો યજ્ઞમાનના શરીરનો સંસ્કાર થઈ શકે નહિ, અર્થાત્ પાત્ર સાથે તેનો દાહ થઈ શકે નહિ. ॥ ૪૩ ॥

પ્રતિપ્રતિર્વાડ્યગ્નેષામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યેષામ્) અન્ય પાત્રો પેઠે યજ્ઞપાત્રોનો પણ (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિ થય સંસ્કાર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સોમશિખ પાત્રો અવલૂથ વખતે જળમાં નાખી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ જળમાં તેનો પ્રતિપત્તિ નામક સંસ્કાર થાય છે. તેમ યજ્ઞપાત્રોનો પણ આદિતાગિના મૃતદેહ સાથે અગ્નિમાં સંસ્કાર થાય છે. દક્ષિણે વાળો જુદૂમ્, નાસિકયોઃ છુઝૌ આ પ્રમાણે મૃતદેહ સાથે યજ્ઞપાત્ર ગેઠવવાનો પણ વિધિ બતાવ્યો છે. યજ્ઞમાન શરીર સાથે પાત્રોનો જે નિક્ષેપ છે તે જ પ્રતિપત્તિ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ વાજપેયમાં સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન યથા પછી પ્રાજ્ઞપત્યના પ્રચાર થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાનાં પ્રજાપત્યૈશ્ચરન્તીતિ સર્વેષા મવિશેષા-

દવાચ્ચયો હિ પ્રકૃતિકાલઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સોમાનામ ઉપરિષ્ટાત્ પ્રાજાપત્યૈઃ ચરન્તિ ઇતિ) સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન યથા પછી પ્રાજ્ઞપત્ય ૩૫ અંગનો પ્રચાર થાય છે. (સર્વેષામ્ અવિશેષાત્) સર્વસોમો પછી કહેવામાં આવ્યું છે. અમુક સોમ પછી આવે કોઈ વિશેષ બતાવવામાં આવ્યો નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રકૃતિકાલઃ) આજીવ પવમાન કાળ (અવાચ્ચયઃ) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સવનમાં સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન યથા પછી પ્રાજ્ઞપત્ય અંગોનો પ્રચાર થાય છે. જેકે પ્રકૃતિમાં આજીવ પવમાન કાળ કહ્યો છે, પણ તે તો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાનાં પ્રાજાપત્યૈશ્ચરન્તિ આ પ્રત્યક્ષ શ્રોત વચનથી અતિદેશનો આધાર થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

અજ્ઞવિપર્યાસો વિના વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વિના વચનાત્) જે એમ માનવામાં આવશે તો વચન વગર (અજ્ઞવિપર્યાસઃ) કમનો આધ થશે (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જે સર્વસોમો પછી પ્રાગ્નપત્ય અંગાનું અનુદાન કરવામાં આવે તો અગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ ઇતિ પ્રદ્વલ્ય પરિધોન્ હારિયોજનેન પ્રચરતિ આ વાક્યમાં જે કમ ખતાવવામાં આવ્યો છે તેનો આધ થશે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્કર્ષઃ સંયોગાત્ કાલમાત્રમિતરત્ર ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્કર્ષઃ) અનૂયાજ અને પરિધિ પ્રદરણનો ઉત્કર્ષ પશુ પ્રચારના ઉત્કર્ષ સાથે કરવો જોઈએ (સંયોગાત્) પશુ પ્રચાર સાથે એનો સંબંધ હોવાથી (ઇતરત્ર કાલમાત્રમ્) બીજે ઠેકાણે કેવળ કાળનું જ બોધન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ હોવાથી અનૂયાજ અને પરિધિ પ્રદરણનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ. આગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ પ્રદ્વલ્ય પરિધોન્ જુહાતિ આ વાક્યથી કેવળ કાળનું સૂચન થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રકૃતિકાલસત્તેઃ શક્ત્વતામિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિ કાલસત્તેઃ) પ્રકૃતિ કાળની આસતિ હોવાથી (શક્ત્વતામ્) શક્ત્વતનો ઉવટે પ્રચાર થાય છે. (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં નિર્દિષ્ટ કાળની સમીપતા હોવાથી શક્ત્વત અર્થાત્ સ્તુતિ કરનારોનો પ્રચાર ઉવટે થાય છે. પ્રકૃતિ કાળની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં તેના સમીપ્યની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. ॥ ૪૮ ॥

ન શ્રુતિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિનો આધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવિશેષથી શ્રુત થયેલા કાળનો આધ થતો હોવાથી માટે ‘ શક્ત્વતાં સોમાનામુપરિષ્ઠાત્ પ્રચારો યુક્તઃ ’ શસ્ત્ર સોમોનો પછીથી પ્રચાર થવો યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

વિકારસ્થાન ઇતિ ચેત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વિકારસ્થાને) વિકારના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાર્થ :—ઉત્કર્ષાદિ સંસ્થાઓ અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાના વિકારો છે. તેના સ્થાનમાં અગ્નિષ્ટોમપ્રચારાદૃષ્ટ્વે તત્ર પ્રચારો મ્ભવતુ ' પ્રચાર થવો જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન પણ આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૦ ॥

ન ચોદનાપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનાપૃથક્ત્વાત્) બિન્ન બિન્ન કર્મ હોવાથી.

હોવાર્થ :—સોમયાગ અને પણ પ્રચાર આ બંને કર્મો સ્વતંત્ર છે આમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ નથી માટે ઉપદના સૂત્રમાં વિકૃતિના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ. એ શંકા ઠીક નથી. ॥ ૫૧ ॥

સવર્ણીય પુરોહિતમાં દેવતાનો ઉત્કર્ષ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્કર્ષે સૂક્તવાકસ્ય ન સોમદેવતાનામુત્કર્ષ :

પદ્વનક્ત્વાદ્યથા નિષ્કર્ષેઽનન્વયઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સૂક્તવાકસ્ય ઉત્કર્ષે) સૂક્ત વાકના ઉત્કર્ષમાં (સોમદેવતાનામ ઉત્કર્ષઃ ન) સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ નથી. (પદ્વનક્ત્વાત્) પણના અંગ ન હોવાથી (યથા નિષ્કર્ષે ઇનન્વયઃ) જેમ નિષ્કર્ષમાં અનન્વય છે.

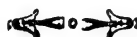
હોવાર્થ :—સૂક્ત વાકનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ થતો નથી કારણ કે તે પણના અંગભૂત નથી જેવી રીતે નિષ્કર્ષમાં અર્થાત્ પોર્ણમાસ પ્રયોગના અંગભૂત દર્શ-દેવતાનો નિષ્કર્ષનો બહિર્ભાવ હોવાથી સૂક્ત વાકમાં પોર્ણમાસીમાં દર્શ દેવતાનો અનન્વય છે તેજ રીતે અહીં પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વાક્યસંયોગાદ્વૃત્કર્ષઃ સમાનતંત્રત્વાદ્યર્થલોપાદનન્વયઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસંયોગત્) સૂક્ત વાકમાં દેવતાઓનો પણ સંયોગ હોવાથી (ઉત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થાય છે. (સમાનતંત્રત્વાત્) સમાન તંત્ર હોવાથી (અર્થલોપાદનન્વયઃ) અર્થનો લોપ થવાથી અનન્વય હોઈ શકે.

હોવાર્થ :—સૂક્ત વાક વાક્યમાં દેવતાનો પણ સંબંધ હોવાથી તેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે અર્થાત્ દેવતાનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ પાઠ સમાન તંત્રથી કરવામાં આવ્યો છે માટે એક વાક્યમાં સર્વ દેવતાઓનો પાઠ છે. અમાવાસ્યામાં અને પૌર્ણમાસીમાં કાળભેદ હોવાથી અનુષ્ઠન કરવામાં ઇષ્ટ દેવતાના સ્મરણ રૂપ કાર્યનો લોપ થવાથી તે પ્રયોગમાં બીજાનો અનન્વય થવો યોગ્ય છે, પણ પ્રગૃહ્યમાં તેમ નથી. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં જોઈ લેવું. ॥ ૫૩ ॥

હતિ ગુર્જરભાષાયાં જૈમિનીયમીમાંસાભાષ્યે एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।



અર્થેકાદશાર્ધ્યાસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

‘ રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નાવૈશ્વણાદિકમાં અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ચોદનેત્ત્વાદ રાજસૂયેનુક્તદેશકાલાનાંસમવાયાત્તન્મદ્વાનિ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(રાજસૂય) રાજસૂય યજ્ઞમાં (અનુક્તદેશકાલાનામ) જેના દેશ અને કાળનું કથન કરવામાં નથી આવ્યું એવા અંગોના (સમવાયાત્) ફળની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમવાય અર્થાત્ સંબંધ હોવાથી (ચોદનેત્ત્વાત) એક જ વિધાન હોવાથી (અદ્વાનિ) અંગોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેના દેશ અને કાળ નથી કહ્યા એવા પ્રધાનોના અંગો બધાં ભેગા મળીને એક ફળ જનક હોવાથી અંગોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ, ભેદથી નહિ. રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત આ વિધિ એક જ છે. એ સમવાયમાં હેતુ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિદક્ષિણં વા કર્તૃસમ્બન્ધાદિષ્ટિવદક્ષણતત્વાત્

સમુદાયો હિ તન્નિર્વૃત્યા તદેકશદ્વોપદેશઃ સ્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિદક્ષિણં કર્તૃસમ્બન્ધાત્) હરેક દક્ષિણાએ કર્તાની સંબંધ હોવાથી (દિષ્ટિવત્) ઇષ્ટિ પેટે. (હિ) કારણ કે (તન્નિર્વૃત્યા) ફળની ઉત્પત્તિ હોવાથી (તદેકશદ્વોપદેશઃ) એક શબ્દથી ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—હરેક દક્ષિણાએ ભિન્ન ઋત્વજનો સંબંધ છે. માટે તે તે અંગોનું અનુષ્ઠાન દર્શાવે અને પોર્ણમાસેષ્ટિ પેટે. ભેદથી કરવું જોઈએ, માટે અંગોની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અને જે એક વિધાન કયું છે તેનો પ્રયોગ એક છે એવા અભિપ્રાયથી. ભાવાર્થ એ છે કે રાજસૂયના અંગોનું અનુષ્ઠાન ભેદથી કરવું તંત્રથી નહિ. ॥ ૨ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નાવૈશ્વણ્યમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ । એન્દ્રાવૈશ્વણ્યમેકાદશકપાલં, વૈશ્વણ્યં ત્રિકપાલમ્ । વામનો દક્ષિણા, इत्येकं ત્રિકમ્ । અગ્નીષોમોયમેકાદશકપાલમ્, इन्द्रासोमीयमेकાદશકપાલં સૌમ્યં ચરું બહુદક્ષિણા इत्यपरं ત્રિકમ્ ॥ આમાં જે પ્રથમ ત્રિક છે તેનું વીરજનન છે. અને જે બીજું ત્રિક છે તેનું ફળ પશુ જનન છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ ભિન્ન હોવાથી અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ઉપરનું જે વિંગ વાગ્ય છે તે પણ ભેદાનુષ્ઠાનનું સાધક છે. ॥ ૩ ॥

‘ રાજસૂયમાં કર્તા એક જ હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અનિયમઃ સ્યાદિતિ ચેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ સ્યાત) અનિયમ છે (દિતિ ચેત) જો એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જે ઋત્વિજોનું વરણ થયું હોય તેજ યજ્ઞસમાપ્તિપર્ષન્ત રહે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. આ શંકાસૂચક સૂત્ર છે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૪ ॥

નોપદિષ્ટવાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નોપદિષ્ટવાત) ઋત્વિજોનું વરણ થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞની શરૂઆતમાં જ ઋત્વિજોનું વરણ કરવામાં આવે છે. અને જેનું વરણ થયેલું હોય તેમણે જ યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ એવો ઋત્વિજોને ઉપદેશ આપેલો હોય છે. માટે વરણ પામેલા ઋત્વિજો જ હોવા જોઈએ બીજા નહિ. ॥ ૫ ॥

લાઘવાપત્તિશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લાઘવાપત્તિઃ) એક જ વખત કરવામાં લાઘવ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજોનું વારંવાર વરણ કરવા કરતાં એક જ વખત વરણ કરવું એમાં યત્નલાઘવ હોય છે. અર્થાત્ કર્મ કરાવતાં ઓરવ પડવું નથી માટે એક જ ઋત્વિજો જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રયોજનૈકત્વાત ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનૈકત્વાત) એક જ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આનતિ અર્થાત્ કર્મ કરાવવાનું રવીકરણ રૂપ એક પ્રયોજન હોવાથી પણ તેજ ઋત્વિજો જોઈએ બીજા નહિ. ઋત્વિજોના સમુદાયમાં દક્ષિણાનું શ્રવણ ન હોવા છતાં અવયવની આનતિથી સમુદાયની આનતિ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અવયવો કરતાં કોઈ જુદો સમુદાય હોતો નથી. ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થો ચ પુનઃશ્રુતિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વિશેષાર્થો ચ) વિશેષ અર્થના કથન માટે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવયવમાં જે દક્ષિણા આપવાનું ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો અપૂર્વ અર્થને માટે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જુદા જુદા ઋત્વિજો ન હોવા જોઈએ. જેનું વરણ થયું હોય તેમણે જ કર્મની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ. આ સૂત્રમાં આને જ તંત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

‘ અવેષ્ટિમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવેષ્ટૌ વૈકતન્ત્ર્યં સ્યાલ્લિદ્ગદર્શનાત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવેષ્ટૌ) અવેષ્ટિ નામક ઇષ્ટિમાં (એકતન્ત્ર્યમ) એક તંત્ર (સ્વાર્) છે. (લિદ્ગદર્શનાત) એક તંત્ર હોવામાં લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામી પાંચહવિધવાળી ઇષ્ટિ છે. અને પાંચેની જુદી જુદી દર્શણી પણ છે. પાંચેની દેવતા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. અગ્નિ, વિશ્વદેવ, મિત્રા-વરુણ અને બૃહસ્પતિ, એ પાંચથાગો તંત્રથી થાય છે અર્થાત્ તેનું અનુષ્ઠાન સાથે થાય છે. અને એમાં લિંગ વાક્ય પણ આ પ્રમાણે છે. યદિ બ્રાહ્મણો યજેત બાર્હસ્પત્યં મધ્યે નિધાય આ વાક્યમાં બાર્હસ્પત્ય ચરુને મધ્યમાં રાખવું એમ કહ્યું છે, હવે જો પાંચે થાગો સાથે ન હોય તો મધ્યે મૂખવું, એ કથન અસંગત થાય છે. એક એક હવિષ્નો અન્નગ અદ્યગ થાગ હે.ય તો એકમાં મધ્ય કથન યદ્ય શકે નહિ, માટે પાંચ થાગોનું સહ અનુષ્ઠાન છે. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વચનાત્ કામસંયોગેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (કામસંયોગેન) કામનાનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એત્યાડનાયકામં યાજયેત્ આ વચનથી રાજસૂયથી બહિર્ભૂત પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે વચન તંત્ર માટે કહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ પણ ત્યાજ છે. માટે અવેષ્ટિના અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

કત્વર્થાયામિતિવેજ વર્ણસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કત્વર્થાયામિતિવેજ) એ ઇષ્ટિ કત્વર્થ છે એમ કહેવું હીક નથી કારણ કે (વર્ણસંયોગાત્) વર્ણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એત્યા અન્નાયકામં યાજયેત્ એ વાક્યથી પ્રતીત થતી ઇષ્ટિ કત્વર્થક માની શકાય નહિ એટલે કે રાજસૂય યજ્ઞથી એ બહિર્ભૂત છે એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે એની સાથે બ્રહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ણનો સંબંધ બતાવ્યો છે. યદિ બ્રાહ્મણો યજેત ઇત્યાદિ. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ક્ષત્રિયને જ છે, બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યને નહિ, માટે બ્રહ્મણ આદિના સંબંધને લીધે એ ઇષ્ટિ રાજસૂય કવું માટે નથી એથી એ ઇષ્ટિઓનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પવમાનેષ્ટિના હવિષોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે.

પૂર્વપક્ષ. પવમાનહવિઃવૈકતન્ત્ર્યં પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પવમાનહવિઃ) પવમાન હવિષોમાં (એકતન્ત્ર્યમ) એક તંત્રતા છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વચન એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ યઃ કામયેન વસીયાન્ સ્યાત્ ’ इति सोऽग्रे पवमानाय निरूप्य पात्रकशुचिभ्यां समानवर्द्धिषि निर्वपेत् ॥ પ્રયોગવચન એક હોવાથી અને બહો નિરૂપ્યાણિ આ વાક્ય એક જ પ્રયોગો બતાવે છે માટે તંત્રથી અનુક્રાંત થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિંગદર્શનાદ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) સમાનવર્દિષિ ભવન્તિ આ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત લિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે તંત્રથી જ ઉક્ત હવિષો થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વચનાત્ તન્ત્રમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષે સૂચવે છે. (વચનાત્) વચનથી (તન્ત્રમેદઃ) તંત્રમાં ભેદ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નયે પવમાનાય ’ આ પ્રમાણે કહીને પછી સમાન વર્દિષૂપ્માં નિર્વાપ કરવાનું કહ્યું છે તેથી તંત્રમાં ભેદ છે. અર્થાત્ હવિષોનો નિર્વાપ ભિન્ન ભિન્ન કરવો. પ્રથમ હવિષૂપ્માં ભેદ છે અને ત્યાર પછીના બેમાં તંત્ર છે. ॥ ૧૪ ॥

સહત્વે નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સહત્વે) સહત્વમાં (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—યો વ્રહ્મવર્ચસકામઃ સ્યાત્ તસ્ય સર્વાણિ હર્વોષિ નિરૂપ્યાણિ । તસ્ય સહપ્રયોગો ભવતિ ॥ જે બ્રહ્મવર્ચસની ઇચ્છા રાખનાર હોય તેણે અર્વા હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. આ ઠેકાણે સહપ્રયોગ છે કારણ નિરૂપ્યાણિ અહીં બહુવચનો પ્રયોગ છે. અને તે બહુવચન વિવક્ષિત છે. માટે આ ઠેકાણે સહપ્રયોગ છે અને ઉપરના સૂત્રમાં બતાવનામાં આવેલા ઠેકાણે પ્રથમ હવિષૂપ્માં ભેદ છે અને પછીના બેમાં તંત્રથી પ્રયોગ છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ દ્વાદશાહમાં દીક્ષાપસત્સુત્યા કર્મોમાંનું પ્રત્યેક કર્મ આર દિવસનું

સાધ્ય થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રથમપક્ષ. દ્વાદશાહે તત્પ્રકૃતિત્વાદેકૈકમહરપવૃત્તયેતકર્મૃપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાહે) દ્વાદશાહનામક યાગમાં (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) જ્યોતિષોમશ્ચ પ્રકૃતિના ધર્મો કર્તવ્ય હોવાથી (એકૈકમ્) એક એક કર્મ સમાપ્ત થાય છે (કર્મૃપૃથક્ત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ્ સહિત એક એક અહ સમાપ્ત થાય છે. આ રીતે દ્વદશ દીક્ષા, દ્વદશ ઉપસદ્ અને એક મુલ્યા દિવસ મળી પચ્ચીસ દિવસમાં દ્વદશાહનામક

યાગ પૂર્ણ થાય છે અને જ્યોતિષ્ટોમ પ્રમાણે દીક્ષા અને ઉપસદ્ એક એક અહનામક કરવું. જ્યોતિષ્ટોમવત્ સદોક્ષોપસદમેકૈરુમહઃ કર્તવ્યમ આ શાખર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. તત્રૈકૈકો યાગઃ ફલસાધનત્વાત્ જ્યોતિષ્ટામાદિધ્યન્તં ગૃહ્ણાન્નિ દરેક યાગ ફળ અને સાધનતાના હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમમાંથી વિધ્યન્ત ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે તત્રવાર્તિકમાં પણ ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૬ ॥

બીજો પક્ષ. અહાં વા શ્રુતત્વાત્તત્ર સાક્ષં ક્રિયેત યથા માધ્યંદિને ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહાં શ્રુતિત્વાત્) અહની પાર સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત હોવાથી. (સાક્ષં ક્રિયેત) અંગ સહિત કરવામાં આવે છે (યથા માધ્યંદિને) જેમ માધ્યંદિનમાં.

ભાવાર્થ :—પ્રજાકામં દ્વાદશાહેન યાજયેત્ અહીં અહની દ્વાદશ સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત છે તેના ત્યાગ કરી પચ્ચીસ દિવસ સુધીનું કર્મ કરાવવું એ ઠીક નથી માટે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ દ્વાદશ દિવસોમાં કરાવવું જોઈએ. જે પ્રધાનો કાળ હોય છે તેજ અંગ કર્મોનો પણ કાળ હોય છે. તત્કાલં તદીયં દીક્ષોપસદમ્ શાખરભાષ્ય. જેમ સાત રીયનું માધ્યંદિનમાં નિર્વપણ થાય છે તેમ અહીં પણ દ્વાદશ સાઘગ્ક યાગો કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રીજો પક્ષ. અપિ વા ફલકર્તૃસમ્બન્ધાત્સહપ્રયોગઃ સ્વાદાગ્નેયાગ્નીષોમોયવત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સહપ્રયોગઃ) અંગોનો સહપ્રયોગ (સ્વાત્) થાય છે. (ફલકર્તૃસમ્બન્ધાત્) ફળ અને કર્તાનો સંબંધ હોવાથી (આગ્નેયાગ્નીષોમોયવત્) અગ્ની-ષોમીય અને આગ્નેયનાં અંગો પેઠે.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રગરૂપ ફળ અને કર્તાઓમાં દક્ષિણાની એકતાનો સંબંધ હોવાથી સહપ્રયોગ અથવા તત્રથી અનુધાન થાય છે. જેમ અગ્નીષોમીય અને આગ્નેય યાગના અંગોનું તત્રથી અનુધાન થાય છે તેમ. ચતુરહે દીક્ષાઃ ચતુરહે ઉપસદશ્ચતુરહે સુત્યાઃ (શાખરભાષ્ય) ચાર દિવસમાં દીક્ષા, ચાર દિવસમાં ઉપસદો અને ચાર દિવસોમાં સુત્યા કર્મ થાય છે. આમ ચાર દિવસમાં ઉપર પ્રમાણે અંગો સહિત દ્વાદશાઠ રૂપ યાગ પૂર્ણ થાય છે. માટે ચાર સાઘસ્ક યાગો કરવા એ બીજા પક્ષનું માનવું ઠીક નથી. ત્રીજા પક્ષમાં સહપ્રયોગ અને અહઃ સંખ્યાનું ઉપપાદન થઈ શકે છે માટે તેજ પક્ષ ઠીક છે. તદુભયમેવમુપપાદિતં ભવતિ સહપ્રયોગોઽહઃસંખ્યા ચ । તસ્માદેષ પક્ષઃ શ્રેયાન્ બ્રુઓ શાખરભાષ્ય. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાક્ષકાલશ્રુતત્વાદ્વા સ્વસ્થાનાનાં વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષકાલશ્રુતત્વાત્) સંગોનો કાળ શ્રુત હોવાથી (સ્વસ્થાનાનાં વિકારઃ સ્યાત્) સ્વસ્થાનોની વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, ઉપસદ્ અને સુત્યાના પૃથક્ કાળનું વિધાન છે અને દરેકની સથે દ્વાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. પ્રથમ દીક્ષાઃ તાસાં તત્રૈવ દ્વાદશત્વમ્ । તત ઉપસદઃ તાસામપિ તદ્વેશત્વમેવ અન્તે સુત્યા । તસ્યા અપિ તત્સ્થાનાયા એવ વિવૃદ્ધિઃ તદપેશત્વં દ્વાદશત્વમ્ । શાખરભાષ્ય બ્રુઓ. ॥ ૧૯ ॥

તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્) દીક્ષાપેક્ષ હાદયત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષામાં પણ યોગાર્થ અપેક્ષાએ હાદયનો સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

દીક્ષોપસદાં ચ સંખ્યા પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષોપસદાં ચ) દીક્ષા અને ઉપસદેની (સંખ્યા) સંખ્યા (પૃથક્ પૃથક્) અલગ અલગ (પ્રત્યક્ષ સંયોગાત્) હાદશરાત્રપદ પ્રયોગને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ સાથે અલગ અલગ હાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ' હાદશરાત્ર ' પદનો યૌગિક અર્થ પ્રધાનને મટે છે. દ્વાદશરાત્રપદયોગાર્થ : પ્રધાન એવાસ્તુ એ સુબોધિતી જૈમિનીય સૂત્રવૃત્તિમાં જુઓ. ॥ ૨૧ ॥

વસતીવરીપર્યન્તાનિ પૂર્વાણિ તન્નમન્યકાલત્વાદવશ્યુદ્યાદીન્યુત્તરાણિ

દીક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્

પદાર્થ :—(વસતીવરીપર્યન્તાનિ પૂર્વાણિ તન્નમ) વસતીવરીપર્યન્ત પૂર્વતંત્ર છે. (અન્યકાલત્વાત્) સ્વધાગમાં ત્રિહિન ન હોવાથી. (અવશ્યુદ્યાદીનિ ઉત્તરાણિ) અવશ્યુદ્યાદિ ઉત્તર તંત્ર છે (દીક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્) દીક્ષા વિસર્ગ મટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વસતીવરીપર્યન્ત પૂર્વતંત્ર છે પ્રથમતંત્ર છે. અવશ્યુદ્યાદિ ઉત્તરતંત્ર છે. આનો વિશેષ અર્થ ભાષ્યમાં જુઓ. આ સૂત્ર સુબોધિતી નામક જૈમિનીય સૂત્રવૃત્તિમાં નથી. ॥

તથા અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થ દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, અહ્ન અને ઉપસદ સાથે હાદશનો સંબંધ હોવાથી અન્યાર્થદર્શન પણ ઉપપન્ન થાય છે. ષટ્ ત્રિશદ્શો વા એષ યદ્ દ્વાદશરાત્ર : (દ્વાદશાહ પણ ભાષ્યમાં લખ્યું છે.) આથી અન્યાર્થદર્શન પણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે હાદશરાત્ર છત્રીસ દિવસનો પ્રયોગ છે. ઉક્ત રીત પ્રમાણે માનવાથી છત્રીસ દિવસ ઉપપન્ન થાય છે ૧. ૨૨ ॥

ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈકતન્ન્યં સમવેતાનાં કાલસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાપૃથક્ત્વે તુ) આગ્નેય અને અગ્નીષોમમાં ચોદનાપૃથક્ હોવા છતાં (સમવેતાનામ્) મળેલા અંગસહિત પ્રધાનોનું (એકતન્ન્યમ્) એક તંત્ર છે (કાલસંયોગાત્) એક કાળનો સંબંધ ત્રિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યાં પૌર્ણમાસ્યા સાક્ષ્યા યજેત એ વાક્યથી આગ્નેય અને અગ્નીષોમનું વિધાન થતું હોવાથી કાળ, દેશ અને કર્તાના એકત્વનું વિધાન પ્રતીત થતું હોવાથી

તંત્ર અર્થાત્ સહપ્રયોગ છે પણ અહીં તો પ્રધાનકાળ વિહિત દીક્ષાદિથી લઈ વસતીચરીય પ્રહર્યાન્ત અધાન પેઠે સ્વકાલવિહિત હોવાથી અને સ્વતંત્રતાથી વિધાન ન હોવાથી તંત્ર અર્થાત્ સહપ્રયોગ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ પ્રધાનો સાથે જેનો અપૃથક્કાળ હોય છે એવાં અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ભેદસ્તુ તદ્ભેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે સ્યાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તદ્ભેદાત્) પ્રધાનકાળનો ભેદ હોવાથી (પ્રયોગે) તે તે પ્રધાનના પ્રયોગમાં અંગોનો પણ (ભેદઃ) ભેદ હોય છે. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) પ્રધાનવિધિનાં વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનના અનુષ્ઠાનનો જુદો જુદો કાળ હોવાથી તેની સાથે સમાનકાળ ધરાવતાં અંગોનો પણ પ્રયોગમાં ભેદ હોય છે. યદ્યથા પ્રવાનં તસ્ય અઘકાલાનિ અજ્ઞાનિ, યત્ શ્વસ્તસ્ય શ્વઃકાલાનિ તસ્માદ્ભેદઃ (શાશ્વરભાષ્યે) જે પ્રધાન આજે કરવાનું હોય તેનાં અંગો આજે અને જે પ્રધાન કાલે કરવાનું હોય તેનાં અંગો કાલે કરવાં આ પ્રમાણે અંગોનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે. તંત્રથી નહિ. ॥ ૨૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહ્વાનિ સંતિષ્ઠન્તે ’ આ વાક્યમાં જુદા જુદા દિવસે પત્ની સંયાજો અતાવ્યા છે તે જો ભેદથી કર્મ કર્તવ્ય હોય તોજ ઉપપન્ન થઈ શકે. ॥ ૨૫ ॥

શ્વઃ સુત્યાવચનં ચ તદ્ભવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્વઃ સુત્યાવચનમ્ ચ) અને ‘ શ્વઃ સુત્યાવચનમ્ ’ આ બીજું પણ લિંગ વાક્ય છે એ પણ (તદ્ભવત્) તે પ્રમાણે કર્મભેદમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતેઽહ્નિ આગ્રીધ્રાગારં પ્રવિદ્ય સુવ્રજણ્યે સુવ્રજણ્યા-માહ્વેતિ પ્રૈપેગ એકસુત્યાસમાપ્યનન્તરં તસ્મિન્નેવાહ્નિ સુવ્રજણ્યઃ શ્વઃ સુત્યા ભવતિ ઇત્યાદિ અન્યલિંગવાક્ય પણ અંગકર્મના ભેદાનુષ્ઠાનમાં પ્રમાણ છે. ॥ ૨૬ ॥

પશ્વતિરેકશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશ્વતિરેકઃ) પશુનો અતિરેક પણ કર્મભેદને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—દરેક એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે છે અને આરમે દિવસે એક પશુ આપવાનું બાકી રહે છે એ જે કથન છે તે પણ અંગ કર્મના ભેદાનુષ્ઠાનને સૂચવે છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ ઉપસત્કાલમાં સુબ્રહ્મણ્યાદ્ધીનની કતવ્યતા અવિકારથી અર્થાત્
એક વખત થાય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સુત્યાવિવૃદ્ધૌ સુબ્રહ્મણ્યાયાં સર્વેષામુપલક્ષણં
પ્રકૃત્યન્વયાદાવાહનવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(સુત્યાવિવૃદ્ધૌ) હાદશાહ-આદિમાં (સુબ્રહ્મણ્યાયામ્) સુબ્રહ્મણ્ય અર્થાત્ ઇન્દ્ર દેવતાના આદ્ધીનમાં (સર્વેષામ્ ઉપલક્ષણમ્) સર્વ દિવસોનું ઉપલક્ષણ છે. (પ્રકૃત્યન્વયાત્) જ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં ચતુરદિ સંખ્યાનો અહનમાં અન્વય હોવાથી. (આવાહનવત્) આગ્નેય-યાગમાં જેમ આવહનની આરૂતિ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—હાદશાહમાં જે સુબ્રહ્મણ્યાદ્ધીન કરવામાં આવે છે તે દરેક દિવસે કરવું જોઈએ કારણ પ્રકૃતિરૂપ જ્યોતિષોમમાં એ પ્રમાણે દરેક આદ્ધીનનો મંત્ર બોલવામાં આવે છે. જેમ આગ્નેય યાગમાં દરેક દિવસે આવાહન મંત્રની આરૂતિ થાય છે તેમ હાદશાહમાં પણ ‘ સુત્યામાગચ્છ મયવન્ ’ એ મંત્ર દરેક દિવસે બોલવો જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વેદ્દામિધાનત્વાત્ સકૃત્યાદુપલક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દ્વન્દ્વામિધાનત્વાત્) મંત્ર ઇન્દ્રતાયક હોવાથી (ઉપલક્ષણમ્ સકૃત્ સ્યાત્) એક જ વખત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રરૂપ (પરમાત્મા ૩૫) એક જ દેવતા હોવાથી દરરોજ મંત્રની આરૂતિ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વખતે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. એક જ વખતના ઉચ્ચારણથી સંસ્કૃત દેવતા સર્વાર્થ મેળ શકે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલસ્ય લક્ષણાર્થત્વાદવિભાગાચ્છ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય) કાલવાચક ચતુરદાદિ શબ્દ (લક્ષણાર્થત્વાત્) લક્ષણાર્થક હોવાથી (અવિભાગત્) વિભાગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુરદાદિ કાલવાચક શબ્દ છે તેનાથી સુત્યાત્મક કર્મવિશેષ લક્ષિત થાય છે. “ ઉપલક્ષણં ચતુરદાદિપદાનાં કાલરૂપે સ્વાચ્છેન તાત્પર્ય ” કિન્તુ સુત્યાયામ્ ” અ.ગ્નેય યાગમાં તો વચ્ચે સૌમ્યયાગનું વ્યવધાન છે માટે ત્યાં આવાહનની આરૂતિ થઈ શકે છે પણ અહીં સુત્યાકર્મ કાષ્ઠથી પણ વ્યવહિત થતું નથી માટે એક જ વખત આદ્ધીન મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. ॥ ૩૦ ॥

‘ વાજપેયમાં પ્રાજપત્ય શૂલાદિની તંત્રતા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશુગણૌ કુમ્ભીશૂલવપાશ્રપણીનાં પ્રશુત્વાત્તન્ન્રમાવઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) પ્રાજપત્ય પશુદાનમાં (કુમ્ભીશૂલવપાશ્રપણીનામ્) કુંબી, શૂલ અને વપાશ્રપણીનું (પ્રશુત્વાત્) પ્રભુત્વ, કાષ્ઠક્ષમત્વ હોવાથી (તન્ન્રમાવઃ સ્યાત્) તંત્ર બાવ છે.

હોવાર્થ :—કુંભી, શુદ્ધ અને વપાત્રપણી એ પાત્ર વિસ્થેષનાં વચક રખે છે. તેને પણ તંત્ર હોય છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદાં જુદાં દ્રવ્ય પકાવવા માં પ્રભુત્વ ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વારાફરતી હાન દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. દ્રવ્ય દીઠ નવાં નવાં પાત્રને ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

લિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પણ તંત્રભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતાન્તરે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ સૂચક છે. (દેવતાન્તરે) જુદાં જુદાં દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાત્) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) ભેદ છે.

હોવાર્થ :—જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક બનાવવો હોય ત્યાં જુદાં જુદાં પાત્રો હોવા જોઈએ એટલે શુદ્ધ નામક પાત્રમાં લિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્યા લિન્નકર્મ સ્યાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થાત્) સદ પ્રયોગ હોવાથી ભેદ થતો નથી (લિન્નકર્મ સ્યાત) એક જ પાત્ર હોવાનું કાષ્ટ ચિન્ન કરવામાં આવે છે.

હોવાર્થ :—લિન્ન દેવતાક પાકમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિન્ન વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. હોવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતા વાચક નામ હોય છે ત્યાં પણ જો પાક વિશેષ બનાવવો હોય તો જટલાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈયાર થઈ શકે છે અને પછી તે તે નામનો હેદ્ય કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રતા છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાજ્યત્વાદ્ વસાનાં મેદઃ સ્યાત સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વસાનામ્ સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્) રિનગ્ધ દ્રવ્યનો ઋગ્વિશેષ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાજ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્યત્) કુંભીરૂપ પાત્રના ભેદ વગર અયાજ્ય હોવાથી ભેદ છે.

હોવાર્થ :—રિનગ્ધ દ્રવ્યનો પોતપોતાના યાજ્ઞના અર્થાત્ ઋગ્વિશેષના મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ તે વગર રિનગ્ધ દ્રવ્યનો હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્ત્રં સ્યાત્ સ્વત્વસ્યાશ્રુતિભૂતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્ત્રં સ્યાત) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્ય અશ્રુતિભૂતત્વાત્) અર્ધ મંત્ર બોલી હોમ કરવો એવી કાષ્ટ શ્રુતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ કુંભી પાત્ર હોવું જોઈએ, સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો પાક બનાવવા માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર એ લી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો ઇત્યાદિ કથનમાં કોઈ શ્રોત પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સકૃદિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સકૃત) એક જ વખત મંત્રાર્ધો બોલી બધો હોમ પૂરો કરવો (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ પણ સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો હોમ અર્ધાર્ધ અર્થાત્ અર્ધો ઋચા બોલીને કરી નાંખવો. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધર્ચોના ભિન્નકાળનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ધર્ચા મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોનો કાળ ભિન્ન હોવાથી એકી વખતે સર્વનો હોમ કરી નાંખવો યોગ્ય નથી. કાળ ભેદને લીધે નિમિત્તિકની આવૃત્તિ હોવી એ ન્યાય સંગત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ ભિન્ન જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

જાત્યન્તરે ભેદઃ સ્યાત્ પક્તિવૈષમ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(જાત્યન્તરે) જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યનો પાક કરવો હોય તો (પક્તિવૈષમ્યાત્) પાકની વિષમતાને લીધે (ભેદઃ સ્યાત્) ભેદ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો પકાવવાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી ૩૫ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઈએ કારણ કે હરેક દ્રવ્યની પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

વૃદ્ધિદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૃદ્ધિદર્શનાત્) પાત્રોની વૃદ્ધિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈ દ્રવ્ય જલદી પકવ થાય છે કોઈને વધારે વિદ્યંબ પણ લાગે છે એવે ઠેકાણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાકો કરવાના હોવાથી પાત્રોની વૃદ્ધિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠેકાણે કુંભી ૩૫ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોડાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલાનિ ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંખ્યાનામ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કપાલાનિ) પુરોડાશ પકાવવાનાં કપાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની પેઠે (તુલ્યસંખ્યાનામ) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સમસંખ્યાક કપાલ કર્મદીઠ કુંભીપાત્ર પેટે તંત્રરૂપે કર્મ કરવું અર્થાત પુરાડાશ સંખ્યા પ્રમાણે કપાલપાત્રમાં દીર્ઘતા ઉત્પન્ન કરી ચારજ કપાલોમાં બહુ પુરોડાશોનો પણ પાક થઈ શકશે એટલે કપાલોમાં પણ તંત્રતાજ માનવી. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. **પ્રતિપ્રધાનં ઘા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૧ ॥**

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (પ્રતિપ્રધાનમ્) હરેક પુરોડાશ માટે જિન જિન કપાલનામ પાત્ર જોઇએ. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ આગેય અષ્ટાકપાલ આઠ કપાલપાત્રમાં સંસ્કૃત થાય છે. અમીષોમીય એકાદશકપાલ; અગ્નીષોમીય પુરાડાશ એકાદશ કપાલોમાં સંસ્કૃત થાય છે તેમ અહીં પણ હરેક પ્રધાન પુરાડાશ પ્રત્યે જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં જોઇએ. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષાં ચામિપ્રથનં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષાં ચ) બધાય કપાલનો સંખંધ કરી (અમિપ્રથનં સ્યાર્) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ચાવત્કપાલ પુરોડાશ પ્રચયતિ એટલા કપાલો બતાવ્યા હોય તે પ્રમાણે પુરોડાશનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ કથન કપાલોનો ભેદ માન્યા વગર સંગત થઇ શકે નહિ. માટે પુરોડાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલમાં ભેદ માનવો જોઇએ. ॥ ૪૨ ॥

‘ત્રીહિના અવહનન આદિમાં પ્રતિપ્રહારિ મંત્રની આવૃત્તિ નથી.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तो

મન્ત્રસ્યોસકૃત પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(એકદ્રવ્યે) ત્રીહિ આદિ એક દ્રવ્યમાં (સંસ્કારાણામ્) અવહનન આદિ સંસ્કારો (એકકર્મત્વં વ્યાખ્યાતમ્) એક કર્મ આચરણ કહેવામાં આવ્યું છે. (તસ્મિન્ મન્ત્રાર્થ-માનાત્વાત્) ન્યાં મંત્રના અર્થ (જિન જિન હોય ત્યાં) (મન્ત્રસ્ય ઓસકૃત પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રનો વારંવાર પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીહિન અવહનિ ત્રીહિનુ અવહનન કરવું અર્થાત્ તેનો અવધાન કરી છોતરાર્થી ત્રીહિને જુદા પાડવા. આ અવધાત કરતી વખતે અવરક્ષો દિવઃ સર્ફનં વપ્યાસમ્ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. તે અવધાતની શરૂઆતમાં જ બોલવો. ન્યારે ન્યારે ત્રીહિ ઉપર મુસલનો પ્રહાર કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે બોલવો નહિ અર્થાત્ એ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ એક જ વખતના મંત્રોચ્ચારથી વુષ વિવેચન મુધીના પ્રહારો અભિસંહિત હોય છે, માટે ત્યાં મંત્રની આવૃત્તિ નિરર્થક હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

બ્રુદાં બ્રુદાં બીભેની ઇષ્ટિમાં દ્રવ્યભેદ હોવાથી સંસ્કારોની આવૃત્તિ માટે
મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દ્રવ્યાન્તરે કૃતાર્થત્વાત્તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાન્મન્ત્રસ્ય તદ્વ્રુણત્વાત્ પુનઃ પ્રયોગઃ
સ્યાત્તદ્યર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) ન્યાં બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્યો હોય ત્યાં (કૃતાર્થત્વાત્) પ્રથમ બીજમાં
મંત્ર કૃતાર્થ થઈ જવાથી બીજાં બીજ ખાંડતી વખતે (તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) તેના ફરીથી પ્રયોગ
થતો હોવાથી (તદ્વ્રુણત્વાત્) તે પ્રયોગ મંત્ર શુભ્રૂત હોવાથી (પુનઃ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રનો
ફરીથી પ્રયોગ થાય છે. (તદ્યર્થેન વિધાનાત્) અતિદેશ શાસ્ત્ર તેને માટે વિધાન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં દ્રવ્યોનો ભેદ હોય અથવા બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્ય ખાંડવાનાં હોય ત્યાં જ્યારે
જ્યારે દ્રવ્ય બદલાય ત્યારે ત્યારે મંત્ર બોલવો જોઈએ અર્થાત્ બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્યોના રથજે મંત્રની
આવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રતિનિર્વપણાદિમાં મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. નિર્વપણલવનાસ્તરણાઝ્યગ્રહણેષુ ચૈકદ્રવ્યવત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિર્વપણલવનાસ્તરણાઝ્યગ્રહણેષુ) નિર્વપણ, લવન, આસ્તરણ
અને આભય ગ્રહણમાં (એકદ્રવ્યત્વાત્) એક દ્રવ્ય પેટે (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી
મંત્રનો એક જ વખત પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—નિર્વપણ, લવન, આસ્તરણ અને આભય ગ્રહણમાં અરખાત પેટે એક જ
પ્રયોજન હોવાથી એક જ વાર મંત્ર બોલવો જોઈએ. ચતુરો મુઠીનું નિર્વપણ આ ઠેકાણે
દેવસ્ય ત્વા ઇત્યાદિ મંત્ર બોલવો. અયુજો મુઠીનું લુનાતિ આ ઠેકાણે 'વિદિદેવસદનં દામિ'
એ મંત્ર બોલવો. ત્રિધા તુ પઞ્ચધા તુ વેદો સ્તુનાતિ આ ઠેકાણે 'ઊર્ગમ્નદસં ત્વા ઇત્યાદિ
મંત્ર બોલવો. ચતુર્જુહ્વા ગૃહ્ણતિ (બ્રુદાંમાં ચાર વખત ઘી લેવું.) આ ઠેકાણે શુક્લં ત્વા ઇત્યાદિ
મંત્ર બોલવો. નિર્વાપ આદિ એક એક પ્રયોજન હોવાથી એક જ મંત્ર બોલવો એટલે કે પ્રતિ
ક્રિયામાં મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. ચાર વખત મુડી ભરી નિર્વાપ કરવાનો હોય ત્યાં ચાર
વખત મંત્ર ન બોલતાં એક વખત જ મંત્ર બોલવો. ઇત્યાદિ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધિમાં સૂત્ર. દ્રવ્યાન્તરંલઘ્ન્ટા સ્યાત્ સંસ્કારાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(લા) અથવા (દ્રવ્યાન્તરવત્) બ્રુદાં બ્રુદાં બીજના અવકાશ પેટે (સંસ્કારાત્)
સંસ્કારો દ્રવ્યમાં ભેદ હોવાથી (સ્યાત્) મંત્રની આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રથી સ્મરણ પૂર્વક નિર્વાપ ક્રિયાથી ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યોનો સંસ્કાર હોવો
જરૂરી હોવાથી હરેક ક્રિયા વખતે ઉક્ત રથજે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જરૂર છે. ॥ ૪૬ ॥

‘વેદિ પ્રોક્ષણમાં પ્રત્યાવૃત્તિ મંત્રની આવૃત્તિ થતી નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. વેદિપ્રોક્ષણે મન્ત્રાભ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વેદિપ્રોક્ષણે) વેદિના પ્રોક્ષણમાં (મન્ત્રાભ્યાસઃ) મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્) કર્મને ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિરસિ ઇત્યાદિ મંત્રથી ત્રિવેદી પ્રોક્ષતિ ત્રણ વખત વેદી ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. આ ઠેકાણે ત્રણવાર પ્રોક્ષણ કરવાનું હોવાથી ત્રણવાર મંત્ર પણ બોલવો જોઈએ. પ્રોક્ષણ ક્રિયા પ્રધાન છે અને મંત્ર એના પ્રત્યે અંગ છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ જ્યારે જ્યારે પ્રધાન કર્મ થાય ત્યારે તેનું અંગ પણ કરવું જ જોઈએ એવો નિયમ છે, એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વપક્ષ. एकस्य वा गुणविधिद्रव्यैकत्वात्तस्मात् सकृत्प्रयोगः ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (एकस्य गुणविधिः) એક જ કર્મની ત્રણ વખત કરગરૂપ અભ્યાસની ગુણ વિધિ છે. (તસ્માત્) માટે (सकृत् प्रयोगः) મંત્રને એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. (द्रव्यैकत्वात्) એક જ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિપ્રોક્ષણરૂપ ક્રિયા એક છે, ત્રણ વખત પ્રોક્ષણ કરવાથી ક્રિયા જુદી થતી નથી માટે એકજ વખત મંત્ર બોલવો ત્રણ વખત નહિ અર્થાત મંત્રની અનાવૃત્તિ છે. ॥ ૪૮ ॥

કંડૂયન મંત્રને એકજ વખત પ્રયોગ કરવા સંબંધી અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदः स्यात् ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(कण्डूयने) અંગના કંડૂયનમાં (प्रत्यङ्गम्) જે જે અંગમાં કંડૂયન કરવું હોય તે તે અંગના કંડૂયન વખતે (कर्मभेदः स्यात्) મંત્ર બોલવો જોઈએ. એટલે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજમાનને જ્યારે શરીરના કોષ્ઠપણ અવયવમાં કંડૂતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કૃષ્ણવિપાણથી કંડૂતિ કરવી અને દરેક કંડૂતિ વખતે મંત્રનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવું. એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૪૯ ॥

सिद्धांत सूत्र. अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(अपि वा) અથવા (चोदनैककालम्) વિધિકાલ એક હોવાથી (एककर्म्यम् સ્યાત્) એક કર્મજ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કંડૂયન (ખજવાળવું) એ કોષ્ઠ શરીરના અવયવના સંસ્કારને માટે હોતું નથી અને તેને માટે કંડૂયનનું વિધાન પણ નથી. કંડૂયન તો રાગપ્રાપ્ત છે. તાત્કાલિક દુઃખની નિવૃત્તિને માટે છે. તેથી ત તાલિક દુઃખની નિવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર કંડૂયન વ્યક્તિઓ જુદી જુદી હોવા છતાં પ્રતિકંડૂયન મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અવહનનવત્ એક જ વખત

મંત્ર બોલી કંડૂયન જે જે અવયવોમાં કરવું હોય તે તે અવયવોમાં કરવું. એટલે કે કંડૂયન મંત્રનો એકજ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૦ ॥

જ્યોતિષ્ટામ કરતી વખતે સ્વપ્નાદિમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

સ્વપ્નનદીતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ ચૈવમ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (એવમ્) એ પ્રમાણે (સ્વપ્નનદીતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ) સ્વપ્ન, નદીતરણ, અભિવર્ષણ અને અમેધ્ય દર્શનમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાનને સ્વપ્ન આવ્યું હોય નદી તરવાના પ્રસંગમાં, અભિવૃષ્ટિમાં અને અપવિત્ર વસ્તુના દર્શનમાં જે જે મંત્ર બોલવાનો હોય તે એકજ વખત બોલવો. આ મંત્રો શાપરભાષ્ય આદિ આકર ગ્રંથમાં આપ્યા છે ત્યાં જોઈ લેવા. ॥ ૫૧ ॥

દીક્ષિત યજ્ઞમાનને પ્રયાણ કરતી વખતે મંત્રની અનાવૃત્તિ હોય છે.

પ્રયાણે ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાણે) પ્રયાણ વખતે (તુ) તે (ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ) હેતુ નિર્વૃત્તિ હોય થી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાન કાંઈ ઠેકાણે પ્રસ્થાન કરે તે જ્યાં જ્યાં વિશ્રાંતિ લઈ અને ફરીથી પ્રયાણ કરે ત્યાં ત્યાં વારંવાર મંત્ર બોલવો નહિ. પ્રયાણની શરૂઆતમાં એક જ વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનું ફળ મળે અને ઉદ્દેશીને મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ ફળ એક જ છે માટે એક વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનો મંત્ર મદ્વાદમિત્રેયઃ પ્રેહિ છે. આ મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૨ ॥

‘ ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે.

પૂર્વપક્ષ. ઉપરવમન્ત્રસ્તન્ત્રં સ્યાલ્લોકવચ્ચં बहुवचनात् ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપરવમન્ત્રઃ) ઉપરવ મંત્ર (તન્ત્રમ્) તંત્ર તરીકે (સ્યાત્) હોય છે. (ચ) અને (લોકવચ્ચં) લૌકિક વ્યવહાર પેડે (बहुवचनात्) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરવ એટલે સોમ રસ કાઢવા માટે જમીનમાં જે ખાડા ખોદવામાં આવે છે તે ‘ સન્તિ ય્યોતિષ્ટોમે પીઠપાદચતુષ્ઠયાકારા બાહુમાત્રાસાતા ઉપરવનામકાશ્વત્વારો ગર્તાઃ ’ આ પ્રમાણે સાયણીયાર્થે ન્યાયમાત્રા વિસ્તારમાં ઉપરવનો અર્થ આપ્યો છે. આવા ખાડા ચાર કરવાના હોય છે અને તે એક હાથ ઉંડા કરવાના હોય છે. આ ઉપરવ અર્થાત્ ગર્તાં ખોદતી વખતે રક્ષહ્ણો વલ્ગદ્વનો વૈષ્ણવાન્ સ્નામિ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. હરેક ગર્તાં ખોદતી વખતે આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. પણ એક જ વખત મંત્ર બોલી ચારેય ઉપરવ ખોદવા. અર્થાત્ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. આવૃત્તિ ન કરવી એનું નામજ તંત્ર છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સંનિપાતિત્વાદસંનિપાતિકર્મણાં વિશેષાગ્રહણે

કાલૈકત્વાત્ સકૃદ્વચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંનિપાતિત્વાત્) ઉપરવનો મંત્ર અનુષ્ટેય ક્રિયાના સ્મરણનો જનક હોવાથી (અસંનિપાતિકર્મણામ્ વિશેષાગ્રહણે) જે મંત્રો અર્થ સ્મરણ દ્વારા અદૃષ્ટ

જનક નથી હોતા પણ માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે તેમાં કોઇ વિશેષનું ગ્રહણ થતું ન હોવાથી (સકલ્લચનમ્) તંત્ર ભલે હોય (કાલૈશ્વત્) કાળની એકતા પણ એટલા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે અને કેટલાક માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે. જે મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે તેની આવૃત્તિ કરવી જોઇએ. કેવળ અદૃષ્ટ જનક હોય તેવી આવૃત્તિ ન કરવી જોઇએ. પ્રકૃતમાં દરેક ઉપરવના ખનનમાં રક્ષોહણ મંત્રથી સ્મરણ કરવાનું હોય છે યાવદેવ મન્ત્રજનિતજ્ઞાનં તાવદેવ તત્ક્રિયાકરણમ્ । આ પ્રમાણે સુબોધિની સૂત્રવૃત્તિમાં ઉલ્લેખ છે. માટે ઉપરવ બોદતી વખતે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઇએ. એટલે કે ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ છે. ॥ ૫૪ ॥

હવિષ્કૃત આદિ મંત્રોની આવૃત્તિ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

હવિષ્કૃદગ્નિગુપુરોનુવાકયામનોતસ્યાવૃત્તિઃ કાલમેદાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃદગ્નિગુપુરોનુવાકયામનોતસ્ય આવૃત્તિઃ) હવિષ્કૃત, અગ્નિયુ, પુરોવાક્યા અને મનોતા મંત્રોની પણ આવૃત્તિ થાય છે (કાલમેદાત્) કાળના ભેદને લીધે.

ભાવાર્થ :—હવિષ્કૃદેદિ એ હવિષ્કૃત મંત્ર દૈવ્યાઃ ક્ષમિતારઃ એ અગ્નિયુ પ્રેષમંત્ર અગ્ને નય સુપથા ઇત્યાદિ પુરોનુવાક્યા મંત્ર અને ત્વં હ્યગ્ને મનોતા એ મનોતા મંત્ર કહેવાય છે. એ ચારેય મંત્રોની કાળના ભેદને લીધે પ્રતિક્રમ આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નિગોઞ્ચ વિપર્યાસાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિગોઃ) અગ્નિયુ મંત્રોની તો (વિપર્યાસાત્) વિહિત ક્રમના લોપથી પણ આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયુ મંત્રની આવૃત્તિમાં વિહિત ક્રમનો લોપ થવો એ પણ કારણ છે. આનો વિશેષભાવ ભાષ્યમાંથી જોઇ લેવો. ॥ ૫૬ ॥

કરિષ્યદ્વચનાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(કરિષ્યદ્વચનાત્) કરિષ્યદ્ વચનથી પણ આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આરમ્ભમ્, ઉપનયત આપું વચન કર્મ કરનાર પ્રત્યે કહેવામાં આવે છે. આનાથી પણ અગ્નિયુ મંત્રની આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ચા ચેયમગ્નિગોર્વિમક્તિઃ ઇત્યાદિ ભાષ્ય વિશેષ નિશાસા ધરાવનારે જોવું. ॥ ૫૭ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः



અથ દ્વાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

‘ અગ્નીષોમીય અને પ્રયાજ આદિથી પુરોડાશનો ઉપકાર થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તન્નિસમવાયે ચોદનાતઃ સમાનાનામેકતન્નમતુલ્યેષુ તુ ભેદો
વિધિક્રમતાદર્શ્યાત્ તાદર્શ્યં શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(તન્નિસમવાયે) પ્રધાનોના સમવયમાં (ચોદનાતઃ) વિધિ વાક્યથી (સમાનાનામ્) સરખાના અર્થાત્ એકવિધથી વિહિતોના (એકતન્નમ્) એક પ્રયોગ હોય છે. (અતુલ્યેષુ તુ ભેદઃ) ભિન્નવિધિ ભોધિત કર્મોમાં ભેદ હોય છે. (વિધિક્રમતાદર્શ્યાત્) અંગોના અનુદાનનો ક્રમ તેને માટે હોય છે. (તાદર્શ્યમ્) તાદર્શ્ય (શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્) પ્રયોગારંભ કાલના ભેદનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મોનાં જ્યાં સમવાય હોય ત્યાં વિધિવાક્યથી સરખા એટલે એક વિધિથી વિહિત અંગોના એક પ્રયોગ હોય છે. ભિન્નભિન્ન વિધિવાક્યથી ભોધિત કર્મોમાં ભેદ હોય છે. એવે કેકાણે અંગોના અનુદાન ક્રમ આવૃત્તિથી જ થાય છે. પ્રયોગકાળના આરંભનો પણ ભેદ હોય છે. આનાં ઉદાહરણો શામરભાષ્ય આદિ આકર ગ્રંથમાં જોઈ લેવાં ॥ ૧ ॥

ગુણકાલવિકારાશ્ચ તન્નભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણકાલવિકારાત્) ગુણ અને કાળના ભેદથી (તન્નભેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ આવે છે.

ભાવાર્થ :—જો ગુણમાં અને કાળમાં ભેદ હોય તો તંત્રમાં ભેદ આવે છે અર્થાત્ સમાનતાથી કાયં કરી શકાતું નથી. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્નમધ્યે વિધાનાદ્વા મુલ્યતન્ત્રેણ સિદ્ધઃ સ્યાત્

તન્નાર્થસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ષા) અથવા (તન્નમધ્યે વિધાનાત્) એક તંત્રમાં વિધાન હોવાથી (મુલ્યતન્ત્રેણ સિદ્ધઃ સ્યાત્) મુખ્ય તંત્રથી સિદ્ધ થાય છે (તન્નાર્થસ્ય અવિશિષ્ટત્વાત્) અંગ કૃત જે અર્થ હોય છે તે ઉપકાર વિશિષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય તંત્રથી અર્થાત્ મુખ્ય પ્રયોગથી પુરોડાશ આદિ ઉપર ઉપકાર થાય છે. કારણ તંત્રોમાં જ પુરોડાશ આદિનું વિધાન છે અને તંત્રના જે અંગો હોય છે તે પણ ઉપકાર વિશિષ્ટ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરનારાં હોય છે. ॥ ૩ ॥

વિકારાશ્ચ ન ભેદઃ સ્યાદર્થસ્યાવિકૃતત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિકારાત્ ન ભેદઃ સ્યાત્) એકાદશત્વ અને પૃષ્ઠાભ્ય ૩૫ ગુણ વિકારથી ભેદ થતો નથી. અર્થાત્ પ્રયોગમાં ભેદ પડતો નથી. (અર્થસ્ય અવિકૃતત્વાત્) અનનિત ઉપકાર અવિકૃત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકારથી એટલે કે એકાદશત્વ અને પૃષ્ઠાન્યરૂપ ગુણ વિકારથી મુખ્ય પ્રયોગમાં ભેદ આવતો નથી અર્થાત્ પ્રયાગદિની આવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે અંગ જનિત જે ઉપકાર હોય છે તેનો અતિદેશ કરવાથી ક્ષણે ક્ષણે વિકાર થતો નથી. ॥ ૪ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકેષામ્) કેટલાક અંગોનું (અશક્યત્વાત્) ભેદથી અનુદાન શક્ય પણ હેતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેશ અને કાળના નિયમમાં ભંગ થતો હોય ત્યાં અંગોનું ભેદથી અનુદાન પણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૫ ॥

एकामिव दर्शनम् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકામિવત્) એક અગ્નિ પેઠે (દર્શનમ્) પ્રત્યક્ષશ્રુતિ-દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ સામગ્રી અને પુરોડાશ વગેરે એકજ અગ્નિમાં હોમાય છે તેને માટે ભિન્ન ભિન્ન અગ્નિ હોતા નથી. મધ્યે અમેરાડ્યાહુતીર્જુ હોતિ પુરોડાશાહુતીશ્ચ આ વાક્યથી એકજ અગ્નિમાં હોમનું એવું દર્શન અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૬ ॥

पुरोडाशमां आन्यભાગાની કતંવ્યતાનું અધિકરણ.

जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(જૈમિનેઃ) જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આન્યભાગ કતંવ્ય છે (પરતન્ત્રાપત્તેઃ) પરતંત્રની પ્રાપ્તિ હોવાથી (સ્વતન્ત્રપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પોતાના તંત્રનો પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પાશુક તંત્ર પરનું તંત્ર છે તેનાથી આન્યભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરોડાશ તંત્ર એ સ્વતંત્ર અર્થાત્ પોતાનું તંત્ર છે તેમાં પ્રયોગત્રિવિનો પ્રતિષેધ છે. આન્ય ભાગાદિ વિષયમાં પરતી પ્રાપ્તિ નથી માટે તેનો આધ થતો નથી. શાખરભાષ્ય જુઓ. યથા દેવદત્તે યજ્ઞદત્તયામ્નારૂઢે દેવદત્તયાનં નિવર્તતે ન વલ્લાલજ્ઞારઃ જેમ દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના યાન ઉપર એકા પછી દેવદત્તનું જે પોતાનું યાન હોય તે પાછું ફરી ગય છે, પણ દેવદત્તનાં વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે પાછાં ફરતાં નથી કારણ કે તેમાં પર તંત્રની પ્રાપ્તિ નથી. તેજ પ્રમાણે આન્ય ભાગ કરવામાં કોઈપણ પાશુક અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તેનો પ્રતિષેધ થતો નથી. ॥ ૭ ॥

સોમમાં દાર્શિક વેદિનું કરણ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म यस्यात् ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ યાગમાં (દર્શપૂર્ણમાસપ્રકૃતીનામ્) દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે તેને માટે (વેદિકર્મ સ્યાત્) અલગ વેદિ બનાવવી એકાએક (નાનાર્થત્વાત્) ભિન્ન રૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન કૃણ હોવાથી સૌમિક વેદિ કરતાં જુદી વેદિ અનાવવી જોઈએ. સૌમિક વેદિ અવદાન મહણ આદિ પ્રચાર માટે હોય છે. અને દર્શપૌર્ણમાસિક વેદિ હવિષોના અસાદન માટે હોય છે. તેથી અલગ વેદિ કરવી જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અકર્મ વા કૃતદ્વયા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકર્મ) અલગ વેદિ કરવી નહિ. (કૃતદ્વયા સ્યાત્) જે અલગ વેદિ કરવામાં આવે તો તે સૌમિક વેદિની દ્વયપણ્ય થશે.

ભાવાર્થ :—સૌમિક વેદિ હવિર્ધારણને માટે પણ સમર્થ છે અને પ્રચારને માટે પણ સમર્થ છે, માટે હવિષોના ધારણ માટે જુદી વેદિ અનાવવી એ સૌમિક વેદિના દ્વયપણ્ય થયે છે તેથી જુદી વેદિ ન અનાવવી. ॥ ૯ ॥

સૌમમાં દર્શિક શ્રુત આદિ પાત્રોથી સાવન પુરોડાશાદિના

હોમ કરવા સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. પાત્રેષુ ચ પ્રસન્નઃ સ્યાદ્દોમાર્થત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને પાત્રેષુ હોમ સાધન પાત્રોમાં (પ્રસન્નઃ સ્યાત્) મહત્ત્વમસોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. (દોમાર્થત્વાત્) હોમને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મહત્ત્વમસ પાત્રોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. દર્શપૂર્ણ-માસનાં જુદા ઉપભૂત વગેરે પાત્રોની હોમને માટે જરૂર નથી. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન્યાય્યાનિ વા પ્રયુક્તત્વાદપ્રયુક્તે પ્રસન્નઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાય્યાનિ) દર્શપૂર્ણમાસનાં પાત્રો જ્યોતિષોમમાં હોવાં ન્યાય છે (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તે પાત્રોનો પરિગ્રહ થયેલો હોય છે. (અપ્રયુક્તે પ્રસન્નઃ સ્યાત્) નહીં તો અપરિગ્રહમાં પ્રસન્ન થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત જુદા આદિ પાત્રો સંનિહિત હોવાથી અન્ય પાત્રોનો પ્રસંગ હોવો યોગ્ય નથી. દર્શપૂર્ણમાસ યાગ પ્રકૃતિ હોય છે. માટે તેનાં પાત્રોથી જ હોમ કરવો. લોક વ્યવહારમાં પણ કોઈને કયાંય જવું હોય અને પોતાનું વાહન તૈયાર હોય તો તે ખીનના વાહનની રાહ જોતો નથી. આ હેતુથી પ્રાકૃત જુદા આદિ પાત્રો હોવાં ન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શામિત્રમાં પુરોડાશપણના અભાવનું અધિકરણ.

શામિત્રે ચ પશુપુરોડાશો ન સ્યાદિતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શામિત્રે પશુપુરોડાશો ન સ્યાત્) શામિત્ર અગ્નિમાં પુરોડાશનું અપણ્ય કંઈ નહિ. અને તે પશુનું બ્રાહ્મણાદિને દાન પણ આપવું નહિ. (દિતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્) આદ્ય અગ્નિ તેની પહેલાં તૈયાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશનું શ્રવણ શામિત્ર નામક અગ્નિમાં કરવું નહિ, પણ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં પુરોડાશનું શ્રવણ કરવું. ॥ ૧૨ ॥

કૌંડ પાચીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું પ્રાજ્ઞહિતમાં શ્રવણ કરવું.
એ સખધી અધિકરણ.

શ્રવણં ચાગ્નિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે ન સ્યાત્ પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે શ્રવણં ન સ્યાત્) અગ્નિહોત્ર હવિષ્નું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ. (પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્) પ્રાજ્ઞહિત અર્થાત્ ગાર્હપત્ય અગ્નિ વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કુંડપાચીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્રના હવિષ્નું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ પણ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં કરવું. આ સૂત્રમાં પ્રાજ્ઞહિત શબ્દ ગાર્હપત્ય અગ્નિ માટે વપરાયો છે. પ્રાજ્ઞહિત્ત્વે ગાર્હપત્યસ્ય પૂર્વાચાર્યસંજ્ઞા ગાર્હપત્યને પૂર્વના આચાર્યો 'પ્રાજ્ઞહિત' એવું નામ આપતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

હવિર્ધાન શકટભિન્ન શકટમાં ઔષધ દ્રવ્યવાળા પુરોડાશનો
(નિર્વાપ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હવિર્ધાને નિર્વાપણાર્થ સાધયેતાં પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ધાને) સોમના આધારભૂત શકટો (નિર્વાપાર્થમ્) નિર્વાપને માટે (સાધયેતામ્) ઉત્પન્ન કરે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિર્ધાન નામક શકટ નિર્વાપને માટે સિદ્ધ છે એટલે નિર્વાપને માટે બીજું શકટ મેળવવાની જરૂર નથી. અન્યસ્ય ઉપાદાને કેવલમનર્થકો વ્યાપારઃ બીજા શકટ મેળવવામાં નકામો પ્રયત્ન છે. જે શકટમાં ઔષધગુણવાળાં અષ્ટિક કર્મો કરવામાં આવે છે તેમાં જ નિર્વાપ પણ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અસિદ્ધિર્વાંડન્યદેશત્વાત્પ્રધાનવૈગુણ્યાદવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અસિદ્ધિઃ) હવિર્ધાન નામક એ શકટમાં નિર્વાપ સાધનની અસિદ્ધિ છે. (અન્યદેશત્વાત્) બિન્ન રથાન હોવાથી (પ્રધાનવૈગુણ્યાત્) પ્રધાનમાં વૈગુણ્ય આવતું હોવાથી (અવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્યાત્) અવૈગુણ્યમાં પ્રસંગ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એ હવિર્ધાન શકટો જે હોય છે તેમાં નિર્વાપની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. કારણ કે એ શકટો હવિર્ધાનના મંડળમાં હોય છે. તેને ગાર્હપત્યના પાછળના ભાગમાં લઈ જઈ નિર્વાપ કરવાથી પ્રધાન જે સોમયાગ છે તેમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અતઃ વૈગુણ્ય ન આવે તેને ખાતર અન્ય શકટનું ઉપાદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

અનસાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનસાં દર્શનાત્) અહુ શક્ટો હોવાનું સૂચન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનાંસિ પ્રવર્તયન્તિ અહીં અનસ અહુવચનમાં પ્રયુક્ત થયું છે તેથી એ કરતાં વધારે શક્ટો હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. સોમના આધારભૂત શક્ટને તો દિવચન છે તેથી અહુ શક્ટોની પ્રતીતિ ન થાય, પણ ઉક્ત વાક્યથી અહુ શક્ટોની પ્રતીતિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે હવિર્ધાન શક્ટ કરતાં બીજા શક્ટમાં નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

પ્રાયણીય આદિમાં દીક્ષાજગરણુના અભાવનું અધિકરણ

તદ્યુક્તં ચ કાલમેદાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્) પૃથક્ જગરણુ (યુક્તમ્) યોગ્ય છે. (કાલમેદાત્) કાલમેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાને દિવસે રાત્રિએ જગરણુ કરવું એવું શ્રવણ છે. તેમજ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઔપવરણ દિવસે રાત્રિ જગરણુનું શ્રવણ છે. પ્રાયણીયાદિમાં તે અતિદિષ્ટ છે તેની દીક્ષાજગરણુ સાથે પ્રમૂઘસિદ્ધિ થાય છે. આ પૂર્વપક્ષના સંબંધનાં ઉત્તર એ છે કે દીક્ષા જગરણુથી જુદું જગરણુ પ્રાયણીયાદિમાં કરવું કારણ કે બંનેનાં સમયમાં ભેદ છે. ॥ ૧૭ ॥

વિહારના ભેદમાં મંત્રનો ભેદ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મન્ત્રાશ્ચ સન્નિપાત્તિવાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રાઃ) મંત્રો (સન્નિપાત્તિવાત્) સમીપમાં ઉપકારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વરણુ પ્રધાસમાં મારુતી પ્રચારાર્થે પ્રતિ પ્રસ્થાતા અને અર્ચનયુએ મંત્રો બોલવાના હોય છે. આ મંત્રોમાં તંત્ર છે કે આવૃત્તિ અર્થાત્ એક જ ઋત્વિજ બંને મંત્રો બોલે. આ પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન એ છે કે બંને ઋત્વિજોએ પોતપોતાનો મંત્ર બોલવો જોઈએ. મંત્રને અંતે ગૃહ્ણમિ આવું ઉત્તમ પુરુષનું ક્રિયાપદ હોય છે તે એમ સૂચને છે કે જે મંત્રને બોલે તેને ઉપકારક એ મંત્ર થઈ શકતો નથી આ કારણથી બંનેએ મંત્રો બોલવા અર્થાત્ તંત્ર નથી પણ ભેદ છે. ॥ ૧૮ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં અગ્ન્યન્વાધાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ધારણાર્થત્વાત્સોમેઽગ્ન્યન્વાધાનં ન વિચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ સંબંધી દીક્ષણીય આદિમાં (ધારણાર્થત્વાત્) સમાપ્તિ પર્વન્ત ધારણ માટે હોવાથી (અગ્ન્યાધાનં ન વિચ્યતે) અગ્ન્યાધાન હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિના ધારણ કરવા માટે અગ્ન્યાધાન હોય છે. અને તે ધારણ દીક્ષણીયાદિ કરતાં પ્રાચીન સૌમિક અગ્ન્યાધાનથી સિદ્ધ છે માટે દીક્ષણીય આદિમાં અગ્ન્યાધાન કરવાનું રહેતું નથી. ન ચ ધૃતસ્ય ધારણકાર્યમસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં વ્રતોપાધનનો અભાવ છે.

તથા વ્રતમુપેતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (વ્રતમ્) વ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું હોતું નથી (ઉપેતત્વાત્) વ્રત લીધેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્યવચન અને અહન્યર્થપાત્રનરૂપ સોમયાગને માટે પહેલાંથી જ લીધેલું હોય છે અને તે સોમયાગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી પાળવાનું હોય છે માટે દર્શપોર્ણમાસિક વ્રત કે જે અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો અતિદેશ કરવો નહિ. કારણ વ્રત તો અતિદેશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. અમે વ્રતપત્રે ઇત્યાદિ મંત્રો વ્રત મહત્ત્વને માટે હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ એટલે બાધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌમિક વ્રત તો પહેલાંથી જ લીધેલું હોય છે અને એ વ્રત ચાલુ હોય છે. આવે વખતે વ્રત ચરિષ્યામિ હું વ્રતનું આચરણ કરીશ આવી રીતે ભવિષ્યકાળ સાથે વ્રતનો સંબંધ બતાવવો એમાં ચોખ્ખો બાધ જણાય છે. જે માણસ સત્ય અને અહન્યર્થ પહેલેથી પાળતો હોય તે જો એમ કહે કે હું સત્ય બોલીશ અને અહન્યર્થ પાળીશ એટલે તે અત્યારે એ વ્રત નથી પાળતો એવી પ્રતીતિ થાય છે માટે આવો બાધ આવતો હોવાથી આનિદેશિક વ્રતનો અભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સત્યવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્યવત્) તું સત્ય બોલ (ઇતિ વત્) એ પ્રમાણે માનવામાં બાધ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સત્ય વદ આવી આરાધના ધર્મશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોય જ છે છતાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં એ વ્રત ફરીથી લેવામાં આવે છે. તેની પેટે આનિદેશિક વ્રતની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં શંકા વધે છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

ન સંયોગવૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંયોગવૃથક્ત્વાત્) ઉદ્દેશમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૃષ્ટાન્તમાં વૈરમ્ય દોષ છે. સ્મૃતિ જે સત્ય વચનનો ઉપદેશ આપે છે તે પુરુષને ઉદ્દેશીને અને સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને સત્યનો ઉપદેશ હોય છે. અને તે ઉપદેશ રૂપ વ્રત સોમયાગ વખતે લેવ છ ગયેલું હોવાથી આનિદેશિક વ્રત પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૨૩ ॥

એષ્ટકેમાં અગ્ન્યન્વાધાનતું અનુષ્ઠાન નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રહાર્થ ચ પૂર્વમિષ્ટેસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાર્થમ્) દેવતા પરિમહત્તે માટે પણ અગ્ન્યન્વાધાનની જરૂર નથી. (ઇષ્ટે પૂર્વમ્) દીક્ષણીય ઇષ્ટિ (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ ;—સૌમિક અગ્ન્યન્વાધાન ધારણે માટે હોવાથી ચોદક પ્રાપ્ત અન્વાધાન રહેા પશુ દેવતા પરિગ્રહને માટે અન્વાધાન કેમ ન કરવું ? એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં એ ખુલાસો કે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે પશુ અન્વાધાનની જરૂર નથી પ્રસંગથી તેની પશુ સિદ્ધિ થઇ જાય છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ તેને માટે જ હોવાથી. એટલે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે જ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. શેષવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ ;—(શેષવત્ત્વ ઇતિ ચેત્) અંગ દેવતાને માટે ઐષ્ટિક અન્વાધાન હોય છે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ ;—દીક્ષણીયા ઇષ્ટિમાં જે અન્વાધાન કરવામાં આવે છે તે તો અંગમૂત ઐષ્ટિક દેવતાના પરિગ્રહને માટે છે. દીક્ષણીયેષ્ટિથી તો પ્રધાન દેવતાનો પરિગ્રહ કરવાનો હોય છે આમ લિન્નાર્થક હોવાથી પ્રમંથ સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન વૈશ્વદેવો હિ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ ;—(ન) ઉક્ત શંકા ખરાખર નથી (હિ) કારણ કે (વૈશ્વદેવ) વિશ્વદેવ એ પદ સમગ્રદેવોને માટે પ્રયુક્ત હોવાથી પ્રધાન દેવતા પશુ આવી જાય છે.

ભાવાર્થ ;—પ્રધાનમાં વૈશ્વદેવનું ગ્રહણ છે. વૈશ્વદેવ એ તો સકલ દેવતાઓનું વચક પદ છે એટલે વિશ્વદેવગદવાચ્યં દેવતાત્વાચ્છિન્નમામાન્યં દેવતાત્વાચ્છિન્નજ્ઞાન્તઃપ્રતિનામજ્ઞદેવતાનામપિ તદ્વપ્રજ્ઞસમ્બન્ધાત્ પ્રધાનત્વમસ્તિ । વૈશ્વદેવમાં અંગમૂત દેવતાને પશુ પ્રધાનત્વનેા સંબંધ છે જ. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. સ્યાદ્વા વ્યપદેશાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ ;—(વા) અથવા (સ્યા) ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું જોઇએ. (વ્યપદેશાત્) બેદથી નિર્દેશ થયો હોવાથી.

ભાવાર્થ ;—ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું જોઇએ કારણ કે વૈશ્વદેવનો બેદથી નિર્દેશ છે જેમકે :—અગ્નિર્વાસુમિઃ, સોમો હૈદ્રઃ, ઇન્દ્રો મહદ્ગ્નિઃ, વરુણ આદિત્યૈઃ વૃહસ્પતિ રિશ્વદેવૈઃ અહીં વસુ આદિ દેવો કરતાં વિશ્વદેવો ખુદા ખતાવવામાં આવ્યા છે. માટે વિશ્વદેવાઃ એ પદ અમુક દેવતાઓનું વાચક છે, સમમ દેવતાઓનું નહિ. માટે અંગદેવતાઓ તે પદના વાચ્ય ન હોવાથી ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું જોઇએ. ॥ ૨૭ ॥

શંકાનું સમાધાન. ન ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ ;—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત્) સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ ;—ઉપરના સ્થળમાં વિશ્વદેવોને એક લિન્ન દેવગણ તરીકે ખતાવવામાં આવ્યા છે એ તો માત્ર સ્તુતિ-પરક છે. સ્તુતિ આ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યમાંથી નીકળે છે.

અન્યાદયો વરુણાન્તા મરુદાયેકદેશયુક્તાઃ, વૃહસ્પતિસ્તુસકલદેવતાયુક્તઃ અન્યાદિધી વરુણાન્તા દેવેા મરુદાદિના એકદેશ જેના છે પણ વૃહસ્પતિ તો સર્વદેવતાયુક્ત છે. આમ કહી વૃહસ્પતિની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. માટે ઐષ્ટિક અન્નાધાન કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ ઐષ્ટિકમાં પત્ની સંનહનનું અનુષ્ઠાન નથી ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંનહનં વૃત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સંનહનમ્) પત્નીસંનહન કરવું નહિ કારણ કે (વૃત્તવાર) થઇ ગયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના અંજમૂત ઐષ્ટિક કર્મોમાં પત્નીનું સંનહન કરવું નહિ, દીક્ષા વખતે સોમને માટે પત્ની સંનહન થઇ ગયેલું હોય છે. યોગ્યેણ પત્ની સંનહન મેલલયા દીક્ષિતમ્ । યોગ્ય (જોતર) થી પત્નીનું સંનહન કરવું અને મેખલાથી દીક્ષિત યજમાનનું સંનહન કરવું. આ સંનહન પહેરેલું વસ્ત્ર તીકળી ન ગયે તેને માટે હોય છે. સંનહનં ચ વાસસો ધારણાર્થં સર્વાર્થમ્ આ પ્રમાણે શાગર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૨૯ ॥

ઐષ્ટિક કર્મમાં આરણ્ય ભોજનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અન્યવિધાનાદારણ્યમોજનં ન સ્વાદુભયં હિ વૃત્યર્થમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્યવિધાનાત્) અન્યનું વિધાન હોવાથી (આરણ્યમોજનં ન સ્વાત્) આરણ્ય-ભોજન કરવું નહિ (હિ) કારણ કે (ઉભયં વૃત્યર્થમ્) બન્ને વૃત્તિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આરણ્ય ભોજનનું આમ્નાન છે. આરણ્ય એટલે ઈન્દ્રિય. ઇન્દ્રિય વૃત્તિને માટે જે ભોજન હોય તેનું નામ આરણ્ય ભોજન. આ ભોજનની પ્રાપ્તિ અતિદેશથી સોમના ઐષ્ટિક કર્મ જે પ્રાપ્તિથી આદિ છે, તેમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે સોમમાં ભોજન નો પ્રત્યક્ષ આમ્નાત છે. જેમકે પયોવ્રતં બ્રાહ્મણસ્ય યવાગૂ રાજન્યસ્યઽઽમિક્ષા વૈશ્યસ્ય આ બન્ને ભોજન દર્શાર્થક છે અને તે વૃત્તિને માટે જ છે. અતિદેશ ભોજન કરતાં પ્રત્યક્ષ શ્રુત ભોજન પ્રમાણ છે માટે આરણ્ય ભોજનનો અતિદેશ કરવો નહિ. ૫૫ આદિનું ભોજન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ઐષ્ટિકોમાં શેષભક્ષોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શેષમક્ષાસ્તથેતિ ચેન્નાન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શેષમક્ષાઃ તથા ઇતિ ચેત્ ન) ઇડાભક્ષ્ય આદિની પણ તે જ રીતે નિવૃત્તિ માનવી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે અગત્ય નથી. (અન્યાર્થત્વાત્) એ ભક્ષ્યનું ઉદ્દેશ ભુદો હોય છે.

ભાવાર્થ :—શેષભક્ષ્યુ તો સંસ્કારને માટે હોય છે વૃત્તિને માટે નહિ માટે શેષ ભક્ષ્યુ તો કરવું જ જોઈએ. હવિઃશેષાન્ મત્યતિ અહીં જે બીજી વિભક્તિ વાપરી છે તેનાથી સંસ્કાર સમન્વય છે. માટે એ શેષભક્ષ્યુ તો કરવું જ જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

ઐષ્ટિકમાં અન્વાહાર્યદાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણ.

મૃતત્વાન્ન પરિક્રયઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રયઃ) દર્શપૂર્ણમાસ પરિક્રયરૂપ અન્વાહાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે (મૃતત્વાન્) જ્યોતિષોમની દક્ષિણાથી પરિક્રીત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમની દક્ષિણા એ મુખ્ય દક્ષિણા છે. અને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા એ તો અવાનનર અંગ દક્ષિણા છે. આ અંગદક્ષિણાને અન્વાહાર્ય પરિક્રય કહેવામાં આવે છે. આ અંગદક્ષિણાની નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ એ દક્ષિણા ન આપવી કારણ ઋત્વિજે તો જ્યોતિષોમની મુખ્ય દક્ષિણાથી પરિક્રીત હોય છે, તત્સ દ્વાદસવત્ દક્ષિણા મુખ્ય દક્ષિણા આરસો રૂપીઆની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

ઐષ્ટિક કર્મોમાં શેષભક્ષ્ય સંસ્કારાર્થ હોવાથી તે તો કર્તવ્ય જ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ-આશંકા સૂત્ર. શેષમક્ષાસ્તથેતિ સ્વેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(શેષમક્ષાઃ તથા દત્તિ સ્વેત્) અન્વાહાર્યની પેટે શેષભક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ શ્વામાટે નહિ.

ભાવાર્થ :—જેમ અન્વાહાર્ય પરિક્રય નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ શેષભક્ષ્યની પણ નિવૃત્તિ માનવી જોઈએ કારણ કે તે પણ પરિક્રયને માટે છે. ॥ ૩ ॥

શંકા સમાધાન.

ન, કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) કર્મવાચક દ્વિતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્વાહાર્ય પરિક્રમની પેટે શેષભક્ષ્યની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ કારણ કે ભક્ષ્ય તો સંસ્કાર કર્મને માટે છે. હવિઃશેષાન્ આ ઠેકાણે બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ સંસ્કાર કર્મને સૂચવે છે માટે તેની નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. અન્વાહાર્ય પરિક્રમ સંસ્કાર કર્મને માટે નથી માટે તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

ઐષ્ટિક કર્મોમાં હોતાના વરણનો સદ્ભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રવૃત્તવરણાત્પ્રતિતન્ત્રં વરણં હોતુઃ ક્રિયતે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિતન્ત્રમ્) હરેક ઇષ્ટિએ (હોતુઃ વરણં ક્રિયતે) હોતાનું વરણ કરવામાં આવે છે. (પ્રવૃત્તવરણાત્) પ્રવૃત્તિ થયું પછી કર્મમાં વરણ કરવામાં આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિર્દેવો દૈવ્યો હોતા દેવાન્ યક્ષત આ મંત્રથી જે ઐષ્ટિક વરણુ ઋત્વિજની અનુમતિના પ્રકાશન માટે હોય તેા કર્મ શરૂ થયાં પહેલાં એ વરણુ થવું જોઈએ, પણ અહીં તેા કર્મનો પ્રવૃત્તિ થઈ ગયા પછી મધ્યમાં વરણુનું આમ્તાન છે. માટે એ અનુમતિ પ્રકાશન માટે નથી પણ અદ્વિષ્ટાર્થક છે. તે અદ્વિષ્ટાર્થક વરણુ સૌમિક વરણુથી સિદ્ધ થવું નથી માટે વરણુની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું શંકા સૂત્ર. બ્રહ્માપીતિ ચેત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મા અપિ ઇતિ ચેત્) બ્રહ્માનું વરણુ પણ મધ્યમાં થવું જોઈએ. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તેા ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—મૂળે મુવનપતે ઇત્યાદિ મંત્રથી બ્રહ્માનામક ઋત્વિજનું વરણુ પણ કર્મની વચ્ચે થવું જોઈએ. અર્થાત્ હરેક ઇષ્ટિકે તેનું પણ વરણુ થવું જોઈએ. વરણુની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

ન પાન્ નિયમાત્ તદર્થં હિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પાન્) પહેલાં (નિયમાત્) વરણુ થઈ ગયેલું હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદર્થમ્) બ્રહ્માનો અનુમતિના જ્ઞાન માટે તે હોય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર હોતા અને બ્રહ્માના વરણુમાં વૈષમ્ય બતાવવા માટે છે. બ્રહ્માનું વરણુ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયાની પહેલાં થયેલું હોવાથી વચ્ચે તેનું વરણુ કરવાની જરૂર નથી. અન્યકર્તૃક ક્રિયા બદલે પહેલાં શરૂ થઈ હોય પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા પછી ક્રિયા તેના વરણુ પહેલાં શરૂ થઈ હોતી નથી, હોતા અને બ્રહ્માના વરણુમાં આવડલું વૈષમ્ય છે. એટલે કે હોતાનું વરણુ ક્રિયા શરૂ થયા પછી આમ્તાન છે અને બ્રહ્માનું વરણુ ક્રિયા શરૂ થયા પહેલાં હોય છે. ॥ ૩૭ ॥

નિર્દિષ્ટસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દિષ્ટસ્ય ઇતિ ચેત્) અમાવાસ્યાના પહેલે દિવસે વેદિ કરોતિ આ વાક્યથી વિહિત પરિગ્રહની અનુસાર ૩૫ જે અંગ છે તે પ્રથમ હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો અર્થ અસિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્માના વરણુ પહેલાં પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા શરૂ થયેલી હોય છે, જેમકે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાની અનુસાર બ્રહ્માએ આપેલી હોય છે આ અંગ કર્મ બ્રહ્માના વરણુ પહેલાં થયેલું હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો જે અર્થ બતાવ્યો છે તે અસિદ્ધ છે અર્થાત્ હોતા અને બ્રહ્મા બન્ને પ્રવૃત્તિવરણુ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

નામ્નૃતવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નામ્નૃતવાત્) પરિમલ્લ શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે શંકા કરી છે તે બરાબર નથી, કારણ કે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાનું કર્મ હોય છે પણ બ્રહ્માએ તેના પરિમલ્લ કરવો એ તેા

જાણાના વરણ પછીજ હોય છે. જાણાના વરણ પહેલાં વેદિપરિમક શ્રુત નથી. અર્થાત્ શાસ્ત્ર-
વિહિત નથી. ॥ ૮૬ ॥

હોતુસ્તયેતિ चेत् ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હોતુઃ તથા इति चेत्) હોતાનું પણ તેમજ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં પણ કાષ્ઠપણ હોતુકર્તૃક ક્રિયા નથી. ॥ ૪૦ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (કર્મસંયોગાત્) કર્મની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં તો હોતુકર્તૃક કર્મ છે. જેમકે અનુત સામિધેનીરન્વાદિ
હોતા પોતે વૃત્ત થયાં પહેલાં સામિધેની મંત્રો બોલે છે. માટે હોતાનું વરણ તો કર્મની શરૂઆત
થયા પછી વચ્ચે હોવાથી તે અદ્યુષ્ટાર્થક છે, માટે ઔષ્ટિક દીક્ષણીય આદિ કર્મમાં હોતાનું
વરણ થવું જોઈએ. જાણાનું વરણ તો દ્યુષ્ટાર્થક છે અને તે સોમયાગની શરૂઆતમાં જ થયેલું
હોવાથી ફરીથી તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૧ ॥

‘આતિથ્યામાં બર્હિષના પ્રતિકર્મ પ્રોક્ષણાદિના અભાવે છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. ચક્ષોત્પત્યુપદેશે નિષ્ઠિતકર્મપ્રયોગભેદાત્ પ્રતિતન્નં ક્રિયતે ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચક્ષોત્પત્યુપદેશે) આતિથ્યારૂપ યજ્ઞના સમીપદેશમાં (નિષ્ઠિતકર્મ) જે
નિષ્ઠિત કર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે તે (પ્રયોગભેદાત્) ભિન્ન પ્રયોગ હોવાથી
(પ્રતિતન્નં ક્રિયતે) દરેક પ્રયોગે કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યદાતિથ્યાયાં બર્હિઃ તદુપસદામ, તદમ્નોષોમીયસ્ય ધર્યાદિ શ્રુત છે. આ
બર્હિઃ આતિથ્યા ઉપસદ્ અને અગ્નીષોમીય આ ત્રણે ને માટે સાત્તારણ હોય છે એ આગળ
અત્યુથ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ સાધારણ બર્હિષ્માં પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કાર દરેક
કર્મમાં જુદા જુદા કરેલાં. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા કૃતત્વાત્તદુપદેશો हि ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ, પ્રતિપ્રયોગે આદૃત કરવી નહિ. (હિ) કારણ
કે (તદુપદેશઃ) બર્હિષના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ બર્હિઃ પ્રોક્ષતિ ’ આ ઠેકાણે બર્હિષનો ખીણ વિભક્તિમાં પ્રયોગ છે. તે
બર્હિષને સંસ્કાર બતાવે છે. એ બર્હિષ એકજ હોવાથી પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારની આદૃત કરવાની
જરૂર નથી. ॥ ૪૩ ॥

આતિથ્યામાં સ્તરણુ મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દેશપૃથક્વામન્ત્રોઽભ્યાવર્તેતે ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દેશપૃથક્વાત્) બિન્ન બિન્ન દેશ હોવાથી (મન્ત્રઃ) મંત્રની (અભ્યાવર્તેતે) આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાનો દેશ ' પ્રાગ્વંશ ' છે, અને અગ્નીષોમીયનો દેશ ઉત્તરવેદિ છે. આમ દેશ બેદને લીધે “ ઊર્ણાન્નદસં ત્વા સ્તૃણામિ ” આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

અહિંપૂને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં સંનહન અને હરણુ મન્ત્રોનો

પ્રયોગ ન કરવો એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંનહનહરણે તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સંનહન હરણે) અહિંપૂને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં અને સંનહનમાં (તથા) હરણુમાં (મંત્રો) આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂષા તે પ્રન્થિમ્ ઇત્યાદિ મંત્રથી સંનહન કરવામાં આવે છે અને બૃહસ્પતેમૂર્ધ્ના હરામિ આ મંત્રથી હરણુ કરવામાં આવે છે. આ બંને મંત્રોની આવૃત્તિ કરવી એવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નાન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અન્યાર્થત્વાત્) બિન્ન અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિમાં સ્તરણુને માટે જે દર્ભનાં સંનહન અને હરણુ કરવામાં આવે છે તેને માટે એ મંત્રો નથી, પ્રણુ દર્ભ દેશમાં જ્યારે તેનું છેઃન કરવામાં આવે છે તે વખતના સંનહન અને હરણુ માટેના એ મંત્રો છે. તે અક જ હોવાથી આવૃત્તિની જરૂર નથી. યથા તત્રૈવાતિથ્યાયાં યદા ગાહૈપત્યદેશાદાહવનીયદેશં પ્રોક્ષણાય વહિર્નીયતે ન તદાહરણમન્ત્રઃ પ્રયુજ્યતે એવમિહાપિ ચ પર ભાષ્ય. જેમ આતિથ્યામાં જ્યારે ગાહૈપત્ય દેશમાંથી આહવનીય દેશમાં દર્ભને પ્રોક્ષણ માટે લઈ જવામાં આવે છે તે વખતે આહરણુ મંત્રનો પ્રયોગ થતો નથી તેમ અહીં પણ અર્થાત્ એ મંત્રોની આવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ मीमांसाया गुर्जरभाषाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ વિહાર-અગ્નિ વૈદિક કર્મને માટેજ હોય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ । વિહારો લૌકિકાનામર્થ સાધયેત્ પ્રમુત્તવાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિહારઃ) ગાહૈપત્ય આદિ ત્રણ અગ્નિઓ (પ્રમુત્તવાત્) શકિતવાળા હોવાથી (લૌકિકાનામર્થ સાધયેત્) લૌકિક કર્મોના અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગાહ્યપત્ય અગ્નિ, દક્ષિણાગ્નિ અને આહરનીય અગ્નિ આ ત્રણ અગ્નિને વિહાર કહેવામાં આવે છે. તે અગ્નિઓ લૌકિક કર્મને પણ સિદ્ધ કરે છે. પકાવતું, બળવું અને પ્રકાશ આપવો આદિ અગ્નિનાં કર્મો છે. કાષ્ઠક લૌકિક પદાર્થ રાંધવો હોય તો પણ વિહાર-અગ્નિમાં રાંધી શકાય છે કારણ કે તેમાં અગ્નિ સમર્થ છે. ॥ ૧ ॥

માંસપાકપ્રતિષેધઃ તદ્વત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (માંસપાક પ્રતિષેધઃ) માંસપાકનો તો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—વિહાર અગ્નિમાં માંસપાકનો પ્રતિષેધ છે અર્થાત્ વિહાર અગ્નિમાં કાષ્ઠપણુ લૌકિક પાક બનાવી શકાય નહિ. માંસપાકનો અર્થ અહીં માંસ વધારનાર પુષ્ટિકારક પાક છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિર્દેશાદ્યા વૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત) નિર્દેશ હોવાથી (વૈદિકાનામ્ સ્યાત્) વૈદિક કર્મો થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિહાર અગ્નિથી વૈદિક કર્મો થઇ શકે છે કારણ કે તેને માટે નિર્દેશ અર્થાત્ વિધાન છે. જેમ ગાહ્યપત્યે પત્નીઃ સંયાજયન્તિ, દક્ષિણાગ્નૌ પક્ષીકરણહોનં કરોતિ । યદાહવનાયે જુહોતિ આ ત્રણે વાક્યોમાં ત્રણ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું વિધાન છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા વિહાર અગ્નિમાં વૈદિક કર્મો જ થઇ શકે છે, લૌકિક કર્મો નહિ માટે અમિહોત્રાદિવૈદિકાર્થો વિહારઃ આ પ્રમાણે માધવાચાર્યે પણ ન્યાયમાસામાં ઉક્તેષ્વ કર્યો છે. ॥ ૩ ॥

સતિ ઔપાસનસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) વિહારાગ્નિમાં (ઔપાસનસ્ય દર્શનાત્) કામનાપ્રયુક્ત હોમ ઔપાસન અગ્નિમાં જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જે લૌકિક કર્મ પણ વિહારાગ્નિમાં કરવામાં આવતાં હોત તો કામના-પ્રયુક્ત હોમ ઔપાસનાગ્નિમાં વિહિત છે તે શા માટે હોતો જોઇએ ? ઔપાસનાગ્નિમાં હોમનું વિધાન કરવું નહામું હતું. લૌકિક હોમનું વિધાન રાજસ્ય યજ્ઞમાં ઔપાસન અગ્નિમાં બનાવ્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિહારાગ્નિઓ તો વૈદિક કર્મ માટે જ છે. ॥ ૪ ॥

અમાવદર્શનાદ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમાવદર્શનાત્) માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓનો યજ્ઞમાં અભાવ જ હોવાનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓનો યજ્ઞમાં અભાવ જ છે તથા વિહાર-અગ્નિઓમાં માંસવર્ધક પુષ્ટિકારક પાકો રાંધવાનો પણ નિષેધ છે. ॥ ૫ ॥

માંસપાકો વિહિતપ્રતિષેધઃ સ્યાદ્વાડ્ઽહુતિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(માંસપાકઃ વિહિતપ્રતિષેધઃ સ્યાદ્ વા) અથવા પુષ્ટિજનક પાકનો વિધિ નિષેધ છે (આહુતિ સંયોગ) આહુતિનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પુષ્ટિકારક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાના હોય તે પાક વૈદિક અગ્નિમાં બનાવવાનું વિધાન છે અને જે પુષ્ટિકારક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાનું વિધાન ન હોય તેનો પાક વિહાર અગ્નિ ઉપર ન કરવો. અમુક પુષ્ટિકારક પાકની આહુતિઓ વૈદિક અગ્નિમાં આપવાનું વિધાન છે. ॥ ૬ ॥

વાક્યશેષો વા દક્ષિણસ્મિન્નારભ્યવિધાનસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વાક્યશેષઃ) વાક્યશેષ છે. (દક્ષિણસ્મિન્) દક્ષિણાગ્નિમાં (અનારભ્યવિધાનસ્ય) અનારભ્યવિધાનનો.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાગ્નિમાં પત્નીવ્રતં શ્રવયતિ આ અનારભ્યવિધિનો વાક્યશેષ છે. જે કાષ્ઠ કારણથી યજમાન પત્નીએ પુષ્ટિકારક પાકનું વ્રત હોમને માટે કર્યું હોય તો તે પાકનું શ્રવણ દક્ષિણાગ્નિમાં થઇ શકે છે. દક્ષિણેડમ્નો પત્ન્યા વ્રતસ્ય શ્રવણમાસ્તાત્ ॥ શાખર ભાષ્ય. પત્ની વ્રતને માટે શ્રવણનું આગ્તાન છે આ પ્રમાણે શાખરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૭ ॥

સવનીય પશુમાં પુરોડાશની કર્તવ્યતાનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સવનીયે છિદ્રાપિધાનાર્થત્વાત્ પશુપુરોડાશો ન સ્યાદ-
ન્યેષામેવમર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયે) જે વખતે પશુને વિષ્ણુ આદિને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે (છિદ્રાપિધાનાર્થત્વાત્) યજ્ઞ કર્મ કરવામાં કંઈ વૈયુષ્ય અગ્તાનથી આવ્યું હોય તો તેને માટે (પશુપુરોડાશઃ) પશુદાનની પાછળ પુરોડાશ (ન સ્કાર્) ન થવો જોઈએ. (અન્યેષામ્ એવમર્થત્વાત્) અન્ય કર્મોથી તે કાર્ય સરવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે પશુને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે પશુ નિમિત્ત કાષ્ઠ પુરોડાશ કરવાનો જરૂર નથી. જે અગ્તાને લીધે કર્મમાં કંઈ ન્યૂનતા અથવા અધિકતા થઇ હશે તો તે દોષ નિવારવા અન્ય કર્મો કરવાથી દૂર થઈ શકશે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ક્રિયા વા દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયા) પુરોડાશ કરવો જોઈએ. (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સંસ્કાર માટે અર્ધાત્ સંસ્કાર જન્ય દેવતાના સ્મરણ માટે હોવાથી પુરોડાશ કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

લિङ્ગદર્શનાદ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહારોન માધ્યમિને સવને ચરન્તિ આ પુરોહારની કર્તૃવ્યતા જતા-
વનાર વાક્ય હોવાથી પુરોહાર કરવો જોઈએ. પુરોહાર જવના અથવા ધર્મના લોટનેના અનાવવામાં
આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

સવનીય પુરોહારમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

હવિષ્કૃતસવનોષ્ટેષુ ન સ્યાત પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં પશું પ્રત્યાહૃતા સા

કુર્યાદ્ વિચમાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયેષુ હવિષ્કૃત ન સ્યાત્) સવનીય પુરોહારમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન
હોતું નથી. (પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં) જે પ્રકૃતિમાં આર્જીન છે તે તે સર્વને માટે છે તે (પશું
પ્રત્યાહૃતા સા) તે હવિષ્કૃત પશુના દાન વખતે આહત છે. (કુર્યાદ્ વિચમાનત્વાત્) તે જ આર્જીન
કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહારમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન કરવું નહિ. તે તે પશુને માટે
હેતુ છે. પશુ માટે ખોલાવેલી તે હવિષ્કૃત સવનીય પુરોહારમાં હાજર જ હોય છે. માટે ત્યાં
પશુ આર્જીન કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તૃતીય સવનમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્ તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત્ સૌમ્યાશ્વિનયો-

અપવૃત્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્) વિધાનિને દાન આપવા માટે તૈયાર કરેલા
પશુમાં હવિષ્કૃતનું વિધાન હોવાથી (તાર્તીય સવનકેષુ સ્યાત્) ત્રીજા સવનમાં પુરોહારમાં
(સૌમ્યાશ્વિનયોઃ ચ) અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુમાં આર્જીન બેઠથી થાય છે. (અપવૃત્તાર્થત્વાત્)
મતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સવનમાં પુરોહાર વખતે અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુ વખતે હવિષ્કૃતનું
આર્જીન બેઠથી થાય છે. પશુને દાન આપતી વખતે તે હવિષ્કૃતની જરૂર નથી. હવિષ્કૃત હવિષો
ખનાવી ચાલી જઈ શકે છે. હવિષ્ ખનાવનાર કાંઈ બી હોય છે એવું ઓલિંગ શબ્દ મૂકવાની
સમજાય છે. હવિષો ખનાવવા માટે તે આવેલી હોવાથી ફરીથી તેને ખોલાવવાની જરૂર રહેતી
નથી. ॥ ૧૨ ॥

યોગાદ્ વા યજ્ઞાય તદ્વિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞાય યોગાત્) યજ્ઞને માટે તે નિયુક્ત હોવાથી
(તદ્વિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત્) મનની પૂર્તિ થયા પછી તેના વિસર્ગ થાય છે અર્થાત્ છૂટી મળે છે.

ભાવાર્થ :—હવિષ્કૃતની નિયુક્તિ યજ્ઞસંપાદન માટે હોય છે માટે યજ્ઞની સમાપ્તિ થયા પછી હવિષ્કૃતને છૂટી કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં નહિ. ॥ ૧૩ ॥

(નિશિયજ્ઞમાં અમાવાસ્યાતંત્રપ્રયોગનું) અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિશિયજ્ઞે પ્રાકૃતસ્યાપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(નિશિયજ્ઞે) નિશિયજ્ઞમાં (પ્રાકૃતસ્ય) અમાવાસ્યા તંત્રની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રસક્તિ નથી (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) આ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ શિષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞમાં દર્શોષ્ટિ તંત્રની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી કારણ કે આ નિશિયજ્ઞરૂપ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ વિહિત છે, એ ઇષ્ટિ કામનું પણ અંગ નથી સ્વાતંત્ર્યથી જ એની શ્રુતિ છે. અગ્રયે રક્ષોધ્ને અષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ યો રક્ષોમ્યો વિમોચાત્ ’ આ નિશિયજ્ઞના વિધાનનું વાક્ય છે, માટે તંત્ર ભેદ અર્થાત્ પ્રયોગભેદ છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલવાક્યમેદાદ્ય તન્ત્રમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ત્ર) અને (કાલવાક્યમેદાત્) કાળ અને વાક્યનો ભેદ હોવાથી (તન્ત્રમેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિનો અર્ધરાત્રે કરવાનો વખત હોય છે. અને દર્શોષ્ટિ બીજો દિવસે કરવામાં આવે છે. આવી રીતે કામ્યેષ્ટિ અને દર્શોષ્ટિના સમયમાં ભેદ હોય છે. જ્યાં દર્શયાગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે ત્યાં આ ઇષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ નથી, પણ કામ્યેષ્ટિ કાંડમાં જ આની ઉત્પત્તિ છે. માટે તંત્રમાં ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વેદ્યુદ્ધનનવ્રતં વિપ્રતિષેધાત્ તદેવ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વેદ્યુદ્ધનનવ્રતમ્) વેદિ-અનન અને વ્રત ગ્રહણ દર્શિકે જ હોય છે. (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ હોવાથી (તદેવ સ્યાત્) તે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગ ભેદ હોવા છતાં બધાં જ અંગોની આવૃત્તિ હોતી નથી. કેટલાક અંગો તો તેના તેજ રહે છે. દર્શોષ્ટિને માટે બનાવેલી વેદિ તેની તેજ રહે છે તેને ખોદી નાખવાથી દર્શોષ્ટિ વિગુણ થઈ જાય છે. વ્રતગ્રહણ પણ તેનું તેજ હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્ત્રમધ્યે વિધાનાદ્વા તત્તન્ત્રા સવનીયવત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સવનીયવત્) સવનીય પુરાડાશ પેડે (તન્ત્રમધ્યે વિધાનાત્) તંત્ર વચ્ચે વિહિત હોવાથી (તત્તન્ત્રા) કામ્યેષ્ટિ દર્શતંત્રવાળી હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞ અર્થાત્ કામ્યેષ્ટિ સ્વતંત્ર નથી પણ દર્શતંત્રને આધીન હોય છે, કારણ કે અમાવાસ્યાના તંત્રમાં જ એનું વિધાન છે. અમાવાસ્યામાં નિશિ નિર્વપેત્ ॥ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સવનીય પુરાડાશો જેમ પશુતંત્રમાં વિહિત હોવાથી પશુતંત્રવાળા જ તે માનવા પડે છે તેમ અમાવાસ્યાના તંત્રમાં વિહિત નિશિયજ્ઞ-કામ્યેષ્ટિ પણ તે તંત્રવાળી જ છે. ॥ ૧૭ ॥

વૈગુણ્યાદિધ્માબર્હિનં સાધયેદગ્ન્યન્વાધાનં ચ યદિ દેવતાર્થમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત્) વિશુદ્ધતાને લીધે (દધ્માબર્હિઃ ન સાધયેત્) ઇધ્મ અને બર્હિં નિશ્ચિયરૂતે સિદ્ધ ન કરી શકે (ચ) અને (અગ્ન્યન્વાધાનં) અગ્નિ સમિન્ધન પણ (યદિ દેવતાર્થમ્) જે દેવતાર્થ હોય તો.

ભાવાર્થ :—ઇધ્મા, બર્હિં અને અગ્નિસમિન્ધન આ અંગે નિશ્ચિયરૂતે સિદ્ધ કરી શકતા નથી માટે એમાં ભેદ માનવો જોઈએ અર્થાત્ દર્શોષ્ટિના જે અંગે નિશ્ચિયરૂતે સિદ્ધ કરી શકે તે અંગેની આવૃત્તિ કરવી નહિ. બીજા અંગેની આવૃત્તિ કરવી એવો આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૮ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસની વિકૃતિઓ જે સૌર્યાદિ છે તેમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. આરમ્ભણીયા વિકૃતૌ ન સ્યાત્પ્રકૃતિકાલમધ્યત્વાત્

કૃતા પુનસ્તદર્થેન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભણીયા વિકૃતૌ ન સ્યાત્) આરંભણીયા ઇષ્ટિ વિકૃતિ સૌર્યાદિમાં ન કરવી (પ્રકૃતિકાલમધ્યત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસનો જે કાળ છે તેમાં આવી જવાથી (કૃતા) કરવામાં આવી છે (તદર્થેન) તે પ્રયોગને માટે (પુનઃ) ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી નહિ. કારણ કે યાવજ્જીવં દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ વાક્યથી જીવન પરિમિત કાલ અંગત્વથી વિહિત થાય છે. એક કાળમાં અનુષ્ટીયમાન પ્રયોગ એક જ હોય છે અને તેમાં સૌર્યાદિનો પ્રયોગ છે, માટે પ્રકૃતિ કાળ વખતે કરવામાં આવેલી આરંભણીયા ઇષ્ટિનું ફરીથી અનુષ્ઠાન કરવાનું રહેતું નથી. જે પ્રકૃતિમાં કરવામાં આવી છે એજ સૌર્યાદિ યાગને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. સ્યાદ્વા કાલસ્યાશોષમૂત્તત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ (કાલસ્ય અશોષમૂત્તત્વાત્) યાવજ્જીવન જે કાળ બતાવ્યો છે તે પ્રકૃતિનો શેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિહિત જે યાવજ્જીવન કાળ છે તે પ્રકૃતિનું અંગ નથી. એ તો નિમિત્ત પદ છે. પ્રતિપર્વ ભિન્ન પ્રયોગ હોવાથી અને તત્ર મધ્ય તે આવતો ન હોવાથી સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

આરમ્ભવિભાગાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આરમ્ભવિભાગાત્) આરંભનો વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસારંભ કરતાં સૌર્યાદિ યાગનો આરંભ જુદો હોવાથી પ્રધાનનો ભેદ પડે છે અને પ્રતિપ્રધાનમાં અંગાવૃત્તિ કરવી પડે છે, માટે સૌર્યાદિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય બને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિષિદ્ધધર્માણાં સમવાયે મૂયસાં સ્યાત્સધર્મત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષિદ્ધધર્માણામ્) વિરૂદ્ધ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (મૂયસાં સધર્મત્વં સ્યાત્) ધર્મો અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તેનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—૫૨૨૫૨ વિરોધિ ધર્મોના ન્યાં સંનિપાત થતા હોય તો ધર્મો અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે. જેમ કે એક ઓરડામાં અગીયાર દીરાઓ રાખ્યા હોય અને બીજા ઓરડામાં એક જ દીવો રાખ્યો હોય તો પ્રદાશનો ન્યાં વધારે લાભ થતો હોય ત્યાં જ પુસ્તક વાચનારે એકનું જોઈએ. આના સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે શાબરભાષ્ય વાંચવું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે ધર્મ વિરોધ ગણાય તો પ્રથમપઠિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મુખ્યં વા પૂર્વચોદનાલોકવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (મુખ્યમ્) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું જોઈએ (પૂર્વચોદનાત્ લોકવત્) પૂર્વ પઠિત હોવાથી ભૌતિક વ્યવહારમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે વિરોધ ગણાય તો પ્રથમપઠિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આગ્રાવૈષ્ણવમેકાદશકપાઠં નિર્વિપેદપરાહ્ને । સારસ્વતીમધ્યાગ્યસ્ય યજત્ત્વમ્ । આમાં પ્રથમ પઠિત આગ્રાવૈષ્ણવ એકાદશ કપાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણ તે, પાઠના ક્રમે પ્રથમ પઠિત છે. ॥ ૨૩ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન પણ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—અવરસ્યેવ પૂર્વમથામેયીજ્યતે । ઇત્યાદિ. વિશેષ શાબર ભાષ્યમાં જુઓ. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અજ્ઞગુણવિરોધે ચ તાદર્શ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજ્ઞગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોનો વિરોધ આવે તો પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તાદર્શ્યાત્) અંગ પ્રધાનને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા ૩૫ અંગનો પ્રધાન સોમવાયના ગુણ સાથે વિરોધ આવે છે અહીં પ્રધાનના ગુણનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સાર્વજનિક

માટે હોય છે. ‘ ય દ્વિષા પશુના સોમેન વા યજેત સોડમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં વા ’ અહીં દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ હોવાથી તેના પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ યાગનો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ ઠેકાણે સોમ યાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યૂપ આ બન્નેના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્દ્યથાત્વાદુભયધર્મા સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પરિધિ :) પરિધિ (દ્વયર્થત્વાત્) બન્ને અર્થવાળી હોવાથી (ઉભયધર્મા સ્યાત્) ઉભય ધર્મા બંને છે.

ભાવાર્થ :—જેમ માજનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધાર્થક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ નિયોજન એ યૂપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યૂપના ધર્મો જે પ્રાક્ષણ આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં પોતાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યૌવ્યસ્તુ વિરોધે સ્યાન્મુખ્યાનન્તર્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) ન્યાં પરિધિ અને યૂપના ધર્મોના વિરોધ જણાય ત્યાં (યૌવ્ય ;) યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. (મુખ્યાનન્તર્યાત્) મુખ્યનું જ સામીપ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં યૂપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યૂપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હતરો વા તસ્ય તત્ર વિધાનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હતર :) પરિધિનો ધર્મ કર્તવ્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિધાનાત્) પશુ નિયોજન પરિધિમાં વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિત્વનું રક્ષણ કરી તેમાં પશુને બાંધવું જોઈએ. યજ્ઞમાં દ્વિષ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ગાય આદિ પશુને ધાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને દોહવું પડે છે. એટલે તક્ષણાદિ યૂપધર્મોને કરી પરિધિનો ભંગ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સત્ત્વ હોય છે. તેને છોલવાથી સત્ત્વત્વનો ભંગ થાય છે. યૂપની જે છાલ હોય છે તેને તત્ક હલે છે. ભાવાર્થ એ છે કે પરિધિ સાથે યૂપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોશ્ચાઙ્ગસંયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ઉભયોઃ) બંને પક્ષોનો (અઙ્ગસંયોગઃ) અંગસાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—અને પક્ષોના અંગ અર્થાત્ શેષી સાથે સંગંધ છે ત્યાં કોઇપણ કોઇ પ્રધાનની પ્રત્યાસતિ નથી માટે પાંચિનો ધર્મ જ કર્તવ્ય છે. અહીં શામ્ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. ઉભયોશ્ચ પક્ષયોગ્જ્ઞેનૈવ ધર્મસ્ય સંગોગઃ । ન ક્વચિત્પ્રધાનસ્ય પ્રત્યાસતિઃ । નાસલ્યોપકારકવિશેષઃ । અતઃ પરિવિધર્મઃ કર્તવ્યઃ ॥૨૯॥

‘સવનીય અને પુરોડાશમાં પશુનું જ તંત્રિત્વ હોવાથી પાશુક તંત્રનુંજ આદાન કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પશુસવનીયેષુ વિકલ્પઃ સ્યાદ્વૈકૃતશ્ચેદુમયોરશ્રુતિવૃત્તવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુસવનીયેષુ) પશુદાનને પ્રયોગ અને પુરોડાશ હોમવાના પ્રયોગને (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) છે. (વૈકૃતઃ ચેત્) અતિદેશ શાસ્ત્રથી એના અંગો ગૃહીત થાય છે. અહીં ‘ચેત્’ શબ્દ સંશય ઘોતક નથી, નિશ્ચય હોવાથી. (ઉમયોઃ) અનેનાં અંગોનું (અશ્રુતિવૃત્તવાત્) શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદીયતન્ત્રમધ્યેડર્પાન્તરં સ તન્ત્રી । અર્પાન્તરં પ્રમજ્ઞિ । જેના તંત્રમાં બીજો અર્થ આવી જતા હોય તે તંત્રી કહેવાય છે. આવી જતો અર્થ પ્રસંગિ કહેવાય છે. પશુદાનનો પ્રયોગ અને પુરોડાશનો પ્રયોગ આ બંનેમાં વિરુદ્ધ છે. કારણ કે બંને કોઇનાં અંગો પ્રત્યક્ષ વિહિત નથી પણ અતિદેશશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂત્રમાં જે ચેત્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સંશય-ઘોતક નથી, કારણ કે નિશ્ચય જ છે.

ईजाना बहुमिर्यज्ञैर्ब्राह्मणावेदपारगाः ।

शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युर्पातास्ते परमां गतिम् ॥

અ. ઈયોકમાં ચેત્ શબ્દ સંશય ઘોતક નથી કારણ કે યજ્ઞ કરનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અવશ્ય પરમ ગતિને પામે છે એવો એનો અર્થ છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઇક વખત ચેત્ શબ્દ નિશ્ચય અર્થને પણ જણાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પાશુકં વા તસ્ય વૈશેષિકામ્નાનાત્તદનર્થકં
વિકલ્પે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પાશુકમ્) પશુ સંગંધી પ્રયોગ તંત્રી છે. (તસ્ય) તેનું (વૈશેષિકામ્નાનાત્) વિશેષ આમ્નાન હોવાથી (વિકલ્પે) જે વિરુદ્ધ હોય તો (સ્યાત્) તેનું વિશેષ આમ્નાન નિરર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—કેકત બંને પ્રયોગોમાં પશુ સંગંધી પ્રયોગ જ તંત્રી અર્થાત્ મુખ્ય છે અને પુરોડાશ પ્રયોગ તેની અંદર જ સમાનો હોવાથી તંત્રી નથી. જે બંનેમાંથી કોઈ પણ તંત્રી થઈ શકેતો હોત તો પાશુક પ્રયોગનું વિશેષ આમ્નાન હોવું નિરર્થક થઈ જતું. ॥ ૩૧ ॥

પશોશ્ચ વિપ્રકર્ષસ્તન્નમધ્યે વિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશોઃ વિપ્રકર્ષઃ) પશુને દાન આપવાનો પ્રયોગ દીર્ઘકાળ પર્વન્ત હોય છે (તન્નમધ્યે વિધાનાત્) પુરોડાશ પ્રયોગ તો તેની વચ્ચે આવી જાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સવનમાં પશુદાન આપવાનો પ્રયોગ છે અને સાયંકાળના સવનમાં પણ એનો જ પ્રયોગ હોય છે. ફક્ત મધ્યદિનના સવનમાં પુરોડાશનો પ્રયોગ હોય છે માટે પાશુક પ્રયોગ જ તન્ત્રી એટલે મુખ્ય છે અને પુરોડાશ પ્રયોગ પ્રસંગી છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનું સમાન તંત્ર હોય ત્યારે વૈકૃત અંગોમાં પ્રકૃતિ પ્રસંગી થાય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વં ચ પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા જેદનિત્યત્વાદનર્થકં હિ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા) પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ સમાન તંત્ર હોય તો (અપૂર્વં) પ્રકૃતિ તંત્ર થાય છે (જેત) જે એમ કહેવામાં આવે તો (અનિત્યત્વાત્) વિકૃતિ અનિત્ય હોવાથી (અનર્થકં હિ સ્યાત્) તે અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ સમાનતંત્ર હોય તો પ્રકૃતિ તંત્ર જ કરવું કારણ કે તે નિત્ય છે આવા પૂર્વપક્ષવાદનો ઉત્તર એ છે કે વિકૃતિ તંત્ર જ કરવું જોઈએ કારણ વિકૃતિ અનિત્ય હોય છે. જે વિકૃતિને એ પ્રમંત્રે સ્થાન ન આપવામાં આવે તો તે નિર્થક થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે કે નૈમિત્તિકી ચિકીર્ષા નિત્યા ચિકીર્ષા બાધતે ' નૈમિત્તિક ચિકીર્ષા નિત્ય ચિકીર્ષાનો આધ કરે છે. વિકૃતિ નૈમિત્તિક હોય છે અને પ્રકૃતિ નિત્ય હોય છે, માટે જન્મે સમાનતંત્ર જ્યાં હોય ત્યાં વિકૃતિ તંત્ર જ કરવું પ્રકૃતિ તંત્રમાં પ્રસક્ત થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

‘ આગ્રયણમાં પ્રસૂત બર્હિષોનું જ મહણ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અધિકશ્ચ ગુણઃ સાધારણેઽવિરોધાત્કાંસ્યમોજિવદમુખ્યેઽપિ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધારણે અવિરોધાત્) સાધારણમાં વિરોધ ન હોવાથી (અધિકઃ ગુણઃ) અધિકગુણ કરવો જોઈએ. (કાંસ્ય મોજિવત્) કાંસ્ય પાત્રમાં મોજનવન પાલનાર શિષ્યાદિ પેઠે. (અમુખ્યે અપિ) મુખ્ય ન હોય છતાં પણ.

ભાવાર્થ :—આગ્રયણમાં ઐન્દ્રાગ્નિ, ક્ષદેવ અને દાવાપૃથિવ્ય આવી રીતે ક્રમથી હવિષો હોય છે તેમાં પહેલાં એમાં પુષ્પિત અથવા અપુષ્પિત દર્મો લેવાના હોય છે અને છેલ્લા દાવાપૃથિવ્ય હવિષમાં તો પ્રસૂત બર્હિઃ અર્થાત્ પુષ્પિત બર્હિઃ જ એટલે દર્મ લેવાનો હોય છે હવે આગ્રયણમાં પુષ્પિત બર્હિઃ લેવો કે અપુષ્પિત ? આમાં સિદ્ધાંત એ છે કે અમુખ્ય અર્થાત્ ચરમ ઉપસ્થિતિવાળા આગ્રયણમાં અધિકગુણ અર્થાત્ પુષ્પિત બર્હિનું જ મહણ થાય છે. ઐન્દ્રાગ્નિમાં અંગ્રણેય થતો ન હોવાથી કોઈ વિરોધ આવતો નથી. જેમ ગુરુ મુખ્ય છે અને શિષ્ય અમુખ્ય છે પણ શિષ્યને ઠાસાનાં વાસણમાં જમવાનો નિયમ છે, તો હવે કોઈક ઠેકાણે

એ બેને ગુરુશિષ્યને સાથે ભોજન કરવાનો વખત આવે તો ગુરુને શિષ્ય વ્રતપાઠવાર્થે કાંસાના વાસણમાં ભોજન કરે તો વાંચો આવતો નથી. હાવાર્થે એ કે મુખ્યને વાંચી ન હોય તો અમુખ્ય અધિક ગુણનો પાત્ર બને છે ॥ ૩૪ ॥

ઘાવાપૃથિવ્યાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તત્પ્રવૃત્ત્યા તુ તન્ત્રસ્ય નિયમઃ સ્યાદયથા પાશુકં સૂક્તવાકેન ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તત્પ્રવૃત્ત્યા) પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ હોવાથી (તન્ત્રસ્ય નિયમઃ સ્યાત) ઘાવાપૃથિવ્યતંત્રનો નિયમ છે. (યથા પાશુકં સૂક્તવાકેન) જેમ આગળ સૂત્ર ૩૧ માં સૂક્તવાક મંત્રની પ્રવૃત્તિથી પાશુક તંત્રનો નિયમ છે તેમ.

હાવાર્થ :—પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી ઘાવાપૃથિવ્ય તંત્રનું જ અનુદાન થવું જોઈએ એટલે એ જ મુખ્ય છે એમ માનવું જોઈએ જેમ આજ પાદમાં ૩૧ માં સૂત્રમાં પાશુક તંત્રનો નિયમ અધિકારમાં આવ્યો છે તેમ અહીં પણ ઘાવાપૃથિવ્યનું જ તંત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વાડવિરોધાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) ગહિ (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી.

હાવાર્થ :—અહીં કોષ્ઠપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. જે એન્દ્રાગનનું પ્રસૂત બહિ અંગ છે તેમ ઘાવાપૃથિવ્યનું પણ એ અંગ છે. અંગપાત્રની ભીતિ ન હોવાથી એમાંથી કોષ્ઠ એકનો નિયમ થઈ શકતો નથી એટલે એમાંથી ગમે તેના તંત્રનું અનુદાન થઈ શકે છે, બંને મંત્રો અતિદેશથી પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૬ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણવાચ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત) પ્રસૂત બહિપૂને માટે કોષ્ઠ પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર-લક્ષણ નથી.

હાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર અર્થાત્ શ્રુતિવચન એમાંથી એકેયનું ન હોવાથી એટલે કે બંને પ્રકૃતિમાંથી અતિશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોવાથી એમાંથી અમુકનું તંત્રનું હોવું જોઈએ એવો નિયમ અધી શકતો નથી માટે બંનેની તન્ત્રિતા છે. ॥ ૩૭ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः



અથ દ્વાદશાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અષ્ટરાત્રનામ યાગમાં વત્સત્વક અને અહતવાસનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિશ્વજિતિ વત્સત્વકુ નામધેયાદિતરથા તન્નમૂયસ્ત્વાદહતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ) વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં (વત્સત્વકનામધેયાત્) વત્સત્વક નામધેય અર્થાત્ નામધેય અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. (હતરથા) અન્યથા (તન્નમૂયસ્ત્વાત્) અહતેનાનું ભૂષરત્વ હોવાથી (અહતં સ્યાત્) અહત વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાત.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરાત્રનામક એક અહીન કનુ છે. તેમાં પહેલા દિવસના યાગનું નામ વિશ્વજિત્ છે અને આઠમા દિવસના યાગનું નામ અભિજિત્ છે. વચ્ચેના છ દિવસના યાગનું નામ જ્યોતિ છે. વિશ્વજિત્ એઠાઠમાં વત્સત્વક પરિધાનાર્થ આમ્નાત છે વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વસ્ત્ર. અવમૃયાદુદેત્ય વત્સત્વકં પરિવર્તે ॥ જ્યોતિષીમમાં અહતવાસઃ વિહિત છે. અષ્ટરાત્ર નામક યાગમાં આ જન્મેની પ્રાપ્તિ થાય છે. આના સત્ત્વધાનમાં આ સૂત્ર છે કે વત્સત્વક અર્થાત્ પ્રાવરણ વસ્ત્ર જ અષ્ટરાત્રમાં ઉપયોગમાં લેવું. કારણ કે નામધેયય એની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ચોદક કરતાં નામધેય અવવત્તર હોય છે. જે નામનો અતિદેશ ન હોત તે અહત વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાત. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિરોધો વા ઉપરિવાસો વત્સત્વકુ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિરોધઃ) જન્મેમાં વિરોધ નથી (ઉપરિવાસો વત્સત્વકુ) ઉપનું જે આચ્છાદન છે તેજ વત્સત્વક છે.

ભાવાર્થ :—અહત વસ્ત્ર અને પ્રાવરણ વસ્ત્ર આ જન્મેમાં વિરોધ નથી. જે એકથી ખીજનું કામ સરતું હોત તે વિરોધ આવત અને વિશ્લેષ થાત પણ એમ નથી. અહતવાસ કોપીન માટે હોય છે અને વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વસ્ત્ર શરીર ઉપર ઢાંકવા માટેનું વસ્ત્ર છે. જન્મેની જરૂર હોય છે. માટે અહત અને પ્રાવરણ વસ્ત્રોનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

‘અનુનિર્વાપ્ય પશુ પુરોડાશોમાં પશુ પુરોડાશનું જ તંત્રિત્વ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનુનિર્વાપ્યેષુ મૂયસ્ત્વેન તન્નનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુનિર્વાપ્યેષુ) અનુ નિર્વાપ્ય હવિષોમાં (મૂયસ્ત્વેન) અહત હોવાથી (તન્નનિયમઃ સ્યાત્) પશુ પુરોડાશમાં તંત્રની પ્રસક્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે કે અમ્નોષ્ઠીમીયપશુપુરોડાશમનુ અષ્ટૌ દેવસુવૌ હર્વોષિ નિર્વપતિ આ આઠ હવિષોનો નિર્વાપ હોવાથી અહતના અનુબ્રહ્મે લીધે હવિષોના તંત્રનું જ અનુદાન થવું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આગન્તુકત્વાદ્વા સ્વધર્મા સ્યાચ્છુતિવિશેષાદિતરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આગન્તુકત્વાત્) અમુખ્ય હોવાથી (સ્વધર્મા સ્યાત્) પુરોડાશનું તંત્ર હોતું નેહ્યે. (શ્ચુતિવિશેષાત્) અનુ શબ્દના સ્વાસ્થ્યથી (દત્તરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્) પુરોડાશ મુખ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ જે અનુનિર્વાપ્ય હવિષો છે તે આગન્તુક અર્થાત્ અમુખ્ય હોવાથી અને પુરોડાશ પછી નિર્વાપ્ય હોવાથી પુરોડાશનું જ તંત્રિત્વ હોતું નેહ્યે અર્થાત્ પુરોડાશના તંત્રનું જ અનુદાન થવું નેહ્યે. ॥ ૪ ॥

સ્વસ્થાનત્વાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વસ્થાનત્વાત્) પોતાના સ્થાનમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ સ્વસ્થાનમાં હોવાથી પુરોડાશ તંત્ર જ હોવું નેહ્યે. અનુ-નિર્વાપ્યોનું નહિ. ॥ ૫ ॥

સ્વિષ્ટકૃચ્છ્રવણાન્નેતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃચ્છ્રવણાત્) સ્વિષ્ટકૃતનું શ્રવણ થતું હોવાથી (ન ઇતિ ચેત્) પુરોડાશનું તંત્ર થઈ શકે નહિ, આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૬ ॥

વિકારઃ પવમાનવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકારઃ) અમ્યે પવમાનાય અહીં જેમ ગુણ વિધાન છે (પવમાનવત્) તેમ પવમાન રૂપ ગુણ વિધાન પેઠે પ્રકૃતમાં પણ ગુણ વિધાન છે

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિ માટે પવમાન ગુણ વિધિ છે તેમ આઠ દેવસ્ય હવિષો માટે સ્વિષ્ટકૃત પણ ગુણ વિધિ છે. ॥ ૭ ॥

અવિકારો વા પ્રકૃતિવચ્ચોદનાં પ્રતિ ભાવાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિકારઃ) અસ્વિષ્ટકૃત શબ્દવાળું વચન કરતું નેહ્યે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (ચોદનાં પ્રતિ ભાવાત્ ચ) વિધિ પ્રત્યે અનુવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્વિષ્ટકૃત વચન કરતું નેહ્યે પ્રકૃતિ પેઠે અતિદેશ હોવાથી. દર્શપૂર્ણ માસમાં જે સ્વિષ્ટકૃત વિધાન છે તેની પ્રત્યે આ વિધાન છે એટલે કે સ્વિષ્ટકૃત શબ્દથી પ્રાકૃતી દેવતા લક્ષણથી અનુવાદિત થાય છે. પુરોડાશ તંત્રનું જ અનુદાન થવું નેહ્યે એ સમગ્ર અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

‘ એક કર્મમાં લિન્ન લિન્ન કાર્યવાળા ગુણોનો સમુચ્ચય હોય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (ગુણનાં શિષ્ટત્વાત) અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો (સર્વકર્મ સ્યાત્) સર્વ ગુણોનો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ગુણોનો સમુચ્ચય કરવો.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને ઉદ્દેશીને જે ધણુ ગુણો વિહિત હોય તો તે બધાનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે :—ઋજુમાષારમ્ભતિ । સતતમાષારમ્ભતિ અહીં આધારરૂપ એક કર્મમાં ઋજુરત અને સંતતરત ગુણોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

‘ જે બધાય ગુણોનું એક જ પ્રયોજન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकार्यास्तु विकल्पेन समुचये ह्यवृत्तिः स्यात् ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (એકાર્યાઃ) જે બધા ગુણોનું એક પ્રયોજન હોય તો (વિકલ્પેન) ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો. (હિ) કારણ કે (સમુચ્ચયે) સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો (આવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રધાનની આવૃત્તિ માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—જે એક જ પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ માનવો. કારણ કે એક જ ગુરૂથી પ્રયોજન નિષ્પન્ન થઈ જવાથી બીજા ગુણોના અનુજ્ઞાનની જરૂર રહે છે નથી. જે બીજા ગુણોનું પણ અનુજ્ઞાન કરવામાં આવે તો પ્રધાનની આવૃત્તિ માનવી પડે અને એવી આવૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. પ્રધાનને માટે ગુણ હોય છે કંઈ ગુણને માટે પ્રધાન કર્મ હોતું નથી. ॥ ૧૦ ॥

अभ्यस्येतार्थवत्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યસ્યેત્) અપૂર્વને માટે (અભ્યસ્યેત) પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવી (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપે છે.

ભાવાર્થ :—અનેક ગુણો હોવાથી પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવામાં આવે અને તેનાથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો શો દોષ છે ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

आश्रुतिरित्याह ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(ને) નહિ (અશ્રુતિત્વાત) એવી આવૃત્તિ કરવાને માટે કોઈ શ્રુતિ વચન નથી.

ભાવાર્થ :—વધારાના અંગના ઉપયોગ માટે પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવી એવું કોઈ શ્રુતિનું વચન નથી. જ્યાં સુધી અપૂર્વત્વની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી તે વચન શાસ્ત્ર પણ કહેવાય

નહિ. નિષ્કેળ વચન કહી પણ શાસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. જે એમ કહેવામાં આવે કે ત્યારે બીજા ગુણોનું વિધાન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે તેનું સમાધાન એ છે કે એક ગુણનો ઉપયોગ આ કાળમાં કર્યો તે બીજા ગુણનો ઉપયોગ બીજા કાળમાં થશે. આવી રીતે બીજા ગુણોની પણ અર્થવત્તા સિદ્ધ થશે. શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે ગુણાન્તરશા મનસ્ય થર્તૃત્વં વક્ષ્યતિ, કાલાન્તરે અર્થવત્ત્વં સ્યાદિતિ આ પંક્તિનો ભાવ ઉપરના લખાણમાં આવી જાય છે. આ ઉપરથી સમજી લેવું જેમએ કે ગુણાન્તરનું આનર્થકય નથી. ॥ ૧૨ ॥

સતિ ચામ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અને જે અભ્યાસ શાસ્ત્ર વિહિત હોય તે (અભ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્) અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જે અભ્યાસ શાસ્ત્રમાં વિહિત હોય તે કરવો જેમકે—ઉમે વૃહદ્વ્યાન્તઃ ભવતઃ) આ કેકાણે એ બૃહદ્વ્યાન્તર અતાબ્યાં છે તે બન્ને ગાવાં. ॥ ૧૩ ॥

વિકલ્પવચ્ચ દર્શયતિ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિકલ્પવત્) વિકલ્પ વિધાન પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કેષક ક્રતુમાં ગુણોના વિધાનનો વિકલ્પ પણ બતાવે છે. જેમકે—દેત્વો વા શ્વાદિરો વા પાલાશો વા । મિલ્કનો, અદિરનો કે પદ્માશનો યૂપ ક્રતુમાં કરવો. આ કેકાણે વિકલ્પ બતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલાન્તરેઽર્થવત્ત્વં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કાલાન્તરે) વિકલ્પ કાળાન્તરમાં (અર્થવત્ત્વં સ્યાત્) સફળ પ્રયોજન-વાળો થશે.

ભાવાર્થ :—વિકલ્પમાં એકથી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી, બીજો ગુણ કે જે વિહિત છે તે નિરર્થક થઈ જશે. આ ક્રતુનું સમાધાન એ છે કે બીજો વખતે એનો ઉપયોગ થશે અને વિધાન સફળ થશે. કેષક મિલ્કનો ઉપયોગ કરશે તે કેષક પદ્માશનો પણ ઉપયોગ કરશે. આમ હોવાથી વિધાનનું સાદૃશ્ય થશે અને વિકલ્પ પણ પ્રામાણિક માનવામાં આવશે. ॥ ૧૫ ॥

‘વૈગુણ્ય દૂર કરવા માટે જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો વિહિત હોય તેનો પણ વિકલ્પ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાયશ્ચિત્તેષુ વૈકાર્થ્યાન્નિગ્ધત્રેનામિસ યોગસ્તસ્માત્ સર્વસ્ય નિર્વાતઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તેષુ) અનેક પ્રાયશ્ચિત્તોમાં (વૈકાર્થ્યાન્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (નિષ્પક્ષે) ઉત્પન્ન થયેલા નિમિત્ત સાથે (અમિત્ત યોગઃ) પ્રાયશ્ચિત્તનો સંબંધ થાય છે. (તસ્માત્) માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી (સર્વસ્ય નિર્વાતઃ) સર્વ દોષનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો હોય છે. કટુ કરવામાં કયાંય પણ વૈગુણ્ય થયું હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈગુણ્યનો નાશ થાય છે. વૈગુણ્ય થયું એ શાસ્ત્રથી જ સમગ્રય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી એનો નાશ થાય છે એ પણ શાસ્ત્રથી જ સમગ્રય છે. આથી પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું નહિ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી કટુમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષનો નાશ થાય છે, માટે તેજ દોષના નાશ કરવા માટે બીજા પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. અર્થાત્ જ્યાં અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં હોય ત્યાં વિકલ્પ છે એમ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

‘ નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સમુચ્ચયસ્ત્વદોષોઽર્થેષુ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેષુ બદોષઃ) જ્યાં અર્થમાં વૈગુણ્ય અથવા પ્રત્યવાયનું શ્રવણ ન હોય અને કેવળ કર્મકર્તાવ્યતી માત્રનું શ્રવણ થતું હોય ત્યાં (સમુચ્ચયઃ) પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્યાં કર્મમાં વૈગુણ્યનું કે દોષનું શ્રવણ થતું ન હોય અને પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તને લીધે બતાવવામાં આવનાં હોય ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે મિષ્ટેષુ જુહોતિ । સ્કન્ને જુહોતિ । યરાનું પાત્ર લાંબી ગયું હોય અથવા તેમાં ઊંદ્ર આદિ પડવાથી તેમાં રાખેલો પ્રવાહી પદાર્થ વહી ગયો હોય તો હોમ કરવો. આ ઠેકાણે બન્ને હોમોનો સમુચ્ચય સમજવો. ભિન્નતા અને રક્તતા નિમિત્તમાત્ર છે અને તેને લીધે કરવામાં આવતા હોમ કર્મનાં અંગો બને છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ કર્મકાળમાં અનધ્યાય આવે તો પણ મંત્રોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મન્ત્રાણાં કર્મસંયોગાત્ સ્વધર્મેણ પ્રયોગઃ સ્યાદ્

ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં કર્મસંયોગાત્) મંત્રોનો સંબંધ કર્મ સાથે હોવાથી (સ્વધર્મેણ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રના ધર્મ સાથે જ પ્રયોગ થવો જોઈએ, (ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્) પઠિત્વ રૂપ ધર્મ પકનને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મના અંગ તરીકે જે મંત્રોનું વિધાન થયું હોય છે તે મંત્રો કર્મ કરતી વખતે જો અમાત્રાસ્યા આદિ પર્વ આવ્યું હોય તો તે દિવસે મંત્રોનો પાઠ ન કરવો જોઈએ કારણ કે પર્વમાં અધ્યયનનો નિષેધ છે. જ્યારે જ્યારે મંત્રનું પકન થાય ત્યારે ત્યારે સ્વાધ્યય જ છે. અને અનધ્યાયના દિવસોમાં સ્વાધ્યાય ન કરવો જોઈએ. માટે જો કર્મ કરતી વખતે અનધ્યાયનો દિવસ આવ્યો હોય તો કર્મના અંગભૂત મંત્રો તે દિવસે બોલવા નહિ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિદ્યાં પ્રતિ વિધાનાદ્વા સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્યાત્
કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિદ્યાં પ્રતિ વિધાનાત) અધ્યયન પ્રત્યે અનધ્યાયનું વિધાન હોવાથી (સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્યાત્) હરેક દિવસે કર્મ થઇ શકે છે (કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય) કર્મના પ્રયોગ કર્મને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યયનમાં અનધ્યાયના દિવસોનો સંબંધ છે. યજ્ઞ આદિ કર્મના પ્રયોગમાં એનો સંબંધ નથી. યજ્ઞમાં જે મંત્રો બોલવામાં આવે છે તે કંઈ અધ્યયનને મટે હોતા નથી એ તો કર્મ સિદ્ધિને માટે હોય છે તેથી યજ્ઞ આદિ કર્મ તો અનધ્યાયને દિવસે પણ થઇ શકે છે અને મંત્રો પણ બોલી શકાય છે એમાં કોઇ પણ ખતનો પ્રત્યયાય નથી. ॥ ૧૯ ॥

જપાદિ મંત્રોમાં મંત્રસમાભનાય સિદ્ધસ્વર નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ભાષાસ્વરોપદેશાદૈરચત્ પ્રાવચનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ભાષાસ્વરોપદેશાત્) ભાષિક સ્વરના ઉપદેશથી (પ્રાવચનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રાવચન સ્વરોનો પ્રતિષેધ થાય છે (દૈરચત્) જેમ દૂરા પદનો ઉપદેશથી નિષેધ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કેટલાક મંત્રોમાં ભાષિક સ્વરો હોય છે. અને મંત્ર-સમાભનાયમાં ત્રૈસ્વર્યથી મંત્રો પઠિત હોય છે. ભાષિક સ્વર એટલે.....

છન્દોગા બહ્વૃચાશ્ચૈવ તથા વાજસનેયિનઃ ।

ઉચ્ચનીચસ્વરં પ્રાહુઃ સ વૈ ભાષિક ઉચ્યતે ॥

સામવેદી, ઋગ્વેદી અને યજુર્વેદી બ્રાહ્મણો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનું જે ઉચ્ચારણ કરે છે તે ભાષિક સ્વર કહેવાય છે. તેમાં મંત્રોમાં જે પ્રવચનનો સ્વર હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે જેમ દૂરા પદનો ઉચ્ચારવાથી ' ગિરા ' પદનો નિષેધ થાય છે તેમ. ભાષિક સ્વર જુદો હોય છે અને પ્રાવચન સ્વર પણ જુદો હોય છે. પ્રાવચનના સ્થાનમાં સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી પ્રાવચનનો નિષેધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રોપદેશો વા ન ભાષિકસ્ય પ્રાયાપત્તેર્ભાષિકશ્રુતિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મન્ત્રોપદેશઃ) મંત્રનો જ ઉપદેશ હોય છે (ન ભાષિકસ્ય) ભાષિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી. (પ્રાયાપત્તેઃ) ઉપતિશાલિક સ્વરનો આધ આવવાથી (ભાષિકશ્રુતિઃ) ભાષિકશ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ ભાષિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી પણ સ્વરવિશિષ્ટ મંત્રનો ઉપદેશ હોય છે. મંત્રોપતિ વખતનો જે સ્વર હોય છે તે જ કર્મ કરતી વખતે બ્રાહ્મણ સ્વર હોય છે. એટલે પ્રાવચન સ્વરવિશિષ્ટ મંત્રનું જ ઉચ્ચારણ કરવું. એક સ્વરના સ્થાનમાં બીજો સ્વર બોલવો એ ઠીક નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિકારઃ કારણાગ્રહણે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થે :—(કારણાગ્રહણે) કારણનું મહત્ત્વ ન હોવાને લીધે (વિકારઃ) ‘ ઇરા ’ પદથી ગિરાપદનો આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હરા પદથી ગિરા પદનો વિકાર થઈ શકે છે. જેમ સ્વરમાં તો ભાષિક સ્વરના અનુપદેશમાં મંત્રનો ઉપદેશ કારણ રૂપે છે તેમ હરા પદ રૂપ વિકાર ગિરાનો આધ ન કરે એમાં કશું કારણ નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ આહણોત્પન્ન મંત્રોનો ભાષિક સ્વર નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તદ્વાચત્વાદદૃષ્ટોઽપ્યેવમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વાચત્વાત્) તે જ ન્યાયથી (અદૃષ્ટઃ અપિ એવમ્) મંત્રકાંડમાં અદૃષ્ટ મંત્ર પણ પ્રાચીન સ્વર હોય છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞકર્મણ્યજપન્યૂક્તસામસુ । પાણિનોય વ્યાકરણ. ॥ ૧-૨-૩૪ ॥ વેદમાં ત્રૈસ્વર્યથી મંત્રો પઠિત છે. પણ યજ્ઞ કર્મ કરતી વખતે તેમાં એક શ્રુતિ સ્વર છે. આહણમાં બતાવેલા સ્વરથી પાઠ કરતાની જરૂર નથી અર્થાત્ ભાષિક સ્વરથી એ મંત્રો બોલવા નહિ. કારણ કે પૂર્વ સૂત્રમાં મંત્ર માત્રનું વિધાન હોવાથી સ્વર વિધાન નથી. ॥ ૨૩ ॥

સ્થિતિમાં સૂત્ર.

તદુત્પત્તેર્વા પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદુત્પત્તેઃ) આહણમાં ઉત્પત્તિ હોવાથી. (પ્રવચનલક્ષણત્વાત્) પ્રવચનનું લક્ષણ તેમાં હોવાથી આહણ વાક્યમાં મંત્રત્વ પણ છે જ.

ભાવાર્થ :—આહણ અન્યમાં જે મંત્રની ઉત્પત્તિ છે તેમાં તો ભાષિક સ્વર જ છે. સ્વર-વિશિષ્ટ જ આહણ મંત્રની ઉત્પત્તિ છે. પ્રવચન મંત્રનું જે લક્ષણ બીજા અષ્ટાધ્યાયમાં કહ્યું છે તે લક્ષણ આહણ વાક્યમાં પણ હોવાથી આહણ વાક્યને પણ મંત્ર તરીકે કહેવું યોગ્ય છે. અહીં શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. બ્રાહ્મણોત્પત્તેર્મંત્રસ્ય । ભાષિકેણપ્રયોગઃ સ્થાત્ । પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ । પ્રવચનં મંત્રાણાં લક્ષણં યથા મંત્રા પ્રોચ્યન્તે તથાવિધા વિજ્ઞાપન્તે । તે ચ ભાષિક એવં ઉત્પન્નાઃ । તેષામન્યથા વિવત્ત્વે પ્રમાણં નાસ્તિ તસ્માદ્યથોત્પન્નાસ્તથાવિધા એવં પ્રયોક્તવ્યાઃ । આહણ અથેમાં જે સ્વરથી મંત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તે સ્વરથી જ પ્રયોક્તવ્ય હોવા જોઈએ. ભાષિક સ્વરમાં ઉત્પન્ન થયા છે માટે ભાષિક સ્વરથી જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરણમંત્રોમાં મંત્રોત્તે કર્મનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મંત્રાણાં કરણાર્થવાન્મન્ત્રાન્તેન કર્માદિસંનિપાતઃ સ્યોત્ સર્વસ્ય

વચનાર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(મંત્રાણાં કરણાર્થત્વાત્) મંત્ર ક્રિયા કરવાને માટે હોવાથી (મન્ત્રાન્તેન) મંત્ર બોલ્યા પછી (કર્માદિસંનિપાતઃ સ્થાત્) કર્મ શરૂ કરવું. (સર્વસ્ય વચનાર્થત્વાત્) સર્વ મંત્ર સમસ્ત અર્થ બતાવતા હોવાથી

ભાવાર્થ :—કર્મકાંડમાં અમુક મંત્રથી અમુક કર્મ કરવું એવું જ્યાં જતાવતામાં આવ્યું છે ત્યાં સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા પછી તે કર્મ કરવું જોઈએ, કારણ કે મંત્ર તો અર્થના સ્મારક હોય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા વગર અર્થનું સ્મરણ થઇ શકે નહિ અને જો મંત્રની શરૂઆતમાં એકાદ પદ બોલીને જ કર્મ કરી લેવામાં આવે તો પછીનો મંત્રભાગ બોલવો બ્યર્થ છે કારણ કે અર્થનું પ્રથમથી જ સ્મરણ થઈ ગયું હવે બાકીનો મંત્ર શા માટે બોલવો. આથી એવો નિયમ ધડવામાં આવ્યો છે કે સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા પછી જ ક્રિયા કરવી. ॥ ૨૫ ॥

‘વસોર્ધારામાં પૂર્વની પેઠે મંત્રના કર્મનો સંનિપાત થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સન્તતવચ્ચનાદ્ ધારાયમાદિસંયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સન્તતવચ્ચનાત્) સંતત એવું વચન હોવાથી (ધારાયમા) ધારામાં (આદિ-સંયોગઃ) આદિ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :—મંત્ર અને ધારાનો અત્યંત સંયોગ હોવાથી મંત્રની શરૂઆતમાં જ ધારાનો સંયોગ થવો જોઈએ. સંતતાં વસોર્ધારાં જુહોતીતિ આ વાક્યમાં કર્મનો મંત્ર સાથે આદિ સંયોગ દૃષ્ટ છે કે અત્યંત સંયોગ. અર્થાત્ મંત્ર બોલી રહ્યા પછી ધારા કરવી ? આ શંકાનું સમાધાન પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મસંતાનો વા નાનાકર્મત્વાદિતરસ્યાશક્યત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મસન્તાનઃ) કર્મનો અત્યંત સંયોગ ક્રિયા અને મંત્રનો નથી પણ ક્રિયાઓનો જ અત્યંત સંયોગ હોય છે (નાનાકર્મત્વાત્) કર્મ અનેક હોવાથી (ઇતરસ્ય અશક્યત્વાત્) ક્રિયા અને મંત્રનો સંતત સંયોગ અશક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રિયા આશુતર વિનાશિની હોય છે અને મંત્ર ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલે એ બેનો સંયોગ થઇ શકે નહિ. સંયોગ તો સમકાલમાં સ્થિર પદ્ધતિનો જ થઇ શકે છે. માટે મંત્રને અંતે અર્થાત્ મંત્ર બોલી રહ્યા પછી ક્રિયા થવી જોઈએ. દ્વાદશ દ્વાદશ જુહોતિ એ સંખ્યાથી અનેક કર્મ હોવાનું સમજાય છે. ॥ ૨૭ ॥

આધારમાં પણ મંત્રાન્તમાં જ કર્મસંનિપાત હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધારે ચેદ્ દીર્ઘધારત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(આધારે ચેત્) આધારમાં જો મંત્રની શરૂઆતમાં સંયોગ દૃષ્ટ છે એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે (દીર્ઘધારત્વાત્) દીર્ઘધારા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંતતમાધારયતિ આ દેશણે પણ સંતત વચન દીર્ઘધારાપરક હોવાથી મંત્રાન્તમાં જ આધાર કરવો એજ દૃષ્ટ છે. ॥ ૨૮ ॥

એકકાર્યમંત્રાનું વિકલ્પાધિકરણ.

મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાદેકાર્થનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાત્) મંત્રો સ્મરણ દ્વારા કર્મમાં પ્રાપ્ત થઇ ઉપકારક હોવાથી (એકાર્થનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્) એક અર્થવાળાઓનો વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—દૂષા વાં વિમજતુ, મગો વાં વિમજતુ, અર્ચમા વાં વિમજતુ । આ ત્રણે મંત્રો પુરોહશ વિભાગને માટે છે. આ વિભાગ એક મંત્રથી પણ શક્ય છે, કારણ કે એક મંત્રથી પુરોહશ વિભાગનું સ્મરણ થઈ શકે છે. માટે આ ત્રણે મંત્રમાંથી કોઈ પણ એક મંત્રથી કાર્ય થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત નીકળે છે કે એક જ અર્થ તાળા અથવા એક પ્રયોજન તાળા મંત્રો એક કરતાં વધારે હોય તો તેનો વિકલ્પ માનવો. ॥ ૨૯ ॥

સંખ્યા યુક્ત વચન વિહિત મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંખ્યાવિહિતેષુ સમુચ્ચયોઽસંનિપાતિત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાવિહિતેષુ) સંખ્યા સાથે જ્યાં મંત્રોનું વિધાન હોય ત્યાં (સમુચ્ચયઃ) મંત્રોનો સમુચ્ચય સમજવો (અસંનિપાતિત્વાત) કર્મમાં સ્મરણ દ્વારા સર્વમંત્રો હેતુ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્ભિરગ્નિમાદતે આ ઠેકાણે ચારેય મંત્રોથી અગ્નિનું આદાન હોય છે. ચારેય મંત્રો એટલા પછી અગ્નિને હાથથી પકડવી જો કે છેલ્લા મંત્રથી જ અર્થ સ્મરણ થવાથી પૂર્વોક્ત ત્રણ મંત્ર એટલવાની જરૂર રહેતી નથી છતાં એનું ઉચ્ચારણ અવશ્ય કરવાનું હોય છે કારણ કે તે વિહિત હોવાથી અદષ્ટ જનક હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

‘ આદાણુ વિહિત ઉદપ્રયસ્વ ઇત્યાદિ મંત્રોનો વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. બ્રાહ્મણવિહિતેષુ ચ સંખ્યાવત્સર્વેષામુપદિષ્ટત્વાત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (બ્રાહ્મણવિહિતેષુ) આદાણુગ્રંથોમાં વિહિત (સંખ્યાવત્) સંખ્યા પેઠે (સર્વેષામ્) સર્વમંત્રોનો સમુચ્ચય હોય છે (ઉપદિષ્ટત્વાત) ઉપદિષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ ઉરુ પ્રથસ્વ ” “ ઉરુ પ્રયોરુ તે યજ્ઞપતિઃ પ્રથતામ્ ” આ બંને આદાણુ ગ્રંથોક્ત મંત્રો છે અને તેનો વિનિયોગ ચિંગરૂપ પ્રમાણથી પુરોહશ-પ્રથનમાં છે, બંને મંત્રો ઉ દેશ દ્વારા વિહિત છે તેથી પ્રથન રૂપ કાર્યમાં એ બંનેનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

યાજ્ઞ્યાવલ્કારયોશ્ચ સમુચ્ચયદર્શનં તદ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યાજ્ઞ્યાવલ્કારયોઃ) જેમ યાજ્ઞ્યા અને વલ્કારનું (સમુચ્ચય-દર્શનમ્) સમુચ્ચય દર્શન થાય છે (તદ્વત્) તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—“ યાજ્ઞ્યાયા જુહોતિ ” વલ્કારેણ જુહોતિ આ બંને મંત્રોનો જેમ એક હોમ રૂપ કાર્યમાં સમુચ્ચય છે તેમ પુરોહશ-પ્રથનમાં પણ ઉપર કહેલાં બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચિકલ્પો વા સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિત્વાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિત્વાત) સમુચ્ચય-યનું શ્રવણ ન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચયનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી પુરોહાશ મંત્રોમાં વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થવાદુપદેશસ્ય ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશસ્ય) ઉપદેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કે મંત્રોમાં પ્રથમ્વ ૩૫ ક્રિયાપદથી શરૂ સમગ્ર શ્લોક હોવાથી વિગ-
દારા જ મંત્રોનો વિનિયોગ થઈ શકે છે છતાં વિનિયોગનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે ગુણાર્થક છે,
અર્થાત્ રતુનિર્ણય અર્થવાદને માટે છે.

વષટ્કારે નાનાર્થત્વાત્ સમુચ્ચયઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વષટ્કારે) વષટ્કાર દૃષ્ટાન્તમાં (નાનાર્થત્વાત્) બિનાર્થકતા હોવાથી
(સમુચ્ચયઃ) ત્યાં સમુચ્ચય માનવો પડે છે.

ભાવાર્થ :—વષટ્કાર ૩૫ જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે બરાબર નથી કારણ યાજ્ઞા એ તો
મંત્ર છે અને તે દેવતાનું સ્મરણ કરાવે છે. વષટ્કાર એ તો પ્રદાનને માટે હોય છે. આમ યાજ્ઞા
અને વષટ્કારના જુદા જુદા અર્થ માટે ત્યાં સમુચ્ચય થઈ શકે છે પણ ઉલ્લેખ્ય પ્રવચ્ચ આદિ મંત્રોમાં
એવો ભેદ ન હોવાથી વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

‘ હૌત્ર મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય છે. ’ એ અવિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ મંત્ર. હૌત્રાસ્તુ વિકલ્પેરન્નેકાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રાઃ સ્તુ) હૌત્ર મંત્રોમાં તો (વિકલ્પેરન્) વિકલ્પ હોય છે (એકાર્થ-
ત્વાત્) એકાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂષાય ઉચ્છીયમાણાય અનુબૂદ્ધિ આ પ્રમાણે પ્રેષવાક્ય પછી હોતાએ
ઉચ્છ્રયણસિંગક મંત્ર બોલવો જોઈએ. ઉચ્છ્રયણસિંગક મંત્રો ચાર છે. “ ઉચ્છ્રયસ્વ વનસ્પતે ”
એક “ સમિદસ્ય ” બીજો “ ઊર્ધ્વમ્ ઊષુળઃ ” ત્રીજો અને “ ઊર્ધ્વાન ” એ ચોથો આ ચારેય
મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવો કે વિકલ્પ ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે વિકલ્પ માનવો
જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્ સમુચ્ચયો વા હૌત્રાણામ્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્) ક્રિયાણું કર્મનો અનુવાદક હોવાથી
(સમુચ્ચયઃ) સમુચ્ચય છે (હૌત્રાણામ્) હૌત્ર મંત્રોનો.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપાદિ મંત્રો પેટે કર્તૃને સ્મરણ કરાવનારા એ મંત્રો નથી પણ અધ્યયન
જે કામ કરે છે તેનો અનુવાદ હોવાથી કરવાનો હોય છે માટે હૌત્ર મંત્રોમાં સમુચ્ચય જ માનવો
જોઈએ વિકલ્પ નહિ. ॥ ૩૭ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય યતાવતાર વાક્ય પશુ છે.

ભાવાર્થ :—‘ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ’ પહેલી ઋચાને ત્રણ વાર બોલવી ત્રિહતમામ્ ત્રીજી ઋચા ત્રણ વખત બોલવી અહીં પ્રથમત્વ અને ઉત્તમત્વ મંત્ર મળુન વગર સંભવી શકે નહિ. માટે સમુચ્ચય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः



अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

જપ, રતુતિ, આશીઃ અને અભિધાનાનો સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाच्च याजमानेषु समुच्चयः

स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(જપાઃ ચ) અને જપના મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. (અકર્મસંયુક્તાઃ) કર્મ-પ્રદાશક લિંગથી શૂન્ય હોવાથી. (સ્તુત્યાશીરભિધાનાત્ ચ) રતુતિ, આશીઃ અને અભિધાન હોવાથી (યાજમાનેષુ) યજમાન કર્મમાં (સમુચ્ચયઃ સ્યાત્) સમુચ્ચય હોય છે. (આશીઃ પૃથક્ વાત્) આશીઃ જુદી જુદી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ પ્રદાશક લિંગથી રહિત અને યજમાન વડે બોલવામાં આવતા જપ પ્રયોજનવાળા મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે. આયુઃ વર્ષઃ ઇત્યાદિ જુદી જુદી આશિષો હોવાથી. એ જ પ્રમાણે જપ અને રતુતિ । મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય માનવો, કારણ કે તેનો અર્થ ૬૫ હોય છે. દૈણવીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તવ્યા સરસ્વતીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તવ્યા । વાહસ્પત્ય-મનૂચ્ય વાગ્ યન્તવ્યા, આનાથી જપનું વિધાન થાય છે. અગ્નિમૂર્ધા ઇત્યાદિ રતુતિનો મંત્ર છે અને આયુર્દા અગ્નેસ્યાયુર્મેદેદિ આ આશી મંત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે આશિષો જેટલી મંત્રોમાં યતાવી હોય તે ધીનીને સમુચ્ચય કરવો. કેવળ એક જ આશીવચન બોલી બીજીને પડતી મૂકતી એમ ન સમજવું. કારણ કે જુદા અર્થોની આશિષો અને રતુતિઓ જુદી હોય છે. એ પ્રમાણે જપના જે મંત્રો હોય તે પણ સમુચ્ચય જ સમજવો. ॥ ૧ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય યતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સમુચ્ચય યતાવવામાં પણ આવે છે. આ ઠેકાણે શાબર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. एकस्मिंश्च मन्त्रे त्रितयमपि संभवति

સ્તુતિરભિધાનં જપશ્ચ યથા, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इति । यदि विष्णुर्विचक्रमे ततः स्तुतिः
अथान्यस्मै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् । अथात्मनावधार्यते ततो जपः એક જ
મંત્રમાં સ્તુતિ અભિધાન અને જપ ત્રણે હોય છે. જેમકે :-इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि मंत्रमां
जे भीष्मने विष्णुने ओष કરાવવામાં આવે તો તે સ્તુતિ, જે કેવળ વૃત્તાન્ત જ કહેવામાં આવે
તો અભિધાન અને પોતે જ પોતાને માટે નિર્ણય કરતો હોય તો જપ કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ ઐન્દ્ર આહર્સપત્યમાં દ્વિવિધ યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાનો વિકલ્પ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પણ (યાજ્યાનુવાક્યાસુ) ઐન્દ્ર આહર્સપત્યલિંગક અનેક યાજ્ઞ્યા અને
પુરોવાક્યા યુગલોનો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવામાં આવે છે (દેવતોપલક્ષણાર્થત્વાત્)
દેવતાના સ્મરણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :-इदं वामास्ये हविः એ અનુવાકમાં ઐન્દ્ર અને આહર્સપત્ય લિંગવળા
યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાનાં યુગલો આપ્નાત છે. તેમાં સમુચ્ચય માનવાનો નથી પણ વિકલ્પ જ
માનવો જોઈએ અર્થાત્ કોઈપણ એક યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયા ઋક્ બેલવી જોઈએ. યાજ્ઞ્યા
અને અનુવાકયાનો હિદેશ દેવતાનું સ્મરણ કરાવવું એ હોય છે અને ઇદ્ કણ તો એક જ
હોય છે. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગવાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :-द्वे द्वे संभरति ' આમાં એક યાજ્ઞ્યા અને એક પુરોવાક્યા સંસક એમ મળી
એ ઋચ્યાઓનું કથન છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ વિકલ્પ જ જણાય છે. ॥ ૪ ॥

સોમદ્રવ્યના સાધનભૂત દ્રવ્યોના સમુચ્ચયનું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष. क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પૂર્વપક્ષ દ્યોતક અવ્યય છે. (ક્રયણેષુ) સોમ ખરીદવાના દ્રવ્યોમાં
(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ હોય છે. (એકાર્થત્વાત્) અધાયનું એક પ્રયોગન હોવાથી.

ભાવાર્થ :-सोम ખરીદવાના સાધન દ્રવ્ય ધણું હોય છે. અજ્યા ક્રીણાતિ હિરણ્યેન
ક્રીણાતિ ઇત્યાદિ. ખરીદી આપીને સોમ વેચાતો લઈ શકાય છે, સોનું આપીને પણ ખરીદી
શકાય છે. વસ્ત્ર આપીને પણ સોમ વેચાતો લઈ શકાય છે. ૧. દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ એક દ્રવ્ય
આપી સોમવતા ખરીદી લેવી જોઈએ. સર્વ દ્રવ્યોથી સોમ ખરીદવાની જરૂર નથી માટે સોમ-
કથના સાધન દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સમુચ્ચયો વા પ્રયોગે દ્રવ્યસમવાયાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સમુચ્ચય :) સમુચ્ચય છે (પ્રયોગે) પ્રયોગમાં (દ્રવ્યસમ-
વાયાત્) દ્રવ્યોના સમવાય અતાવેને હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગમાં અર્થાત્ સોમ યાગમાં જેટલાં દ્રવ્યો સોમ કૃપના સાધન તરીકે
વિહિત કર્યાં છે તે બધાથી સોમ ખરીદવો. એટલે સાધન દ્રવ્યોના સમુચ્ચય છે, વિકલ્પ
નહિ. ॥ ૬ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય બોધક વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શનિઃ ક્રીણાતિ, દશાક્ષરા વિરાટ, વિરાજમેવ પ્રાપ્નોતિ ઇત્યાદિ વાક્યો
દ્રવ્યોના સમુચ્ચય અતાવે છે. માટે કય દ્રવ્યોના સમુચ્ચય માનવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૭ ॥

ઉપયજનાદિ પ્રતિપત્તિ કર્મોના સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) તે પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપયજનમાં હોમીય દ્રવ્યના પ્રતિપત્તિ સંસ્કારમાં હોમીય દ્રવ્ય પ્રધાન
હોવાથી સકલ દ્રવ્યોના સમુચ્ચય છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ પ્રધાન દીઠ અંગ કર્મોની અવૃત્તિ કરવી
આવશ્યક છે. ॥ ૮ ॥

આધાનમાં વિવિધ સંખ્યાક દક્ષિણાઓના વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંખ્યાસુ તુ વિકલ્પઃ સ્યાચ્છ્રૂતિવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પઃ સ્યાત્)
વિકલ્પ છે (શ્રુતિવિપ્રતિષેધાત્) સંખ્યાના શ્રવણમાં વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. એક દેયા, ષડ્ દેયા, દ્વાદશ દેયા આ
પ્રમાણે દક્ષિણા દાનનું વિધાન છે. અહીં સમુચ્ચય માનવો કે વિકલ્પ ? આ શંકાના સમાધાનમાં
આ સૂત્ર છે અને દક્ષિણાઓમાં વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નથી એ સિદ્ધાંત છે. અર્થાત્ એકને એકજ
દક્ષિણા અપતી અનેક નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુગણોમાં દ્રવ્યાહુતિઓના વિકલ્પ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્રવ્યવિકારે ચ પૂર્વવદ્ધર્મકમ્ સ્યાત્ તથા વિકલ્પે નિયમઃ પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિકારે ચ) અને દ્રવ્યના વિકારમાં (પૂર્વવદ્) ઉપરના
અધિકરણ પ્રમાણે (ધર્મકમ્ સ્યાત્) અર્થકર્મ છે અર્થાત્ વિકલ્પ છે. (તથા વિકલ્પે

નિયમઃ) તથા વિઠ્ઠપમાં નિયમ બંધાય છે. (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યહોમને સમુચ્ચય નથી.

ભાવાર્થ :— જે યજ્ઞમાં ધણી પશુઓ દાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેને લગતાં પવિત્ર દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો હોય છે. એ દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કે.ઇ એક દ્રવ્યથી હોમ કરવો બધાં દ્રવ્યોથી નહિ. કમ પ્રધાન હોય છે અને દ્રવ્ય ગુણ હોય છે માટે વિકલ્પ હોવો એજ ઠીક છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંતાદ્યેપ સૂત્ર. દ્રવ્યત્વેऽપિ સમુચ્ચયો દ્રવ્યસ્ય કર્મનિષ્પત્તેઃ પ્રતિપશ્ય

કર્મમેદાદેવં સતિ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યત્વે અપિ સમુચ્ચયઃ) ક્રિયા પ્રત્યે દ્રવ્ય ગુણભૂત હોવા છતાં (દ્રવ્યસ્ય કર્મનિષ્પત્તેઃ) હોમને યોગ્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કર્મથી થતી હોવાને લાંબી (પ્રતિપશ્ય) દરેક પશુની પાછળ (કર્મમેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી સમુચ્ચય હોવો ઇષ્ટ છે. (એવ સતિ) એ પ્રમાણે હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :— ક્રિયાને ઉદ્દેશને દ્રવ્ય ગુણ રૂપ હોય છે તથાપિ દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય થવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે દ્રવ્યને હોમને લાયક વિશુદ્ધિ ગુણવાળું બનાવવું એ કર્મથી થાય છે તથા જે જે પશુ દાનમાં આપવામાં આવે છે તેની પાછળ હોમરૂપ કાર્ય કરવાનું હોય છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિજ્ઞાતમાં પણ સમુચ્ચય હોવો એજ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઉપર આદ્યેપ કરનારનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

કપાલેऽપિ તથેતિ चेન્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :— (કપાલે અપિ તથા) કપ લોમાં પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ (ઇતિ ચેન્) જો એવી શકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— કર્મથી દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે એટલા કારણથી જ જે દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો કપાલ રૂપ દ્રવ્યોનો પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ કારણ કપાલોનો પ્રયોગ પણ કર્મથી જ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મણઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (કર્મણઃ પરાર્થત્વાત્) કર્મ તો પરાર્થ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— કર્મ તો પરાર્થ જ હોય છે. તેને લીધે કંઈ દ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય માની શકાતો નથી, તથા કાષ્ટાન્યાહર્તુ પ્રત્યિતે પુરુષે શાકોદ્ધરણમન્યુપાધિઃ ક્રિયતે શાકમવા-
હેતિ । શાખરભાષ્ય. કે.ઇ માણસ કાઢે લેતા જતો હોય તેને શાક પણ લાવવાનું કહેવામાં આવે છે એટલે કે વાડીમાંથી શાક પણ લાવજો પણ અહીં કાષ્ટાન્યાહરણ મુખ્ય છે અને શાકાન્યાહરણ ગૌણ હોય છે. એટલે એ બંનેનો સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ શાકનો વિકલ્પ જ રહે છે. તેમ પ્રકૃતસ્થળમાં પણ હોમીય દ્રવ્યોમાંથી કે.ઇ એક દ્રવ્યનો વિકલ્પ જ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિસ્તુ શેષત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણુ (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે (શેષત્વાત્) શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર પણુ શેષદ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય જ અતાવવાની આશંકા કરે છે. આથી રહેલાં દ્રવ્યની પ્રતિપત્તિ કરવાની હોય છે. પ્રતિપત્તિ એટલે તને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવાં તે. એટલે તેનાથી પણુ સમુચ્ચયની જ સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

શૃતેડપિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શૃતે અપિ) શૃતમાં પણુ (પૂર્વવત્) પૂર્વની પેઠે સમુચ્ચય જ છે.

ભાવાર્થ :—શૃતે ચરુમ્, દધંશ્વરુમ્ આ પ્રમાણે અબ્યુદયેષ્ટિમાં આમ્નાન છે. એડિગિષ્ટાસ્તાન્ ધિણાવે શિપિવિઘ્નય શૃતે ચરુમિતિ વિહિતે શૃતે ક્ષોરેડપિ । અત્ર શૃતપદં એ સ્થવિષ્ટાસ્તાન્નિદ્રાય પ્રદાત્રે દધંશ્વરુમિત્યત્ર દધ્નોપ્યુપલક્ષણમ્ ॥ આ લેખથી પ્રતિપત્તિ કર્મ અતાવવામાં આવ્યું છે અને સમુચ્ચયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દિકલ્પે ત્વર્થકર્મ નિયમપ્રધાનત્વાચ્છેષે ચ કર્મકાર્ય—

સમવાયાત્તસ્માત્ તેનાર્થકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પે તુ અર્થકર્મ) વિકલ્પમાં તો અર્થકર્મ હોય છે. (નિયમપ્રધાનત્વાત્) નિયમમાં જ તાત્પર્ય હોવાથી. (શેષે ચ) અને શેષમાં (કર્મ) અર્થકર્મ છે (કાર્યસમવાયાત્) શૂનતા કાર્યમાં સમવાય હોવાથી (તસ્માત્) માટે (તેન અર્થકર્મ સ્યાત્) અર્થ કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—પશુને દાનમાં આપ્યા પછી તેને અંગે જે હોમીય દ્રવ્ય હોય છે તે એક જ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એવો નિયમ હોય છે. એટલે પ્રતિપ્રાપ્ત અર્થકર્મનું વરણ થઈ શકતું નથી. શેષ દ્રવ્યમાં પણુ જે તે દ્રવ્યનો કયાંય પણુ ઉપયોગ ન થયો હોય તો એનું પ્રતિપત્તિકર્મ હોય છે પણુ જે તેનો કયાંય પણુ ઉપયોગ કરવાનો હોય તો તે અર્થકર્મ જ કહેવાય છે. દ્વિ અને શૃતનો કયાંય પણુ ઉપયોગ થયેતો ન હોવાથી એનું પ્રતિપત્તિકર્મ નથી પણુ અર્થકર્મ જ છે. ॥ ૧૬ ॥

કામ્ય અગ્નિ સાથે નિત્ય અગ્નિનો વિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉજ્જાયાં કામ્યનિત્યસમુચ્ચયો નિયોગે કામદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉજ્જાયામ્) ઉખામાં (કામ્યનિત્યસમુચ્ચયઃ) કામ્ય અને નિત્ય અગ્નિનો સમુચ્ચય છે (નિયોગે) અગ્નિના નિયોજનમાં (કામદર્શનાત્) કામનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન રૂપ કર્મમાં ઉખા ખનાવી તેમાં અગ્નિનું ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે એ નિત્ય અગ્નિ છે. હવે તેમાં કામ્ય અગ્નિનું પણુ શ્રવણ થાય છે વૃક્ષાપ્રાત્ ઉત્તરતો બ્રહ્મવર્ચસકમસ્ય આદિત્ય અવદધ્યાત્ ” જેને બ્રહ્મવર્ચસની કામના હોય તેણે વનઃ૭

વખતે સળગતા વૃક્ષના અગ્નિભાગમાંથી અગ્નિ લાવી અરધાન કરવું. આ અગ્નિ કામ્ય કહેવાય છે. કારણ કે પ્રલવચસે રૂપ કામનાનો એની સાથે મંબંધ છે. જે કામ્ય અગ્નિ હોય તે અનિત્ય હોય છે. તેમાં નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. જે કામ્ય અગ્નિ છે તેનો ફળને માટે ધારણ કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષાગ્નિઃ કેવલનિધાનાયઃ સંતાપાગ્નિર્હોમાયઃ ' આમ બન્ને અગ્નિઓનાં જુદાં જુદાં ફળ હોવાથી બાધ થતો નથી માટે તેનો સમુચ્ચય હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

અસાતિ ચાસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અસતિ ચ) જે સમુચ્ચય ન માનવામાં આવે તે (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત) કર્મ કરવું પડે.

ભાવાર્થ :—જે કામ્ય અગ્નિથી નિત્ય અગ્નિનો બાધ થાય તો અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કર્મ કહેવાય. વૃક્ષાગ્નિ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ અસંસ્કૃત કહેવાય છે. સંસ્કૃત અગ્નિ જ સર્વને માટે હોય છે માટે બાધ થતો નથી પણ સમુચ્ચય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય ચ દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ) અને તે અગ્નિ (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતા માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતાદેશ્યક હોમાર્થ હોવાથી તેમાં થતી જોઈએ કામ્ય અગ્નિ તો કેવળ સંનિધાનને માટે જ રાખ્યો છે માટે સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચિકારો વા તદુક્તહેતુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચિકારઃ) બાધ થાય છે. (તદુક્ત હેતુઃ) તે હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ કે જે હોમને માટે વિહન છે તેનો બાધ થાય છે. એટલે કે નિત્ય અગ્નિનું જે કાર્ય છે તે કામ્ય અગ્નિ પણ કરે છે અર્થાત્ કામ્ય અગ્નિમાં હોમ થાય છે. જે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ ન થાય તો તેનું આદરણ કરવું નકામું છે. જ્યાં બાધક નહીં હોય ત્યાં નિત્ય અગ્નિ પણ કામ કરશે. એટલે એના વિષયનો પણ લોપ થશે નહિ. બાધ થવાથી વિકલ્પ માનવો પડે છે. જે કામી હોય તેણે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો અને જે અકામી હોય તેણે નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. ॥ ૨૦ ॥

ઘચનાદસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘચનાત્) વચન હોવાથી (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત) કર્મ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વચનના બળથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાં પણ હોમરૂપ કર્મ થઈ શકે છે. ॥ ૨૧ ॥

સંસર્ગે चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(અપિ સંસર્ગે ચ) પણ સંસર્ગમાં (દોષઃ સ્યાત) દોષ થાય.

ભાવાર્થ :—એ સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો પ્રાદાવ્ય અગ્નિ સાથે વૈદ્યારિક અગ્નિનો સંસર્ગ થશે અને તેમાં દોષનું શ્રવણ થશે. અસંસ્કૃત અગ્નિને પ્રાદાવ્ય અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અગ્નયે શુચ્યેઽષ્ટાકપાલં નિર્વાપેત્ શુચિ અગ્નિમાં અષ્ટાકપાલ પુરોડાશનો નિર્વાપ કરવો. માટે સમુચ્ચય ન માનવો. ॥ ૨૨ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત) વચનને લીધે સંસર્ગ માનવો (હિતિ ચેત) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—સંસર્ગ કરવાનું વચન છે. વાચનિક કર્મ કરવામાં હોય પણ જાતનો દોષ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૩ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હિતરસ્મિન્) અન્ય પક્ષમાં પણ વચન છે.

ભાવાર્થ :—અસંસ્કૃત અગ્નિમાં હોમ કરવો એ પણ વાચનિક જ છે. માટે તેમાં પણ દોષ નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે નૈમિત્તિક અગ્નિ હોય તેનાથી નિત્યનો બાધ માનવો જોઈએ, બન્નેનો સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૪ ॥

उत्सर्गेऽपि कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગે અપિ) ઉત્સર્ગ અગ્નિમાં પણ (કર્મણઃ કૃતત્વાત્) કર્મ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતા પરિગ્રહને માટે છે એ જ કહ્યું છે તેમાં પણ દોષ આવતો નથી. અગ્નિના અન્વાધાનથી દેવતાનો પરિગ્રહ થતો શકે છે. કેવળ અગ્નિથી નહિ, જે અન્વાધાન રૂપ કર્મ કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી દેવતાનો પરિગ્રહ પણ થાય છે. માટે બીજા અગ્નિમાં પણ વચનથી વચન થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

वैकारिक अग्निर्मा आहुवनीयत्वतो अलाव छ. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ આહવનીયઃ સ્યાદાહુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સઃ આહવનીયઃ) વૃક્ષાગ્ર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ આહવનીય સંસાવાળો (સ્યાત્) થાય છે (આહુતિ સંયોગાત્) આહુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષાગ્ર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ વૈદ્યારિક અગ્નિ કહેવાય છે એને આહવનીય એવું નામ આપવામાં આવે છે કે નહિ ? આ શંકાના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું

માનવું છે કે એને ‘ આહવનીય ’ એ નામ આપી શકાય છે કારણ કે, ‘ દ્યુતેડસ્મિન્ ’ આની અંદર પણ આદુતિએ આપવામાં આવે છે. આદુતિના સંબંધથી ‘ આહવનીય ’ સંજ્ઞા તેને પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૨૬ ॥

સદ્ધાંત સૂત્ર.

અગ્નિ વોદૃત્યાહરણાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્ય) આહવનીયથી એ અન્ય છે (ઉદ્દૃત્ય આહરણાત્) વૃક્ષના અગ્નિ લાગ ઉપરથી જ લાવવામાં આવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષના અગ્નિ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો લૌકિક અગ્નિ છે. તે આહવનીય કહી શકાય નહિ. આધાનાદિથી સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ જ આહવનીય કહેવાય છે. કેવળ યોગથી ‘ આહવનીય ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈકારિક અગ્નિને આધાનિક સંસ્કારના અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તસ્મિન્ સંસ્કારકર્મ શિષ્ટવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે વૈકારિક અગ્નિમાં (સંસ્કારકર્મ) આધાનાદિ સંસ્કાર કર્મ કરવું જોઈએ (શિષ્ટવાત્) સર્વ કર્મના શેષ તરીકે વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈકારિક અગ્નિમાં આધાનાદિ સંસ્કારો કરવાં જોઈએ. કારણ કે, તે સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત છે. જો આધાન સંસ્કાર ન કરવામાં આવે તો તેમાં કરવામાં આવતો હોમ વિશુદ્ધ થઈ જાય. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્થાનાત્તુ પરિલુપ્ત્યેરન્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સ્થાનાત્) અસંસ્કૃત અગ્નિ સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં આવેલો હોવાથી (પરિલુપ્ત્યેરન્) આધાનાદિ સંસ્કારોનો તેમાં લોપ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં તે વૈકારિક અગ્નિ આવ્યો છે માટે તેમાં આધાનાદિ સંસ્કારો ન કરવાં જોઈએ. યથા ચૈત્રો મૈત્રકાયૈ વિનિયુક્તઃ મૈત્રકાર્યંકુરુતે, મૈત્રમાતુરુદરાન્નિઃસરણાદિ નાપેક્ષતે । (જૈમિનિ સૂત્ર વૃત્તિ) મૈત્રના કાર્યમાં વિનિયુક્ત થયેલો ચૈત્ર મૈત્રનું કાર્ય કરે છે પણ મૈત્રની માતાના ઉદરમાંથી નિકળવા આદિ ક્રિયાઓની તે અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે વૈકારિક અગ્નિ આધાનાદિ સંસ્કારની અપેક્ષા રાખતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

(નિત્ય ઉખ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે.)

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

નિત્ય ધારણે વિકલ્પો ન હ્યકસ્માત્પ્રતિષેધઃ સ્થાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(નિત્યધારણે) ઉખ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે. (હિ) કારણ કે (અકસ્માત્ પ્રતિષેધઃ ન સ્થાત્) અકસ્માત્ પ્રતિષેધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયનમાં જે નિત્ય ઉષ્મ્ય અગ્નિ છે તેનું સાર્વકાલિક ધારણ કરવું એ વિકલ્પિત છે. કારણ કે ન પ્રતિસમિધ્યઃ ઇત્યાદિ પ્રતિષેધ અકસ્માત્ થઈ શકે નહિ. પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રતિષેધ હોય છે, માટે ધારણ વિધિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. માટે નિત્યધારણની વિધાયિકા કૃતિની કલ્પના કરવી જોઈએ. આ કારણથી ઉષ્મ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં વિરૂધ્ધ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિચારણાદ્ વા પ્રતિષેધો ગતત્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિચારણા) નિત્ય ધારણ હેવાથી (ગતત્રિયઃ પ્રતિષેધઃ) ગતશ્રીને માટે પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—જનશ્રી પુરુષે ઉષ્મ્ય અગ્નિ નિત્ય ધારણ કરવાનો હોય છે માટે તેના જ પ્રતિષેધ ઉષ્મા-અગ્નિમાં છે. માટે વિકલ્પ નથી. ‘ ધાર્યો ગતત્રિય અહવનીયઃ ’ આ વાક્ય મતશ્રીને આહવનીય અગ્નિને ધારણ કરવાનું વિધાન કરે છે. આહવનીયસ્થાનાપજ્જત્વાત્ ડહ્યસ્યાપિ (શાપર લાપ્ય) આહવનીય સ્થાનાપજ્જ ઉષ્મ્ય અગ્નિ હોવાથી તેનું પણ નિત્ય ધારણ પ્રસક્ત છે. માટે તેના પ્રતિષેધને માટે જ ન પ્રતિસમિધ્યઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. ભાવ એ છે કે મતશ્રી સિવાય બીજાએ ઉષ્મ્ય અગ્નિને નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રમાં શુક્ર ગ્રહસ્પર્શાદિનું એકકર્તૃકત્વ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરાર્થાન્યેકો યજમાનગણે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(યજમાનગણે) ધણા યજમાનોમાં (પરાર્થાન્) પરાર્થ કર્મો (એક) એક યજમાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—શુક્ર યજમાનોઽન્વોરમતે ઇત્યાદિ શુક્રગ્રહ સંસ્કારાદિ કર્મ પરાર્થ હોવાથી એક જ યજમાન કરે છે. સત્રમાં અનેક યજમાનો હોય છે તે તે કર્મ બધાએ કરવાનું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ અહીન યજ્ઞમાં શુક્રસ્પર્શાદિ કૌઠ પણ કરી શકે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અનિયમો ઽ વિશેષાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અહીન કંતુમાં શુક્રસ્પર્શ કૌઠ પણ યજમાન કરી શકે છે. અમુક જ યજમાન સ્પર્શ કરે એનો નિયમ નથી. વિશેષનું અવધારણ કરાવતું કૌઠ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

સત્રમાં શુક્ર સ્પર્શ ગૃહપતિએ જ કરવો એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મુલ્કયો વાઽવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુલ્કયઃ) મુખ્ય યજમાન જ સત્રમાં શુક્ર સ્પર્શ કરે (અવિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—સત્રમાં યજ્ઞમાનનાં કાર્યો જે શુદ્ધ ગ્રહ સ્પર્શ આદિ છે તે તો મુખ્ય ગૃહપતિ એ જ કરવાં તેમ કરવામાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી. ॥ ૩૪ ॥

સત્રમાં અંજનાદિ સંસ્કારો સર્વે એ કરવાં એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સત્રે ગૃહપતિસંયોગાત્ હૌત્રવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારો. (ગૃહપતિઃ) ગૃહપતિ એ જ કરવા (અસંયોગાત્) અસંયોગેના અભાવ હોવાથી. (હૌત્રવત્) હોતા પેડે.

ભાવાર્થ :—જેમ હોત્ર કર્મ હોતા જ કરે છે અને તેથી હોત્ર શબ્દથી શક્તિ અપાદિત રહે છે તેમ અંજનાદિ સંસ્કારો ગૃહપતિએ જ કરવાં જોઈએ તેમ કરવાથી ગૃહપતિ શબ્દની શક્તિ અપાદિત થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

આમ્નાયવચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આમ્નાયવચ્ચનાત્) આમ્નાયનું વચન હેવાથી.

ભાવાર્થ :—ગૃહપતિને માટે આમ્નાયનું વચન પણ છે. મૂયસાં યજમાન નાં યો ગૃહપતિઃ સમૂયિષ્ઠામૃદ્ધિમૃદ્ધોતિ । જે ગૃહપતિ હોય છે તે વધારે ઋદ્ધિને પમે છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વે વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વે) બધાં જ યજ્ઞમાનો અંજનાદિ સંસ્કારો કરે (તદર્થત્વાત્) સર્વને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોળ ઋત્વિજો અને એક ગૃહપતિ આ બધા મળીને સત્ર થાય છે. એ સર્વને માટે સંસ્કારો છે. માટે અંજનાદિ સંસ્કારોથી બધાય સંસ્કાર્ય છે. ॥ ૩૭ ॥

ગૃહપતિરિતિ ચ સમાહ્યા સામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગૃહપતિ ઇતિ સમાહ્યા) ‘ ગૃહપતિ ’ આ સમાહ્યા છે (સામાન્યાત્) સાધારણ સ્વામિત્વનો પ્રકાર બોધક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋદ્ધિકામાઃ સત્રગ્રાસીરન્ આ વાક્યથી સર્વાર્થત્વ પ્રતીત થાય છે. ગૃહસ્ય શાલાયાં મલસ્ય વા પ્રમુલ્યં સર્વસાવારણં શક્યાર્થસ્ય વ્રાગમાવઃ આ વાક્યથી સામાન્યતા પ્રતીતિ થાય છે. માટે અંજનાદિ સંસ્કારો બધાયે કરતા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

વિપ્રતિષેધે પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં (પરમ્) જે પર હોય તે થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં યજ્ઞમાનનાં કાર્યો અને ઋત્વિજોનાં કાર્યો એક સાથે કરવાના હોય છે ત્યાં ઋત્વિજોનાં કાર્યો જ કરવાં કારણ કે જે યજમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ ’ આ વાક્યથી ઋત્વિક કર્મ આતિદેશિક હોવાથી યજ્ઞમાનના કાર્ય કરતા પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૯ ॥

હૌત્રે પરાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રે) હોતુના કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) તે પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતુ કર્મ કરવામાં પુરુષ પરાર્થ છે. માટે તે કર્મ કોઈ એક પુરુષે કરવું જોઈએ. તત્ર સમાહવા નિયામિકા અહાં સમાપ્ત્યા નિયમ કરનારી હોય છે. અર્થાત્ તે કર્મ હોતાએ જ કરવું જોઈએ. ત્યાં હોતા શુશ્રૂભ છે અને એક કરેલા અંગન રૂપ સંસ્કારથી કળ-સંસ્કાર થાય છે. માટે હોતુ કર્મમાં યજમાન પ્રધાન હોય છે માટે પ્રધાન સંસ્કારની આશ્રિતી કરવી જોઈએ. મટે આગળ જે હૌત્રવત્ જે દષ્ટાન્ત પૂર્વ પક્ષનાદીએ આપ્યું છે તે અચાલ નથી. ॥ ૪૦ ॥

વચનં પરમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) આશ્રાય વચન જે આપ્યું છે તે (પરમ્) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—કેવ બ્રુમસ્તવતે અતાવતાઈ જે વચન આપ્યું છે તે તો અર્થવાદ છે. તત્પરમર્થવાદઃ (સૂત્રવૃત્તિઃ) ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણને જ આત્મિજ્ય કરવામાં અધિકાર છે. એ અધિકારણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રમુત્વાદાત્વિજ્યં સર્વવર્ણાનાં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રમુત્વાત્) સમર્થ હોવાથી (આત્મિજ્યમ્) ઋત્વિકર્મ (સર્વવર્ણનામ્ સ્યાત્) બધા વર્ણોએ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિકર્મ કર્મ કયા વર્ણે કરવું જોઈએ એવો નિર્ણય આ અધિકારણમાં છે. પૂર્વપક્ષનાદી એવું માને છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી કોઈપણ વર્ણનો પુરુષ ઋત્વિક કર્મ કરાવી શકે છે. કારણ કે બધાય વિદ્વાન્ હોય છે. ન હ્યવિદ્વાન્ ત્રિહિતોઽસ્તિ જે અવિદ્વાન્ હોય છે તે કોઈપણ કર્મમાં વિહિત જ નથી. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્મૃતે વા સ્યાદ્ બ્રાહ્મણાનામ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્મૃતેઃ) સ્મૃતિ પ્રમાણથી (બ્રાહ્મણાનામ્ સ્યાત્) બ્રહ્મણ-વર્ણરૂપ પુરુષોએ જ ઋત્વિક કર્મ કરવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાજ્ઞન, અપ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ આ ત્રણ કર્મ તો બ્રાહ્મણોએ જ કરાવવાં કારણ કે તેની આશ્રવિકારૂપે છે પ્રતિગ્રહોઽધિકો વિપ્રે યાજનાધ્યાપને તયા આતું સ્મૃતિનું વચન છે કદપસ્ત્રમાં પશુ બ્રાહ્મણોને જ આત્મિજ્ય કરવાનું કહ્યું છે. માટે બ્રાહ્મણો જ ઋત્વિકને હોઈ શકે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય નહિ. ॥ ૪૩ ॥

ફલત્વમસવિધાનાઘ્ચેતરેણામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલત્વમસવિધાનાત) ફલત્વમસનું વિધાન હોવાથી (ફલત્વેણામ્) ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણેતિ.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ્ઞેએ આતિવંજ્ય કર્મમાં સોમપાન કરવાનું હોય છે. હવે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને સોમપાન કરવાનો નિષેધ છે. આ આ પ્રમાણે પ્રમાણુત્તર્ય છે. યદિ રાજન્યં વૈશ્યં વા યાજયેત્ સ યદિ સોમં ત્રિમિશ્રયિષેત્ ન્યગ્રોઽસ્તિમિનોરાહસ્ય તાઃ સમ્પિબ્ય દક્ષન્યુન્મુઝ્ય તમસ્મૈ મક્ષં પ્રયચ્છેન્ન સોમમ્ ઇતિ સોમયાન નિષેઞાત્ ॥ જો રાજન્ય અથવા વૈશ્યને મક્ષ કરાવે તો અને તે જો સોમ ભક્ષયુતી ઇચ્છા કરે તો તેને વટવૃક્ષ ॥ કુંપળાને પીસીને તેમાં દહીં નાંખી તે ભક્ષ આપવો. આ ભક્ષ ' ફલત્વમસ ' કહે છે. પણ સોમ રસ તો ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આપવો નહિ. આ નિષેધને ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ઋત્વિક્ષ અતી શ્રક્તા નથી. ઋત્વિજ્ઞેએ તો સોમપાન કરવું જોઈએ. એટલે ભાવ એ જ છે કે આતિવંજ્ય કર્મ કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણને જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સાન્નાય્યેઽપ્યેષં પ્રતિષેધઃ સોમપીથ હેતુત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાય્યે અપિ એવમ્) સાન્નાય્યમાં પણ એ પ્રમાણે (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે. (સોમપીથહેતુત્વાત્) એ સોમપાનનો નિષેધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્ય પાનનો રાજન્ય અને વૈશ્યને નિષેધ છે ન રાજન્યો ન વૈશ્યો વા સાન્નાય્ય પિબેત્ ॥ કારણ કે રાજન્ય અને વૈશ્ય અસોમપીથ હોય છે. એટલે કે સોમપાનને અહ રાજન્ય અને વૈશ્ય હોતા નથી. ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્ધાકરણે ચ નિર્દેશાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચતુર્ધાકરણે) ચતુર્ધાકરણમાં પણ (નિર્દેશાત્) બ્રાહ્મણોનો જ નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—દશં પૂર્ણમાસ યાગમાં ચતુર્ધાકરણ મંત્રલિંગ પણ બ્રાહ્મણને જ આતિવંજ્યનો અધિકાર આપે છે. બ્રાહ્મણાનામિદં હવિઃ સોમ્યાનાં સોમપીથિનામ્ સોમપાન કરનારા બ્રાહ્મણોનું આ હવિષ છે. નેહાબ્રાહ્મણસ્યાસ્તિ અબ્રાહ્મણ્યુત્ નથી અર્થાત્ ચતુર્ધાકરણ રાજન્ય અથવા વૈશ્યનું નથી. શેષ હવિષ્ના ભક્ષણને માટે જે ચાર ભાગ પાડવામાં આવે છે તેને ' ચતુર્ધાકરણ ' કહેવામાં આવે છે અને તેનું ઋત્વિજ્ઞેએ ભક્ષણ કરવાનું હોય છે. માટે બ્રાહ્મણને જ આતિવંજ્યનો અધિકાર છે. ॥ ૪૬ ॥

અન્વાહાર્યે ચ દર્શનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્વાહાર્યે) અન્વાહાર્ય દક્ષિણમાં (દર્શનાત્) બ્રાહ્મણોનું જ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ ;—દર્શપૂર્ણમાતિથી દક્ષિણમાં એટલે અન્વાહાર્ય દક્ષિણ લેવા માટે પ્રાહણ્યો જ હોય છે. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય દક્ષિણ લેતા નથી. એ તે વૈ દેવા અહુતાદો યજ્ઞાક્ષણા યદમ્વાદ્યાર્યમાદ્ધરન્તિ તાનેવ તેન પ્રીણાતિ આ વચનો ભાવ એ છે કે જે પ્રાહણ્યો છે તે અહુતાદ અર્થાત્ અહુત = નહીં હોમેલાનો ભક્ષણ કરનારા છે અર્થાત્ દક્ષિણ લેનારા છે. એને દક્ષિણ લેવામાં સંતોષ હોય છે. દક્ષિણ ઋત્વિજ્ઞેને જ આપવામાં આવે છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે આત્વિજ્ય કર્મમાં પ્રાહણ્યોનો જ અધિકાર છે, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આત્વિજ્ય અથવા ઋત્વિક્ કર્મમાં અધિકાર નથી. ॥ ૪૭ ॥ इति क्षम् ।

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णोऽयं द्वादशाध्यायः संपूर्णं चेद् गुर्जरभाषाभाष्यम् ॥

महेशकृपया नीतो ग्रन्थोऽयं विधिगोचरः
पूर्तिं गुर्जरभाष्यां मयाशङ्करशर्मणा ॥

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

GUJ
181.42
Sha

LIBRARY
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. JD 1788

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving